स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒व लो॑कम्पृ॒णा । ता॒मे॒ष स॒र्वो॑ऽग्निर॒भिसं॒प॑द्यते॒ त॒स्यै॒तन्मि॒थु॒नं यो॑ऽय॒ᳪ स॒व्ये॑ऽक्षन्पु॒रु॑षो॒ऽर्धमु॒ हैत॒दात्म॒नो यन्मि॒थु॒नं य॒दा वै स॒ह मि॒थु॒नेना॒थ स॒र्वो॑ऽथ कृ॒त्स्न॒: कृ॒त्स्न॒ता॑यै॒ त॒द्यत्ते॒ द्वे भ॒व॑तो॒ द्व॒न्द्वᳪ हि मि॒थु॒नं प्र॒जन॑नं त॒स्मा॒द्द्वे द्वे लो॑कम्पृ॒णेऽउप॑धीयेते॒ त॒स्मा॒दु द्वा॒भ्यां चि॒तिं प्र॒णय॑न्ति ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा–तामेष सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते । तस्यैतन्मिथुनम् । योऽयं सव्येऽक्षन्पुरुषः । अर्धमु हैतदात्मनः–यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः–कृत्स्नतायै तद् । यत्ते द्वे भवतः । द्वंद्वं हि मिथुनं प्रजननम् । तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे उपधीयेते । तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोयमुक्तदक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वेन सम्पादन इत्याह–स एष एव लोकम्पृणेति । ' स ' ' एषः ' सूर्यमण्डलगतपुरुष एव ' लोकम्पृणा ' इष्टका लोकम्पृणेष्टकारा आदित्यात्मत्वमष्टमकाण्डावसाने प्रतिपादितम्–तथा हि " अथ लोकम्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकम्पृणाऽय ह्येमान् लोकान् पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति " (श. प. ८।७।२।१) इति । ता सूर्यात्मकलोकम्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते–लोकम्पृणाभिः सर्वोऽग्निः कृत्स्नः सतर्प्यत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः ' पुरुषः ' ' मिथुन ' योषित् इत्येतस्मिन् मिथुने हि ' आत्मनः ' ' अर्द्धम् ' अर्द्धभाग । " अर्द्धो वा एष आत्मनो

अथोत्प्रेक्षाद्यपात् ऊर्ध्वं ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, य एष हिरण्मयः पुरुषः, सोऽयं ' ' दक्षिणेऽक्षन् ' अक्षिणि पुरुषो नेत्राभिमानी रूपादिदर्शनहेतुर्यो वर्तते सोऽयमेक एव । प्राणिनेत्रेषु मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति भावयेदिति रहस्यं । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वेता. उ. ६।११) इति शाखान्तरात् । अस्यां कण्डिकायां यत्तूल सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाक्षात्कारविद्योतकः । एवं पूर्वत्र च चकाराध्ययनपद्धोपरस्मादित्यप्रातमण्डलादिनिदर्शनं च, प्राणिनेत्रशुक्लादौ दार्ष्टान्तिके समुच्चिन्वते । हिरण्मय इत्यत्र मयट् न विकारे अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अपि तु प्राचुर्ये प्रचुर कनकाभरणो देव इत्यर्थः । दिव्यमङ्गलविग्रह इति वा । यद्वा मण्डले भागत्रयदृष्टिः शुक्ले अर्चिःपर्णदृष्टिः कृष्णे मण्डलभागपुरुषद्वयदृष्टिः अक्षिपुरुषे कार्या इति वा कण्डिकार्थः ॥ ७ ॥

अथेदानीमष्टमकण्डिकाया मिथुनत्वलक्षणमुपासनमुपदिशति । स एष इति । यः पूर्वोक्तो भानुमान् स एवः लोकम्पृणायैव ह्युपासीत । लोक्यते सर्वद्वारैरिति लोकः ब्रह्माण्डः वृष्टिद्वारा पालयतीति लोकम्पृणा पृ । पृ पालनपूरणयोः । द्वितीयाया लुक् । अपास्यार्थाया द्विव एवः प्रत्यक्ष सर्वं सर्वात्मकः । अत एव अग्निशब्दवाच्यो भानुः पत्निस्थानापन्नः आभिमुख्येन संपद्य मिथुनीभूतवान् । अयभावः–एक एवादित्यो द्विर्भूत्वा आत्माशब्देन स्वरूपतः पुरुषशब्देन चोच्यते । अत एव परमात्मप्रकरणे बृहदारण्यके " स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् " (बृ. उ. १।४।३) इति । नव परमात्ममण्डलपुरुषयोर्भेदोऽस्तीति असकृदवोचाम । अत्र निचिरिः कूजति ।

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्,

U. G. C. BOOKS

"प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं"

चतुर्थो भागः

दशमैकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाद्यप्रवर्ग्यकाण्डात्मकः

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००० (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इद पुस्तक ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया
देहली ११०००२ त प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO THE MĀDHYANDINA RECENSION

WITH THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA

OF SĀYAṆĀCĀRYA

SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY

OF HARISVĀMIN

VOLUME IV

CHAPTERS 10-14

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इत्यग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ।

इति माध्यंदिनशतपथब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं परिसमाप्तम् ॥

श्रीशः शरणम् ।

अथैकादशे सङ्ग्रहापरपर्यायेऽष्टाध्यायीसंज्ञके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का.	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः

३ पौर्णमासयागे दर्शयागे च निवृत्ते क्रमेणानुनिर्वाप्यस्य हविषोऽनुष्ठानप्रकारसहित विधान, वैमृधस्य हविषोऽनुनिर्वपणमनूद्य तत्प्रशंसन, दर्शयागे विहितमनुनिर्वाप्य हविरनूद्य तत्प्रशंसनम्, अनुनिर्वाप्यपक्षस्य निगमनम्, अनुनिर्वाप्याभावपक्षस्याभिधानम्, उक्तस्य प्रयोजनस्यानुनिर्वाप्यमन्तरेणापि सिद्धिं वक्तुं तस्यानुवदन, दर्शयागेऽनुनिर्वाप्यस्यापि प्रयोजनस्यार्थवादपुर सर समर्थन, इममेव पक्षमुपोद्वलयितुमनुनिर्वाप्यपक्षे दोषप्रदर्शन, अनुनिर्वाप्यस्योपसहरण, अनुनिर्वाप्यरहितयोरेवैनयोरनुष्ठानस्य पापहतिहेतुत्वेन प्रजातिहेतुत्वेन च प्रशसन, अनुनिर्वापपक्षे तस्य प्रातिस्विर यत्किञ्चिद्दक्षिणात्वेन दातव्यमिति शङ्कासमाधानसहित विधान, प्रकृतस्यार्थस्योपसहरण, वर्तिष्यमाणप्रयोगनाम्रस्य विषयप्रदर्शन चेत्यादि। १३-१६

४ दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकी त्रिहविष्काऽभ्युदयेष्टिः-तत्र अभ्युदयनिमित्तस्य क्रमशो विधित्सया तन्निमित्तस्य समावनाया आदौ कथन, एव निमित्तसमावनामुक्त्वा चन्द्रदर्शने सति कालविशेषोपजीवनेन वर्तन्याया व्रतचर्याया निरूपण तत्कालविधान च, उक्तव्रतचर्याकरणशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकाल च कर्तव्यप्रकारनिरूपण, उभयत्राप्युक्तात्प्रकारात्प्रकारान्तरकथन, तत्र तयोश्चर्वोभारतया उपमर्जनत्वमयुक्तमित्यभिधान, विहिताश्री नैमित्तिकीमभ्युदयेष्टिमनूद्य प्रयोजनकथनेन तस्या प्रशसन, अस्यामभ्युदयेष्टौ यथाशक्ति दक्षिणा दद्यादिति विधान, चन्द्रोदये दोषदर्शनान्निर्दिष्टपक्षकथन चेत्यादि। १६-१८

५ दर्शयागे पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकी त्रिहविष्काऽभ्युदितेष्टिः-तत्र दर्शयागे पश्चाच्चन्द्रदर्शने पूर्ववन्नैमित्तिक्यास्त्रिहविष्काभ्युदितेष्टेर्विधित्सया तन्निमित्तस्य सम्भावनाया आदावुपपादन, चन्द्रगत दोषमुपन्यस्य तदुद्भूतत्वेन चन्द्रदर्शनात्प्रागेवोपवसथ. इदानीमायाममाया कार्य इति प्रतिपादन, दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषमुपन्यस्य तत्रानुष्ठानप्रकारनिरूपण, अस्या इष्टेस्त्रिहविष्कत्व प्रतिपाद्य क्रमेण तेषां हविषां प्रदर्शन, तानि हवींषि क्रमेणानूद्य तेषु देवतासम्बन्धादिकस्योपपादन, अस्या इष्टे फलप्रदर्शन, अस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तवच्चैव विशेषस्य विधान, तत्र आज्यभागयो स्विष्टकृति च याज्यानुवाक्यासु यथाकाम्यत्वस्य प्रदर्शन, दक्षिणाद्रव्य विधाय तस्य प्रशसन, अन्यदपि द्रव्य देयमिति प्रदर्शन, एतावदेवेति दक्षिणाद्रव्यस्य नियमो नाभिप्रेत इति कथन, उक्तनिमित्ताभावेऽपि पशुकामनयैवेष्टिः कार्येति विधान चेत्यादि। १९-२

६ सृष्टिब्राह्मणम्-तत्र दर्शपूर्णमासयो सर्वात्मकलक्षणविराजपदप्राप्तिसाधनत्वस्य विवक्षया तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टे प्रतिपादन, तत्राप्यखिलजगत्कारणभूतस्य प्रजापतेरुपादानस्याण्डस्योत्पत्तेरभिधान, तस्मादण्डात्संवत्सरेऽतीते प्रजापतेरुत्पत्तेरभिधान, एतद्दृष्टान्तेनाधुनातनलौकिक्या सर्वसृष्टे. साधारण्येन सवत्सरसाध्यत्वप्रतिपादने, स

इति प्रथमोऽध्याय ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः

समृद्धिरुपासकस्यैवोक्तफलहेतु स्यादिति निगमनम्, इत्य हविष समृद्धि-मुपपाद्य प्रसङ्गात्तत्सत्वस्य यज्ञस्यादि न्यूनत्वादिदोषपरिहाराय समृद्धि वक्तु प्रतिज्ञाकरणम्, तत्र यज्ञसमृद्धिं वक्तु न्यूनातिरिक्तत्वादिदोषर्माणां यज्ञावयवत्व-प्रतिपादनम्, एतदुपजीव्य यज्ञसमृद्ध्यर्थं तदुपासनकथनम्, इत्थ न्यूनातिरिक्त-दोषस्योपासनया समीकरणमुक्त्वा सम्यगनुष्ठितस्यायज्ञस्याधिकफलसिद्ध्य-र्थमुपासनविधानम्, प्रतिज्ञाताया यज्ञ-समृद्धेर्निगमनम्, तत्र समृद्धिरूपवेद-नस्य फलनिरूपणं चेत्यादि. ११४-११८

इति चतुर्थोऽध्याय ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ आश्वत्थयोररण्योरुत्पत्तिज्ञापकं ब्राह्मणम्—तत्र दर्शपूर्णमासविकृतिभूता-श्चातुर्मास्यादीन् प्रशंसितुमादौ तत्राग्नि-मन्थनसद्भावात्तत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थ विकृतित्वस्य विवित्सया तदर्थमाख्यायि काया अभिधान, तत्र चोर्वशीपुरूरवसो समन्विकस्य आख्याख्यभावस्य वर्णन, ततोर्वशी यावता कालेन गर्भवती बभूव तावच्चिरकालपर्यन्तमस्मिल्लोके पुरूरवसि निवसति स्मेत्यर्थस्याभिधान, एवमुर्वश्या चिरकाल मनुष्यलोकमध्यासिन्या तद्वि-रहमसहमानैर्गन्धर्वै कृतस्य तद्धरणो पायस्य सप्रकारस्य प्रदर्शन, तत्र गन्ध-र्वाणां कौशल्येन जात समयभङ्ग दृष्ट्वोर्वश्यास्तिरोभावकथन, उर्वशीदर्शन कामतया कुरुक्षेत्रसमीपे स्थित प्लक्ष नाम्न सरसस्तीरे सञ्चरत पुरूरवस पुरतो जलचरपक्षिविशेषरूपं परिहाया-न्याभिरप्सरोभि साकमुर्वश्या आत्मन प्रादुर्भावकथनम्, अप्सरोगणमध्यस्थिता-मुर्वशीं ज्ञात्वा हे उर्वशि ! मा गास्तिष्ठ गमनान्निवर्तस्व क्षिप्र सवदावहै इत्यादि-रूपेण पुरूरवस प्रार्थनाकरणस्योर्वश्या-स्तत्प्रत्याख्यानकरणस्य च यथायथ मन्त्रद्वयेनोपवर्णनम्, उर्वश्या एव निरा-कृतस्य पुरूरवस एकेन मन्त्रेण दु खप्रदर्शनम्, एव परिदेवने कृते तन्निवारणार्थमुर्वश्या कृतस्य तत्स-माधानस्यैकेन मन्त्रेण सप्रकारकं कथनम्, इत्थ सहसा प्रामुख्यम पुरूरवसं निराकृ-त्योर्वश्या स्वप्राप्त्युपायान्तर तस्योपदेष्टु तत्कृतोपकारस्यैकेन मन्त्रेणाविष्करण-कथन, यदत्र मन्त्रपञ्चकात्मक उर्वशीपुरू-रवसोरुक्तप्रत्युक्तलक्षणमुक्तकदेश उक्त-स्तत्सूक्त पञ्चदशर्चं बह्वृचा. प्राहुरित्याद्य-भिधानम्, इत्थमुक्तिप्रत्युक्तिभ्या विलीन-हृदययोर्वश्या पुन. पुरूरवसा सह सवत्सरस्यान्तिमाया रात्र्या पुनर्मेलनार्थं समय कृत्वा तमनुसृत्य मेलन कृत्वा च गन्धर्वास्ते प्रातर्वर दास्यन्ति तदा त्व हे गन्धर्वा ! युष्माक मध्येऽहमप्येको भवानीति वर वृणीष्वेत्यर्थस्य निरूपणम्, इत्थ गन्धर्वरूपत्वे पुरूरवसा प्रार्थिते सति तत्प्राप्त्युपायफलस्य गन्धर्वैरुप-देशस्यानुक्रमण, तत्र प्रथम गन्धर्वत्व-प्रापक याग कर्तुं पुरूरवसे गन्धर्वैर्यज्ञा-र्होऽग्नि स्थाल्यामोप्य प्रत्त इत्यभि-धानम्, एव गन्धर्वैर्दत्ते सति पुरूरवास्त-मग्निम् उर्वशीगर्भजनात कुमार चादाय तमग्निं स्थालीसहितमरण्ये एव निधाय कुमारेणैव सह ग्रामे स्वस्थान-मागामेत्यायर्थस्य प्रतिपादन, तत पुरूरवा पुनररण्यमेत्य निहित सद्य

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का
लौकमग्नि यदाऽपश्यत्तदा सोऽग्निरश्वत्थवृक्षात्मना परिणतः स्थाली च शमीवृक्षात्मना परिणता इति दृष्टवानित्याख्यानम्, इत्यमग्नौ तिरोहिते सति पुरूरवा पुनर्गन्धर्वानाजगाम गन्धर्वाश्च तस्मै पुनस्तादृशमेवाग्निं प्रापयितुं चातुष्प्राश्यपचनात्मकं समिद्रूपाभिर्घृतवर्तीभिर्ऋग्भिस्तिसृणामाश्वत्थीनां समिधां सम्याधानात्मकं च व्रतमुपादिशन्नित्यर्थकथनम्, उक्तव्रतरूपमुपायं व्यवहितं मत्वोत्तरारणिमश्वत्थीमधरारणिं च शमीमयीं कृत्वा मन्थनेन योऽग्निर्जनितः सोऽस्मदृष्ट एवेति पुनरप्योपायकथन, तत्रोक्तपक्षमप्यन्तर्हितं मत्वाऽरणिद्वयमप्यश्वत्थवृक्षेण कर्तव्यमिति पक्षान्तरनिरूपणम्, इत्थं गन्धर्वैरुपदिष्टं पुरूरवास्तत्सर्वं तथैव कृत्वा गन्धर्वाणां मध्ये एक आसीदित्यादिकथनम्, इत्थमाख्यायिकासिद्धस्यारण्योरश्वत्थोपादानस्याधुनातनयजमानस्यापि विधानं चेत्यादि।	११९-१२७
१ दर्शपूर्णमासयाजिवच्चातुर्मास्ययाजिनोऽपि आमयाजिन् देवयाजिन् चेति द्वैविध्यप्रदर्शनार्थं तत्रैर्यागैः शरीरावयवकल्पनम्याख्यायिकया प्रतिपादनं, तत्र तम्य प्रजापतेर्दक्षिणहस्तत्वेन वैश्वदेवाख्यं पर्व कल्पयित्वा तत्राग्नेयादिहविष्पञ्चकमङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकत्वेन मारुतं हविर्मणिबन्धत्वेन वैश्वदेवं हविः कूर्परत्वेन द्यावापृथिवीयं हविर्दोर्दण्डरूपत्वेन च प्रकल्प्यमिति सोपपत्तिकमभिधानं, वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व दक्षिणपादत्वेन प्रकल्प्य तत्राग्नेयादिहविष्पञ्चकमङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकत्वेन ऐन्द्राग्नं हविः गुल्फद्वयरूपत्वेन वारुणं हविर्जङ्घाद्वयरूपत्वेन मारुतं हविरूरुद्वयरूपत्वेन काय हविरनूकरूपत्वेन च प्रकल्प्यमिति सोपपत्तिकमभिधानं, साकमेधाख्यं तृतीयं पर्व मध्यमशरीरत्वेन कल्पयित्वा तत्रानीकवतीष्टिर्मुखं सान्तपनीयेष्टिरुरः गृहमेधीयेष्टिरुदरं क्रैडिनं हविः शिश्नानि आदित्यं हविरावाङ्प्राण इत्येवं साकमेधेषु वहिस्तत्रवर्तिनिर्यागैर्मध्यशरीरस्यावयवकल्पने सोपपत्तिकमभिधानं, साकमेधान्तर्गतां महाहविरिष्टिं वामपादत्वेन प्रकल्प्य तत्र तद्गताग्नेयादिहविष्पञ्चकमङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकत्वे। ऐन्द्राग्नं हविः गुल्फद्वयरूपत्वेन माहेन्द्रं हविर्जङ्घाद्वयरूपत्वेन वैश्वकर्मणं हविरूरुद्वयरूपत्वेन पितृयज्ञाख्यं कर्म चोदरान्तर्वर्त्यन्त्रपुरीतदादिकत्वेन च प्रकल्प्यमिति सोपपत्तिकमभिधानं, शुनासीरीयाख्यं चतुर्थं पर्व सव्यहस्तत्वेन कल्पयित्वा तत्राग्नेयादिहविष्पञ्चकमङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकत्वेन शुनासीरीयं हविर्मणिबन्धत्वेन वायव्यं हविः कूर्परत्वेन सौर्यं हविर्दोर्दण्डरूपत्वेन च प्रकल्प्यमिति सोपपत्तिकमभिधानं, चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसप्ततानि तेषाञ्च तयोः पर्वणोर्मध्ये त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि मध्यमयोर्द्वयोः पर्वणोर्मध्ये द्वे द्वे हविषी अनिरुक्ते भवत इत्यर्थस्याभिधानं, तेषां पर्वणां साधारण्येनाग्निमन्थनस्य सम्यग्विधानम्, अस्याख्यायिकासिद्धस्यार्थस्याधुनातनयजमाने नियोजनं, गायत्र्यादिसम्पत्तिषु पर्वसु दर्शयितुं पूर्वादमुद्राख्य त निषिध्य च पक्षान्तर-	

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः
विधान, चातुर्मास्येषु सम्यग्विरावचनित- बृहतीमम्पत्ते प्रदर्शनद्वारा सवत्स- रात्मकत्वित्यग्निर्महाव्रतसाम्य प्राप्ति- रूपफलस्य प्रदर्शनम्, तत्रेतयोद्वयोरेव शिष्यो प्रयोजननिरूपण वेत्यादि.	१२८–१३२	एव एव शिष्यभावेनोपगताय मे भो उद्दालक ! तद् ब्रूहीत्युक्ते तज्ज्ञान दृष्ट्वे प्राचीनयोग्याय प्रोक्तमित्यग्नि- र्धस्य निरूपण, तत्र सत्यवदनमेव परमो धर्म इति निगमन चेत्यादि.	१३३–१४१
३ अग्निहोत्रस्य सर्वदेवतानुमिकर- त्वाभिधानम्—तत्र प्रश्नप्रतिवचनाभ्या- मग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतानुमि- करत्वाभिधायक श्लोक प्रतिपादयितु प्रष्टृप्रतिवक्त्रो प्राचीनयोग्योद्दा- लकयो सवादप्रदर्शनम्, तत्र प्राचीन- योग्य आगत्य च तमुद्दालक प्रतीमा- नग्निहोत्रावयवभूतास्त्रयस्त्रिंशत्पदार्थान् पप्रच्छेत्याद्यभिधानम्, एतत्प्रश्नमर्थजान विदुषोऽग्निहोत्र सम्यग्घुत भवति तनो- ऽन्यस्याविदुषो हुतमप्यहुत भवतीति प्रदर्शनम्, एव प्राचीनयोग्येन पृष्टाना प्रश्नानामुत्तराण्युद्दालक क्रमेण ददा- तीत्याद्यभिधानम्, उक्ताग्निहोत्रेऽग्न्यु- द्धरणानन्तर यात्रासादनानन्तर चाहव- नीयस्यानुगमनेऽनिष्टफलरूप भय तन्नि- वृत्त्युपायभूता प्रायश्चित्ति.—गार्हपत्या- नुगमने पूर्ववद्भय तन्निवृत्त्युपायभूता प्रायश्चित्ति—दक्षिणाग्न्यनुगमने च पूर्ववद्भय तन्निवृत्त्युपायभूता प्रायश्चित्ति- रित्येतेषामर्थाना प्रश्नप्रतिप्रश्न- रूपेण कथनम्, एवमेकैकानुगतौ प्रश्न- प्रतिवचनाभ्या प्रायश्चित्त निरूप्य कृत्स्ना- मीनां युगपदनुगमनेऽनिष्टफलरूप भय तन्निवृत्त्युपायभूता प्रायश्चित्तिरित्येत- स्यार्थस्य पूर्ववत्प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां निरूपण, तत्र यदि वातो न स्यात्तदा किं कर्तव्यमिति प्रश्नोत्तररूपेणैवाभि- धानम्, उक्तमेतत्परम प्रायश्चित्तमविदुषे-		४ उपनयनधर्माभिधायकं ब्राह्मणम्— तत्र गुरु प्रत्युपनयनप्रार्थनपरमुपनेत- व्यस्य शिष्यस्य मन्त्र विधाय तस्य प्रश्नमन मागशोऽनूद्य व्याख्यान च, गुरोर्मन्त्र विधाय तस्यार्थविवरण, गुरु- कर्तृक मन्त्रतदर्थयुत सफल शिष्यस्य हस्तग्रहणविधानम्, उक्तार्थ वेदितुरप्येत- त्फल भवतीति कथनम्, प्रजापत्यादि- देवताभ्यः शिष्यस्य समन्त्रक परिदान विधाय तत्र मन्त्र मागशोऽनूद्य व्याख्याय च परिदानकरणस्य फलनिरूपणम्, अस्य शिष्यस्य मन्त्रैरनुशासन विधाय तद- नुसारेणाचरणे फलप्रतिपादन, सावित्र्या- अनुवाचन विधाय तस्य सामिप्रायमुप- नयनादूर्ध्व सवत्सरादिकालेषु कर्त- व्यत्वाभिधान, तत्र षण्मासादित्र्यहान्तेषु कालेष्वपि सवत्सरसम्पत्ते प्रतिपादन- द्वारा तदनुवाचनस्य कर्तव्यत्वाभिधा- नम्, तत्रापि त्र्यहपक्षे श्लोकमन्त्रस्य सवादप्रदर्शनम्, इत्य त्रैवर्णिकाना साधारणपक्षानुक्त्वा ब्राह्मणस्य कृते सोपपत्तिक सद्यस्त्वरूपविशेषपक्षस्या- भिधान, का पुनरसौ सावित्रीत्याशङ्क्य तत्रैकीय मतमुपन्यस्य सकारण तत्प्र- त्याख्याय च स्वपक्षस्य सिद्धान्ततया- ऽभिधान, तत्रानुवचनममये शाखान्तरा- भिमत दक्षिणतोऽवस्थानं शिष्यस्या- नूद्य तस्य सकारण निषेध कृत्वा स्वप- क्षस्य प्रामवसिद्धांततया प्रतिष्ठापनम्	

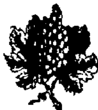
इति पञ्चमोऽध्यायः।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

ब्रा० विषया पृष्ठाङ्का

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति सप्रहापर[illegible]नामकमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्रीशः शरणम् ।

अथ द्वादशे मध्यम-सौत्रामण्युभयनामके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विधानम्, अग्निहोत्रार्थं दुह्यमाना गौर्य दुपविशेत्तदा ता " उदस्थाद्देव्यदितिः " इत्यादिना यजुषोत्थाप्य दुग्ध्वा च स्वर्गलमनल्पायामिष्यते ब्राह्मणाय दद्यादिति मन्त्रार्थवादसहितमेकेषां मतेन प्रायश्चित्तविधानं, याज्ञवल्क्यमतेन त्वग्निहोत्रार्थं दुह्यमाना गौर्यदुपविशेत्तदा ता जघनदेशे दण्डेन विविध्य तूर्णीमेवोत्थाप्य दुहीतेत्येवंविधमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति सार्थवादं विधानम्, उक्तयाज्ञवल्क्यप्रायश्चित्तस्यागमिनं पुरस्कृत्यार्थवादेन दृढीकरणम्, अग्निहोत्रार्थं दुह्यमानाया गो शब्दकरणे सप्रकारकं प्रायश्चित्तविधानं चेत्यादि.	४८–१२	तस्य साकल्येन स्कन्दने स्कन्नप्रायश्चित्तानुष्ठानोत्तरं स्थालीस्थेन परिशिष्टेन जुहुयादित्येकेषां मतं प्रतिपाद्य तत्सकारणं प्रत्याख्याय च स्वमतेन कर्तव्यस्य होमस्य सोपपत्तिकं सप्रकारकमभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं सुत्युत्तीनं पयो यद्यमेध्यमापद्येत तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानं, तत्रैकेषां मतं निरस्य स्वमतप्रतिष्ठापनं च, अग्निहोत्रार्थं सुत्युत्तीनं पयो यद्युपरिष्टादववर्षेत्तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानं चेत्यादि	५२–१
२–अग्निहोत्रार्थं दुह्यमानायां गौर्लोहितं दोहे सप्रकारकं प्रायश्चित्तस्य विधानम्, अग्निहोत्रार्थं दुह्यमानं पयो यद्यमेध्यमापद्येत तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं दुग्धं पयो यद्यमेध्यमापद्येत तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं पयोऽधिश्रितं सद्यद्यमेध्यमापद्येत तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं हविष्यधिश्रिते सति यदि यजमानो म्रियेत तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानं, एतदेव प्रायश्चित्तं सर्वस्मिन्हविर्यज्ञे कर्तव्यमित्यतिदेशकथनम्, अग्निहोत्रार्थं स्रुच्युन्नीतं पयो यदि स्कन्देत्तदा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानं, यस्यां स्रुच्युन्नीतं तस्याः स्रुचो नीचीभावे भेदने वा कर्तव्यस्य प्रायश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अत्र उन्नी-		२ अग्निहोत्रहोमे पूर्वस्यामाहुत्या हुतायां सत्यां यद्याऽऽहवनीयोऽनुगच्छेत्तदा ' दारौ दारावग्नि ' इति वदन् काष्ठं वा हिरण्यं वाऽभिजुहुयादित्येतस्य प्रायश्चित्तस्य सार्थवादं विधानम्, अग्निहोत्रहोमे सकृदुन्नीतं वोद्धृतस्याहवनीयस्यानुगमने सप्रकारकं प्रायश्चित्तविधानं, सर्वत्र गार्हपत्यस्यानुगमने सप्रकारकं प्रायश्चित्तविधानं, तत्रैकेषां मतमभिधाय तन्निरस्य च स्वमतप्रतिष्ठापनं च, प्रमादादुद्धृतस्याग्नेः पूर्वोद्धृतस्याहवनीयस्योपर्यभिनिधाने क्रियमानानिष्टं फलं प्रदर्श्य तच्छान्त्यै " समितं सङ्कल्पेथाम्" इत्यादिद्वाभ्यामृग्भ्यामुपस्थानं कुर्यादग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्येवंविधं प्रायश्चित्तं विधायोक्तस्याग्निमतोऽष्टाकपालस्य पुरोडाशस्य सतत्र सामिधेनी –वार्त्रघ्नावाज्यभागौ–विराजौ संयाज्ये–' अग्निनाग्निः समिध्यते "–" त्वं ह्यग्नेऽग्निना।" इत्येते याज्यानुवाक्ये इत्यादिविशेषेति-	

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः
मारण्यकपशूनां लोमभि र्श्रीणीयादिति प्रशासार्थवादेन सूचन, प्रसङ्गाल्लोकेऽपि यज्ञानुकरणेन सुरां पीत्वा रौद्रमना पुरुषो ग्राम्याणां पशूनामहिंसायै मृगयाव्याजेनारण्येषु पशुषु रौद्रमायुधं दधातीति लौकिकव्यवहारप्रदर्शनम्, अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ जघनेन वेदिमुपाग्रमाहृत्य यजमान "या व्याघ्र" इति मन्त्रद्वयेन श्येनपत्राभ्यामूर्ध्वश्वासाभ्य पावयत इति सार्थवाद प्रतिपादन, "सम्पृच स्थ" इति मन्त्रेण पयोग्रहान् "विपृच स्थ" इति मन्त्रेण सुराग्रहान्सम्पृञ्ज्यादिति सार्थवाद विधान चेत्यादि.	९९–१०१
इति सप्तमोऽध्याय ।	

अथाष्टमोऽध्यायः ।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः
–यत्रेन्द्रस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्राम स्तानि देवा पुनरस्मिन्यज्ञे पयोग्रहाणा सुराग्रहाणा च ग्रहणेन तस्मिन्समदधुरिति वक्ष्यमाणाना पयोग्रहसुराग्रहहोमानां प्रशासनम्, उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहा होतव्या इति सार्थवाद विधानम्, अध्वर्यु "सुरावन्त" इति मन्त्रेण पयोग्रहान् जुहुयादिति विधायोक्त मन्त्र व्याख्याय च होमोत्तर हुतशेष भक्षयेदिति सार्थवाद विधान, विहित भक्षणमनूद्य तत्र मन्त्र विधाय तस्य व्याख्यान, सुराग्रहा दक्षिणेऽग्नौ होतव्या इति सार्थवाद विधानम्, अध्वर्यु "यस्ते रस सम्भृत" इति मन्त्रेण सुराग्रहान् जुहुयादिति विधायोक्त मन्त्र व्याख्याय च होमोत्तर हुतशेष भक्षयेदिति सार्थवाद विधान, विहित भक्षणमनूद्य तत्र मन्त्र विधाय तस्य व्याख्यान, तदेतत्सुराग्रहभक्षण भक्षार्थं परिक्रीतेन राजन्यवैश्ययोरन्यतरेण कर्तव्यमिति चरकाध्वर्यूणा मतमनूद्य सकारण निरस्य च कारणप्रदर्शनपुरःसर प्रागुक्तस्वीयमतस्य दृढीकरण, दक्षिणस्याहवनीयाग्नेर्बहिरङ्गारान् बहिष्परिधि निर्वर्त्य तेषु "पितृभ्य" इत्येताभिस्तिसृभिर्व्याहृतिभिर्होमावशिष्टान् सुराग्रहान् जुहुयादिति प्रोक्तव्याहृतीनामभिप्रायसहित विधान, ग्रहपात्रेष्वप आनीय ता होमदेशेषु यथाक्रम निनयतीति मन्त्रमन्त्राभिप्रायसहित विधान, "पितर शुन्धध्वम्" इत्यस्य मन्त्रस्य जपविधानम्, अनुपूर्वमवैनान्पित्रादीन्सर्वान् पावयतीति सहेतुक विधान, तत्र विहित पावन त्रिभि पवित्रैः पावमानीभि "पुनन्तु मा पितर" इत्येताभिस्त्रिभिस्तत्रापि तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिरेव नवभिर्ऋग्भि. पावयन्त्यध्वर्युप्रभृतय इति सार्थवाद विधान, पूर्वं "त्रिभि पवित्रै पावयन्ति" इति यत्सामान्यतो विहित तत्राजाविलोममयेन पवित्रेण गोऽश्ववालमयेन पवित्रेण हिरण्मयेन पवित्रेण च पावयन्तीति विशेषस्य सार्थवाद विधानम्, एतानि त्रीणि पवित्राण्यन्तर्धाय पूतया सुरया पावयन्तीति तात्पर्यतो विधान, यो विद्वानेवमुक्तरीत्या सौत्रामण्या यजते वा उक्तार्थं वेद स सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यत इति फलाभिधान, सौत्रामण्या याजयितव्य न वा याजयितव्यमिति सन्देहमुद्भाव्य यतोऽनन्तराय इत्य यत्तु सर्वं पाप्मानमपघ्नन्ति तस्माद्याजयितव्यमिति केवलयाज्ञिकविषयकस्य पक्षस्य प्रदान प्रदाय याजयितव्यमेवेति विद्वद्विषयकस्य पक्षस्य	

ब्रा० विषया:	पृष्ठाङ्काः
च सार्थवादमभिधान, तत्रोत्तरस्मिन्पक्षे चात्कर्षे सम्मतिरस्तीति प्रदर्शन, ये च दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति तत्र यजमान आन्याहुतिं जुहोति ते सर्वे पितृलोकमनुयन्तीति सार्थवादमभिधान, विहितामाज्याहुतिमनूद्य तस्या मन्त्र विधाय तदभिप्रायप्रदर्शन, तत यज्ञोपवीती भूत्वोत्तराग्निमुपगम्य यजमानस्य शिक्षाज्याहुतिं जुहोतीति सार्थवाद विधान, विहितामाज्याहुतिमनूद्य तस्या मन्त्र विधाय तदभिप्रायप्रदर्शनम्, ऋत्विग्यजमानयु समन्वारब्धेषु सत्सु अध्वर्युस्तस्मिन्नवाग्नौ पयो जुहोतीति सार्थवाद विधान, विहिते पयोहोमे मन्त्र विधाय तस्य तात्पर्यानुकथन हुतोच्छिष्ट च यजमान एकाकी सन्भक्षयतीति सार्थवाद विधान, विहिते भक्षणे मन्त्र विधाय तस्य तात्पर्यतो व्याख्यान, चात्वाले हिरण्येन सर्वे मार्जयन्त इति सार्थवाद विधान चेत्यादि.	१०४-११२

२-सौत्रामण्यां सोमसम्पत्तिः-तत्र प्रथमं प्रजापति सोमसाधनक यज्ञ सृष्ट्वा सोममाहृत्य तेनेष्ट्वा यदा रिक्त इवामन्यत तदा स पुनस्तु सौत्रामणीयाग दृष्ट्वा तेनेष्ट्वा च पुनराप्यायतेत्यादी तिहासस्य वाक्यशेषसहित निरूपण, "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत" इति सौत्रामण्या. सोमाङ्गत्व ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरमनुष्ठेयत्व च सदृष्टान्तमभिधाय सौत्रामणीयागलभ्यफलनिरूपण, सुप्लानामकराजपुत्रस्य याज्ञिकस्य प्रतीदर्शनामक राजान प्रति सौत्रामण्या सोमयज्ञोऽयोचदवयवाः कथ सम्भवन्तीति सोपपत्तिक सौत्रामण्या सोमसम्पत्तिविषयकप्रश्नकरणप्रदर्शन, प्रश्नमनुसृत्य प्रतीदर्शस्य सोमसम्पत्तेरुपवर्णन, तत्र ज्योतिष्टोमे एव तावद्दीक्षाव्रतयोस्त्र्यात्मसम्पत्तेरभिधान, ज्योतिष्टोमगतता निरुक्ता दीक्षाव्रतविषयिण्यात्मसम्पदेव सौत्रामण्या सम्भवतीति प्रकारान्तरणोपपादन, तयोर्दीक्षाव्रतयोर्विधिरूपेण मिथुनसम्पत्तेरभिधान, सौत्रामणीगतानां शष्पतोक्मलाजानां सोमांशुत्वोपवर्णन, सौत्रामण्या प्रातर्माध्यन्दिनोत्तमसवनानां रूपसम्पत्तेः सोपपत्तिक निरूपण, तत्र प्रथमाया रात्रौ एकस्या गोर्दुग्धेन द्वितीयाया रात्रौ द्वयोर्गवोर्दुग्धेन तृतीयायां रात्रौ तिसृणां गवां दुग्धेन सुरा परिषिञ्चन्तीति सार्थवाद परिषेकस्य विधान, विहिते परिषेके मन्त्र विधाय तस्य तात्पर्यार्थव्याख्यान, सौत्रामण्यामुभयोः सुतप्रासुतयोः च रूपसम्पत्ते सोपपत्तिक निरूपण, प्रैषाप्रीरूपसम्पत्त्यर्थयाययमुपपादन, सर्वे यज्ञा पयस्वन्त सोमवन्तः परिस्रुन्मन्तो घृतवन्तो मधुमन्तश्च भवन्तीति सोपपत्तिक सार्थविवा सौत्रामणीयज्ञोऽपि यज्ञत्वाविशेषात्तद्वानिति द्योतन, प्रयाजप्रैषेष्वश्विसरस्वतीन्द्राणां सकारण देवतात्वप्रतिपादनम्, एताभिरश्विसरस्वतीन्द्राभिर्व्याभिर्देवताभिर्न सौत्रामणीयाग सम्भरन्ति पूर्वमेताभिर्देवताभिस्तया सम्भृतत्वादित्यर्थवादस्याभिधानम्, तिसृणामपि वपानां याज्यापुरोऽनुवाक्यानां सन्ततत्वस्य समानदेवत्यत्वस्य च सार्थवादमभिधानम्, आप्रीणामनुष्टुप्छन्दस्त्वस्यानुप्रैषाणां जगतीछन्दस्त्वस्य च सोपपत्तिक सार्थ-

ब्रा० विषया.	पृष्ठाङ्का.	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का.

एव उपास्यन्ति प्रतिमन्त्र मन्त्राभिप्रायोपेतमभिधान, "दशाना वसयाऽभिषिञ्चति" इत्यभिषेकसाधनभूतस्य द्रव्यस्य सार्थवाद विधान, कथमग्नौ गृहीता वसाग्रहा भवन्ति ते च त्रयस्त्रिंशत्सख्याकास्ताश्च जगतीच्छन्दस्कामि षोडशाभिर्कभिर्जुहुयादिति प्रत्येकस्यार्थस्य सार्थवाद निरूपण, "मौनेन तन्त्र मनसा" इति मन्त्रोपलक्षितमनुवाकेन प्रत्युच द्वौ द्वौ होमौ समास हुत्वा सच्छपान्तत पात्रे समवनयेदिति सार्थवाद विधान तत्र सताऽग्य पात्र तेनस भवतीति सार्थवादमभिधान, यजमानस्य सर्वमृत्युमर्दन कर्तव्यमिति सार्थवाद विधान, यजमानस्य पुरस्तात्समीरे प्रतिदिशमवस्थित मनाध्वर्युराभुखादन्वनमावयन् यजमान शिरस्यभिषिञ्चेदिति सार्थवाद विधान, तत्र तावद्विहितोऽभिषेक प्रथमवारमाश्विनेन यजुषा द्वितीयवार सारस्वतेन यजुषा तृतीयवारमैन्द्रेण यजुषा चतुर्थवारमेनेषा मतेन तत्रोभिर्देवताभिरर्थात्तद्वन्तैरिन्द्रियैर्युनक्ति. पुनरनेषा मन्त्रेन "भूर्भुवः स्व" इत्येताभिर्व्याहृतिभिरभिषिञ्चेदिति विधान,तत्रापि एनेषा व्याहृतिपक्ष कारणाभिधानेन समर्थ्य त निरस्य च स्वमतेन "एताभिरेवेन देवताभिरभिषिञ्चेत्" इत्यस्य पक्षस्य कारणोपन्यासपुर सर समर्थन, "पुरस्ताञ्चिष्टकृतोऽभिषिञ्चति—अन्तरा वनस्पतिश्च स्विष्टकृतश्चाभिषिञ्चति" इत्यादिनाऽभिषेकस्य सार्थवादमवसरविधान,एन यजमान क्रमेण जानुमात्रे नाभिमात्रे मुखमात्रे इत्येतेषु प्रमाणेषु धारयेयुरिति सार्थवाद विधान, वाजपेयसौत्रामण्योरभिषेकत्वसामान्येन समानत्ववर्णन, मकारण सार्थवाद यजमानस्य कृष्णाजिने प्रत्यवरोहण विधाय तत्र मन्त्र विनियुज्य तस्य साभिप्राय तात्पर्यार्थकथन, वक्ष्यमाण त्रयस्त्रिंश वसाग्रहमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सामगानस्य सार्थवाद विधान, तत्र साम बृहतीच्छन्दस्कायामिन्द्रमित्यायां "बृहदिन्द्राय गायत" इत्यस्यामृचि गेयमिति सार्थवादमभिधानम्, ऋत्विजो यजमानश्च सर्वे "सध्रवसे" इत्यादि चत्वारि सशानापरनामधेयानि चतुर्निधनानि पठेयुरिति कारणपूर्वकमशाननामनिरुक्तिसहित सार्थवाद विधान, एतस्य गीयमानस्य साम्न उक्थप्रतिष्ठयो प्रश्नोत्तराभ्या निरूपण, "त्रया देवा एकादश—प्रथमा द्वितीयै" इत्येताभ्या मन्त्राभ्या त्रयस्त्रिंश वसाग्रह जुहुयादिति विधाय विनियुक्तयोरेतयोर्मन्त्रयोर्व्याख्यान, तत्र ऋत्विक्षुपहवमिष्ट्वा यजमानो भक्षयतीति सार्थवाद विधान, विहित यजमानकर्तृकं भक्षणमनूद्य तत्र मन्त्रस्य विनियोजन, य सौत्रामण्याऽभिषिच्यते यथावान्तरामात्मानमुत्पद्यते तस्य पुरुषस्य सर्वमङ्गमस्कतमन्यून च समवर्ततीति सौत्रामण्याः प्रशसन चेत्यादि. १२१—६

इत्यष्टमोऽध्यायः।

अथ नवमोऽध्यायः।

१ सौत्रामणीयज्ञात्पुरुषोत्पत्तिः—तत्र प्रकृतादेतस्मात्सौत्रामणीयज्ञात् पुरुषो जायते इति पुरुषोत्पत्तेस्वकर्मस्य निरूपण, तत्र प्रसङ्गादेव सौत्रामणीष्ठौ

ब्रा० विषया पृष्ठाङ्काः

श्रीशः शरणम् ।

अथ त्रयोदशेऽश्वमेधसंज्ञके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

अ० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	अ० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

मूल्यार्हं प्रथमया दक्षिणयुग्मस्य उत्कृष्टश्रेण्यादिविशिष्टफलप्रतिपत्तिनिदेशेऽस्यन्त इति सार्थवादमभिधानं, तत्र माहुरेयपिमनेन तस्य शुक्लकृष्णेति द्विरूपः कृष्णनोरश्चो वाडेऽस्यन्त इति सकारण सार्थवादमभिधान, तथा सान्नयनिमनेन तस्य पूर्वार्द्धे कृष्णोऽपरार्द्धे शुक्ल पुरस्ताल्ललाटे कृत्तिकाक्षिरित्येव निरूपोऽस्यन्ते इति सकारण सार्थवादमभिधान, दिविजयार्थं विसृष्टस्याश्वस्य पुरस्तात्समन्ततश्च शत कवचिनो राजपुत्राः शत निषङ्गिणो राजन्याः शतमिषुधिणः सूतग्रामणीपुत्राः शत दण्डिनः क्षात्त्रसङ्ग्रहीतॄणा पुत्रा निरमग निरष्टमश्वशत च रक्षितृत्वेन नियुञ्ज्यादिति विधानम्।

सावित्रीष्टिः—तत्र प्रथमाया प्रसवितृगुणकाय सवित्रे द्वादशकपाल पुरोडाश निर्वपेदिति सार्थवाद प्रथमायाः सावित्रीष्टेर्विधानम्, तस्या एतस्याः प्रथमायाः सावित्रीष्टेः पञ्चदश सामिधेन्यः—वार्त्रघ्नावाज्यभागौ—उपांशुहविषो याज्यानुवाक्ययोर्मन्त्रप्रतीके विराजौ सयाज्ये शतमान सुवर्णं हिरण्यं दक्षिणा चेतिकर्तव्यताविशेषस्य सार्थवाद विधानम्, तथैतस्यामिष्टौ प्रयाजेषु तायमानेषु वीणागाथी कश्चनाविभिन्नो ब्राह्मणो दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया वीणया स्वयङ्कृता राजकर्तृकयागदानेतिहासविशिष्टाभिस्त्रो गाथा गायतीति विधानम्, आसवितृगुणकाय सवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति सार्थवाद द्वितीयायाः सावित्रीष्टेर्विधानम्, तस्या एतस्या द्वितीयायाः सावित्रीष्टेः सप्तदश सामिधेन्यः सद्वन्तावाज्यभागौ—उपांशुहविषो याज्यानुवाक्ययोर्मन्त्रप्रतीके अनुष्टुभौ सयाज्ये—शतमान रजत हिरण्य दक्षिणा चेतिकर्तव्यताविशेषस्य सार्थवाद विधानम्, पूर्वेष्टिवत्प्रयाजेषु तायमानेषु वीणागाथी कश्चनाविभिन्नो ब्राह्मणो दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया वीणया स्वयङ्कृता राजकर्तृकयागदानेतिहासविशिष्टाभिस्त्रो गाथा गायतीति विधानम्, सत्यप्रसवगुणकाय सवित्रे द्वादशकपाल पुरोडाश निर्वपेदिति सार्थवाद तृतीयाया सावित्रीष्टेर्विधानम्, तस्या एतस्यास्तृतीयायाः सावित्रीष्टेः सप्तदश सामिधेन्यः रयिमन्तावाज्यभागौ उपांशुहविषो याज्यानुवाक्ययोर्मन्त्रप्रतीके नित्ये सयाज्ये शतमान सुवर्णं हिरण्य दक्षिणा चेतिकर्तव्यताविशेषस्य सार्थवाद विधानम्, पूर्वेष्टिवत्प्रयाजेषु तायमानेषु वीणागाथी कश्चनाविभिन्नो ब्राह्मणो दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया वीणया स्वयङ्कृता राजकर्तृकयागदानेतिहासविशिष्टाभिस्त्रो गाथा गायतीति विधानम्, तृतीयाया सावित्रीष्ट्या सम्स्थितायामध्वर्युयजमानावुभावश्वस्य दक्षिणे कर्णे "विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा" इत्यादीनि यजूंषि जपतो जपोत्तरं तमश्वमुत्तरपूर्वस्या दिशि प्रसृजत इति सार्थवाद विधान, ततोऽश्वस्य रक्षिणः प्रति मन्त्रप्रकाशक मन्त्रेण रक्षणविषयकमादेशकरणविधानम्, तत्र संवत्सरमेकं प्रयातेऽश्वस्याश्वरक्षकाणां च खादनपाननिवासजयसम्पादनादिकाया दिनचर्यायाः

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्का	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया पृष्ठाङ्का

प्रतिपाद्य तस्यादित्यादिरूपेण पुरुषरूपेण प्रतिष्ठारूपेण च प्रशंसनं, मध्यमाह्नो हौत्रे प्रातःसवनसम्बन्धिविशेषस्य प्रदर्शनम्, तत्र "अग्निं तं मन्ये यो वसु" इत्येतदाश्वमेधिकं पङ्क्तिछन्दस्कमाज्यशस्त्रं शस्त्वा ऐकाहिकमुपशंसति तथा बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं चोभे अपि शस्त्रे त्रिचशं महातीत्यादि सार्थवादमभिधानम्, ततो माध्यन्दिनसम्बन्धिविशेषस्य प्रदर्शनम्, तत्र मरुत्वतीयशस्त्रसम्बन्धिविशेषस्य सार्थवादं प्रदर्शनम्, तथा निष्केवल्यशस्त्रसम्बन्धिविशेषस्य सार्थवादं प्रदर्शनम्, ततस्तृतीयसवनसम्बन्धिविशेषस्य प्रदर्शनं, तत्र वैश्वदेवशस्त्रसम्बन्धिविशेषस्य सार्थवादं प्रदर्शनम्, आग्निमारुतशस्त्रसम्बन्धिविशेषस्य सार्थवादं प्रदर्शनम्, मध्यमस्याह्न एतेऽश्वादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवस्तथा वसन्तादिदैवत्याः कपिञ्जलादय आरण्याः पशवो भवन्तीति स्तावकार्थवादानिर्देशसहितमभिधानम्, तत्रैतानेकविंशतेश्चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतिमेकविंशतिं पशूनालभते इति सार्थवादमेकं पशुकल्पमुक्त्वा तस्य प्रत्याख्यानं, मध्यमे यूपे समदशैव पशूनालभते इति सार्थवादं प्रतिपाद्याकाशेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्यान्पशूनालभते इत्यस्य पशुकल्पस्य सार्थवादमभिधानम्, बहिष्पवमानस्तोत्रायोपसृप्य निष्क्रम्योद्गानीय तेन सह पवमानाय सर्पन्तीति स्तावकार्थवादानिर्देशसहितं प्रतिपादनं, स्तुते च बहिष्पवमानेऽश्वमास्तावमानयन्ति स तत्र पद्यवजिघ्रेद्विवर्तेत वा तदा मे यज्ञः समृद्ध इति विद्यादित्येव विज्ञानकथनम्, ततस्तमश्वमुपाकृत्याध्वर्युः "होतरभिष्टुहि" इति होत्रे सम्प्रैषं ददाति, होता च "उपप्रागाच्छसनं-उपप्रागात्परमं" इत्येतद्द्वयं वर्जयित्वा एकादशभिर्ऋग्भिरभिष्टौतीति च विधानं, "यदक्रन्द" इत्याद्यास्ता एकादशर्चस्त्रि-प्रथमां त्रिरुत्तमां पञ्चदश सम्पन्नाः अभिवाय तया पञ्चदशमन्त्रया वज्ररूपेण प्रशंसनम्, "उपप्रागाच्छसन-उपप्रागात्परम" इत्येतद्द्वयसूक्तादुद्धृत्य "मा नो मित्रो वरुणः" इत्येवमादि-"चतुस्त्रिंशद्वाजिनः" इत्यन्त सूक्तद्वयमित्यत्रैतानाग्नेयामन्त्रिमामृचं बहुर्बाह्मणस्तान्यस्मिन्नीति सान्निध्यमनीय पशुमुपन्यस्य न तथा कुर्यादिति तत्र प्रशस्त्यायान्निमन्त्रणं सार्द्धमेव सकलसूक्त अन्त-"उप प्र" इत्यनुद्रुत्य चाववेदेनति पशान्तरविधानं चेत्यादि. ९९-१०५

२ "उप प्र" इत्यनुद्रुत्यमुक्ते यज्ञशेषो परिशिष्टः भवति तदाहुत्यभिधानं, वासोऽधिवासो हिरण्यं चाश्वायोपस्तीर्य तस्मिन्नेनमश्वमधिसञ्ज्ञपयन्तीत्यभिधानं, सञ्ज्ञप्तेषु पशुषु कुमारीपत्न्यश्वेनमो यजमानपत्न्योऽनुचरीणां च चत्वारि शतानि पात्नेजनैरुदानयन्तीत्यभिधानम्, निहितेषु पात्नेजनेषु महिषीमश्वायोपनिपादयन्तीति प्रतिपादिता महिषीमधिवासेन सम्प्रोर्णुवन्तीति, सम्बन्धः सार्थवादं विधानम्, अश्वस्य शिश्नं बहिरायम्याकृष्य च महिषी स्वोपस्थे निदधातीति सन-

इत्यश्वमेधः।

इति पञ्चमोऽध्याय।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषया.	पृष्ठाङ्काः

इति पुरुषमेधः ।

इति षष्ठोऽध्याय. ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

क्रा० विषया.	पृष्ठाङ्का.	क्रा० विषया.	पृष्ठाङ्काः

इति सर्वमेधः।

इति सप्तमोऽध्यायः।

अथ अष्टमोऽध्यायः।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का.	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः

कर्तव्यमिति सकारण प्रदर्श्य वपनमात्मन- मन्त्र च प्रदर्श्य तस्याभिप्रायवर्णन, तत सूर्योदयसमकाल कृष्टक्षेत्रमध्ये प्रेता- स्थिनिवपनस्य सार्थवाद विधान, विहित प्रेतास्थिनिवपने मन्त्रद्वय विनियुज्य तयोरभिप्रायार्थप्रदर्शन द्वितीयमन्त्रेऽसौ- स्थाने नामादेशकरणकथन च, दक्षि- णां दिश गत्वाऽनुच्छ्वसन्कुम्भ प्रक्षि- प्यानपेक्षमाण एहीति कश्चित्पुरुष प्रेष्ये- दिति विधाय यथाप्रेषित कृत्वा तस्मिन्प्र- त्यागते "पर मृत्यो" इतीम मन्त्र जपेदिति विधाय च तस्य मन्त्रस्याभि- प्रायप्रदर्शन, कृष्टक्षेत्रमध्ये निहितानां मध्ये यथाङ्ग परिकल्पन कुर्यादिति विधाय तत्र मन्त्रद्वय विनियुज्य तस्या- भिप्रायप्रदर्शनम्, ततस्त्रयोदश पादमात्र्य इष्टका लेखारूपलक्षणवर्जिता भवन्ति- या एवाग्निक्य· पादमात्र्य इष्टकास्ता — एवैता आग्निकीरिष्टका यजुषोपदधानामाश्च तूष्णीमुपदधातीति च सार्थवाद सकारण प्रतिपादन, तासां विहितानां पादमात्रीणां त्रयोदशानामिष्टकानां कृष्टक्षेत्रमध्ये उप धानप्रकारनिरूपणम्—उपधानद्वाराऽग्नि- चित्यात्मकत्वसम्पादन च, प्रदरात्पुरीषा- हरणविधप्रदर्शन, तस्यैव मनेन प्रदरा- त्पुरीषमाहृत्य पुनरन्येषा मतेन पूर्वदक्षि- णावान्तरदेशे कर्षूं खात्वा तत पुरीष- ... कल्पत्वप्रदर्शनपुर सर तत पुरीषेण दक्षिणत पश्चादुत्तरतश्च श्मशानकरण- विधान, तत्र पुरीषश्मशान महत् कुर्या- त्किन्तु क्षत्रियस्योद्वाहुपुरुषसम्मित— ब्राह्मणस्य मुखदघ्न—स्त्रिया उपस्थदघ्न— ... कुर्यादिति सार्थवाद विधानम्, अथवा पुरीषश्मशान सर्वेषा- म गोजानुसम्मित कर्तव्यमिति विधान, तथाऽपरस्मा अवकाश न दद्यादिति विधान, ततस्तस्य म्रियमाणस्य तन्नतीमुत्तरतो ... सार्थवाद विधानम्, उत्तरतो धृत्वा तेजनी न ... धृत्वा बोद्धा वा गृह्य· उदयादिति सार्थवाद विधान, तत्र पुरीषश्मशान यवानामावाप कृत्वा तद- वकाशि कुरीष प्रच्छादयेदिति सप्रयो- जन विधान चेत्यादि १६९-१८०

४ पुरस्तात् ... शङ्कुना—उत्तरत शमीमयेन शङ्कुना—पश्चाद्वारणेन ... दक्षिणतोऽस्मभयेन शङ्कुना ... चतुर्भि शङ्कुभिरेतच्छ्मशान परिनि- हन्तानि सप्रयोजनमभिधान, श्मशानस्य दक्षिणत कर्षू खात्वा ता क्षीरोदकाभ्या- मापूर्योत्तरतश्च सप्त कर्षू खात्वा ता उद- कनैवापूरयेदिति सप्रयोजनमभिधान, ततोऽश्मयुपत्नमानामाभ्या उत्तरासु कर्षूषु प्रतिकर्षु तीर्त्वानिदमन आवपन्तीति विधाय तासां कर्षूणामुपरिष्टाद्ग्राम प्रत्युद्ग- च्छन्तीति समन्त्रक विधान, हस्ततृणैर्नि- ष्पामार्जि स्वशरीरमपमृजत इति समन्त्रक सप्रयोजन विधान, ततो यत्रोदकमवति तत्र स्नात्वा "सुमित्रिया न" इति मन्त्रेणाप्रोऽञ्जलिनाऽऽदायेति सार्थवाद विधाय "दुर्मित्रिया" इति मन्त्रेण यो ग्रामस्य दिश द्वेष्य स्यात्तमुद्दिश्य ता दिश परासिञ्चेदिति सप्रयोजन विधान, स्नाना- र्था आपो यदि स्थावरास्ततो पापाना- मनिरसन, यदि च ता प्रवहन्त्यस्ततस पापानामपि निरसनमिति स्नानार्थाना-

इति पितृमेधः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति परिशेषाख्ये भागे त्रयोदशेऽश्वमेधकाण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीरामः शरणम् ।

अथोत्तराख्ये भागे बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दश-काण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का
मर्शनविधान, महावीरादिनिर्माणाय देवयजनस्योत्तरत पारश्रित विधाय तत्र सम्भृतसम्भारानादाय गच्छन्त "प्रैतु ब्रह्मणस्पति" इतीम मन्त्र जपन्तीति च विधाय तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, उत्तरतो विहित पारश्रितमनूद्य तस्योपपादनम्, एवमानीत सम्भारजात तस्मिन्पारश्रित खर निदध्यादिति स्तावकार्थवादातिदेशमन्नि समन्त्रक विधान, तथा कृष्णाजिनस्थाना सम्भाराणा स्तावकार्थवादातिदेशमन्नि समन्त्रक समर्शनविधान, तथा मनुष्या मृदा महावीरकरणस्य विशिष्टलक्षणाभिधानपुर सर विधानम्,एवमुक्तलक्षणसम्पन्न महावीर कृत्वा तस्य समन्त्रकमभिमर्शनविधानम्, एत प्रकारेणैवान्यावपि द्वौ महावीरौ कर्तव्याविति-मिथार्थैतयैव मृदा द्वयो पिन्वनयोर्द्वयो रौहिणकपाल्योश्च तूष्णीकरणविधान, यदेतत्समन्त्रक महावीरनिर्माणममन्त्रक पिन्वनादिनिर्माण चोक्त तदुभयस्यापि सहेतु प्रशसनम्, अवशिष्टस्य मृत्पिण्डस्य परित्यागप्रसक्ति वारयित्वा प्रायश्चित्तार्थ धारणविधान, प्रथममहावीरस्य समन्त्रक स्तावकार्थवादातिदेशसहितमितरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिणकपाल्योश्चामन्त्रक गवेधुकाभि श्लक्ष्णीकरणविधान, प्रथममहावीरस्य समन्त्रक सार्थवाद स्तावकार्थवादातिदेशसहित चेतरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिणकपाल्योश्चामन्त्रकमश्वशकृता धूपनकरणविधानम्, एतेषा महावीरादीना श्रपण विधाय पचनद्रव्याणा विधानम्, विहिते पचनेपचनप्रकारकथनपूर्वक मन्त्र विनियुज्य तत्स्तावकार्थवादातिदेशकथनम्, इतरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिणकपालयोश्च प्रथममहावीरवच्छ्रपणस्यामन्त्रक विधानम्, एतेषामावापोद्वपनयो कालविशेषस्य निरूपण, महावीरत्रयस्योद्वपन क्रमेण मन्त्रत्रय विनियुज्योद्वपनक्रियाया मन्त्रमन्त्रकत्त्वप्रपादन, पिन्वनयो रौहिणकपाल्योश्च तूष्णीमुद्वपनविधान, प्रथममहावीरस्यावापादुद्धृतस्याजाक्षीरेणासेचनस्य समन्त्रक तत्स्तावकार्थवादातिदेशसहित विधानम्, आवापादुद्धृतयोरितरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिणकपाल्योश्च तूष्णीमजाक्षीरेणासेचनस्य विधान, प्रथमप्रवर्ग्यसृष्टिप्रतिपादक ब्राह्मणस्यावमाने निरूपिताया प्रवर्ग्याया अत्राप्यतिदेशकरण चेत्यादि.	१९–३२		
		३ घर्मसन्दीपन ब्राह्मणम्—तत्र प्रथम अस्य च प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वन स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य क्रतुप्रवेशस्य प्रतिपादन, तत्र सप्रवर्ग्ये क्रतौ आतिथ्येष्ट्यनतरमुपसद पुरा प्रवर्ग्यानुष्ठानकाल इति प्रतिपादन, ततस्तावदसस्कृताना पात्राणा यागानर्हत्वात्तत्सस्काराय द्वन्द्वश पात्रासादनस्य सार्थवाद विधान, ततोऽध्वर्यु प्रोक्षणी मस्कृत्यादायोत्तिष्ठन् "ब्रह्म प्रचरिष्याम होतर्घर्ममभिष्टुहि" इति प्रैषद्वय ब्रयादिति विधाय तस्य प्रैषद्वयस्याभिप्रायकथनम्, एवमध्वर्युणा प्रार्थितस्य होतुरभिष्टवस्य प्रतिपद तात्पर्यकथनपुर सर तत्साधनभूतऋक्संहितगतप्रथमर्च प्रतीकप्रदर्शनमात्राभिधान, स्तावकार्थवादातिदेशसहितमासादिताना पात्राणा प्रोक्षणविधान,	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्का

णाग्रे सम्राडासन्द्या, कृष्णाजिनस्य पवित्राणां चोद्वासनस्य विधानम्, उपयमन्या सार्द्धं गवादिबन्धनार्थाया रज्जोरुद्वासनं विधाय दोहनार्थयोः पात्रयोरुद्वासनविधानं, गवादिबन्धनार्थानां स्थूणादीनामुद्वासनं विधाय तन्निर्वर्त्तावबवजातस्य सम्पादनं, खरत्रयस्याप्युद्वासनस्य सविशेषमभिधानं, प्रवर्ग्यीये महावीरे पयस आसेचनस्य सार्थवाद समन्त्रक विधानं तस्य मन्त्रस्य भागशोऽनूद्य व्याख्यानं च, आनेतव्यस्य पयस परिमाणस्य साभिप्रायमभिधानं, परिशेषितस्य पयस कृदोपयोग इत्याशङ्क्य तदुपयोगकालस्यार्थवादयुत प्रतिपादनम्, उद्वासिते घर्मे सर्वेदिक्षु त्रि परिषिञ्चेदिति सहेतुक सार्थवाद निरूपणं, परिषेचने क्रियमाणे प्रस्तोतार प्रति सामगानार्थं प्रेष्येदिति सार्थवाद विधानं, चात्वाले प्रवर्ग्यकर्तॄणां मार्जन विधाय तत्र मन्त्र विनियुज्य तस्य व्याख्यानं, मार्जनशेषस्योदकस्य मन्त्रतदभिप्राययुत सप्रकारक सेचनविधानं, सर्वेषां प्रवर्ग्यकर्तॄणां मार्जनदेशात्समन्त्रक निर्गमनं विधाय तस्य मन्त्रस्य भागशोऽनूद्य तात्पर्यविवरणम्,

प्रवर्ग्यशेषो दधिघर्मः-तत्रैव प्रवर्ग्यतदुद्वासनयोरभिधानानन्तरं सौत्येऽहनि कर्तव्यस्य दधिघर्माख्ययागस्य विधानं, तत्रैतस्य सोमयागानां मध्येऽनुष्ठेयस्य घर्मानुष्ठानस्य प्रशंसनं, स च दधिघर्मो माध्यन्दिनसवने तत्रापि पवमानस्थानन्तरमनुष्ठेय इति सार्थवादमभिधानं, तस्मिन् दधिघर्मे साधनत्वेन पात्रविशेषं विधाय तस्य प्रशंसनम्, इत्थं दधिघर्मस्य कालसाधने उक्त्वा तस्य यागभक्षणयोर्विभिन्सया तत्प्रकारनिरूपणं, तत्र भक्षणस्योपहवयाचनपूर्वकत्वं मन्त्रवत्त्वं चाभिधायोक्तमन्त्रस्य भागशोऽनूद्य व्याख्यानम् स्तावकार्थवादातिदेशसहितं सर्वेषामृविजां चात्वाले मार्जनस्य विधानं,

प्रवर्ग्याङ्गभूतं दक्षिणाद्रव्यदानम्-तत्र च तावद्ब्रह्मणो यज्ञभिषक्त्वेन मुख्यत्वात्तस्मै दातव्यस्य दक्षिणाद्रव्यस्य सोपपत्तिक निरूपणं, तथाऽध्वर्यवे दातव्यां दक्षिणामभिधाय तस्या सोपपत्तिक निगमनं, तथा होत्रे प्रदेयां दक्षिणामभिधाय तस्याः सोपपत्तिक निगमनम्, उद्गातृभ्यो दक्षिणादानं विधाय तदुपपाद्य निगमनं, प्रथमाध्यायस्थप्रथमप्रवर्ग्येष्टिप्रतिपादकब्राह्मणस्यावसाने निरूपिताया व्रतचर्याया अत्राप्यतिदेशकरणं चेत्यादि। ९८-११

२ घर्मभेदे प्रायश्चित्तनिरूपणम्-तत्र प्रथमं प्रायश्चित्तं विधातुमुपोद्घातत्वेन तस्योपपादनम्, ततो यस्य घर्मो भिद्येत तेन तत्र प्रायश्चित्तिः कर्तव्येति विधानम्, तत्रादौ पूर्णाहुतिं विधाय ता प्रशस्य च तस्यां मन्त्रं विनियुज्य च तेन मन्त्रेण भिन्नस्य घर्मस्य भैषज्यकरणप्रकारस्योपवर्णनम्, "पृथिव्यै स्वाहा" इत्यादिना "सूर्याय स्वाहा" इत्यन्ताना त्रयोदशमन्त्राणां भैषज्यकरणहेतुत्वव्याख्यानेन घर्मभेदप्रायश्चित्ते विनियोजनम्, तत एतैस्त्रयोदशभिर्मन्त्रैस्त्रयोदशाहुतयो होतव्या इति

इति बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दशकाण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे
विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।
समाप्तं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

श्रीश' शरणम् ।

दशमादि चतुर्दश काण्डान्तर्गत प्रथम प्रवर्ग्यकाण्डान्तेषु काण्डेषु ।

अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची

वक्ष्योक्तान्यृषिनामानि तु तत एवावगन्तव्यानि ।

इति दशम काण्ड समाप्तम् ।

नामानि	अ. ब्रा. क
सोमभाग	७ । २ । १
सोमशुष्म (सात्ययज्ञि)	६ । २ । १
सैन्धव (अश्व)	५ । ५ । १२
स्वधा	५ । ६ । २
स्वैदायन	४ । १ । २

इत्येकादश काण्ड समाप्तम् ।

अथ द्वादशे काण्डे-

नामानि	अ. ब्रा. क
अक्ष्यम्	३ । ३ । १४
अङ्गिरा	२ । २ । ९
अच्छावाक (ऋत्विग्)	१ । १ । ८
अतिरात्र	२ । १ । ५, ६
अन्वाहार्यपचन – (अग्नि)	४ । १ । ३ ; ४ । २ । १
आग्नीध्र	१ । १ । ९
आरुणि	४ । १ । ११
उद्दालक (आरुणिरेव)	२ । २ । १३
उक्थ्य (याग)	२ । १ । ६, ७
उन्नेता (ऋत्विग्)	१ । १ । ९, १०
ऋभु	३ । ४ । ५
गवामयनम् (सत्रम्)	१ । २ । १ । ३
गोश्रुति (शाक्त्य)	८ । ३ । ७
गृहपति	१ । १ । १
ग्रावस्तुत् (ऋत्विग्)	१ । १ । ९
छन्दोम (स्तोम)	१ । २ । २
दुष्टरीतु (पौंसायन राजा)	९ । ३ । १, २, १३
नमुचि (असुरः)	७ । १ । १० ; ७ । २ । १, ४ ; ८ । १ । ३
नारायण (परमात्मा)	३ । ४ । १
नेष्टा (ऋत्विग्)	१ । १ । ७, ८
पोता (ऋत्विग्)	२ । १ । ८
पैङ्ग्य (ऋषि)	२ । ४ । ८
प्रतिप्रस्थाता– (ऋत्विग्)	१ । १ । ५, ७ ; ८ । १ । ४
प्रतीदर्श (श्वैक्न)– (एमावत)	८ । २ । ३ ; १ । १ । ८
प्रस्तोता (ऋत्विग्)	१ । १ । ६
प्रोति कौशाम्बेय (कौसुरुबिन्दि)	२ । २ । १३
बालाकि	३ । १ । १
महाव्रतम्	१ । ३ । २३ ; २ । १ । ९
याज्ञवल्क्य	४ । १ । १०
वसोर्धारा (होम)	६ । १ । ३८, ४१
विश्वरूप	७ । १ । १
विषुवत्	१ । २ । २ । १ । ३ । २३ ; २ । ३ । ६, ७, ८
शृञ्जय	९ । ३ । १, २, ३
श्रौष्ट्	३ । २ । ३
श्वेतकेतु (आरुणेय)	२ । १ । ९
सत्रम्	१ । १ । २ । १ । ३ । ३
सत्रिन्	३ । ५ । २
सुपर्ण	३ । ४ । ४
स्नातक	१ । १ । १०
सुत्रा (सार्ञ्जय)	८ । १ । ३
सृञ्जय	९ । ३ । १, २, ३
सुब्रह्मण्या	१ । १ । ९
स्वधा	८ । १ । ७

इति द्वादश काण्डम् ।

अथ त्रयोदशे काण्डे-

नामानि	अ. ब्रा. क
अग्निष्टोम (साम)	५ । १ । २
अग्निष्टुत् (अग्निष्टोमसाम)	७ । १ । ३
अग्नीषोमीय (पशु)	४ । ४ । ३ ॥ ४ । ४ । ११ ; ६ । १ । ४
अङ्गिरा	४ । ३ । ८
अतिरात्र (याग)	३ । १ । ४ ॥ ३ । ३ । ६ ; ५ । १ । ९

मरुत्	रुद्र
महदुक्थम्	रौद्र
महाव्रतम्	वरुण
मित्र	श्वेतकेतु (आरुणेय) ऋषि
मित्रावरुणौ	सरस्वती
मृत्यु	सविता
मैत्रावरुण (प्रशास्ता ऋत्विक्)	साकमेधा
यजमान	साम
यजमानपत्नी	सूर्य
यजु	सोमक्रयणी (गौ)
यम	सोम
यज्ञ	सौत्रामणि
याज्ञवल्क्य	स्तोम
यूप	स्विष्टकृत्
राजन्य	होता
राजसूय	

* इति मध्यारम्भागतानां शब्दानां निर्दिष्टा विशिष्टा स्वतन्त्रा सूची समाप्ता ।

* अस्मिन् शतपथब्राह्मणसंस्करणे यत्र यत्र भाष्यस्वामिना भाष्यं [illegible] तत्र तत्र भाष्ये यावानंशोऽनुपलब्धोऽस्ति तावान् ( ) इत्याकारककोष्ठचिह्नमध्ये स्थापितोऽस्ति इत्येवं विज्ञातव्यम् इति ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

दशमं काण्डम् १० ।

अथाग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सर ऽउपरिष्टान्महदुक्थ्ँ शस्यते प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्रँ रसोऽगच्छत् ॥ १ ॥

अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते संवत्सरः । उपरिष्टान्महदुक्थं शस्यते । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्रं रसोऽगच्छत् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठादिकाण्डचतुष्टये उखासम्भरणादिचितिकर्मान्तमग्निचयनं साङ्गं निरूपितम् । तत्र कर्मणां सर्वत्रपुरःसमनुष्ठाने फलविशेषो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं दशमकाण्डमारभ्यते । षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो भावनोपयोगित्वादनुष्ठानबहुलकर्मप्रतिपादकतया च सर्वशेषत्वादस्य काण्डस्याग्निरहस्यमिति संज्ञा; रहति मन रहस्यम्, अग्निविषयं रहस्यज्ञानविषयं । तत्र अग्निरर्थेन हवनीयाधिकरणं स्थण्डिलमेकशतादुपक्ष-प्रतिनिति चित क्षेत्रमभिधीयते । "इष्टकाभिरग्निं चिनोति"—इति श्रुते । तथा "अग्निं रोहति, अग्निं प्रोक्षति" (श.प.९।२।१।२) इति च आरोहणप्रोक्षणे स्थण्डिलस्यैवोच्यते । तस्य चित्याग्नेरुपादानकर्मनिमित्तं सावित्राग्नेरिष्टका-ग्निकर्म चाग्निशब्देनोच्यते । तद्विषय पूर्वोक्तमग्निचयनादिकं तदस्य च ध्यानमपोऽस्मिन् काण्डे वक्ष्यत इति "अग्निरहस्यम्"इति—नामधेयं युक्तम् । "तत्राग्निं चिनुते" (श. प. १० । १ । ४ । १३–१४) इत्यत्रास्य चितिनस्य "अन्नरोपमयो चिनोति" (श. प. १०।२।३।१) "प्राजापत्येन प्रचर्य सोमं सुनन्ति" (श. प. ७ । २ । २ । २) इति "चितो गार्हपत्यो भवति अभ्युदनीतोऽस्य राजन क्रीणाति" (श. प. ७ । ३ । १ । १) इत्येवमादिप्रकरणादग्नेः सोमयागाङ्गत्वेऽपि "तस्यैतानि सर्वाणि सहोक्तेनाग्निं महता महदुक्थम्"—(श. प. १०।१।२।२) इति समाम्नानात् महाव्रतस्य क्रतुविशेषे नियतत्वदर्शनादन्यत्र प्रथमस्योतिष्टोमाग्निष्टोमातिरिक्तेष्वन्यत्राऽनुष्ठानम्—तथा च कात्यायन —"अग्निः सोमाङ्गं तद्गतत्वातिष्ठाद्" "इ टन. स महाव्रते नियम" "न प्रथमयज्ञे" "उत्तरेषु निमित्तत्"—(का. श्रौ. सू १८,१–४) इति । महाव्रतं नाम संवत्सरसाध्यस्य गवामयनस्योपान्त्यमहः, तत्राग्निचयनमनन्तरं महदुक्थपाठ नियमेन सह प्रयोक्तव्यानि त्रीण्येव सह भवन्तीत्याद्यानीति वक्तुमग्निमहदुक्थे प्रथममनुवदति-अग्निरेष पुरस्तादिति । कालान्तरविवक्षार्थयोर्ग्रहणेन तत्सम्बन्धित महाव्रतस्याहनि सङ्गृहीत भवति । 'एषोऽग्निः' संवत्सरात्मकः 'पुरस्तात्' 'पूर्वम्' 'चीयते' इष्टकाभिः । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं षष्ठे काण्डे प्रतिपादितम् (श. प. ६ । २ । १ । १८) । 'उपरिष्टात्' पश्चाच्चितानन्तरं महाव्रतनामकेऽहनि गीयते । तस्मादनन्तर 'महदुक्थ'

(तस) स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । संवत्सरः सोऽथ यान्यस्य तानि पर्व्वाणि व्यस्रꣳसन्ताहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्य तान्यहोरात्राणि पर्व्वाणि व्यस्रꣳसन्तेष्टका ऽएव तास्तद्यदेता ऽउपदधाति यान्येवास्य तान्यहोरात्राणि पर्व्वाणि व्यस्रꣳसन्त तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदत्रैव यजुश्चितमन्नाप्तम् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रसत—संवत्सरः सः । अथ यान्यस्य तानि पर्वाणि व्यस्रसन्त—अहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यान्यस्य तान्यहोरात्राणि पर्वाणि व्यस्रसन्त—इष्टका एव ताः । तद्यदेता उपदधाति—यान्येवास्य तान्यहोरात्राणि पर्वाणि व्यस्रसन्त, तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तदेतदत्रैव यजुश्चितम् । अन्नाप्तम् ॥ ३ ॥

नाम बृहत्सामात्मकं शस्त्रं होत्रा 'शस्यते' । संवत्सरात्मकाग्नेः पूर्वं चयनं, बृहदुक्थस्यान्ते शंसनम् इति यदुक्तं तत् प्रशंसितुमाह—प्रजापतेरिति । अग्निचयनं नाम प्रजापतिसन्धानार्थमिति षष्ठे प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् । 'विस्रस्तस्य' विश्लिष्टावयवस्य 'प्रजापतेः' 'रसः' शरीरगतः 'भमम्' ऊर्ध्वलोकम् 'अगच्छत्' तदसौ महदुक्थमभवदिति वक्ष्यति ॥ १ ॥

प्रजापतेः संवत्सरूपतामाह—स यः स प्रजापतिरिति । यस्य रस ऊर्ध्वं गतः । एकस्तच्छब्दः प्रसिद्धवाची । अपरस्तच्छब्दः प्रतिनिर्देशः । 'स यः' 'प्रजापतिः' 'विस्रस्तः' 'सः' एव 'संवत्सरः' । तदेवोपपादयति—अथ यानीति । विस्रंसनसमये 'यानि' प्रजापतेः 'पर्वाणि' सन्धयः विस्रस्तानि 'तानि' 'अहोरात्राणि' यथा शरीरस्यावयविनः पर्वाण्यवयवाः एवं संवत्सरस्यावयविनः अहोरात्रा अवयवा इति प्रजापतिविस्रंसनं संवत्सरविस्रंसनं, पर्वविस्रंसनम् अहोरात्रविस्रंसनमित्यर्थः ॥ २ ॥

चीयमानाग्नेः संवत्सरप्रजापतिरूपतामाह—स यः स संवत्सर इति । 'अयमेव' इत्यस्य विवरणम्—योऽयमग्निश्चीयत इति । 'यः' इदानीमिष्टकाभिः 'चीयते' स एव प्रजापतिरित्यर्थः । संवत्सररूपस्य प्रजापतेः अवयवभूताहोरात्ररूपाणि विस्रस्तानि 'पर्वाणि' 'एव' 'इष्टकाः' अभूवन् । तत्तस्माद् 'एताः' इष्टका उपदधातीति यत् एतद् एतेनोपधानेन प्रजापतेर्विस्रस्तानवयवान् पुनः प्रतिसंहितवान् भवति । इष्टकाश्च सप्त युक्तदशाधिकैकादशसहस्रसंमिता उपधेया इति । तथा च कात्यायनेनोक्तम्—"अथातः सर्वासां पञ्चेष्टकानां समासेन सङ्ख्याप्रमाणान्यनुव्याख्यास्याम । सहस्राण्येकादश सप्ततिं च शतमिति" (का० श्रौ० सू० परिशिष्टे पुरुषसूत्रे ९ । १–२) इति । अत्र यावत्य इष्टका यजुर्मन्त्रैरुपहिता तावत्य एव प्रजापत्यवयवात्मना प्रतिसंहिता इत्याह—तदेतदत्रैवेति । 'अत्रैव' अग्नौ एतत् 'यजुश्चितम्' यजुर्मन्त्रैरिष्टकाभिश्चयन

(मु) अथ योऽस्य सोऽग्रथ्ँ रसोऽगच्छत् । (न्म) महदुक्थं तमस्य तथ्ँ रसमृक्सामाभ्यामनुयन्ति तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेत्यभिनेत्येव तदेति यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तथ्ँ संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्होता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतोक्थेन रसं दधाति सर्वा हैता ऽऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

अथ योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत्-महदुक्थम् । तमस्य तं रसमृक्सामाभ्यामनुयन्ति । तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेति-अभिनेत्येव तदेति । यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीति । एवं तद्यजुः पुरस्तादेति । तं संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति-तस्माद्ग्रहः । तस्मिन्होता महाव्रतेन रसं दधाति । सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतम् । तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति । तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति । सर्वा हैता ऋचो यन्महदुक्थम् । तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

कृतम् तदत्र प्रजापतौ आत्म प्रतिमहितम् । अत्रयत्ता मना युक्त संवत्सरसम्बन्धिनामहोरात्राणां पर्वरूपाणां यजुष्मतीनामिष्टकाना च सङ्ख्यामाम्यात्ताभिरेव कृत्स्न प्रजापतिशरीरमाप्यत इत्यभिप्राय ॥ ३ ॥

एवं विपर्यस्ति प्रजापतिपाप्मना स्तुत्वा स्तोत्रशस्त्रे स्तोतुमाह-अथ योऽस्य सोऽग्रमिति । 'यो रस' पूर्वं विस्रस्तस्य प्रजापते सम्बन्धी ऊर्ध्वं गत स एव 'महदुक्थम्' अभूत् । उक्थशब्द स्तुतशस्त्रसाधारण । उत्तरत्र द्वयोरपि स्तूयमानत्वात् । "ग्रह वा गृहीत्वा चमस वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्" इति ग्रहग्रहण वा चमसोन्नयनं वा स्तोत्रप्रारम्भकाल । स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तर शस्त्र शंसनीयम् । अत इदानीं तत्पूर्वभाविग्रहग्रहणप्रशंसितु तत्र ग्रहे स्थितमान चमस स्तौति-तमस्य तं रसमिति । 'अस्य' प्रजापते 'तम्' ऊर्ध्व गत 'त' प्रसिद्ध 'रसम्' 'ऋक्सामाभ्याम्' 'अनुयन्ति' अनुगमयन्ति । यथाऽदो मेऽमुत्रेति । लोके यथा 'अमुत्र' विप्रकृष्टे प्रदेशे 'अद' दृष्ट 'मे' मदीयम् 'एकम्' 'वस्तु' 'आहरिष्यामि' 'अहमिति' पूर्वं गच्छति-'एव' यजुर्मन्त्र ऋक्सामाभ्यां प्रथम रसानयनाय गच्छति । 'त रस संवत्सरे' संवत्सरमाप्यमाना यजनीया त्वहःविशेषे महाव्रते 'आप्नुवन्ति' ॥ ४ ॥

रसस्य ग्रहणमाह-तमध्वर्युरिति । गृह्यते अनेन रस इति ग्रह । करणसाधन । व्युत्पत्ति दर्शयति-यद्गृह्णातीति । स महाव्रतीयो ग्रह इत्युच्यते । तथा चोत्तरत्र चतुर्थाध्याये समाम्नास्यते । "एष महाव्रतीयो ग्रह । तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति" (श प. १० । ४ । १ । १२-१३) " इति । तथा च महाव्रतक्रतु प्रस्तुत्य सूत्रकृतोक्तम्-"महाव्रतमग्निष्टोम प्राजापत्य उपालम्भ्यो ग्रह गृह्णाति वि न इन्द्र, वाचस्पतिं विश्व-

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशꣳसति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति तदेनमेष रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदꣳ स्तुतꣳ शेतऽइति पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमित्यग्निमेव पश्यन्त्यात्मा ह्यग्निस्तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वाऽपीत ऽऋक्च साम च तदुभेऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६॥

स ऽएष मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चितिर्द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चितेर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्मिथुनं मिथुन ऽउऽएवायमात्मा ॥७॥

त यदा स्तुवते यदाऽनुशंसति—अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति । तदेनमेष रसोऽप्येति । न वै महाव्रतमिदं स्तुतं शेत इति पश्यन्ति, नो महदिदमुक्थमिति । अग्निमेव पश्यन्ति । आत्मा ह्यग्नि' । तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वाऽपीतः । ऋक् च साम च । तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥

स एष मिथुनोऽग्नि॰ । प्रथमा च चितिर्द्वितीया च । तृतीया च चतुर्थी च । अथ पञ्चम्यै चिते-र्यश्चितेऽग्निर्निधीयते—तन्मिथुनम् । मिथुन उ एवायमात्मा ॥ ७ ॥

कर्मन्निति वा "(का. श्रौ सू १३ । २९–३१) इति । महग्रहणमेव स्तोत्रप्रारम्भसमय इति यदुक्तं तदि-दानीमाह—तस्मिन्नुद्गातेति । तस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । यजुषा महे गृहीते ' उद्गाता ' ऋत्विक् ' महाव्रतेन ' एतन्नाम्ना साम्ना 'रस दधाति' । पूर्वमृक्सामाभ्यामनुप्रतीत्युक्तम् । अत्र महाव्रतेनेत्युच्यते । एतत्परस्परविरुद्ध-मिति तत्राह—सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतम् इति । यत ' त सर्वाणि ' ' सामानि ' तत्र राजन-गायत्र-बृहद्रथन्तरभद्राद्यानि पञ्च ' सामानि ' विद्यते । स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तरं शस्त्रमिति यदुक्तं तदपि दर्शयति—तस्मिन्होता महतोक्थेनेति । बृहदुक्थस्य गायत्र्यौष्णिहबार्हततृचाशीतित्रयात्मकत्वात् सर्वा ऋचो महदुक्थमित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

पूर्वं प्रजापते रसेनयुक्तता स्यात्, अन्यथा रसाभावेन शरीरमदृढं भवेदितीमामाशङ्कां रसस्थापनेन व्युदस्यति—ते यदा स्तुवत इति । ' यदा ' यस्मिन्काले ' स्तुवते ' उद्गातृ-प्रस्तोतृ प्रतिहर्तार, ऋत्विक्त्रयापेक्षया स्तुवत इति बहुवचनम् । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति,—" सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन् " इति । 'यदा चानुशंसति' । स्तोत्रमनुलक्ष्य शस्त्रं पठेत् होता । अत्र होतुरेकत्वात् शंसतीत्येकवचनम् । अथ शस्त्रादनन्तरं वषट्कृते शस्त्रयाज्यान्ते वषट्कारे कृते एतं गृहीतं स्तोत्रशस्त्राभ्यां संस्कृतं रसमस्मिन्नग्नौ प्रजापतिरूपे जुहोति । चित्याग्निरेव प्रजापत्यात्मेतीदानीमुक्तम्—" अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते "–(श. प १०।१।१।३।) इति । ' तत् ' तेन होमेन ' एनम् ' प्रजापतिम् ' एषः ' हुतो ' रसोऽप्येति ' अपिगच्छति संयुक्तो भवति इत्यर्थ । अग्नौ रसस्याप्यय प्रशंसति—न वै महाव्रतमिदमिति । इदानीमस्मिन् चयनप्रदेशे 'महाव्रत' साम ' स्तुतम् ' ' शेते ' तिष्ठति ' इति न पश्यन्ति ' । महदुक्थ शस्त्रमिति न पश्यन्ति, किन्तु अग्निं चितमेव पश्यन्ति । अग्निर्हि ' आत्मा ' स्थूलं शरीरं ' तत् ' तस्मात् ' एनम् ' चित्याग्निम् ' एते उभे ' महाव्रतबृहदुक्थे 'रसो भूत्वा अपीत ' अपिगच्छत एकीभवत । ' उभे ऋक्सामे ' ग्रहग्रहणात ' यजुरपीते ' ऋक्सामाभ्यां पुरस्तात् यजुर्मन्त्रेण ग्रहग्रहणात् ॥ ६ ॥

चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रशंसति—स एष मिथुनोऽग्निरिति । अग्नौ पञ्च चितय स्वयमातृण्णाद्या उपधेया ।

(त्माऽन्वु) अङ्गुष्ठाऽइति पुमाᳩँस । (सोऽङ्गु) अङ्गुलयऽइति स्त्रिय कर्णाविति पुमाᳩँसौ भ्रुवाविति स्त्रियाऽओष्ठाविति पुमाᳩँसौ नासिकेऽइति स्त्रियौ दन्ता इति पुमाᳩँसो जिह्वेति स्त्री सर्व्वऽएव मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ८ ॥

(त्ये) एषाऽत्रापीति । (र) अथ हैव मिथुनऽइत्थᳩँ ह त्वेवापि मिथुनो वागेवेय योऽयमग्निश्चितो वाचा हि चीयतेऽथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राण प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो मिथुन वागेवायमात्माऽथ यऽआत्मन्प्राणस्तन्मिथुनᳩँ सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठा–इति पुमांस अङ्गुलय –इति स्त्रिय । कर्णाविति पुमांसौ भ्रुवाविति स्त्रियौ । ओष्ठाविति पुमांसौ नासिके इति स्त्रियौ । दन्ता –इति पुमांस जिह्वेति स्त्री । सर्व एव मिथुन । सो-ऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ८ ॥

एषाऽत्रापीति । अथ हैव मिथुन । इत्थं ह त्वेवापि मिथुन । वागेवेय योऽयमग्निश्चित । वाचा हि चीयते । अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राण । प्राणो वै वाचो वृषा । प्राणो मिथुनम् । वागेवायमात्मा । अथ य आत्मन् प्राण –त[illegible]मिथुनम् । सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ।

(त्ये) एषोऽत्रापीतिः । (मुं) न ह वाऽअस्यापुत्रतायै काचन शङ्का भवति य एवमेतौ मिथुनावात्मानं चाग्निं च वेदान्नं ह त्वेवायमात्मा दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मेति हृषिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

(न्त) तदिदमन्नं जग्धं द्वेधा भवति । यदस्यामृतमूर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरति तद्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमप्येति तद्द्वयं भूत्वे-

---

एषोऽत्रापीतिः । न ह वा अस्यापुत्रतायै का चन शङ्का भवति । य एवमेतौ मिथुनौ-आत्मानं चाग्निं च वेद । अन्नं ह त्वेवायमात्मा । " दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मा "-इति हृष्यृषिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

तदिदमन्नं जग्धं द्वेधा भवति । यदस्यामृतम्-ऊर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरति-तद्वायुमप्येति । अथ यन्मर्त्यं पराक् तन्नाभिमप्येति । तद्द्वयं भूत्वेमामप्येति-मूत्रं च पुरीषं च । तद् यदिदमप्येति-

---

तुशब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः । इयमेव वा मिथुनम् । पूर्वं चित्याग्नेः चितिद्वयेन मिथुनत्वम् । आत्मरूपेणापि मिथुनत्वमिति मिथुनद्वयमुक्तम् । एवमुत्तरत्र 'मिथुनद्वयं' मायादर्शितम् 'अग्ने हैव मिथुनं इयं ह त्वेवापि मिथुनं' इति मिथुनद्वयं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तद्द्वयं दर्शयति-वागेवेयमित्यादिना । 'योऽयम्' इत्यत्रापि 'चितः' सा 'वागेव' 'हि' यस्मात् 'वाचा' मन्त्रेण 'चीयते' साधनसाध्ययोरभेदादेवमुक्तम् । 'चितौ' अग्नौ य 'अग्निः' आहवनीयो 'निधीयते' 'स' प्राणरूपः । शरीरं यथा प्राणेन व्याप्रियमाणं सत् फलसम्पादकम् एव चित्याग्निरपि आहवनीयेनाग्निना फलसम्पादक इति प्राण इत्युक्तम् । अत 'वाच' स्त्रिया 'प्राणो' 'वृषा' पुमान् । तस्मात् प्राणौ मिथुनात्मक इति एकं मिथुनम् । अन्यदाह-'वागात्मा' शरीरं तादृश्यात्वाच्छरीरम् । आत्मन् । सत्यमस्या त्वक् । शरीरे य प्राण तदन्यमिथुनम् । तस्मादुपरि कृते इतो रस अनेन मिथुनेनात्मना शरीरप्राणरूपेण एन मिथुनं वाक्प्राणरूपं 'अग्निमप्येति' ॥ ९ ॥

अथ मिथुनपरम्परावेदितुः फलमाह-न ह वा अस्येति । 'य' पुरुष एवमुक्तप्रकारेण मिथुनरूपमात्मानं मिथुनरूपमग्निं च वेत्ति 'अस्यापुत्रतायै' पुत्ररहित्याय काचन शङ्का नास्ति । सन्तानप्रतिबन्धकं कारणं नास्ति । प्रत्युत पुत्रवत्त्वसम्पादकमस्तीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यमुं प्रकारं वक्तुमात्मनोऽन्नरूपत्वमाह-अन्नं ह त्वेवायमात्मेति । 'अयम्' 'आत्मा' अन्नमेव तत्साध्यत्वात् । उक्तार्थे मन्त्रं संवादयति-दक्षिणाऽन्नं वनुत इति । स मन्त्रो दाशतय्यामेव दक्षिणादानस्तावकसूक्ते समाम्नायते-" दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् । दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन्"(ऋ स.) इति । अस्यार्थः-न इत्यसच्छन्देन मन्त्रद्रष्टा ऋषिरुच्यते । नोऽस्मभ्यमश्वादिकं दक्षिणारूपेण ददाति । य आत्माऽस्ति तदन्नं दक्षिणावत्पुष्टिमन्नात्मकमात्मानं च दक्षिणावेन ददाति । "वनु याचने"-(धा पा तु उ ९) इत्यस्य धातुश्छन्दसि दाने वर्तते । " महा वन्वानो अजरं सुवीरम् "-इत्यादिमन्त्रान्तरेषु दानार्थस्य दृष्टत्वात् । दक्षिणां प्रयच्छन् पुरुष विजानन् दक्षिणां वर्म कवचं कृणुते करोतीति । अस्य मन्त्रस्य तृतीयपादे आत्मनोऽन्नरूपत्वमुक्तमिति स तृतीयपाद एव संवादत्वेनोक्तः ॥ १० ॥

यदर्थमन्नरूपत्वमुक्तं तद्दर्शयति-तदिदमन्नं जग्धमिति । 'तत्' 'अन्नम्' 'जग्धम्' भक्षितं सत्

मामप्येति मूत्रं च पुरीषं च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चितस्तं तदप्ये-त्यथ यद्वायुमप्येति यश्चितेऽग्निर्निधीयते तं तदप्येत्येषोऽएवात्रापीतिः ॥ ११

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–१ ॥ (१–१) ॥

प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सत् । (स) स ऽएतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्त तेनेमं लोकमाप्नोत्स द्वितीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्महाव्रतं तद्व्यधत्त तेनान्तरिक्षमाप्नोत्स तृतीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्महदुक्थं तद्व्यधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

योऽयमग्निश्चितस्तं तदप्येति । अथ यद्वायुमप्येति–यश्चितेऽग्निर्निधीयते–तं तदप्येति । एषोऽएवात्रापीतिः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सत् । स एतं वयोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं तं व्यधत्त । तेनेमं लोकमाप्नोत् । स द्वितीयं वयोविधमात्मानमपश्यत् । महाव्रतं तद्व्यधत्त । तेनान्तरिक्षमाप्नोत् । स तृतीयं वयोविधमात्मानमपश्यत् । महदुक्थं तद्व्यधत्त । तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

' द्वेधा ' द्विप्रकारं मर्त्यामृतभेदेन ' भवति ' । तत्र ' अस्य ' अन्नस्यान्नस्य ' यद् ' ' अमृतम् ' सूक्ष्मरूपमस्ति ' तत् नाभेः ' ऊर्ध्वप्रदेशे स्थित्वा ' ऊर्ध्वं ' नासिकापुटादुद्गच्छद्भिः ' प्राणैः ' सह ' उत्क्रामति ' उद्गच्छति । तदुद्गच्छदन्नं ' वायुम् ' प्राणरूपम् ' अप्येति ' संयाति । ' यत् मर्त्यं ' स्वरूपं ' तत् ' नाभेरधस्तात्तिष्ठति । मर्त्यस्य द्वैविध्यमाह–तद्द्वयमिति । ' तत् ' मर्त्यं ' द्वयम् ' मूत्रपुरीषभेदेन द्विप्रकारं भूत्वा ' इमां ' भूमिम् अप्येति ' । ' इमाम् ' इत्यस्यार्थमाह–योऽयमग्निश्चित इति । भूमावग्निश्चीयते, अत आधाराधेययोरभेदोपचारेण भूमेरग्निरेव सम्पन्नः । पूर्वम् " अन्नस्यामृतभागो वायुमप्येति "–इत्युक्तं तत्प्रकृते योजयति–यद्वायुमप्येतीति । यश्चितेऽग्निरिति । ' चिते ' अग्नौ ' योऽयम् ' आहवनीयोऽग्निः ' निधीयते ' ' तम् ' अग्निं तदमृतमन्नरूपं कर्तृ ' अप्येति ' संयुक्तं भवति । अनेनैतदुक्तं भवति, चितोऽग्निरन्नस्याधिष्ठभागात्मना भावनीयः । तस्योपरि निहितोऽग्निरन्नस्याणिष्ठभागात्मना ध्येय इति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–१–१) ॥

पूर्वं महाव्रतयज्ञे सह प्रयुक्तानि अग्निचयनमहाव्रतसाममहदुक्थशस्त्राणि त्रीण्यपि पक्ष्याकाराणि अग्निरेव, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकानि अध्यात्मं मनःप्राणवाग्रूपाणि चेति द्वितीयब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । ज्योतिष्टोमयज्ञ एवैतेषां त्रयाणां सम्पादनप्रकारश्चोच्यते–प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सदिति । ' ऐप्सत् ' आप्तुमैच्छत्, आप्नोतेः सनि (पा. सू. ७ । ४ । ५४) अभ्यासलोपे (पा. सू. ७ । ४ । ५८) " आप्ज्ञप्यृधामीत् "–(पा. सू. ७ । ४ । ५५) पश्चादाडागमे इत्थं रूपम् । ' स ' प्रजापतिः ' एतम् ' ' आत्मानं ' ' वयोविधम् ' पक्ष्याकारम् ' अपश्यत् ' ' तम् ' पक्ष्याकारम् ' अग्निम् ' चित्याग्निं ' व्यधत्त ' । चित्याग्नेः पक्ष्याकारत्वं

(द) अयं वाव लोक ऽएषोऽग्निश्चितः । (तोऽन्त) अन्तरिक्षं महाव्रतं द्यौर्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतं महदुक्थᳪं सह हीमे लोका ऽअसृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽयᳪं ह्येषां लोकानां प्रथमोऽसृज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥

(म) अथाध्यात्मम् । (म्म) मन ऽएवाग्निः प्राणो महाव्रतं वाङ्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

(मा) आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं वाङ्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतऽआत्मा हि प्रथमः संभवतः संभवति ॥ ४ ॥

अयं वाव लोकः–एषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षं महाव्रतम् । द्यौर्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । अग्निम्, महाव्रतम्, महदुक्थम् । सह हीमे लोका असृज्यन्त । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते–अयं ह्येषां लोकानां प्रथमोऽसृज्यत । इत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । मन एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । वाङ्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह हि मनः प्राणो वाक् । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । मनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । वाङ्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह ह्यात्मा प्राणो वाक् । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । आत्मा हि प्रथमः संभवतः संभवति ॥ ४ ॥

शिर॑ऽएवाग्निः । प्राणो म॑हाव्रतमात्मा म॑हदुक्थं त॑स्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि शिरः प्राणऽआत्मा तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते तस्माद्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महदेवो-क्थमातमां स्यायतऽआत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

(न्तु) तदाहुः । (र्य) यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्ति-रिति ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

शिर एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । आत्मा महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह हि शिरः प्राण आत्मा । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । तस्माद्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते । महदेवोक्थमातमा स्यायते । आत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि । कैतेषामुपाप्तिरिति । ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमे । ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

आत्मा हि प्रथम इति । 'सम्भवत' उपपद्यमानस्य पुरुषस्य 'प्रथम' 'आत्मा' मध्यशरीरं 'सम्भवति' ॥ ४ ॥

अन्यथैतत्त्रयं स्तौति—शिर एवाग्निरिति । अग्निचयनमहाव्रतनामबृहदुक्थानि शिरःप्राणात्मरूपाण्य-नुसन्धेयानि, यस्मादग्निः 'प्रथमं चीयते' तस्मात् 'जायमानस्य' पुरुषस्य शिर एव प्रथमं योनेः सकाशा-दुत्पद्यते । तस्माद्यत्र यज्ञे 'एतानि' 'सर्वाणि' त्रीणि 'सह' 'क्रियन्ते' तत्र 'महदुक्थम्' 'आप्या-यतेनमान्' सम्पूर्णमुच्यते । बृहतीसहस्रात्मकत्वात्सम्पूर्णमिति । सम्पूर्णत्वे युक्त्यन्तरमाह—आत्मा हीति । 'हि' यस्मात् 'महदुक्थम्' 'आत्मा' तत्स्वरूपम् । आत्मनस्तु सर्वाङ्गेभ्योऽपि स्थूलत्वात् ॥ ५ ॥

महाव्रतयज्ञे तावदेतान्यग्निमहाव्रतसामबृहदुक्थान्यविनाभूतानि । तेषामधिदैवमध्यात्मं च पृथिव्यादिरूपता मनःप्राणादिरूपता चोक्ता । अधुना प्रथमसत्याश्रयज्योतिष्टोमाग्निष्टोमे महाव्रतयज्ञामना स्तोतुं तत्रैवाग्निचयनादि-त्रयस्योपाप्तिं प्रश्नादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तदाहुर्यदेतानि सर्वाणीति । यस्मात् 'एतानि सर्वाणि' त्रीण्यग्निचयनमहाव्रतसामबृहदुक्थानि सह युगपत्, 'दुरुपापानि' आप्तुं खलु प्रत्यय । उपाप्तुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगबाहुल्येन ऋत्विक्सम्पादनादेर्दुष्करत्वेन च नभिकारात् । तथा चैतरेयकम्—"नादीक्षितो महाव्रतं शंसेन्नानग्नौ न परस्मात्"—इत्यादि । अत 'एतेषां' त्रयाणां 'का' कीदृशी 'उपाप्तिः' प्राप्तिः सम्पादनप्रकारः । कुत्र प्रदेशे तेषामाप्तिरिति प्रश्नार्थः । आप्तिस्थानं दर्शयति—ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम इति । अतस्तस्मिन्पक्षे त्रयाणां सम्पादनात् ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमेन याग कर्तव्य । तत्राग्निष्टोम इति पदेनाग्नि-स्तवनोक्तेरग्निचयनमुक्तमिति मन्तव्यम् । अग्निष्टोमशब्दस्याग्निस्तवनार्थोक्तिरैतरेयकब्राह्मणे समाम्नाता—"स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तमग्निस्तोमं सन्तमग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः" (ऐ. ब्रा. १४ । ५ । ४३) इति ॥ ६ ॥

तस्य वाऽएतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्वतस्य शिरः पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशᳯ होतुराज्यᳯ सप्तदशं पृष्ठमेकविᳯशं यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

(न्लु) तयोर्व्वाऽएतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिᳯशत्स्तोत्रियास्तुतो याः पञ्चविᳯशतिः स पञ्चविᳯशऽआत्माऽथ याः सप्तातियन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः पशवः परिमाद ऽएतावद्वै महाव्व्रतं तदेतदत्रैव महाव्व्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम् । तद्वतस्य शिरः । पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ । तौ पक्षौ । पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं पृष्ठम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियम् । तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

तयोर्वा एतयोः पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिंशत्स्तोत्रियाः—ततो याः पञ्चविंशतिः, स पञ्चविंश आत्मा । अथ याः सप्तातियन्ति, ताः परिमादः । पशवो हैताः । पशवः परिमादः । एतावद्वै महाव्रतम् । तदेनदत्रैव महाव्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

पक्षाकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिर पक्षमध्यपुच्छात्मका पञ्चावयवा । " शिरो गायत्रम् । राथन्तर दक्षिण पक्ष । बृहदुत्तर पक्ष । भद्रसाम पुच्छम् । राजननाम आत्मा " इति । तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति—तस्य वा एतस्ये त्यादिना । त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्वतस्य शिर इति । ऋक्त्रया मकमेक सूक्तम् । तादृशानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवा यस्य स्तोमस्य तदिद त्रिवृद्बहिष्पवमान प्रात सवनिक त्रिवृत् तृचत्रयात्मक बहिष्पवमान महाव्रतस्य शिरो भवति । बहिष्पवमानमपि गायत्रीछन्दस्कैस्तृचैर्गानत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—"त्रिवृच्छिरो भवति त्रेधाविहित हि शिर "—इति । पञ्चदशसप्तदशाविति । माध्यन्दिन पञ्चदशस्तोत्रियात्मक. पवमान, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मक आर्भव पवमान । तावुभौ ' पक्षौ ' पक्षस्थानीयौ । ' पञ्चदश ' ' होतुराज्यम् ' होत्रास्तुशसनीय प्रथममाज्यस्तोत्र सप्तदशस्तोत्रियात्मक पृष्ठ्यनामक होतुः प्रथम स्तोत्रम् । तदुभय ' पृष्ठ ' मध्यात्मरूपम्, मध्यात्मरूपा परिमादश्च इति वक्ष्यते (श. प. १० । १ । २ । ८ ।) । एकविंशम् एकविंशत्यावृत्तिरूप यज्ञायज्ञिय " यज्ञायज्ञा वो अग्नय " (वा. स २७ । ४२) इत्यत्रोत्पन्न साम तत्पुच्छस्थानीयम् ॥ ७ ॥

यद् आज्य पृष्ठमित्युक्त तयोर्मध्यात्मरूपतामाह—तयोर्वा एतयोरिति । आज्यस्तोत्र पञ्चदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठ सप्तदशात्मकमुभय मिलित्वा द्वात्रिंशत्स्तोत्रियात्मकम् । तत्र पञ्चविंशति. स्तोत्रिया आत्मा । तथा च तैत्तिरीयकम्—" पञ्चविंश आत्मा भवति, तस्मात्मध्यत पशवो वरिष्ठा " इति । यास्तत्र सप्ताधिकास्ता. परिमाद परितो हर्षहेतव महाव्रते क्रियमाणानि यानि परिमानामकानि सामानि तत्स्थानीयास्ताः । एताः शिर पक्षमध्यपुच्छपरिमाद एव महाव्रत साम तदत्राग्निष्टोमे विद्यत इति तद्यजन महाव्रतयज्ञमेवाप्तवान्भवति॥ ८॥

(त्यु) अथ होता सप्त च्छन्दाᳬंसि शᳬंसति । चतुरुत्तराण्येकर्चानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽक्षराणि पञ्चचत्वारिᳬंशच्च ततो या ऽअशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि पञ्चचत्वारिᳬंशत्ततो यानि पञ्चविᳬंशतिः स पञ्चविᳬंश ऽआत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ यानि विᳬंशतिस्तदावपनमेतावद्वै महदुक्थं तदेतदत्रैव महदुक्थमाप्नोति तानि वाऽएतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमऽआप्यन्ते तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–२ ॥ (१. २.) ॥

अथ होता सप्त छन्दांसि शंसति । चतुरुत्तराण्येकर्चानि विराडष्टमानि । तेषां तिस्रश्चाशीतयो-ऽक्षराणि पञ्चचत्वारिंशच्च । ततो या अशीतयः । सैवाशीतीनामाप्तिः । अशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते । अथ यानि पञ्चचत्वारिंशत् । ततो यानि पञ्चविंशतिः । स पञ्चविंश आत्मा । यत्र वा आत्मा तदेव शिरः । तत्पक्षपुच्छानि । अथ यानि विंशतिः–तदावपनम् । एतावद्वै महदुक्थम् । तदेतदत्रैव महदुक्थमाप्नोति । तानि वा एतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम आप्यन्ते । तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥

महदुक्थेऽपि गायत्रबार्हतौष्णिहानुष्टुभादीनि पक्षमध्यपुच्छात्मकावयवा सन्ति, तत्सर्वमपि अग्निष्टोमे दर्शयति–अथ होता सप्त च्छन्दांसीति । प्रातरनुवाके गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि धाय्यादिषु विराडष्टमानि होता शंसति । तेषां मध्ये गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि, चतुरुत्तराणि तावति उष्णिह, तथा चोष्णिहो-ऽष्टाविंशतिरक्षराणि, एवं चतुरक्षरोत्तराणि सप्त छन्दांसि । ' विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि "–इति नवमे काण्डे पञ्चमाध्याये वक्ष्यते । " अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षरा विराड् " (श. प १० । ९ । ४ । ८) इति । एतेषामष्टानां छन्दसामक्षराण्यशीतित्रयसङ्ख्याकानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि । तत्र होत्रा शंसनीयानां गायत्र्यादिविराडष्टमच्छन्दस्कानां बह्वीनामृचां सद्भावादक्षरैः सह पाठगणने अनेकान्यक्षराणि भविष्यन्तीति मत्वा ' एकर्चानि ' इत्युक्तम् । एकैकस्मिन् छन्दसि एकैका ऋक् स्वीकर्त्तव्येत्यर्थः । अत्र या अक्षरपरिगणनेन ' तिस्रोऽशीतयः ' सम्पन्नास्ता महदुक्थगतास्तिस्रोऽशीतयः । बृहदुक्थेऽशीतित्रयमस्तीति प्रागुक्तम् । " बृहदुक्थे महदुक्थे शिरःपक्षाद्यवयवा सन्ति "–इत्युक्तं तद्दर्शयति–अथ यानि पञ्चचत्वारिंशदिति । अशीति-त्रयादधिकानि पञ्चचत्वारिंशदक्षराणि विद्यन्ते तत्र ' यानि ' पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान्यक्षराणि तान्यात्मा मध्य-शरीरम् । अनेन शिरःपक्षपुच्छान्यवयवा अप्युक्ता वेदितव्याः । अथ यान्यवशिष्टानि विंशतिरक्षराणि तदा-वपनं नाम महदुक्थस्याङ्गस्योल्मागात्मकत्वेन शंसनीयेषु सूक्तेषु–" वनेन वायो धायि चाकन्वो ज्म एव द्रपदो नन्मान् "–इत्यनयो सूक्तयोर्मध्ये आयुष्कामयजमानार्थं कासाचिदृच आमनन्ति । तथा चैतरेयकम्–" ते-

प्रजापतिः प्रजाऽ असृजत । सऽ ऊर्ध्वेभ्यऽएव प्राणेभ्यो देवानसृजत येऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजाऽ अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥१॥

तस्य ह प्रजापतेः । (२) अर्धमेव मर्त्यमासीदर्धममृतं तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत्स बिभ्यदिमां प्राविशद्द्वयं भूत्वा मृच्चापश्च ॥ २ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत् । (क) क्व नु सोऽभूद्यो नोऽसृष्टेति त्वद्बिभ्यदिमां प्राविक्षदिति सोऽब्रवीत्तं वाऽअन्विच्छाम तꣳ सम्भराम न वाऽअहं तꣳ हिꣳसिष्यामीति तं देवाऽअस्याऽअधि समभरन्यदस्याप्स्वासीत्ताऽअपः

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत । येऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजाः । अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेरर्धमेव मर्त्यमासीत् । अर्धममृतम् । तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत् । स बिभ्यदिमां प्राविशत्—द्वयं भूत्वा । मृच्चापश्च ॥ २ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत्—क्व नु सोऽभूत्—यो नोऽसृष्टेति । त्वद्बिभ्यदिमां प्राविक्षदिति । सोऽब्रवीत् ।

ऽन्तरेणाधाद्दर्वीहुतमन्तरेष्टा वितु दधाम शतने बृहन्तान्”–(ऐ. ब्रा.) इत्येतदावेदन दशतीनामिन्द्रोणी त्रिष्टुब्जगत्योरनुष्टुब्बृहत्योर्निर्नवकानां यावतीरावरेरम्भात्सूर्यमायुषो वर्षाणि जिजीविषेदिति । एतावद्वा इति । ‘एतावत्’ एव अशीतित्रय शिरःपक्षपुच्छानि, आत्मा च आयतनम् एतावदेव महदुक्थम् । तत्सर्वमग्निष्टोमे विधत्त इति तत्र च्छन्दसा विराजश्च शतनेन महदुक्थमेव तत्र सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः । यतो ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमे एतानि सर्वाणि अग्निमहाव्रतमहदुक्थानि सम्पादनया विधत्त इत्येतस्य महाव्रतयज्ञात्मना स्तुतवाञ्ज्योतिष्टोमयज्ञविधि प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । १ । २) ॥

अग्निचयनेष्टकाहेतवो मृदादयश्च, चित्याग्नेः पञ्चेष्टकाचितयः, पञ्च पुरीषचितयः चित्युपस्थानमन्त्रश्च । तत्र प्रजापतिरूपेणेष्टकाचितयः, पुरीषचितयः प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना, मन्त्रोपस्थानं कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन च तृतीयब्राह्मणे स्तूयते–प्रजापतिः प्रजा इति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ प्रजासर्जनकाले ऊर्ध्वप्राणेभ्यो देवप्रजाः सृष्टवान् । अवाग्भ्यः प्राणेभ्यो ‘मर्त्याः प्रजाः’ । अथ चरमसृष्टानां मर्त्यप्रजानाम् ‘अत्तारम्’ भक्षयितारं ‘मृत्यु’ च सृष्टवान् ॥ १ ॥

एवंविधाः प्रजाः सृष्टवतः प्रजापतेः शरीरस्यार्धं ‘मर्त्यं’ मरणधर्मकं जातम्, ‘अर्धममृतम्’ । तत्र मर्त्यस्वरूपेण स्वयमपि मर्त्यप्रजानाशकात् ‘मृत्योरबिभेत्’ ‘स बिभ्यदिमाम्’ भूमिं मृज्जलरूपेण प्रविष्टवान् ॥ २ ॥

भूमिं प्रविष्टमेव मृत्युर्देवप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाह–स मृत्युर्देवानिति । एवं मृत्युमुखेन प्रजापतौ मृत्युरकामना

समभरन्नप यदस्यां तां मृदं तदुभयᳪं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्वं-
स्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ३ ॥
तदेता वाऽअस्य ताः । पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसँल्लोम त्वङ्मांᳪंस-
मस्थि मज्जाऽथैता ऽअमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥
(५ँ) स यः स प्रजापतिः । (२) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ याऽ
अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसन्नेतास्ताः पुरीषचितयोऽथ या ऽअमृता
ऽएतास्ता ऽइष्टकाचितयः ॥ ५ ॥

त वाऽअन्विच्छाम । त सम्भराम । न वाऽअहं त हिंसिष्यामीति । तं देवा अस्या अधि समभरन् । यदस्याप्स्वासीत् ता-अपः समभरन् । अथ यदस्या-ता मृदम् । तदुभयं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्वन् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति । मृच्चापश्च ॥ ३ ॥

तदेता वा अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व आसन्-लोम, त्वक्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । अथैता अमृताः-मनः, वाक्, प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते । अथ या अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व आसन्-एतास्ताः पुरीषचितयः । अथ या अमृताः-एतास्ता इष्टकाचितयः ॥ ५ ॥

भूमौ प्रविष्टवति 'मृत्युर्देवानब्रवीत्' हे देवाः 'य' 'न' अस्मान् मा दुन्नथ 'अमृत' इत्यवान् । 'स ह' प्रयाम 'अभूत्' इति मृत्योर्वचनम् । अथ देवा ऊचुः—हे मृत्यो ! 'त्वम्' त्वदमकारान् 'विन्दन्' 'इमम्' भूमिं 'प्राविशत्' । विरेर्दृति 'इल इयुत्थदनि' क्त "—(पा सू ३।१।४९) । एवं देवैरुक्ते 'स' मृत्यु 'अब्रवीत्'—त अहरन् 'अन्विच्छाम' अन्विष्याम । 'त' भूम्यन्तरात् 'सम्भराम' इत्युत्तमैरेव लोटि बहुवचनम् । देवताहितेन 'अहं' तु 'त' प्रजापतिं 'न हिंसिष्यामि' इति मृत्युनोक्ते देवा 'तम्' प्रजापतिम् 'अस्याऽअधि' अपि पृथिव्याः अनुवादी, भूमे सकाशात् सम्भृतवन्त । तत्र मृदुदकयोः सम्भरणप्रकारमाह—यदस्येति । 'यद्' अङ्ग प्रजापते 'अप्सु' प्रविष्ट 'ता अप' सम्भृतवन्त । 'यद्' भूमौ 'तं मृदम्' इति 'तदुभयं सम्भृत्य' सम्पर्दन इष्टका कृतवन्त । तस्मादिदानीं मृज्जलाभ्यामिष्टका क्रियन्त ॥ ३ ॥

अग्निचयने पञ्च इष्टकाचितय, पञ्च पुरीषचितय सन्ति । ता प्रजापते मर्त्यामृततनूरूपा इति प्रतिपादयति—तदेता वाऽअस्य ता इति । 'अस्य' मृत्युना प्रजापतेर्देहगतानि पञ्चसंख्याका लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जरूपका देहा आसन् । लोमादीनि स्थूलशरीरगतानीति मर्त्यशब्देनोक्तानि । अथ मनो-वाक्-प्राण-चक्षु-श्रोत्ररूपा पञ्च अमृतरूपास्तन्व । मन प्रभृतीनि सूक्ष्मशरीरवर्त्तित्वान् स्थूलदेहनाशेऽपि तदनाशादमृत्वम् ॥ ४ ॥

इदमप्य पञ्च तन्वधिष्ठानेरेवति वदु प्रजापतेरग्निरूपत्वमाह—स यः स प्रजापतिरिति । तत्र 'या' 'मर्त्या' 'पञ्च तन्व' ता एकैकस्या चितेरुपरि निधीयमाना पञ्च पुरीषचितय । मन प्रभृतयो 'या' अमृतास्ता 'इष्टकाचितय' ॥ ५ ॥

(स्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्न) अमृतमिमं करवामेति तस्यैताभ्यामममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं तथा द्वितीयां तथा तृतीयां तथा चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

(मु) अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय । पुरीषं निवपति तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवैतद्यजमान ऽएतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति॥७॥

ते देवा अब्रुवन्—अमृतमिमं करवामेति । तस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन् । इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । तथा द्वितीयाम् । तथा तृतीयाम् । तथा चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति । सा सप्तमी चितिः । तदमृतम् । एवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्—इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत् । तथैवैतद्यजमान एतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

अथ मर्त्यशरीराणाममृतत्वकरणं दर्शयति—ते देवा अब्रुवन्नमृतमिममिति । 'इमं' मर्त्यामृतरूपेण द्विविधं प्रजापतिम् 'अमृतम्' 'करवामेति' 'देवा' विचार्य द्वाभ्याममृततनूभ्याम् एकां 'मर्त्यां' तनूं मध्ये निहिताम् 'अमृताम्' कृतवन्तः । अमृतशरीरद्वयेन एकमर्त्यशरीरस्यामृतीकरणं चित्याग्नौ दर्शयति—इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिमिति । यथा प्रथमद्वितीयेष्टकाचितिभ्यामेकां प्रथमचितेरुपरि निहितां प्रथमां पुरीषचितिममृतां कृतवन्तः । एवं द्वितीयतृतीयाभ्यामितरां पुरीषचितिं तृतीयचतुर्थीभ्यामपरां चतुर्थीपञ्चमीभ्यामन्यामिति पञ्चेष्टकाचितिभिश्चतस्रः पुरीषचितयोऽमृतीकृताः ॥ ६ ॥

यदि द्वाभ्यामेकस्यामृतीकरणं चेत् पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि चित्यन्तराभावात्तस्याः अमृतत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह—अथ पञ्चमीं चितिमिति । पञ्चम्याः इष्टकाचितेरुपरि निहितायाः पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि विकर्णीं नामैकामिष्टकां स्वयमातृण्णां नामैकामिष्टकां 'चोपधाय' 'हिरण्यशकलैः' सम्प्रोक्ष्य तत्राहवनीयाग्नेराधानं सप्तमी चितिरिति व्यवह्रियते अतः पञ्चमीसप्तमीभ्यामिष्टकाचितिभ्यां तन्मध्यस्थितायाः पुरीषचितेरमृतीकरणमिति प्रजापतेः सर्वशरीराणाममृतत्वात् तस्यैवामृतत्वं सम्पन्नम् । एवं यजमानोऽपि मानुषशरीररूपचित्याग्नेरिष्टकाभिरमृतीकरणेन स्वयममृतो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते वै देवास्तं नाविदुः। (सु) यद्येनꣳ सर्वं वाऽकुर्वन्न वा सर्वं यद्यति वाऽरेचयन्न वाऽभ्यापयंस्तऽएतामृचमपश्यन्धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः॥ सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभऽइति ॥ ८ ॥

तस्याऽअस्त्येवाग्नेयम्। (म) अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवं तद्यदस्याऽआग्नेयं यद्दैवतस्याग्नेराग्नेयं तदस्य तेन समस्कुर्वन्यदैन्द्रं तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवं तद्वैश्वदेवेन तमत्रैव सर्वं कृत्स्नꣳ समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥

(ब्रीस्त) तद्यदेतयोपतिष्ठते। यद्देवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति न वाऽभ्यापयति तदेवास्यैतया सर्वमाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनुष्टुब्धामच्छद्भवति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति

ते वै देवास्तं नाविदुः—यद्येन सर्वं वाऽकुर्वन्—न वा सर्वं, यद्यति वाऽरेचयन्—न वाऽभ्यापयन्। त एतामृचमपश्यन्। "धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः। सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे"—(वा. स १८।७६) इति ॥ ८ ॥

तस्या अस्त्येवाग्नेयम्। अस्त्यैन्द्रम्। अस्ति वैश्वदेवम्। तद्यदस्या आग्नेयम्—यद्दैवतस्याग्नेरा॰ ः। तदस्य तेन समस्कुर्वन्। यदैन्द्रम्—तदैन्द्रेण। यद्वैश्वदेवम्—तद्वैश्वदेवेन। तमत्रैव सर्वं कृत्स्नं समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥

तद्यदेतयोपतिष्ठते, यद्देवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति, न वाऽभ्यापयति, तदेवा॰ स्यैतया सर्वमाप्नोति। यदस्य किञ्चानाप्तम्। अनुष्टुब्धामच्छद्भवति। वाग्वा अनुष्टुब्, वाग्धाम॰

[illegible]त्याग्नेर्न्यूनातिरेकपरिहाराय मन्त्रेणोपस्थानं दर्शयन्तीत्यर्थं श्रुतिः स्वयमेव देवकर्तृकाज्ञानपुरःसरं [illegible]दर्शयति—ते वै देवास्तं नाविदुरिति। 'ते' 'देवा' 'तम्' अर्थम् 'नाविदुः' न ज्ञातवन्तः। यदि 'एनम्' अग्निं सम्पूर्णं कुर्युः, अथवा 'सर्वं' न कुर्युः। यदि वा अतिरिक्तं कुर्युः। 'न' 'वाऽभ्यापयन्' न्यूनं वा कुर्युरित्येवमर्थं न ज्ञातवन्त इत्यर्थः। तत्तद्दोषपरिजिहीर्षया उपस्थानमन्त्रं दृष्टवन्त इत्याह—त एतामृचमिति। ऋचोऽयमर्थः—धामानि तेजांसि स्थानानि वा छादयतीति 'धामच्छदग्निः' [illegible]इन्द्रादयो 'देवाः' 'सचेतसः' समानमनस्काः 'नः' अस्मदीयं यज्ञं 'शुभे' शोभने विषये 'प्रावन्तु' [illegible]नुगृह्णन्त्विति ॥ ८ ॥

मन्त्रगताग्नीन्द्रविश्वदेवानां प्रतिपादनात् सवनदेवताभिः सवनत्रयगताग्नेरेवाग्नेः संस्कृतत्वमाह—तस्या अस्त्येवाग्नेयमिति। यदस्या ऋचः 'आग्नेयम्' अग्निदेवतासम्बन्धि वस्तु तेन 'अग्नेः' आग्नेयेन स्वरूपेण [illegible]' चित्याग्निं संस्कृतवन्त इत्यनेन प्रातःसवनस्यापि वमुक्तम्। एवं माध्यन्दिने सवने ऐन्द्रेण स्वरूपेण। [illegible]वैश्वदेवरूपेण संस्कृतवन्त इत्यनेनाग्नेः कृत्स्नसंस्कार उक्तः ॥ ९ ॥

अनया ऋचोपस्थाने पूर्वोक्तासर्वकरणादिदोषपरिहारो भवतीत्याह—तद्यदेतयोपतिष्ठत इति। यदस्य

यदस्य किञ्चानाप्तं पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्व्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वाऽआहुः । (यं) यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेतैतद्वाऽस्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ ऽइति तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमाग्नेय्याऽग्निकर्म हि गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनिरुक्तया सर्व्वं वाऽअनिरुक्तꣳ सर्व्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तं त्वं यविष्ठ दाशुष ऽइति तस्योक्तो बन्धुः पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत तत्र हि सा सर्व्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–३ ॥ (१. ३.)

च्छद्, वाचैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैक आहुः । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वा आहुः–यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेत । एतद्वास्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ इति । तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति । यदस्य किञ्चानाप्तम् । आग्नेय्या । अग्निकर्म हि । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । अनिरुक्तया । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । " त्वं यविष्ठ दाशुषः "–(वा. स. १८ । ७७) इति । तस्योक्तो बन्धुः । पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

किञ्चेति । ' अस्य ' अग्नेः यत्किञ्चन स्वरूपमनाप्तं तत् ' सर्वम् ' ' एतया '–ऋचा आप्तवान् भवति । आगतमनुष्टुप्छन्दो वाग्रूपेण प्रशंसति–अनुष्टुब्धामच्छदिति । धामच्छदिति इयमृक् अनुष्टुप् वाग्रूपा, चतुष्पात्त्वसाम्यात् । " चत्वारि वाक्परिमिता पदानि " (श. प. ४।१।३।१७) इति वाचः पादचतुष्टयमाम्नातम् । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, इत्येतत्पादचतुष्टयमन्यैर्व्याख्यातम् । " अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् "–इत्यग्नेर्वाक्त्वम् । उपस्थानकालमाह–पुरीषवतीं चितिमिति । अन्तिमां ' पुरीषवतीम् ' ' चितिम् ' कृत्वा, अनेन मन्त्रेणोपस्थानमिति ' एके ' आचार्या आहुरिति । सर्वासां चितीनामन्ते उपस्थानेन ' सा चितिः समष्टिः ' कृत्स्ना ' सम्पूर्णा भवतीति । उपस्थाने मन्त्रभेदं वक्तुम् ' एक आहुः ' इति पक्षान्तरमुक्तं न तु चित्यन्तरान्ते उपस्थानमिति वक्ष्यमाणोऽपि वैकल्पिको मन्त्रोऽन्तिमपुरीषचितेरनन्तरमेवोपस्थाने विनियोक्तव्य ॥ १० ॥

तं मन्त्रमाह–तदु वा आहुर्यविष्ठवत्येति । यविष्ठपदवत्या ऋचेत्यर्थः । धूर्वं धामच्छदग्निरिति–ऋग्वेर्दिष्टदिति पूर्वोऽभिहित । अत्रापि तमेव गुणं दर्शयितुं यविष्ठपदस्य धामार्थतामाह–एतद्वास्य प्रियं धाम

उभयꣳ हैतदग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा ऽएवामृता ऽआसुः शरीरं मर्त्यꣳ सऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान ऽउभयमेव भवति मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा ऽएवामृता भवन्ति शरीरं मर्त्यꣳ सऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

उभयं हैतदग्रे प्रजापतिरास–मर्त्यं चैवामृतं च । तस्य प्राणा एवामृता आसुः । शरीरं मर्त्यम् । स एतेन कर्मणैनयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत । तथैवैतद्यजमान उभयमेव भवति–मर्त्यं चैवामृतं च । तस्य प्राणा एवामृता भवन्ति । शरीरं मर्त्यम् । स एतेन कर्मणैनयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

स प्रथमां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा प्राणऽएव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि प्राणः सैषाऽमृतचितिरथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मज्जैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यो हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषाऽपानऽएव तद्वै तदमृतममृतꣳ ह्यपानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदस्थ्येव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ ह्यस्थि तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ३ ॥

तृतीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा व्यानऽएव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि व्यानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतत्स्नावैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि स्नाव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ४ ॥

स प्रथमां चितिं चिनोति–सा हास्यैषा प्राण एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि प्राणः । सैषाऽमृतचितिः । अथ पुरीषं निवपति–तद्धास्यैतन्मज्जैव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यो हि मज्जा । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीयां चितिं चिनोति–सा हास्यैषाऽपान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं ह्यपानः । सैषाऽमृत चितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति–तद्धास्यैतदस्थ्येव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यस्थि । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ३ ॥

तृतीयां चितिं चिनोति–सा हास्यैषा व्यान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि व्यानः । सैषाऽमृतचितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति–तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्धास्यैतत्स्नावैव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि स्नाव । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ४ ॥

एकप्रकारमात्मानम् अजरं जरारहितम् 'अमृतं' मरणधर्मरहितं कृतवान् । एवं यजमानोऽपि मर्त्यामृतभेदेन द्विप्रकारः एतेन अग्निचयनकर्मणा एकमेव स्वात्मानं जरामरणधर्मरहितं कृतवान् भवति ॥ १ ॥

स प्रथमां चितिमिति । कण्डिकाया अयमर्थः–प्रथमा इष्टकाचितिरमृतात्मकप्राणादिषट्कमध्ये प्राणरूपा, प्राणेष्टकाचित्योरमृतत्वव्यवहाराद्द्वयमप्यमृतम्, तस्या उपरि निधीयमाना पुरीषचितिर्मर्त्यशरीरगतमज्जात्मिका, अतस्तस्याममृतरूपायां प्रथमेष्टकाचितौ निहितां मर्त्यरूपपुरीषचितिममृतां कृतवान् भवति ॥ २ ॥

एवं द्वितीयां चितिं चिनोतीत्याद्या पञ्च कण्डिका व्याख्येयाः । तत्र इष्टकाचितीनाममृतरूपापानव्याने

चतुर्थीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषोदान एव तद्वै तदमृतममृतꣳ ह्युदानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्माꣳसमेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि माꣳसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति॥५॥

पञ्चमीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषा समानऽएव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि समानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मेदऽएव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि मेदस्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ६ ॥

षष्ठीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषा वागेव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि वाक्सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदसृगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ ह्यसृङ्मर्त्या त्वक्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ७ ॥

चतुर्थीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषोदान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं ह्युदानः । सैषाऽमृतचितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्धास्यैतन्मांसमेव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि मांसम् । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ५ ॥

पञ्चमीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषा समान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि समानः । सैषाऽमृता चितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्धास्यैतन्मेद एव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि मेदः । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ६ ॥

षष्ठीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषा वागेव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि वाक् । सैषाऽमृताचितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति—तद्धास्यैत-

---

न्मसृगेवत्वगेव । पुरीषचितीनामस्थिमज्जमांसमेदोऽसृक्त्वगात्मकत्वम् । षष्ठ्याः पुरीषचितेरसृक्त्वं त्वक्त्वं चेति द्वयात्मकत्वमिति विशेषः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णातीति । 'तदेतत्' 'मर्त्यम्' पुरीषचितिरूपम् 'उभयतोऽमृतेन' इष्टकाद्वयेन 'परिगृह्णाति' मध्यस्थितं करोति । तेन कारणेन अस्य प्रजापतेस्तत्सर्वं रूपममृतं भवति । एवमुत्तरत्र योजनीयम् ॥ २–६ ॥

षष्ठीं चितिमिति । स्तोमभागानन्तरं पुरीषनिवपनविधानात्तदन्ता पञ्चमी चितिः । तत ऊर्ध्वं पुरीषचितेः

ता वाऽएताः । षडिष्टकाचितयः षट्पुरीषचितयस्तद्द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान एकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपधाय। हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्मयमन्तत ऽआत्मनोऽकुरुत तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्मादाहुर्हिरण्मयः प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्मयमन्तत ऽआत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न हिरण्मयोऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवतीत्येवाहुः ॥ ९ ॥

दसृगेव, स्वगेव । तद्धि तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यसृक्, मर्त्या त्वक् । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ७ ॥

ता वा एताः षडिष्टकाचितयः, षट् पुरीषचितयः, तद् द्वादश । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत । तथैवैतद्यजमान एकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपधाय–हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अग्निमभ्यादधाति । रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्मयमन्तत आत्मनोऽकुरुत । तद्यदन्ततः–तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्मादाहुः–हिरण्मयः प्रजापतिरिति। तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्मयमन्तत आत्मनः कुरुते। तद्यदन्ततः–तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्माद्ये चैतद्विदुः, ये च न,–हिरण्मयोऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवती–त्येवाहुः ॥ ९ ॥

प्राक् या नाकसत्पञ्चचूड छन्दस्याद्य इष्टका उपधीयन्ते–सा षष्ठी चिति इति अष्टमे काण्डे प्रपञ्चेन निरूपितम्–" लोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चिति । अथ यदेतदूर्ध्वमा पुरीषात्सा षष्ठी चिति " (श. प. ब्रा. ८ । १ । ७) इति ॥ ७ ॥

चितिद्वयगतां सङ्ख्यामनूद्य सम्भूय सव संवत्सराग्न्यात्मना प्रशंसति–ता वा एताः षडिष्टकाचितयः, षट् पुरीषचितय इति ॥ ८ ॥

विकर्ण्यादीष्टकाहिरण्यशकलाहवनीयनिधानं हिरण्मयरूपत्वेन प्रशंसति–अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णामिति । विकर्णीनामिकां स्वयमातृण्णानामिकां च इष्टकां । ' सुवर्णशकलैः ' चितमग्निं प्रोक्ष्य आहवनीयं निदधाति । एवमिष्टकाग्निनिधानेन प्रजापतिः 'अन्ततः' अन्ते ' हिरण्मयम् ' सुवर्णमयं रूपं स्वात्मनः कृतवान् यतोऽन्ते ' आत्मनः ' सुवर्णरूपकरणेन प्रजापतिर्हिरण्मय इति वेदवादिन आहुः । तथाऽयं यजमानः सर्वे

(स्तु) तुद्धैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्च । (श्रा) आचार्यान्तेवासिनौ व्यूदाते रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति साप्तरथवाहनिः ॥ १० ॥

स होवाच शाण्डिल्यः । (ल्यो) रूपं वाव लोमवद्रूपमलोमकथ्ँ रूपमेवास्यैतदिति तद्वै तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्यऽउवाच संचितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वथ्ँ समिध ऽआहुतय ऽइति हूयन्ते ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवा ऽअन्नमदन्ति । (न्त्य) अग्निरु देवानां प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो जुह्वति प्राणेन हि देवा ऽअन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या ऽअन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्मनुष्येष्वन्नं धीयतेऽपानेन हि मनुष्या ऽअन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च सामरथवाहनिश्चाचार्यान्तेवासिनौ व्यूदाते । रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यः । लोमानीति सामरथवाहनिः ॥ १० ॥

स होवाच शाण्डिल्यः–रूप वाव लोमवत्, रूपमलोमकम्, रूपमेवास्यैतादेति । तद्वै तत् ..–यथा तच्छाण्डिल्य उवाच ! संचितेऽग्निः प्रणीयते । प्रणीतादूर्ध्वं समिध आहुतय इति १ ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवा अन्नमदन्ति । अग्निरु देवाना प्राणः । तस्मात्प्राग् देवेभ्यो जुह्वति । प्राणेन हि

नि नामन्ते हिरण्यशकलप्रोक्षणानन्तरमाहवनीयनिधानेन स्वात्मनोऽपि हिरण्मय 'रूप' करोति । 'तस्मात्' ने' नोऽभिज्ञा पुरुषा 'ये' चानभिज्ञास्ते उभयेऽपि 'अग्निचित्' अग्निं चितवान् यजमान 'अमुष्मिन्' 'लोके' 'हिरण्मयो' हिरण्यसमानवर्ण 'सम्भवतीति' अविवादेन वदन्तीत्यर्थ ॥ ९ ॥

हैरण्यशकलाहवनीयनिधान प्रजापतेर्हिरण्मयरूपमित्युक्तम् । तत्र गुरुशिष्ययो सवाद दर्शयति–तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्चेति । 'आचार्यान्तेवासिनौ' 'शाण्डिल्य' आचार्य इतर शिष्य 'व्यूदाते' ' कृतवन्तौ । विवादस्वरूपमाह–रूपमेवास्यैतदिति । 'अस्य' प्रजापते 'एतत्' हिरण्मय येति शाण्डिल्यमतम् । 'लोमानि' एव न रूपमिति सातरथवाहने शिष्यस्य मतम् ॥ १० ॥

एव विवादे आचार्य शाण्डिल्यो रूपमित्येव सोपपत्तिक निश्चितवानित्याह–स होवाच शाण्डिल्य । 'लोमवत्' लोमयुक्तमपि 'रूपम्' भवति । 'अलोमकम्' लोमरहितमपि 'रूप' भवति । अत 'एतत्' हिरण्मयत्वम् 'अस्य' प्रजापते 'रूप' रूपमेवेत्यर्थ । शाण्डिल्योक्तमर्थं श्रुतिरनुमोदते–तद्वै तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्य उवाचेति । चित्याग्निमभिलक्ष्याहवनीयाग्ने प्राङ्मुखत्वेन प्रणयन प्रशसितुमाह–संचितेऽग्निः प्रणीयत इति । 'संचिते' इष्टकाचितेऽग्नौ 'अग्नि' आहवनीय 'प्रणीयते' प्राङ्मुखो ते 'प्रणीतादूर्ध्वम्' प्रणीतेऽग्नौ 'समिध आहुतय' इत्येव 'हूयन्ते' ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवा अन्नमदन्तीत्यादेरयमर्थ । यत 'अग्नि' 'देवानाम्' प्राणभूत 'तस्मात्' प्राग-

तदाहुः । (नं) न वयसोऽग्निचिदश्नीयाद्वयो वा ऽएष रूपं भवति योऽग्निं चिनुतऽईश्वर ऽआर्तिमार्तोस्तस्मान्न वयसोऽग्निचिदश्नीयादिति तद्वै काम- [illegible] चिनुते सर्वं वा इदमग्ने- [illegible] १३ ॥

तदाहुः । किं तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वाऽ- एष देवता भवति योऽग्निं चिनुतेऽमृतमु वाऽअग्निः श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य ऽएवं वेद ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–४ ॥ (१. ४.) ॥

देवा अन्नमदन्ति । अपानेन मनुष्या अन्नमदन्ति । तस्मात्प्रत्यङ्मनुष्येष्वन्नं धीयते । अपानेन हि मनुष्या अन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तदाहुः–न वयसोऽग्निचिदश्नीयात् । वयो वा एष रूपं भवति–योऽग्निं चिनुते । ईश्वर आर्तिं मार्तोः । तस्मान्न वयसोऽग्निचिदश्नीयात्–इति । तद्वै काममेवैवविदश्नीयात् । अग्निर्वा एष रूप भवति योऽग्निं चिनुते । सर्वं वा इदमग्नेरन्नम् । सर्वं म इदमन्नमित्येवैवंविद्विद्यात्–इति ॥ १३ ॥

तदाहुः–किं तदग्नौ क्रियते–येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीति । अग्निर्वाऽएष देवता भवति–

स्योर्ध्वगतित्वात्, ' देवेभ्य प्राक् ' प्राचा हस्तेनोर्ध्वं ' 'जुह्वति' होम कुर्वन्ति यतो ' देवा ' 'प्राणेन' 'अन्न- मदन्ति ' ' मनुष्या ' खलु ' अपानेन ' अवाङ्मुखेन वायुना भुञ्जत, तस्मादग्ने प्रणयन देवानां प्राङ्मुखत्वेन हवनमित्यर्थ ॥ १२ ॥

अग्निचित कश्चिद्धर्मं विधत्ते–तदाहुर्न वयसोऽग्निचिदिति । अग्निं चितवान् यजमान ' वयस ' पक्षिणो ' न अश्नीयात् ' इति । तत्र हेतुमाह–वयो वा एष रूपमिति । ' योऽग्निं चिनुते ' ' एव वयो रूप ' ' भवति ' चित्याग्निरेव पक्षी अग्निचित स्वरूपम् अत पक्षिमांसभक्षणेन चित्याग्निमेव भक्षितवान् भवति । तथा च तैत्तिरीयके–" वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्नीयात्तमेवाग्निमद्यात् '–(तै स ५ । ७ । १) इति । ईश्वर आर्तिमार्तोरिति । ' आर्तिम् ' दु खम् 'आर्तो ' गन्तुमीश्वरो भवति । एव पक्षिभक्षणवर्जन- नियममनूद्य त दूषयति–तद्वै काममेवैवविदश्नीयादिति । ' एववित् ' चित्याग्निरूप पक्षी स च स्वात्मा एव जानान पुरुष ' कामम् ' स्वेच्छया ' अश्नीयात् ' । अत्र हेतुमाह–अग्निर्वा एष रूपमिति । ' य ' अग्नि- चित् स हि अग्निरूप अतो यथाऽग्ने ' सर्वम् अन्नम् भवति ' एव मे अग्निरूपस्य मम ' सर्वम् अन्न भवति ' ' इत्येव '– ' एवविद् ' ' विद्यात् ' जानीयात् । तस्मात् काम पक्षिणोऽद्यादित्यर्थ ॥ १३ ॥

अग्निचयनसाध्य फल वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति–तदाहुः किं तदग्नौ क्रियत इति । ' येन '

१–क्षयमोचनम् । का. श्रौ. सू. १८ । ११२ ।

सर्वे हैते य॒ज्ञा योऽयम॒ग्निश्चि॒तः । स य॒त्पशुमा॒लभते त॒दग्न्याधेयम॒थ य॒दुखा॑ᳪं᳖ सं॒भरति ता॒न्यग्न्याधेयहवी॑ᳪं᳖ष्य॒थ य॒द्दीक्षते त॒दग्निहोत्रम॒थ य॒द्दी॑क्षितः सम्मिधावा॒दधाति ते॒ऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सा॒यंप्रात॒रादधाति । सा॒यंप्रात॒र्ह्य॒ग्निहोत्राहुती जु॒ह्वति समा॒नेन म॒न्त्रेण समा॒नेन हि म॒न्त्रेणाग्निहोत्राहुती जु॒ह्वत्य॒थ य॒द्वनीवाहनं च भ॒स्मन॑श्चाभ्यवहरणं तौ॑ दर्शपूर्णमासाव॒थ य॒द्गार्हपत्यं चिनो॒ति ता॒नि चातुर्मास्या-

---

योऽग्निं चिनुते । अमृतमु वा अग्निः, श्रीर्देवा', श्रियं गच्छति । यशो देवाः । यशो ह भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

सर्वे हैते यज्ञा'–योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमालभते–तदग्न्याधेयम् । अथ यदुखा सम्भरति–तान्यग्न्याधेयहवींषि । अथ यद्दीक्षते तदग्निहोत्रम् । अथ यद्दीक्षितः समिधावादधाति–ते अग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुह्वति । समानेन मन्त्रेण । समानेन हि

कर्मणा ' यजमान ' ' पुनर्मृत्युमपजयति ' तिरस्करोति तत्कर्म ' किम् अग्नौ क्रियते ' इति तदर्थजातमाह पृच्छन्त । इतिशब्द प्रश्नसमाप्त्यर्थ । उत्तरम्–अग्निर्वा इति । योऽग्निचित् ' एष ' अग्निर्देवता भवति । ' अग्नि ' हि अमृतम् एव यष्टा अमृतो भवति । पुनर्मृत्यु जितवान् भवति । ' श्रीर्देवा ' अग्न्यादयो देवा श्रीरूपा, अग्निकर्मणा ' श्रियं गच्छति ' किं च ' देवा ' ' यश '–स्वरूपा तदपि अग्निकर्मणा आप्नोति । वदितु फलमाह–यशो ह भवति य एवं वेदेति । यशोरूपो भवतीति भाव ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०–१–४) ॥

अग्निचयनकर्म अग्न्याधानादिहविरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकमिति ब्राह्मणे स्तूयते । यज्ञवीर्याणां मीमांसा च वक्ष्यते । तत्र प्रथमं सक्षेपत एवाग्नेः सर्वयज्ञात्मकतामाह–सर्वे यज्ञा योऽयमग्निश्चित इति । विविच्य दर्शयति–स यत् पशुमालभत इति । सोऽग्निं चिकीर्षमाणः पुरुषाश्वादीन् पशून् ' आलभते ' इति ' यत् ' ' तदग्न्याधेयम् ' आधानम्, प्रथमकरणसाम्यात् तत्प्रथमनैवाधानरूपत्वेन स्तूयते । एवमुत्तरत्र । अथ यदुखा सम्भरतीति । उखार्थद्रव्यसम्भरण इष्टकायामुखा सम्भरति " (श ६ । ६ । २ । २ । २१) इति यत् तदग्न्याधानहवींषि आग्नेयपावमानादीनि तदात्मकमित्यर्थ । दीक्षैव ' अग्निहोत्रम् ' । दीक्षित पुरुष संवत्सरपर्यन्तं प्रत्यह सायं प्रात समिधमेकैकामग्नौ ' आदधाति ' तदेवाग्निहोत्राहुतिद्वयम् ॥ १ ॥

' ते ' च समिधौ, ' समानेन मन्त्रेण ' । प्रात कालीन एक एव मन्त्र । सायन्तनोऽप्येक एव । " रात्रि

१–' महाह ' ' कृत्स्न ' ' नाम्नि तथिस्मा ' इन्द्र । मत्स्तु–स एवेत्यर्थ ।

न्यथ यदूर्ध्वं गार्हपत्यादा सर्व्वौषधात्ताऽइष्टयोऽथ यदूर्ध्वᳫँ सर्व्वौषधात्प्राचीन चितिभ्यस्ते पशुबन्धा यऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमास्ते विष्णुक्रमा यजुष्यं तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ४७ ॥)

(७) सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः । (यं) यत्प्राचीनᳫँ सवेभ्यो राजसूयो द्वितीया वाजपेयस्तृतीयाऽश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी यश्रितᳫँ सामभिः परिगायति तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जप्यं तच्छतरुद्रियं वसोर्धारा महदुक्थमथ यदूर्ध्वᳫँ सामभ्यः प्राचीनं वसोर्धाराये यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तदथ यदूर्ध्वं वसोर्धाराये ते गृहमेधाऽएतावन्तो वै सर्व्वे यज्ञास्तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुहति । अथ यद्वनीवाहन च भस्मनश्चाभ्यवहरणम्–तौ दर्शपूर्णमासौ । अथ यद्गार्हपत्यं चिनोति–तानि चातुर्मास्यानि । अथ यदूर्ध्वं गार्हपत्याद्–आ सर्वौषधात्–ता इष्टयः । अथ यदूर्ध्वं सर्वौषधात्, प्राचीनं चितिभ्यः–ते पशुबन्धाः । य एवैतेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमाः–ते विष्णुक्रमाः । यजुष्यम्–तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥

सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः–यत्प्राचीनं सवेभ्यः । राजसूयो द्वितीया । वाजपेयस्तृतीया । अश्वमेधश्चतुर्थी । अग्निसवः पञ्चमी । यश्रितं सामभिः परिगायति–तन्महाव्रतम् । अथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जप्यम्–तच्छतरुद्रियम् । वसोर्धारा महदुक्थम् । अथ यदूर्ध्वं सामभ्यः, प्राचीनं

रात्रिमप्रयावम् "–(वा. स. ११ । ७५) इति सायन्तनो मन्त्र । "अहरहरप्रयावम" (वा. स. ११ । ७५) इति प्रात कालीनो मन्त्र । अग्निहोत्राहुत्योरपि मन्त्र एक एव । "अग्निर्ज्योति "–(वा. स. ३ । ९) इति सायकालीन । "सूर्यो ज्योति "–(वा. स. ३ । ९) इति प्रातर्मन्त्र । 'अथ यद्वनीवाहनम्' देवयजन प्रत्यग्ने प्रणयन 'भस्मनोऽभ्यवहरणम्' अप्सूदकभस्मावपनम् । 'तौ' ते कर्मणी 'दर्शपूर्णमासौ' । 'गार्हपत्य चेष्यन्' (श. प ७ । १ । १) इत्यादिविहित गार्हपत्यचयनमेव चातुर्मास्यत्वेन स्तूयते । गार्हपत्यचयनादूर्ध्वभावीनि चित्याग्निक्षेत्रे सर्वौषधवपनपर्यन्त यानि कर्माणि ता इष्टय । औषधिवपनादूर्ध्वभावि इष्का–'चितिभ्य' 'प्राचीन' कर्मजात निरूढपशुबन्धात्मकम् । 'एतेषु' दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु ये 'विष्णुक्रमा' त एव अग्निचयने क्रियमाणा 'विष्णुक्रमा' अत्र या विष्णुक्रमा त एव । यज्ञेषु 'यत जप्यम्' अस्ति तद् 'वात्सप्रम्' सूक्तम् ॥ २ ॥

'प्रथमा' स्वयमातृण्णाद्या 'चिति' सवा नाम अभिषेकयुक्ता यज्ञा, तेभ्य प्राचीन 'सौम्योऽध्वर सौमिको यज्ञ प्रथमा चिति सौमिकयज्ञरूपा । द्वितीयाद्याश्चतस्र अभिषेकयुक्तराजसूयवाजपेयाश्वमेधाग्निसवा-

---

1–'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे' इत्याद्या 'विवनु' इत्यन्ता वाजसनेयसंहिताया द्वादशाध्यायगता (१८–२८) एकादश मन्त्रा वात्सप्रसूक्तमिति वेदवादिन आहुरिति ।

(त्य) अथातो यज्ञवीर्य्याणामेव । सायंप्रातर्ह वा ऽअमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्र-हुदश्नाति तावती ह तस्मिन्यज्ञ ऽऊर्ग्यर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी षट्सु षट्सु पशुबन्धयाजी संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजी शते शते संवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामं न तद्वेत यावच्छतꣳ संवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तꣳ स यो हैतदेवं वेदैवꣳ हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति तस्य यदपीषीकयेवोपहन्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-५ ॥ (१. ५.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० । १ ॥

वसोर्धारायै-यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तत् । अथ यदूर्ध्वं वसोर्धारायै-ते गृहमेधाः । एतावन्तो वै सर्वे यज्ञाः । तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

अयातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वा अमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति । तावती ह तस्मिन्यज्ञऊर्क् । अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी । षट्सु षट्सु पशुबन्धयाजी । सम्वत्सरे संवत्सरे सोमयाजी । शते-शते सम्वत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामम् । न तद्वेतद् यावच्छतं सम्वत्सराः-तावदमृतमनन्तमपर्यन्तम् । स यो हैतदेवं वेद-एवं हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति । तस्य यदपीषीकयेवोपहन्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

तिमिकृ । चितमग्निं यः साममी रथन्तरादिभिः परिगायति तत्सामजातं महाव्रतम् । तत्र महाव्रतयज्ञे सामगानात् प्रागुद्गातुः पुरस्ताज्जप्यो मन्त्रोऽस्ति तदत्र ' शतरुद्रियं ' शतरुद्रियमेवोद्गातुः 'पुरस्तात्' जपस्थानीयमित्यर्थः । वसोर्धारा नाम चमकमूर्कर्हूयमानाऽऽज्यधारा सा बृहदुक्थम् । बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं बृहदुक्थस्यादौ होत्रा जप्य मन्त्रजातमस्ति तत्सामस्य ' ऊर्ध्वं ' वसोर्धारायाः प्राचीनं कर्मजालम् । तस्या ऊर्ध्वमानि यत् ' ते ' ' गृहमेधा. ' सम्पाकाः । ' एतावन्तो वै ' ' यज्ञाः ' इष्टिपशुसोमरूपाः । सौमिकेषु च एकाहाहीनसत्रात्मका एतावन्त एव ' यज्ञा ' ' तान् ' सर्वान् 'अग्निना' अग्निचयनकर्मणाऽऽप्तवान् भवति । एवमग्नेः सर्वयज्ञात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

अयात इति । अथ ' यज्ञवीर्याणामेव ' मीमांसा वक्ष्यत इति शेषः । सायंप्रातरिति । यो यजमानः 'सायंप्रातः' अग्निहोत्रं जुहोति स 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' प्रतिदिनं सायंप्रातरश्नाति । अत्रत्यमाहुतिद्वयं परलोके भोग्यत्वेन परिणमत इत्यर्थः । तावती हेति । तावत्परिमाणा च ' तस्मिन् ' अग्निहोत्रात्मके यज्ञे 'ऊर्क्' भवति । एवं ' अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी ' इत्यादिकं व्याख्येयम् । पशुबन्धः षट्सु षट्सु मासेषु क्रियते । " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत "-इति सोमयागः संवत्सरे विधीयते । अतस्तद्याजी तावत्कालपरिमितमन्नम् 'अश्नाति' । अग्निचितस्तु विशेषमाह-शत इति । अग्निं चितवान् पुरुषस्तु शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु

' कामम् ' अपरिमित 'कामम्' अभीष्ट तत्फलम् ' अश्नाति ' । शतशब्दस्यापरिमितार्थमाह—न तद्वेतदिति । ' तदेतत् ' ' शतम् ' ' न ' एतत् परिमित न—किन्तु अपरिमितमेव । अतो यावन्तः शत संवत्सरा ' ' तावदमृतम् ' देवत्वप्रापकम् ' अनन्तम् ' अपरिमितमन्न भवति । वेदितु फलमाह—स यो हैतदेवं वेदेति । ' तस्य यदपि ' इत्यादेरयमर्थ —तस्य चयनकर्मण एकदेशभूत यत् किञ्चिदपि ' इषीकया ' सूक्ष्म तृणाग्रेण ' उपहन्यात् ' पृथक्कुर्यात् । उपपूर्वस्य हन्ते पृथक्करणमर्थ. । तथा चापस्तम्बप्रयोग—" अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् " (आप० श्रौ. सू.) इति । तत्कर्मण एकदेशोऽपि अस्य वितवतोऽदृष्टम् " अमृतम् ' अनन्तमपर्यन्तम् ' ' भवति ' किल । किमुत सकल कर्मेति फलस्तुति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
प्रथमेऽध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ (१०—१—५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनककृतपतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्धिपञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीं ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा निरुपममतुल स्वर्णजं वर्णमुख्य ,
कार्पासीयं कृशानुप्रकृतमजडो राजतं राजमुल्य. ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्करं पार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नभूर गिरिमकृत मुदा पात्रमास्तिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणा-
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे प्रथमोऽध्याय. ॥ (१०—१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगाᳪंसत् । (स्) सर्वे वै पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स एतै रूपैर्नाशक्नोत्स ऽएतं व्वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्त सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्नोत्स ऽउपसमुह्योपाधायोदपतत्तस्मादप्येतर्हि व्वयाᳪंसि यदैव पक्षाऽउपसमूहन्ते यदा पत्राणि विसृजन्तेऽथोत्पतितुᳪं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगासत् । सर्वे वै पशवः प्रजापतिः–पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः । स एतै रूपैर्नाशक्नोत् । स एतं वयोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं तं व्यधत्त । सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत् । स नाशक्नोत् । स उपसमुह्योपाधायोदपतत् । तस्मादप्येतर्हि वयांसि यदैव पक्षा उपसमूहन्ते–यदा पत्राणि विसृजन्ते, अथोत्पतितु शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं पूर्वाध्यायेन महाव्रतयज्ञे अग्निचयनमहाव्रतबृहदुक्थानि सहप्रयोक्तव्यानीत्युक्त्वा तानि च सर्वैरग्निष्टोमरूपात्तु शक्यानीत्यग्निष्टोमगतसामशस्त्राण्येव महाव्रतसामबृहदुक्थात्मना स्तुत्वा चित्याग्निं प्रजापत्यात्मना प्रस्तुत्य पञ्चेष्टकाचिती पुरीषचितीश्च प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना प्रतिपाद्य हिरण्यशकलप्रोक्षणमाहवनीयस्थापनं च हिरण्मयरूपत्वेन स्तुत्वाऽग्निचितो वयोभक्षणवर्जननियमादनन्तरमग्निचयनस्य पुनर्मृत्युजयरूपं फलं तस्याग्निकर्मणः सर्वयज्ञात्मना स्तुतिरुक्ता । अथ द्वितीयेऽध्याये चित्याग्निविषयो विचारो भण्यते, तत्र प्रथमब्राह्मणे चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वं पक्षपुच्छयोः प्रमाणं च निर्णीयते–प्रजापतिः स्वर्गमिति । पूर्वं 'प्रजापतिः' 'स्वर्गम्' 'लोकमजिगांसत्' गन्तुमैच्छत् । इण् सनि (पा. सू. ३ । १ । ७) 'सनि च' (पा. सू. २।४।४७) इति गम्यादेशे छान्दसत्वात्तडोऽभावः "अज्झनगमां सनि" –(पा. सू. ६।४।१६) इति । दीर्घः । 'सर्वे' 'पशवः' पुरुषादिपञ्चपशवः 'प्रजापतिः' सर्वात्मकत्वात्तस्य । यद्वा–अत्र पशुषु प्रशस्य षष्ठकाण्डे समाम्नानात् (श. प. ६ । २ । १ । १–१२ ।), प्रजापतेश्चाग्न्यात्मकत्वादग्निरूपाणि प्रजापतिरूपाणीति कृत्वा प्रजापतिः सर्वपशुरूप इत्युक्तम् । 'स पशुरूपैर्नाशक्नोत्,' स्वर्गं गन्तुमिति शेषः । स 'आत्मानं' स्वर्गगमनसाधनभूतं 'वयोविधम्' पक्षिरूपम् 'अपश्यत्' । 'तम्' पक्षिणम् 'अग्निम्' चित्याग्निं व्यधत्त । पक्षपुच्छानि विधातुं केवलस्य पक्षिरूपस्यात्मनः स्वर्गगमनसामर्थ्याभावं दर्शयति–सोऽनुपसमुह्येति । 'स' केवलः पक्षिरूपः 'अनुपसमुह्य' मध्यप्रदेशेऽवष्टम्भमकृत्वा 'अनुपाधाय' कञ्चिदाधारमकृत्वा । अथ वा 'अनुपसमुह्य' पक्षाभ्यां मध्यभागमनवष्टभ्य 'अनुपाधाय' पक्षमाणि अविस्तीर्य 'उदपिपतिषत्' उत्पतितुं स्वर्गं प्रति उद्गन्तुमैच्छत् । स 'नाशक्नोत्' पक्षरूपमवष्टम्भमकृत्वा न शक्तः । अथ तथा कृत्वा स्वर्गं गत इत्याह–स इति । स प्रजापतिः पक्षाभ्यां मध्यं 'समुह्य' पक्षमाणि वितत्योत्पतितः 'तस्मात्' एतस्मात् 'एतर्हि'

तं वाऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यै-
षाऽवमा मात्रा यदङ्गुलयस्तद्याऽस्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं
तन्निर्मिमीते ॥ २ ॥

चतुर्विꣳशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गाय-
त्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं तन्निर्मिमीते ॥ ३ ॥

स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बा-
ह्यतो व्युदूहति तद्यावदेवोपसमूहति तावद्व्युदूहति तन्नैवातिरेचयति
नो कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥

तं वा अङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञः । तेनेदं सर्वं मितम् । तस्यैषाऽवमा मात्रा यदङ्गुलयः ।
तद्याऽस्यावमा मात्रा—तामस्य तदाप्नोति । तयैनं तन्निर्मिमीते ॥ २ ॥

चतुर्विंशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनं तन्निर्मिमीते ॥ ३ ॥

स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति । तद् यावदे॰

इदानीं ' वयांसि ' ' यदैव पक्षौ ' ' उपसमूहन्ते ' पक्षाभ्यां स्वभागं समूहन्ते पक्षमूलभागं मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति । यदा च ' पत्राणि ' पक्षाग्राणि ' वितन्वते ' विकिरन्ति तदा पक्षिणः ' उत्पतितुम् ' ' शक्नुवन्ति ' ॥ १ ॥

उत्तरत्र पक्षपुच्छयोश्चतुरङ्गुलिपरिमाणेन समूहनव्यूहनादिकं विधास्यते, अतश्चित्याग्नेरङ्गुलिपरिमाणं दर्शयति—तं वा अङ्गुलिभिर्मिमीत इति । अङ्गुलिपरिमाणं प्रशंसति—पुरुषो वै यज्ञ इति । निर्वर्त्यनिर्वर्तकयोरभेदोपचारेण यज्ञस्य पुरुषात्मकत्वम् । ' तेन ' पुरुषेण ' इदम् ' ' सर्वम् ' यज्ञक्षेत्रं ' मितम् ' ' तस्य ' पुरुषस्य ' अवमा ' ' मात्रा ' परिमाणं तदेव ' यदङ्गुलयः ' अङ्गुलिभ्योऽर्वाचीनं परिमाणं नास्ति अतस्ता एव ' अवमा मात्रा ' अतोऽङ्गुलिमानेन चित्याग्नावपि ' ताम् ' मात्रामाप्तवान् भवति ॥ २ ॥

सप्तपुरुषाश्वपुरुषादिपरिमाणमानमग्नेरनामङ्गुलीभिः परिमाणं न शक्यमित्यतस्तत्परिमाणं विधत्ते—चतुर्विंशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीत इति । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः, वितस्तिद्वयमरत्निः सा चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणा तया ' मिमीते ' " अथ पक्षयोररत्नी उपादधाति "—(श. प. १० । २ । १ । ७ ।) इति । अरत्नेरेवं मानस्य वक्ष्यमाणत्वात्, चित्याग्निरपि ऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मातव्यः. " न वा ऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मिमीते "—(श. प. १० । २ । १ । ६) इति श्रुतेः । " यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छ्रितेन समश्रितेन वा "—(का. श्रौ. सू. । १६ । २३१) इति कात्यायनवचनाच्च । तादृशः पुरुषो हि पञ्चारत्निः । " अरत्निश्चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमाणः " इति । अङ्गुलिनिर्माणमित्युक्तम् । अङ्गुलिगतां सङ्ख्यां प्रशंसति—चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्रीति । अग्नेर्गायत्रत्वं षष्ठे (श. प. । ६ । १ । १९) प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

पक्षपुच्छकरणे कश्चिद्विशेषः कात्यायनेन सूत्रितः—" पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं सङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते " इति (का. श्रौ. सू. १६।८।१०) । अस्यायमर्थः, तमिमं विधत्ते—स चतुरङ्गुलमेवोभयत

(स्या) अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि व्वयसः पक्षयोर्भवतो व्वितृतीये व्वितृतीये हि व्वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे व्वितृतीयेऽन्तरे हि व्वितृतीये व्वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णामे । (म) एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं व्वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते तां तत्करोत्यथोऽइदम् ॥ ६ ॥

वोपसमूहति । तावद् व्युदूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति । तथा पुच्छस्य । तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥

अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतः । वितृतीये । वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः। अन्तरे वितृतीये । अन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः । स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति । चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति । तद् यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णाम एकामिष्टकामुपदधाति । तद् येयं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते । तां तत् करोति । अथो इदम् ॥ ६ ॥

इति । ' उभयत ' पक्षस्य पार्श्वद्वये ' अन्तरत ' चित्याग्नेर्मध्यदेशे ' चतुरङ्गुलम् ' ' उपसमूहति ' सङ्कर्षति प्रवेशयतीत्यर्थः । पक्षस्य पार्श्वद्वये ' बाह्यत ' अग्निमध्यात् बाह्यप्रदेशे चतुरङ्गुलं ' व्युदूहति ' अन्तो निःसारयति । यावदेवोपसमूहतीत्यादेरयमर्थः —न्यूनातिरेकपरिहारेण समूहनसमानं व्युदूहनकरणं समचतुरस्रपरिमितचित्याग्नेराधिक्यन्यूनतापरिहाराय इति । एकत्र पक्षे उक्तमर्थम् इतरपक्षे पुच्छे चातिदिशति—तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्येति ॥ ४ ॥

अथ पक्षयोर्निर्णामं विधत्ते—अथ निर्णामौ पक्षयोः करोतीति । नितरां नामो नमनं ' निर्णाम ' चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वात् पक्षिणः पक्षयोर्मध्ये ' निर्णामौ ' यथा तथात्रेति । निर्णामप्रदेशं विधत्ते—वितृतीये इति । पक्षभागं त्रेधा विभज्य अन्तरे तृतीयभागे निर्णामकरणम् । निर्णामकरणप्रकारमाह—स चतुरङ्गुलमेवेति । एतां श्रुतिमनेनैवपदसम्बन्धेनोक्तम्—" वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति, पश्चात्प्राङुदूहति पुरस्तात्प्रत्युदूहति, एवमेव हि वयसा मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते "—(आप. श्रौ. सू.) इति ॥ ५ ॥

निर्णामे इष्टकोपधानं विधत्ते—स तस्मिन्निर्णाम एकामिष्टकामुपदधातीति । इष्टकोपधानं पक्षिपक्षमध्यगतनाडीत्वेन प्रशंसति—तद्येयं वयस इति । ' निर्णामे ' प्रदेशे एकेष्टकोपधानेन पक्षिरूपचित्याग्नेः पक्षमध्ये एकां नाडीमेव निहितवान् भवति ॥ ६ ॥

(मु) अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुदूहति चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ रूपमुत्तमं करोति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति स सहस्रमृज्व्यालिखिता ऽइष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमित्यालिखिताः ॥ ८ ॥

(ऽ) अथ पञ्चमी चितिमुपधाय । त्रेधाऽग्निं विमिमीते स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृज्व्यालिखिता ऽइष्टका ऽउपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण ऽआ पुच्छादृजूनि लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥

अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः । स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुदूहति । चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति । तद् यावदेवोदूहति—तावदुपसमूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥

अथ रूपमुत्तमं करोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । स सहस्रमृज्व्यालिखिता इष्टकाः करोति, सहस्रमित्यालिखिताः, सहस्रमित्यालिखिताः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय—त्रेधाऽग्निं विमिमीते । स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृज्व्यालिखिता

अथ पक्षयोर्वक्रता विधत्ते—अथ वक्रौ पक्षौ करोतीति । चतुरङ्गुलमात्रं ' पश्चाद्भागे ' ' उदूहति ' करोति, ' पुरस्तात् ' भागे चतुरङ्गुलमात्रं 'समूहति ' सङ्कर्षति । एवं कृतं वक्रत्वं भवति ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमचित्युपधानानन्तरमात्ममध्ये पक्षद्वये च ऋज्व्यालिखितदक्षिणावृत्सव्यावृत्त सहस्रत्रयसङ्ख्याका इष्टका उपधेया तदुपधानं प्रशंसति—अथ रूपमुत्तममिति । 'उत्तमम्' अन्तिमं रूपमग्रे कुर्यात् । ' अत्र ' अन्तिमे रूपे ' एष ' ' सर्वोऽग्नि ' ' संस्कृत ' इष्टकाभिश्चित । यथा पूर्वं ' तस्मिन् ' अग्नौ ' देवा ' ' एतद्रूपम् ' ऋज्व्यालिखितादीष्टकोपधानलक्षणमुत्तममदधु । एवं यजमानोऽपि तादृशेष्टकोपधानेन ' उत्तमम् ' रूपं कृतवान् भवति । त्रिविधा इष्टका आह—सहस्रमृज्व्यालिखिता इति । ऋजुरेखा अकुटिलरेखा. 'इति आलिखिता ' इतिशब्दोऽभिनये एवम् ' आलिखिता ' इत्यनेन दक्षिणावृत्त । द्वितीयेत्यालिखितशब्देन सव्यावृत्त । यदाहापस्तम्ब —" ऋजुलेखा दक्षिणावृत्त सव्यावृत्त ' -इति । ताश्च प्रत्येकं सहस्रसङ्ख्याका इति मिलित्वा सहस्रत्रयसङ्ख्याका ॥ ८ ॥

तासामुपधानकालं प्रदेशं च दर्शयति—अथ पञ्चमीं चितिमिति । ' पञ्चमीम् ' इष्टकाचितिम् ' उप-

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणतऽउपदधाति । तद्यानीमानि वयसो दक्षिणतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखिता ऽउत्तरत ऽउपदधाति । तद्यानीमानि वयस ऽउत्तरतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-६ ॥ (२. १.) ॥

इष्टका उपदधाति । तद् यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण आ पुच्छादृजूनि लोमानि-तानि तत्करोति ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणत उपदधाति । तद् यानीमानि वयसो दक्षिणतो वक्राणि लोमानि-तानि तत्करोति ॥ १० ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता उत्तरत उपदधाति । तद् यानीमानि वयस उत्तरतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति । सहस्रेण । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । त्रिभिः सहस्रैः । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥

अथ ' ' अग्नि ' मनुष्यनखमिव ' त्रया ' विभज्य ' मध्यमे ' तृतीयभाग ऋज्वी इष्टका उपदध्यात् । एतासामुपधानेन पक्षिरूपस्य चित्याग्नेः शीर्षमारभ्य पुच्छपर्यन्तं प्रत्यञ्चि प्रतिलोमानि ऋजूनि लोमानि कृतान्भवति । लोके हि पक्षिणा लोमानि शिरःप्रभृतिपुच्छपर्यन्तं प्रत्यञ्चि प्रतिलोमानि ऋजूनि भवन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता इति । ' दक्षिणत ' दक्षिणपक्षे ' इत्यालिखिता ' दक्षिणावृत इष्टकाः । ' उत्तरतः ' उत्तरस्मिन् पक्षे ' इत्यालिखिता ' सव्यावृत इष्टका उपदध्यात् । यथा लोके पक्षिणा पार्श्वद्वयवर्तीनि ' लोमानि वक्राणि ' । एवं दक्षिणसव्यावृदिष्टकोपधानेन चित्याग्नेः पार्श्वद्वये वक्राणि लोमानि निहितवान् भवतीति । इष्टकागतं त्रिसंख्यामनूद्य प्रशंसति-त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निरिति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं षष्ठे प्रतिपादितम् । " अष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवम' सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता "-(श. प. ब्रा. का. ६ । १ । ३ । १८) इति । अन्त्यालिखितादिसहस्रसंख्येष्टकोपधानं तत्फलविशेषं च संक्षेपेणासूत्रयत्-कात्यायनः-सुपर्ण-चित्याग्निं प्रकृत्य " पञ्चम्यामन्तरा विराजः पुच्छमध्यात् पादलोकावृष्टौ च मध्यत आपुर्वान्तात् स मध्यमो भागस्तस्मिन्नृज्व्यालिखिता दक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखिता "-(का. श्रौ. सू. इष्टकापूरणपरि. ७ । १-२) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-१) ॥

यान्वै तान्त्सप्त पुरुषान् । (ते) एकं पुरुषमकुर्वन्त्स प्रजापतिरभवत्स प्रजा ऽअसृजत स प्रजाः सृष्ट्वोर्ध्व ऽउदक्रामत्स ऽएतं लोकमगच्छद्यत्रैष ऽएतत्तपति नो ह तर्ह्यन्य ऽएतस्मादत्र यज्ञिय ऽआस तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमध्रियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाऽइति यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त ते ह नाकं महिमानः सचन्तेति स्वर्गो वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकꣳ सचन्त ये तं यज्ञमयजन्नित्येतत् ॥ २ ॥

यान्वै तान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्–स प्रजापतिरभवत् । स प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वोर्ध्व उदक्रामत् । स एतं लोकमगच्छत्–यत्रैष एतत्तपति । नो ह तर्ह्यन्य एतस्मादत्र यज्ञिय आस । तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमध्रियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः"–इति । यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवाः । "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"–इति । ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त । "ते ह नाकं महिमानः सचन्त"–इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । देवा महिमानः । ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त–ये तं यज्ञमयजन् इत्येतत् ॥ २ ॥

द्वितीये ब्राह्मणे चित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणता प्रजापुरुषयोश्चाभिनिर्वृत्तिप्रमाणता विवक्षे–यान्वै तान्सप्त पुरुषानिति । 'वै' शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । यच्छब्दो विप्रकृष्टवचनः, तच्छब्दः प्रकृतवचनः, 'यांस्तान्' 'सप्त पुरुषान्' 'एकं पुरुषमकुर्वन्' 'स' एव पुरुषः 'प्रजापतिरभवत्' इति षष्ठकाण्डादौ सप्त प्राणाः स्वस्वाश्रयानानादेहानाश्रित्य सङ्घभावमध्यापाराः समर्थाः सन्तः स्वस्मिन्नियाधारभूतं पुरुषमकुर्वन्नित्यभिहितम्–"न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषान् एकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्"–(श. प. ६।१।१।३) इति । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"–(श. प. ६।१।१।५) इति च । तथाविधस्य प्रजापतेः प्रतिनिधिः सप्तपुरुषसम्मितः प्राकृतोऽग्निरित्यमुमर्थं मन्त्रसंवादपुरःसरं प्रतिपादयति–स प्रजा असृजतेति । 'स' सप्तपुरुषात्मकः प्रजापतिः 'प्रजाः' सृष्ट्वा कृतकर्तव्यः 'ऊर्ध्वः' सन् 'उदक्रामत्' 'सूर्यलोकमगच्छत्' । 'अत्र' लोके 'तर्हि' तदा 'एतस्मात्' सवितुः 'अन्यो' 'यज्ञियो' यज्ञार्हः पुरुषो 'नाम' न बभूव । 'तम्' यज्ञियं सवितारं 'यज्ञेन' अग्निकर्मणा देवा 'यष्टुमध्रियन्त' निश्चिनवन्त । यष्टव्यः प्रजापतिस्तु सूर्यलोकं गतः । अतस्तत्र सूर्य एव यष्टव्य इति निश्चितवन्त इत्यनेन चयनस्य सूर्यलोकप्राप्तिः फलमिति सूचितं भवति ॥ १ ॥

यज्ञार्हस्य यज्ञेन यजनवर्णने मन्त्रसंवादं दर्शयति–तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमिति । ऋषिर्मन्त्रः । देवा 'यज्ञेन' यजनरूपेण 'यज्ञम्' यष्टव्यम् । यजे कर्मणि 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्'–(पा.-सू.

(ध्रु) यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाऽ इति । प्राणा वै साध्या देवास्तऽ-एतमग्रऽएवमसाधयन्नेतदेव बुभूषन्तस्तऽ उऽ एवाप्येतर्हि साधयन्ति पश्चे-दमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूनेति पश्चा हैवेदमन्यद्याज्ञियमास यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

(५९) सुपर्णोऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । (न्पू) पूर्वो जातः सऽ उऽ-अस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेष सवितैतस्य प्रजापतिरनु-धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

"यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः"–(वा. सं. ३१।१६) इति । प्राणा वै साध्या देवाः । त एनमग्र एवमसाधयन्–एतदेव बुभूषन्तः । त उ एवाप्येतर्हि साधयन्ति । "पश्चेद-मन्यदभवद् यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना"–इति । पश्चा हैवेदमन्यद्याज्ञियमास–यत्कि-ञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

"सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान् पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म"–इति । प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मान् । एष सविता । एतस्य प्रजापतिरनुधर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

३।३।(८३) 'तम्' सवितारम् 'अयजन्त' तत. 'प्रथमानि' आदिमानि 'तानि' 'धर्माणि' कर्माणि 'आसन्,' देवैः सम्पादितानि बभूवुः । 'महिमानो' महत्त्वयुक्ता. 'ते' देवा 'नाकम्' दुःखरहितं स्वर्गलोकं 'सचन्त' सम्भजन्ते । यत्र लोके पूर्वे चिरन्तना. साध्या देवा. प्रजापतेः स्रष्टारः सन्ति । मन्त्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–यद्येन हि तं यज्ञमिति । ये तं यज्ञमयजन्नित्येतदिति । उक्तार्थस्य तात्पर्यकथनम् । साध्यपदस्यार्थ-माह–प्राणा वै साध्या देवा इति । 'अग्रे' पूर्वं ते 'प्राणाः' 'एतम्' एव प्रजापतिम् 'असाधयन्' "ते प्राणा एव पुरुषमकुर्वन्"–(श. प. ६।१।१।२) इति प्रागुक्तम् । किमर्थमेव साधितवन्त इति तत्राह–एतदेव बुभूषन्त इति । प्राणा. स्वयमपि प्रजापत्यात्मना भवितुमिच्छन्त, ततः 'एतर्हि' इदानीमपि 'त एव' प्राणा. 'साधयन्ति' कार्यम् । प्राणवत्त्वेन हि कार्यं साध्यते । अनेन मन्त्रेणैतदुक्तं भवति–सूर्य-लोकं गत्वा प्रजापतिं लब्धुं सूर्यं यष्टुमभियन्त इति । तस्य प्रजापते. कथं लब्धिरित्याशङ्कां परिहर्तुं यत्र साध्या. सन्तीति प्राणरूपकारणसद्भावं प्रदर्शितं । कारणे विद्यमाने कार्यमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । एवं सूर्यो यज्ञरूप-प्रजापत्यात्मना यष्टव्य इत्युक्तम् । सृष्ट्यादौ प्रजापतिव्यतिरिक्तस्य यष्टव्यदेवजातस्य विरहात् सूर्य एव यष्टव्यात्मक-प्रजापतिस्वरूपेण यष्टव्य इत्यमुमर्थं च मन्त्रान्तरेण प्रतिपादयति–पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रमिति । अथ दाशत-य्याम् "सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णाद्"–(ऋ. सं. ८।८।७।१) इति सावित्रसूक्ते समाम्नातो मन्त्र । अयमर्थ–पश्चाद् देवाना प्रजापतिमुद्दिश्य यागादनन्तरम् अमर्त्यस्य मरणधर्मरहितस्य भुवनस्य सर्व-लोकाधिष्ठातुः, भूना स्वमहिम्नो प्रकारस्य लोक. । 'भूम्ना' बहुभावेन 'अन्यद्' इतरत् 'यजत्रम्' यष्टव्य-मिन्द्रादिदेवजातमभवदुत्पन्नम् । सवितृसकाशात् पूर्वोत्पन्नत्व ममायतम्, अतोऽन्यो यज्ञियस्तदानीं नासीदिति भाव. । पूर्वोक्तं यजत्रपदं व्याचष्टे–पश्चा हैवेदमन्यद्याज्ञियमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

'सुपर्णः' शोभनपतनः 'गरुत्मान्' पक्षवान् विश्वात्मात्मको विराड्रूपः प्रजापतिः सवितुः सर्वप्रेरका-

(ख) स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

तं वाऽऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यैषा परमा मात्रा यदूर्ध्वबाहुस्तद्याऽस्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मिमीते तत्रोप यत्पदेनाभ्युच्छ्रितो भवति तत्परिश्रिद्भिराप्नोति तस्मादु बाह्वेनैव लेशां परिश्रिद्भ्यः खनेत् ॥ ६ ॥

(ड) अथ पक्षयोररत्नीऽउपादधाति । पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुभ्यामु वाऽअन्नमद्यतेऽन्नाद्येन तमवकाशं करोति तद्यत्पक्षयोररत्नीऽउपादधात्यरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः । यत् चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

तं वा ऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञः । तेनेदं सर्वं मितम् । तस्यैषा परमा मात्रा—यदूर्ध्वबाहुः । तद् योऽस्य परमा मात्रा—तामस्य तदाप्नोति । तयैनं तन्मिमीते । तत्रोप यत्पदेनाभ्युच्छ्रितो भवति—तत्परिश्रिद्भिराप्नोति । तस्मादु बाह्वेनैव लेशां परिश्रिद्भ्यः खनेत् ॥ ६ ॥

अथ पक्षयोररत्नी उपादधाति—पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति । बाहू वै पक्षौ । बाहुभ्यामु वाऽअन्नमद्यते । अन्नाद्येन तमवकाशं करोति । तद् यत् पक्षयोररत्नीऽउपादधाति । अरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥

(३८) अथ पुच्छे वितस्तिमुपादधाति । प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति प्रतिष्ठा वै पुच्छꣳ हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वाऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव तमव- काशं करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्नऽएवैनं तत्प्रतिष्ठाप- यति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादधात्यन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयत्यथोऽएता- वद्वाऽइदं मितं भवत्येतावदिदं तद्यदेवं मिमीतऽएतस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १० । १ । ७ ॥ (२–२)

या वाऽइयं वेदिः सप्तविधस्य । (स्ये) एषा व्वेदेर्मात्रा स देवयजन- मध्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालं प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्ह-

---

अथ पुच्छे वितस्तिमुपादधाति–प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति । प्रतिष्ठा वै पुच्छम्, हस्तो वितस्तिः । हस्तेन वा अन्नमद्यते । अन्नायैव तमवकाशं करोति । तद् यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधाति–अन्न एवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । तद् यत्तत्र कनीय उपादधाति–अन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । अथो एतावद्वा इदं मितं भवति । एतावदिदम् । तद् यदेवं मिमीते–एतस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

या वा इयं वेदिः सप्तविधस्य–एषा वेदेर्मात्रा । स देवयजनमध्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालं

प्रमाणं नोक्तमिति तद्विधत्ते–अथ पक्षयोररत्नी इति । " पुरुषः पञ्चारत्निः "–(का. श्रौ. सू. परिशिष्ट शुल्वसूत्रे ८२) इत्युक्तम् । पक्षद्वयेऽरत्निद्वयं पुच्छे वितस्तिरिति वक्ष्यते । उभयं मिलित्वा सार्द्धारत्निद्वयमर्द्धपुरुषप्रमाणं लभ्यते । पक्षौ अरत्नी च प्रशंसति–बाहू वै पक्षाविति । यतः 'पक्षौ' बाहुरूपावतो, 'बाहुभ्यां' हि 'अन्नमद्यते' अतः पक्षकरणेन आयामस्यावकाशः कृतवान् भवति । बाहोरधस्तात् आयामस्यावकाश एव नास्ति केनाश्नीयादिति । यतो 'अरत्निमात्राद्' बाहोः 'अन्नमद्यते' अतो बाहुरूपयोः पक्षयोररत्निप्रमाणोपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पुच्छे वितस्तिप्रमाणोपधानं विधत्ते–अथ पुच्छे वितस्तिमिति । प्रतिष्ठा वै पुच्छमिति । हस्तो वितस्तिरिति । मणिबन्धादारभ्य साङ्गुलिप्रकोष्ठो 'वितस्तिः' तेन हि अन्नमद्यते, अतः पुच्छकरणेन आयामस्यावकाशः कृतवान् भवति । तत्र पुच्छे वितस्तिकरणेन 'एनं' यजमानमन्ने प्रतिष्ठितं करोति । पक्षप्रमाणात् न्यूनप्रमाणकरणं प्रतिष्ठाप्त्युपेन प्रशंसति–तद्यत्तत्र कनीय इति । बाहुस्थानमन्नं भोक्तुं बहु भवेति युक्तम् । स्थानमधिकं भोक्तव्यं न युक्तमित्यर्थः । अरत्निवितस्तिप्रमाणं सम्भूय स्तौति–अथो एतावद्वा इदं मितमिति । 'इदम्' पक्षक्षेत्रम् 'एतावन्मितम्' अरत्निभ्याम्, 'एतावदिदम्' पुच्छक्षेत्रं वितस्त्या, 'एतस्यैव' पक्षपुच्छक्षेत्रस्यैव 'आप्त्यै' प्रमये एव मानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०–२–२) ॥

प्राकृतस्य सप्तविधस्याग्नेः वेदेरेकशतविधस्याग्नेश्च वेदिमानं तृतीये ब्राह्मणे विधत्ते–या वा इयं वेदिः

पत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्यऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ (शतम् ५२००) ॥

(स्ते) ते वाऽएते । व्यामैकादशाः प्रक्रमा ऽअन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं चैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ २ ॥

प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति । गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रामति । ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते । तस्य मध्य आहवनीयायोद्धत्यावोक्षति । पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति । स वेद्यन्तः ॥ १ ॥

ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमाः—अन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं च । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति ॥ २ ॥

सप्तविधस्यैषा वेदेर्मात्रेति । 'या इयं वेदिः' सौमिकी प्रसिद्धा सा सप्तविधस्याग्नेः 'मात्रा' भवतीत्यर्थः । वेदिमानस्य कालं कात्यायनः सूत्रितवान्—"दीक्षाणामुत्तमेऽह्नि वेदिमानम्"– का. श्रौ. सू. १६ । २२७) इति । महावेदेर्मानं त्रिधातु प्राचीनवंशागतवेदेर्मानं तैत्तिकर्तव्यताकं विधत्त–स देवयजनमध्यवसायेति । 'स' अध्वर्युः 'देवयजनं' क्षेत्रं निश्चित्य पूर्वद्वारेण 'पत्नीशालम्' प्राग्वंशं प्रविश्य गार्हपत्यार्थमुद्धत्य खात्वा तत्क्षेत्रम् 'अवोक्षति' जलेन सिञ्चेत् । गार्हपत्यस्थानं कल्पयेदित्यर्थः । गार्हपत्यार्थं कल्पितात् प्रदेशात् 'सप्त प्रक्रमान्' 'प्राचः' प्रागायतान् गृह्णीयात् । प्रक्रमलक्षणमुक्तं सूत्रकृता—'पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः "–(का. श्रौ. सू. १६।१४९) इति । सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमित्यर्थः । 'ततः' सप्तप्रक्रमेभ्यः 'प्राञ्चम्' 'व्यामम्' 'विमिमीते' । व्यामश्चतुररत्निप्रमाणः । 'तस्य' व्यामस्य 'मध्ये' आहवनीयस्थानं कल्पयेत् । एष आहवनीयो वक्ष्यमाणायाश्चयनमहावेदेर्गार्हपत्यो भवति । अत एव कात्यायनः–"उल्लस्थानेऽर्द्धव्यामेन गार्हपत्यस्य मण्डलं परिलिखति "–(का. श्रौ. सू. १६ । २२८) इति । आपस्तम्बोऽपि–"एलच्छल्यपेक्षया व्याममात्रेण गार्हपत्यस्य चयनम्"–(आ. श्रौ. सू.) इत्युक्तवान् । " व्याममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते " इति । गार्हपत्यचित्यर्थं कल्पितस्य व्यामस्य पूर्वार्द्धात् प्रदेशादारभ्य 'त्रीन् प्रक्रमान् प्राचः' क्रमेत् स वेद्यन्तः सप्तक्रमत्रयान्तः प्रदेशो महावेदेः पश्चिमभागस्यान्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं गार्हपत्यादारभ्य प्राञ्चः सप्त प्रक्रमाः गार्हपत्याद्भविष्यत आहवनीयस्य पूर्वार्द्धात् प्राञ्चस्त्रयः प्रक्रमास्ते दश व्यामं एकादशस्तामेकादशसंख्यामनूद्य त्रिष्टुबात्मना स्तौति–ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमा इति । 'वेद्यन्तं च गार्हपत्यं च अन्तरा' तयोर्मध्ये "अन्तराऽन्तरेणयुक्ते "–(पा. सू. २ । ३ । ४) इति द्वितीया । 'वज्रस्त्रिष्टुप्' इत्यस्य विवरणं वीर्यं त्रिष्टुबिति । इन्द्रत्रिष्टुभोः सहोपन्नवाचस्त्वा वीर्यत्वम् । एवं व्यामैकादशप्रक्रमकरणेन यजमानो वीर्यात्मना 'वज्रेण' पूर्वं 'यज्ञमुखात्' नाशकानि रक्षांसि विनाशितवान् भवति ॥ २ ॥

सैषा व्वेदेर्य्योनिः । (३) एतस्यै वै योनेर्द्देवा व्वेदिं प्राजनयन्नथ य्यऽएष व्यामः सा गार्हपत्यस्य योनिरेतस्यै वै योनेर्द्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन्गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

(२ऽ) स व्वेद्यन्तात् । (त्व) षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं व्वेदिं व्विमिमीते त्रिंशतं पश्चात्तिरश्चीं चतुर्व्विंशतिं पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा व्वेदिस्तस्याᳪं सप्तविधमग्निं व्विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः । कथमेष सप्तविध ऽएतया व्वेद्या सम्पद्यतऽइति दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाश्चत्वार्य्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश ऽएवं द्वितीयऽएवं तृतीये षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति प्राङ्गो वै पुरुषो लोम त्वङ्माᳪंसमस्थि मज्जा प्राङ्गोऽइयं व्वेदिश्चतस्रो दिश ऽआत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध ऽएतया व्वेद्या सम्पद्यते ॥ ५ ॥

सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन् । अथ य एष व्यामः—सा गार्हपत्यस्य योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन् । गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स वेद्यन्तात्षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते । त्रिंशतं पश्चात्तिरश्चीम् । चतुर्विंशतिं पुरस्तात् । तन्नवतिः । सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिः । तस्यां सप्तविधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः—कथमेष सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यत इति । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चदशः । एवं द्वितीये । एवं तृतीये । षट्सु पुरुषेषु नवतिः । अथैकः पुरुषोऽत्येति । पाङ्क्तो

व्यामैकादशप्रक्रमकृतां वेदिं महावेदेर्योनित्वेन प्रशंसति—सैषा वेदेर्योनिरिति । 'एतस्याः' दशप्रक्रमपरिमितायाः वेदेः सकाशान्महावेदिं 'देवाः' जनितवन्तः । 'यो व्यामः' स 'गार्हपत्यस्य योनिः' 'एतस्याः' व्यामरूपाया योनेर्गार्हपत्यचितिरूपमग्निं जनितवन्तः । गार्हपत्यादाहवनीयं च महावेदिगतमाहवनीयचित्यात्मकम् 'अजनयन्' ॥ ३ ॥

महावेदेर्मानं विधत्ते—स वेद्यन्तात्षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिमिति । पूर्वोक्तात् 'वेद्यन्तात्' प्रागायताम् 'षट्त्रिंशत्संख्याकप्रक्रमपरिमितां' 'वेदिम्' । 'मिमीते' 'पश्चाद्भागे' 'तिरश्चीम्' । दक्षिणोत्तरगतान् 'त्रिंशतं' प्रक्रमान् । वेदेः पूर्वभागे दक्षिणोत्तरगतचतुर्विंशतिसंख्याकान् प्रक्रमान् मिमीते प्राच. षट्त्रिंशत्प्रक्रमाः, पश्चिमभागे तिर्यञ्चः त्रिंशत्, 'पुरस्तात्' तिर्यञ्च. चतुर्विंशतिः, मिलित्वा 'नवतिः' 'सम्पद्यते' । 'तस्याः' नवतिप्रक्रमपरिमितायां वेद्यां 'सप्तविधम्' सप्तपुरुषप्रमाणम् 'अग्निम्' 'विदधाति' इष्टकाभिः कुर्यात् ॥ ४ ॥

नवतिप्रक्रमवेदेः सप्तविधाग्नेश्च सम्पत्सम्पत्तिं वेद्यादिविचारमुखेन दर्शयति—तदाहुः कथमेष सप्तविध

तद्धैके । (क॰ ऽ) उत्तरा विधा विधास्यन्त ऽएतांश्च प्रक्रमानेतं च व्याम-मनुवर्धयन्ति योनिमनुवर्धयामऽ इति न तथा कुर्यान्न वै जातं गर्भं योनि-रनुवर्धते यावद्वाव योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्धतऽएतावत्तु वाऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥

वै पुरुष'—लोम, त्वग्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । पाङ्क्ता उ इयं वेदि —चतस्रो दिशः, आत्मा पञ्चमी एवमेष सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यते ॥ ५ ॥

तद्धैके—उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमान्, एतं च व्याममनुवर्धयन्ति—योनिमनुवर्धयाम इति । न तथा कुर्यात् । न वै जातं गर्भं योनिरनुवर्धते । यावद्वाव योनावन्तर्गर्भो भवति । तावदेव योनिर्वर्धते । एतावत्तु वा अत्र गर्भस्य वृद्धि ॥ ६ ॥

एतया वेद्या सम्पद्यत इति । एकस्मिन् पुरुषे सप्त शीर्षण्यौ, द्वौवबोधौ, नोमिर्दशमी, ' चत्वार्यङ्गानि ', बाहुद्वयमेर्, पादद्वयम्, ' आत्मा ' मध्यदेह पञ्चदशसङ्ख्यापूरक इति पञ्चदशसङ्ख्याऽस्ति । एवं द्वितीयतृतीयादिषु । एवं ' षट्सु पुरुषेषु ' नवतिसंख्या सम्पद्यते । अथ 'एक' ' पुरुषोऽत्येति ' नवतिसङ्ख्याया अतिरिक्तो भवति । तस्यापि वेदिसङ्ख्याया सम्पत्तिरुच्यते—पाङ्क्तो वै पुरुष इति । ' पुरुष पाङ्क्त ' पञ्चसङ्ख्यायुक्त । पङ्क्ति पञ्चपदेति पाङ्क्तवचनेन पञ्चसंख्यायोग इति । ' लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा ' इति पुरुषे पञ्च विद्यन्त । वेदिरपि पाङ्क्ता पञ्चसङ्ख्यायुक्तैव, वेदे ' चतस्रो दिश ' पूर्वोत्तरे दक्षिणोत्तरे इति चतु सङ्ख्या, ' आत्मा ' वेदि स्वयमेव ' पञ्चमी,' अतो नवतिप्रक्रमाया महावेदे सङ्ख्यया सप्तपुरुषविधोऽग्नि सम्पन्नो भवति ॥ ५ ॥

अथ यथा सप्तविधस्य प्राकृताग्नेर्व्यामैकादशा प्रक्रमा एवमष्टविधनवविधादिपुरुषप्रमाणानामेकशतविध पर्यन्तानामग्नीनां व्यामैकादशप्रक्रमा प्राकृती वेदि किं पुरुषसङ्ख्यया वर्द्धयितव्या आहोस्विन्न नेति संशय ब्रुद सिंतु पूर्वपक्षयति—तद्धैक उत्तरा विधा विधास्यन्त इति । ' उत्तरा विधा ' अष्टविधाद्येकशतपर्यन्तानग्नि प्रकारान् ' विधास्यन्त ' करिष्यन्त, एतान् ' प्रक्रमान् ' गार्हपत्यात् प्राच सप्त, आहवनीयपूर्वार्द्धेव प्राक्कृतान्, आहवनीयकल्प्तमेक ' व्यामम् ' ' च ' अनुवर्द्धयन्ति । तत्र हेतु —योनिमनुवर्धयाम इतीति । अष्टविधाद्यग्निमहावेदीनां योनिभूतवेदिवृद्धि विना वृद्धि कर्तुं न युक्तेत्यतो हेतो ' योनिं वर्द्धयाम ' इति वदन्त एके आचार्या योनिभूतवेदिं पुरुषसङ्ख्यया वर्द्धयन्तीति पूर्वं पक्ष । त पक्ष दूषयति—न तथा कुर्यादिति । हेतुमाह—न वै जातं गर्भमिति । लोके उत्पन्नं गर्भमनुलक्ष्य योनिर्न वर्द्धते किन्तु ' गर्भो ' वर्धमानो यावत् ' भवति ' तावती ' योनिर्वर्धते ' गर्भं स्वतोऽपसारयितुम् । तर्हि सदा गर्भोऽपि योनौ वर्धमानो बहुधा वर्धतामित्याशङ्क्याह—एतावत्तु वा अत्र गर्भस्य वृद्धिरिति । अनेनैतदुक्तं भवति । अग्नि ' गर्भं ' स हि सप्तपुरुषप्रमाण एव प्राकृतेऽष्टविधादीनामपि भवति । जातस्यैव तस्याष्टविधादिरूपेण वृद्धि । अतस्तस्य योनिभूता वेदिर्व्यामैकादशप्रक्रममात्रैव । अत उत्तरासु विधास्वपि गर्भस्यैकरूपेण तद्वृद्ध्यभावाद्योनिर्न वर्धते अत उत्तरेष्वपि योनिभूता वेदिर्न वर्द्धयितव्येति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

(स्ते) ते ये ह तथा कुर्वन्ति । (न्त्ये) एतॅ ह ते पितरं प्रजापतिॅ सम्पदश्च्यावयन्ति तऽइष्ट्वा पापीयाॅसो भवन्ति पितरॅ हि प्रजापतिॅ सम्पदश्च्यावयन्ति सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावती चतुर्दश कृत्वऽएकशतविधस्य वेदिं विमिमीते ॥ ७ ॥

ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एत ह ते पितर प्रजापतिं सम्पदश्च्यावयन्ति । त इष्ट्वा पापीयासो भवन्ति–पितर हि प्रजापतिं सम्पदश्च्यावयन्ति । सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिः–तावतीं चतुर्दशकृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते ॥ ७ ॥

व्यतिरेकमुखेनाह–ते ये ह तथा कुर्वन्तीति । ' ये ' ' तथा कुर्वन्ति ' वेदिं वर्द्धयेयु ' ते ' ' एतन् ' ' पितर प्रजापतिं ' ' सम्पद ' " एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् " इति सङ्ख्यासम्पत्ते सकाशात् 'च्यावयन्ति' अपगमयन्ति । ' ते ' एवन् ' इष्ट्वा ' । वदिवर्द्धनन याग कृत्वा पापिष्ठा ' भवन्ति '–प्रजापते सम्पत्तिसकाशात् च्यावनात् । स्मर्यते हि–" नान्त पात्यगार्हपत्ययोर्वेदिवृद्धिस्तावदेव योनिर्भवति न वै जात गर्भं योनिरनुवर्द्धत इति श्रुतेर्वेदेरत्यतप्रतिषेध इति " (का. श्रौ सू. शुल्बपरिशिष्ट । ६ । ६) तस्मादष्टविधाद्येकशतविधान्तासु चितिषु प्राग्वशगता वेदिर्गार्हपत्यचितिश्च प्रकृतिभूतसप्तविधैकपरिमाणैव कार्या । अग्निक्षेत्र महावेदिरिष्टका इत्येतत्सर्वमुत्तरोत्तर वर्द्धते । तद्वृद्धिप्रकार सूत्रे दर्शित –"उत्तरेषु पुरुषोत्तयनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्याम " । "आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमास । एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषाभ्यास " । " पुरुषाभ्यासे यावानग्नि सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्र कृत्वा तस्मिन् पुरुषप्रमाणमवदध्यात् " । "समस्त पञ्चदशभागान् कृत्वा द्वावेकसमासेन समस्येत् स पुरुष " (का.श्रौ.सू शुल्बपरिशिष्टे।९।१–९) इति । अयमर्थ –आद्योऽग्नि सार्द्धसप्तपुरुषप्रमाणस्तमग्नि चतुरस्रीकृत्य द्विकरणीसमासेन समस्येत् । त्रिगुणोऽप्येव त्रिकरणीसमासेनेति विशेष । तमयमाग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुरुत्पादयितव्या । एव मान कुर्वन्नष्टविधादिषु सप्तविधक्षेत्राधिक्येनोत्तरोत्तरमेकैकपुरुषपरिमितक्षेत्रमभ्यस्येत् । अभ्यस्तपुरुषपरिमितक्षेत्रसञ्चितस्य प्राकृतस्याग्निक्षेत्रस्य पञ्चदशधा भक्तस्य भागद्वय एकः पुरुषस्तेन पुरुषेणाष्टविधादिष्वग्निक्षेत्रमान कर्तव्यम्, तत्र वेदिवृद्धिमन्तरेण न घटत इति तद्वृद्धिप्रकारोऽप्युक्तः सूत्रे–"यथाऽग्निवेदीष्टकाप्रमाण विवर्द्धत इत्येतद् वक्ष्याम "–(शु. सू. क. ९ । १ ।) इति प्रक्रम्य " प्रक्रमेण वा सप्तमभागेन" (प्रक्रमार्थं) "आ एकशतविधात्"–(शु. सू. क. ९।४–९।) इत्यन्तेनाष्टविधादिषु प्राकृते प्रक्रमे एकैक प्रक्रमसप्तमांशमधिक प्रक्षिप्य तत्तदधिकसहितेन प्रक्रमेण षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीमित्युक्तप्रकारेण वेदिमाने तत्तदग्निक्षेत्रपर्याप्ता महावेदिरपि वर्द्धते । एतत्सर्वं न्यायसिद्धमिति कृत्वा चाद्यन्तभूतयो सप्तविधैकशतविधयोरेवाग्निवेदिमानमुक्तम । तत्रैकशतविधे त्रिभि प्रक्रमसप्तमांशै सहिताश्चतुर्दशप्रक्रमा सम्भूयैकप्रक्रमस्तेन वेदिमान कर्तव्यम् । तदिद सप्तविधप्राकृताग्निवेदेरावृत्तिविशेषण विधत्ते–सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावतीं चतुर्दशकृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीत इति । सप्तपुरुषाश्चतुर्दशभिर्गुणनेनाष्टानवति सम्पद्यते । अत्र त्रिपुरुषप्रमाणयोजनेन एकशतविधोऽग्निरुत्पाद्यत इति ॥ ७ ॥

१–इदमनन्य कर्मसान्वमिति हेयम् ।

(तेऽथ) अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमाꣳ रज्जुं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्प्राचऽउपदधाति निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥
(गोऽथ) अथ त्रिꣳशत्प्रक्रमां मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पश्चादुपदधाति निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥
(गोऽथ) अथ चतुर्विꣳशतिप्रक्रमां मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुरऽइति नु वेदिविमानम् ॥ १० ॥
(नु) अथाग्नेर्विधाः । (ऽ) अष्टाविꣳशतिः प्राञ्चः पुरुषा ऽअष्टाविꣳशतिस्तिर्यञ्चः स ऽआत्मा चतुर्दश पुरुषा दक्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतु-

अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुं मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्प्राच उपदधाति । निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥
अथ त्रिंशत्प्रक्रमां मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन् भागान्पश्चादुपदधाति । निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥
अथ चतुर्विंशतिप्रक्रमां मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति । निःसृजति चतुरः । इति नु वेदिविमानम् ॥ १० ॥
अथाग्नेर्विधाः—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषाः । अष्टाविंशतिस्तिर्यञ्चः—स आत्मा । चतुर्दश पुरुषा

अथ अग्निमानं वक्ष्यते । सर्वेषां सप्तविधादिकानामग्नीनामिष्टकोपधानप्रदेशः एतावान् महावेदिषु भवतीति मन्यमानो दर्शयति—अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुमिति । प्रथमं वेद्यन्तात् प्रागायतषट्त्रिंशत्प्रक्रमां 'रज्जुम्' मित्वा 'ताम्' सप्तधा विभज्य 'तस्याः' रज्ज्वाः 'सप्तसु भागेषु मध्ये 'प्राचस्त्रीन् भागान्' 'उपदधाति' इष्टकाभिरुपदध्यात् । अवशिष्टान् 'चतुरो' भागान् 'निःसृजति' उपधानार्थं न विनियुञ्जीत किन्तु हविर्धानमदः प्रभृत्यर्थं परित्यजतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
एवं त्रिंशत्प्रक्रमायाः चतुर्विंशतिप्रक्रमायाः रज्ज्वोश्च सप्तधा विभक्तायामितो द्वौ द्वौ भागौ विहाय मध्ये भागत्रयपरिमितोऽग्निक्षेत्रस्य पश्चात् पुरस्तात्तिर्यग्विस्तार उक्तो भवति । अग्निविधया वेदिमानमुपसंहरति—इति नु वेदिविमानमिति । 'इति' एवं सप्तविधैकशतविधयो वेद्योर्मानमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥
अथ विधाग्ने प्रकारान् प्रतिजानीते—अथाग्नेर्विधा इति । 'विधाः' प्रकारा उच्यन्त इति शेषः । तत्राष्टाविंशतिपुरुषप्रमाणस्याग्नेस्तावदात्मपक्षपुच्छप्रमाणमिति दर्शयति—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषा इति ।

१-षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुमित्याद्यर्थं द्विवचनम् । इदं भाष्ये न तत्सूत्रश्रुतियाथार्थ्यमगतम् ॥ १ ॥ षट्त्रिंशत्प्रक्रमायाम् सप्तमांशत्रयं त्र्यस्रं त्र्यं च । प्रक्रमा दश पञ्चाङ्गुलानि दश पञ्च च ॥ २ ॥ सप्तमांशत्रयस्य कस्याङ्गुलस्य भवति तु । नेदं मूलं पर मानमत्रिना व्याख्यते कचित् ॥ ३ ॥ नैव तिर्यक्प्रमाणं च भाष्ये प्रोक्तं यथा तथा । अत्र चैकशतस्याप्यर्वाग् ज्ञेयोऽच्येते यथा ॥ ४ ॥ पावत्यपत्नुपकन्य षट्त्रिंशत्प्रक्रममिति ॥ ५ ॥
इयं टिप्पणिः काशीस्थ वे० प० गौरीनाथ दीक्षित आपजोशी इत्येतेषामागताद्दशपुस्तके वर्तते ॥

दंश पुच्छं चतुर्दशारत्नीन्दक्षिणे पक्षऽउपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः पुच्छऽइति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमानानाम् ॥ ११ ॥

(मु) अथ त्रिपुरुषाꣳ रज्जुं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

(च्चु) अथारत्निमात्रीं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्षऽउपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥

(रोऽथ) अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै

दक्षिणः पक्षः । चतुर्दशोत्तरः । चतुर्दश पुच्छम् । चतुर्दशारत्नीन् दक्षिणे पक्ष उपदधाति । चतुर्दशोत्तरे । चतुर्दश वितस्तीः पुच्छे । इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमानानाम् ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते—ता सप्तधा समस्यति । तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति । त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

अथारत्निमात्रीं मिमीते । ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्ष उपदधाति, त्रीनेवोत्तरे । निःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥

अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते—ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पुच्छ उपदधाति । निःसृजति चतुरः । एवमेष एकशतविध एतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥

न्वष्टपुरुषाणां चतुर्दशकृत्व आवर्तनेऽष्टानवतिः । तत्र 'अष्टाविंशति.' 'प्राच पुरुषा,' 'तावन्त' 'तिर्यञ्च,' उभये 'आत्मा' अष्टानवतेरग्नेर्मध्यदेहो भवति । पक्षपुच्छानि प्रत्येकं चतुर्दशपुरुषपरिमितानि । पूर्वं सप्तविधे पक्षयोरुपरिताऽरत्न्योश्चतुर्दशगुणने चतुर्दशारत्नय उभयो. पक्षयोर्भवन्ति । वितस्त्योऽपि तथा पुच्छे भवन्ति । उक्त प्रमाणमग्निविशेषस्येत्याह—इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणामिति । 'इति' एव 'साधिमानानाम्' पक्षपुच्छेष्वाधिक्येन निक्षिप्तारत्निवितस्तिप्रमाणसहितानां 'पुरुषाणा' 'मात्रा' 'अष्टानवते' अग्नेरुक्तेत्यर्थ ॥ ११ ॥

अथैकशतविधाग्ने प्रकार दर्शयति—अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीत इति । पूर्वमुक्ताया अष्टानवतेरुपरि त्रिपुरुषसम्मितां 'रज्जुम्' 'मिमीते' पुरुषत्रयप्रमाणस्यैकत्र पक्षे पुच्छे वात्मनि योजने परिरूपोऽग्नि समो न भवति—इत्याशङ्क्य योजनस्थान विभज्याह—तां सप्तधा समस्यतीति । तस्या रज्ज्वा 'चतुरो' 'भागान्' आत्मनि मध्यभागे 'उपदधाति' त्रीन् भागान् पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

एवमेकशतपुरुषप्रमाण मध्यपक्षपुच्छेषु दर्शयित्वा प्राक्तनाग्निवत्पक्षपुच्छेष्वधिक योजनीय प्रमाणमाह—अथारत्निमात्रीमिति । 'अरत्निमात्रीम्' रज्जु मित्वा 'ताम्' 'सप्तधा' विभज्य 'त्रीन् भागान् दक्षिणे पक्ष उपदधाति' एवमुत्तरे पक्षे । अवशिष्टान् 'चतुरो भागान्' निसृजेत् ॥ १३ ॥

पुच्छेऽपि वितस्तिमात्रीं रज्जु मित्वा ता पूर्ववद्विभज्य कुर्यात् । एकशतपुरुषप्रमाणस्याग्नेर्विप्रम-

---

१–अथ त्रिपुरुषां रज्जु मिमीते ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेषु । एवमेव का० श्रौ० सू पाठे दृश्यते—। १२॥ २–या करणी चतुर्दशप्रक्रमा तु मध्ये तु त्रीन प्रक्रमसप्तमभागान् स एकशतविधे प्रक्रम । का० श्रौ० शुल्ब सू० का० ६ । २ ।

त्रीन्भागान्पुच्छऽउपदधाति त्रिःसृजति चतुर ऽएतमेव ऽएकशतविध ऽएतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥

तदाहुः । (यं) यत्त्रयोदश पुरुषा ऽअतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यवन्त ऽइति या वा ऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सैवैतेषाᳬ सर्वेषाᳬ सम्पत् ॥ १५ ॥

(ड) अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समपूरयत तेनोऽएवापि सम्पन्न ऽइति ॥ १६ ॥

तद्वैके । (क०) एकविधं प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमाऽपरिमितविधान्न तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

तदाहुः—यद् त्रयोदश पुरुषा अतियन्ति—कथमेते सम्पदो न च्यवन्त इति । या वा एतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्—सैवैतेषां सर्वेषां सम्पत् ॥ १५ ॥

अथो आहुः—प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र—यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समपूरयत । तेन उ एवापि सम्पन्न—इति ॥ १६ ॥

तद्वैके—एकविधं प्रथमं विदधति । अथैकोत्तरम्—आ अपरिमितविधात् । न तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

माया वेद्या सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयति—एतमेव इति । 'एतम्' एकशतविधं 'एतया वेद्या सम्पद्यते' इति सम्पत्तिः । एवं प्रतिपुरुषं दश प्राणाः—चत्वार्यङ्गानि आत्मा पञ्चदश इति पञ्चदशसङ्ख्याऽस्ति । एवं षट्सु पुरुषेषु नवति, सप्तमस्य पुरुषस्य वेदिश्चतुर्दिग्भागपि पञ्चभिः लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाभिश्च सङ्ख्यानाम्नात् सप्तविधवेदिसङ्ख्या सम्पद्यते । एवमेकशतविधे प्रथमसप्तविधव्यतिरिक्तेषु त्रयोदशसु पर्यायेषु सङ्ख्यासम्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १४ ॥

अस्तु प्रतिपुरुषं पञ्चदशसङ्ख्यया षट्सु षट्सु पुरुषेषु नवतिसङ्ख्यासम्पत्तिः न त्वधिकेषु त्रयोदशसङ्ख्यानामन्तिमेषु त्रयोदशसु पुरुषेषु, इति वदत्वादिविचारमुद्भाव्य तत्रापि पूर्वं सप्तमपुरुषस्य वेदिगतपञ्चसङ्ख्यैव सम्पत्तिं दर्शयति—तदाहुर्यत्त्रयोदश पुरुषा अतियन्तीति । 'एते' त्रयोदशपुरुषाः 'कथं सम्पदो' वेदिगतसङ्ख्यासम्पत्तेः 'न च्यवन्ते'—च्यवन्त एवेति प्रश्नः । उत्तरम्—या वा एतस्येति । सप्तमस्य पुरुषस्येति । प्राकृतसप्तविधे सप्तमस्य या सङ्ख्यासम्पत्तिरुक्ता । यथा—"अथैष पुरुषोऽयमिति पाङ्क्तो वै पुरुषो लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा पाङ्क्तो इव वेदिश्चतस्रो दिश आत्मा पञ्चमस्तेनैव सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यते"—(श. प. १० । २ । ३ । ९ ।) इति । सा सम्पत्तिरितरेषु त्रयोदशपुरुषेषु द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरेण सम्पत्तिमाह—अथो आहुः प्रजापतिरेवात्मानमिति । पूर्वं 'प्रजापतिरात्मानम्' विधाय 'यत्र यत्र न्यूनम्' अङ्गमासीत् तत्र तत्र 'एतैः' त्रयोदशभिः पूरितवान् । अतः सङ्ख्या सम्पन्ना भवतीत्याचार्या आहुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ सर्वेषां चित्याग्नीनां सप्तविध एव प्राकृ[illegible] एवास्ति [illegible] पूर्वपक्षयति—तद्वैके

(त्स) सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत स ऽआत्मानं विदधानऽऐत्स ऽएकशतविधेऽतिष्ठत स योऽर्वाचीनथं सप्तविधाद्विधत्तऽएतथं ह स पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति स ऽईश्वरः पापीयान्भवितोर्यथा श्रेयाथं-सथं हिथंसित्वाऽथ य ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते सर्वथं हीदं प्रजापतिस्तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विद-धीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकशतविधं तु नातिविदधीत नाहैतं पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति नोऽअस्मात्सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८॥

इति प्रथमप्रपाठके अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-८ ॥ (२. ३.) ॥

सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स आत्मानं विदधान ऐत् । स एकशतविधेऽतिष्ठत । स योऽर्वाचीनं सप्तविधाद्विधत्त । एतं ह स पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति । स ईश्वरः पापीयान्भवितोः-यथा श्रेयांसं हिंसित्वा । अथ य एकशतविधमतिविधत्ते-अस्मात्स सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते । सर्वं हीदं प्रजापतिः । तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीत-अथैकोत्तरम्-आ एकशतविधात् । एकशतविधं तु नातिविदधीत-नाहैतं पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति । नो अस्मात्सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥

एकविधं प्रथमं कुर्वन्तीति । 'एके' आचार्याः 'प्रथमम्' आदौ 'एकविधम्' एकपुरुषप्रमाणमग्निं 'कुर्वन्ति'। तत 'एकोत्तरं' द्विपुरुषप्रमाणं त्रिपुरुषप्रमाणमित्येवैकैकपुरुषाधिक्येन अपरिमितपुरुषप्रमाणपर्यन्तमग्निं वर्द्धयन्ति । तदेतं दूषयति-न तथा कुर्यादिति ॥ १७ ॥

तत्र कारणमाह सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यतेति । पूर्वं प्रजापतिः सप्तभिः प्राणैः सप्त-पुरुषात्मक एव सृष्ट इति पष्ठे प्रतिपादितम्-"त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्"-(श. प. ६ । १ । १ । ३) । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्" (श. प. ६ । १ । १ । ५) इति । सोऽयं 'प्रजापतिरात्मानम्' एकोत्तरवृद्ध्या 'विदधान ऐत्' अगच्छत् 'स एकशतविधे' 'अतिष्ठत' ततः परं न गतवान् । अतः 'सप्तविधाद्' अर्वाचीनपुरुषप्रमाणमग्निं 'यो' 'विधत्ते' 'सः' यथा महान्तं 'हिंसित्वा' 'पापीयान् भवति' तथा 'श्रेयांसं' 'पितरम्' 'प्रजापतिम्' विच्छिद्य 'ईश्वरः' पापी भवति । तथा 'यः' एकशतविधमतिक्रम्य अधिकपुरुषप्रमाणमग्निं चिनुते स सर्वस्मादस्माद्बहिर्भूतो 'निष्प-द्यते,' यतः 'इदं सर्वं प्रजापतिः' 'तस्मात्' सप्तविध 'एव' 'प्रथमं' चेतव्यः । ततः उपरि एकै-कपुरुषाभिवृद्ध्या एकशतविधपर्यन्तं चिनुयात् । एवं च न्यूनत्वे जातः प्रजापतिविच्छेदः, आधिक्ये तु जातः स्वस्य सर्वस्माद्बहिर्भावः, तावुभावपि न सम्भवत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-३) ॥

संव्वत्सरो वै प्रजापतिः । (१) अग्निरु सर्व्वे कामाः सोऽयꣳ संव्वत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निꣳ सर्व्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति स एकशतधाऽऽत्मानं व्यधत्त स एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत स सर्व्वे कामा अभवत्तस्मान्न कश्चन वहिर्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः संव्वत्सरः सर्व्वे कामा इति न ह संव्वत्सरात्कश्चन वहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमानः । (ऽ) एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निꣳ सर्व्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते स सर्व्वे कामा भवति तस्मान्न कश्चन वहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः स संव्वत्सरोऽसौ स आदित्यः । सऽ एषऽ एकशतविधस्तस्य रश्मयः शतं विधा एष एवैकशततमो यऽ एष तपत्यस्मिन्त्सर्व्वस्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधायास्मिन्त्सर्व्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

संवत्सरो व प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः । सोऽयं संवत्सरः प्रजापतिरकामयत—अग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति । स एकशतधाऽऽत्मानं व्यधत्त । स एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत । स सर्वे कामा अभवत् । तस्मान्न कश्चन वहिर्धा कामोऽभवत् । तस्मादाहुः—संवत्सरः सर्वे कामा इति । न ह संवत्सरात्कश्चन वहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते । स सर्वे कामा भवति । तस्मान्न कश्चन वहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः—असौ स आदित्यः । स एष एकशतविधः । तस्य रश्मयः शतं विधाः ।

चतुर्थब्राह्मणे एकशतविधस्याग्नेः सर्वकामरूपत्वेनादित्यात्मना स्तुतिः, त्र्यरः सप्तविधप्राकृताग्निसम्पादाय । सम्पत्तिप्रकार, सप्तविधस्य चैकशतविधमङ्गुवाया सम्पत्तिश्च प्रदर्श्यते—संवत्सरो वै प्रजापतिरिति । ' प्रजापति ' हि संवत्सरात्मकः । प्रजापते संवत्सररूपत्वं प्रतिपादितम् । ' अग्निः ' अपि ' सर्वे कामा ' सर्वकामरूपः । स संवत्सररूपः प्रजापतिः स्वस्य सर्वकामप्राप्त्यर्थं तद्रूपम् ' अग्निम् ' संचिन्वानीति निश्चित्य ' आत्मानम् ' एकशतधा विभज्य तावत्संख्याकमग्निं चिनवानीत्यर्थः । ' स सर्वे कामा अभवत् ' यतोऽग्निं सर्वकामात्मकम् ' आत्मानम् ' अचिनोत्, अतः संवत्सरः सर्वकामरूपः । न हि संवत्सररूपाद् वहिर्धा कामोऽस्ति । अतः इदानीन्तनोऽपि एकशतविधमग्निं चिन्वन् सर्वकामात्मको भवति ॥ १ ॥ २ ॥

स यः स सम्वत्सरोऽसौ स आदित्य इति । ' य ' संवत्सर इत्युक्तः ' स ' ' आदित्य ' एकशत-

(न्यु) अथ वाऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोकाश्चतस्रो दिशस्त्रयऽइमे लोकाऽएते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति॥४॥

यद्वेवैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्वृतुषु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु च्छन्दःसु सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधायैतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

एष एकशततमो–य एष तपति–अस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायास्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

अथ वा एकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः । सप्त वै देवलोकाः–चतस्रो दिशः, त्रय इमे लोकाः । एते वै सप्त देवलोकाः । तेष्वेष प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

यद्वेवैकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः–सप्तस्वृतुषु, सप्तसु स्तोमेषु, सप्तसु पृष्ठेषु, सप्तसु छन्दःसु, सप्तसु प्राणेषु, सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायैतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

विधः । तस्यादित्यस्य एकशतविधत्वं स्पष्टयति–तस्य रश्मय इति । शतसङ्ख्याका 'रश्मय' आदित्य एकशतसङ्ख्यापूरकः । स यथा सर्वत्र लोके 'प्रतिष्ठित.' एवं तमग्निं चितवान 'यजमान.' अपि सर्वत्र प्रतिष्ठितो भवति ॥३॥

अथ वा एकशतविध इत्यादिना सप्तविधसम्पत्तिप्रदर्शनं फलविवक्षया । 'असावादित्यः' 'एकशतधा' इति रश्मय. आत्मा च एकशतसङ्ख्यापूरक । 'सप्तसु देवलोकेषु' दिक्षु चतसृषु त्रिषु लोकेष्वित्यर्थः । एवं 'यजमानोऽपि' तेषु सप्तलोकेषु 'प्रतिष्ठितो' भवति ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण सम्पत्तिः–यद्वेवैकशतेनेति । एकशतविध आदित्य "सपर्यकाहस्पतिनामकक्रतुना सह सप्तर्तवः"–(श. प. । ८ । ४ । १ । १७ । वा. सं. १४ । २३ । "समर्गाश्चयोविंशः" इत्यत्र) इत्युक्तम् । 'सप्तसु स्तोमेषु' त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवचतुर्विंशत्रयस्त्रिंशेषु बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वररैवतेषु 'सप्तसु पृष्ठेषु' गायत्र्यादिषु 'सप्तसु छन्दःसु' 'सप्तसु' शीर्षण्येषु 'प्राणेषु' 'सप्तसु दिक्षु' प्राच्यादयश्चतस्रः, ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे, सूर्यमण्डलमेव सप्तमी दिगिति सप्त दिशः । "स दिग्भिरेव सप्तविध" इत्युक्तत्र (श. प. १० । २ । ५ । २ ।) एव सप्त दिशो दृश्यन्ते । एतेषु ऋत्वादिसप्तकेष्वादित्यः 'प्रतिष्ठित.' एवमेकशतविधं चितवान् 'यजमान.' अपि सर्वत्र ऋत्वादिषु प्रतिष्ठितो भवति ॥ ५ ॥

यद्वेवैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मऽर्गित्येकमक्षरं यजुरिति द्वे सामेति द्वेऽअथ यदतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्द्व्यक्षरं वै ब्रह्म तदेतत्सर्वॅं सप्ताक्षरं ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद् सप्तभिः सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यतेऽथ वै सप्तविध ऽएकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स ऽएतमेकशतधाऽऽत्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूॅंषि तच्छतॅं सादनं च सूददोहाश्चैकशततमे तत्समानॅं सादयित्वा हि सूददोहसाऽधिवदति स ऽएतेनैकशतविधेनात्मनेमां ज्ञितिमजयदिमां व्यष्टिं व्याश्नुत तथैवैतद्यजमान ऽएतेनैकशतविधेनात्मनेमां ज्ञितिं जयतीमां व्याष्टिं व्यश्नुतऽएवमु सप्त-

---

यद्वेवैकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः–सप्ताक्षरे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितः । सप्ताक्षरं वै ब्रह्म–ऋगित्येकमक्षरम्, यजुरिति द्वे, साम–इति द्वे । अथ यदतोऽन्यद्–ब्रह्मैव तद् । द्व्यक्षरं वै ब्रह्म । तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म । तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद् सप्तभिः–सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । अथ वै सप्तविध एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स एतमेकशतधाऽऽत्मानं विहितमपश्यत् । प्राणभृत्सु पञ्चाशदिष्टकाः, पञ्चाशद्यजूंषि, तच्छतम् । सादनं च सूददोहाश्चैकशततमे । तत समानम् । साद-

---

प्रकारान्तरेण सङ्ख्यासम्पत्ति –एकशतविध आदित्य ऋग्यजुःसामब्रह्मेत्यस्मिन् सप्ताक्षरे ब्रह्मणि प्रतिष्ठित । एव 'यजमान' अपि 'सप्ताक्षरे' ब्रह्मणि प्रतिष्ठित. भवति ॥ ६ ॥

सप्तभि सप्तभि परिश्रयणेनापि एकशतविधोऽग्नि 'सप्तविधम्' अग्निम् 'अभिसम्पद्यते' ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधाग्नेरेकशतविधसङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयति–सप्तविधो वा अग्रे इति । 'अग्रे' पूर्वं 'प्रजापति' 'सप्तविध' सप्तपुरुषात्मक सृष्ट । स 'आत्मानम्' 'एकशतधा' प्राणभृन्नामिकास्विष्टकासु दृष्टवान् । तदेवाह–प्राणभृत्स्विति । प्राणभृदिष्टका पञ्चाशत्प्रत्येकमेकैकमनुधान यजुरिति 'पञ्चाशद्यजूंषि' तदुभय 'शत'

विध ऽएकशतविधमभिसम्पद्यते स य ऽएवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्तविधः स ऽएकशतविध ऽइति नु विधानाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–९ ॥ (२. ४.)

इति प्रथमः संलग्नः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

पित्वा हि सूददोहसाऽधिवदति । स एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमजयत् । इमां व्यष्टिं व्याश्नुत । तथैवैतद्यजमान एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जयति । इमां व्यष्टिं व्यश्नुते । एवमु सप्तविध एकशतविधमभिसम्पद्यते । स य एवैकशतविधः–स सप्तविधः । यः सप्तविधः–स एकशतविधः । इति नु विधानाम् ॥ ८ ॥

भवति । तासामिष्टकानां "तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद" इत्यनेन सादनं च, " ता अस्य सूददोहसः " इत्यनेन दोमयमेकशतसङ्ख्याकृतम् । अत. 'एतेन' 'एकशतविधेनात्मना' 'इमां जितिम्' जितवान् । सर्वं जित्वा सर्वां ' व्यष्टिम् ' नानाप्रदार्थरूपां ' व्याश्नुत ' तथा यजमानोऽपि सप्तविधेन इष्टकापञ्चःसादनादिवदने. एकशतविधेन इमां जितिं जितवान् सर्वात्मकतया स व्याप्तवान् भवति । एवं सप्तविधैकशतविधयोरन्योन्यात्मकत्वमुक्तम् । अग्निविधाविषयं विचारमुपसंहरति–इति नु विधानामिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

(म) अथातश्चयनस्यैव । (वा) अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा ऽअबिभयु-र्यद्वै नऽ इममिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसदऽ इमानेव लोकानिमे वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽ एतमात्मानᳬ समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमानऽ एताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽ एतमात्मानᳬ सᳬस्कुरुते ॥ १ ॥

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एताः पुरोऽपश्यन्नुपसदः, इमानेव लोकान् । इमे वै लोकाः पुरः । ताः प्रापद्यन्त । ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथैवैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभये-ऽनाष्ट्र एतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥

एवं चित्याग्नेर्देशमानमुक्तम्—अथ चयनविषयविचारो वक्ष्यत इति प्रतिजानाति—अथातश्चयनस्यैवेति । विचारयति मीमांसत इत्यर्थः । तत्र कालं विधत्ते—अन्तरोपसदौ चिनोतीति । पौर्वाह्णिकापराह्णिकयोरुपसदोर्मध्ये चिनुयात्, तत्र साग्निरप्रकृताग्निष्टोमे तिस्र उपसदः । साग्निके एकाहिके क्रतौ तिस्र उपसदः । द्वादशाहस्त्वाम-यनतापश्चितादिषु अहीनसत्रस्वरूपेषु द्वादशचतुर्विंशतिषण्णवत्यत्रिंशतत्संख्याः उपसद इति वक्ष्यते । तासु त्रिरात्रादिपक्षेष्वपि एकैकस्मिन् दिने पूर्वाह्णापराह्णयो उपसदः कार्याः । तथा चैतरेयकं ब्राह्मणम्—"त इमास्तिस्र उपसदोऽद्वि द्विरेकैकामुपायन् इति । "त इमाः षडुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायन्" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इत्यादि । तस्मात्तु पूर्वाह्ण एव पूर्वयोपसदा प्रचारस्त्वमपि स्वपराह्णेऽपरया" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) तत्र कालं प्रशंसति—एतद्वै देवा अबिभयुरिति । एतस्मिन् काले 'देवा' भीतवन्तः । इह अस्मिन् काले 'नः' अस्मान् 'नाष्ट्रा' नाशका राक्षसा यथा 'न हन्युः' इति 'भीताः' 'उपसदः' 'पुरोऽपश्यन्' उपसदां पुरत्वं तद्विशेषलोकात्मकत्वं चैतरेयके समाम्नातम्—'इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत" इत्युपक्रम्य "ते वा अयस्मयीमेवेमामकुर्वत रजतामन्तरिक्षं हरिणीं दिवम्" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इति । "ते देवा अब्रुवन्—उपसद उपसदामो[ल]पसदा वै महापुरं जयन्ति" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इति । त एव लोकपुररूपा उपसदः 'प्रपद्याभये' भीतिरहिते 'अनाष्ट्रे' नाशकरहिते स्थाने देवा 'एतमात्मानं' संस्कृतवन्तः । तथाऽयं यजमानोऽपि उपसदोर्मध्यऽग्निचयनेनात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥

---

१ उपसत्सु पौर्वाह्णिकेष्वापराह्णिकेष्वन्तरे वा चयनं पुनश्चितेनेत्यर्थः । का० श्रौ० सू० १७ । १२७ । कात्यायन इति सूत्रेण ॥

यद्वेवान्तरोपसदौ चिनोति । (त्यं) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतान्वज्रानपश्यन्नुपसदो वज्रा वा ऽउपसदस्तान्प्रापद्यन्त तान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ समस्कुर्वत तथो ऽएवैतद्यजमान ऽएतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ सꣳस्कुरुते ॥२॥

(त्ऽ) एतदु ह यज्ञे तपः । (पो) यदुपसदस्तपो वा ऽउपसदस्तद्यत्तपसि वीयते तस्मात्तापश्चितस्तद्वै यावद्देवोपसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

(णा) अहोरात्राणि वा ऽउपसदः । (ऽ) आदित्यः प्रवर्ग्यो ऽसुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषो ऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

यद्वेवान्तरोपसदौ चिनोति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एतान्वज्रानपश्यन्नुपसदः । वज्रा वा उपसदः—तान्प्रापद्यन्त । तान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथैवैतद्यजमान एतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं संस्कुरुते ॥ २ ॥

एतदु ह यज्ञे तपो—यदुपसदः । तपो वा उपसदः । तद्यत् तपसि चीयते । तस्मात्तापश्चितः । तद्वै यावद्देवोपसद्भिश्चरन्ति—तावत्प्रवर्ग्येण । संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति । संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

अहोरात्राणि वा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण तत्काल स्तौति—यद्वेवान्तरोपसदौ चिनोतीति । वज्रा वा उपसद इति । शत्रुनाशकत्वादुपसदां वज्रत्वम् । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २ ॥

तापश्चितोऽग्निचयनस्य नाम दर्शयति—एतदु ह यज्ञे तपो यदुपसद इति । अत्र 'एतद् यज्ञे तपः' इत्यत्र तपःशब्दो भवति ; 'तपस्तापनिर्माणयन्ते' इत्यादिनियमविधान यासां तपस्त्वम्, यस्मात्तपसि दर्शनोत्पादकत्वात् तपसि चीयते तस्मादग्निस्तापश्चित इत्युच्यते । तत्र यावन्तमुपसद इत्याहुः तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरेयुरित्यर्थः । उपसदन्तापश्चिते पक्षे सम्वत्सरमध्यमिना । तथा च कात्यायनः—" तापश्चिते दीक्षा संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्या । "—(का. श्रौ. सू. २४ । ६।१८) इति ॥ ३ ॥

उपसत्सु प्रवर्ग्यस्य प्रशंसति—अहोरात्राणि वा उपसद इति । अत्र तत्र तापश्चित 'उपसदः'—अत्र 'अहोरात्राणि' तत्र दैवैकस्मिन् दिने द्वे द्वे इति तयोरहोरात्ररूपत्वम् । तथा चैतरेयकम्—"यावेव पूर्वाह्णे उपसदमुपासते ते तेऽहोऽस्पृणुत, यावपराह्णे तया रात्रिम्—तस्मादहोरात्राणि ह्यन्तरायन्"—(ऐ. ब्रा. १।२।१२) इति । 'आदित्य' 'प्रवर्ग्य' तदात्मनोपासनत्वात् । तस्मादुपसत्सु प्रवर्ग्यचरणेन रात्र्यहसम्बन्धिषु 'अहोरात्रेषु' आदित्य प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ४ ॥

(तोऽथ) अथ यदि चतुर्विंशतिः । (श्रु) चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा अर्धमासा उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥

(तोऽथ) अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासाऽउपसदऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यं मासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

(तोऽथ) अथ यदि षट् । षड्वाऽऋतवऽ ऋतवऽउपसद ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषऽऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

(तोऽथ) अथ यदि तिस्रः । (श्रु) त्रयो वाऽइमे लोका ऽइमे लोका ऽउपसद ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष ऽएषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

(तोऽथा) अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमाᳩंसा । मासं प्रथमा चिति-

अथ यदि चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासाः । अर्धमासा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठित ॥ ५ ॥

अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासाः । मासा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्य मासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठित. ॥ ६ ॥

अथ यदि षट् । षड्वाऽऋतव. । ऋतव उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । इमे लोका उपसद', आदित्यः प्रवर्ग्य । अमुं तदा दित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । मासं प्रथमा चितिः । मास पुरीषम् । एतावान्वाऽसन्तिक ऋतौ कामः । तद् यावान्वाऽसन्तिक ऋतौ काम.–त तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ ९ ॥

न केवलमेव तापश्चितौ किन्तु यत्र यत्राधिका न्यूना वा उपसद तत्र तत्र प्रवर्ग्यचरणादि यथावन्‌ कृत मवसीत्याह–अथ यदि चतुर्विंशतिरिति । क्रतुविशेषे चतुर्विंशतिसङ्ख्या ' उपसद ' कार्याः । संवत्सरस्य हि तावन्तोऽर्धमासा । तत्र प्रवर्ग्यचरणेन तेष्वर्धमासेष्वादित्य प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ५ ॥

एवम्–अथ यदि द्वादश इति वाक्य योज्यम् । द्वादशाहे द्वादशोपसद ॥ ६ ॥

अथ यदि षडिति । सामा येन षडुपसदश्चित्याग्नेर्भवन्तीति ॥ ७ ॥

अथ प्रकृतौ तिस्र उपसद कार्या, तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति दर्शयति–अथ यदि तिस्र इति । तिस्रणा मुपसदां लोकत्वात्मत्वं प्रागुक्तम् "इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत' (ऐ. ब्रा ४ । ६ । २३) इति ॥ ८ ॥

एवमुपसदां मध्ये चयनमित्युक्तम्, तत्रोपसदां मध्येऽनुष्ठातव्यस्य चयनस्येष्टकाचितिपुरीषनिवपनयोरनुष्ठान

मा॒सं पु॑रीषमे॒तावा॑न्वासन्ति॒कऽऋ॒तौ का॒मस्त॒द्याव॑न्वासन्ति॒कऽऋ॒तौ का॒मस्तं॒ तत्सर्व॑मा॒त्मान॑मभि॒सं॑चिनुते ॥ ९ ॥

मा॒सं द्वि॒तीया । मा॒सं पु॑रीषमे॒तावा॑न्ग्रै॒ष्म ऽऋ॒तौ का॒मस्त॒द्याव॑न्ग्रै॒ष्म ऽऋ॒तौ का॒मस्तं॒ तत्सर्व॑मा॒त्मान॑मभि॒सं॑चिनुते ॥ १० ॥

मासं द्वितीया । मासं पुरीषम् । एतावान् ग्रैष्म ऋतौ कामः । तद् यावान्ग्रैष्म ऋतौ कामः—तं तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १० ॥

मासं तृतीया । मासं पुरीषमेतावानार्षिकेऽक्रतौ कामस्तद्यावानार्षिकेऽक्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ११ ॥

मासं चतुर्थी । मासं पुरीषमेतावाञ्छान्दसेऽक्रतौ कामस्तद्यावाञ्छान्दसेऽक्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १२ ॥

(तेऽय) अथ पञ्चम्यै चितेः । (२) असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुपदधाति स्तोमभागाऽएकैकामन्वहं ताः सकृत्ताऽउपयन्ति सकृत्सूददोहसाऽभिवदति तूष्णीं मासथं स्तोमभागाः पुरीषमभिहरन्त्येतावान्हैमन्तिकेऽक्रतौ कामस्तद्यावान्हैमन्तिकेऽक्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १३ ॥

मासथं षष्ठी । मासं पुरीषमेतावाञ्छैशिरेऽक्रतौ कामस्तद्यावाञ्छैशिरेऽक्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुतऽएतावान्तो द्वादशसु मासेषु कामः पर्यन्तेषु तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः पर्यन्तेषु तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १४ ॥

मास तृतीया । मास पुरीषम् । एतावानार्षिके क्रतौ कामः । तद्यावानार्षिके क्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ११ ॥

मास चतुर्थी । मास पुरीषम् एतावाञ्छान्दसे क्रतौ कामः । तद्यावाञ्छान्दसे क्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १२ ॥

अथ पञ्चम्यै चितेः असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुपदधाति । स्तोमभागा एकैकामन्वहम् । ता सकृत्तादयति । सकृत्सूददोहसाऽभिवदति । तूष्णीं मास स्तोमभागाः पुरीषमभिहरन्ति । एतावान्हैमन्तिके क्रतौ कामः । तद्यावान्हैमन्तिके क्रतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १३ ॥

मास षष्ठी मास पुरीषम् । एतावाञ्छैशिरे क्रतौ कामः । तद्यावाञ्छैशिरे क्रतौ कामस्तं

(१५४) अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति । यदहः शतरुद्रियं जुहोति यदह-रुपवसथो यदहः प्रसुतस्तद्यत्तेष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मास-स्याहोरात्राण्यथ यत्सर्वेण तदु तस्मिन्नृतावादित्यं प्रतिष्ठापयत्येतावान्वै त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यावांस्त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्त-स्वृतुषु तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १५ ॥

स संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । (सः) सर्वं वै संवत्सरः सर्वमेकशत-विधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि संवत्सरं न शक्नुयाद्विश्वजिता सर्व-

---

तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते । एतावान्वै द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वृतुषु । तद् यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वृतुषु । त तत् सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १४ ॥

अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति–यदहः शतरुद्रियं जुहोति, यदहरुपवसथः, यदहः प्रसुतः । तद् यत्तेष्वहःसूपसदा चरन्ति–तानि तस्य मासस्याहोरात्राणि । अथ यत्सर्वेण, तदु तस्मिन्नृता वादित्यं प्रतिष्ठापयति । एतावान्वै त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु । तद् यावांस्त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु । तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १५ ॥

स संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वमेकशतविधः । सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति । यदि

चूडादृष्टिकानि षष्ठं चितिं सम्पादितेत्यर्थः । तदन्ते पुन्या पुरीषचितिरस्ति । तथा चाष्टमे काण्डे समाम्नातम्–" लोमभाजा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः " । " अथ यदत ऊर्ध्वमापुरीषात्सा षष्ठी " (श. प । ८ । ५ । ४ । ७ । ८) इति । सर्वमात्मानमित्युक्त्वा सम्भूय प्रशंसति–एतावान् वै द्वादशसु मासेषु काम इति ॥ १४ ॥

अथ त्रीण्यहान्युपातियन्तीति । द्वादशस्य मासस्याष्टविंशतिसंख्याकैरहोभिः पुरीषनिवपनम् । तत उपरि द्वे अहनी पारिशेष्येण । एकमेव च सुत्यमहस्तथा संवत्सरो भवतीति तदेकमहरित्युच्यते । तानि त्रीण्यहानि पुरीषचितेरतिरिक्तानि भवन्ति । तान्यहानि विशिनष्टि–यदहः शतरुद्रियमिति । तेषु मध्ये प्रथमेऽहनि शतरुद्रियकर्मणोऽग्निविकर्षणान्तस्य प्रयोगं कुर्वन् । द्वितीयेऽहनि पञ्चगृहीताज्यहोमाद्यौपवसथ्यप्रयोगः । यस्मिन्नहनि प्रसुतः सोमोऽभिषुतो भवति तत्तृतीयमहः । " तमग्निं मासशोऽधिविपुरीषे " इति प्रकम्य सूत्रितम्–" नाकसत्प्रभृति मानं पुरीषं चोदनयोर्द्वादशकर्माणि पूर्वे " (का. श्रौ. सू. १७ । १४८–१५४) इति । अयमर्थः–अग्निमत्सोमोपयोगिनोऽह्नो पूर्वेऽहनि विकर्षणादि कर्तव्यम् । अन्तिमेऽहनि पञ्चगृहीतादुपक्रम्य पारमावृत्तावत् तदादिविकल्पौपवसथ्यप्रयोग इति । तेष्वह सु यत्र-वर्गोपसदामनुष्ठानं तेन तस्य संवत्सराहन्तिमस्य त्रयोदशमासमकल्प्य सर्वस्मिन्नहोरात्रेषु आदित्यमकल्प्य स्थापनं कृतं भवतीत्यर्थः । उक्तत्रयोदशमासव्याहृत्येन पूर्वोक्तं सङ्ख्या प्रशंसति–एतावान् वै त्रयोदशस्विति ॥ १५ ॥

तत्र पुनरन्य सङ्ख्या विधत्ते–स संवत्सरं प्रसुतः स्यादिति । संवत्सरपर्यन्तं प्रसुतः सोमयागः स्यादिति

पृष्ठेनातिरात्रेण यजेत तस्मिन्त्सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्व-पृष्ठोऽतिरात्रः सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-माप्नोति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–१ ॥ (२-६.)

संवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । (एत) तस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्या-प्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासास्त्रय ऋतवस्ताः शतं विधाः संवत्सर एवैकशततमी विधा ॥ १ ॥

संवत्सरं न शक्नुयात्–विश्वजिता सर्वपृष्ठेनातिरात्रेण यजेत । तस्मिन्त्सर्ववेदसं दद्यात् । सर्वं वै विश्वजित् । सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । सर्वं सर्ववेदसम् । सर्वमेकशतविधः । सर्वेणैव तत् सर्वमाप्नोति ॥ १६ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्राणि अर्धमासाः, मासाः ऋतवः । षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि । मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासाः, त्रयोदश मासाः, त्रय ऋतवः । ताः शतं विधाः । संवत्सर एवैकशततमी विधा ॥ १ ॥

प्रतिदिवसमेकैकं सामयज्ञ इति षण्णवत्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका सामयागाः संवत्सरपर्यन्तं । तत्र तत्प्रशंसन संवत्सरं त्रिविधाय प्रजापतिं–एकशतविध इति । अत ' अयन ' संवत्सरपर्यन्तं क्रियमाणे एकशतविधेऽग्निना सामयागेन 'सर्वं' वत्तवान् भवति । अनन्तरं सोमयागाकरणाशक्तौ पक्षान्तरं दर्शयति–यदि संवत्सरं न शक्नुयादिति । अतिरात्रेण ' अतिरात्रसाधनेन सर्वपृष्ठेन विश्वजिता यजेत । तत्र दक्षिणा विशेष–तस्मिन् सर्ववेदसं दद्यादिति । सर्वं द्रव्यमेव । एतदुक्तं भवति विद्वद्वचनं प्रशंसति–सर्वं वै विश्वजिदिति । अत्र विश्वजिति सर्वेषां पृष्ठानां करणात् सर्ववेदसदक्षिणादानात् एकशतविधसंवत्सरेणाव सम्पादनवान् भवति ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–२–१) ॥

पूर्वं संवत्सरात्मकप्रजापतेरेकशतविधाग्निचयनम् (श० प० १०।२।४।१ ।) उक्तम् । तस्य पुरुषमात्रस्य एक-शतपुरुषाग्निनिर्माणे एकशतसङ्ख्यापुरुषेण सम्पन्नमिति चोक्तम् (श० प० १०।२।२) । अधुना प्रकारान्त-रेणैकशतसङ्ख्यां संवत्सरे सम्पादयति तद्वत् चयनसम्पत्तिं दर्शयति च । संवत्सरो वै प्रजा-पतिरिति । ' एकशतविधो ' नाम संवत्सरात्मकप्रजापतिः । तस्य संवत्सरस्य एकशततमप्रतिपादन–तस्याहोरात्राणि इत्यादिना । तस्य संवत्सरस्य अवयवभूता अहोरात्रा अर्धमासा मासाश्च ऋतव इति । पञ्चवर्गसङ्ख्या सम्पद्यत इति दर्शयितुमस्माभिरहोरात्रा विवक्षिता इति । अतस्तत्र त्रिंशत्सङ्ख्याका प्रत्यह–षष्टिर्मासस्येति । सर्वमासाहोरात्रगणनेऽधिका सङ्ख्या सम्पद्यते । ये मासगताहोरात्राः स्तेषां च संव-

स ऋतुभिरेव सप्तविधः । षड्ऋतवः संवत्सर एव सप्तमी विधा तस्यै-
तस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो य एष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा
मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

स दिग्भिरेव सप्तविधः । (यो) ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा
ये दक्षिणायाᳬ सैका ये प्रतीच्याᳬ सैका य उदीच्याᳬ सैका य ऊ-
र्ध्वायाᳬ सैका येऽवाच्याᳬ सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥

तस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । (कोऽमृ) अमृतं वै कामप्रममृत-
मेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥ ४ ॥

स ऋतुभिरेव सप्तविधः—षड्ऋतवः, संवत्सर एव सप्तमी विधा । तस्यैतस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो—य एष तपति । तस्य रश्मयः शतं विधाः । मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

स दिग्भिरेव सप्तविधः, ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा । ये दक्षिणायां सैका । ये प्रतीच्यां सैका । य उदीच्यां सैका । य ऊर्ध्वायां सैका । येऽवाच्यां सैका । मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥

तस्यैतस्य परस्तात्—कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रम् । अमृतमेवास्य तत् परस्तात् । तद्यत्तद-मृतम्—एतत्तत्—यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥ ४ ॥

संवत्सरस्यावर्तनादिति न पृथग्गणनेति तात्पर्यम् । एकस्मिन् मासि त्रिंशदहानि त्रिंशद्रात्रय इति षष्टिः सम्पद्यते । अर्धमासाश्चतुर्विंशतिः—मलिम्लुचसाहित्येन त्रयोदश मासाः । द्वौ द्वावृतू एकीकृत्य त्रय ऋतव इत्युक्तम् । एवं संवत्सरे शतं विधाः सम्पद्यन्ते संवत्सरः स्वयमेकशततमसंख्यापूरक इति तत्संख्यासम्पत्तिः ॥ १ ॥

तस्य संवत्सरस्यैकशतविधस्य सप्तविधाग्निना सम्पत्तिमृतुभिर्दर्शयति—स ऋतुभिरेव सप्तविध इति । 'षड्ऋतवः' ऋत्वात्मकः संवत्सरः सप्तम इत्यर्थः । सप्तविधस्याप्येकशतविधसंख्यासम्पत्तिमाह—तस्यैतस्येति । 'य' तपति स हि संवत्सरस्य तेजः, तस्य शतं रश्मयः, मण्डलमेकशततमसंख्यापूरकमिति तयोरन्योन्या-त्मकत्वम् ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण सम्पत्तिमाह—स दिग्भिरेव सप्तविध इति । तदुपपादयति—ये प्राच्यां दिशीति । प्राग्-दिग्भिश्चतसृभिर्विधाश्चतस्रः, ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे, रश्मियुक्तं मण्डलं सप्तममित्युक्तसंख्यासम्पत्तिः ॥ ३ ॥

सप्तविधस्यैकशतपर्यन्तं प्रवदतः स्वर्गलोकः फलमिति दर्शयति—तस्यैतस्य परस्तात्कामप्र इति । 'एतस्य' संवत्सरमण्डलस्य 'परस्तात्' उपरिभागे सर्वकामपूरकः । 'अमृत' मरणधर्मरहितः 'लोक' अस्ति । अमृतलोकं विशिनष्टि—यदेतदर्चिर्दीप्यत इति । 'यदेतदर्चिः' तेजो 'दीप्यते' सोऽमृतलोक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतद्वसु चित्रꣳ राधः । (स्तु) तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यो भूय ऽइव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति कनीयऽ इवैकाभ्यस्तद्याभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमां जीवन्ति याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

(स्तु) तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (मि) विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक ऽएतत्तेऽस्त्विति हैवैतत् ॥ ६ ॥

यदेतद् वसु चित्रं राधः । तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति–अप्योषधिभ्यः, अपि वनस्पतिभ्यः । भूय–इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति, कनीय–इवैकाभ्यः । तद् याभ्यो भूयः प्रयच्छति–ता ज्योक्तमा जीवन्ति । याभ्यः कनीयः–कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्–" विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् "–(वा० सं० ३० । ४) इति । तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घम् । अनन्तं हि तत् । यदिदमाहुः–" दीर्घं त आयुरस्तु । सर्वमायुरिहि "–इति । एष ते लोकः । एतत्तेऽस्त्विति हैवैतद् ॥ ६ ॥

आशिषोऽमृतफलत्वं सवितृसम्बन्धित्वं च प्रदर्शयति–तदेतद्वसु चित्रं राध इति । 'वसु' वासयोग्यं 'चित्रम्' नानाप्रकारं भूयोऽल्पभेदेन 'तदेतद्' अर्चीरूपं 'राधः' दीर्घायूरूपं फलम् 'एष सविता' आशिष्मान् 'विभक्ताभ्यः' स्थावरजङ्गमभेदेन तत्रापि मनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेण ओषधिवनस्पत्यादिरूपेण च 'विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यः' विभज्य विभज्य प्रयच्छति । " अप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः " इति ओषध्यादिभ्योऽपि प्रयच्छति । अनेन सर्वस्य विभज्य दानं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्युक्तं भवति । तत्र दाने विशेषं दर्शयति–भूय इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छतीति । 'ह तु' इति पदद्वयम् । इवशब्द एवार्थे । कतिपयाभ्यः प्रजाभ्यो 'भूयः' आयूरूपमेव राधः 'प्रयच्छति' । 'एकाभ्यः कनीयः' राधः । तत्र यासां भूयोदानम्, ताः 'ज्योक्तमाम्' चिरं जीवन्ति । आयुषो भूयस्त्वात्तद्भोगाय चिरकालजीवनम् । यासां कनीयःफलं, ता अल्पकालं जीवन्ति ॥ ५ ॥

सवितैव सर्वप्रजाभ्यो नानारूपं कामं ददातीत्यर्थं दाशतय्या मन्त्रसंवादेन द्रढयति–तदेतदृचाऽभ्युक्तमिति । अयमर्थः –'वसोः' वासयोग्यस्य 'चित्रस्य' नानाविधस्य 'राधसः' आयुर्लक्षणफलस्य विभक्तारं विभज्य प्रदातारम् । 'नृचक्षसम्' नृणां द्रष्टारं तत्कर्मसाक्षिणम् । यद्वा चष्टे, कर्मण्यसुन् । नृभिर्दृश्यमानं 'सवितारं हवामहे' । सर्वायुष्ट्वमिदानीमाह–तदेतत्सर्वमायुरिति । सर्वपदस्यार्थमाह–दीर्घमनन्तं हि तदिति । तदेतत् राधो लोकलक्षणं तत् सर्वायूरूपं दीर्घायूरूपमित्यर्थः । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति–यदिदमाहुर्दीर्घं त आयुरिति । लोके पूर्ववयोभिरभिवादिना ज्यायांसः पुरुषा एतामाशिषं कुर्वन्ति–दीर्घं त आयु-

(त्पु) पुश्यन्ती व्वागवदति। तुदेतदेकशतविधेन वेवाऽऽसुव्यᳫँ शतायुतया वा य ऽ एवैकशतविधं व्विधत्ते यो वा शतं व्वर्षाणि जीवति सु हैवैतदमृतमाप्नोति तुस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न लोक्या शतायुतेत्येवाहुस्तुस्मादु ह नु पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयादलोक्यᳫँ हैतऽउ वाव लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऽऋतवः संव्वत्सरः ॥ ७ ॥

(त्तु) तुद्येऽर्व्वाग्विᳫँशेषु व्वर्षेषु प्रयन्ति। (न्त्य) अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्तेऽथ ये परोविᳫँशेष्वर्व्वाक्चत्वारिᳫँशेष्वर्धमासेषु तेऽथ ये परश्चत्वारिᳫँशेष्वर्वाक्षष्टेषु मासेषु तेऽथ ये परःषष्टेष्वर्व्वागशीतिष्वृतुषु तेऽथ ये पराऽशीतिष्वर्व्वाक्छतेषु संव्वत्सरे तेऽथ य ऽएव शतं व्वर्षाणि यो वा भूयाᳫँसि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति ॥ ८ ॥

पश्यन्ती वागवदति। तदेतदेकशतविधेन वाऽऽसव्यम्, शतायुतया वा। य एवैकशतविधं विधत्ते। यो वा शतं वर्षाणि जीवति। स हैवैतदमृतमाप्नोति। तस्माद्ये चैतद् विदुः, ये च न–लोक्या–शतायुता इत्येवाहुः। तस्मादु ह न पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयात्। अलोक्यं ह। एत उ वाव लोकाः–यदहोरात्राणि, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः, संवत्सरः ॥ ७ ॥

तद् ये–अर्वाग्विंशेषु वर्षेषु प्रयन्ति–अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्ते। अथ ये परोविंशेष्वर्वाक् चत्वारिंशेषु–अर्धमासेषु ते। अथ ये परश्चत्वारिंशेष्वर्वाक्षष्टेषु–मासेषु ते। अथ ये परःषष्टेष्वर्वाग-

---

स्त्विति। सर्वमायुरिहीति च। इदि गच्छ। इगो लोकि स्पन्। इति यदिद लोक आयुस्तस्यायं श्रुतिस्वय दर्शयति–एष ते लोक इति। सर्वमायुरिहीति दीर्घं त आयुरस्त्वित्यनयो अयमर्थ–तत्र 'एष' लोक. सावित्रादिरूपोऽस्तु। 'ते' तव 'एतत्' मावित्र तत्र. 'अस्तु' भवत्विति ॥ ६ ॥–

'एतद्' अर्थजात 'पश्यन्ती' विचारयन्ती वाक् दीर्घं त आयुरस्त्वित्यादिका वदतीति। तस्यामृतत्वफलसाधनं दर्शयति–तदेतदेकशतविधेन वेवाऽऽसव्यमिति। 'एकशतविधेन' अग्निना 'तत्' अमृतत्वरूपं 'आसव्यम्' 'शतायुतया' शतवर्षजीवनेन वाऽऽसव्यम्' न साधनद्वयम्। उभाभ्यामपि तत् फलं लभ्यत इत्युक्तमाह–य एवैकशतविधं विधत्त इति। शतवर्षजीवनमपि पुण्यलोकहेतुरित्यत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति–तस्माद्ये चैतद्विदुरिति। उक्तार्थज्ञा तदनभिज्ञाश्च 'शतायुता' शतवर्षजीवनं 'लोक्या' लोकहिता पुण्यलोकहेतुरित्याहुः। यस्मात् शतायुर्जीवनं लोकहितं तस्मादस्मादायुषः 'पुरा' पूर्वं 'स्वकामी' स्वहितमिच्छन् स्वेच्छया 'न प्रेयात्' न म्रियेत। तन्मरणम् 'अलोक्यम्' अमृतत्वफललोकप्राप्तौ न भवति। शतादर्वाचीनेषु वर्षेषु मरणं पुण्यलोकप्रापकं न भवतीत्यत्र [illegible]–एत [illegible]। अहोरात्रार्धमासमासर्तुसंवत्सरा यद्यपि 'लोकाः' तथापि 'अलोक्याः' अमृतत्वप्रापका न भवन्ति ॥ ८ ॥

तत्रैतादृशेषु वर्षेषु मरणमहोरात्रार्धमासमासात्मकलोकहेतु, न तु अमृतत्वप्रापकमित्याह–तद्येऽर्वाग्विंशेष्वित्या-

यजुर्भिर्हैव चरेः । (३) एकशतेष्टका शाश्वतीर्मिता स य एवैकशतविधं चिनुते स वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैनदन्नमाप्नोत्यथ वाऽएक-शतविधं चिनुते स एतं संवत्सरं बिभर्ति तस्मादेतं संवत्सर-भृतमेव चिन्वीतेत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

(४) अथाध्यात्मम् । शतमूर्त्येकशतानन्तराहुः पुरुषाणि प्रमीते स एकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः पुरुषस्य प्रत्यक्षितयोऽग्निरेव सप्तमी चिता ॥ १० ॥

स उ वा इष्टकैकशतविधः। (यो) याः पश्चात्प्रथमा इष्टका याश्चोत्तमास्ताः शतं विधा अथ या एतदन्तरेणेष्टका उपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा ॥ ११ ॥

स उ एव यजुष्मतीः। (०) यजुरेकशतविधो यानि पश्चात्प्रथमानि यजूंषि यानि चोत्तमानि ताः शतं विधाऽथ यान्येतदन्तरेण यजूंषि क्रियन्ते सैवैकशततमी विधैषमु सप्तविध एकशतविधो भवति स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे सप्तविधेन हैव तमेवंविदाप्नोति ॥१२॥

(त्ये) एवं वाव सर्वे यज्ञाः। (ऽ) एकशतविधा आऽग्निहोत्रादृग्भिर्यजुर्भिः पदैरक्षरैः कर्मभिः सामभिः स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे यः सप्तविधे यज्ञेनयज्ञेन हैव तमेवंविदाप्नोतीत्यु एवाधियज्ञम् ॥१३॥

स उ वा इष्टकैकशतविधः। याः पश्चात्प्रथमा इष्टकाः। याश्चोत्तमास्ताः शत विधाः। अथ या एतदन्तरेणेष्टका उपधीयन्ते-सैवैकशततमी विधा ॥ ११ ॥

स उ एव यजुष्मतीः। यजुरेकशतविधः। यानि पश्चात्प्रथमानि यजूंषि, यानि चोत्तमानि-ताः शत विधाः। अथ यान्येतदन्तरेण यजूंषि क्रियन्ते-सैवैकशततमी विधा। एवम् सप्तविध एकशतविधो भवति। स यः शतायुतायां कामः, य एकशतविधे-सप्तविधेन हैव तमेवंविदाप्नोति॥ १२॥

एवं वाव सर्वे यज्ञाः। एकशतविधा आऽग्निहोत्रात्-ऋग्भिः, यजुर्भिः, पदैः, अक्षरैः, कर्मभिः,

(स) स्वयमात्मन् । (स) एषोऽस्य मृत्युर्य एषोऽन्तःपुरुषो ह्रस्वपी
ऽनन्तफलकं यजुश्च तस्यैतानि पञ्चानि प्राणादीनि सर्वाणि तानि यः स्तुतं
सिद्धा स्वान्तर्निष्कृतम् विशेषतः समविद्यादि ॥ १८ ॥

स एष एव प्राणवेनाः । प्राणैरुत्तमिषोऽन्त्रलुब्धेऽग्ने हि प्राणः स यः
शतायुतायां आत्मा च उपक्रमतामिव यः सर्वमिव यः तन्वेषु सर्वेषु विद्यया
हैव तमेतेऽहोरात्रैर्न प्रत्यवैति ह वैवात्मानमेव सम्पन्नं विदः ॥ १९ ॥

त्रीणि वाऽइमानि पञ्चविधानि । संवत्सरोऽग्निः पुरुषस्तेषां पञ्च विधाऽअन्नं पानꣳ श्रीर्ज्योतिरमृतं यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नं याऽआपस्तत्पानꣳ रात्रिरेव श्रीः श्रियाꣳ हैतद्रात्र्याꣳ सर्वाणि भूतानि संवसन्त्यहर्ज्योतिरादित्योऽमृतमित्यधिदैवतम् ॥ १६ ॥

(मु) अथाधियज्ञम् । यदेवाग्नावन्नमुपधीयते तदन्नं या ऽआपस्तत्पानं परिश्रित ऽएव श्रीस्तद्धि रात्रीणाꣳ रूपं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्ध्यह्नाꣳ रूपमग्निरमृतं तद्ध्यादित्यस्य रूपमित्यु ऽएवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नं तदन्नं या ऽआपस्तत्पानमस्थी-

---

त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानि-संवत्सरः, अग्निः, पुरुषः । तेषां पञ्च विधाः-अन्नम्, पानम्, श्रीः, ज्योतिः, अमृतम् । यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । रात्रिरेव श्रीः । श्रियां हैतद्रात्र्यां सर्वाणि भूतानि संवसन्ति । अहः, ज्योतिः, आदित्यः, अमृतम् । इत्यधिदैवतम् ॥१६॥

अथाधियज्ञम्-यदेवाग्नावन्नमुपधीयते-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । परिश्रित एव श्रीः । तद्धि रात्रीणां रूपम् । यजुष्मत्यो ज्योतिः । तद्ध्यह्नां रूपम् । अग्निरमृतम् । तद्ध्यादित्यस्य रूपम् । इत्यु एवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

अथाध्यात्मम्-यदेव पुरुषेऽन्नम्-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । अस्थीन्येव श्रीः-तद्धि परि-

---

यदुक्त एकशतविध विधत्त इत्यत्राधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सराग्निपुरुषा इति, तत्र तेषां संवत्सराग्निपुरुषाणां पञ्चविधत्वमिदानीमाह-त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानीति । अन्नपानादीनि पञ्च विधाः, तत्र अधिदैवत संवत्सरे अन्नादीनामर्थमाह-यदेवेति । यत् ' अन्नम् ' संवत्सरे समुत्पद्यते तदेवान्नशब्दवाच्यम् । या वृष्ट्या आपस्ता एव पानशब्दवाच्याः । रात्र्याः श्रीत्वं प्रतिपादयति-श्रियां हैतदिति । श्रयन्ति निवसन्त्यस्मिन् काल इति ' रात्रिः ' श्रीशब्दवाच्या । अह्नि प्रकाशसद्भावात् तदेव ' अहः ज्योतिः ' ' आदित्योऽमृतमित्यधिदैवतम् ' पञ्चविधार्थः ॥ १६ ॥

अथाधियज्ञमिति । चित्याग्नौ अन्नादीनामर्थ उच्यते, यदेव प्राक् सर्वौषधमुपधीयते तदेवान्नम् । प्रोक्षणार्था आपः पानम् । परिश्रितः श्रीशब्दवाच्याः । यजुष्मत्य इष्टका ज्योतिःशब्दवाच्याः । परिश्रितां रात्रिरूपत्वं, यजुष्मतीनामिष्टकानामहोरूपत्वम् (श. प. १०।१।२।१०) इति श्रवणात् प्रतिपादितम् । चित्याग्नेरशरीरनिर्मीयमाणोऽग्निरङ्गत्वेन एवामृतशब्दवाच्यः । अग्नेः कथममृतत्वमिति -तत्राह-तद्ध्यादित्यस्य रूपमिति । आदित्यस्य अमृतत्वं प्रागुक्तम्-" अमृतमेतद्यदेतदर्चिर्दीप्यते "-(श. प. १० । २ । ६ । ४) इति ॥ १७ ॥

अथाध्यात्ममिति । पुरुषेऽन्नादीनामर्थ उच्यते-'यदन्नम्' अद्यते तदेवान्नम्, 'याः' पीयन्ते ' तत् पानम् '

न्येव श्रीस्तद्धि परिश्रिताꣳ रूपं मज्जानो ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनाꣳ रूपं प्राणोऽमृतं तद्धचस्रे रूपं प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वाऽआहुः ॥ १८ ॥

(३) अन्नाद्वाऽअशनाया निवर्त्तते । पानात्पिपासा श्रियै पाप्मा ज्योतिषस्तमोऽमृतान्मृत्युर्नि ह वाऽअस्मादेतानि सर्व्वाणि वर्तन्तेऽप पुनर्मृत्युं जयति सर्व्वमायुरेति यऽएवं वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह प्राण ऽइति हैकऽउपासते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा विद्यादध्रुवं वै तद्यत्प्राणस्तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादिति ह्यपि यजुषाऽभ्युक्तं तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह तथो ह स सर्व्वमायुरेति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–२ ॥ (२. ६.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०–२ ॥

श्रितां रूपम् । मज्जानो ज्योतिः । तद्धि यजुष्मतीना रूपम् । प्राणोऽमृतम् । तद्धचग्ने रूपम् । प्राणोऽग्निः । प्राणोऽमृतम्-इत्यु वा आहुः ॥ १८ ॥

अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा, श्रियै पाप्मा, ज्योतिषस्तमः, अमृतान्मृत्युः । नि ह वा अस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्ते, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति-य एवं वेद । तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीत आयुरितीह । प्राण इति हैक उपासते-प्राणोऽग्निः,प्राणोऽमृतमिति वदन्तः । न तथा विद्यात् । अध्रुवं वै तत्-यत्प्राणः । " तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यात "-(वा. सं. १२ । ६९) इति ह्यपि यजुषाऽभ्युक्तम् । तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीत-आयुरितीह । तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

'अस्थीन्येव' श्रीशब्दवाच्यानि, परिश्रयणहेतुत्वात् । मज्जैव ज्योति शब्दवाच्या । अस्थिमज्जरूपयो परिश्रिद्यजुष्मतीरूपत्वमुपपादितमधस्तात् (श. प १०।१।४।१२१) । शरीरगत प्राण एवात्र अमृतशब्दवाच्य प्राण' । कथ प्राणस्यामृतत्वमिति, तत्र वेदवादिप्रसिद्धयोपपादयति-तद्धचग्ने रूपं प्राणोऽग्निरिति ॥ १८ ॥

अन्नादिपञ्चकेन निवर्त्यपञ्चक दर्शयति-अन्नाद्वा अशनायेति । ' अन्नात् ' ' अशनाया ' बुभुक्षा ' निवर्त्तते ' । पानात्पानेच्छा । श्रिया पाप्मा दारिद्यम् । ज्योतिष प्रकाशात् तमस्तिमिरम् । अमृतान्मृत्युर्मरण निवर्तते । अन्नादिपञ्चक विदुषा फलमाह-नि ह वा अस्मादेतानीति । य एवमन्नादिपञ्चकमधिदैवादित्रय वेद अस्माद्विदुः सकाशात् ' एतानि ' अशनायादीनि पञ्चानिष्टानि निवर्त्तन्ते । किञ्चामृतरूपाग्निमविधापरिज्ञानेन ' मृत्यु ' ' जयति ' ' सर्वम् ' अत्यन्तम् ' आयु ' अश्नुते । यदुक्तम् अमृतरूपत्वमविधापरिज्ञानेन मृत्यु जयति सर्वमायुः प्राप्नोतीति तद्विशदयति-तदेतदमृतमिति । अमुत्रादित्ये अमृतमित्येवोपासन कुर्यात् । इह

आयुरित्येवोपासन कुर्वीत, अतोऽग्नेरायुष्ट्वेनोपासनात् सर्वमायुः प्राप्नोति फलम् । एके वेदशाखाध्यायिनः विषयेऽन्तिमविषया निरूपणसमये " प्राणोऽस्मि प्राणोऽमृतम् " इति समाम्नानादमृतशब्दस्य प्राणोऽर्थ इति मत्वा तस्यैवोपासन कर्तव्यमिति मन्यन्ते तन्मतमनूद्य निराचष्टे—प्राण इति हैक इति । यस्मात् प्राण अध्रुव अनित्य तस्मात् 'प्राण' अमृतशब्दवाच्यो न भवति, प्राणस्यानित्यत्व यजुर्मन्त्र सवादयति—तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यात् (वा. स. १२ । ६६) इति । अयमर्थ —हे यज्ञ ' न नत्र आयुषो ' जीवनस्य मध्यात् त प्राण न विष्यामि न विनाशयामि, " षोऽन्तकर्मणि "—(धा पा दि प. ४१) श्यनि (पा सू. ३ । १ । ६९) " ओत श्यनि '—(पा. सू ७ । ३ । ७१) इति लोप, छान्दस रूपम् । न विष्यामीति विनाशनिषेधात्स्या विनाशोऽस्तीति सम्भाव्यत इति यजुर्वाद । तस्मादुक्त प्राण इति निराकरोति—तस्मादेतदमृतमित्येवाग्नेरिति ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (१०–२–६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोनिधिकर्णारीत्रिदशतरुलताहेमधेनुरास्तुष्टी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सप्तभि मिहिगार्रौ,
व्यश्रासनिद्विश्वचक्र प्रथितविनिहरण्यतुक्त घट च ॥
धान्यादि प्रयत्नमा निजवमतुल सर्वतो वर्त्तनुला,
कार्पासस्य क्षराज्यगुडकनकमयो रानत शर्करा ।
आज्योध प्राज्यजना लवणमयी शार्करा चार्मिता,
रत्नाद्या रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्विङ्गमार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ (१०–२)॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिग्वागनुष्टुम्मनो बृहती श्रोत्रं पङ्क्तिर्यऽएवायं प्रजननः प्राणऽएष त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ्प्राण ऽएष जगती तानि वा ऽएतानि सप्त च्छन्दाᳬसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥

प्राणो गायत्री, चक्षुरुष्णिग्, वागनुष्टुप्, मनो बृहती, श्रोत्रं पङ्क्तिः । य एवायं प्रजननः प्राणः–एष त्रिष्टुप् । अथ योऽयमवाङ् प्राणः–एष जगती । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयने पक्वेष्टका किञ्चिदधिकैकादशसहस्रसम्मिता उपधेया । तथा च कात्यायनः–"अथातः सर्वासां पक्वेष्टकानां समासेन संख्याप्रमाणान्यनुव्याख्यास्यामः" "सहस्राण्येकादश सप्ततिश्च शतम्" (का. श्रौ. सू. परि० शुल्बसूत्र ९ । १–२) इति । यद्यपि दर्भस्तम्बपुष्करपर्णरुक्मपुरुषस्रुगुदूखलमुसलोख्यादिकूर्मादयो यजुष्मदिष्टकामध्ये परिगणितास्तथापि ते पक्वेष्टका न भवन्ति । अतो न तेषामत्र परिगणनम् । सप्तोक्तसंख्यानां मध्ये लोकम्पृणेष्टका अष्टशतोत्तरदशसहस्रसंख्याकाः । शिष्टा यजुष्मत्यश्च । तथा च कात्यायनः लोकम्पृणानां प्रतिचिति संख्याविशेषं वदन्नेतावत्य इति सूचितवान् । 'द्विसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चाशदूना," "उत्तराश्च" "त्रिसाहस्रयुत्तमा" "वज्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य इतरासाम्" "षट्त्रिंशदूनस्था वा तृतीया" "अष्टादशशता इतरा" (का. श्रौ. सू. १७ । १९९–१९९) इति । अयमर्थः–प्रथमा चितिः पञ्चाशदूनद्विसहस्रलोकम्पृणेष्टकायुक्ता । एवमुत्तराभिस्तो द्वितीयाद्याः । एवं चतसृणां चितीनां सप्तसहस्राणि । पञ्चमी चितिस्त्रिसहस्रयुक्ता ऋजुमध्यदक्षिणरेखावदिष्टकायुक्ता इति लोकम्पृणानामष्टशतोत्तराणि दश सहस्राणि जातानि । अथवा षट्त्रिंशदूनसंख्याका तृतीया चितिः । इतरा अष्टादशशतसम्मिता इति । अत्रापि पक्षे प्रोक्तसंख्या सम्भवति । तत्र पञ्चम्यां चितावुपधेयानां लोकम्पृणानां त्रिसहस्रसम्मितानामृजुदक्षिणमध्यरेखासु समाम्नानम् अत्रैव काण्डे द्वितीयाध्याये "सहस्रमृज्वालिखिता इष्टका करोति सहस्रमित्यालिखिता सहस्रमित्यालिखिता." (श. प. १० । २ । १ । ८) इति, अत्र इतिशब्दोऽभिनयप्रदर्शकः । इति दक्षिणावृत्त्यावृतश्च आलिखिता इति रेखायुक्ता इत्यर्थः । आपस्तम्बेन तु स्पष्टमुक्तम्–"ऋजुरेखा दक्षिणावृत सव्यावृत" इति । ताश्च तत्रैवाध्याये (श. प. १० । २ । १ । ९–११) त्रिसहस्रसम्मिता सुवर्णचित्याग्नेर्मध्यदक्षिणोत्तरभागत्रये लोमस्थानत्वेन स्तुता इति

१–एतच्च सटीकस्याग्रे कात्यायनस्य शुल्बसूत्रे–अयुतं च प्रयुतं च सर्वं च सम्भवं तथा । एता पक्वेष्टका ज्ञेया अग्नौ वाजसनेयके ॥ तत्र–अयुतं च सहस्राष्टौ शता लोकम्पृणेष्टकाः । इताऽन्याश्च यजुष्मत्यन्तरकाः पञ्चविंशतिः ॥ शि । ११–१५ ॥

प्राणो गायत्रीति । तद्य ऽएव प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं प्राणस्यैवैतद्वीर्यं यद्वचस्य चिन्वतः प्राण ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः संचितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति । तद्य ऽएव चक्षुषो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं चक्षुष ऽएवैतद्वीर्यं यद्वचस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष ऽउष्णिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥

प्राणो गायत्रीति—तद् य एव प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम्—तदेतत्सहस्रम् । प्राणस्यैवैतद्वीर्यम् । यद्धचस्य चिन्वतः प्राण उत्क्रामेत्—तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत, एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष गायत्री सञ्चितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति—तद् य एव चक्षुषो महिमा, यद्वीर्यम्—तदेतत्सहस्रम् । चक्षुष एवैतद्वीर्यम् । यद्धचस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामेत्—तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष उष्णिहः सञ्चितो भवति ॥ ३ ॥

तत्सहस्रत्र पादत्वेन च्छन्दसा स्वरूपेण शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमुपहितानामेव शरीरत्वेन स्थितानां गायत्र्यादिछन्दोवीर्यत्वेन स्तुतिस्तुतीयाध्याये प्रथमब्राह्मणे क्रियते । यद्यप्यग्नौ शतान्यतिरिच्यन्ते तथापि सहस्रत्वेन स्तोतुमशक्यत्वात्तासां स्तुतिरत्र न क्रियते । यद्वा अष्टमकाण्डे चरमचितौ ' छन्दस्या उपदधाति " (श० प० । ८ । ६ । २ । १–१९) इति मन्त्राणां छन्दसामुपधानमुक्तम् । तथा छन्दसां स्तुतिः— प्राणो गायत्रीति । चितात्मिकस्य प्रजापतेः 'प्राणः' 'गायत्रीति' गायत्री छन्दः, प्राणः प्राणनव्यापारस्थान नासिकोक्तः । शीर्षण्याः प्राणाश्चत्वार उक्ताः । द्वाववाञ्चावित्याह—य एवायं प्रजननः प्राण इत्यादिना । मनस्तु सर्वेन्द्रियसङ्गतमेकमिति सप्त प्राणा इत्यर्थः । पूर्वमपि प्रमाणमिति सप्तमि प्राणैः सप्तपुरुषात्मक एकः पुरुष सृष्ट इति विज्ञेयः सप्तावयवाः सप्त इति तात्पर्यम् । छन्दसामग्नौ प्रसक्तिं दर्शयति—तानि वा एतानीति । चतुरुत्तराणीति । गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि, तस्याश्चतुरक्षराधिका उष्णिक् । तस्याश्चतुरक्षराधिकानुष्टुप् इति सप्तानि चतुरुत्तराणि सप्त छन्दांसि अग्नौ चीयन्ते छन्दस्येष्टकोपधानेष्टकारणमन्त्रतया ॥ १ ॥

एवं छन्दसां प्राणादिभावमुक्तम् । तत्र विद्वत्स्तोतुमनुवदति प्राणो गायत्रीति । 'य' 'प्राणस्य' 'महिमा' महत्त्वं 'यद्वीर्यं' च 'तदेतत्' इष्टका—'सहस्रं' प्राणवीर्यात्मकम् । तस्मात् प्राणात्मकत्वमेव व्यतिरेकमुखेनाह—यद्धचस्य चिन्वत इति । यदि 'चिन्वतो' यजमानस्य कर्ममध्ये प्राण उत्क्रान्तः स्यात् तर्हि एषोऽग्निर्न चीयेत । कर्तुः कर्मकरणस्यासम्भवात् । अतोऽग्नौ प्राणरूपगायत्रीछन्दोऽनुवचनेन अस्यानुक्रान्तप्राणस्य 'एतेनैव रूपेण' पुनः देहावस्थानलक्षणेन रूपेणोपेतः एष चीयत इति 'सहस्रं गायत्रीः' इष्टकाः 'संचितः' । एतावत्क्त । सञ्चितत्वात् व्याप्तवान् 'भवति' । छन्दस्योपधानस्तुतिप्रसङ्गे तदन प्राणतो सहस्रगुणानिति ॥ २ ॥

एवमुत्तरे चक्षुरुष्णिगित्यादय षट्पर्यायाः व्याख्येयाः । तत्र 'चक्षुरुत्क्रामेत्' " वागुत्क्रामेत् " " मन

वागनुष्टुबिति । तद्य ऽएव वाचो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं वाच ऽएवैतद्वीर्यं यद्धयस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः संचितो भवति ॥ ४ ॥

मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं मनस ऽएवैतद्वीर्यं यद्धयस्य चिन्वतो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष बृहतीः संचितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति । तद्यऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रꣳ श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यं यद्धयस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तीः संचितो भवति ॥ ६ ॥

यऽएवायं प्रजननः प्राणः । (ऽ) एष त्रिष्टुबिति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्धयस्य चिन्वतऽ एष प्राण ऽआलुभ्येत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥

वागनुष्टुबिति–तद् य एव वाचो महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । वाच एवैतद्वीर्यम् । यद्धयस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एषोऽनुष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ४ ॥

मनो बृहतीति–तद् य एव मनसो महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । मनस एवैतद्वीर्यम् । यद्धयस्य चिन्वतो मन उत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष बृहतीः सञ्चितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति–तद् य एव श्रोत्रस्य महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यम् । यद्धयस्य चिन्वतः श्रोत्रम् उत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष पङ्क्तीः सञ्चितो भवति ॥ ६ ॥

य एवायं प्रजननः प्राण एष त्रिष्टुबिति । तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम् । तदेतत्सहस्रम् । एतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यम् । यद्धयस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥

उत्क्रामेत् " " श्रोत्रमुत्क्रामेत् " " एषोऽग्निर्न चीयेत " इति पठ्यते । तस्यार्थः–अन्धमूकबधिरादीनां यजमानानां कर्मण्यनधिकारादग्निचयनं न स्यादिति । प्रजननः प्राण आलुभ्येदिति । प्रजननशक्तिरहितो भवेत् ।

(त्यु) अथ योऽयमवाङ्प्राणः । (ऽ) एष जगतीति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्ध्यस्य चिन्वत ऽएष प्राणऽ आलुम्पेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः संचितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि । सप्त च्छन्दाᳬसि चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा ऽअन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवंविच्छन्दसां गणमन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-३ ॥ (३. १.) ॥

अथ योऽयमवाङ् प्राण एष जगतीति—तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम्—तदेतत्सहस्रम् । एतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यम् । यद्ध्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुम्पेत्—तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष जगतीः सञ्चितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि । सप्तेमे पुरुषे प्राणा अन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तद् यावन्तमेवंवित् छन्दसां गणमन्वाह—छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति । स्तुतो वा, शस्तो वा, उपहितो वा ॥ ९ ॥

' एषोऽग्निर्न चीयेत ' नानुसक्रम्य कर्मानधिकारात् । अवाङ्प्राण आलुम्पेदिति । दुश्चिकित्समूलरोगराजयक्ष्मादिग्रहीत पुरुष कर्मणि नाधिक्रियते ॥ ३-८ ॥

सम्भूय च्छन्दांसि प्रशंसति—तानि वा एतानि समेति । यत. ' छन्दांसि ' परस्परम् ' अन्योऽन्यस्मिन् ' प्रतिष्ठितानि गायत्र्याः तावत् सर्वाणि च्छन्दांसि तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणां सर्वच्छन्दःस्वनुगमात् । तथा जगत्यामपि सच्छन्दांसि सर्वाणि गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रतिष्ठितानि सकलच्छन्दोऽक्षरसद्भावात् । एव मध्यमानि च्छन्दांस्यूह्यानि । एव पुरुषे वर्तमानाः ' सप्तेमे प्राणाः ' ' अन्योन्यस्मिन् ' ' प्रतिष्ठिताः ' तदुक्तं प्राक् " न वा इत्थ सन्तः शक्ष्याम. प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवाम " (श.प.६।१।१।३) इत्यादिना । अत. समानां छन्दसामग्निरूपेण एकस्मिन् पुरुषे चित्याग्नौ सप्त प्राणान् प्रतिष्ठापितवान् भवतीति प्रकरणार्थः । वेदितु फलमाह—तद्यावन्तमेवंविदिति । विद्वान् पुरुषः गायत्र्यादीनां मध्ये ' यावन्तम् ' छन्दोगणमनुब्रूयात् तेनैवानुवचनेन तस्य विदुषः ' छन्दसश्छन्दसः ' सर्वच्छन्दसां गण. सम्यग् ' अनूक्तः ' सस्तुतः शस्तः सम्यगुपहितश्च भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-३-१) ॥

तदाहुः । किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर ऽइति गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः । का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥२॥

किं छन्दः । का देवताऽनूकमिति बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम्॥३॥

(क्कि) किं छन्दः । का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे च्छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥

किं छन्दः । का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्छन्दऽइन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

(क्कि) किं छन्दः । का देवता श्रोणीऽइति जगती छन्दऽ आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः । का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सिच्यतऽ इत्यतिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

तदाहुः-किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इति । गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः का देवता ग्रीवा इति । उष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥ २ ॥

किं छन्दः का देवताऽनूकमिति । बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम् ॥ ३ ॥

किं छन्दः का देवता पक्षाविति । बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥

किं छन्दः का देवता मध्यमिति । त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

किं छन्दः का देवता श्रोणी इति । जगती छन्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः का देवता यस्मादिद प्राणाद्रेतः सिच्यत-इति । अतिच्छन्दाश्छन्दः, प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

एव चित्याग्नश्मश्रुरादिसतावयवाना छन्दोमयत्वमुक्तम् । अथ शिरोग्रीवादीना छ दोमयत्व वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति-तदाहुः किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इतीति । 'अग्ने' चित्यस्य 'शिर इति' यदस्ति तस्य किं छन्द का देवतेति प्रश्न । उत्तरम्-'गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता'-"अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुद्"-(वा स १५ । २०) इत्यस्य छ दस्येष्टकोपधानमन्त्रस्य गायत्रत्वादाग्नेयत्वात्र (श. प. ७।४।१।४१) शिरसस्तदुभयात्मकत्वम् (श. प । ८ । ६ । २ । ६) अन्यत्र "गायत्र हि शिर" इति श्रूयते ॥ १ ॥

एव ग्रीवानूकपक्षादिषु तत्तच्छन्दोमयत्व तत्तद्देवतामयत्व च यथायोग म तव्यम् ॥ २ ॥

अनूकशब्दस्य पक्षयोर्मध्यदेहस्य सन्धि पुच्छमध्ययोश्च सन्धिरित्यर्थ ॥ ३-७ ॥

किं छन्दः । का देवता योऽयमवाङ्प्राणऽइति यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥

किं छन्दः । का देवतोरूऽइत्यनुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरू ॥ ९ ॥

किं छन्दः । का देवताऽष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्ठीवन्तौ १०

किं छन्दः । का देवता प्रतिष्ठेऽइति द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ११

किं छन्दः । का देवता प्राणाऽइति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः १२

किं छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति न्यूनाक्षरा च्छन्दऽ आपो देवतोनातिरिक्तानि सैषाऽऽत्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवताऽएतमात्मानमभिसम्भवति न ह्यत्रान्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-४ ॥ (३. २.) ॥

किं छन्दः का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति । यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥
किं छन्दः का देवतोरूऽइति । अनुष्टुप् छन्दो विश्वे देवा देवतोरू ॥ ९ ॥
किं छन्दः का देवताऽष्ठीवन्ताविति । पंक्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्ठीवन्तौ ॥ १० ॥
किं छन्दः का देवता प्रतिष्ठे इति । द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥
किं छन्दः का देवता प्राणा इति । विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः ॥ १२ ॥
किं छन्दः का देवतोनातिरिक्तानीति । न्यूनाक्षरा छन्द आपो देवतोनातिरिक्तानि । सैषाऽऽत्मविद्यैव । एतन्मयो हैवैता देवता एतमात्मानमभिसम्भवति । न ह्यत्रान्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

यज्ञायज्ञियमिति । " यज्ञायज्ञा वो अग्नये "–(वा. स. २७ । ४२) इत्यत्रोत्पन्न ' यज्ञायज्ञिय ' तदेव छन्द बृहतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

' अष्ठीवन्तौ ' जानुप्रदेशावित्यर्थः ॥ १० ॥

' प्रतिष्ठे ' पादौ ॥ ११ ॥

विच्छन्दा इति । विविधच्छन्दस्का ऋक् विच्छन्दाः, तादृक् छन्दः ॥ १२ ॥

ऊनातिरिक्तानीति । उक्तेभ्योऽङ्गेभ्योऽन्यानि न्यूनाधिकपरिमाणान्यङ्गानि च किं छन्दस्कानि किं देवत्यानि– इति प्रश्न । उत्तरम्–न्यूनाक्षरा छन्दः, आपो देवतेति । " आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः "–इति श्रुतेः अपां सर्वात्मकत्वात् न्यूनातिरिक्तान्यङ्गान्यब्देवत्यानीत्यर्थः । यदुक्तम्–अग्नेः शिरोग्रीवादि-परिकल्पनेन छन्दोदेवतासम्बन्धेन तदेतत् पुण्यलोकसाधनमग्निविदैवेति प्रशंसति–सैषाऽऽत्मविद्यैवेति । आत्मनः शरीरस्य छन्दोदेवतात्मकत्वेन विराडात्मकस्य सम्बन्धिनः तस्य विद्या । य एवंविधमग्निं चिनोति, वेद वा स एतन्मयः । अग्नेराग्निविद्यादिदेवतात्मकत्वात्, स ' एतमात्मानं ' एवंविधच्छन्दोदेवतात्मकावयवयुक्त

धीरो ह शातपर्णेयः । (यो) महाशालं जाबालमुपोत्ससाद तꣳ होवाच किं मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति वाग्ग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसदऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति चक्षुरिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनं चक्षुर्जहातीति ॥ २ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसदऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति मनऽइति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच नैनं मनो जहातीति ॥ ३ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसदऽ इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति श्रोत्रवान्भवतीति होवाच नैनꣳ श्रोत्रं जहातीति ॥ ४ ॥

धीरो ह शातपर्णेयो महाशालं जाबालमुपोत्ससाद । तं होवाच—किं मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । वाचमिति । यस्तमग्निं वेद—किं स भवतीति । वाग्ग्मी भवतीति होवाच । नैनं वाग्जहातीति ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच—किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । चक्षुरिति । यस्तमग्निं वेद—किं स भवतीति । चक्षुष्मान्भवतीति होवाच । नैनं चक्षुर्जहातीति ॥ २ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच—किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । मन इति । यस्तमग्निं वेद—किं स भवतीति । मनस्वी भवतीति होवाच । नैनं मनो जहातीति ॥ ३ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच—किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । श्रोत्रमिति । यस्तमग्निं वेद—किं स भवतीति । श्रोत्रवान्भवतीति होवाच । नैनं श्रोत्रं जहातीति ॥ ४ ॥

[illegible] ' [illegible] ' [illegible] । [illegible] भवति । न [illegible] । ' अत्र ' [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ' आत्मा ' [illegible] नास्त्यन्यत् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०—३—२) ॥

[illegible]

[illegible] । [illegible]—धीरो ह शातपर्णेय इति । ' उपोत्ससाद ' [illegible] । तस्मात् [illegible] विद्या [illegible] । गुरु शिष्यस्य [illegible]-

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वाननुपोदसदऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति य ऽएतत्सर्वमग्निस्तं वेदेति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहा-धीहि भोस्तमग्निमिति ॥ ५ ॥

स होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणꣳ श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्तऽइत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच–किमेव मा विद्वाननुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । य एतत्सर्वमग्निस्तं वेदेति । तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोह–अधीहि भोः–तमग्निमिति ॥ ५ ॥

स होवाच–प्राणो वाव सोऽग्निः । यदा वै पुरुषः स्वपिति–प्राणं तर्हि वागप्येति । प्राणं चक्षुः । प्राणं मनः । प्राणं श्रोत्रम् । यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते । इत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

ष्मतमात्र दृष्ट्वा विद्यामुपदेष्टुं नार्हति, किंतु तस्य शुश्रूषाविशेषं परिज्ञाय वक्तुमुचित इति दर्शयितुं महाशालस्य वचनमाह–स होवाच किं मा विद्वानिति । स जानश्रुतिर्महाशालः 'तं' धीरमुपसन्नं शिष्यमुवाच–हे धीर ! 'किं विद्वान्' कमर्थं जानानो माम् 'उपोदसद' उपसन्नवानसीति । शिष्यस्योत्तरम्–'अग्निं वेद' जानामीति । वर्तमाने लिटो णलादेशो रूपम् । कमग्निं वेत्थेति । अग्निविशेषप्रश्नो महाशालस्य । वाचम् इति । वाग्रूपमग्निं वेदेति शिष्यस्योत्तरम् । अथ महाशालस्य वाग्रूपाग्निपरिज्ञाने किं फलमिति फलप्रश्नः–यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति । अत्र वर्तमाने लट्प्रथमैकवचने लिटो णलादेशो रूपम् । अथ वाग्रूपफलकथनं वाग्मी भवतीत्यादिना । 'वाग्मी' प्रशस्तवाग्भवति इत्येवमुवाच धीरः । तदेव विवृणोति–नैनमिति । 'एनम्' वाग्रूपमग्निं विद्वांसं 'वाक् न जहाति' न त्यजति । सर्वत्र प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतका इतिशब्दाः ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाचेत्यादयो जाबालस्य धीरं प्रति कृताः प्रश्नाः, एवमुत्तरत्र वागाद्यग्निविशेषविषयप्रश्नप्रतिवचनरूपाः पर्याया व्याख्येयाः ॥ २–४ ॥

य एतत्सर्वमग्निस्तं वेदेति । पुनर्जाबालेन कीदृशमग्निं 'वेत्थेति' प्रश्ने कृते वागादिसर्वात्मकमग्निं जानामीति धीर उक्तवान् । अथैवमुक्ते सर्वात्मकमग्निमजानानो महाशालस्तस्माद्धीरात् सकाशादग्निं परिजिज्ञासितुमासनादुपावरुरोह इत्याह–तस्मिन् होक्त उपावरुरोहेति । हे धीर ! 'तं' सर्वात्मकम् 'अग्निम्' माम् 'अधीहि' अध्यापयेति उपसन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमस्याग्नेरध्यात्माधिदैवतभेदेन सर्वात्मकत्वं विशदयति–स होवाच प्राणो वाव सोऽग्निरिति । 'स' धीरः 'तम्' अग्निमुक्तवान् । 'सोऽग्निः' 'प्राणो वाव' प्राण एव । प्राणस्य सर्वात्मकत्वमाह–यदा वै पुरुषः स्वपितीति । सुषुप्त्यवस्थामनुभवति तदा वाक्चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मनश्चान्तरमिन्द्रियं 'प्राणमप्येति'–प्राणे एकीभवति । केवलं प्राण एव वर्तत इत्यर्थः । अथ 'यदा' पुरुषः 'प्रबुध्यते' ज्ञानवान् भवति तदा प्राणादेवाधि पुनरिन्द्रियाणि जायन्ते अतः प्राणरूपोऽग्निः सर्वात्मक इत्यध्यात्मनिष्कर्षः ॥ ६ ॥

(मु) अथाधिदेवतम् । या वै सा व्वागग्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ सऽआदित्यो यत्तन्मनऽएष स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिशऽएव तदथ यः स प्राणोऽयमेव स व्वायुर्योऽयं पवते ॥ ७ ॥

यदा वाऽअग्निरनुगच्छति । व्वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्व्वायुᳫँ ह्यनूद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्वायुं तर्हि प्रविशति व्वायुं चन्द्रमा व्वायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति व्वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषाऽऽदित्यं मनसा चन्द्रᳫँ श्रोत्रेण दिशः प्राणेन वायुᳫँ सऽएतन्मय ऽएव भूत्वैतासां देवतानां यां यां कामयते सा भूत्वैलयति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–६॥(३. ३.)॥

अथाधिदेवतम्–या वै सा वाक्–अग्निरेव सः । यत्तच्चक्षुः–असौ स आदित्यः । यत्तन्मनः–एष स चन्द्रमाः । यत्तच्छ्रोत्रम्–दिश एव तत् । अथ यः स प्राणः–अयमेव स वायुः–योऽयं पवते ॥ ७ ॥

यदा वा अग्निरनुगच्छति–वायुं तर्ह्यनूद्वाति । तस्मादेनमुदवासीदित्याहुः । वायुं ह्यनूद्वाति । यदाऽऽदित्योऽस्तमेति–वायुं तर्हि प्रविशति । वायुं चन्द्रमाः । वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः । वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति–वाचैवाग्निमप्येति । चक्षुषाऽऽदित्यम् । मनसा चन्द्रम् । श्रोत्रेण दिशः । प्राणेन वायुम् । स एतन्मय एव भूत्वैतासां देवतानां यां यां कामयते–सा भूत्वैलयति ॥ ८ ॥

अधिदैवमाह–अथाधिदेवतमिति । ' या वै सा वागग्निरेव '–"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्" (ऐ. आ. २ । ४ । २)–इति श्रुतेः । चक्षुर्मनःश्रोत्रप्राणानामादित्यचन्द्रदिग्वायुरूपत्वमैतरेयके समाम्नायते–"वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्, दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशद् "–(ऐ. आ २ । ४ । २) इति । ' योऽयं पवते ' अन्तरिक्षे प्रवहति स वायुः प्राण इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेषामग्न्यादीनां वाय्वधीनतां दर्शयति–यदा वा अग्निरिति । ' यदाऽग्निः ' ' अनुगच्छति ' तदा ' वायुम् ' अनुलक्ष्य ' उद्वाति ' नश्यति । वायावग्निः वाति सति अग्निर्विनष्टो भवति । तस्मादेनं नष्टमग्निम् ' उदवासीदित्याहुः ' नष्टोऽनुगत उद्वात इति पर्याया इत्यर्थः । यदाऽऽदित्योऽस्तमेतीति । ' अस्तमेति ' इति पदेन तिरोभावो लक्ष्यते । आदित्यस्य वायौ लयः श्रूयते "ज्योतिष्यार्कः प्रवायन्तं तेजो वायौ प्रलीयते "–इति श्रुतेरवगम्यते । " वायौ ' सूक्ष्मरूपेण ' दिशः ' ' प्रतिष्ठिताः ' वर्तन्ते ।

श्वेतकेतुर्हारुणेयः । (यो) यक्ष्यमाण आस तᳪं ह पितोवाच कानृत्विजोऽवृथा इति स होवाचायं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति तᳪं ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्ती३ऽइति । वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानां क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्कां३निति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्कां३निति वेद भो३ऽइति होवाच ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयो यक्ष्यमाण आस । तं ह पितोवाच—कानृत्विजोऽवृथा इति । स होवाच—अयं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति । तं ह पप्रच्छ—वेत्थ ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्ती३ इति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३ इति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ इति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ इति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि क्यानी३ इति—वेद भो३ इति होवाच ।

'पुनः' वायो सकाशादेव चन्द्रमो जायन्त इत्यभिप्रायमर्थः । वेदितुः फलमाह—न यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रैतीति । वेदिता यदि म्रियेत तदा चन्द्रमुखादिभिरन्यादित्यादीननुप्रवेश्य 'एतन्मयो' देवतामयो भूत्वा 'एतासाम्' 'देवतानाम्' मध्ये या देवता भवन्ति इति मन्यते तत्र सा 'सा' देवता भूत्वा 'एतयति' सञ्चरति चेष्टत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०—३—३) ॥

उत्तरस्मिन्नोऽक्रियन्त्वादि त्यपुरुषगामनोपधि-अन्यानुपस्थाप्यतद्ब्राह्मणम् । न वेदविन्नन्यमध्यमेदकत्वेन स्तुतिः । तासां पुरुषस्मिन्सम्पत्ता च स्तुतिर्ऽत्र प्रश्नप्रतिवचनेन प्रतिपाद्यते । तौ प्रश्नप्रतिवचनौ दर्शयितुं तावदाख्यायिकामाह—श्वेतकेतुर्हारुणेय इति । पुरा 'श्वेतकेतुः' नाम 'यक्ष्यमाणो' बभूव । 'तम्' पुत्रं 'पिता' उक्तवान् । हे पुत्र ! 'कान्' कीदृशान् 'ऋत्विजः' वृतवानसीति—वितुर्वचनम् । स होवाच' इत्यादिना श्वेतकेतुः 'अयं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होता' वैश्वावसव्यनामको होता वृत इत्युक्तवान् । 'तं ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण' इत्यादिना होतारं प्रति पितुः प्रश्नः ॥ १ ॥

'चत्वारि' चतुःसङ्ख्यानि 'महान्ति' सर्वेभ्योऽपि महान्ति वस्तूनि हे होतः ! 'वेद' अपि जानासि

वेत्थार्कमिति । (स) अथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्कपर्णेऽइत्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्कसमुद्गावित्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्कधाना ऽइत्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्काष्ठीलामित्यथ वै नो भवानस्त्वितीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवानस्त्वितीति ॥ ३ ॥

स ह वै प्रत्युवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति वेत्थ चत्वारि महतां महान्तीत्यग्निर्महांस्तस्य महतो महदोषधयश्च वनस्पतयश्च तद्ध्यस्यान्नं वायुर्महांस्तस्य महतो महदापस्तद्ध्यस्यान्नमादित्यो महांस्तस्य महतो महच्चन्द्रमास्तद्ध्यस्यान्नं पुरुषो महांस्तस्य महतो महत्पशवस्तद्ध्य-

---

वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३ इति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चतुरोऽर्कानर्का३निति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चतुरोऽर्कानामर्का३निति–वेद भो३ इति होवाच ॥ २ ॥

वेत्थार्कमिति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्कपर्णे इति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्कपुष्पे इति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्ककोश्याविति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्कसमुद्गाविति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्कधाना इति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्काष्ठीलामिति । अथ वै नो भवानस्त्वीति । वेत्थार्कमूलमिति । अथ वै नो भवानस्त्वीति ॥ ३ ॥

स ह वै प्रत्युवाच–वेत्थ चत्वारि महान्ति, वेत्थ चत्वारि महतां महान्ति–इति । अग्निर्महान्–तस्य महतो महदोषधयश्च वनस्पतयश्च–तद्ध्यस्यान्नम् । वायुर्महान्–तस्य महतो महदापः–तद्ध्य-

---

इति । महान्तीत्यत्र प्रश्नार्थे विचार्यमाणस्य प्लुतः । 'वेद भोः' अत्र प्रतिवचनेऽर्थे प्लुतः । तानि तथा भूतानि महान्ति वेद जानामीति होतुर्वचनार्थः । एवमुत्तरत्र "वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३" इत्यादीनि सप्त प्रश्नप्रतिवचनानि व्याख्येयानि । 'वेत्थार्कम्' इति श्वेतकेतोः पित्रा पृष्टो होता स्वस्यार्कस्वरूपमजानान् तस्मात्पितुः प्रसादेन तद्विद्यामुपाह–अथ वै नो भवानस्त्वीति । 'नः' अस्माकं 'भवान्' 'वक्ता' इति तत्कथयत्विति होतुर्निवेदनम् । एवं 'वेत्थार्कपर्णे' इत्यादयः सप्त पर्याया व्याख्येयाः । पूर्वाणि त्रीणि प्रश्नवचनानि, उत्तराणि तत्प्रसादेन होतुर्विद्याग्रहणार्थवाक्यानि ॥ २ ॥ ३ ॥

वेत्थ चत्वारि महान्तीत्यादि प्रश्नमुदाहृत्य आदित्यस्य उत्तरं विवृणोति–स ह वै प्रत्युवाच वेत्थ चत्वारि महान्तीति । प्रत्युवाच पिता तत्प्रश्नोत्तरमिति 'अग्निर्महान्' इत्यादिनोच्यते । तत्र महच्छब्देन ... 'महतां महान्ति' इति पदेन महतामग्निवाय्वादित्यपुरुषाणामुपजीव्य-

स्यान्नमेतान्येव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि महतां महान्त्येता-न्येव चत्वारि व्रतान्येतानि चत्वारि व्रतानां व्रतान्येतान्येव चत्वारि क्यान्येतानि चत्वारि क्यानां क्यान्येतऽएव चत्वारोऽर्काऽएते चत्वारो-ऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

(५) अथ ह वै यत्तदुवाच। वेत्थार्कामिति पुरुषꣳ हैव तदुवाच वेत्था-र्कपर्णेऽइति कर्णौ हैव तदुवाच वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यक्षिणी हैव तदुवाच वेत्थार्ककोश्याविति नासिके हैव तदुवाच वेत्थार्कसमुद्गावित्योष्ठौ हैव तदुवाच वेत्थार्कधानाऽइति दन्तान्हैव तदुवाच वेत्थार्काष्ठीलामिति जिह्वाꣳ हैव तदुवाच वेत्थार्कमूलमित्यन्नꣳ हैव तदुवाच सऽएषोऽग्निरर्को यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निरर्कोऽस्मीति विद्यया हैवास्यैषऽआत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–६ ॥ (३. ४.) ॥

स्यान्नम् । आदित्यो महान्–तस्य महतो महच्चन्द्रमाः–तद्वयस्यान्नम् । पुरुषो महान्–तस्य महतो महत्पवनः–तदयस्यान्नम् । एतान्येव चत्वारि महान्ति, एतानि चत्वारि महतां महान्ति । एतान्येव चत्वारि व्रतानि, एतानि चत्वारि व्रतानां व्रतानि । एतान्येव चत्वारि क्यानि, एतानि चत्वारि क्यानां क्यानि । एत एव चत्वारोऽर्काः, एते चत्वारोऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

अथ ह वै यत् तदुवाच–वेत्थार्कमिति–पुरुषं हैव तदुवाच । वेत्थार्कपर्णे इति–कर्णौ हैव तदुवाच । वेत्थार्कपुष्पे इति–अक्षिणी हैव तदुवाच । वेत्थार्ककोश्याविति–नासिके हैव तदुवाच । वेत्थार्कसमुद्गाविति–ओष्ठौ हैव तदुवाच । वेत्थार्कधाना इति–दन्तान्हैव तदुवाच । वेत्थार्काष्ठीलामिति–जिह्वां हैव तदुवाच । वेत्थार्कमूलमिति–अन्नं हैव तदुवाच । स एषोऽग्निरर्को यत्पुरुषः । स यो हैतमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्ते–अयमहमग्निरर्कोऽस्मीति । विद्यया हैवास्यैष आत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥

ओषधि–वनस्पत्युदकचन्द्रमःपवनाः उच्यन्ते । ओषधिप्रभृतीनामन्नत्वमादित्यादीनां चैषां महत्त्व-मभिप्रेत्य एतान्योषध्यादीनि महतां महान्ति उच्यन्ते । यो हि दशरात्रे स महानिति व्यवह्रियते । तत्र-मग्निरादित्यादिभिर्वनस्पत्युदकादिभ्यश्च एतेषां चत्वारि व्रतान्यन्नानि वाक्यस्य कर्तव्यार्थं इति निरूपयति–एतान्येव चत्वारीत्यादिना अर्काणामर्काः इत्यन्तेन । ‘क्यानि’ । कः प्रजापतिस्तस्मै हितानि क्यानि । ‘अर्काः’ अर्चनीयाः ॥ ४ ॥

“वेत्थार्कमि”त्यादिकस्य प्रश्नस्यार्थं दर्शयति–अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्थार्कमिति पुरुषमिति । ‘वेत्थार्कमिति’ यत् प्रश्नवाक्येन पुरुष उक्तः । ‘अर्कपर्णे’ इति पदेन पुरुषकर्णावुक्तौ । ‘कर्णौ’

अयं वाव यजुर्योऽयं पवते । (त०) एष हि यन्नेवेदᳬ सर्वं जनयत्येतं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥ १ ॥

(२) अयमेवाकाशो जूः । (यं०) यदिदमन्तरिक्षमेतᳬ ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च यच्च जूश्च तस्माद्यजुरेष एव यदेष

अय वाव यजुः—योऽयं पवते । एष यन्नेवेदं सर्वं जनयति । एत यन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥ १ ॥

अयमेवाकाशो जूः—यदिदमन्तरिक्षम् । एत ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च

अपि पर्णाकारौ निम्न इति मन्त्रोक्तम् । 'अरुपुष्प' 'इयक्षिणा' उक्त । अर्कक्रोश्याविति । कोशाकारे फलके एतत्पदेन पुरुषनासिके उक्त । 'अर्ककोश्यौ' अपि नासिकाछ्द्रनी । अर्कसमुद्गाविति । अर्कौ शाम्र विदलितौ ओष्ठभागौ ।'धाना' पदेन 'अर्कधानानि' । अर्काष्ठीलामिति । अर्ककोशमध्ये विस्तरेण वर्तमाना तूला जाह्वामूर्ला । अर्कमूलमिति । इत्यनेन ' अन्नम् ' उक्तम् । अन्न हि पुरुषस्य मूलम् । स एषोऽग्निरर्क इति । अर्कपर्णादिभिर्यं पुरुषो निरूपित ' स ' ' अग्निरर्क ' । अन्यप्रहोपासनस्य फलमाह—स यो हैतमेवमग्निमर्कमिति । ' अग्निम् ' ' अर्कम् ' पुरुष इत्युपास्ते । अहम अग्निरर्क पुरुषोऽस्मी यहमहणम् । अन्न प्रतीकोपासन न भवतीत्युक्त भवति । एव उपासको ' विद्यया ' एवंरूपज्ञानेनात्मन् स्वशरीरे भाविनि ' अग्निर्को भवति । आन्यर्रोतमको भवतीत्यर्थ ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ३ । ४) ॥

अथ अत्र यजुरादिनामयकब्राह्मणयो निर्वचनपुरःसरमभिर्देवाध्यानमभिदलार्थं, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषद् स्तुति, त स्वरूप, तद्विदुष फलम न दाशनि, यजुषाम् उपांशुत्वगान चेति पञ्चमब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रह । यजु शब्देन वायु निरवचन अधिदैवम आह—अय वाव यजुर्योऽयं पवत इति । ' य ' अन्तरिक्ष ' पवत ' सञ्चरति ... यजुरा ..., यजुरित्यत्र द्व अक्षरे ' य ' इति ' जु ' इति । एष यन्नेवेदमिति । एष वायु ' यन् ' सञ्चरन ... इदम् सर्वं जनयति ' इत्य दयति । ' एत यन्तम् ' सञ्चरन्तं वायुमनुलक्ष्य सर्व प्राण उत्पद्यते । ... यजुर्... वायोर्जननत्वरूप वस्तुत्तरत्वारिमिन् ब्राह्मणे (क १० । १४ ।) वक्ष्यते सूत्रात्मत्वाभिप्रायेण । तस्माद्वायुसञ्चारमनु सर्वजगत उत्पत्तियुक्तत्वार्थं । अत्र वायु ' यन् ' जननिमित्त चेति यजु शब्दनिर्वचन कृतमित्यर्थ ॥ १ ॥

एव प्रथमाक्षरधात्वर्थकथनम् उत्तरस्याक्षरस्य व्याख्यान च कृतम् । अथ द्वितीयाक्षरस्य धात्वर्थकथन पूर्वं स्वार्थतो व्याख्यान चाह—अयमेवाकाशो जूरिति । 'जू' इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थ । ' यदिद ' प्रतीयमानम्

१–' अय वाव यजु ' वायुरेव यजु –इत्यत्रमन ... सर्वत्रवापलब्धपुस्तकेषूपलभ्यते । अर्थत्वारम्यात्तु यजुशब्दस्थ न ' यत् ' इति पाठ पुरा व भवे । ... लिपिकारकोलाहलात्तु कालक्रमेण यत्रि यत्स्य स्थाने यजुरिति पद प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति । तस्माद ' वेदन यजुः ' ... यजुःशब्दस्थाने ' यत् ' इति पाठ सपु मन्यामहे । यजुशब्द निर्वचनार्थं प्रकरण पुरुषस्य यजु श ... । ... यजुरिति निर्वचन इति इत्यूह्यम् ।

ह्येति तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्सामे वहतस्तस्मात्समानेनैवा-
ध्वर्युरेतेन कर्म करोत्यन्यान्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा पूर्वाभ्याᳪं
स्यन्त्वा पराभ्यां धावयेत्तादृक्तत् ॥ २ ॥

(३) अग्निरेव पुरः । (रोऽग्निᳪं) अग्निᳪं हि पुरस्कृत्येमाः प्रजाऽ-
उपासतऽआदित्यऽ एव चरणं यदा ह्येवैषऽ उदेत्यथेदᳪं सर्वं चरति
तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतम् ॥ ३ ॥

यच्च जूश्च । तस्माद्यजुरेव । यदेष ह्येति । तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितम्—ऋक्सामे वहतः । तस्मात्समानेनैवाध्वर्युरेतेन कर्म करोति । अन्यान्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति । यथा पूर्वाभ्या स्यन्त्वा पराभ्या धावयेत्—तादृक् तत् ॥ २ ॥

अग्निरेव पुरः । अग्निं हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपासते । आदित्य एव चरणम् । यदा ह्येवैष उदेति—अथेदं सर्वं चरति । तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतम् ॥ ३ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणऽएव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदᳫँ सर्वं जनयति प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राणऽएव यजुः ॥ ४ ॥

(र) अयमेवाकाशो जूः । (वो) योऽयमन्तरात्मन्नाकाशऽएतᳫँ ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च तस्माद्यजुः प्राणऽएव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥ (शतम् ५३००) ॥

(स्यु) अन्नमेव यजुः । (रु) अन्नेन हि जायतेऽन्नेन जवते तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितमन्नं वहति तस्मात्समानऽएव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मनऽएव पुरः । (रो) मनो हि प्रथमं प्राणानां चक्षुरेव चरणं चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितᳫँ स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राण एव यजुः । प्राणो हि यन्नेवेदं सर्वं जनयति । प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते । तस्मात्प्राण एव यजुः ॥ ४ ॥

अयमेवाकाशो जूः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाशः । एतं ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च । तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुः । अन्नेन हि जायते । अन्नेन जवते । तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्नं वहति । तस्मात्समान एव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मन एव पुरः । मनो हि प्रथमं प्राणानाम् । चक्षुरेव चरणम् । चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ।

चरणशब्दवाच्यः । 'यद्वा' असौ 'चरति' तदेव सर्वस्य स्वव्यापारं प्रति चरणात् । अनेन 'चरति' गच्छति अस्मिन् उदित इति अधिकरणे ल्युडित्यर्थः । उक्त शब्दयो निर्वचनं नदर्थं चोपसंहरति—तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमिति ॥ ३ ॥

एतयोराध्यात्मिकोऽर्थो वक्ष्यत इति प्रतिजानीते—अथाध्यात्मं प्राण एव यजुरिति । प्राणः पञ्चभूतात्मकः । अन्तरात्मन्नाकाश इति । हृदयमध्यवर्ती देहे एवाकाशः । शिष्टं पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुरित्यादेरयमर्थः । यथा यजुः ऋक्सामाधिकरणे प्रतिष्ठितम् एवं प्राणोऽपि अन्ने प्रतिष्ठितः । आधारस्याप्यन्नस्य जननजीवननिमित्तत्वमाश्रित्य यजुरात्मकत्वकथनम् । "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते अन्नेन जातानि जीवन्ति"—(तै. आ. २ । २) इति श्रुतेः । तदेतद्यजुरिति । 'प्राण' परामृश्यते । 'यजुः' यजुरात्मकः 'प्राण' यजुरात्मकेऽन्ने प्रतिष्ठितः । अत्रापि प्राणस्यैकत्वात्तत्पोषकस्यान्नस्य नानात्वादाधेयस्य प्राणस्यैकत्वादेकरूपे प्राणे विषये नानाविधमन्नं धीयते ॥ ६ ॥

पुरश्चरणपदस्याप्यध्यात्मपरतामाह—मन एव पुर इति । यस्मात् सर्वे—'प्राणानाम्' 'मनः' 'प्रथमम्'

(ङा) अरिष्टो हैवानार्तः। स्वस्ति यजुषस्योदृचमश्नुतेऽथो स्वानाᳫँ श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥

यऽ उ हैवंविदम्। (ढँ) स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ यऽ एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म। न ह्येतस्मात्किं चन ज्यायोऽस्ति ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति यऽएवं वेद ॥ १० ॥

तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितम्। स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥ ७ ॥

अरिष्टो हैवानार्तः स्वस्ति यजुषस्योदृचमश्नुते। अथो स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥ ८ ॥

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति–न हैवालं भार्येभ्यो भवति। अथ य एवैतमनुभवति। यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति–स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म। न ह्येतस्मात्किंचन ज्यायोऽस्ति। ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति–य एवं वेद ॥ १० ॥

तस्मात् पुरःशब्दाभिधेयत्वम्। चक्षुषा हि सर्वो जनः स्वव्यापारार्थं प्रवर्तत इति चक्षुषः पुरःशब्दवाच्यमुक्तम्। यजुःपुरश्चरणशब्दयोरधिदैवाध्यात्मभेदेनोक्तमर्थं विदुषः फलमाह–स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमिति ॥ ७ ॥

अरिष्ट इति। 'अरिष्टः' अन्येनाबाधितः 'अनार्तः' शरीरपीडारहितः अत्र 'स्वस्ति' क्षेमेण 'यजुषस्योदृचम्' समाप्तिं 'अश्नुते'। तस्यैव फलान्तरं समुच्चिनोति–अथो स्वानां श्रेष्ठ इति। 'स्वानाम्' ज्ञातीनां मध्ये स्वयं 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमः 'पुरएता' पुरो गन्ता 'अन्नादः' ईश्वरो भवति ॥ ८ ॥

विद्वन्निन्दकस्य दोषं तदनुवर्तकस्य च फलं दर्शयति–य उ हैवंविदमिति। 'यः' पुरुषः 'स्वेषु' मध्ये 'एवंविदम्' उक्तविदं जानानं पुरुषं प्रति 'प्रतिबुभूषति' प्रातिकूल्यमाचरितुमिच्छति स 'भार्येभ्यः' पोष्यवर्गेभ्यः स्त्रीभ्यो 'नालं' न पर्याप्तो भवति–दोषाक्रान्तत्वात् न भवतीत्यर्थः। यस्तु एवंविदमनुकूल एव स पोष्यान् पोषयितुं शक्नोति ॥ ९ ॥

यदुपास्यं वायुरूपमध्यात्मोर्ध्वं उक्तं। तज्ज्येष्ठब्रह्मात्मना स्तौति–तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्मेति। तस्य ज्येष्ठत्वमाह–न ह्येतस्मादिति। न हि हिरण्यगर्भात्मनः (सूत्रात्मनः) परमात् ज्यायो वस्त्वस्ति तस्यैव सर्वजगदाधारत्वात्। तथा च बृहदारण्यके चतुर्दशकाण्डे समाम्नायते–"वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्। वायुना वै गौतम सूत्रेण अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति" (१४।६।७।६) इति। वेदितुरपि ज्येष्ठत्वं फलं भवतीत्याह–ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठ इति ॥ १० ॥

तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमपरवत् । (त्स) स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्व्वमपरवद्वेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयाᳬँसः श्रेयाᳬँसो हैवास्माद्-परपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिशोऽस्मात्पूर्व्वाऽइत्युपासीत तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वाऽएतस्य यजुषः । (पो) रस ऽएवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति सऽउभे स्तुतशस्त्रेऽअनुविभवत्युभे स्तुतशस्त्रेऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवान्नस्य रसः सर्व्वमन्नमवति सर्व्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । (स्तु) तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यत्यथ स गत ऽइव मन्यत ऽआनन्द ऽएवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दात्मानो हैव सर्व्वे देवाः

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद—न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति । श्रेयांसः । श्रेयांसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्यात्—दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्युपासीत । तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति—स उभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति । उभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यश्नुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवान्नस्य रसः—सर्वमन्नमवति । सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यति । अथ स गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः । सा हैषा देवानामद्धा विद्या । स ह स न मनुष्यो य एवंवित् । देवानां हैव स एकः ॥ १३ ॥

तदेतत् ब्रह्मपूर्वनिगादवमर्थं—अद्भुत ' तद्ब्रह्म ' ' अपूर्वम् ' यस्मात् पूर्वो न विद्यते कारणरहितम् । ' अपरवत् ' सकलजगद्रूपपरवत् । एतद्गुणद्वयविशिष्टस्योपासनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुपासीते-त्यर्थः । यदि वेदितुः सकाशात् ज्यायस् पुरुषस्य सद्भावे तदा तस्य बाध्यो भवतीत्याशङ्क्य-तस्मात् पुरुषादपि वस्तु दिश इत्युपासनिव्यमित्याह—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि 'अस्मात्' उपासकात् ' यः ' अधिक स्यात् तर्हि तस्मात् अधिकात् ' दिश ' ' पूर्वा ' ' इत्युपासीत ' तत. ज्यायसोऽपि ज्यायस्त्वादस्ने तस्याधिक्यात् बाधको नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्रब्राह्मणस्य ब्रह्मादुपनिषदोऽर्थं तस्याद्य वेदितु फलं च दर्शयति—तस्य वा एतस्य यजुष इति । अवलम्ब्य ' यजुषो रस ' सार ' एव ' ' उपनिषत् ' । तस्याश्च वेदसारत्वमस्य दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तस्माद्यावदिति । यथा ' अन्नस्य ' यावान् ' रस ' तावान् स्वाश्रयभूत ' सर्वमन्नम् ' ' अवति ' तर्पयति भोगयोग्य करोति, ' अनुव्येति ' व्याप्नोति च अत उपनिषत् सकल साङ्ग वेद व्याप्नोति ॥ १२ ॥

तस्य अन्नात्मकस्य यजुष. ' तृप्तिरेव गति. ' फलावाप्ति. । यथा लोके अन्नेन तृप्त पुरुषः गतः प्राप्त-

---

१-अत्र " श्रेयान्स्यश्रेयसो हैव " इति पाठ क्वचित् प्रतिभाति ।

सा हैषैव देवानामद्धा विद्या स ह स न मनुष्यो य एवंविद्देवानाॅं
हैव स एकः ॥ १३ ॥

(ऽ) एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायनऽआह । वायुं वान्त-
मानन्दस्तऽआत्मेतो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव वाति तस्मायां
देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो वाऽआत्माऽसौ मे कामः स मे
समृध्यतामिति सॅं हैवास्मै स कामऽऋध्यते यत्कामो भवत्येताॅं ह वै
तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांशु निरुक्तम् । (म्रा) प्राणो वै यजुरुपांश्वायतनो

एतद् स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह–वायुं वान्तम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव वाति । तस्मायां देवेष्वाशिषमिच्छेद्–एतेनैवोपतिष्ठेत– " आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम् "–इति । सं हैवास्मै स काम ऋध्यते–यत्कामो भवति । एतां ह वै तृप्तिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्– अभिसम्भवति–य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांशु निरुक्तम् । प्राणो वै यजुः । उपांश्वायतनो वै प्राणः । तद् यदेनं निरुक्तं ब्रूयात्–अनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण एनं हास्यतीति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपमाह–आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मेति । 'अस्य' उपनिषत्प्रतिपाद्यस्य 'आनन्दः' 'विज्ञानमेव' 'आत्मा' सच्चिदानन्दैकरसमखण्डं वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दात्मान इत्यादिरूपेण विद्यावत्ता । 'अद्धा विद्या' आनन्दात्मकत्वस्य प्रतिपादकत्वादेषा उपनिषत् 'अद्धा' साक्षाद्विद्या साक्षात्प्रमत्वात् । तद्विदित्वैवं फलमाह–स ह स न मनुष्य इति । 'एवम्' उपनिषत्प्रतिपाद्यविज्ञानमात्मानं जानानो 'मनुष्यो न' भवति किं तु 'देवानां' मध्ये 'एको' भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं देवानामानन्दात्मकत्वमुपजीव्य प्रकृतमध्यात्मानन्दात्मकत्वविज्ञानं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति–एतद्ध स्म वै तद्विद्वानिति । 'एतद्' देवानामानन्दात्मकत्वं यजुरूपस्याप्युपनिषद् आनन्दविज्ञानरूपं च 'विद्वान्' रौहिणपुत्रः 'प्रियव्रतो' नामक 'वायुं वान्तं' संचरन्तं वायुमुक्तवान् । किमिति ? हे वायो 'ते' तव 'आत्मा' स्वरूपम् 'आनन्द' इति । तस्मात् 'इत' अस्मद्देशे 'वाहि' 'इतो' 'वा' देशे 'वाहि' इत्येवेति वायुमुक्तवान् । स वायुरपि स्वस्यानन्दस्वरूपत्वस्य वेदितुरस्य मतमनिषेद्धुमशक्नुवन्निव 'तथैव' इतस्ततो 'वाति' । वायुवशीकरणं तस्य फलमित्युक्तं भवति । तस्मायां देवेष्वाशिषम्–इत्यादेरयमर्थः–सर्वत्र देवेष्वानन्दस्वरूपज्ञानेन सर्वकामप्राप्तिर्भवतीति । आनन्दो वा आत्मा–इत्यत्र ब्रह्मानन्दप्रतिपादिका उपनिषदनुसन्धेयाः । "एतस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषद् "–इत्यादिना प्रतिपादितमर्थं जानन् विदुषः फलमाह–एतां ह वै तृप्तिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एवं वायुरूपतयोपासनं यजुष उपनिषत्फलं प्रतिपाद्य–तदेतद्यजुरुपांशु निरुक्तमिति । इत्यादि

वेदैतद्ब्रह्मापूर्व्वमपरवत् । (स) स यो हैवमेतद् ब्रह्मापूर्व्वमपरवद्वेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयाꣳसः श्रेयाꣳसो हैवास्माद-परपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्यु-पासीत तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषः । (पो) रस एवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति स उभे स्तुतशस्त्रेऽअनुविभवत्युभे स्तुतशस्त्रेऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवान्नस्य रसः सर्व्वमन्नमवति सर्व्व-मन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । (स्तु) तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यत्यथ स गत ऽइव मन्यत ऽआनन्द ऽएवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दात्मानो हैव सर्व्वे देवाः

वेदैतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो हैवमेतद् ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद—न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति । श्रेयांसः । श्रेयांसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्यात्—दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्युपासीत । तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति—स उभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति । उभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यश्नुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवान्नस्य रसः—सर्वमन्नमवति । सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यति । अथ स गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः । सा हैषा देवानामद्धा विद्या । स ह स न मनुष्यो य एवंवित् । देवानां हैव स एकः ॥ १३ ॥

एतदेव ब्रह्मापूर्वमित्यादेरयमर्थः—यदुक्तं 'तद्ब्रह्म' 'अपूर्वम्' यस्मात् पूर्वं न विद्यते कारणरहितम् । 'अपरवत्' सदृश्यमानगन्तृवदपरवत् । एतद्गुणद्वयविशिष्टस्योपासनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुपासीते-त्यर्थः । यदि केचित् सकाशात् ज्यायस पुरुषस्य सद्भावे तदा स्वयं बाध्यो भवतीत्याशङ्क्य—तस्मात् पुरुषादधिक वस्तु दिश इत्युपासितव्यमित्याह—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि 'अस्मात्' उपासकात् 'य' अधिकः स्यात् तर्हि तस्मात् अधिकात् 'दिशः' 'पूर्वाः' 'इत्युपासीत' ततः ज्यायसोऽपि ज्यायउपासने स्वस्याधिक्यात् बाधको नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्रात्मकाग्निरहस्योपनिषदोऽयं सम्बन्धः वेदितुं फलं च दर्शयति—तस्य वा एतस्य यजुष इति । अनन्तरस्य 'यजुषो रस' 'सार' 'एव' 'उपनिषत्' । तस्याश्च सर्वात्मकत्वं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तस्माद्यावदिति । यथा 'अन्नस्य' यावान् 'रस' तावान् स्वाश्रयभूत 'सर्वमन्नम्' 'अवति' तर्पयति सोपयोग्यं करोति, 'अनुव्येति' व्याप्नोति च अत उपनिषत् सकलं मानं वेदं व्याप्नोति ॥ १२ ॥

अस्य अन्नात्मकस्य यजुषः 'तृप्तिरेव गतिः' फलावाप्तिः । यथा लोके अन्नेन तृप्तः पुरुषः गतः प्राप्त-

---

१—अत्र "श्रेयान्त्समानेष्वपो हैव" इति पाठं सायणेन भाषितः ।

सा हैषेव देवानामद्धा विद्या स ह स न मनुष्यो य ऽएवंविद्देवानाᳫँ हैव स ऽएकः ॥ १३ ॥

(८) एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन ऽआह । वायुं वान्तमानन्दस्त ऽआत्मेतो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव वाति तस्माद्यां देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो वा ऽआत्मा ऽसौ मे कामः स मे समृध्यतामिति सᳫँ हैवास्मै स काम ऽऋध्यते यत्कामो भवत्येताᳫँ ह वै तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य ऽएवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपाᳫँशु निरुक्तम् । (अ) प्राणो वै यजुरुपाᳫँश्वायतनो

एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह—वायुं वान्तम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव वाति । तस्माद्यां देवेष्वाशिषमिच्छेद्—एतेनैवोपतिष्ठेत— "आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम्"—इति । सं हैवास्मै स काम ऋध्यते—यत्कामो भवति । एतां ह वै तृप्तिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्—अभिसम्भवति—य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तम् । प्राणो वै यजुः । उपांश्वायतनो वै प्राणः । तद् यदेनं निर्ब्रुवन्तं ब्रूयात्—अनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण एनं हास्यतीति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपमाह—आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मेति । 'अस्य' उपनिषदात्मकस्य यजुष 'आनन्दः' 'विज्ञानमेव' 'आत्मा' सच्चिदानन्दैकरसमखण्डं वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दात्मान इत्यादिना विद्याप्रशंसा । 'अद्धा विद्या' आनन्दात्मकदेवानां प्रतिपादकत्वादेषा उपनिषत् 'अद्धा' अपरोक्षा विद्या साक्षादमृतत्वात् । तद्वेदितुर्देवत्वमेव फलमित्याह—स ह स न मनुष्य इति । 'एवम्' उपनिषदानन्दविज्ञानलक्षणमात्मानं जानानो 'मनुष्यो न' भवति किं तु 'देवानां' मध्ये 'एको' भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं देवानामानन्दात्मत्वमुपनिषत्त्वं यजुरात्मकवायोरानन्दात्मत्वपरिज्ञानं च पुरावृत्तकथनेन दर्शयति—एतद्ध स्म वै तद्विद्वानिति । 'एतद्' देवानामानन्दात्मत्वं यजुःस्वरूपाया उपनिषद आनन्दविज्ञानरूपत्वं च 'विद्वान्' रौहिणपुत्रः 'प्रियव्रतो' नामाह 'वायुं वान्तं' सञ्चरन्तं वायुमुक्तवान् । किमिति ? हे वायो 'ते' तव 'आत्मा' स्वरूपम् 'आनन्द' इति । तस्मात् 'इत' अस्मिन्प्रदेशे 'वाहि' 'इतो' 'वा' देशे 'वाहि' इत्युक्तवान् । स वायुरपि स्वकीयानन्दत्वज्ञानवता वेदितुर्वाक्यमनतिक्रम्येदानीमपि 'तथैव' इतस्ततो 'वाति' । वायुवशीकरणं तस्य फलमित्युक्तं भवति । तस्माद्यां देवेष्वाशिषम्—इत्यादेरयमर्थः—सर्वत्र देवेष्वानन्दत्वपरिज्ञानेन सर्वकामप्राप्तिर्भवतीति । आनन्दो वा आत्मा—इत्ययं ब्राह्मणप्रतिपादित उपस्थानमन्त्रः । "तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषद्"—इत्यादिना प्रतिपादितमर्थं जानतो विदुषः फलमाह—एतां ह वै तृप्तिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एवं वायुप्राणरूपत्वेन स्तुतस्य यजुष उपांश्वनुष्ठानं विधत्ते—तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तमिति । इदमीदृक्

वै प्राणस्तद्यदेनं निर्ब्रुवन्तं ब्रूयादनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण ऽएनꣳ हास्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

(त्तु) तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद । (दा) आविर्भवति कीर्त्या यशसोपाꣳशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति गृहीतः सन्नऽआविर्भवत्युपाꣳशु यजुषाऽग्निं चिनोति चितः संचितऽआविर्भवत्युपाꣳशु यजुषा हविर्निर्वपति शृतं निष्ठितमाविर्भवत्येवं यत्किंचोपाꣳशु करोति कृतं निष्ठितमाविर्भवति तस्य ह य ऽएतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हैवाविदं गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुरेनमाचक्षते ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–७ ॥ (३. ९.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०–३ ॥

तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद–आविर्भवति कीर्त्या, यशसा । उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति–गृहीतः सन्न आविर्भवति । उपांशु यजुषाऽग्निं चिनोति–चितः संचित आविर्भवति । उपांशु यजुषा हविर्निर्वपति–शृतं निष्ठितमाविर्भवति । एवं यत्किञ्चोपांशु करोति–कृतं निष्ठितमाविर्भवति । तस्य ह य एतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेद–आविर्भवति कीर्त्या, यशसा, ब्रह्मवर्चसेन । क्षिप्र उ हैवाविदं गच्छति । स ह यजुरेव भवति । यजुरेनमाचक्षते ॥ १६ ॥

क्रियत इति निर्वक्तुमनर्हम् 'अनिरुक्तम्' तदेवोपांशुत्वलक्षणम् । आन्तरत्वात् प्राणस्योपांशुस्थानत्वम् । उपांशुत्वेनाननुष्ठाने दोषमाह–तद्यदेनं निर्ब्रुवन्तमिति । 'एनम्' प्राणरूपं यजुर्मन्त्रं 'निर्ब्रुवन्तम्' उच्चैः पठन्तं पुरुषं 'ब्रूयात्'–विद्वानसौ 'अनिरुक्ताम्' उच्चैर्वक्तुमनर्हां 'देवताम्' उच्चैरवादीत् । 'एनं' निर्ब्रुवन्तं 'प्राणो' 'हास्यति' त्यक्ष्यति उपांशुत्वविघातादिति 'यत्' ब्रूयात् तत् 'तथैव स्यात्' इति सम्बन्धः । यावन्तं कालं प्राण उपांशुरान्तरो वर्तते तावन्तं जीवति स यदा ऊर्ध्वं निष्क्रामति तदा मरिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उपांशुत्वं प्रशस्य निरुक्तत्वं प्रशंसति–तस्य ह यो निरुक्तमिति । अग्रे उपांशु यजुषा कर्त्तव्यानि संगृह्णाति–उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति इति । ग्रहणकाले उपांशुत्वं गृहीतस्य ग्रहस्यायतने सादितस्य 'आविर्भावः' अयमेष ग्रह इति सर्वैर्ज्ञायते । एवमुत्तरं योज्यम् । शृतं निष्ठितमिति । 'शृत' पक्वम् 'निष्ठितम्' प्रयोगार्हमवदानार्हमित्यर्थः । यत्किञ्चोपांशित्यादिनोपांशुकर्तव्यसामान्यमाह । यद्यदुपांशु क्रियते तत्तत्पश्चादाविर्भूतं सर्वै-

रिद कर्म कृतमिति बुध्यते । क्षिप्र उ हैवाविदं गच्छतीति । यो यजुष उपांशुत्व पश्चादाविर्भाव वेत्ति स आयु कीर्त्यादियुक्त ' क्षिप्रम ' ' आविदम् ' प्रनिर्दि ' गच्छति ' " अय महान्पुरुष "–इति । ' यजुषैन माचक्षते ' इति ज्ञातृज्ञेययोरभेदोपचारेण तस्य विदुष एव ' यजु ' इति तस्य व्यवहार्यत्व मन्तनीत्यर्थ ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये पचम ब्राह्मणम् ॥ (१०–३–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सहाम्भोन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्षा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमतुल स्वर्णजं वर्णमुख्य ,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनघ शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणा-
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ (१०–३) ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च अष्टमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिं विस्रस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तमुखायां योनौ रेतोभूतमसिञ्चन्योनिर्वा ऽउखा तस्मा … मग्निश्चितस्तदात्मना पर्यदधुस्तत … मात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ १ ॥

प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तमुखाया योनौ रेतोभूतमसिञ्चन् । योनिर्वा उखा । तस्मा एतत्संवत्सरेऽन्नं समस्कुर्वन् । योऽयमग्निश्चितः । तदात्मना पर्यदधुः । तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत् । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ १ ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये आहवनीयाग्निरूपप्रजापतेरन्नात्मकत्वप्रतिपादनाय चित्याग्निरूपेण परिकल्पितस्य प्रजापतेरग्नेश्चितस्य यत्सोद्दिष्टस्यार्क्यमहाव्रतोक्थनामभिर्यजुःसामऋक्त्रयपरिभाषाभिर्द्धिर्व्याहार्यत्वेन स्तुतिः । अथ रुक्मपुरुषयोरिष्टका-पुरीषचित्योश्चियाहवनीयस्योर्ध्वे ह्रास्यात्मना स्तुतिः । पश्चात् प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र हूयमानमहाव्रतीय-ग्रहस्य च द्वन्द्वं सम्पद्यते—तस्यार्क्यमहाव्रतोक्थनामभिर्व्यपदेश्यत्वम् । कलाभिः सप्तदशात्मकस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः सप्तदशात्मकः सोमयागोऽन्नम् । तयोरधिदैवमादित्यचन्द्रात्मनाऽध्यात्मं प्राणात्मना च स्तुतिः त्रिष्वपि स्थानेषु अर्कादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपाद्यमग्रह । अथादौ प्रजापतेर्मौलत्व-माहवनीयरूपत्वेनाह—प्रजापतिं विस्रस्तमिति । ‘यत्र’ यदा ‘विस्रस्तम्’ विश्लिष्टावयवं ‘प्रजापतिम्’ संस्कृतवन्तः—तदा ‘तम्’ ‘उखाया योनौ रेतोभूतं’ सिक्तवन्तः । अग्रे पत्नीयजमानाभ्यां ‘रेतो-रूपेण सेकः, तस्य संवत्सरान्ते समुत्पत्तिश्च षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादिता । तथा हि ‘तस्यामस्था पतिमाया भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त, भूतानां पतिर्गृहपतिरासीत् । उषाः पत्नी” (श. प. । ६ । १ । ३ । ७ ।) इत्युपक्रम्य “संवत्सर उषसि रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत” (श. प. ६ । १ । ३ । ८ ।) इति । तस्य प्रजापतेर्देवैः संस्कार तस्य चाग्निरिति नामव्यपदेशस्तत्रैव प्रतिपादितः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम् । तस्मै उख्याग्निरूपप्रजापतये ‘संवत्सरे’ अतीते सति ‘एतत्’ वक्ष्यमाणं चित्याग्निरूपम् ‘अन्नम्’ संस्कृतवन्तः । “तस्मादेनं संवत्सरभृतमेव चिन्वीत” (श. प. १० । २ । ६ । ९) इति वचनादुख्योऽग्निः संवत्सरं धारयितव्यः, पश्चादिष्टकाचयनमित्यर्थः । यद्वा ‘संवत्सरे’ संवत्सरसाध्यगवामयनादौ गवामयनोपान्त्यदिवसे महाव्रता-ख्यमिति योज्यम् । अनेन संस्कारप्रकारमाह—तदात्मनेति । ‘तत्’ चित्याग्निरूपमन्नम् ‘आत्मना’ प्रजापतिशरीरेण पर्यदधुराच्छादितवन्तः । यस्माच्छरीरेणान्नं परिहितं तस्माच्चित्याग्निरूपमन्नं प्रजापतिशरीरा-त्मकमेवासीत् । शरीरात्मकत्वं लोकप्रसिद्ध्योपपादयति—तस्मादन्नमात्मना परिहितमिति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमानः । (ऽ) आत्मानमुखायां योनौ रेतोभूतᳬं सिञ्चति योनिर्वाऽउखा तस्माऽएतत्संवत्सरेऽन्नᳬं संस्करोति योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । वौषडिति वौगिति वाऽएष षडितीदᳬं षट्चितिकमन्नं कृत्वाऽस्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ ३ ॥

स ऽएष ऽएवार्कः । (कं) यमेतमत्राग्निमाहरन्ति तस्यैतदन्नं क्यं योऽयमग्निश्चितस्तदर्क्यं यजुष्ट ऽएष ऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महा-

---

तथैवैतद्यजमान आत्मानमुखाया योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । योनिर्वा उखा—तस्मा एतत्संवत्सरेऽन्नं संस्करोति । योऽयमग्निश्चितः । तदात्मना परिदधाति । तदात्मना परिहितमात्मैव भवति । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । वौषट्—इति । वौग्—इति वा एषः । षडिति । इदं षट्चितिकमन्नं कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसम्मितम् । यदु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयः । हिनस्ति तत् । यत्कनीयः । न तदवति ॥ ३ ॥

स एष एवार्कः—यमेतमत्राग्निमाहरन्ति । तस्यैतदन्नं क्यम् । योऽयमग्निश्चितः । तदर्क्यम्—

यथा पूर्वं देवैर्विस्रस्तस्य प्रजापतेरुखायां रेतोरूपेण सेकस्तस्मै समुत्पन्नाय प्रजापतये चित्याग्नेरन्नत्वेन संस्कार । तस्य चान्नस्य शरीरेण परिहितं चाऽऽत्मत्वम् । तत्सर्वमधुनातनानुष्ठातरि योजयति—तथैवैतद्यजमान इति । ‘ आत्मानम् ’ स्वरूपम् ‘ उखायाम् ’ रेतोरूपं सिक्तवान् ॥ २ ॥

चित्याग्नेरुपरि उख्याग्निनिधानमन्त्र “ वौषट् ” इति श्रयते—तस्यांशद्वयस्य यथाक्रमम् अग्निचित्याग्निपरतां दर्शयति—तं निदधातीति । चित्याग्नेरुपरि स्थापयति । तत्र ‘ वौगिति ’ पूर्वांशेन ‘एष’ अग्निरुच्यते । वक्तेर्वौगिति पदनिष्पत्तिरुक्ता । षडित्यक्षरेण षट्चितिकोऽग्नि । तथा सति ‘ वौषट् ’ इत्यस्यायमर्थः सम्पद्यते ‘ अस्मै ’ आहवनीयाग्नये ‘ षट्चितिकमग्निमन्नं ’ ‘ कृत्वा, ’ ‘ आत्मसम्मितम् ’ ‘ अपिदधाति ’ कृतवान् भवति । अन्नस्य शरीरसम्मितत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—यदु वा आत्मेति । ‘ यत् ’ शरीरस्याधिकम् ‘ अन्नम् ’ ‘ तद्धिनस्ति ’ शरीरम्—अजीर्णत्वात् । अल्प ‘ तत् ’ शरीरं ‘न अवति’ न पोषयति, अत शरीरपर्याप्तमेवान्नं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्निचित्याग्निद्वयस्य यजुःसामर्ग्भिरुक्तपरिमाणानिदानीमर्कमहाव्रतोक्थनामनिर्वचनदेशेन तन्नामाऽवयवनिर्वचनेन दर्शयति—स एष एवार्क इत्यादिना । योऽग्निराहवनीयोऽत्र षट्चितिकेऽग्नावाधीयते निधाने ‘ स

व्रतꣳ सामत ऽएष ऽउऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

(तेऽथे) अथेन्द्राग्नी वाऽअसृज्येताम् । (म्त्र) ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रं तौ सृष्टौ नानैवास्तां तावब्रूतां न वाऽइत्थꣳ सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुमेकꣳ रूपमुभावसावेति तावेकꣳ रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

(न्तौ) तौ यौ ताविन्द्राग्नी । (ऽ) एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्म ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ हिरण्मयौ भवतो ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरिन्द्राग्नीऽअमृतꣳ हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

यजुष्टः । एष एव महान् । तस्यैतदन्न व्रतम् । त महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्थ् । तस्यैतदन्न यम् । तदुक्थम्—ऋक्तः । तदेतदेक सत्—त्रेधाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

अथेन्द्राग्नी वा असृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म । इन्द्रः क्षत्रम् । तौ सृष्टौ नानैवास्ताम् । तावब्रूताम् । न वा इत्थं सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुम् । एकं रूपमुभावसावेति । तावेकं रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

तौ यौ ताविन्द्राग्नी—एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च । रुक्म एवेन्द्रः । पुरुषोऽग्निः । तौ हिरण्मयौ भवतः । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरिन्द्राग्नी । अमृतं हिरण्यम्, अमृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

एषोऽर्कः 'आदित्य । यस्योपरि निहित' स हि तस्यान्न क्य क प्रजापति 'तस्मै' हितम् 'अन्नम्' चित्याग्निरूप 'क्यम्' भवतीति कृत्वोक्तम् । अत अर्क क्यम् इति पदद्वय यजुष्टो यजुर्वेदेऽर्क्यम् इति लिङ्गोच्चारणेन व्यवहृतमित्यर्थ । "तदर्क्यं भवति"—इति तैत्तिरीयकेऽग्निप्रकरणे समाम्नायते । एषोऽग्नि 'महान्'-महच्छब्दवाच्य, तस्य चित्योऽग्निर्नैतसञ्ज्ञकमन्न तदुभय 'सामत' सामवेदे 'महाव्रतम्' इति व्यवहृतम् । यस्मात् 'एष' अग्नि उगिति पदेनोच्यते । तस्य चित्याग्नि 'थंन्' अन्नमुच्यत इत्यर्थ । तदुभयम् 'ऋक्त ऋग्वेदे' 'उक्थम्' इति नाम्ना व्यवहृतम् । बृहतीसहस्रस्योक्थमिति सञ्ज्ञा । अत 'तदेतदेकम्' अग्निचित्याग्निद्वन्द्व 'सत्त्रेधा' वेदत्रये अर्क्य-महाव्रत-उक्थ-नामभिराख्यायते ॥ ४ ॥

एतदग्निद्वय चेन्द्राग्न्यात्मना स्तोतुमादाविन्द्राग्निसृष्टिमाह—अथेन्द्राग्नी वा असृज्येतामिति । पूर्वं ब्रह्मक्षत्ररूपौ 'इन्द्राग्नी' प्रजापतिना 'सृष्टौ' 'नानैव' भेदेन 'आस्ताम्' । पृथगवस्थितौ 'तौ' परस्परम् 'अब्रूताम्' 'न वा इत्थ' भेदेन 'सन्तौ' 'प्रजा' उत्पादयितु 'न शक्ष्याव'—न समर्थौ भविष्याव । तस्मादुभावावामेक समान रूपमसाव भवावेति तथैवाभूताम् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमेष्टकाचितावुपधेयौ रुक्मपुरुषाविन्द्राग्न्यात्मना स्तौति—तौ यौ ताविन्द्राग्नी इति । तयोरेकरूपापन्नयो स्वरूपमाह—रुक्मश्च पुरुषश्चेति । 'रुक्मो' नामैकविंशतिनिर्बाध हिरण्मय फलकम्, पुरुषश्च हिरण्मय । हिरण्मयस्य 'ज्योतिरमृत' पदाभ्यां स्तुति ॥ ६ ॥

१—श, ब्रा ७ । १ । २ । अत्र निर्बाधशब्दार्थ स्पष्ट । "यजमान कण्ठे रुक्म प्रतिमुञ्चते पारमण्डल्यमेकविंशतिनिर्बाधम्" का. श्रौ सू १६ । ४५६ । इति ।

तावेताविन्द्राग्नीऽएव चिन्वन्ति । यद्धि किं चैष्टकमग्निरेव तत्तस्मात्तदग्निना पचन्ति यद्धि किं चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदथ यत्पुरीषꣳ स ऽइन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्निरेवासन्नेन्द्र ऽइति तस्मादेताविन्द्राग्नीऽएव चितौ ॥ ७ ॥

(तान्) अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते । तदेकꣳ रूपमुभौ भवतस्तस्मात्तावेतेनैव रूपेणेमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेव तामेष सर्व्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्तदेतदेकमेवाक्षरं वौगिति तदेष सर्व्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

(त) तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवाद । भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्येतद्ध्येवाक्षरꣳ सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि

तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्ति । यद्धि किं चैष्टकम्—अग्निरेव तत् । तस्मात्तदग्निना पचन्ति—यद्धि किं चाग्निना पचन्ति । अग्निरेव तत् । अथ यत्पुरीषम्—स इन्द्रः । तस्मात्तदग्निना न पचन्ति । नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । तस्मादेताविन्द्राग्नी एव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते—तदेकं रूपमुभौ भवतः । तस्मात्तावेतेनैव रूपेणेमाः प्रजाः प्रजनयतः । सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेव । तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । सैवेष्टकासम्पत् । तदेतदेकमेवाक्षरं वौगिति । तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवाद । “ भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्—बहु ब्रह्मै-

---

इष्टकापुरीषचितिद्वयमिन्द्राग्न्यात्मना स्तौति—तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्तीति । तत्र ‘ ऐष्टकम् ’ इष्टकासमूहः तत् ‘ अग्निः, ’ ‘ पुरीष ’ स ‘ इन्द्रः, ’ अत एव इष्टकानामग्न्यात्मकत्वाद् अग्निना ताः पक्वाः कर्तव्याः । पुरीषस्येन्द्रात्मकत्वात्, तस्याग्निना न पाकः कर्तव्यः । इष्टकाना पाके पुरीषस्यापाके कारणमाह—नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । यदि उभयोः पाकस्तदा तर्हि इन्द्राग्न्योरेकैकं कृत भवति । न तूभयोः । अतस्तत्रोभयरूपत्वाय इष्टकानां पाकः पुरीषस्य तदभाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विभिन्नयो रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योरिन्द्राग्नित्वमुक्तम् । तयोरिदानीमैक्यमाह—अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इति । ‘ उभौ ’ इन्द्राग्नी ‘ एकम् ’ ‘ रूपम् ’ आहवनीयाग्निरूपमभवताम् । कथमेकरूपत्वमिति ? तदिष्टकासम्पत्त्या अक्षरसम्पत्त्या चोपपादयति—सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेवेति । यदग्निरूपमुक्तं सा ‘ एकेष्टका ’ अग्निरूपा ‘ एष सर्वोऽग्निः ’ तामिष्टकामभिलक्ष्य ‘ सम्पद्यते ’—इष्टकारूपेणैकेन सम्पन्न इति एक इति गम्यते ‘ सा ’ इयमिष्टकासम्पत् । एकमेवाक्षरं वौगिति—इत्यस्यार्थः—आहवनीयनिधानमन्त्रगतवौषड्वषड्वौगित्यात्मकैकाक्षरेण सर्वोऽग्निः सम्पद्यत इत्यक्षरेणाप्येकत्वम् । सैवैषाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

अक्षरस्यैकत्वं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवादेति । एतमर्थं पश्यन्नृषिर्मन्त्रं उक्तवान् ।

भूतान्यभिसम्पद्यन्ते तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रमिन्द्राग्नी वै विश्वे देवा विड् विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् ॥ ९ ॥

(डे) एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्णः सायकायन ऽआह । यद्वै मऽइदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सल्वानाᳪं राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः समापि तेन मऽउभयथा सल्वान्प्रजाऽतिरेक्ष्यतऽइति स ऽएष ऽएव श्रीरेष यश ऽएषोऽन्नादः ॥ १० ॥

कमक्षरम्" इति । एतद्ध्येवाक्षरं सर्वे देवाः, सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते । तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म, इन्द्रः क्षत्रम् । इन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः । विड् विश्वे देवाः । तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् ॥ ९ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्णः सायकायन आह—यद्वै म इदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सल्वानां राजानोऽभविष्यन्, मम ब्राह्मणाः, मम वैश्याः । यत्तु म एतावत्कर्मणः समापि—तेन म उभयथा सल्वान्प्रजाऽतिरेक्ष्यत इति । स एष एव श्रीः, एष यशः, एषोऽन्नादः ॥ १० ॥

'भूत भविष्यत्' मिलित भूतभविष्यत्कालवर्ति महत् महत्त्वातिशय विश्रान्तिभूमि "ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य"—इति श्रुते. । अथ वा ब्रह्म कीदृश ? सकलजगदात्मना महत् अतिप्रभूतम् एकम् अद्वितीयम्, एकत्वमद्वया द्वित्वादिसङ्ख्यानिरासार्था । न तु तदेकत्वसङ्ख्याविधानार्था । अन्यथा—"अस्थूलमनण्वह्रस्व ब्रह्म"—(बृ उ. १४।६।८।९) इति निर्गुणश्रुतिव्याकोप स्यात, इति ब्रह्मविदा मतम् । 'अक्षरम्'—अविनश्वर सर्वगत वा ब्रह्म सच्चिदानन्दैकरस 'प्रस्तौमि' । तद्धु ब्रह्मैकमक्षरमित्येतदुक्तस्य विवरणम् । एतद्ध्येवाक्षरम् इति । अयमर्थ —'सर्वे देवाः' 'सर्वाणि भूतानि' चैतद्ब्रह्मलक्षणमेकमक्षरमभिसम्पद्यन्ते । सर्वेषा कारणरूपाक्षरात्मनैकत्व सम्पन्नमित्यर्थ. । उक्तमग्नेरिन्द्राग्न्यात्मकत्वमुपजीव्य वर्णत्रयात्मना स्तौति—तदेतद् ब्रह्म च क्षत्रं चेति । इन्द्राग्न्योस्त्वयवगो ब्रह्मक्षत्ररूपत्वात्तदुभयरूपस्याग्नेस्तादात्म्य तयोर्विश्वदेवात्मकत्वाच्च 'विड्' रूपता । इन्द्राग्न्योर्विश्वदेवात्मकत्वमेवम्—इन्द्र सर्वदेवाना परम, अग्निरवम । तयोरान्तर्वर्तिनोर्ग्रहणेन सर्वे देवा सगृहीता इति, तयोस्तदात्मकत्व विश्वदेवाना विट्त्वम्—इन्द्रप्रजात्वात् । अतस्तदेकमग्न्यात्मकमक्षर ब्रह्मक्षत्रवैश्यरूपमित्यर्थ. ॥ ९ ॥

उक्त वर्णत्रयात्मकत्वमुपजीव्य कर्मण. श्रीयशोऽन्नादत्वलक्षण फल पुरावृत्तकथनेन दर्शयति—एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्ण इति । 'एतद्' अग्न्यात्मकमक्षर वर्णत्रयात्मक जानान सायकपुत्र, नडादित्वात् फक् (पा. सू. ४ । १ । ९९) 'श्यापर्ण' उक्तवान् । 'यदिदम्' एतादृश कर्म समाप्स्यत समापितमभविष्यत् तर्हि मम स्वीयैव प्रजा 'सल्वानाम्' देशानामेतत् राजानोऽभविष्यन् क्रियातिपत्तौ लृङ. प्रयोग. । मम प्रजा सल्वाना ब्राह्मणा वैश्याश्चाभविष्यन्निति । अयमर्थ. एतद्रूपकर्मण समापने मदीया प्रजैव सल्वदेशानां राजान क्षत्रिया ब्राह्मणा वैश्याश्च भविष्यन्तीति । फलान्तरमाह—यत्त्वि यादिना । यदि मदीयम् 'एतावत्' कर्म समाप्यते तर्हि 'मे' मदीया प्रजा उभयथा 'सल्वान्' देशान् 'अतिरेक्ष्यते' अतिरिक्ता अधिका भविष्यन्तीति 'श्यापर्ण आह'—इति सम्बन्ध । यदुभयथा—इति तस्यार्थं श्रुति स्वयमाह—स एष एव श्रीरिति । 'एष.' अग्निः 'श्री.' श्रीरूप तद्धेतुः 'यश.' अन्नादरूपस्तद्धेतुरित्यर्थः । अतः प्रजा श्रीरूपत्वेन यशोऽन्नादरूपत्वेन चोभयथा अतिरिक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

(ऽ) एतद्ध वै तच्छाण्डिल्यः । (ल्यो) वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यशस्व्यन्नादो भविष्यसीति श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति यऽ एवं वेद ॥ ११ ॥

स एषोऽग्निः प्रजापतिरेव । ते देवा ऽएतमग्निं प्रजापतिꣳ सꣳस्कृत्या- थास्मा ऽएतत्संवत्सरेऽन्नꣳ समस्कुर्वन्य ऽएष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

(स्तु) तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतं तदस्मि- न्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतोक्थेन रसं दधाति सर्वा हैता ऽऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशꣳसति । (त्यु) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौगिति वाऽएष षडितीदꣳ षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्माऽअपिदधा-

---

एतद्ध वै तच्छाण्डिल्यो वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच—श्रीमान्यशस्व्यन्नादो भविष्यसीति । श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

स एषोऽग्निः प्रजापतिरेव । ते देवा एतमग्निं प्रजापतिं संस्कृत्याथास्मा एतत्सम्वत्सरेऽन्नं समस्कुर्वन्—य एष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति—यद् गृह्णाति तस्माद्ग्रहः । तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति । सर्वाणि हैतानि सामानि—यन्महाव्रतम् । तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति । तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति । सर्वा हैता ऋचो—यन्महदुक्थम् । तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रस दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते । यदाऽनुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति । वौगिति वा एषः । षडितीदं

उक्त श्रीयश प्रभृतिक फल सवादेन द्रढयति—एतद्ध वै तच्छाण्डिल्य इति । शाण्डिल्यो नामर्षि वामकक्षपुत्राय एतत्फल 'प्रोच्य' स्वय सम्यक् पर्यालोच्य 'उवाच' किमिति ? हे वामकक्षपुत्र ! त्वमग्न्यैक-रूप्यभावनया 'श्रीमान्' 'भविष्यसि' इति प्रतिवाक्यमन्वय । वेदितु फलमाह—श्रीमान् ह वा इति ॥११॥

अथ प्रजापतिरूपाहवनीयाग्नेस्तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रहरसस्य च यद्वन्द्व तस्य पूर्ववदर्कमहाव्रतोक्थनाम-श्रयेणाभिधेयत्व वक्तु ग्रहग्रहण स्तुतशस्त्रपठन तस्य रसस्य वषट्कारान्ते होम च क्रमेण दर्शयति—स एषोऽग्निः प्रजापतिरेवेत्यादिना । पूर्व 'देवा' अग्निरूपप्रजापतिं 'संस्कृत्य' तस्मै सवत्सरान्ते एत सस्कारस्याप्यन्नरूपत्वा-नादौ एतद्ग्रहमागमत्र सस्कृतवन्त । अन्नमिति यदुक्त तदाह—य एष महाव्रतीयो ग्रह इति । महाव्रतप्रति-पत्तिनिर्वर्त्यो यो ग्रह स एवान्नशब्देनोच्यते । कात्यायनोऽपि महाव्रतैकनियत ग्रहण सूत्रितवान् । तथा हि—" महाव्रतमग्निष्टोम प्राजापत्य उपांशुप्रभृतौ ग्रह गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वा " (का. श्रौ. सू. १३ । २९ । ३० । ३१) इति ॥ १२ ॥

अथ तस्य ग्रहस्य ग्रहण विधत्ते—तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णातीति । एतदादिकम् " अथास्मिन् एत वषट्कृते

त्यात्मसंमितं यद्वु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

सऽएषऽएवार्कः । (कौ) योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं क्यमेव महाव्रतीयो ग्रहस्तदर्क्यं यजुष्टऽएषऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामन्तऽएषऽउऽएवोक्तस्यैतदन्नं यं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

सऽएष संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । (स्त) तस्यार्धमेव सावित्राण्यर्धं वैश्वकर्मणान्यष्टावेवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणान्यथ यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिर्यो वै कला मनुष्याणामक्षरं तद्देवानाम् ॥ १६ ॥

षड्विधमन्न कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसंमितम् । यद्वु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयः । हिनस्ति तत् । यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

स एष एवार्कः–योऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं क्यम् । एष महाव्रतीयो ग्रहः । तदर्क्यम्–यजुष्टः । एष एव महान् । तस्यैतदन्नं व्रतम् । तन्महाव्रतम्–सामतः । एष उ एवोक्–तस्यैतदन्नं यम् । तदुक्थम्–ऋक्तः । तत् एतदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । तस्यार्धमेव सावित्राणि–अर्धं वैश्वकर्मणानि । अष्टावेवास्य कलाः सावित्राणि–अष्टौ वैश्वकर्मणानि । अथ यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते–स एव सप्तदशः प्रजापतिः । या–उ वै कला मनुष्याणाम्–अक्षरं तद्देवानाम् ॥ १६ ॥

तुगति ... इत्यन्द् न एतत्काण्डस्य प्रथमाध्याये (श. प १० । १ । १ । ९–६) व्याख्यातम् । कौषडिति अध्वर्युमग्निसार्थपरता दर्शयति–वौगिति वा एष इति । 'वौगिति' अक्षरेण एषोऽग्निराहवनीय उच्यते । षट्' इ यक्षरेण इन महाव्रतग्रहस्य षड्भिर्मधुरादिभेदेन षट्प्रकारमन्न 'कृत्वा' अस्मै प्रजापतिरूपाग्नये समित्रमपिदधाति स्थापयति । अन्नस्य शरीरसम्मितत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह–यद्वु वा आत्मेति ॥ १३॥१४॥

स एष एवार्कः इत्यादरयमथ । 'य' अग्निश्चित 'स' अर्कस्य । पूर्वत् आहवनीयाग्नेरर्कत्वमुक्तम "स एष एवार्को यमेतमग्निमाहरन्ति" (श. प. १०।४।१।४) इति । अत्र तु विशिष्टस्याहवनीयस्यार्कत्वमिति विशेष । तस्य महाव्रतीयग्रहरूपमन्न कथमिति यदनोच्यते । अर्कस्यर्यो श्लिष्टोच्चारणादर्क्यं यजुर्वेदत निरूपितं सर्व । तथा एष एव महान् इत्यादि पूर्ववत् (चतुर्थकण्डिकावत्) व्याख्येयम् ॥

तदिदमग्निमद्वयम् एक सत् त्रेधा अवस्थितिनामत्रयेणाम्नायते–स एष संवत्सरः प्रजापतिरग्निरित्यादिना अधियज्ञ प्रजापतिसौम्याध्वर्योर्ग्निहस्य, अधिदैवम आदित्यचन्द्ररूपस्य, अध्यात्मम् प्राणाऽ-

(न्त) तद्वे लोमेति द्वेऽअक्षरे । त्वगिति द्वेऽअसृगिति द्वे मेद ऽइति द्वे माꣳसमिति द्वे स्नावेति द्वेऽ अस्थीति द्वे मज्जेति द्वे ताः षोडश कलाऽ अथ य ऽ एतदन्तरेण प्राणः संचरति स ऽ एव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

(स्तु) तस्माऽएतस्मै प्राणाय । (यै) एताः षोडश कला ऽ अन्नमभिहरन्ति ता यदाऽनभिहर्तुं म्रियन्तेऽथैताऽएव जग्ध्वोत्क्रामति तस्माद् हैत-द्दशिशिपतस्तृप्रमिव भवति प्राणैरद्यमानस्य तस्माद् हैतदुपतापी कृश-ऽइव भवति प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

तद्वै लोम-इति द्वे अक्षरे । त्वग्-इति द्वे । असृग्-इति द्वे । मेद-इति द्वे । मासम्-इति द्वे । स्नाव-इति द्वे । अस्थि इति द्वे । मज्जा-इति द्वे । ताः षोडश कलाः । अथ य एतदन्तरेण प्राणः सञ्चरति । स एव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणायैताः षोडश कला अन्नमभिहरन्ति । ता यदाऽनभिहर्तुं म्रियन्ते-अथैता एव जग्ध्वोत्क्रामति । तस्माद् हैतदशिशिपतस्तृप्तमिव भवति-प्राणैरद्यमानस्य । तस्माद् हैतदुपतापी कृश इव भवति । प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

द्वयस्य च अग्न्यादिनामत्रयमाकृत्व प्रदर्शयति । 'स एष' प्रजापतिरूपोऽग्निः 'संवत्सरः' सप्तदशावयव इत्यर्थः । अप्रस्तावद्वयवयमाह-तस्यार्द्धमिति । आदौ "युञ्जानः प्रथमं मनः" (वा स. ११ । १-८ ।) इत्यादिभिर्यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिः क्रियमाणानि 'सावित्राण्यष्टौ' तदेक-मग्नेरर्द्धम् । 'वैश्वकर्मणानि' षोडशगृहीतस्याज्येन "य इमा विश्वा भुवनानि" (वा स. १७-।१७-२४) इत्यष्टभिर्ऋग्भिरेकाहुतिः । अवशिष्टेनाज्येन "चक्षुषः पिता मनसा" (वा. स. १७।२५-३२ ।) इत्यष्टभिरपरा । अतोऽष्टशो गृहीतत्वादष्टावेव वैश्वकर्मणानि । तदपरमर्द्धम्, एवं षोडश सम्पद्यन्ते । तयोः सावित्रवैश्वकर्मणहोमयोर्मध्ये उखासम्भरणादि 'यत्' 'कर्म क्रियते' 'स' एव 'सप्तदशः' अग्निः 'प्रजापतिः' । तद्धोमद्वय कलात्मकतया मन्त्रः स्तौति-अष्टावेवास्य कला इति । 'अस्य' इति अग्निरूप-प्रजापतेरित्यर्थः । यो वै कलेत्यस्यायमर्थः-'मनुष्याणां' या 'कला' इति व्यवहृता सैव 'देवानाम्' मते अक्षरमित्युच्यते । षोडशकलः पुरुष इति मनुष्यसंकेते देवैः षोडशाक्षरः पुरुष इति व्यवह्रियते ॥१५॥१६॥

तान्येवाक्षराणि शरीरे दर्शयति-तद्वै लोमेति द्वे अक्षरे इत्यादि । कलानामधेयानि लोमत्वगसृङ्मेदोमास-स्नावास्थिमज्जगतानि षोडशाक्षराणि शरीरे विद्यन्ते । तदन्तरेण यत्कर्म श्वासप्रश्वासादिका क्रिया क्रियते स एव सप्तदशः प्रजापतिरग्निरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणाय-इत्यादेरयमर्थः-'तस्मै' पुरुषशरीरमध्यवर्तिने पञ्चवृत्त्यात्मकप्राणाय 'एताः' उक्ताः 'षोडश कलाः' 'अन्नमभिहरन्ति' अर्पयन्ति । यदा ताः कला अन्नमभिहर्तुं 'न' 'म्रियन्ते' न समर्थाः तदा प्राण एताः कलाः 'जग्ध्वा' भक्षयित्वा 'उत्क्रामति' देहान्निर्गच्छति । 'तस्मात्' लोके

१-अत्र "यदा नाभिहर्तुम्" इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

तस्माऽएतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये । (यऽ) एतत्सप्तदशमन्नᳩं समस्कुर्वन्युऽ एष सौम्योऽध्वरोऽथ याऽअस्य ताः षोडश कलाऽ एते ते षोडशर्त्विजस्तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ यऽएवात्र रसो याऽ आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम् ॥ १९ ॥

(न्ते) ते यदा स्तुवते यदाऽनुशᳩंसति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौगिति वाऽएष षडितीदᳩं षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्माऽ अपिदधात्यात्मसंमितं यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥

सऽ एषऽ एवार्कः । (कौ) योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं कयमेष सौम्योऽध्वरस्तदर्क्यं यजुष्टऽएषऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतᳩं सामतऽएषऽ उऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकᳩं सत्रे-

---

तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये एतत्सप्तदशमन्नं समस्कुर्वन् । य एष सौम्योऽध्वरः । अथ या अस्य ताः षोडश कलाः—एते ते षोडशर्त्विजः । तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत—नेदतिरेचयानीति । अथ य एवात्र रसः, या आहुतयो हूयन्ते—तदेव सप्तदशमन्नम् ॥ १९ ॥

ते यदा स्तुवते, यदाऽनुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति । वौगिति वा एषः । षडितीदं षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसंमितम् । यदु वा आत्मसंमितमन्नम्—तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयो हिनस्ति तत् । यत्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥

स एष एवार्कः—योऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं कथम् । एष सौम्योऽध्वरः । तदर्क्यं—यजुष्टः । एष एव महान्—तस्यैतदन्नं व्रतम् । तन्महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थम्—ऋक्तः ।

' अशिशिषत. ' अशितु भोक्तुमिच्छत क्षुधितस्य ' प्राणैरद्यमानस्य ' पुरुषस्य ' तृप्तमिव ' सततमिव भवति । "तृप तृप्तौ सदीपने इत्येके" (धा. पा. चु. २८९) इति धातुः । बुभुक्षितशरीरे धातुसक्षयेण सदा व्यग्रता दृश्यत इत्यर्थ. । यतः प्राणैरद्यते तस्माल्लोके ' उपतापी ' ज्वरादित कृशो भवति ॥ १८ ॥

अथ अग्न्यात्मकस्य प्रजापतेर्भोक्तुः सप्तदशात्मकत्वमुक्त तद्भोग्यस्याप्यन्नस्य तत्सख्योपेततामाह—तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतय इति । षोडशर्त्विज अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माण उत्तरोत्तरपुरुषत्रयसमेताः । एव यज्ञस्य ' षोडश कलाः ' ' ऋत्विजो ' षोडशकलारूपत्वोक्ते तेभ्योऽन्य. सप्तदश ऋत्विक् न कर्तव्य इत्यर्थः । सप्तदशसंख्यापूरकस्तु सोमरसपुरोडाशाज्याद्यन्यात्मकस्तदेवात्र ' सप्तदशम् ' अन्नम् ॥ १९ ॥

यथा पूर्वं देवाः सप्तदशाय प्रजापतये सस्कृतवन्तास्तथाऽयमध्वर्युः स्तोत्रशस्त्रान्ते अस्मिन्नग्नौ एतं सोमरसादिक वषट्कृते जुहोति । तत्र वौषडित्यस्य शब्दस्य अन्यत्ररूपतां दर्शयति—वौगिति वा एष इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स एष एवार्को योऽयमग्निश्चितः—इत्यादिना—श्रेधाऽऽख्यायते—इत्यन्तेनार्क्यादिनामत्रयोक्तिः । अत्र

धाऽऽख्यायते सुऽ एतेनान्नेन सुहोर्ध्वऽउदक्रामत्स यः सुऽ उदक्रामदुसौ सुऽ आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सुहोदक्रामदेष सु चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

स ऽएष ऽएवार्को य ऽएष तपति । तस्यैतदन्नं क्यमेष चन्द्रमास्तदुक्थ्यं यजुष्ट ऽ एष ऽ एव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामत ऽ एष उऽएवोकस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायत ऽ इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव क्यं तदुक्थ्यं यजुष्टः प्राण ऽएव महांस्तस्यान्नमेव व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामतः प्राण ऽउऽएवोकस्यान्नमेव थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायते स ऽएष ऽ एवैषोऽधिदेवतमथाध्यात्मम् ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–८ ॥ (४. १.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

तदेतदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायते । स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामत् । स यः स उदक्रामत्–असौ स आदित्यः । अथ येन तेनान्नेन सहोदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

स एष एवार्को य एष तपति । तस्यैतदन्नं क्यम्–एष चन्द्रमाः । तदुक्थ्यं यजुष्टः । एष एव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतं सामतः । एष उ एवोक् । तस्यैतदन्नं थम्–तदुक्थम् । ऋक्तः । तदेतदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायत इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मम्–प्राणो वा अर्कस्तस्यान्नमेव क्यं तदुक्थ्यं यजुष्टः । प्राण एव महान्–तस्यान्नमेव व्रतं तन्महाव्रतं सामतः । प्राण उ एवोक्–तस्यान्नमेव थं तदुक्थं ऋक्तः । तदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायते । स एष एवैषोऽधिदेवतमथाध्यात्मम् ॥ २३ ॥

सौम्योऽध्वर क्यमिति पदेनोच्यत इति विशेष । अग्न्यन्नयोरधिदैवमादित्यचन्द्रार्थपरतामाह–स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामदिति । 'स' अग्नि प्रजापति. 'एतेन' इनेन समदर्शन 'अन्नेन' 'सह' 'ऊर्ध्वम्' उद्गत । तदग्नि प्रजापतिरादित्यात्मना जात । अन्न चन्द्रमसो रूपम् ॥ २१ ॥

अत्रापि अर्क्यादिनामत्रय योजयति–स एष एवार्क इति । अत्रार्कशब्दो मुख्य इत्याह–य एष तपतीति । तस्य 'चन्द्रमा' 'अन्नम्' 'क्यम्' इत्युच्यते । एवमादित्यचन्द्रमसोर्युगल अर्क्यादिनामभिर्वेदत्रय-निर्दिष्टवद्दित 'इत्यधिदेवतम्' अर्थः ॥ २२ ॥

अध्यात्ममप्यर्कक्ययोरर्थमाह–अथाध्यात्मं प्राणो वा अर्क इति । प्राण एवार्कशब्देनोच्यते । अन्न मुख्यमन्न क्यमित्युच्यते । अस्य प्राणान्नयुगलस्यार्क्यादिनामव्यपदेश्यत्वमित्यध्यात्मम् । अधिदैवाध्यात्मद्वयेन

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संव्वत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः स ह स्वयमेवात्मानं प्रोचे यज्ञवचसे राजस्तम्बायनाय यावन्ति वाव मे ज्योतीᳪंषि तावत्यो मऽइष्टका ऽइति ॥ १ ॥

तस्य वाऽएतस्य संव्वत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त च शतानि विᳪंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतीᳪंषि ता ऽइष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः सोऽयᳪं संव्वत्सरः प्रजापतिः सर्व्वाणि भूतानि ससृजे यच्च प्राणि यच्चाप्राणमुभयान्देवमनुष्यान्त्स सर्व्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान ऽइव मेने स मृत्योर्बिभयां चकार ॥ २ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः अग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः । स ह स्वयमेवात्मानं प्रोचे–यज्ञवचसे राजस्तंबायनाय । यावन्ति वाव मे ज्योतींषि–तावत्यो म इष्टका इति ॥ १ ॥

तस्य वा एतस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः सप्त च शतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतींषि–ता इष्टकाः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । सोऽय

समुदितमर्थमुपसहरति–स एष एवैषोऽधिदेवतमिति । एष सन्तापक आदित्योऽधिदेवतम् । अथ प्राणोऽध्यात्ममित्यर्थ ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१०–४–१) ॥

अथास्मिन् द्वितीये ब्राह्मणे प्रजापतिरूपचित्याग्नेः कालमन्त्रात्मकत्व, चयनफल च, मृत्युरूपत्व मृत्युरूपोपासनाफलमुपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्या, तद्विभागश्च, अग्नेरिष्टकाना च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्तात्मकत्व मन्त्ररूपत्व च स्पष्टमाम्नायते । तत्र प्रथम संवत्सररूपप्रजापतेरग्नीषोमात्मकत्वमाह–संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः सोमो राजा चन्द्रमा इति । संवत्सरात्मकप्रजापतिरेवाग्निरित्युच्यते । सोमो राजैव चन्द्रमा इत्युच्यते । तच्चन्द्रमसो वचनमुत्तरत्र " य स उदकामदेष स चन्द्रमा "–(श. प. १० । ४ । २ । २७) इति प्रजापतेश्चन्द्रत्वोक्तावुपयुज्यते । स प्रजापति स्वयमेव राजस्तम्बपुत्राय यज्ञवचसे ब्रह्मर्षये आत्मान स्वस्वरूप प्रोचे, किमिति ? तदाह–मे मम यावन्ति ज्योतींषि सन्ति तावत्यो मे इष्टका कार्या इति प्रोवाच इति सम्बन्ध ॥ १ ॥

यदुक्त प्रजापतिना यावन्ति ज्योतींषीति–तत्र ज्योति शब्दार्थ तत्सङ्ख्या च श्रुति स्वय लोकोपकाराय दर्शयति–तस्य वा एतस्येति । संवत्सररूपस्य प्रजापते विंशत्युत्तराणि सप्तशतसङ्ख्याकान्यहोरात्रलक्षणानि

स हेक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्मन्दधीय कथं न्वहमेवैषाꣳ सर्वेषां भूतानां पुनरात्मा स्यामिति ॥ ३ ॥

स द्वेधाऽऽत्मानं व्यौहत् । (तप) षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन्नेवमन्यतरस्य स न व्याप्नोत् ॥ ४ ॥

संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे–यच्च प्राणि, यच्चाप्राणम् । उभयान्देवमनुष्यान् । स सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचानः–इव मेने । स मृत्योर्बिभया चकार ॥ २ ॥

स हेक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय । पुनरात्मन्दधीय । कथं न्वहमेवैषां सर्वेषां भूतानां पुनरात्मा स्यामिति ॥ ३ ॥

स द्वेधाऽऽत्मानं व्यौहत्–षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन् । एवमन्यतरस्य । स न व्याप्नोत् ॥ ४ ॥

स्तोमीनि विद्यन्ते ता अर्धेष्टका. उपधाः । सत्र नरं षष्टयुत्तरत्रिशतसङ्ख्यान्यहानि तावन्तो रात्रय, इ युक्तमदया सिद्धेत्यर्थः । उक्तामहोरात्रसङ्ख्यामिष्टकासु दर्शयति–षष्टिश्च त्रीणीति । परिश्रितो नाम पृथिव उपधेयाः शर्कराः । एव च मन्त्रैरहिता इष्टका. षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याका भवन्तीति, तावतीना यजुर्मन्त्रोपहितानामिष्टकाना तावत्य परिश्रित –इत्यहोरात्रसङ्ख्या परिश्रिद्यजुष्मतीनामस्तीति अग्ने. संवत्सरात्मकप्रजापतित्वम् । परिश्रिद्यजुष्मतीनामेषा सङ्ख्येव सत्स्येत्युत्तरत्र वक्ष्यते । अथ सव सराग्नेः पञ्चगतत्रिषष्टिमासमुहूर्तान् दर्शयितु प्रस्तौति–सोऽयं संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानीति । सोऽयमग्निरेव संवत्सरः प्रजापति. सकल 'प्राणि' चेष्टमान जङ्गमम् 'अप्राणम्' अचेष्टमान स्थावरम्, उभयान् द्विप्रकारान् देवमनुष्यान् सृष्ट्वा रिरिचान इव मेने । यथा लोके कश्चन धनाढ्यो धन वितीर्य वा दत्त्वा रिक्त शून्यः मम किञ्चिदपि नावशिष्टमिति मन्यते, एवमय रिक्तः सन् मृत्यो. सकाशाद् भीत. ॥ २ ॥

स हेति । 'स.' 'ईक्षाचक्रे' पर्यालोचितवान् । कथमिमानि सृष्टानि भूतानि आत्मनि 'पुनरावपेय' प्रक्षिपेयम्, प्रक्षिप्य कथमात्मनि 'दधीय' धारयेयम्, कथ चाह सर्वभूतानामात्मा भवेयमिति विचार्य पूर्वोक्त. सन् प्रजापतिः स्वात्मान द्वेधा 'व्यौहत्' व्यभजत् विभक्तयोर्द्वयोरात्मनो पूर्वोक्ता अहोरात्रसङ्ख्याकाः परिश्रित इष्टकाश्च विभज्य दर्शयति–षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन्निति । पूर्वं परिश्रितो यजुष्मत्यश्चोभय्यो विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याका इत्युक्तम् । तासा समविभाग एकैकस्य षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याका यजुष्मत्य इष्टका, परिश्रितश्च सम्भूय भवन्तीत्यर्थः । परिश्रितामपि " तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् "–(वा. स. १२ । ५३) इति मन्त्रेणोपधानादिष्टकाशब्दव्यवहार्यत्वमिति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्र त्रिचतुरप्रभृत्यात्मविभागेषु तत्तदात्मसङ्ख्याया विंशत्यधिकसप्तशतसंख्या एव परिश्रिद्यजुष्मतीर्विभज्य दर्शयिष्यतीति न तत्र वक्तव्यमस्ति । त्रिप्रभृत्यात्मान्तरकल्पने कारणमाह–स न व्याप्नोदिति । एतावता द्वेधाऽऽत्मव्यूहेन सर्वभूतानि स्वात्मनि प्रवेश्य धारयितु स्वय च तेषामात्मा भवितु समर्थो नाभवदित्यर्थ. ॥ ३ ॥ ४ ॥

(त्री) त्रीनात्मनोऽकुरुत । त्रियस्त्रिंशोऽशीतय एकैकस्येष्टका अभवंस्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ५ ॥

(च) चतुर आत्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतिशतेष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ६ ॥

(प) पञ्चात्मनोऽकुरुत । चतुश्चत्वारिंशं शतमेकैकस्येष्टका अभवंस्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ७ ॥

(षु) षडात्मनोऽकुरुत । त्रिंशतिशतेष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् सप्तधा व्यभवत् ॥ ८ ॥

(ऽ) अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवतीष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ९ ॥

(स) नवात्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतीष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ १० ॥

(दु) दशात्मनोऽकुरुत । द्वासप्ततीष्टकास्तु नैव व्याप्नोन्नैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥

(द्वा) द्वादशात्मनोऽकुरुत । षष्टीष्टकान्तु नैव व्याप्नोन्न त्रयोदशधा व्यभवन्न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत । (ता) अष्टाचत्वारिꣳशदिष्टकान्तु नैव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

(त्यो) षोडशात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिꣳशदिष्टकान्तु नैव व्याप्नोन्न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

(द) अष्टादशात्मनोऽकुरुत । चत्वारिꣳशदिष्टकान्तु नैव व्याप्नोन्नैकान्नविꣳशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

(द्वि) विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । षट्त्रिꣳशदिष्टकान्तु नैव व्याप्नोन्नैकविꣳशतिधा व्यभवन्न द्वाविꣳशतिधा न त्रयोविꣳशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिꣳशदिष्टकान्त्सोऽव्यातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्यमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

द्वादशात्मनोऽकुरुत—षष्टीष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । न त्रयोदशधा व्यभवत् । न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत—अष्टाचत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

षोडशात्मनोऽकुरुत—पञ्चचत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

अष्टादशात्मनोऽकुरुत—चत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । नैकोनविंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

विंशतिमात्मनोऽकुरुत—षट्त्रिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । नैकविंशतिधा व्यभवत् । न द्वाविंशतिधा । न त्रयोविंशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत—त्रिंशदिष्टकान् । सोऽव्यातिष्ठत—पञ्चदशे व्यूहे । तद् यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत—तस्मात्पञ्चदशापूर्यमाणस्य रूपाणि । पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

चतुर्विंशतिधाऽऽत्मविभागे एकैकस्यात्मनस्त्रिंशत्संख्याका इष्टका भवन्ति, त्रिंशता चतुर्विंशतेस्त्रिंशता गुणने विंशत्यधिकसप्तशतसंख्या जायते । एतं उत्तमं विभागं नामाभिप्राह—सोऽव्यातिष्ठत पञ्चदशे व्यूह इति । स प्रजापतिरत्र चतुर्विंशतिधाऽऽत्मविभागे 'अतिष्ठत' स्थितः । अत्र चतुर्विंशतेर्मध्ये आत्मविभागरूपाणां परिगणने द्विस्त्रिचतुरादयः चतुर्दश व्यूहाः, पञ्चदशैक इति पञ्चदश व्यूहाः । न सर्वथा व्यवहर्तुकारणेष्वादय आत्मविभागादेशा न भवन्तीति न तेषां व्यूहत्वमस्ति, व्यूहत्वदर्शक पञ्चदशपञ्चदशसंख्यात्मना सोऽतिष्ठत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठतेति । आपूर्यमाणस्य चन्द्रकलाभिः पूर्यमाणस्य शुक्लपक्षस्य, अपक्षीयमाणस्य कृष्णपक्षस्य च पञ्चदश रूपाणि तिथय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(स्या) अथ यञ्चतुर्विᳬशतिमात्मनोऽकुरुत तस्माच्चतुर्विᳬशत्यर्धमासः संवत्सरः सऽ एतैश्चतुर्विᳬशत्या त्रिᳬशदिष्टकैरात्मभिर्न्व्यभवत्स पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्ताँल्लोकम्पृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहु त्रायन्ते तस्मान्मुहूर्ताऽअथ यत्क्षुद्राः सन्त ऽ इमाँल्लोकानापूरयन्ति तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

(ऽ) एष वाऽइदᳬ सर्वं पचति । (त्य) अहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः संवत्सरेण तदमुना पक्वमयं पचति पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि पक्वमयं पचतीति ॥ १९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत—तस्माच्चतुर्विंशत्यर्धमासः सवत्सरः । स एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्न्व्यभवत् । स पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्तान्—लोकम्पृणाः । पञ्चदशैव रात्रेः । तद् यन्मुहुः त्रायन्ते—तस्मान्मुहूर्ताः । अथ यत्क्षुद्राः सन्त इमाँल्लोकानापूरयन्ति—तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचति—अहोरात्रैः, अर्धमासैः, मासैः, ऋतुभिः, सवत्सरेण । तदमुना पक्वमयं पचति । पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निम् । अमुना हि पक्वमयं पचतीति ॥ १९ ॥

चतुर्विंशतिधा विभागानर्धमासा मना स्तौति—अथ यच्चतुर्विंशतिमिति । एवं संवत्सररूपात्म प्रजापतेश्चतुर्विंशतिरर्धमासा उक्ता, मुहूर्तानपि दर्शयति—स एतैश्चतुर्विंशत्येत्यादिना । एतैः चतुर्विंशतिधा विभागैर्न्व्यभवत् प्रजापतिः । 'स' पञ्चदशसंख्याकान्यह्नो रूपाण्यपश्यत्, तथा रात्रे रूपाणि च । अहोरात्ररूपाणीति यदुक्तं तस्यार्थो मुहूर्ताः । लोकम्पृणेष्टकानां मुहूर्तरूपत्वं वक्तुं लोकम्पृणा इत्युक्तेनोक्तिः । अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्ता लोकम्पृणेष्टका इत्यर्थः । एकस्याहोरात्रस्य षष्टिघटिका, ते द्वे द्वे एकैको मुहूर्त इति त्रिंशन्मुहूर्ताः । तत्राह्नः पञ्चदश रात्रेश्च तावन्त इत्यर्थः । मुहूर्तशब्दनिरुक्तिः—तद्यन्मुहुस्त्रायन्त इति । लोकम्पृणेष्टकानां मुहूर्तरूपत्वं वक्तुं लोकम्पृणाशब्दं मुहूर्तपरत्वेन निर्वक्ति—अथ यत्क्षुद्रा इति । क्षुद्रा अल्पपरिमाणाः सन्तः सर्वलोकान् पूरयन्तीति लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचतीत्यादि । न हि कालानवच्छिन्नं वस्त्वस्ति । सूर्य एव अहोरात्रादिसंवत्सरान्तकालेन प्रथमं सर्वं वस्तु पचति, पश्चादयमग्निरमुना सूर्येण पक्वं पचति । उक्तार्थे भारद्वाजसंवादः—पक्वस्य पक्तेति हि भारद्वाजनाग्निर्व्यवहृत, अतोऽग्निसूर्ययोः प्रजापत्यात्मनोरभेदादहोरात्रमासादिभिर्जगत्परिपाकनिमित्तत्वात् सूर्याग्न्यधीनाः संवत्सरावयवा अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्ता एव चित्याग्न्यवयवभूतलोकम्पृणेष्टका इति तात्पर्यार्थः ॥ १९ ॥

तानि संवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रा-
तिष्ठत दशसु च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥

(ब्रु) अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षत् । (त्सु) स त्रय्यामेव विद्यायाᳫं
सर्वाणि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा सर्वेषाᳫं स्तोमा-
नाᳫं सर्वेषां प्राणानाᳫं सर्वेषां देवानामेतद्वाऽअस्त्येतद्ध्यमृतं यद्ध्य-
मृतं तद्ध्यस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

(ᳫं) स ऽऐक्षत प्रजापतिः । (त्र) त्रय्यां वाव विद्यायाᳫं सर्वाणि
भूतानि हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसᳫंस्करवाऽइति ॥ २२ ॥

तानि सम्वत्सरे दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतानि समपद्यन्त । सोऽत्रातिष्ठत–दशसु च सहस्रेषु, अष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥

अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षत् । स त्रय्यामेव विद्यायां सर्वाणि भूतान्यपश्यत् । अत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा । सर्वेषां स्तोमानाम् । सर्वेषां प्राणानाम् । सर्वेषां देवानाम् । एतद्वा अस्त्येतद्ध्यमृतम् । यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्ति । एतदु तद् यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । त्रय्यां वाव विद्यायां सर्वाणि भूतानि । हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवा इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं पञ्चदशाह्नो रूपाणि मुहूर्ताः, पञ्चदश रात्रेरित्यनेन एकैकस्याहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता भवन्तीति, ते मुहूर्ताः संवत्सरे सम्भूयैतावन्तः स्युरिति परिगणयति–तानि संवत्सरे दशेति । प्रतिमासं नवशतसङ्ख्याका मुहूर्ताः, मिलित्वा अष्टशताधिकदशसहस्रसम्मिताः संवत्सरे भवन्तीत्यर्थः । सोऽत्रातिष्ठतेति । उक्तसङ्ख्येषु संवत्सरसम्बन्धिषु मुहूर्तेषु प्रतिष्ठितोऽभवत् ॥ २० ॥

यदुक्तं प्रजापतिना–" कथं न्वहमिमानि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय, पुनरात्मन् दधीय, कथं न्वहमेवैषाᳫं सर्वेषां भूतानामात्मा स्यामिति " (श. प. १०।४।२।३) इतीक्षितं तदभिधानव्याजेन त्रय्याः सर्वभूतात्मकता प्रतिपाद्यते–अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षदित्यादिना । ' पर्यैक्षत् ' अन्विष्य व्याप्नुमिति शेषः । त्रयी विद्या वेदत्रयम् तत्र सर्वभूतानि दृष्टवान् । त्रय्याः सर्वाश्रयत्वमाह–अत्र हि सर्वेषां छन्दसामिति । गायत्र्यादिसकलच्छन्दसां स्वरूपमस्ति, स्तोमास्त्रिवृदादयः, मन्त्राणां सकलदेवप्रतिपादकत्वाद्देवस्वरूपमप्यस्ति, किं बहुना मर्त्यामृतभेदेन यद् द्विविधं तत्सर्वं त्रय्येवेत्याह–एतद्वा अस्तीत्यादिना । एतत्त्रयीरूपं वस्तु ' अस्ति ' सर्वदा विद्यते । एतदेव खल्वमृतं नाशरहितम् । त्रय्यास्तावदमृतत्वं नित्यत्वात् स्वतः सिद्धम् । यस्मादमृतं तस्मादस्ति, यत् सदा विद्यते तस्मादमृतानां देवानामाश्रयः तेनामृतात्मकत्वं, यच्च ' मर्त्यं ' मरणधर्मकं मनुष्यादि तदप्येतत्त्रयीरूपमेव अतो मर्त्यामृतात्मकं सर्वं जगदत्रान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्मात् ' त्रय्यां ' सर्वभूतानि विद्यन्ते अतः ' हन्तेति ' हर्षे ' त्रयीमेव विद्यामात्मानमभि ' लक्ष्य

स ऋचो व्यौहत् । (द्वा) द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हऽर्चो याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त ता यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

(न्न) अथेतरौ वेदौ व्यौहत् । (द्वा) द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषां चत्वारि साम्नामेतावद्धैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टं तौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतां तौ यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतां तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २४ ॥

स ऋचो व्यौहत्–द्वादश बृहतीसहस्राणि । एतावत्यो ह्यर्चो याः प्रजापतिसृष्टाः । तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त । ता यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त । तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयः । अथ यत्पङ्क्तिषु–तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिः । ता अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

अथेतरौ वेदौ व्यौहत्–द्वादशैव बृहतीसहस्राणि । अष्टौ यजुषाम् । चत्वारि साम्नाम् । एतावद्धैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टम् । तौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेताम् । तौ यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठे-

---

'सस्कर्वे' यद्ब्रह्मा मम स्वशरीरं संस्कृतं करवाणीति विचार्य स प्रजापतिर्द्वादश–बृहतीसहस्रसम्मिता 'ऋचो' 'व्यौहत्' विभक्तवान् । ऋचां न्यूनाधिक्यसङ्ख्याशङ्कां व्युदस्यति–एतावत्यो हऽर्चो याः प्रजापतिसृष्टा इति । 'तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे' इत्यादेः, 'अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन्' इत्यन्तस्यायमर्थः –ता द्वादशसहस्र-सङ्ख्याका बृहत्य ऋचो द्वित्रिचतुरादिक्रमेण पूर्ववद्विभज्यमाने त्रिंशद्भागा कृता । तत्र एकैकस्य भागस्य चतुःशतं बृहत्य, एवं त्रिंशत्तमे त्रिंशत्सङ्ख्याको व्यूहो विभागस्थानमित्यर्थः । बृहती षट्त्रिंशदक्षरा, पङ्क्तिस्तु चत्वारिंशदक्षरा, अतो दश बृहत्यो नव पङ्क्तयः सम्पद्यन्ते । एवं शतं बृहत्यो नवतिः पङ्क्तयः । तथा चैकैकभागसङ्ख्याश्चतुःशतस्य षण्णवतिकत्रिशतसङ्ख्याका पङ्क्तयः सम्पद्यन्ते । एवं सर्वासां त्रिंशत्सङ्ख्याका-त्मकानां द्वादशसहस्रसम्मितानां बृहती छन्दस्कानामृचां पङ्क्तित्वसम्पादने शतं बृहत्यो नवतिः पङ्क्तयः इति रीत्या द्वादशानां बृहतीसहस्राणां द्वादशशतानि न्यूनानि । एवं च अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयो भवन्ति । अशीत्युत्तर-शतसङ्ख्यया नियतानि शतं शतानि तावन्त्य पङ्क्तयो जाता, अष्टाशतानि दशसहस्राणि अष्टशताधिकानी-त्यर्थः । तत्र ऋचां त्रिंशत्तमभागं तत्रापि पङ्क्तिष्ववस्थानं च प्रदर्शयति–ता यत्त्रिंशत्तमे व्यूह इति । यतस्त्रिंश-द्भागा, अतो 'मासस्य' त्रिंशद्रात्रयः, यत पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त अतः 'पाङ्क्तः प्रजापतिः' पाङ्क्तत्वं नाम पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम्–पञ्चपदा पङ्क्तिरिति सङ्ख्यासाम्यात् प्रजापतेरग्नेर्मत्स्यमांसादिपञ्चनामानं पञ्च चितय इति षष्ठे प्रतिपादितम् (श. प. का. ६) ॥ २२ ॥ २३ ।'

यथा ऋग्वेदस्य त्रिंशता विभागैर्विभक्तानां द्वादशसहस्रबृहतीनां पङ्क्तित्वसम्पादनेन अष्टशताधिकदशसहस्र-सम्मिता पङ्क्तयो जाता एवं यजुःसामवेदयोरपि विभागं पङ्क्तित्वसम्पादनं च प्रदर्शयति–अथेतरौ वेदौ

(यस्ते) ते सर्व्वे त्रयो वेदाः । (०) दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिमाप्नोन्मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥

स ऽएषु त्रिषु लोकेषूखायाम् । योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चच्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथमऽआत्मा समस्क्रियत दवीयसि परो दवीयसि परः संव्वत्सरऽएव सर्व्वः कृत्स्नः समस्क्रियत ॥ २६ ॥

तान्—तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयः । अथ यत्पङ्क्तिषु—तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिः । ता अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २४ ॥

ते सर्वे त्रयो वेदाः दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्यशीतीनामभवन् । स मुहूर्तेन—मुहूर्तेनाशीतिमाप्नोत् । मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥

स एषु त्रिषु लोकेषूखाया योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चत्—छन्दोमयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा समस्क्रियत । दवीयसि परः । दवीयसि परः । सम्वत्सर एव सर्वः कृत्स्नः समस्क्रियत ॥ २६ ॥

व्यौहदिति । अनयोरपि वेदयोर्द्वादशबृहतीसहस्राणामृचां तत्र यजुषामष्टौ सहस्राणि, साम्नां चत्वारि निष्कृष्यैव कृत्वा । एतावत्य एव हि पूर्वं वेदद्वये प्रजापतिना सृष्टा ऋच इति । न ततो न्यूना वा अधिका वेत्यर्थः । तौ त्रिंशत्वेन व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतामित्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् । एवं त्रय्याः अष्टशताधिकदशसहस्रपङ्क्तिरूपत्वसम्पादनाय संवत्सरस्य प्रजापतेर्मुहूर्तसङ्ख्यासाम्येन त्रयीदशीकत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

अथात्र वेदत्रयगताः सकलाः पङ्क्तीः सम्भूय अशीत्यात्मना सम्पादयति—ते सर्वे त्रयो वेदा इति । वेदत्रये तावत् चतुर्विंशतिबृहतीसहस्राणि, षट्शताधिकैकत्रिंशत्सहस्रसम्मिताः पङ्क्तयः सम्पन्नाः । पङ्क्तिश्चत्वारिंशदक्षरा, पङ्क्तिद्वयमशीतिरेका भवति, अशीत्यक्षराणि भवन्तीत्यर्थः । एवं च वेदत्रयगताः सर्वाः पङ्क्तयो द्वयोर्द्वयोरेकैकाऽशीतिर्भवन्तीति न्यायेन अष्टशताधिकदशसहस्रसङ्ख्या इति प्रागुक्तम् । अत उभयोः सङ्ख्यासाम्या-न्मुहूर्तानामशीत्यात्मना सम्पत्तिः ॥ २५ ॥

उक्तरीत्या प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वं प्रशस्तमिति दर्शयति—स एषु त्रिषु लोकेष्विति । 'स' प्रजापतिः लोकत्रयरूपायामुखायां योनावात्मानं रेतोरूपेण निषिक्तवान् । आत्मानं विशिनष्टि—छन्दोमयमिति । त्रयीविद्या हि छन्दांसि स्तोमा देवताः सन्तीति प्रागुक्तम्, तन्मयमात्मानं निषिक्तवान् । तत्र तस्य प्रजापतेः प्रथम आत्माऽर्द्धमासे सप्तदशचतुर्विंशतिधा विभक्तः तावत्सङ्ख्या अर्द्धमासा इति तत्रैव संस्कृत इत्युच्यते । परोऽन्य आत्मा दवीयसि दूरतरे मासनिष्पादके वेदत्रयस्य त्रिंशद्धा विभागे चतुर्विंशतेर्दूरतर इत्यर्थः । पुनर्दवीयसि परः इति वचनं मुहूर्तात्मके सर्वत्राप्येतेषां बहुसङ्ख्यासम्पाद्यत्वादत्यन्तदूरतरत्वम् । एवं संवत्सर एव अर्द्धमासतिथिमुहूर्तात्मके सर्वत्रात्मा कृत्स्नः संस्कृतः ॥ २६ ॥

१—'वेदत्रयेऽपि' इत्येतत् क. पु. पाठे दृश्यते ।

तद्यत्परिश्रितमुपाधत्त । तद्रात्रिमुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्त तदहरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नकुरुत सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्माऽभवच्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उदक्रामत्स यः स उदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

(स्तु) तस्यैषा प्रतिष्ठा । य एष तपत्येतस्मादेवाध्यचीयतैतस्मिन्नध्यचीयतात्मन एवैनं तन्निरमिमीतात्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

तद् यत्परिश्रितमुपाधत्त—तद्रात्रिमुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । अथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्त—तदहरुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपत । आत्मन्नकुरुत । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्माऽभवत्—छन्दोमयः, स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उदक्रामत् । स यः स उदक्रामद्—एष स चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा य एष तपति, एतस्मादेवाध्यचीयत । एतस्मिन्नध्यचीयत । आत्मन एवैनं तन्निरमिमीत । आत्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

यदुक्तं प्रजापतेः संवत्सरस्याहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वं वेदत्रयरूपत्वं च तत्सर्वं चित्याग्नौ विभज्य प्रजापतिरूर्ध्वं उ- पधानवचनव्याख्यानेन दर्शयति—तद्यत्परिश्रितमुपाधत्तेत्यादिना । 'तत्' तदा 'परिश्रितः' शर्करामुपाधत्त प्रजापतिः रात्रिं यत् तेन रात्रिमयोपहितवान् भवति । तदनु पञ्चदश मुहूर्तानुपाधत्त, मुहूर्ता लोकम्पृणेष्टका इति उक्तम् । अत पञ्चदशलोकम्पृणेष्टकोपधानेन रात्रौ पञ्चदश मुहूर्तानुपहितवान् भवति । मुहूर्तानामशीत्या सकलाशीतीरुपहितवान् । अयमर्थः—प्रथमपरिश्रिदुपधानेन रात्रिं, पञ्चदशलोकम्पृणोपधानेन चाग्नौ संवत्सररूपे रात्रिगत-मुहूर्तान्, वेदत्रयरूपे तु पञ्चदशपङ्क्तिवर्गाशीतिरुपहितवान् । एवम् अथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्तेति योज्यम्, यजुष्मती नाम मन्त्रेणोपहिता इष्टका तदुपधानेन अहः, तामनु पञ्चदशलोकम्पृणोपधानेन अहर्गतपञ्चदशमुहूर्तान् । वेदत्रयपक्षे पञ्चदशाशीतीरुपहितवानिति । एतदुक्तं भवति—एकस्याः परिश्रितो यजुष्मत्याश्चोपधानेन रात्रिमहश्च त्रिंश लोकम्पृणोपधानेन तद्गतान् त्रिंशं मुहूर्तांस्त्रिंशतमशीतीश्चोपहितवानिति । एवं षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याकानां परिश्रितां यजुष्मतीनां चोपधानेन संवत्सरगतानहोरात्रान् लोकम्पृणोपधानेन सर्वान् मुहूर्तान् सकलाशीतीश्च चित्यग्नावुपहितवानिति । "हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवै" इति प्रजापतिना प्रतिज्ञातं निगमयति—एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नकुरुतेति । यतस्त्रयी विद्या सर्वच्छन्दस्तोमादिसर्वभूताधारः, अतस्त्रयीविद्याया आत्मन्यावापधारणाभ्यां सर्वभूतानां प्रजापतिरात्मा, सर्वच्छन्दस्तोमप्राणदेवतामयोऽभवदित्यर्थः । एवमग्निं चितवतः प्रजापतेरूर्ध्वगमनं निदर्शयति—स एतन्मय एव भूत्वेति । 'एतन्मयः' इत्येतच्छब्दः प्रकृतं सर्वं परामृशति, 'ऊर्ध्वः' 'उदक्रामत्' 'स' 'एषः' 'चन्द्रमाः' जातः ॥ २७ ॥

'तस्य' चन्द्रमोरूपस्य प्रजापतेः आदित्यात्मिका 'एषा' प्रतिष्ठा आश्रयो जातः, चन्द्रः सूर्यादित्या-

(त्स) स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषु पुष्करायां योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चदेवमेवैषऽ एतदात्मानमुखायां योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चति च्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथमऽ आत्मा सꣳस्क्रियते दवीयसि परो दवीयसि परः संवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः सꣳस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद्यत्परिश्रितऽउपदधाति । तद्रात्रिरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तानन्नु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीरुपधत्ते तदहरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तानन्नु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतऽआत्मन्कुरुते सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः सऽएतन्मयऽ एव भूत्वोर्ध्वऽउत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा । यऽ एष तपत्येतस्माद्ध्यधिचीयतऽएतस्मिन्नधिचीयतऽआत्मनऽएवैनं तन्निर्मिमीतऽआत्मनः प्रजनयति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति च्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राण-

---

स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते—यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चत्—एवमेवैष एतदात्मानमुखायां योनौ रेतोभूतं सिञ्चति—छन्दोमयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा संस्क्रियते, दवीयसि परः, दवीयसि परः । संवत्सर एव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद् यत्परिश्रितमुपधत्ते—तद्रात्रिमुपधत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । अथ यद्यजुष्मतीमुपधत्ते—तदहरुपधत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपते, आत्मन् कुरुते । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति—छन्दोमयः, स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा—य एष तपति—एतस्माद्ध्येवाधिचीयते । एतस्मिन्नधिचीयते, आत्मन एवैनं तन्निर्मिमीते, आत्मनः प्रजनयति । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति—अथैतमेवात्मानमभिसम्भवति—छन्दो-

---

स्वमात्मन स्थित इत्यर्थः । एतस्माद्ध्यध्यचीयत—इत्यादेरयमर्थः—एकमपुरुषाः प्रकादेतस्मात्सूर्यादुपर्यध्यचीयत अत 'एतस्मिन्' इत्याधारे सर्वोऽभिहित । एतस्यैव विवरणम्—आत्मन एवैनमिति । अत आधारभूतस्य सूर्यस्य प्रतिष्ठात्वमुक्तमिति ॥ २८ ॥

मध्यमप्रदेशगतायां चितौ स्वात्मनि संवत्सरमन्त्ररूपे परिश्रिद्यजुष्मतीष्टकोपधानेनादित्ये प्रतिष्ठितं यत्, तत्सर्वं निदानीन्तने यजमाने योजयितुं प्रस्तौति—स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षत इति । 'स' अनुष्ठाता 'यत्'

मयं देवतामयꣳ स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्ध्व ऽउत्क्रामति य ऽएवं विद्वाने-तत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–१ ॥ (४. २.) ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । (ऽ) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्रियन्ते तस्मादेष ऽएव मृत्युः स यो हैतं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥ १ ॥

मयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति—य एवं विद्वाने-तत्कर्म कुरुते, यो वैतदेव वेद ॥ २१ ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति । अथ म्रियन्ते । तस्मादेष एव मृत्युः । स यो हैतं मृत्युं संवत्सरं वेद—न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति । सर्वं हैवायुरेति ॥ १ ॥

यदा ' अग्निम् ' इष्टकाभि ' चेष्यमाण ' हेतौ शानच् प्रत्यय । चयनाद्धेतो ' दीक्षेत ' तदा प्रजापतिवद् सर्वमनुष्ठातव्यम् । फलं च तस्य तद्वचनी याह—यथैव तत्प्रजापतिरित्यादिना—आत्मन एवैनं निर्मिमीत आत्मनः प्रजनयति इत्यनेन । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयमत्र विशेष —प्रजापतिवृत्तान्तस्य भूतवादापेक्षाना भूतकालेऽर्थे अनद्यतने लङ् । अत्र तु वर्तमानप्रयोग इति । उक्तमर्थजानं विदुष फलमाह—स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैतीति । यदिनुष्ठानयोरयं विशेष —एकदा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं फलम् । ज्ञानमात्रे तु यावज्जीवम् । एवं कर्मणो भावनाया फलमिति । अत एव ज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानं केवलं च ज्ञानमित्युभयं दर्शितम्—य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेव वेदेति ॥ २९–२१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०–४–२) ॥

अथ संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्य्वन्तकरूपत्वं तद्रूपोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यामृतत्वलक्षणं फलम्, परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणेष्टकानां सङ्ख्या तृतीयब्राह्मणे प्रदर्श्यते—एष वै मृत्युरिति । ' मृत्यु ' आयुष क्षपयिता । संवत्सरस्य मृत्युरूपत्वं व्यनक्ति—एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामिति । परिवर्तमानाभ्याम् ' अहोरात्राभ्यामायु क्षिणोति ' हिनस्ति, "क्षिणु हिंसायाम्"—(धा. पा त. प. ४) इत्यस्य रूपम् । ' अथ ' आयु क्षयानन्तरं म्रियन्ते । संवत्सरमृत्युरूपोपासकस्य फलमाह—स यो हैतं मृत्युमिति । एवं संवत्सरो मृत्युरिति ' य ' उपास्ते अस्य ' आयु ' आयुष्य ' जरस पुरा ' ' एष ' संवत्सरो ' न ' हिनस्ति मदीयरूपमसौ जानातीत्यनुग्रहबुद्ध्येत्यर्थ. । तस्मात् सर्वमायुरेति ॥ १ ॥

(त्ये) एषऽ उऽएवान्तकः । (ऽ) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छत्यथ म्रियन्ते तस्मादेषऽ एवान्तकः स यो हैतमन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवाः । (ऽ) एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्रुर्यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

तऽएतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरे । (रऽग्नि) अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धꣳ सौम्यमध्वरं तऽएतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥

एष उ एवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति । अथ म्रियन्ते । तस्मादेष एवान्तकः । स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद—न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति, सर्वं हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवा एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्रुः । यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

त एतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरे । अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुबन्धम्, सौम्यमध्वरम् । तऽएतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥

ते हाप्यग्निं चिक्यिरे । तेऽपरिमिता ऽ एव परिश्रित ऽ उपदधुरपरिमिता युजुष्मतीरपरिमिता लोकम्पृणा यथेदमप्येतर्ह्येकऽउपदधतीति देवा ऽअकुर्वन्निति ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । (र) अमृतत्वमवरुरुत्समानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्थाति वैव रेचयथ न वाऽभ्यापयथ तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः । (स्ते) तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद्ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥ ७ ॥

ते हाप्यग्निं चिक्यिरे । तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुः, अपरिमिता यजुष्मतीः, अपरिमिता लोकम्पृणाः—यथेदमप्येतर्ह्येक उपदधति—इति देवा अकुर्वन्निति । ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरमृतत्वमवरुरुत्समानाः । तान्ह प्रजापतिरुवाच—न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्थ । अति वैव रेचयथ । न वाऽभ्यापयथ । तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः—तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद् ब्रूहि । यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥ ७ ॥

अथ यथ विध्युक्तिमन्तरेण स्वमत्याप्यतदथापन्तेव फलमिति अनु तद्विपरीतानुष्ठाने फलं न सम्पद्यतीति पुरावृत्तं प्रदर्शयति—ते हाप्यग्निं चिक्यिर इति । 'ते' पूर्वोक्ता पापहता देवा 'अग्निमपि चिक्यिरे' चितवन्तः । "चिञ् चयने"—(धा. पा. स्वा. उ. ५) "परोक्षे लिट्"—(पा. सू. ३ । २ । ११५) । "विभाषा चेः"—(पा. सू. ७ । ३ । ५८) इति कुत्वम् । "एरनेकाचः"—(पा. सू. ६ । ४ । ८२) इति यणादेशः । 'ते' चिन्वन्तो देवा 'अपरिमिताः' अनवच्छिन्ना परिश्रितो यजुष्मतीर्लोकम्पृणाश्चोपदधुः । देवैः तादृशमनुष्ठानमिदानीन्तनानुष्ठानेन सममिति सवादेन दर्शयति—यथेदमप्येतर्ह्येक उपदधतीति देवा अकुर्वन्निति । प्रथम इतिशब्दोऽनेकानुष्ठानप्रकारदर्शकः । द्वितीय इतिशब्दो हेत्वर्थे । इत्यपरिमितपरिश्रिदादिनिर्देशा अकुर्वन्नित्यन्तो हेतौ 'एतर्हि' अस्मिन्काले 'एके' आचार्यास्तथैवोपदधति । 'ते' एवमपरिमितपरिश्रिदादिनिर्देशा अनुष्ठितवन्तः 'अमृतत्वं' 'न' व्याप्तवन्तः ॥ ५ ॥

अथामृतत्वप्राप्त्यर्थं देवानां तपो दर्शयति—तेऽर्चन्तः श्राम्यन्त इति । 'अवरुरुत्समानाः' अवरोद्धुकामाः । तान् ह प्रजापतिरुवाचेत्यादेरयमर्थः—अग्निरूपः प्रजापतिः स्वात्मन्युपधेयेष्टकासङ्ख्यापरिज्ञानाभावेन पुरुषमात्रमनुवदन् हे पुत्राः स्वात्मसम्बन्धिनीरुपधानाभिष्टकानां परिश्रितां च सङ्ख्यां विमृश्योक्तवानिति । उपधत्थ, अतिरेचयथ, अभ्यापयथ, भवथ,—इति थकारो वर्तमानप्रयोगः । अभ्यापनं नामाभ्यासिरन्यूनता 'यथा ते सर्वाणि रूपाणि उपदधामेति' देववाक्यम् । दधानडोऽटि "आडुत्तमस्य पिच्च"—(पा. सू. ३ । ४ । ९२) इत्याडागमः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स होवाच । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रितऽ उपधत्त षष्टिं च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरधि षट्त्रिंशतमथ लोकम्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युपधत्ताथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्यथेति ते ह तथा देवाऽउपदधुस्ततो देवा ऽअमृता ऽआसुः ॥ ८ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत् । (दि) इत्थमेव सर्वे मनुष्या ऽ अमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यं भागो भविष्यतीति ते होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदैव त्वमेतं भागꣳ हरासाऽअथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतदु हैव तत्कर्म यदग्निः ॥ ९ ॥

स होवाच—षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्त । षष्टिं च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीः—अधि षट्त्रिंशतम् । अथ लोकंपृणा दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतान्युपधत्त । अथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथ अथामृता भविष्यथेति । ते ह तथा देवा उपदधुः । ततो देवा अमृता आसुः ॥ ८ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत्—इत्थमेव सर्वे मनुष्या अमृता भविष्यन्ति । अथ को मह्यं भागो भविष्यतीति । ते होचुः—नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसत् । यदैव त्वमेतं भागं हरासै । अथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसत्, योऽमृतोऽसत्—विद्यया वा कर्मणा वेति । यद्वै तदब्रुवन्—विद्यया वा कर्मणा वेति । एषा हैव सा विद्या—यदग्निः । एतदु हैव तत्कर्म—यदग्निः ॥ ९ ॥

(स्ते) ते यऽएवमेतद्विदुः । (ये) ये वैतत्कर्म कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त ऽएवामृतत्वमभिसम्भवन्त्यथ यऽएवं न विदुर्ये वैतत्कर्म न कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति तऽएतस्यैवान्नं पुनः पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते । (तऽ) एतमेव तदन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति यं देवाऽआप्नुवन्नेतमुपधत्ते यथैवैनमदो देवाऽउपादधत ॥ ११ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये वैतत्कर्म कुर्वते—मृत्वा पुनः सम्भवन्ति । ते सम्भवन्त एवामृतत्वमभिसम्भवन्ति । अथ यऽएवं न विदुः । ये वैतत्कर्म न कुर्वते, मृत्वा पुनः सम्भवन्ति—त एतस्यैवान्नं पुनः पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते—एतमेव तदन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति—यं देवा आप्नुवन्, एतमुपधत्ते । यथैवैनमदो देवा उपादधत ॥ ११ ॥

बाधक, बाध्यनामभावे बाधकत्वमपि निवृत्तमित्यर्थः । अथ देववाक्यम्—'अत' एतस्मात् 'परः कश्चन' अपि 'शरीरेण' 'सह' 'नामृतोऽसत्' अमृतो न भवेत् । अन्ये पश्चात्कालस्य त्वत्तः अमरेति । हे मृत्यो त्वम्, यदा 'एतं भागं' शरीरलक्षणं 'हरासै' आहरेः—"हृञ् हरणे"—(धा. पा. भ्वा. प. ९२१) पञ्चमे लकारे "लेटोऽडाटौ"—(पा. सू. ३।४।९४) इत्याडागमे "वैतोऽन्यत्र"—(पा. सू. ३।४।९६) इत्यैकारः । अथ तदनन्तरमेव शरीरेण व्याहृत्य शरीरं विहायेत्यर्थः । अमृतोऽसत् भवेत् । किमेव सर्वोऽप्यमृतः ? नेत्याह—योऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति । यो 'विद्यया' उपासनया 'कर्मणा' अनुष्ठानेन वाऽमृतत्वं प्राप्नोति तस्य शरीरं त्वया भागत्वेन स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । यदुक्तं देवैः—'विद्यया वा कर्मणा वेति' तयोरर्थं श्रुतिः स्वयमाह—यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वेति । अग्निविद्यैव विद्या, अग्निचयनमेव कर्म नान्यविषयं ज्ञानं कर्म वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्म कुर्वता विदुषाऽविदुषा च शरीरपरित्यागोत्पत्ती समाने, पुनः कर्मविद्याभ्यां ज्ञाने विशेष इत्याशङ्क्योभयोः फलव्यतिरेकं दर्शयति—ते य एवमेतद्विदुरिति । अग्निविद्यावन्तोऽनुष्ठातारश्च 'मृत्वा' शरीरं विहाय 'पुनः सम्भवन्ति' उत्पद्यन्ते, उत्पद्यमाना अमृता एवोत्पद्यन्ते । ये तु विद्याकर्मविरहितास्ते मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमाना मृत्यो 'रन्नं' भवन्ति । मृत्युना अद्यमाना भवन्तीति विद्याकर्मणोरभावेऽमृतत्वाभाव इति व्यतिरेकोऽस्मिन्नर्थः ॥ १० ॥

यदन्त्याऽऽहुतौ च फलमित्युक्तम्, अनूद्य तदर्थमाह—स यदग्निं चिनुत इति । यदा 'अग्निं' चिन्वानस्तदा 'यं देवाः' पूर्वमाप्नुवन् 'एतमेव' अन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति—अन्तकादिरूपाग्निचयने देवैरनुष्ठितत्वेन प्राप्तमेवेत्यर्थः । देवा यथा पूर्वमुपादधत, तद्वदेवायमप्युपधत्ते इत्याह

परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्धमासान्मासानृ-
तूँल्लोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

(तास्त) तया॒ः परिश्रितः । (ता) रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साऽऽप्तिः
क्रियते रात्रीणां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह
वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिं गार्हपत्ये
परिश्रयति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु द्वेऽएकषष्टे शतेऽआहवनीये ॥ १३ ॥

परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहानि । अर्धमासान्, मासान्, ऋतून् । लोकं-पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

तद् याः परिश्रितः—रात्रिलोकास्ताः । रात्रीणामेव साऽऽप्तिः क्रियते, रात्रीणां प्रतिमा । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्य रात्रयः । तासामेकविंशतिं गार्हपत्ये परिश्रयति । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु । द्वे एकषष्टे शते आहवनीये ॥ १३ ॥

साधनैक्यं दर्शयति—एतमुपयन्ति यथैतेनमदो देवा इति । अद-—शब्दो विप्रकृष्टवचनः, पूर्वं यथा देवा एत-मग्निमुपादधुः एवमेनमग्निमिदानीमनुष्ठाताऽप्युपधत्ते ॥ ११ ॥

यदनेन “ सर्वमेव प्रजापतिमग्निमाप्नोति ” इति समनन्तरातीतग्रन्थे (श.प.१०।४।३।११) उदितम्, तदेव विशदयति—परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोतीत्यादिना । परिश्रितां रात्रिरूपत्वं यजुष्मतीनामहोरूपत्वं च (श प १०।४।२।२७) प्रागुक्तम् । यजुष्मतीभिरेवार्द्धमासमासर्तुप्राप्तिरुत्तरत्र वक्ष्यते—“ ततो याश्चतु-र्विंशतिरर्द्धमासलोकास्ता अर्द्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽथ या द्वादशमासलोकास्ता-मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ता उ द्वे द्वे सहऽर्तुलोका ऋतूनामन्यतायै ”—(श.प.१०। ४।३।१९) इति । लोकम्पृणाभिरिष्टकाभिर्मुहूर्त्ताना्प्नोति । तासां मुहूर्त्तरूपत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

परिश्रिदादीनि रात्र्यहरादिरूपाणीति क्रमेण विवृणोति—तद्याः परिश्रित इत्यादिना । तत्र परिश्रितां सङ्ख्यां, स्थानविशेषेण तद्विभागं चाह—षष्टिश्च त्रीणि च शतानीति । गार्हपत्ये एकविंशतिं परिश्रित उप-दध्यात् । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्विति । धिष्ण्या अष्टौ—होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपोतृनेष्टॄणां षण्णां षट्, आग्नीध्रीयमार्जालीयौ द्वौ । अत्र परिश्रिदिष्टकाविभागं कात्यायनः सूत्रयामास—“ धिष्ण्याग्निनोऽपीष्टकालोक-म्पृणाभिश्च सर्वां स्त्र्यधो न्युप्य न्युप्य पृश्निपत्सा चाग्नीध्रीये सकृन्मन्त्रवचनम् । होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ब्राह्मणा-च्छंस्ये द्विरेकादशसु मार्जालीये शेषा अष्टेष्टका । पादद्विष्टकं परिश्रितः परिनिधाय ” (का. श्रौ. सू. १८। ९२-९९) इति । अत्र पृश्निपत्सेति यजुष्मतीष्टका । त्रिद्विपदे मन्त्रावृत्तिवाचके । अत्र होत्रब्राह्मणाच्छंसमार्जा-लीयानां त्रयाणां सम्भूय अष्टात्रिंश परिश्रितः । शिष्टानां पञ्चानां धिष्ण्यानामष्टाविति चत्वारिंशत् । उभयोर्मेलना-न्नाऽशीतिर्भवन्ति । आहवनीये तु एकषष्टयुत्तरद्विशतसङ्ख्याका परिश्रितः । ‘ एकषष्टे ’ इति—“ तदस्मिन्नधिक-मिति दशान्ताड्डः ”—(पा. सू. ५।२।४५) इति षष्टिशब्दाड्डः प्रत्ययः ॥ १३ ॥

'(प्रेऽय) अथ यजुष्मत्यः । (त्यो) दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मऽउलूखलमुसलेऽउखा पञ्च पशुशीर्षाणि पञ्चदशापस्याः पञ्च च्छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ कं० ४९)

अथ यजुष्मत्यः-दर्भस्तम्बः, लोगेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषौ, स्रुचौ, स्वयमातृण्णा, दूर्वेष्टका, द्वियजुः, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतव्ये, अषाढा, कूर्मः, उलूखलमुसले, उखा, पञ्च पशुशीर्षाणि, पञ्चदशापस्याः, पञ्च च्छन्दस्याः, पञ्चाशत्प्राणभृतः । ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥

यजुष्मतीनां सङ्ख्याम्, चितिषु तद्विभाग च दर्शयति-अथ यजुष्मत्य इति । सङ्ख्या तावत्-" ता सर्वा पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि " (१९ कण्डिकायां) इति वक्ष्यते । अत्र पञ्चचितिभेदेन यजुष्मती परिगणयति-दर्भस्तम्ब इत्यादिना । " कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीं" (का. श्रौ. सू. १७ । ४६) इति तस्योपधानमुक्तम्, अस्य तूष्णीमुपधानात्कथ यजुष्मदिष्टकानाम्ना व्यपदेश. ? सत्यम्; अस्योपरि समन्त्रहोमकरणादस्य यजुष्मत्त्वम् उच्यते । तथा च त प्रस्तुत्य कात्यायन –" पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्नभिजुहोति सजूरब्द इति " (का. श्रौ. सू. १७ । ४७) इति । लोगेष्टका नाम " मा मा हिंसीन् " (वा. स. १२।१०२) इति मन्त्रेणोपहितास्तस्त इष्टका –(का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । " अपां पृष्ठमसि " (वा. स. १३-२) इति-मन्त्रेणोपहित पुष्करपर्णम् (का. श्रौ. सू. १७ । ७२) । " ब्रह्म जज्ञानम् " इति रुक्म (का श्रौ. सू. १७ । ७४) । " हिरण्यगर्भः " (वा. स १३ । ४ ।) इति पुरुष उपहित (का. श्रौ. सू. १७ । ७९) । " अग्नेष्ट्वा " (वा. सं. १३ । १३ ।) इति मन्त्रेण घृतपूर्णा कार्ष्मर्यमयी स्रुक् (का. श्रौ सू. १७ । ८४) । " इन्द्रस्य त्वा " (वा. स. १३ । १४) इति दधिपूर्णोदुम्बरी स्रुक् (का. श्रौ. सू. १७ । ८९) । " ध्रुवाऽसि " (वा. स. १३ । १६) इति स्वयमातृण्णा (का. श्रौ. सू. १७ । ८७) । " काण्डात्काण्डात् " (वा. स. १३ । २०) इति दूर्वेष्टका (का श्रौ सू. १७ । ९०) । " यास्ते अग्ने सूर्ये " (वा. स. १३ । २२) इति मन्त्रेणोपहिता द्वियजुर्नामेष्टका (का. श्रौ. सू. १७ । ९२) । " विराट् स्वराट् " (वा. स. १३।२४) इति 'रेतःसिचौ' (का. श्रौ. सू. १७ । ९४) । 'प्रजापतिष्ट्वा सादयतु" (वा. स. १३ । २४) इति " विश्वज्योतिः" (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । " मधुश्च माधवश्च " (वा. स. १३ । २५) इति द्वे ऋतव्यसंज्ञके (का. श्रौ सू. १७ । ९६) । " अषाढाऽसि " (वा. स. १३ । २६) इति " अषाढा " (का. श्रौ. सू. १७ । ९७) । " मधु वाता ऋतायते " (वा. स. १३ । २७–२९) इति मन्त्रैरुपहित ' कूर्मः ' (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । " विष्णोः कर्माणि " (वा. स. १३ । ३३) इति ' उलूखलमुसले ' (का. श्रौ सू. १७ । १०२) । " ध्रुवासि " (वा. सं. १३ । ३४) इति मन्त्रेण उखा (का. श्रौ. सू. १७ । १०६) ।

(२) अथ द्वितीया। पञ्चाश्विन्यो द्वेऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्याऽएकया न विꣳशतिर्वयस्यास्ताऽएकचत्वारिꣳशद्द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥

(३) अथ तृतीया। स्वयमातृण्णा पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्रऽऋतव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिꣳशच्छन्दस्याश्चतुर्दश वालखिल्यास्ताऽएकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया—पञ्चाश्विन्यः, द्वे ऋतव्ये, पञ्च वैश्वदेव्यः, पञ्च प्राणभृतः, पञ्चापस्याः। एकया न विंशतिर्वयस्याः। ता एकचत्वारिंशत् द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥

अथ तृतीया—स्वयमातृण्णा, पञ्च दिश्याः, विश्वज्योतिः, चतस्र ऋतव्याः, दश प्राणभृतः, षट्त्रिंशच्छन्दस्याः, चतुर्दश वालखिल्याः। ता एकसप्ततिः तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

"आदित्यं गर्भम्" (वा. सं. १३। ४१) इति प्रतिमन्त्रमुपहितानि 'पञ्च पशुशीर्षाणि' (का. श्रौ. सू. १७। ११६)। "अपां त्वेमन्" (वा. सं. १३। ५३) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता 'पञ्चदशापस्याः'—(का. श्रौ. सू. १७। १२४)। गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमुपहिता 'पञ्च च्छन्दस्याः'। "अयं पुरो भुवः" (वा. सं. १३। ५४) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता 'पञ्चाशत् प्राणभृतः' (का. श्रौ. सू. १७। १२५)। एवं प्रथमचितौ दत्ता पशुभिरिष्टका सम्भूय गणयिता—द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिरिति। द्वाभ्यामून शतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

द्वितीयायां चितौ दर्शयन्ते इति प्रतिजानीते—अथ द्वितीयेति। "ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः"—(वा. सं. १४। १) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता 'पञ्चाश्विन्यः' (का. श्रौ. सू. १७। १८०)। "शुक्रश्च शुचिश्च"—(वा. सं. १४। ६) इति 'द्वे ऋतव्ये' (का. श्रौ. सू. १७। १८१)। "सजूर्ऋतुभिः"—(वा. सं. १४। ७) इति प्रतिमन्त्रं 'पञ्च वैश्वदेव्यः' (का. श्रौ. सू. १७। १८२)। "प्राणं मे"—(वा. सं. १४। ८) इति पञ्चभिर्मन्त्रैरुपहिता 'पञ्च प्राणभृतः' (का. श्रौ. सू. १७। १८५)। "अपः पिन्व" (वा. सं. १४। ८) इति प्रतिमन्त्रं 'पञ्चापस्याः' (का. श्रौ. सू. १७। १८६)। "मूर्धा वयः"—(वा. सं. १४। ९) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता एकोनविंशतिर्वयस्याः (का. श्रौ. सू. १७। १८७)। एवं द्वितीयायां चितौ एकचत्वारिंशदुपधेयाः ॥ १५ ॥

तृतीयायां "इन्द्राग्नी अव्यथमानाम्"—(वा. सं. १४। ११) इति मन्त्रेणोपहिता 'स्वयमातृण्णेष्टका' (का. श्रौ. सू. १७। १९१)। "राज्ञ्यसि"—(वा. सं. १४। १३) इति प्रतिमन्त्रम्। 'पञ्च दिश्याः' (का. श्रौ. सू. १७। १९२)। "विश्वकर्मा त्वा सादयतु"—(वा. सं. १४। १४) इति मन्त्रेण 'विश्वज्योतिः' (का. श्रौ. सू. १८। १९३)। "नभश्च नभस्यश्च"—(वा. सं. १४। १५) इति "इषश्चोर्जश्च"—(वा. सं. १४। १६) इति च 'चतस्र ऋतव्याः' (का. श्रौ.

(ड) अथ चतुर्थी । (थ्यी) अष्टादश प्रथमाऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश ताः सप्तचत्वारिᳫँशच्चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥

(ड) अथ पञ्चमी । पञ्चासपत्नाश्चत्वारिᳫँशद्विराजऽएकया न त्रिᳫँशत्स्तोमभागाः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाऽएकत्रिᳫँशच्छन्दस्याऽअष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चितिरृतव्ये विश्वज्योतिर्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाऽश्मा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते ताऽअष्टात्रिᳫँशᳫँ शतं पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थी—अष्टादश प्रथमाः, अथ द्वादश, अथ सप्तदश । ताः सप्तचत्वारिंशत् चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चमी—पञ्चासपत्नाः, चत्वारिंशद्विराजः, एकया न त्रिंशत्स्तोमभागाः, पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः, एकत्रिंशच्छन्दस्याः, अष्टौ गार्हपत्या चितिः, अष्टौ पुनश्चितिः, ऋतव्ये, विश्वज्योतिः, विकर्णी च, स्वयमातृण्णा च, अश्मा पृश्निः, यश्चितेऽग्निर्निधीयते । ता अष्टात्रिंशं शतं पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

सू. १७ । १९४–१९६) । " आयुर्मे पाहि " (वा. स. १४ । १७) इति प्रतिमन्त्रम् ' दश प्राणभृत '–(का. श्रौ. सू. १७ । १९७) । "मा च्छन्द प्रमा च्छन्द " (वा. स. १४ । १८) इति प्रतिमन्त्रम् ' षट्त्रिंशच्छन्दस्या ' (का श्रौ सू. १७।१९८) । " मूर्द्धाऽसि राट् "–(वा. स. १४।२१) इति प्रतिमन्त्रम् ' चतुर्दश वालखिल्या '–(का. श्रौ. सू १७ । १९९–२०३) । एव तृतीयस्या चितौ एकसप्ततिर्यजुष्मत्य ॥ १६ ॥

चतुर्थ्याम्—" आशुस्त्रिवृत "–(वा. स. १४ । २३) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता अष्टादश स्तोमाख्या इष्टका प्रथमा इत्युच्यन्ते । " अग्नेर्भाग "–(वा स० १४ । २४) इति प्रतिमन्त्रम् ' दश स्पृत ' (का. श्रौ सू. १७।२११–२२०) । "सहश्च सहस्यश्च "–(वा.स.१४।२७) इति द्वे ऋतव्ये (का. श्रौ.सू. १७। २२१) । मिलित्वा ' अथ द्वादश ' इत्युक्तम् । " एकयाऽस्तुवत "–(वा. स. १४ । २८) इति प्रतिमन्त्र सप्तदश सृष्ट्य –(का. श्रौ. सू. १७।२२२) । एव चतुर्थ्यां सप्तचत्वारिंशद्यजुष्मत्य ॥१७॥

पञ्चम्याम्—" अग्ने जातान् "–(वा. स. १५ । १) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्चासपत्ना '–(का. श्रौ. सू. १७ । २२६) । " एवश्छन्द "–(वा स. १५ । ४) इति प्रतिमन्त्र ' चत्वारिंशद्विराज '–(का. श्रौ. सू. १७।२२८) । "रश्मिना सत्याय सत्य जिन्व "–(वा. स. १५ । ६) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता ' एकोनत्रिंशत्स्तोमभागा '–(का श्रौ. सू. १७।२३२) । " राज्ञ्यसि प्राची दिक् "–(वा. स. १५ । १०) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्च नाकसद '–(का. श्रौ सू. १७ । २३६) । " अयं पुर " (वा. स. १५ । १५) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्च पञ्चचूडा '–(का. श्रौ. सू १७।२३७) । "अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत् '–(वा. स. १५ । २०) इति प्रत्यृचमेकत्रिंशच्छन्दस्या –(का. श्रौ. सू. १७ । २४०) ।

(स्ता) ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ताऽअह्नामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽह्नां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ याः षट्त्रिँशत्पुरीषं तासाँ षट्त्रिँशी ततो याश्चतुर्विँशतिरर्धमासलोकास्ता ऽअर्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽथ या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ताऽउ द्वे द्वे सहऽर्तुलोका ऽऋतूनामशून्यतायै ॥ १९ ॥

ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि–अहर्लोकास्ताः । अह्नामेव साऽऽप्तिः क्रियते, अह्नां प्रतिमा । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्याहानि । अथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषम्–तासां षट्त्रिंशी । ततो याश्चतुर्विंशतिः–अर्धमासलोकास्ताः । अर्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते । अर्धमासानां प्रतिमा । अथ या द्वादशमासलोकास्ताः । मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते, मासानां प्रतिमा । ता उ द्वे द्वे ह ऋतुलोकाः ऋतूनामशून्यतायै ॥ १९ ॥

" अयं सोऽअग्नि "–(वा. सं. १२ । ४७) इत्यादिभिरष्टौ अष्टौ गार्हपत्यादिभिः " येन ऋषयस्तपसा-सत्रम् "–(वा. सं. १५ । ४९) इत्यादिभिरुपहिता अष्टौ पुनश्चितिः–(का. श्रौ. सू. १७ । २५४) । ' तरथ तरस्वथ '–(वा. सं. १५ । ५०) इति द्वे ऋतव्ये–(का. श्रौ. सू. १७।२५८) । " परमेष्ठी त्वा सादयतु "–(वा. सं. १५।५८) इति विश्वज्योतिः–(श्रौ. सू. १७ । २५९) । "प्रोथदश्व."–(वा.सं. १५।६२) इति विकर्णी–(का. श्रौ. सू. १७।२६१) । " आयोष्ट्वा सदने "–(वा. सं. १५ । ६३) इति मन्त्रेणोपहिता ' स्वयमातृण्णा–(का. श्रौ. सू. १७।२६१) । "विमान एष दिवः"–(वा. सं. १७।५४) इति दाम्यमाग्नीध्रीये उपहितः "पृश्निवरमा" सूत्र तु " पृश्निवरमा चाग्नीध्रीये " (का. श्रौ. सू. १८ । ९४) इत्युदाहरन् । चित्याग्नेरुपरि अग्निं निदधाति । " सुपर्णोऽसि " (वा. सं. १७।७२) इति " वषट्कारेण " (का. श्रौ.सू. १८।१३७) इति सूत्रात् । वषट्कारान्तमन्त्रेण निहितोऽग्निराहवनीय इष्टकेत्यर्थः । एवं पञ्चम्यां चितौ असपत्नाद्या आहवनीयान्ताः आग्नीध्रीयोपहितपृश्निवरमना सह अष्टात्रिंशदधिक शतं यजुष्मत्य इष्टकाः ॥ १८

पञ्चचितिगताः यजुष्मतीः सर्वाः सम्भूय गणयति–ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानीति । पञ्चोन-चतुःशतसङ्ख्याकाः सर्वा यजुष्मत्य इत्यर्थः । एतासामेवाहरर्धमासमासर्तुरूपतां विभज्य दर्शयति–ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता इति । तत्र ' याः ' षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याकाः यजुष्मत्य इष्टकाः ता ' अहर्लोकाः ' अहर्लोकप्राप्तिहेतुभूता इत्यर्थः । ता अह्नां प्रतिमाः प्रतिकृतय इति । संवत्सरस्यापि तावन्त्येवा हानि एवं षष्ट्यधिकशतत्रये गते पञ्चत्रिंशदवशिष्टाः । अथ तासां पुरीषमन्तिमं तयोगेन षट्त्रिंशत्संख्या इत्याह–अथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषं तासां षट्त्रिंशीति । " इन्द्र विश्वा अवीवृधन् "–(वा. सं. १२ । ५६) इति मन्त्रेण पुरीषमुपधीयते, अतस्तस्यापि यजुष्मत्त्वाद्यजुष्मतीष्विष्टकासु मध्ये परिगणनमित्य-

१–अत्र कविरूपकं सर्वत्र ' प्रतिमा ' इति पाठो भाष्यानुसारि साधीयान्प्रतिभाति । एवमुत्तरत्रापि ।

(याऽअ) अथ या लोकम्पृणाः । (०) मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्त्तानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मुहूर्त्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिं गार्हपत्यऽउपदधाति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्वाहवनीयऽइतराऽएतावन्ति वै संवत्सरस्य रूपाणि तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि भवन्ति ॥ २० ॥

तद्धैके । (कऽ) आहवनीयऽएवैताः सम्पदमापिपयिषन्त्यन्ये वाऽएतेऽग्रयश्रिताः किमन्यत्रोपहिता ऽइह सम्पश्येमेति न तथा कुर्याद्दश वाऽएतानग्नींश्चिनुतेऽष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादाहु-

---

अथ या लोकम्पृणाः—मुहूर्तलोकास्ताः । मुहूर्तानामेव साऽऽप्तिः क्रियते, मुहूर्तानां प्रतिमा । ता दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतानि भवन्ति । एतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । तासामेकविंशतिं गार्हपत्य उपदधाति । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु । आहवनीय इतराः । एतावन्ति वै संवत्सरस्य रूपाणि—तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि ॥ २० ॥

तद्धैक आहवनीय एवैता सम्पदमापिपयिषन्ति । अन्ये वा एते,अग्रयश्रिताः किमन्यत्रोपहिता इह सम्पश्येमेति । न तथा कुर्यात् । दश वा एतानग्नींश्चिनुते, अष्टौ धिष्ण्यान्, आहवनीयं च

भिप्राय । ता षट्त्रिंशतमिष्टका विभज्य अर्द्धमासमासात्मिका इत्याह—ततो याश्चतुर्विंशतिर्यजुष्मत्य ता अर्द्धमासप्रतिमा —सङ्ख्यासाम्यात् अर्द्धमासात्मना सम्पन्ना । संवत्सरस्यापि तावन्त एवार्द्धमासा । अथ या द्वादश विद्यन्ते ता मासप्रतिमा सङ्ख्यासाम्यात् । एवं षट्त्रिंशदिष्टका अर्द्धमासमासात्मना सम्पन्ना । अथ कथं यजुष्मतीभिरहान्यर्द्धमासान्मासानृतूनिति । यजुष्मतीभिर्ऋतुप्राप्तिश्चेत्का तत्राह—ता उ द्वे द्वे सह ऋतुलोकाः इति । 'ता' द्वादश लोका 'द्वे द्वे' सह सम्भूय ऋतुलोका संवत्सरेऽपि वर्तन्त इति साम्यात् । किमर्थमेवं सम्पादनमिति तद्दर्शयति—ऋतूनामशून्यताया इति । ऋतूनामिष्टकारूपत्वाभाव तेषां संवत्सरावयवानामप्राप्तिर्भवतीति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

लोकम्पृणाभिर्मुहूर्तप्राप्तिं सङ्ख्यासाम्यादुपपादयति—अथ या लोकम्पृणा मुहूर्तलोकास्ता इति । तासामुपधानप्रदेशसङ्ख्याविशेषं दर्शयति—एकविंशतिं गार्हपत्य उपदधातीति । लोकम्पृणानामष्टशताधिकदशसाहस्रसम्मितानां मध्ये गार्हपत्ये एकविंशतिं लोकम्पृणा उपदध्यात् । तत्र परिश्रितोऽपि तावत्य इत्युक्तम् । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्विति । अस्मिन्नर्थे सूत्रम्—"परिश्रिदुपधानविभागसमये पूर्वमुदाहृतम् । " धिष्ण्याश्चिनोत्यष्टेष्टकाल्लोकम्पृणाभिश्च तु सक्तीन् " (का. श्रौ. सू. १८ । ९३) इत्यादिकम् । अत्र गार्हपत्यधिष्ण्यानामेकोनशतं लोकम्पृणा गताः । शिष्टा सर्वा आहवनीये उपधेया एवं परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणाभिः संवत्सरस्य सकलानि रूपाणि, अहोरात्रार्द्धमासमासर्तुमुहूर्त्तात्मकान्युपहितवान् भवतीति चयनस्य संवत्सरात्मकाग्निप्राप्ति फलमित्युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

अत्र केचनाहवनीय एव सकला अपि लोकम्पृणा उपधेया इत्याहु, तेषां मतमनूद्य दूषयति—तद्धैक

विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराट् तान्नु सर्व्वानेकमिवैवाचक्षतेऽग्निरित्येतस्य ह्येवैतानि सर्व्वाणि रूपाणि यथा संवत्सरस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतव एवमस्यैतानि सर्व्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये ह तथा कुर्व्वन्ति । (न्त्ये) एतानि हास्य ते रूपाणि वहिर्धा कुर्व्वन्त्यथो पापवस्यसं कुर्व्वन्ति क्षत्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीमाग्नीध्रीये वाऽअश्मानं पृश्निमुपदधात्यथ तᳪं सम्पश्यति किमु तᳪं सम्पश्यन्तितरा न सम्पश्येद्येनैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहते स एकादशः ॥ २२ ॥

गार्हपत्यश्च । तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् । तान्नु सर्वानेकमिवैवाचक्षते । अग्निरित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि । यथा संवत्सरस्याहोरात्राणि, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः, एवमस्यैवैतानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये ह तथा कुर्वन्ति—एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्धा कुर्वन्ति । अथो पापवस्यसं कुर्वन्ति । क्षत्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीम् । आग्नीध्रीये वा अश्मानं पृश्निमुपदधाति । अथ तं सम्पश्यति । किमु तं सम्पश्यन्तितरा न सम्पश्येत् । येनैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहते—स एकादशः ॥ २२ ॥

आहवनीय एवैता सम्पद्यमिति । लोकम्पृणानां मुहूर्तरूपाणां सम्पत्तिमाहवनीयाग्नावेवाप्तुमिच्छन्ति । तत्रैवोपपत्ति—' अन्ये वाऽस्ते भव ' गार्हपत्यधिष्ण्योपलक्षणा चिता लोकम्पृणेष्टकाभि । अत अन्यत्रोपहिता इष्टका इहाहवनीयचित्याऽग्नौ किं सम्पश्येम सम्भूय जानीमह इति केषाञ्चिन्मतम् । तस्योत्तरम्—चित्ये यजमानो दशाग्नीन्, गार्हपत्याहवनीयौ, अष्टौ धिष्ण्यान्, चिनुते । अग्निगतदशसङ्ख्याया एव विराडात्मकत्वेन वैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति—तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् अतोऽग्निर्विराड्रूप इति वदन्ति । यद्येवम् अग्नि चिनुत इत्येकवचनान्ताग्निशब्दव्यवहारः कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—तान्नु सर्वानेकमिवैवाचक्षतेऽग्निरिति । एतान्येकस्यैवाग्नेरितराणि गार्हपत्यादिलक्षणानि रूपाणि यथैकस्य संवत्सरस्य अहोरात्रार्धमासमासर्तवो रूपाणि एवमित्यर्थः ॥ २१ ॥

केषाञ्चिन्मते दोषमाह—ते ये ह तथा कुर्वन्तीति । ये तथा आहवनीय एव सर्वासम्पत्तिं कुर्वन्ति—ते ' एतानि ' गार्हपत्यधिष्ण्यलक्षणानि रूपाणि संवत्सरात्मकादग्नेर्बहिर्धा कुर्वन्ति । किञ्च पापयुक्तं कर्मैव तत् । यत ' क्षत्राय ' प्रजाभूतां वैश्यजातिं ' प्रतिप्रतिनीं ' प्रतिकोटिभूतां ' प्रत्युद्यामिनीं ' स्पर्धिनीं च कुर्वन्ति । अतो मुख्यस्याहवनीयाग्नेः सकाशादेतेषां गार्हपत्यादीनां बहिर्भावकरणात्तस्य ते सह प्रातिकूल्यमेव कुर्वन्तो भवन्ति । यद्येवमन्यत्र चितानामिष्टकानां सम्भूय परिगणनम्, तर्हि निर्ऋतिदेवत्यानां निकृष्टानामिष्टकानामन्यत्रैव सन्दर्शनं कर्तव्यमित्यभिप्रायादस्तु भूमिकामारचयति—आग्नीध्रीये वा अश्मानं पृश्निमुपदधातीति ।

(स्तु) तदाहुः । कथमु तां ऽअत्र न सम्पश्यन्तीति न ह्येना ऽअभिजुहोत्याहुत्या वाऽइष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः । कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ताऽउपहिता भवन्तीति वीर्य्यं वाऽअस्यैता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्य्यथ्ँ स ह वाऽएतथ्ँ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिथ्ँ सथ्ँस्करोति य ऽएवंविद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–२ ॥ (४. ३.)

तदाहुः—कथमु ता अत्र न सम्पश्यन्तीति । न ह्येना अभिजुहोति । आहुत्या वा इष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । वीर्यं वा अस्यैताः । अनतिरिक्तं वै पुरुष वीर्यम् । स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति । य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते । यो वैतदेव वेद ॥ २४ ॥

पृश्न्यश्मा तु यजुष्मतीमध्ये परिगणित । तस्याग्नीध्रीयेऽश्मावुपधानमत्र तूदाहृतम् । " पृश्न्यश्मा चाग्नीध्रीये "–(का. श्रौ. सू. १८।९४) इति । ' अथ त ' त अश्मान सम्पश्यन्ति—यजुष्मतीषु मध्ये सम्भूय जानाति । तद्वदितरधिष्ण्यगता अपि लोकम्पृणा कथ न सम्पश्यत् । अन्यत्र स्थितानामपि पृश्न्यश्मवत् सम्पश्यत्यन्तर्भावो न विरुध्यत इत्यर्थ । एवमन्तर्नैर्ऋतानां प्रसक्ति सम्पद्यते—येनैव निर्ऋतिमिति । येनाग्निना ' निर्ऋतिं पाप्मानमहते ' अपहति । स एकादशोऽग्नि । पूर्वं दशाग्नय उक्ता तेषामयमेकादशसङ्ख्यापूरक इत्यर्थ ॥ २२ ॥

अथ पीठिका कृत्वा चोदयन्ति—तदाहुः कथमु ता इति । नैर्ऋत्य इष्टका उपधेया इति प्रागभिहितम् । " अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति "–(श प ७।२।१।१) इति । कात्यायनेनापि " नैर्ऋती कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्र " इति—प्रक्रम्य—" दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ' असुन्वन्त ' (वा स. १२।६२) इति प्रत्यूच पराची "–(का श्रौ सू. १७। २३–२४) इति । तासा कथमत्र न परिगणनमिति चोदनार्थ । तद्दूषयति—न ह्येना जुहोतीत्यादिना । आहुतिभिरिष्टका सम्पाद्यत । नात्राहुतिरस्तीति इष्टकात्वमेव नास्ति कुतस्तासामिष्टकामध्ये परिगणनमित्युत्तरस्यार्थ । " होमेन हीष्टका भवति " इति षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादितम् । " यां यामाहुतिमजुहवु सासैन पक्त्वेष्टकाभूत्वाऽप्यपद्यत । तद्यदिष्टात्समभवस्तस्मादिष्टका "–(श. प. ६।१।२।२१) इति ॥ २३ ॥

अथासां नैर्ऋतीनां तिसृणामिष्टकानां सप्तत्यधिकशतोत्तरैकादशसहस्रसम्मितेष्टकाभ्यो नातिरेकेनोपधानमस्तीत्याशङ्क्याह—तदाहुः कथमस्यैता इति । ' अस्य ' चित्याग्ने ' अनतिरिक्ता ' ' उपहिता ' अतिरेकाभावेनोपहिता कथ भवन्तीति प्रश्नार्थ । वीर्यं वा अस्यैता इति । अस्याग्नेरेतास्तिस्र इष्टका ' वीर्यं ' वीर्यरूपा इत्यर्थ । वीर्यत्वेऽपि कथमनतिरेकस्तदाह—अनतिरिक्तं वै पुरुषमिति । पुरुषस्य वीर्यम् अनतिरिक्तम् अनधिक, तस्मादेतासामनतिरेकेणोपधानमेवेत्यर्थ । अथ विदित्वाऽनुष्ठातु केवलवेदितुश्च फलमाह—स ह वा एतं सर्वं कृत्स्न प्रजापतिमिति । य पुरुष एव पारिश्रियजुष्मतीलोकम्पृणानामुक्तविधा सम्पत्ति ज्ञात्वा चयनकर्म

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । (म्पा) पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रꣳ संवत्सरान्पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

(संस्तु) तस्य तपस्तेपानस्य । (स्यै) एभ्यो लोमगर्तेभ्य ऽऊर्ध्वानि ज्योतीꣳष्यायंस्तद्यानि तानि ज्योतीꣳष्येतानि तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसंवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

स सहस्रतमे संवत्सरे । सर्व्वोऽत्यपवत स यः सोऽत्यपवतायमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यं तं पाप्मानमत्यपवतेदं तच्छरीरं कऽउ तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वाऽएवंवित्सहस्रसंवत्सरमवरुन्द्धे ॥ ३ ॥

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान । स तपोऽतप्यत-सहस्रं संवत्सरान् पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

तस्य तपस्तेपानस्यैभ्यो लोमगर्तेभ्य ऊर्ध्वानि ज्योतींष्यायन् । तद् यानि तानि ज्योतींषि तानि तानि नक्षत्राणि । यावन्त्येतानि नक्षत्राणि—तावन्तो लोमगर्ताः । यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसंवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

स सहस्रतमे संवत्सरे सर्वोऽत्यपवत । स यः सोऽत्यपवत । अयमेव स वायुर्योऽयं पवते । अथ यं तं पाप्मानमत्यपवत-इदं तच्छरीरम् । क उ तस्मै मनुष्यः-यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वा एवं वित्सहस्रसंवत्सरमवरुन्द्धे ॥ ३ ॥

करोति, यश्च या ऋचो वेद, स प्रजापतिं चित्याग्निरूपं सर्वं कृत्स्नं संस्करोति नाधिकं न्यूनं किं तु सम्पूर्णं सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-३) ॥

उत्तरेणाध्यायद्वयेन अग्निविद्या उपासना वक्ष्यते तत्रादावस्मिन् ब्राह्मणद्वये संवत्सररूपाग्नेः तदवयवानां च सहस्ररूपेणोपासनं तत्फलं च प्रदर्श्यते । तदुपक्रमत्वे प्रजापतिवृत्तान्तेन प्रस्तौति-प्रजापतिं वै प्रजा इति । इदं प्रजाः सृजन्तं प्रजापतिं पापरूपो मृत्युरभिजघान । 'स' 'पाप्मानं विजिहासन्' त्यक्तुमिच्छन् । "ओहाक् त्यागे"-(धा. पा. जु. प. ३) सनि रूपम् । सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं तपस्तेपे ॥ १ ॥

'तस्य' 'तेपानस्य' तपश्चरितवतो रोमकूपेभ्य ऊर्ध्वमुखानि ज्योतींषि निरगच्छन् । 'तानि' इमानि 'नक्षत्राणि' 'यावन्ति' 'लोमगर्ताः' 'तावन्त' सहस्रसंवत्सरस्य दिनानि पञ्चशतपष्टि-सहस्राणि (३, ६०,०००) । तन्मुहूर्ताः, कोटिरेका, अष्टौ लक्षाणि (१, ८, ०००००) ॥ २ ॥

'स' प्रजापतिः 'सहस्रतमे' पूरणार्थे तमप् प्रत्ययः-" विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् "-(पा.

सर्व्वाऽ एवैता ऽइष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितꣳ सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजं माससहस्रेण माससहस्रेणैकैकां मासभाजमृतुसहस्रेणर्तुसहस्रेणैकैकामृतुभाजं मुहूर्तसहस्रेण मुहूर्तसहस्रेणैकैकां मुहूर्तभाजꣳ संवत्सरसहस्रेण संवत्सरं ते यऽएतमेवमग्निꣳ संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः सहस्रतमीꣳ हास्य ते कलां विदुरथ यऽएनमेवं न विदुर्न हास्य ते सहस्रतमीं चन कलां विदुरथ य ऽएवैवं वेद यो वैतत्कर्म कुरुते स हैवैतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमाप्नोति यं प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप ऽएव तप्येत यदु ह वाऽएवंवित्तपऽ एव तप्यतऽआ मैथुनात्सर्व्वꣳ हास्य तत्स्वर्ग्यं लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

सर्वा एवैता इष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितं सम्पन्नामुपासीत । अहःसहस्रेण अहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजम् । अर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजम् । माससहस्रेण माससहस्रेणैकैकां मासभाजम् । ऋतुसहस्रेण ऋतुसहस्रेणैकैकामृतुभाजम् । मुहूर्तसहस्रेण मुहूर्तसहस्रेणैकैकां मुहूर्तभाजम् । संवत्सरसहस्रेण संवत्सरम् । ते य एतमेवमग्निं संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः, सहस्रतमां हास्य ते कलां विदुः । अथ य एनमेवं न विदुः, न हास्य ते सहस्रतमीं चन कलां विदुः । अथ य एवैवं वेद, यो वैतत्कर्म कुरुते—स हैवैतं सर्वं कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमाप्नोति । यं प्रजापतिराप्नोत् । तस्मादेवंवित्तप एव तप्येत । यदु ह वा एवंवित्तप एव तप्यते—आ मैथुनात्सर्वं हास्य तत्स्वर्ग्यं लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

म् १ । २ । १६) इति । 'सहस्रसंवत्सरायुःकेऽन्तिमे संवत्सरे ' सर्वोऽत्यपवत ' अत्यक्षरत् बहुमक्षरित । इत्यर्थः । स य सोऽत्यपवत अयमेव पवमानो वायुरासीत् । अथ यमेव त मृत्युरुप पाप्मानमत्यपवत तदिदं शरीरम् अतिद्रुत शरीरमेव तदानीं प्रजापतेर्गतमित्यर्थः । क उ तस्मै मनुष्य इत्यादिना । सहस्रोपासनायाः प्रसङ्गमाह ' य सहस्रसंवत्सरमेतदग्नौ व्रतीन ' जीवतीति शेषः । तस्मै सहस्रसंवत्सरजीवनाय को वा मनुष्यः शक्नुयात् '—मनुष्यायुषः परमावधि शतम्, अतो जीवता मनुष्येण सहस्रसंवत्सरा प्राप्तुमशक्या । तर्हि तेषां कथं प्राप्तिः तदुपायमाह—विद्यया ह वा इति ॥ ३ ॥

सहस्रसंवत्सरावरोधे मनुष्यस्य विद्यैव साधनं यतः, अतस्तामुपासनामाह—सर्वा एवैता इष्टका इति । सामान्येन सर्वा इष्टकाः साहस्रीः सहस्रसम्मिता इत्युपासीत । विशेषत आह—रात्रिसहस्रेणेति । एकैका परिश्रितं रात्रिसहस्रेण सम्पन्नां रात्रिभिः सहस्रसंख्याभिः सम्पन्नाम् उपासीत । कार्त्स्न्येन व्याप्तिः सर्वत्र वीप्सार्थः । परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणानां रात्र्यहरर्धमासमासर्तुमुहूर्तात्मकत्वं (श. प १० ४।२ ब्राह्मण) प्रागुक्तम् । अहर्भाजमर्धमासभाजं मासभाजमृतुभाजमिति पदचतुष्टयस्याप्ययमर्थः—यजुष्मतीषु चतु-

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (ऋ) न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा ऽइति न हैवैवं-विदुषः किंचन मृषा श्रान्तं भवति तथो हास्यैतत्सर्वं देवा ऽअवन्ति ॥ ५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-३ ॥ (४. ४.) ॥

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । (ब्रा) वायुरग्निरिति ह शाकायनिन ऽउपा-सतेऽआदित्योऽग्निरित्यु हैकऽआहुरथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ १ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्-" न मृषा श्रान्तं, यदवन्ति देवाः "-(ऋ. सं. २।४।२२।३) इति । न हैवैवं विदुषः किंचन मृषा श्रान्तं भवति । तथो हास्यैतत्सर्वं देवा अवन्ति ॥ ५ ॥

अथादेशा उपनिषदाम्—वायुरग्निरिति ह शाकायनिन उपासते । आदित्योऽग्निरित्यु हैक आहुः । अथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा—वायुरेवाग्निः । तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति-अथैतमेवाप्येतीति ॥ १ ॥

रूनवत्सु शतसंख्यासु चतुष्कासु मध्ये पञ्चत्रिंशत्तमसंख्या अहोरात्रा । चतुर्विंशतिरर्द्धमासरूपा । द्वादश-वशिष्टा मासरूपा । ता एव द्वे द्वे भूत्वा षड् ऋतुरूपा । तदभिप्रायेण अहर्मासमित्युक्तम् संवत्सरेण सम्पन्ना-मुपासीत । एवमर्द्धमासमासानित्यादि व्याख्येयम् । मुहूर्तभागमिति लोकम्पृणानिष्टकाम् । संवत्सरसहस्रेण संवत्सरानिति । समष्टिरूपादि यानिष्टिपदम् । उपासन फलमाह—य एतमेवमग्निं संवत्सरेण सम्पन्नं विदुरिति । सहस्रतमीष्टिका यावानिष्टकानुभूतामग्निरूपज्ञानफलं विदुर्जानन्ति । येषां तादृशज्ञानाभावस्तेषां पापनरहेतुभूतोपायदर्शनाभावं इत्याह—अथ य एतमेवमिति । सर्वेषु व्यापारेष्वपि एतदुपासनं कर्तुं युज्यत इति वक्तुम् । अमिथुनादिति । मैथुनान्यव्यापारेषु सर्वेष्वपि एततत् अभिसत्त्वप्रधानां च सहस्राभिरूपज्ञानफल-करोति तस्मात्स्वर्गलोकप्राप्तिसर्वत्रैव पर्व ॥ ४ ॥

विदुषः किंचिदपि व्यापारमात्रं व्यर्थं न भवतीत्यर्थे मन्त्रं संवादयति—तदेतदृचाऽभ्युक्तं न मृषेति । अत्र "न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा " इत्येतावान् पाद एव संवादः । उत्तरस्मिन्पादत्रये लोपामुद्राऽगस्त्यप्रतिपा-दकानि । अनवाव जयाव अभ्यजाविवेति त्रीणि द्विवचनान्तानि पदानि प्रयुक्तानि । तान्यत्र न सङ्गच्छन्त इति पाद एव संवादत्वेन पठितः । पादस्यार्थमाह—न हैवैवं विदुष इति । एवं जानानस्य पुरुषस्य किंचन किंचिदपि न मृषा श्रान्तं व्यर्थः श्रमो न भवति । एवं विद्वान् यः कुरुते तत्सर्वं यस्मात् देवा रक्षन्ति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ४ । ४) ॥

एवं प्रजापत्यात्मकनमष्टिरूपोपासनामभिधाय व्यष्टिरूपाग्निविषयामुपासनां वक्तुं प्रतिजानीते—अथादेशा उपनिषदामिति । ' अथ ' अनन्तरम् ' उपनिषदां ' रहस्यार्थानाम् ' आदेशाः ' उपदेशाः वक्ष्यन्त इत्यर्थः । तत्र वाय्वादिरूपत्वेनाग्न्युपासने सम्प्रदायमाह—वायुरग्निरिति । शाकायनिन आचार्याः चित्याग्निं वायु-

शाट्यायनिर्ह स्माह । संवत्सरऽएषोऽग्निस्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाऽउत्तरः शरन्मध्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतू पुच्छं प्रतिष्ठा वागग्निः प्राणो वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशऽआपो मिथुनं तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वाण्यर्धमासा नाड्योऽहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्त्राणि सऽएवं देवानभ्येतीति संवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥ २ ॥

(३) चैलकस्त्वेव ह स्माह शाण्डिल्यायनः । (ऽ) इमऽएव लोकास्तिस्रः स्वयमातृण्णा इत्यश्चितयो यजमानश्चतुर्थी सर्वे कामाः पञ्चमीमांश्च लोकान्त्सꣳस्कुर्वन्नात्मानं च सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–४ ॥ (४.५.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्त ॥ १०–४ ॥

शाट्यायनिर्ह स्माह—सम्वत्सर एषोऽग्निः—तस्य वसन्तः शिरः, ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः, वर्षा उत्तरः, शरदृतुर्मध्यम्, आत्मा हेमन्तशिशिरावृतू । पुच्छं प्रतिष्ठा, वागग्निः, प्राणो वायुः, चक्षुरादित्यः, मनश्चन्द्रमाः, श्रोत्रं दिशः, आपो मिथुनम्, तपः प्रतिष्ठा, मासाः पर्वाणि, अर्धमासा नाड्यः अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि, स एवं देवानभ्येतीति । सम्वत्सरोऽग्निः—इत्युहैव विद्यात्–एतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥ २ ॥

चैलकस्त्वेव ह स्माह शाण्डिल्यायनः—इम एव लोकास्तिस्रः स्वयमातृण्णा इत्यश्चितयः, यजमान-

---

श्चितिरुपास्यत । 'एके' केचन आचार्या आहुरिति । अथ वायुरूपत्वेनाग्न्युपासनं सयुक्तिकं प्रदर्शयति—अथ ह स्माहेति । वा–शब्दः समुच्चयार्थः । श्रौतस्य आचार्यः, हाण्डिद्गो नामाचार्यश्च वायुरेवाग्निरित्याह । एवशब्दोऽन्योपास्त्युपासनानिरासाय । यतो वायुरेवाग्निः तस्मादध्वर्युर्यदा उत्तम यज्ञसमाप्तिरूपम कर्म करोति तदैतेनैव वायुमभ्येति । तथाहि समिष्टयजुःष्विति "देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत "–(वा स.२।२१) इति–मन्त्रे "यज्ञं स्वाहा वाते धाः स्वाहा" इति वायो धारणमुक्तम्, अतो वायुरेवाग्निरित्यर्थः ॥१॥

संवत्सरे शिरःपक्षपुच्छावयवाद्युपासनां दर्शयति–शाट्यायनिर्ह स्माहेति । संवत्सरेऽपि पक्षावयवान् दर्शयति–तस्य वसन्तः शिर इति । संवत्सरात्मकस्याग्नेर्वाक्प्राणादीनि दर्शयति–वागग्निरिति । वायोऽग्निरेव तस्य वाक्त्वेन सम्पन्न, वायुः प्राणत्वेन, आदित्यश्चक्षुरात्मना, चन्द्रमा मनोरूपेण, दिशः श्रोत्रात्मना, आप एव मिथुनं प्रजननम्, तदेव तपः प्रतिष्ठात्मना, मासाः पर्वात्मना, अर्धमासा एव नाड्यात्मना, अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि, पक्षिरूपत्वेन दर्शनात् पत्राणीत्युक्तम् । "अहोरात्राणि सुवर्णोऽरजतश्च रात्रि "–इति तैत्तिरीयकश्रुतेः । एवमादीन् देवान् स एव तपोऽभ्येति गच्छतीति इतो 'सवत्सर' इत्यग्निमुपासनम् । तत्सम्बन्ध–एतन्मयो भवतीति । त्वेव विद्यात्–इति श्रुतिः । तदात्मना उपासनात्तन्मयो भवतीति । अपूर्वं शिरःपक्षपुच्छरूपावयवा सन्तीति मत्वा तदपि तथैव दर्शितम् ॥ २ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण पञ्चचितिरूपमग्निं तदवयवोपासनां दर्शयति–चैलकस्त्वेव ह स्माह शाण्डिल्यायन इति ।

चतुर्थी, सर्वे कामाः पञ्चमी । इमांश्च लोकान्त्संस्कुर्वे । आत्मानं च, सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥

शाण्डिल्यपुत्रवंशजेन मार्गेणेमाह—'इमे' त्रयो लोका 'एव' अग्ने स्वयमातृण्णावत्य—तिस्रश्चितय स्वयमातृण्णानाम सहजच्छिद्रयुक्तपाषाणेष्टका । ताश्च तिसृषु प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु उपधीयन्ते । 'यजमान' एव चतुर्थी चितिः । सर्वे कामा पञ्चमी चितिः । एवमिमांस्त्रीँल्लोकान् सर्वान् कामान्, आत्मानं, पञ्चचित्यात्मना संस्कुर्वे इति ध्यायेदिति ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–४–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्धिप्रधानीरीत्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा हेमबाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक् घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान्युदकलमजडो राजनं राजमूल्यम् ।
आज्यीयं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाद्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०–४) ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

तस्य वाऽएतस्याग्नेः (र्वा) र्वागेवोपनिषद्वाचा हि चीयतऽऋचा यजुषा साम्नेति नु दैव्याऽथ यन्मानुष्या र्वाचा हेतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तद्द ह तया चीयते ॥ १ ॥

सा वाऽएषा र्वाक्त्रेधा विहिता । (तर्चो) ऋचो यजूꣳषि सामानि तेनाग्निस्त्रेधा विहित ऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽथ हैवं त्रेधा विहितऽइत्थꣳ ह त्वेवापि त्रेधा विहितो यदस्मिंस्त्रेधा विहिताऽइष्टका ऽउपधीयन्ते पुन्नाम्न्य स्त्रीनाम्न्यो नपुꣳसकनाम्न्यस्त्रेधा विहितान्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि पुन्नामानि स्त्रीनामानि नपुꣳसकनामानि ॥ २ ॥ (शतम् ९४००)

तस्य वा एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषद् । वाचा हि चीयते, ऋचा, यजुषा, साम्नेति नु दैव्या । अथ यन्मानुष्या वाचा हेति । इदं कुरुतेति, इदं कुरुतेति । तद्द ह तया चीयते ॥ १ ॥

त्रयीमयादित्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता—ऋचः, यजूंषि, सामानि । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः । एतेन हि त्रयेण चीयते । अथ हैवं त्रेधा विहितः—इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहितः । यदस्मिंस्त्रेधा विहिता इष्टका उपधीयन्ते—पुन्नाम्न्यः, स्त्रीनाम्न्यः, नपुंसकनाम्न्यः । त्रेधा विहितान्यु एवेमानि पुरुषस्याङ्गानि—पुन्नामानि, स्त्रीनामानि, नपुंसकनामानि ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वम् "आदित्योऽग्निरित्युहैक आहुः" (श. प. १० । ४ । ५ । १) इत्युक्तं तत्र त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासनाऽस्मिन् ब्राह्मणे वक्ष्यते । अथ तस्याग्नेस्त्रयीमयत्वं दर्शयति—तस्य वा एतस्याग्नेरिति । 'वागेवोपनिषद्' रहस्यं स्वरूपम् । यतोऽग्निः ऋग्यजुः—सामरूपया दैव्या 'वाचा' चीयते, 'मानुष्या' मनुष्यसम्बन्धिन्या 'वाचा' अपि चीयते । तामेवाभिनयेनाह—इतीदं कुरुतेति 'इति इदं कुरुतेति' ॥ १ ॥

वाचस्त्रैविध्यादग्निरपि तथा वितस्त्रिविध इत्याह—सा वा एषा वाक् त्रेधा विहितेति । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः अग्निवायुसूर्यात्मनेत्यर्थः । अथ हैवं त्रेधा विहित इत्यनेन वेदत्रयद्वाराऽग्नेरुक्तत्रैविध्योपसंहारः । इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहित इत्यनेन वक्ष्यमाणत्रैविध्यप्रतिज्ञा । 'यत्' यस्मात् 'अस्मिन्' अग्नौ 'त्रेधा विहिता इष्टका उपधीयन्ते' । 'पुन्नाम्न्यः' पुंलिङ्गशब्दाभिधेया स्तोमाख्या । "स्तोमानुपदधाति"—

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनैतं त्रेधा विहितं दैवममृतमाप्नोति ता उ सर्व्वा इष्टका इत्येवाचक्षते नेष्टक इति नेष्टकमिति वाचो रूपेण वाग्घ्येवैतत्सर्व्वं यत्स्त्री पुमान्नपुꣳसकं वाचा ह्येवैतत्सर्व्वमाप्तं तस्मादेनाऽअङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येव सर्व्वाः सादयति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवꣳ सीदेति वाचꣳ ह्येवैताꣳ सꣳस्कुरुते ॥ ३ ॥

सा या सा वागसौ स ऽआदित्यः । स ऽएष मृत्युस्तद्यत्किं चार्व्वाचीनमादित्यात्सर्व्वं तन्मृत्युनाऽऽप्तꣳ स यो हैनमतोऽर्व्वाचीनं चिनुते

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनैतं त्रेधा विहितं दैवममृतमाप्नोति । ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते–नेष्टक इति, नेष्टकमिति । वाचो रूपेण । वाग्घ्येवैतत्सर्वम्–यत् स्त्री, पुमान्, नपुंसकम् । वाचा ह्येवैतत्सर्वमाप्तम् । तस्मादेना " अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद " (वा. सं. १२ । ५३) इत्येव सर्वाः सादयति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवं सीदेति । वाचं ह्येवैताः संस्कुरुते ॥ ३ ॥

सा या सा वाक्–असौ स आदित्यः । स एष मृत्युः । तद् यत्किंचार्वाचीनमादित्यात्–सर्वं तन्मृत्युनाऽऽप्तम् । स यो हैनमतोऽर्वाचीनं चिनुते–मृत्युना हैनं स आप्तं चिनुते । मृत्यवे ह स

(श. प. । ८ । ४ । १ । ४–६) इति श्रुते । ' स्त्रीनाम्न्य ' स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेया अषाढाच्छन्दस्याविकृत्यादयः । ' नपुंसकनाम्न्य ' नपुंसकशब्दाभिधेया पशुशीर्षाद्या यः । " पशुशीर्षाण्युपदधाति "–(श. प. । ७ । ५ । २ । १) इति श्रुते । यथा लिङ्गत्रयशब्दाभिधेया इष्टका लिङ्गत्रयशब्दाभिहिता–एव पुरुषस्याङ्गानि लिङ्गत्रययुक्तशब्दाभिधेयानि । यथा कर्ण, पाणि, पाद, इति पुंलिङ्गशब्दाः । नासिका, जङ्घा, इति स्त्रीलिङ्गशब्दाः । लोचन, वपु, शिर, इति नपुंसकलिङ्गशब्दाः ॥ २ ॥

' सोऽयमात्मा ' पुरुषस्त्रेधा विहित, लिङ्गत्रयशब्दाभिहिताङ्गयुक्त । अनेन त्रेधाविहितेनात्मना त्रिविधेष्टकाचितेन त्रेधा विहितम्, अग्निपुरुषात्मना त्रिविधं दैवममृतमाग्निमात्मानमाप्नोति तदुदीष्टकानां स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गशब्दाभिधेयत्वे सति तथैव कथमिष्टकाशब्दस्य लिङ्गत्रयव्यवहारो नास्तीत्याशङ्क्य वाग्रूपत्वेन परिहरति–ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षत इति । स्त्रीलिङ्गशब्देनैव व्यवह्रियन्ते न तु पुंनपुंसकलिङ्गाभ्यामिति । तदाह–नेष्टक इति, नेष्टकमिति । किमर्थमेव ' वाचो रूपेण ' वाचः स्त्रीलिङ्गत्व एतत् । सादनमन्त्रेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वमेवेत्याह–तस्मादेना अङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति । ध्रुवाशब्दात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययः । पुंनपुंसकलिङ्गं ध्रुवपदेन सादनं दर्शयति निराकरणाय–नाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदेति । नाङ्गिरस्वद् ध्रुवं सीदेति । ध्रुव इति पुंलिङ्गत्वं ध्रुवमिति नपुंसकत्वम् इत्येवमर्थवादेनानुक्तम् ॥ ३ ॥

वाच आदित्यात्मत्वमाह–सा या सा वागसौ स आदित्य इति । ' यत्किंचार्वाचीनम् ' अर-

मृत्युना ह्येनथ्ँ स ऽआप्तं चिनुते मृत्यवे ह स ऽआत्मानमपिदधात्यथ य ऽएनमत ऽऊर्ध्वं चिनुते स पुनर्मृत्युमपजयति विद्यया ह वाऽअस्यै-षोऽत ऽऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वाऽएषा वाक्त्रेधा विहिता । (तृचो) ऋचो यजूथ्ँषि सामानि मण्ड-लमेवऽर्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो यजूथ्ँष्यथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदं तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋ-ङ्मयं यजुर्मयथ्ँ साममयमात्मानथ्ँ सथ्ँस्कुरुते सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–५ ॥ (५. १.) ॥

आत्मानमपि दधाति । अथ य एनमत ऊर्ध्वं चिनुते—स पुनर्मृत्युमपजयति । विद्यया ह वा अस्यैषोऽत ऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता—ऋचः,यजूंषि, सामानि । मण्डलमेवऽर्चः, आर्चिः सामानि, पुरुषो यजूंषि, अथैतदमृतम्—यदेतदार्चिर्दीप्यते । इदं तत्पुष्करपर्णम्—तद् यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चिनोति—एतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋङ्मयम्, यजुर्मयम्, साममयमात्मानं संस्कुरुते । सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥

---

१ स्तन भूतजात तत्सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । न हि सूर्यप्रकाशानाक्रान्त वस्त्वस्ति । अत सूर्यादर्वाचीन चिनुते । मृत्युनाऽऽक्रान्तमेव विचिन्वन्यजमान स्वात्मानमपि मृत्यवे अर्पितवान् भवति । यत एवम्, अत सूर्यादूर्ध्वे चयने मृत्युकर्तृकाक्रमणस्याभावात् पुनर्मृत्युजय फल भवति । तत्कथ सूर्यादूर्ध्वं चयनमसम्भवपरिहतत्वा-दित्याशङ्क्य तत्राप्युपाय दर्शयति—विद्यया ह वा इति । यद्यपि वस्तुस्थित्या आदित्यस्योपरि चयनाभावस्त-थापि ज्ञानेनोर्ध्वचयनं सम्पादयितुं शक्यते । अतस्तथोपासनायां पुनर्मृत्युजय फल भवतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

यदुक्त विद्यया अस्यादित्यस्योर्ध्वमग्निश्चितो भवतीति तद्विशदयति—सा वा एषा वाक् त्रेधा विहितेति । सूर्यमण्डले तावत्त्रीणि विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलम्, अर्चींषि, तदन्तर्वर्ती पुरुष, इति । चयनेऽपि वेदत्रय-मस्ति तत्र 'मण्डलमेव' ऋग्रूपत्वेनोपासनीयम्, 'अर्चि' एव सामरूपत्वेन, अन्तर्वर्ती अग्निपुरुष एव यजूरूप-त्वेन । 'अर्चिर्दीप्यते' इति यत् तद् 'एतदमृत' 'तत् पुष्करपर्णं' । यत "अपां पृष्ठमसि"—(वा. स. । १३ । २ ।) इति मन्त्रेण प्रथम पुष्करपर्णमुपधाय तस्योपर्यग्नेश्चयनम् । अतस्तदात्मकेऽमृते-ऽर्चिर्मये आदित्येऽप्युपासिता स्वीयमात्मान वेदत्रयरूप चित्याग्निरूप सदर्चिर्न् 'अमृत' मृत्युबाधारहित मूर्त्यात्मको भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्य

दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१०–५–१) ॥

यदेतन्मण्डलं तपति । तन्महदुक्थं ता ऽ ऋचः स ऽ ऋचां लोकोऽथ यदे-
तदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य ऽएष ऽएत-
स्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूꣳषि स यजुषां लोकः ॥ १ ॥

मण्डलपुरुषोपासनं ब्राह्मणम् ।

यदेतन्मण्डलं तपति—तन्महदुक्थम्, ता ऋचः, स ऋचां लोकः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महा-
व्रतं तानि, तानि सामानि, स साम्नां लोकः । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः—सोऽग्निः, तानि
यजूंषि, स यजुषां लोकः ॥ १ ॥

अथ मण्डलब्राह्मणं व्याख्यायते—सूर्यमण्डलादि पुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थ उच्यते । तत्रा-
धिदैवमयमर्थः—तपनगतमहदुक्थमहाव्रतादित्रय क्रमेण मण्डलादि पुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति । अधियज्ञम-
यमर्थः—तपनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । अध्यात्ममपि मण्डलादि-
त्रयमेव दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्वर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं

अथ पण्डितमण्डनं नाम मंडलब्राह्मणभाष्यम् ॥

विचार्य सर्वविदाने. सचार्य हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु ह्याचार्यं शंकरं भजे ॥ १ ॥
पद्मपादो विश्वरूपो हस्तामलकतोटकौ । अद्वैतदीक्षागुरवः साचार्याः पान्तु पञ्च माम् ॥ २ ॥
नारायणेन्द्रपादाब्ज विदिंद्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्भोज कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥ ३ ॥
एतानि पञ्चरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकाने प्रकाशन्तां भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥ ४ ॥
नारायणेन्द्रपादाब्जनिर्भिन्दीकृतमानसः । श्रीराघवेन्द्रो जयति राजहंसपरानिधिः ॥ ५ ॥
योगसंतर चास्य राजहंससरस्वती । षड्दर्शनी प्रवक्ताऽयमिति य जानते बुधाः ॥ ६ ॥
माध्यंदिनानां शाखायां पौरुषेयत्ववर्जिते । चतुर्दशमहाकाण्डे मङ्गले तु शतायने ॥ ७ ॥
त्रिलोकीनायकाकठ्याभिमानपद्मश्रुतेः । सार्गैर्वेदैः सहोपागैर्गोपमानपदाश्रुतेः ॥ ८ ॥
त्रिलोकीनयनाब्जस्य त्रयीनूर्तेर्महौजसः । आंगनावालगोपालप्रसिद्धस्यामितद्युतेः ॥ ९ ॥
स्वरूपज्ञापक पुण्यं मंडलं ब्राह्मणं शुभम् । वर्तेते यत्तदधुना पदवाक्यप्रमाणगतः ॥ १० ॥
व्याख्यायते यथाशक्ति यथाबुद्धि यथायथम् । मुहुर्मुहुर्विचार्येतत्सूर्यभक्तिधुरन्धरैः ॥ ११ ॥
व्याख्यार्थश्रवणाद्यो हि वेदपाठो महाफलः । वाक्यार्थं मनसा ध्यायन् देवतामुपतिष्ठते ॥ १२ ॥
यदस्य पुण्यमाहात्म्यं शेषो वक्तुं न पार्यते । यत एव ततो विद्वद्भिर्वाक्यार्थः सुविचार्यताम् ॥ १३ ॥

तथाच सामब्राह्मणं—" यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति " (छां.
उ. १ । १ । १०) इति अस्य ब्राह्मणस्य मण्डलब्राह्मणमिति नामधेयम् । यतो मध्याह्नमध्यागतप्रीयतादि
" मित्रादित्यद्युपाक्युत्थसूक्तादिपतलमण्डलब्राह्मणोपादित्यमुपस्थाय " (का. शिक्. मा. सू. २ । ५) इति
सूत्रेणेदं ततो मण्डलब्राह्मणमादित्योपस्थाने विनियुक्तं इत्यध्यवसितमस्माभिः । नामार्थस्तु—मण्डलस्यावबोधकं ब्राह्मणं
मण्डलब्राह्मणमिति । शाकपार्थिवादिगणपाठात् उत्तरपदलोपेन सिध्यते । औपस्थानिकार्थाः पुरुषस्यावबोधक इत्यपि

कृष्णरूप चास्ति तदन्तर्वर्ती पुरुषश्च दृश्यते । एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम् । अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्य मृत्युगनैकत्वबहुत्वान्तिकत्वदूरत्वमीमांसा । तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासन तत्फलमिति मण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसङ्ग्रहः । अक्षरार्थो व्याख्यायते–यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थमिति । यदुक्त तन्मण्डलत्वेन ध्येयम् । एव महाव्रतचि याग्नी अर्चि पुरुषात्मना ध्येयौ, वेदत्रयस्याग्निवायुसूर्यात्मकत्वेन त्रयो वेदा देवतानीति वक्तु प्रयुज्यते । अतो मण्डलस्य बृहदुक्थद्वारा ऋग्वेदात्मकत्वोपासनमिति । उत्तरत्राधियज्ञपर्याये, माक्सामादयो यज्ञावयवरूपविशेषा इति । नोध्यात्माधियज्ञयो स्तेषामुपास्यार्थता । तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोक इति । उक्थस्य, ऋक्सङ्घात्मकत्वात्, तस्य च मण्डलात्मकत्वोपासनात् 'ऋचां लोक ' ऋग्वेदरूपेण मण्डलमुपासनीयम्, मण्डलरूपेण वा ऋग्वेद उपासनीय, तदुभयात्मना महदुक्थमुपासनीयम्, उभयथा व्याख्यातत्वात् । एवमुत्तरत्र महाव्रत सर्वसाम्ना मकमर्चीरूपमिति सामवेदात्मना वा ध्यानमर्चिषः । अग्निर्मण्डलस्थपुरुषरूप, अग्निश्च यजुर्मन्त्रसाध्य इति तस्य पुरुषत्वोक्त्या यजुर्मन्त्रसाध्यत्वोक्त्या च यजुर्वेदात्मकत्वम् । एवमुक्थमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलार्चि पुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य, ऋग्यजु सामरूपत्वम् ॥ १ ॥

विज्ञायताम् । तथा मूलग्रंथे विरहीन प्रतिभानात् । तत्रादौ भगवतस्त्रैलोक्यनायकस्यादितेयाग्रगण्यस्यादित्यस्य दिव्यगृहस्थानीय मडल तोष्टूयते श्रुत्या । तत्स्तुतौ मडलस्तित्वाधिक्योपपत्ते । यथा हि लोके राजन्यस्येद हर्म्यतल रम्य बहुमूल्य चेत्युक्ते राजन्यो बहुधनो महाभाग्य इत्यर्थासिध्यति तथैवात्रापि विज्ञायताम् । अर्चि स्तुत्यादौ पुरुषस्तुत्यादौ च अथशब्दपाठात् एतत्प्रथमकण्डिकादौ मडलस्तुत्यारम्भेऽपि उत्तरत्रस्यो अथशब्दो अनुषजनीय । प्राय पाठसामर्थ्यात् अध्याहारो मूलबाह्य । अनुषगस्तु मूले एकत्र पठितस्यापरत्र नयनम् । अनुषजितो अथशब्दो मगलार्थ । तथाच स्मृतिः–ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ" (ब्र.सू. १।१।१ इत्यत्र भाष्ये रत्नप्रभायां) । इतरावयवशब्दावानन्तर्यार्थौ । तत्र प्रतिपदव्याख्यानकाले स्पष्टीकरिष्यते । अध्याहारानुषगौ वेदेऽपि प्रथितौ । यथा 'इषे त्वा' (वा. स १ । १ । १) इत्यत्र छिनद्मीति । यथा वा तैत्तिरीयके ' तेषाꣳसहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ' (तै. स. ४ । ५ । ११) इति ऋगुत्तरार्द्धस्य उत्तरत्रोन्नयन । संप्रति कंडिका व्याख्यायते । अनुषजिताथशब्देन मगलमनुष्ठाय भागवती श्रुतिर्मंडलस्य सर्वात्मकत्व निरूपयति–यदेतन्मंडलमिति । ' एतत् ' सर्वप्राणिचक्षुर्गोचर मडल वर्तुलाकार मडयति भूषयत्यम्बरमिति मडल । ' मडिभूषणे ' । ' यत्तपति ' तन्मडल ' महत् ' सर्वजगत्पूज्य ' उक्थ ' बृहतीसहस्रत्वेन प्रसिद्धो होत्रे शस्त्रविशेष । तथाच ऋग्वेदारण्यक 'उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदति' (ऐ. आ. २ । १ । २ । १) इति । किंच ' ता ' प्रसिद्धा ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' (ऋ. स. १ । १ । १ । १) इत्याद्या ऋचोऽपि मडलमेव । ' स ' प्रसिद्ध ऋचामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि मडलमेव । औपलक्षण्येन सर्वात्मक मडलमिति भाव । यद्वा मडले महदुक्थत्वर्ग्वेदलोकत्वदृष्टि कार्या । सर्वात्मकत्वबुध्योपासितव्यमिति वा । एव कैमुतिकन्यायेन मडलाधिष्ठातार स्तोतु मडलमभिष्टूय पुनस्तेनैव न्यायेनार्चिरभिष्टवीति–अथेति । अथ मडलस्तुत्यनतर ' एतत् ' सार्वजनीन ' नु ' प्रसिद्ध ' यत् अर्चि ' त्रैलोक्यप्रकाशक सौर तेज दीप्यते ' तदर्चि ' 'महाव्रत' क्रतुविशेष । तथा च ऋग्वेदारण्यकम् । ' अथ महाव्रतमिंद्रो वृत्र हत्वा महानभवत्, यन्महानभवत्तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् ' (ऐ. आ. १ । १ । १) इत्यादि ' तानि '

१—' नाधिदैवाधियज्ञयो समानार्थता तेषामुपास्यतेति '–क्वचित्पुस्तके पाठभेद ।

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वाᳫँस आहुस्त्रयी वा एषा विद्या तपतीति वागेव तत्पश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वास आहुः–त्रयी वा एषा विद्या तपतीति–वागेव तत्पश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव तपतीति । ' त्रयी ' वेदत्रयम् ' एव ' ' तपति ' । उक्तार्थे लोकसम्मतिमाह–तद्धैतदप्यविद्वास आहुरिति । ' ह ' प्रसिद्धम् । ' अविद्वांस ' ' अपि ' ' एतद् ' ' आहु '–' एषा ' ' त्रयी ' ' एव ' ' विद्या ' ' तपतीति ' । एतदुक्तमर्थस्वरूप ' पश्यन्ती ' पर्यालोचयन्ती ' वाग् ' ' वदति '–' त्रय्येव विद्या तपतीति ' ॥ २ ॥

प्रसिद्धानि बृहद्रथन्तरमित्यादीनि सामानि आर्चिरेव ' स ' प्रसिद्ध साम्नामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि आर्चिरेव सर्वात्मकमिति यावत् । अर्थान्तर पूर्ववत् । यदर्थमेतदुभय श्रुत्वा अभिष्टुत सोऽय भगवानादित्यो अभिष्टूयते–अयेति । अथ मण्डलार्चिषो स्तुतेरूर्ध्व मण्डलाभिमानी आर्चिष्मामहोक्रियत इति शेष । ' एष ' प्राणिमात्रानुभूयमान ' य ' एतस्मिन्पूर्वोक्ते मण्डले तदभिमानी पुरुषो वर्तते । ' स ' अग्नि अत्युपलक्षित-समस्तदेवतात्मक । ' तानि ' प्रसिद्धानि इषे त्वत्यादीनि यजूषि पुरुष एव । ' स ' प्रसिद्ध । यजुषामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि पुरुष एव सर्वात्मक सर्वान्तर्यामीति भाव । तथा च मन्त्र –' सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ' (वा स. ९ । ४२) इति । पुरुषशब्दो बहुधा व्युत्पाद्यते । पूरयति स्वतेजसा भुवनत्रयमिति पुरुष । तथा च मन्त्र –' आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् ' (वा. स. ७ । ४२) इति । सर्वप्राणिशरीरेषु शेते इति वा पुरुष । तथा च श्रुति –' सर्वासु पूर्षु शेते ' (श. प १४ । २ । ५ । १८) इति । ' पुरुषविधब्राह्मणे तु–' सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ' (श. प. १४ । १ । २ । २) इति । अन्यत्सर्व पूर्ववत् ॥ १ ॥

आद्यकण्डिकायां मण्डलस्य महदुक्थाद्यात्मकत्वदृष्टिमुपदिश्य द्वितीयकण्डिकायां केवलवेदत्रयात्मकत्वमुपदिशति–सैषेति । यदेतत्तपति तन्मण्डल न भवति किंतु ' सा ' प्रसिद्धा ' एषा ' श्रीगुरुभि छात्रप्रछात्रोपछात्रद्वारा अध्याप्यमाना त्रयी विद्या तपति । एवकारो मण्डलत्वबुद्धिं दूरीकरोति । त्रयीशब्दो वेदत्रयवाचक वेदत्रयमेव तपति न मण्डलमिति इममर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति–तद्धैतदिति । तद्धेति पदच्छेद । ह किल तदेतत् पूर्वोक्तार्थजात ' अविद्वांस ' बालगोपालादयोऽपि आहु । किल किमिति त्रयी वै प्रसिद्धा । एषा विद्या तपति न मण्डलमिति । किमुत शास्त्रजन्यपरिज्ञाना महान्त इति भाव । ननु–यद्यपि अज्ञप्राज्ञप्रसिद्धिरस्ति तथापि वेदप्रसिद्ध्या भवितव्यमिति, आशङ्क्य, साऽप्यस्तीत्याह–वागेवेति । ' तत् ' विद्यात्मत्वलक्षण ' पश्यन्ती ' वीक्ष्यमाणा वेदलक्षणा वाक् वदति । किमिति–' त्रयी वा एषा विद्या तपतीति ' देहलीप्रदीपन्यायेनान्वीयते । ' ह एव ' आभ्यां निपाताभ्यां वेदा प्रमाण विद्वदविद्वदनुभवश्च प्रमाण इति सोऽसूच्यते । यत एव ततो मण्डले वेदत्रयीत्वदृष्टि कर्तव्येति भाव ॥ २ ॥

१–पुरेषु शरीरेषु इत्यर्थ । २–पाप्मनो धक्षदित्यर्थ । ३–औषद् दग्धवानित्यर्थ ।

स॒ऽ ए॒षऽ ए॒व मृ॒त्युः । (यं॒) य॒ऽ ए॒षऽए॒तस्मि॒न्म॒ण्डले पु॒रु॒षो॒ऽथै॒तद॒मृतं॒ य॒दे॒तद॒र्चि॒र्दी॒प्यते त॒स्मान्मृ॒त्यु॒र्न॒ म्रि॒यते॒ऽमृते॒ ह्य॒न्तस्त॒स्माद्उ॒ न॒ दृ॒श्यते॒ऽमृ॒ते॒ ह्य॒न्तः ॥ ३ ॥

(स्तु) त॒दे॒ष श्लो॒को भवति । (त्यु) अ॒न्तरं मृ॒त्योर॒मृ॒तमि॒त्यव॒रꣳ

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । अथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते । तस्मान्मृत्युर्न म्रियते—अमृते ह्यन्तः । तस्माद्उ न दृश्यते—अमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

तदेष श्लोको भवति । "अन्तरं मृत्योरमृतम्"—इति । अवरं ह्येतन्मृत्योरमृतम् । "मृत्या-

---

अथ मण्डलस्थपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमर्चिषोऽमृतरूपत्वं चाह—स एष एव मृत्युरिति । 'यः' 'एतस्मिन्मण्डले,' 'पुरुषः' 'सः' 'मृत्युः' । 'यत्' 'एतदर्चिर्दीप्यते ' तदमृतम् । यत. ' अमृते ' मरणरहिते, अर्चिषि ' अन्तः ' मध्ये वर्तते । अतो ' मृत्युर्न म्रियते ' । न ह्यमृतमध्यवर्ती विनश्यति । तथापि विनाशेऽमृतत्वप्राप्तिः स्यात्तद्भावेनोत्पत्तिरुपपन्नेति तात्पर्यम् । अन्तर्वर्तित्वमेव विशदयति—तस्माद्उ न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरिति । मृत्युरूपः पुरुषोऽमृतरूपेणार्चिषा परिवेष्टित इत्युक्तेऽग्निवर्गेऽर्चिराख्यमण्डलस्य पुरुषाधिष्ठितत्वम् ॥ ३ ॥

पुरुषार्चिषोरमर्त्यमण्डलमेव प्रतिष्ठेत्यस्मिन्नुक्ते चार्थे मन्त्रं संवादयति—तदेष श्लोको भवतीति । 'श्लोकः'

इय द्वितीयकण्डिकाया मण्डलस्य वेदत्रयरूपत्वमुदित्य रूपान्तरमुदित्य अथ पुरुषस्योद्देशत्वं तथापि प्रथमकण्डिकोक्तक्रमसंगत्या होमाद्यन्वयेन "अर्थक्रमो बलवान् पाठक्रमात्" । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽभिमानी वर्तते । स एष एव मृत्युः । एतत्कारणं आद्यकण्डिकोक्तान्वादाम मण्डलं निवर्तते मृत्युश्च च द्वौ क्रियते । ननु—अयमर्चिरामूर्तिर्मृत्युरन्यः कथमत्र सूर्यो मृत्युरस्ति श्रुतिर्वदतीति चेत्; मैवं ब्रह्मोपासनक्रमात्सूर्यविशुपासनपूर्वकपरिवत्सरादेव कालादिरूपेणाभ्यावर्तमानः प्राणिनां पुरुषायूंषि क्षपयति तस्मात्सूर्यो मृत्युरिति नास्ति विरोधः । अर्चिषो रूपान्तरमुदाहरति—अथेति । अथ मंडलवर्तिनो मृत्युत्वोद्देशादूर्ध्वं ' यदेतदर्चिर्दीप्यते ' ' तदर्चिरमृतम् ' । अर्चिषि अमृतबुद्धिः कर्तव्येति यावत् । मृत्युशब्दस्य मारयतीत्यर्थात्, म्रियते वा स्वयमिति, निरुक्तिद्वयमस्ति । तत्र द्वितीयामादाय सूर्यस्यानित्यत्वमाशंक्य परिहरति—' तस्मादिति ' हि यस्मात् अमृते अर्चिषि अन्तः सूर्यो वर्तते इति शेषः । तस्मान्मृत्युः सूर्यो न म्रियते । नहि अमृतमध्यवर्तिनो मृतिरस्ति अमृतवीर्यस्याबाधप्रसङ्गात् । ननु—अर्चिर्नाम सूर्यरश्मिप्रकाशकप्रतिबिम्बः, तथा सति कथं स तत्र वर्तते इत्युच्यते । सत्यं, लोके कुत्रचित् स्थापितस्य मणेः प्रभा परितः प्रसरति यदा तदा मणिः प्रभायामध्यवर्तीव प्रतिभाति । तथा अयमर्चिष्मान् सूर्यः अर्चिर्वर्तीव, इति भाव. । ननु—मंडलमेवोपलभामहे ननु ततो व्यतिरिक्तं पुरुषं इत्यत आह—तस्माद्उ—इति । इतिशब्दोऽनुविधेयः । हि यस्मात् अमृते अर्चिषि अंतरस्ति मायान्तर्वा तस्मादस्माभिर्न दृश्यते । नहि केनचिदाच्छादितं वस्तु दृश्यमानं लोकैः । अतएव सर्वज्ञान् तस्मात् सूर्यं मृत्युत्वं अर्चिषि अमृतत्वं सूर्ये नित्यत्वं च, ध्यातव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

दर्शितकण्डिकोक्तेऽर्थे प्रमाणत्वेन मन्त्रमुदाहरति—तदेष श्लोक इति । तदित्यस्य तत् तस्मिन् दर्शितकण्डि-

ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्हि पुरुषऽएतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तऽ इत्यसौ वाऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्हि मण्डलऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

अमृतमाहितम् "-इति । एतस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते " इति । असौ वा आदित्यो विवस्वान्, एष ह्यहोरात्रे विवस्ते । तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतः । " मृत्योरात्मा विवस्वति " इति । एतस्मिन् हि मण्डल एतस्य पुरुषस्यात्मा । तदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

मन्त्र पादबद्धत्वसाम्यात् । मन्त्रपाठस्त्वेवम्-' अन्तरं मृत्योरमृतं, ' 'मृत्यावमृतमाहितं,' 'मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते,' ' मृत्योरात्मा विवस्वति ' इति । अयमर्थः -मृत्यो पुरुषस्यामृतमर्चिरन्तरं व्यवधायकम् । अमृतमध्यवर्तित्वात्पुरुषस्येतरैर्जीवैरदर्शनात् अमृतमेव तस्यान्तरमित्युक्तम् । मृत्यौ पुरुषे अमृतं अमृतरूपार्चिरधिकरणं मण्डलम् , 'अन्तरम्' अवरं तदपेक्षयाऽधरत्वात् । 'आहितं 'प्रतिष्ठितम् । 'विवस्वन्तम्' 'अहोरात्रे' विवासयति-इदमहरेषा रात्रिरिति विभजति-पुनः पुनः करोतीति वा ' विवस्वान् ' आदित्यमण्डलमित्यर्थः । तं ' मृत्युः ' 'वस्ते' आच्छादयति-'सर्वतः ' स्वतेजसा परिवृणोति । 'मृत्योः ' पुरुषस्य, 'आत्मा विवस्वति' मण्डले प्रकाशत इति । अत्र वेदान्तिनो ' मण्डलस्थः पुरुष ईश्वर इति ' मण्डलं केवलं न तपति, किन्तु तन्मध्यवर्तिनी पुरुषतेजसीति प्रतिपादयन्ति । ईश्वरस्य च मृत्युरूपत्वम्, "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् '-(वे. सू.१।१।६२।२) ' ज्योतिषि भावाच्च"-(वे. सू.१।३।९।३२) " अत्ता चराचरग्रहणात् '-(वे सू. १।२।२।९) इत्येतैरधिकरणै । अत्रापि तन्मतानुसारेण मण्डलवर्तिनः पुरुषस्य मृत्युरूपत्वम् । मण्डलं च तत्राधिष्ठितं तस्य च मण्डलमेव प्रतीतिस्थानत्वेन प्रतिष्ठा-इति । पूर्वमुक्तं मन्त्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे-अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरं ह्येतन्मृत्योरमृतमि-

कर्षे एष वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रः प्रमाणं भवति । " श्लोको यशसि मन्त्रे च "-(२ । ३ । २ ।) इत्यमरः । ननु-मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि अपौरुषेयत्वाविशेषात् कथं ब्राह्मणेन मन्त्रः प्रमाणत्वेनोदाह्रियत इति चेत्, आकर्णय-उपदिशामि वेदपुरुषगर्भस्थं रहस्यं यद्यपि मन्त्रब्राह्मणे उभे परमात्मनः निःश्वसिते अनादिनी तथापि अस्ति कश्चिद्विशेषः -मन्त्रो मूलं ब्राह्मणं व्याख्यानं मन्त्रार्थप्रकाशकत्वात् । मन्त्रविनियोजकमपि कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगस्य ब्राह्मणेन प्रदर्शितत्वात् । तर्हि किं कल्पसूत्रैरिति चेत् न विनियोगस्फुटत्वस्य प्रयोजनत्वात् । तथाच सति मन्त्रब्राह्मणयोर्मूलमूलित्वात् मूलिनमपेक्ष्य मूलस्य प्राबल्यं भवति निर्धाय मूलिना मूलं प्रमाणत्वेन लिख्यते । एवमेव लोकव्यवहारस्य शिष्टगीयत्वात् । इयमेव समस्तशाखासु ब्राह्मणग्रन्थेषु मन्त्रोदाहरणानि बहुलमुपलभ्यन्ते । केचित्तु मन्त्रब्राह्मणाभ्यामनुपात्तो व्यतिरेकोऽर्थो दृढीभवतीति सङ्गिरन्ते । तर्हि सर्वशाखासहिता-

१-अमरकणनु-" यश यासि च अ क ' इति पाठोऽस्ति । वस्तुत यश श्लोक मन्त्र इत्युच्यन्त इति भाव- ।

२१००

(भ) अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलं तपत्ययᳪं स रुक्मोऽथ यदेतद्-र्चिर्दीप्यत ऽइदं तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता ऽआपः पुष्करपर्णमथ यऽ

अथाधियज्ञम्-यदेतन्मण्डलं तपति-अयं स रुक्मः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते-इदं तत्पुष्करप-र्णम् । आपो ह्येताः । आपः पुष्करपर्णम् । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः-अयमेव स योऽयं

अधियज्ञं वक्तुं प्रतिजानीते-अथाधियज्ञमिति । अत्र रुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषाणां मण्डलार्चिःपुरु

विकथयितव्यम् । परशब्देन पित्राचार्यस्वात्मव्यतिरिक्तास्त्रिवर्णिका उच्यन्ते तेभ्यो न शंसेत् । पित्रे आचार्याय स्वात्मने च शंसितव्यम् । तथा च ऋग्वेदारण्यके प्रतिप्रसवः श्रूयते-" तस्मादेव विद्वान् परस्मा अग्निं चिन्वानाय परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेत्काम पित्रे वाऽऽचार्याय वा शंसेदात्मन एवास्य तत्कृतं भवति " (ऐ. आ. ३ । २ । ४ । १०) इति । उपासकाभिप्रायमाह । नेदेताम् इति । न इत् एताम् इति पदच्छेदः । इत् इवार्थे । अहमुपासक एतां मण्डललक्षणां परमपुरुषप्रतिष्ठां न, छिनदै न छेदं करवै इति मनसि निधाय परस्मै न शंसेदेव इति पूर्वेणान्वयः । निषेधमुखेन प्रोक्तमर्थं विधिमुखेन प्रदर्शयति । एताꣳ हेति । य उपासकः कर्मकरः सन् महदुक्थं परस्मै शंसति स एतां प्रतिष्ठां छिन्ते ह छेदं कुर्यादित्यर्थः । तथाचोपासनीयः पुरुषः उपासकदृष्ट्या निष्प्रतिष्ठः सन् नोपकुर्वीतेति भावः । यस्मादेव तस्माद्याज्ञिका उक्थं शंसतीति उक्थशंसः, तं-कथशंसं शंसेः क्विप् पचादिर्वा । उक्थशासनकर्तारं होतारं ' भूयिष्ठम् ' अधिकतरं अध्वर्युप्रभृतिभ्यः ' परिचक्षते ' परितः कथयति । ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' (पा. सू. ६।४।१५८) इति इष्ठनि परे भू आदेशः । किंच याज्ञिका मिथो वदति । यदि वयमादित्योपासितारमृत्विक्त्वेन वृण्महे, सोऽपि दक्षिणावशेन वृतो भविष्यत् । तदा प्रतिष्ठां छिनत्तीति प्रतिष्ठाछिद्भवति । इदमस्माकमपि हानिकरमेव । तस्मात्प्रतिष्ठाछिन्नो भवतु न भवतु । इति हृदि निधाय याजुका अपि उपासितारं न वृणुयुः । ' हि ' एव । उक्थस्वरूपं ऋग्वेदे बहुधा प्रसिद्धम् । उक्थस्यैव शस्त्रस्य निष्कैवल्यमिति नाम । एतदेवोक्थं बहुधा उपासितव्यत्वेन बह्वृचब्राह्मणे तैत्तिरीयारण्यके । (ऐ. आ. २ । ३ । ४ । १६ इत्यत्र सायनभाष्ये) प्रपञ्चितम्, तेषां ब्राह्मणं तु पक्षित्वेन विस्तृतम्, तथाहि-' इन्द्रमिद्गाथिन ' इत्यादि मन्त्रजालं उक्थलक्षणपक्षिणः शिरः । ' अभि त्वा शूर नो नुमः ' इत्यादि दक्षिण पक्षः । ' त्वामिद्धि हवामहे ' इत्यादि उत्तर पक्षः । ' इमा नु कं भुवनानाम् ' इत्यादि पुच्छम् । ' तदिदास ' इत्यादि मध्यमशरीरम् । ' महाँ इन्द्रो य ओजसा ' इत्यादि गायत्री तृचाशीतिः ' विष्णोर्नुकम् ' इत्यादि बृहती तृचाशीतिः ' योऽपि यऽइन्द्रसोमपातम ' इत्यादि उष्णिगशीतिः आहृत्य निष्को ऽशीतय शस्त्रपक्षिणो अन्नम् । एवमादिर्महान्प्रपञ्चो उक्थशस्त्रस्य ऋग्वेदग्रन्थे परिशीलनीयः । बृहदारण्यके तु-" उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति " (बृ. उ ५ । १३ । १) इत्युक्तम् । यद्वा । उक्थशब्देन क्रतुविशेष उच्यते-' अग्निष्टोम अत्यग्निष्टोम उक्थ ' इत्यादिना सोमसंस्थासु पाठात् । तथाच प्रकृतब्राह्मणे तद्धित-पल्लोपश्छांदसः । अथेदानीं प्रकारान्तरेण कथितकथ्यमानोपासनाविभागं प्रतिजानीते-' इत्यधिदैवतमिति ' देवतामधिकृत्य प्रवृत्तमुपासनमधिदैवतमिति पूर्वोक्तरीत्यासप्रपञ्चं निरूपितमिति शेषः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमेवोपासनं विधान्तरेण प्रतिजानीते-अथाधियज्ञमिति । अथ अधिदैवतोपासनानन्तरं यज्ञमधिकृत्य

एषु ऽएतुस्मिन्मुण्डले पुरुषोऽयुमेव सु योऽयुछं हिरण्मुयः पुरुषस्तदे-
तुदेवैतुत्त्रयुछं सछंस्कृत्येहोपधत्ते तुद्यज्ञस्यैवानु सछंस्थामूर्ध्वमुत्क्रामति
तुदेतमुप्येति युऽएष तुपति तुस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येषु
तदा भवतीत्युऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

हिरण्मयः पुरुषः । तदेतदेवैतत्त्रयं संस्कृत्येहोपधत्ते । तद् यज्ञस्यैवानु संस्थामूर्ध्वमुत्क्रामति । तदेतमप्येति—य एष तपति । तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुम् । अमुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु एवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

आत्मनोपासनमित्यधियज्ञवाक्यस्य तात्पर्यम् । अक्षरार्थस्तु—' यत् ' ' मण्डलं तपति ' ' अयम् ' अत्रोपहितो रुक्मः ' यत् ' ' अर्चिर्दीप्यते ' तत् रुक्मपुरुषयोरधस्तादुपहितं ' पुष्करपर्णम् ' । कथमर्चिषः पुष्करपर्णात्मत्वं तत्राह—आपो ह्येता आपः पुष्करपर्णमिति । आर्चिषो ह्यापः, सूर्यकिरणानामेव वृष्टिकर्तृत्वात्, कार्यकारणयोरभेदेन अर्चिरेव आप इत्युक्तम् । पुष्करपर्णमपि अप्सु उत्पन्नत्वात्तदात्मकमित्यर्थः । मण्डलमध्यवर्ती पुरुष एवात्रोपहितो हिरण्मयः पुरुषः । एवमेतत् रुक्मादित्रयं मण्डलाद्यात्मना ' संस्कृत्य ' भावयित्वा इहाग्नावुपधत्ते । तदा यज्ञस्य सर्वां समाप्तिम् ' अनु ' ऊर्ध्वम् ' उत्क्रामति '—उत्क्रामन् यजमानः ' एतं ' मण्डलादिरूपेण त्रिविधमादित्यम् ' अप्येति ' प्राप्नोति । ' य एष तपति ' । अत्र कश्चिद्धर्ममाह—तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्निं चितवान् परत्रादित्यो भवति—अतः ' अग्निं ' ' परिहन्तु ' ' नाद्रियेत '—चितमग्निमिष्टकाविशेषेण नाशयितुमादरं न कुर्यात् । कुतः एषोऽग्निरमुत्र भवति परलोके यजमानशरीरात्मनोत्पद्यत इति । यद्वा परिहन्तु प्रातु स्प्रष्टुमित्यर्थः । चित्याग्निस्पर्शने दोषश्रवणात् । एवमधियज्ञमर्थो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

प्रवर्तिष्यमाणमुपासनमधियज्ञं निरूपयिष्यत इति शेषः[1] । अस्ति कश्चित् चयनक्रतौ सम्प्रदायः । यदा इष्टका उपधीयन्ते तदा पूर्वं यजनैः संस्कारैर्भूमिं शोधयित्वा शोधितभूमौ माषत्रयपरिमाणं सुवर्णं निक्षिप्य तदुपरि पद्मिनीपत्रं संस्थाप्य अद्भिः प्रोक्ष्य तदुपरि सौवर्णीं पुरुषाकृतिमावाह्य अथ इष्टका उपधीयते । ततो अग्निप्रतिष्ठेति । तदेतत्सर्वं मण्डलादौ उपास्यते उपासनाय यदेतन्मंडलमिति । एतत् प्रत्यक्षं यन्मंडलं तपति । तत् सोऽयं रुक्मश्चयनयागीयः । मंडले रुक्मदृष्टिः कार्या अपरिपतिसाम्यात् । अथ तद्दृष्टयनंतरं यदेतदर्चिर्दीप्यते तदिदं पुष्करपर्णं चायनपद्मिनीपत्रम् । तत्र तद्दृष्टिः क्रियतां उपरितनसाम्यात् । हिरण्मयो निशादानपर्यायः । तद्दृष्टयनंतरं एताः सूर्यमंडलस्थाः आपः पुष्करपर्णरूपेण पुष्करपर्णे प्रोक्षणनिमित्तेन स्थिता आपः, तत्र तद्दृष्टिः कार्या ' अथ ' तद्दृष्टयनंतरं ' य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः '—अयमेव सः ' कः ' योऽयं हिरण्मयः, चायनः पुरुषः, तत्र तद्दृष्टिः क्रियतां सर्वशरीरसाम्यात् । ' तदेतदेवैतत्त्रयं ' रुक्मपुष्करपर्णस्वरूपं संस्कृत्य इह एतत्त्रियपोरारि सुवर्णमयसर्वावयवं परमपुरुषोऽस्मीत्युपासीत इति भावः । अथर्ववेदमुपासनयज्ञमधिकृत्य प्रवचं इत्यवोचाम । सूर्यमंडले आपः सन्तीति सर्ववेदप्रवादोयः । तथा च तैत्तिरीयका आमनन्ति—' यानिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति (तै. आ. ४ अ. अनु.) इति । स्मृतिरपि—

१—एतत्सम्पादकलेखनीो ग्रन्थस्तुत्येन ' हिरण्मयः ' इति पाठः । एवमेतदपि ।

(स) अथाध्यात्मम् । यदेतन्मण्डलं तपति य एवैष रुक्मः ऽइदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्यते यदेवैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो य ऽएवैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मम् यदेतन्मण्डलं तपति, यश्चैव रुक्मः-इदं तच्छुक्लमक्षन् । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते, यश्चैतत्पुष्करपर्णम्-इदं तत्कृष्णमक्षन् । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चैव हिरण्मयः पुरुषः । अयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

'अथाध्यात्मम्' प्रदर्श्यते इतिशेषः । अत्राय विशेषः—मण्डलादित्रयस्याधियज्ञिकरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषत्रयस्य च दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृष्णवर्णद्वयतदन्तर्वर्तिपुरुषेषु तादात्म्येनोपासनमिति । अक्षन्निति । अक्षिशब्दात् । "अस्थिदधि" (पा, सू ७ । १ । ७५)—इत्यादिना अनङ् 'सुपां सुलुक्'—(पा सू, ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् । एवं मण्डलादित्रयस्य लोचनगतशुक्लादित्रयस्य च तादात्म्येन ध्यानमुक्तम् । पुरुषस्य च द्वे चक्षुषी—तत्र यथा दक्षिणे तथा सव्यलोचनेऽपि पुरुषो दृश्यते ॥ ७ ॥

'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (म. स्मृ ३ । ७६) इति । यदि मडलं निर्जलमभविष्यत् तर्हि कथमवर्षिष्यदादित्यः । हिरण्मय इति वक्तव्ये 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' (पा. सू. ६ । ४ । १७५) इति निपातनान्मयडादिलुप्तिः । यस्मादेवं तस्मात्तन्मडलार्चिरुदकपुरुषाणां चतुष्क यज्ञस्य चयनाद्यस्य सर्वा स्थितिः अनु पश्चात् चयनयागीयरुक्मादुपमितः सन् ऊर्ध्वं नभोमडलोपरि उत्क्रामति निर्गच्छति स्म इति एवकारेणावधार्यते । तत्तस्मात्कारणात् तं आदित्यपुरुषं उपासकः अप्येति प्राप्नोति इति फलनिरूपणम् । एतं ह य एष तपति तमित्यन्वयः । यस्मादेवं तस्मान्मडलादौ चयनीयपदार्थदृष्ट्युपासको अग्निं नाद्रियेत चयनादिकर्मसु न श्रद्धां बध्नीयादिति भावः । तत्र हेतुमाह—परिहृतमिति । हि यस्मात् एष उपासको यदा आदित्यमुपास्ते तदा 'अमुत्र' परलोके आदित्यमडले इति यावत् 'भवति' वर्तते । किमर्थं 'परिहृत' परितो गतः सूर्यैकभावेन गतः । हृतिरत्र गत्यर्थः, गतिः प्राप्त्यर्थः । इत्थं खलु मर्यादा यो यदुपास्ते स तदात्मा सन्नप्येति । तथा च सति आदित्योपासक, 'अमुत्र भवतीति' श्रुत्या उक्तम् । उक्तमर्थमुपसंहरति—इत्यु एवाधियज्ञमिति । पूर्वोक्तरीत्या अधियज्ञमेवोपासनं प्रपंचितं नान्यत् । उनिपातः प्रकरणविभागप्रयोजनः ॥ ६ ॥

प्रकारांतरेण उपासनांतरं प्रतिजानीते—अथाध्यात्ममिति । अथाधियज्ञोत्तरं आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रवृत्तमुपासनं अध्यात्मं कथयिष्यत इति शेषः । दक्षिणेऽक्षन्निति । कण्डिकांते पाठात् मध्यमध्येऽपि दक्षिणपदं विशेषणीयम् । दक्षिणे अक्षन् अक्षिणि । विभक्तेर्लोपः । 'तच्छुक्ल'ं धवलभागः तदिदं शुक्लं रुक्मं मडलवर्ती पुरुष एव । य एष यागीयरुक्मदृष्टांतः तद्दृष्टिं दक्षिणनेत्रस्यशुक्लं कुर्यात् । यदेतं मडलं तपति तद्दृष्टिं च दक्षिणनेत्रे कुर्यात् । रुक्माकारं मडलं शुक्लाकारं नयनं इत्युपमानात् । अपेक्षभावनादूर्ध्वं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिणि 'तच्छुक्ल' शुक्लभागमध्यस्थं तदिदं तत्पुष्करपर्णं यागीयं रुक्मोपरिस्थं यत् तत्र तद्भावनां कुर्यात् । 'यदेतदर्चिर्दीप्यते' तद्दक्षिणनेत्रमिति भावयेत् आधाराधेयभावसाम्यात् उपरितनसाम्याच्च । शुक्लोपरि कृष्णं रुक्मोपरि पर्णमिति भावः ।

स ऽ एष ऽ एव लोकम्पृणा । तामेष सर्व्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयꣳ सव्येऽक्षन्पुरुषोऽर्द्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्व्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नताये तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्द्वे द्वे लोकम्पृणेऽउपधीयेते तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा–तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । तस्यैतन्मिथुनम् । योऽयं सव्येऽक्षन्पुरुषः । अर्धमु हैतदात्मनः–यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः–कृत्स्नताये तद् । यत्ते द्वे भवतः । द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् । तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे उपधीयेते । तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोऽयमुक्तदक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वेन सम्पादन इत्याह–स एष एव लोकम्पृणेति । 'स' 'एष.' दर्शमण्डलगतपुरुष एव 'लोकम्पृणा' इष्टका लोकम्पृणेष्टकाया आदित्यात्मत्वमष्टमकाण्डावसाने प्रतिपादितम्–तथा हि " अथ लोकम्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकम्पृणाऽथ हीमान् लोकान् पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति " (श. प. ८।७।२।१) इति । तां मूर्धन्यकलोकम्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते–लोकम्पृणामपि सर्वोऽग्निः कृत्स्न सतर्पयत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः 'पुरुषः' 'मिथुनं' योषित् इत्येतस्मिन् मिथुने हि 'आत्मनः' 'अर्द्धम्' अर्द्धभागः । " अर्द्धो वा एष आत्मनो

यदपत्नीकः" इत्याद्युक्तेः उक्तं 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, य एष हिरण्मयः पुरुषः, सोऽयं' 'दक्षिणेऽक्षन्' अक्षिणि पुरुषो नेत्राभिमानी रूपादिदर्शनहेतुर्यो वर्तते सोऽयमेक एव । प्राणिनेत्रेषु मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति मन्त्रवेदिति रहस्यं । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वेता. उ. ६।११) इति शाखान्तरात् । अस्यां कण्डिकायां बहुल सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाक्षात्कारविद्योतकः । एवं पूर्वत्र च चक्राराधयनपञ्चीयत्वमादित्यगतमण्डलादिनिदर्शनं च, प्राणिनेत्रपुरुषो दार्ष्टान्तिके समुच्चिनुते । हिरण्मय इत्यत्र मयट् न विकारे अभियत्वप्रसङ्गात् । अपि तु प्राचुर्ये प्रचुरः कनकाभरणो देव इत्यर्थः । दिव्यमङ्गलविग्रह इति वा । यद्वा मण्डले यागरक्तमहति शुक्ले अर्चि.-पर्यन्तदृष्टि कृष्णे मण्डलयागपुरुषद्वयदृष्टिः अक्षिपुरुषे कार्या इति वा कण्डिकार्थः ॥ ७ ॥

अथेदानीमष्टमकण्डिकायां मिथुनत्वकल्पनमुपसंहरति । स एष इति । यः पूर्वोक्तो भानुमान् स एषः लोकम्पृणात्वेनैव स्तूयमानः । लोक्यन्ते सर्वदर्शिभिरिति लोकाः प्रजाः दृष्टिद्वारा पालयतीति लोकम्पृणा सौ । पृ पालनपूरणयोः । द्वितीयाया अलुक् । आयास्थानीया दिव एष प्रत्यक्षं सर्वं सर्वात्मक । अत एव अग्निशब्दवाच्यो भानुः पतिस्थानात्मा आभिमुख्येन सम्पद्यते मिथुनीभूतत्वात् । अयभाव–एक एवादित्यो योषिद्रूपः आयाशब्देन स्वरूपतः पुरुषशब्देन चोच्यते । अत एव परमात्मप्रकरणे बृहदारण्यके " स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् " (बृ. उ. १।४।३) इति । नच परमात्मन उभयरूपत्वनिर्देशोऽस्मीति भ्रमकृद्वचोयाम । अत्र निर्दिष्टः पूजनि ।

यत्पत्नी " (तै. सं. ६।१।८)—इति तैत्तिरीयश्रुतेः । यतोऽहंमत सव्याक्षिपुरुषो नातिरिक्त इत्यर्थः । 'यदा' आत्मा 'मिथुनेन' युक्त 'तदा' 'सर्व' 'कृत्स्न' सम्पूर्णं । पुरुषद्वय मिथुनात्मना स्तौति—तद्यत्ते द्वे भवत इति । 'यत्' यदा 'ते द्वे' 'भवत' तदा 'कृत्स्नताये' पूर्णत्वाय द्वे इति व्यक्त्यपेक्ष नपुंसकलिङ्गत्वम् । यत पुरुषयो 'द्वन्द्व' यत सूर्याग्निके 'लोकपृणे' 'द्वे द्वे' 'उपधीयेते' " मिथुन लोकपृणासु मन्त्रो दश सु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च " (का. श्रौ. सू. १७।१७) इति लोकम्पृणोपधानप्रस्तावे सूत्रम् । अष्टमकाण्डे लोकम्पृणाप्रस्तावे द्वादश उपधानमुक्तम् । अथ तत्र या द्वितीया 'मिथुन' तत् 'अर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं' " स यस्यां सक्त्या प्रथमे उपदधाति ततो दशभिर्दशभि सञ्चादयति" (श. प. ८।७।२।१२) इति । द्वित्वमेवमन्यत्रापि दर्शयति—तस्माद् द्वाभ्यामिति । तस्मादेव द्वाभ्यां द्वाभ्यां यजुष्मतीलोकम्पृणाभ्यां 'चितिं' 'प्रणयन्ति' ॥ ८ ॥

" स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक " (तै. उ. भ. व. २ । ८) इति । द्युलोकादित्ययोर्मिथुनत्व सप्तान्नब्राह्मणे प्रमाणित—" तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां तत प्राणोऽजायत " (बृ. उ. १ । ५ । १२) इति । एतत्प्राक्तनकण्डिकोक्तमध्यात्माधिदैवतभेदाभाव स्थूणानिखननन्यायेन प्रबलयति । तस्येति । 'योऽयं सव्ये अक्षन्' अक्षिणि पुरुषो वर्तते । तस्यैव 'एतन्मिथुन' मिथुनत्वनिरूपणमिति भाव । सव्य दक्षिणमिति सव्यापसव्यप्रकरणे दर्शनात् । स्त्रीपुंसयोरन्योन्यात्मकत्व स्फोतयति । 'अर्द्धमुह' इति यन्मिथुनमस्ति 'एतदात्मन' आत्मन परस्परस्यार्द्ध । उ ह निपाताभ्यां प्रसिद्धि प्रकाश्यते । तथाच बृहदारण्यकम्—" तस्मादिदमर्द्ध बृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश स्त्रिया पूर्यते " (बृ. उ. १ । ४ । ३) इति स्थलान्तरेऽपि । "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" (तै. स. ६ । १ । ८) इति । इत्थ उपतिभ्यां द्युलोकद्युमणिभ्यां जगदुत्पत्तिमाचष्टे । यदेति । यदा यस्मिन् काले मिथुनेन " व्यत्ययो बहुलम् " (पा. सू. ३ । १ । ८५) इत्यनुशासनात् । मिथुन प्राक्कथित सह एकीभावेन मिलति । वै वाक्यालङ्कारे । अथ तदानीं सर्वश्चतुर्दशभुवनसमूह गगनादिभूतसमूहो वा जायते । अथ लोकजनेरूर्ध्वं 'कृत्स्न' सुरासुरदिपशुमनुष्यपक्षिसर्पादिसमूह समभवदिति शेष । लोकसृष्ट्यनन्तर प्राणिसृष्टि बृहदारण्यके प्रमाणीकृता—" आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " (बृ. उ. १ । ४ । १ ।) इत्यादिना । लोकोत्पत्ति भावयित्वा—"स ईक्षते मेऽनु लोकाश्च लोकपालान्नमेभ्य सृजा इति" (ऐ. आ. २।४।२१) इति लोकपालाद्युत्पत्तेस्तत्र भाषितत्वात् । पञ्चभूतोत्पत्तेरनन्तर प्राण्युत्पत्ति तित्तिरी रोरवीति—" आत्मन आकाश सम्भूत "(तै. उ. भ. व १) इत्यादिना भूतसर्गं समाप्य " ओषधिभ्योऽन्न अन्नात्पुरुष " (तै. उ. भ. व. १) इत्यादिना पुरुषोपलक्षितप्राणिमात्रसर्गसमाषणात् । यथा द्युलोकद्युमणी मिथुनीभूय कृत्स्न जनयत । तथा लोकेऽपीत्याह—कृत्स्नतायै इति । 'तत् यत्' तत् व्यत्ययेन तौ द्वौ कृत्स्नतायै स्वार्थे तल् । कृत्स्नाय कृत्स्नसर्गायेत्यर्थ । द्वद्व भवत । हि एव सत् तस्मात् लोकेऽपि प्राणिमात्र सत् प्रजनयतीति । प्रजननमुत्पादनसमर्थं भवति । न एकैकश । तदेतत् सर्व पुरुषविधब्राह्मणे (बृ. उ. १ । ४) आलोचनीयम् । यस्मादित्थ तस्मात् चयनेऽपि 'द्वे द्वे' इष्टके उपधीयेते अ वयुंगा । कथभूते इष्टके 'लोकपृणे' व्युत्पत्ति प्राग्वत् । औत्सर्ग्येण दर्शादावपि द्वद्वशः पात्रासादन इत्यादि बोध्य । 'तस्मात्' तस्मादेव कारणात् 'द्वाभ्या द्वाभ्याम्' इष्टकाभ्यां 'चितिं' चयन कर्तो 'प्रणयति' याज्ञिका निष्पादयति । सर्वथाऽपि द्वद्वमेव कार्यक्षमम् । नैकाकी नैकाकिनी वा इति भाव ॥ ८ ॥

स॒ ए॒ष ए॒वेन्द्रः॑। (इन्द्रो॑) यो॒ऽयं दक्षि॒णेऽक्ष॒न्पुरु॑षो॒ऽथे॒यमि॑न्द्रा॒णी ताभ्यां॑ दे॒वा ए॒तां वि॒धृति॑मकुर्व॒न्नासि॑कां त॒स्माज्जा॒याया॒ऽअन्ते॒ नाश्नी॑या॒द्वी॒र्य्य॑वान्हा॒स्माज्जा॑यते वी॒र्य॑वन्तमु ह॒ सा ज॑नयति य॒स्याऽ अन्ते॒ नाश्ना॑ति ॥ ९ ॥

त॒दे॒तद्दे॑वव्र॒तम्। (ब्रु॒) रा॒ज॒न्यब॑न्धवो मनु॒ष्या॑णामनु॒तमां॑ गो॒पाय॑न्ति त॒स्मादु॑ ते॒षु वी॒र्य॑वाञ्जायते॒ऽमृत॒वाका॑ व॒यसा॒ꣳ सा क्षि॒प्रऽये॒नं॒ जन॑यति १०

स एष एवेन्द्रः-योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः। अथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्-नासिकाम्। तस्माज्जायाया अन्ते नाश्नीयाद्। वीर्यवान्हास्माज्जायते। वीर्यवन्तमु ह सा जनयति-यस्या अन्ते नाश्नाति ॥ ९ ॥

तदेतद्देवव्रतम्। राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति। तस्मादु तेषु वीर्यवाञ्जायते। अमृतवाका वयसाम्-सा क्षिप्रऽयेनं जनयति ॥ १० ॥

यदुक्तमक्षिद्वये पुरुषद्वन्द्वं मिथुनमिति तदेव स्त्रीपुंलिङ्गेन्द्रेन्द्राणीशब्दाभ्यां विशदयति-स एष एवेन्द्र इति। दक्षिणाक्षिपुरुष इन्द्र इत्युच्यते। सव्याक्षिपुरुष इन्द्राणीत्युच्यते। इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी। "इन्द्रवरुणभव०", (पा. सू. ४।१।४९) इत्यादिना ङीषानुकौ। 'ताभ्यां' स्त्रीपुंसाभ्यामिन्द्राणीन्द्राभ्यामर्थे 'एतां' 'नासिकां' 'विधृतिं' व्यवधायकत्वलक्षणस्थानं नाम 'अकुर्वन्' यत स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये 'देवा' 'विधृतिं' कृतवन्तः। अत 'जायाया अन्ते नाश्नीयात्'-स्त्रिया समीपे स्त्रियं पश्यन् भोजनं न कुर्यादित्यर्थः। स्त्रीसमीपे भोजनाकरणस्य फलं दर्शयति वीर्यवान्हास्मादिति। अस्मात् स्त्रीसमीपे भोजनमकुर्वतो 'वीर्यवान्' सुतो जायते। यस्याः समीपे न भुङ्क्ते 'सा उ ह' साऽपि 'वीर्यवन्तम्' उत्पादयति ॥ ९ ॥

एतद् व्रतमनुतिष्ठता वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तिर्भवतीत्याह-तदेतद्देवव्रतं राजन्यबन्धव इति। यदुक्तं 'जायाया

अक्ष्णोः विधान्तरेण मिथुनत्वं कल्पयन्ने-स एष इति। 'यो अयं दक्षिणे अक्षन्' अक्षिणि 'पुरुष' अस्ति। 'स एष एवेन्द्र' 'परमैश्वर्यमण्डलपुरुषाभिन्नवान्।' 'अथ' अनन्तरं 'इयं' वामाक्षिनिष्ठकनीनिका 'इन्द्राणी' अनुपदमुक्ता इन्द्रपत्नी। एतयोर्नामद्वयम् बृहदारण्यके-"इन्धो ह वै नाम"-(बृ. उ. ४।२।२) इति। द्वितीयकण्डिकायां सव्यनेत्रस्यस्येन्द्रत्वं स्पष्टं च "अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी"-(बृ. उ. ४।२।३) इति तृतीयकण्डिकायां वामसव्यनेत्रस्थकनीनिकया पत्नीरूपत्वं प्रतिपादितम्। यतोऽनयोर्दाम्पत्यं अत एतयोः यथा दर्शनं नास्ति जातुचिदेव दर्शनम् तथा मर्यादा अपेक्षिता। तामाचष्टे-ताभ्यामिति। 'देवा' इन्द्रादयः। ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थी। तयोरर्थाय 'एतां' अग्रतोभां 'नासिकां' नयनरोर्मध्ये 'विधृतिं' मर्यादाम् 'अकुर्वन्' चक्रुः। विशेषेण धारयति व्यवस्थापयतीति विधृतिर्मर्यादा। यस्मात् स्त्रीपुंसयोः सर्वदा मर्यादा देवैः कृता 'तस्मात् जायायाः' 'अन्ते' समीपे दृष्टिगोचरे जायायाः भोजनस्थाने वा 'नाश्नीयात्' न भुञ्जीत। यदि 'ह' तर्हि 'अस्मात्' तथा अभोक्तुः सकाशात् 'वीर्यवान्' 'पुत्र' 'जायते'। 'सा' अपि जाया 'वीर्यवन्तम्' आत्मजं 'जनयति' प्रसूते। 'उ ह' निश्चये। सा का? 'यस्या अन्ते नाश्नाति' पतिः। अन्यथा नियमिनो भवतीति व्यतिरेको बोध्यः ॥९॥

अनुपदमुक्तां शिक्षां लोकानुभवेन प्रशंसति-तदेतद्देवव्रतमिति। यद्यपि पचाग्निकाण्डे-"राजन्यबन्धु-

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य । मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद इव भवत्येवꣳ हैवैतदसंविद इव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष आनन्दः ॥ ११ ॥

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतः । तौ यदा मिथुनस्यान्त गच्छतः अथ । हैतत्पुरुषः

अन्त नाश्रीयात् ' इति ' तत् ' इद दवकल्पित व्रतम् ' एतत् ' ' मनुष्याणा ' म ये ' राजन्यबन्धव ' 'अनुतमा गोपायन्ति ' अनुतमाम् अ यर्थं रहस्य व्रत कुर्वन्ति । ' तस्मात् ' ' उ ' तस्मादेव ' तेषु ' ' वीर्यवान् ' पुत्रो जायत ' वयमा ' पक्षिणां मध्ये ' अमृतवाका ' नाम पक्षिजातिरेतद्व्रत गोपायति, अत. ' सा ' ' क्षिप्रश्येन ' शीघ्रगामिन श्येननामक पक्षिण ' जनयति ' ॥ १० ॥

अथेन्द्रेन्द्राणीनाम्नो स्त्रीपुरुषयो सङ्गमस्य स्थान तल्लक्षणानि चाह—तौ हृदयस्याकाशमित्यादिना । स्त्रीपुरुषौ हृदयाकाश दहर प्राप्य ' मिथुनीभवत ' मिथुनकर्म सम्भोग कुरुत इत्यर्थ । ' तौ ' ' यदा ' मैथुन-

---

प्राक्षीत् " (छा. उ. ५.३.५.) इति पितर गौतम प्रति श्वेतकेतूक्तौ राजन्यो बधुरस्यासौ राजन्यबधु । न तु स्वय राजन्य इति का दूक्त्या राजन्याधमपरत्वेन परमहंससाम्राज्यधुरंधुरै नारायणेन्द्रसरस्वतीभिर्व्याख्यात, जैवलराजन्यनिन्दाया श्वेतकेतुना अभिप्रेतत्वात् । तथाऽपि प्रकृते राजन्य एव बधुर्यस्येति अवधारणापूर्वपदसमासे स्वभ्य राजन्यतमत्व प्रतिभाति । अन्यथा स्वस्याधमत्व कथमवधारण स्वामिनामुक्तौ अवधारणाभावात् कर्मधारयो वा । बधुत्वमपि सौहार्दादिना बोद्धव्यम् । ननु एवप्रयासे को हेतुरिति चेत् निदाघा अभाव । तेषु वीर्यवान् जायत इति वीर्यवत्पुत्रलाभश्च हेतुरिति वद्पुम्षानरस्थ जानीहीति दिक् । यदेतदेवैर्निर्मित व्रत देवव्रत जायातेऽनशनादि । तदेतत् 'मनुष्याणा' मध्ये 'राजन्यबधव ' पुष्पवन्तोरन्ववायजयध्वजा । 'अनुतमा' अतितरा 'गोपायति' रक्षति स्म यस्मात् 'तस्मात् उ' एव कारणात् 'तेषु' राजन्यश्रेष्ठेषु पुष्पवद्वंशमणिषु 'वीर्यवान्' पुत्रो 'जायते' । अनुभवसिद्धमेतत् सूर्याचन्द्रमसोरन्ववाये । अपि च 'मृतवाका' मृता वाका वर्णव्यत्ययेन पाका. यस्या सा मृतवाका मृतवध्या । पाका पुत्रा । वर्णव्यत्यय "ऐलबृदा आयुर्युध " इत्यत्र (वा.म.१६।६० उवट भाष्ये) ऐलभृत इति भाष्यकारै परोऽक्षवृत्त्या अगीकृत । व्यत्ययसूत्रे (पा सू. ३।१।८५) पतञ्जलिना अपि । ' सा ' मृतवध्या अपि तादृग्व्रतधारिपतिका सती मनुष्यमध्ये वार्यवत पाक ' जनयति । कमिव ' क्षिप्रश्येनम् ' क्षिप्रगामी श्येन क्षिप्रश्येन तमिव । लुप्तोपमानमेतत् । ' वयसा ' पक्षिणा मध्ये यथा श्येन प्रतापप्रभावाभ्यां पक्षिमात्रतिरस्कर्ता । तथा तेज शौर्याभ्यां मनुष्यमात्राभिभवितार पुत्र तादृशभर्तृका मृतवध्याऽपि प्रसूते । इतरा प्रसूत इति वा कथंति भाव ॥ १० ॥

पुनरपि अध्यात्म मिथुनवृत्तान्त कथयति । 'अभिद्रवत कथितप्रायमेव भेदाभावात् इति मन्वानो वेदपुरुष आह—ताविति । " पुमान् स्त्रिया " (पा. सू. १ । २ । ६७) इत्येकशेषसूत्रात्, सा च स च ताविति

१—राजहंससरस्वतीभिस्तु 'मृतवाका' इति पद छदमगोहस्य व्याख्यातम् । २—सर्वनन्दय इत्यर्थ । ३—सूर्यचन्द्रवशाभिप्रायः ।

(स्तु) तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । (लो) लोकयथ्यँ हैतेऽएव तद्देवते मिथु-
नेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति तस्माद् ह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते
देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्माद् हैतत्सुषुपुषः श्लेष्मणमिव

स्वपिति । तद् यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद इव भवति-एवं हैवैतदसंविद् इव भवति । दैवं ह्येतन्मिथुनम् । परमो ह्येष आनन्दः ॥ ११ ॥

तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । लोकयं हैते एव तद्देवते । मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति । तस्माद् ह स्वपन्तं घुरेव न बोधयेत् । नेदेते देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति । तस्माद् हैतत् सुषु-

कर्मण 'अन्तम्' अवसानं गच्छति तदानीमेव पुरुष जीवात्मा स्वर्गे लोके मानुषस्य मैथुनस्यान्ते गत्वा असंविद अजानानेव स्त्री भवति । एवं तदा तयोर्मिथुनभावे पुरुष 'असंविद इव भवति' अजानन्निव भवति । "विदि इगुपधलक्षण"-(पा. सू. ३।१।१३५) इति क प्रत्यय । 'हि' यत 'एतन्मिथुनम्' इन्द्रे-न्द्राण्योरिन्द्र दैवं दिव्यनिर्मितम्-अनयोर्मिथुनभावे 'परम' 'आनन्द' भवति ॥ ११ ॥

'तस्मात्एव' जानान स्वापेन तयोर्मिथुनकर्म समर्धयति 'परमानन्दयुक्तं करोति । अत्र कश्चिद्धर्ममाह-तस्माद् ह स्वपन्तं धुरेवेति । यत स्त्रीपुंसयोर्मैथुनेन पुरुष स्वपिति तस्मात् स्वापं कुर्वन्त 'घुरेव' पीडयि

सनाम । 'तौ' प्राकथितौ अपत्ये जाग्रदवस्थायां स्वस्थानयो स्थित्वा सुप्तौ 'हृदयस्य' हृदयकमलस्य मध्यमभाग-स्थानकाश । "दहर उत्तरेभ्य" (ब्र. सू. १।३।५।१।१४-१८) इत्यधिकरणद्वयसिद्धदहर-शब्दवाच्यम् 'आकाश' 'प्रत्यवेत्य' सम्प्राप्य 'मिथुनीभवत' । एकदेहाभवत । एकदेहीभूय 'तौ' 'यदा' यस्मिन् काले 'मिथुनस्य' मन्मथधर्मस्य 'अन्त' समाप्ति गच्छतमिति भाव । 'गच्छत' । 'अथ' तदा 'ह' किल । 'एत पुरुष' एष चासौ पुरुषश्च इत्यभेदसनाम । 'स्वपिति' रतिश्रमनिवृत्तये साऽपि स्वपितीति बोध्य । तथाच बृहदारण्यक-"तयोरेष सस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाश" (बृ. उ. ४।२।३) इति । 'तत्' तस्मात् यथैव 'ह' किल 'इदं' प्रत्यक्ष 'मानुषस्य मिथुनस्य' व्यत्ययेन मानुषं मिथुनम् । स्त्रीपुंसलक्षण 'अन्त' रतिसमाप्ति 'गत्वा' न विद्यते संवित् व्यवहारज्ञान यस्य तत् इति वक्तव्ये 'आप चैव हलन्ताना' (पा. सू. २।४।८२ सि. कौ.) इति न्यायेन आपमगीकृत्य । पुनर्न विद्यते संविदा यस्य मिथुनस्य तत् 'असंविद' । व्यत्ययेन असंविदमिव 'भवति' । एवमेवाह किल 'एतद्दैवं मिथुनं' 'असंविद इव' असंविदमिव भवति । इदमत्राकूतम्-यथा स्त्रीपुंसौ रत्यते श्रान्तौ सन्तौ निद्राणौ भवत न किंचिज्जानत इव । इवशब्देन यत्किंचित् ज्ञानमुच्यते । एवं दैवमिथुन जाग्र-द्व्यवहारकेन्द्राक्षिस्थ सत् सुप्तौ हृदयकोशे लीन सत् निर्विज्ञानमुत्प्रेक्ष्यते । ननु-तथा चेत् दैवमानुषमिथुनयो-को भेद ? इत्यत्राह-दैवमिति । 'हि' यस्मात्, एतन्मिथुन दैवं हि तस्मात् 'एष' मिथुनसमव 'आनन्दोऽपि परम' । एतेन मानुषमिथुनजानन्दस्तुच्छ इत्युक्त भवति ॥ ११ ॥

अथेदानीं दिव्यमिथुनदर्शनविदुपासकस्य कंचिन्नियमविधिं विवक्ते वेद -तस्मादेवंविद् इति । यस्मात्प्रागीरित दहर हृदयाकाशे दम्पती सुप्तावेकीभूय रमेते न जानीत तस्मात् एवंवेत्त्येवंवित् उपासक 'स्वप्यात्' यदपि प्राणि-

सुप्तं भवत्येतेऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस्मादेतस्माऽइदꣳ सर्वꣳ सम्भवति यदिदं किञ्च ॥ १२ ॥

सुप्तः श्लेष्मणामिव सुप्त भवति । एते एव तद देवते रेत. सिञ्चतः । तस्मादेतस्म इद् सर्वं सम्भवति-यदिदं किं च ॥ १२ ॥

एव न बोधयेत्—न प्रबुद्ध कुर्यात् । धूवनहिंसार्थात्–(धा पा भ्वा ५३८) णिचि " हनोर "–(पा. सू. ६ । ४ । ४ । २१) इति रूपम् । इव यथार्थं । यदा सुप्त इव वर्तेत न प्रबोधयेत् । अत्याहितकार्य शनै प्रबोधयदित्यर्थ । तत्र कारणम्–नेद्देते देवते इति । यदि सहसा प्रबोधयामि हि एते देवत इन्द्रेन्द्राणीनाम्न्यौ ' मिथुनीभवन्त्यौ ' न ' हिनसानि ' न हनानि मत्वा सुप्तस्य सहसा प्रबोधो न कार्य । तयोरिदानीं मिथुनीभावस्य रूपमाह–तस्माद् हैतत्सुषुप्त इति । यस्मात्तयोर्मिथुनभावेन पुरुषस्य स्वापस्तस्मात्सुप्तवतो जनस्य ' सुप्त ' ' श्लेष्मण ' श्लेष्मयुक्तम् ' इव ' ' भवति ' श्लेष्मशब्दात् मत्वर्थे पामादित्वान्–(पा. सू. ५ । २ । १००) न प्रत्यय । कुतो सुप्तस्य श्लेष्मयुक्तता तत्र ह–एते एव तद्देवते रेतः सिञ्चत इति । तयोर्देवतयो रेत सेकात् सुप्तपुरुष श्लेष्मयुक्त तदाकारमिव भवतीत्यर्थ । ' तस्मा एतस्म ' सकाशात् ' इद सर्वं ' विश्व ' सम्भवति ' उत्पद्यत, ' यदिद किंच ' यत्किञ्चित्प्राणिजातम् ॥ १२ ॥

मात्रसाधारण स्वाप तथापि 'स्वप्यात्' इति रहा दिवा नक्त वा अवश्य स्वाप कुर्यादेव इ सुप्तासक्तो नियम्यते । दिव्यदृष्टस्य इह शास्त्रसिद्धस्य विधिमाश्रित्य उपासको यद्यपि निद्रालुर्न भवेत् तत् 'लोक्य' सर्वलोकहित 'इ' किञ्च "तस्मैहितम्" (पा सू. ५।१।५) इति तद्धित । ननु–स्वयमर्थलोके न 'स्वपिति' चेत्, एत कदाचित्ते सत्त्वपि-ष्यते । अत एवास्य सुप्तासक्तो निद्राद्व सन् 'एते देवते' घाणा' इदाकाशादनुप्रदानेन 'समर्धयति' भेलयतीत्यर्थ । कथं विधेन 'घाणा नियुक्तेन ' मिथुनस्य ' विशेष ' एव न खलु मिथुनप्रतिहेतुरस्ति प्रथा । एत मवमेवकारो अवधारयति । 'उ ह' पादपूर्णे । यस्मादिष 'तस्मात्' 'स्वपन्तम्' उपासक 'सुप्त' पातिना तद्गतेक्षणादिमाशेण 'न बोधयेत्' नोत्थापयेत् । अनुपापनानिवारमाह–नेद्देति । न इत इतिपदच्छेद । 'मिथुनीभवन्त्यौ एते देवते न हिनसानि ' न पृथक् करोमि इति मनसि निधाय न बोधयेदित्यर्थ । इव इत् आस्यामयमर्थो नियम्यते । अयमाश —दिवा नक्त वा निद्रासुखमनुभवितृ न कश्चिद्बोधयिष्यन् चेत् तदा दिव्य द्वद्व व्यस्मविष्यत् । तद्विभागो महापातकहेतु । विभाजकस्यास्मिन्नस्मिन् वा जन्मनि द्वद्वविनाशश्च । अत एव दिवा स्वापनिषेधक शास्त्रमपि न विरुध्यत । ननु दक्षिणाक्षिमण्डलाभिमानी सूर्यो वामाक्षिमण्डलात्मका च स्त्रीपुंसीभूय निद्रालोलुपपुरुषस्य हृत्कमलकर्णिकाया मेल ध्येयन्त् अत्रमिद्धमित्र इ यासकर भावनावशेन अनुभवति–तस्मादिति । उ हेति । यस्मात् 'एते देवते' क्रीडित्वा ' तत् ' प्रसिद्ध 'रेत सिञ्चत एव तस्मात्' सुषुप्ति पुष्णातीति 'सुषुप्त' पृषोदरादित्वात् वर्णो द्रम । तस्य सुषुप्तिरोपकस्य एतत् अपरोक्ष 'सुप्त श्लेष्मण' देनाउल्लिखितोऽल-भ्यते कान्तिपान्यात् । श्लेष्म नयतीति श्लेष्मण । " रषाभ्या० " (पा. सू. ८ । ४ । १) इति णत्वम् । रेत सेककार्योपलब्धेर्दिव्यदम्पत्योरा अनुमीयते । तस्मात् अवदन एववित् स्वपयात् । ननु ' –रेतस ' किं भवतीति चेत् शृणु । ' यदिद किंच ' जगद्वर्तते । ' इद ' सर्वं तस्मात् रेतसो भवति । सर्वजगत्कारण शरीरमिति भाव । अत एव लोक्यमिति भावितवतो वय । अत्रार्थे एतत्सजातीय कूर्चब्राह्मणद्वितीयतृतीय-कण्डिकास्था (बृ. उ ४ । २ । ३) सङ्कलितमन्त्राक्षरप्रायस्तोत्रादिकमपि सुधीभिः सदानुसन्धेयम् (जै. ब. २ । ४ । २ । ८–२२) सत्यम् ॥ १२ ॥

सऽ एषऽ एव मृत्युः । (थं) यऽ एषऽ एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहितौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्रियते तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

(त्ये) एषऽ उऽ एव प्राणः । (ऽ) एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वाऽअपियन्ति

स एष एव मृत्युः-य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः-तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहितौ । तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति । स यदोत्क्रामति-अथ हैतत् पुरुषो म्रियते । तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुः-आच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एष उ एव प्राणः, एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति । तस्यैते प्राणाः स्वाः । स यदा स्वपिति-

---

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्थपुरुषामनोऽमनीतस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमेवाह-स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डल इति । 'तस्य' एतस्याक्षिपुरुषस्य 'पादौ' 'हृदये' 'अतिहितौ' न्यस्तौ कालितौ भवतः । 'तौ' 'यदा' 'पादौ' 'आच्छिद्योत्क्रामति' पुरुषशरीरात् तदानीमेव पुरुषो म्रियते । यस्मादाच्छिद्य गतस्तस्मादिमं प्रेतमित्याहुः । प्रशब्देऽत्र क्तप्रत्यये रूपं प्रेत इति ॥ १३ ॥

ननु कथमक्षिपुरुषनिर्गमे पुरुषस्य मरणं यत्र प्राण प्रमुत्क्रान्तस्तत्-" तस्मिन्नुत्क्रान्ते " इत्यादिना प्राणनिर्गमादनन्तरमेव शरीरपात इत्याशङ्क्य तस्यैवाक्षिपुरुषस्य प्राणात्मकत्वमाह-एष उ एव प्राण इति ।

अथेदानीं सिद्धवन्नोक्तन्यायेन प्रागुक्तं सर्वेन्द्रियं अक्षपुरुषनिर्देशस्या न्विददति-स एव एवेति । अस्यां कण्डिकायां व्यवहितान्वयः । 'य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषः यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' विद्यते स स्थानद्वयस्थो एक एव मृत्युः । तस्यैतस्य पुरुषस्य हृदये एतत् स्थानद्वयस्थस्य 'आच्छिद्य उत्क्रामति' देहवान् पारवश्येन निष्क्रामति । 'स यदा उत्क्रामति' 'अथ' तदा 'एतत् पुरुषः' इत्यत्र 'यत् यदा देहेन वियुज्यते तदा 'अस्य' मृतस्य 'पादौ' अतिहितौ हतौ निश्चेष्टौ 'तौ' प्रसिद्धौ करावपि औचित्यायेन समन्तात्तदा व्याहन्यते । यस्मादेव 'तस्मात्' 'एतत्' प्राणनिर्मुक्तकलेवरं 'प्रेतमाहुः' इति तत्र प्रयोगाभ्यः । 'अस्य' कलेवरं मृत्युना 'आच्छेदि' । विच्छिन्नम् । छिनत्ति यदि आह । उपासकजीवो नियमेनैतदुपासनया मृत्युपाशमतिक्रम्य सन्निहितः सन्नपि पुनरावृत्तिलक्षणं निर्वाणं आदित्यलोके गत्वा प्राप्नोतीति फलावाप्तिप्रदर्शनम् । एतदर्थ एव बहु निरूपणम् ॥ १३ ॥

अधुना आदित्यस्यैव गुणान्तरमुपदिशति-एष इति । 'हि' यस्मात् । 'एष' आदित्यः उदयास्तमयरूपवत् प्राणिनां तत्तत् सर्वाः उद्यद्वृत्तिप्रेरकः 'इमाः प्रजाः प्रणयति' प्रकर्षेण इतोऽन्यत्र...

तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतꣳ स्वप्नऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

अथैनमेते प्राणाः स्वाः अपियन्ति । तस्मात्स्वाप्ययः । स्वाप्ययो ह वैतं स्वप्न इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

' एष. ' अक्षिपुरुष. ' एव प्राण. ' । निर्वचनमाह–हि यत. ' एष. ' इमाः प्रजाः ' सर्वा. ' ' प्रणयति ' लोकान्तरं प्रापयति ' तस्मात् ' एष एव प्राणः । तस्याक्षिपुरुषस्य प्राणरूपस्य ' एते ' ' प्राणा. ' प्राणाद्यात्मकाः चक्षुरादय. पञ्च प्राणा. ' स्वा. ' ज्ञातय. प्राणत्वेन समानजातीया इत्यर्थः । ' स ' अक्षिपुरुषः ' यदा ' ' स्वपिति ' निद्रीयते तदा ' एतम् ' ' एते ' ' स्वाः ' ' प्राणा. ' ' अपियन्ति ' प्राप्नुवन्ति अनुलीयन्त इत्यर्थः । स्वानामप्यय इति ,' स्वाप्यय ' स्वाप्यय ' स्वप्न इत्याचक्षते ' परोऽक्षेण । यतो हि ' परोऽक्ष-कामा. ' ' देवा ' ॥ १४ ॥

पैशाचुर्द्धनयति प्रापयति । नयतिर्द्विकर्मा । 'ट' तस्मात् एष आदित्य प्राण एवेति ध्यायेत् । प्र आ इत्यस्मादुप-पदात्. " अन्येष्वपि दृश्यते "–(पा. सू. ३।२।१७) इति ड प्रत्यये "रषाभ्यां०"–(पा. सू. ८।४।१।) इति णत्वे च प्राण इति रूपम् । अत एव प्राणिनयनानयनसाम्यात् आदित्ये सर्वेन्द्रियराज मुख्यप्राणदृष्टिं कुर्वीतेति श्रुतेरभिप्रायः । अत एव "प्राणस्तथाऽनुगमात्"(ब्र.सू. १।१।११।२८) इत्यधिकरणसिद्धप्राणशब्द-पर्यालोचने ' तस्यैते प्राणा स्वा. ' इति इन्द्रियसाहचर्यादुपपत्तिः । ज्येष्ठश्रेष्ठत्वाङ्गीकरणेन (छ. उ. ५।१) मुख्यप्राणस्य सकलेन्द्रियप्रमाणात् ज्येष्ठत्वात् श्रेष्ठत्वाच्च पाप्मना मृत्युना अनाहतत्वात् सकलानुपनिषत्सु बहुधा उपास्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच्च मुख्य. प्राणः एष आदित्य. इति विज्ञानीयात् । अत एव एते समस्त-प्राणिशरीरस्था. ' प्राणा ' इन्द्रियाणि तस्यादित्यस्य ' स्वाः ' स्वकीया. । अत एव ' स ' आदित्यो मुख्यप्राणात्मा सन् ' यदा स्वपिति ' ' अथ ' तदा एते स्वा ' स्वकीयभूता. ' ' प्राणाः ' इन्द्रि-याणि 'एत' सूर्यं 'अपियन्ति' प्राप्नुवन्ति । मुख्यप्राणरूपे रवौ स्वाप यातं सति सर्वाणीन्द्रियाणि स्वपन्ति इतीदं उक्तं भवति इत्यर्थः । अत्र मान.–इयाहउक्तेः (बृ. उ. १।३।१।०) गतेषु इतरेन्द्रियेषु मृत्युग्रस्तेषु सत्सु मुख्य प्राण. " अश्मलोष्ट " न्यायेन मृत्युं विध्वस्य विजयते स्म । त विजयमानं दृष्ट्वा अनेकनामानं मुख्यमपि-कामचारिणं इतरेन्द्रियाणि सेवकत्वमिष्य, तद्रूपता मनुः नद्रूपेण, इदेव तत्त्वेन महीय आपादत् तदनु-सारीणि अभवन् । अथनैवेतिहासो मानतरेण ज्येष्ठत्वाख्यानेऽपि विदितः । अत्रैव–"ते हेमे प्राणाः अह श्रेयसे विव दमाना ब्रह्म जग्मु " (बृ. उ. ६।१।८) इति दर्शनात् प्राणशब्देन इन्द्रियाण्यपि उच्यते । एवं सति यो अत्र प्राणस्य प्राणना च व्यवहार स सर्वोऽपि प्राणात्मिकत्वेन उपास्यत्वात् आदित्यस्य प्राणनां च उच्यत. । तस्मादेव तस्मात् स्वा प्राणा. अपियन्ति य । ' असौ ' स्वाप्ययो रवि. । पुनरुक्तिः ' ह वा ' निपातौ च आदरार्थौ. । यद्यपि इत्थमस्य आदित्यस्य स्वाप्ययः इति यावत् नाम तथापि ' एत ' त्रिलोकीस्थितं देवोत्तमं ' स्वप्न. ' इति नाम्ना देवा ' परोक्ष ' यथा तथा शब्दज्ञा ' आचक्षते ' । तत्र निदान ' हि ' यस्मात् ' देवा. परोक्षकामा. ' । तथाच श्रुते (बृ. उ. ४।२।२।) ' इध. ' इति वक्तव्ये -इन्द्र इत्यवोचि । सर्वेन्द्रियजनिस्थितिविनष्टिहेतुरादित्य इति वेदपुरुषहृदयगतो भावः ॥ १४ ॥

सुऽ एतैः सुप्तः । (सो) न कस्य चन वेद न मनसा संकल्पयति न वाचाऽन्नस्य रसं विजानाति न प्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतᳫँ ह्येते तदाऽपीता भवन्ति सुऽ एषऽ एकः सन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुविभवत्यथ यदेकऽएव तस्मादेका ॥ १९ ॥

स एतैः सुप्तो न कस्य चन वेद न मनसा सङ्कल्पयति । न वाचाऽन्नस्य रसं विजानाति । न प्राणेन गन्धं विजानाति । न चक्षुषा पश्यति । न श्रोत्रेण शृणोति । एतं ह्येते तदाऽपीता भवन्ति । स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टः । तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुविभवति । अथ यदेक एव । तस्मादेका ॥ १९ ॥

तस्मिन् सर्वेषां प्राणानामप्यय विशदयति—स एतैः सुप्तो न कस्य चन वेदेति । निमान्योक्त विवृणोति—न मनसेति । सङ्कल्पो नामाध्यवसाय 'वाचा' रसनया । 'प्राणेन' नासिकया । वस्तुत एतस्यैवाग्निपुरुषस्य नानाप्रजास्वावेशाद्बहुत्वमित्याह—स एष एकः सन् प्रजास्विति । तस्मात् 'लोकम्पृणा' सर्वपुरुषात्मिका वस्तुत आत्मा एकाऽपि सती 'सर्वमग्निमनुविभवति' व्याप्नोति । अथ यत 'एक एव' पुरुषः 'तस्मादेका' लोकम्पृणा ॥ १९ ॥

अथ सम्प्रति सर्वप्राणसहिते मुख्यप्राणरूपे स्वौ स्वाप याते सति जीवावस्थामाचष्टे—स एतैरिति । 'स' अग्निरूपः प्राणः 'एतैः' प्राणैः सह यदा 'सुप्तः' तदा जीवो 'न कस्य चन' कर्मणि षष्ठी 'न' किञ्चित् 'वेद' 'न मनसा' धर्ममधर्मं वा 'सङ्कल्पयति' सर्वत्र करणार्थे तृतीया । कर्ता जीवः । वाक्शब्देन रसना लक्ष्यते । वाक्करत्वे रसज्ञानानुपपत्तिर्भ्रमात्वे । एकाधिकरणस्वरूपः शब्दस्तत्रोऽपि विद्यते । वागिन्द्रिय-पदेनैकजिह्वाप्रवर्तितत्वात् । 'वाचा' रसनया 'अन्नस्य' गुडादेश्च 'रसं' मधुरादिं 'न विजानाति' 'प्राणेन' घ्राणेन्द्रियेण 'गन्धं न विजानाति' । तदन्तर्गतं जिघ्रति इत्यर्थः । " प्राणो वै ग्रहः " (बृ.उ. ३।२।२) इति ग्रहातिग्रहवाक्ये प्राणो घ्राणेन्द्रियमिति नारायणेन्द्रसरस्वतीभिर्विवृतम् । 'न चक्षुषा' पीतादिरूपं 'पश्यति' 'न श्रोत्रेण' वर्णध्वनि शब्दं 'शृणोति' तत्र निदानम् । 'हि' यस्मात् 'एते' मनआदिप्राणा उपलब्धिसाधनाः 'तदा' सुप्तौ 'एतं' भास्करम् 'अपीताः' लीनाः 'भवन्ति' । अपिपूर्वं इणोर्गत्यर्थः । गतिः प्राप्तिः । इत्थं महता प्रबन्धेन प्रविष्टमनस्तानिडाण्डं जनितब्रह्माण्डं मार्तण्डं स्तुति । वक्षिरमीषितिनीत तोषूयोगमन्वतेन प्रतिपाद्य च अथ इदानीं सर्वेश्वरमुक्तरहस्यमुपदिशति—स एष इति । 'स एष एकः सन्' 'प्रजासु' जरायुजादिचतुर्विधासु 'बहुधा' तत्तन्नेत्रयन्त्र धार धार तत्तद्देश प्राप्य तत्तद्दिशं पाटं पाटं तत्तद्भाव भाव वाद वाद तत्तच्छिरो लेख लेख तत्तत्क्रिया कार कार सुखदुःखान्यनुभवन् सुप्तसुप्ति विदिषन् इत्याद्यन्वि निवसन् ससारीव मुच्यन् शिक्षाशिक्षादिश्च 'व्याविष्टः' प्रविष्टः । तथाच ऋग्वेदः—" अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य " (ऐ. आ. २।१।७) इत्यादिना सर्वं जगदिमुरिति दर्शयति—" एक एवाग्र आसीत् " (ऐ. आ. ४।१।२१) इति । " तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति " (तै. उ. ब्र. व. ७।६) इति च तित्तिरिः । छान्दोग्यम्—' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' (छा. उ. ३।१४।१) इति " अनेन जीवेना-

तदाहुः । (३) एको मृत्युर्बहवा३ ऽइत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहा-सावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥ १६ ॥

तदाहु-एको मृत्युर्बहवा ३ इति । एकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयात् । यदहासावमुत्र-तेनैकः, अथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥ १६ ॥

एव मण्डलमध्यवर्ति पुरुषा मनोपासनीयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्व प्राणरूपत्व चोक्तम् । तत्र मृत्योरेकत्व बहुत्व चति प्रश्नोत्तराभ्यामाह–तदाहुरेको मृत्युरिति । एको मृत्युर्बहवश्च । बहवा ३ इयत्र विचारार्थे प्लुति, ' असावमुत्र ' लोके आदित्यमण्डलमध्यवर्ती पुरुष एक । ' इह ' भूलोके ' प्रजासु ' मनुष्यपश्वादिष्वन्तरावेशाद् ' बहव ' मृत्यव ॥ १६ ॥

त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् " (छा उ. ६ । ३ । २) इति च । वाजसनेयिन –" इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते " (बृ० उ. २ । ५ । १९) इति, अतर्यामिब्राह्मणादिकमपि (बृ.उ. ३ । ७) । सूत्राणि च– " जन्माद्यस्य यत " (ब्र सू. १ । १ । २ । १) इत्यादीनि । जगद्विवर्तोपादानब्रह्म ब्रह्माभिन्न जगत् । " क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि " (भ. गीता १३।२) " वासुदेव सर्वम् " (भ गीता ७ । १९) इत्यादि प्रमाणजालमुदाहियता । एतत्सर्व "तमेतमग्नि " इत्यादिना विशतितमकण्डिकायां चतुरतर चर्चयिष्यामहे इत्यल नारायणेन्द्रसरस्वतीचरणसरसीरुहमधुपानमदविभ्रान्तलालनविलासै । यस्मादेव ' तस्मात् ' भगवती सूर्यदेवता स्वयम् ' एका सती लोकम्पृणा ' चतुर्दशलोकव्यापिनी वर्तते । अद्भुतमेतत् । पावनम् कामित सुख-प्रदानम् । तथा कठा आमनन्ति–" एको बहूनां यो विदधाति कामान् " (कठ. उ. २ । ५ । १३) इति । किंच ' अग्नि ' तदुपलक्षितदेवतामात्र ' सर्व अनु ' दृश्य ' बिभर्ति ' बिभर्ति । " त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा " (बृ. उ. ३ । ९ । १) इति शाकल्यब्राह्मणोक्तसंख्यासद्भ्यैवदेवतासार्वभौमो जग-द्व्यापकता प्राणिमात्राक्षिमण्डलमधिशयानो देव इति श्रुतिमृगीद्दगतरग । अग्निशब्दस्योपलक्षणत्वे सर्वमितिविशेषण निदान । एतदेव प्रकटीक्रियते–अथेति । 'यत' यस्मात् 'एक एव' सूर्य तजस्वितम ' तस्मात् एका ' सूर्यदेवता सर्वानुप्रविष्टा इति उपसहार ॥ १९ ॥

अनुपदकण्डिकोक्तमेकत्व सिद्धान्तयितु प्रश्नादिना चर्चामुत्थापयति–तदाहुरिति । किं 'मृत्यु ' मृत्युशब्दवाच्यो जगद्भक्षु 'एक' उत अहो ' बहव ' मृत्यव इति । तत् तस्मिन् पूर्वोक्तार्थे केचन महर्षय आहु कथन ब्रह्म-विद्व प्रमच्छुरित्यर्थ । प्लुति सशयद्योतिका । एव सशयाने पृष्ट कश्चिद्विज्ञातसर्वरहस्य ' एकश्च ' मृत्यु 'बहवश्च' मृत्यव 'इति' 'ह' किल 'ब्रूयात्' प्रत्युत्तर दद्यात् पृच्छामगीकुर्यादित्यर्थ । पक्षद्वय समर्थयति । 'यत्' यस्मात् 'असौ' सूर्यरूप परमात्मा 'अमुत्र' सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वात् अनेकार्थत्वाच्चाव्ययानामुक्तो ' अह ' " सुपां सुलुक् " (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना लोलोपे अह, इति किमपि इति ह हतर्डे न ह अह अहता इत्यर्थ । स्वव्यतिरिक्ताभावात् सर्वं स्वयमेवेति सूर्य किं हन्यात् न किंचित् अत अय वह एकाकी इति ध्वनितोऽर्थ । तेन कारणेन मोक्षावस्थाया अयम् 'एक' । नन्विय क्लिष्टकल्पना, न, श्रीगुरूपदेशगम्यत्वादस्यार्थवादस्य । 'अथ' पक्षान्तरे । 'यत्' येन कारणेन 'इह' भूमण्डे ' प्रजासु बहुधा व्याविष्ट ' । 'तेन' कारणेन 'बहव ' 'उ' शब्देन बहुत्वस्य वास्तवत्वमपाक्रियते । चन्द्रस्य अनेकजलाशयप्रवेशात् बहुत्व न

(स्तु) तुदाहुः । (१) अन्तिके मृत्युर्दूराऽ३ इत्यन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मं तेनान्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप श्लोको भवति । (स्तु) अन्ने भात्यपश्रितो रसानाथं संक्षरेऽमृत इति यदेतन्मुण्डलं तपति तदन्नमथ य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भातीत्यधिदैवतम् ॥ १८ ॥

तदाहुः-अन्तिके मृत्युर्दूरा ३ इति । अन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयात् । यदहायमिहाध्यात्मम्-तेनान्तिके । अथ यदसावमुत्र-तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप श्लोको भवति " अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरेऽमृतः "-इति । यदेतन्मण्डल

तदाहुरन्तिक इति । मृत्यो सर्वात्मकत्व नवधारयन्त्र व्याप्तात्-'इहायामन्' अदमक्षिपुरुष समीपवर्ती ' अमुत्र ' द्युलोके ' असौ ' मण्डलस्थः पुरुषो दूरवर्तीति ॥ १७ ॥

अथ मृत्योरन्नातृत्व मन्त्रसंवादपूर्वकमाह-तदेव श्लोको भवतीति । " अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरे

वस्तुत तथ्यमिति । तथाचार्यर्वाणिका आमनन्ति-' एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ' इति । ननु द्वादशादित्यस्य मध्ये कस्येद निरूपणमिति चेत्, यो यदा त्रिलोकीसुखकमलविकासाख्य कर्म अधिकरोति तस्य । किं बहुना तेषामपि न मिथो भेदोऽस्ति । अनुपदमस्मामि सिद्धान्ति कि विस्मरसि । को नाम त्वा वार वार बोधयति । श्रद्धस्व सम्प्रदायि कस्य मे वचन । वस्तुत एकस्य बहुत्व औपाधिक इति राद्धान्त ॥ १६ ॥

अथ इदानीं भास्करपरत्वमर्थयित्वा निश्चनु छात्रवृन्दमनुस्थापयति-तदाहुरिति । मृत्यु पूर्वोक्त किं 'अन्तिके' अस्ति अथवा 'दूरे' इति । 'तत्' तत्रार्थे सशयानाश्छात्रा आहु । स्तुतिरयाज्ञान ज्ञापयति । एव पृष्टो गुरु 'अन्तिके च दूरे च' मृत्युरस्ति'इति ह 'ब्रूयात्' कोटिद्वय समर्थयत । 'यत्' यस्मात् 'इह' ब्रह्माण्डे 'अध्यात्म' शरीरमध्ये 'अय' सर्व । अह पदनिरुक्ति: पूर्ववत् । अह जीवरूपेण एकाकी वर्तते । 'तेन' कारणेन 'अन्तिके' मृत्युरस्तीति कथितम् । अथ पश्चात् 'यत्' यस्मात् ' असौ अमुत्र ' परलोके अस्ति । तेन हेतुना 'दूरे' अस्ति इत्युक्तम् । ' उ ' शब्दो दूरत्वस्य न बहु मन्यते । अन्तिकत्वम् समन्यते च । तथाच ईशावास्यम्-' तद्दूरे तद्वन्तिके " (ईशा. उप. ५) इति । अत्र मृत्युशब्देन न यम उच्यते किंतु प्रलये सर्वसंहर्ता परमात्मा सर्वसंहारकाले यम उपदर्शी भवति । अत्र कठा पठन्ति-" यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं " (कठ. उ. १ । २ । २५) इति । सूत्र च-" अत्ता चराचरग्रहणात् " (ब्र. सू. १ । २ । २ । ९) इति । अयमभिप्राय -चतुर्दशभुवनोपगूढ ब्रह्माण्डम्- स्वामिन निर्माय सुरासुरादयनेकजीवरूपेण वर्तते जीवति पुनरुपसंहरति । एव कौतुकेन लीलया स्वच्छन्दा विलसति परमात्मा क्रीडति रमते । तथाच सूत्र-" लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् " (ब्र सू २ । १ । ११ । ३३) इति ॥ १७ ॥

उक्तार्थे मन्त्रमुदाहरति-तदेष श्लोको भवति इति । व्याख्यान वाक्य । यद्रूपो मन्त्र । " अन्ने भात्य-

---

१-अत्र ' वन, भर, अन, ' इति पदच्छेदो र जन्ममन्त्रेण्डेद-ब्राह्मणव्युत्पन्नमन्त्रः । ' अहद ' इति सर्वेषु छन्दः ।

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

तपति–तदन्नम् अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति । इत्यधिदैवतम् ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मम्–इदमेव शरीरमन्नम् । अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

ऽमृत ' इति एतावान्मन्त्र । तमेव स्तोकमधिदैवाध्यात्मपरत्वेन व्याचष्टे–यदेतन्मण्डलं तपतीति । ' यद्-तत् ' जगत्प्रकाशक ज्योतिर्मण्डल ' तदन्न ' तन्मध्यवर्ती ' पुरुष ' ' अत्ता ' ' रसाना ' ' सक्षरे ' ' अन्ने ' ' मण्डले ' ' अपश्रित ' स्थित ' स. ' ' अमृत. ' मरणधर्मरहित पुरुषोऽत्ता ' भाति ' दीप्यत इत्यधिदैवतमर्थ ॥ १८ ॥

' अध्यात्मम ' तु ' इदमेव शरीरमन्न ' दक्षिणाक्षिपुरुष एव ' अत्ता ' तथा च ' अन्ने ' शरीरे ' अपश्रित ' अमृतोऽक्षिपुरुषोऽत्ता ' भाति ' प्रकाशत इति ॥ १९ ॥

पश्रितो रसाना ५ सक्षरे मृत " इति । अस्यार्थ.–प्रथम एकत्वानेकत्वपरतया व्याख्यायते–' अमृत. ' परमात्मा 'अन्ने' अन्नमयशरीरे तत्तज्जीवरूपेण 'भाति' इत्यनेन बहुत्वमवादि । 'रसानां' वृष्टिरूपोदकानां ' सक्षरे ' क्षरणहेतुभूते मण्डले ' भाति ' इत्यनेन एकत्वमसूचि । ' अमृत ' कथभूत ' अपश्रित ' मध्ये क्रमत्यय । श्रयणमाश्रयो अपगतो यस्मात् स अपाश्रित निराश्रय स्वय सर्वजगदाश्रयश्च । तथा च छांदोग्य–" स भगव कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि " (छां. उ ७ । २४ । १) इति । स्कान्देऽपि " सर्वाधारो निराधारो भगवान्परमेश्वर " (स्क. पु का. ख.) इति । अक्षरब्राह्मणे (बृ. उ. ३।८) सर्वाधारत्व स्फुट । अथातिकदूरपरत्वेन व्याख्या ' अन्ने भाति ' इत्यनेन नैकट्य 'रसानां सक्षरे भाति' इत्युक्त्या अनैकट्य । यजुरिद तिरोहितार्थमिति मत्वानेन ब्राह्मणेन विविच्यते–यदेतन्मण्डलमिति । अस्माभिः प्रकृतानुसारेण विवृत यजु । ब्राह्मणेन तु एक एवार्थो उपलक्षणत्वेन सोमूच्यते । 'यदेतन्मडल तपति' 'तत्' मण्डल 'अन्न' वृष्टि द्वारा अन्नहेतुत्वात् । 'अथ' एव 'य एष एतस्मिन्मडले पुरुष.' अस्ति 'स अत्ता' भक्षयत' प्रलये ब्रह्माड इत्यत इतरकाले 'स एतस्मिन्नन्ने अपश्रित ' सन् 'भाति' । श्रुतिकृतव्याख्यानेन एकत्वदूरत्वे उपलभ्येते । अस्मद्विवरणे तु "तदाहुरिति" कण्डिकाद्वयस्य सर्वं अपि मत्र उदाहृत तदिति पूर्वपरामर्शात् । व्याख्याद्वये तु विरोध इति न मतव्य उपलक्षणात् । यद्यपि अत्र मडलपुरुषयो अन्नान्नादभावप्रतीतिः अस्ति तथापि अनुभवविरोधात् असदुक्त श्रद्धीयतां नहि मडल तत्रत्य पुरुषो भक्षयति । ' इति अधिदैवतम ' उपासनमुक्त ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मं वक्ष्यते । 'इदमेव शरीरमन्न' अन्नविकार । ' अथ ' एव ' योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ' अस्ति ' स अत्ता, स्वानुष्ठितनियतफलभोक्ता ' स ' एवविध ' एतस्मिन्नन्ने ' अन्नोपचिते ' अपश्रितो भाति ' अत्रापि शरीराक्षिपुरुषयोरन्नान्नादभावोऽस्तीति कश्चित् विभ्रमीति । न विभ्रमीतु अस्माभिर्विशदीकृतत्वात् । नहि

तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यव उपासते । यजुरित्येष हीदᳪं सर्व्वं युनक्ति सामेति च्छन्दोगा एतस्मिन्हीदᳪं सर्व्वᳪं समानमुक्थमिति बह्वृचा एष हीदᳪं सर्व्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद एतेन हीदᳪं सर्व्वं यतं विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्पविद ऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वाऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्व्वैरेवैतैरुपासीत सर्व्वᳪं हैतद्भवति सर्व्वᳪं हैनमेतद्भूत्वाऽवति ॥२०॥

तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते, यजुः-इति एष हीदं सर्वं युनक्ति । साम-इति छन्दोगाः, एतस्मिन्हीदं सर्वं समानम् । उक्थमिति बह्वृचाः, एष हीदं सर्वमुत्थापयति । यातुः-इति यातुविदः । एतेन हीदं सर्वं यतम् । विषमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्गिति देवाः । रयिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः । देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । गन्ध इत्यप्सरसः । तं यथायथोपासते, तदेव भवति-तद्धैनान्भूत्वाऽवति । तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत । सर्वं हैतद्भवति । सर्वं हैनमेतद्भूत्वाऽवति ॥ २० ॥

एवमधिदैवमध्यात्मं च यः पुरुषः परमात्मा ध्येयत्वेनोक्तः तस्य प्रशंसार्थं नानारूपैरुपासनं दर्शयति-तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरिति । 'तमेतम् अग्नि' इति यः पुरुष उक्तः स परमात्मेति सर्वत्र व्याख्येयम् । अत एवैतरेयके अध्यात्ममधिदैवं चोक्तं परमात्मानं प्रस्तुत्य समाम्नातम्-"एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश" इति प्रक्रम्य "सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत"(ऐ आ. ३।२।३।१२)इति।तत्राध्वर्यवो याजुषा । एतं पुरुषमग्निरित्युपासनेन निष्पादितोऽग्नि

शरीरमग्निस्थो भुङ्क्ते । अग्नि तु तदन्यत् भोग्य । अत एव भोगायतनं शरीरमिति शरीरलक्षणं । सटलमपि सूर्यं भोगायतनमेव । सुरासुरनरादीनां तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तर्हि सूर्यं कथ परमात्मा । आकर्णय, "शास्त्रदृष्ट्या तु उपदेशो वामदेववत्"-(ब्र. सू. १ । १ । ११ । ३० ।) इति सूत्र । अन्य सर्वमसकृत् व्याचक्ष्महे इम इति सर्वमवदात ॥ १९ ॥

अथ इदानीं समानशाखाप्रवर्तकानां भूमिदेवानां मतानि उपन्यस्यन्ते सर्वात्मकत्वद्योतनाय-तमेतमिति । "रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि" (शि. म. स्तो. ७) इति न्यायात् । "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति" (भ. गीता. ८ । ११) इत्यादि न्यायाच्च । 'अध्वर्यव' षडशीतिशाखाध्येतारो याजुषाः 'तमेत अग्नि' 'इति' बुध्या 'उपासते' तं क एतावता निवचनेन सप्रोच्य तात्पर्येण उपपादितः यः तमिति शेषयित्वा अन्वेषणम् । यजुर्वेदे अग्निरिष्टदेवता कुलदेवता च । अध्वर्युभिः आहवनीयस्य नैर्ऋतभागे उपाय स्ववपद्धतिः ईशानभागे स्थित्वा मन्त्रसूक्तार्थं यजति जुहोति शब्दितानां समिधयोदनीवृत्तपुरोडाशसुग्भंगादिद्रव्याणां नानाविधानां हविषां आहवनीयप्रमाग्निचयादौ गार्हपत्ये पत्नीसंयाजादीनां दक्षिणाग्न्यादौ

रित्युपासते यजुरिति च । यजुःशब्दस्य परमात्मपरतां दर्शयति—एष हीदं सर्वं युनक्तीति । 'एष' पुरुषः 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'युनक्ति' स्वेन स्वेन सङ्गतं करोतीति । अनेन सर्वव्यापकत्वमुक्तम् । 'सामेति छन्दोगाः' सामवेदिनः सामेत्युपासते । सामशब्दस्य परमात्मपरतां निर्वक्ति एतस्मिन् हीदमिति । 'एतस्मिन्' परमात्मनि कारणे 'इदं सर्वं' कार्यजातं 'समानं' समानमिति सामशब्दनिष्पत्तिः । 'उक्थमिति बह्वृचाः' बह्व्य ऋचो येषां ते 'बह्वृचाः' ऋग्वेदिन उक्थमित्युपासते । 'एष हीदं सर्वमुत्थापयति' जनयति सर्वमिति उक्थशब्देन परमात्मोक्त इत्यर्थः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः कप्रत्यये तकारस्य ककारश्छान्दस इत्युक्थशब्दव्युत्पत्तिः । 'यातुविदः' यातुधानाः 'यातु' इत्युपासते । 'एतेन' सर्वं 'यतं' नियतं स्वस्वस्थानमनतिलङ्घ्य स्थापितं वर्तत इति । यातुशब्दः पुरुषवाचकः 'सर्पा' 'विषमिति' सर्पाः विषत्वाद्विषरूपोपासनम् । एवमुत्तरत्र—'सर्पविदः' आहितुण्डिकाः । सर्वमुपसंहरति—तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति । तं परमात्मानं यथा येन रूपेण उक्तेन प्रकारेणान्येन वा उपासीरन् ते 'तदेव' तत्स्वरूपा भवन्तीति ॥ २० ॥

तत्तदुचितानां तूष्णीम्भावात् । एष खलु सर्ववेदेषु सम्प्रदायः । होतृोद्गातृप्रशास्तॄणामृत्विजां याज्यापुरोऽनुवाक्याशस्त्रादीनां ऋचां पाठे सावधानता । तत्सर्वविलक्षणपाटवं ब्रह्मणः । सर्वथाऽपि अनध्वर्योर्हवनकर्तृत्वं नास्तीत्यत्र न मुग्धोऽपि सन्दिग्धे । ऋत्विगभावपक्षे यो जुहोति स अध्वर्युरस्मीति भावनयैव जुहोति । तथाच त्रयीभाष्यकारः सायनाचार्यः प्रतिपादितः "आर्त्विज्येषु आध्वर्यवस्य प्रधानत्वात् तत्प्रयोगविनियुक्तमन्त्रकदम्बको याजुषवेदोऽपि प्रधानतया प्रथमः । ततो अध्वर्युनिष्पादितहविरादेर्वेदिकायामासादनानन्तरं प्रयाजाज्यभागप्रधानयागादयक्षित-हौत्रविनियुक्तमन्त्रकदम्बको रौचो वेदो द्वितीयकः । ततो ऋगाश्रितगीतिविशेषसामप्रतिपादकः सामवेदस्तृतीयकः । आथर्वणवेदस्य तु क्रियासु विनियोगो नास्ति । तस्मात् यजुर्वेदो अर्थानुष्ठानक्रमाश्रय आदिम." इति । यस्मादेव तस्मात् त्रेताग्नौ समस्ता याजुषाः सन्निकृष्टप्रियाः । होत्रादयस्तु, होतृषदनादिस्थानप्रियाः तस्मादिदमध्वर्यवो यजुरित्युपासत । सर्वेयजुष्ट्वे युक्तिरुच्यते हि' यस्मात् 'एष' रविः 'इदं सर्वं' जगत् पुण्यपापद्वारा सुखदुःखाभ्यां सह 'युनक्ति' तथा कौषीतकाः—"एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते"—(कौषि० उ० ३ । ९) इति । अग्नित्वे, न युक्तिः—किंतु भावनमात्रम् । बृहद्रथन्तरादिपञ्चविंशं सप्तविंशं वा 'साम' । तद्रूपम् 'इति' 'छन्दोगाः' सामगा उपासते । अत्र युक्तिः—'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' जगत् 'एतस्मिन्' आधारे 'समानं' तुल्यमस्ति । "न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः"—(भ० गीता, ९ । २९) इति शास्त्रात् । 'उक्थ' प्रोक्तं तद्रूपम् 'इति बह्वृचाः' युक्तिस्तु 'हि' यस्मात् 'एष' 'इदं सर्वं' स्वोदयेन निद्रातः 'उत्थापयति' जीवविशेषेण कार्यजातं वा । अत्र कठपाठः—"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ"—(कठ० उ० २ । ५ । ५) इति । 'यातु' यान्ति यदुपासनेन स्वर्गापवर्गौ त्रैवर्णिका अमी, 'यातु' अथर्ववेदः तद्विदो 'यातुविदः' आथर्वणिका इति यावत् । ते तं 'यातुरिति' उपासते । यातुर्नाम अथर्ववेदप्रमेयं नानाविधप्रयोगलक्षणं, अयमर्थो गुरूपदेशगम्यः । युक्तिस्तु 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं एतेन यतं' नियतं नियमितम् एतच्छासनवर्तीत्यर्थः । तथाच गार्गीं प्रति याज्ञवल्क्यः—"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि०" (बृ० उ० ३ । ८ । ९) इत्यादि । इत्थं चतुर्वेदीमतिभिः स्वस्वमतानुसारेण नामान्तरैः एक एवादित्यः उपास्यते इत्युक्तम् । अत्रैव "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव" (ऐ० आ० ३ । २ । ३ । १२) इत्यादि शाखान्तरमुदाहृतम् ।

अथेदानीं लौकिकानि बहुविधमतानि उपदर्शयति—'विश्वमिति सर्वा ' विश्वस्य सर्वात्मकत्वात्, विश्वमेव सर्वेभ्यो विश्वमिति जना । 'सर्वं इति सर्वविद ' तत्रैकरसवायूपासका । 'ऊर्गिति देवा ' इन्द्रादय । ऊर्जयन्ति भोक्तॄन् इति ऊर्क् । अत हविरादि "ऊर्जस्वमागतरो" (वा. पा. चु प १६) तस्मात् रयि । 'रयि ' गन्धर्वाप्सरसो 'इति मन्यन्ता । मायेत्यसुरा ' मायेन्द्रजिदादिषु मायाविता प्रसिद्धा । 'स्वधा' तत्पूर्वक कव्य 'इति पितर ' अग्निष्वात्तादय । 'देवजन इति सर्पा ' सकाशात् इति जन , देवश्चासौ जनश्चेति देवजन सर्पाणाम् इत्यादिवत् सर्पैर्जनरन्ध्र देव इति मात्र इति' देवजनविद ' प्रागदेवोपासका इत्यर्थ । 'रूपमिति गन्धर्वा ' तेषां सौन्दर्यमानत्वात् । 'गन्ध इति अप्सरसो ' रमाद्या तासामगरागप्रधानत्वात् । अत्रदमुपलक्षण, शिव इति शैवा । विष्णुरिति वैष्णवा । विरञ्चिरिति वैरिञ्चा । इन्द्र इति ऐन्द्रा । गणपतिरिति गाणपत्या । सूर इति सौरा । भैरव इति कापालिका । शक्तिरिति शाक्तया । पशुपतिरिति पाशुपता । सुप्तान्त स्फोट इति च वैयाकरणा । नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नगुणक क्षित्यादिकर्तृलिङ्गगम्यो जगन्निमित्तमीश्वर इति आक्षपादिका काणादाश्च । प्रकृतिव्यतिरिक्त सच्चिदानन्द निर्गुण बहव पुरुषा इति कापिला पातञ्जलाश्च । शुक्लकृष्ण कर्म इति पूर्वमीमांसका । सर्वज्ञस्वरूप निर्गुण ब्रह्म इति उत्तरमीमांसका । इदमेव समस्तद्वैतनिर्वाजन क्षणभङ्गगुर क्षणभङ्गदेव विज्ञान इति सौगता । शून्यमिति दिगम्बरा । क्षणिक आदिति जैना । मदशक्तिवायत भूतचतुष्कमेव चैतन्य इति चार्वाका । प्रत्यक्षदेवतेति सर्वे प्राणिन । त्रिलोकानायकमुखपुरक्रमिति रसिका । त्रिलोकानादिकानर्थनेदीप्तमिति अदिवर्था । इत्थ मत्स्येन्द्रगोरक्षनाथ–नानक–पाश्चात्यादि–मतानि उपन्यसनीयानि, एवविधा सर्वेऽपि तमादि त्य स्वस्वाभिमत उपासते । वय तूपास्महे श्रीनारायणेन्द्रसरस्वतीनिति । ननु–इत्थ चेत्, सर्वस्वरूप सदिन्ध भवत् इत्याशङ्क्य नेत्याह–'त' आदि त्य पूर्वोक्तदिविधादिनो ' यथायथा उपासते ' सोऽपि आदित्य ' तदेव ' तद्रूपमेव भवति सर्वात्मकत्वात् । न सशय । सर्वात्मकत्वमुतो न स्वरूपत्वयापण दूषणमपि तु भूषणम् । तथा सर्वमते षडशीतिषु राधामुकुन्दलम्बमध्यवर्तिनिमध्यकरनायमाना शानद्रियाप्पायापा प्रनार्ग एते शिवरा इति चत् हा हा हत वत मूर्खोऽसि "वस्त्रयमरन्सूर्योदयसमगाद्वे । मातृत्रयमराद्वानोऽन्यकिंचित्र विद्यत ॥" (वा रामा आदित्यहृदय) अस्मिन्नर्थे वाल्मिकिरामायणस्य रघुकुलतिलक प्रति चतुर्मुखोपदिष्टमादित्यहृदय प्रमाणमित्यस्य मूर्द्धानुकारिने सानुरूप वक्ष्यमाणमित प्रसादवाक्यप्रमाण्यैरियमेवोपमाति भवेद् समन्वितमनन्तिरूप च । भगवानप्याह "यो यो यां यां तनुं भक्त श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हितान् ।" (भ गीता ७ । २१ । २२) इति अत एव आदित्यरूपेण स्त्रीपुनपुंसकत्वनिर्गतामपि नास्ति–तथाच श्रूयते "नैव वाचा स्त्रिय ब्रुवन्नैनमस्त्री पुमान् ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चन" (ए आ ३ । २ । २०) इति । श्वेताश्वतरश्रुतावपि "नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः" (श्वे. उ ५ । १० ।) इति । अत एव न शरीरत्रयवत्ता–"अस्थूलादि" (बृ उ ३ । ८ । ८) वाक्यात् अनण्वादि (बृ उ ३ । ८ । ८) वाक्याच्च । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्" (क उ १ । २ । २१) इति कठवाक्याच्च । अत एव न जातिसम्बन्धः । मनसि शरीरसम्बन्धपूर्वकत्वात् तथा । अत एव न नित्यत्वसा–"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" (कठ उ १ । २ । २२) इति कठश्रुते । अत एव नान्नित्यस्थानत्वप्रयोगोऽपि मृषा "सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" (कठ उ २ । ५ । १२) इति काठकात् । अत एव स्थानाकारादिमत्त्वो

स॒ऽ ए॒ष त्री॑ष्ट॒कोऽग्निः । (क्तं) ऋग्ये॑का य॒जुरे॑का सामै॑का तद्यां कां चा॒त्र॒ऽर्चोप॒दधा॑ति रु॒क्मस्स॒ऽए॒व त॒स्याऽ आय॒तन॒मथ॒ यां य॒जुषा॑ पुरु॒षऽ ए॒व त॒स्याऽआय॒तन॒मथ॒ यार्ठ॑ साम्ना॑ पुष्करप॒र्णमे॒व त॒स्याऽआय॒तन॒मेवं॒ त्रीष्ट॒कः ॥ २१ ॥

स एष त्रीष्टकोऽग्निः-ऋगेका, यजुरेका, सामैका । तद् या का चात्रऽर्चोपदधाति-रुक्म एव

यदुक्तम् पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे, "एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषद्" इति-प्रक्रम्य "सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता

मृषा " आ मरति रात्मक्रीड " (छा. उ. ७ । २५ । २) इति श्रुते । आदित्यादिनामान्यपि मिथ्या । " अनामागोत्रम् " (बृ. उ. ३-८-८) इति शतपथात् । व्योमचारादिकमपि माया । " निष्कल निष्क्रिय शांत निरवद्य निरजन " (श्वेता. उ. ६ । १९ ।) इति श्वेताश्वतरात् । " चक्षो सूर्यो अजायत " (वा स. ३१ । १२) इति जन्ममनुश्रुति गौण देहापेक्षत्वात् । देवदत्तो जातो ध्वस्त इतिवत् " वासासि जीर्णानि. " (भ. गी २ । २२) इत्यादि । "नैन छिन्दति शस्त्राणि." (भ. गी. २ । २३) " न हन्यते हन्यमाने शरीरे०" (भ. गी. २ । २०) ' न जायते म्रियते वा०" (भ. गी २ । २०) इत्यादि पचमवेदात् । नहि जीवानित्यत्व वैदिका अगीकुर्वते । कृतनाशाकृतागम प्रसगात् स्वर्गकामादिशास्त्रमात्रोच्छेदप्रसगात् । यस्मादेव तस्मात् अवाङ्मनोगोचर " आदित्यो ब्रह्म " (छा उ. ३ । १९ । १) इति वेदपुरुषातरज्ञागमप्रसिद्धोऽर्थ । तथाच तित्तिरि -" यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह " (तै उ ब्र. व ९) इति । अत एव पुरुषमेधमहाक्रतुशतानुष्ठानफल सौर पदमिति (तत्रत्यानकमिद्धान्तोऽपि मृषा । सूर्यब्रह्मण अनवस्युक्त (तै. उ. ब्र व. २) मनुष्यानन्दानि शत शतगणितोगालितसंख्यापरमावधिसुखरूपत्वात् । बृहदारण्यकोक्त (बृ उ. ४ । ३ । ३३ ।) मनुष्यपितृलोकपितृकर्मदेवाजानदेवदेवलोकगन्धर्वलोकाद्यानन्दशतशतसख्यायमानविख्यायमानानन्दसीमानन्दरूप वाव । नच एतादश फल पुरुषमेधशतायत्त सहस्रसवत्सरसत्रायायत्त वा । अपि तु निज सहजम् । किंबहुना अस्मदादेरिव सूर्यस्य सासारिकत्वादिप्रतिपादका मृषा अर्थवादा । किंबहुना जीवमात्रस्य कर्तृत्वादिव्यवहारो मायाविलासिनीविलास इति वदतां गुरुवेदान्तवचोरत्नमालां श्रद्धादृढसूत्रगुम्फितां अद्वैतदीक्षागुरुभगवच्छकराचार्यभाष्यवाक्यमणिं कंठे धारयता अस्माक सूर्यस्य निर्गुणत्वप्रतिपादने क प्रयास का कथा इत्यल गुरुचरणस्मरणसंरंभरसभमली लागीति । प्रकृतमनुसराम —येयैं यथायथोपासित त्रिलोकीनायिकाफालफलककस्तूरीतिलकमध्यवर्तिबिन्दुमिमन्मौक्तिक ब्रह्म ' तत् एतान् ' उपासकान् सर्वान् तत्तद्रूप 'भूत्वा भवति' रक्षति । 'ह' किल उपासितारतम्येन फलतरतमभावप्रद भवतीत्यर्थ । यस्मादेव ' तस्मात् ' कश्चिद्रसिक एवचित्मन् ' एनम् ' आदित्य ' सर्वे ' पूर्वोक्ति ' एतं ' स्वरूपं उपेतम् ' एवोपासीत ' यदा तदा ' एतत् ' रविबिम्ब 'सर्व ह' सर्वात्मकमेव 'भवति' ' एनम ' उपासक ' एतत्सर्व भूत्वा भवति ह ' इत्यपर व्याख्यान प्रागवत् । अस्यां कण्डिकायां उल्लेखालकार " बहुभिर्बहुधोल्लेखादुल्लेख इति कथ्यते "-(साहि. १० । ३७) इति लक्षणात् ॥ २० ॥

प्रागीरितरुक्माद्युपाधायोपासनानन्तर विधत्ते-स एष इति । य प्रकृतप्रथमेय ' स एष ' भानुमान्

(स्ते) ते वा॒ऽ ए॒ते । (ऽ) उ॒भेऽ ए॒ष च॑ रु॒क्मऽ ए॒तच्च॑ पुष्करप॒र्णमे॒तं पु॑रु॒ष-मु॒पी॒तऽउ॒भे ह्यृ॑क्सा॒मे य॒जु॒रपी॑तऽए॒वम्वे॒केष्ट॑कः ॥ २२ ॥

तस्या आयतनम् । अथ या यजुषा-पुरुष एव तस्या आयतनम् । अथ या साम्ना-पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनम् । एव त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

ते वाऽएते उभे-एष च रुक्मः, एतच्च पुष्करपर्णम् । एत पुरुषमपीतः । उभे हि ऋक्सामे यजुरपीतः । एवम्वेकेष्टकाः ॥ २२ ॥

ऋचो, यजूंषि, सामानि तेनाभिज्ञया विहित, तन हि त्रयेण चीयते " इति । तत्र सूर्यमण्डलार्चि पुरुषरूपत्व-मेवमुक्तम् ' मण्डलमेव ऋच , आर्चिं सामानि, पुरुषो यजूंषि'' इति । सर्वेतेषामवियज्ञमेवमुक्त " यदेतन्म-ण्डल तपति स रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यत इद तत्पुष्करपर्णमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽय हिरण्मय पुरुष ' इति तत्सर्वं पर्यालोच्याह-स एष त्रीष्टकोऽग्निरिति । ' एष ' चित्योऽग्नि ' त्रीष्टक ' त्रिसङ्ख्याकेष्टक । ता एवेष्टका दर्शयति-ऋगेका यजुरेका सामैकेति । ' तया कां चात्रर्चोपदधाति ' इत्या-देरयमर्थ । अत्राग्नौ ' यां ' ' काम् ' इष्टकाम् ' ऋचा ' ऋङ्मन्त्रेणोपदध्यात् सा ऋगिष्टका । साध्य-साधनयोरभेदोपचारादेवमुक्तम् । ' तस्या ' ' रुक्म ' ' एव ' ' आयतनम् ' ऋगात्मक मण्डलमेवाधियज्ञे रुक्म इत्युक्तम् । ' याम् ' इष्टका यजुर्मन्त्रेणोपदध्यात् सा यजुरिष्टका ' तस्या ' पुरुष एवायतन मण्डला-न्तर्वर्तियजुरात्मक पुरुष इत्युक्तम् । मण्डलाधिष्ठातु पुरुषस्याधियज्ञ हिरण्मयपुरुषत्वमुक्तम् । अथ यामिष्टकां साम्नोपदध्यात् सा सामेष्टका । ' तस्या ' ' पुष्करपर्णमेव ' 'आयतन' सामात्मकार्चिषोऽधियज्ञ 'पुष्करपर्णमेव' ' आयतन ' सामात्मकार्चिषोऽधियज्ञ पुष्करपर्णात्मत्वमुक्तम् । एवमृगादिभेदेन त्रीष्टकोऽग्न्याख्यो यज्ञ ॥२१॥

एकेष्टकत्व सम्पादयितुमाह-ते वाऽएते उभे इति । ' एष ' ' रुक्म ' ' एतत् ' ' पुष्करपर्णं ' ' च ' ' एते ' ' उभे ' ' एत ' ' पुरुषमपीत ' प्राप्नुतस्तदाधारे भवत इत्यर्थ । ' ऋक्सामे ' ' उभे ' यजुर-पीते यजुरधीने स्त । ' एवम् ' ' उ ' ' एवम् ' एवैकेष्टक । रुक्मपुष्करपर्णयो पुरुषाधारत्वम्, ऋक्साम-योश्च यजुरधीनत्व तस्मादेकेष्टकोऽग्निरित्यर्थ ॥ २२ ॥

' त्रीष्टक ' तिस्र इष्टका यस्यासौ त्रीष्टक । त्रित्रीष्टक इति वीप्सायां तात्पर्यं । "तिसृभिस्तिसृभिरिष्टकाभि-रुपदधाति ' इति कात्यायनोक्ते । पचचित्यात्मकचयनकर्तो अग्नेष्टौ 'एष अग्नि' एकैकोपधाने ऋग्यजु सामानि सूत्रकृद्विनियुक्तानि पठनीयानि य मन्त्रमुच्चार्य या इष्टका उपधीयते । तयोर्भेदो नास्ति इत्यभिप्रायेणाह 'एका' इष्टका 'ऋक्' एकेष्टका 'यजु' एकेष्टका 'साम' यतो भेदो नास्ति । तत्' तस्मात् अत्र अग्नौ ' यां कां च ' इष्टकां ' ऋचा ' ' अध्वर्यु ' उपदधाति तस्या रुक्म एवायतन । ' अथ या यजुषा ' उपदधाति ' तस्या पुरुष एवायतन ' । ' अथ यां साम्ना ' उपदधाति ' तस्या पुष्करपर्णमायतन ' । उक्तमर्थं निगमयति । स एव उक्तरीत्या त्रीष्टको ' वह्निरिति त्र्यष्टकवह्निबुध्याऽपि मागवत नक्षाडचक्षुषमुपासीतेतिभाव । रुक्मा-दिस्वरूपमुपन्यस्तमस्माभि प्राक् ॥ २१ ॥

-उपास्यन्तरमुपदिशति । ये प्रागुक्ते 'ते वै' वाक्यालकारे।'एते एव रुक्मश्च एतत् पुष्करपर्णं च' 'उभे एत' हिरण्मय 'पुरुष मपीत' प्राप्नुत । 'हि' एवार्थे। 'उभे' रुक्मपुष्करपर्णोपधानविनियुक्ते 'ऋक्सामे'। "अयजुर-

स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒व मृ॒त्युः । (स॒) य॒ ऽए॒ष॒ऽ ए॒तस्मि॒न्मण्डले पुरु॒षो य॒श्चा॒यं दक्षि॒णेऽक्ष॒न्पुरु॒षः स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒वंवि॒द॒ऽ आत्मा॒ भ॒वति स॒ य॒दे॒वंवि॒दस्मा॒- ल्लोका॒त्प्रैत्य॒थैत॒मे॒वात्मा॒नम॒भिस॒म्भव॒ति सो॒ऽमृ॒तो भ॒वति मृ॒त्युर्ह्य॒- स्यात्मा॒ भ॒वति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–६ ॥ (५. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

स एष एव मृत्युः–य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एष एवंविद् आत्मा भवति । स यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रैति । अथैतमेवात्मानमभिसम्भवति । सोऽमृतो भवति, मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

स एष एव मृत्युरित्यादिना । वेदितु फलवर्णनम् । ' स एष ' अग्निर्वेतुगमकोऽपि वैव मण्डलमध्य- वर्ती । अध्यात्म दक्षिणाक्षिवर्ती पुरुष मृत्युरूप तमात्मत्वेन विद्वानस्माल्लोकात्प्रेत्यामृतो भवतीति ॥ २३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१०–५–२) ॥

त्रिचतुर०"–(पा.सू.५।४।७७) इत्यादिना निपात । हेमपुरुषमूर्युपधानविनियुक्त 'यजु. अपीत.' व्याख्यत । 'उ' शब्देन यजु पुरुष अप्येति इति वक्तव्य । एव सति पुरुष एक एव अवशिष्यते । स पुरुष 'एवैक' इत्युच्यते । यथा वेदान्तसिद्धान्ते भौतिक ब्रह्माण्ड भूतानि अप्येति । भूतानि च पञ्च तन्मात्रा अपियन्ति । तन्मात्रा कार्याविद्या सा च कारणाविद्या सा च परमात्मन इति विलापनविधा । एव दृश्यादिक पुरुषे विलाप्य पुरुष शेषयित्वा निर्गुणो निर्विकारो निष्प्रपञ्चो निष्कारणत्य सर्वव्यापी ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्परिपूर्ण परमपुरुष । "एक- मेवाद्वितीय ब्रह्म "–(छां. उ. ६ । २ । २) " नेह नानाऽस्ति किंचन "–" मृत्यो स मृत्युमाप्नोति " " स इह नानेव पश्यति "–(क. उ. २ । ४ । १०–११) "अथात आदेशो नेति नेति"–(बृ. उ. २ । ३ । ६ ।) " तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव प्रतिपेदे '–(छां ६ । १६ । ३) " अह मनुरभव सूर्यश्चेति "– (बृ. उ. १ । ४ । १०) " गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच "–(ऐ आ. २ । ५ । १ । ३४) इति । "तत्त्वमसि" (छा. उ. ६ । १६ । ३) इति । " योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु "–(बृ. उ. १ । ४ । १०) " स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुर क्षुरधानेऽवहित स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये त न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स " " अत्र ह्येते सर्वे एक भवन्ति " (बृ. उ. १ । ४ । ७ ।) इत्य एनेकवेदमस्तकमुकुटमणिमञ्जरीनीराजितचरणकनकसरसीरुह परमात्म अहमस्मि इति निर्विकल्पिकासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठो भूयो भूयो भूयात् इति द्वाविंशतिकण्डिकामु दायार्थ ॥ २२ ॥

अथेदानीं पूर्वोक्तोपासित मस्य ' तस्माच्छान्तो दान्त "–(बृ. उ ४ । ४ । २३ ।) इत्यादि- वेदोक्तगुणस्य " तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति "–(बृ. उ. ४ । ४ । २२) इत्यादिसाधनस्य

" तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत "–(छा. उ. ८ । १ । ६) इत्यादिना विरक्तस्य मुमुक्षोः फलमुच्यते चरमया ऋचा । स एष इति । " स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष " इति । अभिरोहितार्थं निगद्व्याख्यान च । 'स एष ' मण्डलान्तर्वर्ती जगदात्मा सूर्यः । 'एवंविद्' मुमुक्षो 'आत्मा भवति' " सहस्रमतिरूपा मन " अनन्तपञ्ची । अत एव 'स' य ' एवंवित् ' यदा ' अस्माल्लोकात्प्रैति ' यतस्तदानीमस्य कं भवति । 'अथ' 'एतमेव एतम्' 'अमानवमित समभवति ' उपसर्गादिकाभवति । न कामतः । एतत्र ' क्रममुक्तिप्राप्तकाले पारमुक्तिरति सर्वे इति कलरवेण निश्चितेन कूजित–दूरीकृत्य 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति (बृ. उ. ४।४।६) ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड उ ३ २।९) इति सद्योमुक्तिर्विवक्षितेति चरपुरुषस्य गमो र्न । अत एव– साऽमृतो भवति मृत्युरस्य मा भवति' इति । सर्वात्मकब्रह्मदृष्ट्येत कालत्रयं मृत्युविज्ञानदत्तोऽपि न निवृत्तिः, पचन्तिमानि च तत्र त्रिविधकर्माणि, तस्य च्छिद्यन्ते विद्यया । अत्राथर्वणिकाः पठन्ति भिद्यते हृदयग्रन्थि (मुण्ड २ । २ । ८) इत्यादि । "सञ्चितागामिप्रारब्धं ज्ञानेनैवोपक्षीयते । भोगनाशि च विद्यन्ते नारब्धफलानि ज्ञानतः" समस्त च कर्माणि मानामात्राणि विज्ञानेकडिकानि एवमवशेषमन्त्रे सर्गोगोपितत्वेनमुद्दिश्य तत्रभवता भाष्यकारेण वेदपुरुष । कुतो विज्ञायत, इति चेत् वर्णैकत्वेऽपि भवति–शाण्डिल्य–उपकोसल–पञ्चाग्नि–विद्यासु चेत् विद्यया इति च मैवम् । बहुकं चेति गुणमेदात् वेद्यभेदान्नास्ति पुनारप्समाहारः पाद (ब्र. सू. ३।२) विद्यतम् । 'विशेषणभेदाद्विद्याभेदः ' इति तर्कसमय । यद्यपि अत्रापि इत्थविधमन्यत्रापि किञ्चित् गुणभेदो अस्ति तथापि उद्गीथदहरादिविद्यावत् गुणा उपसंहर्तव्या । आदित्यमण्डलद्वयेन सर्वात्मकं मण्डलपुरुषमुद्दिश्य सन्दृश्य च " स एष मृत्युरिति " । तृतीयानिमाभ्यां एकस्यैव परामृष्टत्वात् उपक्रमादितात्पर्यनिश्चायकलिङ्गषट्कप्रतिमानाच्च न अर्चिरादिदेवयानमार्गप्राप्तिरपि अथैतमेवात्मानमित्युक्त । न दहरप्रकरणमपि ' सोऽमृत ' इत्युक्त । ननु–" अपाम सोममृता अभूम " (तै. सं. ३ । २ । ५ । ४) इति वत् सातिशयममृतत्वमिति चेन्न स एष एवंविद आत्मा ' इत्युक्ते । स्वर्गलोकमेतीत्यनुक्तश्च । अत एव इदम प्रतीकोपासनं सर्वात्मत्वोक्ते । " मनो ब्रह्मेत्युपासीत " (छा. उ. ३।१) इत्यादिवत् न अध्यात्मोपासनम् । " न अविचिकित्सितमभवति अविचिकित्सोऽहम्, अहं अपूर्वमार्गगम्य " (निरु उ. प. ७ । ८ ।) इत्यादि एतया श्रवणात् । अत एव तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति " (वा. स. ३१ । १८) इत्यादि न विद्यते मण्डलब्रह्मणस्य वर्णनवत् । अत एव श्रवणमननादिभिरेव मुक्तिरित्यभ्युक्ति । ननु कथं वदान्तकर्मकाण्डमध्यवर्तीति चेत् शतरुद्रियवत् पुरुषसूक्तवच्च । ननु चयनाङ्गशतरुद्रियहोमविनियुक्तो रौद्र ध्यायः पुरुषविद्या । शृणु । ब्राह्मणसूत्रकाराभ्यां तत्र जडजनव्यामोहकरः सन्, अविनियोगार्हे ताभ्यां विनियुक्त । अत एव विद्यारण्यगुरुभिः तैत्तिरीयकसंहिताभाष्ये रुद्राध्याय विनियोगानुसारेण व्याख्याय अनन्तरं वेदान्तव्याख्यानाय व्यादिना उपोद्घात अस्य वेदान्तत्वस्य अनुबन्धचतुष्टय उच्यत इति प्रतिज्ञात । मुक्तिरपि उपासना वस्तुतोऽनु मर्त्य स्वतन्त्रत्वात् । नहि कर्मकाण्डे सर्वात्मत्व समभवति अहमन्न यच्च इष्ट्वा च इत्यादि इत्यादावक्षितत्वात् । अस्मादिरपि मध्य प्रमाणात् अनुबन्धो निरूपित । तस्मादतद्ब्रदातश्रवणादिना निवृत्त न दृश्यन्ति सर्वं रमणात् ॥ २ ॥

नारायणोद्गर्भं दिसत्त्व त्वा पद्माञ्जो । रजनादुत्सादयाया समापि भवादहाम् ॥ १ ॥
मण्डलान्तर्गम्याम्य सूर्यस्थानिवेदिन । व्याख्यानमनद्विन निन्दितकं परम् ॥ २ ॥
निर्मन्त्राण सूरीणां हृदयाम्भोजमण्डले । राजन्ममस्त्व या तदभिन्नीनाये सदा ॥ ३ ॥
समस्तगावकल्लोकस्याप्यन्तकमसु विनियुक्ता वेदमन्त्रा व्याख्याता येन सर्वश ॥ ४ ॥

माध्यंदिने तैत्तिरीये वेदे मैत्रायणीयके । षडभिर्गैरुपेतस्य रुद्राध्यायस्य सक्रमम् ॥ ५ ॥
तद्भाष्याणि समालोच्य भाष्यं सम्मतिपूर्वकम् । कर्मकाण्डक्रमं त्यक्त्वा समुद्धृतं च येन च ॥ ६ ॥
अन्ये च वैदिकग्रन्था कृता येन च द्राविडे । आन्ध्रे देशे सुप्रसिद्धं पदवाक्यप्रमाणतः ॥ ७ ॥
सोऽयं विराजते भूमौ राजहंससरस्वती । नामान्तरेण स प्रोक्तः शाधनेन्द्रसरस्वती ॥ ८ ॥
मण्डलब्राह्मणस्यास्य निर्मितं भाष्यमुत्तमम् । आद्यन्तमध्यमालोच्य सावधानेन चेतसा ॥ ९ ॥
शास्त्रान्तरप्रमेयाणि शब्दशास्त्रार्थगोचरान् । मुहुर्मुहुः सविचार्य सन्तो मां संस्तुवन्तु वा ।
निंदन्तु मा न तु क्षिप्रं गुणं दोषं वदन्तु मे ॥ १० ॥
आसुप्तादामृते कालं वेदवेदान्तगोचरं । योऽभिप्राय सदा चित्तं विचारयति सर्वदा ॥ ११ ॥
तस्येमां कृतिमालोच्य तुष्यन्तु भुवि सूरयः । सशिष्याः सप्रशिष्याश्च सोपशिष्या दयालवः ॥ १२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणेन्द्रसरस्वत्या कृतौ माध्यंदिनशाखीयशतपथ-
मध्यगताखण्डमार्तण्डमण्डलब्राह्मणभाष्यं पण्डितमण्डनं नाम संपूर्णम् ॥

इति पंडितमंडनं नाम मंडलब्राह्मणभाष्यम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् । (उ) आसीदिव वाऽइदमग्रे नेवासीत्तद्ध तन्मन ऽएवास ॥ १ ॥

मानसाग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

नेव वा इदमग्रेऽसदासीत्, नेव सदासीत् । आसीदिव वा इदमग्रे नेवासीत् । तद्ध तन्मन एवास ॥ १ ॥

उत्तरब्राह्मणे मनःपुरुषवाग्प्राणमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निभिः सम्पाद्यचित्याग्निविषया उपासना वक्ष्यन्ते । एते मनश्चिदादयोऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मकाः इति विचार्याधिकरणमवतारितमाचार्यैः शारीरकभाष्ये । तथाहि—"लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि" (ब्र. सू. ३।३।२८।४४) इति । अधिकरणार्थः श्लोकद्वयेन सङ्गृहीत तत्त्वविद्भिरभियुक्तैः—"कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्प्रमुखाग्नयः । कर्मशेषः प्रकरणाल्लिङ्गं त्वन्यार्थदर्शनम् ॥ उभेय एव धीलिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः । बाध्यं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्र वह्निचिन्तनम्" ॥ इति । इदमेव ब्राह्मणं विषयवाक्यम्—तथथा—नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीदिति प्रक्रम्य मनोऽग्निकल्पाभिधीयते—" तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान् मनश्चितः " (क. २) इत्यादि । अयमर्थः—पुरुषस्य शतसंवत्सरमित आयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि भवन्ति ३६००० । तत्रैकैकस्मिन् दिवसे या मनोवृत्तिः तस्या एकैकाग्नित्वेन ध्याने सति ध्यानस्था अग्नयः षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकाः ३६०००—सम्पद्यन्ते । ते चात्मात्मस्वरूपत्वेन ध्येयाः । अत एवार्का अर्चनीया मनसा चीयन्ते सम्पाद्यन्त इति मनश्चित । एवं वाक्चित, प्राणचित, चक्षुश्चित, श्रोत्रचित, कर्मचितोऽग्निचित इति । ते चाग्नयोऽग्निचयनप्रकरणेपठितत्वात् कर्मशेषाः, न तु स्वतन्त्रसङ्कल्पात्मकलिङ्गबलात् स्वतन्त्रविद्यात्मका भविष्यन्ति । तथाहि अस्मिन् ब्राह्मण एव " तद्यत्किं चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति " (क ३) इति । एवं वागादिपर्यायेष्वपि । " तद्यत्किं चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृतिः " (क. ४) इति । " प्राणेन प्राणन्ति " (क. ६) इत्यादिलिङ्गानि सन्ति । एषामर्थः—यत्किंच भूतानि मनसा ध्यायन्ति, वाचा वदन्ति तैः सङ्कल्पवदनादिभिरेव तेषामग्नीनां करणानीति । तथा एतद्ब्राह्मणावसाने " तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते " (क. १२) इति वाक्यशेषः पठ्यते । तस्यायमर्थः—उपासकस्य स्वपतोऽप्यग्नयोऽविच्छिन्नाः । स्वकीयमनोवागादिवृत्त्युपरमेऽपि प्रबुद्धपुरुषमनोवागादिवृत्तीनां प्रवर्तमानत्वादशेषपुरुषमनोवृत्तीनामग्नित्वेन वर्णनात् । तस्मादेवंविदे स्वपतेऽपि तानेतानग्नीन् सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीति । तत्र यावज्जीवमग्नीनामविच्छेदेन नैरन्तर्यं प्रतीयते । तच्च विद्यास्वातन्त्र्यलिङ्गम् । कर्मशेषत्वे हि कर्मणो यावज्जीवं नैरन्तर्याभावादविच्छेदाभावात् मनश्चिदादीनां चाप नैरन्तर्यं स्यात् तच्च लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः, तस्मात् स्वतन्त्रविद्यात्मका इति । नायं दोषः । अन्यार्थदर्शनत्वेन लिङ्गस्यैतस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि—द्विविधं लिङ्गम्, सामर्थ्यमन्यार्थदर्शनं चेति । तत्र विध्युद्देशगतं लिङ्गं सामर्थ्यं, तच्च स्वत-

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (ञ्ञा) नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥

(त्तु) तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत । (त्रि) निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिँशतँ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसाऽचीयन्त मनसैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त मनसाऽस्तुवत मनसाऽशँसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्–" नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् "–इति। नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥

तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः । ते मनसैवाधीयन्त ।

न्त्र्येण प्रमाणम् । अर्थवादगत त्वन्यशेषवाक्ये दृश्यमानत्वात् अन्यार्थदर्शनम्, तच्च तात्पर्यरहितत्वान्न स्वातन्त्र्येण प्रमाणं, किन्तु प्रमेयसाधकप्रमाणान्तरे सति केवलमुपोद्बलकं भवति । एवं च सत्यत्रोदाहृतलिङ्गाना दुर्बलत्वात्, प्रकरणात् अग्निशेषा मनश्चिदादय इति प्राप्ते ब्रूमः–न तावदत्र शाब्दो विधिरुपलभ्यते लिङ्गादेरश्रवणात् किं तर्ह्यर्थवादसामर्थ्यादुन्नेयो विधिः । तथा च फलप्रतिपादकस्तावकवाक्यानां रात्रिसत्रन्यायेनाधिकारिसमर्पणपर्यवसानादशेषमप्येतद्ब्राह्मणं विधिरूपं भविष्यति । ततो विध्युद्देशगतत्वेन लिङ्गस्य प्राबल्यं, " किंच ते हैते विद्याचित एव " (क. १२) इत्येवकारश्रुत्या कर्माङ्गत्वं व्यावर्तते । तथा "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" (क.१२) इति वाक्यशेषोऽपि स्वातन्त्र्यगमकः । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणं बाधित्वा स्वतन्त्रविद्यात्मत्वं मनश्चिदादीनामभ्युपगन्तव्यमित्यधिकरणार्थः । तत्र सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसः प्रामुख्यात् तत्सम्पाद्यमग्निं प्रस्तोतुं मनसः स्वरूपं तत्सृष्टिं चाह–नेव वाऽइदमग्र इति । ' अग्रे ' सृष्टेः प्राक्काले इदं जगन्नैवासदासीत्, असदिव नासीत्, सदपि च नैवासीत्, सदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थः । किं तदुभयविलक्षणं तदासीत् । तदा तन्मन एवासेति ॥ १ ॥

सृष्टिप्राक्काले सदसद्विलक्षणसद्भावं मन्त्रसंवादेन द्रढयति–तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् , नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् , इति प्रथमः पाद एव संवादकः । उक्तं सदसद्वैलक्षण्यं मनसि दर्शयति–नेव हि सन्मन इति । मनः सद्रूपं न भवति, घटादिवद्रूपादिमत्त्वाभावात् । असच्च न भवति–प्रतीयमानत्वात् ॥ २ ॥

' तदिदं ' सृष्टं ' मनः ' ' आविरबुभूषत् ' ' निरुक्ततरं ' शब्दनिर्वाच्यं ' मूर्त्ततरं ' सदाविर्भवितुमैच्छत् तन्मनः, ' आत्मानं ' स्वकारणं परमात्मानं स्वस्वरूपं वा ' अन्वैच्छत् ' ' तत् ' पर्यालोचनं कृत्वा ' प्रामूर्च्छत् '

शꣳसन्नेतावती वै मनसो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ३ ॥

(४) तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाऽऽविरबुभूषन्निरुक्ततरा मूर्त्ततरा साऽऽत्मानमन्वैच्छत्सा तपोऽतप्यत सा प्रामूर्च्छत्सा षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त वाचाऽचीयन्त वाचैषु ग्रहा अगृह्यन्त वाचाऽस्तुवत वाचाऽशꣳसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु

मनसाऽचीयन्त । मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त । मनसाऽस्तुवत मनसाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत । तद् यत्किञ्च इमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति । तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै मनसो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावन्मनसः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः–तेषामेकैक एव तावान्–यावानसौ पूर्वः ॥ ३ ॥

तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाऽऽविरबुभूषत्–निरुक्ततरा, मूर्त्ततरा । साऽऽत्मानमन्वैच्छत् । सा तपोऽतप्यत । सा प्रामूर्च्छत् । सा षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्–आत्मनोऽग्नीन् । अर्कान्वाङ्मयान्–

" मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः " (धा. पा. भ्वा. २१२) । समुच्छ्रित बभूव । ' इत् ' मन. कर्तृ ' षट्त्रिंशत्सहस्राणि ' अधिकरणविषयवाक्यविवरणसमये व्याख्यातम् । पुरुषायुषोऽहानि तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिषु, अग्नित्वमारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एतावत्सङ्ख्याकान् ' अर्कान् ' अर्चनीयान् मनउपादानकान् ' मनश्चितः ' मनसा चीयमानान् ' मन ' सम्पाद्य ' आत्मनोऽग्नीन् ' ' अपश्यत् ' एतस्य मनश्चितोऽग्नेः क्रियामयाग्निप्रकरणमुत्सृज्य स्वातन्त्र्य प्रतिपत्तु मनोव्यापारक्रियावत्त्वमनुबध्नाति–ते मनसैवाधीयन्त इत्यादिना । ' ते ' अग्नयो ' मनसैवाधीयन्त ' आधाने मनोव्यापार एव करणमित्यर्थः । एवं चयनग्रहणस्तुतशस्त्रादिकरणं केवलमनोव्यापारनिष्पन्नमित्यर्थः । सम्पन्नो कायाधानतत्प्रयत्नः क्रियावयवा सपदा प्रतिष्ठापयितव्या ; तदेव विशदयति–तद्यत् किञ्चेमानि इति । ' इमानि भूतानि ' यत्किञ्च ' मनसा सङ्कल्पयन्ति ' ध्यायन्ति, मनसा सङ्कल्प एव ' तेषाम् ' अग्नीनां ' सा कृतिः ' तत्करणजनितानग्नीनेवादधति भूतानीति सर्वत्र सम्बध्यते । " तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते " (क.१२) इति वाक्यशेषोऽभिधास्यते । ' एतावती वै मनस ' इति । मनोमयषट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याका अग्नय एव ' मनस ' ' विभूति ' महिमा ' विसृष्टि ' विविधा विसृष्टिरित्यर्थः । ' एतावन्मन ' उक्तसङ्ख्याभिरग्निभिः पुनरप्यस्य मनश्चितोऽग्नेः । केवलविद्यामयत्वेन स्वातन्त्र्य वक्तुं क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्य मनोमयेऽतिदिशति–तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इति । " असौ पूर्व " इति पदाभ्यामिष्टकाचितोऽग्निर्विवक्ष्यते । स. यावान्परिश्रित्यजुष्मतीलोकम्पृणाभेदेनाहोरात्र्याधानेन च यत्परिमाणस्तेषां षट्त्रिंशत्सहस्रसम्मितानामग्नीनां मध्ये एकैकोऽग्निरपि ' तावान् ' तत्परिमाणो ध्येय । अनेन क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यस्य ज्ञानमयानामग्नीनामेकैकस्मिन्नतिदेशो क्रियायामनादरो दर्शित इत्युक्तं भवति । अतोऽयमग्निः केवलं विद्यामय एवेति सुस्थितम् ॥ ३ ॥

एवमुत्तरे वाक्प्राणयोरपि विन्यस्तता षड्दर्याया व्याख्येया ; तत्र वागादिमयानग्नीन् दर्शयितुं तत्सृष्टि-

ष्वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावती वाक्षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥

सा वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्टऽआविस्तरामभून्निरुक्ततरो मूर्त्ततरः सऽआत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्प्राणमयान्प्राणचितस्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाऽचीयन्त प्राणेनैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशꣳसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावान्प्राणः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

वाक्चितः । ते वाचैवाधीयन्त । वाचाऽचीयन्त । वाचैव ग्रहा अगृह्यन्त । वाचाऽस्तुवत । वाचाऽशंसन् । यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते—यत्किंच यज्ञियं कर्म—वाचैव । तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत । तद् यत्किंचेमानि भूतानि वाचा वदन्ति—तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै वाचो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावती वाक् । षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥

सा वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविस्तरामभूत्—निरुक्ततरः, मूर्त्ततरः । स आत्मानमन्वैच्छत् । स तपोऽतप्यत । स प्रामूर्च्छत् । स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्, अर्कान्प्राणमयान्, प्राणचितः । ते प्राणेनैवाधीयन्त । प्राणेनाचीयन्त । प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त । प्राणेनास्तुवत । प्राणेनाशंसन्—यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किंच यज्ञियं कर्म—प्राणेनैव तेषु तत् प्राणमयेषु, प्राणचित्सु, प्राणमयमक्रियत । तद् यत्किंचेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति । तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै प्राणस्य विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावान्प्राणः षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

पादौ तस्य तस्योत्पत्तिरिवस्था—तन्मनो वाचमसृजतेति । "सा वाक् प्राणमसृजत" इत्यादे —"स ऊर्ध्व कर्मांशुकत

स प्राणश्चक्षुरसृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कांश्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितस्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाऽचीयन्त चक्षुषैषु ग्रहा अगृह्यन्त चक्षुषाऽस्तुवत चक्षुषाऽशꣳसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्चक्षुः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

(स्त) तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदꣳ श्रोत्रꣳ सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काञ्छ्रोत्रमयाञ्छ्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्यन्त श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशꣳसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति

स प्राणश्चक्षुरसृजत—तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषत्—निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्—आत्मनोऽग्नीन्, अर्कांश्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितः । ते चक्षुषैवाधीयन्त । चक्षुषाऽचीयन्त । चक्षुषैषु ग्रहा अगृह्यन्त । चक्षुषाऽस्तुवत । चक्षुषाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते, यत्किञ्च यज्ञियं कर्म—चक्षुषैव । तेषु तत् चक्षुर्मयेषु, चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति—तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै चक्षुषो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावच्चक्षुः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

तत् चक्षुः श्रोत्रमसृजत—तदिदं श्रोत्रं सृष्टमाविरबुभूषत्—निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत् तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्—आत्मनोऽग्नीन् । अर्काञ्छ्रोत्रमयान्—श्रोत्रचितः । ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त । श्रोत्रेणाचीयन्त । श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृ-

---

त प्राणानभिसमसूर्च्छत्"(क.८) इत्यन्यत्र पाठभेदः । श्रोत्रेण सृष्टं कर्म प्राणानभिसमसूर्च्छत्, अभिव्याप्नोत् । इयं

तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूति-रेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रꣳ षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामे-कैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

(स्त) तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत्प्राणानभिसममूर्च्छदिदमहꣳ संदधम-संदेहमकृत्स्नं वै कर्मऽर्ते प्राणेभ्योऽकृत्स्ना उ वै प्राणाऽऋते कर्मणः ॥ ८ ॥

(स्त) तदिदं कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । (त्रि) निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदा-त्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्य-दात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममयान्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्मणाऽचीयन्त कर्मणैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त कर्मणाऽस्तुवत कर्मणाऽशꣳसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्म-मयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्ता-नेवादधति ताꣳश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्ये-तावती वै कर्मणो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिꣳशत्सह-स्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

श्रन्त । श्रोत्रेणास्तुवत । श्रोत्रेणाशंसन्—यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किञ्च यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव । तेषु तत् श्रोत्रमयेषु, श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति—तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुवते, तेषु शंसन्ति । एतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिः, एतावती विसृष्टिः, एतावच्छ्रोत्रं षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत् प्राणानभिसममूर्च्छत् । इमं संदेहमसन्देहम । अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः । अकृत्स्ना उ वै प्राणाः ऋते कर्मणः ॥ ८ ॥

तदिदं कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्, अर्कान्कर्ममयान्कर्मचितः । ते कर्मणैवाधीयन्त । कर्मणाऽचीयन्त । कर्मणैषु ग्रहा अगृह्यन्त । कर्मणाऽस्तुवत । कर्मणाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते—यत्किञ्च यज्ञियं कर्म—कर्मणैव तेषु कर्ममयेषु कर्मचित्सु, कर्ममयमक्रियत । तत्

स देवमनुष्याणामपर शरीरमुद्दिश्य समुत्सुको बभूव । स्वयमपरमशरीरं सत् कर्म प्राणानयोन्योन्यमाहृत्य-दधिरुद्धि-व्यतिरेकमुखेनाह—अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्य इति ॥ ८–९ ॥

(स्त) तत्कर्माग्निमसृजत । (ता) आविस्तरां वाऽअग्निः कर्मणः कर्मणा ह्येनं जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्टऽआविरबुभूषत् । (त्रि) निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स ऽआत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कानग्निमयानग्निचितस्तेऽग्निनैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्नि-नेषु ग्रहाऽ अगृह्यन्ताग्निनाऽस्तुवताऽग्निनाऽशंसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्माग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शंसन्त्येतावती वाऽअग्नेर्विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक ऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

(स्ते) ते हैते विद्याचित ऽएव । तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया हैवैतऽएवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-१ ॥ (९. ३.) ॥

यत्किंचेमानि भूतानि कर्म कुर्वते-तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुवते, तेषु शंसन्ति । एतावती वै कर्मणो विभूतिः, एतावती विसृष्टिः, एतावत्कर्म षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

तत्कर्माग्निमसृजत । आविस्तरां वा अग्निः कर्मणः-कर्मणा ह्येनं जनयन्ति । कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्ट आविरबुभूषत्-निरुक्ततरः, मूर्ततरः । स आत्मानमन्वैच्छत् । स तपोऽतप्यत । स प्रामूर्च्छत् । स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् । अर्कानग्निमयानग्निचितः । तेऽग्निनैवाधीयन्त । अग्निनाऽचीयन्त । अग्निनेषु ग्रहा अगृह्यन्त । अग्निनाऽस्तुवत । अग्निनाऽशंसन् । यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किंच यज्ञियं कर्म-अग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयम-क्रियत । तद् यत्किंचेमानि भूतान्यग्निमिन्धते-तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वा अग्नेर्विभूतिः । एतावती विसृष्टिः एतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः-तेषामेकैक एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

ते हैते विद्याचित एव । तान्हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति । अपि स्वपते । विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥

कर्मणाऽग्निसृष्टिं स्पष्टीकरोति-आविस्तरां वा अग्निः कर्मण इति । कर्मणः सकाशादग्नेर्जननात् अग्निरत्यन्ताविस्तरो स्पष्टो दृश्यत इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

एतेषां मनश्चित्प्रभृतीनामग्नीनां ज्ञानवतो विद्यामयत्वेनोदितवत्कानि श्रुतिरित्यादाहानि-ते हैते

अयं वाव लोकऽएषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्याऽपऽएव परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्यऽइष्टकाः पशवः सूददोहाऽओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्निर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्व्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्व्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

चित्याग्नौ लोकदृष्ट्युपासनं ब्राह्मणम् ।

अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितः । मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः । पशवः सूददोहाः । ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् । आहुतयः समिधः । अग्निर्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद—लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

विद्याचित एवेति । एते मनश्चिदादयो 'विद्याचित एव' विद्ययैव चीयमाना भवन्ति—एवकारश्रुतिः कर्माङ्गत्वं व्यावर्त्तयति । "ता हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इति लिङ्गम् । "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति वाक्यं च स्वातन्त्र्यपक्षमुपोद्बलयति ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ५ । ३) ॥

उत्तरब्राह्मणे भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रच्छन्दःसंवत्सरात्मना चित्याग्निरूपेणोपासनीया उच्यन्ते । अत एव लोकादिपरिश्रिद्यजुष्मतीपशुपुरीषसमिदादिनामाऽपधर्मवर्णनमत्र केवलं विद्याविधिशेषत्वेनावगन्तव्यं न शुद्धकर्माङ्गविधित्वे । तथाहि अग्निरहस्ये ब्राह्मणे "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" (क.—१६) इत्यनेन श्लोकेन केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा—अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इति । 'अयं' भूलोक एव 'एषः' 'चितः' 'अग्निः' ध्येयः । अग्निसाम्यधर्मानाह—तस्याप एवेत्यादिना । 'तस्य' भूलोकस्याग्नेः 'आप एव' 'परिश्रितः' समुद्रोदकानि यत्र परिश्रिद्रूपाणीति ध्येयानि, भूमौ वर्तमानमनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः, 'पशवः' 'सूददोहाः' अमृतदोहा अत्रमित्यर्थः । यद्वा "ता अस्य सूददोहसः" (वा. सं. १२ । ५५) इत्यनेन यजुषा निर्वचनं तत्पशव इत्यर्थः । 'ओषधयः' 'वनस्पतयः' एव 'पुरीषम्' आहुतिः—समिद्रूपा । एतस्य पुरीषाहुतेः समित्त्वरूपत्वमुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यते । "अथ यदिष्टं च हुतं चात्र तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधः" (क. ४) इति । बाह्य 'अग्निः' ज्वलन एव 'लोकम्पृणा' इष्टका । यस्माद्भूलोकोऽग्निर्लोकम्पृणेष्टकारूपः—तस्मात् 'एतत् सर्वं' परिश्रिद्यजुष्मत्यादिरूपोदकमनुष्यादिकम् 'अग्निमेवाभिसम्पद्यते' अग्निना सर्वं सम्पन्नं स्वस्वरूपसम्पन्नं भवन्ति । यथा चित्याग्निर्लोकम्पृणेष्टकाभिः सम्पूर्णः । अयमर्थः—भूलोकस्य चित्याग्निरूपपरिज्ञाने समुद्रोदकमनुष्यपशुभोऽवधिवनस्पतिपुरीषाहुतिज्वलनाः परिश्रिद्यजुष्मतीसूददोहापुरीषाहुतिसमिल्लोकम्पृणारूपा ध्येया इति । वेदितुः फलमाह—स यो हैतदेवं वेदेति । एवं भूलोकं चित्याग्निरूपं वेद—स लोकम्पृणाभूतम् 'एनम्' लोकाधिष्ठितमग्निमेव 'सम्पद्यते' तदात्मको भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

(तेऽन्तु) अन्तुरिक्षथ्ँ हु त्वेवैषोऽग्निश्रितः । (स्त) तुस्य द्यावापृथिव्योरेवु सन्धिः परिश्रितः पुरेण हान्तुरिक्षं द्यावापृथिवी संधत्तस्ताः परिश्रितो व्युयाथ्ँसि युजुष्मत्यऽ इष्टका व्वर्षथ्ँ सूददोहा मुरीचयः पुरीषमाहुतयः समिधो व्वायुर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्व्वं व्वायुमेवाभिसुम्पद्यते तत्सुर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं व्वेद लोकम्पृणामेनं भूतुमेतत्सुर्व्वमभिसंपद्यते ॥ २ ॥

द्यौर्हं त्वेवैषोऽग्निश्रितः । (स्त) तस्यापऽ एवु परिश्रितो युथा हु वाऽइदं कोशः सुमुब्जितऽ एवुमिमे लोकाऽ अप्स्वन्तस्तद्याऽइमाँल्लोकान्पुरेणापस्ताः परिश्रितो देवा युजुष्मत्यऽ इष्टका युदेवैतुस्मिँल्लोकेऽन्नं तत्सूददोहा नुक्षत्राणि पुरीषमाहुतयः समिधऽ आदित्यो लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्व्वमादित्यमेवाभिसुम्पद्यते तत्सुर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं व्वेद लोम्कपृणामेनंभूतमेतत्सुर्व्वमभिसंपद्यते ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्रितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः । परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी सन्धत्तः । ताः परिश्रितः । वयांसि यजुष्मत्य इष्टकाः । वर्षम् सूददोहाः । मरीचयः पुरीषम । आहुतयः समिधः । वायुर्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ २ ॥

द्यौर्ह त्वेवैषोऽग्निश्रितः । तस्याप एव परिश्रितः । यथा ह वाऽइदं कोशः समुब्जितः—एवमिमे लोका अप्स्वन्तः । तद् या इमाँल्लोकान्परेणापस्ताः परिश्रितः । देवा यजुष्मत्य इष्टकाः । यदेवैतस्मिँल्लोकेऽन्नं तत्सूददोहाः । नक्षत्राणि पुरीषम् । आहुतयः समिधः । आदित्यो लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥

एवमुत्तरे "अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चित "—इत्यादय "सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निश्चित "—इत्यन्ता अष्टौ पर्याया व्याख्येया । यत्र यत्र विशेषः स उच्यते । अन्तरिक्षपर्याये ' द्यावापृथिव्यो- ' ' सन्धि ' ' परिश्रित ' इत्युक्त विशदयति—परेण हान्तरिक्षमिति । अन्तरिक्ष ' परेण ' परस्तात् अन्त इत्यर्थः । यद् द्यावापृथिवी संयुक्तौ भवतः । स सन्धिः परिश्रिद्रूपो ध्येय । अत्र वायुप्राप्तिः फलम् ॥ २ ॥

द्युलोकपर्याये "तस्या आप एव परिश्रित " इत्युक्तम्, तत्समर्थयते—यथा ह वा इदं कोशः समुब्जित इति ।

(तऽ) आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तस्य दिश एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं दिशः समन्तं परियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहा अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति चाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ ४ ॥

आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं दिशः समन्तं परियन्ति । रश्मयो, यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयः । तद् यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति–रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयति । अथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहाः । अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते–तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति चाख्यायते–तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो ह तदेवं वेद । एनं भूतमेतत्सर्वमभि-सम्पद्यते ॥ ४ ॥

भूर्लोकपर्याये सूददोहशब्दः पारश्रित, अत्र तथा न सन्तीति तत्समर्थनेति यथा 'इदम्' इत्यादि 'कोश' 'पेटिका' 'समुच्चय' । सन्निहितो ऽर्थेन–'एवमिमे' 'वतो' 'लोकाः' '' अध्यन्त 'कोशाद्यन्तेन वर्त्तन्ते । तस्मात् 'इमान्' 'वीन्' 'लोकान्' 'परेण' तेषां परस्तान्ना अप परिवेष्ट्य वर्त्तन्त ता पारे-श्रित । अत्रादित्यनाभि पत्नुतम् ॥ ३ ॥

आदित्यपर्याये षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका आदित्यमण्डलस्य समन्तात्पत्नात् दिशः पारश्रिदात्मिकाः । तदन्या एव तावत्सङ्ख्यका 'रश्मय' किरणा एव यजुष्मत्य इष्टकाः । संवत्सरस्य षष्ट्युत्तरत्रिशतदिवसानि भिद्यन्ते । अत्रादित्यस्यैकैकदिने एकैका दिक् एकैकश्च रश्मिरायुक्त भवति । अत्र परिश्रित्सु यजुष्मतीश्च निधानम्, दिक्षु रश्मिसमर्पणम् । अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नमिति । दिशां रश्मीनां लोकत्वं तदात्मक-स्थापनार्थम् । अत्र दिशां रश्मीनां मध्यवर्त्तनं सूददोहदोलीरूपम् । लोकम्पृणेष्टकास्थानीयं सम्पाद-यति–अथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणेति । यद्दिश इति रश्मय इत्याख्यान वचनमेव लोकम्पृणात्मकमित्यर्थः । आदित्यमग्नित्वेनोपासकस्य दिग्रश्मिनामत्वं पश्यति यदाह–स यो हैतदेवमिति ॥ ४ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त्रा) तानि वा एतानि सप्तविꣳशतिर्नक्षत्राणि सप्तविꣳशतिः सप्तविꣳशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विꣳशतिश्चाधि षट्त्रिꣳशत्ततो यानि सप्त च शतानि विꣳशतिश्चेष्टका एव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव षट्त्रिꣳश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरꣳ हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहाऽअथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वं नक्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि । सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राणि एकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते । तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि षट्त्रिंशत् । ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्च, इष्टका एव ताः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । अथ यान्यधि षट्त्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव षट्त्रिंशयौ । तद् यत्ते द्वे भवतः । द्व्यक्षरं हि शिरः । अथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहाः । अथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं नक्षत्राणीत्येवाख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥

नक्षत्रात्मनाभिचिन्तनेनैतावानं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण सप्तविंशतेर्नक्षत्राणां मध्ये, एकैकस्य मुख्यनक्षत्रस्य 'सप्तविंशतिः सप्तविंशतिरुपनक्षत्राणि' विद्यन्ते । तत्र सर्वाणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि 'उपनक्षत्राणि' च सम्भूय विंशत्यधिकानि सप्तशतानि षट्त्रिंशदधिकानि च सम्पद्यन्ते तत्र विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकानां नक्षत्राणां मध्ये षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याकानि परिश्रितः तावन्ति नक्षत्राणि यजुष्मत्यः । यान्यधिकानि षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकानि विद्यन्ते तेषां विभागं विवृणुः सामान्येन तेषां त्रयोदशमासत्वमाह—स त्रयोदशो मास इति । त्रिंशदधि-कसप्तशतनक्षत्रात्मकेष्टकाभिरनुष्ठानेन तत्र मध्यमाहोरात्रस्य त्रयोदशोऽधिक इति मत्वा, अधिकानां षट्त्रिं-शत्सङ्ख्यकानां त्रयोदशमासत्वमुच्यते । तस्यैव विना मासमन्तरान् । तत्र त्रिंशत्सङ्ख्याकानामात्मा मध्यदेहः । द्वे नक्षत्रे प्रतिष्ठा पादरूपेण, पादयोर्द्वित्वं स्फुटम् । 'द्वे' 'नक्षत्रे' प्राणाः चक्षुरादिनामना द्वन्द्वरूपेणावस्थाना-देवमुक्तम् । द्वे नक्षत्रे शिरोरूपम् । षट्त्रिंशादिति षट्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरणत्वाभिप्रायेण । शिरसो नक्षत्रद्वयात्मक-त्वमक्षरद्वयसम्पत्तिं—तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरं हि शिर इति । यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा इति ।

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविꣳशतिर्बृहत्यऽएकविꣳशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ ६ ॥

(इछ) छन्दाꣳसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तानि वाऽएतानि सप्त च्छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि त्रिचानि तेषाꣳ सप्त च शतानि विꣳशतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिꣳशत्ततो यानि सप्त च शतानि विꣳशतिश्चेष्टका एव ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽएव षट्त्रिꣳश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो व्यक्षरꣳ हि शिरः ॥ ७ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

छन्दांसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि । चतुरुत्तराणि त्रिचानि । तेषां सप्त च शतानि, विंशतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिंशत् । ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्च, इष्टका एव ताः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । अथ यान्यधि षट्त्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव षट्त्रिंश्यौ । तद् यत्ते द्वे भवतः । द्व्यक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥

द्वयोर्द्वयोर्नक्षत्रयोर्मध्ये मृद्दोहोरूपेण ध्येयम् । "नक्षत्राणीति" पदाख्यान वचन तल्लोकम्पृणास्वरूपेण ध्येयम् । यस्मान्नक्षत्राण्यत्र लोकम्पृणाख्या ततो मुख्यनक्षत्राण्युपनक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणीति एव आख्यायन्ते । नक्षत्रसम्पत्तिः पञ्चमस्य ध्यानस्योक्तम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रोपलक्षितसम्पत्त्या सह या बृहत्यात्मना स्तौति—ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादि । विंशत्यधिकसप्तशतनक्षत्रावयवनिर्वृत्तय, अतिरिक्ता षट्त्रिंशदैवेति 'एकविंशतिर्बृहत्य' । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्यादित्य इति गम्यते, मुखतो वा लोकः स्वर्ग एकविंशतिमहत्याख्यः । तथाच तैत्तिरीयके स्वर्गस्य चैकविंशत्वं तस्यादित्यस्वरूपत्वमाम्नायते—"एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः स्वर्गं लोकमाप्नोति, असौ वा आदित्य एकविंशः" इति, "बृहती स्वर्गो लोकः" इति । तैत्तिरीयक आदित्यस्य छन्दोमयत्वप्रस्तावे "बृहत्येवादित्योऽभवत्" इति श्रुतम् । स्वर्गो लोको बृहत्यात्मक इत्यर्थः । अथ नक्षत्ररूपया बृहत्यात्मनोपासितुः स्वर्गलोकप्राप्तिफलमित्याह—तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्द इति । एकविंशतिसंख्यासामान्यात् स्तोम एकविंश उच्यते ॥ ६ ॥

छन्दसामग्निरूपेण ध्यानं विधत्ते—छन्दांसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चित इति । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि—इत्यादेरयमर्थः—तत्र येषां छन्दसामग्नित्वमुक्तम् । तानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि । तदुचरो-

(स्तु) तस्यै वाऽएतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै। यानि दश प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाऽथ यानि विंशतिः सा विंशत्यक्षरा द्विपदाऽथ यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा विराडथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षराऽथ यानि चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्वैश्छन्दोभिरयमग्निश्चितस्तदतिच्छन्दास्ताऽ उ सर्वाऽ इष्टकाऽ एवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रोऽग्निर्मृदापऽ इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनोऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा च्छन्दसी तत्सूददोहाऽअथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पुरीषं ताऽ आहुतयस्ताः समिधोऽथ यच्छन्दांसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं छन्दांसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ ८ ॥

तस्यै वा एतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै यानि दश प्रथमान्यक्षराणि—सा दशाक्षरैकपदा। अथ यानि विंशतिः—सा विंशत्यक्षरा द्विपदा। अथ यानि त्रिंशत्—सा त्रिंशदक्षरा विराट्। अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्—सा त्रयस्त्रिंशदक्षरा। अथ यानि चतुस्त्रिंशत्—सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराट्। अथ यत्सर्वैश्छन्दोभिरयमग्निश्चितः—तदतिच्छन्दाः। ता उ सर्वा इष्टका एव। इष्टकेति त्रीण्यक्षराणि, त्रिपदा गायत्री। तेनैष गायत्रोऽग्निः। मृदापः—इति त्रीण्यक्षराणि। त्रिपदा गायत्री। तेनो एवैष गायत्रः। अथ यदन्तरा छन्दसी तत्सूददोहाः। अथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पुरीषम्। ता आहुतयः। ताः समिधः। अथ यच्छन्दांसीत्याख्यायते—तल्लोकम्पृणा। तद्वा एतत्सर्वं छन्दांसीत्याख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते। स यो हैतदेवं वेद। लोकम्पृणाम्। एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते॥८॥

उत चतुरक्षरात्मिकानि 'त्रिचानि' प्रत्येकं ऋक्त्रयात्मकानि, त्रिचश्चितसंख्यासिद्धये त्रिचानीत्युक्तम्। तत्संख्यामाह—तेषां सप्त च शतानीति। तथा प्रत्येकमृक्त्रयात्मना सप्तानां छन्दसां सम्भूयाक्षरपरिगणने सति विंशत्यधिकानि सप्तशतानि षट्त्रिंशदधिकानि चाक्षराणि भवन्ति। तत्र यानि विंशत्यधिकानि सप्तशतान्यक्षराणि तद्विंशत्यक्षरात्मकेषु, षट्त्रिंशदक्षराणि पादत्रिंश, तानि 'पशुमन्त'। अथावशिष्टानां षट्त्रिंशदक्षराणामात्मादिरूपाणां विभागमाह—त्रिंशदात्मेति। 'आत्मा' मध्यमभागः त्रिंशदक्षरात्मकः, 'प्रतिष्ठा' पादौ द्व्यक्षरात्मकः, 'प्राणाः' चक्षुरादयो द्व्यक्षरा भवन्ति, शिरो द्व्यक्षरं भवति ॥ ७ ॥

एवमभिहितानां षट्त्रिंशदक्षराणां विभागमुक्त्वा तावद्भिरक्षरैर्बृहती सम्पाद्य तां नानाछन्दोमयत्वेन सम्पादयति—तस्यै वा एतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै इति। तत्र षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यां यानि प्रथमानि आदिमानि दशाक्षराणि तैर्दशाक्षरा एकपदा विराट् सम्पन्ना। अत्र विराजः पादत्रयं न्यूनमित्येकपदा इत्युक्तं। एवं यानि बृहत्याः प्रथमानि विंशतिरक्षराणि तैर्विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् सम्पन्ना। अथ यानि बृहत्या-

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविꣳशतिर्बृहत्य ऽएकविꣳशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ ९ ॥

संवत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तस्य रात्रय ऽएव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयोऽहानि यजुष्मत्य ऽइष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ याऽअमूः षट्त्रिꣳशदिष्टकाऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो मासऽआत्माऽर्द्धमासाश्च ते मासाश्च चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासाऽअथ यदन्तराऽहोरात्रे तत्सूददोहाऽअथ यदहोरात्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ताऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ १० ॥

ता वाऽएता एकविंशतिर्बृहत्यः एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम् । बृहतीं च छन्दः ॥ ९ ॥

सम्वत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य रात्रय एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्य रात्रयः । अहानि यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्याहानि । अथ

त्रिपदक्षराणि तेस्त्रिपदस्तस्य विराट् भवन्ति । एवं त्रयस्त्रिंशतासीदेशावदक्षरा विराट् । अथ चतुस्त्रिंशदक्षरैस्ता-
वद्भवति स्वराडाख्यं छन्दः सम्पन्नम् । एवमत्र सा दृष्टैव नानाच्छन्दोरूपेण स्तुता । अतिच्छन्दोरूपमाह-
अथ यत्सर्वैरिति । यस्मात् ' अयमग्निः ' सर्वैर्गायत्र्यादिभिः ' छन्दोभिः ' ' चित ' छन्दसोरधानसमये
तस्मादयमतिच्छन्दा इत्युच्यते चित्याग्निरतिच्छन्दा इति—यत् तेन सर्वा इष्टका अतिच्छन्दोमय इत्युक्तम् ।
इष्टकैव नाम्न्यपि छन्दः सम्पादयति—इष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्रीति । सख्यासाम्यात्—अत
इष्टका गायत्र्यक्षरसंख्याविशेषे इति गायत्र इत्युच्यते । इष्टकाकरणाना मृदसामपि सख्यासाम्यात् गायत्र्यं-
छन्दस्त्वं स्यादग्नेर्गायत्रत्वं सम्पादयति—मृदाप इति त्रीण्यक्षराणीति । अथ च्छन्दोमयाग्नि पूर्वं सूददोहपुरी-
षादिकं सम्पादयति—अथ यदन्तरा च्छन्दसी इति । यदुभयोश्छन्दसोर्मध्यमेव मध्यगतं वा वस्तु तत्सूद-
दोहस्थानीयं, छन्दसीत्याख्यानमेव लोकम्पृणेष्टकास्थानीयम् ॥ ८ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

सम्वत्सरस्यात्मनो स्थाने षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याका रात्रय एव परिश्रित इष्टका । तावत्संख्यान्यहानि

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविंशतिर्बृहत्यऽ एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविंशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ ११ ॥

(ऽ) आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यास्थीन्येव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्यऽइष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ याऽअमूः षट्त्रिंशदिष्टकाऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो मासऽआत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालं हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि तत्सूददोहाऽअथैतत्त्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम त्वङ्मांसमिति तत्पुरीषं यत्पिबति ताऽआहुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमात्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोक-

---

या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति । यः स त्रयोदशो मास आत्मा । अर्धमासाश्च ते मासाश्च । चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वादश मासाः । अथ यदन्तराऽहोरात्रे तत्सूददोहाः । अथ यदहोरात्रेष्वन्नम्–तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते–तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते–तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम्, बृहतीं च छन्दः ॥ ११ ॥

आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः–तस्यास्थीन्येव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि । मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव

यजुष्मत्यः । यजुष्मत्यश्च पुरीषेण सह चतुश्चतुःशतसंख्याका इति चतुर्थाध्याये दृष्टम् (श. प १०।४।१।१४–१९) तत्र षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्या मज्जसंख्या ध्येया. । अधिका याः षट्त्रिंशत्संख्याकाः सन्ति—स संवत्सरात्मकस्त्रयोदशमासः स एवार्धमासमासात्मक आत्मा । तच्चतुर्विंशतिरर्धमासरूपाः द्वादशमासरूपाः अहोरात्राण्याख्यायते, तत्सर्वं लोकम्पृणेष्टकात्मकम् ॥ १०–११ ॥

अथेदानीमनेन स्वशरीरमेवाग्निरूपत्वेनोपासनीयमिति विधत्ते—आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चित इति । स्वश-रीरस्थाः षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याकान्यस्थीनि परिश्रिद्रूपेणोपासनीयानि । तावत्संख्याका मज्जानो यजुष्मती-

म्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वम-
भिसम्पद्यते ॥ १२ ॥

ता वा एताः । (ऽ) एकविᳩंशतिर्बृहत्यऽ एकविᳩंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽ एकविᳩंशं च स्तोमं
बृहतीं च च्छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि । सर्वे देवाऽ एषोऽग्निश्चितऽ आपो वै सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि ता हैताऽआपऽ एवैषोऽग्निश्चितस्तस्य नाव्याऽ
एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च

त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानः । अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति-यः स त्रयोदशो मास आत्मा-प्राणः सः । तस्य त्रिंशदात्मन्विधा-प्रतिष्ठाया द्वे, प्राणेषु द्वे, शीर्षन् द्वे । तद् यत्ते द्वे भवतः-द्विकपालं हि शिरः । अथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि-तन्सूददोहाः । अथैतत्त्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नः-लोम, त्वङ्, मासमिति तत्पुरीषम्। यत्पिबति ता आहुतयः । यदश्नाति ताः समिधः । अथ यदात्मेत्याख्यायते-तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १२ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं, बृहतीं च छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि । सर्वे देवा एषोऽग्निश्चितः । आपो वै सर्वे देवाः । सर्वाणि भूतानि । ता हैता आप एवैषोऽग्निश्चितः । तस्य नाव्या एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति । ना'''ग उ एव यजुष्मत्य इष्टकाः ।

रूपा । अथ या षट्त्रिंशदधिका यजुष्मत्योऽतियन्ति-तासां विभागमाह-सः त्रयोदशो मास आत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधा इति । 'तस्य शरीरस्थे 'आत्मन्' आत्मनि 'त्रिंशद्विधा' यजुष्मत्यो ध्येया । 'प्रतिष्ठाया' पादयो 'द्वे' इष्टकाद्वयम् । 'प्राणेषु' चक्षुः श्रोत्रादिषु इष्टकाद्वयम् 'शीर्षन्' शिरसि इष्टकाद्वयम् । पूर्वत्र पर्यायेषु त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा 'द्वे' प्राणा 'द्वे' शिर एव षट्त्रिंशदिति । आत्मप्रतिष्ठाप्राणशिरोरूपेणाधिका षट्त्रिंशदुपासनाया इत्युक्तम् । अत्र शरीरे प्राणपादचक्षुरादिशिरसां सद्भावात्तत्रेष्टका ध्येया इति विशेष । सन्ततानि पर्वाण्येव सूददोहा लोमत्वङ्मांसरामा प्रच्छन्न इति नात्रयमेवात्र पुरीषत्वेन ध्येयम् । यत्पिबति ता एव आहुतय । यदश्नाति भक्ष्यादि ता एव समिधो ध्येया । यदात्मेत्याख्यानं तल्लोकम्पृणेष्टकारूपम् ॥ १२ ॥

बृहतीसम्पादनादिकं पूर्ववद्बोद्धव्यम् ॥ १३ ॥

अथाब्रूपेणाग्नेरुपासनविधिसुरतां सर्वदेवभूतात्मकत्वमाह-सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषो-

शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति नाव्या उ ह्येव यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षट्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षट्त्रिंशद्ध वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्त्यथ यदन्तरा नाव्ये तत्स्वूददोहा अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मा ऽयमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

(स्त) तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्करपर्णं चापश्चादित्यमण्डलं च स्रुचौ बाहू ताविन्द्राग्नी द्वे स्वयमातृण्णे ऽइयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिष ऽएता देवता ऽअग्निर्वायुरादित्य ऽएता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिर्द्वादशर्तव्याः स संवत्सरः स ऽ आत्मा पञ्च नाकसदः पञ्चपञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा ऽअथ यद्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाऽइमा पृश्नि-

---

ताः षट्त्रिंश ह वै त्रीणि च शतानि भवन्ति । षट्त्रिंश ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिरक्षन्ति । अथ यदन्तरा नाव्ये—तत्सूददोहाः । अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति, यः स त्रयोदशो मासः—आत्माऽयमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

तस्यैते प्रतिष्ठे—रुक्मश्च पुष्करपर्णं च । आपश्चादित्यमण्डलं च । स्रुचौ बाहू—ताविन्द्राग्नी । द्वे स्वयमातृण्णे । इयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिषः—एता देवताः । अग्निर्वायुरादित्य एता

ऽग्निश्चिन इति । 'सर्वाणि' 'भूतानि' 'सर्वे देवा' अग्नित्वेन ध्येया इत्यर्थः । "आप एव सर्वभूतदेवात्मिका, आपो वा इदं सर्वम्, विश्वाभूतान्यापः, प्राणा वा आपः, पशव आपः, इति सर्वमापः, सर्वा देवता आपः"—इति तैत्तिरीयश्रुतेः । तत्र अप्सु भैरादित्यमण्डलपरिमरवर्तिन्यो 'नाव्याः' नावा तार्याः षट्षष्टिकत्रिशतसंख्याका नाव्या एव परिश्रिन । तावत्संख्याका एव नाव्या यजुष्मत्य इष्टकाः सूर्यमण्डलसमीपे नानासंख्याका नद्य सन्ति इत्याद्युक्त तैत्तिरीयके—" इत सहस्राणि प्रयुतानि नाव्यानामय यः श्वेतो रश्मि." इति । 'नाव्ये अन्तरा यत्' उभयोर्नाव्ययोर्मध्ये यदस्ति तत्सूददोहत्वेन ध्येयम् । अधिकानां षट्त्रिंशत्संख्यानामिष्टकानां विशेषेण विभाग विष्णुपादौ सामान्येनानूद्याह नमह—अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका इति । या अधिका इष्टकास्ताः अधोऽन्तु पर्यायेषु संवत्सररूपाण्यवयवत्रयोदशमासात्मिका आपः, अन्याम ना ध्येयानानन्तमात्मेत्यर्थः । आत्मस्वरूपमाह—अयमेव स इति । योऽयमात्मेत्यर्थः । अयमेव हिरण्मयः पुरुष अधिदैव, मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽधिज्ञ, प्रथमचितावुपहितपुरुषोऽग्निरूपाणामयमात्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अधोऽन्तु पर्यायेषु या अमू षट्त्रिंशदित्युक्तं तद्विभागमाह—तस्यैते प्रतिष्ठे इति । योऽयं हिरण्मयः पुरुष आत्मेत्युक्तः तस्याधियज्ञं रुक्मपुष्करपर्णाख्ये अधिदैवतमादित्यमण्डलात्मके द्वे इष्टके 'प्रतिष्ठे'—पादौ

यस्मिंश्चितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिꣳशी लोकम्पृणायै यजुः षट्त्रिꣳशी सोऽस्यैष सर्व्वस्यान्ततमेवात्मा स ऽएष सर्वासामेषां मध्ये स ऽएष सर्व्वैः कामैः सम्पन्न ऽआपो वै सर्व्वे कामाः स ऽएषोऽकामः सर्व्वकामो न ह्येतं कस्य चन कामः ॥ १५ ॥

(ख) तदेष श्लोको भवति। विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वाꣳसस्तपस्विन ऽइति न हैव तं लोकं दक्षिणाभिर्न तपसाऽनेवंविदश्नुतऽएवं विदाꣳ हैव स लोकः ॥ १६ ॥

ह्येव देवताः। विश्वज्योतिर्दशाऽन्याः। सैषा सप्तत्रयः स आत्मा। पञ्च नाकसदः। पञ्च पञ्चचूडाः। स यजुः। ते देवाः। अथ या विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाश्मा पृश्निः। यस्मिंश्चितेऽग्निर्निधीयते–सा पञ्चत्रिंशी लोकम्पृणायै। यजुः षट्त्रिंशी। सोऽस्यैष सर्वस्यान्ततमेवात्मा। स एष सर्वासामेषां मध्ये स एष सर्वैः कामैः सम्पन्नः। आपो वै सर्वे कामाः। स एषोऽकामः, सर्वकामो वा। न ह्येतं कस्य चन कामः॥ १५॥

तदेष–श्लोको भवति–" विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः " इति। न हैव तं लोकं दक्षिणाभिः, न तपसा, अनेवंविदश्नुते। एवंविदां हैव स लोकः॥ १६॥

पञ्चदश्य ध्वरा। बाहुल्येन ध्येयं द्वे स्रुचौ। भूम्यन्तरिक्षात्मके द्वे स्वयमातृण्णे इष्टके। अग्निवाय्वादित्यात्मना ध्येयास्तिस्रो विश्वज्योतिषः। द्वादशमासात्मना ऋतव्येष्टका संवत्सरात्मना ध्येया, यज्ञात्मना देवात्मना च स्तुता 'पञ्च नाकसदः' 'पञ्च पञ्चचूडाः' अष्टमकाण्डे "नाकसदः पञ्चचूडाः स त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशादि ... दिशमभ्यः वसुरुद्रादि ... च ... स्तुताः" (श. प. ८।६।१।१–१२) इति। ततोऽत्र स यजुस्ते देवा इत्युक्तम्, एवं ... पञ्चचूडान्ता एकत्रिंशज्जाता, 'विकर्णी' 'स्वयमातृण्णा' इति द्वे, आश्मीर्षि ... 'अश्मा' 'पृश्नि' एका, एवं चतुस्त्रिंशज्जाता, ... आहवनीयोऽग्नि पञ्चत्रिंशी, लोकम्पृणोपधानयजुश्च षट्त्रिंशी, ... लोकम्पृणानां ... 'लोकम्पृण छिद्रम्पृण' (वा॰ सं॰ १२। ५४) इति तदुपधानमन्त्र एक इति स एव षट्त्रिंशीष्टकेति परिगृह्यते। एवं षट्त्रिंशदिष्टकामयो हिरण्मयः पुरुष आत्मा सर्वभूतदेवात्म- नामरागरूपात्मना ध्येयानां मध्ये वर्तत इत्याह–सोऽस्यैष सर्वस्येति। 'स' 'एष' 'सर्वैः कामैः' 'सम्पन्न' इत्यादिना सर्वासामेतासां मध्यवर्ती आत्मा सर्वकामसम्पन्नः स्वयम् 'अकाम' इत्युक्तम्। एतदेव विवृणोति–नह्येतं कस्य चनेति॥ १५॥

तदमुं आत्मा सर्वैः कामैः सम्पन्नो न कामयतीति मन्त्रवाक्येन प्रतिपादयति–तदेष श्लोको भवति– विद्यया तदारोहन्तीति। मन्त्रस्यायमर्थः–'यत्र' स्वरूपे 'कामाः' सर्वे 'परागताः' निवृत्ताः स्वयम्

(कोऽन्नं) अन्नं पुरीषम् । (च) चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि समिधो यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तत्समिधि वसत्येतद्दु वा ऽआहुतेरन्नमेषा प्रतिष्ठा तस्मादाहुतिर्न क्षीयतऽएतद्ध्यस्या ऽअन्नमेषा प्रतिष्ठाऽथ यद्देवाऽ इत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वे देवा ऽइत्येवाख्यायते ॥१७॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (वि) विश्वे देवा ऽअनु तत्ते यजुर्गुरिति सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥१८॥

अन्नं पुरीषम् । चन्द्रमा आहुतयः । नक्षत्राणि समिधः । यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसति । आहुतिस्तत्समिधि वसति । एतद्दु वा आहुतेरन्नम् । एषा प्रतिष्ठा । तस्मादाहुतिर्न क्षीयते । एतद् हि अस्या अन्नम् । एषा प्रतिष्ठा । अथ यद्देवा इत्याख्यायते—तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वे देवा इत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—' विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुः " इति । सर्वाणि ह्यत्र भूतानि, सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति । तत् सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद—लोकम्पृणा-मेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥

कामनिर्णयं । एतादृशस्य [illegible] अनेन आरोहन्ति आप्नुवन्ति । ' अविद्वांस ' पुरुषा. तन्न स्वर्गं ' दक्षिणा '—दक्षिणा हस्तू दक्षिणानि ' न ' ' यन्ति ' न गच्छन्ति । तथा ' तपस्विन ' अपि अवि-द्वांसस्तत्र गच्छन्ति । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—स हैव तं लोकमित्यादिना—एवंविदा हैव स लोक इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

अथाग्नेः पुरीषाहुतिसमिल्लोकम्पृणा सम्पादयति—अन्नं पुरीषमिति । यच्चन्द्रमा नक्षत्र इति । चन्द्र-मसो नक्षत्रेऽवस्थानमेव समिध्याहुतिरूपेण यौवनमित्यर्थः । एतदेव नक्षत्रेऽवस्थानमाहुतेरन्नं प्रतिष्ठा । ' तस्मादाहु-तिर्न क्षीयते ' नक्षत्रचन्द्रमसोर्नित्यत्वादाहुतिरपि नैव क्षीयत इत्याह । ' लोकम्पृणा एष्टका ये नाम देवा इत्याख्या-यते । " सर्वाणि ह्येव भूतानि सर्वे देवा यदेवाऽग्निरिति " (क. १४) इत्यस्य पर्यायत्वादुक्तम्' अतो ' देवा ' इत्याख्यानं लोकम्पृणेष्टकाः अतः सर्वदेवेष्टिरूपस्य लोकम्पृणा देवा इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तं देवत्वस्य मन्त्रसंवादेनोपपादयति—तदेतदृचाऽभ्युक्तं विश्वे देवा इति । अस्यार्थः—हे अग्ने ! यस्मात् ' विश्वे ' सर्वे ' देवाः ' तदुक्तवान्—सर्वाणि भूतानि यजुर्मन्त्ररूपम् ' अनु गुः ' अनुगच्छन्ति इति । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—सर्वाणि ह्येवेति । अधिदैवमध्यात्मभेदेन यद्यदुक्तं तत्र भूतानि—अन्नमयानि ' सर्वे देवाः ' यजुरेव । तस्मादस्य यजमानस्य यो हैतदेवमिति । एव सर्वभूतदेवमयत्वादग्नेस्तदात्मना भवति । स लोकम्पृणात्मकोऽग्निरेवाभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविंशतिर्बृहत्यऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविंशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ १९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–४–२ ॥ (९. ४.) ॥

कुश्रिर्ह व्वाजश्रवसोऽग्निं चिक्ये । तुᳬ होवाच सुश्रवाः कौश्यो गौतम यदग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥

(यं) यद्यहैनं प्राञ्चमचैषीः । (र्थ) यथा पराचऽआसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक्तन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ १९ ॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिक्ये । तं होवाच सुश्रवाः कौश्यः । गौतम यदग्निमचैषीः–प्राञ्चमेनमचैषीः । प्रत्यञ्चमेनमचैषीः । न्यञ्चमेनमचैषीः । उत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥

यद्यहैनं प्राञ्चमचैषीः–यथा पराच आसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक् तत् । न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम । अत्र नानारूपपरिचितबृहतीनां विंशत्यधिकसमशतमङ्ख्यानां हस्तपुष्करपर्णादीनां लोकम्पृणामनन्तराणां षट्त्रिंशत्सङ्ख्यानां च बृहतीसम्पादन विशेष ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०–५–४) ॥

उत्तरब्राह्मणे चित्याग्नेः सर्वदिग्गतमुखत्वपृथक्शिरस्त्वो निरूहणामाव प्रतिपाद्यते । तत्रैकैकदिग्गतमुखत्वे दोषमुद्भावयितु तान्पक्षान्पुरावृत्तेनानुवदति–कुश्रिर्ह वाजेति । वाजश्रवसोऽपत्य कुश्रिर्नाम 'अग्निं चिक्ये' चितवान् । त कुश्रिं कौश्य कुशगोत्रज सुश्रवा नामोवाच पृष्टवान् । गौतमेति कुश्रे सबुद्धि । यदग्निं चितवानसि तदा किम् 'एनम्' अग्निं 'प्राञ्च' पूर्वमुखम् 'अचैषी', 'प्रत्यञ्च' प्रत्यङ्मुखम् 'न्यञ्च' अवाङ्मुख 'उत्तानम्' ऊर्ध्वमुखमिति चत्वार पक्षा उद्दिष्टा ॥ १ ॥

तेषु यथाक्रम दोषान् स्वयमेव सुश्रवा आह–यद्यहैनं प्राञ्चमिति । यदि प्राङ्मुखोऽग्निश्चित । तर्हि प्राङ्मुखेनापि यजमानेन तत्र हवि प्रक्षेप । यदि प्रत्यङ्मुखम् 'अचैषी' तर्हि कस्माद्धेतो. 'पुच्छं' पश्चिमत.

यद्वु वा एनं प्रत्यञ्चमन्वैषीः । कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्षीः ॥३॥

(खं) यद्वु वा एनं न्यञ्चमन्वैषीः । (खं) यथा नीचः सन्नस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं प्रतिधास्यत्येतादृक्सन्नेव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्वु वा एनमुत्तानमन्वैषीः । (नं) न वा उत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभिवहति न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्य उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच प्राञ्चमेनमन्वैषं प्रत्यञ्चमेनमन्वैषं न्यञ्चमेनमन्वैषमुत्तानमेनमन्वैषं सर्वा अनु दिश एनमन्वैषमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ स्रुचौ तस्मादु चीयेतेऽथ यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपदधाति प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तस्मात्तद् चीयतेऽथ यन्न्यञ्चं कूर्म-

---

यद्वु वा एनं प्रत्यञ्चमन्वैषीः—कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्षीः ॥ ३ ॥

यद्वु वा एनं न्यञ्चमन्वैषीः—यथा नीचः सन्नस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं प्रतिधास्यत्येतादृक् सन् । नैव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्वु वा एनमुत्तानमन्वैषीः—न वा उत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभिवहति । न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यति । अस्वर्ग्य उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच—प्राञ्चमेनमन्वैषम् । प्रत्यञ्चमेनमन्वैषम् । न्यञ्चमेनमन्वैषम् । उत्तानमेनमन्वैषम् । सर्वा अनु दिश एनमन्वैषमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति—प्राच्यौ स्रुचौ तस्माद् चीयेते । अथ यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपदधाति—प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तस्मात्तद् चीयन्ते । अथ न्यञ्चं कूर्ममुपदधाति—न्यञ्चि पशुशीर्षाणि,

मुपदधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यङ् चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपदधात्युत्ताने स्रुचाऽउत्तानमुलूखलमुत्तानामुखां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वाऽअनु दिशः परिसर्पमिष्टकाऽउपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७॥
(अर्धप्रपाठकः कंडिका संख्या ॥ ३८ ॥)

(तेऽथ) अथ ह कोशा धावयन्तः । (न्तो) निरूढशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चक्रुस्तेषाꣳ हैकऽउवाच श्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिं ज्यास्यतऽइति स ह तथैवास ॥ ८ ॥

नीचीरिष्टकाः । तत् न्यङ् चीयते । अथ यदुत्तानं पुरुषमुपदधाति—उत्ताने स्रुचा उत्तानमुलूखलम्, उत्तानामुखां तदुत्तानश्चीयते । अथ यत्सर्वा दिशः परिसर्पमिष्टका उपदधाति । तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥

अथ ह कोशा धावयन्तो निरूढशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चक्रुः । तेषां हैक उवाच—श्रीर्वै शिरः, श्रियमस्य निरौहीत् । सर्वज्यानिं ज्यास्यते—इति । स ह तथैवास ॥ ८ ॥

पुरुषस्य स्रुचोश्च प्राङ्मुखत्वेनोपधानादग्नेः प्राङ्मुखत्वेन चयनं जातम् । कूर्मस्य पशुशीर्षाणां प्रत्यक्त्वेनाधोमुखत्वेन चोपधानात्प्रत्यक्त्वमधस्त्वं च, अग्रे इष्टकानां नीचीनत्वेनोपधानं नाम अनुक्तेऽस्मादग्निनिष्ठत्वादित्यादिविधानमुपरिभागे दर्शनं पशुशीर्षोपधाने पुरुषस्यापि स्रुचोरुलूखलोखयोश्चोत्तानत्वेनोपधानादग्ने ऊर्ध्वं चयनं सिद्धमित्यर्थः । अथ यत्सर्वा अनु दिशः—इत्यस्यायमर्थः—'परिसर्पम्' परिसृप्य । णमुल् प्रत्ययः । अनन्यासाधारणपदस्थिर्नादित्यादिवदन्यादिषु सर्वत उपधानमिति अग्नेः सर्वतश्चयनं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ पक्षिरूपस्य चित्याग्नेरिष्टकोपधानक्रमेण कूर्मपशुशिरः परोक्षम्—आहवनीयाग्निरेव प्रत्यक्षं शिरः—न तु पशुपुच्छवत् पृथक् शिरसः करणमिति वक्तुं पृथक्करणस्य पुराकल्पकथनेन निन्दति—अथ ह कोशा धावयन्तो निरूढशिरस इति । 'कोशा' नाम—ऋषयः 'धावयन्तः' आविश्याय गच्छन्तः याजयन्तः 'अग्निं' 'निरूढशिरसम्' 'उपाधावयाञ्चक्रुः' । यस्य कस्य चन यजमानस्य गृहे शिरः पृथक् चिन्वन्ति । कात्यायनेनापि शिरसः पृथक्पृथक्त्वस्यासौ निरूपितो विधते । "शिरसो निरूहणं न विद्यत इत्यपरम्" इति । 'तेषाम्' इत्यादिना तन्निराकरणम् । तेषां तथा चिन्वतां कोशानां याजयितॄणां मध्ये 'एकः' उक्तवान् । किमिति तदाह—शिरो नाम 'श्रीः' । शिरसः श्रीत्वम् सर्वदेवाश्रयणादिति षष्ठ काण्डादौ (श॰ प॰ ६ । १ । १ । ४—७) प्रतिपादितम् । अस्य यजमानस्य श्रियं शिरः निरौहीत् पृथक्कृतमकार्षीत् । ऋत्विग्जनं इत्यध्याहारः । अतोऽयं पृथक् शिरसो निरूहणेन यजमानम् श्रीरेवमेव पृथक् कृता । अतोऽयं यष्टा 'सर्वज्यानिं' 'ज्यास्यते' सर्वथा क्षीणो भविष्यतीति—स ह तथैवास इति वाक्येन श्रुतिः स्वयमृषिणा कोशैस्तथा पृथक्करणेन यजमानोऽपि तथा निःश्रीकः भवतीति तन्मतनिन्दनेनोक्तवती ॥ ८ ॥

(प्राऽथ) अथ हैकऽ उवाच। प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निराहीत्क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यतीति सऽ उ ह तथैवास ॥ ९ ॥

(सो) ऊर्ध्वो वा ऽएषु ऽएतच्चीयते। यद्दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमाꣳ शिरो यदग्निरिते ऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-३ ॥ (५. ५.) ॥
इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-५ ॥

अथ हैक उवाच-प्राणा वै शिरः, प्राणानस्य निराहीत्। क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यतीति। स उ ह तथैवास ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयते। यत्-दर्भस्तम्बः, लोगेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषौ, स्रुचौ, स्वयमातृण्णा, दूर्वेष्टका, द्वियजू, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतव्ये, अषाढा, कूर्मः। अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिरो यदग्निरिते-अग्निर्निधीयते। तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

अथ शिरस प्राणरूपत्वमेव मत तत्रैव दोषान्तर समुच्चिनोति-अथ हैक उवाच प्राणा वै शिर इति। 'शिर' नाम प्राणास्तदाधारत्वात् यतोऽग्नेः पृथक्करणेन यजमानात् प्राणाना पृथक्करणम्, अत स क्षिप्रेण वेगेनामु परलोकमेष्यति न तु चिरजीविष्यतीति 'एक उवाच'। स उ ह तथैवास इति। निन्दाप्रदर्शनाय वाक्योपन्यास. ॥ ९ ॥

एव शिरस पृथक्करणपक्षो निन्दित. यद्येनर्हि यज्ञिरूपोऽग्नि शिरोरहित. स्यादितीमामाशङ्का परिहर्तुमिष्टकानिव परोऽक्षमपरोऽक्ष च शिर. सम्पादयति-ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयत इति। 'एष.' अग्निः 'ऊर्ध्वश्चीयते' तदुत्तरोत्तरक्रमेणोर्ध्व उन्नतश्चित। यथा निष्ठत. पुरुषस्य पादबाह्वादयोऽवयवा उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थिता. सतो मूर्धान्त यति एव चास्य चित्याग्नेरवयवरूपेष्टकानिवेश दर्शयति-यद्दर्भस्तम्बो लोगेष्टका इत्यादिना। दर्भस्तम्बादिदूर्वेष्टकापर्यन्तमुत्तरोत्तर क्रमेणोपहितानां मध्ये पुष्करपर्णरुक्मौ पादरूपौ पुरुषो हिरण्मयो हृदयान्तवर्ती, 'स्रुचौ' बाहुद्वयस्थानीये, 'स्वयमातृण्णा' कण्ठात्मिका, 'दूर्वेष्टका' लोमरूपा, एव 'द्वियजूरेत सिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्ये अषाढा' इत्येता इष्टका यथायथमवयवरूपा. कल्पनीयाः 'कूर्मः' मूर्धस्थानीयः, एवमिष्टकोपधानक्रमेण पादादिमूर्धान्तपरिकल्पनया कूर्म एव परोक्षशिर इत्युक्तम्। अथ प्रत्यक्षतम शिरो दर्शयति-अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिर इति। यद्यपि कूर्मः परोक्षो मूर्धा, अथापि तस्योपरीष्टकोपधानादनन्तर्हितो मूर्धेति ये मन्यन्ते तान् प्रति प्रत्यक्षतमशिरोवर्णन

चित्याग्नेरुपरि निहितोऽग्निराहवनीय एव प्रत्यक्षतमां सर्वैरप्यन्त दृष्ट शिर इत्यर्थ । यत कूर्म आहवनीयोऽग्निश्च चित्याग्ने शिर ' तस्मान्न निरूहेत् ' पृथक् शिर इष्टकाभिर्न कुर्यादित्यर्थ ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पचम ब्राह्मणम् ॥ (१०—५—५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पचसीरीत्रिदशतरुलताधेनुगौर्स्वर्गभूमी ।
रत्नोस्रा हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणि मिश्रणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितत्रिभिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचमतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमतुला शार्करं चान्निजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणा
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ (१०—५) ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथ हैतेऽरुणे । (७८) औपवेशौ समाजग्मुः सत्ययज्ञः पौलुषिर्महाशालो जाबालो बुडिल ऽआश्वतराश्विरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे समासत तेषाᳬं ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः । (३) अश्वपतिर्वाऽअयं कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद तं गच्छामेति ते हाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुस्तेभ्यो ह पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्त्सोमान्प्रोवाच ते ह प्रातरसंविदाना ऽएव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरऽउप त्वायामेति ॥ २ ॥

वैश्वानराग्न्युपासन ब्राह्मणम् ।

अथ हैतेऽरुणे औपवेशौ समाजग्मुः–सत्ययज्ञः पौलुषिः, महाशालो जाबालः, बुडिल आश्वतराश्विः, इन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयः, जनः शार्कराक्ष्यः । ते ह वैश्वानरे समासत । तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः–अश्वपतिर्वा अयं कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद । तं गच्छामेति । ते हाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः । तेभ्यो ह पृथगावसथान्, पृथगपचितीः, पृथक्साहस्रान्त्सोमान्प्रोवाच । ते ह प्रातरसंविदाना एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरे । उप त्वायामेति ॥ २ ॥

स होवाच । यन्नु भगवन्तोऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरᳪ᳭ ह भगवान्त्सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति खलु त्वाऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिधऽउपेता स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् । (इ्यौ) गौतम कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽ एतᳪ᳭ हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितः प्रजया पशुभिरसि

स होवाच–यन्नु भगवन्तोऽनूचाना अनूचानपुत्राः ! किमिदमिति । ते होचुः–वैश्वानरं ह भगवान्सम्प्रति वेद, तं नो ब्रूहीति । स होवाच–सम्प्रति खलु त्वा अहं वैश्वानरं वेद । अभ्याधत्त समिधः, उपेताः स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् ! गौतम । कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । पृथिवीमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं प्रति-

---

इति बुद्ध्वा तेषां 'पृथक्त्वाहमान् सोमान् प्रोवाच' । सहस्रदक्षिणाकेषु सोमयज्ञेषु युष्मान् ऋत्विजो वृत्वा तत्रैकैकस्य ऋत्विजे सहस्रं ददामीत्यर्थः । एवमश्वपतिनोक्ते मुनयः स्वागमनप्रयोजनमनुक्त्वा परेद्युः शिष्यलक्षणयुता उपसेदुरित्याह–प्रातरसंविदाना इति । 'असंविदानाः' सङ्केतमकुर्वाणा राज्ञे स्वाशयमनाविष्कुर्वन्त एव प्रातः समित्पाणयः सन्तः 'हे राजन् त्वामुपयाम' उपासीदामेति वदन्तः 'प्रतिचक्रमिरे' तम्प्रति आजग्मुरित्यन्वयः । अत्र समित्पाणित्वं शिष्यलक्षणमित्यन्यत्राम्नायते–"समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" (मुण्ड० १ । २ । १२) इति । जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः, तथाऽन्यैर्विद्यार्थिभिर्भवितव्यमिति कथितं भवति ॥ २ ॥

पूर्वमसम्भवं मत्वा इदानीं महर्षीणां समित्पाणित्वेनोपसदनम् राजा पृच्छति–सहोवाच यन्नु भगवन्त इति । यद्यस्मात्त्वं हे भगवन्तो महर्षयः अनूचानाः साङ्गवेदाध्यायिनोऽनुष्ठातारः 'अनूचानपुत्राः' सनत्कुमारपुत्रा भवन्तः सन्तः किमिदमनुचितमित्थमुपाचरथेति सम्बन्धः । जातितो हीनोऽहं यूयं तु महानुभावाः तदेवमुपसदनं किमर्थमित्युक्तवानित्यर्थः । अथ ते न विद्यायसैवनागमनमिति स्वाभाविकभाविष्कुर्वन्ति–ते होचुर्वैश्वानरमिति । भगवान् वेदार्थसम्पन्नो भवान् 'सम्प्रति' इदानीं 'वैश्वानरं' 'वेद' जानाति तं वैश्वानरं 'नः' अस्मभ्यं 'ब्रूहि' उपदिशेति । वैश्वानरपदेन परमेश्वर इति–एतद्ब्राह्मणवचनानां निकरणेन प्रतिपादितव्यमिति 'सः' राजा 'उवाच' सम्प्रति खलु त्वा अहं वैश्वानरं वेदेति । सम्प्रति इदानीं वैश्वानरं वेद जानामि । खलु त्वै । खलु त्वा इति निपातसमुदाय एकार्थवाची । तु वै इति पदद्वयम् । तुशब्दस्य उकारस्य शब्दे परतः यात्वम् भवति । वेदेति लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । यूयं 'समिधो अभ्याधत्त' अग्नौ । 'उपेताः स्थ' उपसन्ना भवथेति राजोवाच ॥ ३ ॥

एवमन्येनापि विद्यादानेच्छा प्राह्या, च श्रद्धानतयेति शिष्यकार्य स्वीकार्यं स कथमुवाचेत्याह–स होवाचारुणमौपवेशिमिति । राजा प्रथममुपवेशपुत्रमरुणम् उवाच गौतमेति अरुणस्य सम्बुद्धि ।

यो वाऽएतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति पादौ त्वाऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽम्लास्यतां यदि ह नागमिष्यऽइति पादौ ते विदितावभविष्यतां यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ४ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम् । (म्प्रा) प्राचीनयोग्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यपऽ एव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै रयिर्वैश्वानरऽएतथ्ँ हि वै त्वथ्ँ रयिं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वथ्ँ रयिमान्पुष्टिमानसि यो वाऽ एतथ्ँ रयिं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति बस्तिस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य बस्तिस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति बस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ५ ॥

ष्ठित. प्रजया, पशुभिरसि । यो वा एतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेद–अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । पादौ त्वा एतौ वैश्वानरस्य । पादौ ते अम्लास्यताम् । यदिह नागमिष्य इति । पादौ ते विदितावभविष्यताम्–यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ४ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम् । प्राचीनयोग्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । अप एव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै रयिर्वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं रयिं वैश्वानरं वेत्थ । रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा एतं रयिं वैश्वानरं वेद–अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति । बस्तिस्त्वा एष वैश्वानरस्य । बस्तिस्त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । बस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ५ ॥

'कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति' स्वाभिमतं वैश्वानरस्वरूपमुपदेष्टुं राज्ञोऽवगमार्थं प्रश्नः, पृथिवीमेव तं वैश्वानरं वेद्मि 'राजन्निति' अरुण उवाच 'ओम्' इत्यङ्गीकारः, 'एष' पृथिवीरूपो 'वैश्वानरः' 'प्रतिष्ठा' यस्मात्त्वं वैश्वानरैकदेशं प्रतिष्ठारूपं वैश्वानरं वेत्थ–तस्मात्त्वं प्रजया, पशुभिः, प्रतिष्ठितोऽसि एवंरूपं वैश्वानरमुपासीनस्य फलमाह–यो वा एतं प्रतिष्ठामिति । 'यः' कश्चिदेतं यथोक्तमेतं वैश्वानरं वेद–स 'पुनर्मृत्युं जयति' 'सर्वमायुः' अभ्येतीति । एष प्रतिष्ठारूपः वैश्वानरस्यावयवत्वादिति परमेश्वरस्य पादावेव न समस्तो वैश्वानरः 'त्वा' इति निपातद्वयं । तु वै इति पदद्वयं । तु शब्दस्य उकारं वैशब्दे परतो याजुषा लुम्पति । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्य ज्ञानात् पादौ ते तव विपरीतग्राहिणः 'अम्लास्यताम्' म्लानौ गमनासमर्थावभविष्यतां यदि मां नागमिष्यः । इत्थं दोषपर्यवसानमुक्तम् । एकदेशज्ञानमेव दोष इत्याह–पादौ ते विदिताविति । वैश्वानरस्य पादमात्रं त्वया विदितं, न तु कृत्स्नो वैश्वानरः अतः साध्यकार्यार्थं मामागतोऽसीत्यभिप्रायः । क्रियातिपत्तौ लृङ्प्रयोगः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४ ॥

एवमुत्तरं पञ्च पर्याया सामान्येन व्याख्येयाः । विशेषस्तु कथ्यते–प्राचीनयोग्येति–सत्ययज्ञस्य सम्बोधनम्, अहं 'एव' अपूः वैश्वानरं जानामि 'राजन्निति' सत्ययज्ञस्योत्तरम् । एष वै रयिर्वैश्वानर इति । एष अबात्मको

(वाऽथ) अथ होवाच महाशालं जाबालम् । (औ) औपमन्यव कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै बहुलो वैश्वानरऽएतᳫँ हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वाऽएतं बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेत्यात्मा त्वाऽएष वैश्वानरस्यात्मा त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइत्यात्मा ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ६ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । (वै) वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरऽएतᳫँ हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वा पृथग्रथश्रेण्योऽनुयान्ति यो वाऽएतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वा-

---

अथ होवाच महाशालं जाबालम् । औपमन्यव ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आकाशमेव राजन्निति होवाच । एष वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एतं बहुलं वैश्वानरं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति । आत्मा त्वा एष वैश्वानरस्य आत्मा त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । आत्मा ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ६ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । वैयाघ्रपद्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । वायुमेव राजन्निति होवाच ओमिति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरः एतं हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ ।

वैश्वानरः, 'रयि.' धनरूप. यस्मादन्नरूप वेत्थ तस्मादन्नवान् ' पुष्टिमानसि ' । बस्तिस्त्वा एष वैश्वानरस्येति । एष रयिरूपोऽब्रात्मको वैश्वानरः वैश्वानरस्यावयविन ईश्वरस्य बस्तिर्मूत्राशय एव न समस्तमित्यर्थः । बस्तिस्त्वा एष इत्यत्र ' त्वा ' इति निपातद्वयम् । बस्तिस्त्वा हास्यद्यदीति । युष्मच्छब्दद्वितीयैकवचनादेशस्त्वाशब्द. त्वां भवन्तमेकदेशोपासक सत्ययज्ञ बस्तिरहस्य त्यक्ष्यमभविष्यत् " ओहाक् त्यागे "—(धा. पा. जु ९, ८) ॥ ५ ॥

' औपमन्यव ' इति महाशालस्य सम्बोधनम् । आकाशात्मक वैश्वानर वेत्थ । ' राजन्निति '—महाशालवचनम् । एष वै बहुलो वैश्वानर इति । बहुत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वात् । बहुगुणोपासनाम्य ' त्व ' प्रजया-पशुभिर्बहुर्भवसि । आत्मा त्वा एष इति । ' एष ' आकाशो वैश्वानरस्यात्मा मध्यशरीर न कृत्स्न । ' त्वा एष. ' इत्यत्र तु वै इति निपातद्वयम् । आत्मा त्वाऽहास्यद्यदीति युष्मदेकवचनादेशः । एवमुत्तरत्र ॥ ६ ॥

वैयाघ्रपद्येति बुडिलसंबुद्धिः । व्याघ्रपदो गोत्रमित्यर्थे—" गर्गादिभ्यो यञ् "—(पा. सू. ४।१।१०५) इति । गर्गादिराकृतिः । " पद्यत्यतदर्थे "—(पा. सू. ६ । ३ । ५३) इत्यैजागमः । न सद्याम "पद्ये-

ऽहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति प्राणस्ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ७॥

(वाऽय) अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् । (वै) वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै सुतु-तेजा वैश्वानरो ऽएतꣳ हि वै त्वꣳ सुतुतेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तव सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वाऽएतꣳ सुतुतेजसं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वाऽ-एतद्वैश्वानरस्यचक्षुस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति चक्षुस्ते विदित-मभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति वा ॥ ८ ॥

तस्मात्त्वां पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति । यो वा एतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । प्राणस्त्वा एष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । प्राणस्ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपद्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आदित्यमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै सुतेजा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं सुतेजसं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्तवेष सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति । यो वा एतं सुतेजसं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । चक्षुस्त्वा एतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाऽहास्यद् यदि नागमिष्य इति । चक्षुस्ते विदितमभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ८ ॥

मान्० "—(पा. ६ । १ । ६३ ।) इति पादस्य पद्भ्व. । वायुमेवं वैश्वानरं वेद्मीति बुडिलस्योत्तरम् । एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति । नाना वर्त्म मार्गो यस्य वायो. आवहोद्वहादिभेदेन वर्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मा तदात्मनो वैश्वानरस्य ज्ञानात् पृथग्नानाविधाः 'रथश्रेणयः' रथसङ्घाः 'त्वाम्' 'अनुयान्ति' 'अनुगच्छन्ति' । प्राणस्त्वा एष इति । पृथग्वर्मा आत्मा इति 'वैश्वानरस्य' प्राणवायुरेव न समस्तो वैश्वानरः । प्राणस्त्वाऽहास्यत् ' उदक्रमिष्यत् ॥ ७ ॥

'वैयाघ्रपद्य' इति, इन्द्रद्युम्नसम्बुद्धिः । आदित्यमेव वैश्वानरं वेद्मीति इन्द्रद्युम्नोत्तरम् । एष वै सुतेजा इति, सुतमभिषुतं सोमरसं तेजो यस्य सोऽयं तदात्मनो वैश्वानरस्य परिज्ञानात्तव गृहेषु सुतोऽभिषुतः सोमरसः 'अद्यमानः' एतद्व्यतिरिक्तं पुरोडाशादि 'पच्यमानः' 'अक्षीयमाणः' सर्वदा विनाशरहितस्तिष्ठति । चक्षुस्त्वा एतत् इति । एष सुतेजोरूपादित्यात्मको वैश्वानरः अत्यतिनो वैश्वानरस्य परमेश्वरस्य चक्षुरेव न समस्तः । तस्यैकदेशोपासकत्वाच्चक्षुरन्धत्वमभविष्यद्यदि नागमिष्यश्चक्षुस्त्वमेव विदितं ज्ञातम् । यदि 'नागमिष्यः' इति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्यम् । (४ꣳ) सायवस कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति दिवमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वाऽअतिष्ठा वैश्वानरो यमेतꣳ हि वै त्वमतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वꣳ समानानतितिष्ठसि यो वाऽएतमतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्व्व-मायुरेति मूर्द्धा त्वाऽएष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति मूर्द्धा ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ९ ॥

तान्होवाच (चै) एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान्विद्वाꣳसः पृथगन्न-मघस्त प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिताऽअभिसम्पन्नास्तथा तु वऽएनान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यम् । सायवस ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । दिवमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वमतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं समानानतितिष्ठसि । यो वा एतमतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । मूर्द्धा त्वा एष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । मूर्द्धा ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ९ ॥

तान्होवाच–एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्नमघस्त । प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिताः अभिसम्पन्नाः । तथा तु व एनान्वक्ष्यामि–यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

'सायवस' इति जनसंबुद्धिः । शार्कराक्ष्य इति ऋषिस्तस्य गोत्रम् । दिवमेव द्युलोकात्मकमेव वैश्वानरं वेद्मीति जनस्योत्तरम् । एष वा अतिष्ठा इति । अतीव सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा, अतिष्ठागुणको वैश्वानर इत्यर्थः । कस्मात् 'त्वमतिष्ठा'–गुणपरिज्ञानात्त्वमत् 'समानान्' अन्यान् 'अतितिष्ठसि' अतिक्रम्य वर्तसे । मूर्द्धा त्वा एष इति । एष अतिष्ठागुणको द्युलोक तु वै वैश्वानरः, अवयविनो वैश्वानरस्य परमेश्वरस्य मूर्द्धैव न समस्तः, अतः समस्तमूर्द्धवैश्वानरस्यापरिज्ञानान्मूर्द्धविपरीतमाहित मूर्द्धा 'अहास्यत्' त्यक्तोऽभविष्यत् । यदि माम् 'नागमिष्य' अथवा ते तव मूर्द्धैव विदितो ज्ञातोऽभविष्यत् यदि मा नागतोऽभविष्य–स्त्वत्कार्याभ्यासनोऽसर्वस्याभिप्राय ॥ ९ ॥

एवमुक्तसत्ययज्ञादीनामुपरीत्या वैश्वानरस्य तदेकदेशमात्रपरिज्ञानं न युक्तम्, पादादिमूर्द्धान्तावयवसमग्रं वैश्वानरं पुरुषमुपदिष्टवानित्याह–तान्होवाच एते वै यूयम्, इत्यादिब्राह्मणशेषेण । तानुक्तवैश्वानरदर्शनवत उवाच । एते यूयं पृथक् पृथगेकदेशाभ्यासान् वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्नं भुक्तवन्तः स्थ, अतः तत्कालावयवसमग्रं इत्थं वैश्वानरं जानीतेति तात्पर्यम् । यथैव यथोक्तावयवी पृथिवीपादादिभिः द्युमूर्द्धान्तावयवैर्विशिष्टमेकं वस्तु तत्प्रादेशमात्रं प्रादेशप्रमाणमिव देवा सुविदिताः सम्यक् ज्ञातवन्तोऽभिसम्पन्नाः प्राप्तवन्तो बभूवुरित्यर्थः ।

स होवाच । मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वाऽअतिष्ठा वैश्वानरऽइति चक्षुषीऽ उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानरऽइति नासिकेऽउपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरऽ इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानरऽइति मुख्याऽ अप ऽउपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानरऽ इति चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽ इति सऽएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्व्वमायुरेति न हास्य ब्रुवाणं चन वैश्वानरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०–४–४ ॥ (६. १.) ॥

स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्–एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच–एष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच–एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच–एष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच–एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाच–एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानरः–यत्पुरुषः । स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । न ह अस्य ब्रुवाणं चन वैश्वानरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

यथा एतदेकं पादादिविशिष्टं वस्तु प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामि, तथा तुशब्द एवकारार्थे । तथैव तद्देव वः युष्मभ्यमेतान् वैश्वानरावयवान् ' वक्ष्यामि ' । अत्र मूर्द्धादिचुबुकान्तप्रतिष्ठः (क०१–११) इति प्रादेशैर्द्यु-मूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरवयवैरध्यात्मं मीयत इति प्रादेशमात्रः परिकल्पनम् । आचार्यैस्तु (ब्र. सू. शा. भा. १ । २ । ७ । २४) इत्यत्र शाखान्तरानुसारेण प्रादेशमात्रस्य बहुधा प्रवचनं कृतम् । प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयत इति प्रादेशमात्रः, मुखादिषु करणदेशेषु कर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः, द्युलोकादिपृथिव्यन्तः, प्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति, प्रदेशा. द्युलोकादय एव, तावत्परिमाणो वा प्रादेशमात्रः, मूर्द्धादिचुबुकान्तप्रतिष्ठ इति वा प्रादेशमात्रः इति ॥ १० ॥

अथ राजा पूर्वोक्तान् अतिष्ठा वैश्वानरादीन् वैश्वानरावयवान् मूर्द्धादिचुबुकान्तावयवेन प्रदर्शितवानिति श्रुतिराह–स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्निति । 'मूर्द्धानमुपदिशन्' राजा ' एष अतिष्ठा वैश्वानर ' इत्युक्तवान् । मूर्द्धा अवयवोऽतिष्ठागुणः वैश्वानरात्मक इत्यर्थः । चक्षुर्द्वयं सुतेजो वैश्वानरः, नासिकाद्वयं पृथग्वर्त्म वैश्वानरः, मुख्यं मुखे भवमाकाशम् ' उपदिशन् ' बहुलगुणो वैश्वानर इत्युक्तवान्, मुख्याः मुखे भवा अप उदकान्युपदिशन् रयिर्गुणो वैश्वानर इत्युक्तवान् । चुबुकमवयवमुपदिशन्नेषु प्रतिष्ठात्मको वैश्वानर इत्युक्तवान् । चुबुकमिति अधरं मुखफलकमित्युच्यते । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः ' मूर्द्धादिचुबुकान्ते प्रादेशमात्रमध्ये पुरुषावयवानां शिरःप्रभृतीनां पादान्तानां परिकल्पनात् । एषोऽतिष्ठादिगुणवैश्वानरसमष्टिरूप एको वैश्वानरोऽग्निरित्युच्यत इति । विश्वान्नरान्पुरुषान्नयति नयतीति विश्वानरः सर्वात्मा एक एव ईश्वरो विश्वानर एव

वैश्वानर इति । आचार्यैस्तु–वैश्वानरस्य एवमर्थ उक्तः । " विश्वश्चाय नैरश्च, विश्वेषां वा अय नैर, विश्वे वा नेता अस्य,' इति–विश्वानर परमात्मा सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव वा वैश्वानर । तद्धितोऽनन्यार्थ । राक्षसवाय-सादिवत् " । (ब्र. सू. शा. भा. । १ । २ । ७ । २८) इति । यद्वा विश्वेषां नरो प्र यगात्मा यो विभज्य नीयत इति स वैश्वानर, इति यथोक्त वैश्वानराग्नि विदुष फलमाह–स यो हैतमेवमग्निमिति । 'पुरुषवि ' पुरुषावयवयुक्त । 'पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठित' मूर्द्धादिचुबुकान्तप्रादेशमात्रमित्यर्थ । तादृश वैश्वानरमग्निं यो वेद, स ' पुनर्मृत्यु जयति ' । 'सर्वमायु अमृतत्वम् 'एति' । 'अस्य वैश्वानराग्ने । ... कर्मणि षष्ठी, 'बुवाणम् उपदेष्टारमपि वैश्वानरो न हिनस्ति । वैश्वानरपदेन परमात्मा विभज्यत इति । " वैश्वानर साधारणशब्द-विशेषात् ' (ब्र सू. भा. १ । २ । ७ । २४) इत्यस्मिन्नधिकरणे आचार्यै समर्थितम् । एतदर्थस्तु श्रीविद्या श्लोकाभ्या सङ्गृहीत –" वैश्वानर को नु भूतदेवजीवेश्वरेषु क । वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामीशादन्येषु कथन ॥ द्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मशब्दाद्वेश्वर इष्यते । वैश्वानराग्निशब्दौ तावीश्वरस्यापि वाचकौ ॥ " (वै. न्या, १।२।७) इति । वैश्वानर –किमय वैश्वानर कुक्षिस्थोऽग्नि, उत बाह्योऽग्नि आहोस्विदादित्यदेवता किं वा जीवात्मा, उत परमात्मेति । तत्र वैश्वानरशब्दवशादाद्य पक्षत्रय प्राप्तम् । " अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे येनेदमन्न पच्यते यदिदमद्यते " (बृ. उ. ५ । ९ । १) इति श्रुतौ वैश्वानराग्निशब्दो जाठराग्नौ प्रयुक्त । " विश्वस्मा अग्नि भुवनाय देवा वैश्वानरम् " (ऋ. स. १० । ८८ । १२) इति । बाह्येऽग्नौ प्रयुक्त । " वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम " (ऋ. स. । १ । ९८ । १) इति देवतायां प्रयुक्त । अत पक्षत्रयप्राप्ति । आत्म शब्दस्य जीवे रूढत्वात् जीवो वा वैश्वानर स्यात् । न त्वीश्वर तद्गमकाभावादिति प्राप्ते–ब्रूम वैश्वानरो ब्रह्म भवितुमर्हतीति द्युमूर्द्धत्वादिश्रवणात् । तस्यैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धत्वादिना द्युलोकाद्युक्त्या जगतो वैश्वानरावयवत्व श्रूयते–न चैतदीश्वरादन्यत्र सम्भवति । किंच 'को न आत्मा, किं ब्रह्म" (छा ५।११।१) इति ब्रह्मशब्दस्त्वीश्वरे मुख्य, वैश्वानरशब्दस्तु योगवृत्त्या ब्रह्मणि वर्तेत । विश्वश्चासौ नरश्च विश्वानर सर्वात्मक पुरुष इत्यर्थ । विश्वानर एव वैश्वानर । आत्मशब्दवत् जीवे ब्रह्मण्यपि वर्तते । तस्माद्वैश्वानर परमेश्वर । स समानार्थत्वादग्नीश्वर इति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१०–६–१) ॥

१–नरो जाव । २–विभेषा विकारिणा ३–नर कर्ता । ४–विश्वे सव ५–नरा जीवा ६–अस्य आत्मत्वेन नियम्यत्वन वा ७–" नर सज्ञायाम् " (पा. सू. । ६ । ३ । १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घता । ८–रक्ष एव राक्षस इतिवत्स्वार्थे तद्धित प्रत्यय इति रत्नप्रभायाम् ।

द्वयं वाऽइदमत्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयᳪ समागच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम् ॥ १ ॥

(ᳪ) स वै यः सोऽत्ताऽग्निरेव सः । (०) तस्मिन्यत्किञ्चाभ्यादधत्याहितयऽएवास्य ताऽआहितयो ह वै ताऽआहुतयऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥

(०) आदित्यो वाऽअत्ता । तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चन्द्रमसᳪ ह्यादित्यऽआदधतीत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

(म) अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वाऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नᳪ हि प्राणऽआदधतीति न्वग्नेः ॥ ४ ॥

पुरुषस्याग्न्यर्कोक्थविधत्वोपासनं ब्राह्मणम् ।
तत्राग्निविधोपासनम् ।

द्वयं वा इदम्—अत्ता चैवाद्यं च । तद् यदोभयं समागच्छति—अत्तैवाख्यायते । नाद्यम् ॥ १ ॥

स वै यः सोऽत्ता—अग्निरेव सः । तस्मिन् यत्किञ्च अभ्यादधति—आहितय एवास्य ताः । आहितयो ह वै ता आहुतय इत्याचक्षते । परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥

आदित्यो वा अत्ता । तस्य चन्द्रमा एवाहितयः । चन्द्रमसं ह्यादित्य आदधाति । इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राणो वा अत्ता, तस्यान्नमेवाहितयः । अन्नं हि प्राण आदधाति । इति नु अग्नेः ॥ ४ ॥

द्वितीये पुरुषस्यैवाग्निविधत्वमर्कविधत्वमुक्थविधत्वमुच्यते—द्वयं वा इदमिति । 'इदं' जगत् 'अत्ता चैवाद्यं च' इति 'द्वयं' द्व्यात्मकं योऽत्ता भोक्ता, 'आद्यं' भोग्यं तदुभयं यदा 'समागच्छति' युक्तमेकीभूतं भवति तदा 'द्वयम्' अत्तैवेत्याख्यायते, आद्यमिति नाख्यायते ॥ १ ॥

योऽत्तेत्युक्तः सोऽग्निरेव तस्मिन्नग्निरूपेऽग्नौ यत्किञ्च वस्त्वभ्यादधति प्रक्षिपन्ति—अस्यामग्नौ ताः प्रक्षिप्ता आहितय इत्युच्यन्ते आधानादाहितयः । दधातेः क्तिनि । (पा. सू. ७।४।४२) हिरादेशः । आहितानामेवाहुतित्वम् ॥ २ ॥

अत्रोक्तयोः अत्त्राद्ययोरधिदैवमध्यात्मं चार्थमाह—आदित्यो वा अत्तेति । 'योऽयमत्ताऽग्निः' 'सः' आदित्यः । तस्याहितयः 'चन्द्रमा' । 'चन्द्रमसं ह्यादित्य आदधाति' इत्यनेन चन्द्रमस आदित्ये आधानादाहितित्वं प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मं प्राण एवात्ता । 'तस्य' आद्यम् 'अन्नमेवाहितयः' 'प्राणे' अन्नस्याधानादाहितित्वं व्यक्तम् । इति न्वग्नेः—इति । इति नु अत्ता आद्यम् एवम् 'उभयम्' भागद्वयमग्नेरेव समाख्या । स चायमग्निरिति

(रु) अथार्कस्य । (स्या) अग्निर्वाऽअर्कस्तस्याहुतयऽएव कमाहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

(मा) आदित्यो वाऽअर्कः । (स्तु) तस्य चन्द्रमाऽ एव कं चन्द्रमा ह्यादित्याय कमित्यधिदैवतम् ॥ ६ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (स्वा) प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव कमन्नꣳ हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य ॥ ७ ॥

(स्या) अथोक्थस्य । (स्या) अग्निर्वाऽउक्तस्याहुतयऽ एव थमाहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

अर्कविधोपासनम् ।

अथार्कस्य—अग्निर्वा अर्कः । तस्याहुतय एव कम् आहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

आदित्यो वा अर्कः, । तस्य चन्द्रमा एव कम् । चन्द्रमा ह्यादित्याय कम् । इत्यधिदैवतम् ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वा अर्कः । तस्यान्नमेव कम् । अन्नं हि प्राणाय कम् । इति नु एवार्कस्य ॥ ७ ॥

उक्थविधोपासनम् ।

अथोक्थस्य अग्निर्वा, उक्त तस्याहुतय एव थम् । आहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

तस्याग्नेस्तत्र च निहितानां वस्तूनामधिदैवाध्यात्मपरत्वेनार्थद्वयस्याध्यानं दर्शयितुमेतेति शेषः । अग्निशब्दोपजीवनादग्निविध पुरुष इत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

अर्कशब्दोपजीवनेन पूर्ववदग्न्याहुत्योरर्थद्वयं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथार्कस्येति । विधोच्यते—इति शेषः । अग्निर्हि—' अर्कः ' इत्युच्यते, ' तस्याहुतय एव कम् '—इति ' क ' पदेनोच्यते । ' हि ' यस्मात् ' अग्नये ' आहुतयः कं सुखहेतवोऽतोऽर्कशब्देनाग्न्याहुतिद्वयं विवक्षितं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतयोरर्कवाच्ययोरग्न्याहुत्योरधिदैवाध्यात्मपरत्वेनार्थमाह—आदित्यो वा अर्क इति । अथाध्यात्ममिति । इति न्वेवार्कस्य इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

उक्थशब्दोपजीवनेन पूर्ववदग्न्याहुत्योरर्थद्वयं वक्तुं प्रतिजानीते- अथोक्थस्येति । उक्थशब्दवाच्यः ' अग्निः ' थशब्दवाच्याः ' आहुतयः ' । ' हि ' यस्मात् ' आहुतिभिः ' अग्निरुत्तिष्ठति—उत्तिष्ठत्यनेनाग्निरिति उक्थशब्दनिष्पत्त्या, अग्न्याहुत्योरुक्थशब्दवाच्यत्वं छान्दसो वर्णो यजनो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

(त्या) आदित्यो वाऽउक् । (क्त) तस्य चन्द्रमाऽ एव थं चन्द्रमसा ह्यादित्यऽ उत्तिष्ठतीत्यधिदैवतम् ॥ ९ ॥

(म्र) अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वा ऽउक्तस्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राणऽ उत्तिष्ठतीति न्वेवोक्थस्य स ऽएषोऽग्निविधोऽर्कविध ऽउक्थविधो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमुपास्ते विदुषो हैवास्यैवं भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वाऽअग्निर्दीप्यते । (तेऽग्नि) अग्निना वायुर्वायुनाऽऽदित्यऽआदित्येन चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दीप्तिरस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च सर्वाꣳ हैतां दीप्तिं दीप्यतेऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च स ऽएवं वेद ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।५ ॥ (६. २.)

आदित्यो वा उक्, तस्य चन्द्रमा एव थम् । चन्द्रमसा हि आदित्य उत्तिष्ठति । इत्यधिदैवतम् ॥ ९ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राणो वाऽउक्, तस्यान्नमेव थम् । अन्नेन हि प्राण उत्तिष्ठति—इति नु एवोक्थस्य । स एषोऽग्निविधः, अर्कविधः, उक्थविधः । यत् पुरुषः सः । यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमुपास्ते । विदुषो हैवास्यैव भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वा अग्निर्दीप्यते, अग्निना वायुः, वायुनाऽऽदित्यः, आदित्येन चन्द्रमाः, चन्द्रमसा नक्षत्राणि, नक्षत्रैर्विद्युत् । एतावती वै दीप्तिः अस्मिंश्च लोके—अमुष्मिंश्च । सर्वां हैतां दीप्तिं दीप्यते । अस्मिंश्च लोके, अमुष्मिंश्च । य एवं वेद ॥ ११ ॥

तयोरुक्थयाज्ययोरग्न्यादित्ययोराधिदैवाध्यात्मरूपत्वेनार्थमाह—आदित्यो वा उगिति । अथाध्यात्ममिति इति । इति न्वेवोक्थस्येति—पूर्ववत् । एवमाध्यात्मिकरूपार्थवचने यदुक्तं तद्दर्शयति—स एषोऽग्निविध इति । यत्पुरुषः स इति । तस्योक्तरीत्याऽग्निविधादिरूपत्वात् । यथोक्तपुरुषविदुषः फलमाह—स यो हैतमेवमिति—'भ्रातृव्य' शत्रुः 'म्लायति' नश्यति ॥ ९ ॥ १० ॥

प्राणाग्न्यादित्यचन्द्रमःप्रभृतिज्योतिरुपासनफलं चाह—प्राणेन वा अग्निर्दीप्यत इति । योऽयमग्निरस्ता इत्युक्तः स हि प्राणेन दीप्यते प्राणवायोरभावे ह्यग्नेर्दीपनं नास्ति । अग्निना वायुर्दीप्यते वायुनाऽऽदित्य-वह्निमान् सर्वोद्दीपनम्, आदित्येन चन्द्रमसः प्रकाशो—ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । रात्रौ नक्षत्राणि चन्द्रमसा प्रकाश्यन्ते । दिवा हि महत्तेजः सूर्यप्रकाशेन तिरोभूतत्वात् तदा प्रकाशः । नक्षत्रैर्विद्युत्प्रकाश्यते एतावती हि

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । (ता३थ) अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैत्येवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥ १ ॥
स ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसꣳ सत्यसंकल्पꣳ सत्यधृतिꣳ सर्वगन्धꣳ सर्वरसꣳ सर्वा ऽअनु दिशः प्रभूतꣳ सर्वमिदमभ्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवं ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशाज्ज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान्त्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष मऽआ-

---

शाण्डिल्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः-स यावत्क्रतुरयमस्माँल्लोकात्प्रैति । एवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥ १ ॥

स आत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं, कामरूपिणं, मनोजवसं, सत्यसंकल्पं, सत्यधृतिं, सर्वगन्धं, सर्वरसं, सर्वा अनु दिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्याप्तमवाकमनादरम् । यथा

लोकद्वये दीप्ति । भूर्लोके हि प्राणाग्निरावत्र, इतरेन रश्मिमिनि । य पुरुष एतावतीं लोकद्वयगतां दीप्तिं 'वेद' जानाति उपास्ते तस्य सर्वतेजोरूपस्य फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ६ । २) ॥

तृतीये शाण्डिल्यविद्योच्यते—सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेति । 'सत्यम्' अबाध्यं नित्यं ब्रह्मेति वक्ष्यमाणैर्मनोमयत्वादिभिर्गुणैरुपेतमात्मानमुपासीत 'ब्रह्म' बृहत् सकलजगत् सृष्टिस्थितिसंहृतिहेतुभूतम् । तथा च छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यामेव प्रस्तोतुमाम्नायते—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत"—(छान्दो.उप. ३।१४।१) इति । तदुपासनप्रतिपादनाय—अथ खल्वित्यादिग्रन्थः—अथ खल्विति । हेत्वर्थे । अथ खलु यस्मात् 'क्रतुमयः' क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः । एवमेव नान्यथेत्यविचलितप्रत्ययः । तन्मयः सः पुरुषो जीवो 'यावत्क्रतुः' यादृशक्रतुः, यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिन् लोके जीवः पुरुषो भवति । तथाऽयं क्रतुरस्माल्लोकात्प्रेत्य मृत्वा 'अमुं लोकमभिसम्भवति' क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं च एतच्छास्त्रतो दृष्टम्—"यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः"—(भ. गी. अ. ८।६) इति । यत क्रत्वनुरूपं फलमुक्तं । ब्रह्मात्मविषयः क्रतुः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कथं क्रतुकरणमिति तत्राह—स आत्मानमुपासीत मनोमयमित्यादि । सत्यं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणविशिष्टमात्मानमुपासीत एतदेव क्रतुकरणं 'मनोमयः' मनः प्रायः—मनुतेऽनेनेति मनः—तस्य प्रवृत्त्या विषयेषु प्रवृत्तो

त्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।६॥ (६–३)

व्रीहिर्वा, यवो वा, श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा । एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः । यथा ज्योतिरधूमम्, एवम् ज्यायान् दिवः । ज्यायानाकाशात् । ज्यायानस्यै पृथिव्यै । ज्यायान्त्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः । स प्राणस्यात्मा । एष म आत्मा । एतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यात् । अद्धा न विचिकित्साऽस्ति, इति ह स्माह शाण्डिल्यः । एवमेतदिति ॥ २ ॥

भवति–तन मनसा–तन्मय –तत्प्रवृत्तौ प्रवृत्त इव–तदपाये निवृत्त इव । अत एव मनोमय प्राणशरीर प्राण शरीर यस्य–प्राणो लिङ्गात्मा । विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसमूर्च्छित । "यो वै प्राण स प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण" (कौषि उ । ३ । ३ ।) इति । "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" (कौषि उप । ४ । २०) इति । "यस्य प्राण शरीर" (श प । १४।३।७।२१।) इति श्रुत । "अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" (श प । १४ । १ । २ । ७ ।) इति च श्रुते । 'भारूप' भा दीप्तिश्चैतन्यात्मलक्षणा रूप यस्य तम्, आकाशात्मान आकाश इव आत्मा स्वरूप सर्वगतत्वसूक्ष्मत्वरूपादिविहीनत्व दिनाऽऽकाशतुल्य । 'कामकृत्सर्व' सर्वकामा यस्य । 'मनोजवस' मनोवेग 'सत्यसङ्कल्पम्' अवितथसङ्कल्पम्, समारणोऽनैकान्तिकफल सङ्कल्प नेत्यर्थीश्वरस्येत्यर्थ । 'सत्यधृति' यथार्थधारण । 'सर्वगन्ध' सर्वे गन्धा सुखकरा अस्य । "पुण्यो गन्ध पृथिव्यां च" इति स्मृते । 'सर्वरस' तथा रसा अपि विज्ञेया । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्मसम्बन्धनिमित्तश्रवणात् । तस्मात् "तेनोभय जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्ध" इति श्रुते । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य अविद्याशेषानुपपत्ते । 'सर्वा अनुदिश प्रभूत' "सर्वा दिशोऽनु प्रभूत सर्वतो व्याप्त" इति श्रुत । 'सर्वमिदमभ्यात्त' सर्वमिद जगदभ्यात्तम् । आत्तोनाप्तीतिकर्मणि कर्तरि निष्ठा । 'अवाकी' वाचा रहित पूर्व गन्धरसादिश्रवणेन ईश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि गन्धादिग्रहणाय, अतो वाक्प्रतिषेधेन तानि प्रतिषिध्यन्ते । "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, पश्यत्यचक्षु, स शृणोत्यकर्ण । स वेत्ति वेद्य न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्य पुरुष महान्तम् ॥" (श्वेता० ३।१९) इति मन्त्रवर्णात् । 'अनादर' असम्भ्रम–अप्राप्तौ अतिसम्भ्रम स्यादनाप्तकामस्य । ननु नित्यतृप्तस्येश्वरस्य सम्भ्रमोऽस्ति । एव गुणरूपमात्मानमुपास्यत्वेन उक्त्वा । तस्यैवाणुत्वव्यापकत्वपरिमाण दर्शयति–यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । व्रीह्याद्युपन्यासोऽत्यन्तसूक्ष्मत्वप्रदर्शनार्थ, श्यामाकतण्डुलो वा यथा सूक्ष्म एव यथोक्तगुणोऽयम् अन्तरात्मन्' अन्तर्हृदये अत्र पुण्डरीकमध्ये 'हिरण्मय' सुवर्णसमानतेजा पुरुषोऽणीयानित्यर्थ । 'आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण' इति श्रुते । अयुक्त न सर्व एव सुवर्णसमानकेवलज्योतीरूप इत्याह–यथा ज्योतिरधूममेवमिति । यथा धूमवर्जित ज्योतिर्दीप्यत–एव हिरण्मय पुरुषो हृदयमध्ये दीप्यत । व्रीहियवश्यामाकतण्डुलवदणीयानित्युक्ते । अणुपरिमाण व्याप्तिमात्रस्य तत्प्रतिषेधायारभते–ज्यायानिति । अत्र च परिमाणान्तराय दर्शयन्नेतत्परिमाण दर्शयति–ज्यायान् सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति । यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येय । अत एव "तज्जलमस्यात्मैवेद सर्वमिति" तत्त्वावाप्यमात्रप्रतिपादनतात्पर्यम् । एष म आत्मैतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति

लिङ्गात् आत्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते । 'मे' इति षष्ठ्यासम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वात्–एतमभिसम्भविष्यामीति च कर्मकर्तृविरोधात् । अत उक्तगुण '*प्राणस्यात्मा*' *प्राणरूपस्य मे मम आत्मा इतोऽस्माच्छरीरात् प्रेत्य पर*-मात्मानं क्रत्वनुरूपफलात्मकमभिसम्भविष्यामि सत्य एव इति–निश्चिता बुद्धिर्यस्यैव विदितं स्याद्भवेत् 'अद्धा' अपरोक्षेण च 'न विचिकित्साऽस्ति' एतस्मिन् क्रतुफलसम्बन्धे तथैवेश्वरमेव प्रतिपद्यत इत्येवमेतत् 'आह स्म' उक्तवान् 'शाण्डिल्य' नाम ऋषिरिति । अत्रेदं चिन्त्यते–किं मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि विशेषणैर्जीवो वा ईश्वरो वेति विचारायाचार्यैरधिकरणमवतारितम्–"सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" (ब्र. सू. १।२।१। १) इति । तदर्थं श्लोकद्वयेन सङ्गृहीतं "मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा प्राणमानसे । हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगौ । समवायगतं ब्रह्म तद्धिताद्यैरपेक्षते । प्राणादियोगश्चिन्तार्थं श्चित्तं ब्रह्मप्रसिद्धितः ॥" (वै. न्या. मा. १।२।१।१) इति । तद्धि च्छान्दोग्ये तृतीयाध्याये (छ. ३। १४। १।) शाण्डिल्यविद्यायामाम्नायते "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" (छा. उ. ३। १४। २) इति । तत्र जीव ईश्वरो वेति सन्देहे जीव इति प्राप्तम्, मनःसम्बन्धादीनां जीवे सुसम्पादत्वात् मनसो विकारो मनोमय इति मनःसम्बन्धः, प्राणः शरीरं यस्येति प्राणसम्बन्धः । न चेदं द्वयमीश्वरे सुसम्पादं "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" (मुण्ड. उ. २। १। २) इति निषेधात् । तथा 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्" (छान्दो. ३। १४। ३) इति निरूप्यमाणं हृदयावस्थानमणीयस्त्वं च निराधारस्य सर्वगतस्य न कथञ्चिदप्युपपद्यते,–तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः–"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" (छान्दो. ३।१४।१) इति । एतस्मिन् शमविधिपरे पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं यद्ब्रह्म–तदेव मनोमयः प्राणशरीर इत्येताभ्यां तद्धितबहुव्रीहिभ्यां विशेष्यत्वेनापेक्ष्यते । *शमवाक्यस्यायमर्थः*–*यस्मा सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च* इति तस्मात् सर्वात्मके ब्रह्मणि रागद्वेषादिविषयासम्भवात् उपास्तिकाले शान्तो भवेदिति तद्वाक्यगतब्रह्मणि विशेष्यत्वेनान्वित मनोमयवाक्यस्यापि ब्रह्मपरत्वं भविष्यति । न च ब्रह्मणो मनःप्राणसम्बन्धाद्यनुपपत्तिः–निरुपाधिके तदनुपपत्तावपि सोपाधिकस्यैवोपास्यस्य चिन्तनार्थतया तदुपपत्तेः । तस्मात्सर्वेष्वपि वेदान्तेषु यद्ब्रह्मोपास्यत्वेन प्रसिद्धं तदेवात्राप्युपास्यम् । न हि क्वचिदपि वेदान्ते जीवस्योपास्यत्वं प्रसिद्धम् । ततो ब्रह्मेति राद्धान्तः । तत्रापि "*मनोमयः प्राण*-शरीर" इत्यादिश्रुतेः । यथा "व्रीहिर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा" (छा ३।१४।३) इति श्रुतेः । एष म आत्मेति । अथ जीवो ब्रह्म वेति सन्देहः । "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत" (श. प. १४।१०।१। ३।१) इति सत्यश्रुतेर्ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । स यामेव शाण्डिल्यविद्यामधिकृत्यान्यच्चिन्तितम्–"समान एव चाभेदात्" (ब्र.सू भा. ३।३।१०।१९) इत्यधिकरणे । तदर्थं श्लोकद्वयेनाचार्यैः सङ्गृहीतं–"शाण्डिल्यविद्याकाण्वानां द्विविधैकविधाऽथवा । द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वे विधे इति गम्यते । एका मनोमयेत्यादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् । विद्याया विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणो विधिः ॥" (वै. न्या. मा. ३। ३। १०। १९) इति । अत्र ह्येवमाम्नायते–"स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम्" इत्यादिकम् । इदानीमुदाहृता बृहदारण्यकोपनिषदि एषैव विद्या पठिता "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः" (बृ. उ. ५। ६। १) इति । तत्र पौनरुक्त्यभयाद्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूमः–मनोमयत्वादिकस्य वेद्यरूपस्य प्रत्यभिज्ञानादेकैव विद्या न च पुनरुक्तिः, एकत्र विद्या

---

*–तज्जमिति । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिंल्लीयत इति तल्लम् । तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम् । तज्जं च तल्लं च तदनं च तत्–इति तज्जलान्, कर्मधारयोऽयं ततः शाकपार्थिवन्यायेन मध्यमपदस्य तच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानिति वाक्यस्य अवयवलोपश्छान्दस इति इतो । इति न्यायनिर्णयः ॥

उषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्य्यश्चक्षुर्व्वातः प्राणो व्व्यात्तमग्निर्व्वैश्वानरः संव्वत्सरऽआत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वेऽअवान्तरदिशः पर्शवऽ ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माᳬसान्यूवध्यᳬ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्व्वताऽओषधयश्च व्वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्व्वार्द्धो निम्लोचञ्जघनार्द्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति व्वागेवास्य व्वागुहर्व्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्व्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं

अश्वावयवेषु विराडवयवोपासनं ब्राह्मणम् ।

उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चक्षुः, वातः प्राणः, व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर आत्मा । अश्वस्य मेध्यस्य-द्यौष्पृष्ठम्, अन्तरिक्षमुदरम्, पृथिवी पाजस्यम्, दिशः पार्श्वे, अवान्तरदिशः पर्शवः, ऋतवोऽङ्गानि, मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि, अहोरात्राणि प्रतिष्ठा, नक्षत्राण्यस्थीनि, नभो मांसानि, ऊवध्यं सिकता, सिन्धवो गुदा, यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः, ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि, उद्यन्पूर्वार्धः, निम्लोचञ्जघनार्धः, यद्विजृम्भते-तद् विद्योतते । यद्विधूनुते-

---

विधातव्यत्वात्र तदनुवादेन सत्यत्वसर्वेशानत्वादिगुणानां विधातुं शक्यत्वात् । " अग्निहोत्रं जुहोति, दध्ना जुहोति " इत्यादिवत् । तस्मादेकविधैव शाण्डिल्यविद्या ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-६-३) ॥

उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिकम्, अश्वावयवेषु विराडवयवोपासनपरं ब्राह्मणम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यभाष्यम् ।

अस्य तु अश्वमेधकर्मसम्बन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधिकारः तेषामस्मादेव विज्ञानात् तत्फलप्राप्तिः । " विद्यया वा कर्मणा वा तद्वैतल्लोकजिदेव " इत्येवमादिश्रुतिभ्यः कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेन्न, " योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद " इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाम्नानात् कर्मान्तरे च सम्पादनदर्शनात् विज्ञानात् तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते ।

१-अस्य " उषा वाऽश्वस्य, नैवेह किंचन " इति ब्राह्मणद्वयस्य सायणाचार्यभाष्यं न कृतं वार्तिककारेण उपबृंहणपुरःसरं व्याख्यातत्वात् इति वेदितव्यमिति । अतोऽत्र एतस्मिन्ब्राह्मणद्वये श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतं भाष्यं तद्बृहदारण्यकभाष्यादुद्धृत्य समुद्धृतम् । अस्य ब्राह्मणद्वयस्य माध्यन्दिनकाण्डे काण्वकाण्डे च सर्वत्रैव पाठसाम्यं, क्वचित् कस्मिंश्चिदंशे एकद्विपदाधिक्येन अस्ति किञ्चित् वैलक्षण्यं, तथापि न तद्विस्तरे इति ज्ञेयम् ।

पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानाव-भितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रऽएवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०–४–७ ॥ (६–४.) ॥

तरस्तनयति । यन्नेदति–तर्द्वर्षति । वागेवास्य वाक्, अर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वे समुद्रे योनिः । रात्रिरेन पश्चान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् । वाजी गन्धर्वान् । अर्वाऽसुरान् । अश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

सर्वेषां च कर्मणां परं कर्म अश्वमेधः समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भेऽआम्नानं सर्व-कर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थं । तथाच दर्शयिष्यति फलं अशनायां मृत्युभावं । न नित्यानां संसारविषय-फलत्वमिति चेत्, न सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसम्बद्धं कर्म । " जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै काम " (बृ. उप. १४ । ४ । २ । १७) इति निसर्गत एव सर्वं कर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां च ' त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक " (बृ १४ । ४ । ३ । १६ ।) इति फलं दर्शयित्वा अनात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति । " त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म " (बृ. १४ । ४ । १) इति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति ।

इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशात् व्याक्रियते । बीजाद्विव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारः अविद्याविषयः । क्रियाकारकफलात्मकतया आत्मस्वरूपत्वेनाध्यारोपितः अविद्ययैव मूलामूर्तद्वयमनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् एतावदिदमिति साध्यसा-धनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्जुमिव सर्वविज्ञानाय ब्रह्मविद्याऽऽरभ्यते ।

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय " उषा वा अश्वस्य " इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते । प्राधान्याद-श्वस्य । प्राधान्यं च–तत्प्रमाणितत्वा क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ।

उषा इति । ब्राह्मो मुहूर्त उषा । वै शब्दः स्मारणार्थः । प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानां । ' अश्वस्य मेध्यस्य ' मेधार्हस्य यज्ञियस्य उषा शिर इति सम्बन्धः । कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात् कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्टयध्यारोपणात् । काल-लोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि प्रजापतिः विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ ।

सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरं यान् सूर्याधिदैवतं चक्षुः । ' वातः प्राणः ' वायुस्वाभाव्यात् । ' व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः '

१–काण्वशाखीयपाठानुसारेणेति व्युद्वस्य ।

व्यात्तं विवृतं मुखं अग्निर्वैश्वानरः वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम् । वैश्वानरो नामाऽग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः । मुखस्याग्निदैवतत्वात् संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा शरीरं । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चात्मा । "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इति श्रुतेः । 'अश्वस्य मेध्यस्य' इति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनं । द्यौः पृष्ठं ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । 'अन्तरिक्षमुदरं' सुषिरत्वसामान्यात् । 'पृथिवी पाजस्यं' पादस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । 'दिशः पार्श्वे' दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबंधात् । पार्श्वयोर्द्विशा च सङ्ख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेन्न सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबन्धाददोषः । 'अवान्तरदिशः पर्शवः' अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । 'ऋतवोऽङ्गानि' संवत्सरावयवत्वात् अङ्गसाधर्म्यात् । 'मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि' पर्वाणि सन्धयः—सन्धिसामान्यात् । 'अहोरात्राणि प्रतिष्ठा' बहुवचनात् प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्ति एभिरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति अश्वश्च पादैः । 'नक्षत्राण्यस्थीनि' शुक्लत्वसामान्यात् । 'नभो मांसानि' नभो नभस्था मेघाः अन्तरिक्षस्थोदकस्योर्ध्वं मांसानि—उदकरुधिरसेचनसामान्यात् । 'ऊवध्यं सिकताः'—ऊवध्यमुदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकताः विच्छिन्नावयवत्वसामान्यात् । 'सिन्धवो गुदाः' स्यन्दनसामान्यान्नद्यो गुदानाड्यो बहुवचनाच्च । 'यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः' यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्तात् दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च । 'ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि' ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावराः वनस्पतयो महान्तः लोमानि केशाश्च यथासंभवं । 'उद्यन् पूर्वार्धः' उद्यन् उद्गच्छन् भवति सविता आमध्याह्नात् अश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । 'निम्लोचन् जघनार्धः' अस्तं यन् आ मध्याह्नात् जघनार्धो अपरार्धः पूर्ववत्त्वसाधर्म्यात् । 'यद्विजृम्भते तद्विद्योतते' यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखविवर्तनसामान्यात् । 'यद्विधूनुते तत्स्तनयति' यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् ॥

'यन्मेहति तद्वर्षति' यत् मेहति मूत्रं करोत्यश्वः तद्वर्षति वर्षणं तद् सेचनसामान्यात् । 'वागेवास्य वाक्' वागेव शब्द एव अश्वस्य वाक् इति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ (काण्वपाठानुसारेणात्र प्रथमा कण्डिका समाप्ता)

'अहर्वा अश्वं' अहर्वा इति । सौवर्णराजतौ महिमाऽऽख्यौ ग्रहौ अश्वस्य अग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । कथं सौवर्णो ग्रहः दीप्तिसामान्यात् । 'अहरेव पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत' इति कथं अश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतिर्हि आदित्यरूपेणोऽहर्लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वा अजायत सौवर्णो महिमाख्यो ग्रहमनुविद्योतते विद्युदिति यद्वत् । 'तस्य पूर्वे समुद्रे योनिः' तस्य अहरः पूर्वे पूर्वे समुद्रे समुद्रः योनिः—लिङ्गव्यत्ययेन योनिरिति नामादनन्थानम् । 'रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः' तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसाम्यात् जघन्यसामान्याद्वा 'एनम्' अश्वं पश्चात् पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः महिमा स्थानात् । 'एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः' अश्वस्य हि विभूतिरेषा सौवर्णो राजतश्च ग्रहावश्वस्य स्थापितौ तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहौ अश्वमभितः संबभूवतुः उभयपक्षाभ्यामेव संभूतौ । इत्यनन्तरोक्तौ महत्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थं । तथाच 'हयो भूत्वा' इत्यादि स्तुत्यर्थमेव । 'हयः' "हिनोतेर्गतिकर्मणः" विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा । 'देवानवहत्' देवत्वमगमयत् प्रजापतिरूपत्वात् । देवानां वा वोढा अभवत् ।

१—ईक्षणानिति माध्यंदिनपाठः । २—कर्ण० । ३—विम्नम्य विभूत्यस्य ॥

नैवेह किञ्चनाग्रऽआसीत् । (न्मृ) मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽश-
नाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चतऽ
आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कऽँह वाऽअस्मै
भवति यऽएवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

उपास्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणम् ।

नैवेह किंचनाग्रऽआसीत्-मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत-आत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत अपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । क ह वा अस्मै भवति-य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

" नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् " इत्यादिकम्, उपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणं चैवैतद्य काण्वशाखानुसारेण बृहदारण्यकोपनिषदादौ प्रसङ्गेन वार्त्तिककारेणापि व्याहृत व्याख्यातमिति नेह पुनरुच्यते, पाठसाम्यात्, तत् तत एवावधारणीयम् । अक्षरार्थस्तु उच्यते बृहदारण्ये ॥

ननु-निर्देव वाहनत्व । नैष दोषः, वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वाद्दुरात्ययप्रसिद्धेर्वादित्यवत्ते-ऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहत् इत्यनुषङ्गः । तथा अर्वा भूत्वा असुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । ' समुद्र एवास्य बन्धुः ' समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनं बध्यते-ऽस्मिन्निति बन्धुः । ' समुद्रो योनिः ' योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थिति स्तूयते । " अप्सुयोनिर्वा अश्वः " इति श्रुतेः । प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥ (काण्वपाठानुसारेण अत्र द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ २ ॥) ॥ १ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्ये परमहंसपरिव्राजकाचार्ये श्रीशङ्करभगवद्भिः (काण्वपाठानुसारिबृहदारण्यकादौ कृत) अत्रोद्धृत " उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य " इत्यस्य ब्राह्मणस्य भाष्यं समाप्तम् ॥ (१०-६-४) ॥

नैवेहेति । अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । " नैवेह किंचनाग्र आसीत् " इह संसारमण्डले-किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीन्न बभूव अग्रे प्राक् उत्पत्तेर्मनआदेः किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात् " नैवेह किंचन " इति श्रुतेः । न कार्यं कारणं वा आसीत्-उत्पत्तेश्च उत्पद्यते हि घटः-अतः प्रागुत्पत्तेः घटस्य नास्तित्वं । ननु-कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्यस्य । ननु कारणस्य उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेत्, अभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वा उपलभ्यते तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु, ॥

न, " मृत्युनैवेदमावृतमासीत् "-इति श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नाऽऽसीत्-येनाव्रियते यच्चाव्रियते

१-वार्त्तिककारः सुरेश्वराचार्यः । २-शून्यवादिबौद्धानाममतम् । ३-माध्यन्दिनी शिक्षा ग्रन्थः ।

तदा नावक्ष्यत् "मृत्युनैवेदमावृतम्" इति । नहि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च—"मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति । तस्मात् येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत् श्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वं । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सति उत्पत्तिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् ॥

घटादिकारणस्यापि असत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिंडादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः—न पिण्डाकारविशेषः । तदभावेऽभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिंडाकारविशेषो घटरुचकादिकारणं । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन् कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च—पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिंडादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्, पिंडादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तं । पिंडघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत्, न, मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिंडादिनिवृत्तौ चानुवृत्तिदर्शनात् ।

सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेत्; न, पिंडादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वे अनुमानाभासात् सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । नच प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्याप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदं बुद्ध्योरपि कर्त्रभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्तत्सम्बन्ध इति चेत्; न, तदिदं बुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति च इतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेत्; न, तदिदं बुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत्, न, बुद्धिबुद्धेरपि असद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेत्; न, सर्वबुद्धीनां मृषात्वे असत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धं प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ।

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथं ? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यदि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथा इदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । नहि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते ।

न, ते अविद्यमानत्वाभावात् उपलभ्येतैव इति चेत्; नहि तव घटादिकार्यं कदाचिदपि अविद्यमानं । उद्युदित आदित्ये उपलभ्येतैव मृत्पिण्डेऽसन्निहिते तमआद्यावरणे चासति ।

विद्यमानत्वादिति चेत्; न, द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य

१-वक्तव्य । २-त्वपदमन वेदान्तम् । ३-एतदपि वेदान्तम् । ४-इदमपि वेदान्तम् । ५-इद विरुद्धावि-वेदान्तम् । ६-इदं प्रत्यादिवेदान्तम् ।

तत्र कुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवभाज्ञां पिंडादिकार्यांतररूपेण संस्थानं । तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्य आवृतत्वादनुपलब्धिः ।

नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिंडकपालादेरावरणवैलक्षण्याद् युक्तमिति चेत्, तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं-न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिंड-कपाले । तस्मात् पिंडकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्य आवृतत्वादनुपलब्धिरिति अयुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यात्—इति चेत्, न, क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेन एकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानां अंतर्भावात् अनावरणत्वं इति चेत्, न, विभक्तानां कार्यांतरत्वात् आवरणत्वोपपत्तेः ।

आवरणाभाव एव यत्न कर्तव्य इति चेत् पिंडकपालावस्थयोः विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपल-भ्यत इति चेत् घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्तव्यः न, घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति । तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैव आवृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत्, न, अनियमात् । नहि विनाशप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिनियता ।

तमआवृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत्, दीपाद्युत्पत्तावपि य प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । नहि घटे किंचिदाधीयत इति चेत्, न, प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे न तथा प्राक् *प्रदीपकरणात् । तस्मात्, तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैव उपलभ्यमान-*त्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यर्थिना आवरणविनाश एव यत्नः कार्य इति ।

नियमार्थवत्त्वाच्च कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यांतराणामावरणं इति अवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिंडस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नांतरापेक्षैव । तस्मात् घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारक-व्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यं ।

अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च अतीतो घटः अनागतो घटः इत्येतयोश्च प्रत्यययोः वर्तमानघटप्रत्ययवत् न निर्विषयत्वं युक्तं अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । नहि असति अर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां च अतीताना-गतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असंश्चेत् भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे हि अनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रिय-माणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं । येन च कालेन घटस्य संबंधो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटो अस-न्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते ।

भविष्यन् घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयः तथा घटो न वर्तत इति असच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते नहि पिंडस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति नच तयोर्भविष्यत्ता घटस्य तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानताया प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्वान्

१-शक्यं यत्र ।

प्रविश्येति । सदसतोः क्रियाकारकत्वेन कर्मणा मविष्यत्व भवतीति च चतुर्विधमसत्त्वं कथमवत्तोता- नमो घटादयो यथा घटाभाव पटादेव । न कदाचनेव ।

नच कापाव सन् घटो ... किंचिदिह मानस्य एव, एव घटस्य ... तदाभावात्मनि घटस्यैव स्यात् — यस्य ... घटस्यैवेत्यवगतम् । नैव ... अनागतो एव चा- सते घटस्य प्रागभाव इति न ... प्रयुक्तमस्ति ।

अथ घटस्य प्रागभाव इति वक्ष्य यत्नतः तदैव घटस्यैति अवदवादुक्तानि । अथ ... वा ... शरीरमिति ... घटस्य प्रागभाव इति कल्पितैवाभावस्य घटेन सह दशो न घटस्यदमैव । अथापि घटात् प्रागभाव इति उक्तोऽस्मीनन् ॥

किमात्मकं प्रागुक्तं तत्त्वमित्यत्र अनवकूप्य घटस्य ... उक्तमनुपपन्नं विनिश्चयाकार- धर्म । अयुतसिद्धत्वमदोष इति ... प्रसज्यते ... । नावयवोऽपि युतसिद्धा अनुत्पन्ने इता वा स्यात्, ननु मायामयत्वो असत्त्वोऽर्थ ... इति सिद्धम् ।

किं लक्षणेन मृत्युना आवृतमित्यत आह — अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्योर्लक्षणं । तया लक्षितेन मृत्युना अशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति उच्यते 'अशनाया हि मृत्युः' ... प्रसिद्धमेव ... अशितुमिच्छति ... इति वचनात् । तत्र कथं अशनायया ... इति अशनाया हि'—इत्यादि—

बुद्ध्यात्मनो अशनाया धर्म इति स एव बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युना इदं कार्यमा- वृतमासीत् । यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युः इति तद्वत् ।

स मनोऽकुरुत 'तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया ... मन संकल्पविकल्पात्मकं अन्तःकरणमकुरुत कृतवान्'

केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति उच्यते—'आत्मन्वी स्यामिति'। आत्मन्वी आत्मवान् स्यां भवेयं, अहमने- नानेन मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । 'स' प्रजापतिः अभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन् 'अर्चन्' अर्चयन् पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति 'अचरत्' चरणमकरोत् । 'तस्य' प्रजापतेः 'अर्चतः' पूजयतः 'आपः' रसात्मिका पूजाङ्गभूताः 'अजायन्त' उत्पन्नाः ।

अत्र अर्कशब्दनिर्वचनं ... इति ... द्विविधं तत्र च ... ॥
'अर्चते' पूजां कुर्वते 'वै' 'मे' मह्यं 'कं' उदकं 'अभूत्' 'इति' एवममन्यत ॥
यस्मात्मृत्युः 'एवं' ... हेतोः 'अर्कस्य' ... 'अर्कत्वम्' अर्कत्वे हेतुः ... । अर्कोऽर्केण ... ।

अर्चनात् सुखहेतुत्वाच्च ... उदकं अर्कं एतत् गौणं नाम अर्क इति ॥
'य एवं' यथोक्तं 'अर्कस्यार्कत्वं' 'वेद' जानाति—'कं' उदकं सुखं वा ... । 'ह वै' ... 'अस्मै' एवंविदे एवंविदं भवति ॥ १ ॥

(श्रा) आपो वाऽअर्कः । (त्त) तद्यदपाᳬ शरऽ आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः॥२॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत । (ता) आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयᳬ स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्छिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः सऽएषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

आपो वाऽअर्कः । तद् यदपां शर आसीत्–तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत–आदित्यं तृतीयम्, वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्य प्राची दिक् शिरः । असौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छम् । असौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठम् । अन्तरिक्षमुदरम् । इयमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति–तदेव प्रतितिष्ठति । एवं विद्वान् ॥ ३ ॥

" आपो वा अर्क "–क पुनरसावर्क इति उच्यते । आपो वै अर्चनाङ्गभूता ता एवार्कः अग्नेर्हेतुत्वात् । अप्सु चाग्नि प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ता । तासामप्रकरणात् अग्नेश्च प्रकरणं, वक्ष्यति च–" अयमग्निरर्क इति " । ' तत् ' तत्र ' यदपां शर ' इव शरो दध्न इव मण्डभूतम् ' आसीत् ' ' तत्समहन्यत ' सङ्घातमापद्यत तेजसा वा पच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा यः अपां शर स समहन्यत । ' सा पृथिवी अभवत् ' स सङ्घातः येयं पृथिवी सा अभवत् । ताभ्योऽप्यः अण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः । ' तस्यां ' पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिः ' अश्राम्यत् ' श्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत् पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्य इत्युच्यते–' तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य ' खिन्नस्य ' तेजो रस ' तेज एव रसस्तेजोरसः रसः सारः ' निरवर्तत ' प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तः ' अग्निः ' स अण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकारणसङ्घातवान् जातः । " स वै शरीरी प्रथम इति स्मरणात् ॥ २ ॥

' स त्रेधाऽऽत्मानं ' स च जातः प्रजापतिः –त्रेधा त्रिप्रकारम् आत्मानं स्वयमेव कार्यकारणसङ्घातं ' व्यकुरुत ' व्यभजत् । इत्येतत् कथं त्रेधेत्याह–' आदित्यं तृतीयं ' अग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणं अकुरुतेत्यनुवर्तते । तथा अग्न्यादित्यापेक्षया ' वायुं तृतीयं ' तथा वाय्वादित्यापेक्षया अग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यं । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात् त्रयाणां सङ्ख्यापूरणत्वे । ' स एष प्राणः ' सर्वभूतानामात्माऽपि अग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा विहितः ' विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि पूर्वोक्ता उत्पत्तिः अस्य स्तुत्यर्था इत्यवोचाम

(न्त्सो) सोऽकामयत । द्वितीयो मऽआत्मा जायेतेति स मनसा व्वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेतऽआसीत्स संव्वत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संव्वत्सरऽआस तमेतावन्तं कालमबिभर्य्यावान्त्संव्वत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव व्वागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाच मिथुन समभवत्–अशनाया मृत्यु । तद् यद्रेत आसीत् । स सवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः सवत्सर आस । तमेतावन्त कालमबिभर्यावान्त्सवत्सर । तमेतावत कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात् । स भाणकरोत् । सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

इयमसौ द्युरुच्यमति । 'तस्य प्राची दिक् शिर' विशिष्टत्वसामान्यात् 'असौ चासौ च' ऐशान्याग्नेय्यौ–'ईर्मौ' बाहू 'ईरयतेर्गतिकर्मण । 'अथास्य' अग्न प्रतीची दिक् पुच्छ जघन्यो भाग । प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिग्सबधात् । 'असौ चासौ च' वायव्यनैर्ऋत्यौ– सक्थ्यौ 'सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे' उभयदिक्सबधसामान्यात् । द्यौ पृष्ठमन्तरिक्षमुदरम्' इ पूर्ववत् । इयमुर ' अधोभागसामान्यात् । 'स एष' अग्नि प्रजापतिरूपो लोकात्मको अग्नि 'अप्सु प्रतिष्ठित' "एवमिमे लोका अप्स्वन्त" इति श्रुत । 'यत्र क्व च' यस्मिन् कस्मिश्चित् 'एति' गच्छति । 'तदेव' तत्रैव । 'प्रतितिष्ठति' स्थितिं लभत । कोऽसावेव यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्व अग्नेर्विद्वान् विजानन् । गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

'सोऽकामयत' य असौ मृत्यु –स अवादिक्रमण आत्मना आत्मान अडस्थात कार्यकारणसघातवन्त विराजमग्नि असृजत "अथाऽऽत्मान व्यकुरुत (क० ३) इत्युक्तम् ।

स किंव्यापार सन्नसृजत इत्युच्यते–स मृत्युरकामयत कामितवान् किं । 'द्वितीयो मे मम आत्मा जायेतेति' द्वितीयो मे मम आत्मा शरीर येनाह शरीरी स्याम्, स जायेतोत्पद्यत इत्येवमतदकामयत । 'स' एव कामयित्वा 'मनसा' पूर्वोत्पन्नन 'वाच' त्रयीलक्षणां 'मिथुन' द्वन्द्वभाव 'समभवत्' समवन कृतवान् । मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहित सृष्टिक्रम मनसा अन्वालोचयत् इत्यर्थ । क असौ अशनायया लक्षितो मृत्यु "अशनाया मृत्यु" इत्युक्त तमेव परामृशति । अन्यत्र प्रसङ्गो माऽभूदिति ।

'तद्यद्रेत आसीत्' तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत् प्रथमशरीरिण प्रजापतेरुत्पत्तौ कारण रेतो बीज ज्ञानकर्मरूप त्रय्यालोचनायां यत् द्दष्टवानासीत् जन्मान्तरकृतम् । तद्भावभावित अप सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेन अप्सु अनुप्रविश्य अण्डरूपेण गर्भीभूत 'स' 'सवत्सरोऽभवत्' सवत्सरकालनिर्माता सवत्सर प्रजापतिरभवत् । 'न ह पुरा' पूर्वं–'तत' –तस्मात्सवत्सरकालनिर्मातु प्रजापत –'सवत्सर' काल न 'आस' न बभूव ह । 'त सवत्सरकालनिर्मातार अन्तर्गर्भं प्रजापति 'यावान्' इह प्रसिद्ध काल 'एतावत' एतावत्सवत्सरपरिमाणं 'काल' अबिभ 'भृतवान् मृत्यु ' यावान् सवत्सर इह प्रसिद्ध ।

(स्सु) सुऽऐक्षत । युदि वुाऽइमुमभिमथ्ँस्ये कुनीयोऽन्नं करिष्यऽइति स तुया व्वाचा तुेनात्मुनेदथ्ँ सुर्व्वमसृजत युदिदं किञ्चऽर्चो युजूथ्ँषि सुामानि च्छुन्दाथ्ँसि युज्ञान्प्रजां पशून्त्स युद्यदेवासृजत तुत्तदत्तुमध्रियत सुर्व्वं वुाऽअत्तीति तददितेरदितित्वथ्ँ सुर्व्वस्यात्ता भवति सुर्व्वमस्यान्नं भवति युऽएवुमेतददितेरदितित्वं व्वेद ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । यदि वा इममभिमस्ये । कनीयोऽन्न करिष्य इति । स तया वाचा, तेनात्मनेद सर्वमसृजत-यदिद किं च ऋच[१], यजूंषि, सामानि, छन्दांसि, यज्ञान्, प्रजाम्, पशून् । स यद्यदेवा-असृजत-तत्तदत्तुमध्रियत । सर्वं वा अत्तीति । तददितेरदितित्वम् । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्न भवति-य एवमेतददितेरदितित्व वेद ॥ ५ ॥

तत परस्तात् किं कृतवान् । ' तमेतावत कालस्य ' सव सरमात्रस्य ' परस्तात् ' ऊर्ध्वं ' असृजत ' सृष्टवान् अडमभिनदि यर्थ । ' त ' एव कुमार जातमग्नि प्रथमशरीरिण अशनायावत्त्वात् मृत्यु ' अभिव्या-ददात् ' मुखविदारण कृतवान् अत्तुम् । ' स ' च कुमारो भीत स्वाभाविक्या अविद्यया युक्त ' भाण् ' इत्येव शब्द ' अकरोत् ' ' सैव वागभवत् ' वाक् शब्द अभवत् ॥ ४ ॥

' स ऐक्षत ' स एव भीत कृतरव कुमार दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान् अशनायावानपि ' यदि वा ' कदाचिद्वा ' इम ' कुमार ' अभिमस्ये ' ' अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थ ' हिंसिष्ये इत्यर्थ । ' कनीयोऽन्न करिष्ये ' कनीय अल्पमन्न करिष्ये इति । एवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम । बहु हि अन्न कर्तव्य दीर्घकालभक्षणाय न कनीय तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्न स्यात् बीजभक्षण इव सस्याभाव । स एव प्रयोजन अन्नबाहुल्यमा-लोच्य ' तया ' एव त्रय्या ' वाचा ' पूर्वोक्तया ' तेन ' एव च ' आत्मना ' मनसा मिथुनीभावमालोचन उपगम्य उपगम्य ' इद सर्वं ' स्थावर जगम च ' असृजत ' ' यदिद किंच ' यत्किचेदम् । किं तत् । ' ऋचो यजूंषि सामानि छन्दांसि ' च सप्त गायत्र्यादीनि । स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतान् त्रिविधान् मन्त्रान् गायत्र्यादि च्छन्दोविशिष्टान् ' यज्ञांश्च ' त साध्यान् । प्रजा तत्कर्त्री । ' पशून् ' च ग्राम्यानारण्यान् कर्मसाधनभूतान् ।

ननु-त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्त ऋगादीनीह कथमसृजत इति । नैष दोष । मनसस्तु अव्यक्तोऽय मिथुनीभावलक्षण्या बाह्यस्तु ऋगादीना विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभाव सर्ग इति । स प्रजापति एवमन्नवृद्धि बुद्ध्वा ' यत् यदेव ' क्रिया क्रियासाधन फल वा किंचित् ' असृजत ' ' तत्तदत्तु ' भक्षयितु ' अध्रियत ' धृतवान् मन । सर्वं कृत्स्न वै यस्मात् ' अत्तीति ' ' तत् ' तस्मात् ' अदिते ' अदितिनाम्नो मृत्यो ' अदिति त्व ' प्रसिद्धम् । तथाच मन्त्र -" अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता० "- (वा. स. २५ । २३ ।) इत्यादि । ' सर्वस्य ' एतस्य जगत अन्नभूतस्य ' अत्ता ' सर्वा त्मनैव भवति । अन्यथा विरोधात् । नहि कश्चित् सर्वस्य एको अत्ता दृश्यत तस्मात् सर्वात्मा भवतीत्यर्थ ॥

१-वसुरवनोत पाठः कण्व त । माध्यन्दिनीयो वर्जनरूपोत ।

सोऽकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीरऽएव मन ऽआसीत् ॥ ६ ॥

(ततो) सोऽकामयत । मेध्यं मऽइदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वाऽअश्वमेधं वेद य ऽएनमेवं वेद ॥ ७ ॥

सोऽकामयत—भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशः, वीर्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत—मेध्यं म इदं स्यात्—आत्मन्वी अनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत् तन्मेध्यमभूदिति । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद—य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥

‘सर्वमस्यात्तं भवति’ अत एव सर्वात्मनो ह्यस्य सर्वमत्तृत्वं भवतीत्युपपद्यते । ‘य एवमेतत्’ यथोक्तम् ‘अदितेः’ मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनात् ‘अदिति’त्वं वेद तस्यैतत् फलम् ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेति । अथाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह—‘भूयसा’ महता ‘यज्ञेन’ ‘भूयः’ पुनरपि ‘यजेयेति’ जन्मतदुत्तरकालापेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरे अश्वमेधेनायजत । स तद्भावित एव कल्पादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकालवेदनाभावेन नित्यं समकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति एवं महत् कार्यं सम्भाव्य लोकवत् ‘अश्राम्यत्’ ।

‘स तपोऽतप्यत’ । ‘तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति’ पूर्ववत् । ‘यशोवीर्यमुदक्रामत्’ इति । स्वयमेव पदार्थमाह—‘प्राणाः’ चक्षुरादयः ‘वै’ ‘यशः’ यशोहेतुत्वात् तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा ‘वीर्यं’ बलं अस्मिन् शरीरे नहि उत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् वा भवति तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे । तदेव प्राणलक्षणं यशो वीर्यं ‘उदक्रामत्’ उत्क्रान्तवत् । तदेव यशोवीर्यभूतेषु ‘प्राणेषूत्क्रान्तेषु’ शरीरादुत्क्रान्तेषु तत् ‘शरीरं’ प्रजापतेः ‘श्वयितुं’ उच्छूनभावं गन्तुं ‘अध्रियत’ अर्हं चाभवत् । ‘तस्य’ प्रजापतेः शरीराद्विनिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव ‘शरीरे मन आसीत्’ यदा कस्यचित् प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोत् इति तदाह । ‘सोऽकामयत’ कथं ‘मेध्यं’ मेधार्हं यज्ञियं मे इदं शरीरं स्यात् । किं च—‘आत्मन्वी’ आत्मवांश्च ‘अनेन’ शरीरेण शरीरवान् स्याम् इति प्रविवेश ‘यत्’ यस्मात् ‘तत्’ शरीरं प्रविशेषात् गतयशोवीर्यं सत् ‘अश्वत्’ अश्वयत्—‘ततः’ तस्मात् ‘अश्वः’ ‘समभवत्’ ततः अश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षात् इति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वात्

१—इदमित्यनेन “भूयसा यज्ञेनेत्यादि” क० ६ “तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्” क० ७ इत्यन्तं श्रुति स्वयमेवाह इति ग्राह्यम् ।

तमनवरुध्येवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मनऽआलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्तऽएष वाऽश्वमेधो य ऽएष तपति तस्य संवत्सरऽ आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्वमायुरेत्येतासां देवतानामेको भवति य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥ (शतम् ९९००) ॥

तमनवरुध्येवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मनऽआलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त । एष वा अश्वमेधः—य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा, अयमग्निरर्कः, तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो उ पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराप्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । सर्वमायुरेति । एतासां देवतानामेको भवति—य एवं वेद ॥ ८ ॥

अमेध्य सत् ' मेध्यम् ' अभूत् । ' तदेव ' तस्माच्च ' अश्वमेधस्य ' अश्वमेधनाम्नः क्रतो अश्वमेधनामलाभ । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः स च प्रजापतिरेवेति सूचितं ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं " उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य " (श प. १०।६।४।१) इत्यादिना तस्यैवाश्वस्य मेधस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यं इत्यारभ्यते—पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य अयमर्थो अवगम्यते—' एष ह वा अश्वमेध ' ' क्रतु वेद ' ' य ' कश्चित् ' एन ' अश्वं अग्निरूपमर्कं च यथोक्तं ' एव ' वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं ' वेद ' स ' एष अश्वमेधं वेद नान्य । तस्मात् एवं वेदितव्य इत्यर्थ ॥७॥

कथ ? तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह—' तमनवरुध्यैवामन्यत ' तत्र प्रजापति भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वा—आत्मानमेव पशु मेध्य कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्यैव उत्सृष्टपशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तमेव अमन्यताचिन्तयत् । ' तं संवत्सरस्य ' पूर्णस्य ' परस्तात् ' ऊर्ध्वं ' आत्मने ' आत्मार्थम् ' आलभत ' प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येवदालभत आलम्भं कृतवान् ' पशून् ' अन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च ' देवताभ्य ' यथादेवतं ' प्रत्यौहत् ' प्रतिगमितवान् । यस्माच्च एवं प्रजापतिरमन्यत तस्मात् एवं अन्य अपि उक्तेन विधिना आत्मानं पशुं अश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहम् प्रोक्ष्यमाणं आलभ्यमानश्चेह मद्देवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवः ग्राम्यारण्या यथादेवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात । अत एव इदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभते याज्ञिका । एवं ' एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति ' यस्यैवं पशुसाधनकः क्रतु स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते ' एष ह वा अश्वमेध ' कोऽसौ ' य एष ' सविता ' तपति ' जगत् अवभासयति तेजसा ' तस्य ' अस्य क्रतुफलात्मन ' संवत्सर ' कालविशेष ' आत्मा ' शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य तस्यैव कालात्मनो अभिसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुस्वरूपेणैव निर्देश । ' अय '

१—" एष वाऽश्वमेध "—इति माध्यन्दिनानां पाठः ।

पार्थिवः 'अग्निरर्कः' साधनभूतः। 'तस्य' च अर्कस्य क्रतौ चित्यस्य 'इमे लोकाः' त्रयोऽपि 'आत्मानः' शरीरावयवाः। तथा च व्याख्यातम्—"तस्य प्राची दिक्" इत्यादिना। 'तौ अग्न्यादित्यौ' एतौ यथाविशेषितौ 'अर्काश्वमेधौ' क्रतुफले। अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात् क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात् तद्रूपेणैव निर्देशः। क्रतुसाध्यत्वात् फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽश्वमेध इति। तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतौ अग्न्यादित्यौ। 'सा' 'उ' 'पुनः' 'भूयः'—'एकैव देवता भवति'। का सा? 'मृत्युरेव'। पूर्वमप्येकैवासीत् क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता। तथा चोक्तम्—"स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" इति। सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालम् एकैव देवता भवति—मृत्युरेव फलरूपः। यः पुनरेवम् एनमश्वमेधं मृत्युम् एकां देवतां वेद, अहमेव मृत्युरस्मि अश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वक्रियासाधनसाध्येति। सः 'अप जयति' पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः। अपजितोऽपि मृत्युः एनं पुनराप्नुयात् इत्याशङ्क्याह—'नैनं' 'मृत्युराप्नोति' कस्मात्? 'मृत्युरस्य' एवंविद 'आत्मा भवति'। किंच मृत्युरेव फलरूपः सन् 'एतासां देवतानामेको भवति' तस्यैतत्फलम्॥८॥ (काण्वानामत्र सप्तमी कण्डिका समाप्ता)॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीशङ्करभगवद्भिः (काण्वपाठानुसारिबृहदारण्यकादौ कृतं) अत्रोद्धृत "नैवेह किंचनाग्रे" इत्यस्य ब्राह्मणस्य भाष्यं समाप्तम्॥ (१०।६।५)॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतं भाष्यं समाप्तम्।

(८) अथ व॒ꣳशः । सुमानुमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः॥९॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०–४-८ ॥ (६.५.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ७५ ॥ षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १०–६ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३६९ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ वंश.–समानम् आ साञ्जीविपुत्रात् । साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् । माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्थेः । माहित्थिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणो वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् । यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावषेयात् । तुरः कावषेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

वंशब्राह्मणसमाम्नातस्मानानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकानामृषीणां मध्येऽग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकमृषिप्रवाहमनुक्रामति–अथ वंशः समानम् आसाञ्जीवीपुत्रादिति ॥ ९ ॥

विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकानां ऋषीणां वंशः ।

१ स्वयंभु ब्रह्म	८ वामकक्षायण
२ प्रजापति	९ माहित्थि
३ तुर कावषेय	१० कौत्स
४ यज्ञवचा राजस्तंबायन	११ मांडव्य
५ कुश्रि –(वाजश्रवस गौतम)	१२ मांडूकायनि
६ शांडिल्य	१३ सांजीवीपुत्र
७ वात्स्य	

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं पञ्चमं च ब्राह्मणम् ॥ (१०।६।४–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सत्कल्पद्रुमहेमधेनुधरणीर्विश्वचक्रं ...
रत्नोस्रा स्वमरान्विद्रिमहितरथौ सायणि मितार्णा,
व्यश्वागादिश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभवमतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
कार्पासीय कृपाब्धिगुडकृतमजडो राजत राजमुख्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा स्वगजमकृत शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रमासिद्धणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०—६) ॥

अग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

इति शतपथ ब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

इति सायणभाष्यसमेतस्य
श्रीशतपथब्राह्मणस्य
पूर्वार्धं समाप्तम् ।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

एकादशं काण्डम् ११ ।

अथ शतपथब्राह्मणस्योत्तरार्द्धम्।

अथाष्टाध्यायीनामकं एकादशं काण्डं प्रारभ्यते।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम्।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम्।

सम्वत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः। (स्तु) तस्यैतद्द्वारं यदमावास्या चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानः ॥ १ ॥

भूतश्च सप्तमो ज्योतिष्टोम प्रपञ्चादि । पञ्चमेन वाजपेयराजसूयौ षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रकृतिविकृतिभूतसोम-मागागभूतमग्निचयनाख्यं कर्म विस्तरेण प्रतिपादितम् । दशमे त प्रशंसार्थमुखेन तदाश्रिता पुरुषमतानि विहि-तानि इति पूर्वभागार्थसंक्षेप । उत्तरभागे अष्टाध्यायीसौत्रामण्यश्वमेधाद्यात्मक काण्डा । चतुर्थस्तु ब्रह्म-प्रतिपादको बृहदारण्यकाख्य । तत्र प्रथमे काण्डे पूर्वोक्ताधानादिकं कर्मानूद्य प्रातिविहितकालाद्यवशिष्टागकलाप-विधि तत्प्रशंसा च क्रियते ।

तत्र तावदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमानां मूलप्रकृतीनां तद्विकृतीनां मासाग्निहोत्रसौत्रामणीयागविश्वजिदादीनां सर्वेषां श्रौतकर्मणां गार्हपत्याद्यग्निसाध्यत्वात् । तस्य चाधानायत्तमानेऽग्न्याधानसिद्धिरिति न्यायेनाधाननिश्चायकत्वा-दाधानमवादौ वक्तव्यम् । तस्य च स्वामिमन्तं कालं विसृजन् यज्ञादीन् सव संवत्सरात्मना निरूपयति–संवत्सरो वै यज्ञ इत्यादिना ।

योऽयं दर्शपूर्णमासादियज्ञात्मक ‘ प्रजापति ’ ‘ स संवत्सरो वै ’ संवत्सरात्मक तत्साध्यत्वात् । ओश्राव-येत्यादि ... शाक्षरसाम्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तैत्तिरीयके–ओश्रावयेति चतुरक्षरमिति प्रक्रम्य "एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमानाय ते" (तै. स. १।६।१०) इत्याम्नातः । संवत्सरस्यापि द्वादश मासाः पञ्चर्तव संवत्सर इति सप्तदशावयवत्वसाम्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यम् । यथा–"आदित्यो यूप " इत्यत्र तेज सारूप्यात् यूपस्यादित्यात्मना स्तुति । एवमत्रापि सख्यासारूप्यात् स्तुतिरेव मन्तव्या । वैशब्द उक्तार्थप्रसिद्धिद्योतनार्थ. । तथा च तैत्तिरीयकम्–" द्वादश मासा पञ्चर्तव " (तै. स. ५।६।७) इति। हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान् संवत्सर प्रजापतिरिति । एव यज्ञस्य सव संवत्सरकालात्मकत्वमुक्त्वा केन द्वारेण स प्रवेष्टव्य इत्याकाङ्क्षायामाह–तस्यैतद्द्वारमित्यादि ।

‘ अमावास्या ’ अमेत्यय शब्द सहार्थे वर्तते । प्रतिपदादितिथिषु मध्ये यस्या तिथौ अमा सूर्येण सह चन्द्रो वसति साऽमावास्या । अमापूर्वाद्वसे "कहलोर्ण्यत्" (पा. सू. ३।१।१२४) इति ण्यत्प्रत्यय । यद्वा वसुशब्दाभिधेय इन्द्र सानामिभ्यापानार्थ देवै सह अस्या तिथौ वसतीत्यमावास्या । तथा च तैत्तिरीयकम्– "अमा वैनोऽद्य वसतीन्द्रो हि देवाना वसु तदमावास्याया अमावास्यात्वम्" (तै. स. २।५।३) इति । अमावास्येति यदस्ति ‘ एतदस्य ’ संवत्सरात्मनो यज्ञस्य द्वारम् । लौकिकद्वारवत् कर्मानुष्ठानप्रवेशनसाधननि-त्यर्थ । अमावास्या संवत्सरस्य द्वारं चेत्, तस्य केन चित् द्वारपिधायकेन भवितव्य–किं तदित्यत आह–

चन्द्रमा एवेति । माति प्रतिपदाद्यास्तिथीर्व्यपरिच्छिनत्तीति मा । "मा माने" (धा पा. अ, प ९२) ... चन्द अमृतमयै किरणै सर्वजनाह्लादक । चन्द्रश्चासौ माश्च चन्द्रमा । स ‘ एव द्वारपि-धान , द्वारस्यामावास्यारूपस्य पिधान तिरोधायक । स च अमावास्याया नास्तीत्येतदात्मक विघ्नमेव भवति । अतस्तेनैव द्वारेण यज्ञप्रवेश सुकर इत्यर्थ ॥ १ ॥

तत्र सूर्य दितिश्चन्द्र वेदा क्रमण तु । प्रायश्चित्तप्रधान ऋत्विजामपि निर्णय ॥
जयरूपाऽग्निहोत्रस्य कथा कालपरा तथा । अग्निप्रकथा सम्यक् हविर्यज्ञस्य वाविति ॥
तत्र वै अग्निहोत्रस्यैतस्य नान्य च कारणम् । आहुतावाहुतमहुतविहुतप्रत्यु निर्णय ॥
पञ्चदशानिर्णयोऽनुशासनविधिस्तथा । आदित्यस्याऽऽदानकथा प्रायश्चित्त तु घर्मधुक् ॥
धर्मेन इत्या वहिन्यतिक्रमस्तु स । व्याख्यात सचनचातुर्मास्यवतामनामके ॥

॥ इति एकादशकाण्डप्रतिपाद्यविषयानुक्रमणिकाटीका. ॥

स योऽमावास्यायामग्नीऽ आधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स ततऽ एव स्वर्गं लोकमियादेवं तद्योऽमावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥

(सेऽथ) अथ यो नक्षत्रऽआधत्ते । यथा पिहितायां द्वार्य्यद्वारा पुरं प्रपित्सेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवं तद्यो नक्षत्रऽ आधत्ते तस्मान्न नक्षत्रऽआदधीत ॥ ३ ॥

स योऽमावस्यायामग्नी आधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत । स तत एव स्वर्गं लोकमियात् । एवं तत् । योऽमावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥

अथ यो नक्षत्र आधत्ते । यथा पिहितायां द्वारि । अद्वारा पुरं प्रपित्सेत् । स जिह्मः पुरः स्यात् । एवं तत् । यो नक्षत्र आधत्ते । तस्मान्न नक्षत्र आदधीत ॥ ३ ॥

इयममावास्यां प्रशस्य तत्राधानकर्तव्यतामाह—स य इति । 'य.' कश्चिदग्न्याधित्सुर्भवति । 'सः' सर्वोऽपि यजमानः 'अमावास्यायां' तिथौ । 'अग्नी' प्राधान्यात् गार्हपत्याहवनीयावग्नी । 'आदधीत' आयतनेषु विधानेन स्थापयेत्, अप्राप्तार्थत्वात्पंचमलकाराश्रयणेन विपर्ययोऽत्राधिगन्तव्यः । दक्षिणाग्नेः सद्भावेऽपि द्वयोरेव प्राधान्यं श्रुत्यंतरेऽप्याम्नानम्—"उभावग्नी पूर्वेद्युराधेयावित्याहुः" इति । "उभावग्नी उपस्पृशन्" इति च ।

उक्तद्वारादिकल्पनोपबृंहणेनामावास्याधानं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथा विवृतायामिति । 'यथा' लोके नगरस्य 'द्वारि' द्वारे 'विवृतायां' उद्घाटितकपाटे सति 'द्वारा' तेन द्वारेण 'पुरं प्रपद्येत' प्रविशेत प्रविश्य च स्वाभिलषितं देशं प्राप्नोति । 'एवं तत्' अमावास्याधानमेतत्सदृशम् अमावास्यायाः संवत्सरात्मकपञ्चद्वारत्वात्, तत्रपिधायकचंद्रादर्शनेन विवृतत्वाच्च । अपि च आधानतः 'तत एव' अमावास्यारूपद्वारेण यज्ञप्रवेशादेव । 'स्वर्गं लोकं' लोक्यत इति लोकः । सुष्ठु अर्ज्यते शोभनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः । सर्वजनेनाभिलषणीयं दुःखासम्भिन्नं कर्मफलमित्यर्थः । तथाचाहुः—"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्" इति । तादृशं स्वर्गफलं 'इयात्' प्राप्नुयात् । यस्मादेवं अमावास्याधानं प्रशस्तं तस्मादेवममावास्यायामेवाधातव्यमिति युक्तमेवार्थं दार्ढ्यायोपसंहरति—योऽमावास्यायामग्नी आधत्त इति । स य इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

उक्तामावास्याधानप्रशंसार्थमस्यां शाखायां तैत्तिरीयादिशाखान्तरे च विहितं नक्षत्राधानमनूद्य दूषयति—अथ यो नक्षत्र आधत्त इति ।

अथेति पक्षान्तरद्योतनार्थः । यस्तु यजमानोऽमावास्यां विहाय केवले कृत्तिकादिनक्षत्रे अग्नी आधत्ते पूर्वोक्तमग्न्याधानं कुर्यात् । 'सः' च । 'यथा' नगरस्य 'द्वारि पिहितायां' सत्यां लौकिको जनः । 'अद्वारा'

१-आधानेऽग्निविषये बहुवचनं "इत्येषां के अप्येतेऽपि द्वयोरेव प्रयोज्यम्" इत्यत्र मिनस्तुविभक्त्यर्थे अग्नी आधत्ते इति मूलश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् मन्यन्ते "अग्न्यन्यो:" इति द्विवचनेन पर्यवसितम् ।

२-अद्वारा यथा प्रपित्सेत् इत्यन्वयः । असत्कृतेन मार्गेण पुरप्रवेशे देशो दण्डनीयस्य । मार्गादन्यत्रापि प्रवेशं कृतवान् । अस्य केवलस्य दण्डाय नस्रोत्सवात् ।

यदहरेवैषः । (पो) न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेत्तर्हि ह्येषऽ इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्व्वे देवा वसन्ति । सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वा देवताः सर्व्वऽऋतवः सर्व्वे स्तोमाः सर्व्वाणि पृष्ठानि सर्व्वाणि च्छन्दाᳬसि ॥ ५ ॥

यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद् दृश्येत । तदहरुपवसेत् । तर्हि एष इमं लोकमागच्छति । तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्व्वे देवा वसति । सर्वाणि भूतानि । सर्वा देवता । सर्वे ऋतवः । सर्वे स्तोमाः । सर्वाणि पृष्ठानि । सर्वाणि छन्दांसि ॥ ५ ॥

द्वारवर्जितप्रदेशेन मोहात् 'पुर प्रविविक्षुः' प्रवेष्टुमिच्छन् । "अनुदात्तेतो"–(धा.पा दि.प. (१) इत्यस्मादिच्छार्थे सनि द्विर्वचने । "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्" –(पा सू ७ । ४ । ५४) इत्यच स्थाने इस् । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य"–(पा सू . ७ । ४ । ५८) इत्यभ्यासलोपः । तत 'अद्वारा पुरं' प्रविशन् । 'पुर' पुरोभागे । 'निस्र' यत्र प्रतिहननान्निर्वर्तनीत्यर्थः । अतो 'यो नक्षत्र आधत्ते' तस्य तन्नक्षत्राधानमनर्थमेव । आधानदिवसे चन्द्रदर्शनेन अमावास्याभावस्य ज्ञातुम्य निश्चितत्वात् तस्य यज्ञप्रवेशो दुष्कर इत्यर्थः । नक्षत्राधानं दूषयित्वा स्वमतदार्ढ्यार्थं निषेधति–तस्मान्न नक्षत्र आदधीत इति ॥ ३ ॥

अथाधानोक्तमस्य विवक्षितममावास्याविशेषं दर्शयति–यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चात् दृश्येत तदहरुपवसेदिति । 'यदह' यस्मिन्नहनि । 'एष' चन्द्रमा । 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां 'न दृश्येत' तथा 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिश्यपि न दृश्येत । 'तदह' तस्मिन्नहनि 'उपवसेत्' उपवासो नाम आधानसमीपात् समन्वा गार्हपत्यायतनसमीपे व्रतचारिणा अवस्थानम् चतुर्दशीमविद्धमित्रितामावास्यायामाधानं प्राप्तमित्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टाया अमावास्याया कोऽतिशय ? इत्याह–तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति । "सर्वे देवा वसन्ति, सर्वाणि भूतानि, सर्वा देवता, सर्वे ऋतवः, सर्वे स्तोमाः, सर्वाणि पृष्ठानि, सर्वाणि छन्दांसि" इति । यस्यां पुरस्तात्पश्चाच्च न सदृश्यते चन्द्रमा । तर्हि तस्याममावास्यायामेव चन्द्रो द्युलोकं विहायेम 'लोकमागच्छति' आगत्य च 'तस्मिन्' दिवसे इहास्मिन्नेव लोके 'वसति' । अत एव स्मर्यते–"वनस्पतिगते सोमे" इति ॥ ४ ॥

तस्मिन् दिवसे चन्द्रो भूम्यां वसति तदुपजीविनो देवादय इम लोकमधिवसन्तीत्याह–सर्वे देवा इत्यादि । 'देवाः' इन्द्रादय ते 'सर्वे' चन्द्रमसो निवृत्त्या अमावास्यायामस्मिन्नेव लोके 'वसन्ति' । तथा 'भूतानि' लोकान्तरवर्तीनि प्राणिजातान्यपि । तथा अन्या अपि या काश्चन 'देवता' 'सर्वा' इहैव वसन्ति । 'ऋतव' वसन्ताद्या ते अपि चन्द्रगत्यधीनत्वात् तमनुसृत्य वसन्ति । 'स्तोमा' त्रिवृदादय । 'पृष्ठानि' बृहद्रथन्तरवैरूप्यादीनि । 'छन्दांसि' गायत्र्युष्णिगनुष्टुबादीनि । दिव्यस्यैव चन्द्रमस सोमरूपाद्रूपेण भूमावस्थानात् सोमपानाङ्गभूतान्यैतदाद्या सर्वेऽपि तमनुसृत्य इह लोके सह वसन्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥

सर्वेषु ह वाऽ अस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ठेषु सर्वेषु छन्दःस्वग्नीऽ आहितौ भवतो योऽमावास्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽआदधीत ॥ ६ ॥

याऽसौ वैशाख्यामावास्या । तस्यामादधीत सा रोहिण्या संपद्यतऽ आत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठत्यमावास्या वाऽअग्न्याधेयरूपं तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽ आदधीत पौर्णमास्यामन्वारभेतामावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १–१–१ ॥ (१. १.)॥

सर्वेषु ह वा अस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु । सर्वासु देवतासु । सर्वेषु ऋतुषु । सर्वेषु स्तोमेषु । सर्वेषु पृष्ठेषु । सर्वेषु छन्दःसु । अग्नी आहितौ भवतः । योऽमावास्यायामाधत्ते । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत ॥ ६ ॥

या असौ वैशाख्यामावास्या तस्यामादधीत । सा रोहिण्या संपद्यते । आत्मा वै प्रजा पशवः । रोहिण्याऽऽत्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठति । अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपम् । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत । पौर्णमास्यामन्वारभेत । अमावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

अस्त्वेवममावास्याविषय. । आधानस्य किं कालमित्यत आह–सर्वेषु ह वा इति । ये देवाद्या अमावास्यायामन्तर्भाविनया प्रथमान्तशब्दैर्निर्दिष्टाः तेषु 'सर्वेषु' सत्सु अमावास्याधानकर्तुरग्नी 'आहितौ' स्यातां 'भवतः' । उक्तमर्थं निगमयति–तस्मादिति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥ ६ ॥

उक्तामावास्यायाः फलविशेषमभिप्रेत्य पुनः विधत्ते–याऽसाविति । विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासि स वैशाखः, तत्सम्बन्धिनी या अमावास्या तस्यामग्नी आदधीत । उक्तामावास्यायाः फलविशेषे हेतुमाह–सा रोहिण्येति । 'सा' वैशाखी अमावास्या 'रोहिण्या' संपद्यते रोहिणीनक्षत्रयुक्ता भवति । यतो वैशाख्यां पौर्णमास्यां तत्र विशाखानक्षत्रं ततः पञ्चदशसु नक्षत्रेषु परिगणितेषु अमावास्यायां रोहिणी भवति । अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह–आत्मा वा इति ।

'प्रजा' पुत्रादिरूपा या अस्ति सा 'पशवः' तस्यात्मभूतत्वात् । रोहयतश्च पश्वादिवृद्धिमिति तद्व्युत्पत्तेः तथा च तैत्तिरीयकम्–"प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत देवा रोहिण्यामादधत ते वै सर्वान् रोहानरोहन् तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम्" इति । एवं च आत्मा एकदेवतारोहिण्यात्मनि आत्मप्रतिरूपायां मे 'प्रजायां पशुषु' च 'प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति । रोहिण्याधानेन पुत्रपश्वादिमान् भवतीत्यर्थः । इत्थममावास्यायां बहुशः प्रशस्य निगमयति– अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपमिति । एतदर्थप्रसिद्धो वै शब्दः । यस्मादुक्तेन प्रकारेण अमावास्यायाः सन्निधानस्य रूपत्वम् । नक्षत्राधानादमावास्याधानस्य दर्शितत्वात् तस्मादित्यादि स्पष्टम् । इत्थमाधानेन गार्हपत्यादिरूपसिद्धौ तन्निष्पादना दर्शपूर्णमासानुष्ठानेन प्रारम्भे प्राप्ते तं नियमयति–पौर्ण॰

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञं । यदेनं तन्वते यन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति स यत्पशुꣳ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वा एतद्यज्ञं यदेनं तन्वते । यन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति । तत्तं घ्नन्ति । स यत् पशुं संज्ञपयन्ति । विशासति । तत्तं घ्नन्ति । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

मास्यामिति । अमावास्यायां पवमानेष्टिभिः सहाधाने परिसमाप्ते यद्यपि दर्शयागः प्राप्तावसरः, तथापि आगामिन्यां पौर्णमास्यामन्वारम्भेन । "अन्वारम्भणीयेष्टिं कुर्वीत, दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ दर्शयागस्य प्राथम्यमाम्नायते । कथं पौर्णमासयागस्य प्राथम्यमिति । नैष दोषः । पूर्णमासश्च दर्शश्चेति विगृह्य द्वन्द्वसमासे अल्पाक्षरत्वात् दर्शशब्दस्य पूर्वनिपातः नानुष्ठानापेक्षया । पौर्णमास्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा आगामिन्याममावास्यायां दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेव 'अमावास्यायां दीक्षेत' सोमयागं प्रारभेत । सोमयागस्य च दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं तैत्तिरीयेऽप्याम्नातम्—" यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत " (तै. स. २।५।६) इत्यादि ॥

ननु 'सोमेन यक्ष्यमाणो न ऋतून् प्रेक्षेत न नक्षत्रम्" इत्यादि श्रुतेराधानं सोमपूर्वमित्युच्यते । सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदा आधानानन्तरं सोमप्रारम्भ एवाम्नायते । नैष दोषः । तथाहि आधानं तावत्त्रिविधम्—अवश्यारभ्याणामग्निहोत्रसोमेष्टीनां भेदात् । आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः पूर्वं यद्यग्निहोत्रमारभ्यते तदाऽऽधानं होमपूर्वकमित्युच्यते । सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदाऽऽधानं सोमपूर्वमिति गीयते । अथ दर्शपौर्णमासौ वा तर्हि तदाधानमिष्टिपूर्वं भवति । अत्र तु इष्टिपूर्वस्याधानस्य क्रमोऽयमिति न विरोधः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–१) ॥

एवमाधानस्यामावास्यालक्षणं प्रारम्भकालं निरूप्य दर्शपूर्णमासयोरपि उपवसथकालं निर्णेष्यन् आदौ च तत्रत्यानामाहुतीनां संख्याविशेषमुपजीव्य स्तोतुमुपोद्घातयति—घ्नन्ति वा इति । 'एतत्' एतर्हि इष्टिपशुसोमात्मानं त्रिविधं 'यज्ञं घ्नन्ति' हिंसन्ति ऋत्विग्यजमानाः । 'यत्' यदा 'एनं तन्वते' विस्तारयति ।

१–तथाऽत्र कात्यायनः सूत्रयामास "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेतेति श्रुतेः, सोमेन चाक्लृप्तसोम" (का श्रौ सू ७।१।१।३) इति च । अत्र कर्कोऽपि । अन्यशब्देन यज्ञान्तराभिधानं न जुहोतेरपि । अन्यन यजेतेति वचनात् । तथा च प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्यत इति । ततश्च प्रागप्यग्निहोत्रं हूयत एव तेनाधानस्य होमपूर्वकत्वं निरस्तं भवति । तथा आधानस्य सर्वथैतस्या सर्वदा तत्त्वेन चाक्लृप्तसोमस्याधातु सोमपूर्वत्वं अक्लृप्तसोमस्याप्यनु दर्शपूर्णमासपूर्वत्वसोमपूर्वत्वेऽपि चान्ययजतानां सोमानुष्ठानानन्तरं वाचनिकं दर्शपूर्णमासपूर्वकमनारम्भणम् । तथा च सूत्रव्याख्याने—चाशब्दश्च व्यवस्थितविभाषार्थः । अक्लृप्तसोमस्य समापूर्वत्वं इतरस्य इष्टिपूर्वत्वमिति । सोमपूर्वत्वेऽपि च अन्येषां यागानां दर्शपूर्णमासपूर्वत्वेन वाचनिकानि कर्कादिभिर्निदानम् । त्रिविधमाधानं निरस्तं भवति । तथा सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुमिच्छेन्न नक्षत्रमित्यनेनाधानस्य कालातरो वा । न सर्वार्थताऽप्यपनीयत इति अत्रैव सूत्रे कर्कादिभिरुदाहृतात् स मपूर्वम् वा न मित्युदाहोऽपि निरस्तो भवति ॥

तं हत्वा यज्ञम् । (स) अग्नावेव योनौ रेतोभूतं सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दशता ऽऽहुतीः संपादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते॥२॥ (तेऽयं) अयं वै यज्ञो योऽयं पवते। सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः स एवं क्लृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा विराट् सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ३ ॥

तं हत्वा यज्ञं अग्नावेव योनौ रेतोभूतं सिंचति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य । स ततः प्रजायते । तद्दशता आहुतीः संपादयेत् । याभ्यो वषट्क्रियते ॥ २ ॥

अयं वै यज्ञः, योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशधा विहितः । स एव क्लृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनेरधिजायते । सैषा दशाक्षरा विराट् । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ३ ॥

एतदेव विविच्यते—यज्ञेनेत्यादिना । 'राजानं' लतारूपं सोमं, 'अभिषुण्वन्ति' निष्पीडयन्तीत्यर्थः । 'पशुं संज्ञपयन्ति' मारयन्तीत्यर्थः । "मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा" (धा. पा. भ्वा.प. ८१२) इति मित्प्रकरणे स्मरणात् । "मितां ह्रस्वः" (पा. सू. ६ । ४ । ९२) इति ह्रस्वत्वम् । 'विशासति' विशासनं त्वगस्थ्यादेरनवदानीयात् हृदयाद्यवदानस्य पृथगुद्धरणं तत्कुर्वन्तीत्यर्थः । "जक्षित्यादयः षट्" (पा. सू. ६ । १ । ६) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । "अदभ्यस्तात्" (पा. सू. ७ । १ । ४) इत्यदादेशः । एवं सोमपशुयागयोर्हननमुक्तम् । अथ हविर्यज्ञस्योच्यते—उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यामिति । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति पुरोडाशप्रकृतित्वेन विहिता व्रीहयोऽत्र हविर्यज्ञशब्देन तत्साध्ययागवाचिना विवक्षिताः । ते प्रथमं 'उलूखलमुसलाभ्यां' अवहननेन वितुषीक्रियन्ते । पश्चात् 'दृषदुपलाभ्यां' पिष्यन्ते इति हविर्यज्ञस्यैवंपरंपरया हननं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तं हत्वेत्यादि । अभिषवसंज्ञपनावहननैः 'तं' उक्तत्रिविधं 'यज्ञं हत्वा' । अग्निरूपायां 'योनौ रेतोभूतं' कारणरूपतामापन्नम् । 'सिंचति' प्रक्षिपति प्रोप्तं समुत्पद्यत इति । अग्नेर्यज्ञयोनित्वं प्रसिद्धमित्याह—अग्निर्वै योनिरिति । अग्निरेव खलु 'यज्ञस्य योनिः' उत्पत्तिकारणम् गार्हपत्याद्यग्निसाध्यत्वात्तस्येत्यर्थः । 'स' च रेतोभूतोऽग्नौ सिक्तो यज्ञः । 'ततः' तस्माद्योन्यात्मकादग्नेः प्रकर्षेण जायते । एवमग्नेः सकाशात् यज्ञस्योत्पत्तिमुक्त्वा तद्गतत्वेन प्रतिपाद्य तत्र क्रियमाणानामाहुतीनामग्नेरुत्पद्यमानानां दशसंख्यासंपादनं विधत्ते—तद्दशता इति । दशसंख्यासमन्वितो वर्गो दशता । "पञ्चद्दशतौ वर्गे वा" (पा. सू. ५ । १ । ६०) इति स्मृतेः । तत्र याभ्य आहुतिभ्यः 'वषट्क्रियते' वषट्कारप्रदानात्मिका 'आहुतीः' 'दशताः' दशकसंघातरूपाः 'संपादयेत्' न न्यूनाधिकमात्रयेत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य दशसंख्यासंपादनस्य प्रयोजनमाह—अयं वै यज्ञ इति । 'योऽयं' वायुरन्तरिक्षे 'पवते' अयमेव खलु 'सः' यज्ञः । "वायवद्ध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते" इत्यादिश्रुतेः । 'सोऽयं' अन्तरिक्षे संचरन् 'एक एव' अनिरूपितभेदः सन् एकरूप एव अत्र संचरति । योऽयं बाह्यो वायुः 'पुरुषे' मनुष्यादिशरीरे 'अन्तःप्रविष्टः' प्राणो वायुर्भूत्वा चक्षुःश्रोत्रादिप्रदेशकान् विनिर्गच्छन् 'दशधा विहितः' विभक्तः । स एव-

(ओऽथो) अथोऽअपि नव स्युः । (स्तु) तन्न्यूनां विराजं करोति प्रजननाय न्यूनाद्वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ४ ॥

(ओऽथो) अथोऽअप्येकाऽतिरिक्ता स्यात् । (त्सा) सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ५ ॥

अथो अपि नव स्युः । तन्न्यूनां विराजं करोति प्रजननाय । न्यूनाद्वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ४ ॥

अथो अप्येकाऽतिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ५ ॥

मित्यादि । ' स ' जायमान ' यज्ञ. ' एवमुदीरितप्रकारेण ' दशभिः ' प्राणैः ' सह अग्निलक्षणाया योनेरधिजायते ' "अग्निपरी अन्यर्को" इत्यनिरर्थक । ' सैषा ' आहुतीना दशसंख्या दशाक्षरविराड्रूपतया सम्पन्ना । ' सा ' पूर्वोक्ता ' संपत् ' एषैव येन विराट्रूपता । यज्ञश्च यो विराट्सम्पन्न स एव यज्ञ । तत्र दर्शपूर्णमासयो प्रथम पञ्च प्रयाजा । ततो द्वावाज्यभागौ । आग्नेयः, अग्नीषोमीय , उपांशुयाजश्चेति पौर्णमास्यां त्रीणि प्रधानानि । दर्शे आग्नेयोऽष्टाकपाल , वैष्णव उपांशुयाज , ऐन्द्र दधिपय., इति त्रीणि । एव दश वषट्कारप्रदाना आहुतय । एव पशुसोमयोरित्यनेन न्यायेन दशसंख्यासंपत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीययागस्तु पौर्णमासे अग्नीषोमीययागो नास्ति, अतस्तदपेक्षया नवसंख्योपजीवनेन स्तौति—अथो आपि नव स्युरिति । ' अथो ' इति प्रकारान्तरद्योतनार्थ. । वषट्कारप्रदाना आहुतयो नवसंख्याकाः ' अपि ' कदाचित् भवेयु । ' तत् ' तदा एतेन ' न्यूना ' ' विराज संपादयति । किमर्थं ' प्रजननाय ' प्रजानामुत्पत्तये । न्यूनस्य प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धमित्याह—न्यूनाद्वा इति । न्यूनादेव तु गर्भाशयरूपात् प्रजननस्थानात् ' इमा ' मनुष्याद्या ' प्रजा. प्रजायन्ते ' सैषेत्यादि सिद्धम ॥ ४ ॥

प्रधानान्तरभाविस्विष्टकृद्यागापेक्षया स्तौति—अथो अप्येकाऽतिरिक्ता स्यादिति । वषट्कारप्रदानाहुतिदशकानन्तरम् स्विष्टकृद्यागरूपा एका स्विष्टकृदाहुतिरूपा ' अतिरिक्ता ' विराजो अधिका ' स्यात् ' सा प्रजापतिमभिलक्ष्यातिरिच्यते । उभयोरेकत्वसंख्यायोग साम्य । ' एषा ' प्रजापतिरूपैव एकस्या आहुतेः ' संपत् ' तदात्र यो यज्ञ प्राजापत्यात्मक ' स ' एव ' यज्ञ ' ॥ ५ ॥

१—इद प्रवचन (कृष्णयजुष) मूल , आपस्तम्ब यत "—यद्यग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽमावास्यायां अयातयामान्यदिवोमात्रिष्यभाव " (पू प १ । ६) विकल्पम इ । शाङ्खायनसूत्रे तु (१ । ८ । ८) सोमायाजिन अमावास्यायाग , असोमयाजिनो वैष्णव इति व्यवस्थितविकल्प ।

याजुर्वेदिक मैत्र तु कण्व यत " विष्णुर्ह वैद विष्णुरग्ने । तथा चाम्बर्यन्नसि । पुराडाशानन्तरेणाग्नीषोम वपा, उपांश्याज (३ । ३ । २३) विष्णुर्मम स्याता—इति ज्ञानत् "(३ । ३ । २४) इति ।

अत्र कर्क ' अथ, वत्सराय, विष्णुर्हि दृश्यते । अतएवो का । एव हि इति अत्राप्ये—विष्णुरेवेद विष्णुर्गते । तत्र यागस्याविना (अदेवयाजिनामपि) पौर्णमासे अवश्यं भोय उपांशुयाजो नियत एव । दर्शे तु अग्नीषोमीयो वैष्णवो वा उपांशुयाजस्तेन दशवषट्कारप्रदाना दशाहुतय , न नवेति "।

(ओऽथो) अथोऽअपि द्वेऽअतिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ६ ॥

(ओऽथो) अथोऽअपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (द्वं) द्वन्द्वमहमिथुनं प्रजननमथ यज्जायते तत्तृतीयꣳ सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ७ ॥

(ओऽथो) अथोऽ अपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (स्त) तद्यथैकैव चतस्रस्त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकांस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽ अतीमांल्लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति सैषा संपत्स यज्ञः॥८॥

अथो अपि द्वे अतिरिक्ते स्याताम् । द्वद्वं वै मिथुनम् । प्रजनन मिथुनम् । एवैतत्प्रजनन क्रियते । सैषा सपत् । स यज्ञः ॥ ६ ॥

अथो अपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्यु । द्वद्वमहमिथुन प्रजनम् । अथ यज्जायते तत्तृतीयम् । सैषा सपत् । स यज्ञ. ॥ ७ ॥

अथो अपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्यु । तद्यथैका । एव चतस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । तदिमानेव लोकास्तिसृभिराप्नोति । प्रजापतिर्वा अतीमाल्लोकाश्चतुर्थ । तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति । सैषा सपत् । स यज्ञः ॥ ८ ॥

इष्टिविषये स्विष्टकृत संपत्तिमभिधाय पशुयागविषयो विशेषो विद्यते इत्यभिप्रेत्य प्रतिपादयति–अथो अपि द्वे इति । तत्र हि वनस्पतियाग स्विष्टकृद्यागश्चेति 'द्वे' आहुती अधिके 'स्यातां' तत्र हि द्वित्वसङ्ख्या प्रजोत्पत्तये मिथुनरूपतासंपत्ति प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । सैषा सपदिति उक्तार्थनिगमनम् ॥ ६ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोरनुयाजसङ्ख्यायोगित्वेन संपत्तिमाह–अथो अपि तिस्र इति । अनुयाजयागरूपा 'तिस्र' आहुतय प्रकृतादाहुतिदशकादधिका भवेयु । 'अह' शब्दो अवधारणे । स्त्रीपुंसरूप द्वद्वमेव खलु 'प्रजनन' प्रजोत्पादकम् । अथ ननु तस्मात् द्वद्वात्, यदपत्य 'जायते' 'तत् तृतीय' पितृमातृपुत्ररूपात्त' आहुतय इत्यर्थ । सैषेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इत्थमेकैक स्रुत्वा स्विष्टकृदनुयाजान् सभूयापि प्रशसति–अथो अपि चतस्र इति । प्रागुदीरितात् प्रधानसंबंधात् आहुतिदशकात् 'चतस्र' स्विष्टकृदनुयाजरूपा आहुतय 'अतिरिक्ता' भवेयु । यद्वा सोमस्त्वष्टा देवपत्न्योऽग्निर्गृहपतिरिति चत्वार पत्नीसंयाजा । तेऽपि उक्तादशकादतिरिच्यन्त इति । तदर्थैश्यात् चतस्र इत्येतत् व्याचष्टेयम्–तद्यथैकैवमित्यादि । तत्र चतसृभिरेका । यथा एका अतिरिक्ता प्रजापतिरूपेण सपन्ना । एव चतस्रोऽपि पर्यवसानदृष्ट्या प्रजापतिमेवाप्नोति सैषा संपत्तिरूपेण सपद्यत इत्यर्थ । तामेव संपत्तिमाह–त्रयो वा इमे लोका इति । प्रजापतिर्वा इत्यादि । पूर्वाभिस्तिसृभिराहुतिभि प्रजान् पृथिव्यादीन् त्रीन् लोकानतिक्रम्य 'प्रजापति' एव हि तदपेक्षया 'चतुर्थ' चतु सङ्ख्यापूरक । ततस्तस्मात् 'चतुर्थ्या' आहुत्या 'प्रजापतिमेव' प्राप्नोति । सैषा सपदिति उक्तार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

स यद्द्वाभ्यामूनं तदूनम् । (९) सोऽयज्ञो यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तꣳ सोऽयज्ञः सैषैव दशत्यधिसंपदेषा विꣳशत्यामेषाऽऽसहस्रात् ॥९॥

(दा) आजिं वा ऽएते धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि यजेत तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्तद्रात्रीराप्नोति ॥ १० ॥

स यद्द्वाभ्यामूनं तदूनम् , सोऽयज्ञः । यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तम् । सोऽयज्ञः । सैषैव दश- त्यधिसंपत् । एषा विंशत्याम् । एषाऽऽसहस्रात् ॥ ९ ॥

आजिं वा एते धावंति, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते । स वै पंचदश वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयः, तद्रात्रीराप्नोति ॥ १० ॥

एवमेकेन न्यूनत्वं चतुर्भिरतिरिक्तत्वं च प्रतिपाद्य प्रशंसा कृता । एवं द्वाभ्यां न्यूनत्वं पंचभिरतिरिक्तत्वं च प्रदर्श्य कस्मान्न स्तूयत इत्याशंक्याह—स यद्द्वाभ्यामिति । ' स ' इति प्रसिद्धौ । लिंगव्यत्ययः । यज्ञतत्त्वपि ' अंग ' द्वाभ्यां न्यूनं भवति । ' तत् ' ऊनमेव न संपूर्णं अत एव अयज्ञः स भवति । ' यत् ' तु यज्ञस्वरूपि अंगं पंचसंख्यया ' अतिरिक्तं ' तत् अतिरिक्तमेव यज्ञशरीरमतिक्रम्य वर्तते । अतः सोऽपि ' अयज्ञः ' भवति " हानिवद्गानामतिरेकोऽपि विरोधः " इति न्यायात् । मन्त्रवर्णादपि अयमर्थोऽवगम्यते " अतिरिक्तं यच्च कर्मणो हीनम् " इति । तस्मादत्र एकेन न्यूनत्वस्य चतुर्भिरतिरिक्तस्य प्रागुदीरितरीत्या संपत्तिहेतुत्वेन यज्ञसमृद्धिकरत्वात् उपन्यासः, तद्राहित्यात् द्वाभ्यामूनत्वस्य पंचभिरतिरेकस्य चानुपन्यास, इति विभागो द्रष्टव्यः । प्रकृतां संपत्तिं निगमयति—सैषैवेति । विंशतिप्रभृतिषु दशकेषु एवमेषा अनुसंधेया । तत उपर्यपि ' आसहस्रात् ' यावत्सहस्रसंख्या पूर्यते तावत्पर्यंतम् एकैकं दशकं विभज्य एषा विराट् संपत्तिः ज्ञातव्येत्यर्थः । ' एवकारः प्रकारांतरव्युदसनार्थः । ' अधि ' ससम्यर्थानुवादी । ' दशतौ ' दशवर्गे ' एषा ' उक्ता संपत् ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्येकः पक्षः । त्रिंशतं वा वर्षाणीति पक्षांतरम् । तदिदानीं प्रतिपाद्यते— आजिं वा एत इति । क्रियात प्राप्तव्यो अवधिः ' आजिः ' ' ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते ' ' एते ' आजिमेव खलु धावंति । अतो यावता कालेनाजिः प्राप्यते तावत्ताभ्यां यष्टव्यम् । ननु कियता कालेन तत्प्राप्तिरित्याशंक्य तदुचितं कालं विधत्ते—स वै पंचदशवर्षाणीति । तावता कालेन संवत्सरात्मकस्य यज्ञस्य रात्रिलक्षणार्धभागप्राप्तिमाह—तेषां पंचदशानामिति । एकैकस्मिन् वर्षे चतुर्विंशतिसंख्याकाः दर्शपूर्णमासयागाः, तेषां पंचदशसंख्यया गणने सति षष्ट्युत्तरा त्रिशती संख्या संपद्यते । एकस्मिन् वत्सरे विद्यमाना रात्रयोऽपि तावत्यः । अतस्तत्संख्याकैर्यागैस्ता रात्रीराप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(त्य) अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सम्वत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तदेव सम्वत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥

मर्त्या ह वाऽअग्रे देवाऽ आसुः । स यदैव ते संवत्सरमापुरथामृताऽआसुः सर्वं वै सम्वत्सरः सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १२ ॥

सऽ आजिसृतामेकः । (को) यऽ एवं विद्वांस्त्रिꣳशतं वर्षाणि यजते तस्मादु त्रिꣳशतमेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथोऽ अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा संपत्संपद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वेऽ अमावास्येऽ अत्रो ऽएव खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अथापराणि पंचदशैव वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तदहान्याप्नोति, तदेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥

मर्त्या ह वा अग्रे देवा आसुः । स यदैवते संवत्सरमापुः । अथामृता आसुः । सर्वं वै संवत्सरः, सर्वं वा अक्षय्यं एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । अक्षय्यो लोकः ॥ १२ ॥

स आजिसृतामेकः । य एवं विद्वांस्त्रिंशतं वर्षाणि यजते । तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत । यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यात् । अथो अपि पंचदशैव वर्षाणि यजेत । अत्र ह्येव सा संपत्संपद्यते । द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये । अत्रो एव खलु सा संपद्भवति ॥ १३ ॥

संवत्सरसंपत्तिनिमित्तामसत्ये पुनः पंचदश वर्षाणि ताभ्यां यष्टव्यमिति विधत्ते—अथापराणीति । 'तेषां पञ्चदशानां' इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तमहोरात्रविभागेन संवत्सरप्राप्तिमनूद्य स्तौति—मर्त्या इति । पुरा खलु मरणधर्माण 'देवा' बभूवुः । 'ते' यस्मिन् काले दर्शपूर्णमासाभ्यां 'संवत्सरमापुः' अथानन्तरम् 'अमृता' ते बभूवुः मर्त्यतां परित्यज्य देवत्वं प्राप्ताः । अतः संवत्सरप्राप्तिरेवामृतत्वप्राप्तिरितिभावः । एतदेवोपपादयति—सर्वं वा इति । सर्वात्मको हि 'संवत्सरः' तत्रैव तस्योत्पत्तेः । सर्वात्मकं हि वस्तु 'अक्षय्यम्' । अक्षयेणेति कर्म शक्यम् । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा. सू. ६।१।८१) इति निपात्यते । एतेन संवत्सरप्राप्त्यैव 'अस्य' दर्शपूर्णमासयाजिनः 'सुकृतमक्षय्यं' क्षयरहितं 'भवति' । तत्फलभूतो लोकश्च तथा भवति ॥ १२ ॥

स च 'आजिसृतां' जगद्व्यापनिर्वाहार्थमुदयास्तमयादिस्थानविशेषं नियमेन प्राप्नुवतां सूर्यादीनां मध्ये स्वयमप्येको भवति, 'एवं विद्वान्' उक्तप्रकारेण संवत्सरसम्बन्धप्राप्तिं जानन् यो यजमानः त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं यजेत । प्रतिपादितमर्थं निगमयति—तस्मादु त्रिंशतमेवेति ।

पौर्णमासेनेष्ट्वा । (ष्ट्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृधेऽनु निर्व्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजतऽ आमावास्येनेष्ट्वाऽदित्यै चरुमनु निर्व्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते॥१॥

स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा(ष्ट्वेन्द्रा)इन्द्राय विमृधेऽनु निर्व्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताऽ थैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासꣳहविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किञ्चन क्रियतऽ एतेनो हास्यै तत्सेन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे-त्वेति सर्व्वाऽ उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा इंद्राय विमृधेऽनु निर्वपति, तेन यथेष्ट्या एवं यजते । आमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनु निर्वपति, तेन यथेष्ट्या एवं यजते ॥ १ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, इंद्राय विमृधेऽनुनिर्वपति । इंद्रो वै यज्ञस्य देवता । अथैतत् अग्नीषोमीयं पौर्णमासं हविर्भवति । तत्र नेंद्रायत्वेति किंचन क्रियते । एतेनो हास्य तत्सेंद्रं हविर्भवति । एतेन सेंद्रो यज्ञः । अथ यद्विमृधे त्वेति । सर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हंति ॥ २ ॥

यस्तु दर्शपूर्णमासारम्भकाले आहिताग्निगुणविशिष्टो तौ आरभमाणो दाक्षायणयज्ञयाजी स्यात् तस्य विशेषमाह-यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादिति । ' यद्यु ' यदि तु तदा दाक्षायणेनेष्टवान् स्यात् ' पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत ' न हि 'त्रिंशत वर्षाणि ' कुत इत्यत आह—अत्र ह्येवेति । ' सा ' प्रागुक्ता अहोरात्रविभागेन संवत्सरप्राप्तिरूपा ' संपत् ' तत्रोपपत्तिमाह—द्वे हीति । एवं प्रतिपर्व द्विरावृत्त्या अनुष्ठिते सति त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन या संपत् भवति । अत्र दाक्षायणयज्ञयागे पञ्चदशवर्षानुष्ठानेऽपि सा संपत्तिर्भवतीत्यर्थ ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश काण्डे प्रथमाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–२) ॥

पौर्णमासयागे दर्शयागे च निवृत्ते क्रमेणानुनिर्वाप्य हविर्विधत्ते—पौर्णमासेनेष्ट्वेति । विमृधति शत्रून् हिनस्तीति कृतगुणकायेन्द्राय ' अनु ' पौर्णमासयागानन्तरं एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । ' तेन ' हविषा ' यथेष्ट्या ' येन प्रकारेण प्राच्यांगकलापेन पूर्णमासेष्टिः क्रियते, एवमनेनैव प्रकारेण यजेत । तथा अमावास्यानुष्ठेयेन दर्शयागेनेष्ट्वा, ' अदित्यै ' अदितिदेवताकं ' चरुमनुनिर्वपति ' । तेन यथेष्ट्या इति अनुष्ठानप्रकारोपदेशः । उभयत्र क्त्वा श्रुत्या समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । " वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत " इत्यादिवत् आंगांगिभावोऽवगन्तव्यः ॥ १ ॥

वैमृधस्य हविषोऽनुनिर्वपणमनूद्य स्तौति—स यत्पौर्णमासेनेति । इंद्रो वा इत्यादि । ' इंद्र ' खलु ' यज्ञस्य ' प्रधानभूता ' देवता ' । अथैवं सति यदेतत् पौर्णमासमग्नीषोमीयदेवताकं हविर्भवति । तत्र ' इंद्राय त्वा ' इत्याद्युद्दिश्य ' किंचन ' किमपि हविर्न ' क्रियते ' अतस्तत्र इंद्रसंबंधविरहात् स यज्ञो देवता-

(न्यु) अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । (एत्वाऽदि) अदित्यै चरुमनु निर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैषऽएतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तेनैतदनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिः सेयमद्धा सेयं प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदद्धेव हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्नु तद्यस्मादनु निर्वपत्यथ यस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ३ ॥

(त्स) स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । (एत्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृधेऽनु निर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञऽ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञऽ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

अथ यत्, आमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनु निर्वपति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम् । यच्चंद्रमाः, स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्यते । तेनैतदनद्धेव हविर्भवति । तेनाप्रतिष्ठितम् । इयं वै पृथिव्यदितिः । सेयमद्धा । सेयं प्रतिष्ठिता । एतेनो हास्यैतदद्धेव हविर्भवति । एतेन प्रतिष्ठितं । एतन्नु तत् । यस्मादनु निर्वपति । अथ यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, इंद्राय विमृधेऽनु निर्वपति । सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति । सर्वो वै यज्ञ इंद्रस्यैव संपत् । सर्वो यज्ञ इंद्रस्यैव । एतेनो हास्यैतत्सेंद्रं हविर्भवति । एतेन सद्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

शून्य एव स्यात् । एतेनैव हविषा अस्य पूर्णमासयागेन देवतस्य अग्नीषोमीययागस्य तदपि हविरिंद्र इन्द्रदैवत्य भवति । एतेनैव हविषा यज्ञश्च देवताद्वयेन सेन्द्रो भवति । अथ इन्द्रायेति विशेष्याभिप्रायेण स्तुत्वा विशेषणाभिप्रायमाविष्करोति—अथ यद्विमृधे इति । एतेन विशेषणेन सर्वा एव विमृधो हिंसाः 'नाशः' नाशकारिणी प्रजा पौर्णमासयागेन हतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शयागे विहितमनुनिर्वाप्य हविरनूद्य स्तौति—अथ यदामावास्येनेति । एष वा इत्यादि । 'एष ' दृश्यमानश्चंद्रमा खलु स्वात्मा 'सोम' भूत्वा 'देवानामन्न' भवति । स एव अन्नरूपश्चंद्रमा 'यत्र' यस्मिन् हविर्विषये 'एतां रात्रिं' अत्यंतसंयोगे द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ५) । अमावास्यादिवसस्य यावती रात्रि, तावति काले न पूर्वस्यां दिशि दृश्यते । नापि प्रतीच्यां 'तेन' सोमादर्शननिमित्तेन । एतदामावास्यं हविः 'अनद्धेव' असत्यमिव अन्नदर्शनमिव 'भवति' तेनैव कारणेन 'अप्रतिष्ठितं' निराधारं च भवति, हविषश्च तस्य सोमस्यादृश्यमानत्वात् । तस्य दोषद्वयस्य समाधानार्थं आदित्यस्य हविषो निर्वापं स्तौति—इयं वै पृथिव्यदितिरिति । 'अद्धा' सत्यभूतया साक्षात् (सद्रूपा) सर्वाधारत्वात् 'प्रतिष्ठिता' सत्याधारत्वात् । अनुनिर्वापस्य निगमयति—एतन्नु तदिति । 'यस्मात्' कारणात् उक्त हविरिंद्र 'अनुनिर्वपति' तत्कारणं एतत् समनंतरं प्रतिपादितम् । 'नु शब्द ' पक्षविशेषाविष्करणे । अथानुनिर्वापाभावपक्षमभिधत्ते—अथ यस्मादिति । यस्मात् कारणात् उक्तहविर्द्वयस्य अनुनिर्वापो न कर्तव्य । तत्कारणमुच्यत इति शेष ॥ ३ ॥

उक्तस्य प्रयोजनस्य अनुनिर्वापकरणेनापि सिद्धिं वक्तु तदनुवदति—स यत्पौर्णमासेनेति । 'मे

(ओऽथ) अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । (इष्ट्वाऽदि) अदित्यै चरुमनु निर्वपत्यामावास्यं वाऽ अनुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्माऽ एतद्वृत्रं जघ्नुषे देवाऽ एतद्धविरनु निरवपन्यदामावास्यं किमनुनिर्वाप्येऽनु निर्वपेदिति तस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ५ ॥

(त्स) स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । (इष्ट्वाऽथा) अथान्यद्धविरनु निर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाऽथान्यद्धविरनु निर्वपति द्विषन्तꣳ ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽ आमावास्येनामावास्याम-सपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् आमावास्येनेष्ट्वा, अदित्यै चरुमनुनिर्वपति । आमावास्यं वा अनुनिर्वाप्यम् । पौर्णमासेन वा इंद्रो वृत्रमहन् । तस्मा एतद्वृत्रं जघ्नुषे । देवा एतद्धविरनुनिरवपन् । यदामावास्यम् किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति । तस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ५ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, अथान्यद्धविरनुनिर्वपति । आमावास्येनेष्ट्वा, अथान्यद्धविरनुनिर्वपति । द्विषन्तं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयते । अथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजते, आमावास्येनामावास्यम् । असपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

मदीय 'यज्ञ' 'सेन्द्र' इन्द्रसहित असद्भवेत् इत्यनेनाभिप्रायेण हि वैमृधस्यानुनिर्वाप. क्रियते । तत्र सैन्द्रत्वमन्यथाऽपि सिध्यति । कुत ? 'सर्वो हि 'यज्ञ इन्द्रस्यैव' इत्यक । अथ तस्य न पृथगिन्द्रसम्बन्धोऽपेक्षित । एतेनैवास्य यजमानस्य पौर्णमास हवि. सेन्द्रमिन्द्रमवद्ध भवति । तत्साध्यो यज्ञश्च 'सेन्द्र' इन्द्रसहित एव भवति । अत ऐन्द्रस्य हविष अनुनिर्वापापेक्षा न विद्यत इत्यर्थ. ॥ ४ ॥

दर्शयागेऽनुनिर्वाप्यस्यापि प्रयोजनमर्थवादपुर सर समर्थयति–अथ यदामावास्येनेति । आमावास्यमित्यादि । पौर्णमासयागेन वृत्र हतवन्त इन्द्राय देवा. 'एतदामावास्य' हविरनुनिरवपन् पौर्णमासयागस्यानुनिर्वाप्य कुर्वन् तस्मादामावास्य हविरेवानुनिर्वाप्यम् । तदनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वाप्यान्तरमपेक्ष्यते सम्भवति वा । तस्मादनुनिर्वाप्यस्य सतो दर्शयागस्यानुनिर्वाप्यहविरन्तरापेक्षाविरहात् आदित्यं हविर्नानुनिर्वपेदित्यर्थ ॥ ५ ॥

इत्थमेव पक्षद्वयोद्धलितु अनुनिर्वाप्यपक्षे दोषमाह–स यत्पौर्णमासेनेत्यादि । यजमानस्थानीयौ हि दर्शपूर्णमासौ, भ्रातृव्यस्थानीयमन्यद्धवि, यदि तदनुनिर्वपेत् तर्हि सोऽध्वर्युर्यजमानस्य 'भ्रातृव्य' 'प्रत्युच्छ्रयते' प्रतिपक्षत्वेनोच्छ्रितमुद्यत करोति । अत पौर्णमास्याममावास्यायां च दर्शपूर्णमासयागावेव कर्तव्यौ, नान्यत् किंचिद्धवि । अनुनिर्वाप्यमित्युपसंहरति–अथ यः पौर्णमासेनैवेति । असपत्ना हैवेति । 'असपत्ना' शत्रुरहिता, अत एव 'अनुपबाधा' तत्कृतबाधारहिता च 'अस्य' यजमानस्य यागफलरूपा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासीं यजमानाऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायंत स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽ आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनु निर्वपेद्दद्यादक्षिणान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य्य ऽइति न्वनुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमानाः, आमावास्येनामावास्याम् क्षिप्र एव पाप्मानमपाघ्नत । क्षिप्रे प्राजायंत । स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजते-आमावास्येनामावास्याम्, क्षिप्र एव पाप्मानमपहते । क्षिप्रे प्रजायते । स यदि अनुनिर्वपेत् दद्यादक्षिणाम् । नादक्षिणं हविः स्यात् इति ह्याहुः । दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्यः । इति न्वनुनिर्वाप्यस्य । अथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

अत एव, अनुनिर्वाप्यरहितयोरपैनयोः पुण्यान पाप्महतिहेतुत्वेन प्रजातिहेतुत्वेन च प्रशंसति-पौर्णमासेन वै देवा इत्यादि । 'पौर्णमासीममावास्याम्' इत्यत्र कर्मणि द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ५)। सर्वासु पौर्णमासीषु पौर्णमासेनैव यागेन नानुनिर्वाप्येण, हविषा । एवं सर्वास्वमावास्यासु आमावास्येनैव हविषा नान्येन । एवं कर्म कुर्वन्तो देवा 'क्षिप्रे' अल्प एव काले कृत्स्नपापक्षयं पुत्रपौत्रादिलक्षणप्रजासमृद्धिं च प्राप्नुवन् । अत इदानीन्तनस्यापि तथा कुर्वाणस्य यजमानस्य तत् फलद्वयं भवतीत्यर्थः । इत्थं पक्षद्वयप्रतिपादनेनानुनिर्वाप्यस्य हविषो विकल्पोऽयं षोडशिग्रहणवत् सिद्धः । तत्रानुनिर्वापपक्षे तस्य प्रातिस्विकं यत्किंचित् दक्षिणात्वेन दानमस्तीति विधत्ते-स यद्यनु निर्वपेदिति । तत्र दक्षिणादाने हेतुरुच्यते-नादक्षिणमिति । 'न' खलु दक्षिणारहितं च 'यत्' किंचिद्धविः 'स्यात् इति' यत 'आहुः' ब्रह्मवादिनः, अतोऽवश्यं दक्षिणा दातव्येति ।

ननु अनुनिर्वाप्ययोर्वैमृधादिपयोर्हविषोर्दर्शपूर्णमासकर्माङ्गत्वात् तद्दक्षिणयैव प्रयाजादिवत् दक्षिणावत्त्वेन पृथग्दक्षिणाकाङ्क्षाविरहात् दक्षिणान्तरविधानमसङ्गतमित्यत आह-दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषेति । 'अन्वाहार्य इति' या अस्ति । एषा दर्शपूर्णमासयोरेव दक्षिणा, न तु 'अनुनिर्वाप्यस्य' हविषः । तस्य वक्ष्यमाणा-

---

१-अत्र वैमृधमनुनिर्वाप्यमिष्टं इति विकल्प वाजसनेयिभिरङ्गीकृतो बोध्यः । तथा कात्यायनः "इन्द्रं विमृधं एकादशकपालं पौर्णमासमनु, अदितिं चरुम्, आदित्येभ्योऽमावास्याम्" (का. श्रौ. सू. ४ । ५ । २२-२५) आदित्विकल्प इत्येतस्मिन् सूत्रे कर्कः- स वाव शाखान्तरात् अ देव एतस्य समाम्नातम् इति । अतो अयमेव विकल्पो यत्र । आरम्भपक्षे यदि आरभ्येत तदा यावज्जीविकम् एव । तदुक्तम्-" इत ऊर्ध्वमनुनिर्वापो देवताभ्यन् इति । अतो वै विराड् यज्ञस्य इमे सर्वान् दध्म" इति ।

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्ज्ञाय वाऽथो-
तोपवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतꣳ हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदे-
पेत्ति व्रतचर्य्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति
वत्साँस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥

नैमित्तिकी निरविष्का अभ्युदयेष्टिः ।

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेति । अभ्रस्य वा हेतोः । अनिर्ज्ञाय वा । अथ उत उपवसन्ति । अथैनमुताभ्युदेति । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् । प्रज्ञातमेवैतत् । एषैव व्रतचर्या । यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविः आतञ्चनं तत्कुर्वन्ति । प्रति प्रमुञ्चन्ति वत्सान् तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥

त्वेन प्रयाजादिवैकल्पात् । ऋत्विगानयनं पृथगन्न दक्षिणा दानान्येवमित्राय । प्रकृतमर्थमुपसंहरति-इति न्वनुनिर्वाप्यस्येति । 'अनुनिर्वाप्यस्य हविषः' या मीमांसा 'इति' अनेन प्रकारेण कृतेत्यर्थः । वार्तघ्नमागन्तयोगमातन्य विषय दर्शयति–अथाभ्युदितस्येति । आमावास्ये हविषि निरुप्ते सति यदि चन्द्रोऽभ्युदियात् तस्याभ्युदितस्य हविषो नैमित्तिकस्य प्रयोग इत परमविक्रियत इति वक्ष्यमाणतो-कर्यनरिहारयों विभागनिर्देश ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । ३) ॥

अभ्युदयनिमित्तं कर्म विधित्सुस्तस्य निमित्तस्य समवप्राप्तौ कथयति–तद्धैक इति । तत्र दर्शपूर्णमासयाग-विषये 'एके' शाखिनः चतुर्दशामिति निर्वर्गि प्रमाण्यमपे प्राच्यां दिशि चन्द्रं 'दृष्ट्वा उपवसन्ति' आप-न्यायानादि उपवसथकर्म निर्वर्तयन्ति । तेषामयमाशय 'श्वः' परस्मिन् दिवसे प्रातःकाले चन्द्रः 'नोदेता' नोदेष्यतीति । भविष्यदनद्यतनेऽलुट् (पा सू. ३ । ३ । १५) । तत्र तस्य हेतौ मेघावरणनिमित्तात् । 'अनिर्ज्ञाय' तिथिनिर्णयमज्ञात्वा 'वा' । 'अथ उत' इति पदच्छेद । उतशब्दो अप्यर्थे । अथापि काल-निर्णयाभावेऽपि उपवसन्ति । अकाले यद्युपवसथ कर्म अन्यथाधानादिकं कारोमीति यावत् । अथानन्तरं याग-दिवसे 'एनं' यजमानं चन्द्रोऽभ्युदेति । चतुर्दश्यामिश्रितया चन्द्रकलादर्शनं तस्य भवतीत्यर्थः । एवं निमित्तस्य समारम्भो । चन्द्रदर्शने सति कालविशेषोपजीवनेन कर्तव्यमुपदिशति स यद्यगृहीतमिति । अगृहीतम-निरुप्तमित्यर्थः । परदिवसे हविर्निर्वापात् पूर्वं अकाले कर्म प्रक्रान्तमिति 'यदि' ज्ञापेत तदा 'प्रज्ञातमेव' । एतावत प्रयोगजातं कृतं निश्चित्य तदमावास्यामर्सीत । 'एषा' वक्ष्यमाणैव 'व्रतचर्या' व्रतस्य नियम-स्याचरणं कार्यं । का पुनरसावित्यत आह–यत्पूर्वेद्युरिति । 'पूर्वेद्युः' सायं 'दुग्धं' पयो दध्यात्मना विपक्वं परस्मिन् दिवसे पुनरमावास्यायां सायंदोहरूपस्य हविष 'आतञ्चनार्थं' तत्कुर्युः । प्रातर्दोहार्थं येऽभ्युपाकृता वत्सास्तान् प्रतिप्रमुञ्चन्ति पुनर्मातृभिः सङ्गमयेयुः । एवं कृत्वा पुनः सायंदोहार्थं 'तान् वत्सान्' 'पुनरपाकुर्वन्ति' मातृभ्यः पृथक् कुर्युः ॥ १ ॥

तानपराह्णे पर्णशाखयाऽपाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यꣳ हविरेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्य्यां वा नोदाशꣳसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथो तर्हि कुर्य्यादेतानेव तण्डुलान्त्सुफलीकृतान्कृत्वा स येऽणीयाꣳसस्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालं पुरोडाशꣳ श्रपयति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यत्पूर्वेद्युः । (र्दु) दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय ताꣳस्तण्डुलाञ्छृते चरुꣳ श्रपयति चरुरु ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपति ॥ २ ॥

तानपराह्णे पर्णशाखयाऽपाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातम् आमावास्य हविः । एवमेव तत् । यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशंसेत । गृहीत वा हविरभ्युदियात् । इतरयो तर्हि कुर्यात् । एतानेव तडुलान् सुफलीकृतान् कृत्वा स येऽणीयांस'-तानग्नये दात्रेऽष्टाकपाल पुरोडाश श्रपयति ॥ २ ॥

अथ यत्पूर्वेद्युर्दुग्ध दधि तदिंद्राय प्रदात्रे । अथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय तांस्तडु॰लान् शृते चरु श्रपयति । चरुरु ह्येव स॰ । यत्र क्व च तडुलानावपति ॥ ३ ॥

तस्य काल विधत्ते–तानपराह्ण इति । एव यस्मिन् दिवसे पुन सायदोहार्थं तानपाकृत्य सायदोहादिकं कृत्वा तत परदिवसे प्रागनुष्ठितात् प्रज्ञातत्वेन स्थापितात् क्रियाकलापात् आरभ्य आमावास्येन हविषा काले यजेत । एव सति अकाल प्रक्रमदोषो न भविष्यतीत्याह–तद्यथैवाद इति । ततस्यां व्रतचर्यायां सत्याम् 'अद' प्रज्ञातकाले प्रक्रांतमामावास्य हवि यथैवाविकल भवति 'एवमेव तत्' चन्द्रदर्शननिमित्तयुक्तहविर्दोषरहित भवतीत्यर्थ । यदुक्तव्रतचर्याकरणाशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकाले च कर्तव्यम् तदुपदिशति–यद्यु व्रतचर्यामिति । यदि तु उक्तां 'व्रतचर्यां' कर्तुं नेच्छेत् । "आङ शासिरिच्छायाम्" (धा पा. भ्वा आ. २७) इति धातु । तदा हविर्निर्वापात् पूर्वमपि वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञातव्य । यदि 'वा गृहीत' निरुप्त हविरभ्युदियात् निर्वापो॰त्तरकाल चतुर्दश्यामकाले दर्शयाग प्रक्रांत इति जानीयादित्यर्थ । उभयत्रापि इतरथा उक्तात्प्रकारात्प्रकारांतरेण तर्हि कुर्यात् । तदेव प्रकारांतरमाह–एतानेवेति । य एत प्रकृतिदेवताभ्यो निरुप्ता व्रीहयस्ते अवहननेन तडुला सुफलीकृताश्च कार्या । एव कृत्वा तत्र ये 'अणीयास' कणश कृता सूक्ष्मतडुला । उपलक्षणमेतत् । स्थूलतमा मध्यमा सूक्ष्मतमाश्च इति त्रेधा विभागस्य च । एते त्रिविधा । तत्र ये मध्यमा 'तानग्नये दात्रे' दातृगुणविशिष्टायाग्नये अष्टसु कपालेषु सस्कृत 'पुरोडाश' श्रपयेत् ॥ २ ॥

यत्सायदोहस्य 'दधि' 'तदिंद्राय प्रदात्रे' प्रदातृगुणविशिष्टायेंद्राय कार्यम् । तत्र दध्नि स्थविष्ठान् तडुलान् प्रक्षिप्य चरु श्रपयतीत्यर्थ । अथानतरम् तदानीं प्रातर्दुग्धे शृते ये अणीयासस्तडुला तान् समोप्य, शिपिविष्टगुणकाय 'विष्णवे' 'चरु श्रपयति' । (गृह) प्रक्रांतहविषा नैमित्तिको देवतापनय कृत । एतत्सर्वं सूत्रकारेणोक्त "चन्द्रमसाऽभ्युदित आमावास्ये पुरस्ताच्चेद्दृष्ट स्यात्, दधिहविरातचन निदध्यात्, सं॰सृज्य वत्सान् पुनरपाकरणम्, निरुप्त व्रताशक्तौ वा त्रेध तडुलान् विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे

तद्युदेवं भवति । (त्ये) एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तु-मेतदुपैप्सीत्तमुपारात्सीत्तमस्माऽअग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तमस्माऽइन्द्राग्नी यज्ञं दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णुरथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैप्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तन्नो यच्छक्नुयात्तद्दद्यान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेव नोदियादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–४ ॥ (१. ४.) ॥

तद्यदेवं भवति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्–यच्चंद्रमाः, तमेतदुपैप्सीत्–तमपारात्सीत् । तमस्मा अग्निर्दाता ददाति । इंद्रः प्रदाता प्रयच्छति । तमस्मा इंद्राग्नी यज्ञं दत्तः । तेनेंद्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजते । अथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति । यज्ञो वै विष्णुः । अथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैप्सीत् तमपारात्सीत् । तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति । तस्माच्छिपिविष्टायेति । तन्नो यच्छक्नुयात्, तद्दद्यात् । नादक्षिणं हविः स्यात इति ह्याहुः । अथ यदेव नोदियात् । अथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति नैमित्तिकी दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने त्रिहविष्का
अभ्युदयेष्टिसंज्ञिका प्रायश्चित्तेष्टिः ॥

स्थविष्टाग्निद्राय प्रदात्रे दधनि चरुमग्निष्ठान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्, तस्य तण्डुलापनयो वचनात् " (का. श्रौ. सू. २५ । ९३–९६ । ९२) इति । ननु सायंदोहप्रातर्दोहौ स्वतंत्रे हविषी । तयोश्चर्वाधारतया उपसर्जनत्वमयुक्तमित्यत आह–चरुरु होन स यनेति । यस्मिन् कस्मिन् दधनि क्षीरे वा तण्डुला प्रक्षिप्यन्ते चरुरेव स भवति । अतस्तयो चरुस्वरूपानुप्रवेशान्न प्राधान्यप्रच्युति । अत एव तत्र सान्नाय्यधर्माणामनुष्ठानम् । उक्तं हि सूत्रकृता–" संस्कारात्सान्नाय्यम्, अन्यद्रव्यायोगात् " (का. श्रौ सू. २१ । ९७ । ९८ ।) इति ॥ ३ ॥

विहितां नैमित्तिकीमभ्युदयेष्टिमनूद्य प्रयोजनकथनेन स्तौति–तद्यदेवमिति । तत्र एव त्रिहविष्केष्टि निर्वर्तिनि यत् तस्य प्रयोजनमुच्यत इत्यर्थः । तमेतदुपैप्सीदिति । तं देवान्नभूतं चन्द्रमसम् एतत्सगुणकामम् उपाप्तुं ऐच्छत् स यायम् अमावास्यायां भूमौ वसतीति उपाप्तुं शक्यते । अत उपाप्तुमिच्छति । 'तमपारासीत्' अपराधान् अराद्धे कर्मणाम रमात अपराधप्रच्युतिमकार्षीत् । अतो देवान्नभूतस्य चन्द्रमसो ग्रहणाभावान्निरस्य हविर्विकलमेव स्यादित्यर्थः । 'त' तथाविधमन्नरूपं चन्द्रमसम् दातृगुणविशिष्ट 'अग्नि' 'अस्मै' यजमानाय ददाति । इंद्रः प्रदातेत्यादि । तमस्मा इंद्राग्नी यज्ञमिति । अविकलं यथाकालमनुष्ठेयो दर्शयागो यज्ञ । तृतीययागस्य देवतां प्रशंसति–अथ यद्विष्णव इति । अवान्तरो यज्ञ एव विष्णुरिति तस्य हवि प्रति निमित्तत्वेन देवता तत्र युक्तमित्यर्थः ।

अथामावास्येति मन्यमानऽउपवसति । (त्यु) अथैष पश्चाद्ददृशे स हैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यꣳ स्यादप्रायश्चित्ति-कृतऽ एतस्माद्ु हैतद्भीषाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥

दर्शयागे पश्चाच्चन्द्रदर्शने त्रिहविष्का अभ्युदितेष्टिः (प्रायश्चित्तेष्टिः) ।

अथामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे । स हैष दिव्यः श्वा । स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते । तदपशव्यं स्यादप्रायश्चित्तिकृतः । एतस्माद्ु हैतद्भीषाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १॥

तद्विशेषणप्रयोजनमाह—अथ यच्छिपिविष्टायेति । य देवान्नरूप चन्द्रमस अकाले उपास्तु ऐच्छत् ' तमपारात्सीन् ' अपराधो भ त तद्विशिष्टमकार्षीत् । तवद्धामकमकाले निरूप्त हवि शिपिस्तदाश्रितो दोषविशेष, तत्तुल्कमिव यज्ञस्य शरीर भवति । तस्मात् अस्मिन् समये ताद्कृशरीरविशिष्टो भवति । भतो यज्ञरूपाय विष्णवे शिपिविष्टायेति विशेषणोपादानमर्थवत्स्यात् ।

अभ्युदयेष्टौ यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादिति विधत्ते—तन्नो यच्छक्नुयादिति । (गूढ) चन्द्रोदये दोषदर्श-नात् नि ष्प पक्षमाह—अथेति । यदा खलु चन्द्रो ' नोदियात् ' पूर्वस्यां दिशि नाविर्भवति । चतुर्दशीसम्पर्को यस्मिन् दिने नास्ति तस्मिन्नेव दिवसे अग्न्यन्वाधानादि कर्म औपवसथ्य कुर्यादित्यर्थ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–४) ॥

(मूलम्) दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तेष्टिरुक्ता, अथ पश्चाच्चन्द्रदर्शन नैमित्तिकीमिष्टिं विधित्सुराह—अथामावास्येति मन्यमान इति । " पर्वणो यश्चतुर्थोऽशा आद्या प्रतिपदस्त्रय । यागकाल स विज्ञेय " (पुरुषार्थचिन्तामणौ पर्वनिर्णये) इति स्मृत्युक्तकालमतिक्रम्य प्रतिपत्तुरीयपादादिकाले अद्येदानी अमावास्येति दर्शयाग-स्याय काल इति मोहात् ' मन्यमानो ' यदा ' उपवसति ' औपवसथ्य कर्म करोति । अथानतर सायकाले ' एष ' चन्द्रमा 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि ' ददृशे ' दृश्यते चोदित कालमतिक्रम्याकाले कर्म कृतमिति ज्ञापयत इत्यर्थ । ' स ' पश्चात् दृश्यमान ' एष ' चन्द्र 'दिव्य' दिवि भव 'श्वा' श्ववत् बाधक । 'स' 'अस्य' यजमानस्य पशून् गोऽश्वाविमहिष्यादीन् ' अभ्यवेक्षते ' अभ्यवहर्तुं पश्यति । यथा सालावृको वने सञ्चरतो मेषादीन् पशून् अभ्यवजिहीर्षति, तद्वत् । तस्मात् चन्द्रदर्शन ' अप्रायश्चित्तिकृत ' प्रायो नाम विप्रतिक्रम-जनितो दोष, तस्य चित्ति, तत्समाधायक ज्ञानपूर्वक कर्म तदकुर्वतो यजमानस्य ' अपशव्य ' पशुभ्यो हित पशव्य तद्विलक्षण स्यात् । तच्चन्द्रदर्शन पशुहानिकृदित्यर्थ । एतद्दोषशमने—एतस्मादिति । एतस्मादेव खलु चन्द्रसम्बन्धिरूपेण पूर्वोक्तात् । अत एव ' अवचन्द्रमसात् ' अवकृष्टो निकृष्ट चन्द्रमा अवचन्द्रमस । " अनसन्तान्नपुंसकात् " (पा सू ५ । ४ । १०३) इति अनपुंसकाद्विशेषणाच्च प्रत्ययेनाकार समासान्त । तस्माच्चन्द्रादिति ' भीषा ' उक्तरूपया भीत्या ॥ १ ॥

१—कल्पा येयं यथ्येऽ ।

छायामुपसर्पन्ति । (न्त्य) एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते श्लुचितमित्येतमु हैवैतदाचक्षते ॥ २ ॥

शशश्चान्द्रमस ऽइति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽपऽओषधीः प्रविशति पशवो वाऽअपऽ ओषधीरदन्ति तदेनमेताꣳ रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥

सोऽद्यामावास्येति मन्यमानऽउपवसति । (त्य) अथैष पश्चाद्ददृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्य्यादित्या यज्ञपथायजेता३न यजेता३ऽ इति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति श्वः श्वऽएवैष ज्यायानुदेति स ऽआमावास्यविधेनैवेष्ट्वाऽथैतामिष्टिमनु निर्व्वपति तदहर्व्वैव श्वो वा ॥ ४ ॥

छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपत् आचक्षते श्लुचितमिति । एतमु हैवैतदाचक्षते ॥ २ ॥
शशश्चान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नम् । तं पौर्णमास्यामभिषुण्वंति । सोऽपर- पक्षेऽपऽओषधीः प्रविशति । पशवो वा अप ओषधीरदंति । तदेनमेतां रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥
सोऽद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे । तद्यजमानो यज्ञपथादेति । तदाहुः कथं कुर्यात् इत्वा यज्ञपथाद्यजेता ३ न यजेता ३ इति । यजेत हैव । न ह्यन्यद- पक्रमणं भवति । श्वः श्व एवैष ज्यायानुदेति । स आमावास्यविधेनैवेष्ट्वा—अथेष्टिमनुनिर्वपति । तदहर्वैव श्वो वा ॥ ४ ॥

'छायामुपसर्पन्ति' उपगच्छन्ति गवाद्याः पशवस्तिरोहिता यजमानस्य भवन्तीत्यर्थः । 'एतेनो ह' एतेनैव प्रकारेण इति 'उपतपत्' पशूनामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् 'श्लुचितं' शुना वितीक्ष्णमित्याचक्षते अभिज्ञाः कथयन्ति । 'एतमु हैवैतत्' एतमेव चन्द्रगतदोषम् एवम् 'आचक्षते' ॥ २ ॥
'चन्द्रमसः' सम्बन्धी तन्मण्डलमध्यवर्ती 'शशः' इति । अत एव तस्य शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । ततोऽपि चन्द्रदर्शनात्प्रागेव शुद्धायाममावास्यायां उपक्रमः कार्य इत्याह—चंद्रमा वा इति । तं पौर्णमास्यामिति । उपचयकाष्ठां गतं तं देवान्नरूपं चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले 'अभिषुण्वन्ति' पातुं द्रवीकुर्वंति । स चाभिषवेणैव अनुष्ठितोऽपरपक्षे अपः ओषधीश्च प्रविशति । पशवस्ता ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीत्वा स्वात्मनि तं चान्द्रमसं कृत्स्नमप्यमावास्यायां धारयन्ति । तत 'एनं' इममेतां रात्रिम् । "अत्यन्तसंयोगे द्वितीया"—(पा. सू. २ । ३ । ५) । अमावास्यायां सर्वस्मिन्नपि रात्रौ 'पशुभ्यः' 'सकाशात् सन्नयति' सम्यक् प्रापयति । तत्संनयनं प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषमुक्त्वा तत्रानुष्ठानप्रकारमाह—सोऽद्यामावास्येति । व्याख्यातार्थं । तथा पश्चाच्चन्द्रदर्शने सति यजमानो 'यज्ञपथात्' अनुष्ठानमार्गात् 'एति' अपक्रामति "अक्र-

---

१—अयं द्रष्टव्यार्थः, न भक्षणार्थः । पश्चाददृष्ट इति सूत्रावयवव्याख्याने—तद्दर्शनं च शाखान्तरे प्रतिपत्तव्यं भवति । मात्या मध्येपदि उपवासोपक्रम एतत् । इति कर्कः ।

तस्यै त्रीणि हवीꣳषि भवन्ति । (न्त्य) अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशमिन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

(थꣳ) स यदग्नये पथिकृते निर्वपति । (त्य) अग्निर्वै पथः कर्ता स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पंथानमापादयति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्म्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रꣳ हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

तस्यै त्रीणि हवींषि भवंति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इंद्राय वृत्रघ्न एकादशकपालम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

स यदग्नये पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता । स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति । तमेनमग्निः पंथानमापादयति ॥ ६ ॥

अथ यदिंद्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रः । यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोः । तमेतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हंति । तस्मादिंद्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

स्थः '' (पा.सू.५।४।७४) इति अकारः समासांत. । अत्र कर्तव्यविशेषमुपदेष्टुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नमुद्भावयति–तदाहुः कथं कुर्यादित्वा यज्ञपथादिति । 'इत्वा' गत्वा प्रच्युतो भूत्वेत्यर्थ. । किं प्रकातेन दर्शयागेन ' यजेत न यजेतेति ' तेषां मीमांसा । ' विचार्यमाणानाम्'' (पा. सू. ८।२।९७) इत्युप्लुतिः । एवं विचार्य यागपक्षमेव निर्धारयति–यजेत हैवेति । ' आक्रमण ' दोषनिष्क्रमणद्वारं, तदानीमेव प्रकृतयागनिर्वर्तने कारणमाह–श्वः श्व एवेति इति । ' श्वः श्व ' उत्तरोत्तरदिवसे कलाहृदया ' ज्यायान् ' वृद्धतर एव सन्नुदेति । तथाच कालातिक्रमे ओषधिगतचन्द्र' प्रतिभुग्न ततोऽपसर्पतीति प्रकृतो दर्शयागः शीघ्रं समापनीय इत्यर्थः । अनन्तरमेवैतद्दोषपरिहाराय प्रायश्चित्तेष्टिः कर्तव्येति विधत्ते–स आमावास्यविधेनैवेति । यथोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायाग , तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रवर्तितां दर्शेष्टिं समाप्य, अनन्तरमेव एतां त्रिहविष्कां वक्ष्यमाणामिष्टिमनुनिर्वपेत । सा च सद्यस्काला यद्वा कालसाध्या वा कार्येत्याह–तदुहैवेति ॥ ४ ॥

कतिहविष्का सेति तत्राह–तस्यै त्रीणीति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा.) । तान्येव हवींषि दर्शयति–अग्नये पथिकृत इति ॥ ५ ॥

तानि क्रमेणानूद्य व्याचष्टे–स यदग्नये पथिकृत इति । ' पथः ' यज्ञमार्गस्य भ्रष्टस्य ' अग्निः ' खलु ' कर्ता ' पुनः प्रापयिता । अत सोऽग्निस्त पंथानम् ' एनं ' यजमानं प्रापयति । ' यस्मात् ' यज्ञपथादेव ' अदः ' अमुत्र ' यजमान एति ' अपक्रामति । अत. पथिकृद्विशेषणविशिष्टाग्नेर्योगो युक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीययागदेवताया अपि विशेषण प्रकृतोपयोगित्वेन समर्थयते–पाप्मा वै वृत्र इति । ' भूतेः ' ऐश्वर्यात्

(ग्रे३८) अथ युदग्नये वैश्वानराय । द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति युत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमुहंस्तुमग्निना वैश्वानरेण सुमदहत्तदस्य सुर्वं पाप्मानᳬं᳭ समदहत्तथोऽ एवैषऽ एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रᳬं᳭ हत्वा तुमग्निना वैश्वानरेण सुंदहति तदस्य सुर्वं पाप्मानᳬं᳭ सुंदहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्त्यु) उपाᳬं᳭शु देवता यजति याः कामयते ता याज्याऽनुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागावेवᳬं᳭ संयाज्ये ॥ ९ ॥

अथ यदग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । यत्र वा इंद्रो वृत्रमहन् । तमग्निना वैश्वानरेण समदहत् । तदस्य सर्वं पाप्मानं समदहत् । तथो एवैष एतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति । तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति । स यो हैवं विद्वानेतयेष्टया यजते । न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवंति । उपांशु देवता यजति । याः कामयते, ता याज्याऽनुवाक्याः करोति । एवमाज्यभागौ । एवं संयाज्ये ॥ ९ ॥

हननक्रियां प्रति कर्मभूतो यो वृत्र सः ' पाप्मा ' । त विशिनष्टि—यो भूतेरिति । ' साधो. ' यथाकालमनुष्ठितात्, कल्याणाच्छोभनफलसाधनात्, ' कर्मणः ' या ' भूति. ' फलोत्पत्ति , ता ' वारयित्वा ' यः पाप्मा ' तिष्ठति ' । भूतेरिति कर्मणि षष्ठी (पा. सू. २ । ३ । १०) । तमेतदित्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

वार्त्रघ्नयागानन्तरमर्थ्यपयागस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयति—यत्र वा इंद्र इति । हतस्य वृत्रस्य पुनरुद्भवशंकया ' त ' हत वृत्र वैश्वानरगुणकेनाग्निना ' इद्रः समदहत् ' भस्मसात्कृतवान् । ततत सोऽग्निः अस्येंद्रस्य ' सर्वं ' वृत्ररूप ' पाप्मान समदहत् ' । पुरावृत्तसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तथो एवैष इति । ' एष ' यजमान तथैव वृत्रहननगुणविशिष्टेन ' इद्रेणैव ' अयथाकालानुष्ठानजनित पापरूप ' वृत्र हत्वा ' ' त वैश्वानरेणाग्निना ' सम्यक् ' दहति ' भस्मीकरोति । तदनतर सोऽग्नि ' अस्य ' यजमानस्य ' सर्वं पाप्मान सदहति ' । प्रकृतमुपसहरति—स यो हैवमिति । अल्पश्चनेति । चनशब्दोऽप्यर्थे ॥ ८ ॥

अथास्यामिष्टौ "प्रकृतिवत् विकृति कर्तव्या" इति चोदकप्राप्तेषु अगेषु विशेष विधत्ते—तस्यै सप्तदश सामिधेन्य इति । समिदाधानार्था ऋच. ' सामिधेन्य ' । ता प्रकृतौ पचदश । अत्र चोदकप्राप्तास्ता. " पृथुपाजवत्यौ धाय्ये द्वे " इति ' सप्तदश भवति ' । प्रकृतौ प्रधानयागे उच्चैष्ट्व धर्मः । अत्र तदपवादेन उपांशुत्व विधीयते—उपांशु देवता यजतीति । ' देवता. ' प्रधानदेवताः । याः कामयत इत्यादि । प्रकृतदेवतालिंगयुक्ताः यत्र यत्र दाशतय्यां समाम्नाताः ' याः ' ऋच ' कामयते ' ताः ' याज्याऽनुवाक्याः ' कुर्यात् । तत्रैता एवेति नियमो नास्तीत्यर्थ. । आज्यभागयो स्विष्टकृद्यागे च याज्याऽनुवाक्यासु यथाकाम्यमतिदिशति—एवमाज्यभागाविति । एवं संयाज्ये इति च ॥ ९ ॥

तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति ॥ १० ॥

दण्डं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं बाधंते तदेतमेवैतद्बाधते यद्दण्डं दक्षिणां ददात्येषाऽन्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्त्वेवास्यामप्यन्यद्याऽइतरा दक्षिणास्तासां यत्संपद्येत सा हैषा पशव्येष्टिस्तयाऽप्यनभ्युदृष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११।१।५ ॥ (१–५) ॥

तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं बाधंते । तदेतमेवैतद्बाधते । यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति ॥ १० ॥

दंडं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं बाधंते । तदेतमेवैतद्बाधते । यद्दंड ददाति । एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणा । दद्यात्त्वेव अस्यामप्यन्यत् । या इतरा दक्षिणाः । तासां यत्संपद्येत । सा हैषा पशव्येष्टिः । तयाऽप्यनभ्युदृष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

दक्षिणाद्रव्यं विधाय स्तौति–तिसृधन्वमिति । तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धन्व 'तिसृधन्वम्' । पूर्वपदकारांत समासांत (पा. सू. ५।४।७४) । धनुषा खलु लोके 'श्वानं बाधन्ते' । तत्र 'एतं' चन्द्रामकं दिव्य श्वानं 'एतत्' एतेन दीयमानेन धनुषा 'बाधते' हिनस्ति ॥ १० ॥

अन्यदपि देयं द्रव्यं दर्शयति–दण्डं दक्षिणां ददातीति । निगदसिद्धोऽर्थः । एतावदेवेति दक्षिणाद्रव्यस्य नियमो नाभिप्रेत इत्याह–एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणेति । 'एषा' खलु 'आदिष्टा' अस्यां इष्टौ विशेषविहिता 'दक्षिणा' । अतो दद्यादेव अस्यामिष्टयां 'अन्यदपि' द्रव्यम् । या उक्तव्यतिरिक्ता इष्ट्यन्तरेषु देया 'दक्षिणाः' । 'तासां' मध्ये यद्द्रव्यं 'संपद्येत' तद्दद्यादिति संबंधः ।

उक्तनिमित्ताभावेऽपि पशुकामेन एषा इष्टिः कार्या इति विधत्ते–सा हैषेति । 'सा' खलु 'एषा' इष्टिः 'पशव्या' पशुभ्यो हिता तया 'अनभ्युदृष्टोऽपि' अदृश्यमानचन्द्रोऽपि यजेतैव ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–५) ॥

१-कात्यायन सर्वमेतदनुसृत्य "पर्वण्यभ्युदृष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तदहरेव वो वाप्रज्ञाते पयसि दध्यन्नायन एकादशकपालो दैवतास्तथा । षडुत्त धनुर्दण्डेन एको वा । सवत्सप्रोक्षणेषु । अनभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य" इति । का श्रौ. सू. २५।१०९–१०६ ।

आपो ह वाऽ इदमग्रे सलिलमेवास । ताऽअकामयंत कथं नु प्रजा-येमहीति ता अश्राम्यंस्तास्तपोऽतप्यंत तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्म-यमाण्डꣳ संबभूवाजातो ह तर्हि संवत्सरऽआस तदिदꣳ हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पर्य्यप्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् । (स) स प्रजापतिस्तस्मादु संवत्सरऽएव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत सऽइदꣳ हिरण्मयमाण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस तदेनमिदमेव हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्बिभ्रत्पर्य्यप्लवत ॥ २ ॥

सृष्टिब्राह्मणम् ।

आपो ह वा इदम् अग्रे सलिलमेवास । ता अकामयत । कथं नु प्रजायेमहीति । ता अश्राम्यन् । तास्तपोऽतप्यत । तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाडं संबभूव । अजातो ह तर्हि संवत्सर आस । तदिदं हिरण्मयमाडं यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पर्यप्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत्, स प्रजापतिः । तस्मादु संवत्सर एव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते । संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत । स इदं हिरण्मयमाडं व्यरुजत् । नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस । तदेनमिदमेव हिरण्मयमाडं यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्बिभ्रत्पर्यप्लवत ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वाभिकल्पणवैराजपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टिं प्रतिपादयति—आपो ह वा इदमित्यादि । 'इदं' दृश्यमानं सर्वं जगत् 'आपः' एव अत्र मकमेव तत्कार्यत्वात् । कथमिति चेत्, उच्यते । 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वं सर्वमप्यदिदं सर्वं 'सलिलमेव' उदकपरिशेषं बभूव । 'आसेति' छान्दसो भूमाद्यभावः । आपः 'अकामयत' अभिमानिदेवतापेक्षया अचेतनानामपां कामयितृत्वम् । 'कथं नु' केन प्रकारेण विविधजगदात्मना प्रकर्षेण 'जायेमहीति' । 'ताः' कामयमानाः 'अश्राम्यन्' खिन्ना अभूवन् । "श्रमु तपसि खेदे च" (धा पा दि. प ९८) इति धातुः । "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (पा. सू. ७ । ३ । ७४) इति दीर्घः । 'ताः' श्रान्ता आपः 'तपोऽतप्यत' सृष्ट्यपर्यालोचनरूपं तपः कृतवत्यः । "तपस्तप कर्मकस्यैव" (पा सू. ३ । १ । ८८) इति कर्मवद्भावात् यगात्मनेपदं । अखिलजगत्कारणभूतस्य प्रजापतेरुपादानस्याण्डस्योत्पत्तिमाह—तासु तपस्तप्यमानास्विति । 'हिरण्मय' हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे "दाण्डिनायनादिसूत्रे" (पा. सू. ६ । ४ । १७४) निपात्यते । हिरण्यनिर्मितमण्डं अप्सु प्रथमं मयूरकुक्कुटाद्यण्डवत् 'संबभूव' उत्पन्नमभूत् । 'तर्हि' तस्मिन् समये संवत्सराख्यः कालोऽपि 'अजातः' अनुत्पन्न एव बभूव । अतः संवत्सराभावात् यावती 'संवत्सरस्य वेला' प्राप्त समाप्यते तावत् 'पर्यप्लवत' तदण्डं परिप्लवनमपामुपरि स्थितमासीत् । "प्लुङ् गतौ" (धा. पा. भ्वा. आ. ९८३) इति धातुः ॥ १ ॥

ततस्तस्मादण्डात् संवत्सरकाले गते सति 'पुरुषः' शरीरी कश्चित् 'समभवत्' उदपद्यत । 'सः' पुरुषः 'प्रजापतिः' । लोके शरीरिणामुत्पत्तिः अत एव हेतोः संवत्सरकालसाध्या दृश्यत इत्याह-तस्मादु

स सम्वत्सरे व्याजिहीर्षत् । (त्स) स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवद्भुव इति तदिदमन्तरिक्षमभवत्स्वरिति साऽसौ द्यौरभवत्तस्मादु सम्वत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत् ॥ ३ ॥

(त्स) स वा एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव । प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन्कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि पञ्चाक्षराणि । तान्पञ्चर्तूनकुरुत त इमे पञ्चर्तवः स एवमिमांल्लोकाञ्जातान्त्संवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु संवत्सर एव कुमार उत्तिष्ठासति संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥

स संवत्सरे व्याजिहीर्षत् । स भूरिति व्याहरत् । सेयं पृथिव्यभवत् । भुव इति । तदिदमंतरिक्षमभवत् । स्वरिति । साऽसौ द्यौरभवत् । तस्मादु संवत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति । संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत् ॥ ३ ॥

स वा एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् प्रजापतिरवदत् । तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि पंचाक्षराणि । तान्पंच ऋतूनकुरुत । त इमे पंच ऋतवः । स एवमिमान् लोकान्

संवत्सर एवेति । यस्मात् प्रजापतिरित्थं त्रिधा तस्मात् लोकेऽपि स्त्र्यादि संवत्सरपर्यंतं गर्भाशयस्थाने अण्डरूपेण गर्भं धृत्वा तदवसाने 'विजायते' विविध शरीरद्रव्यरूपेण उत्पद्यते । संवत्सरे हीत्युक्तस्य कारणस्य पुनर्योजनम् । स इदं हिरण्मयमित्यादि । 'स' उत्पन्न प्रजापतिः 'इदं हिरण्मयं' स्वाश्रयभूतमाण्डं 'व्यरुजत्' भग्नं कृतवान् । "रुजो भङ्गे" (धा. पा. तु. प. १३५) इति धातुः । 'तर्हि' तस्मिन् संवत्सरमये समये आश्रयभूतस्य आण्डस्य विरुग्णत्वात् 'तस्य' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' आस्पदम् 'काचन' किमपि 'नैवास' न बभूव । स च निराधारत्वात् स्थातुमशक्नुवन् इदमेव भिन्नं हिरण्मयमाण्डं पुनः संवत्सरपर्यंतं बिभ्रदारयन् तान्येव अप्सु 'पर्यप्लवत' ॥ २ ॥

'स' प्रजापतिस्तदनन्तरं 'संवत्सरे' गते सति 'व्याजिहीर्षत्' व्याहर्तुं भाषितुमैच्छत् । "हृञ् हरणे" (धा. पा. भ्वा. उ. ८) इत्यस्मात् इच्छायां सन्नन्ताल्लङ् । प्रथमं लोकत्रयसृष्टिमाह—भूरिति व्याहरदित्यादिना । भूर्भुवः स्वरित्येतदक्षरत्रयं क्रमेण व्याहृतं सत् स्वस्ववाच्यपृथिव्याद्यात्मना जातमित्यर्थः । भुव इति स्वरिति चात्र व्याहरदित्यनुषङ्गः । तस्मादिति पूर्ववल्लोकप्रसिद्धेरुपपादनम् ॥ ३ ॥

प्रजापत्युक्ते कुमारोक्तिभाषणेऽपि साम्यं कार्यकारणभावेन प्रतिपादयति—स वा इति । भूरित्येकाक्षरं ततो भुवः स्वरिति च अक्षरद्वयात्मकमेव 'प्रथमं वदन्' भाषमाणः सः 'प्रजापतिरवदत्' अन्यत्सर्वमुक्तवान् । तस्मादेव कारणात् कुमारोऽपि "तात" इत्येवरूपाणि 'एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव' पदानि 'प्रथमं' भाषमाणः 'वदति' ॥ ४ ॥

ऋतुसृष्टिमाह—तानि वा इति । भूर्भुवः स्वरिति 'तान्येतानि पञ्चाक्षराणि' 'तान्' प्रतिष्ठाद्

(त्सु) स॒ स॒हस्रा॑युर्जज्ञे । स य॒था न॒द्यै पा॒रं परा॒पश्ये॑दे॒वꣳ स्वस्या॒युष॒ पा॒रं प॒राच॑ख्यौ ॥ ६ ॥

सो॒ऽर्च॑ञ्छ्रा॒म्यँश्च॑चार प्र॒जाका॑म । स॒ऽ आ॒त्मन्ये॒व प्र॒जाति॑मधत्त स॒ऽ आ॒स्ये॑नैव॒ दे॒वान॑सृजत॒ ते॒ दे॒वा दि॒वम॑भि॒पद्या॑सृज्यन्त॒ तद्दे॒वाना॑ दे॑व॒त्वं यद्दि॒वम॑भि॒पद्या॑सृज्यन्त॒ तस्मै॑ सस्रृजा॒नाय॑ दि॒वे॑वास॒ तद्वे॒व दे॒वाना॑ दे॑व॒त्वं य॒दस्मै॑ सस्रृजा॒नाय॑ दि॒वे॑वास ॥ ७ ॥

जातान् संवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत् । तस्मादु संवत्सर एव कुमार उत्तिष्ठासति । संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥

स सहस्रायुर्जज्ञे । स यथा नद्यै पारं परापश्येत् एवं स्वस्यायुषः पारं पराचख्यौ ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिमधत्त । स आस्येनैव देवानसृजत । ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त । तद्देवानां देवत्वम्, यद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त । तस्मै ससृजानाय दिवेव आस । तद्वेव देवानां देवत्वं, यदस्मै ससृजानाय दिवेव आस ॥ ७ ॥

संवत्सरात्मना ' पञ्च ऋतून् कृत्वा ' । हेमन्तशिशिरयो समासाभिप्रायेण पञ्चसङ्ख्या । अतस्तैः पञ्चभिरृतुभि सृष्ट ' स एव ' प्रतिष्ठा संवत्सराख्या ' पञ्चर्तव ' पूर्वसृष्टेषु त्रिषु लोकेषु वर्तते । ' स ' परिदृश्यमान ' प्रजापति ' एकस्मिन् ' संवत्सरे ' गते सति आत्मविग्रहं विहाय ' इमान् ' सृष्टान् पृथिव्यादिलोकान् अवलम्ब्य ' उदतिष्ठत् ' ऊर्ध्वं स्थितवान् । यस्मादेवं प्रजापति तस्मादेव कारणात् जन्मानन्तरं संवत्सरकाले गत एव ' कुमार ' बाल ' उत्तिष्ठासति ' उत्थातुमिच्छति । संवत्सरे हीत्युक्तऽर्थे कारणयोजनम् ॥ ५ ॥

स सहस्रायुरित्यादि । स ' प्रजापति ' सहस्रायु ' सहस्रसंवत्सरजीवनोपेत ' जज्ञे ' जातो बभूव । " जनी प्रादुर्भावे " (धा पा दि आ ४१) इत्यस्माल्लिट् । यथा दूरदर्शी जनस्तत्र विस्तृताया ' नद्या ' ' पारं ' परतीरं ' परापश्यति ' एवं प्रजापतिरपि सहस्रसंवत्सरात्मकस्य स्वकीयस्यायुष पारमवसानं ' पराचख्यौ ' परागतेन दूरगमनशीलेन मनसा ददर्श ॥ ६ ॥

ततः ' स ' प्रजापति स्वकीयस्यायुष पारच्छेदं जानन्, ततः प्रागेव प्रजासर्जनरूपं कृत्स्नं स्वकार्यं निर्वर्तयितुकाम ' अर्चन् ' स्वकर्तव्यं परामृशन् ' श्राम्यन् ' संचिन्तनेन श्रान्तश्च सन् ' चचार ' वर्तते । ततः ' स आत्मनि ' स्वशरीरे ' एव ' ' प्रजातिं ' प्रजोत्पत्तिसाधनं योनिं ' अधत्त ' । ततः ' स आस्येन ' मुखेनैव ' देवानसृजत ' । ' ते देवा ' ' दिवं ' द्युलोकमभिपद्य अवगम्य ' असृज्यन्त ' सृष्टा अभवन् । यस्माद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मात् द्युसम्बन्धात् तेषां ' देवानां देवत्वं ' देवशब्दाभिधेयता सम्पन्ना । यस्मादेव दिवोऽभिपद्यनात् । ' ससृजानाय ' देवान् सृष्टवते तस्मै प्रजापतये सा देवसृष्टि ' दिवेव आस ' प्रकाश इव बभूव ॥ ७ ॥

(साऽथ) अथ योऽयमवाङ्प्राणः । (स्ते) तेनासुरानसृजत तऽ इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तमऽइवास ॥ ८ ॥

सोऽवेत् । (त्पा) पाप्मानं वाऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तमऽइवाभूदिति ताँस्तत ऽएव पाप्मनाऽविध्यत्ते तत ऽएव पराभवंस्तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्दैवासुरं यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यतऽइतिहासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाऽविध्यत्ते ततऽएव पराभवन्निति ॥ ९ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (न्न) न त्वं युयुत्से कतमच्च नाहर्न्न तेऽमित्रो मघवन् कश्चनास्ति । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रून्नतु पुरा युयुत्सऽइति ॥ १० ॥

अथ योऽयमवाङ्प्राणः, तेनासुरानसृजत । त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यंत । तस्मै ससृजानाय तम इवास ॥ ८ ॥

सोऽवेत् । पाप्मानं वा असृक्षि । यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति । तांस्तत एव पाप्मना अविध्यत् । ते तत एव पराभवन् । तस्मादाहुः । नैतदस्ति । यद्दैवासुरम् । यदिदमन्वाख्याने त्वत् । उद्यत इतिहासे त्वत् । ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मना अविध्यत् । ते तत एव पराभवन्निति ॥ ९ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्—" न त्वं युयुत्से कतमच्च नाहर्न्न तेऽमित्रो मघवन् कश्चनास्ति । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रूनन्नु पुरा युयुत्से " इति ॥ १० ॥

असुरसृष्टिमाह—अथ योऽयमिति । 'अथ' देवसृष्ट्यनन्तरं योऽयमवाङ्मुखो गुदाख्यः 'प्राणः' 'तेनासुरान्' प्रजापतिरसृजत । ते सृज्यमानाः 'इमां' पृथिवीमेव अभिपद्याभिप्राप्य 'असृज्यन्त' । 'तस्मै ससृजानाय' असुरान् सृष्टवते प्रजापतये सा असुरसृष्टिः 'तम इव' अन्धकार इव बभूव ॥ ८ ॥

तत 'सः' प्रजापतिः 'अवेत्' अजानात् । पाप्मानमेव खलु अहमसृक्षि सृष्टवानस्मि, 'यस्मै' सृष्टवते 'मे' इदमसुरसृष्टिरूपं तम इवाभूत् अन्धकार इव सर्वस्यावरणशीला अभूदिति । एवं पर्यालोच्य तानसुरान् 'तत एव' तेनैव तमोरूपेण 'पाप्मना' 'अविध्यत्' विद्धांस्ताडितानकरोत् । 'ते' असुरास्तत एव तमसा विद्धाः पराभवं प्राप्ताः । यत एवं प्रजापतिना सृष्टिसमये एव निरस्ता असुराः । 'तस्मात्' कारणात् 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति—नैतदस्तीत्यादि । 'यद्दैवासुरं' देवासुरयोरितरेतरं प्रवृत्तं युद्धादिकं तदस्ति तन्नेत्यर्थः । तर्हि दैवासुरस्य व्याख्यानस्य प्रतिपादनमिति । 'अन्वाख्याने' सृष्ट्यनुक्रमकथनरूपेऽस्मिन् प्रसङ्गे यदिदं देवैः सह असुरसृष्टिप्रतिपादनम् । 'त्वत्' एकं तावत् इदमन्यथाप्युपपद्यते । अत्र प्रसङ्गे 'इतिहासे' यत् देवासुरप्रतिपादनम् । 'त्वत्' एकमिदम् । तदुभयं नैवाभ्युपेयम् उत्कर्षं हेतुत्वेन योजयति—ततो ह्येवेति । सृष्टिसमय एव प्रजापतिना तेषां पराभूतत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमर्थं दार्ढ्याय मन्त्रेण संवादयति—तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमिति । ऋषिर्मन्त्रः । स च ' न त्वं

स यदस्मै देवान्त्ससृजानाय । दिवेवास तदहरकुरुताथ यदस्माऽअसुरान्त्ससृजानाय तमऽइवास ताᳫँ रात्रिमकुरुत तेऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥

सऽऐक्षत प्रजापतिः । सर्वं वाऽअत्सारिषं यऽइमा देवताऽअसृक्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्सम्वत्सरऽ इति स यो हैवमेतत्सम्वत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैनम्पाप्मा मायया त्सरति न हैनᳫँ सोऽभिभवत्यथ यमभिचरत्यभि हैवैनं भवति यऽ एवमेतत्सम्वत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

यदस्मै देवान् ससृजानाय दिवेव आस । तदहरकुरुत । अथ यदस्मा असुरान् ससृजानाय तम इवास । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः, सर्वं वा अत्सारिषं य इमा देवता असृक्षीति—स सर्वत्सरोऽभवत् । सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्संवत्सर इति । स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद । यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति, न हैनं सोऽभिभवति । अथ यमभिचरति, अभि हैवैनं भवति, य एवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

युयुत्से " इत्यादिका ऋक् । हे इन्द्र ! ' त्वं न युयुत्से ' युद्धं न कृतवान् । त्वत्प्रतिभटानामसुराणामभावात् । ' कतमच्च ' किमपि शत्रुसैन्यं ' नाहः ' नावधीः । हे मघवन्निन्द्र ! ' ते ' तव प्रकृतसृष्टेः ' अमित्रः ' शत्रुः ' कश्चन ' कोऽपि नास्ति । वृत्रादिभिरसुरैः सह यानि तव युद्धान्याहुः सा ' मायेत् ' इच्छब्दोऽवधारणे, तत् मायामात्रम्, न पारमार्थिकम् । तत् कुत इति चेत् ? उच्यते—अद्यास्मिन् काले ' पुरा ' पूर्वकालेऽपि त्वं शत्रून् ' न युयुत्से ' न प्रहृतवानसि । " युध सम्प्रहारे " (धा. पा. दि. आ. ६७) इति धातुः ॥ १० ॥

अथ प्रकृतसृष्टिमनुसरति—स यदस्मा इति । ' देवान् ' सृष्टवते ' अस्मै ' प्रजापतये ' यद्दिवेव ' प्रकाश इव बभूव । ' सः ' प्रजापतिः ' तदहरकुरुत ' । असुरसृष्टिसमये ' यत्तम. ' आसीत् । ' तां रात्रिमकुरुत ' । एवं देवासुरसृष्टिभ्यामेव ' ते अहोरात्रे ' सृष्टे भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोरात्रसमुदायरूपस्य संवत्सरस्य सृष्टिमाह—स ऐक्षतेति । ईक्षणप्रकारमाह—सर्वं वा इति । य अहं ' इमा देवताः ' ' असृक्षि ' सृष्टवानस्मि सोऽहं ' सर्वं ' सृष्टव्यं कृत्स्नं जगत् ' अत्सारिषं ' छद्मगत्या प्राप्तवानस्मि । ' त्सर छद्मगतौ ' (धा. पा. भ्वा. प, ५५६) इति धातुः । यस्मादेव ' सर्वं वा अत्सारिषं ' इत्यवबोधयत् । तस्मात् ' स ' प्रजापतिः ' सर्वत्सरः ' अभवत् । स एव हि परोक्षवृत्त्या ' संवत्सर ' इत्युच्यते । एतद्वेदनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । यो हैनमित्यादि । ' यः ' खलु ' एनं ' वेदितारं ' पाप्मा ' पापरूपया ' मायया ' मिथ्याकरणशक्त्या ' त्सरति ' कौटिल्येन गच्छति । ' स एनं ' वेदितारं ' नैवा-

---

१—स्पष्टार्थ [illegible] वा कण्वमाध्यन्दिनादिषु [illegible] शाखीया वा स्यादिति प्रतिभाति । [illegible]

[illegible]—अस्या ऋचोऽन्ते ' युयुत्से ' इत्यत्र ' विवित्से ' इति पाठान्तरेण युक्तं कतरार्थे [illegible] । पूर्वार्धस्तु ' कऽ ब नु ते महिमानं ' इत्यादिरस्ति ॥

सुऽ ऐक्षत प्रजापतिः । (रि) इमं वाऽआत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्सम्व-
त्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सरऽइत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमाम-
सृजत यद्वेव चतुरक्षरः सम्वत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्यैष
प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वाऽ एताः । प्रजापतेरधिदेवताऽअसृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी
प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

(स्ताः) ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ
स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥ १५ ॥

(स्ता) ताऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । (स्त) ततऽ एतं परमेष्ठी प्राजा-

---

स ऐक्षत प्रजापतिः, इमं वा आत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति । तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सर इति । आत्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत । यद्वेव चतुरक्षरः संवत्सरः । चतुरक्षरः प्रजापतिः । तेनो हैवास्यैष प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वा एताः प्रजापतेरधिदेवता असृज्यन्त । अग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येत्-एवं स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥ १५ ॥

ता अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यत्-यद्दर्शपूर्णमासौ ।

मिमर्ति ' वा भेत्तुं शक्नोति । अथ यदिमा य शत्रु बाधितुमिच्छति, तमेन शत्रुं स्वयमभिभवत्येव । स एव-मेतदिति प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १२ ॥

संवत्सरप्रजापत्योरैकात्म्यं प्रतिपादयति—स ऐक्षतेत्यादिना । ' इमं ' खलु संवत्सरमात्मनो मदीयशरीरस्य 'प्रतिमां' प्रतिकृतिम् 'असृक्षि' सृष्टवानस्मि । यत्संवत्सरमिति । 'इति' यस्मात् 'ऐक्षत' पर्यालोचितवान् तस्मात्संवत्सरस्य प्रजापतिरूपत्वमहर्षिणामाहुः ' प्रजापतिः संवत्सर ' इति तादात्म्यमाहुः । आत्मनो ह्येतमिति प्रागुक्तस्य ताद्रूप्यकारणयोजनम् । कथममौ प्रजापतेः प्रतिमेति तत्राह-यद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् तदुभय-वाचकयोः संवत्सरप्रजापतिशब्दयोः चतुरक्षरत्वलक्षणं साम्यमस्ति । तेनैव कारणेनास्य प्रजापतेः ' एष ' संवत्सरः ' प्रतिमा ' प्रतिबिम्बम् ॥ १३ ॥

अथाधिदैवतानां सृष्टिमाह—ता वा एता इति । ' ताः ' प्रसिद्धाः ' एताः ' वक्ष्यमाणाः ' अधिदेवताः ' आधिक्यगुणोपेताः सर्वोत्कृष्टा देवताः प्रजापतेरसृज्यन्त । काः पुनस्ताः ? इति तत्राह—अग्निरिन्द्र इति ' प्राजा-पत्य ' इति परमेष्ठिनो विशेषणम् ॥ १४ ॥

' ताः ' अपि प्रजापतिरिव सहस्रसंवत्सरजीविन्यः ' जज्ञिरे ' । प्रजापतिवत् ' ताः ' अन्याद्या देवता अपि तथा पारमिव स्वकीयस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितस्यायुषः अवसानं ददृशुः ॥ १५ ॥

तस्मात् देवाः अपि पुरुषार्थं लब्धुमिच्छन्त्यः प्रजापतिवत् ' अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यः ' अर्चनश्रमोपेताः

पत्यो यज्ञमपश्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयता-
हमेवेदᳬं सर्वᳬं स्यामिति स आपोऽभवदापो वा इदᳬं सर्वं ता
यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो हीहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्परमाद्वा
एतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् । (स्का) काममं वा अहं यज्ञम-
दर्शं तेन त्वा याजयानीति तथेति तमयाजयत्तस्येष्ट्वाऽकामयताहमे-
वेदᳬं सर्वᳬं स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा इदᳬं सर्वमयं वै
प्राणो योऽयं पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्यदेव वेदेत्थाद्वातीति यद्वै
किञ्च प्राणि स प्रजापतिः स यो हैवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाऽऽविरिव
हैव भवति ॥ १७ ॥

ताभ्यामयजत । ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयत–अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स आपोऽभवत् । आपो वा इदं सर्वम् । ता यत्परमे स्थाने तिष्ठति । यो हीहाभिखनेत्, अप एवाभिर्विंदेत् । परमाद्वा एतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवः, तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् , काममं वा अहं यज्ञमदर्शम् , तेन त्वा याजयानीति । तथेति । तमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स प्राणोऽभवत् । प्राणो वा इदं सर्वम् । अयं वै प्राणः । योऽयं पवते । स प्रजापतिः । तस्य दृष्टिः । यदेव वेद–इत्याद्वातीति । यद् किंच प्राणि । स प्रजापतिः । स यो हैवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेद, आविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

'वेद ' इत्यादिरे । ततोऽनन्तरं ' एतं ' दर्शपूर्णमासाख्यं ' यज्ञं ' प्रजापतेः पुत्रः ' परमेष्ठी अपश्यत् ' दृष्ट्वा च ' ताभ्यामयजत ' यागानन्तरं, ' इदं सर्वं ' जगत् ' अहमेव स्यामिति ' सार्वात्म्यं ' अकामयत ' 'स.' प्रथमं ' आप अभवन् ' अबात्मकः अभवत् । ननु–कथमस्य सार्वात्म्यम् ? इत्युपपादयति–आपो वा इदं सर्वमिति । ' इदं सर्वं ' जगत् अबात्मकम् । तथाहि–' ता ' आपो यस्मात् ' परमे ' उत्कृष्टे ' स्थाने ' व्योम्नि ' तिष्ठन्ति ' । 'इह' पृथिव्यां ' य ' खलु ' अभिखनति ' अभिखनेत् तत्रापि ' अप एवाभिर्विंदेत् ' अभितो लभेत । ननु कथं परमे स्थाने अपामवस्थानमिति तदाह–परमाद्वा इति । परमादुत्कृष्टात् सूर्यमण्डलाधिष्ठितात् व्योमरूपात् 'स्थानात्' खलु एव पर्जन्यो 'वर्षति' । ' यद्दिवः ' आकाशाद्वर्षति । तत आपः परमे स्थाने तिष्ठन्ति । तादृगप्स्वात्मप्राप्तेरयमपि ' परमेष्ठी ' नाम्ना सम्पन्नः ॥ १६ ॥

इत्थं परमेष्ठी स्वयं सार्वात्म्यं प्राप्य पितुरपि तत्प्राप्तये एतेन अयाजयत् इत्याह–स परमेष्ठीति । 'कामप्र' कामान् पूरयतीति कामप्रः । ''प्रा पूरणे'' (धा.पा.अ प, ५१) इत्यस्माद्धातो ''आतोऽनुपसर्गे कः'' (पा. सू.३।२।३) इति कः । अदर्शमिति । दृशेर्लुङि '' इरितो वा ''(पा.सू. ३।१।५७) इति च्लेरङ-

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत् । (द) अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं परमेष्ठ्ययीयजदिति तथेति तमयाजयत्सऽ इष्ट्वाऽकामयताहमेवेदᳫं सर्व्वᳫं स्यामिति स व्वागभवद्वाग्वाऽ इदᳫं सर्वं तस्मादाहुरिन्द्रो व्वागिति ॥ १८ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ६०)॥

सऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत् । (द) अनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ताविष्ट्वाऽकामयेतामावमेवेदᳫं सर्व्वᳫं स्यावेति तयोरन्नादऽ एवान्यतरोऽभवदन्नमन्यतरोऽन्नादऽ एवाग्निरभवदन्नᳫं सोमोऽन्नादश्च वाऽइदᳫं सर्व्वमन्नं च १९

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत्–अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि । येन मामिदं परमेष्ठ्यमयीयजदिति, तथेति, तमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स वागभवत् । वाग्वा इदं सर्वम् । तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥

स इंद्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत्–अनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि । येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति, तथेति, तावयाजयत् । ताविष्ट्वाऽकामयेताम्, आवमेवेदं सर्वं स्यावेति । तयोरन्नाद एवान्यतरोऽभवत् । अन्नमन्यतरः । अन्नाद एवाग्निरभवत् । अन्नं सोमः । अन्नादश्च वा इदं सर्वमन्नं च ॥ १९ ॥

देश । "ऋदृशोऽङि गुणः" (पा. सू. ७ । ४।१६) इति गुणः । तेन त्वेत्यादि । स्पष्टार्थम् । प्राणो वा इदं सर्वमिति । सूत्रात्मना सर्वाधारत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वम् । 'य. अयं' बाह्यो वायुः अन्तरिक्षे 'पवते' सञ्चरति अयमेव 'स.' प्राणः । स एव 'प्रजापतिः' । 'तस्य' प्रजापतेः 'दृष्टिः' प्राणवायुः शब्दस्पर्शादिविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् । यद्वेवेत्यादि । 'यत्' खलु चक्षुः 'इयत्' अनेन प्रकारेण अयं प्राणवायुः 'वातीति' वहन् इति 'वेद' जानाति । किमपि तत्सर्वं 'प्राणि' प्राणवत् भवति । अतः प्राणिनः प्रजापतेः । वेदितुः फलमाह–स यो हैवमेतामिति । एवं प्राणरूपां प्रजापतेर्दृष्टिं 'यः वेद' स 'आविरिव' 'भवति' प्रकाशत एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रागस्मरतामासीदिव वाग्रूपतापत्तिरिति दर्शयन्मानसो फलमित्याह–स प्रजापतिरित्यादिना । 'अयीयजत्' याजितवान् । यज्ञेनैतेन्द्रमिति यदि स्मरन् । स्पष्टमन्यत् । स वाग् अभवदिति । 'स.' सर्वजगदात्मकोऽहं स्यामिति कामयमान इन्द्रः वाग्रूपः अभवत् । वागात्मकं हि इदं सर्वं जगत् शब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् । तस्मादेव कारणात् इन्द्र एव वागात्मक इत्याहुः ॥ १८ ॥

अन्नादादिसिद्धफलमाप्तिहेतुमाह–स इंद्रोऽग्नीषोमावित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । तयोरन्नाद एवान्यतर इत्युक्तमेवार्थं विशदयति–अन्नाद एवाग्निरभवदिति । अन्नमत्तीत्यन्नादः । 'अग्निरेव' सर्वप्राणिषु जाठररूपेण वर्तमानः सन् 'अन्नादः अभवत्' । सोमस्तु रसात्मकत्वात् ओषधिवनस्पतिषु प्रविष्टः सन् तस्मादन्नमभवत् । उभयोः समुदायात्मकत्वमाह–अन्नादश्च वा इदं सर्वमिति ॥ १९ ॥

ता वाऽएताः । पञ्च देवताऽएतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा अयजन्त सऽआभ्यः कामः समार्द्ध्यत यत्कामो ह वाऽ एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥

तऽइष्ट्वा प्राचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) ताम्प्राचीमेवाकुर्व्वत सेयं प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्प्पन्ति प्राचीँ ह्येतामकुर्व्वतोपैनामितः कुर्व्वीमहीति तामूर्जमकुर्व्वतेमां खलूर्जं पश्येमेति साऽसौ द्यौरभवत् ॥ २१ ॥

(ङ) अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । (इयँस्तां) तां दक्षिणामेवाकुर्व्वत सेयं दक्षिणैव दिक्तस्माद् दक्षिणतऽ एव दक्षिणाऽ उपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्युवाजन्ति दक्षिणाँ ह्येतामकुर्व्वतोपैनामितः कुर्व्वीमहीति तँल्लोकमकु-

---

ता वा एताः पंच देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजंत । ता यत्कामा अयजंत, स आभ्यः कामः समार्द्ध्यत । यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते—सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥

त इष्ट्वा प्राचीं दिशमपश्यन् । तां प्राचीमेवाकुर्वत । सेयं प्राच्येव दिक् । तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्पंति । प्राचीं ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहि इति । तामूर्जमकुर्वत । इमां खलूर्जं पश्येमेति । साऽसौ द्यौरभवत् ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । तां दक्षिणामेवाकुर्वत । सेयं दक्षिणैव दिक् । तस्माद् दक्षिणत एव दक्षिणा उपतिष्ठन्ते । दक्षिणतोऽभ्यवाजति । दक्षिणां ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहीति ।

उक्तमर्थजातं सम्पूयानूद्य इदानींतनयजमानस्यापि दर्शपूर्णमासयागेन तादृक्फलप्राप्तिमाह—ता वा एता इति । 'समार्द्ध्यत' समृद्धोऽभवत् । गतमन्यत् ॥ २० ॥

'ते' परमेष्ठ्यादय दर्शपूर्णमासाभ्यां 'इष्ट्वा' 'प्राचीं दिशं' प्रथममपश्यन् । प्रत्यपेक्षया प्राचीमिति विशेषणम् । यां 'प्रथममपश्यन्' 'तां प्राचीमेवाकुर्वत' । 'सेयं प्राच्येव' सती 'दिक्' इदानीं दृश्यते । तस्मादिमा इत्यादि । 'प्राच्यः' प्राच्यास्याः पूर्वदिगभिमुखाः स्वपुरस्ताद्भाग एव प्रथमं 'सर्पंति' गच्छति । प्राचीं ह्येतामिति प्रागुक्तस्य हेतोर्योजनम् । उपैनामित्यादि । 'एनां' प्राचीं दिशमुपेत्य 'इतः' पर 'कुर्वीमहि' कार्यांतरं सृजेमहीति सङ्कल्पयन् । ततस्तामेव दिशमूर्जमकुर्वत । वस्तुतः अतरसं ऊर्क् । ऊर्क्करणानन्तरं 'इमामेव खलु ऊर्जं पश्येम' साक्षात् कुर्याम इत्यवोचत । ततः 'सा' ऊर्क् 'असौ' विप्रकृष्टा 'द्यौरभवत्' ॥ २१ ॥

'अथ दक्षिणां दिशमपश्यन्' इत्यत्रापि एवमेव योज्यम् । दक्षिणत उपतिष्ठंत इति । ऋत्विक्परिक्रयहेतुतया दातव्या गावः 'दक्षिणाः' दक्षिणाशब्दाभिधेयायामेव दिशि 'उपतिष्ठते' दक्षिणाकाले अवतिष्ठन्ते ।

र्व्वतेमं खलु लोकं पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा हैवेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिंल्लोके पृथिव्येवममु हैवैषा प्रतिष्ठाऽऽविरमुष्मिँल्लोकऽइदमन्तरिक्षꣳ स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोकऽइति ॥ २२ ॥

(त्य) अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । (इयꣳस्ता) तामाशामकुर्व्वत तस्माद्यत्प्राङ्सृत्वा विंदतऽएतामेव तेन दिशमेत्याशाꣳ ह्येतामकुर्व्वतोपैनामितः कुर्व्वीमहीति ताꣳ श्रियमकुर्व्वतेमां खलु श्रियं पश्येमेति सेयं पृथिव्यभवच्छ्रीर्व्वाऽइयं तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते सऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥

तं लोकमकुर्वत । इमं खलु लोकं पश्येमेति । तदिदमंतरिक्षमभवत् । एष वै लोकः सा । यथा हैवेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिन् लोके पृथिवी । एवमु हैवैषा प्रतिष्ठाऽऽविरमुष्मिन् लोके इदमन्तरिक्षम् । स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति । तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥

अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत । तस्मात् यत् प्राङ् सृत्वा विंदते । एतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहीति । तां श्रियमकुर्वत । इमां खलु श्रियं पश्येमेति । सेयं पृथिव्यभवत् । श्रीर्वा इयम् । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विंदते । स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥

तथा 'दक्षिणतः' दक्षिणस्याः दिशः सकाशात् ता 'अभ्यव्राजंति' अभिगमयंति । "अज गतिक्षेपणयोः" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति धातुः । उपैनामित्यादि पूर्ववत् । दक्षिणदिक्सृष्ट्यनन्तरं यो लोकः कृतः स अन्तरिक्षात्मकोऽभवत् । 'एषः' खलु 'लोकः सा' दक्षिणा दिक् । यथा हैवे यादि । 'अस्मिन् लोके' यथैव 'पृथिवी' 'आविः' आविर्भवति । 'एवमेषा' दक्षिणा दिक् 'प्रतिष्ठा' भूत्वा 'अमुष्मिन् लोके' आविर्भवति 'इदमेव तरिक्षं' अन्तरिक्षाख्यो लोकः । तदाधारभूतस्य द्युलोकाख्यस्य परोऽक्षत्वमाह—स यदिहेति । 'इह' अस्मिन् लोके वर्तमानः 'सः' यस्मादमुं लोकं न पश्यति । अन्तरिक्षेण व्यवहितत्वात् तस्मादसौ लोकः परोऽक्षमित्याहुः ॥ २२ ॥

प्रतीच्या दिशः सृष्टिमाह—अथ प्रतीचीमिति । 'अथ' दक्षिणदिग्दर्शनानंतरम् परमेष्ठ्यादयः पंच देवताः प्रतीचीं दिशमपश्यन्, दृष्ट्वा च 'तामाशामकुर्वत ।' अप्राप्तफलविषयः अभिलाष आशा, तां कृतवतः । तस्मात् प्रतीची दिक् आशाख्या । 'यस्मात् प्राङ् सृत्वा' प्राङ्मुखो गत्वा इष्टं फलं 'विंदते' लभते । तस्मात् प्रतीच्यां दिशि पश्चाद्भागमवस्थितस्य फलप्राप्तिविरहात् आशैव केवलमवशिष्यत इति सा दिक् तदात्मिका इत्यभिप्रायः । तदुक्तमर्थं हेतुत्वेन योजयति । 'तेन' दर्शनहेतुना 'एतामेव' प्रतीचीं दिशमेत्य एतामाशां कृतवतः । 'हि' शब्दो हेतौ । सृष्ट्यन्तरमाह—उपैनामिति । इत ऊर्ध्वम् 'एनां' मत्स्थानात् प्रतीचीं दिशमुपकुर्वीमहि उपेत्य कुर्वीमहि इत्यालोचयंतस्ते देवाः, 'तामाशां

(त्य) अथोदीचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) तामपरेऽकुर्वतेपैना-मितः कुर्वीमहीति तं धर्ममकुर्वत धर्म्मो वाऽआपस्तस्माद्यदेमं लोक-मापऽआगच्छन्ति सर्व्वमेवेदं यथाधर्मं भवत्यथ यदा वृष्टिर्भवति बली-यानेव तर्ह्यबलीयसऽआदत्ते धर्म्मो ह्यापः ॥ २४ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (ऽ) एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा द्वावाज्य-भागौ स्विष्टकृत्त्रयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥

(स्ता) ताऽएकादशाहुतयः । (ऽ) एताभिर्व्वाऽआहुतिभिर्देवाऽ-इमाँल्लोकानजयन्नेता दिशस्तथोऽएवैषऽएताभिराहुतिभिरिमाँल्लोकाञ्जय-त्येता दिशः ॥ २६ ॥

अथोदीचीं दिशमपश्यन् । तामपरेऽकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहीति । त धर्ममकुर्वत । धर्मो वा आपः । तस्माद्यदेमं लोकमाप आगच्छति । सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवति । अथ यदा वृष्टिर्भवति । बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते । धर्मो ह्यापः ॥ २४ ॥

ता वा एता एकादश देवताः । पंच प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । स्विष्टकृद् । त्रयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥

ता एकादशाहुतयः । एताभिर्वा आहुतिभिर्देवा इमान् लोकानजयन्नेता दिशः । तथो एवैष एताभिराहुतिभिरिमान् लोकान् जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥

श्रियमकुर्वत ' कृत्वा च खलु ' इमां खलु श्रियं पश्येम ' किंरूपेति साक्षात्करवाम इत्यालोचयन् तस्मादा-लोचनमात्रात् सेयं श्रीः पृथिव्यात्मिका जाता । तां उपपादयति—श्रीर्वा इयमिति । ' इयं ' सर्वसन्निहिता पृथिवी । तस्माद्योऽस्या इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा.) । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि ' भूयिष्ठं ' बहुतरं स्थानं यः ' विन्दते ' लभते ' स एव श्रेष्ठो भवति ' श्रिया प्रशस्यतमो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदीच्या दिशः सृष्टिमाह—अथोदीचीमिति । अपश्यन्नित्यनन्तरं तां प्राचीमेवाकुर्वतेतिवत् ' ताम् उदीचीमेवाकुर्वतेति ' वाक्यमध्याहृत्य दिक्सृष्टिः प्रतिपादनीया । ' तां ' उदीचीं दिशं ' अपः ' अकुर्वत अपां रूपेण कृतवन्तः । कृत्वा च पुनरित्थं सङ्कल्पितवन्त इत्याह—उपैनामिति । इत अनुपामेनां उदीचीं दिशम् आयन् पूर्ववत् । तं धर्ममकुर्वतेति । उद्देश्यविधेययोरैकत्वेन तल्लिङ्गस्य च पर्यायेणोपादातुं योग्यत्वात् अत्र तमिति विधेयलिङ्गता । यां अनुपां उदीचीं दिशं तं ' धर्मं ' धारणसमर्थं सर्वस्य जगतो धा आत्मत्वं एकं पदार्थमकुर्वत । कार्यकारणयोरैक्यं प्रतिपादयति—धर्मो वा आप इति । ' यदा ' खलु ' इमं ' भूलोकम् ' आपः आगच्छन्ति ' वृष्ट्यात्मना प्राप्नुवन्ति । तदा ' सर्वमेवेदं ' जगत् ' यथाधर्मं ' यथावस्थितस्वभावं भवति । एतदेव विशदयति—अथ यदेति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' वृष्टिर्भवति ' ' तर्हि ' तस्मिन् समये ' बलीयानेव ' अतिशयबलोपेत उदकप्रवाह एव ' अबलीयसः ' अतिशयेन बलरहितानादत्ते । ' हि ' यस्मात् ' आपो धर्मः ' धारयितृस्वभावाः ॥ २४ ॥

ता वा एता इत्यादि । ' ताः ' अनुक्रान्ता एकादश देवताः । तथा हि—प्राची दिक् द्युलोके दक्षिणा

(थु) चुतस्रोऽवान्तरदिशः । (स्तु) तऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाऽ-अवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन्नवान्तरदिशऽ उऽएवैषऽ-एतैर्जयति ॥ २७ ॥

(त्य) अथेडा । (डाऽन्ना) अन्नाद्यमेवैतया देवाऽअजयँस्तथोऽएवैषऽ-एतयाऽन्नाद्यमेव जयत्येषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः संपत् ॥ २८ ॥

(द) अथाध्यात्मम् । (म्पु) पञ्चेमे पुरुषे प्राणाऽऋते चक्षुर्भ्यां तऽएव पञ्च प्रयाजाश्चक्षुषीऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥

चतस्रोऽवान्तरदिशः । त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः । अवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन् । अवान्तरदिश उ एवैष एतैर्जयति ॥ २७ ॥

अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा अजयन् । तथो एवैष एतयाऽन्नाद्यमेव जयति । एषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः संपत् ॥ २८ ॥

अथाऽध्यात्मम् । पञ्चेमे पुरुषे प्राणा ऋते चक्षुर्भ्याम् । त एव पंच प्रयाजाः । चक्षुषी आज्यभागौ ॥ २९ ॥

दिक् अन्तरिक्षलोकः प्रतीची दिक् आशा द्यौ पृथिवी च उदीची दिक् आपो धर्म इत्येकादश-संख्याका एता एव प्रयाजाद्या एकादशात्मतया वर्तन्त इत्यर्थः । 'ताः' प्रयाजाद्या एकादशसंख्या आहुतयः । एताभिरेव खलु 'आहुतिभिः' प्रागुक्ताः परमेष्ठ्याद्यो देवाः 'इमान्' पृथिव्यादिलोकान् 'एताः' प्राच्याद्या दिशश्चतस्रः अजयन् । अतस्तज्जयहेतुत्वात् तेषां तद्रूपतोक्तिः । तथो एवैष इति पुरावृत्तस्य सिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । एवं प्रागादिचतसृणां मुख्यदिशां पृथिव्यादिलोकानां एकादशभिराहुतिभिर्जयो जातः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आग्नेय्याद्यवान्तरदिशां कथं जयोपाय इति, तत्राह—चतस्रोऽवान्तरदिश इति । 'अवान्तरदिशश्चतस्रः' 'त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः' सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताकाः पत्नीसंयाजाख्या यागाः । अतस्तेषां यागानां तज्जयहेतुतां प्रतिपादयति—अवान्तरदिशो वै देवा इत्यादिना । अवान्तरदिश उ एवैष इति । 'एष' यजमानः 'एतैः' पत्नीसंयाजैः । गतमन्यत् ॥ २७ ॥

इडया जेतव्यं प्रतिपादयति—अथेडेति । इडा अभिक्रियत इत्यर्थः । 'अथ' अनु योग्यं यदन्नं तद-न्नाद्यम् । तदेव 'एतया' इडया पुरा 'देवा अजयन्' तथैव 'एष' यजमानोऽपि 'एतया' 'अन्नाद्य-मेव जयति' प्राप्नोति । उक्तां संपत्तिं निगमयति—एषा नु देवत्रेति । सप्तम्यर्थे (पा सू. ५ । ४ । ५६) त्राप्रत्ययः । देवेषु विषये एषोक्ता दर्शपूर्णमासयागयोः 'संपत्' ॥ २८ ॥

एवमाधिदैविकीं संपत्तिं प्रदर्श्य अन्यामाह—अथाध्यात्ममिति । 'अध्यात्मं' आत्मशरीरे । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । दर्शपूर्णमासयोः संपत्तिर्निरूप्यते । पञ्चेमे इति । शीर्षण्येषु प्राणेषु चक्षुषी वर्जयित्वा मुख-नासिके कर्णाविति ये इमे 'पञ्च प्राणाः' त इमे 'पञ्च प्रयाजात्मकाः' 'चक्षुषी आज्यभागौ' ॥ २९ ॥

(गाव) अयमेवावाङ्प्राणः स्विष्टकृत् । (रस) स यत्तमभ्यर्द्धऽइवेतराभ्यऽआहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषाᳬं हविषाᳬं समवद्यति तस्माद्यत्किंचेमान्प्राणानापद्यतऽएतमेव तत्सर्वᳬं समवैति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानि । तऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं त वाऽअनवानन्यजेदित्याहुस्तथो ह्यस्यैतदमृध्र भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । (ड) एकᳬं ह्येतस्य पर्वाथ यदपर्वकᳬं स्यात्प्रतृण्णं वैव तिष्ठेल्लम्बेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

अयमेवावाङ् प्राण स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । तस्मादेतस्मात् प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सते । अथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषा समवद्यति । तस्माद्यत्किंचेमान्प्राणानापद्यते । एतमेव तत्सर्वं समवैति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानि । त एव त्रयोऽनुयाजा । स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाज. । तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नम् । त वा अनवानन्यजेदित्याहुः । तथो ह्यस्यैतदमृध्र भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । एक ह्येतस्य पर्व । अथ यदपर्वकं स्यात् । प्रतृण्ण वैव तिष्ठेल्लम्बेत वा । तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च । तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

'योऽयमवाङ् प्राण' अन्नमलविसर्जनहेतु स स्विष्टकृद्याग । धर्मभेदेनोक्तमर्थं समर्थयते—तमभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्य आहुतिभ्य' प्रधानहविर्भ्य सकाशात् 'अभ्यर्द्ध' अभिगत अर्द्धो देश । यथा प्रधानहविर्भि ससर्गो न भवति तथाभूतदेश त स्विष्टकृत जुहोति । यस्मादेव 'तस्मात्सर्वे' शार्ष्ण्या 'प्राणा' एतस्मादवाच प्राणात् 'बीभत्सन्ते' जुगुप्सन्ते । अपि च 'सर्वेषां' प्रधानहविषां उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृद्यागाय 'समवद्यति' सम्भूयावद्यनानि यत्, अत यस्मात् 'इमान् प्राणान्' शार्ष्ण्यान् यत्किमपि द्रव्य पृथक् पृथगापद्यत प्राप्त भवति त सर्वं एतमवाच प्राण 'समवैति' सम्प्राप्नोति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानीत्यादि । अण्डाभ्या सह त्रित्वम् । 'त एव त्रयोऽनुयाजा' यज्ञशरीरस्य शिश्नात्मका इत्यर्थ । तत्र 'योऽय वर्षिष्ठ' वृद्धतमस्तृतीयोऽनुयाज 'तदिद वर्षिष्ठमिव' लिङ्गात्मक 'शिश्नम्' । तत्रानवानपक्ष योजयति—त वा अनवानन्निति । 'अनवानन्' अनुच्छ्वसन् । त तृतीयमनुयाज वषट्कुर्यादित्यर्थ । तथैव सति हि अस्य शरीरस्य एतच्छिश्नम् 'अमृध्र अविच्छिन्न' भवति' इति अनवानपक्षाभिप्राय ॥ ३१ ॥

पक्षान्तरमाह—स वै सकृदवान्यादिति । "ते हात्रऽअमसत" इत्यत्र सकृदेकवार 'अवान्यात्'

(द्द्वौ) द्वौ बाहू द्वाऽऊरू। तऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठाऽयमेव प्राणऽइडा यत्तां नाग्नौ जुहोति यत्साऽप्रदग्धेव तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ३३

(णोऽस्थ्ये)अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्या। (०)माᳫँसᳫँ हविस्तन्मितं छन्दो यद्याज्याऽनुवाक्यास्तस्मात् समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूयऽ इव च हविर्गृह्णाति कनीयऽइव च तस्मात् माᳫँसान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति माᳫँसानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनैतेन यज्ञेन यां कामयते देवतां तां यजति यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

द्वौ बाहू द्वा ऊरू, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठा। अयमेव प्राण इडा। यत्ता नाग्नौ जुहोति। यत्सा अप्रदग्धेव। तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ॥ ३३ ॥

अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्या। मांसं हविः। तन्मितं छन्दः। यद्याज्याऽनुवाक्याः। तस्मात् समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्ति। अथ यद्भूय इव च हविर्गृह्णाति कनीय इव च। तस्मात् मांसान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति, मांसानि कृश्यतः कृश्यन्ति। तेनैतेन यज्ञेन या कामयते देवता ता यजति, यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

अवस्येत्। 'एतस्य' वर्षिष्ठस्य मध्यमस्य शिश्नस्य 'एकं हि पर्व' विद्यते, अतस्तस्मादवधानं यन्मध्ये अवसानं कृतम्। 'अथ' यत्तत् 'अपर्वकं स्यात्' पर्वरहितं स्यात् 'प्रतृण्णं वेर' ऊर्ध्वमुखमेवावतिष्ठेत, अथवा 'स्वेत' तत्र तु तयोः समावयो न घटेत। यस्मादेतत् सपर्वकं तदात्मकस्य तृतीयानुयाजस्य मध्यमास्य विच्छेदः। तस्मात् कारणात् एतदग्निमित्तवशात् कदाचिदुत्तिष्ठति कदाचित् अवपद्यते च। तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ३२ ॥

द्वौ बाहू इत्यादि। बाहुद्वयम्, ऊरुद्वयम्, 'चत्वारः पत्नीसंयाजाः' अतस्ते प्रतिष्ठात्मकाः। 'अयमेव' मध्यमः 'प्राणः' 'इडा'। यदस्मात् तामिडामग्नौ न जुहोति 'सा अप्रदग्धेव' प्रदाहरहितेव भवति। 'तस्मादयं' मध्यमः 'प्राणः' 'अनवतृण्णः' अविच्छिन्नः सदा वर्तते ॥ ३३ ॥

याज्यानुवाक्यानां हविषां च क्रमात् धात्वादयस्त्वनामाह—अस्थ्येव याज्यानुवाक्या इति। एतेषां यागानां या 'याज्यानुवाक्याः' तान्यस्थीन्येव। हविस्तु मांसमस्थर्नीयम्। याज्यानुवाक्या ऋच इति यत् 'तन्मितं' परिमितं छन्दः। कदाचिदपि न्यूनाधिकभावो न भवति। तस्मात्कारणात् अस्थीन्यपि 'मेद्यतः' स्थूलीभवतः 'कृश्यतः' कृशीभवतश्च शरीरे 'समावन्ति' समपरिमाणान्येव 'भवन्ति'। देहवृद्धिक्षयाभ्यां अस्थ्नां वृद्धिक्षयौ न स्त इत्यर्थः। हविषांस्तु मांसत्वं प्रतिपादयति—अथ यद्भूय इवेति। यागेषु हि कदाचित् 'हविः' 'भूय इव' अधिकमिव 'कनीय इव' अल्पमिव च गृह्णाति। 'तस्मात् मांसानि' 'मेद्यतः' स्निग्धगात्रस्य पुरुषस्य 'मेदन्ति' वर्धन्ते। "ञिमिदा स्नेहने" (धा. पा. दि. प. १३७) इति धातुः। 'कृश्यतः' पुरुषस्य 'कृश्यन्ति' क्षीणानि भवन्ति। "कृश तनूकरणे" (धा. पा. दि. प. १२१) इति धातुः। एवमभिदैवमध्यात्म

ता वुाऽएत्राः । (५) अनपोद्धार्य्याऽआहुतयो भवन्ति स यद्वैतासाम-पोद्धरेद्यथैकमङ्गꣳ श्रृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यादेवं तदन्यान्येव हवीꣳष्युप चाह्रियन्तेऽप च ह्रियन्ते ॥ ३५ ॥

ता वुाऽएताः । षोडशाहुतयो भवंति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुषो यज्ञ-स्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-६ ॥ (१. ६.) ॥

ता वा एता अनपोद्धार्या आहुतयो भवंति । स यद्वैतासामपोद्धरेत् । यथैकमंगं श्रृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यात् । एवं तत् । अन्यान्येव हवींष्युप चाह्रियतेऽप च ह्रियते ॥ ३५ ॥

ता वा एताः षोडशाहुतयो भवति । षोडशकलो वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । तस्मात्षोडशाहुतयो भवति ॥ ३६ ॥

च प्रयाजाज्यभागादीनां तत्तद्धर्मकतोक्ता । इदानीं तस्य फलमाह–तेनैतेन यज्ञेनेति । उक्तानां देवतानां मध्ये यां यां 'देवता' यजमान 'कामयते' 'यस्यै' देवतायै हविर्गृहीतं भवति, 'ता' कामयितव्यदेवता-रूपेण यजते ॥ ३४ ॥

एतासां प्रयाजादीनां अभ्यारम्भुक्तेषु अंगेषु मध्ये 'यथा एकमंग' 'श्रृणीयात्' हिंस्यात् । 'प्राणं वा निर्हण्यात्' 'एवं तत्' अपोद्धृतमंगं स्यात् । तस्मादेतानि प्रयाजानुयाजादीनि प्राच्योदीच्यानि अंगजातानि तत्प्रतिनियतावयवरूपतया यज्ञशरीरनिष्पादकानि इति सर्वेष्विन्त्रसाधारणानि । अन्येषां प्रधानहविषाम् । आवापोद्धारयोग्यतामाह–अन्यान्येव हवींषीति । 'उपाह्रियत' आज्यभागानंतरं स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं प्रधान-यागस्थाने प्रक्षिप्यन्ते प्रयोगांतरे 'अपह्रियते च' उद्ध्रियंते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्ता अंगाहुती सभूय प्रशंसति–ता वा एताः षोडशाहुतय इति । पंच प्रयाजा, द्वावाज्यभागौ, स्विष्टकृत्, इडा, त्रयोऽनुयाजा, चत्वारः पत्नीसंयाजा, इति षोडश सर्वत्र साधारण्येन भवंतीत्यर्थः । षोडश-कलो वै पुरुष इति । सप्त शीर्षण्याः प्राणाः, अवाङ्प्राण एक, इत्यष्टौ प्राणा, चत्वारि दोर्बाहवानि, चत्वारि ऊर्वष्ठीवानि च, अष्टावंगानि । एतत् षोडशावयवात्मकं खलु शरीरम् । यद्वा अत्रैव "पञ्चेमे प्राणा" इत्यादिना अनुक्रान्ता एव प्राणाद्याः षोडशकला ज्ञातव्याः । यस्मादेव षोडशकलात्मकस्य यज्ञशरीरस्य षोड-शाहुतिसाध्यता तस्मात् सर्वास्वपीष्टिषु 'एता षोडशाहुतय' भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । ६) ॥

१–पंच शीर्षण्या॰ प्राणा ५ द्वे चक्षुषी २ अवाङ्प्राण १ द्वावण्डौ २ शिश्न च १ द्वौ बाहू २ द्वावूरू २ मध्यम प्राण १ एवं षोडशकला वा १६ ॥

तद्वाऽअतो व्रतोपायनुऽउच्यते । युदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति युद्युऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति तुदारण्यमश्नीयादिति तुत्र स्थापयन्ति॥१॥

स युदि ग्राम्याऽओषधीरश्नाति। पुरोडाशस्य मेधमश्नाति युद्यारण्याऽओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति युदि व्वानस्पत्यमश्नातीध्मस्य मेधमश्नाति युदि पुयः पिबति सान्नाय्युस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति युद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति युदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥

तद्वा अतो व्रतोपायन उच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति । यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नाति-इति । तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयति ॥ १ ॥

स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति, पुरोडाशस्य मेधमश्नाति । यद्यारण्या ओषधीरश्नाति, बर्हिषो मेधमश्नाति । यदि वानस्पत्यमश्नाति, इध्मस्य मेधमश्नाति । यदि पयः पिबति, सान्नाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति । यद्यपः पिबति, प्रणीताना मेधमश्नाति । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥

तदाहुः । किमयनमिति स्वयꣳ हैवैते रात्रीऽअग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्व्वाऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिं जुहोति तेनोऽएतेषां मेधानां नाश्नाति ॥ ३ ॥

(त्ये) एते ह वै रात्री । सर्व्वा रात्रयः समवयंति याऽआपूर्य्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्व्वाः पौर्णमासीꣳ समवयन्ति याऽअपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्व्वाऽअमावास्याꣳ समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्त्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्व्वदा हैवास्य स्वयꣳ हुतं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–७ ॥ (१. ७.) ॥

तदाहुः किमयनमिति । स्वयं हैवैते रात्री अग्निहोत्रं जुहुयात् । स यद्धुत्वा प्राश्नाति, तेनापितृदेवत्यो भवति । आहुतिर्वा एषा । स यदेवैतामात्मन्नाहुतिं जुहोति । तेनो एतेषां मेधानां नाश्नाति ॥ ३ ॥

एते ह वै रात्री सर्वा रात्रयः समवयंति । या अपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयंति । या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वा अमावास्यां समवयंति । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति । सर्वदा हैवास्य स्वयं हुतं भवति ॥ ४ ॥

नीता आप प्रणीता गृह्यते । अशनपक्षे दोषस्य दुष्परिहारत्वात् अनशनपक्षोक्तदोष एव परिशिष्यत इत्याह–यदि नाश्नातीति ॥ २ ॥

अस्य दोषस्य प्रश्नपूर्वकं परिहारमाह–तदाहुः किमयनमिति । अनुष्ठानमार्गः क इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । अस्योत्तरं श्रुतिराचष्टे–स्वयम् इति । 'एते रात्री' "अ यतनस्योग द्विर्न्यापा" (पा. सू. ३।१।२९)। एवंरात्री यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । यजमानो हुतशिष्टं होमानन्तरं यत्प्राश्नाति 'तेन' प्राशनेन प्रागुदीरितपितृदेवत्यलक्षणदोषस्तस्य न भवति । मेधाशनलक्षणो दोषोऽपि नास्तीत्याह–आहुतिर्वा एषेति । यदग्निहोत्रहुतशेषभक्षणं, 'एषा आहुतिः' खलु । अत एवान्यत्र श्रूयते–"पयस्तुरुत्पयति द्विर्जुहोति, अथ के द्वे आहुती भवत इति, प्राणायैव वैश्वानरे द्वे आहुती जुहोति" इति । यस्मादेतां प्राशनरूपामाहुतिमेव आत्मरूपे वैश्वानरे अग्नौ जुहोति । अतोऽनेनैव कारणेन एषां प्रागुक्तानां पुरोडाशादीनां यज्ञियत्वात् न भुक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंरात्रौ विहितं स्वयं होमं प्रशंसति–एते ह वै रात्री इति । 'समवयंति' संप्राप्नुवंति एकीभवन्तीत्यर्थः । या आपूर्यमाणपक्षस्येत्यादि । यस्मिन्पक्षे चन्द्रः कलावृद्ध्या क्रमेणापूर्यते स शुक्लपक्ष आपूर्यमाणपक्षः । तस्य याः प्रतिपदादितिथिषु चतुर्दश 'रात्रयः' 'ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयंति' संप्राप्नुवंति । कलास्वपक्षयेण चन्द्रो यस्मिन्नपक्षीयमाणः स अपरपक्षः । तस्य 'या रात्रयः' 'ताः सर्वा अमावास्यां' प्रविशंति ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुराऽअतिमानेनैव कस्मिन्नु व्वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः १
(नोऽय) अथ देवाः । (ऽ) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥
(ए॑) स देवेभ्यऽआत्मानं प्रदाय । (या) अथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञं तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञऽइत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वय जुहुयामेति–स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव पराबभूवुः । तस्मान्नातिमन्येत । पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥ १ ॥
अथ देवा अन्योन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ । यज्ञो हैषामास । यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥
स देवेभ्य आत्मानं प्रदायाथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञम् । तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इति । आत्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

एव विदुष 'स्वय' पर्वणि जुह्वतो यजमानस्य अन्यासु रात्रिषु ऋत्विजा क्रियमाणोऽपि होम स्वय होम सम्पन्न इत्यर्थ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश काण्डे प्रथमेऽध्याये सप्तम ब्राह्मणम् ॥ (११–१–७) ॥

उक्तविध व्रतम् उपेयुषो यजमानस्य हविष्मत्ता ब्रुवन् तस्मिन्निष्क्रयणहेतुना दर्शपूर्णमासयागस्य प्रतिपादयितुं आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिमाह–देवाश्च वा असुराश्चेति । 'उभये' 'प्राजापत्या' प्रजापत पुत्रा अदित्यामुत्पादिता 'देवा' दित्यामुत्पादिता 'असुरा' 'पस्पृधिरे' स्पर्धां कृतवन्त । उभयस स्पर्धमानो स्पृनाव । ततस्तेषामुभयेषां मध्ये 'असुरा अतिमानेनैव' अस्मदतिरिक्त को नाम विद्यत यस्मिन् अस्मद्व्यतिरिक्ते श्रेष्ठे वय हविर्जुहवाम । स नास्त्येवेति अतिशयिताहङ्कारेण 'स्वेष्वेव आस्येषु' हविर्जुह्वत चरन्तः । तेनाहङ्कारेण 'ते' असुरा 'पराबभूवु' एवमतिमानस्य पराभवनिमित्तत्वात् स न कार्य प्रभाव इति प्रसङ्गादुपदिशति–तस्मान्नातिमन्येतेति । पराभवो नाश. तस्यैवैतन्मुखम् उपाय, 'अतिमान ' अहङ्कार इति 'यत्' ॥ १ ॥

इत्यमसुरै कृतमुक्त्वा देवै कृत दर्शयति–अथ देवा इति । 'अन्योऽन्यस्मिन्' अग्निरिन्द्रादौ देवे इन्द्र अग्न्यादौ देव इति परस्परव्यतिहारेण हवींषि 'जुह्वत' चेरुरित्यर्थ । 'तेभ्य' देवेभ्य प्रीत 'प्रजापतिः' 'आत्मान' स्वशरीर 'प्रददौ' प्रादित । आत्मा 'एषां' देवानां यज्ञात्मक 'आस' बभूव । तेन क उपयोग ? इति तत्राह–यज्ञो हीति । 'यज्ञ' खलु 'देवानां' तृप्तिनिमित्त 'अन्न' तदात्मक प्राप्य देवेभ्य कल्पितवानित्यर्थ ॥ २ ॥

स देवेभ्य इत्यादि । 'स' प्रजापतिः एव 'देवेभ्य आत्मान' स्वशरीर 'प्रदाय' तन्निष्क्रयणाय

स ऽएतेन यज्ञेन । देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीत स यद्व्रतमुपैति यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानं प्रायच्छदेवमेवैष ऽएतद्देवेभ्यऽआत्मानं प्रयच्छति तस्मादु संयत ऽएवैताꣳ रात्रिं चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवꣳ हविर्ह्येष देवानां भवति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्यऽआत्मानं निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीतैवमथ यद्धविर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति हविरनुवाक्ययाऽनुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेव निष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥

स एतेन यज्ञेन देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत । स यत् व्रतमुपैति । यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं प्रायच्छत् । एवमेवैष एतद्देवेभ्य आत्मानं प्रयच्छति । तस्माद् संयत एवैतां रात्रिं चिचरिषेत् । यथा हविषा चरेत् एवम् । हविर्हि एष देवानां भवति ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते । यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीत । एवम् ।

यज्ञरूपामात्मन प्रतिकृतिम् ' असृजत ' सृष्टवान् । यत एव प्रजापतिशरीरस्य प्रतिमा यज्ञ तस्मात् प्रजापतियज्ञयो तादात्म्यव्यवहार इत्याह—तस्मादाहुरिति । आत्मनो ह्येतमिति प्रागुदीरितहेतुयोजनम् । ' प्रतिमा ' प्रतिबिम्ब प्रतिकृतिरिति पर्याय. ॥ ३ ॥

स एतेन यज्ञेनेत्यादि । ' स ' प्रजापति इत्थं सृष्टेन स्वशरीरप्रतिकृतिभूतेन ' एतेन यज्ञेन ' ' देवेभ्य ' सकाशात् ' आत्मान ' स्वशरीर ' निरक्रीणीत ' यज्ञरूपस्यैतस्य देवेभ्यो दत्वा पुन स्वशरीर स्वीकृतवानित्यर्थ । इत्थं आख्यायिकया सिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—स यत् व्रतमुपैतीति । दर्शपूर्णमासयागे प्रागुक्तलक्षण ' व्रतमुपैतीति ' यदस्ति । एतेन प्रजापतिरिव देवेभ्य स्वयमपि आत्मान स्वशरीर हविष्ट्वेन प्रयच्छति । तस्माद्धविर्दोषपरिहाराय 'एता' औपवसथीयदिवसस्य रात्रिं 'संयत एव' सम्यक् नियतेन्द्रियव्यापार एव सन् ' चिचरिषेत् ' चरितुं वर्तितुमिच्छेत् । दृष्टान्तेनोपपादयति—यथा हविषेति । 'यथा' संयत सन् 'हविषा चरेत्' यजेत । एवं एतस्यां रात्रावपि संयतो भवेदित्यर्थ. । तत्र कारणमाह—हविर्हीति इति । ' एष ' व्रतचारीविवान् यजमान औपवसथ्यदिवसे देवाना स्वयमेव हविर्भवति । ' हि ' यस्मादेवं तस्मात्संयतश्चरेदिति सम्बन्ध ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञमित्यादि । अथानन्तर परस्मिन् दिवसे ' यत् ' यदा ' यज्ञ ' दर्शपूर्णमासादिलक्षण ' तनुते ' विस्तारयति । तत्तदा तेनैव ' यज्ञेन ' हि मूल्येन ' देवेभ्य. ' सकाशात् औपवसथ्यदिवसे दत्त स्वमात्मानं

---

१ श. ब्रा. ११ । १ । १ । ३ । इत्यत्र ॥

स यथाऽप्रशीर्णो वृक्षः । (५) एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवान्वाहार्य्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति तस्मादन्वाहार्य्यो नामैवमु हास्यैष सर्व्वऽएव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति यद्यज्ञः स ह सर्व्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति यऽएवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-८ ॥ (१. ८.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-१ ॥

अथ यदग्निर्निर्वपति । हविर्भिरेवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति । हविरनुवाक्यया । अनुवाक्यामवदानेन । अवदानं याज्यया । याज्यां वषट्कारेण । वषट्कारमाहुत्या । तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥

स यथाऽप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवति । आहुतिमेवान्वाहार्येण निष्क्रीणाति । तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति । तस्मादन्वाहार्यो नाम । एवमु ह अस्यैष सर्व एव यज्ञो निष्क्रीतो भवति । एष ह वै यजमानस्यामुष्मिन् लोक आत्मा भवति । यद्यज्ञः । स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिन् लोके संभवति । य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

'निष्क्रीणीते' पुनः स्वीकरोति । 'यथैव' खलु 'प्रजापतिः' पुरा स्वमात्मानं देवेभ्यो दत्त्वा तत्प्रतिनिधिकेन यज्ञेन दत्त्वा स देवेभ्यः प्रदाय पुनः स्वशरीरमगृह्णात् । एवं यजमानोऽपि करोतीत्यर्थः । यज्ञादीनामपि उत्तरेण निष्क्रयणप्रकारमाह—अथ यदग्निरिति । यदा खलु हविर्निर्वपति तेन 'हविर्भिरेव' तं यज्ञं 'निष्क्रीणाति' । तत्र 'हविरनुवाक्यया' 'अनुवाक्यामवदानेन' 'अवदानं याज्यया' 'याज्यां वषट्कारेण' 'वषट्कारमाहुत्या,' सर्वत्र निष्क्रीणातीति संबन्धः । तस्याहुतिरेवेत्यादि । 'तस्य' यज्ञस्य संबन्धिनी 'आहुतिरेव' 'अनिष्क्रीता' अस्वीकृता भवति इति ॥ ५ ॥

ततो यजमानस्य 'अप्रशीर्णः' मग्नाग्रः 'वृक्षः' इव 'यज्ञो भवति' उपरि अवस्थितायाः आहुतेः अनिष्क्रीतत्वात् । अथैतद्दोषपरिहाराय तन्निष्क्रयमाह—आहुतिमेवेति । योऽयमन्वाहार्याख्यो दक्षिणात्वेन देय ओदनः तेन तामाहुतिमेव 'निष्क्रीणाति' । तन्नामनिर्वचनेन दोषशमनसामर्थ्यं तस्य प्रतिपादयति—तद्यदेतदिति । तत्र 'यज्ञस्य' संबन्धि 'यदेतत्' 'हीनं' विकलमङ्गमस्ति तत् 'अन्वाहरति' पुनः संदधाति । यस्मादेव तस्मादयमन्वाहार्यो नाम्ना संपन्नः । अन्वाहरति दोषजातमनेन शमयतीति करणसाधनोऽयम् । एवमु हास्यैषेति प्रतिपादितस्यास्य यज्ञनिष्क्रयणस्य निगमनम् । एवं निष्क्रीतस्य यज्ञस्य क उपयोगः ? इति तत्राह एष ह वा इति । 'एष' खलु निष्क्रीतः 'यज्ञः' अस्य 'यजमानस्य' 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'आत्मा' देहो 'भवति' । 'स' खलु 'यजमानः सर्वतनूरेव' सर्वावयवसम्पूर्ण एव सन्

'अमुष्मिन्' स्वर्गे ' लोके ' ' सम्भवति ' उत्पद्यते । ' य ' एवमुक्तप्रकार ' विद्वान् ' निष्क्रीत्या ' निष्क्रयणेन दर्शपूर्णमासाभ्यां ' यजते ' स इति सबन्ध ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये अष्टम ब्राह्मणम् ॥ (११-१-८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्पिपञ्चसीरीन्त्रिदशतरुलता धेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्षो रुक्मवाजिद्विपमहितरथो सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलममतुलं स्वर्गजं वर्णमुख्य ,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्कर पार्वतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । १) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । (तऽए) एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञऽउपनमति स यद्यजते तद्द्वितीयं जायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधति स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयं जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायतऽइत्याहुः ॥ १ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (ताऽए) एकादश सामिधेनीरन्वाह दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताऽएतावान्वै पुरुषस्तदेनं कृत्स्नं जनयत्यथ यदूर्ध्वꣳ सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायते । अथ यं यज्ञ उपनमति—स यद्यजते तत् द्वितीयं जायते । अथ यत्र म्रियते—यत्रैतमग्नावभ्यादधति—स यत्ततः संभवति—तद् तृतीयं जायते । तस्मात् त्रिः पुरुषो जायत इत्याहुः ॥ १ ॥

ता वा एता एकादश सामिधेनीरन्वाह । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान् वै पुरुषः । तदेनं कृत्स्नं जनयति । अथ यदूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः । सा प्रतिष्ठा । तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ विशिष्टजन्महेतुतया सामिधेनीः प्रशंसन् पुरुषस्य जन्मत्रयमाह—त्रिर्ह वै पुरुष इति । 'पुरुषः' शरीरी त्रिस्त्रिर्वारं खलु 'जायते' । तदेव जन्मत्रितयं दर्शयति—एतन्न्वेवेति । मातापितृसकाशात् यत् प्रथमं जन्म तदेकम् । अथानन्तरं 'यं' पुरुषं 'यज्ञः' सोमयागः 'उपनमति' प्राप्नोति 'सः' यदि तेन 'यजते' तदस्य पुरुषस्य दीक्षारूपं 'द्वितीयं' जन्म भवति । अथानन्तरमायुरवसाने 'यत्र' यजमानः 'म्रियते' पञ्चत्वं गच्छति, अनन्तरं 'यत्र' 'एनमग्नावभ्यादधति' अन्त्येष्टिविधानेन प्रक्षिपन्ति, तदोऽनन्तरमेव 'सः' यजमानः अमुष्मिन् लोके अपूर्वमयशरीरः सन् ततः 'संभवति' उत्पद्यते इत्यनेन भोगायतनं तदस्य 'तृतीयं' जन्म । उक्तेऽर्थे प्रसिद्धिं संवादयति—तस्मात् त्रिः पुरुष इति । 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति ([illegible]) ॥ १ ॥

इत्थं त्रीणि जन्मानि प्रदर्श्य यज्ञादेव पुनर्जन्मत्रयं प्रदर्शयन् सामिधेनीभिरुत्पादितं प्रथमं जन्म समर्थयते—ता वा एता इति । 'ताः' प्रसिद्धाः "प्र वो वाजा" इत्याद्याः 'एताः' एकादशर्चः । दश वा इति ।

नव प्रसवस्य व्याहृतयः । (यो) नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनं द्वितीयं जनयत्याश्रावणं प्रत्याश्रावणᳪं सा प्रतिष्ठाऽथ यद्देवादः सूक्ते जन्मोद्यते तदेनं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाजा ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । (तऽए) एतमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

नव प्रसवस्य व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणाः । तदेनं द्वितीयं जनयति । आश्रावणं प्रत्याश्रावणं सा प्रतिष्ठा । अथ यद्देवादः सूक्ते जन्मोद्यते, तदेनं तृतीयं जनयति । पत्नीसंयाजा एव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतमेवैनमेतद्यज्ञात् त्रिर्जनयति । तासामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

सप्त शीर्षण्या , द्वौ अवाचौ, नाभिर्दशमी । इति दश शरीरे प्राणाः । तेषामात्मा मन एव ' एकादशः ' दश-दशमध्यगतः । एते ' प्राणाः ' यस्मिन् शरीरे वर्तन्ते । एतत्परिमाण एव खलु ' पुरुषः ' भवति । यदेव अनया सामिधेन्योपेतैकादशसंख्यया ' कृत्स्न ' सर्वावयवयुक्तमिव ' जनयति ' । ' अथ यत् सामिधेनीभ्यः ऊर्ध्वं ' सामिधेन्यनुवचनादूर्ध्वकालमनुष्ठेयं प्रयोगजातमस्ति । तदस्य जातस्य पुरुषस्य ' सा प्रतिष्ठा ' जीवनाश्रयम् । तस्मादेनं पुरुषं सामिधेन्यनुवचनेन कृत्स्नेन ' जनयित्वा ' शेषेण प्रयोगजातेन ' प्रतिष्ठा-पयति ' प्रतिष्ठितं करोति ॥ २ ॥

द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति—नव प्रसवस्येति । प्रसवः सामिधेन्यनुवचने प्रेषं तदेव " समिध्यमानायानु-ब्रूहि " इत्येवरूपेण वाक्येन क्रियते तदत्र प्रसवशब्दाभिधेयम् । तस्य ' नव व्याहृतयः ' नवाक्षराणि भवन्ति । ताभिर्नवव्याहृतिभिः नवप्राणात्मकमेव पुरुषं ' द्वितीयं ' ' जनयति ' । यद्वा " अग्निर्होता वेत्त्वग्निः " इति प्रयोगरूपो यः प्रवरादावभिहितः, सोऽत्र प्रसवशब्दाभिधेयः तत्र विद्यमानानि नव वाक्यानि ' नव व्याहृ-तयः ' अभिधीयमानम् । तदनन्तरम् यत् " ओ श्रावय " इति आश्रावणं तस्य " अस्तु श्रौषट् " इति यत् ' प्रत्याश्रावणं ' तदेवास्य जातस्य पुरुषस्य ' प्रतिष्ठा ' जीवनाश्रयम् । तृतीयं जन्म प्रतिपादयति—अथ यद्देवाद इति । अदःशब्देन प्रथमकाण्डे प्रस्तरप्रहरणविधायकं ब्राह्मणं (श. प. ब्रा. १ । ८ । ३-२) परामृश्यते । तत्र ' सूक्ते ' यजमानस्य प्रस्तरस्य स्वर्गलोकात्मके आहवनीये प्रहरणविधानम् यज्जन्म प्रतिपादितं तदत्र तृतीयं जन्म इत्यर्थः । तत्र जन्मनि जातस्य पत्नीसंयाजाख्या यागा एव ' प्रतिष्ठा ' जीवनाश्रयम् ॥ ३ ॥

एतत् यज्ञसंबन्धि जन्मत्रयं पूर्वोक्तजन्मत्रयदृष्टान्तेन निगमयति—त्रिर्ह वा इति । " पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति " इत्यादिना यथा पुरुषस्य त्रीणि जन्मानि प्रतिपादितानि । एवमेतद्धि ' एनं ' यजमानं यज्ञादेव त्रिर्जनयति । ' तासां ' सामिधेनीनां आद्यन्तयोरावृत्तिं विधाय प्रशंसति—तासामेकादशानामिति । ' प्रथमा ' " प्र वो वाजा " इत्येषा । ' उत्तमा ' " आजुहोत " इत्येषा ॥ ४ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । (न्यो) द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजाऽइडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च तान्युपोदशाहुतयोऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रतिगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पञ्चदशाहुतयः । (स्ता) तासां पञ्चदशानामाहुतीनामेताऽअनुवाक्याऽएताः पञ्चदश सामिधेन्यऽएतासामनुवाक्यानामेता याज्या यऽएवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूपमेतेनो हास्यैताऽआहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेताऽअनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-९ ॥ (२. १.) ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ । पञ्च प्रयाजाः । इडा । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्तवाकश्च । शंयोर्वाकश्च । तान्युपोदशाहुतयः । अथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रतिगृह्णाति । समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पंचदशाहुतयः । तासां पञ्चदशानामाहुतीनाम् एता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्यः । एतासामनुवाक्यानामेता याज्याः । य एवात्र मंत्रः । यो निगदः–तद्याज्यारूपम् । एतेनो हास्यैता आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्ति । एताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता अनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १ ॥

(न्त्र) अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः पशवस्तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २ ॥

(न्द्वय) द्व्यक्षरो वषट्कारः । (द्वो) द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्द्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ ३ ॥

(न्त्सो) सोऽयं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठितऽएवमेवैष ऽएतल्लोकान्प्रतिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो यऽएवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥

(त्तेऽथ) अथ यद्वषट्कृते जुहोति । (त्ये) एष वै वषट्कारो यऽएष तपति सऽएष मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः सꣳस्करोति तदेनमतो जनयति सऽएतं मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वाऽअस्यात्मा भवति तद्यज्ञऽएव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यतऽएतेनो हास्य सर्वे यज्ञकतवऽएतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ शतं ॥ ५६०० ॥

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री । त्रय इमे लोकाः । इमानेवैतल्लोकान् देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप् । चतुष्पादाः पशवः । तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २ ॥

द्व्यक्षरो वषट्कारः । द्विपाद्वै पुरुषः । तत्पुरुषमेवैतद्द्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ ३ ॥

सोऽयं द्विपात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । एवमेवैष एतल्लोकान् प्रतिष्ठापयति । लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति । पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयति । एवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । य एवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥

अथ यद्वषट्कृते जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति । स एष मृत्युः । तदेनमुपरिष्टा-

---

अथ प्रसङ्गात्, अनुवाक्यायाज्ययोः छन्दोविशेषं विधाय स्तौति—गायत्रीमनुवाक्यामिति । गायत्रीच्छन्दस्कां होता अनुवाक्यामनुब्रूयात् । त्रिपदा वा इत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्पशूनेवैतदित्यादि । तत्तेन 'त्रिष्टुभा' यजनेन गायत्रीपादैः 'प्रतिष्ठितेषु' त्रिषु 'लोकेषु' 'देवाः' 'चतुष्पदा त्रिष्टुप्' 'चतुष्पादाः पशवः' 'तान्' पशून् 'प्रत्यष्ठापयन्' ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वषट्कारानन्तरभाविनं होमविधिमनूद्य प्रशंसति—अथेति । 'य एष' सूर्यः 'तपति' प्रकाशते लोके 'एष

(क्ता८अ) अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । (त्ये) एषा ह वाऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति स यदैवं विदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येह्ययं वै तेऽइहात्माऽस्मीति तद्यदाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-१० ॥ (२. २.)

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (त्तु) तद्देवानसृजत तद्देवान्त्सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥

न्मृत्योः संस्करोति । तदेनमतो जनयति । स एतं मृत्युमतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्यात्मा भवति । तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यते । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥

अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा ह वा अस्याहुतिरमुष्मिन् लोक आत्मा भवति । स यदैवं विदस्माल्लोकात्प्रैति । अथैनमेषाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयति । एहि, अयं वै त इहात्माऽस्मीति । तद्यदाह्वयति । तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तद्देवानसृजत । तद्देवान् सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयत् । अस्मिन्नेव लोकेऽग्निम्, वायुमंतरिक्षे, दिव्येव सूर्यम ॥ १ ॥

एव ' वषट्कार. ' । 'स एष.' वषट्कारात्मकः सूर्य 'मृत्यु.' । तमतिक्रम्य होमेन ' एन ' यजमान ' मृत्यो-रपरिष्टात् संस्करोति ' । ' तदेन ' ' अत. ' तस्माद्धोमात् ' जनयति ' जातश्च यजमान. ' एत मृत्यु ' 'अतिमुच्यते' मृत्युगोचरान्मुक्तो भवति । तत्र कारणमाह—यज्ञो वा अस्येति । ' अस्य ' यजमानस्य ' यज्ञः ' खलु ' आत्मा ' शरीर ' भवति ' । ततस्तस्माद्यज्ञशरीरात्मको ' भूत्वा ' वषट्कारात्मकं ' मृत्युम् अतिमु-च्यते ' । यतः सर्वेषु यज्ञक्रतुषु वषट्कृते होम । एतेनैव हेतुना ' अस्य ' यजमानस्य ' सर्वे यज्ञक्रतवः ' यज्ञा दर्शपूर्णमासादयः, यूपवन्तः क्रतवः, उभयविधाश्चैते वषट्कारात्मकाः ' एत मृत्युम् अतिमुक्ताः ' अति-क्रम्यावस्थिता. ॥ ५ ॥

अथाहुतिशरीरत्वं यजमानस्य प्रतिपादयति—अथ यामेतामिति । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा या एषा यज्ञेषु आहुतिर्हूयते । ' एषा ' खलु ' अमुष्मिन् ' स्वर्गे ' लोके ' ' अस्य ' यजमानस्य ' आत्मा ' शरीरम । ' एव वित् ' एतदर्थवित् ' सः ' यजमान. ' यदा ' ' अस्मात् ' भूलोकात् ' प्रैति ' प्रगच्छति । ' अथ ' तदा ' एतस्य ' यजमानस्य ' पृष्ठे ' पश्चाद्भागे सती भवन्ती ' एषा ' आहुतिः ' आह्वयति ' हे यजमान ! ' एहि ' आगच्छ । ' ते ' त्वदीयः ' आत्मा ' अहं इहास्मिन् स्थाने ' अस्मि ' भवामि । अत आगच्छेति । अत एवाथर्वशिरसाम्नायते " एह्येहीति ता आहुतय. सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति " इति । आहुतिनामनिर्वचनं करोति—तद्यदाह्वयतीति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११-२-२) ॥

इत्थं सामिधेनीप्रसंगेनागतान् अनुवाक्यावषट्काराहुतिरूपान् पदार्थान् स्तुत्वा, अथ सामिधेन्यनंतर-भाविनौ आघारौ तत्संबन्धिनः स्रोतुं तदुत्पत्तिम् आख्यायिकया प्रतिपादयति—ब्रह्म वा इदमिति । ' इदं '

(म) अथ येऽतऽऊर्ध्वा लोकाः । (स्त) तद्याऽअतऽऊर्ध्वा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा हैवेमऽआविर्लोकाऽइमाश्च देवताऽएवमु हैव तऽआविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥

(द) अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । (त्त) तत्परार्द्धं गत्वैक्षत कथन्विमाँल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्द्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्योऽअपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदꣳ रूपमिति तद्रूपमेतावद्वाऽइदं यावद्रूपं चैव नाम च ॥ ३ ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वा लोकाः । तद्या अत ऊर्ध्वा देवताः । तेषु ता देवता व्यारोहयत् । स यथा हैवेम आविर्लोका इमाश्च देवताः । एवमु हैव त आविर्लोकास्ताश्च देवताः । येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं गत्वैक्षत । कथं न्विमान् लोकान् प्रत्यवेयामिति । तद् द्वाभ्यामेव प्रत्यवैद् । रूपेण चैव नाम्ना च । स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम । यस्यो अपि नाम नास्ति । यद्वेद रूपेणेदं रूपमिति—तद् रूपम् । एतावद्वा इदं यावद्रूपं चैव नाम च ॥ ३ ॥

नामरूपात्मकं दृश्यं जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं सत्प्रज्ञानादिफललक्षणं मायाशक्तिसहितम् अद्वितीयं यज्जगत्कारणं 'ब्रह्म' तदेव 'आसीत्' वटबीजे वटवृक्षवत् तद्गतं लीनमासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्म भूतभौतिकात्मकं जगत् प्रथमं सृष्ट्वा तदधिष्ठातॄन् ' देवानसृजत ' ' सृष्ट्वा ' च तान् ' एषु ' पृथिव्यादिलोकेषु विभज्यारोहयत् । कस्मिन् लोके कमिति तदाह—अस्मिन्नेवेति । 'अग्निम्' 'अस्मिन् लोके' लोकाधिष्ठातृत्वेन विभज्यारोहयत् । एवमुपरितनलोकानामपि । अधिष्ठातृदेवतासम्बन्धसद्भावात् लोकत्रयवत् प्रकाशमानत्वं साधारणम् इत्याह—स यथा हैवेति । 'स' इति लिङ्गव्यत्ययः । तद्यथेत्यर्थः । यथैव खलु एते पृथिव्यादिलोकाः 'इमाः' अग्न्यादयः ' देवताश्च ' ' आविः ' प्रकाशमाना अस्माकं अपरोक्षा भवन्ति । एवमेव खलु एते ऊर्ध्वादिलोकाः तदधिष्ठातृदेवताश्च ' आविः ' प्रकाशन्ते । तदूर्ध्वाख्यं निर्दिशति—येष्विति ॥ १—२ ॥

' अथ ' देवतानां आरोहणानन्तरं ' तत् ' ' ब्रह्मैव ' ' परार्द्धं ' सत् उत्कृष्टं सर्वलोकातिभूतं सत्यं सत्यलोकाख्यं स्थानं ' अगच्छत् ' प्राप्नोत् । आत्मीयं स्थानं ' गत्वा ऐक्षत ' व्यचारयत् । केन खलु प्रकारेण ' इमान् ' पृथिव्यादीन् सर्वान् ' लोकान् ' 'प्रत्यवेयाम्' प्रत्येकं प्राप्नुयामिति । एवं विचार्य ' द्वाभ्यामेव प्रत्यवैत् ' व्याप्नोत् । ते द्वे एव दर्शयति—रूपेण चैव नाम्ना चेति । तयोर्नामरूपयोः स्वरूपमाह—स यस्य कस्य चेति । 'स' इति पूर्ववत् वाक्यालङ्कारे । ' यस्य ' कस्यचित् वस्तुनः 'नाम अस्ति' घटः पटः इत्येवमादिवाचकः शब्दो विद्यते ' तन्नाम ' । तथा 'यस्य' वस्तुनः ' नाम नास्ति ' तदभावे ' इदं रूपमिति' स्वरूपेण ' यत् ' वस्तु 'वेद' पुरुषो जानाति । तन्नामशून्यं स्वरूपेण ज्ञायमानं वस्तु 'रूपम्' । इदं कृत्स्नं जगत् एतावदेव परिमाणं नाम च रूपं चैव इति यावत् । तावदेव कृत्स्नं जगत्, अन्तर्भूतत्वात् । न खलु आकारशून्यं नामशून्यं च वस्तु सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महती ऽअभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महती ऽअभ्वे व्वेद महद्धैवाभ्वं भवति ॥ ४ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये व्वेद महद्धैव यक्ष्यं भवति तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमेव यद्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो व्वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥

मर्त्या ह वाऽअग्रे देवाऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणाऽऽपुरथामृताऽआसुः स यं मनसऽआधारयति मनो वै रूपं मनसा हि व्वेदेदमिति रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं व्वाचाऽआधारयति व्वाग्वै नाम व्वाचा

ते हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे वेद । महद्धैवाभ्वं भवति ॥ ४ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये वेद । महद्धैव यक्ष्यं भवति । तयोरन्यतरत् ज्यायो रूपमेव । यद्यपि नाम रूपमेव तत् । स यो हैतयोर्ज्यायो वेद । ज्यायान् ह तस्माद् भवति । यस्मात् ज्यायान् बुभूषति ॥ ५ ॥

मर्त्या ह वा अग्रे देवा आसुः । स यदैव ते ब्रह्मणाऽऽपुः । अथामृता आसुः । स यं मनस आधारयति । मनो वै रूपम् । मनसा हि वेदेद रूपमिति । तेन रूपमाप्नोति । अथ यं वाच आधा-

---

तयोर्नामरूपयोर्गुणविशेषं तद्वेदनफलं च प्रशंसति—ते हैते इति । जगत्कारणस्य 'ब्रह्मणः' 'ते एते' नामरूपे 'महती अभ्वे' सम्यग्विकारस्वरूपे । अभ्वमिति रूपनाम । महद्धैवाभ्वं भवतीति । अभ्वगुणस्य वेदिता स्वयमपि तादृक् महत्त्ववान् 'महदभ्वं' व्यापकं रूपं भवति । "तं यथायथोपासते तदेव भवति"— (श. प. ब्रा. १०।५।२) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

यक्ष्यशब्देऽप्येवं योज्यम् । 'यक्ष्ये' पूज्यस्वरूपे । " स यो हैव महद्यक्षं प्रथमजं वेद " इत्यादौ तथैव व्याख्यानात् । "यक्ष पूजायाम्" (धा. पा. चु. उ. १९९) इति धातोर्निष्पन्नोऽयं यक्ष्यशब्दः । तत्र रूपस्याधिक्यमाह—तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमिति । 'ज्यायः' वृद्धतरम् । ज्यायस्त्वं प्रतिपादयति—यद्यपि नामेति । 'यद्' यस्यापि वस्तुनो 'नाम' अस्ति तदपि नाम वस्तुस्वरूपमपि 'रूपमेव' भवति साकारत्वात् । अतो नाम्नोऽपि रूपानुप्रवेशात् रूपमेव ज्याय इत्यर्थः । एतद्वेदितुः फलमाह—स यो हैतयोरिति । 'एतयोः' नामरूपयोः । 'यस्मात्' पुरुषात् 'ज्यायान् बुभूषति' ज्येष्ठः अधिकतरः भवितुमिच्छति । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

एवमवस्थितयोर्नामरूपयोर्ब्रह्मणो व्याप्तिरेव मृतत्वकारणमित्याह—मर्त्या ह वा इति । 'अग्रे' नामरूपाभ्यां व्याप्तेः पूर्वं हविरादिदोषवर्जिताः अप्यमी 'देवाः' 'मर्त्याः' मरणधर्माणः 'आसुः' अभूवन् । 'यदैव' एव 'ते' 'ब्रह्मणा' नामरूपाभ्याम् 'आपुः' व्याप्ताः 'अथ' अनन्तरं 'ते' व्याप्त-

हि नाम गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावद्रूपं चैव नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥

(स्त) तद्वाऽअदऽआग्नेय्यामिष्टाऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत तं यथाऽतन्वत तद्यज्ञं तन्वानानृषीन्गन्धर्वाऽउपनिषेदुस्ते ह स्म संनिदधतीदं वाऽअत्यरीरिचन्निदमूनमक्रन्निति स यदैषां यज्ञः संतस्थेऽथैनांस्तद्दर्शयाञ्चक्रुरिदं वाऽअत्यरीरिचतेदमूनमकर्तेति ॥ ७ ॥

यति । वाग्वै नाम । वाचा हि नाम गृह्णाति । तेनो नामाप्नोति । एतावद्वा इदं सर्वम् । यावद्रूपं चैव नाम च । तत्सर्वमाप्नोति । सर्वं वा अक्षय्यम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । अक्षय्यो लोकः ॥६॥

तद्वा अद आग्नेय्यामिष्टा उच्यते । यथा तद् ऋषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत । तं यथाऽतन्वत । तद्यज्ञं तन्वानानृषीन् गंधर्वा उपनिषेदुः । ते ह स्म सन्निदधति । इदं वा अत्यरीरिचन्, इदमूनमक्रन्निति । स यदैषां यज्ञः संतस्थे । अथैनांस्तद्दर्शयाचक्रुः । इदं वा अत्यरीरिचत, इदमूनमकर्तेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्राप्त्या 'अमृता' अमरणधर्माण बभूवु । अतोऽत्रापि दर्शपूर्णमासयो ब्रह्मप्राप्त्युपायतया नामरूपात्मकौ आघारौ क्रियेते इति प्रकृतमनुसरति—स यं मनस इति । 'यं' प्रथममाघारं 'मनसा' मन्त्ररहितत्वेन केवलमनो व्यापारमात्रेणाघारयति तेन ब्रह्मरूपविलक्षणं रूपमाप्नोति । एतत्सिद्धये मनसो रूपतादात्म्यं प्रतिपादयति—मनो वै रूपमिति । 'हि' यस्मात् 'इदं' वस्तु एतद्रूपम् एवमाकारमिति मनसा 'वेद' जानाति तस्मात् वेद्यस्य रूपस्य तद्वेदनकरणस्य मनसः तादात्म्योपचार इत्यर्थः ॥

नामरूपात्मकस्य प्रपञ्चस्य मध्ये प्रथमाघारेण रूपप्राप्तिरुक्ता । तथैव नामप्राप्तिरपि द्वितीयाघारेण भवतीत्याह—अथ यं वाचा आघारयतीति । 'वाचा' वाङ्निर्वर्त्येन मन्त्रेण यमाघारयति । तेनैव ब्रह्मणः सम्बन्धिनामप्रपञ्चमाप्नोति । करणभूताया वाचो नाम्नश्च तादात्म्यमुक्तार्थसिद्धये प्रतिपादयति—वाग्वै नामेति । वागिन्द्रियमेव हि नाम नामधेयरूपः शब्दः । निर्वर्त्यनिर्वर्तकयोरभेदोपचारादित्यर्थः । इत्थं नामरूपप्राप्तिद्वारा यजमानस्य कृत्स्नजगत्प्राप्तिरेव भवतीत्याह—एतावद्वा इति । नामरूपात्मकमेवेदं कृत्स्नं जगद् । अतस्तदवाप्त्या सर्वं जगदाप्नोतीत्यर्थः । सर्वावाप्तिफलमाह—सर्वं वा अक्षय्यमिति । यत् सर्वं जगत् तदक्षय्यं क्षेतुमशक्यम् । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा सू ६।१।८१) इति निपात्यते । अत अक्षय्यसर्वजगत्प्राप्त्या यजमानस्य 'सुकृतं' पुण्यं तत्फलभूतो लोकश्च उभयं क्षयरहितं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ शंय्वाकान्ते समन्त्रकमभिमर्शनं विधित्सुस्तस्य निमित्तं प्रतिपादयति—तद्वा अद आग्नेय्यामिष्टा उच्यत इति । 'अदः' अमुत्र आधानप्रकरणे या आग्नेयी इष्टिरुक्ता तद्विषये किञ्चिदुच्यते । वदेः कर्मणि यक् (पा सू. ११३।१२)। तत्र 'यथा' येन प्रकारेण 'ऋषिभ्यः' मन्त्रद्रष्टृभ्यः 'यज्ञः प्रारोचत' प्ररोचमानः यज्ञः 'ते' ऋषयः यथा 'अतन्वत' अकुर्वन । एतत्सर्वं तत्र आग्नेय्यामिष्टौ प्रतिपादितम् । तत्र यज्ञं 'तन्वानान्'

स यदतिरिरेचयांचक्रुः । (र्य) यथा गिरिरेवं तदासाथ यदूनं चक्रुर्यथा श्वभ्राः प्रदरा एवं तदास ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोराह । तदभिमृशति यन्न नमश्च तऽउप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठन्तु स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवति यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तत्स्विष्टं तेनो तदुभयं शमयत्येवमु हास्यैतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति य ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्ते ह ते गंधर्वाऽआसुः सूर्यं यवमान्कृपिरुद्दालवान्धानान्तर्वान् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥११-१-११॥ (२. ३.) ॥

स यदतिरेचयांचक्रुः । यथा गिरिः, एवं तदास । अथ यदूनं चक्रुः । यथा श्वभ्राः प्रदराः, एवं तदास ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोराह । तदभिमृशति । "यन्न नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व, स्विष्टे मे संतिष्ठस्व" इति । स यदतिरेचयति । तन्नमस्कारेण शमयति । अथ यदूनं करोति । उप चेति । तेन तदन्यूनं भवति । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्वेति । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तच्छिवम् । तेन तदुभयं शमयति । स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तत्स्विष्टम् । तेनो तदुभयं शमयति । एवमु हास्यैतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति । य एवं विद्वानेवमभिमृशति । तस्मादेवमेवाभिमृशेत् । ते ह ते गंधर्वा आसुः । सूर्यं यवमान् कृपिरुद्दालवान्धानांतर्वान् ॥ ९ ॥

तान् 'ऋषीन्' 'गंधर्वा उपनिषेदुः' उपनिषण्णाः समीपस्था बभूवुः । 'ते' च गंधर्वाः प्रयोगवेलायां 'सन्निदधति स्म' सन्निधाय प्रत्यवेक्षणं कृतवन्तः । तत्प्रकारमाह—इदं वा अत्यरीरिचन्निति । 'इदं' खलु ऋषयः 'अत्यरीरिचन्' अतिरिक्तमकुर्वन् । रिचेः ण्यन्तस्य चङि रूपम् । 'इदं' खलु अग 'ऊनं' विकलं 'अक्रन्' अकुर्वत । कृञो लुङि "मन्त्रे घस०" (पा. सू. २।४।८०) इति च्लेर्लुक् । यदा खलु 'स यज्ञ.' एषामृषीणां 'मत्स्यं' समसौ बभूव । "समवप्रविभ्यः स्थः" (पा. सू. १ । ३ । २२) इति आत्मनेपदम् । अनन्तरं तदतिरिक्तं न्यूनतां चैतान् 'ऋषीन्' 'दर्शयाञ्चक्रुः' ज्ञापयामासुः । हे ऋषयः ! यूयं इदं खलु 'अत्यरीरिचत' अतिरिक्तमकुरुत 'इदमूनमकर्त' अकार्ष्टेति ॥ ७ ॥

एवं गन्धर्वैर्दर्शिते सति ते ऋषयः 'अतिरेचयांचक्रुः' तदतिरेचनवत् अधिकमङ्गमासीत् प्ररूढं बभूव । यदंगमूनमकुर्वत तत् प्रदीर्णं 'श्वभ्रा.' गर्ता इव बभूव । श्वभ्रवदन्निम्नं बभूवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मिन् ऋषयः एतस्य न्यूनातिरिक्तस्य दोषस्य शमनाय यदभिमर्शनं कृतवन्तः, तदिदानीं कर्तव्यमिति विधत्ते—स यत्र शंयोराहेति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'सः' होता 'शंयोराह' शंयुनाम्नो बार्हस्पत्यस्य

एष वै पूर्णमाः । (०) यऽएष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णोऽथैषऽएव दर्शो यच्चन्द्रमा ददृशऽइव ह्येषः ॥ १ ॥

(पोऽथो) अथोऽइतरथाऽऽहुः । (२) एषऽएव पूर्णमा यच्चन्द्रमाऽएतस्य ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष ऽएव दर्शो यऽएष तपति ददृशऽइव ह्येषः ॥ २ ॥

एष वै पूर्णमाः । य एष तपति । अहरहर्ह्येवैष पूर्णः । अथैष एव दर्शः । यच्चन्द्रमाः । ददृश इव ह्येषः ॥ १ ॥

अथो इतरथाऽऽहुः । एष एव पूर्णमाः । यच्चन्द्रमाः । एतस्य ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते । अथैष एव दर्शो य एष तपति । ददृश इव ह्येषः ॥ २ ॥

मन्त्रविन "तच्छंयो" इत्यनुवाकं ब्रूयात् । ततदा "यज्ञस्य नमश्च ते" इति मन्त्रेणाभिमर्शनं कुर्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे यज्ञ ! 'ते' तुभ्यं 'नम' नमस्कारोऽस्तु । अतिरेकदोषरहितो भव । 'उप' इत्युपसर्गश्रवणात् योग्यक्रियाऽध्याहारः । उपचितावयवः सन् न्यूनदोषरहितश्च भवेत्यर्थः । यज्ञसवधि यच्छिवं न्यूनाधिकदोषरहितं कल्याणरूपं तत्र 'सन्तिष्ठस्व' स्वपर्यवसितो भव । तथा 'मे' मदीये 'शिवे' शोभनयजने तादृशे 'सन्तिष्ठस्व' इत्येतदर्थपरतां व्याचष्टे—स यदित्यादिना । मन्त्रार्थव्याजेन ब्राह्मणार्थो व्याख्यातो ज्ञातव्यः । एवमु ह्यस्येति प्रतिपादितार्थनिगमनम् । तस्मादिति विहितं ममत्रमभिमर्शनं निगमयति—एवमभिमृशतीति । एवमभिमर्शनेन न्यूनातिरेकदोषपरिहारे सति 'त ग रर्वा' पूर्णादिभावमापन्ना बभूवुः । 'पवमान' इत्याद्याग्नेयः सज्ञा ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–२–३) ॥

अथ इमावाधारौ दर्शपूर्णमासात्मना स्तोष्यन्, अधिदैवमध्यात्मं च दर्शपूर्णमासौ प्रतिपादयति—एष वा इत्यादिना । 'य एष' सूर्यस्तपति । 'एष' खलु 'पूर्णमा' सम्पूर्णमानः । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति—अहरहर्ह्येवैष पूर्ण इति । 'अहरहः' प्रतिदिवसं सर्वदा 'एष' सूर्यः 'पूर्ण' एव भवति । चन्द्रमा इति यदेष एव 'दर्शः' । 'हि' यस्मात् 'एष ददृश इव' अमावास्यायामदृश्यमानः प्रतिपदि पश्चात् दृश्यमान इव भवति । तस्मात् दृश्यत इति दर्शश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

उक्तवैपरीत्यमाह—अथो इतरथाऽऽहुः इति । 'इतरथा' उक्तात् प्रकारात् इतरेण प्रकारेण 'आहुः' अन्ये कथयन्ति । 'चन्द्रमा एव पूर्णमा' न सूर्यः । तत्र युक्तिमाह—एतस्य हीति । 'एतस्य' चन्द्रमसः यदा सम्यक् 'पूरणं' भवति तदनुलक्ष्य तं कालं 'पौर्णमासीत्याचक्षते' पूर्णमसः चन्द्रमसः सम्बन्धिनी पौर्णमासीति आचक्षते व्युत्पत्त्या प्रतिपादयतीत्यर्थः । अथैष एव दर्श इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

(पुऽइ) इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयमसावेव द्यौर्दर्शो ददृशऽ इव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥

(०) रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयꣳ रात्रिरहरेव दर्शो ददृशऽइव हीद-महरेषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मीमाꣳसा ॥ ४ ॥

(साऽथा) अथाध्यात्मम् । (मु) उदानऽ एव पूर्णमाऽउदानेन ह्ययं पुरुषः पूर्यतऽइव प्राणऽएव दर्शो ददृशऽइव ह्ययं प्राणस्तदेतावन्नाद-श्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राणऽएवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यतऽउदानऽएवान्नप्रदऽउदानेन हीदमन्नं प्रदीयते स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव भवति प्र हास्माऽअन्नाद्यं दीयते ॥ ६ ॥

इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयम् । असावेव द्यौर्दर्शः । ददृश इव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥

रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयं रात्रिः । अहरेव दर्शः । ददृश इव हीदमहः । एषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मीमांसा ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम् । उदान एव पूर्णमाः । उदानेन ह्ययं पुरुषः पूर्यत इव । प्राण एव दर्शः । ददृश इव ह्ययं प्राणः । तदेतावन्नादश्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राण एवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यते । उदान एवान्नप्रदः । उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते । स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेद । अन्नादो हैव भवति । प्र हास्मा अन्नाद्यं दीयते ॥६॥

मनऽएव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदम्मनो व्वागेव दर्शो दद्दशऽइव हीयं व्वाक्तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ स यदुपवसथे व्व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्द्देवौ॥७॥

तदाहुः । (यं) यन्न पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दर्शायेति हविर्गृह्यते न पूर्णमासायानुब्रूहि न दर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यज न दर्शं यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतऽइति स यम्मनसऽआघारयति मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं यजत्यथ यं व्वाचऽआघारयति व्वाग्वै दर्शस्तेनो दर्शं यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

मन एव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदं मनः । वागेव दर्शः । दद्दश इव हीयं वाक् । तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ । स यदुपवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति । तेनैतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति । यज्ञेन प्रातर्देवौ ॥ ७ ॥

तदाहुः । यन्न पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते । न दर्शायेति हविर्गृह्यते । न पूर्णमासायानुब्रूहि । न दर्शायानुब्रूहि । न पूर्णमासं यज । न दर्शं यजेति । अथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति । स यं मनस आघारयति । मनो वै पूर्णमाः । तेन पूर्णमासं यजति । अथ यं वाच आघारयति । वाग्वै दर्शः । तेनो दर्शं यजति । एतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणमनुपदं निर्दिश्यते । अतोऽन्नादनसाधनत्वात् स एव ' अन्नाद ' । उज्ज्वलनहेतुभूत ' उदान ' तेन हि ' इदमन्नं प्रदीयते ' प्रकर्षेण भोक्तृमुखविवराय दीयते । अत अन्नप्रद उदान इत्यर्थः । एतद्वेदितुः फलमाह— स यो हैताविति । ' य ' ' एतौ ' दर्शपूर्णमासौ प्राणोदानात्मना अन्नादान्नप्रदौ जानाति स ह्यन्नादो भवति । ' अस्मै ' यदित्रे आयम् अनुमहमनमनेन प्रदीयते ॥ ६ ॥

अथ एतयोर्मनोवाग्रूपतामाह—मन एव पूर्णमा इति । पूर्णमिव हीदमिति । ' इदं मन ' शरीरमध्ये तत्स्वापरोमपर्यन्तं पूर्णमिव हि भवति चैतन्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । ' वागेव दर्श ' । यतोऽभिवदनव्यापारेण दृश्यमानमेव भवति । तत्तत्र ' अध्यात्मम् ' आत्मनि देहमध्ये ' एतौ ' मनोवाग्रूपौ प्रत्यक्षमपरोक्षेण भासमानौ ' दर्शपूर्णमासौ ' । इत्थमधिदैवमध्यात्मम् आत्मनि देहमध्ये भेदेन द्वैविध्यं दर्शयित्वा तस्य प्रयोजनमाह— स यदुपवसथ इति । उपवसथाख्ये अन्वाधानदिवसे ' स ' यजमानो ' व्रतोपायनीय ' व्रतोपायनाङ्गभूतम् ' अश्नाति ' भुङ्क्त इति यत् तेनाशनेनैतौ आत्मन्यवस्थितौ मनोवाग्रूपावेतौ दर्शपूर्णमासौ ' प्रीणाति ' तर्पयति । परेद्युः प्रातःकालानन्तरं क्रियमाणेन यज्ञेन ' देवौ ' अधिदैवौ प्रागुक्तौ दर्शपूर्णमासौ तर्पयति ॥ ७ ॥

एतदाक्षिप्य समाधत्ते—तदाहुरिति । ननु—दर्शपूर्णमासशब्दानुवार्य हविर्ग्रहणाभावात् , ' अनुब्रूहि ' ' यज ' इति च सम्प्रैषयोरदर्शनाच्च कथं दर्शपूर्णमासौ इष्टौ भवत इत्याक्षेप । स य मनस इति परिहार । ' मन ' खलु अयाम पूर्णमास उक्तम् । तथा च—पूर्णमसा पूर्णात्मस्यानुग्रहात् पूर्णमासम् इत्यादि भवति ।

(स्त) तद्वैके चरू निर्वपंति । पौर्णमास्याᳫं᳭ सरस्वतेऽमावास्यायाᳫं᳭ सरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामहऽइति वदंतस्तदु तथा न कुर्यान्मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती स यद्वैतावाघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत् ॥९॥

(त्त)तदाहुः । (रा) आगूर्ती वाऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्यऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्यऽइति सऽआगूर्त्येवामुं लोकमेति यदाऽमुं लोकमेति कथमनागूर्ती भवतीति स यद्वैताऽउभयत्राघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठते स सुसंस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरयाऽमुं लोकमेति तथाऽनागूर्ती भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–१२ ॥ (२. ४) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११–१ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ११९ ॥

तद्वैके चरू निर्वपंति–पौर्णमास्यां सरस्वते, अमावास्यायां सरस्वत्यै । एतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामह इति वदंतः । तदु तथा न कुर्यात् । मनो वै सरस्वान्, वाक् सरस्वती । स यदेवैतावाघारावाघारयति । तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः । तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः–आगूर्ती वा एष भवति । यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेद आमावास्येन यक्ष्य इति । आमावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति । स आगूर्त्येवामुं लोक-

मेति । यदाऽमुं लोकमेति कथमनागूर्तो भवतीति । स यदेवैता उभयत्रागूर्तीरागुरते । तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठेते । स संस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरनुवाऽमुं लोकमेति । तथाऽनागूर्तो भवति ॥ १० ॥

मासेनेक्ष्येति । 'पौर्णमासेन' हविषा 'इष्ट्वा' 'वेद' अनन्तरमेव स यजेत-आगामिनि पर्वणि 'आमावास्येन' हविषा यक्ष्य इति, एवं 'आमावास्येन' हविषा 'इष्ट्वा' आगामिनि पर्वणि पुनः 'पौर्णमासेन' हविषा 'यक्ष्य इति' जानाति । अत असौ सकल्पवान् । इत्थं यजमानो भूत्वा 'अमुं' स्वर्गं 'लोकमेति' तस्मिन् लोके न अनागूर्तता भवितव्या तस्य कः उपाय इत्यर्थः । स यदेवेति । 'उभयत्र' दर्शपूर्णमासयोः यजमानो यस्मात् 'एतौ' 'आगारौ' वाङ्मानसौ आगारौ 'आगारयति' तत्तदानीमेव 'अस्य' यजमानस्य 'दर्शपूर्णमासौ' मनोवाक्प्रसनया 'संतिष्ठेते' समाप्तौ भवतः । ततः 'संस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोः' यजमानः स्वर्गं 'लोकं' प्रयाति, नासंस्थितयोरिति तस्मादनागूर्तिलक्षणो दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११ । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अपि ह वाऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभंते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध ऽइतीतरऽइन्नूनं स तद्वाऽएषऽएवाश्वमेधो यच्चंद्रमाः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । पदे पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिं जुह्वतीति स यत्सायं-प्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोति द्वे प्रातस्ताश्चतस्रऽआहुतय-श्चतुष्पाद्वाऽअश्वस्तदस्य पदे पदऽएवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥

अपि ह वा एतर्हि देवेभ्योऽश्वमेधमालभंते । तदाहुः–प्राकृतोऽश्वमेध इति । इतर इन्नूनं सः । तद्वा एष एवाश्वमेधो यच्चंद्रमाः ॥ १ ॥

तदाहुः–पदे पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिं जुह्वतीति । स यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति । द्वे साय-माहुती जुहोति, द्वे प्रातः–ताश्चतस्र आहुतयः । चतुष्पाद्वा अश्वः । तदस्य पदे पद एवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयागं अश्वमेधात्मना स्तोतु प्रस्तौति–अपि ह वा एतर्हीति । ' अपि ' खलु एतस्मिन् समये ' देवेभ्यः ' प्रजापतिमुख्येभ्य. ' अश्वमेध ' अश्वात्मक मेध ' पशुम् ' आलभते । दर्शपूर्णमासयाजिन इति शेषः । तदाहुः प्राकृत इत्यादि । तत्र दर्शपूर्णमासविषये ' आहुः ' प्रतिपादयति । अयमेव दर्शपूर्ण-मासयाग. 'प्राकृत ' प्रकृतिभूत: 'अश्वमेध.' । प्रसिद्धोऽश्वमेधस्तु ' इतर इत् ' वैकृत एव । नूनमित्यवधारणे । उक्तमर्थं प्रतिपादयितु चद्रमसम् अश्वमेधत्वेन निरूपयति–तद्वा एष एवेति । दर्शपूर्णमासकालविभागनिमित्त-भूतश्चद्रमाः इति यदस्ति, अयमेव तदा अश्वमेध इत्यर्थ. ॥ १ ॥

मेध्याश्वमात्रस्य चंद्रमसः प्रश्नपूर्वक सपादयति–तदाहुरिति । ' मेध्यस्य ' मेधार्हस्याश्वस्य ' पदे पदे ' ' आहुतिं जुह्वति ' इति यत् तत्र साक्षादश्वमेधे पदाधिकरण हवन विहितम् तदत्र किं ? इति प्रश्नाभिप्राय. । स यत्सायंप्रातरित्यादिना तस्य प्रतिवचनम् । सायंप्रात.कालीनयोरग्निहोत्रयो. ये ' द्वे द्वे आहुती ' प्रतिदिवस हूयेते ' ताश्चतस्र आहुतय. ' अश्वस्याधिकरणाहुतिचतुष्टयस्थानीया. । अत एवान्यत्र म्नायते– "इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रतिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतसृषु पत्सु जुहोति एता वा अश्वस्य बधनं ताभिरेवैनं बध्नाति " (तै. ब्रा. ३ । ८ । ९ ;)। ' चतुष्पाद्वा अश्वः ' इत्यादि । तत्पादानां चतु सङ्ख्यया तद्धवनार्थानामाहुतीनामपि चतुष्ट्वम् । अतस्तस्य एकस्मिन्पदे पदे एव एषा अग्निहोत्रसंबंधिनी आहुति. क्रमेण हुता भवती यर्थ. ॥ २ ॥

तदाहुः । (वि॒) वि॒वृ॑त्ते॒ऽश्व॑स्ये॒ष्टिन्निर्व॑पतीत्ये॒ष वै सोमो॑ राजा दे॒वाना॑म॒न्नं य॒च्चन्द्रमाः स य॒त्रैष॒ऽएता॒ᳫँ रात्रि॒न्न पु॒रस्ता॒न्न प॒श्चाद्द॒दृशे॒ तदि॒मं लो॒कमा॒गच्छ॒ति॒ सो॒ऽस्मिंल्लो॒के वि॒वर्त॒ते ॥ ३ ॥

स य॒दामावा॒स्येन य॒जते । वि॒वृत्त॒ऽए॒वास्यै॒तदि॒ष्टिन्निर्व॑पत्य॒थ य॒त्पौर्णमासेन य॒जते॒ऽश्वमे॒धमे॒वैतदा॒लभते त॒माल॒भ्य दे॒वेभ्यः॒ प्रय॑च्छति सं॒वत्सरे॒ वाऽइतर॒मश्वमे॒धमा॒लभन्त॒ऽए॒ष वै मा॒सः परि॒प्लव॒मानः सं॒वत्स॒रं क॒रोति॒ त॒दस्य॒ सं॒वत्स॒रे सं॒वत्स॒रऽए॒वाश्वमे॒धऽआ॒लब्धो॒ भवति ॥ ४ ॥

तदाहुर्विवृत्तेऽश्वस्येष्टिं निर्वपतीति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्—यच्चंद्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे । तदिमं लोकमागच्छति । सोऽस्मिँल्लोके विवर्तते ॥ ३ ॥

स यदामावास्येन यजते । विवृत्त एवास्यैतदिष्टिं निर्वपति । अथ यत्पौर्णमासेन यजते, अश्वमेधमेवैतदालभते—तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति । संवत्सरे वा इतरमश्वमेधमालभंते । एष वै मासः परिप्लवमानः संवत्सरं करोति । तदस्य संवत्सरे संवत्सर एवाश्वमेध आलब्धो भवति ॥ ४ ॥

एवमन्यदपि अग संपादयति—तदाहुरिति । अश्वस्य ' विवृत्ते ' विवर्तने सति काचित् नैमित्तिकीष्टि प्रतिद्वा अश्वमेधे क्रियते, सा अत्र चद्रात्मकस्याश्वस्य विवर्तने कीदृशी ? इति प्रश्नाभिप्राय । तां विवर्तननिमित्तामिष्टिं दर्शयिष्यन् अस्य चद्रात्मकस्य अश्वस्य विवर्तन संपादयति—एष वै सोमो राजा देवानामित्यादिना । यस्मिन् दिवसे देवाश्वरूपश्चद्रमा ' रात्रिं ' अत्यन्तसयोगे द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ५) । कृत्स्नायां रात्रौ ' पुरस्तात् ' पूर्वस्यां दिशि ' पश्चात् ' प्रतीच्यां दिशि च ' न ' दृश्यते । तदानीं ' स ' चद्र ' इम ' लोकमेवागच्छति । ' सोऽस्मिन्नेव लोके विवर्तते ' स्थानात् स्थानांतर प्राप्नोति । इत्थ विवर्तनलक्षण इष्टिनिमित्त चद्ररूपस्याश्वस्य प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

निमित्तोपजीविनीमिष्टिमाह—स यदामावास्येनेति । एव चद्रमोविवर्तनानतर ' आमावास्येन ' नित्येन दर्शयागेन ' यजते ' इति यदस्ति, एषैव विवर्तननिमित्ता इष्टिर्भवतीत्यर्थ । अथ पूर्णमासयागस्य अश्वमेधयागरूपतामाह—अथ यत्पौर्णमासेनेति । यदा खलु असौ चद्र कार्त्स्न्येन पूर्यते तदा तद्रूपोऽश्व कृत्स्नावयव संपद्यते । तथा च तस्मिन् समये पौर्णमासाख्येन नित्येन यागेन ' यजते ' इति यदस्ति, ' एतत् ' एतेन अश्वमेधे चद्रात्मक अश्वरूप पशुमेव ' देवेभ्य ' ' आलभते ' सज्ञप्तवान् भवति । आङ्पूर्वो लभिर्हिंसायामपि वर्तते । ' त ' चद्रात्मकमश्वम् उपवसथे दिवस आलभ्य हवीरूपेण ' देवेभ्य ' प्रात ' प्रयच्छति ' । अत एव चन्द्र प्रकृत्याम्नायते " घ्नन्ति वा एन पूर्णमासे " (तै. स. २।५।२) इति । संवत्सरकालीनतामपि अस्याश्वमेधस्य प्रतिपादयति संवत्सरे वा इति । दीक्षानतर अश्वमुत्सृज्य संवत्सरपरिमिते काले समाप्ते समाप्ते सति इतर प्रसिद्धमश्वमेधमालभन्ते । चद्रात्मकस्याश्वमेधस्य संवत्सरकालीनता कथ ? इत्यभिप्राय । एष वै मास इत्यादि । अथ दर्शपूर्णमासेनावच्छिन्नो यो मास 'एष ' एव 'परिप्लवमान '

तं वाऽएतुम् । (म्मा) मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स यो हैवं विद्वानग्नि-
होत्रं च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्यां च यजते मासि मासि हैवास्याश्वमेधे-
नेष्टं भवत्येतदु हास्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-१ ॥ (२. ५.) ॥

शिरो ह वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति शिरऽएवैतद्-
यज्ञस्य सꣳस्करोति स विद्याच्छिरऽएव मऽएतत्सꣳस्क्रियत ऽइति॥१॥

तं वा एत मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते । स यो हैव विद्वानग्निहोत्र च जुहोति दर्शपूर्ण-मासाभ्या च यजते । मासि मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टं भवति । एतदु हास्याग्निहोत्र च दर्शपूर्ण-मासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य-यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति । शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्करोति । स विद्याच्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति॥ १ ॥

द्वादशकृत्वः पर्यावृत्तः सन् ' संवत्सरं करोति ' इत्ययमेव संवत्सरात्मको भवतीत्यर्थः । यस्मात् एवं मासेऽपि संवत्सरो जातः । तस्मात् ' अस्य ' मासि मासि पौर्णमास्याग कुर्वतो यजमानस्य सर्वकालं [illegible] एव ' अश्वमेध आलब्धो भवति ' ॥ ४ ॥

इत्थमश्वमेधरूपतां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोरापाद्य [illegible] तत्र विदुषः [illegible] इत्यादि [illegible] वा एत-मित्या[illegible] । 'मासि मासि' [illegible] । '[illegible]'-(य. सू. ९।१।१६) इत्यादिना [illegible] । एवं विद्वानिति । उक्तप्रकारेण अश्वमेधतां विद्वानित्यर्थः । मासि मासि हैवास्येति । [illegible] विद्वान् तदनुष्ठितो यज्ञ [illegible] । [illegible] अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयागानेवाश्वमेधं [illegible]—एतदु हास्येति । ' एतत् ' एतेन प्रकारेण । [illegible] ॥ ५ ॥

प्राणऽएवास्येध्मः । प्राणेन हीदꣳ सर्वमिद्धं यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति स विद्यादहमेवैषऽइध्मऽइति ॥ २ ॥

(त्य) अनूकमेवास्य सामिधेन्यः । (स्तु) तस्मात्ता ब्रूयात्संतन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकं मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥

प्राण एवास्येध्मः । प्राणेन हीदं सर्वमिद्धम् । यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति । स विद्यादहमेवैष इध्म इति ॥ २ ॥

अनूकमेवास्य सामिधेन्यः । तस्मात्ता ब्रूयात् " सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहि " इति । सन्ततमिव हीदमनूकम् । मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च । स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥

इध्मस्य प्राणरूपत्वेनोपासनमाह—प्राण एवास्येध्म इति । अस्य यज्ञस्य सम्बन्धी य 'इध्मः' पञ्चदशदार्वात्मक एष 'प्राण एव' देहमध्ये सञ्चरन् प्राणवायुरेव, इध्मे प्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः । उभयोः साम्यमाह—प्राणेन हीति । इध्मेन यथाग्निः समिध्यत एवं 'प्राणेन' 'हि' यस्मात् 'इदं' सर्वं शरीरजातं 'इद्धं' प्रदीप्तं भोगयोग्यं भवति । इदमिति सामान्योक्तमेव विशिनष्टि—यत्प्राणभृदिति । प्राणान् बिभर्तीति 'प्राणभृत्' । 'निमिषत्' निमेषणव्यापारं करोतीति निमिषत् । पशुपक्षिमनुष्यादिजङ्गमशरीरस्योपलक्षणमेतत् । स्थावरशरीरस्य परिग्रहार्थं—यदेजतीति । यच्च निमेषणादिव्यापारशून्यं तरुगुल्मलतात्मकं शरीरं 'एजति' एकत्रैव स्थितं सत् केवलं कम्पते । एतत्सर्वमन्तः सञ्चरता प्राणेनेद्धम् । तद्विरहितमन्यथा शुष्कं सत् दृश्यते । "एजृ कम्पने" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति धातुः । इत्थमधियज्ञमुक्त्वाऽध्यात्ममाह—स विद्यादिति । इध्मस्य प्राणरूपतां 'स' यजमानो विद्याज्जानीयात् । अहमेव इध्मात्मकेन प्राणेनेद्धः सन् दीप्त इति ॥ २ ॥

अथ सामिधेनीषु सकलसन्तत्यवयवमाह—अनूकमेवेति । 'अस्य' यज्ञस्य सामिधेन्याख्या या ऋचः ता 'अनूकमेव' शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवमध्यवर्त्यनूकं तदात्मका ज्ञातव्या इत्यर्थः । यस्मादेवमनूकरूपा तस्मात् तद्रूपाणां तद्विषयं यजमान इत्थं ब्रूयात् होतारं । त्वं 'ताः' सामिधेनीः 'सन्तन्वन्निव' परस्परं संयोजयन्निव 'मे' मम अनुब्रूहीति । तत्र कारणमाह—सन्ततमिव हीति । 'हि' यस्मात् 'इदं' शरीरमध्यावयवस्थितरूपमनूकं 'सन्ततमिव' परस्परसम्बद्धमिव दृश्यते । तस्मात् तद्रूपाणां सामिधेनीनामपि सन्ततं युक्तम् । तदुक्तं भगवताऽऽश्वलायनेन—"स्वरादिमुपान्त्योंकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्धर्चेनास्येत सन्ततम्" इति (आश्व. श्रौ. सू.) । मनश्चैवेत्यादि । 'अस्य' यज्ञशरीरस्य द्वौ 'आघारौ' मनोवाङ्मयौ ज्ञातव्यौ । तौ क्रमेण 'सरस्वांश्च सरस्वती च' एतन्नामकौ भवतः । अध्यात्ममेतयोरुपासनमाह—स विद्यादिति । मम मनश्च वाक् च सरस्वत्सरस्वतीरूपावाघाराविति जानीयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

पञ्च प्रयाजाः । (ऽ) इमऽएवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिदꣳ श्रोत्रमन्तरतः सन्तृण्णं चक्षुषीऽआज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषीऽएव मऽएताविति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ यऽआग्नेयः पुरोडाशः । (शोऽय) अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धो हृदयमेवास्योपाꣳशुयाजः स यत्तेनोपाꣳशु चरति तस्मादिदं गुहेव हृदयम् ॥ ५ ॥

(म) अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । (शोऽय) अयमेवास्य सऽउत्तरोऽर्द्धऽऐन्द्रं वा सान्नाय्यमन्तराऽꣳसमेवास्य स्विष्टकृद्विपन्प्राशित्रम् ॥ ६ ॥

पंच प्रयाजाः । इम एवास्य त शीर्षण्याः पंच प्राणाः । मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजः । दक्षिणा नासिका द्वितीयः । सव्या नासिका तृतीयः । दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः । सव्यः कर्णः पंचमः । अथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति । तस्मादिदं श्रोत्रमंतरतः संतृण्णम् । चक्षुषी आज्यभागौ । स विद्याच्चक्षुषी एव म एताविति ॥ ४ ॥

अथ य आग्नेयः पुरोडाशः, अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धः । हृदयमेवास्योपांशुयाजः । स यत्तेनोपांशु चरति । तस्मादिदं गुहेव हृदयम् ॥ ५ ॥

अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अयमेवास्य स उत्तरोऽर्द्धः । ऐन्द्रं वा सान्नाय्यम्, । अंतरांसमेवास्य स्विष्टकृत् । द्विपन् प्राशित्रम् ॥ ६ ॥

(ढ्) स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तति स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेव म ऽइदं यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्ततीति ॥ ७ ॥

(त्यु) उदरमेवास्येडा । तद्यथैवादऽइडायाथं समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । (त्राऽइ) इम ऽएवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहू ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठाऽऊरू द्वावष्ठीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृंतन् । एवमेवैतस्यैतत्–यद्वेष्टितं यद् ग्रथितं यद्वरुण्यम् तन्निष्कृन्तति । स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृंतन् । एवमेव म इदम् यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृंततीति ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद इडाया समवद्यंति । एवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । इम एवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणाः । बाहू एवास्य सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च । चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऊरू द्वावष्ठीवन्तौ द्वौ । पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

दर्शयागे तु इन्द्रदेवताक ' सान्नाय्य ' दधिपयोलक्षण हविरेव देहस्योत्तमाग. । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थितविकल्पार्थ । अन्तरासमेवेति । असमस्यमेवास्य निरूढकयाग. । द्विषन् प्राशित्रमिति । ' द्विषन् ' शत्रुरेव ' प्राशित्रम् ' प्राशित्रे शत्रुबुद्धि कार्या इत्यर्थ ॥ ६ ॥

अतस्तदवदान शत्रुनिरसनार्थमिति प्रतिपादयति–स यत्प्राशित्रमिति । प्राशित्राख्य भागम् ' अवद्यति ' खण्डयतीति यदस्ति, अस्य वाक्यस्य एवमेवैतस्यैतदित्युपरितनवाक्येन सबन्ध । यथैव तदित्यादि । ' यथैव ' खलु पुरा प्रजापतिशरीरे ' आविद्धम् ' शल्य प्राशित्रावदानेन ' निरकृन्तन् ' निरगमयन् । " कृती छेदने "– (धा. पा. तु. प. १५४) इति धातु. । ' एवमेवैतस्य ' यज्ञशरीरस्य यजमानस्य वा यत्पाप ' वेष्टित ' वेष्टनशील यच्च 'ग्रथित' ग्रथिमद्वस्तुभूतम् यच्च 'वरुण्य ' वरुणसबधि हिंसनम् तत्सर्वं प्राशित्रावदानेन ' निष्कृन्तति ' नि सारयति । एतस्योपासनमाह–स विद्याद्यथैव तदिति । व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडेत्यादि । तत्र ' यथैव ' खलु ' इडाया ' च पुरोडाशादीनि सान्नाय्यादीनि सर्वाणि हवींषि सहावद्यति । ' एवमेवेद विश्वरूप ' नानारूपमन्नम् ' उदरे समवधीयते ' सह धार्यत । अत उदरात्मकत्वमिडाया युक्तमित्यर्थ ॥ ८ ॥

अनुयाजेष्ववयवक्लृप्तिमाह–त्रयोऽनुयाजा इति । ' ते ' प्रसिद्धा. अवाङ्मुखास्त्रय ' प्राणा ' नाभिपायुगुह्यरूपा । बाहू एवास्येत्यादि । " इद द्यावापृथिवी भद्रमभूत् " इत्यादिसूक्तवाक । " तच्छंयो–

(स्ता) ताऽएकविꣳशतिराहुतयः । (यो) द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषोमीयऽउपाꣳशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंय्योर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥

ताऽएकविꣳशतिराहुतयः । (यो) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेषऽएवैकविꣳशो यऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ ११ ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वावाघारौ । पंच प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । आग्नेयः पुरोडाशः, तद्दश । अग्नीषोमीय उपांशुयाजः । अग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अग्निः स्विष्टकृत् । इडा । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्तवाकश्च । शंयोर्वाकश्च । अथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु समगृह्णाति । समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । पंचर्तवः । त्रयो लोकाः । तद्विंशतिः । एष एवैकविंशः, य एष तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ ११ ॥

शाहूर्गीमहे" इति शयुवाक । इमावेव 'बाहू' । सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताकाश्चत्वार " पत्नीसंयाजा " अस्य 'वत्स' 'प्रतिष्ठा' प्रकर्षेण स्थितिहेतुभूता । तत्र द्वौ 'ऊरू' द्वौ 'अष्ठीवतौ' ऊर्वधोभागौ अष्ठीवच्छब्दवाच्यौ । यथरमवर्ती समिष्टयजुराख्यो होम सोऽस्य 'पादावेव' भूतले निक्षिप्यमानौ चरणौ । इत्याहारेव समिष्टयजुष पादयोश्च साम्यम् ॥ ९ ॥

एव शिर प्रभृतिपादान्ता अवयवा अग्निनमस्काराम च आहुतिभिरेव परिकल्पिता सत सभ्य एकविंशतिसंख्याका, तत्संख्याद्वारेण सूर्यलोकप्राप्तिरूप फल वक्ष्यन् ता आहुती पार गणयति—द्वावाघाराविस्यादिना । अग्नीषोमीय उपांशुयाज इति । "विष्णुरुपांशु यष्टव्य " इतिवत् " अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यौ " इति श्रवणात् उपांशुयाजोऽप्यग्नीषोमीयदेवताको भवति । अथ यदेवाद इति । 'अद' अमुत्र पौरोडाशिकपत्नीसंयाजेषु वर्तमानेषु सत्सु शयुवाकानन्तर यत् स्रुचो सप्रग्रहण विहितम्, सा समवाहुति परिगणनीयेत्यर्थ ॥ १० ॥

द्वादश वै मासा इत्यादि सुगमम् । एष एवैकविंश इति । 'एष' दृश्यमान सूर्य 'एव' एकविंशतिसंख्यापूरक । तदुपादानार्थम् इ—य एष तपतीति । 'तपति' प्रकाशेन दीप्यत इत्यर्थ । 'सैषा' सूर्यरूपैव 'गति' गन्तव्यभूमि । एषैव 'प्रतिष्ठा' कृत्स्नकर्माश्रय । तदेव सति उक्तोपासन विद्वान् 'एतां' सूर्यरूपा 'गति' प्रतिष्ठा च आभिरेकविंशतिभिराहुतिभि प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह । (हा) अर्द्धमासशो वाऽअहममुनाऽऽदित्येन सलोको भवामि तामहं दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः । (रा) आत्मयाजी श्रेया३न्देवयाजी३ऽइत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वाऽआत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गꣳ संस्क्रियतऽइदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयतऽइति स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते स ऋङ्मयो यजुर्म्मयः साममयऽआहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंभवति ॥ १३ ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह–अर्द्धमासशो वा अहममुनाऽऽदित्येन सलोको भवामि । तामहं दर्शपूर्णमासयोः संपदं वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः–आत्मयाजी श्रेया३न् देवयाजी३ इति । आत्मयाजीति ह ब्रूयात् । स ह वा आत्मयाजी–यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते । स ऋङ्मयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंभवति ॥ १३ ॥

उक्तोपासनफलयोः साध्यसाधनभावं संपादयति–तद्ध स्मैतदिति । 'आरुणिः' नाम महर्षिः 'आह स्म' 'अर्द्धमासशः' अर्द्धमासे अर्द्धमासे खलु 'अहममुना आदित्येन' 'सलोकः' समानलोको भवामि । तत्कारणभूतां 'दर्शपूर्णमासयोः' तामुक्तरूपां 'संपदं' संपत्तिं यतः अहं 'वेद' जानामि । ततः सलोको भवामीति संबन्धः ॥ १२ ॥

उक्तोपासनेन सह दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतो यजमानस्य इतरस्मात् बहुतरफलभाक्त्वं विचारपूर्वकं दर्शयति–तदाहुरिति । तत्तत्र विषये 'आहुः' मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । किमात्मयाजी श्रेयान् उत देवयाजी इति' । "विचार्यमाणानाम्" (पा सू. ८ । २ । ९७) इत्युभयत्र प्लुतिः । तत्र प्रशस्तं पक्षं दर्शयति–आत्मयाजीतीति । हशब्दोऽवधारणे । कः पुनरसावात्मयाजीति तं लक्षयति–स ह वा आत्मयाजीति । 'सः' एव खलु 'आत्मयाजी' यो यजमानः 'इदं' शिरःप्रभृतिकं मदीयमङ्गमनेन यज्ञाङ्गेन 'संस्क्रियते' 'इदं' मदीयमङ्गमनेनोपधीयते उपस्थाप्यते इति 'वेद' जानाति स आत्मयाजी । तस्य सर्वपापक्षयरूपं फलं सदृष्टान्तमाह–स यथाऽहिरिति । 'यथा' सर्पस्त्वचो विनिर्मुच्येत एवमात्मयाजी 'अस्मात् मर्त्यात्' मरणधर्मकात् शरीररूपात् 'पाप्मनः' 'निर्मुच्यते' निःशेषेण मुक्तो भवति । न पुनस्तादृक्शरीरसंबन्धं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तर्हि कीदृग्रूपः असौ भवतीति तदाह–स ऋङ्मय इति । सूर्यमण्डलस्य त्रयीरूपत्वात् तादृग्रूपस्य एव सन् तत्र स्थितादित्यात्मा सन् फलभूतं 'स्वर्गं' दुःखासंभिन्नसुखरूपं लोकं अभिलक्ष्य 'संभवति' संपद्यते ॥ १३ ॥

(स्तु) अथ ह स देवयाजी यो वेद । देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्सपर्य्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान्बलिᳬं हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिᳬं हरेदेवᳬं स स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११–२–२ ॥ (२. ६.) ॥

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ ऽइति वेदान्ते हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवत्यथो यत्किञ्च संवत्सरे क्रियते सर्व्वᳬं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ १ ॥

(स्तृ) ऋतव ऽऋत्विजः । स यो ह वा ऽऋतव ऽऋत्विज ऽइति वेदान्ते हैवास्यर्तूनामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चर्तुषु क्रियते सर्व्वᳬं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ २ ॥

अथ ह स देवयाजी । यो वेद, देवानेवाहमिदं यजे, देवान्त्सपर्यामीति । स यथा श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेत् । वैश्यो वा राज्ञे बलिं हरेत् । एवं सः । स ह न तावन्तं लोकं जयति । यावन्तमितरः ॥ १४

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ इति वेद । अंते हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवति । अथो यत्किंच संवत्सरे क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ १ ॥

ऋतव ऋत्विजः । स यो ह वा ऋतव ऋत्विज इति वेद । अंते हैवास्यर्तूनामिष्टं भवति । अथो यत्किंचर्तुषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ २ ॥

ईदृक्फलव्यतिरेकं देवयाजिनो दर्शयति–अथ ह स देवयाजीति । निगदसिद्धोऽर्थः । 'सपर्यामि' पूजयामि । "सपर पूजायाम्" (कण्ड्वादिगणे.२१) इति धातुः । स यथा श्रेयस इत्यादि । 'यथा' खलु 'श्रेयसे' श्रेष्ठाय 'पापीयान्' हीनः पुरुषः बलिमुपहारं 'हरेत्' यथा वा 'वैश्यो राज्ञे' 'बलिं' करं 'हरेत्' एवमेव 'स' देवयाजी हविषा तोषितेभ्यो देवेभ्यः सेवानुसारेण दत्तं फलं लभते । 'यावन्तं' लोकम् 'इतरः' आत्मयाजी जयति । 'तावन्तं लोकं' 'स' देवयाजी न लभते । उपासनाज्ञानहीनत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११–२–६) ॥

अथ यज्ञादीनां संवत्सरात्मना उपासनं विधाय तद्वेदितृत्वेन दर्शपूर्णमासद्वारा विशिष्टफलप्राप्तिमनेन प्रतिपादयति–संवत्सरो यज्ञ इत्यादिना । योऽयं प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मकः 'यज्ञः' स संवत्सरात्मकः । यज्ञे संवत्सरात्मकत्वमुपासनार्थमारोप्यमित्यर्थः । तदुपासनं विधत्ते–स यो ह वा इति । 'यः' खलु एवं यज्ञं संवत्सरं 'वेद' उपास्ते । 'अस्य' यजमानस्य संवत्सरसमीप एव 'इष्टं भवति' प्राप्तं इष्टं भवति । 'अथो' अपि च संवत्सरेण निष्पादनात् तस्मिन् संवत्सरमध्ये यत्किमपि कर्मजातं 'क्रियते' अस्य यजमानस्य तत्सर्वम् आप्तं सत् 'अवरुद्धं' रुद्धम् 'अभिजितं' स्वाधीनं 'भवति' । एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यम् ॥ १ ॥

ऋत्विक्षु वसन्तादिऋतुरूपत्वोपासनं विधत्ते–ऋतव ऋत्विज इति । यज्ञस्य संपादकत्वात् ऋत्विक्ष्वृतुत्वारोपः ॥ २ ॥

मासा हवीꣳषि । स यो ह वै मासा हवीꣳषीति व्वेदान्ते हैवास्य मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वाऽअर्द्धमासा हविष्पात्राणीति व्वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वाऽअहोरात्रे परिवेष्ट्रीऽइति व्वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

(ती) इयमेव प्रथमा सामिधेनी । (न्य) अग्निर्द्वितीया व्वायुस्तृतीयाऽन्तरिक्षं चतुर्थी द्यौष्पंचम्यादित्यः षष्ठी चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी व्वाङ्नवमी तपो दशमी ब्रह्मैकादश्येता ह्वि वाऽइदꣳ सर्व्वꣳ समिन्धतऽएताभिरिदꣳ सर्व्वꣳ समिद्धं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥

मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेद । अंते हैवास्य मासानामिष्टं भवति । अथो यत्किंच मासेषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा अर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेद । अंते हैवास्यार्द्धमासानामिष्टं भवति । अथो यत्किंचार्द्धमासेषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥

अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्ट्री इति वेद । अंते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवति । अथो यत्किंचाहोरात्रयोः क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया । वायुस्तृतीया । अंतरिक्षं चतुर्थी । द्यौष्पंचमी ।

हवि षु मासबुद्धिं विधत्ते—मासा हवींषीति । आग्नेयादीनि 'हवींषि' मासात्मना ध्यातव्यानि । मासानां कालावयवत्वात् हविषामृत्विक्सपादतया तादात्म्याध्यारोप । एवमुत्तरत्रापि तादात्म्यमूहनीयम् ॥ ३ ॥

हविषा संबंधीनि यानि उलूखलमुसलादीनि पात्राणि तेषामर्द्धमासात्मनोपासनं विधत्ते—अर्द्धमासा हविष्पात्राणीति ॥ ४ ॥

ये परिवेषणसाधने धृष्टी तयोरहोरात्रबुद्धिं विधत्ते—अहोरात्रे परिवेष्ट्री इति ॥ ५ ॥

अथ सामिधेनीनां पृथिव्यादिदेवतारूपेणोपासनं विधत्ते—इयमेव प्रथमा सामिधेनीति । 'इयं' पृथिव्येव 'प्रथमा' "प्र वो वाजाः" इत्येषा 'सामिधेनी' समिदाधानार्था ऋक्, 'अग्नि' तदधिष्ठातृदेवता

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीं तेन दिशं जयति यद्द्वितीयं दक्षिणां तेन दिशं जयति यत्तृतीयमूर्ध्वामेव तेन दिशं जयति॥७॥

त्रिरुवोत्तमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीं तेन दिशं जयति यद्द्वितीयमुदीचीं तेन दिशं जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठां जयत्येवमु द्वाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येताः दिशः ॥ ८ ॥

(०) ऋतमेव पूर्वऽआघारः । सत्यमुत्तरोऽत्र ह वाऽऋतसत्ये रुन्धेऽथो यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ ९ ॥

आदित्यः षष्ठी । चंद्रमाः सप्तमी । मनोऽष्टमी । वाग्नवमी । तपो दशमी । ब्रह्मैकादशी । एता हि वा इदं समिंधते । एताभिरिदं सर्वं समिद्धम् । तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह ।प्राचीं तेन दिशं जयति । यद्द्वितीयं–दक्षिणां तेन दिशं जयति । यत्तृतीयम्–ऊर्ध्वामेव तेन दिशं जयति ॥ ७ ॥

त्रिरेवोत्तमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह ।प्रतीचीं तेन दिशं जयति । यद्द्वितीयम्–उदीचीं तेन दिशं जयति । यत्तृतीयम्–इमामेव तेन प्रतिष्ठां जयति । एवमु द्वाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः॥८॥

ऋतमेव पूर्वं आघारः । सत्यमुत्तरः । अत्र ह वा ऋतसत्ये रुंधे । अथो यत्किंचर्तसत्याभ्यां जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ ९ ॥

'द्वितीया' सामिधेनी, वायुरन्तरिक्षाभिदेवता सा 'तृतीया' एवमुत्तरत्रापि सबधो द्रष्टव्यः । उक्तपृथिव्यादीनां पञ्चकारण 'ब्रह्म' सा 'एकादशी' सामिधेनी । एतासां देवतानां सामिधेन्यात्मकत्व समर्थयते–एता हि वा इति । 'एताः' षड् देवताः 'इद सर्वं' स्थावरजंगमात्मकं जगत् 'समिंधते' संदीपयंति । तथा च एताभिरेवेद 'सर्वं समिद्ध' सर्वस्य सत् इदानीं दृश्यते । तस्मात्समिंधनहेतुत्वात् एताः सामिधेनीनाम्ना प्रसिद्धा इत्युपयुक्ता इत्यर्थः । अत्र यो यजमानः पृथिव्याद्यात्मना सामिधेनीरुपास्ते स पृथिव्यादीन् लोकान् जयतीत्यभिप्राय. ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिर्विहिता तया जेतव्य दर्शयति–स वै त्रिः प्रथमामिति । इमामेव तेनेति । 'तेन' तृतीयेन 'इमां' पृथिवीमेव 'प्रतिष्ठां' प्रतिष्ठाहेतुभूतां तदुपलक्षितां अधोदिशं जयतीत्यर्थः । इत्थं सामिधेन्युपासनस्य प्रतिष्ठात्वं निगमयति–एवमु द्वाभिरिति । 'आभिः' सामिधेनीभिः 'इमान्' पृथिव्यादीन् अन्यादधिष्ठातृसहितान् । गतमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथाघारयो ऋतसत्यात्मना उपासन विधत्ते–ऋतमेवेति । मनसा यथार्थसंकल्पनम् 'ऋतं', यथार्थभाषण 'सत्य', एतावाघारौ यथाक्रमं ऋतसत्यात्मना ध्यातव्यावित्यर्थ. । तत्फलमाह–अत्र ह वा इति ॥९॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । (३०५) अपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः ॥ १० ॥

स प्रथमं प्रयाजमनुमंत्रयते । त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयम्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पंचमं त्विषिमान्ह वाऽअपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

(दे) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः कमुँ स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसꣳसारं दिदृक्षितारो यऽएवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयः । यशस्तृतीयः । ब्रह्मवर्चसं चतुर्थः । अन्नाद्यं पंचमः ॥ १० ॥

स प्रथमं प्रयाजमनुमंत्रयते " त्विषिमान् भूयासम् " इति । " अपचितिमान भूयासम् " इति द्वितीयम् । " यशस्वी भूयासम् " इति तृतीयम् । "ब्रह्मवर्चसी भूयासम्" इति चतुर्थम् । " अन्नादो भूयासम् " इति पंचमम् । त्विषिमान् ह वा अपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति, य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह श्वेतकेतुरारुणेयः । कं स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः । य एवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥

अथ प्रयाजेषु त्विष्याद्युपासनं विधत्ते—त्विषिरेवेति । ' त्विषिः ' शरीरकान्तिः, ' अपचितिः ' पूजा, ' यशः ' कीर्तिः, ' ब्रह्मवर्चसं ' श्रुताध्ययनजनितमपरोक्षं ब्राह्मं तेजः, ब्रह्मणो वर्च इति विगृह्य " ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः " (पा. सू. ५ । ४ । ७८) इति अकारः समासान्तः । ' अन्नाद्य ' अन्नादनसामर्थ्यम् ॥ १० ॥

एतयोरासनमनुमंत्रणमंत्रैः कार्यमित्याह—स प्रथमं प्रयाजमिति । एवं अनुमंत्रणमंत्रैः कृतस्य त्विष्याद्युपासनस्य फलमाह—त्विषिमान्ह वा अपचितिमानिति । यशस्वीति । " अस्मायामेधा " (पा. सू. ५ । २ । १२१) इति विनिः । ब्रह्मवर्चसशब्दात् " अत इनिठनौ " (पा. सू. ५ । २ । ११५) इति इनिः ॥ ११ ॥

उक्तमर्थं महर्षिवाक्येन द्रढयति—एतद्ध स्म वै तदिति । ' एतद्ध ' एतदेव उक्तप्रकारेण प्रयाजानां त्विष्यादात्मकत्वं ' विद्वान् ' जानन् ' श्वेतकेतुरारुणेयः ' अरुणेः पुत्रः श्वेतकेतुः एतन्नामको महर्षिः पुरा खलु ' आह स्म ' उक्तवान् । कथमिति ? ' यः ' पुरुषः एवमुक्तप्रकारेण ' प्रयाजानां ' एतदयशः त्विष्यादिरूपं माहात्म्यं ' वेदिता ' ज्ञास्यति । " विद ज्ञाने " (धा. पा. अ. प. ५४) इत्यस्मात् तृटि रूपम् । 'कं स्विदेव' कंचिदेव बहूनां मध्ये ज्ञानप्रभावेण असाधारणं तं महान्तमागमिवाद्भुतं महासर्पमिव ' कामि-

भूतमेव पूर्वऽआज्यभागः । (गां) भविष्यदुत्तरोऽत्र ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्धेऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जय्यँ सर्वँ हैव तज्जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशऽइति वेदात्र ह ब्रह्म रुन्धेऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जय्यँ सर्वँ हैव तज्जयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपाꣳशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपाꣳशुयाजऽइति वेदात्र ह क्षत्रँ रुन्धेऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण जय्यँ सर्वँ हैव तज्जयति तद्यदुपाꣳशुयाजं कुर्वन्त्येके नैके तस्मादुच्चैश्चोपाꣳशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥

भूतमेव पूर्वं आज्यभागः भविष्यदुत्तरः । अत्र ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्धे । अथो यत्किंच भूतेन च भविष्यता च जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाश इति वेद । अत्र ह ब्रह्म रुन्धे । अथो यत्किंच ब्रह्मणा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपांशुयाज इति वेद । अत्र ह क्षत्रं रुन्धे । अथो यत्किंच क्षत्रेण जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्यदुपांशुयाजं कुर्वन्त्येके, नैके । तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥

'भगाय' अभिप्राप्तिस्य 'दिदृक्षाय' 'दिदृक्षते' । द्रष्टव्यम् । इत्थं प्रयाजानां विद्याविशिष्य विद्वान् यदा अतिशयेन दर्शनीयो भवतीति विदुष श्रेतकुलोपनिमाय ॥ १२ ॥

भूतभविष्यद्रूपतया आज्यभागयोर्ध्यानं विधत्ते–भूतमेव पूर्वं आज्यभाग इति । भूतकालावच्छिन्नं वस्तु 'भूतं' आगामिकालावच्छिन्नं वस्तु 'भविष्यत्' । भूतभविष्यद्रूपतयाऽऽज्यभागयोर्विज्ञानात् 'भूतं' 'भविष्यत्' कालत्रयगतं च सकलं वस्तुजातं 'अवरुन्धे' अथ ताभ्यां जेतव्यं यत्किमपि फलमस्ति तत्सर्वं जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माग्नेय इत्यादि । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरेव 'आग्नेयः पुरोडाशः' । एतद्वेदनस्य फलमाह–स यो ह वा इति । अत्र ह ब्रह्म रुन्ध इति । ब्राह्मणजातिलब्धा वैदिकं इत्यादि भवतार्थः । तत [illegible]–अथो यत्किंचेति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपांशुयाज इति । उपांशुयाजाख्यो यागः क्षत्रियजातिरूपतया ध्येयः । तद्वेदनस्य फलमाह–स यो ह वा इति । पूर्ववदर्थः । क्षत्रात्मकस्योपांशुयाजस्य अनुष्ठाने–तद्यदिति । तत्र पक्षद्वयम्, 'एके' शाखिन उपांशुयाजं कुर्वन्ति । एके न कुर्वन्ति, अत एवोक्तं कात्यायनेन–"अग्नीषोमीयस्य पौर्णमास्यां [illegible] नैके" (कात्या. श्रौ. सू.) इति । उपांशुयाजस्य पाक्षिकत्वात् 'क्षत्राय' क्षत्रियजातये हितार्थी जना 'उच्चैश्चोपांशु च' 'आचक्षते' शब्दं कुर्वन्ति । यदा उपांशुयाजस्य यागं केचिदुपांशुशब्देन कुर्वन्ति, अन्ये तु नोपांशुवर्जेन, तस्मात् उच्चैरेव कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

विडुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विडुत्तरः पुरोडाशऽइति व्वेदाव ह व्विशᳩ रुन्धेऽथो यत्किञ्च विशा जय्यᳩ सर्व्वᳩ हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाशऽउपाᳩशुयाजश्च पूर्वौ भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रᳩ सान्नाय्यम् । (ᳩ) स यो ह वै राष्ट्रᳩ सान्नाय्यमिति व्वेदाव ह राष्ट्रᳩ रुन्धेऽथो यत्किञ्च राष्ट्रेण जय्यᳩ सर्व्वᳩ हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके नैके तस्माद्राष्ट्रᳩ सञ्चेति व्वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । (ᳩस) स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति व्वेदाव ह तपो रुन्धेऽथो यत्किञ्च तपसा जय्यᳩ सर्व्वᳩ हैव तज्जयति ॥ १८ ॥

विडुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विडुत्तरः पुरोडाश इति वेद । अव ह विशं रुंधे । अथो यत्किंच विशा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश उपांशुयाजश्च पूर्वौ भवतः । तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रं सान्नाय्यम् । स यो ह वै राष्ट्रं सान्नाय्यमिति वेद । अव ह राष्ट्रं रुंधे । अथो यत्किंच राष्ट्रेण जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्यत्सन्नयन्त्येके, नैके । तस्माद्राष्ट्रं सं चैति वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेद । अव ह तपो रुंधे । अथो यत्किंच तपसा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १८ ॥

तदेतत् आग्नेयादीनां पौर्वापर्यक्रमं स्तौति—तद्यदाग्नेयश्चेति । यस्मादग्नीषोमीयात् वैश्यनामकात् आग्नेयोपांशुयाजौ ब्रह्मक्षत्रात्मकौ पूर्वौ भवतः । तस्मात् ' विशि ' वैश्यजातौ ' ब्रह्म क्षत्रे ' च ' प्रतिष्ठिते ' करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ दधिपयोलक्षणस्य सान्नाय्यस्य राष्ट्ररूपत्वमाह विविच—राष्ट्रं सान्नाय्यमिति । ' राष्ट्रं सान्नाय्य ' तदात्मना सान्नाय्यं ध्येयमित्यर्थः । स यो ह वा इत्यादि पूर्ववत् । राष्ट्रात्मकत्वं सान्नाय्यस्य समर्थयते—तद्यत्सन्नयन्त्येके नैके इति । तत्र यस्मात् ' एके ' केचन यजमानाः कृतसोमयागाः ' सन्नयन्ति ' अकृतसोमयागास्त्वेके न सन्नयन्ति । ' तस्मात् ' कारणात् ' राष्ट्रं ' ' समेति ' च ' व्येति ' च परस्परं सगच्छते विश्लिष्यति चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्विष्टकृतस्तपोरूपत्वमाह—तपः स्विष्टकृदिति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यमदृष्टं ' तपः ' तदात्मना स्विष्टकृद्यागो ध्यातव्यः । तत्फलमाह—स यो ह वा इति ॥ १८ ॥

लोकः प्राशित्रम् । (१९) स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेदाव ह लोकꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च लोकेन जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्ययते लवेन ह वाऽअमुष्मिंल्लोके लोकाद्व्ययन्तेऽथ यऽएवं वेद न ह बहु चन पापं कृत्वा लोकाद्व्ययते ॥ १९ ॥

श्रद्धेडा । स यो ह वै श्रद्धेडेति वेदाव ह श्रद्धाꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च श्रद्धया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ २० ॥

(त्य)अग्निरेव प्रथमोऽनुयाजः । (त्रो) ह्रादुनिर्द्वितीयऽउल्कुषी तृतीयः २१

स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत । (त्रा) अशन्यमुं जहीति यं द्विष्याद्ध्रा-
दुन्यमुं जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुं जहीति तृतीयम् ॥ २२ ॥

लोकः प्राशित्रम् । स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेद । अव ह लोकं रुंधे । अथो यत्किंच लोकेन जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । नो ह लवेन लोकाद्व्ययते । लवेन ह वा अमुष्मिंल्लोके लोकाद्व्ययन्ते । अथ य एवं वेद । न ह बहु चन पापं कृत्वा लोकाद्व्ययते ॥ १९ ॥

श्रद्धेडा । स यो ह वै श्रद्धेडेति वेद । अव ह श्रद्धां रुंधे । अथो यत्किंच श्रद्धया जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ २० ॥

अग्निरेव प्रथमोऽनुयाजः । ह्रादुनिर्द्वितीयः । उल्कुषी तृतीयः ॥ २१ ॥

स प्रथममनुयाजमनुमंत्रयेत–अशन्यमुं जहीति । यं द्विष्यात् । ह्रादुन्यमुं जहीति द्वितीयम् । उल्कुष्यमुं जहीति तृतीयम् ॥ २२ ॥

लोकः प्राशित्रमित्यादि । यत्प्राशित्रस्यावदानं क्रियते तल्लोकदृष्ट्योपास्यम् । स यो ह वा इत्यादि । पूर्ववत् । नो ह लवेनेति । लवो लेशः अल्पीयस्त्वमिति यावत् । एवं लोकवित् 'लोकात्' लोक्यमानात् कर्मफलात् लवेनाल्पीयस्त्वेन हेतुना नैव 'व्ययते' न क्षरति न बिभेति वा । "व्यय भयचलनयोः" (धा. प. भ्वा.आ ७९२) इति धातुः । निन्दितमन्यदनेन विदुषेत्याह–लवेन ह वा इति । 'लवेन' लेशेन स्वल्पेन हेतुना 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'लोकात्' लोक्यमानात् 'व्ययन्ते' बिभ्यति । यस्त्वेवंवित् तस्य नोक्तो दोष इत्याह–अथ य एवमिति । अथशब्दस्त्वर्थे । यस्त्वेवं प्राशित्रस्य लोकात्मना 'वेद' असौ कृतमपि 'पापं' दुष्कृतं बह्वपि । निन्दितं कृत्वा लोकान्न व्ययते । चनशब्दोऽप्यर्थे ॥ १९ ॥

इडायाः श्रद्धात्मनोपासनं विधत्ते–श्रद्धेडेति । निश्चयात्मिका अनुष्ठानगोचरा अभिरुचिविशेषः 'श्रद्धा' । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

अग्निरेव प्रथमोऽनुयाज इति । 'अशनिः' दम्भोलिः । 'ह्रादुनिः' विद्युत् । 'उल्कुषी' उल्का । अनेन प्रत्यक्षमनुयाजत्रयोऽनुयाजा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतस्यानुयाजविधानस्य फलं दर्शयन् अनुयाजानामनुमन्त्रणमन्त्रान् विधत्ते–स प्रथममिति । यजमानो [illegible]

(ष) स ह्य एष क्षिप्रं म्रियते । (तेऽग्र) अशनिर्हैं तमनुयाजो हन्त्यथ यो विस्रवन्मिश्र ऽइव ह्रादुनिर्हैं तमनुयाजो हन्त्यथ योऽभ्युष्टमिश्र ऽइवोल्कुषीह तमनुयाजो हन्ति ॥ २३ ॥

सैषा यज्ञमेनिः । (र) एतया वै मेन्या देवा ऽअसुरान् पराभावयांचक्रुस्तथो ऽएवैवंविद्यजमानः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥

स यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । (द) अशन्यन्तः स्याद्ध्रादुन्यन्त ऽउल्कुष्यन्तस्तस्माद्धै देवानां यज्ञ ऽइडान्तो वैव शंय्वन्तो वा ॥ २५ ॥

स ह्य एष क्षिप्रं म्रियते । अशनिर्हैं तमनुयाजो हंति । अथ यो विस्रवन्मिश्र इव । ह्रादुनिर्हैं तमनुयाजो हंति । अथ योऽभ्युष्टमिश्र इव उल्कुषी ह तमनुयाजो हंति ॥ २३ ॥
सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवा असुरान्पराभावयांचक्रुः । तथो एवैवंविद्यजमानः पाप्मानं द्विषंतं भ्रातृव्यं पराभावयति ॥ २४ ॥

स यदनुयाजांतो यज्ञः स्यात् । अशन्यंतः स्यात्, ह्रादुन्यंत उल्कुष्यंतः । तस्माद्धै देवानां यज्ञ इडांतो वैव । शंय्वंतो वा ॥ २५ ॥

शत्रु 'द्विष्यात्' तथाऽत्र मंत्रेषु अमुमित्यस्य स्थाने द्वितीयांतेन निर्देष्टव्यम् । अयमर्थः—हे अशन्यात्मक प्रथमानुयाज ! 'अमुं' देवदत्तं शत्रुं 'जहि' नाशय । लोण्मध्यमैकवचने "हंतेर्जः" (पा. सू. ६ । ४ । ३६) इति आदेशः । तस्य "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (पा. सू. ६ । ४ । २४) इत्यनिदित्त्वेनानुनासिकलोपे प्राप्ते हेर्लुगभावः । एवमुत्तरयोरपि मंत्रयोर्योजना ॥ २२ ॥

'स एष' खलु शत्रुः अनुमंत्रणमंत्रसामर्थ्यात् 'क्षिप्रं म्रियते' नश्यति । तत्र कारणमाह—अशनिर्हेति । 'तं' शत्रुं यस्मात् अनुयाजात्मक अशनिः 'हंति' हिनस्ति । न खलु अशनिहतो जीवितुमर्हतीत्यर्थः । अथ यो विस्रवन्मिश्र इवेत्यादि । अथशब्दस्तशब्दार्थे । यस्तु शत्रुः द्वितीयेऽनुमंत्रणमंत्रे निर्दिश्यते । स 'विस्रवन्मिश्र इव' विद्रवन् मयपलायनादिभिर्मिश्र इव भवति । तं ह्रादुन्यात्मको द्वितीयोऽनुयाजो हिनस्ति । यस्तु द्वेष्यः 'अभ्युष्टमिश्र इव' अभितः सर्वतः अभ्युष्टः सर्वतो दाहः तेन मिश्र इव भवति । तमुल्कुष्यात्मकोऽनुयाजस्तृतीयो हन्ति । एवमनुमंत्रणमंत्राणामभिचारप्रयोगविषयं प्रयोजनमुक्तम् ॥ २३ ॥

अथैतानुमंत्रणमंत्रान् विधाय अशन्याद्यात्मकत्वविदनम्य फलमाह—सैषा यज्ञमेनिरिति । यज्ञस्य मेनि: आयुधं 'एतया' खलु 'मेन्या' 'देवा असुरान्' 'पराभावयांचक्रुः' पराभूतान् कृतवन्तः । तथैव 'एवंविद्' अनुयाजानां शत्रुनिबर्हणायुधरूपतां जानन् यजमानः पाप्मानं 'द्विषन्तं' द्वेषं कुर्वंतं 'भ्रातृव्यं' शत्रुं 'पराभावयति' नाशयति ॥ २४ ॥

एवमशन्यादिरूपत्वमुक्त्वा अनुयाजानन्त्यत्वं यज्ञस्य निषेधति—स यदिति । तत्र यदि 'यज्ञः' दर्शपूर्णमासादिलक्षणो यागः 'अनुयाजान्तः' स्यात् अनुयाजैरेव समाप्यमानः स्यात् । तदा अशन्यादिरूपेण समाप्ति

प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गं लोकमायँस्तानसुराऽअन्वाजिगाᳬँसँस्ताननु-याजैः प्रत्यौहँस्तद्यदनुयाजाऽइज्यन्ते पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज-मानः प्रत्यूहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । (८) अपानाऽअनुयाजास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपं प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्ण-मासयोरुपसदो यदनुयाजास्तस्मादुपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥

सᳬँस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै सᳬँस्था सूक्तवाकऽइति वेदान्व ह

प्रयाजैर्वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् । तानसुरा अन्वाजिगांसन् । ताननुयाजैः प्रत्यौहन् । तद्यदनु-याजा इज्यन्ते । पाप्मानमेव द्विषन्तं भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाजाः । तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते, तद्धि प्राणरूपम् । प्रत्यञ्चोऽनुयाजाः, तदपानरूपम् । एता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुयाजाः, तस्मात् उप-सद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥

संस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै संस्था सूक्तवाक इति वेद । अन्व ह संस्थां गच्छे । अथो भक्तिच संस्थया जयन् । सर्वं हैव तद्यजति । गच्छति यजनः संस्थाम् ॥ २८ ॥

सꣳस्थाꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च सꣳस्थया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति वयसः सꣳस्थाम् ॥ २८ ॥

(ष) प्रतिष्ठा शंयोर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इति वेदाव ह प्रतिष्ठाꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ठया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

(न्तो) ते देवाः । (ऽ) एतान्पत्नीसंयाजान्पश्चात्पर्यौहन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्टाददधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंयाजा इज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै देवानाꣳ ह वै प्रजातिमनुप्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

(डा) अन्नꣳ समिष्टयजुः । स यो ह वा अन्नꣳ समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्चान्नेन जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥

प्रतिष्ठा शंयोर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इति वेद । अव ह प्रतिष्ठां रुन्धे । अथो यत्किंच प्रतिष्ठया जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

ते देवा एतान्पत्नीसंयाजान् पश्चात्पर्यौहन्त । मिथुनमेवैतदुपरिष्टाददधत प्रजात्यै । तद्यत्पत्नीसंयाजा इज्यन्ते, मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै । देवानां ह वै प्रजातिमनुप्रजायते । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते । य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

अन्नं समिष्टयजुः । स यो ह वा अन्नं समिष्टयजुरिति वेद । अव हान्नं रुन्धे । अथो यत्किंचान्नेन जय्यम्, सर्वं हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥

एतद्वेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति । अव ह संस्थां रुन्ध इति । प्रारिप्सितस्य कार्यस्य ' संस्था ' समाप्तिः । तामवरुन्धे लभते । स्पष्टमन्यत् । गच्छति वयस इति । ' वयस ' आयुषः ' संस्थां ' समाप्तिं गच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इत्यादि । " तच्छंयोरावृणीमहे " इत्यनुवाकः शंयुवाकः । ' स ' प्रतिष्ठात्मना ज्ञातव्यः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ २९ ॥

अथ पत्नीसंयाजानां मिथुनरूपतया प्रजातिहेतुतामाह—ते देवा एतान् पत्नीसंयाजानित्यादिना । सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताकान् चतुरः पत्नीसंयाजाख्यान् यागान् ' पश्चात् ' प्रतीच्यां दिशि गार्हपत्यसमीपे ' पर्यौहन्त ' परिप्रापयन् । ' एतत् ' एतेन ' उपरिष्टात् ' यज्ञस्योपरिभागे ' मिथुनं ' स्त्रीपुंसात्मकं प्रजातिहेतुमदधत स्थापितवन्तः । अत इदानीमपि तेषां पश्चात् प्रयूहनं प्रजातिहेतुभूतस्य मिथुनस्योपरिष्टाद्धारणाय सम्पद्यते । यतो देवानां प्रजातिमनुसृत्य प्रजातिर्यजमानस्य पुत्रपौत्रादिरूपा प्रजा सम्पद्यते । वेदितुः फलमाह—मिथुनेन मिथुनेनेति । वीप्सया गवाश्वादिसर्वमिथुनस्वीकारः ॥ ३० ॥

समिष्टयजुषोऽन्नरूपतामाह—अन्नं समिष्टयजुरिति । अन्नात्मकत्ववेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति ३१

संवत्सरो यजमानः । (स्त) तमृतवो याजयंति वसंतऽआग्नीध्रस्त-
स्माद्वसंते दावाश्चरंति तद्ध्यग्निरूपं ग्रीष्मोऽध्वर्युस्ततऽइव वै ग्रीष्मस्त-
प्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति वर्षाऽउद्गाता तस्माद्यदा बलवद्वर्षति साम्नऽइवो-
पब्दिः क्रियते शरद्ब्रह्मा तस्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मण्वत्यः प्रजाऽइत्याहु-
र्हेमंतो होता तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीदंत्येता ह वाऽएनं देवता
याजयंति स यद्येनमेपावीरा याजयेयुरेताऽएव देवता मनसा ध्याये-
देता हैवैनं देवता याजयंति ॥ ३२ ॥

संवत्सरो यजमानः, तमृतवो याजयन्ति । वसन्त आग्नीध्रः । तस्माद्वसन्ते दावाश्चरन्ति । तद्ध्यग्निरूपम् । ग्रीष्मोऽध्वर्युः । तप्त इव वै ग्रीष्मः । तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति । वर्षा उद्गाता । तस्माद्यदा बलवद्वर्षति । साम्न इवोपब्दिः क्रियते । शरद्ब्रह्मा । तस्माद्यदा सस्यं पच्यते । ब्रह्मण्वत्यः प्रजा इत्याहुः । हेमन्तो होता । तस्माद्धेमन् वषट्कृताः पशवः सीदन्ति । एता ह वा एनं देवता याजयन्ति । स यद्येनमैपावीरा याजयेयुः । एता एव देवता मनसा ध्यायेत् । एता हैवैनं देवता याजयन्ति ॥ ३२ ॥

अथ यजमानस्य ऋत्विजां संवत्सरात्मकत्वमाह—संवत्सरो यजमान इति । 'यजमानः' संवत्सरात्मकः । 'ऋतवः' वसन्ताद्याः ऋतवो याजकाः । तत्र वसन्त ऋतुरेवाग्नीध्रः । अग्नीन्धनसंयोगाद्धि ऋत्विज आग्नीध्र इति संज्ञा, यस्मात् तादृग् ऋत्विगात्मको वसन्तः । 'तस्मात् वसन्ते' ऋतौ 'दावाः' दावाग्नयश्चरन्ति तद्गुल्मलतादिकं दहन्ति । तत्खल्वग्निमयं रूपम् । ग्रीष्मऋतुरध्वर्युः । उभयोस्तादात्म्यनिमित्तं साम्यमाह—तप्त इव वा इति । अत्यन्तातपयुक्तत्वात् ग्रीष्म ऋतुः 'तप्त इव' भवति । अध्वर्युरपि व्यापारबाहुल्यात् अग्निसमीपे सञ्चरन् तापयुक्तो यथा भवति तथा 'निष्क्रामति' विहारान्निर्गच्छति । 'वर्षा उद्गाता' । तत्र लिङ्गमाह—तस्माद्यदेति । 'यदा खलु बलवत्तमधिकं 'वर्षति' तदा 'साम्न इवोपब्दिः' घोषः क्रियते । तस्मात्सामकालस्योद्गातुर्वर्षर्तुरूपत्वं युक्तमित्यर्थः । 'शरद्ब्रह्मा' । यस्माद्ब्रह्मा ऋत्विक् शरत्तादात्म्यं, तस्माद्यदा यस्यां 'शरदि' शरदृतौ व्रीह्यादि 'सस्यं पच्यते' तदा अन्नवत्त्वेन हेतुना सर्वाः 'प्रजाः' 'ब्रह्मण्वत्यः' ब्राह्मणजातिविदो वा तद्वत्यो भवन्ति इत्येवमाहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । हेमन्तो होतेत्यादि । यः 'होता' स हेमन्तात्मकः । यस्माद् वषट्कर्तुर्होतुः हेमन्तस्य च तादात्म्यम्, तस्मात् 'हेमन्' हेमन्ते । वर्गलोपश्छान्दसः । 'पशवः' गोमहिष्यादयः 'वषट्कृताः' वषट्कारवन्तः दन्वसनयुक्ताः सन्तः 'सीदन्ति' विशीर्णाङ्गा भवन्ति । 'एनं' एवंविदं संवत्सरात्मकं यजमानमेता एव वसन्ताद्या देवता 'याजयन्ति' । एतच्च ध्यानरूपमित्याह—स यद्येनमिति । 'ऐपावीराः' । ऐपावीरो नाम निन्दितो ब्राह्मणजातिविशेषः । तत्संबन्धिन ऋत्विजः । 'यद्येनं' यदीमं एनं 'याजयेयुः' । 'एता एव' वसन्ताद्या देवता ऋत्विक्त्वेन 'मनसा ध्यायेत्' । 'एता देवताः' एव 'एनं' 'याजयन्ति' ॥ ३२ ॥

(३३) अथ हैषैव तुला । यद्दक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तद-न्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्बहिर्वेदि तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमध्यासीत तुलायां ह वा अमुष्मिंल्लोक आदधति यतरद्यंस्यति तदन्वेष्यति यदि साधु वाऽसाधु वेत्यथ य एवं वेदास्मिन्हैव लोके तुलामारोहत्यमुष्मिंल्लोके तुलाधानं मुच्यते साधुकृत्या हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥ ३३ ॥ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ५२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-३ ॥ (२.७.)॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्विश्वधारींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सावनि लिङ्गपार्वौ,
व्यधाद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलनगमतुलः स्वर्णगोत्रं वर्णमुच्चैः,
कार्पासीयं क्ष्मावान्गुडकनकनगौ राजतं राजतुल्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणनगवरान् शार्करं पार्वतेन्द्रो,
रत्नाढ्यो रत्नकूटं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । २) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

वागेव वाऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन ऽएव वत्सस्तदिदम्मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति तेजऽएव श्रद्धा सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥
(जनकः) तद्धैतज्जनको वैदेहः । (होता) याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या३ऽइति वेद सम्राडिति किमिति पयऽएवेति ॥ २ ॥

वागु ह वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन एव वत्स' । तदिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव । तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति । तेज एव श्रद्धा । सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥
तद्धैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या ३ इति । वेद सम्राडिति । किमिति । पय एवेति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासाववलम्ब्य तत्प्रशंसाव्याजेन तदङ्गावबद्धानि उपासनानि विहितानि । अथाग्निहोत्रमाश्रित्य तत्प्रशंसामुखेन तदवयवाश्रितानि उच्यन्ते—वाग्घ वा इत्यादिना । अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । उपचारात्तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम् । तस्य दोग्ध्री धेनुरपि अग्निहोत्रीत्युच्यते । तस्यै॰ तस्याग्निहोत्राख्यस्य कर्मणः वागेव 'अग्निहोत्री' धेनुः । 'मनः' तस्याः 'एव वत्सः' गवि वाग्बुद्धिः, वत्से मनोबुद्धिश्च कार्येत्यर्थः । तदेतत्समानधर्मयोगेन प्रतिपादयति—तदिदमिति । 'तदिदं' वाङ्मनसलक्षणं द्वयं 'समानं' इदमिदं एकीभूतमेव 'सत्' पृथक्नानेव विभक्तमिव भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोके दोग्धारः 'समान्या' एकयैव 'रज्ज्वा' 'वत्सं मातरं च' 'अभिदधति' बध्नन्ति । अत्र तेजसो हविषः श्रद्धास्वरूपतामाह—तेज एव श्रद्धेति । होमाधिकरणभूतं यत्तेजः तच्छ्रद्धात्मकत्वेन ध्यातव्यम् । तत्र होमद्रव्यमाज्यं तत्सत्यात्मकमिति ॥ १ ॥

इममर्थं जनकयाज्ञवल्क्ययोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां समर्थयते—तद्धैतदिति । तत्र खलु अग्निहोत्रविषयमेतदुक्तं तेजआज्ययोः श्रद्धासत्यरूपत्वं विदेहानां राजा 'वैदेहः' जनकाख्यो राजा 'याज्ञवल्क्यं' महर्षिं 'पप्रच्छ' पृष्टवान् । "प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्" (धा. पा. तु. प. १३९) इति धातुः । हे 'याज्ञवल्क्य !' त्वं अग्निहोत्रं वेत्सि जानासि किम् ? इति प्रश्नः । "विचार्यमाणानाम्" (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति प्लुतिः । 'सम्राट्'

१—"अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्साम्" (का. श्रौ. सू. ४ । २१५) इति सूत्रीय कर्कभाष्यम् । अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची अभिहितस्तत्साधनभूते द्रव्ये द्रष्टव्यः । तदग्निहोत्राख्यं द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी । अत्रापि मत्वर्थलोपे कृते अग्निहोत्रीति भवति । तथा च दृश्यते—यथाऽग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येतेति । पयस्यपि च अग्निहोत्रशब्दो दृश्यते, यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येतेति ।

यत्पयो न स्यात् । (त्के) केन जुहुयाऽइति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुयाऽइति याऽअन्याऽओषधयऽ इति यदन्याऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति याऽआरण्याऽओषधयऽइति यदारण्याऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यं न स्यात्केन जुहुयाऽइत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुयाऽइति ॥ ३ ॥

स होवाच । न वाऽइह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयतैव सत्यꣳ श्रद्धायामिति वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः । किꣳ स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथꣳ

यत्पयो न स्यात्, केन जुहुया इति । व्रीहियवाभ्यामिति । यद्व्रीहियवौ न स्यातां, केन जुहुया इति । या अन्या ओषधय इति । यदन्या ओषधयो न स्युः; केन जुहुया इति । या आरण्या ओषधय इति । यदारण्या ओषधयो न स्युः; केन जुहुया इति । वानस्पत्येनेति । यद्वानस्पत्यं न स्यात्; केन जुहुया इति । अद्भिरिति । यदापो न स्युः, केन जुहुया इति ॥ ३ ॥

स होवाच । न वा इह तर्हि किंचनासीत् । अथैतदहूयतैव । सत्यं श्रद्धायामिति । वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य ! धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः–" किंस्वित् विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथं स्विदस्य काव्यं कथं सन्ततो अग्निभिः " इति । कथं स्विदस्यानपप्रोषितं भवति–इत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

' वेद ' अहं जानामि अग्निहोत्रमिति प्रतिवचनम् । पुनः किन्तदिति प्रश्नः । ' पय एवेति ' तस्योत्तरम् । पयः खलु नित्यतया अग्निहोत्रहोमसाधनत्वेन श्रुतं, अतः पय एवाग्निहोत्रमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदि तर्हि " पयो न स्यात् ' तदा ' केन ' द्रव्येण जुहुया इति प्रश्नस्योत्तर–व्रीहियवाभ्यामिति । व्रीहियवयोरन्यतरत्साधनमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नप्रतिवचनेषु योजना । अन्या ओषधय इति । व्रीहियवातिरिक्ता ग्राम्या ओषधयो होमसाधनमित्यर्थः । आरण्या ओषधय इति । वेणुयवश्यामाकधान्यादय आरण्याः । वानस्पत्येनेति । वनस्पतिर्वृक्षः, तज्जन्य फलादिकं वानस्पत्यं तेनेत्यर्थः । तस्याप्यभावे आप एव होमद्रव्यमित्याह–अद्भिरिति ॥ ३ ॥

तासामभावे केन होम इति पृष्टे मनसि रहस्यत्वेन स्थापितमर्थमाह–स होवाचेति । इत्थं खलु याज्ञवल्क्य उवाच–' तर्हि ' तथा सति इहास्मिन् लोके ' किंचन ' किमपि होमसाधनमन्यद् द्रव्यं नैवासीत् । तथापि एतदग्निहोत्रं ' अहूयतैव ' न लुप्यते । तत्किंरूपमित्युच्यते–सत्सत्यवदनरूपो यो धर्मः स एव श्रद्धारूपाग्नौ हूयत इति अंतर्निगूढमर्थमाविष्कृतवान् । वियोनिदेशात्तुष्टस्य जनकस्य वाक्यम्–वेत्थाग्निहोत्रमिति । हे याज्ञवल्क्य ! त्वमेवाग्निहोत्रं जानासि । अतस्तुभ्यं रहस्यवेदिने धेनूनां शतं पारितोषिकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रवसतिविषये अग्निहोत्रहोमस्य मनःप्राणाभ्यां संतत्यं श्लोकमन्त्रैः प्रतिपादयति–तदप्येते श्लोका

स्विदस्य काव्यं कथᳫँ संततोऽअग्निभिरिति कथᳫँ स्विदस्यानपप्रोषितं भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

यो जविष्ठो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवसन्विदे । तथा तदस्य काव्यं तथा संततोऽअग्निभिरिति मनऽएवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥६॥

यत्स दूरं परेत्य । (त्या) अथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्त्साऽस्य हुताऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साऽऽहुतिर्हुता भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

" यो जविष्ठो भुवनेषु स विद्वान्प्रवसन्विदे । तथा तदस्य काव्य तथा संततो अग्निभिः " इति । मन एवैतदाह । मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥ ६ ॥

" यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन् साऽस्य हुताऽऽहुतिः, गृहे यामस्य जुह्वति " इति । यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्नस्य साऽऽहुतिर्हुता भवतीति–एवैतदाह ॥ ७ ॥

इति । तत्रस्थिममग्निहोत्रविषये ' अपि ' खलु ' एते श्लोका ' पठ्यते । तत्र प्रथमेन श्लोकेन प्रवासविषयं प्रश्नमुद्भावयति–किं स्विदिति । ' अग्निहोत्री ' यावज्जीवसकृदिष्टाग्निहोत्रवान् यजमानः किं विद्वान् किंरूपमग्निहोत्रं जानन् ' गृहेभ्यः ' ' प्रवसति ' तथा ' अस्य ' प्रवसतो यजमानस्य ' कथं ' वा तत् ' काव्यं ' कविकर्म यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं समर्थं भवति । तथा ' अग्निभिः ' गार्हपत्यादिभिः ' कथं सततं ' सबद्धो भवतीति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यार्थमाह–कथं स्विदिति । 'अस्य' प्रवसतो यजमानस्य अनपप्रोषितं' प्रवासदोषाभावः कथं सिद्ध्यतीति एतत् प्रथमश्लोकरूपमन्त्रवाक्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अस्योत्तरं द्वितीयेन श्लोकमन्त्रेण प्रतिपादयति–यो जविष्ठ इति । ' यः ' यजमानः ' भुवनेषु ' लोकेष्वनुष्ठेयपदार्थेषु ' जविष्ठः ' अतिशयेन जववान् मनसा कृत्स्नं दूरवर्त्यपि प्रयोगजातमनुसंधातुं कुशल इत्यर्थः । ' स विद्वान् ' ' विदे ' लाभाय ' प्रवसन् ' प्रवासकारी भवति । ' तथा ' तेन वेदनेन ' अस्य ' प्रवसतः ' तत् काव्यं ' यावज्जीववाक्यमपि सार्थकं भवति । ' तथा ' तेनैव वेदनेन दूरे वर्तमानोऽपि ' अग्निभिः ' ' सततः ' अव्यवहितसंबन्ध एव भवति । इमं मन्त्रं तात्पर्यकथनेन व्याचष्टे–मन एवैतदिति । एतन्मन्त्रवाक्यं प्रवासजनितदोषनिवृत्तौ मन एव साधनमिति 'आह' तात्पर्यतो ब्रूत इत्यर्थः । तदेव विवृणोति–मनसैवास्यानपप्रोषितमिति । ' अनपप्रोषितं ' प्रवासदोषविरहः ॥ ६ ॥

यत्स दूरमिति तृतीयश्लोकः । यत् यदि ' सः ' यजमानः 'दूरं परेत्य' ' अथ तत्र प्रमाद्यति ' अनवधानयुक्तो भवति । तदा ' अस्य ' यजमानस्य ' गृहे ' 'यां' आहुतिं ऋत्विजः ' जुह्वति ' ' सा ' ' आहुतिरस्य ' प्रमाद्यतो यजमानस्य तस्मिन् गृहे एव ' हुता ' भवति । न त्वनेन सङ्गच्छत इत्यर्थः । इमं मन्त्रं व्याचष्टे–यत्स दूरमिति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥ ७ ॥

यो जागार भुवनेषु । विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन्त्साऽस्य हुताऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-४ ॥ (३. १.) ॥

यो ह वाऽअग्निहोत्रे । षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्यजमानश्च पत्नी च तदेकम्मिथुनं तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रꣳ स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकम्मिथुनं तस्मादस्य पुम्वत्साऽग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकम्मिथुनꣳ स्रुक्च स्रुवश्च तदेकम्मिथुनमाहवनी-

---

" यो जागार भुवनेषु विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन् साऽस्य हुताऽऽहुतिः, गृहे यामस्य जुह्वति " इति । प्राणमेवैतदाह । तस्मादाहुः । प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

षण्मिथुनब्राह्मणम् ।

यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः । यजमानश्च पत्नी च तदेकं मिथुनम् । तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रं स्यात् । एतन्मिथुनमुपाप्नवानीति ।

एव हि तन्मनस्कस्य प्रवसतो मनसैवाग्निहोत्रसम्पत्तिमभिधाय प्राणरूपतामप्याह—यो जागारेति । ' यः ' प्राणवायुः ' भुवनेषु ' शरीरेषु ' जागार ' जागर्ति अनिद्रः सदा वर्तते । तथा ' विश्वा ' सर्वाणि ' जातानि ' भूतजातानि ' योऽविभः ' तत्रात्मरूपतया बिभर्ति ' तस्मिन् ' अनिरुक्तरूपिणि तस्मिन् प्राणवायौ ' अस्य ' उक्त प्राणस्य विदुषः प्रवसतो यजमानस्य ' सा ' अग्निहोत्राहुतिः ' हुता ' भवति । गतमन्यत् । इम मन्त्र व्याचष्टे—प्राणमेवैतदाहेति । एतन्मन्त्रवाक्यं प्राणमेव होमाधारत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः । अत्र विद्वत्प्रसिद्धिं संवादयति—तस्मादाहुरिति । इत्यमाहुत्यधिकरणत्वात् ' प्राण एव ' अग्निहोत्राख्यं कर्मेति तत्र प्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः । प्राणस्तु सर्वदा यजमानेन सबद्ध इति न प्रवासजनितदोषावकाश इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११-३-१) ॥

अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदनं विधत्ते—यो ह वा इति । ' मिथुनानि ' स्त्रीपुंसरूपाणि द्वन्द्वानि । तद्वेदनस्य फलमाह- मिथुनेनेति । वीप्सया अर्थो विविच्यते—सर्वाभिः प्रजातिभिरिति । पुरुषगोमहिषाश्वादि-

---

१-अत्र अग्निहोत्रप्रकरणे षण्मिथुनान्युपवर्णितानि सन्ति । तानि निम्नदर्शितस्वरूपाणि ।

१-यजमानः, पत्नी ।	४-स्रुक्, स्रुवः ।
२-वत्सः, अग्निहोत्री (धेनुः) ।	५-आहवनीयः, समित् ।
३-स्थाली, अङ्गाराः ।	६-आहुतिः, वषट्कारः ।

यश्च समिच्च तदेकम्मिथुनमाहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकम्मिथुनमेतानि ह वाऽअग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य एवं वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-५ ॥ (३. २.) ॥

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । (तु) तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिꣳ समिधं नाहराताऽइति तस्माद्याꣳ रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधन्नाहरत्यायुष एव तामवदाय वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥

वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकं मिथुनम् । तस्मादस्य पुंवत्साऽग्निहोत्री स्यात् । एतन्मिथुनमुपाप्नवानीति । स्थाली चाङ्गारश्च तदेकं मिथुनम् । स्रुक् च स्रुवश्च तदेकं मिथुनम् । आहवनीयश्च समिच्च तदेकं मिथुनम् । आहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकं मिथुनम् । एतानि ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि । तानि य एवं वेद । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपकं ब्राह्मणम् ।

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत् । सोऽब्रवीत् । अस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । यामेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । तस्माद्यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं

रूपाभिः सर्वाभिरुत्पत्तिभिः प्रजायत इत्यर्थः । तत्र प्रथमं मिथुनं दर्शयति—यजमानश्चेति । यस्मादेव यजमानपत्न्यौ प्रधानमेकं मिथुनम् । 'तस्मादस्य' यजमानस्य 'अग्निहोत्रं' पत्नीयुक्तमेव 'स्यात्' न कदाचित्तया विरहितं भवेत् । 'एतन्मिथुनमुपाप्नवानि' उपगच्छानीत्यनेनाभिप्रायेण । द्वितीयं मिथुनं दर्शयति—वत्सश्चाग्निहोत्री चेति । अग्निहोत्रसाधनस्य पयसो दोहनार्था या धेनुः सा 'अग्निहोत्री' यस्मादिदमेकं 'मिथुनं' तस्माद्वत्सस्य पुंस्त्वमावश्यकमित्याह—तस्मादस्येति । पुमान् वत्सो यस्याः सा 'पुंवत्सा' । अवशिष्टानि चत्वारि मिथुनानि अनुक्रामति—स्थाली चाङ्गारश्चेति । निगदसिद्धोऽर्थः । तद्वेदनस्य उक्तफलसाधनत्वं निगमयति—य एवमिति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११-३-२) ॥

अथाग्निहोत्रादिनियमप्रसङ्गादागतं ब्रह्मचारिधर्मं निरूपयितुमाख्यायिकामाह—ब्रह्म वै मृत्यव इति । जगत्कारणं 'ब्रह्म' सर्वाः 'प्रजाः' सृष्ट्वा तस्मै 'मृत्यवे' ताः 'प्रजाः' 'प्रायच्छत्' । 'तस्मै'

दीर्घसत्रं वाऽएषऽउपैति । यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति स यामुपयन्त्समिधमाद-धाति सा प्रायणीया याछं स्नास्यन्त्सोदयनीयाऽथ या ऽअन्तरेण सत्त्याऽ एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्य्यमुपयन् ॥ २ ॥

(यश्च) चतुर्द्धा भूतानि प्रविशति । (त्य) अग्निम्पदा मृत्युम्पदा-ऽऽचार्य्यम्पदाऽऽत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

नाहरति आत्मायुष एव तामवदाय वसति । तस्मात् ब्रह्मचारी समिधमाहरेत् । नेद् आयुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥

दीर्घसत्रं वा एष उपैति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति । स यामुपयन् समिधमादधाति, सा प्रायणीया । या स्नास्यन्, सोदयनीया । अथ या अंतरेण सत्त्या एवास्य ता । ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥२॥

चतुर्द्धा भूतानि प्रविशति । अग्निं पदा । मृत्यु पदा । आचार्यं पदा । आत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारिणमेकमेव 'न प्रायच्छत्' । 'स' मृत्युरब्रवीत् 'एतस्मिन्' ब्रह्मचारिण्यपि 'मह्य' भागोऽस्त्विति । ततो ब्रह्मणा उक्तम्—'यामेव रात्रिं' असौ ब्रह्मचारी 'समिधं' 'नाहरातै' समिदाहरणमन्यर्थं न कुर्यात् । सा रात्रिस्तव भागोऽस्त्विति । इत्यमाख्यायिकाभिप्रायं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—तस्माद्यां रात्रिमिति । यस्मादेव ब्रह्मणा भागत्वेन परिकल्पितं 'तस्मात्' 'यां रात्रिं' 'ब्रह्मचारी' समिधमन्यर्थं नाहरति 'आयुष' एकाशादेव तां रात्रिमवदायावखण्ड्य 'वसति' । यस्मादेव दोष, 'तस्माद्ब्रह्मचारी' सर्वदा रात्रौ 'समिधमाहरेत्' नेदायुषो जीवनात् तां रात्रिमवखण्ड्य वसानीत्यभिप्रायेण ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यधर्माचरणं सत्रयागात्मना निरूपयति—दीर्घसत्रं वा एष उपैतीति । दीर्घं चिरकालं सत्रं याग 'दीर्घसत्रं' । 'यः' ब्रह्मचर्याश्रमविहितं कर्म 'ब्रह्मचर्यं' तद्ब्रह्मचर्यमुपैति 'एष' दीर्घसत्रमेवोपैति उप-गच्छति । तत्र प्रायणीयोदयनीये संपादयति—स यामुपयन्निति । 'उपयन्' प्रथमं गुरुसमीपमुपगच्छन् उपनयनकाले 'यां' समिधमग्नावादधाति सैव समित् प्रायणीयेष्टिः । 'स्नास्यन्' स्नानं करिष्यन् 'यां' समिधमादधाति सैव समित् उदयनीयेष्टिः । 'अथ' 'याः' 'समिधः' 'अन्तरेण' तयोर्मध्ये अग्नावादधाति । 'ताः' 'सत्त्याः' सत्रियाः सत्रसंबन्धिन्यः समिधः । एवं समिदाधानं सत्रयागात्मना स्तुत्वा आत्मनिष्क्रयहेतुत्वेनापि स्तौति—ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्निति । 'उपयन्' उपगच्छन् 'चतुर्धा' चतुर्विधेन 'पदा' पादेन चतुर्थांशेन 'आचार्यं' सावित्रीप्रदानपुरःसरं अध्यापयितारम् । स्मर्यते हि—"उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजम् । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" (म. स्मृ २ । १४० ।) इति । आत्मन्येवेत्यादि । 'आत्मनि' स्वस्मिन्नेव 'अस्य' ब्रह्मचारिणः 'चतुर्थः पादः परिशिष्यते' अतः स्वरूपहानिशङ्का न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

१-अत्र (प्र. ए. पृ. २१४) इत्येतस्य व्याख्यानमनुसन्धेयम् ॥

स यदग्नये समिधमाहरति । यऽएवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येव । (वाऽ) अह्रीर्भूत्वा भिक्षते यऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदाचार्य्यवचसं करोति । यदाचार्य्याय कर्म्म करोति यऽएवास्याचार्य्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ६ ॥

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । (ता) अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाꣳ सऽएवं विद्वान्यस्याऽएव भूयिष्ठꣳ

स यदग्नये समिधमाहरति । य एवास्याग्नौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ४ ॥

अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येवाह्रीर्भूत्वा भिक्षते । य एवास्य मृत्यौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ५ ॥

अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति । य एवास्याचार्ये पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ६ ॥

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् । स

तत्र समिदाधानेनाग्नौ प्रविष्टस्य चतुर्थांशस्य परिक्रयं दर्शयति—स यदग्नय इति । 'परिक्रीणाति' समिधो मूल्यत्वेन अग्नये समर्प्य स्वकीयं तुरीयमंशं पुनरादत्ते । यतः 'यदा' अंशेन समिदाधानेन च 'संस्कृत्य' उत्कृष्टं कृत्वा पुनः 'आत्मन्' आत्मनि स्वरूपे धारयति । स भागोऽग्नेः सकाशात् प्रतिनिवृत्य 'एनं' ब्रह्मचारिणम् 'आविशति' ॥ ४ ॥

मृत्यौ प्रविष्टस्य पादस्य परिक्रयार्थत्वेन भिक्षाचर्यं विधत्ते—अथ यदात्मानमिति । 'अथ' उपनयनानन्तरम् 'आत्मानं' 'दरिद्रीकृत्य' दारिद्र्यमिव कृत्वा 'अह्री' लज्जारहितः 'भूत्वा' 'भिक्षेत' कृत्यर्थं याचेत । य एवास्येत्यादि पूर्ववच्छेषम् ॥ ५ ॥

आचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्यया परिक्रयणं दर्शयति—अथ यदाचार्यवचसमिति । आचार्यवाक्ये तत्र युक्तायुक्तचिन्ता न कार्येत्यर्थः । तथा तस्मै 'आचार्याय' पादप्रक्षालनादिलक्षणं पारचर्यारूपं 'कर्म करोति' इति च यदस्ति तेनेति सम्बन्धः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यार्थं क्रियमाणस्य परिचरणस्य परिक्रयार्थत्वमुक्तम्, इदानीं समृद्ध्यादिहेतुतामप्याह—न ह वा इति ।

१–भिक्षाया ब्रह्मचारिण इत्याहात्रि —" यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । अध्वग क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः " (अ स्मृ १६२ ।) इति । तथापि—" यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ " इति विशेष । तेनात्र ब्रह्मचारिणा पक्वान्नमेव भिक्षितव्यम् । न कदाचिदप्यामम् इति गम्यते ॥

श्लाघेत तां भिक्षेतेत्याहुस्तल्लोक्यमिति स यद्यन्यां भिक्षितव्यान्न
विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरन्नैनꣳ सप्तम्यभि-
क्षिताऽतीयात्तमेवं विद्वाꣳसमेवं चरन्तꣳ सर्वे वेदाऽआविशन्ति यथा
ह वाऽअग्निः समिद्धो रोचतऽएवꣳ ह वै स स्नात्वा रोचते यऽएवं
विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११।२।६ ॥ (३।३) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-३ ॥

एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठं श्लाघेत । तां भिक्षेतेत्याहुः । तल्लोक्यमिति । स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न विन्देत् । अपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेत । अथो स्वां मातरम् । नैनं सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् । तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति । यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचते । एवं ह वै स स्नात्वा रोचते । य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधींश्च सीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रां हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्य,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्य ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ३) ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

उद्दालको हारुणिः । (रु) उदीच्यान्वृतो धावयाञ्चकार तस्य निष्क उपाहित आसैतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय बिभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो वाऽअयमब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । (भ्री) यद्वै नोऽयमर्द्धं न पर्यादुदीत हन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहाऽइति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति शौनको ह स्वैदायनऽआस ॥ २ ॥

उद्दालको हारुणिरुदीच्यान्वृतो धावयाञ्चकार । तस्य निष्क उपाहित आस । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं भवति । उपवल्हाय बिभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान् भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो वा अयं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धं न पर्यादुदीत । हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति । केन वीरेणेति । स्वैदायनेनेति । शौनको ह स्वैदायन आस ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं तृतीये अग्निहोत्रप्रसङ्गात् ब्रह्मचारिधर्माश्च निरूपिताः । अथ चतुर्थे दर्शपूर्णमासयागस्यैव भावनाविशिष्टाः केचन धर्मा मित्रविन्दादयश्च प्रतिपाद्यन्ते । तत्र प्रथमं विजिगीषुकथाव्याजेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासयोरेव सर्वोत्तमविनियोगित्वेन स्तोतुकामः तत्प्रश्नप्रतिवचनोपयोगिनीमाख्यायिकामवतारयति—उद्दालको हारुणिरिति । पुरा खलु 'आरुणिः' अरुणस्य पुत्र उद्दालकाख्य ऋषिः आर्त्विज्याय 'वृतः' सन् 'उदीच्यान्' उदग्देशान् 'धावयाञ्चकार' जगाम । अथ तेषूदीच्यदेशेषु गतस्य उद्दालकस्य 'निष्कः' हिरण्मयो दीनारः 'उपाहितः' तदुपार्जितः 'आस' दक्षिणात्वेन निक्षिप्तो बभूव । एतस्य प्रयोजनमाह—एतद्ध स्मेति । 'पूर्वेषां' पुरातनानाम् आर्त्विज्याय 'वृतानां' 'धावयतां' अन्यदेशं गच्छतां ब्राह्मणानां श्रेष्ठस्य परीक्षार्थं 'एकधनं' मुख्यं धनं 'उपाहितं' निक्षिप्तं भवति स्म । तदेतदत्र क्रियत इत्यर्थः । निष्कोपधानस्य कारणमाह—उपवल्हाय बिभ्यतामिति । बहूनां मध्ये कस्यचित् ज्ञानाधिक्यतारतम्येन जयपराजयव्यवसायहेतुकं प्रश्नाभिमुखमह । तत्कृते 'बिभ्यतां' भीतिं प्राप्नुवतां 'उदीच्यानां' केवलं निष्क एव 'उपाहित आस' । तदुपवल्हाय परस्परं विवदमानानां ज्ञानाधिक्यं स्पष्टमेव ज्ञायते इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अथोदीच्यदेशसम्बन्धिनः 'ब्राह्मणान्' 'भीः' भीतिः 'विवेद' प्राविशत् ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो वा इत्यादि । कुरुपञ्चालाख्यदेशनिवासी अयमुद्दालकः 'ब्रह्मा' वेदाढ्यः 'ब्रह्मपुत्रः' ब्रह्मिष्ठस्य पुत्रश्च, अतोऽयं महाप्रभाववान् 'नः' अस्माकं 'यद्वै' अर्द्धशब्दो देशवाची । अस्मत्सम्बन्धि-

ते होचुः । स्वैदायन त्वया व्वीरेणेमं प्रतिसंयतामहाऽइति स होवाचो-पात्र खलु रमताहं न्वेनं व्वेदानीति तँ हाभिप्रपेदे तँ हाभिप्रपन्नमभ्यु-वाद स्वैदायनाऽ३ इति हो३ गौतमस्य पुत्रेतीतरः प्रतिशुश्राव तँ ह तत-ऽएव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनं धावयेत् । (यो) यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान्विद्यात्पञ्च मध्यतो हविर्भागान्षट् प्राजापत्यानष्टा-ऽउपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

ते होचुः । स्वैदायन त्वया वीरेणेमं प्रतिसंयतामहा इति । स होवाच-उपात्र खलु रमत । अहं न्वेनं वेदानीति । तं हाभिप्रपेदे । तं हाभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना ३ इति । हो ३ गौतमस्य पुत्रेति इतरः प्रतिशुश्राव । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान् विद्यात् । पंच मध्यतो हविर्भागान् । षट् प्राजापत्यान् । अष्टा उपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

देश प्राप्य येन हेतुना निष्क ' न पर्याददीत ' तादृगुपायदर्शनहर्षद्योतको हतशब्द । 'हत' तत्कारणमस्माभि-र्दृष्टम् । ' एन ' उद्दालक ' ब्रह्मोद्य ' ब्रह्म वेद तदेकसमधिगम्य रहस्य अर्थ प्रति वदम् ' आह्वयामहै इति ' तेन चास्य मुने प्राशस्त्य ख्यापित इत्यर्थ । केन वीरेणेत्यादि । ते ब्राह्मणा केन वीर्यवता प्रति-वादिना एतत् ब्रह्मोद्य कर्तुं शक्यत इति विचार्य स्वैदायनाख्येन महर्षिणेति निश्चितवत । तत्र शुनक-गोत्रज स्वैदायनाख्यो महर्षि- ' आस ' आगतोऽभवत् ॥ २ ॥

' ते होचु ' तमवोचन्-हे ' स्वैदायन ! ' 'वीरेण' श्रौताध्ययनजनितवीर्यवता ' त्वया इमम् ' उद्दालकम् ' सयतामहा इति ' प्रतिवादित्वेन सम्यक्प्रपन्न करवामहा इति । त्वमनेन सह संवदस्वेत्यर्थ । एवमुक्त ' स ' खलु स्वैदायन ' उवाच ' उक्तवान् । अत्रास्मिन् विषये यूय खलु सर्वे ' उपरमत ' तूष्णीमवस्थिता भवत । ' अह नु ' अहमेवाद्य ' एनम् ' ऋषि ' वेदानि ' अस्य सामर्थ्यं इयदिति जानामि । एवमुक्त्वा तमुद्दालकम् ' अभिप्रपेदे ' अभिजगाम । ' तम् ' ' अभिप्रपन्नम् ' उद्दालक ' अभ्युवाद ' स्वैदायनेत्या-मन्त्रितवान् । " दूराद्धूते च " (पा. सू. ८ । २ । ८४) इति प्लुत । ' इतर ' स्वैदायनोऽपि त होऽ३ ' ' गौतमस्य पुत्रेति ' ' प्रतिशुश्राव ' प्रतिवभाषे । हो इति अभिमुखीकरणार्थो निपात । अत्रापि प्लुत पूर्ववत् । ' तत ' अनन्तरमेव स्वैदायन तमुद्दालक ' प्रष्टुम् ' ' दध्रे ' उपचक्रमे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रेत्यादि । हे ' गौतमस्य पुत्र ! ' स खलु आर्त्विज्याय ' वृत ' सन् ' जन ' जनपदम् ' धावयेत् ' ' य ' दर्शपूर्णमासयागयो ' पुरस्तात् ' पूर्वभागे अनुष्ठेयान् ' आज्यभागान् आज्यहविष्कान-ष्टौ यागान् ' विद्यात् ' जानीयात् । ' मध्यत ' मध्यभागे अनुष्ठेयान् ' हविर्भागान् ' पुरोडाशादिहवि-ष्कान् पञ्चसंख्याकान् विद्यात् । तथा ' प्राजापत्यान् ' प्रजापतिदेवताकान् ' षट् '—सङ्ख्याकान् विद्यात् ।

स वै गौतमस्य पुत्र ऋतो जनं धावयेत् । (य) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजाऽअदंतका जायंते यस्मादासां जायंते यस्मादासां प्रभिद्यंते यस्मादासाᳬं सन्तिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व्वऽ एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधरऽ एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयाᳬंसऽ एवाधरे प्रथीयाᳬंसऽ उत्तरे यस्माद्दᳬंष्ट्रा ज्यायाᳬंसो यस्मात्समाऽ एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र ऋतो जनं धावयेत् । (य) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौ-पपक्ष्याणि दुर्वारिणानि जायन्ते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्वऽएव पलितो भवति ॥ ६ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायते । यस्मादासां जायंते । यस्मादासां प्रभिद्यते । यस्मादासां संतिष्ठन्ते । यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव प्रभिद्यते । यस्मादधर एवाग्रे जायते । अथोत्तरे । यस्मादणीयास एवाधरे । प्रथीयास उत्तरे । यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसः । यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मादिमाः प्रजा लोमशा

तथा ' उपरिष्टाद् ' अवसानभागे त्रियमाणात् ' अष्टौ ' ' आज्यभागात् ' यो विद्यात् । स एव जनपदं धाव-येदित्येकः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अन्यं प्रश्नं दर्शयति—स वा इति । 'तत्' वक्ष्यमाणमर्थजातम् । गतमन्यत् । यस्मादिमाः प्रजा इत्यादि । ' यस्मात् ' कारणात् 'इमाः प्रजाः' ' अदन्तकाः ' दन्तरहिताः ' जायन्ते ' । ' यस्मात् ' ' आसां ' प्रजानां जननादूर्ध्वं पञ्चमासेषु गतेषु दन्ता जायन्ते । यस्मादेव कारणात् ' आसां ' प्रजानां सप्तमाष्टमादिवर्षेषु ते दन्ताः ' प्रभिद्यन्ते ' पतनान्यर्थः । यस्माच्च कारणात् ' आसां ' प्रजानां ' संतिष्ठन्ते ' दन्ताः सम्यक् स्थिता भवन्ति । यस्मादेव कारणात् ' उत्तमे ' चरमे 'वयसि' 'सर्व एव' दन्ताः पतिता भवन्ति । उत्पत्त्यवस्थायामपि प्रथमं ' यस्मात् ' कारणात् 'अधरे' अधोभागवर्तिन एव दन्ता 'जायन्ते' । अथानन्तरं ' उत्तरे ' उपरिभागवर्तिनो दन्ता जायन्ते । अथ पौर्वापर्यनियमो यस्मादिति पर्यन्तम् । यस्मादणीयास इत्यादि । तेषामधरोत्तरदन्तानां यथाक्रम-मणुतरत्वं स्थूलतरत्वं च किंनिबन्धनमिति प्रश्नः । तथा ' यस्मात् ' कारणात् ' दंष्ट्राः ' दशनमध्यवर्तिभूताः पुरोवर्तिनो दन्ताः ' वर्षीयांसः ' वृद्धतरा उन्नततराः । यस्माच्च कारणात् ' जम्भ्याः ' पार्श्ववर्तिनो दन्ताः 'समाः' समानाकारा एव । यदेतत् कारणजातं दर्शपूर्णमासावयवेषु यो वक्तुं जानाति, स आर्त्विज्यमर्हतीति । जानासि चेत् ब्रूहि इति प्रश्नाभिप्रायः ॥ ५ ॥

पुनरन्यं प्रश्नमुद्भावयति—स वै गौतमस्य पुत्रेति । यस्मात्कारणात् ' इमाः ' जायमानाः ' प्रजाः ' ' लोमशाः ' लोमयुक्ता एव ' जायन्ते ' । यस्मात्कारणात् 'आसां' प्रजानां ' औपपक्ष्याणि ' उपपक्षो बाहुमूल

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । (य) यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति ॥ ७ ॥

यो गायत्रीᳫँ हरिणीम् । (ज्यो) ज्योतिष्पक्षां यजमानᳫँ स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावनूचानः स्वैदायनासि सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति तᳫँ होपगुह्य निश्चक्राम तᳫँ ह पप्रच्छुः किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

जायंते । यस्मादासां पुनरपि श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायंते । यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवति । अथ पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ ६ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति । यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति । यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति ॥७॥

यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षां यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति । तस्मै ह निष्कं प्रददौ । अनूचानः स्वैदायनासि । सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति । तं होपगुह्य निश्चक्राम । तं ह पप्रच्छुः । किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

तत्सबधीनि रोमाणि, मुखप्रान्तवर्तीनि श्मश्रूणि च 'दुर्वीरिणानि' वीरणास्तृणविशेषा । तत्सदृशमेतत् । दुष्टानि वीरणानीव । पुनरेव यौवनावस्थायाः 'अग्रे' प्रथम 'शीर्षणि' शिरस्येव 'पलितो भवति' केशेषु शौक्ल्यं भवति । अनन्तर 'उत्तमे' चरमे वयसि । सर्वदेहः 'पलितो भवति' श्वेतरोमांकित इत्यर्थ ॥ ६ ॥

अन्य प्रश्नमुद्भावयति—स वै गौतमस्य पुत्रेति । 'यस्मात्' कुमारावस्थाया 'सिक्त रेतः' अपत्यरूपेण नोत्पद्यते । 'मध्यमे' यौवने 'वयसि' यस्मादपत्यरूपेण तदुत्पद्यते । यस्मादेव कारणात् पुनः 'उत्तमे' वार्द्धक्ये 'वयसि' पुनरपत्यरूपेण नोत्पद्यते । तत्कारण कीदृगिति वद ॥ ७ ॥

अपिच 'हरिणीं' हरितवर्णां 'ज्योतिष्पक्षा' ज्योतिर्मयपक्षोपेता 'यजमान स्वर्गे लोकमभिवहन्ती' 'गायत्री' 'यो विद्यान्' जानीयात् स एवार्त्विजीनो भवति । तस्मै ह निष्कमित्यादि । एव स्वैदायनेन पृष्टप्रतिवक्तुमसमर्थः सन्नुद्दालक स्वस्योपायनत्वेन कल्पित 'निष्क' 'तस्मै' स्वैदायनाय 'प्रददौ' । 'स्वैदायन !' त्वम् 'अनूचानः' रहस्यविद्यामधीतवान् भवसि अस्मत्तोऽधिक जानासि । 'सुवर्णविदे' सुवर्णनीयमर्थं जानते पुरुषाय 'सुवर्णं' शोभनवर्णयुक्त हिरण्य 'ददति' धनिनः प्रयच्छति । अतो हेतोः हे स्वैदायन ! त्वमेव निष्कमुपादातुमर्हसीत्यर्थ. । तं होपगुह्येत्यादि । 'त' स्वैदायन 'उपगुह्य' आलिंग्य उद्दालकस्तस्मात् स्थानात् 'निश्चक्राम' निष्क्रान्तवान् । तं ह पप्रच्छुरित्यादि । 'एष.' 'गौतमस्य पुत्रः' उद्दालकः किमात्मकः अभूदिति स्वैदायन 'पप्रच्छुः' ते उदीच्याः ब्राह्मणाः पृष्टवन्त ॥ ८ ॥

स होवाच । यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धाऽस्य विपतेद्यऽएनमुपवह्लेतेति ते ह ततऽएव विप्रेयुस्तꣳ ह ततऽएव समित्पाणिः प्रतिचक्रम ऽउप त्वाऽऽयानीति किमध्येष्यमाणऽइति यानेव मा प्रश्नानप्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचानुपेतायैव तऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजाऽआग्नेयऽआज्यभागोऽष्टमऽएतेऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य ऽआज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमो हविर्हि सोमऽआग्नेयः पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपाꣳशुयाजो ऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥

स होवाच—यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । मूर्द्धाऽस्य विपतेत्, य एनमुपवह्लेतेति । ते ह तत एव विप्रेयुः । तं ह तत एव समित्पाणिः प्रतिचक्रमे, उप त्वाऽऽयानीति । किमध्येष्यमाण इति । यानेव मा प्रश्नानप्राक्षीः । तानेव मे विब्रूहीति । स होवाच—अनुपेतायैव त एनान् ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच—द्वावाघारौ पंच प्रयाजा आग्नेय आज्यभागोऽष्टमः, एतेऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः । सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमः । हविर्हि सोमः । आग्नेयः पुरोडाशः । अग्नीषोमीय उपांशुयाजः । अग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अग्निः स्विष्टकृत् । एते पंच मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥

स होवाचेति । 'स' खलु पृष्टः स्वैदायन 'उवाच' 'ब्रह्मा' स्वयं वेदाढ्य 'ब्रह्मपुत्र' ब्रह्मिष्ठस्य गौतमस्य पुत्र इत्येनाक्षन् 'यथा' वृत्तमेव । अपितु 'य' पुरुष 'एन' उद्दालकम् 'उपवह्लेत' प्रधान श्रेष्ठ कुर्यात् । "वर्ह वल्ह प्राधान्ये"—(धा. पा. भ्वा. आ. ६१९) इति धातु । 'अस्य' पुरुषस्य 'मूर्द्धा विपतेत्' अस्मज्ज्ञानस्याधिक्येन विपर्ययमहत्त्वात् तन्निमित्त शिरःपतन भवतीत्यर्थः । तत 'ते' ब्राह्मणा 'विप्रेयु' विविध स्वकीय देशं जग्मुरित्यर्थ । तं ह तत एवेत्यादि । तस्मादस्मादेव हेतो उद्दालक 'समित्पाणि' हस्त समिध धारयन् शिष्यभाव प्राप्त उपनयनकालेनैव स्वैदायन 'प्रतिचक्रमे' प्राप । उप त्वेत्यादि । तयोरुक्तिप्रत्युक्ती । यानेवेति । 'यान्' दर्शपूर्णमासयो अष्टौ पुरस्तादाज्यभागानित्यादिना यानेव प्रश्नान् 'मा' माम् 'अप्राक्षी' पृष्टवानसि । 'तानेव मे' विविच्य 'ब्रूहि' कथयेति । 'स' खलु स्वैदायन 'उवाच' महतोऽस्य उपनयनमनुचितम् अत 'अनुपेतायैव' 'ते' तुभ्य 'एनान्' पृष्टानर्थान् अह 'ब्रवाणि' इति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हैतदुवाचेति । एवमुक्त्वा 'तस्मै' उद्दालकाय 'एतत्' वक्ष्यमाण सर्वमुवाच । एषा आख्यायिका वक्ष्यमाणविद्यास्तुत्यर्था । तत्र तावदष्टौ पुरस्तादाज्यभागानाह—द्वावाघारावित्यादि । 'पुरस्तात्' प्रधानयागात्पूर्व अनुष्ठेया आज्यहविष्का यागा 'आज्यभागा' । अथ पंच हविर्भागान् दर्शयति—सौम्य आज्यभाग इति । सोमदेवताको द्वितीय 'आज्यभाग' 'हविर्भागाणा प्रथम' इत्यर्थ । ननु आज्यहविष्कस्य सोमयागस्य कथ हविर्भागत्व तत्राह—हविर्हीति । यद्यपि अस्य आज्यद्रव्यकत्व तथापि देवता-

प्राशित्रं चेडा च । युच्चाग्नीधऽ आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागो-ऽन्वाहार्य्यऽएते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टाऽ उपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥

(०) अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजाऽ अदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोनुवाक्यवन्ति हवीᳬषि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-ऽथ यत्पुरोनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासाᳬ संतिष्ठन्तेऽथ यदपुरोनुवाक्यकᳬ समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे व्वयसि सर्व्वं ऽएव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ शतम् ॥ ९७०० ॥

प्राशित्र चेडा च यच्चाग्नीध आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एते षट् प्राजापत्याः। त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टा उपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥

अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवति । तस्मादिमाः प्रजा अदंतका जायंते । अथ यत्पुरोऽनुवाक्यवति हवींषि भवति, तस्मादासा जायते । अथ यदपुरोऽनुवाक्यका अनुयाजा भवंति, तस्मादासा प्रभिद्यते । अथ यत्पुरोऽनुवाक्यवतः पत्नीसंयाजा भवति, तस्मादासा संतिष्ठते । अथ यदपुरोऽनुवाक्यकं समिष्टयजुर्भवति, तस्मादासा पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव प्रभिद्यते ॥ १२ ॥

भूत 'सोम' स्वय हविरात्मक "सोमेन यजेत" इति श्रुते । अग्नीषोमीय उपांशुयाज इति। "तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेत" इति श्रुतत्वात् उपांशुयाजस्याग्नीषोमदेवताकत्वम् । तथाच स्विष्टकृद्यागान्ता 'एते पच मध्यत' मध्ये अनुष्ठेया हविर्भागा' इति पुरोडाशादि द्रव्य भागो भागधेय येषां ते तथोक्ता ॥ १० ॥

षट् प्राजापत्यानाह–प्राशित्र चेति । यच्चाग्नीध इति । 'अग्नीधे' आग्नीध्राय य चतुर्धाकृतपुरोडाशभाग 'आदधाति' हस्ते प्रक्षिपति, अय तृतीय प्राजापत्य । 'एते' प्राशित्राद्यन्वाहार्यान्ता 'षट् प्राजापत्या' प्रजापतिदेवताका । अथाष्टमद्ध्यान् उपरिष्टादाज्यभागानाह–त्रयोऽनुयाजा इति । 'अष्टम' अष्टसख्यापूरकम् ॥ ११ ॥

इत्य प्रथमप्रश्नविषयमुक्त्वा द्वितीयेन प्रश्नेन पृष्टमाह–अथ यदपुरोऽनुवाक्यका इति। यस्मात् पुरोऽनु-

१–श्रुतपथश्रुतिमूलककात्यायनश्रौतसूत्रक्रमेण–न चतुर्धाकृत पुरोडाशभाग प्राजापत्यो भवितुमर्हति । तदितरेषा ब्रह्मादि चतुर्धाकृतानां प्राजापत्यत्वमुक्त । ब्रह्मभाग यजमानभाग इति भागकर्तृत्वात् आग्नीध्रभागस्य प्राजापत्य । तथा च सूत्रकम "सर्वाभ्युक्ष्य प्राशित्रमवदाति यवमात्र पिप्पलमात्र वा अन्यतरत आज्यमुभयतो वाऽऽभवात् । भागाय" इत्युक्तस्य 'द्यावापृथिव्योरग्नीध्रे षडवत्तम्" इति । अत्र कथम प्य अन्यस्मा श्रुति " अथ यत्राग्नीध्रे द्यावापृथिव्या इति तस्मा आदधाति "(का श्रौ सू ३।४।१४।१८) इति दृश्यते इति । अत्रापि " यच्च भागमादधाति " इति श्रुते । तथ अपि श्रुत्यौ समानविषये इति ॥

(न्तेऽथ) अथ यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति तस्मादधरऽ एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्वायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणीयाᳪ᳘सऽएवापरे प्रथीयाᳪ᳘सऽउत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघाराववाघारयति तस्माद्दᳪ᳘ष्ट्रा व्वर्षीयाᳪ᳘सोऽथ यत्सच्छन्दसावेव संयाज्ये भवतस्तस्मात्समाऽ एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥

(ऽ) अथ यद्बर्हिः स्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिव प्रस्तरᳪ᳘ स्तृणाति तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्ष्याणि

अथ यदनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति । तस्मादधर एवाग्रे जायते । अथोत्तरे । अथ यद्गा यत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति । तस्मादणीयांस एवाधरे । प्रथीयांस उत्तरे । अथ यत्प्राञ्चावाघारा वाघारयति, तस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसः । अथ यत्सच्छन्दसावेव संयाज्ये भवतः, तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥

अथ यद्बर्हिः स्तृणाति तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायते । अथ यत्पुनरिव प्रस्तरं स्तृणाति, तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्ष्याणि दुर्वाणिगानि जायते । अथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनु-

---

वाक्यारहिता केवल याज्याश्च 'प्रयाजा भवति' तस्मात् 'इमा' उत्पद्यमाना 'प्रजा अदन्तका दन्त-रहिता 'जायते । ' यस्मात् 'हवींषि ' आज्यभागादीनि अनुवाक्योपेतानि भवति ' तस्मादासां ' प्रजाना दन्ता 'जायन्त ' । पुनरनुयाजा अनुवाक्यारहिता भवन्ति ' यत् ' यस्मात् तस्मात्पुनर्दन्ता 'प्रमियन्त ' । पुन 'पत्नीसंयाजा ' अनुवाक्योपेता भवन्ति यत् 'तस्मादासां ' प्रजानां पुनरप्येता दन्ता ' सतिष्ठन्ते ' सम्यक् स्थिता भवन्ति । अथ समिष्टयजुराख्य कर्म पुरोऽनुवाक्यारहितमिति यत् 'तस्मादासां ' प्रजानां ' पुन-रन्तम ' चरमे ' वयसि ' ' सर्वे एव ' दन्ता प्रमिता भवन्ति ॥ १२ ॥

यस्मादधर एवाग्रे जायन्त इत्यस्योक्तमाह—अथ यदनुवाक्यामनूच्येति । ' यत् ' यत पूर्वमनुवाक्या-वचन अधरदन्तानां प्रथमोत्पत्तौ निमित्त, अनुवाक्याया गायत्र्याश्च न्यूनच्छन्दस्त्व तदणीयस्त्वनिमित्त, याज्याना पश्चात्प्रयोग उत्तरदन्तानां पश्चादुत्पत्तौ कारण, याज्यानां त्रिष्टुप्छन्दस्कत्वनाधिक्यच्छन्दस्त्व तत्प्रथीयस्त्व-निमित्तमित्यर्थः । ' यस्मात् दंष्ट्रा वर्षीयांस ' इत्यस्योक्तमाह—अथ यत्प्राञ्चाविति । यदस्मात् कारणात् आघाराख्यौ होमौ ' प्राञ्चौ ' प्राग्गतौ दीर्घधारया 'आघारयति तस्मात्कारणात् दंष्ट्राः । दन्ता वर्षीयांस । ' अथ ' यदस्मात् कारणात् ' संयाज्ये ' स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये ' सच्छन्दसौ ' समानच्छन्दस्के एवं भवत ' । ते च—" पिप्रीहि देवान्," " अग्न इदम् हवि " इत्यादी । ते 'त्रिष्टुभौ ' यस्मात् तस्मात् कारणात् ' जम्भ्या ' दन्ता ' समा ' समानच्छन्दसो भवन्ति ॥ १३ ॥

अथ ' तस्मादिमा प्रजा लोमशा जायन्त ' इत्यस्योक्तमाह—अथ यद्बर्हिरिति । यदस्मात् वेदौ 'बर्हिः स्तृ-

---

१—स्वष्टकृ हरेस्त्र च याज्यानुवाक्ये—" पिप्रीहि देवान् " इत्यस्य सिंहाद्रि दन्ता इ अग्ने इदं हविः मयदग्न विशो अध्वरस्य " इति द्वयोरपि । क्रमश त्रिष्टुभौ, मन्त्र, ऋग्वेद, इमा अन १२ ॥

दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्ष्ण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्व्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे व्वयसि सर्व्वऽ एव पलितो भवति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मध्यमे व्वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविषऽ एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे व्वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम् ॥१५॥

प्रहरति, तस्माच्छीर्ष्ण्येवाग्रे पलितो भवति । अथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति, तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥

अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवंति, तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति, उदकमिवैव भवति, उदकमिव ह्याज्यम् । अथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरंति; तस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति, द्रप्सीवैव भवति, द्रप्सीव हि रेतः । अथ यदाज्यहविष एवानुयाजा भवंति, तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति, उदकमिवैव भवति, उदकमिव ह्याज्यम् ॥ १५ ॥

णाति' स्तीर्यमाणं तद्बर्हिर्लोमस्थानीयम् । अत एवान्यत्राम्नातम्–"लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा" (तै.ब्रा. अग्निमानुवाके) इति । श्मश्रुप्रभृत्यरोम्णां जन्मन पुरस्तादुत्पत्तौ कारणमाह–अथ यत्पुनरिवेति । यद्यस्मात् कारणात् स्तीर्णे बर्हिषि 'पुनरिव' प्रस्तरादन्यं दर्भमुष्टिं 'स्तृणाति' तस्मात् कारणात् 'आस्य' प्रजानां पुनर्यौवने वयसि श्मश्रुप्रभृतीनि उत्पद्यन्ते । प्रथमं शिरस्येव पलिताविर्भावे निमित्तमाह–अथ यत् केवलमेवेति । यद्यस्मात् 'अग्रे' आदौ बर्हिषः प्रहरणात्पूर्वमेव 'केवलं' प्रस्तरमेव 'अनुप्रहरति' अनूच्यमाने सूक्तवाके अग्नौ प्रक्षिपति । तस्मादित्यादि सिद्धम् । अथ जीर्णदशायां सर्वाङ्गेष्वेव पलित्वे कारणमाह–अथ यत्सर्वमेवेति । यद्यस्मात् समिष्टयजुर्होमकाले 'सर्वं' नि शेषमेव कृत्स्नं स्तीर्णं 'बर्हिः' अग्नौ 'अनुप्रहरति' । तस्मादित्यादि गतम् ॥ १४ ॥

अथ यस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवतीत्यादेः प्रश्नस्योत्तरमाह–अथ यदाज्यहविष इति । अथेत्यारम्भे । यद्यस्मात्प्रयाजाः 'आज्यहविषः' आज्यहविष्का भवन्ति, 'तस्मात्कुमारस्य रेतः' उदकात्मना भवति; न तु देहरूपेण घनीभवतीत्यर्थः । अथ मध्यमे वयसि रेतसो देहरूपपरिणामे कारणमाह–अथ यन्मध्य इति । 'यज्ञस्य' दर्शपूर्णमासात्मकस्य 'मध्ये' मध्यभागे 'दध्ना' सान्नाय्येन । इतिशब्दश्चार्थे । आग्नेयादि–'पुरोडाशेन' च 'चरन्ति' यजति 'तस्मात्' कारणात् । गतमन्यत् । उक्तं कार्यकारणभावं योजयति–द्रप्सीवैव भवतीति । एवशब्दश्चार्थे । आग्नेयादिपुरोडाशो दध्यादिहविः 'द्रप्सीव' द्रप्साः घनीभूता बिन्दवः तद्युक्तमेव भवति । पुनश्च 'रेतः' सिक्तमपि 'द्रप्सीव' द्रप्सयुक्तमिव भवति । यस्मादेवमनयोः साम्यं तस्मान्मध्यमादध्यादिप्रयोगेण मध्यमवयस्कस्य रेतः द्रप्सयुक्तं सर्वशरीराकारेण घनीभवतीत्यर्थः । चरमे वयसि निषिक्तरेतसः प्रजारूपानुत्पत्तौ कारणमाह–अथ यदाज्यहविष एवानुयाजा इति । यद्यस्मात्

(म्वे) वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो येऽष्टाऽउपरिष्टादाज्यभागाः सऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानꣳ स्वर्गं लोकमभिवहति यऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-७ ॥ (४. १.) ॥

अथातः स्रुचोरादानस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते सव्येनोपभृतन्न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिं न्वाऽअयमध्वर्य्युर्य्यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥

वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः, स दक्षिणः पक्षः । येऽष्टा उपरिष्टादाज्यभागाः, स उत्तरः पक्षः । सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा, यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति । य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

अथातः स्रुचोरादानस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते, सव्येनोपभृतम् । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात्–प्रतिप्रतिं न्वा अयमध्वर्युर्यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥

कारणात् प्रधानयागानन्तरम् अनुष्ठेया अनुयाजाख्या यागाः प्रयाजवत् पुनः 'आज्यहविष एव' 'भवति' । तस्मात् कारणात् अस्य पुरुषस्य बाल्ये वयसीव पुनरपि 'उत्तमे' चरमे 'वयसि' रेतः शरीराकारेण नोपपद्यते । पूर्ववदेव तदुपपादयति–उदकमिवेवेति । निगदमेतत् ॥ १५ ॥

यो गायत्रीमिति प्रश्नस्योत्तरमाह–वेदिरेव गायत्रीति । ज्योतिष्पक्षरूपा या पूर्वं पृष्टा गायत्री सा 'वेदिरेव' । तस्याः पक्षादिकं सम्पादयति–तस्यै येऽष्टाविति । आघारादयः 'येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः' अनुक्रान्ताः 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा.) इति । 'तस्याः' गायत्र्याः 'स दक्षिणः पक्षः' । 'उपरिष्टादाज्यभागाः' अनुयाजादयः 'ये अष्टौ' च अनुक्रान्ताः 'स उत्तरः पक्षः' । 'सैषा' वेदिरूपा 'गायत्री' 'हरिणी' अभितो दीप्यमानैरग्निभिर्हारितवर्णा 'ज्योतिष्पक्षा' ज्योतिर्मयाहुत्यात्मकपक्षोपेता सती 'यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति' अभिलक्ष्य प्रापयति । एतत् कल्पफलं ब्राह्मणार्थवेदिन इत्याह–य एवमेतद्वेदेति । 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण अष्टौ पुरस्तादाज्यभागानित्यादिनोक्तमर्थं जानाति 'यः' यजमानः 'वेद' तमेवोपासकमेव गायत्री स्वर्गं वहतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११-४-१) ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादियागान् शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वेन प्रशस्य, अथ तेषां यागानां स्रुगादानप्रभृतिहोमान्ताः केचन धर्मा विधास्यन्ते, तत्र स्रुगादानस्य प्रकारविशेषं दर्शयितुं प्रस्तौति–अथातः स्रुचो-

(दि) इत्थमेव कुर्य्यात् । (द्व) उभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाॅंसाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यं तेऽअसॅंशिजयन्नाददीत ते यत्सॅंशिञ्जयेदयोगक्षेमो यजमानमृच्छेत्तस्मादसॅंशिञ्जयन्नाददीत ॥ २ ॥

(ता) अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वाऽअन्योऽध्वर्य्युर्य्यजमानस्य

ह्योपभृत्यधिनिदध्यात् । तस्य नोपमीमांसा-
ते यत्संशिंजयेत् । अयोगक्षेमो यजमान-

अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वा अन्योऽध्वर्युर्यजमानस्य पशून्विधमति । वज्रेण ह्यस्मा

दिति । अथेत्यारम्भे आनन्तर्ये वा । यतः स्रुगादानविषये वक्ष्यमाणप्रकारेण वैषम्यमस्ति । 'अतः' हेतोः 'स्रुचोः' जुहूपभृतोर्होमार्थं यदादानम्, तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तत्र एकीयमतं दर्शयति–तद्धैतदिति । तावत् स्रुचोरादानविषये 'एके' याज्ञिकाः 'कुशला मन्यमानाः' युगपत्पात्रद्वयग्रहणे कौशलयुक्तमात्मानं मन्यमानाः सन्तो दक्षिणवामहस्ताभ्यां युगपत् जुहूपभृतौ 'आददते' गृह्णन्ति । तदेतत् दूषयति–न तथा कुर्यादिति । 'तथा' तेनोक्तप्रकारेण स्रुचोरादानं 'न कुर्यात्' । 'तत्र' तस्मिन् विषये 'यो ह' यः कश्चिदभिज्ञः आगत्य एनमध्वर्युं 'ब्रूयात्' किमिति ? 'नु' 'अयमध्वर्युर्यजमानस्य' 'प्रतिप्रतिनम्' प्रतिकूलाचरणेन प्रतिभटं 'द्विषन्तं भ्रातृव्यम्' शत्रुं 'प्रत्युद्यामिनं' प्रत्युद्गमनशीलं 'अकः' कृतवान् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ । जुहूर्हि यजमानदेवत्या, उपभृत् भ्रातृव्यरूपा, उभयोर्युगपदेव हस्तद्वयेन ग्रहणे भ्रातृव्यमपि यजमानवत् सत्कृतवान् भवतीत्यभिप्रायः । ईश्वरो हेति । यथैवमुक्तं 'तथैव' भवितुं यजमानः 'ईश्वरः' समर्थः स्यात् । उक्तदोषः अवश्यं भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वकीयं पक्षमाह–इत्थमेवेति । 'इत्थं' अनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणप्रकारेणैव स्रुचोरादानं 'कुर्यात्' । दक्षिणोत्तराभ्यामुभाभ्यामेव 'पाणिभ्यां' 'जुहूं' परिगृह्यादाय 'उपभृत्यधिनिदध्यात्' निक्षिपेत् । विध्यर्थे लिङ् । पश्चात् जुहूसहितामुपभृतं गृह्णीयात् इति । अस्मिन्पक्षे दोषाभावं ब्रुवन् आनुगुण्यमाह–तस्य नोपमीमांसाऽस्तीति । 'तस्य' एवंविधस्य स्रुगादानस्य 'उपमीमांसा' उदीरितदोषोक्तिरिति यावत् । सा नास्ति । न केवलं दोषाभावः, अपि तु तदादानं 'पशव्यं' पशुभ्यो हितं पशुवृद्धिकरमित्यर्थः । 'आयुष्यं' आयुष्करम् । तत्र विशेषमाह–ते असंशिजयन्निति । 'ते' जुहूपभृतौ 'असंशिजयन्' "शिजि अव्यक्ते शब्दे" (धा. पा. अ. आ. १७) इति धातुः । परस्परसंघट्टजनितं शब्दमकुर्वन् । 'आददीत' स्वीकुर्यात् । "डुदाञ् दाने" (धा. पा. जु. उ. ९) इति धातुः । अत एवोक्तमापस्तम्बेन–"न च शिंजयति" इति । अथ विपक्षे बाधं दर्शयन् निगमयति–अयोगक्षेम इति । अप्राप्तस्य फलस्य प्राप्तिर्योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । तयोरभावो यजमानम् 'ऋच्छेत्' प्राप्नुयात् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

अतिक्रमणविषयं विचारं प्रस्तौति–अथातोऽतिक्रमणस्येति । 'अथातः' शब्दावुक्तार्थौ विधेते । अति-

पशून्विधमति वज्रेण हास्माऽ अन्युऽउपसमूहत्येष ह वाऽअध्वर्युर्वज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति युऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्माऽ एषुऽ उपसमूहति युऽआश्रावयिष्यन्त्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैषु हास्माऽउपसमूहति ॥ ३ ॥

(त्य) अथातो धारणस्य। तुद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहू स्रुचौ धारयन्ति न तुथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाच्छूली न्वाऽअयमध्वर्युर्बाहूऽअकृत शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तमुपन्युच्यैव धारयेत् ॥ ४ ॥

अन्य उपसमूहति । एष ह वा अध्वर्युर्वज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति, य आश्रावयिष्यन् दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्य । अथ हास्मा एष उपसमूहति, यः आश्रावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्य । एष हास्मा उपसमूहति ॥ ३ ॥

अयातो धारणस्य । तद्धैतत् एके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहू स्रुचौ धारयंति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् , शूली न्वा अयमध्वर्युर्बाहू अकृत । शूलबाहुर्भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । अथ हैष मध्यमः प्राणः, तस्मादु तमुपन्यच्यैव धारयेत् ॥ ४ ॥

क्रमगमप्रकारविशेष उच्यते इति शेष । त दर्शयितु अध्वर्युद्वैविध्यमाह–वज्रेण ह वा इति । 'अन्य' एकोऽध्वर्यु 'यजमानस्य पशून्' गवादीन् 'वज्रेण' खलु 'विधमति' विगमयति यजमानात् वियोजयतीत्यर्थः । 'अन्य' खलु अध्वर्युः 'अस्मै' यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा.) । वज्रेणैव तान्पशून् 'उपसमूहति' समीप प्रापयति । तत्र यो विधमति त दर्शयति–एष ह वा अध्वर्युरिति । 'य' अध्वर्यु आश्रावण करिष्यन् 'दक्षिणेन' पदा दक्षिणा 'अतिक्रामति', 'आश्राव्य' आश्रावण कृत्वा 'सव्येन' पादेनापक्रामति । एषोऽध्वर्युर्विधमति । इत्य अध्वर्युविशेषप्रदर्शनेन अतिक्रमणविषय निदापक्षमुक्त्वा सिद्धांतयति–अथ हास्मा इति । अथशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थ. । 'यः' अध्वर्युउक्तवैपरीत्येन अतिक्रमण करोति । स. 'अस्मै' यजमानाय पशून् 'उपसमूहति' प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ स्रुग्धारणविषय धर्मविशेष विधातु प्रस्तौति–अथातो धारणस्येति । प्रकार उच्यते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षमाह–तद्धैतदेव इति । 'तत्' एतस्मिन् स्रुग्धारणविषये 'एके' याज्ञिका –कुशलत्वेनात्मानं मन्यमाना. 'प्रगृह्य' प्रकर्षेणोर्ध्वमुद्यम्य तथाविधाभ्यां बाहुभ्यां 'स्रुचौ धारयन्ति' । तन्निषिद्ध दूषयति–न तथा कुर्यादिति । शूली न्वा इति । नुशब्द उपमार्थ । उक्त हि यास्केन–"अथाप्युपमार्थे भवति । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया."–(निरु. १ । ४ । १८) इति । 'अयमध्वर्यु' 'बाहू' प्रगृह्य धारयन् तौ शूलाविव 'अकृत' कृतवान् । अतो यजमानः 'शूलबाहुर्भविष्यति' इति । गतमन्यत् । कर्तव्य पक्षमाह–अथ हैष इति । यः 'एषः' 'मध्यमः' देहमध्यवर्ती 'प्राण' बाह्याधारत्वात् प्राणो नाभिः । 'तस्मात् उ' तस्मात् मध्यमप्राणात्

(द) अथातऽआश्रावणस्य । पुइढ वाऽ आश्रावितानि न्यक्तिर्य्यगूर्ध्वं कृपणं बहिःश्यन्तःश्रि ॥ ५ ॥

(श्ये) एतद्ध वै न्यक् । (ग्यो) योऽयमुच्चैराद्राय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्त्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पापीयान्भवति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ हैतत्तिर्य्यक् । (ग्यो) योऽयं यावतैवाददीत तावता निदधाति स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ हैतदूर्ध्वम् । योऽयछ्ँ शनैरादायोच्चैर्निदधाति यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥

अथात आश्रावणस्य । षड् ह वा आश्रावितानि । न्यक् तिर्यक् ऊर्ध्वं कृपणं बहि श्रि अर्त श्रि ॥ ५ ॥

एतद्ध वै न्यक्, योऽयमुच्चैरादाय शनैर्निदधाति । स यमिच्छेत्पापीयान् स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात् । तेन स पापीयान् भवति ॥ ६ ॥

अथ हैतत्तिर्यक्, योऽयं यावतैवाददीत तावता निदधाति । स यमिच्छेन्नैव श्रेयान् स्यान्न पापीयानिति, तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात् । तेन स नैव श्रेयान्न पापीयान् भवति ॥ ७ ॥

अथ हैतदूर्ध्वम्, योऽयं शनैरादायोच्चैर्निदधाति । स यमिच्छेच्छ्रेयान् स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात् । तेन स श्रेयान् भवति ॥ ८ ॥

' उपन्यच्येवेव ' नीचै रेव ' तं ' मध्यम प्राण उपनतस्य मध्यमप्राणस्य समीपे धारयेत् । अत एवोक्तं सूत्रकृता–" नाभिदेशे धारणम् "–(का. श्रौ सू. ३ । ४४) इति ॥ ४ ॥

एवमाश्रावणेऽपि स्वाभिमत पक्ष दर्शयितु प्रस्तौति–अथात आश्रावणस्येति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण तत्र भूयसी विप्रतिपत्तिरस्ति, अत कारणात् ' अथ ' तस्याश्रावणस्य विशेषानादौ सपरिचष्टे–षड्ढ वा आश्रावणानीति । ' न्यक्, तिर्यग् ' इत्यादिशब्दा तथामाश्रावणविशेषाणा क्रमेणार्थसंज्ञा ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमस्वरूपमाह–एतद्ध वा इति । ' योऽय ' अध्वर्यु ' उच्चै ' ऊर्ध्वस्वरेणादायाश्रावण प्रारभ्य ' शनै ' नीचस्वरेण ' निदधाति ' परिसमापयति । एतत् न्यक्सञ्ज्ञकमाश्रावणम् । एतस्य प्रयोगविषयमाह–स यमिच्छेदिति । ' य ' यजमान द्वेष्यम् 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्र 'स्यात्' इतीच्छेदध्वर्यु ' तस्य ' एतदाश्रावित येन यजमान ' पापीयान् भवति ' ॥ ६ ॥

द्वितीयमाश्रावण लक्षयति–अथ हैतत्तिर्यगिति । ' य अयम् ' अध्वर्यु ' यावता ' यावत्परिमाणेन स्वरेणाश्रावणम् ' आददीत ' आरभते, तावतैव स्वरेण 'निदधाति', तस्य तत् आश्रावण तिर्यक्सञ्ज्ञम् । तस्य प्रयोगविषयमाह–स यमिच्छेदिति । श्रेयानपि न स्यात्, पापीयानपि नैव स्यात्, अपि तु मध्यस्थ एव ' भवतु ' इति य यजमान कामयेत, तस्य एतत् तिर्यक्सञ्ज्ञकमाश्रावण प्रयोज्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ तृतीयस्याश्रावणस्य स्वरूपमाह–अथ हैतदूर्ध्वमिति । ' अथ ' खलु ' एतत् ' वक्ष्यमाण आश्रावण

(त्य) अथ हैतत्कृपणम् । (णं यो) योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनं तत्र ब्रूयात्कृपणं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानमकर्द्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

(ड) अथ हैतद्बहिःश्रि । योऽयमपव्यादायौष्ठाऽउच्चैरस्वरमाश्रावयति श्रीर्वै स्वरो बाह्यतऽ एव तच्छ्रियं धत्तेऽशनायुको भवति ॥ १० ॥

(त्य) अथ हैतदन्तःश्रि । योऽयुॗँ सन्धायौष्ठाऽउच्चैःस्वरवदाश्रावयति श्रीर्वै स्वरोऽन्तरतऽ एव तच्छ्रियं धत्तेऽन्नादो भवति ॥ ११ ॥

अथ हैतत्कृपणम्, योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति । यो हैनं तत्र ब्रूयात्, कृपणं न्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकत्; द्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

अथ हैतत् बहिःश्रि, योऽयमपव्यादायौष्ठा उच्चैरस्वरमाश्रावयति । श्रीर्वै स्वरः । बाह्यत एव तच्छ्रियं धत्ते । अशनायुको भवति ॥ १० ॥

अथ हैतदंतःश्रि, योऽयं संधायौष्ठा उच्चैःस्वरवदाश्रावयति । श्रीर्वै स्वरः । अंतरत एव तच्छ्रियं धत्ते । अन्नादो भवति ॥ ११ ॥

'इत्थं' योऽयमध्वर्युः 'शनैरादाय' नीचैः स्वरेणारभ्य 'उच्चैर्निदधाति' उन्नतस्वरेण परिसमापयति तदाश्रावणमुक्तम् । एतस्य प्रयोगविषयमाह—स यमिच्छेदिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

चतुर्थं दूषयति—अथ हैतत् कृपणमिति । 'अथ' खलु एतदाश्रावणं कार्पण्यदोषयुक्तं, यः अयमध्वर्युः 'अणु' अस्य कठत्वान्तता यथा भवति तथा, दीर्घमायामवत्, 'अस्वरं' स्वररहितं क्षीणस्वरं च यथा भवति तथा 'आश्रावयति' तस्य तादृगाश्रावणं कृपणमित्युच्यते । एतस्याप्रयोज्यतामभिप्रेत्य दूषणमाह—यो हैनमिति । 'कृपणं नु वै' कृपणं दीनमिव खलु अयमध्वर्युर्यजमानम् 'अकत्' कृतवान् । तथा विद्वेषणं कुर्वतः 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोः 'उपावसायिनं' समीपे अवस्थायिनम् अकार्षीदिति यः कश्चिदभिज्ञो ब्रूयात् तथैव स यजमानो भवितुमीश्वरः 'स्यात्' ॥ ९ ॥

पञ्चमस्याश्रावितस्य स्वरूपमाह—अथ हैतद्बहिःश्रीति । यः अयमध्वर्युः 'ओष्ठौ अपव्यादाय' अपकृष्य विवृतौ कृत्वा 'अस्वरं' उदात्तादिस्वररहितं यथा भवति तथा केवलं उच्चैर्घोषेण 'आश्रावयति' तस्य तदाश्रावणं 'बहिःश्रि' इत्युच्यते । आश्रयावयवे श्रयति वर्तते इति शब्दव्युत्पत्तिः । अथैतत् पूर्ववत् दूषयति—श्रीर्वै स्वर इति । उदात्तादिलक्षणः 'स्वरः' स 'श्रीः' वेदवाक्यस्य संपद्रूपः । तथा सति ओष्ठयोरुन्मादानेन स्वरस्य बहिर्भावात् 'बाह्यत एव' यजमानाद्बहिर्भूत एव देशे 'श्रियं' संपदं 'धत्ते' धारयति । स यजमानः 'अशनायुकः' क्षुत्पीडितो 'भवति' तस्मादेवदपि आश्रावणं नोपादेयमिति भावः ॥ १० ॥

षष्ठं दूषयति—अथ हैतदंतःश्रीति । यः अयमध्वर्युः 'ओष्ठौ' 'संधाय' संकुचितौ कृत्वा 'उच्चैः

स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्तभ्योभयतो बार्हतमुच्चैस्ततो निदध्यात्तस्य नोपमीमाᳪसानाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥

(म) अथातो होमस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्राचीᳪ स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्य्याहृत्योपभृत्यधिनिदधाति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादनुयुवन्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकद्द्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥

स वै मंद्रमिवोरसि परास्तभ्य उभयतो बार्हतम् उच्चैस्ततो निदध्यात्, तस्य नोपमीमांसाऽस्ति । तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥

अथातो होमस्य । तद्धैतत्, एके कुशला मन्यमानाः प्राचीं स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधाति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात्–अनुयुवन्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकद्, द्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥

स्वरेण ' उदात्तादिविविक्तस्वरयुक्तं यथा भवति तथा उच्चैराश्रावयति । तस्य तदाश्रावणं कौण्ठ्यवचनेन श्रीकारस्य स्वरस्थानभेदात् ' श्रु ३ षि ' इत्युच्यते । एतदेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् इत्यभिप्रेत्य प्रशंसति–श्रीर्वै स्वर इति । 'तत्' तेन प्रकारेण ओष्ठ्यस्थानेन श्रीकारस्य स्वरस्य अन्तर्भावात् श्रीकरणम् । सुगममन्यत् ॥ ११ ॥

अग्निलेपश्रवणे स्वरविशेष विधत्ते–स वै मंद्रमिवेति । ' स ' खल्वाश्रावयन्नध्वर्युः ' उरसि ' उरःप्रदेशे ' मद्रमिव परास्तभ्य ' गम्भीरध्वनियुक्तमिव पराचीनं सस्तभ्य ' उभयतः ' आद्यन्तयोः ' बार्हतम् ' बृहत्सामवत्सी मध्यमस्वरो यथा भवति तथा ' ततः ' आश्रावणस्यावसाने उच्चैर्निदध्यात्स्थिरेत् । त्रीणि ह वाच स्थानानि मन्द्रमध्यमतारस्थानानि, तत्र मन्द्रस्वरेणाश्रावणमारभ्य मध्यमस्वरगमितेन तारस्वरेण परिसमापयेदित्यर्थः । अस्यैव षट्स्याश्रावणस्य दोषाभावं ब्रुवन् पशव्यादिहेतुतामाह–तस्य नोपमीमांसाऽस्तीति । व्याख्यातमेतत् ॥ १२ ॥

आश्रावणानन्तरभाविनो होमस्य विशेषं वक्तुं प्रस्तौति–अथातो होमस्येति । ' अथातः ' शब्दौ पूर्ववत् योज्यौ । होमस्य विचारः अभिधीयते इति शेषः । तत्र एकीयपक्षमाह–तद्धैतदिति । ' तत् ' तत्र होमविषये ' एतत् ' इत्थं ' एके ' केचन याज्ञिकाः कौशलयुक्तमात्मानं मन्यमानाः ' स्रुचं ' जुहू च ' प्राचीं ' प्रागग्राम् ' उपावहृत्य ' उपभृत अग्रदेशात् प्रागवरोप्य तया स्रुचा ' हुत्वा ' ' पर्याहृत्य ' उपभृत्स्थदेशात् उपरि नीत्वा तस्यामुपभृति ' निदधति ' स्थापयन्ति । ' अधि ' सप्तम्यर्थेऽनुवादी । तन्निषेध्य दूषयति–न तथा कुर्यादिति । अनुयुवन्वा इति । युशब्द उपनायः । यजमानदेवत्याया जुह्वा पर्याहरणात् ' अनुयुवन्निव ' भ्रातृव्येण संमिश्रयन्निव ' अयमध्वर्युः ' ' द्विषत ' द्वेषणं कुर्वतः ' भ्रातृव्यस्य ' शत्रोः ' अन्ववसायिनं ' अनुगमनशीलं यजमानम् ' अकत् ' अकार्षीत् ' इति ' । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ ॥ १३ ॥

(त्वा) पार्श्वतऽउ हैके । स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्य्याहृत्योपभृत्यधिनि-दधति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादतीर्थेन न्वाऽअयमध्वर्य्युराहुतीः प्रारौत्सीत्सं वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१४॥

(दि) इत्थमेव कुर्य्यात् । (त्था) प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधि-हृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाᳬसाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥१५॥

(स्प्र) प्रदग्धाहुतिर्ह वाऽ अन्योऽध्वर्य्युः । (रा) आहुतीर्हान्यः सन्तर्प्पयत्येष ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्य्युर्योऽयमाज्यᳬ हुत्वाऽवदानानि जुहोत्येतᳬ ह वै तदुद्दह्यमाना वागभ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्वा ऽअयमध्वर्य्युरित्यथ हैनाऽ एष सन्तर्प्पयति योऽयमाज्यᳬ हुत्वाऽवदानानि जुहोत्यथ पुन-

---

पार्श्वत उ हैके स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् , अतीर्थेन न्वा अयमध्वर्युराहुतीः प्रारौत्सीत् । स वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात् , तस्य नोपमीमांसाऽस्ति । तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥

प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युः । आहुतीर्हान्यः सन्तर्पयति । एष ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्युः । योऽयमाज्य हुत्वाऽवदानानि जुहोति । एत ह वै तदुद्दह्यमाना वागभ्युवाद । प्रदग्धाहुतिर्वा अय-

---

अन्य पक्षमुत्थाप्य दूषयति—पार्श्वत उ हैके इति । 'एके' याज्ञिकाः 'पार्श्वत उ ह' उपभृतः पार्श्वदेशादेव 'स्रुच' जुहूम् 'उपावहृत्य' अवरोप्य आहवनीये 'हुत्वा' पुनर्मार्गेणैव 'पर्याहृत्य' 'उपभृति' जुहू स्थापयन्ति । अतीर्थेन न्वा इत्यादि । 'अयमध्वर्यु' 'अतीर्थेन नु वै' तरति अनेनेति तीर्थं मार्गः । तस्मादन्येन मार्गेण 'आहुतीः' 'प्रारौत्सीत्' प्रकर्षेण रुद्धवानकार्षीत्, तस्मात् कारणात् यजमानः 'संशरिष्यते वा' संशीर्णो भविष्यति । 'घुणिर्वा' भ्रान्तो वा 'भविष्यतीति' । अथवा पूर्ववत् ॥ १४ ॥

स्वपक्षमुत्थाप्य दूषयित्वा सिद्धान्तयति—इत्थमेव कुर्यादिति । इत्थमनेनैव वक्ष्यमाणप्रकारेण होमं 'कुर्यात्' । स प्रदर्श्यते । आदितो यत 'प्राची' प्रागग्रामेव 'स्रुच' जुहू 'उपावहृत्य हुत्वा तेनैव' उपभृतोऽग्रदेशेनैव 'अधिहृत्य' उपरि हृत्वा उपभृत्युपरि जुहू स्थापयेत् । अस्य पक्षस्य उक्तदोषविरहेण प्राशस्त्यमाह—तस्य नोपमीमांसाऽस्तीति ॥ १५ ॥

अथ सन्तर्पकाहुतीनां फलहेतुतां वदन् तदर्थमध्वर्युद्वैविध्यमाह—प्रदग्धाहुतिरिति । 'अन्य' एकोऽध्वर्युः 'प्रदग्धाहुतिः' प्रकर्षेण दग्धा भस्मीकृता आहुतयो येन स प्रदग्धाहुतिः । अन्य ' अपरोऽध्वर्युः

रंततऽआज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः सन्तर्प्पयति तासाᳫँ सन्तृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूरयंते ॥ १६ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) यद्वाऽ उपस्तीर्य्यावदायाभिघार्यति तदेवैनाः सन्तर्प्पयति तासाᳫँ सन्तृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूरयंतेऽयस्थूणगृहपतीनाᳫँ ह वै शौल्वायनोऽध्वर्य्युरास ॥ १७ ॥

मध्वर्युरिति । अथ हैना एष सन्तर्पयति । योऽयमाज्य हुत्वाऽवदानानि जुहोति । अथ पुनरतत आज्येनाभिजुहोति । एष हैनाः सन्तर्पयति । तासा सतृप्ताना देवा हिरण्मयाश्चमसान्पूरयन्ते॥१६॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वा उपस्तीर्यावदायाभिघारयति । तदेवैनाः सतर्पयति । तासा सतृप्ताना देवा हिरण्मयाश्चमसान् पूरयन्ते । अयस्थूणगृहपतीना ह वै शौल्वायनोऽध्वर्युरास॥१७॥

' आहुती ' ' सतर्पयति ' सतृप्ता करोति । स सन्तृप्ताहुतिरन्योऽध्वर्युरित्यर्थ । आद्यस्य स्वरूपमाह—एष ह वा इति । ' य ' खलु अध्वर्यु उपस्तरणाभिघारणसपन्नमाज्य प्रथम जुह्वा ' हुत्वा ' पश्चात् ' अवदानानि जुहोति ' ' एष खलु प्रदग्धाहुति ' एष खलु प्रदग्धाहुतिर्नाम अध्वर्यु, पूर्वमेव आज्यस्य हुतत्वात् शुष्कस्यैव पुरोडाशाद प्रकर्षेण दह्यमानत्वात् । एतदत्रोपपादयति—एतद्ध ह वा इति । तत्तत्र ' एतम् ' पूर्वोक्तमेव अध्वर्युम् ' वाग् ' वाग्देवता स्वयमद्यमाना सती 'अभ्युवाद' अभिलक्ष्योक्तवती । ' अयमध्वर्यु ' ' प्रदग्धाहुतिर्वै ' प्रदग्धाहुति सपन्न । ' नु अथ वै ' शब्दा प्रसिद्धौ । यस्मादेव वाचा अभ्युदित तस्मात् ईदृशोऽध्वर्यु प्रदग्धाहुतिरित्यर्थ । द्वितीयस्याध्वर्यो स्वरूपमाह—अथ हैना इति । अथशब्दस्तुशब्दार्थे । ' एष तु ' खलु अध्वर्यु ' एता ' आहुती ' सतर्पयति ' सतृप्ता स्नेहयुक्ता करोति । य अयमध्वर्यु प्रथम अभिघारणायावत्त ' आज्य हुत्वा ' पश्चात् अवत्तद्रव्याणि ' जुहोति ' । अथानतर ' अतत ' अवसाने उपस्तरणलब्धनावस्थितनाज्येन हुत पुरोडाश पुनरभिजुहोति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्यापि पुरोडाशादेरधस्तादुपरिष्टाच्चाज्येन सतर्पणात् सतृप्ताहुतिर्नामाध्वर्युरित्यर्थ । उक्त सतर्पण उपसहारव्याजेनानूद्य सतृप्ताहुतानां विशिष्टफलमाह—एष हैना इति । तासा सतृप्तानामाहुतीना भोक्तार ' देवा ' प्रीता सन्त ' हिरण्मयान् ' हिरण्यविकाराश्चमसान् यजमानाय दातु अनेन ' पूरय त ' । इममेव होमपक्षमापस्तम्बोऽप्याह स्म—" आज्य प्रक्षेपयाभिदधाति वा प्रक्षिपन् हुतानाज्येनावश्चोतयन्ति " इति ॥ १६ ॥

एव श्रुति स्वाभिमत आहुतिसंतर्पण प्रदर्श्य याज्ञवल्क्यीय मत पक्षातरत्वेन दर्शयति—तदु होवाचेति । ' तदु ह ' तत्रैव खलु संतर्पणविषये उक्तवान् ' याज्ञवल्क्य ' । ' यद्वै ' यस्मिन्नेव अवदानकाले प्रथम जुह्वामुपस्तीर्य तस्मिन्नेवाज्ये पुरोडाशमवदायाभिघारयति तत्तस्मिन्नेव काले ' एता ' आहुती उपस्तरणाभिघारणाभ्या ' संतर्पयति ' । अत्रापि पूर्वोक्तफलमाह—तासा संतृप्तानामिति । गतमेतत् । यदिद स्रुगादानादि होमान्त कर्म सविशेष निरूपित तत्परिज्ञानवतैवाऽध्वर्युणा भवितव्यमिति दर्शयितुं आख्यायिकां प्रस्तौति—अयस्थूणगृहपतीनामिति । अयस्थूणाख्य कश्चित् ऋषि । अयस्थूणो गृहपतिर्येषा ते तथोक्ता । तेषां सत्रयागमनुतिष्ठतां ' शौल्वायन ' शौल्वायननामा ऋषि ' अध्वर्युरास ' बभूव ॥ १७ ॥

स होवाच । (चे) इदमहेदᳪ सत्रं कृशपशल्पाज्यमथायं गृहपतिरस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥

स होवाच । (चा) अध्वर्य्यवा वै नोऽक्रुक्षऽ एते वै ते स्रुचौ ये त्वᳪ सम्वत्सरन्नाशकऽ आदातुं यद्वै त्वाऽहमेतयोरनुशिष्याम्प्र प्रजया पशुभिर्जयेथाऽ अभि स्वर्गं लोकं व्वहेरिति ॥ १९ ॥

स होवाच । (चो) उप त्वाऽऽयानीति स होवाचात्र वाव खल्वर्हसि यो नः सम्वत्सरेऽध्वर्य्युरभूरनुपेतायैव तऽ एतद्ब्रवाणीति तस्माऽ उ हैतदेव

स होवाच । इदमहेद सत्रं कृशपशल्पाज्यम् । अथाय गृहपतिरस्मीति मन्यत इति ॥ १८ ॥

स होवाच । अध्वर्यो आ वै नोऽक्रुक्ष' । एते वै ते स्रुचौ, ये त्व संवत्सरन्नाशक आदातुम् । यद्वै त्वाऽहम् एतयोरनुशिष्या, प्र प्रजया पशुभिर्जयेथाः । अभि स्वर्ग लोक वहेरिति ॥ १९ ॥

स होवाच । उप त्वाऽऽयानीति । स होवाच—अत्र वाव खल्वर्हसि । यो न' संवत्सरेऽध्वर्युरभूः ।

तत्र तेनाध्वर्युणा कृत गृहपतेरधिक्षेप तावदाह—स होवाचेति । ' स ' अध्वर्यु ' उवाच ' उक्तवान् । किमिति ? ' इद सत्र ' अय प्रारब्ध सत्रयाग ' इदमह ' ईदृक्किल ईदृग्लक्षण ' कृशपशल्पाज्यम् ' कृशा अस्वतनव पशवो यस्मिन्, अल्पमाज्य यस्मिन्, ईदृशमेव विकल जातम् । ' अथाय गृहपतिरस्मीति मन्यते ' अभिमानयुक्तो भवति । हीनद्रव्यकत्वात् गृहपतित्वाभावात् गार्हपत्याभासो हीत्यधिक्षेप । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्तौ ॥ १८ ॥

तस्योत्तरमाह—स होवाचेत्यादि । 'स' अधिक्षिप्त गृहपति 'उवाच' उक्तवान् । हे ' अध्वर्यो ! ' 'न' अस्मान् ' आक्रुक्ष ' आक्रोश कृतवानसि । अस्तु नाम स आक्रोश । त्वदीयमिति सामर्थ्यं कास्ति इति निन्दसीत्यभिप्राय । 'यद्वा' यस्य 'एते' खलु 'ते' 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ 'ये त्व संवत्सर' "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा. सू. २।३।५) इति द्वितीया । संवत्सरपर्यंत ' आदातु ' उद्यन्तु ' नाशक ' शक्तो नाभव । संवत्सरकालेनापि स्रुगादान कर्तुमशक्तोऽसि । ईदृश स्वदोषमपश्यन् किमिति अस्मदीय सत्र कृशपशल्पाज्यमिति निन्दसीत्यभिप्राय । यदि खलु त्वां ' एतयो ' स्रुचोरादाने ' अनुशिष्या ' अनुशिष्ट शिक्षित कुर्याम् । तदा त्व ' प्रजया पशुभि ' च ' प्रजयेथा ' तथा यजमान ' स्वर्गं लोकमभिवहे ' अभिप्रापये । इतिशब्दो गृहपतिवाक्यसमाप्तौ ॥ १९ ॥

एव प्रत्युक्तोऽध्वर्यु किमुक्तवानिति तदाह—स होवाचेति । अथ शौल्वायन 'उवाच' हे गृहपते ! त्वां 'उपायानि ' विद्यार्थमुपगच्छानि । उपगत मां अनुशाधीति । ' स ' गृहपतिरुवाच । ' अत्र ' अस्मिन् काले ' खलु ' 'त्वमर्हसि' विद्योपदेशार्हो भवसि । यस्त्व 'न' अस्माकं संवत्सरकालसाध्ये सत्रयागे ' अध्वर्युरभू ' । ' अनुपेतायैव ' उपनयनसंस्काररहितायैव च तुभ्य ' एतत् ' स्रुगादान ' ब्रवाणि ' उपदिशानीति । एव

सुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम तस्मादेवंविदमेवाध्वर्युं कुर्वीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-८ ॥ (४. २.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १०४ ॥

अनुपेतायैव त एतत् प्रवाणीति । तस्मा उ हैतदेव सुचोरादानमुवाच । यदेतद्व्याख्याम । तस्मादेवं-विदमेवाध्वर्युं कुर्वीत । नानेवंविदम् ॥ २० ॥

मुक्त्वा 'तस्मै' शौल्बायनायाध्वर्यवे 'एतदेव सुचोरादानं' गृहपतिः 'उवाच' उक्तवान् अवदत् । 'यदेतत्' 'अथातः सुचोरादानस्य' इत्यादिना 'व्याख्याम' अवोचाम । ख्यातेर्लुङि "अस्यतिवक्ति"—(पा. सू. ३ । १ । ५२) इत्यादिना च्लेरङादेशः । एतद्ब्राह्मणार्थविदमेवाध्वर्युं वृणीत इति निगमयति—तस्मादिति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । २) ॥

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११-२ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रांतात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत्सा दीप्यमाना भ्राजमाना लेलायन्त्यतिष्ठत्तां दीप्यमानां भ्राजमानां लेलायंतीं देवाऽअभ्यध्यायन् ॥ १ ॥

(यँस्ते) ते प्रजापतिमब्रुवन् । (न्हु) हनामेमामेदमस्या ददामहाऽइति स होवाच स्त्री वाऽएषा यच्छ्रीर्न वै स्त्रियं घ्नन्त्युत त्वाऽअस्या जीवंत्याऽ-एवाददतऽइति ॥ २ ॥

अथ मित्रविन्देष्टिः ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत् । सा दीप्यमाना भ्राजमाना लेलायत्यतिष्ठत् । तां दीप्यमानां भ्राजमानां लेलायतीं देवा अभ्यध्यायन् ॥ १ ॥

ते प्रजापतिमब्रुवन्, हनामेमाम्, आ इदमस्या ददामहा इति । स होवाच–स्त्री वा एषा यच्छ्रीः । न वै स्त्रियं घ्नन्ति । उत त्वा अस्या जीवंत्या एवाददत इति ॥ २ ॥

अथ मित्रविन्दाख्यां काम्येष्टिं[1] विधास्यन् तत्र द्रव्यदेवताविक्रम अन्नाद्यादिकामनोपेत अधिकारिविशेष च दर्शयितु काम्यान्विका स्वचन् आदौ श्रिय उत्पत्ति उपन्यस्याथ तस्या देवैरभिध्यान चाह–प्रजापतिर्वा इति । इदमनुष्यादिरूपा ' प्रजा ' ' सृजमान ' उत्पादयन् ' प्रजापति ' तत्कारणेन तपस्तप्तवान् । ' तस्माच्छ्रान्तात् ' अखिलसर्जनश्रमोपेतात् तपानात्तपस्तप्तवन सकाशात्–' श्रीरुदक्रामत् ' सौभाग्यलक्ष्मीरुत्क्रान्तवती । तेन नादिनि स्वेच्छि कानचि रूपम् । ' सा ' चोत्क्रान्ता ' दीप्यमाना ' अवयवै शोभमाना ' भ्राजमाना ' सर्व जगत् स्वतेजसा प्रकाशयन्ती ' लेलायन्ती ' स्वकीयेन तेजःपुञ्जेन सर्वमाधिष्ठाना ' अतिष्ठत् ' स्थितवती । ईदृगुणविशिष्टां श्रिय वक्ष्यमाणा अग्न्यादयो ' देवा ' ' अभ्यध्यायन् ' तत्सर्वस्वानामादिस्वीकाराय तां हतुमैच्छन्नित्यर्थ ॥ १ ॥

ते प्रजापतिमित्यादि । ' इमां ' श्रिय ' हनाम ' ' अस्या ' सर्वम् इदमन्नाद्यादिकं ' आददामहै ' स्वीकुर्वाम इति ' ते ' देवा ' प्रजापतिमब्रुवन् ' । ' स ' प्रजापतिरेवमुक्तवान् । ' यत् ' या ' श्री ' ' एषा स्त्री ' अतो न हननार्हा । ' न ' खलु लोके क्रूरकर्मणोऽपि पुरुषा ' स्त्रिय घ्नन्ति ' मारयन्ति । ' उत त्वा ' अपि तु ' जीवन्त्या ' एवास्या सर्वम् धन ' आददते ' स्वीकुर्वन्ति इत्यर्थ ॥ २ ॥

1–काम्य मित्रविन्देष्टिः ।

तस्याऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलं बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसꣳ सविता राष्ट्रम्पूषा भगꣳ सरस्वती पुष्टिं त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । (दा) आ वै मऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनेनान्पुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् । (डा) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशꣳ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बार्हस्पत्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुꣳ सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

तस्या अग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यम् । वरुणः साम्राज्यम् । मित्रः क्षत्रम् । इंद्रो बलम् । बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसम् । सविता राष्ट्रम् । पूषा भगम् । सरस्वती पुष्टिम् । त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वै म इदमदिषतेति । स होवाच—यज्ञेनैनान्पुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैता दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम् । सौम्यं चरुम् । वारुणं दशकपालं पुरोडाशम् । मैत्रं चरुम् । ऐंद्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् । बार्हस्पत्यं चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । पौष्णं चरुम् । सारस्वतं चरुम् । त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥५॥

एव प्रजापतिनोक्ते केन देवेन किं स्वीकृतमिति तद्दर्शयति—तस्या अग्निरन्नाद्यमिति । ' अन्नाद्य ' अन्नादनसामर्थ्यं, राज्ञः कर्म ' राज्य ' ऐश्वर्यमिति यावत्, सम्राजः कर्म ' साम्राज्य ' आज्ञाशक्तिरित्यर्थः । क्षतत्राणनिमित्त सामर्थ्यं ' क्षत्र ' शरीरसामर्थ्यं ' बल ' श्रुताध्ययनसम्पत्तिजो ' ब्रह्मवर्चस ' ' राष्ट्र ' देश, ' भग ' सौभाग्य, ' पुष्टि ' पोषण, ' रूपाणि ' शोभनावयवरचनानि, स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमित्यादि । एवमग्न्यादिभि अन्नाद्यादिषु बलात् स्वीकृतेषु सत्सु ' सा ' श्री ' प्रजापतिमब्रवीत् ' ' मे ' मदीय इदमन्नाद्यादिक ' आदिषत ' देवा अहार्षुरिति । " डुदाञ् दाने " (धा. पा. जु. उ. ९) इत्यस्मात् " आङो दोऽनास्यविहरणे " (पा सू. १ । ३ । २०) इत्यात्मनेपदम् । " स्थाघ्वोरिच " (पा. सू. १ । २ । १७) इति इत्वकित्वे । ' स ' प्रजापतिस्ता प्रत्युवाच ' यज्ञेन ' मूल्यभूतेन त्वदीयानन्नाद्यादीन् अग्न्यादिभ्य ' पुनर्याचस्व ' साधयेति ॥ ४ ॥

सैता दशहविषमिति । याचे इत्यङ्गीकृत्यान्नाद्यादिप्राप्तिनिमित्तभूता ' एता ' वक्ष्यमाणा दशहविष्कामिष्टिमपश्यत् । तान्येव हवींषि गणयति—आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि । सावित्रस्य हविष द्वादशाष्टौ वेति सख्याविकल्प । सावित्रादिशब्देषु सर्वत्र " साऽस्य देवता " (पा. सू. ४ । २ । २४) इति देवतार्थे तद्धितोत्पत्ति ॥ ५ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्ववदत् । (द) अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठंत ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोमम्प्रत्यैत्त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगथं सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमोऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाध्रियन्त ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । (द) अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवाऽऽदायाग्निरुदक्रामत्पुनरस्याऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्ववदत् । " अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः "-इति । ते प्रत्युपातिष्ठंत ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया परस्तात्प्रतिलोमं प्रत्यैत् । " त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्ददद्दिंद्रो बल मे मित्रः क्षत्र वरुणः सोमो अग्निः "-इति । ते पुनर्दानायाध्रियंत ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । " अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादायाग्निरुदक्रामत् । पुनरस्या अन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥

हविषां निर्वापादिसंस्कारेषु समिधो यजतीत्यादाविव पाठमात्र क्रमोऽवगन्तव्य । प्रदाने तु सर्वेषां सहैवेत्यभिप्रेत्य अग्न्यादिदशदेवतानामाक्षरवतीमनुवाक्यामाह-तानेतयेति । ' अन्ववदत् ' अग्न्यादिलक्षणेनानुक्रमेणावदत् । एवमेकयैवर्चा समुच्चित्यानुवादे सति ' ते ' अग्न्यादय ' प्रत्युपातिष्ठत ' प्रत्यागत्य तत्समीपे अतिष्ठन् । ऋगर्थस्तु-अग्न्यादयो देवा तदीयैर्यज्ञै यज्ञसाधनैर्हविर्भि प्रीता सत अन्नाद्यादिभिर्मां प्रत्येक ' समनक्तु ' संयोजयतु । ' सहस्री ' सहस्रसंख्याकधनवान् एतत्सवितुर्विशेषणम् । पोषणीयैर्गोभि सहित ' पूषा ' ' अवसा ' रक्षणेन सहिता ' सरस्वती ' पशुनवर्धीनि रूपाणि विकुर्वन् ' त्वष्टा ' ॥ ६ ॥

तादृशीं याज्यामाह-तानेतयेति । तानुपस्थितान् देवान् ' एतया ' वक्ष्यमाणया ' याज्यया ' परस्तादन्तात् त्वष्टारमारभ्य ' प्रतिलोम ' प्रातिलोम्येनावरोहक्रमेणाभिपर्यंत ' प्रत्यैत् ' प्रत्यगच्छत । त्वष्टा रूपाणीति तत्साधनभूता याज्या । ' मे ' मह्य ' त्वष्टा ' देव ' रूपाणि ' पूर्वं मत्सकाशादुपगतानि पुनर्ददातु । तथा ' सरस्वती ' देवी ' ददती ' इति ' पुष्टे ' पुनर्दात्री भवतु । ' पूषा ' भग ' ददातु ' । ' सविता राष्ट्र ' ददातु । ' बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चस ' ' ददत् ' प्रयच्छन् भवतु । ' इन्द्रो बलम् ' मह्यम् ददातु । ' मित्र क्षत्रम् ' मह्यम् ददातु । ' वरुण ' साम्राज्यम्, ' सोमो ' राज्यम्, अग्निरन्नाद्यम् च मह्यम् प्रयच्छत्वित्यर्थ । एवम् याज्यानुवाक्याभ्याम् प्रार्थितास्ते देवा अन्नाद्यादीनां पुन प्रदानाय ' अध्रियत ' अङ्गीकृतवत ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानित्यादि । प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृत पूर्वं होतव्या होमा उपहोमा । तानप्येतान् ' सा '

(त्सो) सोमो राजा राजपतिः । (ती) राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोमऽ उदक्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥
(द्व) व्वरुणः सम्म्राट्सम्म्राट्पतिः । साम्म्राज्यमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय व्वरुणऽउदक्रामत्पुनरस्यै साम्म्राज्यमददात् ॥ १० ॥
(न्मि) मित्रः क्षत्त्रं क्षत्त्रपतिः । क्षत्त्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्रऽउदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्त्रमददात् ॥ ११ ॥
(द्रि) इन्द्रो बलं बलपतिः । (ब्र) बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेन्द्रऽउदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

" सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादाय सोम उदक्रामत् । पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥

" वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत् । पुनरस्यै साम्राज्यमददात् ॥ १० ॥

"मित्रः क्षत्र क्षत्त्रपतिः क्षत्त्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा"-इति । आहुतिमेवादाय मित्र उदक्रामत् । पुनरस्यै क्षत्त्रमददात् ॥ ११ ॥

"इन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा"-इति । आहुतिमेवादायेन्द्र उदक्रामत् । पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

श्रौपसयन् । अथ तानुपहोममन्त्रानपठन् तत्तदाहुत्या तस्य तस्यान्नाद्यादे परिक्रयेण प्राप्तिमाह–अग्निरन्नाद इत्यादि । अन्नमत्ति जाठररूपेण इति ' अन्नाद ' ' अन्नपति ' अन्नस्य प्रतिपालयिता ईदृश ' अग्नि ' ' अस्मिन् यज्ञे ' मूलभूते सति प्राग्गृहीत मदीयमन्नाद्यम् ' मयि ' पुनर्दधातु धारयतु । तदर्थमिदम् हवि ' स्वाहा ' सुहुतमस्तु । एव होमे सति ' आहुतिमेव ' स्वीकृत्याग्निरुदक्रामत् उदगच्छत् । ' अस्यै ' श्रियै ' अन्नाद्यम् ' पुनरददात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

सोमो राजेति द्वितीयो मन्त्र । राज्ञा पालयिता ' राजपति ' स्वयमपि ' राजा ' निग्रहानुग्रहक्षम स्वामी तादृश 'सोम ' । अस्मिन् यज्ञे इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

वरुणः सम्राडिति तृतीय उपहोममन्त्र । ये हि राजान स्वाज्ञया कृत्स्न भूमण्डल शासति ते सम्राज , तेषा पति ' सम्राट्पति ' स्वयमपि ' सम्राट् ' ईदृशो ' वरुण ' । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुर्थमुपहोममन्त्रमाह–मित्र. क्षत्त्रमिति । क्षत्त्रस्य क्षत्रियजाते पति स्वामी ' क्षत्त्रपति ' स्वयमपि ' क्षत्त्र ' क्षत्रियजात्यात्मक । ' क्ष त्र ' क्षतत्राणसामर्थ्यम् । गतमन्यत् ॥ ११ ॥

इन्द्रो बलमिति पञ्चमो मन्त्र । बलस्य पालयिता ' बलपति ' । स्वयमपि बलात्मक ॥ १२ ॥

(ह्व) बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः। (ब्र) ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

(त्स) सविता राष्ट्रꣳ राष्ट्रपतिः। (ती) राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

(त्पू) पूषा भगं भगपतिः। (भं) भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥

(त्स) सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः। पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

(त्व) त्वष्टा रूपाणाꣳ रूपकृद्रूपपतिः। (ती) रूपेण पशूनस्मि-

" बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिर्ब्रह्मवर्चसमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति। आहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्। पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

" सविता राष्ट्रं राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति। आहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्। पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

" पूषा भग भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति। आहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्। पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥

" सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति। आहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्। पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

" त्वष्टा रूपाणां रूपकृद् रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति। आहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्रामत्। पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मेति षष्ठो मन्त्र। ब्रह्मणो मदसारो ब्राह्मणजातेर्वा पतिर्ब्रह्मपति। स्वयमपि ब्रह्मात्मकः। स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

सविता राष्ट्रमिति सप्तमो मन्त्र। राष्ट्रस्य देशस्य पति पालयिता 'राष्ट्रपति' स्वयमपि 'राष्ट्र' राष्ट्रात्मक ॥ १४ ॥

पूषा भगमित्यष्टमो मन्त्र। भगस्य सौभाग्यस्य पति 'भगपति'। पूषा य मदीय भग पूर्वमगृह्णात् त 'भग' 'अस्मिन् यज्ञे' इति सम्बन्ध ॥ १५ ॥

सरस्वती पुष्टिमिति नवमो मन्त्र। पुष्ट पोषस्य पति 'पुष्टिपति'। सरस्वती यां मदीयां पुष्टिं समगृह्णात् तां 'पुष्टिं मयि दधातु' इति सम्बन्ध ॥ १६ ॥

त्वष्टा रूपाणामिति दशमो मन्त्र। गोमहिष्यादिपशुरूपाणां 'रूपकृत्' अवयवसन्निवेशस्वरूपस्य

न्यञ्जे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवाडाय त्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥

(त्ता) ता वाऽएताः । (०) दश देवता दश हवीᳬषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशंदशिनी विराट्छ्रीर्विराडिच्छ्रयाᳬ हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्त्यु) उपाᳬशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाऽ एकᳬ समिष्टयजुः पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ गयस्फानोऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भवेति सहस्रवत्यौ संयाज्ये नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्नविषऽ उक्थेषु देवहूतमः । शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमऽइति ॥ १९ ॥

ता वा एता दश देवताः । दश हवींषि । दशाहुतयः । दश दक्षिणाः । दशंदशिनी विराट् । श्रीर्विराट् । श्रिया हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पंचदश सामिधेन्यो भवंति । उपांशु देवता यजति । पंच प्रयाजा भवंति । त्रयोऽनुयाजाः । एकं समिष्टयजुः । पुष्टिमंतावाज्यभागौ । " अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवदिवे । यशसं वीरवत्तमम् " । "गयस्फानोऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भव" इति । सहस्रवत्यौ संयाज्ये । " नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् " । " उत नो ब्रह्मन्नविषऽउक्थेषु देवहूतमः । शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः " इति ॥ १९ ॥

कर्ता । अत एव रूपाणां पतिः स्वामी ईदृशस्त्वष्टा 'रूपेण' विशिष्टान् 'पशून् मयि दधातु' । गतमन्यत् ॥ १७ ॥

देवताहविरादहोमे गवां दशसंख्यामनूद्य स्तौति—ता वा एता इति । 'दश दक्षिणा' आहुतिदक्षिणात्वेन दश गाव अस्यामिष्टौ देया इत्यप्राप्तत्वाद्विधिः । दशंदशिनीति । प्रतिपाद दशभिरक्षरैः संख्यावती 'विराट्' सा च विराट् 'श्रीः' 'एतत्' एतया दशसंख्यविराड्रूपायां तस्यां 'श्रियां' 'अन्नाद्ये' एतदुपलक्षितेषु प्रागुदीरितेषु अन्नाद्यादिफलेषु च अनया इष्ट्या यजमान 'प्रतितिष्ठति' ॥ १८ ॥

अथ तस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तेषु अङ्गेषु कंचिद्विशेषं दर्शयितुं तान्यनुक्रामति—तस्यै पंचदश इति । विकृतिषु अनारभ्याधीतेन "सप्तदश सामिधेनीरन्वाह" इति वाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्यं नियमितम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन—" पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम् " इति । तस्य साप्तदश्यस्य नियमे

ताउँ हैतां गोतमो राहूगणः । (णो) विदाञ्चकार सा ह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससाद ताउँ हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्वियेष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स होवाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दद्मो यस्मिन्वयं त्वयि मित्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रउँ राष्ट्रमस्य भवत्यप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति यऽएवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ २० ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-१ ॥ (४. ३.) ॥

ता हैता गोतमो राहूगणो विदाचकार । सा ह जनकं वैदेह प्रत्युत्ससाद । ता हागजिद्ब्राह्मणेष्वन्वियेष । तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद । स होवाच–सहस्र भो याज्ञवल्क्य दद्मः । यस्मिन् वय

प्राकृत पौचदस्यमेव प्रतिप्रसवार्थं विधीयते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. ३। २। ६२। वा) । उपांशु देवतेति । अन्याधा प्रधानदेवता 'उपांशु भवति' । तद्वाचिन अग्न्यादिशब्दान् उपांशूच्चरेदित्यर्थ । दर्शपूर्णमासविकृतित्वानयनाय इदमगाना प्रयाजादीनामत्र सिद्धवदनुवचनम् । न हि प्रयाजादीनां पञ्चत्वादिसङ्ख्या नियमवतां मन्त्रसङ्ख्यांतर प्रसक्तमस्ति । 'पुष्टिमतौ' पुष्टिशब्दयुक्तावाज्यभागौ कार्यौ । तयो पुष्टिमत्त्व याज्यानुवाक्यालिङ्गवशात्तामधेय भवति । ते याज्यानुवाक्ये दर्शयति–अग्निना रयिमिति । 'अग्निना' देवतया 'रयिं' धन 'अश्नवत्' यजमान प्राप्नुयात् । तस्य धनस्य 'दिवेदिवे' प्रतिदिवस 'पोषम्' अतिवृद्धिमेव प्राप्नोति । न तु क्षयम् । तथा 'वीरवत्तमम्' वीरा पुत्रा तदतिशयेन तद्युक्तम् । 'यशस' यश शब्द अतोदात्त पुँल्लिङ्ग । तत्लक्षण यश प्राप्नोतीत्यर्थ । एषा आग्नेयस्याज्यभागस्यानुवाक्या । अथ सौम्यस्य गयस्फान इत्येषा । गय इति गृहनाम । तस्य वर्द्धयिता 'अमीवा' रोगान्तेषां हवा । वसुनो धनस्य लम्भयिता । पुष्टे पोषस्य वर्द्धयिता । हे 'सोम !' एवगुणविशिष्टस्त्व 'न' अस्माक 'सुमित्र' शोभनसख्ययुक्त 'भव' । अथास्यामिष्टौ स्विष्टकृदाग्न्य याज्याऽनुवाक्ये विधत्ते–सहस्रवत्यौ सयाज्ये इति । स्विष्टकृद्याज्यानुवाक्ययो 'सयाज्ये' इति सज्ञा सूचितेति । सयाज्ये सौविष्टकृती भवतीयादिति । ते चात्र 'सहस्रवत्यो' सहस्रयुक्ते भवत । ते एव दर्शयति–नूनो रास्वेति । हे 'अग्ने !' 'न' अस्मभ्य 'नु' क्षिप्र 'वसु' धन 'रास्व' देहि । "रा दाने (धा. पा अ प ४७) इति धातु । कीदृश 'सहस्रवत्' सहस्रसङ्ख्यायुक्तम् । तोकमिति अपत्यनाम । बहुरन्पोषेनम् । पुष्टया पोषणेन युक्तम् । शुभदानियुक्तम् । 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेत 'वर्षिष्ठं' वृद्धतरम् 'अनुपक्षितम्' उपक्षयरहितम् । उव नो अग्नाग्निति याज्या । हे अग्ने ! 'देवहूतम' देवानामाह्वाता त्व 'उक्थेषु' शस्त्रेषु सत्सु 'न' अस्मान् 'अविष' रक्ष । अवतर्लेटि रूपम् । अपि च 'मरुद्वृध' मरुतां देवानां वर्द्धयिता । यद्वा मरुता वायुना वर्द्धित 'न' अस्मभ्य 'सहस्रसातम' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता सन् 'श' सुख यथा भवति तथा 'शोच' दीप्यस्वेति ॥ १९ ॥

अस्या इष्टेर्मित्रविन्देति नाम निर्वक्तु संप्रदायागतिमाह–ता हैतामिति । 'तां' तादृशी एतामुक्ताम् इष्टिं रहूगणस्य पुत्रो गोतम ऋषि 'विदाचकार' प्रथम ददर्श । 'सा' च विदेहदेशाधिपतिं जनकाख्य राजान

अथातो हविषः समृद्धिः । षड्ढ वै ब्रह्मणो द्वारोऽग्निर्व्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥

स यऽ उपदग्धेन हविषा यजते । (तेऽग्नि) अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यँ सलोकताञ्जयति ॥ २ ॥

त्वयि मित्रविन्दामन्वविदामेति । विन्दते मित्रम् । राष्ट्रमस्य भवति । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते । यो वैतदेवं वेद ॥ २० ॥

हविरादिसमृद्ध्यभिधायकं ब्राह्मणम् ।

अथातो हविषः समृद्धिः । षड् ह वै ब्रह्मणो द्वारः । अग्निर्वायुरापश्चंद्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥

स य उपदग्धेन हविषा यजते, अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २ ॥

' प्रति उत्ससाद ' उत्सन्ना बभूव । स जनकः तामिष्टिं वेदागाभिज्ञेषु ' ब्राह्मणेषु ' 'अन्वियेष' अन्विष्टवान् । तामिष्टिं ' याज्ञवल्क्ये ' महर्षौ ' विवेद ' आलेभे । अनन्तर 'स.' खलु जनकः ' उवाच ' भो ' याज्ञवल्क्य !' सहस्रसंख्याकं धन तुभ्यं ' दद्मः ' प्रयच्छाम. । यस्मिंस्त्वयि मित्रविदाख्यामिमामिष्टिं ' अन्वविदाम ' अन्विष्य आलभामहे अतो ' मित्र विदते ' लभते अनयेति ' मित्रविंदा ' नाम सपन्नम् । पुराकल्पव्याजेन साधारण्येन विहितायामिष्टौ अधिकारिण उपसंहारव्याजेन दर्शयेति—विंदते मित्रमिति । एवमुक्तप्रकारेण ब्राह्मणार्थं ' विद्वान् ' ' यः ' यजमान. ' एतया इष्ट्या यजते ' ' यो वा ' एतदर्थजातम् ' एव वेद ' जानाति सः ' मित्र विंदते ' लभते । ' अस्य राष्ट्र ' स्वकीय ' भवति ' । ' पुनर्मृत्युमपजयति ' सकृद् मृत्वा पुनर० मर्त्यात्मके स्वर्गे लोके सुखेन वर्तते । सर्वमगण्डित आयुर्जीवन प्राप्नोति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे चतुर्थोऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । ३) ॥

दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविष समृद्ध्युपाय उपासन विधित्सु' प्रतिजानीते—अथातो हविषः समृद्धिरिति । येनोपायेन 'हविष समृद्धि ' भवति स उच्यत इत्यर्थः । विधित्सितस्योपासनस्य विषयभूतमुपास्य प्रतिपादयति—षड्ढ वा इति । 'ब्रह्मण.' ब्रह्मलोकस्य 'द्वारः' द्वाराणि 'षड् ' भवति । तानि चाग्न्यादीनि ॥ १ ॥

तत्र यतोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वार तत तेनोपदग्धो हविर्भागः अग्न्यात्मेन ' द्वारेण ' ब्रह्मलोकप्राप्त्युपाय इत्याह—स य उपदग्धेनेति । तस्य विदुषो न केवल ब्रह्मप्रपदनमात्र, अपि तु तत्सायुज्यादिकमपि फलमित्याह—सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेणेति ॥ २ ॥

१-मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रभिन्न पुष्कामस्य । का. श्रौ. सू. ५ । १०७ ।

(त्यु) अथ यो व्रिपतितेन हविषा यजते । व्वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स व्वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यᳶ सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ योऽश्रृतेन हविषा यजते । (तेऽद्भि) अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यᳶ सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यऽउपरक्तेन हविषा यजते । चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यᳶ सलोकताञ्जयति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यो लोहितेन हविषा यजते । व्विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स व्विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यᳶ सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

अथ यो विपतितेन हविषा यजते, वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता जयति ॥ ३ ॥

अथ योऽश्रृतेन हविषा यजते, अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता जयति ॥ ४ ॥

अथ य उपरक्तेन हविषा यजते, चंद्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स चद्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्य सलोकता जयति ॥ ५ ॥

अथ यो लोहितेन हविषा यजते, विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता जयति ॥ ६ ॥

वायुर्ब्रह्मद्वारमित्यायुपासनस्य फलमाह—अथ यो विपतितेनेति । 'य' यजमान प्रमादाद्विपतितेन भूमौ पतितेन 'हविषा यजते', तत्र विपतनक्रियाया वाय्वधीनत्वात् वायोर्बुद्धिस्तत्र कार्या । स च वायुरूपेण 'ब्रह्मणो द्वारेण' 'प्रतिपद्यते' । तेन ब्रह्मणा 'सायुज्यम्' एकीभाव 'सलोकता' समानलोकतां 'जयति' । एवमुत्तत्रापि योज्यम् ॥ ३ ॥

अथ योऽश्रृतेनेति । 'य' यजमान अश्रृतेनापक्वेन 'हविषा यजते' । तत्राश्रृतत्व जलावयवकृतमिति तद्बुद्धिस्तत्र कार्या । तस्य फलमाह—अद्भिर्हेति । गतप्रायमेतत् ॥ ४ ॥

अथ य उपरक्तेनेति । 'अथ य' यजमान 'उपरक्तेन' उपरिलम्पितरक्तिमगुणेन 'हविषा यजते' । तत्र हविष उपरक्तत्व यत् तत् चन्द्रबिम्बमरक्तमिति, तत्र तद्बुद्धि कार्या । चंद्रमसा ह स इत्यादि पूर्ववत् योज्यम् ५

अथ यो लोहितेनेत्यादि । 'य' यजमान 'लोहितेन' सर्वतो रक्तवर्णेन 'हविषा यजते' । तत्र लोहितत्व विद्युद्धर्म इति तद्बुद्धिस्तत्र कार्या । विद्युता हेत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यः सुशृतेन हविषा यजते । (तऽ) आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सऽ आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यᳪ सलोकतामश्नुते सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमेताᳪ हविषः समृद्धिं व्वेद सर्व्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । (यं) यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तदथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तदथ यत्सङ्कसुकᳪ श्रियाऽअस्य तदथ यत्सम्पन्नᳪ स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

(त्स) स यदि मन्येत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम्मऽ एतत्प्रजनिष्यऽ इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥

अथ यः सुशृतेन हविषा यजते, आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति । सैषा हविषः समृद्धिः । स यो हैवमेतां हविषः समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तत् । अथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तत् । अथ यत्संकसुकं श्रिया अस्य तत् । अथ यत्संपन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

स यदि मन्येत । न्यूनं मे यज्ञोऽभूदिति । प्रजननं म एतत् । प्रजनिष्य इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥

इत्थमपाकातिपाकहविषामुपासनानि उक्तानि । सुशृतहविर्विषयमाह—अथ यः सुशृतेनेति । सुष्ठु सम्यक् शृतेन 'हविषा' पुरोडाशादिना 'यः यजते' तत्र सम्यक् पाक आदित्यधर्मः, अतस्तत्र हविषि आदित्यबुद्धिः कार्या । आदित्येनेत्यादि पूर्ववत् । एवमुपदग्धादीनां हविषां या इयं आन्याद्यात्मकता उक्ता 'सा एषा हविषः समृद्धिः' । सा उपासकस्यैव उक्तफलहेतुरित्याह—स यो हैवमेतामिति । उपदाहादिदोषस्यापि समृद्धिरूपेण वेदनात् 'अस्य' विदुषः 'सर्वसमृद्धेनैव हविषा' यागः कृतो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थं हविषः समृद्धिमुपपाद्य, अथ तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादिदोषपरिहाराय समृद्धिं वक्तुं प्रतिजानीते—अथातो यज्ञस्य समृद्धिरिति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण न्यूनत्वादिदोषाः परिह्रियन्ते अत कारणात् यज्ञस्य समृद्धिरभिधीयत इत्यर्थः । अथ तां समृद्धिं वक्तुं न्यूनत्वादिधर्माणां तावत् यज्ञावयवत्वमाह—यद्वै यज्ञस्येति । 'यद्वै' यत् खलु यज्ञसंबन्धि 'न्यूनं' प्रमादादनुष्ठितमङ्गम् । 'तदस्य' यज्ञस्य 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिसाधनमिन्द्रियम् । 'अथ' यज्ञसंबन्धि 'यदतिरिक्तं' प्रमादादनुष्ठितमङ्गम् । 'तत्पशव्यं' पशुहितम् । 'यत् संकसुकं' दोषसमिश्रमङ्गं कृतं 'श्रिये अस्य तत्' । 'अथ यत् संपन्नं' सम्यगनुष्ठितं कर्म 'तदस्य' यज्ञस्य 'स्वर्ग्यं' स्वर्गप्राप्त्युपायभूतं रूपम् ॥ ८ ॥

अथ एतदुपजीवनेन यज्ञसमृद्ध्यर्थं तदुपास्तिमाह—स यदि मन्येतेति । 'सः' यजमानः 'यदि मन्येत'

(ता) अथ यदि मन्येत । (ता) अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम्मऽ एतत्पशुमान्भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥ १० ॥

(ता) अथ यदि मन्येत । सङ्कुसुकम्मे यज्ञेऽभूदिति श्रियै मऽएतद्वा मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥११

(ता) अथ यदि मन्येत । सम्पन्नम्मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यम्मऽ एतत्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्व्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥१२॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-२ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-४ ॥

अथ यदि मन्येत । अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति । पशव्यं म एतत् । पशुमान् भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥ १० ॥

अथ यदि मन्येत । सङ्कुसुकं मे यज्ञेऽभूदिति । श्रियै म एतत् । आ मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥

अथ यदि मन्येत । संपन्नं मे यज्ञेऽभूदिति । स्वर्ग्यं म एतत् । स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत । सैषा यज्ञस्य समृद्धिः । स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥ १२ ॥

जानीयात् । मदीये ' यज्ञे ' 'न्यून' किमपि अगमनुष्ठितमिति । तदानीं स यजमान 'मे' मदीयं ' एतत् न्यून ' यज्ञसबन्धि ' प्रजनन ' प्रजासाधनम् । अत अहं ' प्रजनिष्ये ' पुत्राद्यात्मना प्रकर्षेण जनिष्ये इति अनेन रूपेण तन्न्यूनमुपासीत जानीयात् ध्यायेद्वा । अनया उपासनया न्यूनत्वदोषपरिहारे सति यज्ञसमृद्धिर्भवतीति भाव ॥ ९ ॥

अथातिरिक्तस्योपास्त्या यज्ञसमृद्धिमाह—अथ यदि मन्येतेति । पशुसबन्धिपशव्यरूपेणातिरिक्तस्योपासनात् अतिरेकदोषपरिहारेण यज्ञसमृद्धिर्भवतीत्यर्थ ॥ १० ॥

अथ सङ्कुसुकत्वदोषस्य उपास्त्या यज्ञस्य समृद्धिमाह—अथ यदि मन्येतेति । पूर्ववद्योज्यम् । श्रियै म एतदिति । ' एतत् ' सङ्कुसुकदोषसन्निधमंगम् ' मे ' मम ' श्रियै ' श्रयन्त्यै अतो मां सा ' श्री ' ' तेजसा ' शरीरकान्त्या ' यशसा ' कीर्त्या ' ब्रह्मवर्चसेन ' ब्रह्मतेजसा ' परिवृता ' वेष्टिता सती ' आगमिष्यति ' इत्येवं प्रकारेण ' तत् ' सङ्कुसुकदोषसंनिधयज्ञाङ्गम् ' उपासीत ' तेन च स दोषो निवर्तेत इत्यर्थ ॥ ११ ॥

इत्थ न्यूनातिरिक्तदोषस्योपासनया समीकरणमुक्त्वा सम्यगनुष्ठितस्यापि अगस्याधिकफलसिध्यर्थं उपा-

तमाह—अथ यदि मन्येतेति । स्पष्टमेतत् । प्रतिज्ञातां यज्ञसमृद्धिं निगमयति—सैषा यज्ञस्य समृद्धिरिति । तत्र समृद्धिरूपवेदनस्य फलमाह—स यो हैवमेतामिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुगोवर्गभूषी. ।
रत्नोर्वी रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणः शिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमयमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं शार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसाच्छिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ४) ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उर्व्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडञ्चकमे तुᳪ᳭ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माऽह्नो वैतसेन दण्डेन हतादकामाᳪ᳭ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचारऽ इति ॥ १ ॥

सा हास्मिञ्ज्योगुवास । (सा) अपि हास्माद्गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्व्वाः समूदिरे ज्योग्वाऽ इयमुर्व्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविर्द्व्युरणा शयनऽ उपबद्धाऽऽस ततो ह गन्धर्व्वाऽअन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥ २ ॥

आश्वन्योररण्योरुत्पत्तिज्ञापकं ब्राह्मणम् ।

उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे । तं ह विंदमानोवाच । त्रिः स्म माऽह्नो वैतसेन दंडेन हतात् । अकामां स्म मा निपद्यासै । मो स्म त्वा नग्नं दर्शम् । एष वै नः स्त्रीणामुपचार इति ॥१॥

सा हास्मिन् ज्योगुवास । अपि हास्माद्गर्भिण्यास तावत् । ज्योग्घास्मिन्नुवास । ततो ह गंधर्वाः

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं दर्शपूर्णमासौ प्रकाश्य तद्विकृतिभूतान् चातुर्मास्यादीन् प्रकाशयिष्यन् तत्राग्निमन्थनसाधनभूतयोररण्योरश्वत्थविहितविधिषु तदर्थमाख्यायिकां रचयति—उर्वशी हाप्सरा इति । उर्वशी नाम मनोर्दुहिता । तस्यां सोमपुत्रेण बुधेनोत्पादित इडायाः पुत्र 'पुरूरवस' राजानं शापवशात् मनुष्यभावप्राप्ता उर्वशी अप्सराः देवस्त्री 'चकमे' कामितवती । तम 'तं' पुरूरवसं 'विंदमाना' उवाच उक्तवती । तदुक्तिप्रकारमाह—त्रिः स्म माऽह्न इति । हे पुरूरव ! 'अह्नः' दिवसस्य त्रिवारं 'मा' मां 'वैतसेन' 'दंडेन' पुरुषव्यंजनेन 'हतात्' ताडयस्व । वैतस इति पुरुषव्यंजनस्य नाम । उक्तं हि यास्केन "वैतसो वैतस इति पुरुषप्रजननस्य" (निरु. ३।२१।१) इति । तथा 'अकामां' कामरहितां सुरताभिलाषरहितां च मां 'मा स्म निपद्यासै' निगृह्य न प्राप्नुयाः । तथा 'नग्नं' आच्छादनरहितं त्वां 'मो स्म दर्शम्' नैव पश्येयम् । एतत् नियम यावत्प्रियमेन करिष्यसि तावदहं तव जाया भविष्यामि । 'एष वै' एतादृश खलु नोऽस्माकं 'स्त्रीणां' 'उपचारः' परिचर्या, इतिशब्दः उर्वशीवाक्यपरिसमाप्ती ॥ १ ॥

सा हास्मिन्नित्यादि । एवं कृतनियमा 'सा' उर्वशी 'अस्मिन्' पुरूरवसि 'ज्योक्' चिरकालं 'उवास' निवासं कृतवती । 'अपि' खलु अस्य पुरूरवसः यावता कालेन 'गर्भिणी आस' गर्भयुक्ता

सा होवाच । (चा) अवीरऽइव बत मेऽजनऽइव पुत्रꣳ हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच ॥ ३ ॥

(छा) अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथन्नु तदवीरङ्कथमजनꣳ स्याद्यत्राहꣳ स्यामिति स नग्नऽएवानूत्पपात चिरन्तन्मेने यद्वासः पर्य्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतञ्जनयाञ्चक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताꣳ सऽआध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रꣳ समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ताऽअप्सरसऽआतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ॥ ४ ॥

समूदिरे । ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीत् । उपजानीत । यथेयं पुनरागच्छेदिति । तस्यै हाविद्वयुरणा शयन उपबद्धाऽऽस । ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥ २ ॥

सा होवाच । अवीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरंतीति । द्वितीयं प्रमेथुः । सा ह तथैवोवाच ॥ ३ ॥

अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथं नु तदवीरं कथमजनं स्यात्, यत्राहं स्यामिति । स नग्न एवानूत्पपात । चिरं तन्मेने, यद्वासः पर्यधास्यत । ततो ह गंधर्वा विद्युतं जनयांचक्रुः । तं यथा दिवैवं

बभूव । नात्रपर्यंत श्चिरकाल अस्मि नुवासेत्यर्थः । एवमुर्वश्या चिरकाल मनुष्यलोकस्थायिन्या तद्विरहमसहमानैर्गंधर्वैः कृत तद्धरणोपाय दर्शयति—ततो ह गंधर्वा इत्यादिना । ततस्तस्मात् उर्वश्या मनुष्योपभोगात् हेतो ' गंधर्वाः ' सभूय ' समूदिरे ' संवाद मत्रालोचन कृतवत । कथमियमुर्वशी ' मनुष्येषु ' ' ज्योक् ' चिरकाल ' अवात्सीत् ' वासमकार्षीत् । यथा येन प्रकारेण इयमस्मा पुनरागच्छेत्, त प्रकार ' उपजानीत ' पर्यालोचयत । एतस्मिन्नवसरे तस्या खलु उर्वश्या शयनप्रदेशे ' द्वयुरणा ' द्वावुरणौ बालकौ मेषौ यस्यास्तादृशी अविमेषी ' उपबद्धा आस ' उपनिबद्धा बभूव । तौ द्वावुरणौ उर्वश्या पुत्र वेन पालितौ । ' तत ' संवादानंतर एतज्जानाना ' गंधर्वा ' तयो ' अन्यतरमुरण ' ' प्रमथ्य ' अपजह्रु ॥ २ ॥

सा होवाचेत्यादि । तस्मिन्नुरणे अपहृते सति ' सा ' उर्वशी ' उवाच ' उक्तवती । ' अवीरे ' वीरपुरुषरहिते ' इव ' देशे ' अजने ' जनरहिते ' इव ' देशे मदीय उरणरूप ' पुत्र हरंतीति ' ' बत ' खेदे । एवमुक्तोऽपि पुरूरवास्तूष्णीं स्थितवान् । ततो गंधर्वा द्वितीयमप्युरण ' प्रमेथु ' अपजह्रु । ' सा ' खलु उर्वशी पुनरपि ' तथैवोवाच ' वीरपुरुषरहित देशे जनरहितदेशे यथा चोरादयो मदादिधनमपहरति तथा मदीय पुत्रधन स्वीकृत्य उरणद्वय गंधर्वा अपजह्रु इति ॥ ३ ॥

एवमस्या विलपत्यां सत्यां पुरूरवा कि कृतवानिति तदाह—अथ हायमीक्षाचक्रे इति । ' अथ ' अनन्तर ' अय ' समीपे शयान पुरूरवा ' ईक्षांचक्रे ' पर्यालोचितवान् । ' यत्र ' यस्मिन् स्थाने ' अहं स्याम् ' भवेयम् । तत्स्थान ' कथ नु ' केन खलु प्रकारेण ' अवीर ' वीररहित तत् ' कथं वा ' ' अजन ' जनरहित ' स्यात् '

१—' ऐव ' इति साधीयान् । ' एत् ' इति प्रमादादागन्त्वाद्वा जात प्रतिभाति ।

तꣳ हेयं ज्ञात्वोवाच । (चा) अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वाऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥

(स्ताꣳ) ताꣳ हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे

नग्न ददर्श । ततो हैवेय तिरोबभूव । पुनरैमीत्येत् । तिरोभूता स आध्या जल्पन् कुरुक्षेत्रं समया चचार । अन्यतःप्लक्षेति । बिसवती । तस्यै हाध्यंतेन वव्राज । तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ॥ ४ ॥

त हेय ज्ञात्वोवाच—अयं वै स मनुष्यः, यस्मिन्नहमवात्समिति । ता होचुः । तस्मै वा आविरसामेति । तथेति । तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥

ता हाय ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । " हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवा-

---

एवमीक्षित्वा ' स ' पुरूरवा उर्वश्या सह शयन त्यक्त्वा ' नग्न ' विवसन ' एव ' सन् ' अनूत्पपात ' गंधर्वैः सह योद्धुमुद्यकाम । नग्न एवेत्यत्र कारणमाह—चिरं तन्मेन इति । ' वास पर्यधास्यत ' वास परिधान क्रियते इति यद्यसि, " तच्चिर मेने ' कालविलम्ब स्यादिति बुध्यते स्म । तस्मान्नग्न एवानूत्पपातेत्यर्थ । ततो ह गंधर्वा इत्यादि । ततोऽनतर ' गधर्वा ' नक्षमागच्छन्त पुरूरवस दृष्ट्वा उर्वशीसमयभगाय नग्नस्यैव तस्य दर्शनार्थं " विद्युत जनयाचक्रु ' । तत्प्रभया ' यथा दिवा ' अहनि ' एव ' ' त ' पुरूरवस ' नग्न ' उर्वशी ' ददर्श ' दृष्ट्वा च मम समयभगो जात इति अनतरमेव इयमुर्वशी ' तिरोबभूव ' अदर्शना बभूव । ' पुनरैमि ' आगच्छामि ' इति ' ब्रुवाणा ' एत् ' स्वर्गलोकमागच्छत् । पुन. पुरूरवसा कृत दर्शयति—तिरोभूतामिति । ' तिरोभूता ' अतर्हिता उर्वशी ' स ' पुरूरवा ' आध्या ' विरहजनिता मन पीडा आधि , तया ' जल्पन् ' प्रलपन् ' कुरुक्षेत्र ' ' समया ' " अभित परित समया " (पा. सू. २।३।२ वा.) इति समयायोगे द्वितीया । कुरुक्षेत्रस्य समीपे ' चचार ' उर्वशी अन्वेष्टुकामो भ्रमण कृतवान् । अन्यतःप्लक्षेत्यादि । तत्र कुरुक्षेत्रे एकत्र देशे ' अन्यत प्लक्षा ' नाम ' बिसवती ' पद्मिनी सरसी ' तस्यै हाध्यि ' तस्या समीपदेशे ' अंतेन ' अन्तिकेन तत्प्रदेशेन ' वव्राज ' गतवान् । अथोर्वश्या पुन प्रादुर्भावमाह—तद्ध ता अप्सरस इति । ' तद्ध ' तत्र खलु अन्यतःप्लक्षाख्ये सरसि ' ता ' उर्वशीप्रमुखा ' अप्सरस ' ' आतय ' जलचरपक्षिविशेषस्यैषा सज्ञा, तद्रूपा ' भूत्वा ' ' परिपुप्लुविरे ' परिप्लवन जलक्रीडां कृतवत्य ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तीरदेशे गच्छन्त ' त ' पुरूरवस ' ज्ञात्वा ' इयमुर्वशी सखीभि सह उक्तवती, ' अय ' खलु ' स मनुष्य ' ' यस्मिन्नह ' एतावन्त काल ' अवात्सम् ' जायात्वेन स्थिता " वस निवासे " (धा. पा भ्वा. प. १०३०) इत्यस्माद्धातोर्लुङि लिपि " स. स्यार्धधातुके " (पा. सू. ७।४।४९) इति तत्वम् । ' ता ' सख्य एतद्वाक्य श्रुत्वा ऊचुः किमित्य । किमिति ? ' तस्मै ' मनुष्याय ' वयम् ' आविरसाम ' प्रादुर्भवामेति । ' तथेति ' परस्परमङ्गीकृत्य ' तस्मै ' पुरूरवसे ' आविरासु ' परित्यक्त विहग स्वकीयेन रूपेण प्रादुर्बभूवु ॥ ५ ॥

तत ' कथम् ' पुरूरवा अप्सरोमध्ये तामुर्वशीं ' ज्ञात्वा ' अभिलक्ष्य पराहृत सन्नुवाद ' हये जाये '

व्युचाथ्ँसि मिथ्या कृणवावहै नु । नु नौ मन्त्राऽअनुदितासऽ एते मयस्करन्परतरे च नाहन्नित्युप नु रम सं नु वदावहाऽ इति हैनेनां तदुवाच ॥६॥

तथ्ँ हेतरा प्रत्युवाच । किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव । पुरूरवः पुनरस्तम्परेहि दुरापना वातऽ इवाहमस्मीति न वै त्वं तदकरोर्यदहमब्रवं दुरापा वाऽ अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥ ७ ॥

वहै नु । न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे च नाहन् ''–इति । उप नु रम सं नुवदावहै, इति हैवैना तदुवाच ॥ ६ ॥

तं हेतरा प्रत्युवाच । '' किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव । पुरूरवः पुनरस्त परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ''–इति । न वै त्वं तदकरोः । यदहमब्रवम् । दुरापा वा अहं त्वया एतर्ह्यस्मि, पुनर्गृहानिहि, इति हैवैनं तदुवाच ॥ ७ ॥

इति आवभाषे । तदेतत् उर्वशीपुरूरवसोः उक्तिप्रत्युक्तिरूपं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । तत्र '' हये जाये '' इत्येतत् पुरूरवसो वाक्यम् । अयमर्थः—उर्वश्यासक्तमनस्कतया अभिमुखीकरणार्थं हेशब्दं प्रयुञ्जानः 'हये' इति निपातं प्रयुक्तवान्, हे 'जाये' 'मनसा घोरे' क्रूरहृदये इत्यर्थः । एवंभूते हे उर्वशि ! 'तिष्ठ' मा गाः । 'नु' अद्य 'वचांसि' पूर्वापरशेषाणि वाक्यानि 'मिथ्या' मिश्राणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण मिश्रीकृतानि 'कृणवावहै' आवां करवावहै । 'नौ' आवयोर्मंत्राः गुप्तभाषितानि रहस्योक्तिविशेषाः 'अनुदितासः' अनुक्ताः सन्तः 'मयः' सुखनामैतत् । (निरु ३ । ६ । ११) इति । सुखम् 'न करन्' न कुर्वन्ति । तथा 'परतरेऽहन् च' परस्मिन्नप्यहनि अनुक्ता एते सुखम् न कुर्वन्ति । अतः हेतोस्तिष्ठ मा गा इत्यर्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्धं श्रुतिः स्वयम् व्याचष्टे—उप नु रमेति । हे जाये ! 'नु' अद्य 'उपरम' गमनान्निवर्तस्व । 'नु' क्षिप्रम् आवां 'सं वदावहै' मिश्रभाषणं करवावहै 'इति ह' एवमेव खलु एतया ऋचा एनामुर्वशीं पुरूरवा 'उवाच' । ६ ॥

तं हेतरा इत्यादि । 'इतरा' उर्वशी पुरूरवसम् 'प्रत्युवाच' 'किमेता वाचा कृणवा' इति । हे पुरूरव 'एता' एतया त्वदीयया अर्थशून्यया 'वाचा' 'किं कृणवा' अहं किं कुर्याम् । समयभङ्गनिमित्तात् अहम् त्वत्सकाशात् 'प्राक्रमिषम्' प्रस्थानमकार्षम् । तत्र दृष्टान्त—सूर्योदयेन विनिवर्त्यमाना 'उषसा' मध्ये 'अग्रिया' अग्रे भवा पूर्वा उषा यथा प्रक्रामति न पुनरावर्तते, एवम् प्राक्रमिषमित्यर्थः । अतस्त्वं निराशो भूत्वा 'अस्तम्' गृहनामैतत् (निघ ३ । १३ । ९) इति । स्वकीयम् गृहम् 'पुनः परेहि' पराङ्मुखो निवर्तस्व । अहम् पुनर्दुरापना आप्तुमशक्या । यस्मादहम् देवस्त्री त्वं मनुष्यः । अत 'वात इव' यथा वातो ग्रहीतुं न शक्यते एवं मत्प्राप्तिस्तव दुष्करेत्यर्थः । इममृचं श्रुतिर्व्याकरोति—न वै त्वमिति । '' मो स्म त्वा नग्नं दर्शम् '' इति 'यदहमब्रवम्' 'न' खलु 'त्वम्' 'तदकरोः' । अतस्त्वया 'एतर्हि'

(ब्रा) अथ हायं परिद्यून उवाच। सुदेवोऽ अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवाऽ उ। अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासोऽ अद्युरिति सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाऽद्युरिति हैव तदुवाच ॥ ८ ॥

तᳫँ हेतरा प्रत्युवाच। पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासोऽ-अशिवासऽ उ क्षन्। न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणाᳫँ हृदयान्येतेति मैतदादृथा न वै स्त्रैणᳫँ सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

अथ हायं परिद्यून उवाच। "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ। अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः"–इति। सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत। प्र वा पतेत्। तदेनं वृका वा श्वानो वाऽद्युः। इति हैव तदुवाच ॥ ८ ॥

तं हेतरा प्रत्युवाच। "पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन्। न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता"–इति। मैतदादृथाः। न वै स्त्रैणं सख्यमस्ति। पुनर्गृहानिहि। इति हैवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

यद्विरूपाऽचरम् । (म्म) मर्त्येष्ववसꣳ रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकꣳ सकृदह्नऽआश्नां ताँदेवेदं तातृपाणा चरामीति तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्च्चम्बह्वृचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्यथाञ्चकार ॥ १० ॥

" यद्विरूपाऽचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकं सकृदह्न

" विभाषर्द्धृङ्गिडोश्च "–(पा. सू. १ । ३ । ११) इत्यात्मनेपदम् । " ह्रस्वाद्‌गात् "–(पा. सू. ८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । एव ' मा प्रसते ' प्रसतन मा कृथा । " पद्ल गतौ "–(धा. पा. भ्वा. प. ८००) इत्यस्मात् " माङि लुङ् "–(पा. सू. ३ । ३ । १७५) इति लुङि च्लेरङा-देशः । " पत पुम् " (पा सू. ७ । ४ । १९) इति पुमागम । तथा ' अशिवास ' दुष्ट ' वृकास ' वृका । उशब्दश्चार्थे । अरण्यश्वानश्च ' त्वा ' त्वां ' मा क्षन् ' मा भक्षयन्तु । " अद भक्षणे "–(धा. पा. अ. प. १) इत्यस्माल्लुङि " लुङ्सनोर्घस्लृ "–(पा. सू. २ । ४ । ३७) इति घस्लादेशे " मन्त्रे घस "–(पा. सू. २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । तत " गमहनजनखन० " (पा. सू. ६ । ४ । ९८) इत्यादिना उपधालोप । वर्तमाने " न माङ्योगे " (पा सू. ६ । ४।७४) इत्यडभाव । ननु–आवयो पूर्वं महत्सख्यमस्ति स्म तदिदानीं कुत्र गत इत्याशङ्क्याह–न वै स्त्रैणा-नीति । स्त्रिया सबन्धीनि ' सख्यानि ' सखित्वानि न खलु ' सन्ति ' चिरकालस्थायीनि सख्यानि स्त्रीषु नावतिष्ठन्त इत्यर्थ । कुत एतदित्याह–सालावृकाणामिति । ' एता ' एतदीयानि स्त्रीसंबन्धीनि मनांसि ' सालावृकाणां ' हृदयानि ' तद्वत् क्रूराणीत्यर्थ । इममर्थं श्रुति सगृह्य व्याचष्टे–मैतदादृथा इति । ' एतत् ' मत्प्राप्त्युपायचिन्तन मा कृथा तद्विषयमादर मा कार्षी । ' न ' खलु ' स्त्रैण ' स्त्रीसबन्धि ' सख्य-मस्ति ' स्थिरतर भवति । अत पुनरासीयान् ' गृहान् ' गच्छेति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

इत्थ सहसा प्रातुकाम पुरूरवस निराकृत्य उर्वशी स्वप्राप्त्युपायान्तर तस्योपदेष्टु तत्कृतमुपकार आवि-ष्करोति–यद्विरूपेत्यादि । यद्विरूपोत्पन्ना या मानुषसंसर्गान् विगतदेवरूपा सती ' मर्त्येषु ' मनुष्येषु मध्ये ' अचरम् ' अवर्तिषि । तदानीं ' रात्री ' रमयित्री ' चतस्र शरद ' " अत्यन्तसंयोगे द्वितीया "(पा. सू. २।३।५) इति सवत्सरचतुष्टयपर्यन्त त्वत्समीपे ' अवसम् ' कृतनिवासाऽस्मि तस्मिन् वा समये ' अह्न ' एकस्य दिवसस्य सकृदेकवार ' घृतस्य ' सर्पिष ' स्तोकं ' बिन्दु ' आश्नाम् ' अभुजि । तत्र तद्भूत घृत मशितम् इत्यर्थ । इदमिदानीं देवे देवत्वेऽपि सति 'तान्' (न्–१) वर्णलोपश्छान्दस । तस्मादेव घृतस्तोकात् 'तातृपाणा' तृप्ता सती 'चरामि' विचरामि । अतस्त्वां न विस्मरामीत्यर्थ । एवमन्यासु ऋक्षु उर्वशीपुरूरवसो उक्तिप्रत्युक्ती द्रष्टव्ये इत्याह–तदेतदुक्तप्रत्युक्त पंचदशर्चं बह्वृचाः प्राहुरिति । ' तदेतत् पञ्चदशर्चं ' सूक्त "हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे" इत्यादिकम् 'उक्तप्रत्युक्त' पुरूरवस उक्ति उर्वश्या प्रयुक्ति ताभ्यामुपेतम् ' बह्वृचा ' ऋक्शाखाध्यायिन 'प्राहु ' प्रकर्षेणाधीयते । "हये जाये" इत्युदाहृतव्यतिरिक्तामन्त्रव्या अन्या ऋचोऽपि

१–पञ्चदशर्चमनेन सूक्तम् इति भगवान " पञ्चदशर्चम् " इति श्रुतिर्भगवत्या । आश्वलायनानां तु एतत्सूक्तमष्टादशर्चम् शाकलसंहितायां तथाऽऽम्नानात् । अत्र तन्मध्यस्थाः ऋचः श्रुत्योदाहृता अन्या अवशिष्टाः ऋचस्तु ऋग्वेदे ८।५।१-११,१५-१८ इत्यत्रावगन्तव्या । नात्र विलिख्यन्ते ॥

सा होवाच । संवत्सरतमीं रात्रिमागच्छतात्तन्म एकां रात्रिमन्ते शयितासे जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति स ह संवत्सरतमीं रात्रिमाजगामेद्धिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति तद्धास्मै तामुपप्रजिघ्युः ॥ ११ ॥

सा होवाच । गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारस्तं वृणासा इति तं वै मे त्वमेव वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽसानीति ॥ १२ ॥

आश्नां ता देवेद् तादृपाणा चरामि " इति । तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुः । तस्यै ह हृदयमाव्ययाञ्चकार ॥ १० ॥

सा होवाच । संवत्सरतमीं रात्रिमागच्छतात् । तन्मे एकां रात्रिमन्ते शयितासे । जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति । स ह संवत्सरतमीं रात्रिमाजगामेद्धिरण्यविमितानि । ततो हैनमेकमूचुः—एतत्प्रपद्यस्वेति । तद्धास्मै तामुपप्रजिघ्युः ॥ ११ ॥

सा होवाच—गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारः । तं वृणासा इति । तं वै त्वमेव वृणीष्वेति । युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति । तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः । स होवाच—युष्माकमेवैकोऽसानीति ॥ १२ ॥

अत्रानुमन्त्रेया इत्यर्थः । समनन्तरोक्ता या ऋचः तासां तात्पर्यमाह—तस्यै ह हृदयमिति । इत्थं पुरूरवसा स्नेहप्रवाहेन उक्ते सति तस्या उर्वश्याः 'हृदयं' मनः 'आव्ययाचकार' विगलत्काठिन्यं बभूव । "घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नाम्" इति तत्कृतस्योपकारस्य स्मरणात् ॥ १० ॥

सा होवाचेत्यादि । इत्थमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विलीनहृदया उर्वशी 'उवाच' पुरूरवसं प्रत्युक्तवती । 'संवत्सरतमीं' संवत्सरस्य पूरणीं अन्तिमां रात्रिं 'आगच्छतात्' तत्र 'मे' मम 'अन्ते' अन्तिके निकटे तामेकां रात्रिं 'शयितासे' शयनं करिष्यसि । शीङो लुटि रूपम् । 'तर्हि' तदा सति 'ते' त्वदीयोऽयमस्मदुदरे गर्भरूपेण वर्तमानः 'पुत्रो जातो भविता' भविष्यति । भवतेर्लुट् । एवमुर्वश्योक्तः 'सः' पुरूरवाः 'संवत्सरतमीं' 'रात्रिम् आजगाम' संवत्सरकालं स्थित्वा तस्यान्तिमां रात्रिमवगम्य 'हिरण्यविमितानि' हिरण्यविनिर्मितानि सौधानि आजगामैव । तदनन्तरमागमनादनन्तरम् 'एनं' पुरूरवसं तत्रत्या जना 'इदमेकमूचुः' एतत्स्थानं 'प्रपद्यस्व' आरोहेति । तद्धेति । स प्रपद्य स्थितः । तत्र तस्मै पुरूरवसे तामुर्वशीं 'उपप्रजिघ्युः' प्रेषितवन्तः । "हि गतौ वृद्धौ च" (धा पा. स्वा. प. ११) इत्यस्मात् लिटि रूपम् ॥ ११ ॥

सा होवाचेति । 'सा' पुनः पुरूरवसं प्राप्य एवमब्रवीत्—हे पुरूरवः ! 'ते' 'प्रातर्गन्धर्वाः वरम्' 'दातारः' दास्यन्ति । 'तं' वरम् त्वदभिलषितमर्थं 'वृणासै' प्रार्थयस्वेति । अथ पुरूरवा आह—तं वा इति । हे उर्वशि ! 'मे' मदीयम् 'तं' वरम् अहम् न जानामि त्वमेव मदर्थं 'वृणीष्वेति' देवोपदेशेन

ते होचुः । (र्न) न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति ययेष्ट्वाऽस्माक-मेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुरनेनेष्ट्वाऽस्माकमेको भविष्यसीति तं च ह कुमारं चादायावव्राज सोऽरण्य एवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरेष्यामीत्येत्तिरोभूतं योऽग्निरश्वत्थं तं या स्थाली शमीं ताꣳ स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥

ते होचुः । संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनम्पच स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्र-स्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्ता-त्स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १४ ॥

ते होचुः—न वै सा मनुष्येषु अग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति, ययेष्ट्वाऽस्माकमेकः स्यादिति, तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुः, अनेनेष्ट्वाऽस्माकमेको भविष्यसीति । तं च ह कुमारं चादायावव्राज । सोऽरण्य एवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय । पुनरेमीत्येत् । तिरोभूतं योऽग्निः अश्वत्थं त, या स्थाली शमीं ताम् । स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥

ते होचुः—संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच । स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्तात् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १४ ॥

स्व प्रातिभं भवति । तमुपायम् कथय मे इत्यर्थः । एष प्रतिवक्ति—युष्माकमिति । हे गन्धर्वाः ! ' युष्माकम् ' मध्ये अहमप्येकः ' असानि ' भवानीति । एवम् मया प्रार्थनीयो वर इति गन्धर्वान् प्रति ' ब्रूतात् ' ब्रूहीति । एवं प्रार्थनीयं वरमुपदिश्य सा निर्जगाम । अथ ' तस्मै ' पुरूरवसे ' प्रातः ' काले ' गन्धर्वाः ' आगत्य ' वरम् ददुः ' । स च उर्वश्योपदिष्टमेव वरमयाचतेत्याह—स होवाचेत्यादि ॥ १२ ॥

एवं गन्धर्वरूपत्वे पुरूरवसा प्रार्थिते सति तत्प्राप्त्युपायफलं गन्धर्वैरुपदेशमनुक्रामति—ते होचुरिति । ' ते ' गन्धर्वाः ' ऊचुः ' ' न ' खलु ' अग्नेः ' सम्बन्धिनी ' यज्ञिया ' यज्ञार्हा सा तादृशी ' तनूः ' ' मनुष्येषु ' मनुष्यजातावस्ति । ' यया ' तया ' इष्ट्वा ' यागं कृत्वा ' अस्माकम् ' मध्ये अयम् पुरूरवा ' एकः स्यादिति ' विचार्य ' तस्मै ' पुरूरवसे यज्ञार्हमग्निं ' स्थाल्यामोप्य ' स्थापयित्वा पूरयित्वा ' प्रददुः ' दत्तवन्तः । अनेनाग्निना ' इष्ट्वा ' अस्माकमेकः ' भविष्यसीति ' । एवं गन्धर्वैर्दत्ते सति ' तं ' चाग्निं उर्वशीगर्भजातं च ' कुमारमादाय ' ' आवव्राज ' स्वस्थानमाजगाम । " व्रज गतौ " (धा पा भ्वा प २५४) इति धातुः । ' सः ' पुरूरवाः ' अरण्य एव ' स्थालीसहितमग्निं ' निधाय ' ' कुमारेणैव ' सह ' ग्राममेयाय ' आजगाम । तत्र ' सः ' पुरूरवाः ' पुनरेमि ' आगच्छामि, इति अरण्ये अभिनिहितम् तिरोभूतमन्तर्हितमग्निं ' आ एत् ' आगच्छत् । तत्र योऽग्निर्निहितः तमश्वत्थमपश्यत् । तत्र या तदाधारभूता स्थाली तां शमीमपश्यत् । अग्निरश्वत्थरूपेण परिणतः, स्थाली तु शमीरूपेण परिणता । इत्थमग्नौ तिरोहिते सति ' सः ' पुरूरवाः ' पुनर्गन्धर्वानेयाय ' आजगाम ॥ १३ ॥

आगमनप्रयोजनं जानानास्ते गन्धर्वाः ' ऊचुः ' । ' चातुष्प्राश्यं ' चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशनीयं भक्तौदनं

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽ एतद्याश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयी-मधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता सऽ एव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतद्याश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्वाश्वत्थी-मधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता सऽ एव स भवितेति ॥ १६ ॥

सऽ आश्वत्थीमेवोत्तरारणिञ्चक्रे । (कऽ) आश्वत्थीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे सऽएव सऽआस तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेकऽ आस तस्माद्याश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिꣳस यस्ततोऽग्निर्जा-यते सऽ एव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११–३–३ ॥ (५. १.) ॥

ते होचुः–परोऽक्षमिव वा एतत् । आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व, शमीमयीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः–परोऽक्षमिव वा एतत् । आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व, आश्वत्थीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १६ ॥

स आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं चक्रे, आश्वत्थीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे । स एव स आस । तेनेष्ट्वा गंधर्वाणामेक आस । तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीत, आश्वत्थीमधरारणिम् । यस्ततोऽग्निर्जायते, स एव स भवति । तेनेष्ट्वा गंधर्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवꣳ हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठऽ आग्नेयꣳ हविरिदꣳ सौम्यमिदꣳ सावित्रम् ॥ १ ॥

(५ꣳ) स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदꣳ सारस्वतमिदम्पौष्णमथ य ऽ एषऽउपरिष्टाद्धस्तस्य सन्धिस्तन्मारुतमिदं वैश्वदेवं द्यावापृथिवीयं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे। स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवं हविरकुरुत। तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आग्नेयं हविः। इदं सौम्यम्। इदं सावित्रम् ॥ १ ॥

स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति। तस्मादियमासां वर्षिष्ठा। इदं सारस्वतम्। इदं पौष्णम्। अथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य संधिस्तन्मारुतम्। इदं वैश्वदेवम्। द्यावापृथिवीयम्। तद्वा अनिरुक्तं भवति। तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥

आश्वत्थीमेवाधरारणिं च 'चक्रे' कृतवान्। ततस्ताभ्यां मथनात् 'स' तादृशोऽग्निर्जज्ञे यः प्रागरण्ये निहित। गान्धर्वैर्दत्तोऽग्नि 'स एव आम' बभूव। अग्निरूपात्केवलादश्वत्थान् अन्यवधानेन जायमानत्वात्। अथ स पुरूरवा 'तेन' मथितेनाग्निना 'इष्ट्वा' 'गन्धर्वाणामेक आम' बभूव। इत्थमाख्यायिकामिद्ध अरण्योरश्वत्थोपादानत्व अधुना यजमानस्यापि विधत्ते—तस्मादिति। यस्मादेव पुरूरवाः अश्वत्थयोन्यग्निना इष्ट्वा स्वाभीष्टमालभत। तस्मादिदानींतनो यजमानोऽपि 'आश्वत्थीमेव अधरारणिमुत्तरारणिं च 'कुर्वीत'। 'तत' सकाशाद्योऽग्निर्जायते 'स एव' यज्ञार्हो देवेभ्यवरियितोऽग्निर्भवति। गतमन्यत् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पचमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–१) ॥

यथा दर्शपूर्णमासयाजिनः आत्मयाजित्व देवयाजित्व चेति द्वैविध्य दर्शितम्, एव चातुर्मास्ययाजिनोऽपि तथात्व दर्शयितु तत्स्वैर्यागैः शरीरावयवकल्पन आख्यायिकया रचयति—प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरिति। चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीर्याणि तैरात्मान शरीर 'विदधे' कल्पितवान्। तस्य प्रजापते. दक्षिणहस्तत्वेन वैश्वदेवाख्य प्रथम पर्व कल्पयति—स इममेव दक्षिणं बाहुमिति। इममिति इदशब्देनाभिधाय निर्दिश्यते। आग्नेयादियागात्मक वैश्वदेवपर्वात्मक 'हविर्दक्षिण बाहुमकुरुत' तत्राग्नेयादीनि पच हवींषि अगुष्ठाद्यङ्गुलिपचकत्वेन कल्पयति—तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आग्नेयं हविरिति। इदं सौम्यमित्यादिना तदगुलीनामभिनयेन निर्देशः ॥ १ ॥

तृतीयस्य हविषो मध्यमांगुलेश्च सारूप्यमाह—स वै वर्षिष्ठ इति। द्वादशसु कपालेषु संस्कार्यतया सख्याधिक्यात् पुरोडाशरूपत्वाच्च हविषो वृद्धतरत्वम्। 'तस्मात्' कारणात् 'इय' मध्यमांगुलिरपि आसामगुलीनां

(म) अयमेव दक्षिणऽऊरुर्वरुणप्रघासाः । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता ऽ इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्नꣳ हविस्तद्वै द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं वारुणमिदं मारुतमनूकं कायं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

(म्सु) मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । (मुं) मुखꣳ हि प्राणानामनीकमुरः सांतपनीयोरसा हि सुमिव तप्यतऽउदरं गृहमेधीया प्रतिष्ठा वाऽउदरं प्रतिष्ठित्याऽएव शिश्नान्येवास्य क्रैडिनꣳ हविः शिश्नैर्हि क्रीडतीवायमेवा वाङ्प्राणऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

अयमेव दक्षिण उरुर्वरुणप्रघासाः । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः । कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः । तद्वै द्विदेवत्यं भवति । तस्मादिमौ द्वौ कुल्फौ । इदं वारुणम् । इदं मारुतम् । अनूकं कायम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखं हि प्राणानामनीकम् । उरः सांतपनीया । उरसा हि समिव तप्यते । उदरं गृहमेधीया । प्रतिष्ठा वा उदरम् । प्रतिष्ठित्या एव । शिश्नान्येवास्य क्रैडिनं हविः । शिश्नैर्हि क्रीडतीव । अयमेवावाङ् प्राण आदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

'वक्षिा' सस्सअनतोमे अनादिकाक्नीटिके । तदौक्ष्रिनिर्दिनिर्मिर्मीलवद्धनाह–अय च एष इति । अंगुलिपकोनिनम्य पाणितलस्य दर्शाङ्गाय: 'समिन्तन्मास्तम्' । इद पूर्वस्यान 'वैश्वदेव' सत्तम हवि. । तदुत्तरे दोर्दंड: 'द्यावापृथिवीय' इति । तयोः साम्यमाह–तद्वा अनिरुक्तमिति । द्यावापृथिवीय हविरत्तु 'भवति' । 'तस्मात्' 'तत्' करदो.नविरुद्धमगमति 'अनिरुक्त' अविस्पष्ट भवति ॥ २ ॥

अथ वरुणप्रघासरूपं द्वितीयं पर्व दक्षिणोरुत्वेन कल्पयति–अयमेव दक्षिण उरुर्वरुणप्रघासा इति । उरुशब्दः ईश्वरस्य पादस्योपलक्षकः । 'समायीनि' पर्वचतुष्टयसाधारणानि 'यानि' आग्नेयादीनि 'पञ्च हवींषि' तानि अङ्गुष्ठादिपञ्चाङ्गुलिरूपेण द्रष्टव्यानि कल्पितानि । 'ऐन्द्राग्नम्' यत् 'हविः' तत्कुल्फद्वयरूपम् । ऐन्द्राग्नहविषो द्विदेवत्यत्वसाम्यं वक्तुं सुकरम् । देवताद्वित्वेन तन्नारूप्यं साधयति–तद्वै द्विदेवत्यमिति । 'इदम्' जङ्घाभागं वारुणमनुस्तत । ऊर्ध्वभागमिदमत्र 'मारुतम्' । पादस्य मध्यदेहस्य च यः सन्धिस्तदनूकम् 'कायम्' कदेवताकं तदनु हविरुक्तम् । तद्वृत्तयोरनिरुक्तत्वसाम्यमाह–तद्वा अनिरुक्तमिति ॥ ३ ॥

अथ मध्यशरीरं कल्पयति–मुखमेवास्येति । अथ साकमेधेषु "अग्नयेऽनीकवते" इति या 'अनीकवतीष्टिः' सा 'अस्य' ईश्वरस्य मुखत्वेनानुस्तत । 'हि' यस्मात् 'मुखम्' 'प्राणानाम्' चक्षुःश्रोत्रादीनाम् अनीकमग्रम् । तस्मादनीकवत्त्वगुणविशिष्टत्वेन कल्पितं योग्यम् । "मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः" इति विहिता या 'सान्तपनीयेष्टिः' तदुरः वक्षःस्थानीयमनुस्तत । तयोः साम्यमाह–उरसा हीति । 'उरसा' हृदयस्थानेन जठराग्निमिश्रितः सन् सन्तापविशेषवत् । "मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः" इति विहिता या 'गृह

(र) अयमेवोत्तरऽ ऊरुर्म्महाहविः । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ताऽ इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावैन्द्राग्नꣳ हविस्तद्धि द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्म्मणं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तमथ यदिदमन्तरुदरे तदपितृयज्ञस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

(म) अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ताऽ इमाः पञ्चाङ्गुलयोऽथ यऽ एषऽ उपरिष्टाद्बाहुस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरीयमिदं वायव्यं द्वो- सौर्य्यं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ६ ॥

अयमेवोत्तर ऊरुर्महाहविः । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः । कुल्फावैन्द्राग्नं हविः । तद्धि द्विदेवत्यं भवति । तस्मादिमौ द्वौ कुल्फौ । इदं माहेन्द्रम् । इदं वैश्वकर्मणम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् । अथ यदिदमन्तरुदरे । तदपितृयज्ञः । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः ।

गृहमेधीयश्च सा 'उदरम्' सा नु खलु 'प्रतिष्ठा' पुनरप्याहारस्याधारः । तस्मात् गृहमेधीयस्य उदररूपत्वम् 'प्रतिष्ठित एव' प्रतिष्ठारूपत्वाय सम्पद्यत इत्यर्थः । "मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः" इति विहितं यत् 'क्रैडिनं हविः' अपि 'शिश्नाख्यायाम्' प्रजननमङ्गत्वे । उभयोः सारूप्यमाह-शिश्नमिति । क्रीडन्ति... दिवसानि । तेषां पुरुष 'क्रीडति' । यत आग्नेयमवधाय क्रैडिनस्य हविषः ... पतः पुनर्यथा । ... 'प्राग' एव 'आग्नेयम्' । "आदित्य घृते चरुम्" इति विहितं हि ... ॥ ४ ॥

एवं साकमेधेषु बर्हिष्मत्त्वहवींषि ... क्रियाय ... कल्पमाह-अयमेवोत्तर ऊरुर्महाहविरिति । महाहविरिति वैश्वदेवतरणमहापामनरन्ध्रवत् साकमेधाख्यस्य प्रधानस्य पर्वणो नामधेयम् । तस्य यानीत्यादि पूर्ववत् । इदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणमिति । इदंशब्देनाभिनयात् तयाया ऊरोध्यस्थानि । वैश्वकर्मणैककपालस्य हविषः ऊरुस्थस्य अनिरुक्तत्वमस्याह-अनिरुक्तं भवतीति । उक्तार्थमेतत् । अथ यदिदमन्तरुदर इति । 'उदरे' अन्तस्थं 'यदिदम्' अन्नपुरीषादिकमस्ति 'तदपितृयज्ञ' उदरमध्यस्थपवस्थवचन पितृयज्ञः कल्पित इत्यर्थः । पितृयज्ञस्यापि अनिरुक्तत्वमुक्तम्, तदनूद्य उक्तावयवस्यापि सम्पादयति-तद्वा अनिरुक्तं भवतीति । 'तस्मात्' कारणात् 'तत्' उदरमध्यवर्ति अवयवजातम् । ... ॥ ५ ॥

अथ शुनासीरीयं हविराह-अयमेवोत्तरो बाहुरिति । यच्छुनासीरीयाख्यं चतुर्थं पर्व स वामबाहुः

(न्ता) तानि वा ऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवीᳪंष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कंडिकाः ५६ ॥

(स्ते) तेषां वै चतुर्ष्वग्निं मन्थन्ति । तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे तथोऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

अथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य मन्धिः । तच्छुनासीरीयम् । इदं वायव्यम् । दोः सौर्यम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि । तस्मादिमानि पुरुषस्यांगानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि । तेषां वै चतुर्णाम्—द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि भवंति । द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

तेषां वै चतुर्ष्वग्निं मंथंति । तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते । द्वयोः प्रणयंति । तस्माद्द्वाभ्यामेति । एवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । तथो एवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

कक्षित इत्यर्थः । तस्य यानीत्यादि पूर्ववत् । 'उपरिष्टाद्धस्तस्येत्यादि । पाणितलस्य ' यदुपरिष्टात्सन्धिः ' मणिबन्धस्थानम् ' तच्छुनासीरीयम् ' हविः । ' इदम् ' कूर्परम् ' वायव्यम् ' वायुदेवताक हविः । सौर्यमेककपालं हविः ' दोः ' भुजमूलम् । तद्वा अनिरुक्तमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानीत्यादि । ' एतानि ' वैश्वदेवादीनि ' चातुर्मास्यानि ' चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि चत्वारि पर्वाणि ' त्रिपर्वाणि ' त्रयः सन्धयः अन्तरालकालाश्चत्वारो मासाः येषु तानि त्रिपर्वाणि । ' द्विसमस्तानि ' शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनशुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च पौर्वापर्येण अनुष्ठानात् तद्द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि । तत्रावृत्तिपक्षे " फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवम् "(का. श्रौ.सू. ५।११.४) इति सूत्रितम् । एतस्य प्रयोजनमाह—तस्मादिमानीति । यस्मात् उक्तविधानि चातुर्मास्यानि ' तस्मादिमानि ' पुरुषशरीरस्यांगानि बाह्वादीनि ' त्रिपर्वाणि ' ' द्विसमस्तानि ' च पाणिपादतलात् अधस्तनोपरितनसन्ध्योरनयोः प्रत्यासन्नत्वात् द्विसमस्तत्वम् । तेषां वा इत्यादि । ' तेषां ' वैश्वदेवादीनां ' चतुर्णां ' मध्ये द्वयोर्वरुणप्रघाससाकमेधयोः ' त्रीणि त्रीणि हवींषि ' ' अनिरुक्तानि ' उपांशुप्रचरणीयानि ' भवन्ति ' । ' द्वयोः ' वैश्वदेवशुनासीरीययोरादन्तपर्वणोः ' द्वे द्वे ' हविषी अनिरुक्ते । तथा हि भगवता आश्वलायनेन " एककपालाः सर्वत्र सावित्रश्चातुर्मास्येषु " (आ.श्रौ.सू.) इति च सूत्रितत्वात् चतुर्षु पर्वसु एककपालस्य हविषः सावित्रस्य उपांशुत्वं सिद्धम् । " त्रीणि त्रीणि " इत्यस्मादेव वचनात् मध्यमयोः पर्वणोरन्यदप्येकं हविरुपांशु प्रचरितव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अथ तेषां साधारण्येनाग्निमन्थनं विधत्ते—तेषां वा इत्यादि । ' तेषां ' चातुर्मास्यानां चतुर्ष्वपि पर्वसु अग्निमन्थनरूपो धर्मः । यस्मादेवं ' तस्मात् ' चतुर्भिर्हस्तपादलक्षणैरंगैरायुते समानपरिमाणैः संयुज्यते । ' यु

तुदाहुः । सर्व्वगायत्रं व्वैश्वदेवुᳩ हुविः स्यात्सर्व्वत्रैष्टुभं व्वरुणप्रघासाः सर्व्वजागतं महाहुविः सर्व्वानुष्टुभᳩ शुनासीरीयं चतुष्टोमस्याप्त्याऽइति तुदु तथा नु कुर्य्याद्यत्त्वाऽएतान्यभि संपद्यन्ते तेनैवास्य स कामऽ उपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वाऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्यः संपद्यन्ते तुदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोत्यथो द्विप्रतिष्ठो वाऽ अयं युजमानो युजमानमेवैतत्स्वर्गे लोकऽआयातयति प्रतिष्ठापयति ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-४ ॥ (९. २.) ॥ -

तदाहुः—सर्वगायत्रं वैश्वदेवं हविः स्यात् । सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः । सर्वजागतं महाहविः । सर्वानुष्टुभं शुनासीरीयम् । चतुष्टोमस्याप्त्या इति । तदु तथा न कुर्यात् । यत्त्वा एतान्यभि संपद्यन्ते । तेनैवास्य स काम उपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्यः संपद्यंते । तदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोति । अथो द्विप्रतिष्ठो वा अयं यजमानः । यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोक आयातयति, प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

मिश्रणामिश्रणयो " (धा पा. भ. प २३) इति धातु । अथ तेषा मध्ये वैश्वदेवशुनासीरीययोर्द्वयो पर्वणो· रुत्तरवेदिनिवपन परित्यज्य केवलमग्निमेव प्रणयति । ' तस्मात् ' द्वाभ्यामेव पादाभ्या पुरुष ' एति ' प्रति· गच्छति । एव सुद्वेति प्रतिपादितार्थस्य निगमनम् । आख्यायिकासिद्धमर्थं यजमाने योजयति—तयो एवैव· विदिति । एवमुक्त ब्राह्मणार्थं विद्वान् ' यजमान ' अनुष्ठीयमानै ' चातुर्मास्यैरारमान ' यागमय शरीर एव ' विभक्त ' करोति ॥ ८ ॥

अथ गायत्र्यादिसपत्तिमेषु पर्वसु दर्शयितु पूर्वपक्षयति—तदाहुरिति । तत्र चातुर्मास्येषु ' आहु ' कथयति ब्रह्मवादिन । तत्र वैश्वदेवाख्य प्रथम पर्व ' सर्वगायत्रम् ' सर्वैर्याज्यानुवाक्यादिभिर्मन्त्रैर्गायत्री·छन्दस्कै· रेव कार्यम् । एव सर्वत्रैष्टुभमित्यादावपि योज्यम् । वरुणप्रघासाख्या यागा इति यत् न सर्वत्रैष्टुभमिति सबध । चतुष्टोमस्याप्त्या इति । इत्थ गायत्र्यादीनामष्टाक्षरानां चतुर्णा छदसा क्रमेण पर्वचतुष्टये प्रयोग त्रिवृदादि· स्तोमचतुष्टयोपेतस्य सोमयागस्य प्राप्त्यै सपद्यत इत्यर्थ । तदत्र निषिध्य पक्षान्तरमाह—तदु तथा न कुर्या· दिति । ' यत्त्वै ' यस्मात्खलु ' एतानि ' वैश्वदेवादीनि क्रमेण गायत्र्यादिरूपेण ' सपद्यते ' । तस्मात्तेषां सर्वगायत्रादिक न कार्यम् । ' तेनैव ' सपत्तिरूपेणैव गायत्रत्वादिना ' स ' पूर्वोक्त ' काम उपाप्तो भवति ' ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्येषु सख्याविशेषघटितबृहतीसपत्ति दर्शयन् सवत्सरात्मकत्वित्याग्नेर्महाव्रतस्याप्तिरूप फल दर्शयति—तानि वा एतानीत्यादि । ' द्वापष्टानि ' द्विषष्ट्यधिकानि ' त्रीणि शतानि ' एतत्सख्या·

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । (ऽ) उद्दालकमारुणिमाजगाम ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामीति ॥ १ ॥

स होवाच । गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किꣳ संयोजनं किं दुह्यमानं किं दुग्धं किमाह्रियमाणं किमधिश्रितं किमवज्योत्यमानं किमद्भिः प्रत्यानीतं किमुद्वास्यमानं किमुद्वासितं किमुन्नीयमानं किमुन्नीतं किमुद्यतं किꣳ ह्रियमाणं किं निगृहीतम् ॥ २ ॥

शौचेयो ह प्राचीनयोग्य उद्दालकमारुणिमाजगाम—ब्रह्मोद्यमग्निहोत्र विविदिषिष्यामि—इति॥१॥

स होवाच—गौतम का तेऽग्निहोत्री १ । को वत्सः २ । किमुपसृष्टा ३ । किं संयोजनम् ४ । किं दुह्यमानम् ५ । किं दुग्धम् ६ । किमाह्रियमाणम् ७ । किमधिश्रितम् ८ । किमवज्योत्यमानम् ९ । किमद्भिः प्रत्यानीतम् १० । किमुद्वास्यमानम् ११ । किमुद्वासितम् १२ । किमुन्नीयमानम् १३ । किमुन्नीतम् १४ । किमुद्यतम् १५ । किं ह्रियमाणम् १६ । किं निगृहीतम् १७ ॥ २ ॥

मध्यमा 'बृहत्' 'महत्' । तदेभिरित्यादि । तत्तस्मात् उक्तमत्याकृतिबृहतीमासाद्यैतो 'एभि' चातुर्मास्यैः षष्ठ्युत्तरत्रिशतयुक्ताष्टकात्मकं संवत्सरस्य विश्वाग्नि च 'महाव्रत' साम च प्राप्नोति । तस्य हि महाव्रतस्य शिरः उरः पञ्चदशसप्तदशौ पक्षौ पञ्चविंश आत्मा एकविंशं पुच्छं एतेषां संख्याद्वारा अन्तर्भावात् महाव्रतमप्याप्नोति चातुर्मास्ययाजीत इत्यर्थः । अवशिष्टयोर्द्वयोः प्रयोजनमाह—अथो द्विप्रतिष्ठ इति । द्वाभ्यां पद्भ्यां प्रतितिष्ठतीति 'द्विप्रतिष्ठ' । तथा च 'एतत्' एतया अवशिष्टया द्विपदया 'यजमानमेव' फलभूते 'स्वर्गे लोके' 'आयातयति' प्रापयति । तत्र 'प्रतिष्ठापयति' प्रतिष्ठितमचलितं करोति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–२) ॥

अथ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतातृप्तिकरत्वं प्रतिपादयिष्यन् प्रष्टृप्रतिवक्तारौ दर्शयति—शौचेयो हेति । शुचिनाम्नः पुत्रः 'प्राचीनयोग्य' नाम महर्षिः 'आरुणिं' अरुणपुत्रं 'उद्दालकं' 'आजगाम' । 'अग्निहोत्रं' अग्निहोत्रविषयं 'ब्रह्मोद्यं' ब्रह्म तत्त्वस्वरूपं उद्यते प्रतिपाद्यते येन तत् 'विविदिषिष्यामि' तद्विषयं वदनेच्छां कारयामि इत्यनेनाभिप्रायेणागत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आगतं च तमुद्दालकं प्रति इमानग्निहोत्रावयवभूतान् पदार्थान् पप्रच्छेत्याह—स होवाचेत्यादिना । 'स' खलु प्राचीनयोग्य 'उवाच' उक्तवान् । हे 'गौतम' ! गौतमगोत्रोत्पन्नो उद्दालक ! 'ते' तवाग्निहोत्रकर्मणि 'अग्निहोत्री' होमसाधनस्य पयसो दोग्ध्री धेनुः 'का' किंरूपा ज्ञातव्या ? । 'को वत्स ?' इत्यादावपि एवं योजना । किमुपसृष्टेति । 'उपसृष्टा' दोहनार्थं वत्सेन सङ्गता धेनुः, सा किंरूपेत्यर्थः । संयुज्यते अनेनेति 'संयोजनं' वत्सबन्धनार्थं दाम । किं दुह्यमानमित्यादि । दुह्यमानत्वादयो होमसाधनस्य पयस अवस्था-

(इ्काᳪँ) काᳪँ समिधमादधासि । का पूर्व्वाऽऽहुतिः किमुपासीपदः किमुपैक्षिष्ठाः कोत्तराऽऽहुतिः ॥ ३ ॥

किᳪँ हुत्वा प्रकम्पयासि । किᳪँ स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जीः किं द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः किं पूर्वं प्राशीः किं द्वितीयं किमुत्सृप्यापाः किᳪँ स्रुच्यप्ऽ आनीय निरौक्षीः किं द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः किञ्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किᳪँ समतिष्ठिपो यदि वाऽ एतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं यद्यु वाऽ अविद्वानहुतमेव तऽ इति ॥ ४ ॥

का समिधमादधासि १८ । का पूर्वाऽऽहुतिः १९ । किमुपासीपदः २० । किमपैक्षिष्ठाः २१ । कोत्तराऽऽहुतिः २२ ॥ ३ ॥

किं हुत्वा प्रकम्पयासि २३ । किं स्रुच परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीः २४ । किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः २५ । किं पूर्वं प्राशीः २६ । किं द्वितीयम् २७ । किमुत्सृप्यापाः २८ । किं स्रुच्यप आनीय निरौक्षीः २९ । किं द्वितीय किं तृतीयमेता दिशमुदौक्षीः ३० । ३१ । किं जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः ३२ । किं समतिष्ठिपः ३३ । यदि वा एतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीः । अथ ते हुतम् । यद्यु वा अविद्वान्, अहुतमेव त इति ॥ ४ ॥

विशेषा । तत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमवधि । आह्रियमाणमिति । गोष्ठाद्गार्हपत्यसमीप प्रति दुग्धस्य पयस आनयनम् । गार्हपत्यस्योत्तरत पृथक् कृतेषु अगारेषु स्थापन अधिश्रयणम् । ज्वलता दर्भणाग्रमुखेन पयस उपरि दीतनमवज्योतनम् । उदक्तस्य पयस उपशमनाय स्रुवणोदकस्य सेचन अद्भि प्रत्यानयनम् । उद्वास्यमान नादप अतरपा स्पष्टा । आहवनीयदेशमभिलक्षीकृत्याहर्तुं गार्हपत्यसमीपादुद्धृतमुद्यतम् । निगृहीतमाहवनीयस्य पश्चात्सादितम् ॥ २ ॥

का समिधमिति । हे गौतम 'यां 'समिध' होमात्पूर्वं अग्नौ 'आदधासि' सा किमर्थेत्यर्थ , या पूर्वां आहुति "अग्निर्ज्योति" इति हूयते सा कस्य देवस्य प्रीत्यर्था । एवमुत्तरा । पूर्वानुसारेण प्रश्नार्थो ज्ञातव्य । 'उपासीपद ' पूर्वाहुत्यनन्तर स्रुचमुपसादितवानसि । 'अपैक्षिष्ठा ' गार्हपत्यस्य ईक्षण कृतवानसि ॥ ३ ॥

द्वितीयामाहुतिं 'हुत्वा ' किंकारण स्रुच 'कम्पयसि ' चालयसि । 'स्रुच परिमृज्य ' स्रुङ्मुखलेपस्य परिमार्जन कृत्वा कुशमये 'कूर्चे न्यमार्जी ' निमृष्टवानसि । 'दक्षिणत ' वेदेर्दक्षिणभागे ' हस्तमुपासीपद ' उपसादितवानसि । 'उत्सृप्य ' वेदिसमीपादुत्सर्पण कृत्वा ' अपा ' पान कृतवानसि । ' निरौक्षी ' निष्कृष्य उक्षण सेचन कृतवानसि । ' न्यनैषी ' निनयन कृतवानसि । ' समतिष्ठिप ' संस्थापितवानसि । स्थापयतेर्लुङि " तिष्ठतेरित् " (पा. सू. ७ । ४ । ५) इतीत्वम् । यदि वा एतदित्यादि । एतत्प्रश्नपर्यंजात ' विद्वान् ' जानन् यदग्निहोत्र ' अहौषी ' हुतवानसि— अथ तदेव ' ते ' तवाग्निहोत्र सम्यक् ' हुत ' भवति । अजानानस्य तु हुतमप्यहुतमेव तद्भवतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

स होवाच। (चे) इडैव मे मानव्यग्निहोत्री वायव्यो वत्सः सजू-
रुपसृष्टा विराट् संयोजनमाश्विनं दुह्यमानं वैश्वदेवं दुग्धं वायव्य-
माह्रियमाणमाग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्योत्यमानं वारुणमद्भिः प्रत्यानीतं
वायव्यमुद्वास्यमानं द्यावापृथिव्यमुद्वासितमाश्विनमुन्नीयमानं वैश्व-
देवमुन्नीतं महादेवायोद्यतं वायव्यꣳ ह्रियमाणं वैष्णवं निगृहीतम् ॥५॥

(मु) अथ याꣳ समिधमादधामि। (म्या) आहुतीनाꣳ सा प्रतिष्ठा
या पूर्वाऽऽहुतिर्देवाꣳस्तयाऽप्रैषं यदुपासीषदं बार्हस्पत्यं तद्यदप्रैक्षिषी-
मुञ्चामुञ्च लोकौ तेन समधां योत्तराऽऽहुतिर्मां तया स्वर्गे लोकेऽधाम्॥६॥

स होवाच–इडैव मे मानव्यग्निहोत्री १। वायव्यो वत्सः २। सजूरुपसृष्टा ३। विराट् संयोजनम् ४। आश्विनं दुह्यमानम् ५। वैश्वदेवं दुग्धम् ६। वायव्यमाह्रियमाणम् ७। आग्नेयमधिश्रितम् ८। ऐन्द्राग्नमवज्योत्यमानम् ९। वारुणमद्भिः प्रत्यानीतम् १०। वायव्यमुद्वास्यमानम् ११। द्यावापृथिव्यमुद्वासितम् १२। आश्विनमुन्नीयमानम् १३। वैश्वदेवमुन्नीतम् १४। महादेवायोद्यतम् १५। वायव्यं ह्रियमाणम् १६। वैष्णवं निगृहीतम् १७ ॥ ५ ॥

अथ या समिधमादधामि, आहुतीनां सा प्रतिष्ठा १८। या पूर्वाऽऽहुतिः। देवास्तयाऽप्रैषम् १९। यदुपासीषदम्, बार्हस्पत्यं तत् २०। यदप्रैक्षिषि, इमं चामुं च लोकौ तेन समधाम् २१। योत्तराऽऽहुतिः। मां तया स्वर्गे लोकेऽधाम् २२ ॥ ६ ॥

एवं प्राचीनयोग्येन पृष्टानर्थान् उद्दालकः क्रमेण प्रतिवक्ति–स होवाचेत्यादिना। 'स' उद्दालकः 'उवाच' 'मानवी' मनोर्दुहिता 'इडा' सा देवतैव 'मे' ममाग्निहोत्री। 'वत्सो वायव्यः' वायुदेवताकः। 'सजूः' वायुना सह सृष्टा यैवैव 'उपसृष्टा' धेनुः। इयं दशाक्षरा 'विराट्' एतदेव 'संयोजनं' दाम। 'दुह्यमानं' दुह्यमानावस्थं पयः 'आश्विनं' अश्विनोः प्रीतिकरम्। एवं 'वैश्वदेवं दुग्धं' इत्यादावपि योज्यम्। वायव्यमाह्रियमाणमिति। वायुर्देवता अस्य तद्वायव्यम्। आग्नेयमधिश्रितमित्यादावपि "साऽस्य देवता"–(पा. सू. ४। २। २४) इति देवतार्थे ढगादयस्तद्धिताः। महादेवायोद्यतमिति। महादेवो रुद्रः तदर्थमुद्धृतं गार्हपत्यदेशादुद्गतमवस्थम् ॥ ५ ॥

यां समिधमित्यादेरर्थमाह–अथ यां समिधमादधामीति। 'प्रतिष्ठा' आधारः। समिदभावे हि आहुतिद्रव्यं भूमौ पतेत्, सत्यां तस्यां तदुपरि हूयमाना आहुतिः प्रतिष्ठिता भवति। या पूर्वाऽऽहुतिरित्यादि। अग्निहोत्रे स्थितान् 'देवान् तया' पूर्वाहुत्या 'अप्रैषं' तृप्तानकार्षम्। "प्रीञ् तर्पणे"–(धा. पा. क्र्या. उ. २) इत्यस्माल्लुङ्। 'यदुपासीषदं' उपासनादिलक्षणमस्मि कृतं 'तद् बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिप्रीतिकरम्। 'यदप्रैक्षिषि' गार्हपत्यस्य ईक्षणं कृतवानस्मि 'तेन इमं' भूलोकम् 'अमुं' द्युलोकं स्वर्लोकं च 'समधाम्' समयोजयम्। या द्वितीया 'आहुतिः' 'तया स्वर्गे लोके' 'माम्' अधाम्' स्थापितवानस्मि ॥ ६ ॥

(मु) अथ यदुत्वा प्राकम्पयामि । वायव्यं तद्यत्स्रुचम्परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जिषमोषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदम्पितॄँस्तेनाप्रैषं यत्पूर्वं प्राशिषं मां तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्प्रजां तेनाथ यदुत्सृप्यापां पशूँस्तेनाप्रैषं यत्स्रुच्यपऽआनीय निरौक्षिषꣳ सर्पदेवजनाँस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतां दिशमुदौक्षिषꣳ स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यज्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां यत्समतिष्ठिपं यत्पृथिव्याऽऊनं तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ज्ञातः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मिन्काल उद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहृतानि पात्राणि होष्य-

---

अथ यदुत्वा प्रकंपयामि, वायव्यं तत् २३ । यत्स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्जिषम्, ओषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषम् २४ । यद्द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदं, पितॄँस्तेनाप्रैषम् २५ । यत्पूर्वं प्राशिषं, मां तेनाप्रैषम् २६ । यद्द्वितीयं प्रजा तेन २७ । अथ यदुत्सृप्यापां, पशूँस्तेनाप्रैषम् २८ । यत्स्रुच्यप आनीय निरौक्षिषं, सर्पदेवजनाँस्तेनाप्रैषम् २९ । यद्द्वितीयं, गन्धर्वाप्सरसस्तेन ३० । अथ यत्तृतीयमेतां दिशमुदौक्षिषं, स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषम् ३१ । यज्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषम्, अस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदाम् ३२ । यत्समतिष्ठिपं, यत्पृथिव्या ऊनं तत्तेनापूपुरम् ३३ । इत्येतन्नौ भगवन् सहेति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ज्ञातः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छैव प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यस्मिन् काल उद्धृतास्तेऽग्नयः स्युः, उपावहृतानि पात्राणि होष्यन्त्स्युः । अथ त आहवनीयोऽनु-

---

प्राशनयोः क्रमेण प्रयोजनमाह—यत्पूर्वं प्राशिषमिति । 'अथ' यदुत्सर्पणानन्तरं स्रुचं हुतशेषं 'अपां' पीतवानस्मि तेन 'पशून्' तृप्तानकार्षम् । प्रथमस्योक्षणस्य प्रयोजनमाह—यत्स्रुच्यप इति । स्रुच्युदकमादाय यन्निरौक्षिषं 'तेन सर्पदेवजनान्' सर्पणशीलानां प्राणिनां मध्ये ये देवजना [illegible] तानप्रैषम् । द्वितीय-तृतीययोरुक्षणयोः प्रयोजनमाह—यद्द्वितीयमिति । एतां दिशमिति । एतच्छब्देन उत्तरा दिगभिधीयते । 'एतां' उदीचीं 'दिशं' 'उदौक्षिषं' ऊर्ध्वमुक्षणं कृतवानस्मि इति यत् 'तेन स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं' प्रवेशनमार्गं 'व्यवारिषं' विघ्नमुद्घाटितं कृतवानस्मि । 'आहवनीयं जघनेन' आहवनीयस्य पश्चाद्भागे 'अपो न्यनैषं' इति यत् 'तेनास्मै' भूलोकाय 'वृष्टिमदाम्' दत्तवानस्मि । यदुत्तर संस्थापनं 'तेन पृथिव्याः' सम्बन्धि 'यत्' किंचिन्न्यूनं तत्सर्वं 'अपूपुरम्' पूरितवानस्मि । 'एतन्नौ भगवन्त्सहेति' हे भगवन्नुद्दालक ! भवतोक्तमेतत्सर्वं 'नौ' आवयोः 'सह' सहितं समानमेकरूपमिति शौचेयः 'ह' उक्तवान् ॥७॥

अन्यं प्रश्नं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—शौचेयो ज्ञात इति । उक्ताग्निहोत्रविषये 'ज्ञातो' बोधितः 'शौचेयः'

न्त्स्याऽअथ तर्ह्याहवनीयोऽनुगच्छेदित्य तद्वयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राणऽउदानमप्यगादिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नो भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ह्यनुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेति प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेदित्य तद्वय यदत्र

गच्छेत् । वेत्थ तद्वयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुराऽचिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत । यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । " प्राण उदानमप्यगात् "–इति गार्हपत्य आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीय । इत्येतन्नो भगवन्त्सह इति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ह्यनु । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेव प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यत्र त एत- स्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । वेत्थ तद्वयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुरा-

जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीय ऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्रागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ९ ॥

शौचेयो ह्युः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्य्यपचनोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य सर्व्वे पशवो म्रियेरन्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति व्यानऽ उदानमप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्रागः कुर्व्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ १० ॥

ऽचिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत । यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । " उदानः प्राणमप्यगात् "–इत्याहवनीय आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न तद्रागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्त्सह इति होवाच ॥ ९ ॥

शौचेयो ह्युः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छैव प्राचीनयोग्येति । स होवाच–यत्र त एतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनुगच्छेत् । वेत्थ तद्भयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुराऽचिरादस्य सर्वे पशवो म्रियेरन्, यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । " व्यान उदानमप्यगात् " इति गार्हपत्य आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न तद्रागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्त्सह इति होवाच ॥ १० ॥

एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । य अयमाहवनीयानुगतो प्रागुक्त काल ' एतस्मिन्नेव काले ' हे उद्दालक ! ' ते ' तव यदि ' गार्हपत्य अनुगच्छेत् ' शाम्येत् । वेत्थ तद्भयमित्यादि पूर्ववत् । पुराऽचिरादस्येत्यादि । ' पुरा ' पूर्वस्मिन्नागामिनि काले ' अचिरात् ' क्षिप्रमेव ' अस्य ' जुह्वतोऽध्वर्यो ' गृहपति ' यजमान ' म्रियेत ' मृतो भवेत् । यस्यैतदित्यादि गतम् । अस्मिन् गार्हपत्यानुगमने सति " उदान प्राणमप्यगात् " इत्याहवनीये ' आहुतिं जुहुयाम् ' हुतवानस्मि । ' सैव ' तस्य गार्हपत्यानुगमनस्य ' प्रायश्चित्ति ' तत्तावदागोऽपराध ' न कुर्वीयेति ' न कुर्यामिति । अनेनाभिप्रायेणोक्तप्रायश्चित्तकरणम् । एतदपि मया ज्ञातमेव त्वयोच्यते । न तत्र भवत आधिक्यमिति प्रत्यवतिष्ठते–एतन्नौ भगवन्त्सहेति ॥ ९ ॥

पुनरन्यत् प्रष्टु प्रस्तौति–प्रक्ष्यामि त्वेवेति । यत्र त इत्यादि । ' यत्र ' यस्मिन् ' एतस्मिन्नेव ' प्रागुक्ते होमकाले ' अन्वाहार्यपचन ' दक्षिणाग्निरनुगच्छेत् । वेत्थेत्यादि पूर्ववत् । भयस्वरूपमाह–पुराऽचिरादस्येति । ' सर्वे ' गवाद्या ' पशव ' । व्याख्यातचरमन्यत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह–व्यान उदानमप्यगादिति । अनेन मन्त्रेण ' गार्हपत्ये ' आस्याहुतिं ' जुहुयाम् ' जुहवानि । सैव प्रायश्चित्तिरित्यादि पूर्ववत् ॥ १० ॥

शौचेयो ज्ञतुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत्र प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽ एतस्मिन्नेव काले सर्व्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्व्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति व्वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्यादायादं कुलꣳ स्याद्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं व्विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मथित्वा यां दिशं व्वातो व्वायात्तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य व्वायव्यामाहुतिं जुहुयाꣳ स विद्याꣳ समृद्धं मेऽग्निहोत्रꣳ सर्व्वदेवत्यं व्वायुꣳ ह्येव सर्व्वाणि भूतान्यपियन्ति व्वायोः पुनर्व्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न्न तदागः कुर्व्वीयेत्येतन्नो भगवन्तसहेति होवाच ॥ ११ ॥

शौचेयो ज्ञतुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवंतमिति । पृच्छैव प्राचीनयोग्येति । स होवाच । यत्र त एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः । वेत्थ तद्भयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुराऽचिरादस्याऽदायादं कुलं स्यात्, यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । पुराऽचिरादग्निं मथित्वा, यां दिशं वातो वायात्, तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयाम् । स विद्यां समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यम् । वायुं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति । वायोः पुनर्विसृज्यंते । सैव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीय । इत्येतन्नो भगवन्तसह इति होवाच ॥ ११ ॥

एवमेकैकानुगतौ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रायश्चित्त निरूप्य कृत्स्नानुगतिविषयं प्रायश्चित्तं विवक्षन् प्रस्तौति—प्रक्ष्यामि त्वेवेत्यादिना । ' यत्रैतस्मिन् ' प्रागुक्ते होमकाले 'ते' तव आहवनीयादयः ' सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयु. ' शाम्येयुः । वेत्थ तद्भयमित्यादि पूर्ववत् । भयस्वरूपमाह—पुराऽचिरादस्येति । ' पुरा ' पूर्वस्मिन्नागामिनि काले ' अस्य ' वक्ष्यमाण सर्वानुगतिविषयं प्रायश्चित्त अविदुषो यजमानस्य ' कुलमदायाद् ' दायादा ज्ञातयः तद्रहित्य स्यात् । गोत्रविच्छेदो भवेदित्यर्थः । यस्यैतदित्यादि पूर्ववत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह—पुराऽचिरादिति । ' पुरा ' पूर्वं ' अचिरात् ' क्षिप्रम् । मन्थनसमारोपणपूर्वमग्निं 'मथित्वा' ' वातः ' वायु ' यां दिशं ' 'वायाद्' गच्छेत् । " वा गतिगन्धनयोः "—(धा. पा. अ. प. ४०) इति धातुः । ' तां ' दिशमभिलक्ष्य आहवनीयमग्निमुद्धृत्य ' वायव्यां ' वायुदेवताकां " वायवे स्वाहा " इति मंत्रणाहुतिं ' जुहुयाम् ' जुहवानि । ' समृद्ध ' सम्पूर्णमित्याहुतिक्रियाविशेषणम् । 'अग्निहोत्र सर्वदेवत्य' नित्यकाल 'वायुमेव' ' अपियति ' ' भूतानि ' लयकाले वायुमेव ' अपियति ' प्राप्नुवन्ति । सृष्टिकाले तस्माद्वायोः ' पुनर्विसृज्यते ' विविधमुत्पद्यते अतः सर्वदेवतारूपो वायुः । सदेवता सा या आहुतिः ' सैव ' सर्वानुगमविषये ' प्रायश्चित्तिः ' । न तदागः कुर्वीयेत्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

शौचेयो ज्ञानः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत्र प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त एतस्मिन्नेव काले निवाते सर्व्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयु-र्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिँल्लोके पश्येत्ताप्रियममुष्मिन्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विविदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीय-मुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्याहमेवैनत्पिबेयꣳ स विद्याꣳ समृद्धं मेऽग्निहोत्रꣳ सर्व्वदेवत्यं ब्राह्मणꣳ ह्येव सर्व्वाणि भूतान्यपियन्ति ब्राह्मणा-त्पुनर्व्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्धागः कुर्व्वीयेत्यथ वाऽ अहमेतन्ना-वेदिषमिति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ज्ञानः । (८)इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवन्तमिति स होवाच

शौचेयो ज्ञानः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवंतमिति । पृच्छेत्र प्राचीनयोग्येति । स होवाच–यत्र त एत-स्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः । वेत्थ तद्भयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । अप्रि-यमेवास्मिन् लोके पश्येत, अप्रियममुष्मिन्, यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । पुराऽचिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीय-मुपविश्य अहमेवैनत् पिबेयम् । स विद्या समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यम् । ब्राह्मणं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति । ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते । सैव प्रायश्चित्तिः । न तद्धागः कुर्वीयेति । अथ वा अह-मेतन्नावेदिषम् । इति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ज्ञानः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवंतमिति । स होवाच–यद्येवं नावस्यः ।

पूर्वोक्त एव विषये यदि वातो न स्यात् तदा किं कर्तव्यमिति पृच्छति–यत्र त एतस्मिन्निति । 'निवाते' वातरहिते देशे । व्याख्यानमन्यत् । भयस्वरूपमाह–अप्रियमेवास्मिन्निति । प्रियं सुखं 'अप्रियं' तद्विरुद्धं दुःखमेव 'अस्मिन्' भूलोके 'पश्येत्' अमुष्मिन्परलोकेऽपि अप्रियमेव पश्येत् । यस्यैतदविदितमित्यादि पूर्ववत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह–पुराऽचिरादित्यादि पूर्ववत् । 'अग्निं मथित्वा' वातागमात् प्रागेव मथित्वा आहव-नीयमुद्धृत्य 'जघनेनाहवनीयम्' आहवनीयस्य पश्चाद्भागे 'उपविश्य' 'अहमेव' 'एतत्' अग्निहोत्रार्थं पयः 'पिबेयम्' 'स' अहं 'विद्याम्' जानीयाम् । 'मे' ममाग्निहोत्रं 'सर्वदेवत्यं' सर्वदेवताप्रीतिकर-मत 'समृद्धं' सम्पूर्णमिति । सर्वदेवत्यत्वमुपपादयति–ब्राह्मणं ह्येवेति । ब्राह्मणमेव 'हि सर्वाणि भूतानि अपियन्ति' प्रलयकाले प्राप्नुवन्ति । सृष्टिकाले तस्मात्पुनर्विसृज्यन्ते । ब्राह्मणात्पुष्पितमत्कर्मपरिपाकवशेन हि भाविनः जातत् सृष्टिप्रलयभेतौ पायमिप्राय । एवं 'इत' 'वौति' 'शौचेय' 'आह स्म' । अथ खलु अहमेतद् यथोक्तं प्रायश्चित्तं 'नावेदिषम्' नाज्ञासिषमिति ॥ १२ ॥

अथ इमां विद्यां मत्तः सकाशादधिगन्तुम् 'इमानि' समित्काष्ठादीनि गृहीत्वा 'भगवन्त' ज्ञानादिग्रहणं

यदेवं नावक्ष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदेह्युपेहीति तथेति तᳪं होपनिन्ये तस्मै हैताᳪं शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-५ ॥ (५. ३.) ॥

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मणऽएवैतदात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मणऽएवैतदात्मानं परिददात्यथैनमाह को नामाऽसीति प्रजापतिर्वै कः प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् । एहि उपेहीति । तथेति तं होपनिन्ये । तस्मै हैतां शोकतरां व्याहृतिमुवाच । यत्सत्यम् । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥

उपनयनधर्माभिधायकं ब्राह्मणम् ।

" ब्रह्मचर्यमागाम् "–इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति । " ब्रह्मचार्यसानि "–इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं परिददाति । अथैनमाह–" को नामासि " इति । प्रजापतिर्वै कः । प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

त्वां ' उपायानि ' उपगच्छामीति । अनन्तरमुद्दालकः ' उवाच ' ' यदेव नावक्ष्यः ' यद्येवमज्ञानं नाविष्करोषि ' ते मूर्द्धा व्यपतिष्यत् ' अपतिष्यत् । तन्मूर्द्धपतनं स्वाज्ञानप्रकटनेन अत्रभवता परिहृतमिति भावः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । हे शौचेय ! ' एहि ' आगच्छ, ' उपेहि ' समित्पाणिः सन् मत्समीपं प्राप्नुहि । इत्थं तथेत्यङ्गीकृत्य शौचेयमुद्दालकः ' उपनिन्ये ' उपनीतं कृतवान् । उपनीय च ' तस्मै ' शौचेयाय ' एतां शोकतरां ' शोकः पापं तत्तरणसमर्थां ' व्याहृतिं ' ' उवाच ' ' यत्सत्यं ' या सत्यवदनरूपा व्याहृतिः तामित्यर्थः । अतः सत्यवदनं परमो धर्म इति निगमयति–तस्मादु सत्यमेवेति ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ३) ॥

" तं होपनिन्ये " इत्युपनयनस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धर्मा अस्मिन् ब्राह्मणे निरूप्यन्ते । तत्र गुरुं प्रत्युपनयनप्रार्थनरूपमनेतल्लक्षणं मन्त्रं विधाय स्तौति–ब्रह्मचर्यमागामित्याहेति । ब्रह्मचारिणो भावः ' ब्रह्मचर्यं ' तदागां प्राप्नुयाम् । " आदाशायां भूतवच्च " (पा. सू. ३ । ३ । १३२) इति भूतवत्प्रत्ययः । एवमनेन मन्त्रेणाह गुरुं प्रार्थयेत् । मन्त्रे ब्रह्मशब्दश्रवणात् ' ब्रह्मणे ' वेदपुरुषायैव ' एतत् ' एतेन मन्त्रेण शिष्यः स्वात्मानं ' निवेदयति ' । द्वितीयमागमनूद्य व्याचष्टे–ब्रह्मचार्यसानीत्याहेति । हे गुरो ! मदभ्यनुज्ञानात् ' ब्रह्मचारी ' अहं भवेयं, तदभ्यनुज्ञातो भवानि । एतेन मन्त्रभागेन स्वात्मानं परिरक्षणाय तस्मा एव ' ब्रह्मणे ' ' परिददाति ' समर्पयति । अथ गुरोर्मन्त्रं विधत्ते–अथैनमाहेति । ' अथ ' शिष्याभिगमनानन्तरं एनमुपनेतव्यम् ' को नामासि ' इति

१–ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च । (पा. गृ. सू. २ । २ । ६) इति ।
२–[illegible] को नामासि [illegible] । (पा. गृ. सू. २ । २ । १०) इति ।

(त्रेऽथा) अथास्य हस्तं गृह्णाति । (त्री) इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्याग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावित्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनथ्ठं श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ २ ॥

अथास्य हस्तं गृह्णाति । "इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासौ"–इति । एते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते । एताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्या बलिष्ठाभ्या देवताभ्या परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न काचनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ २ ॥

त्रेण निरीक्षते । अत्र किंशब्दस्यानिरुक्तार्थत्वात् प्रजापतिवाचकत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे–प्रजापतिर्वै क इति । हे शिष्य ! त्व 'क' प्रजापतिरेव त्वमसि । नामशब्द प्रसिद्धौ । तथाच एतेन मन्त्रेण 'एन' माणवक प्रजापतिसत्वभिनमेव 'कृत्वा' 'उपनयते' गुरु स्वसमीप प्रापयति । आचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदम् (पा. सू. १ । ३ । ३६) इति ॥ १ ॥

अथ समन्त्रक हस्तग्रहण विधत्ते–अथास्य हस्तं गृह्णातीति । 'अथास्य' ब्रह्मचारिणो दक्षिण 'हस्तम्' 'इंद्रस्य' इति मंत्रेण आचार्या गृह्णीयात् । असाविति मन्त्रगताद शब्दस्थाने सम्बुद्ध्यन्त ब्रह्मचारिणो नाम ग्राह्यम् । हे यज्ञशर्मन् ! त्व 'इन्द्रस्य' देवताया सबधी 'ब्रह्मचारी' भवसि । तवाग्निरेवाचार्य । अतस्तव तत्प्रतिनिधित्वादहमप्याचार्य इति मन्त्रार्थ । इन्द्राग्निमन्त्रस्य प्रशसति–एते वै श्रेष्ठे इति । 'एते' इन्द्राग्नी 'श्रेष्ठे' प्रशस्यतमे 'बलिष्ठे' बलवत्तमे 'देवते' । परिरक्षणाय दान 'परिदान' स्पष्टमन्यत् । तस्य परिदानस्य फलमाह–तथा हास्येति । 'तथा ह' तथैव इन्द्राग्निभ्या दत्ते सति अस्याचार्यस्य सबधी 'ब्रह्मचारी' 'कांचन' कामपि 'आर्तिम्' पीडां 'नार्च्छति' न प्राप्नोति । विदुषोऽप्येतत्फलमाह–न स इति । एवमुक्तार्थं 'यो वेद' जानाति सोऽपि आर्तिम् न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ २ ॥

१–अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति, भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य, इत्यादि (पार गृ सू २ । २ । १९–२०) इति ।

२–अत्र 'इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि' इत्यय मंत्र श्रुत्या ब्रह्मचारिणो हस्तादाने विनियुक्त । सूत्रकृता तु हस्तादानं तूष्णीं विधाय "कस्य ब्रह्मचारी असि"–"भवत" इति प्रश्नप्रतिप्रश्नानतरमयु मन्त्र ब्रह्मचारिण प्रति ब्रूयादित्येव विनियोगो दर्शित इति विरोध समागच्छति ।

अत्रैष समाहिति–इय श्रुतिस्तु केवल मेका माध्यन्दिनीं शाखामधिकरोति, सूत्र तु पञ्चदश शाखा । सूत्रस्य पञ्चदशशाखोपनिबन्धनत्व प्रत्यपादि कर्कोपाध्यायै "स्मरन्ति हि पञ्चदशशाखोपनिबन्धन कृतमाचार्येणेति । तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षकृतो विरोधः । बध्यते । शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्य ।" (का श्रौ सू २ । २–३) इत्यत्र सूत्रभाष्ये । इति सूत्रस्य [illegible] नीयशाखामात्रगोचरः । [illegible] माध्यन्दिनादितरशाखा- [illegible] णामिति न्यायेन प्रयोग- सौकर्याय सूत्रमेव समाद्रियत याज्ञिकवृन्देनेत्यन्यदेतत् । अस्तु । एवमन्यत्रापि विरोधपरिहृतिर्मन्तव्या मतिमद्भिरिति ॥

(३) अथैनम्भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनछँ श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स यऽएवं वेद ॥ ३ ॥

(४) अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति तदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति ययोरिदछँ सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनछँ सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ ४ ॥
॥ शतम् ५८०० ॥

अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । "प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामि"—इति । एते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवते । एताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ३ ॥

"अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि"—इति । तदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि"—इति । तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति । ययोरिदं सर्वमधि । "विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै"—इति । तदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ४ ॥

एवं निमित्तवशात् रुद्राग्निभ्यां परिदानं प्रतिपाद्य, अथ साक्षान्मन्त्रकं परिदानं विधत्ते—अथैनं भूतेभ्य इति । 'अथ' हस्तग्रहणानन्तरं 'भूतेभ्य' विद्यमानेभ्यः प्रजापतिप्रमुखेभ्यः 'एनं' ब्रह्मचारिणं परिददाति । "प्रजापतये त्वा" इति मन्त्रेण । एते वै श्रेष्ठे इत्यादि । 'एते' प्रजापतिसवितृरूपे 'श्रेष्ठे' प्रशस्यतमे 'वर्षिष्ठे' वृद्धतमे 'देवते' उत्पादकत्वेन प्रेरकत्वेन च प्रवृद्धत्वात् । एताभ्यामेवेत्यादि विदम् ॥ ३ ॥

अपामोषधीनां च सर्वोपकारकत्वात् ताभ्य परिदानार्थं द्वितीयो मन्त्रभाग इति व्याचष्टे—अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति । तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—द्यावापृथिवीभ्यामिति । सर्वाधारत्वात् द्यावापृथिव्यो, द्यावापृथिवीभ्यां परिदानम् । अत एव द्यावापृथिव्यौ विशिनष्टि—ययोरिदं सर्वमधीति । 'ययो' द्यावापृथिव्योरुपरि । 'इदं सर्वं' जगत् आश्रित वर्तते तथाभूताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्यादि । 'अरिष्ट्यै' अहिंसायै । उक्तावशिष्टानि यानि सर्वाणि भूतानि सन्ति तेभ्य परिरक्षार्थमनेन मन्त्रभागेन ददातीत्यर्थः । भवादिभ्य परिदानस्य फलमाह—तथा हास्येति । अथाद्भ्य अद्भ्यश्चौषधीभ्यः परिदाने सर्वान्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

१—अथैनं भूतेभ्य परिददाति प्रजापतये त्वा० इत्यादि । (पार. गृ. सू. २ । २ । २१) इति ।

ब्रह्मचार्य्यसीत्याह । ब्रह्मण एवैनं तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह कर्म्म कुर्व्वित्ति वीर्य्यं वै कर्म्म वीर्य्यं कुर्व्वित्येवैनं तदाह समिधमाधेहीति समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह मा सुषुप्थाऽइति मा मृथाऽ इत्येवैनं तदाहापोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स यऽएवं वेद ॥ ५ ॥

" ब्रह्मचार्यसि "–इत्याह । ब्रह्मण एवैनं तत्परिददाति । " अपोऽशान "–इति । अमृतं वा आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । " कर्म कुरु "–इति । वीर्यं वै कर्म । वीर्यं कुर्वित्येवैनं तदाह । " समिधमाधेहि "–इति । समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह । "मा सुषुप्थाः"–इति । मा मृथा इत्येवैनं तदाह । "अपोऽशान"–इति । अमृतं वा आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रेणानुशासनं विधत्ते–ब्रह्मचार्यसीत्याहेत्यादि । हे यज्ञशर्मन् ! त्वं 'ब्रह्मचार्यसि' ब्रह्मचर्यनियमं प्राप्नोषि अनेनाप्रमत्तो भव । ब्रह्मण एवैनमिति । तत्तेन ब्रह्मचारीति पदेन प्रतीयमानाय 'ब्रह्मणे' वेदपुरुषायैव 'एनं' ब्रह्मचारिणं परिददातीति तात्पर्यगम्योऽर्थः । अपोऽशानेति द्वितीयमनुशासनम् । मया अनुज्ञातः सन् 'अपः' एव 'अशान' अन्यन्नाकाङ्क्षयेत्यर्थः । तदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे–अमृतं वा आप इति । आप्यायनकरत्वात् प्राणिस्थितिनिमित्तत्वाच्चापाममृतत्वम् । अशानेति "अश भोजने" (धा. पा. क्र्या. प. १४)" इत्यस्माल्लोटि "हल श्नः शानज्झौ" (पा. सू. ३।१।८३) इति शानजादेशः । कर्म कुर्विति तृतीयमनुशासनम् । गुरुशुश्रूषादि ब्रह्मचर्याश्रमविहितं यत्कर्मास्ति, तत्कुर्वित्यर्थः । वीर्यं वै कर्मेति । वीर्यहेतुत्वात्कर्मणस्तद्रूपत्वम् । समिधमाधेहीत्युपरितनानुशासनम् । हे ब्रह्मचारिन् ! समिधमग्नावाधेहि । अग्निपरिचर्यां कुर्वित्यर्थः । तत्समिदाधानमात्मनः समिन्धनहेतुत्वेन स्तौति–समिन्त्स्वात्मानमिति । तेजः शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिजं ब्राह्मं तेजः । उभाभ्यामात्मानं 'समिन्त्स्व' सदीप्तं कुर्विति । एवंरूपमेवार्थमनेन वाक्येन ब्रह्मचारिणमेवाह प्रतिपादयति आचार्यः । पुनरप्यपामशनमनुशास्ति परमेण मार्गेणेत्याह–अपोऽशानेति । व्याख्यातमेतत् । ननु–उक्तस्यैवार्थस्य पुनरनुशासनं किमर्थमित्याशङ्क्याह–तदेनमुभयतोऽमृतेनेति । तत्तेन पुनरनुशासनेन 'उभयतः' उभयत्र आद्यन्ते च उदकलक्षणेनामृतेन 'एनं' ब्रह्मचारिणं 'परिगृह्णाति' वेष्टयति । तथा हास्येत्यादि । तथैवानुशासने सति नियमितत्वेन पीडाहेतुभूतस्य पापस्यानाचरणात् । अस्य ब्रह्मचारीत्यादि सिद्धम् ॥ ५ ॥

१–अथैनं संशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोऽशानेति । (पार. गृ. सू. २।३।२) इति । २–मा सुषुप्था इति मा मृथा इत्येवैनं तदाहेत्यस्य व्याख्यानं नोपलभ्यते ।

(द्वा) अथास्मै सावित्रीमन्वाह । ताᳬं ह स्मैताम्पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥६॥

(त्यु) अथ षट्सु मासेषु । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ चतुर्विᳬंशत्यहे । चतुर्विᳬंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥८॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाह । तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ६ ॥

अथ षट्सु मासेषु । षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ७ ॥

अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ८ ॥

अथ सावित्र्यनुवाचनं विधत्ते–अथास्मै इति । "ब्रह्मचार्यस्मि" इति मन्त्रेणानुशासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । 'अस्मै' नियमिताय शिष्याय 'सावित्रीं' सवितृदेवताकां "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्यादिकां गायत्रीं 'अन्वाह' आचार्योऽनुब्रूयात् । अनुवाचनप्रकारस्त्वग्रे वक्ष्यते । अथ तदनुवाचनस्य उपनयनादूर्ध्वं संवत्सरकाले कर्तव्यतामाह–तां ह स्मैतामिति । 'पुरा' पूर्वस्मिन् उपनयनादूर्ध्वमावर्तिनि संवत्सरकाले अतीते सति 'तामेतां' गायत्रीं 'अन्वाहुः' केचिदाचार्याः उपदिशन्ति । तेषामभिप्रायमाह–संवत्सरसंमिता वा इति । संवत्सरात्मना कालेन सम्यक् परिच्छिन्नाः खलु 'गर्भाः' व्यक्तावयवाः सन्तः 'प्रजायन्ते' उत्पद्यन्ते । अतः उपनयनानन्तरं आचार्यसमीपे गर्भवदवस्थितः तदुक्तं नियममाचरन् संवत्सरकाले एव पुनर्जायते । अतः 'जाते एवास्मिन्' ब्रह्मचारिणि तत्तेन सावित्र्यनुवाचनेन 'वाचं दध्मः' धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेण संवत्सरकाले अनुवाचनमिति संबन्धः ॥ ६ ॥

अथ षण्मासादिष्वपि कालेषु संवत्सरसम्पत्तिं प्रतिपादयन् तदनुवाचनस्य कर्तव्यतामाह–अथ षट्सु मासेष्वित्यादिना । अथेति पक्षान्तरप्रदर्शने 'षट्सु मासेषु' उपनयनादूर्ध्वं गतेषु सत्सु सावित्रीमन्वाहुरित्यनुषङ्गः । षड्वा ऋतव इति । 'षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य' इति मासगतषट्सङ्ख्यया संवत्सरसम्पत्तिरुक्ता । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

पक्षान्तरमाह–अथ चतुर्विंशत्यह इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकानामह्नां समाहारश्चतुर्विंशत्यहः कालः । चतुर्विंशतिदिवसपरिमिते काले गते सतीत्यर्थः । चतुर्विंशतिर्वै इति–दिवसगतार्द्धमाससङ्ख्यया संवत्सरसम्पत्तिः । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१–अथास्मै सावित्रीमन्वाह, संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा । (पा. गृ. सू. २।३।१।६) इति।

(त्यु) अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्म ऽइति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ षडहे । षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ त्र्यहे । त्रयो वाऽ ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽ एवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायन्ति । (न्त्या) आचार्य्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्याँ स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणऽइति सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽ अग्निर्जायते तस्मात्सद्यऽएव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ९ ॥

अथ षडहे । षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ १० ॥

अथ त्र्यहे । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायंति–" आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणः "–इति । सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयात् । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । सद्यो वा अग्निर्जायते । तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अन्य पक्षमाह–द्वादशाह इति । अत्र दिवसगतद्वादशसंख्यया मासद्वादशात्मकसंवत्सरसंपत्तिः । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

अन्य पक्षमाह–अथ षडह इति । दिवसगतषट्संख्यया ऋतुद्वारा अत्र संवत्सरसंपत्तिः ॥ १० ॥

चरम पक्षमाह–अथ त्र्यह इति । ग्रीष्मो वर्षा हेमंत इति ऋतूनां त्रित्वम् ॥ ११ ॥

अस्मिन् त्र्यहपक्षे श्लोकमन्त्र संवादयति–तदपि श्लोकं गायंतीति । तत्र त्र्यहपक्षे श्लोकरूपं मन्त्रमपि ' गायति ' पठति । आचार्यो गर्भी भवतीति । ' आचार्यः ' माणवकमुपनीय समीपवर्तिना तेन च ' गर्भी भवति ' गर्भवान् भवति । किं कृत्वा ? आत्मीयं ' दक्षिण हस्त ' शिष्यमस्तके ' आधाय ' निक्षिप्य । ' स ' गर्भरूपो माणवकः ' तृतीयस्यां ' रात्रौ व्यतीतायां ' जायते ' आचार्येण उत्पद्यते । जातश्च आचार्येणोपदिष्टया ' सावित्र्या ' सहितः सन् ' ब्राह्मणः ' भवति । सावित्रीरूपं ब्रह्म अर्धाते इति ब्राह्मणः, इति

(त्ताउँ) ताउँ हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्दस्मिन्वाचं दध्म ऽइति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयमस्य व्वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

(ड) अथ हैके दक्षिणतः । (स्ति) तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुर्न्न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाद्बुल्वं न्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्बो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥१४॥

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वाग्वा अनुष्टुप् । तदस्मिन्वाच दध्म इति । न तथा कुर्यात् । यो हैन तत्र ब्रूयात् । आ न्वा अयमस्य वाचमदित, मूको भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । तस्मादेना गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

अथ हैके दक्षिणतस्तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुः । न तथा कुर्यात् । यो हैन तत्र ब्रूयात् । बुल्वं न्वा अयमिममजीजनत । बुल्बो भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥

न्युपचेत्रांस्नगतानित्वमस्य सपत्नम्स्यिर्थ । इत्य त्रैवर्णिकानां साधारण पक्षमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विशेषमाह-सद्यो ह त्वावेति । तुशब्द प्रागुक्त कालविलम्ब व्यावर्तयति । ' सद्य ' उपनयनानन्तरमेव ' ब्राह्मणाय ' सावित्रीमनुब्रूयात् । एतदुपपादयति-आग्नेयो वा इति । प्रजापतिमुखा महोत्पत्ते अग्निदेवत्यो ब्राह्मण । तत. किमि याह-सद्यो वा अग्निरिति । मथनानतर ' सद्य ' एवाग्निर्जायते, अतस्तत्साम्यात् तद्देवत्याय ब्राह्मणाय सावित्री सद्य एवानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

का पुनरसौ सावित्र्यित्याशङ्क्य-तत्र एकीय मतमुपन्यस्यति-तां हैतामिति । ' अनुष्टुभ ' अनुष्टुप्छन्दस्कां " तत्सवितुर्वृणीमहे " इत्यादिकाम् । वाग्वा अनुष्टुबित्यादि । यस्मात् कृत्स्नवाग्रूपा ' अनुष्टुप् ' तत्तस्मात् वाचऽस्मिन् माणवके ' वाच दध्म ' धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेणानुष्टुभ ऋच अनुवचनम् । तदेतन्निषिद्ध दूषयति-न तथा कुर्यादिति । ' तत्र ' तस्मिन् विषये ' य ' नाम कश्चिदभिज्ञ आगत्य एनमाचार्य ' ब्रूयात ' । किमिति ? ' अय ' माणवक अस्याचार्यस्य 'वाच' नुशब्द अचेत्यर्थे ' अय खलु ' आदित ' स्वीकृतवान् । वाग्रूपाया अनुष्टुभ स्वीकारात् । तथा शापमुपदेष्टा ' मूको भविष्यतीति ' तथैव भवितुमयमीश्वर समर्थ स्यात् । स्वपक्ष सिद्धान्तयति-तस्मादेतामिति । " तत्सवितुर्वरेण्यम् " इत्यादिकां गायत्रीछन्दस्कामेव सावित्रीमृचमनुब्रूयात् । तथा च वाचोऽप्युपगमनोक्तदोष इत्यर्थ ॥ १३ ॥

तत्रानुवचनसमये शास्त्रान्तरानिमित दक्षिणतोऽवस्थान शिष्यस्य निषेधति-अथ हैके इति । ' एके ' शाखिन

१-तदस्मैव पावनीं ब्रह्मणाचानुब्रूयादसकौ वै ब्राह्मण इति श्रुते । (पार. गृ. सू. २ । ३ । ७) इति । २-एतत्पूर्वेतन्वीतेन वक्षः सूत्रे-निशुम्भ-पश्चात्, पक्षी वैश्यस्य, सर्वेषां वा गायत्रीम् । (पार. गृ. सू. २ । ३ । ८-१०) इति ।

(ताᳬ) ताम्वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथार्द्धर्चशो द्वौ वा इमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावेवास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा अयं प्राणः कृत्स्न एव प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥

तदाहुः । (नु) न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्य्यमुपनीय मिथुनं चरेद्गर्भो वा एष भवति यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति नेदिमं ब्राह्मणं विपिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥

ता वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिंस्तद्दधाति । अथार्द्धर्चशः । द्वौ वा इमौ प्राणौ । प्राणोदानावेव । प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दधाति । अथ कृत्स्नाम् । एको वा अयं प्राणः कृत्स्न एव । प्राणमेवास्मिंस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥

तदाहु[१]—न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं चरेत् । गर्भो वा एष भवति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति । नेदिमं ब्राह्मणं विपिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥

आचार्यस्य दक्षिणभागे ' तिष्ठते वा आसीनाय वा ' वाचयतीति स्थानासनयोर्विकल्प । यो हैनमिति । तत्र दोषोक्तिः । वृन्च त्वा अर्थमिममिति । नु, वै, अत, इति पदच्छेद । अयमाचार्य इमं शिष्य अथ वृन्च निरक्षीन प्राङ्मुखम् 'अजीजनत ' अजनयत् । तथाचाय ' वृन्च ' पराङ्मुखो ' भविष्यतीति ' । गतमन्यत् । स्वपक्ष सिद्धान्तयति—तस्मात्पुरस्तादेवेति । आचार्यस्य पूर्वभागे ' प्रतीचे ' प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय आचार्य ' समीक्षमाणाय ' सावित्रीमनुब्रूयात् । तत्र नोक्तदोष इत्यर्थ ॥ १४ ॥

पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानमिति क्रमेण तस्मिन्ननुवचने धर्मान् विधत्ते—ता वै पच्छ इति । ' पच्छ ' पादश पादे पादे अवमाय । त्रयो वै प्राणा इत्यादि स्पष्टम् । ' अर्द्धर्चश ' ऋच अर्द्धमर्द्धर्चं तस्मिन्नर्द्धर्चे अवमायेत्यर्थ । द्वौ वा इमाविति । ऊर्ध्वाऽधोभेदेन वृत्तिद्वैविध्यात् प्राणयोर्द्वित्वम् । अथ कृत्स्नामिति । अर्द्धर्चे अवसान परित्यज्य ' कृत्स्नाम् ' अखण्डां गायत्रीमेतस्मोऽनुब्रूयात् । एको वा अयमिति । अविवक्षितवृत्तिकोऽय ' प्राण ' (त्रिप्राणदोष वराप्यात्यदेवताक सन्) ' कृत्स्न ' अविभक्तात्मक ' एव ' भवति । तथा च कृत्स्नानुवचनेन ' कृत्स्न प्राणमेवास्मिन् ' स्थापयति ॥ १५ ॥

अथ प्रागुक्तसंवत्सरादिपक्षेषु उपनयनानन्तर सावित्रीप्रदानात् पूर्वं आचार्यस्य नियम दर्शयति—तदाहुरिति । तत्रोक्तविषये आहुरभिज्ञा कथयन्ति । किमिति ? ' ब्राह्मण ' शिष्य ब्रह्मचर्यनियममुपनीय प्राप्य आचार्य ' न मिथुन चरेत् ' स्त्रिया सह वास न कुर्यात् । तत्र कारणमाह—गर्भो वा एष इति । ' एष ' उपनीत ' गर्भ ' भवति, ' इम ' गर्भीभूत ' ब्राह्मण ' ' विपिक्तात् ' विविध सिक्ताद्रेतसो ' नेत् ' नैव ' जनयानि ' उत्पादयानि इति ॥ १६ ॥

१—अत्र पारस्कर,—अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणत तिष्ठत आसीनाय वैक (पार. गृ. सू. २ । ३ । ३–४) इति । अत्र अभेदेक्षणा दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वभूताय वा आसीनायोपविष्टाय वेति कर्कादय सर्वे भाष्यकारा ।

२—पच्छोऽर्द्धर्चश सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् । (पार. गृ. सू. २ । ३ । ५) इति ।

तद्द वाऽआहुः । काममेव चरेद्द्वय्यो वाऽइमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वाऽइमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते च्छन्दाᳩसि वै दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तुतऽएतं जनयते तस्माद्द काममेव चरेत् ॥ १७ ॥

(त) तदाहुः । (नं) न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयादोषधीनां वाऽएष परमो रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तं गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नंस्त्रय्यै वाऽ एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यस्येदक्शिष्टमिति यथा ह वा ऽऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत्तादृक्तद्यऽ एवं विद्वान्ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नाति तस्माद्द काममेवाऽश्नीयात् ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११–३–६ ॥ (९. ४.) ॥

तद्द वा आहुः–काममेव चरेत् । द्वय्यो वा इमाः प्रजाः दैव्यश्चैव मानुष्यश्च । ता वा इमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते । छन्दांसि वै दैव्यः प्रजाः । तानि मुखतो जनयते, तत एतं जनयते । तस्माद्द काममेव चरेत् ॥ १७ ॥

तदाहुः–न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयात् । ओषधीनां वा एष परमो रसो यन्मधु । नेदन्नाद्यस्यान्तं गच्छानीति । अथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयः । ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नन् । त्रय्यै वा एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु । स तु रसो यस्येदक् शिष्टमिति । यथा ह वा ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत् । तादृक् तत् । य एवं विद्वान् ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नाति । तस्माद्द काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

एव केषांचिन्मतमुक्त्वा अदोषं मतमाह–तद्द वा आहुरिति । 'तद्द' तत्रैव अपरे अन्यथा 'आहुः' । 'कामं' यथेच्छमेव 'मिथुनं चरेत्' । उक्तदोषाभावं व्यवस्थया प्रतिपादयति–द्वय्यो वा इमा इति । द्विविधाः खलु 'इमाः प्रजाः' दैवमानुषभेदात् । तत्र 'मानुष्यः' 'प्रजाः' मिथुनीभवनेन प्रजननादुत्पद्यन्ते । गायत्र्यादीनि तु 'छन्दांसि दैव्यः प्रजाः' तानि अथ 'मुखतः' मुखात् ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारविशेषादुत्पाद्यन्ते । 'ततः' मुखत एव उत्पद्यमानात् गायत्र्यादिच्छन्दसः सकाशात्' एतं' ब्रह्मचारिणं जनयन्ति । अत एव औरस्य एव स हि पिता मदम्न जनयन्ति । स्त्र कृत्स्नशरीरमेव मातापितरौ जनयत इति । अतोऽस्य ब्रह्मचारिणः प्रजननादनुत्पत्तेः आचार्यस्य मिथुनमपि न विरुध्यत इत्युपसंहरति–तस्माद्द काममेवेति । इच्छानुसारेणार्थेन्मिथुनं चरेत् । न सर्वथा वर्जननियम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इत्थमाचार्यस्य नियममुक्त्वा ब्रह्मचारिणोऽप्याह–तदाहुर्न ब्रह्मचारी सन्निति । तत्र केचिदाहुः–ब्रह्मचर्यधर्मं यतः सन् 'मधु' नाश्नीयात् न भक्षयेत् । इत एतद् आह–ओषधीनां वा इति । इक्षोरोषधीनां सर्वो

ते शुतातिरात्रथँ सुत्रमुपेयुः । (स्ते) तेनासुराँस्तमोऽपहुत्य सुर्व्वं पाप्मानमपहुत्य स्वर्गं लोकम्प्रजग्मुस्तेपामर्व्वाक्पञ्चाशेष्वेवाहःस्वहरभि रात्रिसामानि परीयु रात्रिमुभ्यहःसामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । (र) अमुहाम वै न प्रजानीमो हुन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितरम्प्रतीत्योचुरह्नो रात्रिसामानि रात्र्यामह्नो भवन्ति नः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नऽइति ॥ ७ ॥

ते शतातिरात्र सत्रमुपेयुः । तेनासुरांस्तमोऽपहत्य सर्व पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रजग्मु' । तेषामर्वाक् पंचाशेष्वेवाहः स्वहरभि रात्रिसामानि परीयुः । रात्रिमभ्यहःसामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । अमुहाम वै । न प्रजानीमः । हन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययामेति । ते प्रजापतिमेव पितरं प्रतीत्योचुः—" अह्नो रात्रिसामानि रात्र्यामह्नो भवंति नः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नः "—इति ॥ ७ ॥

सत्यौ सोमयागौ असत्वन्नत् ! अधिकया षोडश्यतिरात्रयोर्विद्यमान वात् । तया च ' असर्वैक्रतुभ्या ' खलु यज्ञाभ्या हे दवा । यूय 'अगत' गमन कृतवत थ । अत सर्वक्रत्वात्मक शतातिरात्राख्य 'सत्र' 'उपेत' प्राप्नुत कुरुतेत्यर्थ । ' तेन ' शतातिरात्रेण असुरप्रभवन तमश्चापहत्य तत्कारणभूत 'सर्व पाप्मान' च अपहत्य ' स्वर्ग लोक ' प्रकर्षेण ' ज्ञास्यथ ' एवमशेषेण आसुरतमसो निर्हरणोपाय प्रजापतिरुपदिदेश ॥ ५ ॥

दवा पुनर्यथोपदिष्ट तथा कृत्वा तत्फल प्राप्नुवन्ति इत्याह—ते शतातिरात्रमिति । ' प्रजग्मु ' प्रकर्षेण ज्ञानवन्त इत्यर्थ । तत्रानुष्ठानक्रम दर्शयितु दोषमुद्भावयति—तेपामर्वागिति । ' तथा ' देवानाम् शतरात्र यानि अनुष्ठीयमानानि दिनानि पञ्चाशत्सङ्ख्याकानि अहानि तेषु एकैकेन यथावदनुष्ठीयमानेषु सत्सु तत प्रागेव 'रात्रिसामानि' रात्रौ प्रयोज्यानि पर्यायकर्तॄनि सामानि तानि ' अहरभिपरीयु ' । तथा यानि ' अह सामानि' अहनि प्रयोज्यानि बहिष्पवमानादीनि तानि ' रात्रिमभिपरीयु ' । अतिरात्रसत्रे हि सोमयाग परदिवस सूर्योदयादनन्तरमेवाश्विनशस्त्रस्य पारसमाप्ति । ततस्तिरोऽह्न्य सोमयाग, ततो याग, ततो यज्ञपुच्छम्, इति त्रिचतुर्मुहूर्तकर्तव्य प्रयोगजात भवति । तथा च एकैकस्मिन्नह यमावात् कालोत्कर्षे सति अह कर्तव्य रात्रिं प्राप्नोति । रात्रिकर्तव्यमहरिति विपर्ययो जात इत्यर्थ ॥ ६ ॥

एव कालविपर्यये सति देवैर्यत्कृत ' अह्न ' इति मन्त्रवाक्येन तद्दर्शयति—ते होचुरिति । ' अमुहाम वै ' मोहनाक्रान्ता अभूम । मुह्यतर्लुङि पुषादित्वादङ् । यतो मोहाक्रान्ता अतो भूय कर्तव्य ' न प्रजानीम ' ' हन्त ' पुनरेव ' पितर प्रजापतिं प्रत्ययाम ' प्रतिगच्छाम इति, विचार्य त प्रतिगत्योचु—" अह्न " इति मन्त्रवाक्येन । हे प्रजापते ' न अस्माक ' रात्रिसामानि ' ' अह्न् ' अह्नि ' भवति ' । यानि ' अह ' सवनीनि सामानि तानि ' रात्र्या ' भवति । एतस्य दोषस्य परिहार

तान्हैतदुपजगौ । महाहिमिव वै ह्रदाद्वलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादा-स्थानात्ततः सत्रं नु तायतऽ इति ॥ ८ ॥

(त्या) आश्विनं वै वः शस्यमानम् । (म्प्रा) प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त यमास्थानादनुदध्वं धीराः सन्तोऽअधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिशशंसतेति ॥ ९ ॥

ते होचुः । कथन्नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताऽऽश्विनꣳ शꣳसन्नाग्नेयस्य कृतोऽगायत्रस्य च्छन्दसः पारं गच्छा-

---

तान्हैतदुपजगौ–" महाहिमिव वै ह्रदाद्वलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादास्थाना-त्ततः सत्रं न तायते "–इति ॥ ८ ॥

आश्विनं वै वः शस्यमानं प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त । " यमास्थानादनुदध्वं धीराः सन्ता अधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिशंसत "–इति ॥ ९ ॥

ते होचुः–कथं नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति । स होवाच । यत्र होताऽऽश्विनं शंसन्नाग्ने-

तत्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुताद्युच्चैर्होता शꣳसति शनैरितरो जंजप्यमानऽइवान्वाह तद्वाचा वाचमत्येति न छन्दसा छन्दः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके । यथायतनमेवोपाꣳश्वन्तर्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रम्प्रपीड्य निदधाति तिरोऽह्न्यैश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य

यस्य कतोर्गायत्रस्य छंदसः पारं गच्छात् । तत्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात् । उच्चैर्होता शंसति । शनैरितरो जंजप्यमान इवान्वाह । तत्र वाचा वाचं प्रत्येति । न छंदसा छंदः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके यथायतनमेवोपांश्वंतर्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रं प्रपीड्य निदधाति । तिरोऽह्न्यैश्चरित्वा प्रत्यंचः प्रतिपरेत्य तिरोऽह्न्यानेव भक्षयार्थं । अथानुपूर्वं यजपुच्छ

हे 'भगव' भगवन् । षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न प्रजापते ! 'कथ नु शस्त' शस्यमानमाश्विन शस्त्र केन खलु प्रकारेण सम्यक् शस्त भवति । कथ वा तत्प्रातरनुवाकेनाप्रतिशस्त भवतीति । एतमर्थं प्रयोगज्ञानमुपदिशेत्यर्थः । अत्र प्रजापतिनोक्त अहा परस्परसधानप्रकारमनुवदति-स होवाचेत्यादिना । 'स' खलु प्रजापतिरेवमुक्तवान् 'यत्र' यस्मिन् समये 'होता' 'आश्विन' शस्त्र 'शसन्', तदा यस्याग्निरस्य अग्निदेवताकस्य 'क्रतो' 'गायत्रस्य छदस पारम् अवसान 'गच्छात्' गच्छेत् । आश्विनशस्त्रे आग्नेय एषा आश्विन इति त्रय क्रतव. । अनुवाकशब्द. क्रतुसंघातवचन । तत्र एकैकस्मिन् क्रतौ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि उत्तरोत्तर चतुरक्षराधिकानि भवन्ति । तत्र प्रथमस्य क्रतोः प्रथम छन्दो गायत्र्याख्य तस्य पार यदा होता प्राप्नोति । तत्तदानीमेव 'प्रतिप्रस्थाता' यस्याहः सोमाभिषवाय वसतीवर्याख्या अपः 'परिहृत्य' "व्युच्छन्त्यामित्याह प्रि., शालाद्वार्यमपरेणाग्नेः पत्न्युत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोम कृत्वा, शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति" (का. श्रौ. सू. ८ । २६१–२६२) इति सूत्रोक्तक्रमेण परिहरण कृत्वेत्यर्थ । अध्वर्योराश्विनशस्त्रशसने व्याप्तत्वात् प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहणम् । वसतीवरीपरिहरणानन्तरमेव हविर्धानयोर्मध्ये उपविष्टस्य 'मैत्रावरुणस्य' 'प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात्' प्रतिप्रस्थाता कुर्यादित्यर्थः । "तुष्णीमानद्" (का. सू. ७ । १ । ३६) इति तावत् । तत्र होतृमैत्रावरुणयोर्मध्ये 'होता उच्चै' आश्विन शस्त्र 'शसति', 'इतर' मैत्रावरुण जंजप्यमान इव जपतीवेत्यर्थ । इत्येवमनुच्चैरन्वाह प्रातरनुवाकम् । तथा सति मैत्रावरुण स्वकीयवाचा वाचिना होतुर्वाच यति 'न प्रत्येति' न प्रतिगच्छति । तथा 'छन्दसा' स्वप्रयोगेन गायत्र्यादिना होत्रा प्रयुज्यमान 'छन्द' न प्रत्येति । होतुर्गायत्रस्य छन्दसः परिसमाप्तौ उष्णिक्छन्दस प्रारम्भे सत्येव मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादिभूतस्य गायत्रस्य छन्दस. प्रारम्भविधानादित्यभिप्राय. ॥ १० ॥

एव प्रातरनुवाकस्य स्वकाले प्रवृत्त्युपायमभिधाय तत उपरितन प्रयोगजातमपि प्रातरनुवाकसमनन्तरं कर्तव्यमित्याह—परिहिते प्रातरनुवाके इति । 'परिहिते' परिसमाप्ते तत उपरितन प्रयोगजातमपि प्रकृतिवत्तदानी-

तिरोऽह्न्यानेव भक्षयाञ्चक्रु अथानुपूर्व्वं यज्ञपुच्छꣳ सꣳस्थाप्य य ऊ
र्ध्वोऽन्तर्यामाद्ग्रहास्तान्गृहीत्वा विग्रुषाꣳ होमꣳ हुत्वा सन्ततिं
च बहिष्पवमानेन स्तुत्वाऽहरेव प्रतिपद्याञ्चक्रुरिति ॥ ११ ॥

तदेतेऽभि श्लोकाः । (अ) चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्धारा व्यजहुस्तमः ।
विद्वाꣳसो ये शतक्रतु देवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥

चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ द्वावध्वर्यू पर्वेतु शकेव
हनूनि कल्पयन्नुद्धारन्तो व्यतिपजन्त धीराः । न दानवा यज्ञियं तन्तुमेषां

संस्थाप्य य ऊर्ध्वो ऽन्तर्यामाद्ग्र॰ । तान् गृहीत्वा विग्रुषा होमं हुत्वा सन्ततिं च बहिष्पवमा-
नेन स्तुत्वा अहरेव प्रतिपद्याञ्चक्रुरिति ॥ ११ ॥

तदेतेऽभि श्लोकाः—" चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्धारा व्यजहुस्तमः । विद्वांसो ये शतक्रतु
देवाः सत्रमतन्वत "-इति ॥ १२ ॥

चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ । द्वावध्वर्यू । " पर्वेतु शकेव हनूनि कल्पयन्त-

विजानीमो विततं मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याह्नः परिशिꣳषन्ति कर्म्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्यं देवतानाꣳ सोमाः सोमै-र्व्यतिषक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान्त्सदमुक्षन्ति हयान्काष्ठभृतो यथा । पूर्णान्परि-स्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादनऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११–२–७ ॥ (५. ५.) ॥

ह्वोरतो व्यतिषजत धीरा. । न दानवा यज्ञिय ततुमेषां विजानीमो विततं मोहयन्ति न· ॥ पूर्वस्याह्नः परिशिꣳषन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्य देवताना सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान सदमुक्षन्ति हयान् काष्ठभृतो यथा । पूर्णान्परिस्रुतः कुम्भान् जनमेजयसादने ॥ ”–इत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

होता । एव प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युरित्यभिप्रेत्य द्विवचनम् । पर्वेर्नु शर्केवेति द्वितीय श्लोक । पर्वर्ज्जस्य इ । ३त्र ' प्रहरणशक्ति प्रातरालिनौ धागमिव ' हनूनि ' हनुवत अह पार्श्ववर्तीनि प्रातरनुवाकाश्विनादीनि ' कल्पयन् ' । विभक्तिव्यत्यय । कल्पयत । कर्तृद्वयन सह प्रयुञ्जाना पूर्वापरवर्तिनोरह्नोरतो 'धारा' धाम तो दवा ' व्यतिषजत ' व्यतिषक्ता । उदीरितरीत्या परस्परमसङ्गावकुर्वन् । “ षञ्ज सङ्ग ” (धा पा, भ्वा. प. १०१९) इति धातु । न दानवा इति । देवाना वाक्य ' यज्ञिय ' यज्ञसम्बन्ध ' विततं ' विस्तृत एषा-मह्ना ' ततु ' परम्परागततानप्रकार प्रजापत्युपदेशात् वयमिदानीं विशेषेण ' जानीम ' यत ' न ' अस्मान् ' दानवा ' दनो पुत्रा असुरा इत पर ' न मोहयति ' । पूर्वस्याह्न इति तृतीय श्लोक । ' पूर्वस्याह्न ' सवनत्रयात्मकस्य अतिरात्रसंस्थस्याश्विनशस्त्रादिकं ' कर्म ' यदा ' परिशिꣳषन्ति ' परिशिष्टमवशिष्ट कुर्वन्ति । तदा तत्कर्म ' उत्तरेण ' 'अह्ना' परदिवसे अनुष्ठेयेन सवनत्रयात्मकेन सोमयागेन ' अभिवितन्वत ' अभितो विस्तारयन्ति । ' काव्य ' प्रशस्त ' देवताना सबन्धि ' तत् ' अह्नोर्व्यतिषजन ' दुर्विज्ञान ' विज्ञातुमशक्यम् । किं पुनर्दुर्विज्ञानमिति तदाह–सोमाः सोमैरिति । पूर्वस्याह्न सम्बन्धिन ' सोमा ' उत्तरस्याह्न सम्बन्धिभि ' सोमै ' अत्र सोमशब्द कर्मसमारोपलक्षणम् । ' व्यतिषक्ता ' व्यतिहारेण परस्परससक्ता स त ' प्रवन्ते ' प्रवर्तन्ते, इति यत् तद्दुर्विज्ञानमित्यर्थ । समानान् सदमित्यादि । समानानेकविधान् ' काष्ठभृत ' आज्यन्त काष्ठा विभर्तीति काष्ठभृत । छन्दस पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । आजिधावन कुशलो हयानश्वान् ' यथा सद-मुक्षन्ति ' सदा सिञ्चति । कुत्र 'जनमेजयसदने' जनमेजयो नाम राजा तस्य सदन गृहे । किं पुनस्त सेचनम-मिति तदाह–पूर्णान् परिस्रुत इति । परिस्रवणशीलस्य मधुन ' पूर्णान् कुम्भान् ' अयमभिप्राय यथा कृतकार्या अश्वा स्वामिभि मधुकुम्भैरभिषिच्यमाना स्वाभीष्ट लभन्त । एव देवा अपि शतातिरात्र सत्र प्रजाप त्युपदिष्टमार्गेण सम्यगनुष्ठाय स्वर्गलोकान्तराय आसुर तमो निरस्य अमृतसेवारूप स्वर्गफल प्रापुरिति । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति–इत्यसुररक्षसानीति । अनेन सत्रयागेन असुराश्च रक्षासि च ' अपेयु ' अपजग्मु ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–५) ॥

पञ्चैव महायज्ञाः । (स्व) तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञऽ इति ॥ १ ॥

(त्य) अहरहर्भूतेभ्यो बलिꣳ हरेत् । (त्त) तथैतं भूतयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतं मनुष्ययज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वधा कुर्य्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्य्यादा काष्ठात्तथैतं देवयज्ञꣳ समाप्नोति ॥ २ ॥

पञ्चमहायज्ञब्राह्मणम् ।

पञ्चैव महायज्ञाः । तान्येव महासत्राणि । भूतयज्ञः, मनुष्ययज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । तथैव भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्दद्यादोदपात्रात् । तथैव मनुष्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात् । तथैव पितृयज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाहा कुर्यादा काष्ठात् । तथैव देवयज्ञं समाप्नोति ॥ २ ॥

अथ सत्रप्रसङ्गात् यावज्जीवमनुष्ठेयान् पञ्चमहायज्ञान् महासत्रत्वेन निरूपयितुं प्रस्तौति—पञ्चैव महायज्ञा इति । भूतयज्ञादयो वक्ष्यमाणाः 'पञ्चैव महायज्ञाः' सततं सर्वैरनुष्ठेयत्वात् । न केवलं तेषां महायज्ञत्वमात्रम्, अपि तु महासत्रत्वमेवेति विशिनष्टि—तान्येवेति । महान्ति निरवधिकानि सत्राणि 'महासत्राणि' यावज्जीवमनुष्ठेयत्वात् ह्यपवर्गरहितत्वाच्च । तान्येवेति नपुंसकलिङ्गं सत्रापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । अथ तान् यज्ञाननुदिशति—भूतयज्ञ इति । भूतानां तृप्तिकरो यज्ञः 'भूतयज्ञः' । एवं मनुष्ययज्ञादावपि । ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनं 'ब्रह्मयज्ञः' तस्य च देवर्षिपितृगणतृप्तिकरत्वात् यज्ञत्वम् ॥ १ ॥

भूतयज्ञस्य स्वरूपमाह—अहरहर्भूतेभ्य इति । "इदं भूतेभ्यः" इति सङ्कल्प्य प्रत्यहं यत् 'भूतेभ्यो बलिहरणम्' तथा तेनैव बलिहरणेन एतमुक्तं भूतयज्ञं 'समाप्तं पुण्यं' 'प्राप्नोति' । भूतान्युद्दिश्य बलिहरणमेव भूतयज्ञ इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योजनम् । अथ मनुष्ययज्ञस्य स्वरूपमाह—अहरहर्दद्यादिति । मनुष्यानुद्दिश्य 'आ उदपात्रात्' उदकपूर्णं पात्रं उदपात्रं तदवधि यदोदनादिकं 'दद्यात्' स मनुष्ययज्ञ इत्यर्थः । पितृयज्ञस्य स्वरूपमाह अहरहः स्वधा कुर्यादिति । पितॄनुद्दिश्य प्रत्यहं स्वधाकारेणान्नादिकमुदपात्रपर्यन्तं दद्यादिति यत्

(त्यु) अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मनऽ उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोकऽउदयनं यावन्तꣳ ह वाऽ इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाꣳसञ्चाक्षय्यं यऽ एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो व ब्रह्मयज्ञः । तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य-वागेव जुहूः । मन उपभृत् । चक्षुर्ध्रुवा । मेधा स्रुवः । सत्यमवभृथः । स्वर्गो लोक उदयनम् । यावंतं ह वा इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददत् लोकं जयति । त्रिस्तावंतं जयति-भूयांसं चाक्षय्यम्, य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते । तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

पयऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदृचः स यऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥

(न्यः) आज्याहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यद्यजूꣳषि स यऽ एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽ आज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्त-

---

पयआहुतयो ह वा एता देवानां यदृचः । स य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति ॥ ४ ॥

आज्याहुतयो ह वा एता देवानां यद्यजूंषि । स य एवं विद्वान्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते,

र्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥५॥

सोमाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यत्सामानि स यऽ एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽ अभिवहन्ति ॥ ६ ॥

मेदऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदथर्व्वाङ्गिरसः स यऽ एवं विद्वानथर्व्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ७ ॥

आज्याहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ५ ॥

सोमाहुतयो ह वा एता देवानां यत्सामानि । स य एवं विद्वान् सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते; सोमाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ६ ॥

मेदआहुतयो ह वा एता देवानां यदथर्वांगिरसः । स य एवं विद्वानथर्वांगिरसोऽहरहः स्वाध्याय-मधीते, मेदआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ७ ॥

इति यदस्ति 'एता देवानामाज्याहुतय '। तदध्ययनस्य फलमाह—स य एवं विद्वानिति । 'अहरहः स्वाध्याय' इति विशेषेण प्रहगाध्ययनात् ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायाव्यवच्छेद । योगक्षेमेणेत्यादि उक्तार्थम् ॥ ५ ॥

अथ सामानि सोमाहुतित्वेन स्तौति—सोमाहुतयो ह वा इति । अथैतत्सोमाहुतिरूपतामुपजीव्य तेषां ब्रह्मयज्ञत्वे अध्ययनं प्रशंसति—स य एवं विद्वानिति । गतमेतत् ॥ ६ ॥

अथ तुरीयं वेदं मेदआहुतित्वेन निरूपयति—मेदआहुतयो ह वा इति । मेदो हविष्यं मांसं तत्साध्या आहुतयो मेदआहुतयः । अथर्वणा ऋषिणा अंगिरसा च दृष्टा शाखा 'अथर्वांगिरसः' । स य एवं विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

मध्वाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳस्यः स यऽ एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेव तद्देवाꣳस्तर्प्पयति तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा यद्वातो वाति

मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्यः । स य एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंसीरिति अहरहः स्वाध्यायमधीते । मध्वाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः । यद्वातो वाति । यद्विद्योतते । यत् स्तनयति ।

इत्थं चतुर्णां वेदानां ब्रह्मयज्ञार्थे अध्ययनं प्रशस्य तदंगभूतानामन्यासां विद्यानां अध्ययनं वेदवन्मध्वाहुतिरिति तेन निरूपयति–मध्वाहुतयो ह वा इति । 'मधु' माक्षिकम् तन्नाम्ना आहुतयः 'मध्वाहुतयः'। अनुशासनानीति । अनुशिष्यन्ते अनुपाद्यन्ते एभिरित्यनुशासनानि व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि । न्यायमीमांसादयः 'विद्या' । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं 'वाकोवाक्यम्' । 'इतिहास' पुरावृत्तप्रतिपादकं भारतादि । 'पुराणं' ब्रह्माण्डादि । इतिहास पुराणं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । नरा मनुष्याः नरशंसनादिकाः श्लोकाः 'नाराशंस्यः' 'गाथाः' । इत्थं चतुर्दश विद्यास्थानानि ब्रह्मयज्ञकाले अध्येतव्यत्वेन प्रशंसितानि ॥

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते–मन्त्रब्राह्मणभेदेन वेदभागो द्विविधः । तत्र ऋगादिशब्दैर्मन्त्रभागाध्ययनं प्रतिपादितम् । अधुना ब्राह्मणभागस्याध्ययनं प्रतिपाद्यते । तत्र "स वै सनागन्त्सवति" (श. प. १४।१।२।१) इत्यादीनि विधिवाक्यानि 'अनुशासनानि'। उपासनादिविधिवाक्यानि 'विद्या'। "स है गौतमस्य पुत्र एतो जन धावयेत्"–(श. प. ११।४।१।७) इति उक्तिप्रत्युक्तिरूपं ब्राह्मणं 'वाकोवाक्यम्'। "आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास"–(श. प. ११।१।६।१) इत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणमितिहासः । "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे"–(श. प. ११।५।१।१) इत्यादीनि पुरातनपुरुषवृत्तप्रतिपादकानि 'पुराणं'। "महाहिन्ति वै हदन्त" (श. प. ११।५।५।८) इत्यादयो मन्त्राः 'गाथाः'। "उमानात्तदमुष्मिन् हयन्"–(श. प. ११।५।५।१२) इत्यादिका मनुष्यप्रशंसापरा 'नाराशंस्यः'। एवं च "अधीते" इति अध्ययनलिङ्गमनुसृतं भवति । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् योज्यम् ॥ ८ ॥

वषट्कारादीनि यानि अनध्यायनिमित्तानि तेषु सत्स्वपि ब्रह्मयज्ञस्यानिवृत्तिं निर्दिश्य तेषां तदङ्गत्वमाह–तस्य वा

१–अत्र ब्रह्मयज्ञप्रसङ्गे [illegible] ४१–४६ [illegible] अनुसंधेयम् ।

यद्विद्योतते यत्स्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव वषट्काराणामछम्बट्काराय अति ह वै पुनर्मृत्युम्मुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मताꣳ स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

इति तृतीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-८ ॥ (९. ६.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-३ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ११२ ॥

यद् अवस्फूर्जति । तस्मादेवंविद्वाते वाति, विद्योतमाने, स्तनयति, अवस्फूर्जति अधीयीतैव । वषट्काराणामछम्बट्काराय । अति ह वै पुनर्मृत्यु मुच्यते । गच्छति ब्रह्मणः सात्मताम् । स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयात् । अप्येकं देवपदमधीयीतैव । तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

एतस्येति । यज्ञवात् अस्य वषट्कारानभायामुच्यते—चत्वारो वषट्कारा इति । तानेव चतुर अनुक्रामति—यद्वातो वातीति । 'वातो' वायु प्रवलतर 'वाति' गच्छति इति यत् स प्रथम 'वषट्कार' । विद्योतन विद्युत्, स्तनयित्नुर्मेघगर्जन, अवस्फूर्जन ध्वनि, एत 'चत्वारो वषट्कारा' । यस्मादेव तस्मादेवा व ताद्राना 'एव' वषट्काररूपता जानन् वातादिषु सत्सु अनध्यायाध्याय 'अधीयीतैव' । किमर्थम् ? एषां वषट्काराणां छम्बट्कारो वेध्यर्थं तत्परिहाराय, न तु महगाध्ययनवत् अस्य नैमित्तिकानध्यायो विहित इति भाव । एवं वषट्कारेषु सत्सु यदध्ययन तस्य फलमाह—अति ह वा इति । एवमधीयान 'पुनर्मृत्यु मतिमुच्यते' । 'ब्रह्मण सात्मता' समानरूपता सायुज्य 'गच्छति' । अशक्तो पक्षान्तरमाह—स चेदिति । 'स' चाधीयान पुरुषो यदि 'प्रबलमिव' अतिश्रम येतु 'न शक्नुयात्' तथापि देवतावाचि 'एक' वैदिकपद 'अधीयीतैव' । न तूष्णीमासीत । तथा सति 'भूतेभ्य' निवृत्तेभ्यस्तेभ्यो वषट्कारेभ्य 'न हीयते' हीन प्रत्युतो न भवति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११-५-६) ॥

तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११-३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
पञ्चमेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशꣳसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोऽहरहरर्थान्त्साधयते सुखꣳ स्वपिति परमचिकित्सकऽ आत्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्म्मान्ब्राह्मणमभि निष्पादयति ब्राह्मण्यम्प्रतिरूपचर्य्यां यशो लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्द्धर्म्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्च्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ॥ १ ॥

ब्रह्मयज्ञलक्षणस्वाध्यायप्रशंसाख्यं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशंसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति । अपराधीनोऽहरहरर्थान् साधयते । सुखं स्वपिति । परमचिकित्सक आत्मनो भवति । इंद्रियसंयमश्च । एकारामता च । प्रज्ञावृद्धिः । यशोलोकपक्तिः । प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभि निष्पादयति । ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्या यशोलोकपक्तिम् । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्ति–अर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ॥ १ ॥

अथास्मिन् ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं प्रशंसा कर्तुं प्रतिजानीते–अथातः स्वाध्यायेति । 'अतः' परं वक्ष्यमाणैः फलैः 'स्वाध्यायस्य प्रशंसा' प्रशंसनमेव क्रियते । तद्धेतुभूतानि फलान्यनुक्रामति–प्रिये इत्यादिना । 'स्वाध्यायः' स्वाध्यायाध्ययनं 'प्रवचनं' अन्यस्याध्यापनम् । ते उभे अपि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायमधीयानस्य 'प्रिये' अनुकूलवेदनीये 'भवतः' । युक्तमविक्षिप्तं एकाग्रं मनो यस्य स 'युक्तमनाः' पराधीनो न भवतीति 'अपराधीनः' अनन्यप्रेर्यः सन् 'अहरहः' प्रत्यहं योग्यानर्थान् 'साधयते' संपादयति । तथा 'सुखं' यथा भवति तथा अव्याकुलितचित्तः 'स्वपिति' निद्राति । दुःस्वप्नदर्शननिमित्ता चिन्ता अस्य न भवतीत्यर्थः । 'आत्मनः' स्वस्य 'परमचिकित्सको भवति' । अन्ये हि भिषज औषधादिना शरीरस्यैव तात्कालिकानेव ज्वरशिरोरोगादिरोगान् निवर्तयन्ति । विद्वांस्तु देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः अनेन स्वाध्यायेन पुनर्भवप्राप्तिरूपां पीडां सर्वदैव निवर्तयतीति परमचिकित्सकत्वं तस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियसंयमश्चास्य भवति । इन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रादीनां संयमः अनर्थहेतुभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तिः । एक एव सन् आसमन्तात् रमत इत्येकारामः तस्य भावः । तथा सूक्ष्मविप्रकृष्टव्यवहितातीतानागतार्थविषया बुद्धिः 'प्रज्ञा' तस्या अभिवृद्धिरस्य भवति । 'यशः' कीर्तिः तत्प्रयुक्तो 'लोकः' तस्य 'पक्तिः' परिपाको भवति । अस्य प्रज्ञा वर्द्धमाना सती अध्ययनं, अध्यापनं, यज्ञो, याजनमिति 'चतुरो धर्मान्'

ये ह वै के च श्रमाः । (ऽ) इमे द्यावापृथिवीऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषां परमताकाष्ठा यऽ एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥

(व्यो) यद्यद्ध वाऽअयं छन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति यऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ये ह वै के च श्रमाः, इमे द्यावापृथिवी अतरेण । स्वाध्यायो हैव तेषां परमताकाष्ठा । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य ॥ २ ॥

यद्यद्ध वा अय छदसः स्वाध्यायमधीते । तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्ट भवति । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणजातिमभिलक्ष्य ' निष्पादयति ' जनयति । तथा ' ब्राह्मण्य ' ब्राह्मणभाव ' प्रतिरूपचर्या ' तदनुरूपमाचरण च सपादयति । प्रागुक्ता यशोलोकपक्तिमनूद्य तद्धेतुकम य फलमाह—यशोलोकपक्तिमिति । स च पच्यमानो यशसा युक्तो लोक ' चतुर्भि ' वक्ष्यमाणै ' धर्मैर्ब्राह्मण भुनक्ति ' पालयति । ' भुजोऽनवने "— (पा. सू. १।३।६६) इति पर्युदस्तत्वात् भुजेरात्मनेपदाभाव । के पुनस्ते चत्वारो धर्मा ? इति तानाह—अर्चया चेति । " अर्च पूजाया '—(धा. पा. भ्वा. प. २०४) इति धातो रूपम् । अर्चा अर्चन पूजनम् । इष्टस्य धनादे समर्पण दानम् । ज्यानिर्हानि तदविषयत्व अज्येयता । " ज्या वयोहानौ "—(धा. पा क्र्या. प २७) इत्यस्मात् " अचो यत् "—(पा सू ३ । १ । ९७) इति कर्मणि यत् । वध हननमर्हतीति वध्य तादृशो न भवती यवध्य तस्य भावस्तत्त्वम । एतैश्चतुर्भिर्धर्मै सर्वो लोको वेदाध्यायिनमाराधयतीत्यर्थ ॥ १ ॥

अथ उ कृष्टतपोरूपत्वमध्ययनस्याह—ये ह वै के च श्रमा इति । ' द्यावापृथिवी अतरेण ' अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ' ये ' केचन ' श्रमा ' श्रमसाध्यास्तपोविशेषा ' तेषा ' तपोविशेषाणा ' स्वाध्याय ' एव ' परमताकाष्ठा ' परमता परमत्वमुत्कर्ष तस्यावधिभूमि । एतावति फलानि विदुष एवाध्येतुरित्याह—य एव विद्वानिति । तस्मादिति । प्रकृताध्ययनविधेर्निगमनम् ॥ २ ॥

अथ वेदाध्ययनशीलस्य कायिकव्यापारनिर्वर्त्ययागहोमादिफलमपि अयत्नत सिध्यतीत्याह—यद्यद्ध वा इति । ' यद्यत् ' यस्य यस्य यज्ञक्रतो प्रतिपादकच्छदसो वेदस्य सबधिन ' स्वाध्याय ' स्वशाखासम्बन्धि, स्वाध्यायानुवाकादिक ' अधीते ' अस्य ' अध्येतु त प्रतिपादन तेन तनैव ' क्रतुना ' यज्ञकर्मणा ' इष्ट भवति ' याग कृतो भवति । य एव विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

(क्यो) यदि ह वाऽअप्यभ्यक्तः । (क्तोऽलं) अलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीतऽ आ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते यऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

(व्यो) मधु ह वाऽ ऋचः । (चो) घृतथुँ ह सामान्यमृतं यजूथुँषि यद्ध वाऽअयम्वाकोवाक्यमधीते क्षीरौदनमाथुँसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥

(घृं) घृतेन ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥

यदि ह वा अप्यभ्यक्तः अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीते । आ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

मधु ह वा ऋचः । घृतं ह सामानि । अमृतं यजूंषि । यद्ध वा अयं वाकोवाक्यमधीते । क्षीरौदनमांसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥

घृतेन ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वान् सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः का[illegible]ः सर्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥

अथ एतदध्ययनं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोरूपत्वेन स्तौति–यदि ह वा इति । 'अभ्यक्त' तैलादिना कृताभ्यङ्ग । 'अलङ्कृत' स्रक्चन्दनादिभिर्भूषित । 'सुहित' यथेष्टभोजनेन तृप्त । 'सुखे' सुखकरे 'शयने' शय्यायां 'शयान' । एवमभ्यङ्गादीन् तपसः प्रतिकूलान् चरन्नपि य 'स्वाध्यायमधीते' 'स आ नखाग्रेभ्य' नखाग्रपर्यन्तं यावच्छरीरपीडनेन तपस्तप्तवान् भवति । य एवं विद्वानित्यादि गतम् ॥ ४ ॥

अथ एतेषामृगादीनां मध्वादिरूपतया तृप्तिहेतुतां वक्तुं सारूप्यमाह–मधु ह वा ऋच इति । या 'ऋच' तन्मधु । यानि 'सामानि' तत् घृतमाज्यम् । यानि 'यजूंषि' तदमृतम् । 'यत्' खलु 'अयं' अध्येता प्रागुक्तं वाकोवाक्यादिकमधीते 'क्षीरौदनमांसौदनावेव तौ' ॥ ५ ॥

अथ मध्वादिरूपतामुक्त्वा तदुपजीवनेन तेषामध्ययनं क्रमेण स्तौति–मधुना ह वा इति । निगदसिद्धोऽर्थः । ऋचामध्ययनं स्तौति–य एवं विद्वानिति । सर्वैः कामैरिति । काम्यमाने 'सर्वे' शब्दादिविषयैः तत्सिद्धैर्भोगैश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

साम्नामध्ययनं स्तौति–घृतेन ह वा इति ॥ ७ ॥

(र) अमृतेन ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥८॥

क्षीरौदनमाꣳसौदनाभ्याꣳ ह वाऽएष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ९ ॥

(र्ग) यन्ति वाऽ आपः । (ऽ) एत्यादित्यऽ एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽ एता देवता नेयुर्न्न कुर्य्युरेवꣳ हैव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्यृचं वा यजुर्व्वा साम वा गाथां वा कुम्व्यां वाऽभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवच्छेदाय॥१०

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१ ॥ (९. ७.) ॥

अमृतेन ह वा एष देवास्तर्पयति । य एव विद्वान् यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ८ ॥

क्षीरौदनमासौदनाभ्या ह वा एष देवास्तर्पयति । य एव विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एन तृप्तास्तर्पयति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगै ॥ ९ ॥

यंति वा आपः । एत्यादित्यः । एति चद्रमाः । यन्ति नक्षत्राणि । यथा ह वा एता देवता नेयुर्न कुर्युः । एव हैव तदहर्ब्राह्मणो भवति । यदहः स्वाध्याय नाधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य.। तस्मादपि ऋच वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्व्या वाऽभिव्याहरेत्-व्रतस्याव्यवच्छेदाय ॥१०॥

यजुषामध्ययन स्तौति-अमृतेन ह वा इति ॥ ८ ॥

वाकोवाक्यादीनामध्ययन स्तौति-क्षीरौदनमासौदनाभ्यामिति । क्षीरमिश्रितमोदन 'क्षीरौदनम्' । मांसमिश्र शाल्योदन 'मासौदनम्' । गतमन्यत् । 'वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति' । इतिशब्द प्रकारवाची, कार्यादीनां समहार्थ ॥ ९ ॥

सूर्यादिगतिवत् अखिलजगद्व्यवहारनिर्वर्तकत्वेन ब्रह्मयज्ञस्वाध्याय स्तौति-यन्ति वा इति । नद्यादिरूपेण स्थिता 'आप' खलु 'यति' गच्छति । 'एति आदित्य' गच्छति । 'चद्रमा अप्येति' गच्छति । 'नक्षत्राण्यपि यति' गच्छति । तत्रापा निर्यग्गमन स्नानपानादिकृत्स्नलोकव्यवहारार्थम् । सूर्यगमन अहनि प्रकाशप्रदानार्थम् । तथा चद्रनक्षत्राणा गमन रात्रौ प्रकाशप्रदानार्थम् । 'यथा' खलु 'एता' अवाद्या 'देवता नेयु' न पुनर्गच्छेयु । तदानीं 'न कुर्यु' एव स्वस्वव्यवहारम् । ततस्तेषा निष्प्रयोजकत्वम् । एवमेतस्मिन्नहनि ब्राह्मणो निरर्थको भवति, यस्मिन्नहनि 'स्वाध्याय नाधीते' । तस्मादित्यादि पूर्ववत् । यत

१-(याज्ञ स्मृ आ॰ अ प्र श्लो. ४७-४८) इत्यत्रत्यावपि श्लोकावत्र द्रष्टव्यौ ।

प्रजापतिर्वाऽ इदमग्रऽआसीत् । (ङे) एकऽ एव सोऽकामयत स्याम्प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोकाऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः ॥ १ ॥

सऽ इमाँस्त्रींल्लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳪष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य्यः ॥ २ ॥

सऽ इमानि त्रीणि ज्योतीᳪष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदाऽअजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्य्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

सर्वप्रायश्चित्तविधायक ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । स्यां प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका असृज्यन्त-पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः ॥ १ ॥

स इमांस्त्रीन् लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायंत-अग्निर्योऽयं पवते सूर्यः ॥ २ ॥

स इमानि त्रीणि ज्योतींष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायत । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

एव अतोऽनध्यायादिनिमित्तेऽपि अध्यायादिप्रयुक्तसामर्थ्यविरहे च सत्यपि सर्वथा ब्रह्मयज्ञस्य वर्जनमयुक्तमित्युपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरमाह—तस्मादप्यृचमिति । यस्मादेव नित्यो ब्रह्मयज्ञस्वाध्याय तस्मादनध्याय दिवसे अशक्तौ च आदावारभ्य एकामृचं वा 'अभिव्याहरेत्' अधीयीत । एकं वा 'यजुः' । एकं वा 'साम' गायारूपं मन्त्रम् । कुम्भाशब्देन एकार्थस्य प्रतिपादकं विध्यर्थवादात्मकं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । तद्धि अधीयते । सर्वथा लोपो न कार्य इत्यर्थः । किमर्थम् ? ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायलक्षणस्य 'व्रतस्याव्यवच्छेदाय' व्यवच्छेदाभावाय ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ७) ॥

अथ मन्त्रप्रसङ्गात् व्यस्ताभ्यां व्याहृतिभिः सर्वप्रायश्चित्तं होमं विधास्यन् तासामुत्पत्तिं आख्यायिकया प्रतिपादयति—प्रजापतिर्वा इदमित्यादिना । 'इदं' दृश्यमानं सर्वं जगत् 'अग्रे' सृष्ट्यादौ 'प्रजापतिरेवासीत्' कारणात्मना स्थितं इत्यर्थः । अतः 'स' प्रजापतिरेक एव तदानीमासीत् । न हि अनुद्भूतभौतिकात्मकं जगदिस्वधारणाभिप्रायात् । सहसृष्टिमाह—सोऽकामयतेत्यादिना । 'स्यां' जगद्रूपेण भवेयम् । तदर्थं 'प्रजायेय' प्रकर्षेण स्वरूपाविरोधेन देवतिर्यङ्मनुष्यादिप्रजारूपेण उत्पद्येयेत्यर्थः । तत्साधनमाह—सोऽश्राम्यदिति । स्रष्टव्यपर्यालोचनं 'तपः' स्रष्टव्यगतहेतुकं शरीरकृतः श्रमः । तेपानादिति । ततश्च सका-

सऽ इमांस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायंत भूरित्यृग्वेदाद्भुवऽ इति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवꣳ सामवेदेनोद्गीथं यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । (न्यु) यदि नऽ ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्केनैनं भिषज्येमेति ॥ ५ ॥

स इमांस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायंत । भूरित्यृग्वेदात् । भुव इति यजुर्वेदात् । स्वरिति सामवेदात् । त ऋग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत । यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् । सामवेदेनोद्गीथम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रम्, तेन ब्रह्मत्वम् । अथोच्चक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । यदि नः ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्, केनैनं भिषज्येमेति ॥ ५ ॥

स होवाच । यदृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुवऽइति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुहवथान्वाहार्य्यपचने वा हविर्य्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहवथ यद्युऽअविज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैवऽर्ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदꣳ सामवेदेन सामवेदꣳ स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेवꣳ हैव स सन्दधाति यऽएताभिर्भिषज्यत्यथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति यथा शीर्णेन शीर्णꣳ सन्धित्सेद्यथा वा शीर्णे गरमभिनिदध्यादेवं तत्तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्व्वीत नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

स होवाच । यदृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ । यदि यजुष्टो भुव इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुहवथ । अन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे । यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहवथ । यदु अविज्ञातमसत् । सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ । तदृग्वेदेनैवर्ग्वेदं भिषज्यति । यजुर्वेदेन यजुर्वेदम् । सामवेदेन सामवेदम् । स यथा पर्वणा पर्व संदध्यात् । एवं हैव स संदधाति । य एताभिर्भिषज्यति । अथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति । यथा शीर्णेन शीर्णं संधित्सेत् । यथा वा शीर्णे गरमभिनिदध्यात् । एवं तत् । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

(ऋ) तदाहुः । (ऋ) यदृचा हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवꣳ साम्नो-
द्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-२ ॥ (५. ८.) ॥

प्रजापतिर्ह वाऽ एष यदꣳशुः । सोऽस्यैषऽ आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजा-

---

तदाहुः । यदृचा हौत्रं क्रियते । यजुषाऽऽध्वर्यवम् । साम्नोद्गीथः । अथ केन ब्रह्मत्वमिति । अनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्ह वा एष, यदंशुः । सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्ययं प्रजापतिः । वागेवादाभ्यः ।

' आहवनीये जुहवथ ' जुहुत । पूर्ववल्लेढि अज्ञानम । तत्तद्वेदोक्तकर्मप्रायश्चित्तवेनोक्त तत्तद्व्याहृतिहोम क्रमेण प्रशंसति–तद्यद्वेदेनैवेति । भूरिति व्याहृति ऋग्वेदादुत्पन्ना, अतस्तन्मन्त्रहोमात् ' ऋग्वेदेनैव ऋग्वेद ' चिकित्सितवान् भवति । एव यजुर्वेदेनेत्यादावपि । स यथा पर्वणेत्यादि । ' यथा ' खलु लोके भग्न हस्त-पादादि ' पर्व ' यत्सन्निहितेनान्येन ' पर्वणा ' पुरुषाय ' सदध्यात् ' सश्लेषयेत् । एव यनेन तत्तद्व्याहृति-ज्ञानेन तत्तद्वेदोक्तप्रभ्रष्टमग पुन सहित भवतीत्यर्थ । एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति–अथ यो हेति । ' य ' खलु ' अत. ' अस्मात् उक्तव्याहृतिहोमरूपात् भेषजात् ' अन्येन ' कर्मणा ' भिषज्यति ' । तत्र दृष्टांतमाह–यथा शीर्णेनेति । ' यथा ' ' शीर्णेन ' भग्नेन अन्यत् ' शीर्णं ' भग्न वस्तु ' सधित्सेत् ' संधातु-मिच्छेत् । ' यथा वा शीर्णे ' व्रणेऽवयवे ' गर ' विष ' अभिनिदध्यात् ' प्रक्षिपेत् । एवमेव तत्तद्व्याहृति-होमरूप प्रायश्चित्तमित्यर्थ । उक्तप्रायश्चित्तपरिज्ञानवानेव ब्रह्मा कार्य इति विधत्ते–तस्मादेवंविदमेवेति । ' एवंविद ' उक्तब्राह्मणार्थपरिज्ञानवतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मत्वस्य वेदत्रयप्रतिपाद्यत्व प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाह–तदाहुरिति । यद्यस्मात् ' ऋचा ' ऋग्वेदेनैव ' हौत्र ' होतृकर्म ' क्रियते ' । यजुर्वेदेनाध्वर्यव कर्म क्रियते । सामवेदेनोद्गीथ उद्गान उद्गातृकर्म क्रियते । तस्मात् ब्रह्मत्वमपि केनचिद्वेदेन क्रियत इति वक्तव्यम् । स वेद क ? इति प्रश्न । उत्तर तु–अनया त्रय्येति । यैस्त्रिभिर्वेदै. पूर्वोक्त कर्म क्रियते तैरेव ब्रह्मत्वम् इति ब्रूयादित्यर्थ । अत एव यजुर्वेदसूत्रवत् सर्वसूत्रेषु परस्पर-नैरपेक्ष्येण तत्तद्वेदोक्त ब्रह्मत्व सूत्रितमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये अष्टम ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ८) ॥

अथ अश्वदाभ्याख्यौ सोमग्रहौ विधित्सु तयो आत्मवागादिरूपतया समुचितानुष्ठान प्रतिपादयति–प्रजापतिर्ह वा इत्यादिना । अश्वाख्यो ग्रह इति यदस्ति ' एष ' ' प्रजापतिर्ह वै ' प्रजापतिरेव । ' स ' खलु प्रजा

१–महा प्रायश्चित्तानि जुहुयाद्दशाग्निष्टानि । महा विरिष्टं सदधातीति श्रुते । त्रिवेदयोगाच्च । का श्रौ. सू. २५ । १०–१२ ।

पतिन्वागेवादाभ्यः स यदथँशुं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णात्यात्मानमेवास्यै-तत्सँस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ मनो ह वाऽअथँशुः । (त्वा) वागदाभ्यः प्राणऽ एवाथँशु-रुदानोऽदाभ्यश्चक्षुरेवाथँशुः श्रोत्रमदाभ्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्व-त्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥

(याऽअ) अथ देवाश्च ह वाऽ असुराश्च । (श्चो) उभये प्राजापत्याऽ अस्पर्द्धन्त तऽ एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पर्द्धन्तास्माकमयथँ स्याद-स्माकमयथँ स्यादिति ॥ ३ ॥

स यदंशुं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णाति । आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठा-पयति ॥ १ ॥

अथ मनो ह वा अंशुः, वागदाभ्यः । प्राण एवांशुः, उदानोऽदाभ्यः । चक्षुरेवांशुः, श्रोत्र-मदाभ्यः । तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णंति, सर्वत्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥

अथ देवाश्च ह वा असुराश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धंत । त एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्प-र्द्धंत । अस्माकमयं स्यादस्माकमयं स्यादिति ॥ ३ ॥

प्राणात्मक अंशु 'अस्य' यजुरस्य 'एव आत्मैव' मध्यमशरीरमेव । तत्समर्थयते—आत्मा ह्यय-मिति । 'हि' यस्मात् एव प्रजापतिरात्मा तस्मात् तदात्मक अंशुरपि आत्मैवेत्यर्थः । एवं अंशुमहस्यात्म-रूपतामुक्त्वा अदाभ्यस्य वाग्रूपतामाह—वागेवादाभ्य इति । योऽयम् अदाभ्याख्यो ग्रहो वक्ष्यमाणः एष वागिन्द्रियात्मकः । अनयोर्ग्रहण विधत्ते—स यदंशुं गृहीत्वेति । अध्वर्यु ग्रह प्रथम 'गृहीत्वा' पश्चात् 'अदाभ्य' ग्रह 'गृह्णाति' इति यदस्ति 'एतत्' एतेन प्रथम 'आत्मान' शरीरमेव 'संस्कृत्य' 'तस्मिन्' शरीरे 'एतां वाच' वागिन्द्रिय प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

एतौ ग्रहौ सह ग्रहीतव्यौ न पृथक् इत्यनेनाभिप्रायेण मनोवागादिरूपतया च स्तौति—अथ मनो ह वा इति । मन प्राणचक्षुरात्मकः अंशुग्रह । वागुदानश्रोत्रात्मकः अदाभ्य. । 'तदेतौ ग्रहौ' सोमयागे 'गृह्ण-न्तीति' यदस्ति तद्यज्ञस्य 'सर्वत्वाय' मनोवागादिसर्वावयवसंपूर्णत्वायैव 'कृत्स्नतायै' समग्रतायै सह गृह्येते ॥ २ ॥

अथ इन्द्रयज्ञस्यासुरेभ्यः सकाशात् आवर्जनसाधनत्व अदाभ्यग्रहस्याख्यायिकया प्रतिपादयति—अथ देवा-श्चेति । 'अस्पर्द्धन्त' "स्पर्ध संघर्षे"—(धा. पा. भ्वा. प. ३) इति धातुः । एतस्मिन् यज्ञरूपे प्रजापतौ एव 'उभये अस्पर्द्धंत' । अस्माकमेवायं यज्ञो भोग्यः स्यात्; अस्माकमयं यज्ञो भोग्यः स्यादिति । "नित्य-वीप्सयो" (पा. सू. ८ । १ । ४) इति द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

तुतो देवाः । (उ) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽ एतं ग्रहं ददृशुरेतमदाभ्यं तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं यज्ञꣳ समवृञ्जतान्तरायन्नसुरान्यज्ञात् ॥ ४ ॥

(ते) ते होचुः । (उ)अदभाम वाऽएनानिति तुस्मादुदाभ्यो न वै नोऽदभन्निति तुस्मादुदाभ्यो वाग्वाऽअदाभ्युः सेयमुदब्धा वाक्तस्माद्वेवादाभ्यऽएवꣳ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञꣳ सम्वृङ्क्ऽ एवं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति बहिर्द्धा करोति युऽ उऽ एवमेतद्वेद ॥ ५ ॥

ततो देवा अर्चंतः श्राम्यतश्चेरुः । त एत ग्रह ददृशुः-एतमदाभ्यम् । तमगृह्णत । ते सवनानि प्रावृहंत । ते सर्वं यज्ञ समवृंजत । अंतरायन्नसुरान् यज्ञात् ॥ ४ ॥

ते होचुः-अदभाम वा एनानिति, तस्माददाभ्यः । न वै नोऽदभन्निति, तस्माददाभ्यः । वाग्वा अदाभ्यः । सेयमदब्धा वाक् । तस्माद्वेवादाभ्यः । एवं ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञ संवृक्ते । एवं द्विषंत भ्रातृव्यं सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति । बहिर्द्धा करोति । य उ एवमेतद्वेद ॥५॥

एव विवदमाना देवा किं कृतवत तदाह-ततो देवा इति । ततस्तस्मात् अनतर 'देवा अर्चंत श्राम्यत' कृत्स्नयागप्राप्त्यर्थं मनसा अभिलषन्त तत एव श्राम्यतश्चेरु । 'ते' तथाविधा देवा 'एत' वक्ष्यमाण अदाभ्य 'ग्रह' ददृशु' । दृष्ट्वा च 'तमगृह्णत' गृहीतवत । ततस्ते देवा तेन ग्रहेण प्रात सवनादीनि त्रीणि 'सवनानि' यज्ञसबधीनि 'प्रावृहत' प्रागृह्णत असुरेभ्य सकाशात् स्वीकृतवत । "वृहू उद्यमने" (धा. पा. तु. आ. ६६) इति । ततस्ते 'सर्व यज्ञ' असुरेभ्य 'समवृजत' सम्यक् विजितवत । तथा च यज्ञात्सकाशात् 'असुरान् अतरायन्' अतारतान् व्यवहितान् परित्यक्तभागान् अकुर्वन् ॥ ४ ॥

अदाभ्यनामनिर्वचन करोति-ते होचुरिति । 'ते' देवा खलु 'ऊचु' उक्तवत । 'एनान्' असुरान् यतो वय 'अदभाम' अहिंसिष्मेति । तस्मात् दभ्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यनामकरणेन ग्रह सपन्न । ण्यप्रत्ययोपत्ति । छांदसत्वात् अडागमसहितायां प्रकृते कृत । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति-न वै न इति । 'न' अस्मान् खलु ते असुरा 'न अदभन्' नाहिंसिषुरिति यस्मादवदन् तस्मात् न दभ्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यो ग्रह । स्वय न दभ्यत इति अदाभ्य इति कर्मसाधन क्रम इत्याह-वाग्वा अदाभ्य इति । योऽयमदाभ्यो ग्रह तस्य वागात्मकत्व प्रागुक्तम् । 'वागदब्धा' अहिंसिता । अतस्तदात्मको ग्रहोऽपि अहिंसित इति कृत्वा अदाभ्य इत्युच्यत इत्यर्थ । एतदेव निर्वचन साधु इति निगमयति-तस्माद्वेवेति । उशब्दस्तुशब्दार्थ । पुरा वृत्तसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति-एव ह वा इति । यथा देवा असुरेभ्य सकाशात् कृत्स्न यज्ञमवृजत, यज्ञभागाच्च असुरानतरायन् । एवमेव अय यजमानोऽपि विद्वेषणशीलस्य 'भ्रातृव्यस्य' सबन्धिन 'सर्व यज्ञ सवृक्ते' वर्जयति । एवमेव सपत्नमिम 'भ्रातृव्य सर्वस्मात् यज्ञात् निर्भजति' भागरहित करोति । अत एव तस्मात् यज्ञात् 'बहिर्द्धा' बाह्य 'करोति' 'य' यजमान 'एतत्' उक्तमर्थजात एवमुक्तप्रकारेण 'वेद' जानाति ॥ ५ ॥

स येनैव पात्रेणाꣳशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप आनीय तस्मिन्नेतानꣳशून्गृह्णाति ॥ ६ ॥

(त्यु) उपयामगृहीतोऽसि । (स्य) अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामीति गायत्रम्प्रातःसवनं तत्प्रातःसवनम्प्रवृहतीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसङ्गृह्णामीति त्रैष्टुभम्माध्यन्दिनꣳ सवनं तन्माध्यन्दिनꣳ सवनम्प्रवृहति विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं तत्तृतीयसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्तेऽभिगर इति यद्वा ऊर्ध्वꣳ सवनेभ्यस्तदानुष्टुभं तदेवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वज्रो वै ग्रावा वागदाभ्यो नेद्वज्रेण वाचꣳ हिनसानीति ॥ ७ ॥

स येनैव पात्रेणांशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप आनीय, तस्मिन्नेतानंशून् गृह्णाति ॥ ६ ॥

" उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छंदसं गृह्णामि "–इति गायत्रं प्रातःसवनम् । तत्प्रातःसवनं प्रवृहति । " इंद्राय त्वा त्रिष्टुप्छंदसं गृह्णामि "–इति त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनम् । तन्माध्यंदिनं सवनं प्रवृहति । " विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि "–इति जागतं तृतीयसवनम् । तत्तृतीयसवनं प्रवृहति । " अनुष्टुप् तेऽभिगरः "–(वा. सं. ८ । ४७) इति । यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम् । तदेवैतत्प्रवृहति । तन्नाभिषुणोति । वज्रो वै ग्रावा । वागदाभ्यः । नेद्वज्रेण वाचं हिनसानीति ॥ ७ ॥

अथ तस्य ग्रहस्य पात्रविशेषे ग्रहणं विधत्ते–स येनैवेति । 'येनैव' ऊर्ध्वपात्रेण अधाद्य ग्रहं 'गृह्णाति' 'तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्यः' निग्राभ्या इति वसतीवरीणां सोमपेषणार्थानामपां संज्ञा । ताभ्यो गृहीत्वा 'अप आनीय' अप आसिच्य 'तस्मिन्' वसतीवरीभिः परिप्लुते पात्रे 'अंशून्' सोमखण्डान् सहान् 'गृह्णाति' ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमस्यांशोर्मन्त्रमाह–उपयामगृहीत इति । हे सोम ! त्वं 'उपयामगृहीत' उपयम्यते धार्यते अनेनेति उपयामं पात्रं तेन गृहीतोऽसि । 'अग्नये त्वा' त्वाम् 'अग्नये' प्रातःसवनदेवतायै गृह्णामीत्यर्थः । गायत्रच्छन्दसमित्यस्यार्थमाह–गायत्रं प्रातःसवनमिति । गायत्रीच्छन्दस्कं हि प्रातःसवनमिति । तदेतेन गायत्रच्छन्दसमिति विशेषणेन प्रातःसवनात्मकं यज्ञस्य भागं 'प्रवृहति' असुरेभ्यः सकाशात् उद्धरति स्वीकरोतीत्यर्थः । " वृहू उद्यमने " (धा. पा. तु. आ. ६६) इति धातुः । द्वितीयस्यांशोर्मन्त्रमाह–इंद्राय त्वेति । उपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । अनेन मन्त्रेण द्वितीयमंशुं गृह्णीयादित्यर्थः । सूत्रं हि–" शुभूष· तोऽशाम्श गृह्णाति । आसिच्य निग्राभ्या पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीन् अंशून् अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रति·

(त्वष्टे) अथ्ँशुनेवाधूनोति । वेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमीत्येता वै दैवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति ॥ ८ ॥

शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोमीति । शुक्रॅं ह्येतच्छुक्र आधूनोत्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिष्विति तदह्नश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्वाधूनोति ॥ ९ ॥

अंशुनेवाधूनोति । " वेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि "—(वा. सं. ८ । ४८) इति । एता वै दैवीरापः । तद्याश्चैव दैवीरापः । याश्चेमा मानुष्यः । ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रस दधाति ॥ ८ ॥

" शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोमि "—इति । शुक्रं ह्येतच्छुक्र आधूनोति । " अह्नो रूपे

मन्त्रम् । उपयाम सर्वत्राविशेषात् " (का श्रौ. सू. १२ । ६–८) इति । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनमित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । तृतीयस्याशोर्ग्रहणमत्र व्याचष्टे–विश्वेभ्यस्त्वेति । जागच्छन्दसमिति जागतीछन्दस्कम् । तृतीयसवनात्मकत्वादित्यर्थः । 'अनुष्टुभेऽभिगर' इति मन्त्रभागस्य प्रयोजनमाह–यद्वा ऊर्ध्वमिति । त्रिभ्यः सवनेभ्य ' ऊर्ध्वं ' षोडशीप्रभृत्यादिग्रहा यदस्ति तत्सर्वं ' आनुष्टुभ ' अनुष्टुप्छन्दस्कम् । तदेवानेन मन्त्रेण ' प्रवृहति ' असुरेभ्य उपादत्ते । मन्त्रार्थस्तु हे सोम ! ' ते ' तव अनुष्टुबाख्य छन्द ' अभिगर ' अभिगामक स्यादित्यर्थः । प्रहान्तरवत् प्रहणमित्र निषेधति–तन्नाभिषुणोतीति । तत्र कारणमाह–वज्रो वा इति । प्राण कदिनत्वात् प्रहणासनवात्र वज्र । अदाम्यस्य वाग्रूपत्वतुकम् । ' हिनस्ति ' हिंसा करोति । गतमन्यत् ॥ ७ ॥

अभिषवस्थाने आधवन विधत्ते–अंशुनेवाधूनोतीति । प्रस्तोतरि निहितात् अंशुनैव ' आधूनोति ' कम्पयति । " वेशीनां त्वा " इत्यादयस्तत्र मन्त्रा स्तूयन । "अनुष्टुभ इ शुक वाऽशुनो वयुमिर्वेशीनां त्वा"(का. श्रौ. सू. १२ । ११०) इति । वेशादय इच्छा देवलोकस्थानपर्या मन्त्रा । वेशवत् निषयते आभिरिति वेशस्य तस्मा वेशीनां पत्मन् पतन मार्गे हे सोम ! त्वाम् ' आधूनोमि ' कम्पयामि । " सुपां सुलुक् " (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । कुत्सितं कूनति शब्दायन्त इति कुकूननाः । मद्यते मदा मदर्तीति मदनाः । अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । अतिशयेन माधुर्योपेता मधुन्तमा । एता वै दैवीरित्यादि । एता ' वेशाद्या ' दैवी ' देवसम्बन्धिन्य, ' आप ' । तदयथा सति दैवीभिरद्भि पात्रगृहीताभिर्मानुषीभिश्च ' उभयीभि ' एतस्मिन् ग्रहे ' रस ' ' दधाति ' स्थापयति ॥ ८ ॥

अन्तिम आधवनमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–शुक्र त्वेति । हे सोम ! ' शुक्र ' दीप्तस्त्वा ' शुक्रे ' दीप्तेऽ-

ककुभꣳ रूपमृषभस्य रोचते बृहदिति । (ट्ये) एतद्वै ककुभꣳ रूपमृषभस्य रोचते बृहद्यऽएष तपति शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाऽ इति तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगाङ्करोति सोमꣳ सोमस्य पुरोगां यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामीत्येतद्ध वाऽ अस्यादाभ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथोपनिष्क्रम्य जुहोति । तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति तथो व्याचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभिव्यनित्यसावेव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरꣳशोः ॥ ११ ॥

सूर्यस्य रश्मिषु "– (वा. सं. ८ । ४८) इति । तदह्नैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्वाप्नोति ॥ ९ ॥

"ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहत्"–इति । एतद्वै ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् । य एष तपति । " शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः "–इति । तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगा करोति । सोमं सोमस्य पुरोगाम् । " यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि "–इति । एतद्ध वा अस्यादाभ्यन्नाम जागृवि–यद्वाक् । तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥

अथोपनिष्क्रम्य जुहोति–" तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा "–(वा० सं० ८ । ४९)

वर्तमाने रश्मिषु उदके 'आप्नोमि' करवाणि । शुक्रशब्दाभिप्रायमाचष्टे–शुक्रं ह्येतदिति । चरमभागमनूद्य व्याचष्टे–अह्नो रूप इति । 'अह्नो' दिवसस्य सम्बन्धिनि 'रूपे' वर्तमानं सूर्यस्य रश्मिषु 'रश्मिषु' स्थितेषु त्वां आप्नोमीत्यर्थः । सूर्यरश्मयस्य पूर्वमेव औरवसाने इत्यादि वसतीवरीणां ग्रहणात् एवमुच्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

(त्वां गृह्णामीति । किं तत् रूपं, प्रकृतं न भवत्याह)–ककुभं रूपमिति । व्याचष्टे–एतद्वै ककुभमिति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एतत्' एव बृहदधिकं 'ककुभं' प्रशस्यं रूपम् । तत् 'वृषभस्य' वर्षितुः सूर्यस्य रोचते । अतोऽत्र 'शुक्रः' दीप्यमानः सोमः 'शुक्रस्य' दीप्यमानस्य सूर्यस्य 'पुरोगाः' पुरतो गन्ता । तथा होमानन्तरं 'सोमः' अमृतमयो भूत्वा 'सोमस्य' दिवि चन्द्रात्मना वर्तमानस्य पुरोगामी भवति । इत्यर्थः । तत्तात्पर्यमाह–तच्छुक्रमेवैतदिति । यत्ते सोमादाभ्यमिति मन्त्रभागस्यायमर्थः । हे सोम ! 'ते' तव 'यत्' अदाभ्यं 'अहिंसितं' नाम जागृवि 'जागरणशीलं' 'तस्मै' गृह्णे, इत्येतद् आह–एतद्ध वा, अस्यादाभ्यं नामेति । 'अस्य' सोमस्य 'वाक्' इत्येतत् अदाभ्यं नामेत्यर्थः । एषा सर्वव्यवहारहेतुत्वेन बाधकत्वात् अदाभ्यत्वम् । तथा च वागात्मकमेव अदाभ्यग्रहरूपं सोमं वागर्थं वाचे गृहीतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अदाभ्यग्रहस्य समन्त्रकं होमं विधत्ते–अथोपनिष्क्रम्येति । 'उपनिष्क्रम्य' हविर्धानान्निर्गत्य आह-

(उ) अथाᳪशून्पुनरुप्यर्जति । (त्यु) उशिक्त्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियम्पाथोऽपीहीति सवनानि वाऽ अदः प्रवृहति तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११–४–३ ॥ (९. ९.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ । ५ ॥

इति । तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति । तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्ति । अथ हिरण्यमभिव्यनिति । असावेव बंधुः । तस्य तावतीरेव दक्षिणाः । यावतीरंशोः ॥ ११ ॥

अथांशून्पुनरप्यर्जति । " उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि, वशी त्वं देव सोमेंद्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि, अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि "–(वा. सं. ८ । ५०) इति । सवनानि वा अदः प्रवृहति । तान्येवैतत्पुनराप्याययति । अयातयामानि करोति । तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥ १२ ॥

वनीयदेशं गत्वा " तस्मै "ते इति मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । हे 'सोम !' 'तस्मै' वागात्मकाय 'ते' तुभ्यं 'सोमाय' इदं रसात्मकं हविः 'स्वाहा' सुहुतमस्तु, इति मन्त्रस्यार्थः । एतदर्थपरतां व्याचष्टे–तत्सोममेवैतदिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रेण सोमरसमेव 'सोमाय' हुतवान् भवति । तथा च सति वागात्मकस्य सोमस्य देवतात्वेनावस्थितत्वात् अग्नौ प्रक्षिप्यमाणः सोमरसो न वागात्मक इति 'वाचमग्नौ न प्रवृणक्ति' न दहतीत्यर्थः । अथास्य ग्रहस्य होमकाले म्रियमाणस्य प्राणवायोर्यदि बलान्निष्क्रमः स्यात्; तदा हिरण्यस्योपरि प्रश्वासः कार्य इत्याह–अथ हिरण्यमिति । 'अभिव्यनिति' उपर्युच्छ्वासं करोतीत्यर्थः । अस्य स्तावकं वाक्यशेषमतिदिशति–असावेव बंधुरिति । यश्चतुर्थकाण्डे (श. प. ४ । ६ । १ । ६) अंशुग्रहप्रस्तावे हिरण्यस्य उपरि उच्छ्वसनस्य स्तावको वाक्यशेषः स अत्रापि द्रष्टव्यः । परिमाणविशेषविशिष्टदक्षिणाद्रव्यं विधत्ते–तस्य तावतीरेवेति । यावतीयत्परिमाणविशिष्टा वत्सतर्यः अंशोर्ग्रहस्य देयत्वेनोक्ताः । तस्मादृदाभ्यग्रहस्यापि तत्परिमाणविशिष्टा वत्सतर्यो दक्षिणात्वेन देयाः । सूत्रे हि–" द्वादश वत्सतर्यो गर्भिण्यो दक्षिणा " (का. श्रौ. सू. १२ । १०९) इति ॥ ११ ॥

अथ एतेषां त्रयाणामंशूनां पुनस्त्रिभिर्मंत्रैः संसर्जनं विधत्ते–अथांशूनिति । 'अथ' एव होमानंतरं एतान् धूतानंशून् " उशिक्त्वं " इत्यादिभिः प्रतिमंत्रं राजासंदीगते सोमे पुनरपि 'अर्जति' संसृजेत् । सूत्रे हि–"अंशून्सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रतिमन्त्रम् "–(का. श्रौ. सू. १२ । १११) इति । मन्त्रागामयमर्थः–

१–तस्मै त इति जुहोति । का० श्रौ० सू० १२ । ११० । २–अंशुवद्दक्षिणा । का० श्रौ० सू० । १२ । ११२ ।

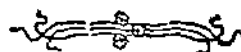
हे 'देव' दानादिगुणयुक्त 'सोम!' 'उशिक्त्वं' कामयमानस्त्वं 'प्रिय पाथः'। अन्ननामैतत्। प्रातःसवनरूपं हविः 'अपीहि' अपिगच्छ। वशी त्वमिति द्वितीयो मन्त्रः। वशः कामो यस्यास्तीति वशी। 'इन्द्रस्य प्रिय पाथः' माध्यंदिनसवनार्थः सोम। 'अस्मत्सखा' सखिभूतः। 'विश्वेषां देवानां प्रियं पाथः' तृतीयसवनार्थः सोम। अन्यत्पूर्ववत् योज्यम्। मन्त्रान्तान् सवनार्थकथनव्याजेन व्याचष्टे—सवनानि वा अद इति। 'अद' अदाभ्यस्य ग्रहणकाले अनुप्रवर्त्तेण त्रीण्येव 'सवनानि' खलु 'प्रवृहति' आदत्ते। 'तान्येव' एतत्पुनः प्रक्षेपेण इदानीं 'आप्याययति' वर्द्धयति। 'अयातयामानि' च 'करोति'। ततस्तैः सवनैः 'अयातयामैः' अगतसारैः रसवद्भिः 'यज्ञं तन्वते' विस्तारयति यज्ञविदः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्यश्वमारीत्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमी।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणींद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पञ्चमात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११।५ ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

भृगुर्ह वै वारुणिः । (वर्जु) वरुणम्पितरम्विद्ययाऽतिमेने तद्ध वरुणो विदाञ्चकाराति वै मा विद्यया मन्यत इति ॥ १ ॥

स होवाच । प्राङ्पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वोदग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशम्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्मऽआचक्षीथाऽ इति ॥ २ ॥

स ह ततऽ एव प्राङ्प्रवव्राज । (जै) पुरु पुरुषैः पुरुषान्पर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः सम्व्रश्च्यम्पर्व्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति स होवाच भीष्मं

भृगुर्ह वै वारुणिर्वरुणं पितरं विद्ययाऽतिमेने । तद्ध वरुणो विदाञ्चकार । अति वै मा विद्यया मन्यत इति ॥ १ ॥

स होवाच–प्राङ् पुत्रक व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तद् दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तद् दृष्ट्वा प्रत्यग् व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तद् दृष्ट्वोदग् व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तद् दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तन्म आचक्षीथा इति ॥ २ ॥

स ह तत एव प्राङ् प्रवव्राजैद् पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संव्रश्च्य पर्वशो विभजमानान्,

---

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्तिसाधनतां विवक्षुः आख्यायिकां रचयति–भृगुर्ह वै वारुणिरिति । 'अतिमेने' अतिक्रान्तमात्मानं मन्यते स्मेत्यर्थः । तद्ध वरुण इत्यादि । 'तत्' अतिक्रमणं 'वरुणः' 'विदाञ्चकार' ज्ञातवान् । 'विद्यया' खलु 'मा' अयं पुत्रः 'अतिमन्यते' अतिशयितमात्मानं मन्यत इति ॥ १ ॥

अथ तस्य पुत्रस्य अहङ्कारं खण्डयितुं प्रागादिदिक्षु गत्वा तत्रत्यं दृष्टं ममाचक्ष्वेति पुत्रं नियुङ्क्ते–स होवाचेति । पुत्रकेति "अनुकम्पायाम्"–(पा. सू. ५।३।७६) इति कन् । हे पुत्रक ! प्राङ्मुखः सन् प्राचीं दिशं 'व्रजतात्' व्रज । "तुह्योस्तातङ्" (पा. सू. ७।१।३५) इति तातङादेशः । 'तत्र' प्राच्यां दिशि 'यत्पश्येः' यद्वस्तु द्रक्ष्यसि, तत् दृष्ट्वा 'दक्षिणा व्रजतात्' दक्षिणां दिशं गच्छेत्यर्थः । पूर्ववत् योजना । एतयोरित्यादि । उदीच्यां दिशि प्रस्थितं दृष्ट्वा अनन्तरमेव 'एतयोः पूर्वयोः' प्रत्यगुदग्देशयोः 'उत्तरमनु' प्राप्य दृष्ट्वा 'अवान्तरदेशं व्रजतात्' । तत्रावान्तरदेशे 'यत् पश्येः' । 'तत्' प्रागादिदिक्षु दृष्टं 'आचक्षीथाः' अवब्रूहि ॥ २ ॥

इत्थं वरुणेन नियुक्तः 'सः' भृगुः 'ततः' अनन्तरमेव प्रागादिदिक्षु पर्यटनं कृतवानित्याह–स ह

वत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पुर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः सम्वृश्चम्पर्व्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त तानिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति काऽति पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥

स ह ततऽ एव दक्षिणा प्रवव्राज । (जे) एद्द पुरुषैः पुरुषान्पुर्व्वाण्ये- षाम्पर्व्वशः सङ्कृत्तम्पर्व्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति स होवाच भीष्मम्वत भोः पुरुषान्वाऽ एतत्पुरुषाः पुर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः सङ्कृत्तम्प- र्व्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थम्वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त

इदं तवेदं ममेति । स होवाच–भीष्मं बत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्च्य पर्वशो व्यभक्षतेति । ते होचुः–इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच–अस्तीह प्रायश्चित्ती ३ रिति । अस्तीति । काऽति । पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥

स ह तत एव दक्षिणा प्रवव्राजेद्द पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो विभजमा- नान्, इदं तवेदमममेति । स होवाच–भीष्मं बत भोः पुरुषान् वा एतत् पुरुषाः पर्वाण्येषां

तत एवेत्यादिना । 'प्रवव्राजेत्' प्रवव्राजेव । एद्धन्नोऽवधारणे । इशब्दश्चार्थे । तत् पूर्वस्यां दिशि गजि वा इदमद्राक्षीदित्याह–पुरुषैः पुरुषानिति । 'एषां' पुरुषाणां सर्वाणि 'पर्वाणि' वपूंषि अवयवसंधीन् 'पर्वशः संवृश्चम्' पर्वणि पर्वणि संवृश्च्य सञ्छिद्य 'पर्वशः' एकैकं पर्व 'तवेदं ममेदं' इत्यन्ये. 'पुरुषैः' 'विभजमानान् पुरुषान्' प्राच्यां दिशि दृष्ट्वा 'स' खलु भृगुः 'उवाच' उक्तवान् । बतेति खेदे । 'भीष्मं' भयंकरं खलु एतत् भो पुरुषाः ! एवं भयकारणं दृष्टं विधत्ते–'पुरुषाः' यूयं अन्यान् 'पुरुषान् पर्वशः' पर्वणि इद तवेदं ममेति 'व्यभक्षत' विभक्तवन्तः स्थ । किं कृत्वा 'एषां पुरुषाणां' 'पर्वाणि' अवयवसंधीन् । 'पर्वशः' पर्वणि पर्वणि 'संवृश्च्य' सवृश्च्य । इति भृगुणोक्ते सर्वे 'ते' विभक्तारः पुरुषा जनास्तं प्रत्यूचुः– 'इमे' विभज्यमाना: पुरुषाः 'इत्थमेव अस्मान्' 'अमुष्मिन्' परस्मिन् 'लोके' 'असचत' प्रासक्तः " षच समवाये " (धा. पा. भ्वा. आ. १०२२) इति धातुः । अतस्तान् वैरनिर्यातनार्थं इदमिदानीं 'वयं' इहास्मिन् लोके 'प्रतिसचामहे' कृत-प्रथनस्य प्रत्यर्पणेन सम्बन्धामह इत्यर्थः । एवमुक्ते सति 'स' खलु भृगुस्तान् उक्तवान् । इहास्मिन् विषये का अस्ति प्रायश्चित्तिरिति । प्रश्नार्थे प्लुतिः । 'सा अस्तीति' तस्य प्रतिवचनम् । पुनः पृष्टवान्–काऽसीति । अस्मद्बुद्धिमतिक्रम्य वर्तमाना सा प्रायश्चित्तिः का किंरूपेत्यर्थः । पितेति प्रतिवचनम् । हे भृगो ! 'ते' तव 'पिता वेद' तां प्रायश्चित्तिं जानाति । एवमुत्तरेष्वपि पर्या- येषु द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

पर्वशः संकर्तमिति । " कृती छेदने " (धा. पा. तु. प. १५४) इति धातुः । अस्मात् णमुल् । पर्वणि पर्वणि सम्यक् कर्तनं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं पूर्वेण ॥ ४ ॥

तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ४ ॥

स ह ततऽ एव प्रत्यङ्प्रवव्राज । (जे) एद्व पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनाऽ अदन्तीति ते होचुरित्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ५ ॥

स ह ततऽएवोदङ्प्रवव्राज । (जे) एद्व पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयतऽआक्रन्दयद्भिरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाऽआक्रन्दयतऽआक्रन्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्थम्वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति स होवाचाऽस्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ६ ॥

पर्वशः संकर्त्य पर्वशो व्यभक्षतेति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥

स ह तत एव प्रत्यङ् प्रवव्राजेद्व पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनास्तूष्णीमासीनैरद्यमानान् । स होवाच-भीष्मं बत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीना अदंतीति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ५ ॥

स ह तत एवोदङ् प्रवव्राजेद्व पुरुषैः पुरुषानाक्रंदयत आक्रंदयद्भिरद्यमानान् । स होवाच-भीष्मं बत भोः पुरुषान् वा आक्रंदयत आक्रंदयंतोऽदंतीति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ६ ॥

एवं दक्षिणस्यां दिशि गमनमुक्त्वा अनंतरं प्रतीच्यां दिशि आह-स ह तत एवेति । 'तत' दक्षिणदिग्गमनानंतरमेव । 'स' खलु भृगुः प्रत्यङ्मुखः सन् प्रतीचीं दिशं 'प्रव्राज' इत्यादि पूर्ववत् । तूष्णीमासीनानिति । 'तूष्णीं' वाग्व्यवहारपरित्यागेन उपविशतः पुरुषान् तथाविधपुरुषैरद्यमानानित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ उदीच्यां दिशि प्रव्रजनं विवक्षुः-स ह तत एवेति । 'उदङ्' उदङ्मुखः । आक्रंदयत इत्यादि । आक्रंदनं आक्रोशनं कुर्वतः पुरुषान् तादृशैः 'पुरुषैः' 'अद्यमानान्' भक्ष्यमाणानित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

स ह तत एवैतयोः पूर्वयोः । (कु) उत्तरमन्ववान्तरदेशम्प्रपेदे तद्ध स्त्रियौ कल्याणीञ्चातिकल्याणीञ्च तेऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ तᳫं हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य संविवेश तᳫं ह पितोवाचाधीष्व स्वाध्यायं कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीषऽइति स होवाच किमध्येष्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वरुणो विदाञ्चकाराद्वयगाऽइति ॥७॥

स होवाच । यान्वै तत्प्राच्यां दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः सम्वृश्चं पर्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति वनस्पतयो वै

स ह तत एवैतयोः पूर्वयोक्तरमन्ववान्तरदेशं प्रपेदे । तद्ध स्त्रियौ कल्याणीं चातिकल्याणीं च । ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ । तं हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेद । स हेत्य संविवेश । तं ह पितोवाच—अधीष्व स्वाध्यायम् । कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीष इति । स होवाच किमध्येष्ये, न किंचनास्तीति । तद्ध वरुणो विदाञ्चकार—अद्रवद्वा इति ॥ ७ ॥

स होवाच—यान् वै तत् प्राच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्चं

अथ पूर्वोक्तावान्तरदेशस्य मध्ये दर्शयति—स ह तत एवेति । 'स' खलु भृगुः उदग्गमनानन्तरमेव 'एतयो' पूर्वोक्तयोर्दिशो । उत्तरभागमवान्तरदेशं 'अनु' लक्ष्य 'प्रपेदे' प्रतिगाम । तत्र खलु संस्थिता 'कल्याणी' शोभना 'अतिकल्याणी' चातिशोभना द्वे स्त्रियावद्राक्षीत् । 'ते अन्तरेण' । "अन्तरान्तरेण युक्ते" (पा सू. २ । ३ । ४) इति द्वितीया । कश्चित् 'पुरुषः' 'पिङ्गाक्षः' पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्येति "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" (पा सू ५ । ४ । ११३) इति षच् समासान्तः । 'दण्ड-पाणिः' दण्डहस्तः । 'तस्थौ' स्थितवान् । तं हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेदेति । 'तं' पुरुषं 'दृष्ट्वा' 'भीर्विवेद' भीतिं लब्धवान् । "विद्लृ लाभे" (धा पा तु उ १५१) इत्यस्माल्लिट् । भीरिति "सुपां सुलुक्" (पा सू ७ । १ । ३९) इति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । एवं खलु दिक्षु उपक्रमेण दृष्ट्वा अन्तरावान्तरदेशे शोभनाशोभनयोः स्त्रियोर्मध्ये स्थितं भयंकरं पुरुषविशेषं च दृष्ट्वा भीतः स किं कृतवान् इति तदाह—स हेत्यादि । 'स' खलु । पश्चात् निवृत्य प्राप्य 'संविवेश' सम्यक् शयनं कृतवान् । एवं सति । पुत्रस्य भृगोः अहंकारमदनाय तस्मै उपदिदिक्षन्नाह—तं हेति । 'तं' खलु भृगुं पिता वरुणः 'उवाच' उक्तवान् । किमिति 'हे पुत्र' 'स्वाध्यायं' स्वशाखामधीष्व पठ । 'कस्मात्' 'स्वाध्यायं' 'नाधीषे' न पठसि । "इङ् अध्ययने" (धा पा अ आ ३६) इति धातुः । एवं पित्रा उक्ते पुत्रस्य प्रतिवचनं दर्शयति—स होवाचेति । 'स' खलु पुत्रः 'उवाच' उक्तवान् । 'किमध्येष्ये' किमध्ययनं करिष्यामि । 'किंचन' किमपि अवगतिरध्येतव्यं मम न स्फुरति । तद्ध वरुणा इति । तदनु भृगुणा एवमुक्ते सति वरुणस्तस्याभिप्रायं 'विदाञ्चकार' ज्ञातवान् । 'अद्रावै' अयमागतः आहितं बहु त्वमसि ॥ ७ ॥

अथ तेन भृगुणा प्राच्यादिदिक्षु यद् यद् दृष्टं तस्मै तस्योत्तरं दर्शयति—स होवाचेति । 'स' खलु

तेऽ अभूवन्त्स यद्वनस्पतीनाथ्ँ समिधमादधाति तेन वनस्पतीनवरुन्धे तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

(ख) अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्तम्पर्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति पशवो वै तेऽ अभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन पशूनवरुन्धे तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

(ख) अथ यानेतत्प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्नोषधयो वै ताऽ अभूवन्त्स यत्तृणेनावज्योतयति तेनौषधीरवरुन्धे तेनौषधीनां लोकं जयति ॥ १० ॥

पर्वशो विभजमानान्, इदं तवेदं ममेति । वनस्पतयो वै ते अभूवन् । स यद्वनस्पतीनां समिधमादधाति । तेन वनस्पतीनवरुन्धे । तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्त्तं पर्वशो विभजमानान्, इदं तवेदं ममेति । पशवो वै ते अभूवन् । स यत् पयसा जुहोति । तेन पशूनवरुन्धे । तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

अथ यानेतत् प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् तूष्णीमासीनान् तूष्णीमासीनैरद्यमानान्, ओषधयो वै ता अभूवन् । स यत् तृणेनावज्योतयति । तेनौषधीरवरुन्धे । तेनौषधीनां लोकं जयति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयतऽ आक्रन्दयद्भिरद्यमानानापो वै ताऽ अभूवन्त्स यदपः प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्धे तेनापां लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ येऽ एते स्त्रियावद्राक्षीः । कल्याणीञ्चातिकल्याणीञ्च सा या कल्याणी सा श्रद्धा स यत्पूर्वामाहुतिञ्जुहोति तेन श्रद्धामवरुन्धे तेन श्रद्धाञ्जयत्यथ याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिञ्जुहोति तेनाश्रद्धामवरुन्धे तेनाश्रद्धाञ्जयति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यऽ एते । सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरस्यात्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्स्रुच्यपऽआनीय यन्निनयति तेन क्रोधमव-

---

अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषानाक्रंदयत आक्रंदयद्भिरद्यमानान् । आपो वै ता अभूवन् । स यदपः प्रत्यानयति । तेनापोऽवरुंधे । तेनापां लोकं जयति ॥ ११ ॥

अथ ये एते स्त्रियावद्राक्षीः कल्याणीं चातिकल्याणीं च । सा या कल्याणी सा श्रद्धा । स यत्पूर्वामाहुतिं जुहोति । तेन श्रद्धामवरुंधे । तेन श्रद्धां जयति । अथ याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा । स यदुत्तरामाहुतिं जुहोति । तेनाश्रद्धामवरुंधे । तेनाश्रद्धां जयति ॥ १२ ॥

अथ य एते सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दंडपाणिरस्यात् । क्रोधो वै सोऽभूत् । स यत्

अथोत्तरदिशि दृष्टस्य स्वरूपमुपदिशति–अथ यानेतदिति । 'अथ यान्' पुरुषान् 'उदीच्यां दिशि अद्राक्षीः' । कथंभूतान् 'आक्रन्दयत' आक्रन्दनमाक्रोशनं कुर्वाणान् 'आक्रन्दयद्भिः' आक्रोशनं कुर्वद्भिः अन्यैः 'पुरुषैः' 'अद्यमानान्' भक्ष्यमाणान् । आपो वै ता इत्यादि । तथाविधा आक्रन्दयद्भिरद्यमानाः पुरुषाः 'आपः' खलु 'ता अभूवन्' । सर्वप्राणिभिरुपभुज्यमाना आप एव आक्रन्दय पुरुषरूपेण दृष्टा इत्यर्थः । अथ तासामवरोधोपायमाह–स यदप इति । 'स' यजमान अग्निहोत्रसाधने तप्ते पयसि 'अपः' उदकं 'प्रत्यानयति' उपशमयितुं यदस्मिन् 'तेन' ताः 'अपः अवरुन्धे' ॥ ११ ॥

अथ ये अन्तरदिशि स्त्रियौ दृष्टे तयोः स्वरूपमाह–अथ ये एते इति । तत्र 'या' 'कल्याणी' शोभना स्त्री दृष्टा 'सा श्रद्धा' श्रुतिस्मृत्युदितकर्मस्वास्तिक्यरूपा देवता । तस्या अवरोधोपायमाह–स यत्पूर्वामिति । अग्निहोत्रकर्मणि या पूर्वाहुतिः, तया श्रद्धा प्राप्यत इत्यर्थः । 'अथ या अतिकल्याणी' अशोभना स्त्री दृष्टा 'सा अश्रद्धा' श्रद्धाभावरूपा देवता । तस्या अवरोधोपायमाह–स यदुत्तरामिति । अग्निहोत्रकर्मणि या उत्तरा आहुतिर्हूयते, तया निन्दितकर्मविषयामश्रद्धां पुरुषः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैनयोर्मध्ये स्थितस्य पुरुषस्य स्वरूपमाह–अथ य एते इति । 'आस्थात्' स्थितवान् । 'स कृष्णः' 'पुरुषः' 'क्रोधः अभूत्' । क्रोधरूपा देवतेत्यर्थः । तस्य अवरोधोपायमाह–स यदिति । 'सः' यज-

रुन्धे तेन क्रोधञ्जयति स य एवं विद्वानग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्वं जयति सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-४ ॥ (६. १.) ॥

जनको ह वै वैदेहः । (हो) ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनाऽऽरुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान्होवाच कथं कथमग्निहोत्रं जुहुथेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयः । (यो) घर्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै घर्मस्तं सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्मस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति

स्रुच्यप आनीय प्रतिनयति । तेन क्रोधमवरुंधे । तेन क्रोधं जयति । स य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तेन सर्वं जयति । सर्वमवरुंधे ॥ १३ ॥

जनको ह वैदेहो ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनाऽऽरुणेयेन, सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना, याज्ञवल्क्येन, तान्होवाच कथं कथमग्निहोत्रं जुहुथेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयः । घर्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यंदमानावन्योऽन्यस्मिन् जुहोमीति । कथं तदिति । आदित्यो वै घर्मः । तं सायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वै घर्मः । तं प्रातरादित्ये

प्रान अग्निहोत्रकरणे आहवनीयेऽग्निमनन्तरं स्रुचि 'अग्निहोत्रहवण्याम्' 'अप' आनीयोदकमानिष्य 'निनयति' निवनाति यदस्मि तेन क्रोधमवरुन्धे' स्वाधीन करोति । कृत्वा च तं क्रोधं 'जयति' निराकरोति। एवमाख्यायिकया पितापुत्रसंवादेन अग्निहोत्रमन्तरेणा समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिलोकजयप्राप्तिरुक्ता । एतद्विदुषोऽप्यस्त्वत्याह—स य एवं विद्वानिति । तेनाग्निहोत्रेण विद्यासहितेन । सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ६ । १) ॥

'तथा अग्निहोत्रहोमे पूर्वोक्तयोराहुत्योः स्वर्गप्राप्तिविषयां विद्यां वक्तुमाख्यायिका प्रस्तूयते—जनको ह वै वैदेह इत्यादिना । 'धावयद्भिः' इतस्ततो धावद्भिः ब्राह्मणैः 'समाजगाम' सङ्गतो बभूव । तान् ब्राह्मणानाह—श्वेतकेतुनेति । 'श्वेतकेतुः' नामारुणेः पुत्रः । 'सोमशुष्मः' नाम सत्ययज्ञस्य पुत्रः कश्चित् । याज्ञवल्क्यस्तृतीयः । एवमेतैस्त्रिभिः सङ्गतो जनकः अग्निहोत्रविषयं विचारं कृतवान् इत्याह—तान् होवाचेति । 'तान्' श्वेतकेतुप्रमुखान् ब्राह्मणान् 'उवाच' उक्तवान् । हे ब्राह्मणाः ! यूयं केन प्रकारेण अग्निहोत्राख्यं होमं कुरुथ । तत्सर्वं ब्रूत यूयं ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं श्वेतकेतुनोक्तं प्रतिवचनं दर्शयति—स होवाचेति । घर्मावेवेत्यादि । श्वेतकेतुवाक्यम् । हे 'सम्राट्'

यऽएवं जुहोतीत्यन्नस्यऽएव श्रिया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयतीति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । (स्ते) तेजऽ एव सम्राडहं तेजसि जुहोमीति कथन्तदित्यादित्यो वै तेजस्तꣳ सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति यऽ एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयतीति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) यदहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छाम्यादित्यम्वाऽअस्तं यन्तꣳ सर्वे देवाऽ अनुयन्ति ते मऽएत-

---

जुहोमीति । किं स भवति । य एवं जुहोतीति । अन्नस्य एव श्रिया यशसा भवति । एतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥ २ ॥

अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । तेज एव सम्राट् । अहं तेजसि जुहोमीति । कथं तदिति । आदित्यो वै तेजः । तं सायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वै तेजः । तं प्रातरादित्ये जुहोमीति । किं स भवति । य एवं जुहोतीति । तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवति । एतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥ ३ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निहोत्रमुद्धरामि । अग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छामि । आदित्यं वा

मग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोपावर्तन्तेऽथाहम्पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीन्दोह-यित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्प्पयामीति त्वन्नेदिष्ठं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्या-मीमाꣳसिष्ठा धेनुशतं ददामीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्ति न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥

ते होचुः । (३) अति वै नोऽयꣳ राजन्यबन्धुरवादीद्धन्तैनम्ब्रह्मोद्य-माह्वयामहाऽ इति स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयꣳ स्मो राजन्य-

---

अस्तं यंतं सर्वे देवा अनुयन्ति । ते म एतमग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोपावर्तंते । अथाहं पात्राणि निर्णिज्यो पवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्यन् पश्यतस्तर्पयामीति । त्वं नेदिष्ठं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमां-सिष्ठाः । धेनुशतं ददामीति होवाच । न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुन-रावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनम्, इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयाचकार ॥ ४ ॥

ते होचुः–अति वै नोऽयं राजन्यबंधुरवादीत् । हंत ! एनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः–ब्राह्मणा वै वय स्मः । राजन्यबंधुरसौ । यद्यमुं वयं जयेम, कमजैष्मेति ब्रूयाम ।

आहवनीयमग्निं गार्हपत्यादहमुद्धरामि । तत्तदानीं ‘ कृत्स्न ’ अग्नौ आगमसहितं ‘ अग्निहोत्रमेव ’ ‘ उपस्थामि ’ उद्गृह्णामि । एतदेवोपमन प्रतिपादयति–आदित्य वा अस्तं यंतमित्यादिना । ‘ अस्त ’ गच्छंतमादित्य अन्वे ‘ सर्वे देवा ’ ‘ अनुयन्ति ’ अनुगच्छंति । ‘ ते ’ सर्वे मदीयमेवमग्निमुद्धृत ‘ दृष्ट्वा ’ नूनमस्मदग्नि-होत्र होष्यत्यन्यभिप्रायेण पुनरावर्तंते । ‘ अथ ’ तेषु उपावृत्तेषु ‘ अह पात्राणि ’ स्रुक्स्रुवादीनि ‘ निर्णिज्य ’ प्रक्षाल्य ‘ उपवाप्य ’ निधाय ‘ अग्निहोत्रीं ’ गा ‘ दोहयित्वा ’ ‘ पश्यन् ’ सन् तान् देवान् साक्षीभूतान् पश्यतस्तान् हविषा ‘ तर्पयामि ’ इत्येव याज्ञवल्क्येन स्वाभिमते अग्निहोत्रस्वरूपे अभिहिते जनकेन यत् स्वमत तद्दर्शयति–हे याज्ञवल्क्य ! त्व ‘ नेदिष्ठ ’ अन्तिकतम अतिशयेन सम्यक् ‘ अग्निहोत्रस्य ’ स्वरूप ‘ अमी मासिष्ठा ’ विचारितवानसि । “ मान पूजायाम् ” (धा. पा भ्वा प ९९७) इत्यस्मात् “ मान्बधदान्शान्भ्य ”(पा. सू. ३।१।६) इति सन्, अभ्यासस्य च दीर्घत्वम् । ‘ मानेर्जिज्ञासायाम् ” (पा. सू ३।१।६ वा.) इति परिगणनात् विचारार्थता । हे याज्ञवल्क्य ! विदुषे तुभ्य धेनूना शत पारितोषिक ‘ ददामि ’ ‘ इति ’ खलु तदानीं जनक ‘ उवाच ’ । एव त्रिषु ब्राह्मणेषु स्वाभिमतमग्निहोत्ररूपमुक्तवत्सु जनक स्वाभिमत उत्क्रान्तिगत्यादिक याज्ञवल्क्योऽपि न जानातीत्यनुक्रामति–न त्वेवैनयोरिति । तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति । नैव ‘ अनयो ’ अग्निहोत्राहुत्योर्याज्ञवल्क्य ! त्व ‘ उत्क्रांति ’ उत्क्रमणरूप जानासि । ‘न गति’ गमनम् । ‘ प्रतिष्ठा ’ अनयोरास्पद न जानासि । तृप्तिस्तर्पणम् । ‘ पुनरावृत्ति ’ पुनरावर्तनम् । प्रतिलक्ष्योत्थानशील प्रत्युत्थायी तादृशलोक न जानासीति सर्वत्र सबध । एवमुक्त्वा ‘ रथमास्थाय ’ अनुरुह्य जनक ‘ प्रधावयाचकार ’ स्वा पुरी प्रति जगामेत्यर्थ ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा यानमारुह्य निर्गते राजनि क्रुद्धा ब्राह्मणा किं कृतवन्त इत्याह–ते होचुरित्यादिना । निष्ठो

बन्धुरसौ यद्यमुम्वयञ्जयेम कमजैष्मेति ब्रूयामाथ यद्ययमस्माञ्जये-
द्ब्राह्मणान्राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्म्मेदमादृढ्वमिति तद्धास्य जज्ञु-
रथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तᳪं हान्वाजगाम स
होवाचाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदिता३ इत्यग्निहोत्रᳪं सम्राडिति ॥ ५ ॥

ते वाऽ एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्क्रामतः । (स्ते) तेऽ अन्तरिक्षमावि-
शतस्तेऽ अन्तरिक्षमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते वायुᳪं समिधम्मरीचीरेव शुक्ला-
माहुतिन्तेऽ अन्तरिक्षन्तर्प्पयतस्ते ततऽ उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

अथ यद्ययमस्मान् जयेत् । ब्राह्मणान् राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुः । मेदमादृढ्वमिति । तद्धास्य जज्ञुः । अथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयाञ्चकार । तं हान्वाजगाम । स होवाच । अग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदिता३मिति । अग्निहोत्रं सम्राडिति ॥ ५ ॥

ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः । ते अंतरिक्षमाविशतः । ते अंतरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते । वायुं समिधम् । मरीचीरेव शुक्लामाहुतिम् । ते अंतरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

राजन्य 'राजन्यबन्धु' । जातिवशात् तस्य निकृष्टत्वात् । 'अथ' 'यद्यमुम्' 'न' अस्माकं मध्ये 'अजैष्म' इति अस्मत्... 'अस्य' 'अप्रवादीत्' अस्मत्... 'कम्' इति वदेत् । 'तम्' राजन्यबन्धुम् । 'अजैष्म' इति विशेषं वदितुं 'आह्वयामहै' । तत्र चाग्निहोत्रे... मविष्यन्तीत्यभिप्रायः । स होवाचेत्यादि । तेषां मध्ये 'स' 'मधु' 'याज्ञवल्क्यः' उवाच 'उक्तवान्' । वयं ब्राह्मणा गत्वा पृच्छाम । 'असौ' जनकः क्षत्रियः । 'यदि अमुं' जनकं ब्रह्मोद्येन 'वयं जयेम' । तर्हि 'कं' पुरुषं 'अजैष्मेति ब्रूयाम' । वर्णतो निकृष्टत्वादस्माभिर्विजितुमनर्ह इत्यर्थः । 'यदि' चासौ जनक एवास्मान् 'जयेत्' । तदा 'राजन्यबन्धुः' क्षत्रियः 'ब्राह्मणान् अजैषीत्' 'इति नः' अस्माकं 'अयशः' सर्वे जना ब्रूयुरित्यर्थः । अत 'इदं' ब्रह्मोद्याख्यानं 'मा आदृढ्वम्' नाद्रियध्वमित्यर्थः । कथं तर्हि राजन्यबन्धोः प्रश्नं जानीम इति विचार्य तत्कारणं कथयन्ति इत्याह—तद्धास्येति । अस्य जनकस्याभिप्रायं ज्ञातवन्त इत्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति— अथ ह याज्ञवल्क्य इति । 'अथ' एवंविचारानन्तरमेव 'याज्ञवल्क्यः' महर्षिः स्वकीयं रथमास्थाय 'अनुप्रधावयाञ्चकार' शीघ्रमनुजगाम । 'तं' जनकं 'अन्वाजगाम' अनुप्राप । 'स' च गत्वा आगतं याज्ञवल्क्यं दृष्ट्वा च उक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ! किमग्निहोत्रं 'वेदितुं' ज्ञातुं आगतोऽसीति । प्रश्नार्थे वाक्यस्य प्लुतः । हे 'सम्राट्' 'अग्निहोत्रं' वेदितुं आगतोऽस्मीति याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ५ ॥

अथ जनकः प्राक् अग्निहोत्रे आत्मना उत्पन्नान् प्रश्नान् पृष्टवान् तस्मै याज्ञवल्क्याय कथयति—ते वा एते इति । 'ते' तथा उक्ते 'एते' सायंप्रातःकालीने अग्निहोत्राहुती 'हुते' अग्नौ प्रक्षिप्ते सत्यौ 'उत्क्रामतः' ऊर्ध्वं गच्छतः । 'ते अन्तरिक्षं' लोकं 'आविशतः' प्रविशतः । अनन्तरं 'ते' आहुती अन्तरिक्षलोकमेव आहवनीयमग्निं 'कुर्वाते' । अन्तरिक्षलोकस्याहवनीयत्वे तत्र यो वायुः तं 'वायुं' समिद्रूपेण कुरुतः । तथा मरीचयः सूर्यरश्मयः । ता एव 'शुक्लां' निर्मलां 'आहुतिं' कुरुतः । एवंभूते 'ते' आहुती 'अन्तरिक्षं' लोकं 'तर्पयतः' । तस्मादन्तरिक्षात् 'ते' आहुती 'उत्क्रामतः' निष्क्रम्य ऊर्ध्वं गच्छतः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते द्विवमाविशतः । (स्ते) ते द्विवमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते ऽआदित्यꣳ समिधञ्चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिन्ते द्विवन्तर्प्पयतस्ते ततऽआवर्त्तेते ॥ ७ ॥

तेऽ इमामाविशतः । (स्तेऽ) तेऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्व्वातेऽअग्निꣳ समिधमोपधीरेव शुक्रामाहुतिन्तेऽ इमान्तर्प्पयतस्ते ततऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते पुरुषमाविशतः । (स्त) तस्य मुखमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते जिह्वाꣳ समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते पुरुषन्तर्प्पयतः स यऽ एवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति ते ततऽउत्क्रामतः ॥ ९ ॥
[अर्द्धप्रपाठकः ॥ कं० ९१ ॥]

ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधम् । चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिम् । ते दिवं तर्पयतः । ते तत आवर्तेते ॥ ७ ॥

ते इमामाविशतः । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते । अग्निं समिधम् । ओषधीरेव शुक्रामाहुतिम् । ते इमां तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः ॥ ८ ॥

ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वाते । जिह्वां समिधम् । अन्नमेव शुक्रामाहुतिम् । ते पुरुषं तर्पयतः । स य एवं विद्वानश्नाति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । ते तत उत्क्रामतः ॥ ९ ॥

उत्क्रम्य च 'ते' आहुती 'दिव' द्युलोकं स्वर्गाख्यं 'आविशत'। ते दिवमेवेत्यादि । पूर्वेण समानार्थम् । अत्रोत्क्रामत इति उत्क्रान्तिरुक्ता । अन्तरिक्षमाविशत इति गतिरुक्ता । अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते इत्यादिना प्रतिष्ठा उक्ता । अन्तरिक्षं तर्पयत इति तृप्ति । अथ पुनरावृत्तिं कथयति । द्युलोकस्य प्रीणनानन्तरं ततस्तस्मात् द्युलोकात् 'ते' आहुती 'आवर्तेते' ॥ ७ ॥

आवर्तमाने च ते 'इमां' पृथिवीं 'आविशत'। ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते इत्यादि व्याख्यातप्रायम् । भूमिरेवाहवनीयोऽग्निः । तदधिष्ठाता अग्निरेव समित् । तत्रत्या ओषधय एव शुक्रा शुक्ला आहुतिः । ईदृशी 'ते' आहुती 'इमां' पृथिवीं 'तर्पयत' ततस्तस्याः पृथिव्याः सकाशात् 'ते' आहुती 'उत्क्रामतः' ॥ ८ ॥

उत्क्रम्य च 'ते' पुरुषं प्रविशतः । 'तस्य' मुखमेवाहवनीयोऽग्निः । जिह्वैव समित् । तेन भुज्यमानमन्नमेव शुक्रा शुक्ला आहुतिः । एतद्वेदनस्यावान्तरफलमाह—स य एवं विद्वानिति । एवमनेन प्रकारेण मुखादेराहवनीयादिरूपतां जानन् 'अश्नाति'। 'अस्य' पुरुषस्य तत्सर्वमग्निहोत्रात्मकमेव 'हुतं' भवति । ते तत उत्क्रामत इत्यादि । 'ततः' पुरुषात् 'ते' आहुती 'उत्क्रामतः' ॥ ९ ॥

(स्ते) ते स्त्रियमाविशतः । (स्तु) तस्याऽ उपस्थमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते धारकाꣳ समिधन्धारका ह वै नामैषैतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयाञ्चकार रेतऽ एव शुक्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्प्पयतः स यऽ एवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थाय्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परतरमस्तीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नऽ एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति ततो ब्रह्मा जनकऽ आस ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११–४–५ ॥ (६. २.) ॥

ते स्त्रियमाविशतः । तस्या उपस्थमेवाहवनीयं कुर्वाते । धारकां समिधम् । धारका ह वै नामैषा । एतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयाचकार । रेत एव शुक्रामाहुतिम् । ते स्त्रियं तर्पयतः । स य एवं विद्वान् मिथुनमुपैति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । यस्ततः पुत्रो जायते । स लोकः प्रत्युत्थायी । एतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य ! नातः परतरमस्ति, इति होवाच । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स होवाच—कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति । ततो ब्रह्मा जनक आस ॥ १० ॥

' ते स्त्रियमाविशत ' । तत्राप्याहवनीयादीन् संपादयति—तस्या उपस्थमेवेति । स्त्रियाः संबन्धि यत्प्रजननं स आहवनीयोऽग्निः । ' धारकां समिधम् ' इति । तस्य प्रजननस्य या धारका श्रोणिः ताम् ' समिधं कुर्वाते ' । धारकाख्या निरुक्ति—धारका ह वा इति । एतया खलु श्रोण्या पुरा प्रजापतिः ' प्रजा धारयाचकार ' धारितवान् । अत अस्या धारयत्यनयेति व्युत्पत्त्या धारकेति नाम संपन्नम् । तस्मिन्नुपस्थरूपे आहवनीयेऽग्नौ रेत एव ' शुक्रा ' निर्मला ' आहुति ' एवं तेऽग्निहोत्राहुत्या स्त्रियमाविश्य ताः ' स्त्रियं तर्पयतः ' प्रीणयतः । एतद्वेदनस्य फलमाह—स य एवं विद्वानिति । उपस्थादेराहवनीयादिरूपतां ' विद्वान् ' जानन् य मिथुनमुपैति ' स्त्रियमुपगच्छति । ' अस्य ' तदग्निहोत्रमेव ' हुतं भवति ' । तदनन्तरं स्त्रियाः सकाशात् ' यः पुत्रो जायते ' ' स ' प्रत्युत्थानशीलो लोकः । एतेन तं लोकं प्रत्युत्थापितवानिति प्रागुक्तमतिदिष्टं भवति । एवं जनकः स्वाभिमतमग्निहोत्राहुत्योरुत्क्रान्त्यादिकं प्रतिपाद्य उपसंहरति—एतदग्निहोत्रमिति । अस्मदुक्तप्रकारेणानुष्ठीयमानमेतदेवाग्निहोत्रं कर्म । हे याज्ञवल्क्य ! अतोऽस्मात् ' परतरम् ' अधिकं 'नास्तीति होवाच' एवं जनकेनाग्निहोत्रस्वरूपविशेषे कथिते सति ' तस्मै ' जनकाय ' याज्ञवल्क्यः ' महर्षिः तुष्टः सन् ' वरं ददौ ' । जनकः स्वाभिमतं वरं प्रार्थयते—स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य ! ' त्वयि ' मम ' कामप्रश्न ' एव ' यथाकामं प्रश्न ' एवाऽसत् ' भवति । प्रष्टव्याप्रष्टव्यविभागो मा भूदित्यर्थः । ' ततः ' याज्ञवल्क्यवरप्रदानादनन्तरं ' स ' जनकः ' ब्रह्मा ' ब्रह्मिष्ठः समभूत् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ६ । २) ॥

जनको ह वैदेहः । (हो) बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे स ह गवाꣳ सहस्रमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥ १ ॥

स होवाच । याज्ञवल्क्योऽर्वाचीरेताऽ इति ते होचुस्त्वꣳ स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीऽ३ऽ इति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामाऽएव वयꣳ स्मऽ इति ॥ २ ॥

ते होचुः । को नऽ इमम्प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच त्वाꣳ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणाऽउल्मुकावक्षयणमक्रताऽ३ऽइति ॥ ३ ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । स ह गवां सहस्रमवरुन्धन्नुवाच । एता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥ १ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः—अर्वाचीरेता इति । ते होचुः । त्वं स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । स होवाच—नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय, गोकामा एव वयं स्म इति ॥ २ ॥

ते होचुः—को न इमं प्रक्ष्यतीति, स होवाच विदग्धः शाकल्यः—अहमिति । तं ह प्रतिख्यायोवाच । त्वां स्विच्छाकल्य ! ब्राह्मणा उल्मुकावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ ३ ॥

अथ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपतां विजिगीषुकथामुखेन विवक्षुः आख्यायिकां प्रस्तौति—जनको ह वैदेह इति । विदेहदेशानां राजा 'वैदेहः' । बहुदक्षिणेनेति । सहस्रसर्ववेदसदक्षिणेनेत्यर्थः । 'यज्ञेन ईजे' इष्टवान् । यजेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । स ह गवामित्यादि । 'सः' खलु जनकः 'गवां सहस्रं' यज्ञसभायाम् 'अवरुन्धन्' स्थापयन्नुवाच । हे ब्राह्मणाः ! 'वः' युष्माकं मध्ये 'यो ब्रह्मिष्ठः' ब्रह्मनिष्ठो विद्यातिशयवान् । 'स एताः' सहस्रसंख्याका गाः 'उदजताम्' उत्क्षिपतु स्वगृहं गमयत्वित्यर्थः । "अज गतिक्षेपणयोः" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति धातुः ॥ १ ॥

एवं स राज्ञो वाक्यमाकर्ण्य याज्ञवल्क्यो मदीयं गृहं प्रति एता गावः प्रस्थापनीया इत्युक्तवानित्याह—स होवाचेति । 'अर्वाचीः' अस्मदभिमुखाः 'एताः' गाः उदजतामित्यनुषङ्गः । एतत् याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धानाम् अन्येषां ब्राह्मणानां वचनं दर्शयति—त्वं स्विदिति । हे याज्ञवल्क्य ! 'नः' अस्माकं मध्ये 'त्वं स्वित्' स्विदिति वितर्के । त्वं किं ? 'ब्रह्मिष्ठोऽसि' ब्रह्मवित्तमोऽसि इति "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" (पा. सू. ८ । २ । १०४) इति निन्दायां प्लुतिः । एवमभिक्षिप्ते सति याज्ञवल्क्येन यदुक्तं तद्दर्शयति—स होवाचेति । युष्माकं मध्ये 'ब्रह्मिष्ठाय' नमोऽस्तु । 'गोकामा एव वयं' केवलं 'स्मः' भवाम इति ॥ २ ॥

एवमुपहसिते सति अन्यैर्ब्राह्मणैर्यत् कृतं तदुपन्यस्यति—ते होचुरिति । 'ते' 'ह' खलु ब्राह्मणाः । 'ऊचुः' उक्तवन्तः । 'नः' अस्माकं मध्ये 'कः' 'इमं' याज्ञवल्क्यं 'प्रक्ष्यति' प्रष्टुं समर्थो भवतीति ।

स होवाच । कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽ इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

स होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा ऽइति कतमे

स होवाच–कति देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रयस्त्रिंशदिति ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रय इति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, द्वाविति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, अध्यर्द्ध इति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, एक इति, ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

स होवाच–महिमान एवैषामेते, त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, त एकत्रिंशत् । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ५ ॥

एवं विचारावस्थायामेव ' विदग्धः ' प्रगल्भः ' शाकल्यः ' नाम प्रसिद्धो महर्षिः ' उवाच ' अहं प्रक्ष्यामीति । ' तं ' शाकल्यं ' प्रतिख्याय ' प्रत्याख्याय याज्ञवल्क्यः ' उवाच '। हे शाकल्य ! इमे ' ब्राह्मणाः '। स्विदिति वितर्के । नूनं ' त्वा ' दग्धुमवक्षयणम् । अर्द्धदग्धकाष्ठमुल्मुकं तस्य वह्निनिर्गमनं अवक्षयणं विनाशः । तादृशं अवक्षयणं तथाविधं त्वा ' अक्रत ' अकुर्वत । " मन्त्रे घस० "–(पा सू. २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । अत्रापि पूर्ववन्निन्दायां प्लुतिः ॥ ३ ॥

एतद्वाक्यमनादृत्यैव शाकल्यः प्रष्टुमुपचक्रमे इत्याह–स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य ! ' कति ' संख्याकाः ' देवाः ' अग्निहोत्रादिषु कर्मसु हविर्भोक्तृत्वेन वर्तन्त इति प्रश्नः । ' त्रयस्त्रिंशदिति ' अस्योत्तरं याज्ञवल्क्येनोक्तम् । ओमिति निगदः स्वीकारार्थः । हे याज्ञवल्क्य ! त्वया यदुक्तं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवा इति एवमेवैतदिति शाकल्योऽङ्गीकारोक्त्यर्थः । पुनरपि विशेषजिज्ञासया पृच्छति–कति देवा इति । प्रश्नस्य वाक्यसमाप्तस्य सर्वस्य एकविधवचनेनान्वयः सर्वत्र एवकारः । अन्यत् निगदसिद्धम् । द्वितीयप्रश्नस्य ' त्रयः ' इत्युत्तरम् । तृतीयस्य ' द्वौ ' इति । ' अध्यर्द्धः ' इति चतुर्थस्य । ' एकः ' इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् । एवं शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां पर्यवसितदेवतायाः एकत्वं प्रदर्श्य पुनः शाकल्यस्य उक्तार्थेऽस्मिन् प्रश्नमुद्भावयति–कतमे ते इति । वैश्वदेवनिविदि पठ्यमाने–" त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा " इति । अयमर्थः–अधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणि च । एतत्संख्याकाः सर्वे विश्वे देवाः । ' ते कतमे ' किंरूपाः । त्रयस्त्रिंशदादिषु त्वयोक्तेषु पर्यवसितेष्वन्तर्भावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

' स ' उ ह याज्ञवल्क्य ' उवाच ' ' एषां ' त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां ' महिमान एव ' त्रयश्च त्री च '

ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ व्वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽ एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ ५ ॥

कतमे व्वसवऽ इति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च व्वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति व्वसवऽएते हीदꣳ सर्व्वं व्वासयन्ते ते यदिदꣳ सर्व्वं व्वासयन्ते तस्माद्वसवऽ इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशेमे पुरुषे प्राणाऽ आत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राऽइति ॥ ७ ॥

कतमऽआदित्याऽ इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतऽ आदित्याऽएते हीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या ऽइति ॥ ८ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं च आदित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि च इति वसवः । एते हीद सर्वं वासयन्ते । यदिदं सर्वं वासयन्ते, तस्माद्वसव इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणाः, आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामंति । अथ रोदयंति । तद्यद्रोदयति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ७ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यंति, ते यदिद सर्वमाददाना यति, तस्मादादित्या इति ॥ ८ ॥

शतेत्यादीनि केवल माहात्म्यमाना मन्ये । 'त्रयस्त्रिंशदिति' यदुक्त स एव परमार्थ इत्याह-त्रयस्त्रिंशत्त्वेवेति । के पुनस्ते त्रयस्त्रिंशदिति पृच्छति-कतमे त इति । 'अष्टौ वसव ' इत्यादि नस्योत्तरम् । त्रयस्त्रिंशाविति । त्रयस्त्रिंशत्सत्यापूरकाविन्यर्थ । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

प्रश्नपूर्वक वसूना स्वरूपमाह-कतमे वसव इति । अग्न्यादीना वसुशब्दाभिधेयत्व उपपादयति-एते हीदमिति । 'हि ' यस्मादेते अग्न्यादय ' इद सर्वं ' जगत् ' वासयन्ते ' निवासात्मक कुर्वंति । तस्माद्वसुहेतुत्वात् ' वसव ' इत्युच्यते इत्यर्थ ॥ ६ ॥

अथ प्रश्नपूर्वक रुद्राणा स्वरूपमाह-कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा इति । सप्त शीर्षण्या प्राणा, द्वाववाञ्चौ, दशम प्राणो नाभि, तेषा सर्वेषां शब्दानामाश्रयभूत आत्मशब्दाभिधेय मन एव ' एकादश ' रुद्र । तेषां रुद्रशब्दाभिधेयतामाह-ते यदाऽस्मान्मर्त्यादिति । ' ते ' आत्मैकादशा प्राणा ' यदा ' यस्मिन् काले ' अस्मान्मर्त्यात् ' मरणधर्मकाच्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' निर्गच्छन्ति । अथानन्तरमेव बान्धवान् ' रोदयन्ति ' एतदपेक्ष्य रुद्रनामनिर्वचन करोति-तद्यद्रोदयंतीति ॥ ७ ॥

अथ प्रश्नपूर्वक आदित्याना स्वरूपमाह-कतम आदित्या इत्यादिना । संवत्सरमध्यवर्तिन चैत्रादय ' द्वादश मासा ' त एवादित्या । ' एते ' खलु ' इद सर्वं ' चराचरात्मक जगत् ' आददाना स्वीकुर्वन्तो भ्रमन ' यंति ' गच्छति । ते यदिदमिति । आदित्यनामनिरुक्ति ॥ ८ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥९॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धऽइति कतमऽएको देवऽइति प्राणऽइति ॥ १० ॥

स होवाच । (चा) अनतिप्रश्न्याम्मा देवतामत्यप्राक्षीः पुरेतिथ्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार तस्य

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः, यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति, अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति, पशव इति ॥ ९ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति, इम एव त्रयो लोकाः, एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति, अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति, योऽयं पवत इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्, तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति, प्राण इति ॥ १० ॥

स होवाच । अनतिप्रश्न्या मा देवतामत्यप्राक्षीः । पुरेतिथ्यै मरिष्यसि । न तेऽस्थीनि चन गृहान्

इन्द्रप्रजापत्योः स्वरूपं प्रश्नपूर्वकमाह—कतम इन्द्र इति । 'स्तनयित्नुः' स्तनयित्नुर्गर्जन् पर्जन्य एव 'इन्द्रः' । तदुक्तमस्मादि 'यज्ञ एव प्रजापतिरिति' । एकरूपता स्पष्टयति स्तनयित्नुरूपतो प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति—कतमः स्तनयित्नुरिति । 'अशनिः' प्रसिद्धः । यज्ञसाधनत्वात् पशवो यज्ञः ॥ ९ ॥

'कतम ते त्रयो देवा इति' प्रागुक्तं विवृणोति—कतमे ते त्रय इति । देवता मध्ये विशिष्टाः 'ते त्रयो देवाः' "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" (पा. सू. ५।३।९३) इति डतमच् प्रत्ययः । 'इमे' पृथिव्यादयः 'त्रयो लोकाः' 'एत एव त्रयो देवाः' । 'हि' यस्मात् 'एते' सर्वेऽप्युक्ता देवा त्रिषु लोकेषु प्रतिष्ठन्ति 'तस्मात्' अग्न्यादिदेवैरधिष्ठितत्वात् अभेदोपचारेण लोका एव देवा इत्यर्थः । द्वाविति प्रश्नपूर्वकमुत्तरमाह—कतमौ ताविति । देवमनुष्याद्यात्मकं इत्थं जगत् भोक्तृभोग्यात्मकं अन्नं भोक्ता च भोक्ता प्राण इत्येतौ द्वौ देवौ । अत एवाम्नायते—"एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः" इति । कतमोऽध्यर्द्ध इत्यादि । 'योऽयं' अध्यात्मनि प्राणश्च वायुः 'पवते' अनेनाध्यर्द्धो देवः । ननु एकस्यैवास्य कथमध्यर्द्धत्वमित्याशङ्क्य अध्यर्द्धत्वं निर्वक्ति—यदस्मिन्निति । 'यद्' यस्मात् 'अस्मिन्' वायौ सञ्चरति सति 'इदं सर्वं' जगत् 'अध्यार्ध्नोत्' अभिवृद्धिमन्वभवत् । तस्मात् अभिवृद्धिहेतुत्वात् सर्वस्यास्य जगतः अध्यर्द्धरूप इत्यर्थः । 'एक' इत्येतत् प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति—कतम एको देव इति ॥ १० ॥

एवं याज्ञवल्क्येन शाकल्येन पृष्टे देवतास्वरूपे निर्णीते शाकल्यं निगृह्णाति—स होवाचेति । याज्ञवल्क्यः

ह्यप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्युपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-६ ॥ (६. ३.) ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥ ६ ॥

प्राप्स्यन्तीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः । तस्मान्नोपवादी स्यात् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

' उवाच ' किमिति ? हे शाकल्य ! ' अनतिप्रश्न्या ' प्रश्नपदमतिक्रान्ता प्राणरूपा देवता अनतिप्रश्न्या ता देवता ' मा अत्यप्राक्षी ' अतिक्रम्य पृष्टवानसि । ' पुरेतिथ्यै ' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यास्तिथे पुरस्तादेव त्वं देशान्तरे ' मारष्यसि ' । ' ते ' तव ' अस्थीन्यपि ' ' न गृहान् प्राप्स्यन्तीति ' । एवं याज्ञवल्क्यः शशाप । सोऽपि शाकल्यः ' तथैव ' याज्ञवल्क्यशापप्रकारेण ' ममार ' मृतो बभूव । तच्छिष्यैः गृहं प्रत्याह्रियमाणानि अस्थीन्यपि ' अन्यन्मन्यमानाः ' सुवर्णादिद्रव्यत्वेन जानन्तः ' परिमोषिणः ' तस्कराः ' अपजह्रुः ' । यस्मादेवं ' तस्मात् ' विजिगीषुकथारूपेण तत्त्वनिष्ठमुपेत्य वादी न भवेत् । ' उत ' अपि तु ' एवंवित्परो भवति ' । उक्तप्रकारेण यः प्राणस्वरूपं जानाति तं विद्वांसमुपेत्य तात्पर्येण सेवायुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ६ । ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सक्ष्माभृत्पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धान्यजं मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ६) ॥

---

१ अत्र (ब पृ १४ । ९ । १) बृहदारण्यकाख्ये शाकल्यब्राह्मणमप्यनुसन्धेयम् ।

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्।

चतुर्थप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम्।

पशुबन्धेन यजते। पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन यजते पशुमान्सानीति तेन गृहेषु यजेत गृहेषु पशून्बध्ना इति तेन सुयवसे यजेत सुयवसे पशून्बध्ना इति जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयोऽग्नीञ्जीर्यतोऽनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ शतम् ५९०० ॥

स यत्पशुबन्धेन यजते। (तेऽग्नी) अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनाम्पुनर्णवतामनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा अस्यैष

पशुबंधेन यजते। पशवो वै पशुबन्धः। स यत्पशुबन्धेन यजते। पशुमानसानीति। तेन गृहेषु यजेत। गृहेषु पशून् बध्ना इति। तेन सुयवसे यजेत। सुयवसे पशून् बध्ना इति। जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयः। अग्नीन् जीर्यतोऽनु यजमानः। यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥

स यत् पशुबन्धेन यजते। अग्नीनेवैतत् पुनर्णवान् कुरुते। अग्नीनां पुनर्णवतामनु यजमानः।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ दर्शपूर्णमासवत् नित्यं प्रतिसंवत्सरं यष्टव्यं पशुयागं विधत्ते—पशुबन्धेन इति। पशुर्बध्यते यज्ञार्थं यस्मिन् कर्मणि स पशुबन्धः। "उद्भिदा यजेत" इतिवत् यजिसमानाधिकरण्यात् यागनामधेयम्। अयमर्थः—पशुबन्धाख्येन यागेन वक्ष्यमाणं फलं भावयेदित्यर्थः। 'यजते' इति वर्तमानापदेशोऽपि पशुयागस्याप्रसक्तत्वेन विधित्वात् पञ्चमलकाराश्रयणेन विधिः। तस्य तावत् पशुफलसाधनत्वमाह—पशवो वै पशुबन्ध इति। यः पशुबन्धाख्यो यागः सोऽव्यभिचारेण पशुसाधनत्वात् 'पशवः' एव। तथा च 'पशुबन्धेन यजते' इति यदस्ति, तेनायं यजमानः 'पशुमानसानि' बहुपशुको भवानीति। तेनैवाभिप्रायेण पशुयागं कुर्यादित्यर्थः। अथास्य अनुष्ठानदेशं तेन यष्टव्यमिति विधत्ते—तेन गृहेष्विति। 'तेन' पशुबन्धेन देवयजनान्तरमनन्वेष्य स्वेष्वेव 'गृहेषु' यष्टव्यम्। एवं यष्टुरभिप्रायमाह—गृहेषु पशूनिति। 'गृहेषु' मदीयेषु यागस्थभूतान् 'पशून् बध्नै' बध्नानि बद्धान् करवाणि अनेनाभिप्रायेण। देशं विधाय कालं विधत्ते—तेन सुयवस इति। शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन् ऋतौ स कालः सुयवसः। गतमन्यत्। इत्थं पशुबन्धस्य फलसाधनत्वमुक्त्वा दर्शपूर्णमासवन्नित्यत्वं प्रतिपादयितुं अकरणे प्रत्यवायमाह—जीर्यन्ति ह वा इति। अग्निहोत्रं 'जुह्वतः' पशुयागमकुर्वतः 'यजमानस्याग्नयः' गार्हपत्याद्याः 'जीर्यन्ति' जीर्णा भवन्ति खलु। जीर्यतोऽग्नीननु 'यजमानः' जीर्यति। यजमानस्य जरानन्तरं तदीयाः 'गृहाः' गवाद्याः 'पशवश्च' जीर्यन्ति ॥ १ ॥

एवं दोषमुक्त्वा पशुबन्धस्य तत्परिहारहेतुत्वमाह—स यत्पशुबन्धेनेति। बाहुल्यादिगुणकेन हविषा अग्नीन्

---

१ द्र० । का० श्रौ० सू० ६ । १ । १ ।

आत्मनिष्क्रयणो भवति माꣳसीयन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानꣳ सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वाऽ अन्येष्वग्निषु वृथा माꣳसमथैतेषान्नातोऽन्या माꣳसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति॥२॥

स यत्पशुबन्धेन यजते । (तऽ) आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते वीरेण वीरम्वीरो हि पशुर्वीरो यजमानऽ एतद्ध ह वै परममन्नाद्यं यन्माꣳसꣳ स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति तस्मै सम्वत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सम्वत्सरऽ आयुरेवैतदमृतमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-७ ॥ (७. १.) ॥

यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च । आयुष्यो ह वा अस्यैष आत्मनिष्क्रयणो भवति । मासीयंति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयः । ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति । पचन्ति वा अन्येष्वग्निषु वृथा मांसम् । अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते । यस्य उ चैते भवंति ॥ २ ॥

स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते । वीरेण वीरम् । वीरो हि पशुः । वीरो यज

तदग्नि वा 'पुनर्णवान्' जीर्णदवस्थां विहाय पुनरुद्भूतशक्तिकान् 'कुरुते'। 'अग्नीना' सबन्धिना च 'पुनर्णवता' पुनरुद्भूतशक्तिता तामनुलक्ष्य 'यजमानोऽपि' पुनर्णवो भवति । यजमानानन्तर तत्सभूता 'गृहा पशवश्च' पुनर्णवा भवति । तस्मा पशुकामनाभावेऽपि अग्नीना शक्त्युद्बोधनार्थं सवत्सरे सवत्सरे पुर्वैवसकाले पशुयाग कर्तव्य । अथास्यायुर्हेतुतामाह—आयुष्यो ह वा इति । 'अस्य' यजमानस्य 'एष' पशुबन्ध 'आयुष्य' आयुषे हित आयुर्वृद्ध्यर्थो भवति । कुत इत्यत आह—आत्मनिष्क्रयण इति । यस्मादय यजमानस्यात्मन शरीरस्य अग्निभ्य सकाशात् निष्क्रयणार्थं तस्मादायुष्य । एतदेव विवृणोति—मासीयतीति । अग्निहोत्र 'जुह्वतो यजमानस्य' अग्नय 'मांसीयन्ति' मांस खादितुमिच्छन्ति । तदनन्तर 'ते' अग्नय कदा असौ पशुना यजते इति 'यजमानमेव' सर्वदा 'ध्यायन्ति'। काले प्राप्ते पशुना यागाकरणे सति त यजमान 'सकल्पयति' भक्षयितुमध्यवस्यति । ननु—वृथामासनैव अग्नयस्तर्पणीया इत्याशङ्क्याह—पचन्ति वा इति । 'अन्येषु' लौकिकाग्निषु 'वृथामास' अवैध हिंसया सपादित मास 'पचति'। तेन ते लौकिकाग्नयस्तृप्ता भवन्ति । अथशब्दस्तुशब्दार्थ । 'एतेषा' तु गार्हपत्यादीनां वैदिकानामग्नीना 'नातोऽन्या' अतोऽस्मात् वैधात्मकहविष अन्या 'मांसाशा' मांसकामना 'न विद्यते' नास्ति । 'यस्यैते' अग्नय 'भवति'। अनस्तमेव यजमान हविष्ट्वेन स्वीकर्तुमुद्युक्ता भवति ॥ २ ॥

तस्मादेव विद्वान् यजमान 'पशुबन्धेन यजते' इति यदस्ति 'एतत्' एतेन 'आत्मान' स्वशरीरमेव

१—यदिस्था मध्यमं सवत्सरं सवत्सरं वा अन्यतरं यजेत । आश्वलायनसूत्रयोर्वा । का श्रौ. सू. ६ । १-२ । इति ।

ह॒विर्य॑ज्ञविधो ह वा॑ऽअ॒न्यः प॑शुब॒न्धः । स॒त्त्रविधो॒ऽन्यः स हैष हविर्य॑ज्ञविधो॒ यस्मि॑न्व्र॒तमु॑पन॒यति॒ यस्मि॑न्न॒पः प्र॒णय॑ति॒ यस्मि॑न्पूर्णपा॒त्रन्नि॒नय॑ति॒ यस्मि॑न्विष्णुक्र॒मान्क्र॒मय॒त्यथ॑ हैष॒ सत्त्र॒विधो॒ यस्मि॑न्नेता॒नि न क्रि॒यन्ते॑ ॥ १ ॥

मानः । एतद्ध ह वै परममनाद्यं यन्मांसम् । स परमस्यैवाऽन्नाद्यस्यात्ता भवति । तं वै संवत्सरो नानीजानमनीयात् । आयुर्वै संवत्सरः । आयुरेवैतदमृतमात्मन् धत्ते ॥ २ ॥

पशुबन्धस्येष्टिसत्त्रविधत्वेन द्वैविध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबंधः । सत्त्रविधोऽन्यः । स हैष हविर्यज्ञविधः, यस्मिन् व्रतमुपनयति । यस्मिन्नपः प्रणयति । यस्मिन्पूर्णपात्रं निनयति । यस्मिन् विष्णुक्रमान् क्रमयति । अथ हैष सत्त्रविधः, यस्मिन्नेतानि न क्रियते ॥ १ ॥

अग्निम्य सकाशात् 'निष्क्रीणीते' । पशुलक्षणं हवि मूल्यत्वेन दत्वा पुनः स्व शरीरं स्वीकरोति । पशोर्वीर्यवत्त्वगुणयोगात् वीर्यवतो यजमानस्य तत्र निष्क्रय उपपद्यते इत्याह—वीरेण वीरमिति । 'निष्क्रीणीते' इति सबन्ध । पशुयजमानयोरुभयोरपि वीर्यवत्त्वात् वीरशब्दाभिधेयता प्रसिद्धा इत्याह—वीरो हीति । मांसात्मक हविः उत्कृष्टत्वेन स्तुवन् तद्यागस्य फलमाह—एतद्ध ह वा इति । 'मांसं' इति यदस्ति । एतदेव खलु 'परमं' उत्कृष्टं 'अन्नाद्यम्' । अतस्तेन इष्टवान् यजमानः 'परमस्य' उत्कृष्टस्यैव 'अन्नाद्यस्य' 'अत्ता' भोक्ता 'भवति' । 'तं' तथाविधं यजमानं पशुना इष्टवन्तं 'संवत्सरो नानीयात्' नातिक्रामेत् । संवत्सरमध्ये पशुयागः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं पशुयागस्य संवत्सरसाधनत्वात् संवत्सरोऽप्यायुरात्मक इत्याह—आयुर्वै संवत्सर इति । संवत्सरकालोऽप्यायुरात्मक । तस्मिन् काले पशुयागं कुर्वन् 'अमृतं' अखिलं फलं संवत्सरमायुरेव 'आत्मन्' आत्मनि यजमानः 'धत्ते' धारयति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश
काण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–७–१ ॥)

अथ इष्टिविधत्वं सत्त्रविधत्वं चेति पशुबन्धस्य द्वैविध्यं दर्शयति—हविर्यज्ञविधो ह वा इति । 'अन्यः' एकः 'पशुबन्धः' 'हविर्यज्ञविधः' हविर्यज्ञो दर्शपूर्णमासेष्टिः तत्प्रकारकः । 'अन्यः' एकः 'पशुबन्धः' 'सत्त्रविधः' । सत्त्रं सोमः अभिषवयुक्तः सोमयागः तत्प्रकारक इत्यर्थः । तत्र हविर्यज्ञविधस्य स्वरूपमाह—स हैष हविर्यज्ञविध इति । 'यस्मिन्' पशुबन्धकर्मणि 'व्रतमुपनयति' उपगच्छति । प्रणीताख्यानामपां प्रणयनं करोति । अतः पूर्णपात्रनिनयनं विष्णुक्रमणं च यस्मिन् भवति । स पशुबन्धो व्रतोपायनादीष्टिधर्मयोगात् हविर्यज्ञविध इत्यर्थः । एतेषां व्रतोपायनादीनां विरह एव सत्त्रविधस्य लक्षणमित्याह—अथ हैष सत्त्रविध इति ॥ १ ॥

तुदाहुः । (रि) इ॒ष्टिः पशुबन्धा३ महायज्ञा३ऽ इति महायज्ञऽ इति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमकुर्व्वैनमक्रुक्षयाऽ इत्येनं ब्रूयात् ॥ २ ॥

(त्त) तस्य प्रयाजाऽ एव प्रातःसवनम् । (म) अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाशाऽ एव माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥ ३ ॥

(न्त) तद्धैके । वपायाꣳ हुतायान्दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाद्बहिर्द्धा न्वाऽअयम्प्राणेभ्यो दक्षिणाऽ अनैषीन्न प्राणानदक्षदन्धो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ४॥

तदाहुः-इष्टिः पशुबंधा३ महायज्ञा३ इति । महायज्ञ इति ह ब्रूयात् । इष्टिं वै तर्हि पशुबंधमकः । उ एनमक्रुक्षथा इत्येवं ब्रूयात् ॥ २ ॥

तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम् । पुरोडाश एव माध्यंदिनं सवनम् ॥ ३ ॥

तद्धैके वपाया हुतायां दक्षिणा नयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । बहिर्द्धा न्वा अयं प्राणेभ्यो दक्षिणा अनैषीत् । न प्राणानदक्षत् । अंधो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

सवनत्रिभन्वमेव निद्धारयितु मीमांसामाह-तदाहुरिति । तत्र पशुयागविषये आहुर्विचारयन्ति । किमयं पशुयाग 'इष्टि' उत 'महायज्ञ'[1] इति । महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञ सोमयाग । "विचार्यमाणानाम्" (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति उभयत्र प्लुति । तत्र सिद्धान्तमाह-महायज्ञ इति हेति । पशुयागं 'महायज्ञ' इत्येव 'ब्रूयात्' । 'तर्हि' पशुबन्धस्य इष्टिरूपत्वे 'पशुबन्ध' पशुयाग पुरोडाशसाध्यामिष्टिमेव 'अक' कृतवान् भवति । उशब्दस्तुशब्दार्थे । अपि तु-'एन' पशुबन्ध 'अक्रुक्षथा' कृष्टवानसीति एवमेव खलु एनमिष्टिविध पशुबन्ध कुर्वाण 'ब्रूयात्' । अतो महायज्ञ एव पशुबन्ध इति साधीयान् पक्ष ॥२॥

ननु-तस्य महायज्ञत्वे कानि पुनस्तत्सवनीनि त्रीणि सवनानीति तान्याह-तस्य प्रयाजा एवेति । ये इमे एकादश 'प्रयाजा' पशुयागात्पुरस्तादनुष्ठीयन्ते । 'त एव' पशुयागमवधि 'प्रात सवनम्' । तथा एकादशानुयाजा पशुयागस्योपरिष्टात् अनुष्ठीयमाना एव 'तृतीय सवनम्' प्रयाजादनन्तर अनुयागात्पूर्वं विप्रविधानात् "यद्देवत्य पशुस्तद्देवत्य पुरोडाश कार्य " इति य पुरोडाशयागो मध्ये अनुष्ठीयते एतदेव 'माध्यदिन सवनम्' ॥ ३ ॥

एव त्रीणि सवनानि कल्पयित्वा तदुपजीवनेन दक्षिणाकाल विधित्सु शाखान्तरीय दक्षिणाकालमनुवदति-तद्धैक इति । 'वपायां हुतायां' सत्यां मार्जन कृत्वा पशुपुरोडाशात् प्रागेव 'एके' शाखिन प्रधानभूता 'दक्षिणा नयन्ति' ऋत्विग्भ्य प्रयच्छन्तीत्यर्थ । तदेतन्निराकरोति-तदु तथेति । यो हैनमित्यादि । 'एन' पूर्वोक्ते काले दक्षिणा नयन्तम् । तत्र कश्चिदभिज्ञ आगत्य 'ब्रूयात्' । किमिति ? 'अय' यजमान प्राणेभ्योऽपि 'बहिर्द्धा' बाह्यदेशे 'न्वै' खलु 'दक्षिणा अनैषीत्' । तया दक्षिणया तान् 'प्राणान्' 'नादद-

---

[1] अत्र प्लविश्छान्दस इतिध्येयम् ।

(दि) इत्थमेव कुर्य्यात् । (तु) पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदैन्द्रो वाऽ अयम्मध्यतः प्राणऽइममेवैतदैन्द्रम्मध्यतः प्राणन्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यैन्द्रम्वै माध्यन्दिनꣳ सवनम्माध्यन्दिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

(तु) तदाहुः । (दु) अध्वर्य्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते केनमदिदीक्ष इत्यावभृथादनूद्दृदꣳहेयुरध्वर्य्युश्च प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीध्रश्चैतेवाऽ एष षड्ढोता तमनुद्रुत्य षड्ढोतारं जुहोत्येकामाहुतिङ्कृत्वा षड्वाऽऽज्यादयोऽप्सुद्दमन्तरिक्षमात्माऽङ्गैर्यज्ञम्पृथिवीꣳ शरीरैः ॥ वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽच्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधꣳ होत्रामैरयतस्वाहेति सैव दीक्षा ॥ ६ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् । ऐन्द्रो वा अयं मध्यतः प्राणः । इममेव तदैन्द्रं मध्यतः प्राणं दक्षिणाभिर्दक्षयति । ऐन्द्रं वै माध्यंदिनं सवनम् । माध्यंदिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते । तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते । केनमदिदीक्ष इति । आवभृथादनूद्दृदꣳहेयुः । अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । होता च मैत्रावरुणश्च । ब्रह्मा चाग्नीध्रश्च । एतेवा एष षड्ढोता । तमनु-

---

क्षत् ' नावीदिधन् । " दक्ष वृद्धौ " (धा पा भ्वा. प. ६०९) इत्यस्माद्धातोर्लुङि चङि रूपम् । एवं दक्षिणायां प्राग्वालदेयत्वायां प्राप्तदृद्धभावे सति स यजमानः ' अश्वो वा ' ' मान ' ब्रगी वा ' वधिरो वा ' ' पक्षहत ' एकाग्यानेन तुष्यार्दस्थो वा ' भविष्यतीति ' । एवमुक्ते सति ' तथैव ' भवेत् अथ ' ईश्वर स्यात् ' ॥ ४ ॥

तर्हि कस्मिन् काले दक्षिणादानमित्याशङ्क्य तमनमाह—इत्थमेवेति । ' इत्थ ' अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण दक्षिणादानं कुर्यात् । स एव प्रकार उच्यते—पुरोडाशेडायामिति । व यागानन्तर क्षिप्रविश्नार्थो निष्क्रो ध. पुरोडाश तस्य या इडा तस्यामेवोपहूतायां मार्जनार्थे पत्नुसाग नूता ' दक्षिणा नयेत् ' । ' अयं मध्यत ' शरीरमध्ये वर्तमान ' प्राण ' ' ऐन्द्रो वै ' इन्द्रदेवताक । ' एतत् ' एतर्हि ' इममेवैन्द्र ' मध्यतोऽवस्थित प्राणं मध्यतो नीयमानाभि ' दक्षिणाभि ' ' दक्षयति ' वर्द्धयति बलयति । अपि च पुरोडाशस्य माध्यंदिनसवनसम्बन्धमुक्तम् । तत्सवनं साकल्येन ' ऐन्द्र ' इन्द्रदेवताकम् । " इन्द्र सुतमदिरो हर्यश्व माध्यंदिनं सवन केवल ते " इति मन्त्रवर्णात् । सोमयाग हि ' माध्यंदिने ' सवने भूता ' दक्षिणा ' ऋत्विग्भ्यः ' नीयन्ते ' । तस्मात् माध्यंदिनसवनत्वेन मध्यपुरोडाशेडायामुपहूतायां दक्षिणानयनं कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ षड्ढोतृहोमेन विषु तस्य दीक्षान्तरा भवतीति प्रश्नपूर्वकमाह—तदाहुरिति । हे ' अध्वर्यो ! ' ' दीक्षितस्य ' दीक्षया सम्बन्धस्य यजमानस्य ' अनवभृथ ' अवभृथाभावे ' नावकल्पते '

तदाहुः । (र) अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते क्वैनमवभृथ-
मवनेष्यसीति स यद्धृदयशूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥
(थो) मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । (ङ्ग्यो) विसोमेन वाऽ एके पशु-

हुत्य षड्ढोतारं जुहोति । एकामाहुतिं कृत्वा पंच वाऽऽज्यात्-"द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माऽङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽच्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधं होत्रामेरयत्स्वाहा"-इति । सैव दीक्षा ॥ ६ ॥

तदाहुः-अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते । क्वैनमवभृथमवनेष्यसीति । स यद् हृदयशूलेन चरन्ति । स ह एवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥

मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । विसोमेन वा एके पशुबन्धेन यजंते । ससोमेनैके । दिवि वै सोम

अवभृथस्य दीक्षामोचनरूपत्वात् । 'एन' पशुबन्धयाजिनं 'क' कुत्र 'अदिदीक्ष' दीक्षया संस्कृतवानसि । (दा धा स्वा आ ६।१०) इति दाक्षेर्ण्यंताल्लुङि रूपम् । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादत्र पशुबन्धयाजिन अध्वर्युकृता दीक्षा नास्ति, तस्मात् तन्मोचनरूपात् 'अवभृथात्' 'एन' 'अनूदहेयु'। सर्वे जना इति शेषः । यत्र ऋत्विजः । एतेन ऋत्विग्भिः 'एष' वक्ष्यमाणो मन्त्रः 'षड्ढोता' षट् यज्ञहोतारो होमनिष्पादका यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । 'षड्ढोतारमनुद्रुत्य' पठित्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन 'एकामाहुतिं' जुहुयात् । पञ्च वेति । एकैकेन स्रुवेण एकैकाहुतिरिति 'पञ्च वा' आज्याहुतयो होतव्याः । अत एवोक्तं सूत्रकृता "षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसाऽनुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा"-(का. श्रौ. सू. ६ । ३१) इति । स षड्ढोतृमन्त्रः पठ्यते-द्यौष्पृष्ठमिति । हे 'वाचस्पते !' ब्रह्मन् ! विराडात्मकः 'द्यौः' द्युलोकः तत्र 'पृष्ठं' पृष्ठभागः । अन्तरिक्षलोकः 'आत्मा' हृदयस्थानीयः । स त्वं 'अङ्गैः' स्वकीयैरवयवैः 'यज्ञं' च प्राप्नोषि । तथा तत्र व्यष्टिभूतैर्मनुष्यादिशरीरैः 'पृथिवीं' व्याप्नोषि । व्याप्य च 'अच्छिद्रया वाचा' स्तोत्रशस्त्राद्यविच्छिन्नया । तथा च्छिद्ररहितया 'जुह्वा' स्रुचा साधनभूतया । 'दिवि' द्युलोके । 'देवावृधं' देवानां वर्द्धयित्रीम् । होत्रां' हूयमानामाहुतिम् । 'एरयत्' पुरुषव्यत्ययः । 'आगमय' । 'स्वाहा' ओम् इदं हविः सुहुतमस्तु । इति मन्त्रार्थः । एषैवाहुतिः पशुबन्धस्य दीक्षा । अतः पशुबन्धात्मकस्य महायज्ञस्य दीक्षाभावादवभृथो न युक्त इति न चोद्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्व पुनरवभृथ इत्याकाङ्क्ष्य प्रश्नमुद्भावयति-तदाहुरिति । तत्तत्र पशुबन्धे आहुश्चोदयन्ति । हे अध्वर्यो ! यद्यस्मात् दीक्षासंस्कृतस्य यजमानस्य महायज्ञस्यावभृथ सत्त्वभृथाभावो नावकल्पते । तस्मादवभृथोऽवश्य सम्पादनीयः । तमवभृथं 'क्व' कुत्र प्रदेशे 'एन' पशुबन्धयाजिनं 'अवनेष्यसि' प्रापयिष्यसीति । एवं ब्रह्मवादिना प्रश्नमुपन्यस्य श्रुतिः स्वयमुत्तरं ब्रूते-स यद् हृदयशूलेनेति । हृदयलक्षणमवदानं यस्मिन् काष्ठे प्रतृद्य पच्यते तत् 'हृदयशूलं' तेन 'चरन्ति' तस्योद्वासनं कुर्वन्तीति यदस्ति । 'एतस्य' पशुबन्धस्य 'स एवावभृथः' ॥ ७ ॥

निरूढपशुबन्धरूपस्य पालाशयूपस्य पालाशवृक्षद्रव्य विधिसु स्तोदानयति-मधुको ह स्मेति । पैङ्गि-

---

१-पालाशं बहुपर्णम् । अभावे खदिरबिल्वरौहितकान् खदिराभावे इतरान् । का. श्रौ. सू. ६।१।१० इति ॥

बन्धेन यजन्ते सुसोमेनैके दिवि वै सोमऽआसीत्तं गायत्री वयो भूत्वाऽऽहरत्तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वाऽएतद् ब्राह्मणमुद्यते विसोमेन वाऽ एके पशुबन्धेन यजन्ते सुसोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्यम्पालाशाद्यूपङ्कुरुतेऽथ हैष सुसोमेन पशुबन्धेन यजते यः पालाशं यूपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव यूपङ्कुर्वीत ॥ ८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-८ ॥ (७. २.) ॥

स यऽएष बहुसारः । स हापशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कु

आसीत् । तं गायत्री वयो भूत्वाऽऽहरत् । तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत, तत्पर्णस्य पर्णत्वम् । इति न्वा एतत् ब्राह्मणमुद्यते । विसोमेन वा एके पशुबंधेन यजंते । ससोमेनैके । स हैष विसोमेन पशुबंधेन यजते । योऽन्यं पालाशाद्यूपं कुरुते । अथ हैष ससोमेन पशुबंधेन यजते । यः पालाशं यूपं कुरुते । तस्मात् पालाशमेव यूपं कुर्वीत ॥ ८ ॥

स य एष बहुसारः स ह अपशव्यः । तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं न कुर्वीत । अथ य एष फल्गुप्रासहः । स ह पशव्यः । तस्मात् तादृशं पशुकामो यूपं कुर्वीत ॥ १ ॥

गोत्र 'मधुक' नाम महर्षि 'आह स्म'। 'एके' केचन यजमाना 'विसोमेन' सोमरहितेन 'पशुबन्धेन यजन्ते'। इममेव सोमसद्भाव दर्शयितु पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्व प्रागुक्त (श. प. १ । ७ । १ । १, २ । ३ । ४ । १०) स्मारयति–दिवि वै सोम इति । 'दिवि' द्युलोके खलु पुरा 'सोम आसीत्'। न पृथिव्या, नान्तरिक्षे । 'तं' सोमं 'गायत्री' छन्दः 'वयो भूत्वा' पक्षिरूपमास्थाय 'आहरत्' आहृतवती । आहरणसमये 'तस्य' सोमस्य 'यत्पर्णमच्छिद्यत' । स एव पलाशवृक्षः अभवत् । तस्मादेव कारणात् तस्य 'पर्णवृक्षस्य' 'पर्णत्व' पर्णभावः "पलाश" इति नाम सम्पन्नमिति । एव खलु पुरा 'एतत् ब्राह्मण' पलाशोत्पत्तिप्रतिपादकं वाक्य 'उद्यते' पठ्यते । एवं पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्वमभिधाय प्रागुक्तमेव द्वैविध्य अनुवादपूर्वक विवृणोति–विसोमेन वा इति । 'य' यजमान पलाशवृक्षादन्यवृक्षान्तरोत्पन्न 'यूप कुरुते' । एष खलु सोमविकृतिभूतपलाशस्य विरहात् सोमविकृतिरहितेन 'पशुबधेन यजते' । अथ खलु 'एष' वक्ष्यमाणो यजमान 'ससोमेन पशुबंधेन यजते' 'य' तत्र पालाशवृक्षाद 'यूप कुरुते' । पालाशयूपस्य सोमरूपत्वेन तदन्यवृक्षस्य ससोमत्व प्रतिपाद्य तत्प्रयोजनमिदं तमेव पक्ष निगमयति–तस्मात्पालाशमेवेति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । २ ॥

इथ यूपस्य पालाशत्व प्रतिपाद्य तत्रापि बहुसारस्य पशुविरोधित्वमल्पसारस्य पशुसमृद्धिकारणत्व च क्रमेण

कुर्व्वीताथ यऽ एष फल्गुप्रासहः स ह पशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कुर्व्वीत ॥ १ ॥

(ता) अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः । शूलऽइवाग्रम्भवति स ह कपोती नाम स यो ह तादृशं यूपङ्कुरुते पुरा हायुषोऽमुं लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्न कुर्व्वीत ॥ २ ॥

(ता) अथ यऽएषऽआनतः । (ऽ) उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽशनायै रूपᳫँ स यो ह तादृशं यूपं कुरुतेऽशनायुका हास्य भार्य्या भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्व्वीताथ यऽ एषऽ आनतऽउपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूपं तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्व्वीत ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-९ ॥ (७. ३.) ॥

अथ यस्यैतद् वक्रस्य सतः शूल इवाग्रं भवति । स ह कपोती नाम । स यो ह तादृशं यूपं कुरुते । पुरा ह आयुषोऽमुं लोकमेति । तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपं न कुर्वीत ॥ २ ॥
अथ य एष आनत उपरिष्टादुपनतो मध्ये । सोऽशनायै रूपम् । स यो ह तादृशं यूपं कुरुते ।

दर्शयति–स एष बहुसार इत्यादिना । 'स पशव्य' पशूनामहित । अथ य एष फल्गुप्रासह इति । अथशब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थ उक्त । प्रकर्षेण सहते अभिभवतीति 'प्रासह' बलम् । फल्गु इति तुच्छनाम । अल्पवाचक इत्यर्थ । 'न पशव्य' । तस्मात्तादृशमित्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

इत्थमल्पसारस्य यूपार्हतामुक्त्वा तस्यैव संनिवेशविशेषमुपजीव्य दोषमाह–अथ यस्यैतद्वक्रस्येति । यश्च पलाशवृक्षो वक्र सन् तीक्ष्णाग्रश्च भवति । 'स ह' स खलु तादृश 'कपोती' कपोताख्या स्त्री पक्षिसंनिवेशसाम्यात् स पक्षी यथा दुर्निमित्त स यथा आयु क्षपयति । एवमेषोऽपीत्यर्थ । तथाविधस्य परिग्रहे सति शतायुर्लक्षणस्य नियतस्य 'आयुष' मध्ये 'अमु' 'लोकमेति' म्रियत इत्यर्थ । 'तस्मात्' तादृश आयुष्कामस्य नेष्ट इत्युक्त भवति ॥ २ ॥

अथ उक्तयूपस्थे आनतयुपनतयो क्रमेण अन्नविरोधित्व अन्नसमृद्धिकरत्व च दर्शयति–अथ य एष आनत उपरिष्टादित्यादि । अत्यन्त नम्र 'आनत' । ईषन्नम्र 'उपनत' । 'भार्या' भरणीया पुत्रभृत्यादय । ते 'अशनायुका' सर्वदा क्षुत्पीडया अशनमेवेच्छन्तो भवन्ति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । ३ ॥

१-एवं तत्र वर्जयेदित्य सर्वयज्ञेषु निन्दितम् । कण्टकयुक्तं तथाऽन्वंहं यूप वक्र तु नाहरेत्" इति । का. यूपलक्षणपरि. सू ॥ १५ ॥
२-अहिर्निर्विषर्वलस्तथैव अनुराहते । वृश्चिकश्च यजमानस्य पशुपुत्रविनाशाहत् ॥ १६ ॥ अवणो न च शुष्कश्च भवेत् तो भवेत् । अम्बं चेन्मत किं विशा वै य'श्चय स्मृत" इति । का. यूपलक्षणपरि. सू ॥ १६ ॥ १७ ॥
३-आयुष्काममूर्ध्वसकल्लास अन्नाभाप्नतमर्णम् । का. श्रौ. स १ । ८ । इति ।

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । (ण८) एकारत्निं यूपङ्कुरुत ऽइममेव तेन लोकञ्जयत्यथ यद्द्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयत्यथ यत्त्र्यरत्निन्दिवमेव तेन जयत्यथ यच्चतुररत्निन्दिश ऽ एव तेन जयति स वा ऽएष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवत्यथ यो ऽत्र ऊर्ध्वः सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्थं) यजेदाज्यभागौ ना ३ ऽ इति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वा ऽ एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुर्भ्याᳪं स्यादिति यावद्वै भागिनᳪं स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यते ऽथ यदेव तᳪं स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्यथैव स निर्भक्तो मन्यते स यन्ने-

---

अशनायुका हास्य भार्या भवन्ति । तस्मात्तादृगमन्नाद्यकामो यूपं न कुर्वीत । अथ य एष आनत उपरिष्टादुपनतो मध्ये । सोऽन्नाद्यस्य रूपम् । तस्मात्तादृगमन्नाद्यकामो यूपं कुर्वीत ॥ ३ ॥

स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निं यूपं कुरुते । इममेव तेन लोकं जयति । अथ यत् द्व्यरत्निम्, अंतरिक्षलोकमेव तेन जयति । अथ यत् त्र्यरत्निं, दिवमेव तेन जयति । अथ यच्चतुररत्निं, दिश एव तेन जयति । स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबंधयूपो भवति । अथ योऽत्र ऊर्ध्वः, सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तदाहुः-यजेदाज्यभागौ ना३ इति । यजेदित्याहुः । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य । यदाज्यभागौ । किमृते पुरुषश्चक्षुर्भ्यां स्यादिति । यावद्वै भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजंति ।

इथ यूपार्हं वृक्ष तल्लक्षणं चाभिधाय, अथ यूपप्रमाणमाह-स यत् पशुना यक्ष्यमाण इत्यादिना । 'तेन' एकारत्नियूपस्वीकारेण 'इम लोकं जयति' । पर न स्वर्गमित्यर्थः । एव 'द्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव' । एव त्र्यरत्निचतुररत्निभ्यां द्युलोक एव दिशश्च जयति । तस्माल्लोकविशेषकामस्य इत्त्वात् त्र्यरत्निं चतुररत्निं वा कुर्यात् । ननु-इत परमपि अरत्निप्रमाणविशेषोऽस्ति स किं नोपादीयते इत्याकाङ्क्षायां तस्य सोमयागविषयतामाह-अथ योऽत्र ऊर्ध्व इति ॥ १ ॥

इथ यूपस्योपादेयप्रमाणमभिधाय तत्राज्यभागयोरवश्यकर्तव्यतामाह-तदाहुर्यजेदाज्यभागौ ना३ इतीर्नि । आज्यभागौ हि यज्ञस्य चक्षुषी । यथा 'चक्षुर्भ्यामृते' इत्योरभावे 'पुरुष' 'किं स्यात् ?' न किञ्चिद्भवति । इत्यन्वेतैवयर्थः । तस्मादवश्यमनुष्ठेयौ इत्यभिप्रायः । अथ पशुविशसनविषयप्रश्नमध्ये "अस्मा इत्र

तद्धोताऽन्वाहास्ना रक्षः सथुँसृजताहिति तदेनथुँ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥

(त्ये) एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य । हृदयथुँ शुक्समवैति हृदयाच्छू-लन्तद्वे सह हृदयेन पशुथुँ श्रपयन्ति पुनः पशुथुँ शुगनुविष्यन्देत पार्श्वतऽ एवैनत्काष्ठे प्रवृह्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

(द्र) उपस्तृणीतऽ आज्यम् । (न्तु) तत्पृथिव्यै रूपङ्करोति हिरण्य-

---

अनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यते । अथ यदैव तं स्वेन भागधेयेन निर्भजन्ति । अथैव स निर्भक्तो मन्यते । स यत्रैतद्धोताऽन्वाह । "अस्ना रक्षः संसृजतात्"-इति । तदेनं स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥

एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य हृदयं शुक् समवैति । हृदयाच्छूलम् । तद् ये सह हृदयेन पशुं श्रपयंति । पुनः पशु शुगनुविष्यन्देत । पार्श्वत एवैनत्काष्ठे प्रवृह्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

उपस्तृणीत आज्यम्, तत्पृथिव्यै रूपं करोति । हिरण्यशकल्ममवदधाति, तदग्ने रूपं करोति ।

संसृजतात्" इति य प्रैषभाग तेन रक्षोभ्य स्वभागदानेन कृत भवतीति लोकदृष्टान्तेन दर्शयति-यावद्वै भागिनमित्यादिना । 'यावद्वै भागिनं' भागार्हं 'स्वेन भागधेयेन' तदीय भागो दत्त इति वा तस्य तदीय भाग प्रयच्छत इति वा अनियानपुरुषर 'न निर्भजति' निर्गतभाग कुर्वंति । 'स' पुमान् 'अनिर्भक्तो वै' भागाभिष्कान्तो न भवति खलु । अनिर्भक्त अहमिति 'तावन्मन्यते' सतृर्ग मन्यते । 'अथ' तदनन्तरमेव 'यदैव' खलु लोभादिना 'न' भागार्हं पुरुष 'स्वेन भागधेयेन निर्भजति' निर्गतभाग न कुर्वंति । 'अथैव' तदा खलु । 'स' तु भागान्निर्भक्तोऽ भागनिर्गतोऽ इत्यात्मान 'मन्यते' । तस्माल्लोके एव दर्शनात् 'स होता' 'यत्र' यदा एतद्विदानीं 'अन्वाह' । कथ ! "अस्ना रक्ष संसृजतात्" इति । 'अस्ना' पशुरक्तेन 'रक्ष' राक्षस 'संसृजतादिति' ब्रूयात् । 'तदा एन स्वेन भागधेयेन निर्भजति' अनेन इत्यादेयागविषयप्रैषवत् एतत् प्रैषवाक्यमपि अवश्य वक्तव्यमिति उक्त भवति ॥ २१ ॥

अथ पशुश्रपणप्रकारविषय कश्चिद्विशेषमाह एतद्वै पशोरित्यादिना । 'संज्ञप्यमानस्य' पशो 'शुक्' मरणान्त्य शोक 'हृदय' मभ्याप्नोति, तस्य सुखदु खोपलम्भनस्थानत्वात् । तत 'हृदयात्' हृदयशूल 'समवैति' । तस्मात् 'हृदयेन सह' हृदयशूलयुक्ताया पाके सति कृत्स्न पशुश्रयर पुन पुन शुक प्राप्नोति, तस्मात्तद्दोषपरिहाराय-पार्श्वत एवैनदिति । 'एनत्' हृदयपुण्डरीक 'काष्ठे' शूलाकारे 'प्रवृह्य' प्रविद्ध कृत्वा कुम्भ्यां पार्श्वत एव 'श्रपयेत्' ॥ ३ ॥

अथ वसावदानस्य पश्चात्तत्प्रकार सम्पादयन् पृथिव्यादित्रैलोक्यात्मना अग्न्यादित्यात्मना च प्रशंसति-

---

१-शूले हृदय प्रवृह्य शामित्रे श्रपयति । का. श्रौ सू ६ । १६२ । इति ।

२-वसया पात्र्यन्तुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वसामवदायान्त्यग्निस्था छागस्य वसायं मरुतोऽनुब्रूहीति । हिरण्यमवधाय द्विरभिघारण प्रेषे । का. श्रौ सू ६ । १६३—१६२ । इति ।

शकलमुवदधाति तदग्ने रूपङ्करोति व्पामुवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्यशकलमुवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदुपरिष्टादभिघारयति तद्दिवो रूपङ्करोति सा वाऽ एषा पञ्चावत्ता व्पा भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः सम्वत्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता व्पा भवति ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१० ॥ (७. ४.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (११ । ७) ॥

वपामवदधाति, तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति । हिरण्यशकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोति । अथ यदुपरिष्टादभिघारयति, तद्दिवो रूपं करोति । सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य, तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

उपस्तृणीत आज्यमित्यादिना । धानाकरम्भादिपञ्चद्रव्यसाध्यत्वात् ' यज्ञ पाङ्क्त ' । लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जारूपपञ्चधातुमयत्वात् ' पशु पाङ्क्त ' । सुगममन्यत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककलतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पृथ्वीन्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्त्रं स्वर्णवाजिद्विपमहितरथौ मातृभिः सिद्धगार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविभिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धन्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावानुदञ्चनमजडो राजतं राजपुङ्गः ।
आज्यौघं प्राज्यजन्मा लवणमनृणः शार्करं चारुतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमहह मुदा पात्रसात्सिद्धगार्य. ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । ७) ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च एकादशं ब्राह्मणम् ।

तद्यथा ह वै । (वाऽ) इदᳪ रथचक्रं वा कौलालचक्रम्वा प्रतिष्ठितङ्क्रन्देदेवᳪ हैवेमे लोकाऽ अध्रुवाऽअप्रतिष्ठिताऽ आसुः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथन्न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति सुऽ एभिश्चैव पर्व्वतैर्नदीभिश्चेमामदृᳪहद्वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षञ्जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

(ᳪ) स महऽ इति व्याहरत् । (त्र) पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहवो ह वाऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठᳪ हास्य कुले महीयन्ते तस्माद्येनमायतनाद्धायेरन्वा प्र वा याप्रयेयुरग्निहोत्रᳪ हुत्वा महऽ इत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति नायतनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११।४।११ ॥ (८-१) ॥

अग्निहोत्रे महउपस्थानम् ।

तद्यथा ह वा इदं रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा प्रतिष्ठितं क्रंदेत् । एवं हैवेमे लोका अध्रुवा अप्रतिष्ठिता आसुः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे । कथं न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति । स एभिश्चैव पर्वतैर्नदीभिश्चेमामदृंहत् । वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षम् । जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

स मह इति व्याहरत् । पशवो वै महः । तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति । भूयिष्ठमस्य कुले महीयंते । बहवो ह वा अस्यैते भवंति । भूयिष्ठं हास्य कुले महीयंते । तस्माद्येनमायतनाद्धायेरन्

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानं वक्तुं तदर्थं कर्त्यनिमित्तं त्रिगतु आख्यायिकामाह—तद्यथा ह वा इदमित्यादिना । यथा लोके रथादिचक्रं आलम्बनकाष्ठादिरहित्येन भूमाववस्थितं सत् चलति । 'एवमिमे' त्रय 'लोका' 'अप्रतिष्ठिता आसु' ॥ १ ॥

तस्य परिहारोपाय प्रजापतिर्विचिन्त्य 'नदीभि' 'पर्वतैश्च' उर्वीं, पक्षिभि रश्मिभिश्च 'अन्तरिक्षम्,' मेघैर्नक्षत्रैश्च 'दिव,' दृढीचकार ॥ २ ॥

'स' तथा दृढान् दृष्ट्वा 'मह' इत्युवाच । तत्र मह शब्दार्थमाह—पशवो वै मह इति । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या प्रमाणयति—तस्माद्यस्यैते बहव इति । यत एभि पशुभि 'महीयन्त'। अत 'एते'

चत्वारो ह वाऽ अग्नयः । (ऽ) आहितऽ उद्धृतः प्रहृतो विहृतोऽयमेव लोकऽ आहितोऽन्तरिक्षलोकऽ उद्धृतो द्यौः प्रहृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृतऽ आदित्यः प्रहृतश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्यऽ एवाहितऽ आहवनीयऽ उद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चम्प्रणयन्ति स प्रहृतोऽथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्ति यश्चोपयड्भ्यः स विहृतस्तस्मात्प्रहार्य्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१२ ॥ (८. २.) ॥

वा, प्र वा यापयेयुः । अग्निहोत्रं हुत्वा मह इत्युपतिष्ठेत । प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति । नायतना-च्च्यवते ॥ ३ ॥

अग्नेश्चातुर्विध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

चत्वारो ह वा अग्नयः । आहितः, उद्धृतः, प्रहृतः, विहृतः । अयमेव लोक आहितः । अन्तरिक्षलोक उद्धृतः । द्यौः प्रहृतः । दिशो विहृतः । अग्निरेवाहितः । वायुरुद्धृतः । आदित्यः प्रहृतः । चंद्रमा विहृतः । गार्हपत्य एवाहितः । आहवनीय उद्धृतः । अथ यमेतमाहवनीयात्प्रांचं प्रणयन्ति स प्रहृतः । अथ यमेतमुदंचं पशुश्रपणायाहरंति यं चोपयड्भ्यः स विहृतः । तस्मात्प्रहार्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

' महः ' । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—चहवो ह वा इति । एते भवन्ति परत्र इत्यर्थः । इदानीं मह इत्युपस्थाने विधत्ते—तस्मायदेनामिति । इममग्निं ' आयतनात् ' स्वस्थानात् ' वावेतन् ' किंचिद्दूरमेव चक्रुः । ' प्र वा यापयेयु ' आयतनादन्यत्र गमयेयुर्वा । तदा ' अग्निहोत्रं हुत्वा ' ' मह इत्युपतिष्ठेत '। तथा सति सोऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । यजमानोऽपि प्रजादिभिः प्रतिष्ठितो भवति । न प्रच्युतो भवति । अथवा ' महः ' इत्युपस्थानविधानात् फलप्रदर्शनपरमिदं वाक्यम् । तस्मिन्पक्षे एवमुक्तविधिना उपस्थानकर्तारं ' आयतनात् ' स्वगृहक्षेत्रादेः सकाशात् । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश-काण्डेऽष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११।८।१ ॥

अथाहवनीयात्प्राक्प्रहृते उत्तरवेदिके अग्नौ पशुयागः कर्तव्य इति विधातुं अग्नेराहितादिभेदेन चातुर्विध्यं दर्शयति—चत्वारो ह वा अग्नय इत्यादिना । अन्वाधानेन हुत्वा नूतनमुत्पाद्य स्थापितोऽग्निः ' आहितः ' । उद्धरणात्स्थापित ' उद्धृत ' । प्राक्प्रणयनात्स्थापित ' प्रहृत '। इतस्ततो विहरणात् ' विहृत. ' । उक्तमाहितादिचतुष्टयं भूरादात्मना अग्न्यादात्मना च स्तौति—अयमेव लोक इत्यादिना । भूरादीना-मग्न्यादीनां आहितादिरूपत्वं वदतैतानां पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरस्योत्तरस्य उपर्युपरि वर्तमानत्वं साम्यम् । इदानीं आहितादीनां अभिधेयमर्थं स्वयमेव विवृणोति—गार्हपत्य एवाहित इत्यादिना । पशुश्रपणार्थो यः अग्निः स

तदाहुः । किन्देवत्यऽ एष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वाऽएतमग्रेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राजापत्यऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । सौर्य्यऽ एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते बध्नन्त्येकान्यथा गोष्ठमेकऽ उप समायन्ति तस्मात्सौर्य्यऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । (रे) ऐन्द्राग्नऽ एवैष पशुः स्यादित्येते वै देवतेऽअन्वन्ये देवा यद्यार्तो यजते पारयतऽ एव यदि महसा यजते पारयतऽ एव तस्मादैन्द्राग्नऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

पशुदेवताविकल्पाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः-किंदेवत्य एष पशुः स्यादिति । प्राजापत्यः स्यादित्याहुः । प्रजापतिर्वा एतमग्रेऽभ्यपश्यत् । तस्मात्प्राजापत्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥

अथो अप्याहुः । सौर्य एवैष पशुः स्यादिति । तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते । बध्नन्त्येवान्यथा गोष्ठम् एक उप समायन्ति । तस्मात्सौर्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

अथो अप्याहुः । ऐन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति । एते वै देवते अन्वन्ये देवाः । यद्यार्तो यजते पारयत एव । यदि महसा यजते पारयत एव । तस्मादैन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

शामित्र, यत्र गुदकाण्डहोमार्थ. स ' शिक्त. ' । उप समीपे अग्न्यागारानन्तर यत्र्व्या गुदहोमा ' उपयजः ' । तदर्थं इत इत्यर्थ । तदर्थमेव नामित तत्प्रयोजनमाह—तस्मात् महार्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेतेति । 'महार्ये' उत्तरवेदिकै इत्यर्थ. ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डेऽष्टमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ८ । २ ॥

अथास्य पशो प्रजापति सूर्य इन्द्राग्नी चेति अयो देवा विकल्पिता इति दर्शयितु क्रमेण त त पक्षं सोपपत्तिकमाह—तदाहुः किंदेवत्य एष पशुः स्यादित्यादिना । प्रजापतिना आदौ दृष्टवात् अस्य पशोः प्रजापतिर्देवतेति केचिदाहुः ॥ १ ॥

अपरे सूर्ये अस्तमिते पशूनां स्वस्वस्थाने बन्धनदर्शनात् सर्वेषां स्वस्वस्थाने प्राप्तेश्च हेतोः सूर्यायत्तत्वादित्वात् ' सौर्य एव ' इत्याहुः ॥ २ ॥

अन्ये तु इन्द्राग्न्यो सर्वदेवतासामान्यात् स्तोत्रेणेन यागं कृतवता क्रमेणाग्निनायकत्वात् महसः प्रापकत्वाच्च पशोरिन्द्राग्नी एव देवते इत्याहुः ॥ ३ ॥

१—ऐन्द्राग्न सौर्यं प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् । का. श्रौ. सू. ६ । ८० ।

प्राणऽ एव पशुबन्धः । (स्तु) तस्माद्यावज्जीवति नास्यान्यः पशूनामीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥ ४ ॥

स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभाऽ इति नेति होचुश्चन्द्रमसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति तथेति होवाच यऽ उ तऽ एते नार्चीकमन्त किमु मऽ एतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथाऽ इति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽश्वयत्तमेताभिराप्रीभिराप्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्रीभिराप्रीणात्तस्मादाप्रियो नाम तस्मादु पशुᳫँ संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतानु मुहूर्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकञ्जयति तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥

प्राण एव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जीवति । नास्यान्यः पशूनामीष्टे । बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति॥४॥

स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । वायुं ब्रूहीति । स ह वायुमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पुरुषं ब्रूहीति । स ह पुरुषमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पशून् ब्रूहीति । स ह पशूनुवाच । यजै युष्माभिरा वो लभा इति । नेति होचुः । चन्द्रमसं ब्रूहीति । स ह चन्द्रमसमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा

पशुबन्धस्य प्राणात्मकता तत्प्राणस्य पशुना आर्तिहेतुना समर्थयते—प्राण एव पशुबन्ध इति । तस्मात् पशो प्राणाभिमानित्वात् स पशुबन्धयाजी यावन्तं कालं 'जीवति' 'अस्य' यजमानस्य 'पशूनाम्' 'नान्य' तस्कराद्दि स्वामी भवति । किं तु 'अस्मिन्' सबद्धा एव 'एते' पशव 'भवन्ति' । तस्मात् प्राणरूपता युक्ता ॥ ४ ॥

विहितस्य पशो उक्तप्राणरूपतोपपादनाय तस्यैव अग्न्यादिषड्देवतामयत्वोपपादनाय च आख्यायिकामाह—स ह प्रजापतिरग्निमुवाचेत्यादिना । पुरा किल 'प्रजापतिरग्निमुवाच' । किमिति ? यजै त्वयेति । त्वां पशुं कृत्वा 'यजै' इति । तस्यैव व्याख्यानम्—त्वाऽऽलभै इति । पशुभूतस्य तव आलम्भं करिष्यामीति स प्रजापतिना पृष्टोऽग्निः 'नेति होवाच' निराकरणार्थं । हेत्यनेन पुरावृत्तं द्योत्यते । एवं निराकुर्वन्नग्निः अन्ते आदित्य एव पशुर्भविष्यतीति अमुमर्थं मनसि कृत्वा 'वायुं ब्रूहि' इत्युवाच । एवं वायुपुरुषपशुचन्द्रा प्रजापतिना पशुभावाय पृष्टा स्वं स्वं प्रतिषिध्य उत्तरमुत्तरं पृष्टेत्यूचु । अथ तेषु निरा-

तम्प्राची दिक् । (क्या) प्राणेत्यनुप्राणत्प्राणमेवास्मिँस्तदद्धात्तं द-
क्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणद्व्यानमेवास्मिँस्तदद्धात्तम्प्रतीची दिगपानेत्य-
नुप्राणदपानमेवास्मिँस्तदद्धात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणदुदानमेवास्मिँ-
स्तदद्धात्तमूर्ध्वा दिक्समानेत्यनुप्राणत्समानमेवास्मिँस्तदद्धात्तस्मादु-
पुत्रजातमकृत्तनाभि पुत्र ब्राह्मणाश्वपादित्यनमनुप्राणितेति ब्रूय

इति । नेति होवाच । आदित्य इतीति । स हादित्यमुवाच । यस्त्वया त्वाऽऽरभा इति । तथेति होवाच । य उ त एते नार्चाक्रमन्त । किमु म एतेषु स्यादिति । यद्यत्कामयेथा इति । तथेति तमालभत । सोऽस्याय पशुरालब्ध सञ्ज्ञपः अश्वयत् । तमेताभिराप्रीभिराप्रीणात् । तद्यदेनमेताभिराप्रीभिराप्रीणात् । तस्मादाप्रियो नाम । तस्मादु पशु सञ्ज्ञपं ब्रूयाच्छेतानुमुहूर्तमिति । स यावन्त-मश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति । तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥

त प्राची दिक् प्राणेत्यनुप्राणत्, प्राणमेवास्मिंस्तदद्धात् । त दक्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणत्, व्यानमेवास्मिंस्तदद्धात् । त प्रतीची दिगपानेत्यनुप्राणत् अपानमेवास्मिंस्तदद्धात् । तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणत्, उदानमेवास्मिंस्तदद्धात् । तमूर्ध्वा दिक् समानेत्यनुप्राणत्, समानमेवास्मिं-

---

केनापि तमु चक्रमता आदित्य पृष्टः उक्त प्रजापति 'आदित्यमुवाच' 'त्वया यदि' इति । स तु तथेत्युवाच । अनाक्रम्य पुनरुवाच । 'एते' पुन पशुभूत नाक्रमन्त । कामयत 'म' एतेष्वन्यादिषु किं स्यात् । एतथा सम्भूत वस्तु किं लभ भवदिति । स प्रजापतिरादित्यमुवाच—यद्यत्कामयेथा इति । तत्तदाप्स्यसि इति । कामितस्वरूपमुपरि वक्ष्यति—"स प्राणमेवाऽस्मिन्दधत्" इत्यादिना । एवमुक्त्वा वाच स्वाङ्गीकृत्य तथाऽस्मिन्नियुक्त स प्रजापतिस्तमालभत । 'स आलब्ध' 'सञ्ज्ञप' पशु 'अश्वयत्' उच्छून अभवत् । त उच्छून पशु 'एताभि' प्रसिद्धाभि "समिद्धो अद्य" (वा स २९ । २५) इत्यादिभि ऋग्भि 'आप्रीभि' अतर्पयत् । प्रजापतिराप्रीणाद् निर्वाके—तद्यदेनमेताभिरिति । यस्मादेन पशु 'एताभि' आप्रीणात्' । आप्रीत मनुष्य चक्र । तस्मात्' आप्रीणातीनाम्ना आ 'आप्रिय' इति 'नाम' सम्पन्नम् । तस्य प्राणनमतिक्रान्त शयन विहित—'तस्मादु पशु सञ्ज्ञप ब्रूयात्'—शेतानुमुहूर्तमिति । तदाह 'शेतानुमुहूर्त-मिति' । मुहूर्तं शयितमादधत् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया (पा सू २ । ३ । ५) इति । 'शेताम्' तावत् काल आप्रीणनेन आत्मनि सुखं प्राप्त इव अयं पशु शयन करोत्वित्यर्थ । अथ यथा अश्वमेधेन इष्टवतो फल पशुरेवं तत्सम्मान—स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति तावन्तमेतेन जयति इति । एतेन आदित्या-त्मना भाविना पशुनेत्यर्थ । वस्तुतः पशु चैतत् प्रत्यक्षम् । एतत्तोऽर्थज्ञानेनेत्यर्थ ॥ ५ ॥

'त' निष्प्राणत्वेन उच्छून आदित्यात्मक पशु 'प्राची' दिग्देवता ह गतप्राण पशौ । त्व 'प्राण' प्राणवायु-विशिष्टो भव 'इति अनुप्राणत्' । तस्योपरि श्वासं दत्तवतीत्यर्थ । अस्मिन्पशौ 'प्राणमेव' तत्तानु-

ताँश्चिन्न विन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥

स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष नानुपन्मातो नानुपन्वालितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राणऽआ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते यऽ एवं वेद ॥ ७ ॥

रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य ठेलयतऽ इवैवोपशृण्वन्ति न त्वेनं पश्यन्त्यात्तꣳ ह्यस्य रूपमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते यऽएवं वेद ॥ ८ ॥

स्तदधात् । तस्मादु पुत्रं जातमकृत्तनाभिं पंच ब्राह्मणान् ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति । यद्युनान्न विन्देत् । अपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात् । स सर्वमायुरेति । आ हैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥

स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष नानुपध्मातो नानुपज्वालितो ज्वलति । आत्तो ह्यस्य प्राणः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते । य एवं वेद ॥ ७ ॥

रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य ठेलयत इवैवोपशृण्वंति । न त्वेनं पश्यति । आत्तं ह्यस्य रूपम् । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते । य एवं वेद ॥ ८ ॥

प्राणनेन 'अदधात्' स्थापितवन्ति । तथा 'दक्षिणा दिक्' 'व्यान' इत्युक्त्वा 'अनुप्राणन्' तेन 'व्यानमस्मिन्नदधात्' । एवं प्रतीच्युदीच्यूर्ध्वाऽऽख्यास्तिस्रोऽपि दिशः क्रमेण 'अपान उदान समान' च 'तस्मिन्' अस्थु । प्रसंगात् किंचित्पुरुषार्थं प्रयोगमाह—तस्मादु पुत्रं जातमकृत्तनाभिमिति । नाभिच्छेदनात्पूर्वं पंच ब्राह्मणान् "एष एनमनुप्राणित" 'इति ब्रूयात्' । इतिशब्देन निरुक्त प्रकारः प्रदर्श्यते । पंच ब्राह्मणान् पंच दिशु अवस्थाप्य प्राच्यादिक्रमेण प्राणोऽसीत्युक्त्वा शिशोरुपरि श्वासं प्रक्षिपेदित्यर्थः । ब्राह्मणानामलाभे कथमिति तत्राह—यद्यु तानिति । ब्राह्मणालाभे स्वपित्रैव सर्वत्र परिक्रम्योक्तप्रकारं कुर्यात् । एवं कृते सति शिशु 'सर्वं' शतसंवत्सरलक्षणम् 'आयुरेति' च 'आ हैव जरायै जीवति' जरापर्यन्तं जीवतीत्यर्थः । अनेन प्राण एव वायुरिति अभिभावना प्रदर्शिता भवति ॥ ६ ॥

"दिशु स एतेषु स्यात्" इति आदिशेन उक्तं सति "वायुरामयेथा" इति प्रजापतिना यत् प्रार् दत्तम्, तस्य स्वीकारं दर्शयति—स प्राणमेवाग्नेरादत्तेत्यादिना । प्राण आत्तोऽग्नेरिति वाय निर्धीयत इति । तत्र लिंगमाह—तस्मादेष इति । तस्मादप्राणत्वादेव अग्निरनुपध्मातो मुखस्थेन वायुनाऽप्रेर्यमाण तथा काष्ठादिना उपसन्नमप्रज्ज्वलनादिरहितः 'न ज्वलति' । अत अग्निस्थाने प्राण आदिशेन स्वीकृत इति आ ह वै द्विषत इति । वेदितुः फलकथनम् ॥ ७ ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्त्वाऽवतु मा मनुष्यचित्तमित्यात्तꣳ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चित्तन्दत्ते यऽएवं वेद ॥ ९ ॥

चक्षुरेव पशूनामादत्त । तस्मादेते चाक्ष्यमाणाऽ इवैव न जानन्त्यथ यदैवापश्यन्त्यथ जानन्त्यात्तꣳ ह्येषाञ्चक्षुरा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते यऽ एवम्वेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त । तस्मादेनयोः सदृशयोः सतोर्नेतरश्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भाऽआ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य भान्दत्ते यऽ एवं वेद तद्यदादत्त तस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१३ ॥ (८. ३.) ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त, तस्मादाहुः, देवचित्त त्वाऽवतु, मा मनुष्यचित्तमिति । आत्त ह्यस्य चित्तम् । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चित्त दत्ते, य एवं वेद ॥ ९ ॥

चक्षुरेव पशूनामादत्त, तस्मादेते चाक्ष्यमाणा इवैव न जानन्ति । अथ यदैवापश्यन्ति । अथ जानन्ति । आत्त ह्येषां चक्षुः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते, य एवं वेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त तस्मादेनयोः सदृशयोः सतोर्नेतरश्चन्द्रमा भाति । आत्ता ह्यस्य भाः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य भा दत्ते । य एवं वेद । तद्यदादत्त, तस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

केशिगृहपतीनामु ह । सम्राड्दुघाᳬ शार्दूलो जघान स ह स सत्त्रिणऽ आमन्त्रयाञ्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिकऽएवौद्भारिरस्य प्रायश्चित्तिम्वेद सुऽउ तऽएतादृक्चैव कामयतेऽतश्च पापीयऽइति ॥ १ ॥

स होवाच । संग्रहीतर्युङ्ग्धि मेऽस्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यति यज्ञविकृष्टमनुविकृक्ष्यऽइति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययावाजगाम । तᳬ ह प्रतिख्यायोवाच यन्वेतान्येवाजिनानि मृगेषु भवन्त्युयेषाम्पृष्टीरपि शीर्ष्णि पचामहे कृष्णाजिनम्मे ग्रीवास्वाबद्धमित्येव मेऽमथयोऽप्युपरस्यन्तᳬ श्मिति ॥ ३ ॥

अथ पशुप्रायश्चित्तीयाः स्तुतिहोमाः ।

केशिगृहपतीनामु ह सम्राड्दुघा शार्दूलो जघान । सह स सत्रिण आमन्त्रयाञ्चक्रे. केह प्रायश्चित्तिरिति । ते होचुः-नेह प्रायश्चित्तिरस्ति । खण्डिक एवौद्भारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद । स उ त एतादृक चैव कामयते । अतश्च पापीय इति ॥ १ ॥

स होवाच-संग्रहीतर्युङ्ग्धि मे । स्यन्त्स्यामि । स यद्यह मे वक्ष्यति । समाप्स्यामि । यद्यु मा मारयिष्यति । यज्ञ विकृष्टमनुविकृक्ष्य इति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययौ । आजगाम । तं ह प्रतिख्यायोवाच । यन्वेतान्येवाजिनानि मृगेषु

अथ स्तुत्याख्यान् होमान् पशुप्रायश्चित्ततया विधातुं आख्यायिकामाह-केशिगृहपतीनामु हेत्यादिना । पुरा किल केशिनो नाम राजानः सत्रयागमनुतिष्ठन्त गृहपतय आसुः । तदा 'सम्राड्दुघां' प्रवर्ग्यदोहनार्थां गां 'शार्दूलः' दुष्टमृगः 'जघान' । तेन च सह स सत्रिणः 'ऋत्विजः' 'आमन्त्रयाञ्चक्रे' । कथमिह धर्म-धुग्हननविषये 'का प्रायश्चित्तिरिति' तेन पृष्टास्ते नेह प्रायश्चित्तिरस्तीति उक्त्वा प्रायश्चित्तज्ञमकथयन् । उद्भारिपुत्रः 'खण्डिक एवास्य प्रायश्चित्तं' जानाति । 'स' 'उ' 'एतादृक्' एतादृशमेव 'कामयते' । कीदृशमिति तदाह-अतश्च पापीय इति । अत्यन्तं पापयुक्तं गोहत्यादोषयुक्तमित्यर्थः । तस्मात्तमेव पृच्छेति ॥ १ ॥

अथ गुरुत्वेन प्रमाणभूतं केशिराज स्वसारथिमुवाच-हे रथ 'युङ्ग्धि' योजय । 'स्यन्त्स्यामि' गमिष्यामि । 'स' ह खण्डिकः 'यदि अह मे वक्ष्यति' प्रायश्चित्तिं तर्हि 'समाप्स्यामि' सत्त्रम् । अथ प्रायश्चित्तिकथनमकृत्वा निराकरिष्यति । तदा 'विकृष्टं' विकारं प्राप्तं 'यज्ञमनु' अहमपि 'विकृक्ष्ये' विकारं प्राप्स्ये ॥ २ ॥

'स ह' स्यन्दनं सारथिना संयोज्य खण्डिकसमीपं 'ययौ' । सोऽपि खण्डिकः 'तं' केशिनं 'आजगाम' । गत्वा च विकृतं केशिनं 'प्रतिख्याय' निराकृत्य स्वयमेव प्रथमं 'उवाच' । हे केशिन् ! त्वया यत् धर्मदुघाया

नेति होवाच । सम्राड्ढुवाऽइ मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्वह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विक्रुष्टमनुविक्रक्ष्यऽइति ॥४

स होवाच । (चा) आमंत्रणीयान्वामंत्रयाऽ इति तान्हामंत्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदम्प्रजा भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वाऽ अस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदम्प्रजा भविष्यति नामुष्य लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयम्वाव क्षत्रियस्य लोकऽ इति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्व्वै रात्रयो भूयस्यऽ इति ॥ ५ ॥

भवन्ति । अथैषा पृष्टीरपि शीर्षं पचामहे । कृष्णाजिनं मे ग्रीवास्वाबद्धमिति । एव मेदमधृषोऽभ्यवस्यन्तु ३ मिति ॥ ३ ॥

नेति होवाच । सम्राड्ढुवा वै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत् । स यद्वह मे वक्ष्यसि । समाप्स्यामि । यद्यु मा मारयिष्यसि । यज्ञं विक्रुष्टमनुविक्रक्ष्य इति ॥ ४ ॥

स होवाच–आमंत्रणीयान्वामन्त्रया इति । तान् हामन्त्र्योवाच । यद्यस्मै वक्ष्यामि, अमुष्यैवेदं प्रजा भविष्यति, न मम, लोकी त्वहं भविष्यामि । यदु वा अस्मै न वक्ष्यामि ममैवेद प्रजा भविष्यति, नामुष्य, लोकी त्वसौ भविष्यतीति । ते होचुः–मा भगवो वोच' । अयं वाव क्षत्रियस्य लोक इति । स होवाच–वक्ष्याम्येव, अमूर्वै रात्रयो भूयस्य इति ॥ ५ ॥

गो अजिनं ग्रीवासु धृतम् । ' एतान्येव ' एतादृशान्येव ' अजिनानि मृगेषु भवन्ति ' उपलभ्यन्ते । ' अथैषां ' मध्ये ' पृष्टी ' अपरशरीरा मृगीरपि ' शीर्षं ' शिरश्च कृत्वा ' पचामहे ' । तदीयं ' कृष्णाजिनं मे ग्रीवासु ' कण्ठे ' आबद्ध ' ' इति ' ' अभ्यवस्यन्तु ' हन्तु ' मा ' मां ' इदमदृष धार्ष्ट्यं कृतवान् ॥ ३ ॥

एवं तेन खाण्डिक्येनोक्ते ' स ' ' राजा ' नेति होवाच ' अयमभिप्रायो न भवति । किंतु हे भगवन् ! सम्राड्दुघा ' ' शार्दूलोऽवधीत् ' । तस्मात् ' स ' त्व ' यद्वह ' यदेव ' मे ' ' वक्ष्यसि ' तस्य समाधानोपायं तर्हि यज्ञं ' समाप्स्यामि ' । अथ ' यदि उ ' ' मा ' मां ' मारयिष्यसि ' तदा यज्ञं न समाप्स्यामि । तथा सति त्वया स यज्ञो विक्रुष्टो भविष्यति । तं ' विक्रुष्टं यज्ञमनु ' अहमपि ' विक्रक्ष्ये ' इत्युवाच ॥ ४ ॥

' स होवाच ' एवमुक्तः खाण्डिक्यः कथनविषये सन्दिहानः सन् ' आमंत्रणीयान् ' आप्तान् ' तत् ' क्षिप्रं ' आमंत्रये ' आह्वये इत्युवाच । तानामन्त्रणीयान् ' आमन्त्र्य ' इत्थमुवाच । हे विचारकाः ! शृणुत । ' यदि अस्मै ' केशिने ' वक्ष्यामि ' प्रायश्चित्तविधिं तर्हि ' अमुष्य ' केशिन ' एव ' ' इदं ' सर्वं ' प्रजा ' भविष्यति, ' न मम ' भविष्यति प्रजा । विद्याप्रातये अस्मत्तोऽपगतत्वात् । परं ' अहं ' ' लोकी ' विद्याप्रदानसुकृतेन परलोकवानेव भविष्यामि । यदि ' अस्मै न वक्ष्यामि ' । तर्हि ' ममैव ' ' प्रजा भविष्यति ' । ' नामुष्य ' राज्ञः, प्रजाफलसाधकविद्याया अप्राप्तत्वात् । न पुनः ' लोकी ' लोकवान् ' असौ ' राजा ' भविष्यति ' । कर्मवैगुण्यस्य अपरिहार्यत्वमापन्नत्वात् । एवं विरोधे उद्भाविते सति ' ते ' आप्ता ' ऊचु

तस्मा उ ह हैतदुवाच । स्पृणीहि त्वाऽन्याग्राजनेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति चन्द्रास्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा सूर्यास्ते चक्षुः स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्त्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रꣳ स्पृणोमि स्वाहाऽद्भ्यस्ते लोहितꣳ स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्यै ते शरीरꣳ स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्याग्राजनेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति ततो ह वै स उत्ससाद केशिनीर्हैवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१४ ॥ (८.४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०२ ॥ अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११-८ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४२७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे संग्रहापरनामधेयम् अष्टाध्यायीनामकमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच—स्पृणीहि त्वाऽन्याग्राजनेति ब्रूतात् । सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति । " चन्द्रास्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा । सूर्यास्ते चक्षुः स्पृणोमि स्वाहा । वातात्ते प्राणान् स्पृणोमि स्वाहा । दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि स्वाहा । अद्भ्यस्ते लोहितं स्पृणोमि स्वाहा । पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहा " इति । अथान्याग्राजनेति ब्रूतात् । सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति । ततो ह वै स उत्ससाद । केशिनीर्हैवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरिस्वामिभाष्यसमेतम् ।

तत्र

द्वादशं काण्डम् १२ ।

अथात्र शतपथब्राह्मणस्य परिशेषाख्यो भागः ।

अथ मध्यमसौत्रामण्युभयनामकं द्वादशं काण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । तमेतऽ ईप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते तेषाङ्गृहपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयम्वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोकऽ इदꣳ सर्वम्प्रतिष्ठितङ्गृहपतावु वै सत्त्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवैतत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

गवामयनब्राह्मणम् ।

अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तमेते ईप्सन्ति, ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते । अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वै लोके इदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । गृहपतौ उ वै सत्त्रिणः प्रतिष्ठिताः । प्रतिष्ठायामेवैतत् प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

हरिस्वामिभाष्यमाकाण्डान्तम् ।

अथ गवामयनम् । तत्रेह यजमानानां दीक्षाक्रम उच्यते । एष श्रुत्यन्तरेषु द्वादशाह एवोक्तः । अत्रैव वक्तव्यम् । कथं ? गवामयनं हि संवत्सरसत्रम् । तत्र सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य विकार इति द्वादशाह एवोच्यते । विहितो दीक्षाक्रमः तत एव लभ्यते । ननु—गवामयने क्रमो विहितः सन् द्वादशाहे प्राप्नोति । अपेक्षितश्च तेनापि यजमानानां दीक्षाक्रमः । कथम् ? बहुकर्तृकत्वात्—"सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्" इति हि वचनात् द्वादशाहो बहुयजमानकः । तेन सर्वं दीक्षणीयाः पत्नीप्रतिग्रहीतृसंस्कारत्वाद्दीक्षायाः । तेषां च यजमानानामेकं कल्पयन् यजमानान् करोति । स तेनासाधारणात् गृहपतिकर्मणो गृहपतिरिति व्यपदिश्यते । अन्ये तु—"य उ वा ऋत्विजस्ते यजमानाः" इति वचनात् ब्रह्मवादिनिश्चयं कुर्वन्तम् ऋत्विजिमित्तरं ब्रह्मा उद्गाता इत्यादिविशेषणैः व्याख्यन्ते । तत्र स्वापेक्षितत्वासम्भवदर्शनात् द्वादशाह एव । "तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते अथ ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादि क्रमविधानं शाखान्तरोक्तमप्यत्र योग्यत्वात्तदेतस्येदमिह पठ्यते । दर्शनं विशेषार्थम् । 'अयं वै' यज्ञस्य कारणमाश्रयश्चेति 'यज्ञः' 'य अयं पवते' वायुः, स हि सर्वभूतानां साधारणः

१-अनयोर्द्वादशत्रयोदशकाण्डयो "परिशेष" इति संज्ञान्तरम् । "तत एतेषां कृत्स्नं यज्ञस्य उपसदम् । चक्र सप्त-तिरोभ च" (म. मा. शां प. मो ध ४२ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥ —सायणभाष्य गोपकम् ।

(न्तुऽथ) अुथ ब्रह्माणं दीक्षयति। चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्याऽओषधयऽओषधीस्तुदनेन लोकेन सुन्दधाति तुस्मादेतावुन्तरेणान्यो न दीक्षेत स युद्धैतावुन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधीस्तुदनेन लोकेन नाना कुर्य्यादुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेतावुन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

(तु) अुथोद्गातारन्दीक्षयति। पर्ज्जन्यो वाऽउद्गाता पर्ज्जन्याद्धु वै व्वृष्टिर्जायते व्वृष्टिं तदोषधिभिः सुन्दधाति तुस्मादेतावुन्तरेणान्यो न दीक्षेत स युद्धैतावुन्तरेणान्यो दीक्षेत व्वृष्टिन्तदोषधिभिर्न्नाना कुर्य्यादवर्षुको ह स्यात्तुस्मादेतावुन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति। चन्द्रमा वै ब्रह्मा। सोमो वै चन्द्रमाः। सौम्या ओषधयः। ओषधीस्तदनेन लोकेन संदधाति। तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत। स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत। ओषधीस्तदनेन लोकेन नाना कुर्यात्। उच्छोषुका ह स्युः। तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

अथोद्गातारं दीक्षयति। पर्जन्यो वा उद्गाता। पर्जन्याद्धु वै वृष्टिर्जायते। वृष्टिं तदोषधिभिः संदधाति। तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत। स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत। वृष्टिं तदोषधिभिर्नाना कुर्यात्। अवर्षुको ह स्यात्। तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

प्राण। प्राणमेव [illegible] प्राण [illegible] सम्व [illegible] प्रतितिष्ठति। 'त' वायु साधारणमेते आमु मि [illegible] ये सवत्सराय दीक्षेत इति। मत्र सरमत्रिण उपन्यास उत्तरवाक्यसम्बधार्थं। तेषां गृहपतिरिति। [illegible] नियमवचनम्। गृहपति' गृहपतिग्रहण यजमानोपलक्षणार्थम्। यज्ञपतिरित्यर्थ। [illegible] अन्यथा न विरोधवचनात् [illegible] यजमानद्वारा गृहपतिर्गृह्यते। 'अयं वै लोको गृहपति'। [illegible] सामान्यादित्यत आह–अस्मिन् वै लोक इदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादि ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणमिति। ब्रह्माण' [illegible] 'दीक्षयति' अध्वर्यु। प्रकृतौ तेन दीक्षितत्वात्। 'चन्द्रमा वै ब्रह्मा'। दैव 'सोमो वै चन्द्रमा' सोमरसमय। 'सौम्या' सोमदेवत्या 'ओषधय'। सोम ओषधीनामधिदैवमित्यर्थ। गृहपतेरनन्तर ब्रह्माण दीक्षयति। 'ओषधीस्तदनेन संदधाति'। 'उच्छोषुका' शोषणधर्मका 'स्यु' ॥ २ ॥

अथोद्गातारमिति। प्रसन्नप्रायमत परम्। 'अवर्षुक' अवर्षणधर्मक ॥ ३ ॥

१–अध्वर्युर्दीक्षयति ब्रह्मादीन्। का० श्रौ० सू० १२। ४१।

(त्रा) अथ होतारं दीक्षयति । (त्य) अग्निर्वै होताऽधिदेवतं वागध्यात्ममन्नम्वृष्टिरग्निञ्च तद्वाचञ्चान्नेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेताग्निञ्च तद्वाचञ्चान्नेन नाना कुर्य्यादशनायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतैतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्युम्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वाऽअध्वर्य्युर्वाग्घोता मनश्च तद्वाचञ्च सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत मनश्च तद्वाचञ्च नाना कुर्य्यात्प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

(त्रा) अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छꣳसिनन्दीक्षयति । तꣳ हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रस्तोतारन्दीक्षयति तꣳ हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति तꣳ हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्युं प्रतिप्रस्थातारन्नेष्टा दीक्षयति । तꣳ हि सोऽन्वे-

---

अथ होतारं दीक्षयति । अग्निर्वै होताऽधिदेवतम् । वागध्यात्मम् । अन्नं वृष्टिः । अग्निं च तद्वाचं चान्नेन सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । अग्निं च तद्वाचं चान्नेन नाना कुर्यात् । अशनायुका ह स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । एतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वा अध्वर्युः । वाग् होता । मनश्च तद्वाचं च सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । मनश्च तद्वाचं च नाना कुर्यात् । प्रमायुका ह स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छंसिनं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥

अथाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातारं नेष्टा दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतेषां वै नवानां कल्पिमन्वितरे

तेषाम्वै नवानाङ्कॢप्तिमन्वितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वे- तद्दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोका- त्प्रयन्ति ॥ ७ ॥

(न्यु) अथ ब्रह्मणे पोतारन्दीक्षयति । तᳫँ हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रति- हर्तारन्दीक्षयति तᳫँ हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकन्दीक्षयति तᳫँ हि सोऽन्वेतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथाध्वर्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तᳫँ हि सोऽन्वथ ब्रह्मण- ऽआग्नीध्रन्दीक्षयति तᳫँ हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति तᳫँ हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति तᳫँ हि सोऽन्वेतांश्चतुरऽउन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥

कल्पन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतद्दधाति । तथा सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषो ऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति ॥ ७ ॥

अथ ब्रह्मणे पोतारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे प्रतिहर्तारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रेऽच्छावाकं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

अथाध्वर्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ ब्रह्मण आग्नीध्रं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रे ग्रावस्तुतं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥

दीक्षयन । किं तर्हि ब्राह्मणाच्छंस्यर्थमेव । परिशेषात् मन्त्रप्रमाणे षष्ठ्यर्थे यथा चतुर्थी । एवमुद्गात्रे इत्यादौ योऽपि । कः पुनर्ब्रह्मणो ब्राह्मणाच्छंसिनः स्वः प्रत्यासिकः संबन्धः । न खलु कश्चित्, अस्ति तु प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तस्यादीक्षितत्वेऽपि । अत्र वाक्योपदेशात् भविष्यति । कः पुनः सः, यावत्यो ब्रह्मणो दक्षिणा । तावतीनामर्द्धं ब्राह्मणाच्छंसिनः इत्येष संबन्धः । एतावती तृतीयादे । तुरीयमग्नीधश्चेति । एष ब्रह्मणस्तत्पुरुषाणां संबन्धः । एवमुद्गात्रादीनां प्रस्तोत्रादीनां च । वाक्यं शाखान्तरेषु स्पष्टमाम्नातम् । चोदितः संबन्धः—"ततस्तं प्रति प्रस्थाता दीक्षयित्वा आहुतो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्राह्मणम्" इत्यादिना । ननु च—अर्द्धिनः, तृतीयिनः, तुरीयिणः, इत्येते व्यपदेशाः प्रकृतौ उपयुज्यते । ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां भागविशेषाः कल्प्यन्ते । एते ब्राह्मणाः उद्गातुरित्यादयो व्यपदेशाः एते न किंचिदुपयुज्यते । ब्राह्मणादीनां तुल्यभागवात् । एवं तर्हि अन्येऽप्येवमुपात्ता व्यपदेशा उपयोक्ष्यन्ते । "तं प्राची दिक् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः" इत्यादीननु कम्य "तदेव होत्रिका अन्वाभक्ता" इत्युच्यन्ते । तत्रैतेभ्यो व्यपदेशेभ्यः होतृपुरुषाः प्राच्यां दिशि तु आम

१-नेष्टारमुन्नेता । का श्रौ सू १२ । ४३ ॥

(त्यु) अथोन्नेतारम् । (७ॅ) स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषाऽनुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवंविद्वाᳬसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञङ्कल्पयन्ति यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां योगक्षेमः कल्पते सत्रिणां योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वा उन्नेतात्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदेति प्राणो वाऽउन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति सैषाऽनुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाᳬसो दीक्षन्तेऽतदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १२।१।१ ॥ (१-१) ॥

अथोन्नेतारं स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति । न पूतः पावयेत् इति ह्याहुः । सैषाऽनुपूर्वदीक्षा । स यत्र हैवं विद्वांसो दीक्षन्ते । दीक्षमाणा हैव ते यज्ञं कल्पयन्ति । यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां योगक्षेमः कल्पते । सत्रिणां योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते । यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वा उन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदेति । प्राणो वा उन्नेता । प्राणमेवै

ष्वन्ते । दक्षिणस्या ब्रह्मणा ऽस्मादन्यो ब्रह्मपुरुषा । स्यादिति मेऽस्यति । तस्मादुपपन्नमेतत् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा सू २ । ३ । ६२ वा) इति ॥ ६-९ ॥

' स्नातको वा ' तस्यैवोत्सृष्ट शिष्य । ' ब्रह्मचारी वा ' तस्यैव शिष्य । कुत एतत् । ' अन्यो वा दीक्षित ' इति पृथगुपादानात् । यदि तु सामान्येन स्नातको ब्रह्मचारी वा गृह्येत । तत अन्यो वेति नोपपद्येत । न हि स्नातकब्रह्मचारिभ्यामन्यो दीक्षयितोऽस्ति । न तावदनुपनीत श्रोत्रियः कर्तुम् ईश स्नातको वा निवृत्ताधिकारात् । कात्यायनोऽप्येव सूत्रयामास " अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्माणञ्च इति " ब्रह्मो द्गातृहोतॄन् इत्यर्थः । ' अध्वर्यादीन् प्रतिप्रस्थाता ' । अध्वर्युब्रह्मणा उन्निप्रस्तोतृमैत्रावरुणान् इत्यर्थः । " प्रतिप्रस्थातार्द्धिनः " इति । प्रतिप्रस्थातृप्रभृतिप्रतिहर्त्रच्छावाकान् इत्यर्थः । " नेष्टारमुन्नेता " इति । नेष्टृप्रभृतिसुब्रह्मण्यापर्यन्तान् इत्यर्थः । उन्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो न पूतः पावयेत् इति श्रुते " (का. श्रौ. सू १२ । ४३) इति ॥ १० ॥

प्राणो वा उन्नेता । उन्नेतृत्वस्योन्नेतृत्वात् । अनुपूर्वदीक्षेति । ' तदेव दीक्षेत ' तत्रैव विद्वद्भिः सह दीक्षेत, नाविद्वद्भिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । १ । १) ॥

श्रद्धाया वै देवाः । (०) दीक्षान्निरमिमतादित्यै प्रायणीयꣳ सोमात्क्रयम्विष्णोरातिथ्यमादित्यात्प्रवर्ग्यꣳ स्वधायाऽउपसदोऽग्नीषोमाभ्यामुपवसथमस्माल्लोकात्प्रायणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥

(ꣳ) संवत्सराच्चतुर्विꣳशमहः । (ब्रं) ब्रह्मणोऽभिप्लवं क्षत्रात्पृष्ठ्यमग्नेरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्नऽ आदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामानऽ इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी विश्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकम्पृष्ठ्यꣳ षडहमेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥

(त्सं) संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतꣳ स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रन्तदेतत्संवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदा हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।२॥ (१–२) ॥

ऽरेतदुभयतो दधाति । तथा सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति । सैषाऽनुपूर्वंदीक्षा । स यत्र हैव विद्वांसो दीक्षेरन् । तदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥

श्रद्धाया वै देवा दीक्षा निरमिमत । अदित्यै प्रायणीयम् । सोमात् क्रयम् । विष्णोरातिथ्यम् । आदित्यात्प्रवर्ग्यम् । स्वधाया उपसदः । अग्नीषोमाभ्यामुपवसथम् । अस्माल्लोकात् प्रायणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥

संवत्सरात् चतुर्विंशमहः । ब्रह्मणोऽभिप्लवम् । क्षत्रात् पृष्ठ्यम् । अग्नेरभिजितम् । अद्भ्यः स्वरसाम्नः । आदित्याद्विषुवंतम् । उक्ताः स्वरसामानः । इंद्राद्विश्वजितम् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । मित्रावरुणाभ्यां गोआयुषी । विश्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रम् । दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पृष्ठ्यं षडहम् । एभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥

संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतम् । स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रम् । तदेतत्संवत्सरस्य जन्म । स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेद । आ हास्माच्छ्रेयान् जायते । सात्मा भवति । संवत्सरो भवति । संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ ३ ॥

'श्रद्धाया वै'। श्रद्धादिभ्यो देवताभ्य दीक्षाद्यभिमानिनो विग्रहवन्तो देवा देवैर्निर्मिता । सम्भूय च इति प्रादुर्भाविता इत्येषा उपासना अत्र ब्राह्मणे उच्यते । प्रसन्नम् एव ॥ १–३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । २ ॥

यद्द्रे दीक्षन्ते । (न्तेऽग्ना) अग्नाविष्णूऽएव देवते यजन्तेऽग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्णोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । (न्तेऽदि) अदितिमेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्यु) अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति विष्णोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रवर्ग्येण यजन्ते । (न्तऽआ) आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति॥५॥

(न्त्यु) अथ यदुपसदऽउपयन्ति । (न्त्ये) एताऽएव देवता यजन्ते याऽएताऽउपसत्स्वेता देवता भवन्त्येतासां देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ६ ॥

देवविद्याब्राह्मणम् ।

यद्द्रे दीक्षन्ते । अग्नाविष्णू एव देवते यजन्ते । अग्नाविष्णू देवते भवन्ति । अग्नाविष्णोः सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १ ॥

अथ यत् प्रायणीयेन यजन्ते । अदितिमेव देवता यजन्ते । अदितिर्देवता भवन्ति । अदितेः सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ २ ॥

अथ यत् क्रयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते । सोमो देवता भवन्ति । सोमस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ३ ॥

अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवता यजन्ते । विष्णुर्देवता भवन्ति । विष्णोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत्प्रवर्ग्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदुपसद उपयन्ति । एता एव देवता यजन्ते । या एता उपसत्सु । एता देवता भवन्ति । एतासां देवताना सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ६ ॥

यद्द्रे दीक्षन्ते ' । एतदादि कर्मसु देवविद्याब्राह्मणम् । प्रत्यक्षमेव । ' अग्नाविष्णू देवते भवन्ति ' अभेद-

(न्त्यु) अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । (न्तऽग्नी) अग्नीषोमावेव देवते यजन्तेऽग्नीषोमौ देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । (न्त्य) अहोरात्रे एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्यहोरात्रयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्यु) अथ यच्चतुर्विꣳशमहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति सम्वत्सरस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ९ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिप्लवꣳ षडहमुपयन्ति । (न्त्य) अर्द्धमासांश्च मासांश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्त्यर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ यत्पृष्ठ्यꣳ षडहमुपयन्ति । (न्त्यृ) ऋतूनेव देवता यजन्तऽऋतवो देवता भवन्त्यृतूनाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ११ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिजितमुपयन्ति । (न्त्य) अग्निमेव देवतां यजन्तेऽग्निर्देवता भवन्त्यग्नेः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमावेव देवते यजन्ते । अग्नीषोमौ देवते भवन्ति । अग्नीषोमयोः सायुज्य सलोकता जयन्ति ॥ ७ ॥

अथ यत् प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रे एव देवते यजन्ते । अहोरात्रे देवते भवन्ति । अहोरात्रयोः सायुज्य सलोकता जयन्ति ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरो देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ९ ॥

अथ यदभिप्लवं षडहमुपयन्ति । अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता यजन्ते । अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्ति । अर्द्धमासाना च मासाना च सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १० ॥

अथ यत्पृष्ठ्य षडहमुपयन्ति । ऋतूनेव देवता यजन्ते । ऋतवो देवता भवन्ति । ऋतूना सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ११ ॥

अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव देवता यजन्ते । अग्निर्देवता भवन्ति । अग्नेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

दर्शिन । 'अग्नाविष्णवो सायुज्य सलोकतां जयन्ति' देवदर्शिन । तत्रापि प्रहष्टश्रिया 'सायुज्य जयन्ति' । अन्तरा. 'सलोकताम्' इति श्लिष्टः । एवमुत्तरत्रापि वाच्यम् ॥ १–२१ ॥

(न्त्यु) अथ यत्स्वरसाम्नऽउपयन्ति । (न्त्य) अपऽएव देवता यजन्तऽआपो देवता भवन्त्यपाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १३ ॥

(न्त्यु) अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति । (न्त्या) आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्त्युक्ताः स्वरसामानः ॥ १४ ॥

(नोऽथ) अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति । (न्ती) इन्द्रमेव देवतां यजन्तऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्त्युक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥

(वावु) अथ यद्गोऽआयुषीऽउपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्ते मित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्यु) अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान्देवता यजन्ते विश्वे देवा देवता भवन्ति विश्वेषान्देवानाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अथ यद्दाशरात्रिकम्पृष्ठ्यꣳ षडहमुपयन्ति । दिशऽ एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥१८॥

अथ यत् स्वरसाम्न उपयन्ति । अप एव देवता यजन्ते । आपो देवता भवन्ति । अपा सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १३ ॥

अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति । उक्ताः स्वरसामानः ॥ १४ ॥

अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति । इन्द्रमेव देवता यजन्ते । इन्द्रो देवता भवन्ति । इन्द्रस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥

अथ यत् गोआयुषी उपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्ते । मित्रावरुणौ देवते भवन्ति । मित्रावरुणयोः सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १६ ॥

अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान् देवता यजन्ते । विश्वे देवा देवता भवन्ति । विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १७ ॥

अथ यद्दाशरात्रिकं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति । दिश एव देवता यजन्ते । दिशो देवता भवन्ति । दिशां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १८ ॥

(न्यु) अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । (न्ती) इमानेव लोकान्देवता यजन्तऽइमे लोका देवता भवन्त्येषां लोकानाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

(न्यु) अथ यद्दशममहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

(न्यु) अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

(न्यु) अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामद्य देवतां यजध्वे का देवता स्थ कस्यान्देवतायां वसथेत्यतऽएवैकतमाम्ब्रूयुर्यस्यै तु नेदिष्ठꣳ स्युरेते ह वै सतिसदऽएते हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसदो हैवेतरे स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकꣳ सत्रे कीर्तयेदेताभ्यस्त्वा देवताभ्यऽआवृश्चामऽइत्येनम्ब्रूयुः स पापीयान्भवति श्रेयाꣳसऽआत्मना ॥ २२ ॥

अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । इमानेव लोकान् देवता यजन्ते । इमे लोका देवता भवन्ति । एषां लोकानां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

अथ यद्दशममहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरो देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवता यजन्ते । प्रजापतिर्देवता भवन्ति । प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति । तान् यदि पृच्छेयुः । कामद्य देवता यजध्वे । का देवता स्थ । कस्यां देवतायां वसथेति । अत एवैकतमां ब्रूयुः यस्यै तु नेदिष्ठं स्युः । एते सतिसदः । एते हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति । सत्रसदो हैवेतरे । स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्रे कीर्तयेत् । "एताभ्यस्त्वा देवताभ्य आवृश्चामः" इत्येनं ब्रूयुः । स पापीयान् भवति । श्रेयांस आत्मना ॥ २२ ॥

'यस्यै' यस्या देवतायाः 'नेदिष्ठं' अन्तिकतमं भवेयुः । तामेव ब्रूयुरग्नाविष्णू अदो यजामहे इति । 'एते ह वै सतिसद' इति एते वै उपासना उच्यन्ते । इत्युपासनागुणव्यपदेशेन वचनम् । 'सतीषु देवतासु' सीदन्तीति

सऽ एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतः । (श्र) चतुर्विꣳशे महाव्रतं विषुवति महाव्रतम्महाव्रतऽ एव महाव्रतन्तꣳ ह स्मैतं पूर्वेऽभ्युपयन्ति त्रिमहाव्रतन्ते ते तेजस्विनऽ आसुः सत्यवादिनः सꣳशितव्रताऽअथ यऽउ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्यथाऽऽमपात्रमुदकऽआसिक्ते विम्रियेतैवꣳ हैव ते विम्रियेरन्नुपर्युपयन्ति तदेषाꣳ सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिरवरुद्धम्भवति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । (स्तु) तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्याꣳ हि प्रयन्ति तयोर्यच्छुक्लन्तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येवौषधिवनस्पतीनाꣳ रूपमूरू चतुर्विꣳशमहरुरोऽभिप्लवः पृष्ठ्यम्पृष्ठ्यः॥१।

स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशे महाव्रतम् । विषुवति महाव्रतम् । महाव्रत एव महाव्रतम् । तं ह स्मैतं पूर्वे उपयंति त्रिमहाव्रतं ते । ते तेजस्विन आसुः । सत्यवादिनः । संशितव्रताः अथ य उ ह एनमप्येतर्हि तथोपेयुः । यथाऽऽमपात्रमुदक आसिक्ते विम्रियेत् । एवं हैव विम्रियेयुः । उपर्युपयंति । तदेषा सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिरवरुद्धं भवति ॥ २३ ।

अध्यात्मविद्ब्राह्मणम् ।

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । पादाभ्यां हि प्रयन्ति । तयोर्यच्छुक्ल

मतिमदः । सत्रे सीदन्तीति सत्रसदः इतरे केवलं सत्रैककर्मामात्रे सीदन्ति । न देवतास्विति सत्रसद अनुपासका ॥ २२ ॥

तमेन ' त्रिमहाव्रत ' संवत्सर ' पूर्वे ' प्राक्कलियुगादुपयन्ति स्म न सम्प्रति । किं कारणम् । यस्मात्ते ' तेजस्विनः ' बभूवु ॥

सत्यवादिन इति । तीक्ष्णीकृतव्रता. इति येषां आस्याऽस्मि, ते त्रिमहाव्रतयाजिन इत्येतत् गृह्यते अन्यथ विम्रियेत् वर्म विनश्येत् नैऽपि विम्रियेयु विनश्येयुरित्यर्थ । ' उपरि ' उपान्त्यदिवसे ' उपयन्ति ' यत्तर्हि कलियुगे नव कथं ? विनाशदोषो न भविष्यतीत्यत आह—तदुपर्युपगम्यमानमेषां साम्प्रतिकाना श्रमादिभिरवरुद्ध भवति । न विनश्यति ॥ २३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ३ ॥

' पुरुषो वै ' । कर्मणो अध्यात्मविदा ब्राह्मणमेतत् । प्रमन्नप्रायम् । पुरुष इति । ' अध्यात्म ' संवत्सर-

१-प्रमध्यवर्तमानेत्यः ।

(एषोऽय) अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । (दि) इमऽ एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्द्धा विषुवानिमऽ एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥

(नोऽयु) अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । (दु) उरुौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावर्वाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽ अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतꣳ हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्याꣳ ह्युद्यन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येव नक्षत्राणाꣳ रूपꣳ सऽएष संवत्सरो-ऽध्यात्मम्प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ संवत्सरमध्यात्मम्प्रतिष्ठितं वेद प्रति-तिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।४ ॥ (१-४)

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ । १ ॥ कण्डिकासंख्या ४० ॥

तदह्नो रूपम् । यत्कृष्णं तद्रात्रेः । नखान्येवौषधिवनस्पतीना रूपम् । ऊरू चतुर्विंशमहः । उरो ऽभिप्लवः । पृष्ठं पृष्ठ्यः ॥ १ ॥

अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः । मूर्द्धा विषुवान् इम एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । उरू पृष्ठ्याभिप्लवौ । यावर्वाञ्चौ प्राणौ ते गोआयुषी । अङ्गानि दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रः । हस्ताभ्यां ह्युद्यन्ति । तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपम् । यत्कृष्णं तद्रात्रेः । नखान्येव नक्षत्राणां रूपम् । स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन् लोके, अमृतत्वेना-मुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रसवत्वादध्यात्मकं, नाधिदैवो गृह्यते । कुत एतत् " नखान्येवौषधिवनस्पतीना रूप नक्षत्राणां वेति " वच नात् । उरोऽभिप्लव इति । दक्षिण उरसो भाग । पृष्ठभागस्य उत्तर । " उरू पृष्ठ्याभिप्लवौ " इति बाहस्य पृथग्वचनात् ॥ १-३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ४ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्मा कनकवेदिकाम् । दानायाप्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरेः ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१२-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्नायुस्तादृक्तत् ॥ १ ॥

(द्वा) गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः । (र्व्यु) यथोपपक्षदघ्नम्वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेयः पृष्ठ्यः ॥२॥

(प्रचो) गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । (थु) यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्क्रामन्त्यूरुदघ्नऽएव प्रथमः स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान्कुल्फदघ्नऽएव प्रथमोऽर्वाक्सामा जानुदघ्नो द्वितीयऽऊरुदघ्नस्तृतीयः ॥ ३ ॥

सम्वत्सरे समुद्रप्रतरणोपासनम् ।

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन हि प्रस्नाति । तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुः । तादृक्तत् ॥ १ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः । यथोपपक्षदघ्नं वा कंठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नाति । प्रस्नेयोऽभिप्लवः । प्रस्नेयः पृष्ठ्यः ॥ २ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्क्रामन्ति । ऊरुदघ्न एव प्रथमः स्वरसामा । जानुदघ्नो द्वितीयः । कुल्फदघ्नस्तृतीयः । द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान् । कुल्फदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक्सामा । जानुदघ्नो द्वितीयः । ऊरुदघ्नस्तृतीयः ॥ ३ ॥

"समुद्रं वा" एताभि पञ्चभि कण्डिकाभि संवत्सरे समुद्रप्रतरणोपासनमुच्यते । तीर्थगाधोद्धृत्तरणादि प्रकरणानि च प्रायणीयादीनां नामत्वेनानि प्रदर्श्यन्ते । स्नानाद्यनुत्वाच्च फलम् । संवत्सरोऽप्यत्र दीक्षा एव द्रष्टव्य । 'प्रस्नाति' 'ष्णा शौचे' (पा धा प प ४७) इत्येव प्रवृत्तं प्रकरणे वर्तते । प्रतरन्तीत्यर्थः । 'प्रस्नायु' प्रातयु ॥ १ ॥

गाधमेव साधनं अल्पोदकम् । प्रतितिष्ठन्त्यस्मिन्निति 'प्रतिष्ठा' । 'उपपक्षदघ्न' पक्षयो समीपमुपपक्ष प्रमाणमस्य उपपक्षदघ्नम् । कण्ठप्रमाणं 'कण्ठदघ्न' । 'प्रस्नेय' 'प्रस्नान्ति' प्रतरणार्ह इत्यर्थ ॥ २ ॥

सर्वान् कामान् अवाप्य सुखं । अवाप्य न च नाम्ना इत्येव ध्याने शाकशाखीयादिकपदलोपसमम ॥ ३ ॥ ४ ॥

(घ) गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । (ङ) यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयः पृष्ठ्यः प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेये गोऽआयुषी प्रस्नेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥

(च) गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्युदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्तत् ॥ ५ ॥

(छ) तदाहुः । कति संवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडहा ऽइति । द्वावतिरात्रौ षड्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शते ऽउक्थ्यानामिति नु य ऽउक्थ्यान्त्स्वरसाम्न ऽउपयन्ति ॥ ६ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति । प्रस्नेयः पृष्ठ्यः । प्रस्नेयोऽभिप्लवः । प्रस्नेये गोआयुषी । प्रस्नेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति । तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति । तद्युदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायुः । तादृक्तत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—कति संवत्सरस्यातिरात्राः । कत्यग्निष्टोमाः । कत्युक्थ्याः । कति षोडशिनः । कति षडहा इति । द्वावतिरात्रौ । षड्शतमग्निष्टोमाः । द्वे चत्वारिंशे शते उक्थ्यानाम् । इति नु य उक्थ्यान् स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्यु) अथ येऽग्निष्टोमाः । (न्द्वा) द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशे शतेऽउक्थ्यानां द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहाऽइति नु संवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥

(द्वां) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेजऽइन्द्रियं यत्पृष्ठानि तद्यन्मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति मासशऽएव तत्संवत्सरस्य तेजऽआप्नुवन्त्यथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽआप्नुवन्तीत्युपरिष्टाद्विषुवतो विश्वजितं सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्त्येवमु त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽआप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्ये) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः संवत्सराय न्वाऽअहं दीक्षिष्यऽइति तं ह पितोपेक्ष्योवाच वेत्थ न्वायुष्मन्त्संवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठाऽइति वेदेति होवाचैतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।५ ॥ (२-१) ॥

अथ षडग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमाः । द्वे चतुस्त्रिंशे शते उक्थ्यानाम् । द्वादश षोडशिनः । षष्टिः षडहाः । इति नु संवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेजः, इन्द्रियं यत्पृष्ठानि । तद्यन्मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति । मासश एव तत्संवत्सरस्य तेज आप्नुवन्ति । अथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुवन्ति इति । उपरिष्टाद् विषुवतो विश्वजितं सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्ति । एवमु त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह श्वेतकेतुरारुणेयः । संवत्सराय न्वा अहं दीक्षिष्य इति । तं ह पितोपेक्ष्योवाच । वेत्थ न्वायुष्मन् संवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठा इति । वेदेति होवाच । तद्ध तद्विद्वानुवाच ॥९॥

तुदाहुः । कुस्मादुभयुतोज्योतिपोऽभिप्लुवा भुवन्त्यन्युतोज्योतिः पृष्ठ्यऽ इतीमे वै लोकाऽ अभिप्लुवाऽ उभयुतोज्योतिषो वा ऽइमे लोकाऽ अग्निनेतुऽ आदित्येनामुतुऽऋतुवः पृष्ठ्योऽन्युतोज्योतिषो वाऽ ऋतुवऽ एषऽ एषां ज्योतिर्य्युऽ एष तुपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वाऽ एते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तृꣳहतो परिप्लवेते स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकꣳ संशं कीर्त्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्रऽ उद्भिः पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्ति । अन्यतोज्योतिः पृष्ठ्य इति । इमे वै लोका अभिप्लवाः । उभयतोज्योतिषो वा इमे लोकाः—अग्निनेतः, आदित्येनामुतः । ऋतवः पृष्ठ्यः । अन्यतोज्योतिषो वा ऋतवः । एष एषां ज्योतिः । य एष तपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वा एते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते यजमानस्य पाप्मानं तृंहती परिप्लवेते । स यो हैवं विदुषां

क्रमाच्च पूर्वपक्षे अभिप्लवपूर्वा मासाः । उत्तरपक्षे तु—पृष्ठ्यपूर्वा सेत्स्यति । तदाह—द्वादश मासा । माससम्मिता त्रिंशसंख्याका अस्य कर्मसंवत्सरस्य भागा कल्प्या इति शेषः । तेषां द्वादशानां माससम्मितानां कर्मभागानामन्त स्थाना ' तेज '। " तिज निशाने "। (धा. पा. चु. प. ११९) इति धातुः । अतिशयेन तीक्ष्ण इन्द्रियं वर्द्धयन् स्वकार्यक्षमनममित्यर्थः । ' य पृष्ठानि ' पृष्ठस्तोत्रसाधनानि रथन्तरादीनि । तैरत्र पृष्ठ्या षडहमुपयन्ति । तेन ' मासश ' मासं मासे संवत्सरस्य तेजसि स्थानमगम् । तदाप्नुवन्तीत्येव प्रतिमास पृष्ठ्याहृतिरुच्यते । अथ कथमिति । त्रयोदशमासस्य यत् । एतद्ध स्मेति । ' गाधप्रतिष्ठा ' (संवत्सराग्नितेज स्वयेच्छेति द्रष्टव्यम् ।) सर्वेषामेतेषामत्र वचनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । १) ॥

तदाहुः कस्मादिति । प्रतिमास पृष्ठ्याभिप्लवौ उपेतव्याविति युक्तम् । तावेव तु अत्र आधियज्ञिकेन आधिदैविकेन च रूपेण निरूप्येते । ज्योति शब्देनाग्निष्टोम उच्यते । ' उभयत ' अद्यावन्ते च ज्योतिरग्निष्टोमो यस्य मध्य, चत्वार उक्थ्या । एकश्च षोडशी सोऽन्यतोज्योति । कुत एतत्, उत्तरत्रास्य ' उभयतोज्योति '। तादृशाश्चत्वार अभिप्लवा । ' अन्यत ' अन्यतर आदावेव ज्योतिरग्निष्टोमो यस्य अन्ये चत्वार उक्थ्या, ' एकश्च षोडश', स ' अन्यतोज्योति '। कुत एतत् । उत्तरस्य क्षीरकरणात् । नव अग्निमा मासि सम्पद्यन्ते । एकविंशतिरुक्थ्या । एक उक्थ्य षोडशिमानिति । सर्वमिदं स्पष्टीकरिष्यते । इमे वै लोका अभिप्लवा इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येत एव तु ये अनुलोमा प्रतिलोमाश्च अभिप्लवा ते त्रित्वसामान्यल्लोका इति अभिप्राय । ' ऋतव पृष्ठ्या ' षट्त्वसामान्यात् ॥ १ ॥

' देवचक्रे '। ' एते ' यौ पृष्ठ्याभिप्लवौ एते देवानां रथचक्रे । कुत एतत् रथचक्रे इति । " दशरात्र

तदाहुः । (स्तु) यत्समऽएव चक्रे भवतोऽथैते विषमा स्तोमाः कथमस्यैते समा स्तोमाऽउपेता भवन्तीति यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(स्पृ) पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वीतेति ह स्माह पैङ्ग्यः । (स्तु) तयोः स्तोत्राणि च शस्त्राणि च सञ्चारयेदिति स यत्सञ्चारयति तस्मादिमे प्राणा नाना सन्तऽएकोतयः समानमूतिमनु सञ्चरन्त्यथ यत्र सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यादेष ह वै प्रमायुको योऽन्धो वा बधिरो वा ॥ ४ ॥

दीक्षितानां पावकं सत्रे कीर्तयति । एते ह्यस्य देवचक्रे शिरसिऽउतः । तथात्र उदिः । पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—यत्समे एव चक्रे भवतः । अथैते विषमाः । स्तोमाः । कथमस्यैते समा स्तोमाः । उपेता भवन्तीति । यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि । तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वीत । इति ह स्माह पैङ्ग्यः । तयोः स्तोत्राणि च शस्त्राणि च सञ्चारयेदिति । स यत्संचारयति । तस्मादिमे प्राणा नाना सन्त एकोतयः समानमूतिमनु सञ्चरन्ति । अथ यत्र संचारयेत् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । एष ह वै प्रमायुकः । योऽन्धो वा बधिरो वा ॥४॥

उदिः" इति वचनात् । पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते इति । 'पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते' 'यजमानस्य प्राणानम्' पानमरहन्तव्यम् 'वृहती' इति परिस्तरेते । कथं पुन पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते नाम अभिप्लवे नारभ्ये ? पृष्ठ्ये नाम तिष्ठते । स च बलवत्तर इत्येतत् एतेन प्रकारेणोच्यते च । केनेति च पृष्ठ्यस्य गुरुत्व चेति । "अतिरिक्त, सर्वे स्तोमे सर्वे पृष्ठे गुरुत्व सामभि स्वर्गं लोकमश्नुवन्" । तस्मात् पृष्ठ्य इति । ततश्च पृष्ठ्यो महावीर्यत्वात् आत्मप्रतिष्ठित इत्येतदभिप्राय पृष्ठ्यप्रतिष्ठितत्व द्रष्टव्यम् । 'दशपात्र उदिः' दर्शित्वात् ॥ २ ॥

तदाहुः यत्समे एव चक्रे भवतोऽथ विषमा एते स्तोमा इति । युग्मानिवृतो स्तोमा । पृष्ठ्ये त्रिवृदादयः षट्, प्रतिदिनमेकैकः । अभिप्लवे चत्वार एव त्रिवृदादयः । यदेव षडन्यानीति । यद्यपि स्तोमेयुग्मान एते चक्रे । तथापि अहःसंख्यया समे इत्यर्थः । ततश्च स्तोमसमता अपि ते षट् भवन्तीत्यभिप्रायः ॥३॥

'पृष्ठ्याभिप्लवौ' न केवल पृष्ठ्याभिप्लवौ स्तोत्रदेवत्य इत्युपासीत इति नाहं तन्त्रे एते इत्युपासीत नोतने इति । तन्त्रता च का । (यथा कुर्विन्दयदत्र पतानकं कुरुन् । तत्र वततमम् । ते त भूत वासेनेव । तत्रोपृष्ठ्याभिप्लवाभ्यासाभिवत्तो न युज्यते । तत्र स्वस्वभावभूतान् षडहस्तोत्रशस्त्रान् त्रिवृदादयस्ते सचाराः । षष्ठोत्तमसंत्री । पूर्वस्मिन् वा हत्यन्त स्तम्भनुसरन् । स्तोत्रं कुर्वात ।) तदनुसारा पृष्ठ्यादयो नानित्याः सन्तः सन्त समानमपि स्वर्गादुदयशादीननुसञ्चरन्ति ॥ ४ ॥

नवाग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

(स्त्ये) एकविंशतिरुक्थ्याः । (०) द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य पञ्चर्तव-स्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेषऽएवैकविंशो यऽ एष तपत्येतामभिस-म्पदं सऽ एतया सम्पदा मासि मासि स्वर्गं लोकं रोहति मासशः स्वर्गं लोकं समश्नुतऽ एकविंशश्च स्तोमम्बृहती च छन्दः ॥ ६ ॥

(श्रु) चतुस्त्रिंशदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासान्देवतानामाप्त्याऽ एकऽ उक्थ्यः षोड-शिमानन्नं वाऽउक्थ्या वीर्यं षोडशी ॥ ७ ॥

(इये) एतेन वै देवाः । (०) वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नुवन्त्सर्वा-न्कामानाश्नुवत तथाऽएवैषऽएतेन वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नोति

नवाग्निष्टोमा मासि सपद्यन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतद्दधाति । तथा सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । पञ्चर्तवः । त्रयो लोकाः । तद्विंशतिः । एष एवैकविंशः । य एष तपति एतामभिसंपदम् । स एतया सपदा मासि मासि स्वर्गं लोकं रोहति । मासशः स्वर्गं लोकं समश्नुते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

चतुस्त्रिंशदग्निष्टोमा मासि सपद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । सर्वासां देवताना-माप्त्यै । एक उक्थ्यः षोडशिमान् । अन्नं वा उक्थ्यः । वीर्यं षोडशी ॥ ७ ॥

एतेन वै देवा वीर्येणान्नेन सर्वान् कामानाप्नुवन् । सर्वान् कामानाश्नुवत । तथा उ एवैष एतेन

'नवाग्निष्टोमा' प्रथम एव मासे भवन्ति चतुर्थाभिप्लवे पृष्ठ्ये षार्ष्टिके नवम । 'प्राणानेवैषु' । एतद् एव कुर्वन् आयुर्दधाति ॥ ५ ॥

'एकविंशति' आभिप्लविका षोडश उक्थ्या । पाष्ठिका पञ्च । सहषोडशिमानिति चतुस्त्रिंशत् सा एक-विंशतिरुक्थ्या । तेषां द्वादशभि स्तोत्रैर्विंशतिरग्निष्टोमो भवति । ॥ । त्रीणि च स्तोत्राणि अतिरिक्तानि तानि पृष्ठैर्भवन्ति । पूर्वं सह चतुस्त्रिंशदग्निष्टोमा मासशः सपद्यते । अपरा एव उक्थ्या षोडशिनोऽभ्यासे भवन्ति । उक्थ्यस्योपरि षोडश्यतिरिक्तो भवतीत्यर्थ । (अत वै उच्छ्रामूस्य त्रिंशस्तो प्रस १) स्तोत्रशस्त्राणि भवति । (मदमद-करोविविराद्विराद् इत्यानुमिति श्रुतेर्वीर्यषोडशपर्वणकर्वीर्येनद्वानिंद्रो अस्य देवत सोऽपि वीर्यतदीय स्तोत्रम् । तदन्वया षोडशिनोऽभ्यस्तदु तत्वीर्यवदित्यभिप्राय २) 'एतेन वै' वीर्येणान्नेन चेति चशब्दो वक्तव्य ॥६-८॥

सर्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभिप्लवाऽ उपैवेयात्सम्वत्सराय दीक्षितऽ एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

(गा) अथादित्याश्च ह वाऽ अङ्गिरसश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याऽ अस्पर्द्धन्त व्ययम्पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो व्ययम्पूर्वाऽ इति ॥ ९ ॥

तऽ आदित्याः । (श्च) चतुर्भि स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अन्वञ्चऽ इवाङ्गिरसः । सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशन्यदस्पृशँस्तस्मात्पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

(प्रयोऽभि) अभिप्लवः षडहः । षड्ढ्यहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्ध्येव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्लवश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशऽ एकविंशऽ इत्यभिप्लवस्त्र्यहस्त्र्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृहद्रथन्तरेऽ एवाभिप्लवऽ एकाहऽएकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्युतियन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोमऽ एवमु सप्ताग्निष्टोमाः संपद्यन्ते ॥ १२ ॥

वीर्येणानेन सर्वान् कामानाप्नोति । सर्वान् कामानश्नुते । तस्मात् पृष्ठ्याभिप्लवाऽपैवेयात्-संवत्सराय दीक्षित एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

अथादित्याश्च ह वा अंगिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धंत । वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्वे इति ॥ ९ ॥

त आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त । यदभ्यप्लवन्त । तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अन्वंच इवांगिरसः सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशन् । यदस्पृशन् । तस्मात् पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

अभिप्लवः षडहः । षड्ढ्यहानि भवन्ति । अभिप्लवः पञ्चाहः । पञ्च ह्यहानि भवन्ति । यद्ध्येव प्रथममहः । तदुत्तमम् । अभिप्लवश्चतुरहः । चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश

अथादित्याश्चेति । निर्वचनकदिशा स्ना प्रश्नना । अभिप्लवा यस्य उसाम्या इति शेष ॥ ९-११ ॥

यद्ध्येव प्रथममहस्तदुत्तममिति । एक एव सोऽग्निष्टोम चोदन इत्यभिप्राय । ' चत्वारो हि स्तोमा भवन्तीति ' इमामन्तर्भूतस्तोमानस्यामहर्मध्ये चत्वारे सामान्युत्तमानित्यभिप्राय । ज्योतिरिति प्रधानान्ता

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुद्दालकऽ आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास तꣳ हाचार्यः पप्रच्छ कुमार कति ते पिता सम्वत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वाऽइति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

एकविंश इति । अभिप्लवस्त्र्यहः । त्र्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुः । अभिप्लवो द्व्यहः । द्वे ह्येव सामनी भवतः । बृहद्रथन्तरे एव । अभिप्लव एकाहः । एकाहस्य उ हि स्तोमैस्तायते । चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यतियन्ति । स सप्तमोऽग्निष्टोमः । एवमु सप्ताग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते ॥ १२ ॥

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः कौसुरुबिन्दिरुद्दालके आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास । तं हाचार्यः पप्रच्छ । कुमार ! कति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वा इति होवाच । दशाक्षरा विराट् । वैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

एतिरात्रो त्र्यहो नाहस्तत्र सप्तस्तोममन्तर्निविष्ट । तथा पुनरुक्तमाक्रम्भिप्लव इत्यत आह—ज्योतिर्गौरायुरिति । एते एव त्रय आवृत्ता अभिप्लव इति । द्वे ह्येव सामनी भवत इति । अन्तर्भूतसाम्नस्तया तत्साम्नस्तु सामोऽस्मानन्त्यभिप्राय । कथ पुनरभिप्लवे द्वे एव सामनी भवतः । पृष्ठ्यस्थाने नियमोऽत्र, वैरूपादीनि भवन्ति । बृहद्रथन्तरे एव भवत । न स्तोत्रान्तरे । 'एकाहस्य उ हि स्तोमैः' । (त्रिवृदादिभिस्तायत न व्रतवादिभि ।) स्तवनात् ज्यायाः पञ्चस्तोत्राणि द्वादशस्तोत्रिकात् अग्निष्टोमात्तु द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि अतिरिच्यन्ते । स सप्तमोऽग्निष्टोम अभिप्लवे सम्पद्यते । एवं ये अभिप्लवस्योपनिषद्यन्ते । तथा संवत्सरे वक्ष्यते । अत एषा संवत्सरस्य । एवमु इति ॥ १२ ॥

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः इति । 'प्रोति' प्रकृत्यभूताति 'कौशाम्बेय' कौशाम्बीनिवासी 'कौसुरुबिन्दि' कुसुरुबिन्दस्यापत्यम् । 'उद्दालके' अरुणपुत्रे । 'ब्रह्मचर्यं' चारतुमुषित । किंचित्कालं । 'तं ह आचार्यः पप्रच्छ' तस्यैतत्र वचन प्रश्नार्थश्चानेन यत् 'कुमार !' 'तव' 'पिता' महायाज्ञिक सत्र संवत्सरस्य यानि कस्य 'अहानि कति मन्यते स्म' उपास्त स्मेत्यर्थ ॥ १३ ॥

दशेति । 'दश वा' दशैवामन्यत मम पितेत्येवमुवाच कुमारः । 'दश वै' । स वै एता नहानि इत्येवार्थः । कथ पुनरेष त्र्यधिकानि त्रीणि शतानि सन्ति । तानेते शतादतिरिच्यैरन्तियत आह—दशाक्षरा इति । (विराजमध्यक्त्वस्यनशनस्य) विराट् … दशाक्षरत्वात् सुप्रामितत्वानि । कतमानि पुनस्तानि दशाहान्युत्पद्यते । प्रायणीयोदयनीयौ दशरात्रः चतुर्विंशमहाव्रते । पृष्ठ्याभिप्लवौ अभिजिद्विश्वजितौ स्वरसामानि त्र्यहानि । पुनरेतत् । तत्रत्र एतश्च परस्परानुप्रवेश च । 'समानमेतत् अहर्यत् प्रायणीयोदयनीयौ" इत्यादि । द्वैधेशा यो यतमाश्रा वक्ष्यते । तेनाभ्यामनस्थाश्च एतान्यतर्गतानि गण्यन्ते इति गम्यते । गोआयुषी तु अभिप्लवस्यान्तर्गतौ इत्यभिप्राय । दशरात्रेऽपि वस्तुत पृष्ठ्य षडह । सप्तदश एव । ये छन्दोमा ते पृष्ठ्यान्तर्गता । षडहमध्ये तदग्निष्टोप । (कचित्त स्वासामव सरस्य शोचय वै सह तैव गण्यन इत्यभिप्राय) ॥ १४ ॥

कति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वा३ इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । (त्य) अष्टेति होवाचाष्टौ वा ३इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । सप्तेति होवाच सप्त वा३इति होवाच सप्त च्छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ (अर्द्धप्रपाठकः ॥ ६६ ॥)

कति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वा ३इति होवाच षडृतवः सम्वत्सरः सम्वत्सरो यज्ञः समानमेतदहरुभयत्प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । नवेति होवाच । नव वा इति होवाच । नव वै प्राणाः । प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । अष्टेति होवाच । अष्टौ वा इति होवाच । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । सप्तेति होवाच । सप्त वा इति होवाच । सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराणि । छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥

कति त्वेवेति । षडिति होवाच । षड्वा इति होवाच । षड् ऋतवः संवत्सरः । संवत्सरो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । (अभेकत्वेदमिमस्यदशनममिति मन्यमानः) आचार्यः पुनः पुनः पप्रच्छ कति त्वेवेति । पुनरपि कति नव विना सम्वत्सरस्य अवयवभूतानि अहानि त्याम्ने स्मेति । नवेति होवाच । ' नवाहानि सम्वत्सरस्य मन पिताऽमन्यतेयुवाच ' कुमारः । ' नव वै इति होवाच ' । नव वै सम्वत्सरस्याहानि यथा असौ मन्यते तथैव तत् इति आचार्यः परममनुमेने । नव वै प्राणा इत्युपपत्तिमाचार्य एवाह । स च कति प्राणतत्त्वं न दृश्यान्यहानि समर्हाण्युपपत्तिं । अथ यानि पूर्वं टीकायां दशाहानि गणितानि । तेषां यत् दशमं तदिदानीं वा गणं इति ? उच्यते—उदयनीयं प्रायणीयं न भवति अतिरात्रत्वादेतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । यत नव वदति । " समानमेतदहर्यत्प्रायणीयोदयनीयौ " इति । ननु अत्र कण्डिकायां अहस्य द्रष्टव्य, तत्रानुपयोगात् । कथमनुपयोगः । प्रायणीयोदयनीययोः अनन्यत्वे सति नवाहानामुपपादने न भवति । (समाना देवाभिकर्तानिषद्वावर्तु दशानां दशमे नानुकम्पिताम । ?) प्रायणीयोदयनीयावितरादि ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । " समानमेतदहर्यच्चतुर्विंशमहाव्रते " इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् तयोरैक्ये सति अहानि भवन्ति ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । " समानमेतदह यत्पृष्ठ्यानिदृशौ "—इत्यादत्र द्रष्टव्यम् । तयोरैक्ये सति सप्ताहानि भवन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच पञ्च वाऽइति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरो यज्ञः समानमेतदहर्यच्चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । चत्वारीति होवाच चत्वारि वाऽइति होवाच चतुष्पादाः पशवः पशवो यज्ञः समानमेतदहर्यत्पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वाऽइति होवाच त्रीणि च्छन्दाᳪंसि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । द्वेऽइति होवाच द्वे वाऽइति होवाच द्विपाद्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः समानमेतदहर्यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । (त्ये) एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्व्वᳪं संवत्सरᳪंᳫ सैषा संवत्सरस्योपनिषत्स यो हैवमेताᳪंᳫ संवत्सरस्योपनिषदं

कति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच । पञ्च वा इति होवाच । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पंचर्तवः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । चत्वारीति होवाच । चत्वारि वा इति होवाच । चतुष्पादाः पशवः । पशवो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच । त्रीणि वा इति होवाच । त्रीणि च्छंदांसि । त्रयो लोकाः । त्रिसवनो यज्ञः । समानमेतदहः—यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । द्वे इति होवाच । द्वे वा इति होवाच । द्विपाद्वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । समानमेतदहः—यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । एकमिति होवाच । अहरेवेति । तदेतदहरहरिति सर्वं संवत्सरम् । सैषा संवत्सर-

---

कति त्वेवेति । "समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ"—इत्यत्र स्वरसामान इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । तयोर्हि स मुक्तियोरेकत्वे सति पञ्च वा अहानि भवन्ति ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । अत्राप्येतत् द्रष्टव्यम् । समानमेतदहर्यदभिजित् । कुत ? पूर्वेषां समानानुवचनानां प्रदर्शनार्थत्वात् । एवं सति चतुष्ट्वोपपत्तेः ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । 'समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ' इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवं सति त्रित्वोपपत्तेः ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । 'समानमेतदहर्यत् स्वरसामान' इति चतुर्विंशाभिप्लवौ इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेतद्द्वित्वोपपत्ते ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । "समानमेतदहर्य प्रायणीयश्चतुर्विंश" इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेवैकत्वोपपत्ते । (सर्वेषु । तवैतेष्वन्नेनिति ?) अहरिति प्रत्यासत्तिर्हनमेकत्वमिति वाक्यम् । तदेतदहरहरिति सर्वं संवत्सरमाय वक्ष्यते प्रति-

वेद। हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति सम्वत्सरो भवति सम्वत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-६ ॥ (२. २.) ॥

स वाऽ एष सम्वत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । (त्रो) द्वावाश्यैतामह्नाॅं षडहौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्रस्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथाऽ एवैषऽ एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तमेवैतेनैवम्विदवरुन्धे ॥ १ ॥

षष्ठे चतुर्विंशमहः ।(र्द) दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वाऽभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्म्मितः पृष्ठ्यादभिजिदभिजितः स्वरसामानः स्वर-

स्योपनिषत् । स यो हैवमेतां संवत्सरस्योपनिषदं वेद । आ हास्मात् श्रेयान् जायते । सात्मा भवति । संवत्सरो भवति । संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ २३ ॥

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसंपन्नः । द्वावाश्यैतामह्नां षडहौ । द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । गोआयुषी । दशरात्रः । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽयतत । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवन् । तथा उ एवैष एतद् बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोति । अथ यो बृहत्यां कामः । तमेवैतेनैवम्विदवरुंधे ॥ १ ॥

षष्ठे चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वा । अभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः । पृष्ठ्यादभिजित् । अभिजितः स्वरसामानः । स्वरसामभ्यो विषुवान् । विषुवतः स्वरसामानः ।

यतिरिति प्रत्यभिज्ञार्थकमाह—एव चात्र प्रायणीयेऽतिरात्रे सवत्सर उपसद्गत । तथा च—" यदेवादः प्रायणीयेऽतिरात्रमुपयन्ति " इत्येतद्दर्शयिष्यति । ' सैषा सवत्सरस्योपनिषत् ' । सङ्क्षिप्ता सा एषा दशरात्रपृष्ठ्य-विरत्यादिः सवत्सरस्योपनिषत् । उप समीपे प्रमाया सर्वं नियत सीदत्यनयेत्युपनिषत् । सङ्क्षिप्त. सवत्सरस्य प्रतिरूपमुपाय इत्यर्थ. । आजायते एवाम्मात् श्रेयान् पुत्र । स्वय च सात्मा भवति । अहमात्मना स्थिरेण देवेनेत्यभिप्रायः । सवत्सरः सम्पन्ना देवान्स सेन्द्रियाभिज्ञाना भूत्वा देवानप्नोति ॥ २२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । २ ॥

' स वा एष. ' । एष एव सवत्सर. सवत्सरदिवसनभिमित. प्रयुक्त कर्मराशि बृहतीच्छन्दोऽभिनिवृत्तः यावन्ति बृहतीषु ऋक्षु अक्षराणि तावन्ति अहानि सम्पन्नानि उपास्यानीति शेष । बृहत्या अतो दशनियदि सर्वं । कथ बृहतीमभिसम्पन्न इत्याह—' द्वौ आश्यैतामह्नां षडहौ ' यावन्त्यहानि द्वावभिप्लवदशरात्रगोआयुषि

समभ्यो विषुवान्विषुवतः स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठ्यादभिप्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

(श्रोऽथै) अथैतदुहराध्यंत । (यु) यन्महाव्रतं पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यान्न स्तोत्रियया स्तोमः ॥ ३ ॥

(मोऽभि) अभिप्लवं पूर्व्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम्पुत्रा वाऽअभिप्लवः पिता पृष्ठ्यस्तस्मात्पूर्व्वे वयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्व्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरन्तस्मादुत्तर-

---

स्वरसामभ्यो विश्वजित् । विश्वजित पृष्ठ्य. । पृष्ठ्यादभिप्लवः । अभिप्लवाद् गोआयुषी । गोआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

अथैतदुहराध्यंत्, यन्महाव्रतम् । पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो भवति । नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मात् । न द्वाभ्याम् । न स्तोत्रियया स्तोम. ॥ ३ ॥

अभिप्लव पूर्वं पुरस्तात् विषुवत उपयन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम् । पुत्रा वा अभिप्लवः । पिता पृष्ठ्यः । तस्मात् पूर्वे वयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति । पृष्ठ्यमुपरिष्टाद् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति । अभिप्लवमुत्तरम् ।

भ्यु । नावना पञ्चत्रिंशदक्षरा बृहतीत्याचक्षते । (आप्नुवन्ध क्रियत मनारणोऽय । शमङ्गाम ठादस । ?) आकण्णस्वयान एवाभिपियनि न प्रदेशानर आवनन इत्यर्थं । एतया द्वौ षडहौ द्वादशाहानात्यर्थं । प्रायणीयोदयनीयो मनिदुविश्वजिनुविषुव महाव्रतानाल्यक षडह । स्वरसामा निनान । चतुर्विंशो दशरात्रश्च सस्तोमा नृताय । (सतमान्वतिरवस्यति ?) ननश्च न द्वादशाहसनामहा षडहाविषुवन्तः । अनया 'बृहत्या' 'वै देवा ' स्वर्गं लोक निमिन स्वगायमित्यर्थं । ' अयनन ' प्रयन्न कृनवन्न । अनया बृहत्या आनुवन्न स्वर्गम् । अथ यो बृहत्यां द्वादशमानाश्चतुर्विंश निरुक्तमामा इत्यवमाभिका । समन्नमव न बृहत्यामप कन सवन्सरण एवमुपामनोत्रद ' स्वाकरोति । द्वि चतुर्विंशमपि अह अस्ति । ता न द्वादशाहसनामहा षडहा इत्युच्यते । कथ वा बृ०तामभिसंपन्न इति अत आह—षड्वे चतुर्विंशमहरिति । दशरात्रमत्र समेतत् । तत्र प्रतिवद्धानाश्यत् । नन न बृहत्या एव प्रतिवद्ध्य । अभिप्लवपृष्ठ्यो निमन (इत्यादिभिनाममभिक ?) ननगनिरात्रस्यानयाल सत्रापवाहानि पृष्ठ्याभिप्लवप्रतिवद्ध्या निमनचादिनि महाव्रतमव नद्वैवमाध्येत् सवमतिनि दर्शनम् । पञ्चविंशो ह्येतस्य महाव्रतस्य स्तोमो भवति । नान्य कस्यचित् । ततश्च स्तोमसामान्यऽपि सत्र नत् क्वचिदन्यभवनाभिप्राय । नाक्षराच्छन्दो व्येतीति । (नन्वाप्यनन्तनविचन यगापि नम्य ये भवितु स्वामन्यथापि तथोऽत्र निगवद्धनि वान्यामसाम्यादन्यानमया एकस्मात्स्तोत्रियया द्वाभ्या स्तोमो- भिवान यथा छन्द एकस्मात् द्वाभ्यामव्यव्यमिति । ननश्चाभिप्लवनैव प्रकृतिभूतन आतिरात्रात् तदभिप्रेति सवनानि दर्शानि ?) ॥ १–३ ॥

अभिप्लव पूर्वमिति । पूर्वं षडसु मासषु अभिप्लव पृष्ठ्यान् पूर्वं विनरामनुनप इत्येनत् । अत्रापि पिता

वयसे पुत्रान्पितोपजीवत्युप ह वाऽ एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्युपो-त्तरवयसे पुत्राञ्जीवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ४ ॥

तदाहुः । (स्त्री) यच्चतुर्विंᳬशमहरुपेत्य प्रेयात्कथमनागूर्ता भव-तीति यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(त्त) तदाहुः । (स्त्री) यद्द्वादशमासाः सम्वत्सरस्याथैतदहरत्येति यद्वै-षुवतमवरेपामेता ३ त्परेपा ३ मित्यवरेपाश्चैव परेपाश्चेति ह ब्रूयादात्मा वै सम्वत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासा यत्र वा ऽआत्मा तदङ्गानि यत्रोऽ अङ्गानि तदात्मा न वाऽ आत्माऽङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमङ्गान्यतिरि-च्यन्तऽएवमु हैतदवरेपाश्चैव परेपाश्च भवति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ ह वाऽ एष महासुपर्णऽएव यत्संवत्सरः । (स्तु) तस्य यान्पुरस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्षडुप-रिष्टात्सोऽन्यतरऽआत्मा विषुवान्यत्र वाऽआत्मा तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वाऽ आत्मा पक्षावतिरिच्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्येतेऽ-एवमु हैतदवरेपाश्चैव परेपाश्च भवति ॥ ७ ॥

तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति । उप ह वा एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्ति । उपोत्तरवयसे पुत्रान् जीवति । य एवमेतद्वेद ॥ ४ ॥

तदाहुः—यच्चतुर्विंशमहरुपेत्य प्रेयात् । कथमनागूर्ता भवतीति । यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत् द्वादश मासाः संवत्सरस्य । अथतदहरत्येति । यत् वैषुवतम् । अवरेपामेता ३ त् परेषा ३ मिति । अवरेषा चैव परेषा चेति ह ब्रूयात् । आत्मा वै संवत्सरस्य विषुवान् । अंगानि मासाः । यत्र वा आत्मा तदंगानि । यत्रो अंगानि तदात्मा । न वा आत्मा अंगान्यतिरिच्यते । नात्मानमंगान्यतिरिच्यन्ते । एवमु हैतत् अवरेषा चैव परेषा च भवति ॥ ६ ॥

अथ ह वा एष महासुपर्ण एव । यत् संवत्सरः । तस्य यान् पुरस्तात् विषुवतः षण्मासानुपयन्ति । सः अन्यतरः पक्षः । अथ यान् षडुपरिष्टात् सः अन्यतरः । आत्मा विषुवान् । यत्र वा

पुत्रदर्शन सयुनक्त्युच्यते । तदाह—यदेवादः प्रायणीयमिति । प्रायणीय एवातिरात्र सर्वसंवत्सरमधादित "कति त्वेवैतैकमिति होवाच" इत्यत्राभिप्राय । तदाहुर्यत् पुरुषविधस्य विषुवान् शरीरलक्षणोदकबन्धागभूतेषु दुर्भेदेषु मस्तेषु मनस्तानेव पृथग्नुप्यते । पूर्वोत्तरपक्षगाम्यां च गृह्यते । इत्येनदुक्तपिण्डिकाद्वयेन निद-

तदाहुः । (स्थं) यत्पुरस्ताद्विषुवत ऊर्ध्वान्त्स्तोमान्षण्मासानुपयन्ति पश्चादुपरिष्टादावृत्तान्कथमस्यैत ऊर्ध्वाः स्तोमा उपेता भवन्तीति य एवे-मामूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयाद्देवेभ्यो ह वै महाव्रतं तस्थे कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागाताऽऽवृत्तैरिमामिति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (इ) उप तं यज्ञक्रतुं जानीत य ऊर्ध्वस्तोमो येने-दमाप्नवामेति त एतमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमपश्यन्त्संवत्सरं विधन्तस्य यः पृष्ठ्यः षडहः ऋतवः स इमे लोकाश्छन्दोमाः संवत्सरो दशममहस्ते-नैनदाप्नुवंस्तदभ्याऽतिष्ठत तिष्ठते ह वा अस्मै महाव्रतं य एव-मेतद्वेद ॥ ९ ॥

(द्वा) अथ वा अतोऽह्नामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीय-मतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं पृष्ठ्येन परम्पृष्ठ्यमभिजिता विश्वजितं स्वरसामभिः परान्त्स्वर-

---

आत्मा तत्पक्षौ । यत्र वा पक्षौ तदात्मा । न वा आत्मा पक्षावतिरिच्यते । नात्मानं पक्षावतिरिच्येते । एवमु हैतत् । अन्यथा चैव येषां च भवति ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत् पुरस्तात् विषुवत ऊर्ध्वान् स्तोमान् षण्मासानुपयन्ति । पश्चादुपरिष्टादावृत्तान् । कथमस्यैत ऊर्ध्वाः स्तोमा उपेता भवन्तीति । य एवेमामूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमुपयन्ति । तेनेति ब्रूयात् । देवेभ्यो ह वै महाव्रतं न तस्थे । कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागात । आवृत्तैरिमामिति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । उप तं यज्ञक्रतुं जानीत । य ऊर्ध्वस्तोमः । येनेदमाप्नवामेति । त एतमूर्ध्व-स्तोमं दशरात्रमपश्यन् संवत्सरं विधन् तस्य यः पृष्ठ्यः षडहः । ऋतवः सः । इमे लोकाश्छन्दोमाः । संवत्सरो दशममहः । तेनैनदाप्नुवन् । तदभ्याऽतिष्ठत । तिष्ठते ह वा अस्मै महाव्रतम् । य एवमेतद्वेद ॥ ९ ॥

अथ वा अतोऽह्नामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति । चतुर्विंशेन महाव्रतम् । अभिप्लवेन परमभिप्लवम् । पृष्ठ्येन परं पृष्ठ्यम् । अभिजिता विश्वजितम् । स्वर-

---

त्यते । तदाहुः—पूर्वेषु षट्सु मासेषु त्रिविधा ये स्तोमाः पाठक्रमेह सु ऊर्ध्वा भवन्ति । (उत्तरेषु त्रयस्त्रिंशा-दावृत्ता अर्वाञ्च एव ?) । दशरात्रे ऊर्ध्वा एव । नैरन्तर्यैरिति । ऊर्ध्वा एवोपासनीया इत्येतदनुवर्तिकादृष्टप्रद-र्शने । तन्महाव्रतमभ्यसेदेव । 'एभ्योऽतिष्ठत' तस्मादावृत्तादासाम प्रकाशितवत् । प्रकाशने तिष्ठते-रात्मनेपदम् ॥ ४–९ ॥

" १२ वा" अत ऊर्ध्वं अह्नामभ्यारोहः प्रायणीयेनाहरभिप्लवन इति शेषः । प्रायणीयेनातिरात्रेण उदयनीय-

साम्नोऽथैतदुहरनभ्यारूढं यद्वैषुवतमभि ह वै श्रेयाꣳसꣳ रोहति नैनम्पापीयानभ्यारोहति य ऽ एवमेतद्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथ वाऽअतोऽह्नान्निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विꣳशायाह्ने निवहति चतुर्विꣳशमहरभिप्लवायाऽभिप्लवः पृष्ठ्याय पृष्ठ्योऽभिजितेऽभिजित्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विषुवते विषुवान्त्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ठ्याय पृष्ठ्योऽभिप्लवायाभिप्लवो गोऽआयुर्भ्यां गोऽआयुषी दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया ऽ अन्नाद्याय ॥ ११ ॥

तानि वा ऽ एतानि । यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतꣳ शतꣳ रथाह्न्यान्यन्तरेण तानि ये विद्वाꣳस ऽ उपयन्ति यथाऽऽरण्यान्यां सुगां चरतोऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाꣳसि नचेरन्नेवꣳ हैवैनानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाꣳसि सचन्तेऽथ ये विद्वाꣳसो

सामभिः परान् स्वरसाम्नः । अथैतदहरनभ्यारूढम् । यत् वैषुवतम् । अभि ह वै श्रेयांसं रोहति । नैनं पापीयानभ्यारोहति । य एवमेतद्वेद ॥ १० ॥

अथ वा अतोऽह्ना निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाह्ने निवहति । चतुर्विंशमहरभिप्लवाय । अभिप्लवः पृष्ठ्याय । पृष्ठ्योऽभिजिते । अभिजित् स्वरसामभ्यः । स्वरसामानो विषुवते । विषुवान् स्वरसामभ्यः । स्वरसामानो विश्वजिते । विश्वजित् पृष्ठ्याय । पृष्ठ्योऽभिप्लवाय अभिप्लवो गोआयुर्भ्याम् । गोआयुषी दशरात्राय । दशरात्रो महाव्रताय । महाव्रतमुदयनीयायातिरात्राय । उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया अन्नाद्याय ॥ ११ ॥

तानि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि । तानि शतं शतं रथाह्न्यानि । अंतरेण तानि ये विद्वांस उपयन्ति । यथाऽऽरण्यान्यां सुगां चरतोऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि सचे-

---

यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादभयमेवꣳ हैव ते देवतायै देवतामुपसंयन्ति ते स्वस्ति स्वर्गं लोकꣳ समश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः । कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि कत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ यानि पुनः पुनस्तान्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह त्वेवैनान्युपासीत षडहयोर्ह्यावृत्तिमन्वावर्तन्ते ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–७ ॥ (२. ३.) ॥

पुरुषो वै सम्वत्सरः । (स्तु) तस्य प्राणऽएव प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा ह्यारभन्ते यद्यदारभन्ते ॥१॥

(न्तेऽय) अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यंदिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनङ्गायत्र्याऽआयतने तस्मादियमासाꣳ ह्रसिष्ठा ॥ २ ॥

रन् । एवं हैवैनानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि सचंते । अथ ये विद्वांसो यथा प्रवाहात्प्रवाह अभयादभयम् । एवं हैव ते देवतायै देवतामुपसंयन्ति । ते स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः–कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि । कत्यर्वाचीति । स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति । तानि पराचि । अथ यानि पुनः पुनः । तान्यर्वांचि अर्वांचि इति ह त्वेवैनान्युपासीत । षडहयोर्हि आवृत्तिमन्वावर्तते ॥ १३ ॥

गवामयनीयसंवत्सरस्य पुरुषविधोपासनम् ।

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः । प्राणेन हि प्रयन्ति । वागेवारंभणीयमहः । वाचा ह्यारभन्ते । यद्यदारभन्ते ॥ १ ॥

अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । तस्येदमेव प्रथममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यंदिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । गायत्र्या आयतने । तस्मादियमासां ह्रसिष्ठा ॥ २ ॥

अविदुषां कृतनाणि । तानि तु विभ्रंयजिज्ञासामुपासका उपसयन्ति एतान् । तस्मात् आरण्यात् महति आरण्ये कश्चिचरत । अशनाया बुभुक्षा पिपासा वा । पाप्मानश्च पातनीया । रक्षांसि सचेरन् । एव अशनाया वा पिपासा पाप्मानो रक्षांसि सचते । अथ ये विद्वांस उपसयन्तीत्यादि प्रसन्नम् ॥ १२ ॥

तदाहु –' स यानि सकृत्सकृदुपयति ' । प्रायणीयचतुर्विंशाभिजिद्विश्वजित्छन्दोमाऽतिरात्रमहाव्रतोदयनीयानि पुन पुनरावृत्ताणि ' अर्वाञ्चि ' आवृत्तिधर्मकाणीति प्रायणीयादीन्यप्युपासीत । कथम् षडहयोर्हीति । आवृत्तिमनु षडहावृत्त्यैव तान्यप्यावर्तंते । मन साम्यन तदभिनिर्माणत्वेन च तदन्तर्भावादि-यथाभिप्राय ॥ १३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । ३) ॥

' पुरुषो वै ' । पुरुष ' संवत्सर ' उपास्य इति शेष । प्राणस्यैवेन्द्रियात्मिका । ' आरम्भणीय ' आर-

(प्रेद) इदमेव द्वितीयमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनन्त्रिष्टुभऽआयतने तस्मादियमस्यै व्वर्षीयसी ॥ ३ ॥

(मीद) इदमेव तृतीयमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनं जगत्याऽ आयतने तस्मादियमासा-म्वर्षिष्ठा ॥ ४ ॥

(प्रेद) इदमेव चतुर्थमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनम्विराजऽ आयतनेऽन्नम्वै विराट्तस्मादियमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥

(मेद) इदमेव पञ्चममहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनम्पङ्क्तेरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादियमासाम्प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥

(ऽ) इदमेव षष्ठमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनꣳ सवनमिदन्तृतीयसवनमतिच्छन्दसऽआयतने तस्मादियमासा-

---

इदमेव द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । त्रिष्टुभ आयतने । तस्मादियमस्यै वर्षीयसी ॥ ३ ॥

इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । जगत्या आयतने । तस्मादियमासां वर्षिष्ठा ॥ ४ ॥

इदमेव चतुर्थमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । विराज आयतने । अन्नं वै विराट् । तस्मादियमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥

इदमेव पंचममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । पंक्तेरायतने । पृथुरिव वै पंक्तिः । तस्मादियमासां प्रथिष्ठा ॥ ६ ॥

इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यंदिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । अति

स्वर्पिष्ठो गायत्रमेतदुहर्भवति तस्मादिदम्फलकᳯं ह्रसिष्ठᳯं सऽइतो-ऽभिप्लवः षडहः सऽ इतः स इतः सऽ इतऽ आत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥

(ऽ) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्तऽ इव वाऽ अभिप्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्यऽ इति प्लवतऽइव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥

शिरऽएवास्य त्रिवृत् । (त्तु) तस्मात्तत्त्रिविधं भवति त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥

(प्को) ग्रीवाः पञ्चदशः । (श्च) चतुर्दश वाऽएतासाङ्कुकराणि वीर्यम्पञ्चदशन्तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारᳮं हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥

(ऽ) उरः सप्तदशः । (शोऽष्टा) अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्यऽउरः सप्तदशन्तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥

न्छंदस आयतने । तस्मादयमासां वर्षिष्ठः । गायत्रमेतदहर्भवति । तस्मादिदं फलकं ह्रसिष्ठम् । स इतोऽभिप्लवः षडहः । स इतः । स इतः । स इत आत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैंग्यः । प्लवन्त इव वा अभिप्लवाः । तिष्ठतीव पृष्ठ्य इति । प्लवत इव ह्ययमंगैः । तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥

शिर एवास्य त्रिवृत् । तस्मात्तत् त्रिविधं भवति । त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥

ग्रीवाः पंचदशः । चतुर्दश वा एतासां कुकराणि । वीर्यं पंचदशम् । तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं हरति । तस्मात् ग्रीवाः पंचदशः ॥ १० ॥

उरः सप्तदशः । अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्ये । उरः सप्तदशम् । तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥

वहनम् । यस्मात् 'गायत्र्या' गायत्री छन्दसामेतत् षष्ठमहर्भवति । तस्मादिदं फलकं त्रयाणां बाहुपर्वणां ह्रस्वतमम् । स इतराभ्योऽपि दृश्यते । (इत एवमत्र प्रथमयात्मभि ?) । स हि दक्षिणो हस्तोऽभिप्लव षडहः । स इतो दक्षिण ऊरु स इत सव्य ऊरू । स इत (इत्युपाभ्यां यान्यपादान्यदस्त ?) आत्मा शरीर पृष्ठ्य ॥ १ ७॥

'एतद्ध स्म' । एतदभिप्लवस्य च पृष्ठ्यस्य च । विद्वानां मतत्त्ववाददर्शी पिंगपुत्र उक्तवान् । प्लवन्त इव वा अभिप्लवा तिष्ठन्तीव पृष्ठ्य । सकृत् प्रयोगादेव नावर्तन्तमिवेव सामान्यानि साम च कल्पित । पुनर्मासान्तरेष्वपि कल्पितानि पुनश्चोत्तरस्मिन्नपि प्राक् च प्रतिमास तदावर्तन्ते च वक्ष्यति । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । न इति चलति यत पुरुषोऽङ्गैर्वाऽभिप्लवादिभिस्तिष्ठति । शरीरमंगेभ्याऽऽत्मन स्थिरत्वात् ॥ ८ ॥

'शिर एव' तस्यैव पृष्ठ्यस्य यानि अहानि त्रिवृदादीनि शिरआदित्वेन विभजति षड्भिः कण्डिकाभिः । 'कुकराणि' अन्वर्थं नतानि पदानि । (एतनमेव द्वितीयादयस्तज्जमादीनां तदगाहित्योवाच ?) । 'गायत्र्या

(ऽ) उदरमेकविᳫँशः । (शो) विᳫँशतिर्वाऽ अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविᳫँशन्तस्मादुदरमेकविᳫँशः ॥ १२ ॥

पार्श्वे त्रिणवः । (त्र) त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवं तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥

(त्रोऽनू) अनूकं त्रयस्त्रिᳫँशः । (शां) द्वात्रिᳫँशद्वाऽ एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिᳫँशन्तस्मादनूकं त्रयस्त्रिᳫँशः ॥ १४ ॥

(शोऽयु) अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् । (शु) यदिदमक्ष्णः शुक्लᳫँ स प्रथमः स्वरसामा यत्कृष्णᳫँ स द्वितीयो यन्मण्डलᳫँ स तृतीयो नासिके विषुवान्यदिदमक्ष्णो मण्डलᳫँ स प्रथमोऽवाकसामा यत्कृष्णᳫँ स द्वितीयो यच्छुक्लᳫँ स तृतीयः ॥ १५ ॥

(योऽयु) अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । (द) उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावन्तौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽअङ्गानि दशरात्रो मुखम्महाव्रतमुदानऽएवोदयनीयोऽतिरात्रऽ उदानेन ह्युद्यन्ति सऽएष सम्वत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतᳫँ सम्वत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितम्वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–८ ॥ (२. ४.) ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ६९ ॥

उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अंतरुदरे कुंतापानि । उदरमेकविंशम् । तस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥

पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः । पार्श्वे त्रिणवे । तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥

अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वा एतस्य करूकराणि । अनूकं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥

अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् । यदिदमक्ष्णः शुक्लम् । [1] प्रथमः स्वरसामा । यत् कृष्णं, स द्वितीयः । यन्मंडलं, स तृतीयः । नासिके विषुवान् । यदिदमक्ष्णो मंडलम् । स प्रथमोऽर्वाक्सामा । यत् कृष्णं, स द्वितीयः । यत् शुक्लं, स तृतीयः ॥ १५ ॥

अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । यावंतौ प्राणौ, ते गोआयुषी ।

---

[1] मत्स्ये प्रथमे स्थाने इदं प्रथममहरिति । इदमेव नासिका यत् । द्वितीयमह । इयमनामिका मध्या. कनिष्ठिका न तृतीया । इयमेव मध्यमा तृतीयमहः । इयं मध्यमा अन्नामगुलीनां मध्यमा । इयमेव प्रदेशिनी

अंगानि दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । उदान एवोदयनीयोऽतिरात्रः । उदानेन ह्युदयति । स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन् लोके, अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

चतुर्थमह । इय प्रदेशिनी आसामङ्गुलीना अतिशयेनान्नदिनमा प्रायेण ह्यनयैवान्नमदन्ति । तदेव स्वगो-कृत्यादितम त्रनुच्यते । इदमेवाङ्गुष्ठ आसामङ्गुलीना पृथुतम । इदमेव बृहे पृथुत्वमाह—तस्येदमेव पाणि फलक प्रात सवन (इदमरत्निमकनिष्ठिकास्थानि वीर्यशक्तिजत्व । इत्यस्थीनि कृत्वायमियतदादीनि नामानि कल्पितानि नोत्पयन्तीति कृत्वा यानि ।)॥ ८–१६ ॥

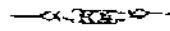
इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ४ ॥

नागस्वामितनुजोऽसौ पाराशर्यो वसन्हार ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पिता कनकवेदिकाम् ।
दानाध्यक्षस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृति हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीय-
शतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयोऽध्याय समाप्तः ॥ १२–२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

यद्धाग्ने । (क ऽ इ) इदन्निवृदेति सर्व्वमन्योऽन्यमभिसम्पद्यमानम् ।
कथꣳ स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यन्नातिरिच्यन्तऽ एते ॥ १ ॥
यदूर्ध्वा स्तोमाऽअनुयन्ति । यज्ञमभ्यावर्त्तꣳ सामभिः कल्पमानाः ।
कथꣳ स्वित्त पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
प्रायणीयोऽतिरात्रः । (ऋ) चतुर्विꣳशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यऽ
इत्येते । कथꣳ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
अभिजिता स्वरसामानः । (नोऽभि) अभिवल्हा ऽउभयतो विषु
वन्तमुपयन्ति । कथꣳ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो
भवन्ति ॥ ४ ॥

" यद्वालाके त्रिवृदेति सर्वमन्योन्यमभिसंपद्यमानम् ।
कथं स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्त एते ॥ १ ॥
यदूर्ध्वाः स्तोमा अनुयन्ति यज्ञमभ्यावर्त सामभिः कल्पमानाः ।
कथ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य इत्येते ।
कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
अभिजिता स्वरसामानोऽभिवल्हता उभयतो विषुवन्तमुपयन्ति ।
कथं स्वित्त पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥

त्रिवृत्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिꣳशान्ताश्चतुरुत्तरेण । कथꣳ
स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्तीति ॥ ५ ॥
शिरस्त्रि_त् । (त्प) पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽउरऽ आहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् ।
एकविꣳशमुदरङ्कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शू त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥
अभिप्लवाऽ उभयतोऽस्य बाहू । पृष्ठ्यम्पृष्ठ्यऽ इति धीरा व्वदन्ति ।
अनूकमस्य चतुरुत्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
कर्णावस्याभिजिद्विश्वजिच्च । (च्चा) अस्या बाहुः स्वरसामाभिक्लृप्ते ।
नस्यम्प्राणम्विषुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावेतावर्वाञ्चौ ॥ ८ ॥
अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । (र्मु) मुखम्महाव्व्रतꣳ सम्वत्सरं

त्रिवृत्प्रायाः सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिंशांताश्चतुरुत्तरेण ।
कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति "–इति ॥ ५ ॥
" शिरस्त्रिवृत पंचदशोऽस्य ग्रीवा उर आहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् ।
एकविंशमुदरं कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शू त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥
अभिप्लवा उभयतोऽस्य बाहू पृष्ठ्यं पृष्ठ्य इति धीरा वदन्ति ।
अनूकमस्य चतुरुत्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
कर्णावस्याभिजिद्विविश्वजिच्चास्या बाहुः स्वरसामाऽभिक्लृप्ते ।
नस्यं प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोआयुषी प्राणावेतावर्वाञ्चौ ॥ ८ ॥
अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुर्मुखं महाव्रतं संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ।

उभयत पुरस्तात् पश्चाच्च । त्रिवृतस्त मध्य स्थित उपगच्छन्ति । कथं स्वित्ते इति । न च अन्यात्म किंचित्
दृश्यते इत्यभिप्राय ॥ ४ ॥

'त्रिवृ प्राया' त्रिवृता प्रयन्ति प्रवर्तन्ते इति त्रिवृ प्राया । त्रिवृदादय इत्यर्थ । सप्तदशेन मध्ये स्थितन
अभिक्लृप्ता अभिगता 'सप्तदशाभिक्लृप्ता'। सप्तदशमध्या इत्यर्थ । 'त्रयस्त्रिंशान्ता' त्रयस्त्रिंश: अन्तो
येषां ते त्रयस्त्रिंशान्ता पार्ष्टिका स्तोमा । चतुरुत्तरेण स्तोमेन सह ये दशरात्रे वर्तन्ते । छन्दोमेषु हि चतु-
र्विंशचतुश्चत्वारिंशस्तोमा । तेषु ये चतुरुत्तरस्तोमा । तेषु दिवसेषु स्थिता इत्यर्थ । तथ स्वित्ते पुरुषमिति
व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

'शिरस्त्रिवृत् इति ।' 'त्रिवृत्प्राया' इत्येतस्य उत्तरम् । शिर पुरुषस्य त्रिवृत् स्तोम । तदपि त्रिवृत्कम् ।
अन्यानि स्पष्टानि च ॥ ६–९ ॥

इति श्रीमदाचार्यमहीधरस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
तृतीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । १ ॥

ब्राह्मणाः कल्पयन्ति । सर्व्वस्तोमꣳ सर्व्वसामानमेतꣳ सम्वत्सरमध्यात्मम्प्रविष्टम् । समन्धीरऽ आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपे ऽजातशोकः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवम ब्राह्मणम् ॥ १२–१–९ ॥ (३. १) ॥

पुरुषो वै सम्वत्सरः । पुरुषऽइत्येकꣳ सम्वत्सरऽइत्येकमत्र तत्समन्द्वे वै सम्वत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समन्त्रयऽ ऋतवः सम्वत्सरस्य त्रयऽइमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समञ्चतुरक्षरो वै सम्वत्सरश्चतुरक्षरोऽयं यजमानोऽत्र तत्समम्पञ्चर्त्तवः सम्वत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे प्राणाऽ अत्र तत्समꣳ षडृतवः सम्वत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणाऽ अत्र तत्समꣳ सप्तर्त्तवः सम्वत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समम् ॥ १ ॥

(न्द्वा) द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणाऽ अत्र तत्समन्त्रयोदश वै मासाः सम्वत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समञ्चतुर्विंशꣳशतिर्व्वै सम्वत्सरस्यार्द्धमासाश्चतुर्विꣳशोऽयम्पुरुषो विꣳशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समꣳ षड्विꣳशतिर्व्वै सम्वत्सरस्यार्द्धमासाः षड्विꣳशोऽयम्पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विꣳश्यावत्र तत्समम् ॥ २ ॥

सर्वस्तोम सर्वसामानमेतं संवत्सरमध्यात्म प्रविष्टम् ।
समं धीर आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽजातशोकः " ॥ ९ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकम् । संवत्सर इत्येकम् । अत्र तत्समम् । द्वे वै संवत्सरस्याहोरात्रे । द्वाविमौ पुरुषे प्राणौ । अत्र तत्समम् । त्रय ऋतवः संवत्सरस्य । त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । चतुरक्षरो वै संवत्सरः । चतुरक्षरोऽयं यजमानः । अत्र तत्समम् । पंचर्तवः संवत्सरस्य । पंचेमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । षट् ऋतवः संवत्सरस्य । षडिमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत् समम् । सप्तर्तवः संवत्सरस्य । सप्तमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् ॥ १ ॥

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणाः । नाभिस्त्रयोदशी । अत्र तत्समम् । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । चतुर्विंशोऽयं पुरुषः । विंशत्यंगुलिः । चतुरंगः । अत्र तत्समम् । षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । षड्विंशोऽयं पुरुषः । प्रतिष्ठे षड्विंश्यौ । अत्र तत्समम् ॥ २ ॥

(त्री) त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च । सम्वत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सम्वत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥

(ष्टुँ) सप्त च वै शतानि विंशतिश्च । सम्वत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥ ४ ॥

(न्तु) दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि । सम्वत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व एतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणा यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽक्तना यावन्तोऽक्तनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति ॥ ५ ॥

त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयः । त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीनि । अत्र तत्समम् । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानः । अत्र तत्समम् ॥ ३ ॥

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि । सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्च । अत्र तत्समम् ॥ ४ ॥

दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पंचदशकृत्वः क्षिप्राणि । यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पंचदशकृत्व एतर्हीणि । यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पंचदशकृत्व इदानीनि । यावन्तीदानीनि तावन्तः पंचदशकृत्वः प्राणाः । यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽक्तनाः । यावन्तोऽक्तनास्तावन्तो निमेषाः । यावंतो निमेषास्तावंतो लोमगर्ताः । यावंतो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि । यावंति स्वेदायनानि तावंत एते स्तोका वर्षंति ॥ ५ ॥

मुहूर्तेन मन पुरुषस्य न किंचिदस्ति । [illegible] लोमगर्ता सन्ति स्वेदायनान्यपि हि । [illegible] मुहूर्ताः पञ्चदशगुणाः क्षिप्राणि क्रियन्ते । तानि च [illegible] भवन्ति । [illegible] पञ्चदशगुणानि एतर्हीणि भवन्ति । तानि च [illegible] भवन्ति । [illegible] पञ्चदशगुणानि इदानीनि भवन्ति । तानि च [illegible] । इदानीनि [illegible] प्राणा भवन्ति । एते च [illegible] । एते च प्राणा नोच्छ्वासनिश्वासा ज्ञेयाः । [illegible] संवत्सरस्य भवन्ति । [illegible] । [illegible] द्विगुणानि [illegible] । [illegible] प्राणा [illegible] । यावन्तः प्राणाः

(न्त्ये) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । अमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः । शतꣳ शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-१० ॥ (३. २.) ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौम मेघं वर्षन्तं वेदाहम् । अस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः-" अमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिति चाप चानिति " इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः-" शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानिति " इति ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसम्वत्सराय दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च शतानि सम्वत्सराणां पर्य्युपेतान्यासुरथेदꣳ सर्व्वमेव शश्राम ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाꣳसि ॥ १ ॥

ततो देवाः । (ऽ) एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यंस्तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्याश्नुवतायातयामा वाऽ अस्य वेदाऽ अयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्ययाऽऽर्त्विज्यं कृतं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम ।(मौ) ओश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति तासाम्वाऽ एतासाम्पञ्चानाम्व्याहृतीनाꣳ सप्तदशाक्षराण्योश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह ऽइति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥

(न्द्रच) द्व्यक्षरो वषट्कारः । स ऽ एष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतं चाध्यात्मञ्च प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतञ्चा-

प्रायश्चित्तसूत्रम् ।

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषां पञ्च शतानि संवत्सराणां पर्यवेतान्यासुः । अथेदं सर्वमेव शश्राम । ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि छन्दांसि ॥ १ ॥

ततो देवा एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यन् । तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्–तां व्याश्नुवत । अयातयामा वा अस्य वेदाः । अयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्यया आर्त्विज्यं कृतं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम । ओश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति । तासां वा एतासां पंचानां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि । ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामह इति पंचाक्षरम् ॥ ३ ॥

द्व्यक्षरो वषट्कारः । स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन् लोके । अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥

वन्ति । समत समवर्तिना समेनेति सम । (पुरुष मर्त्यात्मकविरोधातिमहत्वाकरैर्वडित्यर्थ ।) एतत्स्यास्य प्राणानां सत्त्वस्य च मूर्त्तीनां साम्योपदेशात् द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे

तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । २ ॥

देवा ह वै । प्रसन्नमेतत् । अनेन ब्राह्मणेन प्रायश्चित्तमत्र विधीयते । तत्र च दर्शनम् । सहस्रसंवत्सरसाध्य दीक्षितास्तेषां सहस्रसंवत्सरस्य ... सर्वमेव ... दु-

ध्यात्मञ्च प्रतिष्ठितम्वद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥

(षिमस्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रु) उप तं यज्ञक्रतुमानीत यः सहस्रसम्वत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसम्वत्सरेण समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥

ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् । (म्पृ) पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳫँसि ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यमेव षडहम् । (न्द्वा) द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳫँसि ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव । सम्वत्सरस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳫँसि ॥ ८ ॥

सम्वत्सरमेव । तापश्चितस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳫँसि ॥ ९ ॥

तापश्चितमेव । सहस्रसम्वत्सरस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳫँसि ॥ १० ॥

स वै सम्वत्सरन्दीक्षाभिरेति । सम्वत्सरमुपसद्भिः सम्वत्सरᳫँ सुत्याभिः ॥ ११ ॥

ते ह देवा ऊचुः । उप त यज्ञक्रतु आनीत । यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा । को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥

ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठं पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यमेव षडहं द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव संवत्सरस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ८ ॥

संवत्सरमेव तापश्चितस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ९ ॥

तापश्चितमेव सहस्रसंवत्सरस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ १० ॥

स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति । संवत्सरमुपसद्भिः । संवत्सरं सुत्याभिः ॥ ११ ॥

[illegible]

स यत्संवत्सरन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्याव-रुन्द्धेऽथ यत्संवत्सरमुपसद्भिर्मध्यमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धेऽथ यत्संवत्सरꣳ सुत्याभिरुत्तमार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे ॥१२॥

स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति । द्वादशोपसद्भिर्द्वादश सुत्याभिस्त-त्षट्त्रिꣳशत्षट्त्रिꣳशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकमयन्त बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवꣳस्तथोऽ एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकमेति बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तं तेनावरुन्द्धे ॥१३॥

तद्वाऽ एतत् । (त्र) त्रयꣳ सह क्रियतेऽग्निरर्को महदुक्थꣳ स यत्संवत्सरन्दीक्षाभिरेति संवत्सरमुपसद्भिस्तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवतो ऽथ यत्संवत्सरꣳ सुत्याभिरेति तेनाऽस्यैवास्य महदुक्थमाप्तं भवति स वाऽ एष ऽएव सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चितऽएष प्रजानाम्प्रजात्यै यत्तापश्चितः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-११ ॥ (३. ३) ॥

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥१२।१॥ कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे । अथ यत्संवत्सरमुपसद्भि मध्यमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे । अथ यत्संवत्सरं सुत्याभि । उत्तमार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे ॥ १२ ॥

स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति द्वादशोपसद्भि । द्वादश सुत्याभि । तत्षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकमयन्त । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवन् । तथो एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं यन्ति । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोति । अथ यो बृहत्यां काम । तमेतेनैवावरुन्द्धे ॥ १३ ॥

तद्वा एतत्त्रयं सह क्रियते । अग्निरर्को महदुक्थम् । स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति, संवत्सरमुपसद्भिः तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवत । अथ यत्संवत्सरं सुत्याभिरेति तेनो एवास्य महदुक्थमाप्तं भवति । स वा एष एव सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चित । एष प्रजानां प्रजात्यै । यत्तापश्चित ॥ १४ ॥

अग्निर्वा [illegible] प्रतिमा [illegible] पालनमस्त्वदतत् पूर्वमेव [illegible] न [illegible] सदृश सर्वो यस्य स [illegible] सर्व । न हि सोमा इति [illegible] ॥ ९-१० ॥

' स वै ' । द्वादश मासानिति बृहती [illegible] वचनम् । ' तद्वा एतत्त्रयम् ' इति अग्न्यर्कमहदुक्थोपास्तिवचनम् ॥ ११-१४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ [illegible] ब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे

तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ३ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयेऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पुरुषᳪं ह नारायणम्प्रजापतिरुवाच । यजस्वयजस्वेति स होवाच यजस्वयजस्वेति वाव त्वम्मामात्थ त्रिरयक्षि वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेनादित्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्त्वेवाहमासऽ इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वैवाहम्वै ते तद्वक्ष्यामि यथा तऽउक्थ्यानि मणिरिव सूत्रऽ ओतानि भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्माऽ उ हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमानऽ उद्गातारमन्वारभाम्ह श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाऽ अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ माध्यन्दिने पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वारभासि सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ तृतीयसवनऽ आर्भवे पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वारभासाऽ ऋभुरसि जगच्छन्दाऽ अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥५॥

पुरुषं ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्वयजस्वेति । स होवाच । यजस्वयजस्वेति वाव त्वं मामात्थ । त्रिरयक्षि । वसवः प्रातःसवनेनागुः । रुद्रा माध्यंदिनेन सवनेन । आदित्यास्तृतीयसवनेन । अथ मम यज्ञवास्त्वेव । यज्ञवास्त्वेवाहमास इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वैव । अहं वै ते तद्वक्ष्यामि । यथा त उक्थ्यानि मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति । सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमाने उद्गातारमन्वारभासै । "श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ३ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने उद्गातारमन्वारभासै । "सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयसवन आर्भवे पवमाने उद्गातारमन्वारभासै । "ऋभुरसि जगच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ५ ॥

'पुरुष' ह अनेनापि ब्राह्मणेन सवनत्रये पवमानत्रये उद्गातुरन्वारम्भविधिमेतावचनम् । सन्यासु च नगाः ।

१-बहिष्पवमानेषूद्गातारमन्वारभेत् श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा इतीतरयो: सवनयो: । का. श्रौ. सू. ११ । १ । ११ ।

(त्य) अथ सᳬँस्थितेषु सᳬँस्थितेषु सवनेषु जपेः । (मं) मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्व्वमिति ॥ ६ ॥

(त्य) अयम्वै लोको भर्गः । (र्गोऽन्त) अन्तरिक्षलोको महो द्यौर्य्यशो येऽन्ये लोकास्तत्सर्व्वम् ॥ ७ ॥

(म) अग्निर्वै भर्गः । (र्गो) व्वायुर्म्महऽ आदित्यो यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्व्वम् ॥ ८ ॥

(मृ) ऋग्वेदो वै भर्गः । (र्गो) यजुर्व्वेदो महः सामवेदो यशो येऽन्ये व्वेदास्तत्सर्व्वम् ॥ ९ ॥

व्वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्य्यशो येऽन्ये प्राणास्तत्सर्व्वम् ॥ १० ॥

तद्विद्यात् । (त्स) सर्व्वाँल्लोकानात्मन्नधिषि सर्व्वेषु लोकेष्वात्मानमधाᳬँ सर्व्वान्देवानात्मन्नधिषि सर्व्वेषु देवेष्वात्मानमधाᳬँ सर्व्वान्वेदानात्मन्नधिषि सर्व्वेषु व्वेदेष्वात्मानमधाᳬँ सर्व्वान्प्राणानात्मन्नधिषि सर्व्वेषु प्राणेष्वात्मानमधामित्यक्षिता वै लोकाऽ अक्षिता देवाऽ अक्षिता व्वेदाऽ अक्षिताः प्राणाऽअक्षितᳬँ सर्व्वमक्षिताद्ध वाऽअक्षितमुपसङ्क्रामत्यप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्व्वमायुरेति यऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।१ ॥ (३-४) ॥

अथ संस्थितेषु सस्थितेषु सवनेषु जपेः । " मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वम् "-इति ॥ ६ ॥

अयं वै लोको भर्गः । अंतरिक्षलोको महः । द्यौर्यशः । येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥

अग्निर्वै भर्गः । वायुर्महः । आदित्यो यशः । येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदो वै भर्गः । यजुर्वेदो महः । सामवेदो यशः । येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥

वाग्वै भर्गः । प्राणो महः । चक्षुर्यशः । येऽन्ये प्राणास्तत्सर्वम् ॥ १० ॥

तद्विद्यात् सर्वान् लोकानात्मन्नधिषि । सर्वेषु लोकेषु आत्मानमधाम् । सर्वान् वेदान् आत्मन्नधिषि सर्वेषु वेदेष्वात्मानमधाम् । सर्वान् प्राणानात्मन्नधिषि । सर्वेषु प्राणेष्वात्मानमधामिति । अक्षिता

तत्र च प्रजापतिरुवाचेति । ' अधिषि ' अधापि । ' इमान् आत्मनीभयो "-(वा. ग. प्र. ३. १०)

१-सवनेषु जपति अयं भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति । सर्वैक सर्वतिमन्त्र२ । न प्रकरण्द् । का. श्रौ. २५. १६ । १ । ११-१४ ।

सावित्रꣳ ह स्मैतम्पूर्वं पशुमालभन्ते । (न्तेऽथै) अथैतर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्तस्मात्सन्युष्याग्नींस्तेन यजेरन्गृहपतेरेवाग्निषु यथेदञ्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति तस्याग्नोऽप्यसदिति ते ततो यदानिकामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥

वै लोकाः । अक्षिता देवाः । अक्षिता वेदाः । अक्षिताः प्राणाः । अक्षितं सर्वम् । अक्षिताद्ध वा अक्षितमुपसङ्क्रामति । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

सावित्रं ह स्मैतं पूर्वं पशुमालभन्ते । अथैतर्हि प्राजापत्यम् । यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तः । तस्मात् सन्युष्याग्नीन् तेन यजेरन् । गृहपतेरेवाग्निषु । यथेदं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । तस्या नोऽप्यसदिति । ते ततो यदानिकामं दीक्षन्ते ॥ १ ॥

[illegible] भूत [illegible] । [illegible] । [illegible] । अक्षिता अक्षीणा ॥ १-११ ॥

इति श्रीमदाचार्यसायणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ४ ॥

' सावित्रं ह ' अत्र ब्राह्मणे श्रीकामानां सत्रिणाम् एकस्यो गवामयनोऽभिधीयते । पशुक्रतूनां च संवत्सरस्य पशवो ममता । एतस्मिन्काले गवामयने सावित्रं पूर्वं सत्रिण आलभन्ते स्म, इति पुराकल्पः । अथ अधुना वर्तमाने युगे प्राजापत्यमेवालभन्त । संवत्सरसत्रेऽपि न केवलम्, इतरत्र सावित्रेऽपि कृतानित्यभिप्राय । तस्मात् सायुज्येति वक्ष्यमाणहेतुत्व । परामर्शेन पूर्वोक्तस्य हेतुतानुपपत्ते । यदि हि पूर्वं सावित्र आलब्ध अधुना च प्राजापत्य आलभ्यते । तत्र किमिति अप्रय सन्ति । उच्यते कर्मान्तरं हेतु । वक्ष्यमाण "यथेदं जाघन्या" इद प्रसिद्धम् । पत्नीः संयाजयन्ति पत्नीसंयाजान् कुर्वन्ति । तस्यामपि जाघन्यां न अस्माकं भाग स्यादित्येवम् । यस्मात् सत्रिणो गृहपतिव्यतिरिक्ता अकामयन्त तस्मात् संवत्सरसदः नीचैः स्थापयित्वा अग्नीन् सर्वेषां सत्रिणां ' सन्युष्याग्नीन् ' गृहपतेरेवाग्निषु जात गृहपतेर्गार्हपत्य प्राप्त्यर्थं । गार्हपत्यमेवावेनैव सर्वेष्वग्निषु सयुक्ता भवन्तीत्यभिप्राय । गृहपतेरेवाग्न्यो सत्रिणामेति । तथापि हि गृहपतेरेवाग्निषु सयुक्ता एव भवन्ति । नानागार्हपत्यपक्षनिरसिमात्रमेव [illegible] विवक्षित वाक्यशेषात् । तेनष्टका अभ्यर्णा । यजेरन् कस्मादेव न सवय्यते । गृहपतेरेवाग्निषु यजेरन्निति नैव संवत्सरे सत्रिणामवचनात् । सयुजा साधारणाश्च एतेऽग्नयो भवन्ति । कथं गृहपतेरेवेत्युच्यते । ' यथेदं जाघन्येति ' अभिप्राय । यदि किल अग्नय सयुज्येरन् । ता पृथग्गार्हपत्या भवेयु । तदा च गृहपतेरेव गार्हपत्य जाघन्या पत्नी संयाजयन्त्यन्तेनारे प्रतिपत्त । आमन इत्येव कल्प्य स्यात् । तदा च सति [illegible] सर्वेषामग्निर्लाभ स्युरिति । ते सत्रिणस्तत [illegible] यदानिकामम् । निशब्द सशब्दस्यार्थे यथा [illegible] । तदर्थे सर्वेषां (वर्तमान [illegible] दी [illegible]) यदा दीक्षन्ते तदा निकामस्तदैतेऽस्मिन्नर्थे यदानिकाममित्यस्यार्थः ॥ १ ॥

तदु ह्वाऽ आहुः । (त्रीं) नानाधिष्ण्याऽ एव स्युर्य्यदि दीक्षितस्योपतपेत्पार्श्वतोऽग्निहोत्रञ्जुह्वद्वसेत्स यद्यगदो भवति सꣳसृज्यैनम्पुनरुपह्वयन्ते यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्त्यशवाग्निभिरितरे यजमानाऽ आसतऽ इति तदु हैवाहिताग्नेः कर्म्म समानधिष्ण्यास्त्वेव भवन्ति तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः । (त्र्यं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(चु) तदाहुः । (त्र्यं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाम्पौर्णमासꣳ हविरनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः । नानाधिष्ण्या एव स्युः । यदि दीक्षितस्योपतपेत् । पार्श्वतः अग्निहोत्रं जुह्वत् वसेत् । स यद्यगदो भवति । संसृज्यैनं पुनरुपह्वयन्ते । यद्यु म्रियते । स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्ति । अशवाग्निभिरितरे यजमाना आसत इति । तदु हैवाहिताग्नेः कर्म । समानधिष्ण्यास्ते भवन्ति । तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः—यत् संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति । व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां पौर्णमासं हविरनन्तरितं भवतीति । आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः' । 'नानाधिष्ण्या एव स्युः' इति कल्पान्तरोपन्यासः । तथा समान आहवनीयो भवति । नानागार्हपत्या इत्येष कल्पः स्यादित्यर्थः । यदि दीक्षितस्योपतपेदिति । (दीक्षितानां मध्ये कदाचिदेव परिवृत्त मत्रिव्याधियुक्तस्य चेत् ।) यदि दीक्षितस्य किञ्चिदपि व्याधिना उपतपेत् । तत स तत एव प्रथमिकात् गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्य पार्श्वे आहवनीये अग्निहोत्रं जुह्वत् वसेत् । यदि अगदः आरोग्यं भवति । तत संसृज्याग्निं गार्हपत्ये स्वस्थानमानीयेत्यर्थः । एनमातुरं पुनरुपह्वयन्ते यागेन याजयन्ते । यदि तु न म्रियते । तत संसृष्टैरग्निभिः तत्पुत्रादयो दहन्ति । इतरे तु सत्रिणः अशवाग्निभिः शुद्धैः यजमाना सन्तु । आसत इति सकृत्परिहारः । तदु हैवाहिताग्नेः कर्म । तदेतत् यथोक्तं आहिताग्नेरेव । (सत्रस्य विना सत्रारम्भं उक्तम्) न सत्रिणः । अस्य हि गार्हपत्ये भिन्नेऽपि आहवनीयादिसत्रं सम्प्रत्येवाग्नेः । तत्र पुनः इतरे अशवाग्निभिर्यजमाना आसीरन् । समानधिष्ण्याः साधारणगार्हपत्या एव ते सर्वे सत्रिणो भवन्ति । यथोक्तेन सत्रिवारेण तस्य तु समानधिष्ण्यत्वम् । तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे । सत्रान्ते अग्निब्राह्मणे । तदपेक्षया सत्रान्तं पुरश्चरणमुच्यते ॥ २ ॥

'तदाहुरिति' प्रश्नत्रयमत परम् । यत् यदा संवत्सराय संवत्सरसाय संवत्सरमासते यान्ति इति संवत्सरसदः

(तु) तदाहुः। (स्र्युं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाम्पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(तु) तदाहुः। (स्र्युं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामामावास्यꣳ हविरनन्तरितम्भवतीति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

(तु) तदाहुः। (स्र्युं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामाग्रयणेष्टिरनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

(तु) तदाहुः। (स्र्युं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाञ्चातुर्म्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८॥

(तु) तदाहुः। (स्र्युं) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाम्पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥९॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते। कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीति। औपासनेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते। कथमेषामामावास्यं हविरनन्तरितं भवतीति। दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते। कथमेषामाग्रयणेष्टिरनन्तरिता भवतीति। सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते। कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति। पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते। कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति। पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

(तु) तदाहुः । (र्य्यु) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाꣳ सोमोऽनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

(ते) ते वाऽ एवमेते यज्ञक्रतवः । सम्वत्सरमपियन्ति स यो हैवमेतां यज्ञक्रतूनाꣳ सम्वत्सरेऽपीतिम्वेदाप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥

सम्वत्सरस्य समता वेदितव्या । (र्य्येकं) एकम्पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रयःपञ्चाशतम्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रयःपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विꣳशतिशतम्पुरस्ताद्विषुवतऽ उक्थ्यान्युहान्युपयन्ति विꣳशतिशतमुपरिष्टादिति नु यऽ उक्थ्यान्त्स्वरसाम्नऽ उपयन्ति ॥ १२ ॥

(न्थु) अथ येऽग्निष्टोमान् ।(न्प)षट्पञ्चाशतम्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति षट्पञ्चाशतमुपरिष्टात्सप्तदशꣳ शतम्पुरस्ताद्विषुवतऽ उक्थ्यान्युहान्युपयन्ति सप्तदशमुपरिष्टात्षट्पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिनऽ उपयन्ति षडुपरिष्टाद्विꣳशतम्पुरस्ताद्विषुवतः षडहान्युपयन्ति त्रिꣳशतमुपरिष्टा-

---

तदाहुः—यद् संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति । सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

ते वा एवमेते यज्ञक्रतवः संवत्सरमपियन्ति । स यो हैवमेता यज्ञक्रतूनामपीतिं वेद । अप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्या । एकं पुरस्तात् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति । एकमुपरिष्टात् । त्रयःपञ्चाशतं पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति । त्रयःपञ्चाशतमुपरिष्टात् । विंशतिशतं पुरस्ताद् विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति । विंशतिशतमुपरिष्टात् । इति नु य उक्थ्यान् स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ १२ ॥

अथ येऽग्निष्टोमान् षट्पंचाशतं पुरस्तात् विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयंति । षट्पंचाशतमुपरिष्टात् ।

अपीतिमिति । सवत्सरान्तर्भावो लयश्चतुल्यत्व वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

उपयन्ति इति विधि समेन वा अन्योन्यसम्यानेन कर्मानुष्ठानेन एतत् ईप्सित नूनं भवति । य एवमेतद् उपास्ते इति वचनात् ॥ १२ ॥ १३ ॥

दघ्ना हास्य समुना समुंन ह ब्रा ऽ अस्या ऋद्धेनाप्न्युवेनानतिरिक्तेनाप्नवे-
नु-मनान ५ ॥ तमनद्ध्द ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १।२।२ ॥ (३-६)
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १।२।३ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ५९ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

दीर्घसत्त्रᳪँ ह वा एत उपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वत्येतद्धै जरामर्य्यᳪँ सत्त्रं यदग्निहोत्रञ्जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः । (यदि) यदेतस्य दीर्घसत्त्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तम्वा विवायात्तम्वा चरेयुः किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति कुर्वीत हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तद्ध तन्नाद्रियेतेमान्वाऽ एष लोकाननु वितनुते योऽग्नीऽ आधत्ते ॥ २ ॥

तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः । (त्योऽन्त) अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्य्यपचनोऽसौ लोकऽ आहवनीयः कामन्वाऽ एषु लोकेषु वयाᳪँसि युक्तञ्चायुक्तञ्च सञ्चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण ग्रामोऽग्नीन्वियायान्नैव मे काचनार्त्तिरस्ति न रिष्टिरिति हैव विद्यात् ॥ ३ ॥

(त्र) त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेध्या । (०) दुर्वराहऽ एडकः श्वा तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्सञ्चरेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके गार्हपत्याद्भस्मापहृत्याहवनीयान्निरुपन्तो यन्तीदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयर्चा यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तन्मो भस्म-

---

१दीर्घसत्रं वा एत उपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वति । एतद्धि जरामर्यं सत्रम् । यदग्निहोत्रम् । जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः—यदेतस्य दीर्घसत्त्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी । युक्तं वा वियायात् । स वा चरेयुः । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । कुर्वीत हैव निष्कृतिम् । अपीष्ट्या यजेत । तद्ध तन्नाद्रियेत । इमान्वा एष लोकाननु वितनुते । योऽग्नी आ.धत्ते । २ ॥

तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनः । असौ लोक आहवनीयः । काम त्वा एषु लोकेषु वयांसि युक्त चा युक्त च सञ्चरन्ति । स यदि हास्याप्यन्तरेण ग्रामोऽग्नीन वियायात् । नैव मे काचनार्त्तिरस्ति । न रिष्टिः । इति हैव विद्यात् ॥ ३ ॥

त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेध्याः—दुर्वराहः, एडकः, श्वा । तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्स

१—अहरहः स्तनयन्नपूर्वोदितः । का० श्रौ० सू० २५-७३ ।

२—दैवपशवोऽन्तरेण सञ्चरे विष्णोर्विक्रमेति । भस्मना वा । का० श्रौ० सू० २५ । ७४-७६ ।

नाऽस्य पदमपि वपामऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादामान्न्वाऽ अयं यजमानस्यावाप्सीत्क्षिप्रे परमा सा नावप्स्यत ज्येष्ठ-गृह्यᳪ सत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

(दि) इत्थमेव कुर्य्यात् । (दु) उदस्थालीम्वाऽदकमण्डलुम्वाऽऽदाय गार्हपत्यादग्रऽ आहवनीयान्निनयन्नियादिदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्ये-तयर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति तद्यदस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयत्ये-तदेव तत्र च कर्म्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (धु) यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानᳪ स्कन्देत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभि मृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥ शतम् ६१०० ॥

(दु) अथ यत्र स्कन्नᳪ स्यात् । (तु) तदभिमृशेदस्कन्नमधित प्राज-नीति यदा वै स्कन्दत्यथ धीयते यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्व्वाऽ इयᳪ

यात्, किं तत्र कर्म, का प्रायश्चित्तिरिति । तदेके—गार्हपत्याद्भस्मापहृत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्ति । " इदं विष्णुर्विचक्रमे " (वा० सं० ५ । १५) इत्येतयर्चा । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तन्मः । भस्मनाऽस्य पदमपि वपाम इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । आमान् न्वा अयं यजमानस्यावाप्सीत् । क्षिप्रे प्रमासा नावप्स्यते । ज्येष्ठगृह्यं गेत्स्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । उदस्थालीं वैवादकमण्डलुं वाऽऽदाय । गार्हपत्यादग्र आहवनीयान्निनयन्नि यात् । " इदं विष्णुर्विचक्रमे " (वा० सं० ५ । १५) इत्येनयर्चा । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतनोति । यद्वै यज्ञस्य रिष्टम् । यदशान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः । अद्भिरेवैनच्छान्त्या शमयति । एतदेव तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानं स्कन्देत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्कन्नप्रायश्चि-त्तेनाभिमृश्य । अद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयात् । यदि नीची स्थाली स्यात् । यदि वा भिद्येत । स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्य अद्भिरुपनिनीय । यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥

अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । तदभिमृशेत् " अस्कन्नमधित प्राजनि "—इति । यदा वै स्कन्दति ।

एत पुयस्तदस्या योनौ रेतो दधात्यनुष्ठ्या हास्य एत सिक्तम्प्रजायत एष एतमेतदुदासुता व दिवा वर्षतीहौषधयो वनस्पतय प्रजायन्त पुरुषाद्रुत स्कन्दति प पश्भ्य इत इद सर्वम्प्रजायते तद्वान्भूयसा म प्रजातिर्भवति प्रजया पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥

(स्यु) अथ यत्राविभिन्नꣳ स्यात् । (तु) तदुदस्थाल्या वैवाद कमण्डलुना निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्ट यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभि रेता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तिस्तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुत तानि कपालानि सञ्चित्य यत्र भस्मोद्धतꣳ स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ८ ॥

तदाहु । (सु) यस्याग्निहोत्री दुह्यमानोपविशेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तां हैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थाद्देव्यदितिरितीयम्वाऽ अदितिरिमामेवास्मा ऽ एतदुत्थापयामऽ इति वदन्तऽआयुर्यज्ञपता-वधादित्यायुरेवास्मिंस्तद्दध्मऽ इति वदन्तऽ इन्द्राय कृण्वती भागमितीन्द्रियमेवास्मिंस्तद्दध्मऽ इति वदन्तो मित्राय वरुणाय चेति प्राणोदानौ

अथ यत्प्रीयत । यत्रा प्रीयत । अत्र प्रजायत । योनिर्वा इयम् । रेतः पयः । तदस्यां योनौ रेतो दधाति । तदनुष्ठ्या हास्य एतत् सिक्तं प्रजायते । स एतमेतदेद् । अमुना वै दिवा वर्षति । इहौषधयो वनस्पतयः प्रजायन्ते । पुरुषाद्रुत स्कन्दति । पशुभ्यस्तत इदं सर्वं प्रजायते । तद्विद्यात् । भूयसी मे प्रजातिर्भूत् । बहु प्रजया पशुभिर्भविष्यामि । श्रेयान् भविष्यामीति ॥ ७ ॥

अथ यत्राविभिन्नं स्यात् । तदुदस्थाल्यैव वा कमण्डलुना वा निनयेत् । यद्वै यज्ञस्य रिष्टम् । यदशान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः । अद्भिरेवैनत् शान्त्या शमयति । "भूर्भुवः स्वः" (वा० सं० ३।५) इत्येताभिर्व्याहृतिभिः । एता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तिः । तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते । तानि कपालानि सञ्चित्य । यत्र भस्मोद्धतं स्यात् । तन्निवपेत् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्री दुह्यमानोपविशेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तां हैके यजुषोत्थापयन्ति । 'उदस्थाद्देव्यदितिः' इति । इयं वा अदितिः । इमामेवास्मा एतदुत्था

१ नवा च यजते नि प्र ए त्तरं सन्नु य ब्यं तु नन वइरे नवावकपाल न अस्माद्वै कुयत् । का० श्रौ० सू० २५।२५।
२—अ नं न च लि पशुनामन्त्रः इ त्य इन्द्राय ...द्विशायावधादिद्राय कृण्वती भाग मित्राय वरुणाय चेति । उपरि न श्रीयन्त ... । का० श्री० सू० २५। १४-१५

ते मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दध्मऽ इति वदन्तस्तस्यां तस्यामाहुत्यां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिर्वाऽ एषा पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्योपाविक्षदार्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चामऽइति वदन्तः ॥ ९ ॥

(स्तु) तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्याऽथ) अश्रद्दधानेभ्यो हैभ्यो गोऽपक्रामन्त्यार्त्यौ वाऽ आहुतिमिम यन्तीत्थमेव कुर्याद्दण्डेनैवैनाग्निविष्योत्थापयेदिति तद्यथा यादो धावयतोऽश्वो वाऽश्वतरो वा गर्दभेन बलीवर्दो वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्त्रप्रजितेन यमध्वानं समीप्सति तं समश्नुतऽ एवमेवैतया दण्डप्रजितया तोत्त्रप्रजितया यं स्वर्गं लोकं समीप्सति तं समश्नुते ॥ १० ॥

(तऽथ) अथ होवाचारुणिः । (श्रीं) श्रीर्वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्र्ययमेव वत्सो योऽयम्पवतऽ इयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वाऽ एवंविदोऽग्निहोत्री नश्यति स ह यद्यसौ नश्येन्नैवंविदोऽग्निहोत्री वत्सो नश्यति स ह यद्येष नश्येन्नैवंविदोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते स यद्धीयं भिद्येत श्रियो वै पर्जन्यो वर्षति तद्धीयाच्छ्रियमाणस्य महिमानमुपारय-

---

पयाम इति वदन्तः । " आयुर्यज्ञपतावधात् "—इति । आयुरेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । " इन्द्राय कृष्णग्रीवो भागम् "—इति । इन्द्रियमेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । " मित्राय वरुणाय च "—इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । तस्यामाहुत्यां ब्राह्मणाय दद्यात्, यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत । आर्तिर्वा एषा पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्योपाविक्षत् । आर्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चाम इति वदन्तः ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । अश्रद्दधानेभ्यो हैभ्यो गोऽपक्रामति । आर्त्यौ वा आहुतिं विश्यन्ति । इत्थमेव कुर्यात् । दण्डेनैवैनां विविध्योत्थापयेदिति । तद्यथा यादः धावयतोऽश्वो वाऽश्वतरो वा गर्दभेन । बलीवर्दो वा युक्तः । तेन दण्डप्रजितेन तोत्त्रप्रजितेन यमध्वानं समीप्सति तं समश्नुते । एवमेवैतया दण्डप्रजितया तोत्त्रप्रजितया यं स्वर्गं लोकं समीप्सति तं समश्नुते ॥ १० ॥

अथ होवाचारुणिः । श्रीर्वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । अयमेव वत्सः । योऽयं पवते । इयमेवाग्निहोत्रस्थाली । न वा एवं विदुषोऽग्निहोत्री नश्यति । स यद्यसौ नश्येत् । नैव विदुषोऽग्निहोत्री । वत्सो नश्यति । स यद्येष नश्येत् । नैव विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते । स यदीयं भिद्येत । श्रियो

माणोपाविक्षञ्छ्रेयान्भविष्यामीति तामात्मन्न्येव कुर्वीतात्मन्न्येव तच्छ्रियन्धत्तऽइति ह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ११ ॥

तदाहु । (१) यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेदेतदेव तत्र कर्म्म ॥ १२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।३ ॥ (४-१ ॥

तदाहुः । (२) यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणङ्कृत्वाऽन्वाहार्य्यपचनम्परिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्नेनच्छ्रपयित्वा तस्मिंस्तूष्णीञ्जुहुयादनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्राजापत्यमग्निहोत्रꣳ सर्व्वम्वाऽ अनिरुक्तन्तदनेन सर्व्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते तान्तस्यामाहुत्याम्ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागामिष्यन्मन्येतार्त्तिम्वाऽ एषा पाप्मान यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे या लोहितन्दुहऽ आर्त्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानम्प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्द्विदत्तेन जुहुयादनार्त्तेनैव तदार्त्तं यज्ञस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म्म ॥ १ ॥

वै पर्जन्यो वर्षति । तद्विद्यात् । श्रेमाण मे महिमानमधारयमाणोपाविक्षत् । श्रेयान् भविष्यामीति । तामात्मन्येव कुर्वीत । आत्मन्यव तच्छ्रियं धत्ते । इति ह स्माहारुणि । एतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेत् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

तदाहु —यस्याग्निहोत्री लोहित दुहीत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षण कृत्वा । अन्वाहार्यपचन परिश्रयितवै ब्रूयात् । तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा । तस्मिंस्तूष्णीं जुहुयात् । अनिरुक्तो वै प्रजापति । प्राजापत्यमग्निहोत्रम् । सर्वं वा अनिरुक्तम् । तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते । ता तस्यामाहुत्या ब्राह्मणाय दद्यात् यमनभ्यागामिष्यन्मन्येत । आर्तिं वा एषा पाप्मान यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे । या लोहित दुहे । आर्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मान प्रतिमुञ्चति । अथ यदन्यद्द्विदेत । तेन जुहुयात् । अनार्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोति । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

---

१ वाश्येत चेत्तृणस्य मुष्टिं ग्रासयेत् । सूयवसाद्भगवति हि भूया अथ वय भगवत स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति । का श्रौ सू २५ । १९ ।

२—लोहितदोह दक्षिणाग्निं प्र श्रित्य व्युत्क्रमतेत्युक्त्वा मेक्षणे मथ्यमाने स्थाप्य हुत्वा पूर्ववद्दानम् । का श्रौ सू २५ । २१ ।

तदाहुः । (य्युं) यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्या होमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्ते बीभत्सन्ता३ऽइ तु देवा३ऽइत्यथैव कुर्य्याद्गार्हपत्यादुष्णम्भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ २ ॥

तदाहुः । (य्युं) यस्याग्निहोत्रन्दोहितममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति य एवैतेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रयिष्यन्भवति तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (य्युं) यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति य एवैतेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रितं भवति तेष्वेनत्तूष्णीञ्जुहुयाद्धुतमहुतं यदृदृनत्तेषु जुहोति तेन हुतं यद्वैनांस्तन्नैवानुगमयति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ४ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । प्रयतमेतत् । नैतस्या होमोऽवकल्पते । न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्ते । बीभत्सन्ता३ इ तु देवा३ । इत्यथैव कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरुह्य । तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरेनदाप्नोति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोहितममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य एवैतेऽङ्गारा निरूढाः । येष्वधिश्रयिष्यन् भवति । तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरेनदाप्नोति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य एवैतेऽङ्गारा निरूढाः । येष्वधिश्रितं भवति । तेष्वेनत्तूष्णीं जुहुयात् । तद्धुतमहुतम् । यदृदृनत्तेषु

तदाहु । (ख) यस्याधिश्रितेऽग्निहोत्रे दुह्यमाना म्रियेत किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तदेतदभिपन्नमेव यत्पयसा यत्क्षीरं स्कन्नं हविस्तस्य प्रायश्चित्तिरित्येतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहु । (ख) यस्याग्निहोत्रं सायं दुग्धं स्कन्देत् किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयात् नीत्वा सन्ध्यायादि वा भिन्नं स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय शुक्लस्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥

(ग) नैकं प्रतिपद्य । सर्वस्याल्याम्परिशिष्टम्भवति तेन जुहुति तद् तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यम्वा, एतद्याग्निहोत्रं यो नेतत्र प्रायश्चित्ति स्यात् यथैवं स्वर्गाल्लोकाद्वारम्भ्यान्यमन्यन्, स्वर्गमिव भविष्यतीत्यश्रु ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

(घ) इत्थमेव कुर्वन्ति । (ङ) तत्रोपविशतस्थाल्याम्परिशिष्टं

तस्मात् तत ततः यस्ताम्नतत्र त... तदा तम आद्यत्यनतयान । अग्नि...नयानि । अथ यत्... तत तद्याम् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तद... —यस्याधिश्रितेऽग्निहोत्रे यत्र सा म्रियेत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तदे... उत्थापयेत्... अथ यत्... परात्ता सा... हविस्तस्य प्रायश्चित्तिरिति । एतदेव तत्र कर्म ॥

तदा... —यस्याग्निहोत्रं सायं दुग्धं स्कन्देत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्कन्नप्रायश्चित्ते... अनाभिमृश्य आत्मप्याननाय पात्रान्तरे नुद्धत्य... यत्र नाति स्कन्नं स्यात् । ... वा ... । स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य अद्भिरुपनिनीय शुक्लस्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात् । तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥

तदत्र प्रतिपद्य यत् स्थाल्यां परिशिष्टं भवति तेन ... । तद् ... न कुर्यात् । स्वर्ग्यं वा एतत् । यत्राग्निहोत्रम् । यो हन तत्र ब्रूयात् । प्रा... स्वर्गाल्लोकात्... । स्वर्गमिव भविष्यतीति । अश्रु ह तथैव स्यात् ॥ ७ ।

इत्थमेव कुर्यात् । तत्रोपविशतः । यत् स्थाल्यां परिशिष्टं ... । तस्मात् ... । तदेव

स्यात्तदस्मा उन्नीयाहरेयुस्तद्धैक उपवल्हन्ते हुतोच्छिष्टं वा एतद्यातयाम वा एतन्नैतस्य होतव्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वा एतद्यातयामाथैनद्विरातुचनेन कुर्वन्ति तस्माद्यत्स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात्तदस्मा उन्नीयाहरेयुर्यद्यु तत्र न स्याद्यदन्यद्विन्देत्तदग्नावधिश्रित्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तदु हैवाग्नेष्यामीत्युक्तं भवत्यथात्र यथोन्नीतमेवास्मा उन्नीयाहरेयुस्तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्निहोत्रं स्रुच्युन्नीतममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्या होमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त इति तद्धैक उत्सिच्य च्छर्दयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्परासिचत वा अयमग्निहोत्रं क्षिप्रेऽयं यजमानः परासक्ष्यत इतीश्वरो ह तथैव स्यादित्थमेव कुर्यादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनीयादेवोष्णम्भस्म निरूह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ९ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्निहोत्रं स्रुच्युन्नीतमुपरिष्टादवर्षेत्किन्तत्र

उपवल्हन्ते । हुतोच्छिष्टं वा एतत् । यातयामं वा एतत् । नैतस्य होतव्यमिति । तदु तन्नाद्रियेत । यदा वा एतद्यातयाम । अथैनद्विरात्रेचनं कुर्वन्ति । तस्माद्यत्स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात् । तदस्मा उन्नीयाहरेयुः । यदि तत्र न स्यात् । यदन्यत् विन्देत् । तदग्नावधिश्रित्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य । तदु हैवाग्नेष्यामीत्युक्तं भवति । अथात्र यथोन्नीतमेवास्मा उन्नीयाहरेयुः । तेन कामं जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं स्रुच्युन्नीतममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । प्रयतमेतत् । नैतस्या होमोऽवकल्पते । न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त इति । तद्धैक उत्सिच्य च्छर्दयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । परासिचत वा अयमग्निहोत्रम् । क्षिप्रेऽयं यजमानः परासक्ष्यत इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । इत्थमेव कुर्यात् । आहवनीये समिधमभ्याधाय आहवनीयादेवोष्णं भस्म निरूह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरेनदाप्नोति । अथ यदन्यत् विन्देत्, तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥९॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं स्रुच्युन्नीतमुपरिष्टादवर्षेत् । किं, तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति ।

कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिशन्मा शुक्रमागन्तुप मा देवा॰ प्राभूवन्स्थुपान्भविष्यामीति तेन काम जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।४ ॥ (४–२) ॥

तदाहुः । (यस्य) यस्य पूर्वस्यामाहुत्या॰ हुतायामथाग्निरनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति यस्मिन्निवेशे॰ शकलं विन्देत्तमभ्यस्याभिजुहुयाद्दारौ दारावग्निरिति वदन्दारौ दारौ ह्येवाग्निरथो अस्य हृदय एव तिष्ठन्हिरण्यमभिजुहुयादग्नेर्वा॰ एतद्रेतो यद्धिरण्यं स उ वै पुत्रः स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्धिरण्यमभिजुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहु । (यस्य) यस्याहवनीय उद्धृते पुराऽग्निहोत्रादनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादेवैनम्प्राञ्चमुद्धृत्यापसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैनम्प्राञ्चमुद्धृत्यापसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ २ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः कं० ४८) ॥

तद्विद्यात् । उपरिशन्मा शुक्रमागन्तुप मा देवा प्राभूवन् अथान् भविष्यामि इति । तेन काम जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १० ॥

तदाहुः–यस्य पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायाम् । अथाग्निरनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । यस्मिन्निवेशे शकलं विन्देत् । तमभ्यस्याभिजुहुयात् । " दारौ दारावग्निः "–इति । वदन् । दारौ दारौ ह्येवाग्निः । अथ अस्य हृदय एव । तिष्ठन् । हिरण्यमभिजुहुयात् । अग्नेर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यम् । स उ वै पुत्रः, स पिता । यः पिता स पुत्रः । तस्माद्धिरण्यमभिजुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः यस्याहवनीय उद्धृतः । पुराऽग्निहोत्रादनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्य, उपसमाधाय, अग्निहोत्रं जुहुयात् । स यद्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

१–पूर्व हुता हुत वा यद (हवनीयादनुगच्छेत्) । ... । का श्रौ सू २५ । ३१–३२ ।
–निर्वृत्तव्यवाहवनीयस्यानुगच्छेत् ... । का श्रौ. सू. २५।३३ ।

तदाहुः । (ख) यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्ति-
रिति तᳪं हैकऽउल्मुकादेव निर्म्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्ततो
नश्यति ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छतऽइति वदन्तस्तदु तथा न
कुर्य्यादुल्मुकᳪं ह वैवादाय चरेयुरुल्मुकस्य वाऽएवञ्चक्रमित्थमेव
कुर्य्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तमरण्योरभिविमर्शायादुप ह तङ्काममाप्नोति
यऽउल्मुकमथ्यऽउपो तं योऽरण्योरेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (ख) यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्ति-
रितीश्वरौ वाऽएतौ सम्पाद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजाञ्च पशूंश्च निर्द्द-
हतस्तदभिमन्त्रयेत समितᳪं सङ्कल्पेथाᳪं सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य-
मानौ । इषमूर्ज्जमभि संवसानौ ॥ सं वाम्मनाᳪंसि सं व्रता समु चित्ता-
न्याकरम् अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वन्नऽइषमूर्ज्जं यजमानाय धेहीति
शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिᳪंसायै ॥ ४ ॥

यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेत् । (द) अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालम्पुरो-
डाशन्निर्व्वपेत्तस्यावृत्सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ वि-

---

तदाहुः—यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तं हैक उल्मुकादेव निर्मन्थन्ति । यतो वै पुरुषस्यान्ततो नश्यति । ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छेत इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । उल्मुकं ह वैवादाय चरेयुः । उल्मुकस्य वाऽएतद्रूपम् । इत्थमेव कुर्यात् । उल्मुकादङ्गारमादाय । तमरण्योरभिविमृशायात् । उप ह तं काममाप्नोति । य उल्मुकमथ्ये । उपो तं योऽरण्योः । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः—यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ईश्वरौ वा एतौ संपाद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजा च पशूंश्च निर्दहतः । तदभिमन्त्रयेत । "समितं* सकल्पेथां* संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ ॥ सं वां मनांसि संव्रता समु चित्तान्याकरम् । अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वन्न इषमूर्जं यजमानाय धेहि"—(वा. सं. १२।५७-५८) इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै ॥ ४ ॥

यदु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अर्थेते याज्यानुवाक्ये ।

१—गार्हपत्येऽनुगते भस्मराशौ उल्मुकस्य मन्थनम् । का० श्रौ० सू० २५ । ३४ ।
२—अग्निमिश्रेऽग्नयेऽग्निमते पुरोडाशः । समितमिति चाभ्यां शाम्यम् । का. श्रौ. सू. २५ । ४३-४४

राजौ सयाज्यऽ अथैते याज्याऽनुवाक्यऽ अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जुह्वास्यऽ इत्यथ याज्या त्वँ ह्यग्नऽ अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसऽ इति शान्तिमतीभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिँसायाऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (स्य) यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तँ हैके ततऽ एव प्राञ्चमुद्धरन्ति प्राणा वाऽ अग्नयः प्राणानेवास्माऽ एतदुद्धरामऽ इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्राञ्चा न्वाऽ अयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौत्सीन्मरिष्यत्ययं यजमानऽ इतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

(इ) अथ हैके प्रत्यञ्चमाहरन्ति । प्राणोदानावेताविति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽ एतद्यदग्निहोत्रं यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति न्वाऽ अयँ स्वर्गाल्लोकादवारुक्षन्नास्येदँ स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ हैकेऽन्यङ्गार्हपत्यम्मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र

“अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः”—इति । अथ याज्या । “त्वं ह्यग्नेऽअग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे”—इति । शान्तिमतीभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः—यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तं हैके तत एव प्राञ्चमुद्धरन्ति । प्राणा वा अग्नयः । प्राणानेवास्मा एतदुद्धराम इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । प्राञ्चो न्वा अयं यजमानस्य प्राणान् प्रारौत्सीत् । मरिष्यत्ययं यजमानः । इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

अथ हैके प्रत्यञ्चमाहरन्ति । प्राणोदानावेताविति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । स्वर्ग्यं वा एतत्, यदग्निहोत्रम् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । प्रति न्वा अयं स्वर्गाल्लोकादवारुक्षत् । नास्येदं स्वर्ग्यमेव भविष्यति इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । अग्नेर्वा अथ-

---

१—अहवनीयमनुगते च तत एवोद्धरणम् । अथ दृष्ट्वा वा । अन्यमन्थनं वा । निर्मथ्य वा । [illegible] पूर्वस्मात् पूर्ववद्धाम । का. श्रौ. सू. २५ । १५–१९ ।

तस्यादग्नेरनुगतेऽथापि द्विषन्तम्भ्रातृव्यमजीजनत श्रियेऽस्य द्विष-
न्भ्रातृव्यो जनिष्यत प्रियतमं गत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ८ ॥
(३) अथ हैकेऽनुगमय्यान्यम्मन्थन्ति । तस्याशा नश्यादपि यत्पुरस्ता-
दभूत्तदजीजनत नास्य दायादश्चन परिशेक्ष्यत इतीश्वरो ह तथैव
स्यात् ॥ ९ ॥

(४) इत्थमेव कुर्यात् । (५) अरण्योरग्नी समारोह्योदङ्ङुद्द्रुत्याग्नीन्
निर्मथ्य जुहुयात्तथा ह न काञ्चन परिचक्षां करोति नाश्नमानोऽ स्य
अस्याभितो राष्ट्रं ह्वलन्ति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ५ ॥ (४-३) ॥

अथ प्रातर्भस्मान्युद्धृत्य । गामयनान्निष्याग्न्यारण्योरग्नी समारोह्य
प्रत्यवस्यति मथित्वा । गार्हपत्यमुद्धृत्याहवनीयमाहृत्यान्वाहार्यपचन-
मनु पथिकृतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यात्राः एव सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽअथ याज्याऽ
पुरोनुवाक्ये वेत्था हि वेधोऽअध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो

अपि द्विषन्तं भ्रातृव्यमजीजनत । श्रियेऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो जनिष्यते । प्रियतमं गत्स्यति । इति ।
ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ८ ॥

अथ एके अनुगमय्याग्निं मन्थन्ति । तस्याशा नश्यात् । अपि यत्पुरस्तादभूत् । तदजीजनत ।
नास्य दायादश्चन परिशेक्ष्यत इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । अरण्योरग्नी समारोह्य उदङ्ङुद्द्रवमाय निर्मथ्य जुहुयात् । तथा ह न
काञ्चन परिचक्षां करोति । नश्वमानं अस्याभितो राष्ट्रं ह्वलन्ति ॥ १० ॥

अथ प्रातर्भस्मानि उद्धृत्य गामयेनाप्लिप्य, अरण्योरग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति । मथित्वा गार्ह-
पत्यम्, उद्धृत्याहवनीयम् आहृत्यान्वाहार्यपचनम् अनु पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ।
तस्यात्रत् । तत्र सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथ ते
याज्यपुरोनुवाक्ये " वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो "-
इति । अथ याज्या " देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्वि-

वित्यथ याज्या देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम्। अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सोऽअध्वरान्त्सऽऋतून्कल्पयातीत्यग्निर्वै पथिकृत्पथामपिनेता सऽएवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः। (सर्वं) यस्याग्नयः संसृज्येरन्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्तादिदं न भीयात्तद्वियात्परस्तान्मा शुक्रमागन्नुपमान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्वाऽअस्य हृदयम्ध्येव लिखेदग्नये विविचयेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽएव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽअथैते याज्याऽनुवाक्ये वि ते विष्वग्वातजूतासोऽअग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति। तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तऽइत्यथ याज्या त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदम्विविचिंरत्नधातमम्। गुहा सन्तंसुभग विश्वदर्शतन्तुविष्वणसंसुयजङ्घृतश्रियमित्यथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्याद्व्यावित्सेत तत्कामऽएतया यजेत वि हैवास्माद्वर्त्ततऽएतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

द्वान्त्स यजात्सेदु होतासो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति''—इति। अग्निर्वै पथिकृत्। पथामपि नेता। स एवैनं यज्ञपथमपिनयति। एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः—यस्याग्नयः संसृज्यरन्। किं तत्र कर्म। का प्रायश्चित्तिरिति। स यदि परस्तादिदं न भीयात। तद्वियात। परस्तान्मा शुक्रमागन्नुप मा देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति। यद्वा अस्य हृदय ध्येव लिखेत। अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्। तस्यावृत। ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। विराजौ संयाज्ये। अथैते याज्याऽनुवाक्ये—" वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति। तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः" इति। अथ याज्या " त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नधातमम्। गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् " इति। अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्याद्व्यावित्सेत। तत्काम एतया यजेत। वि हैवास्माद्वर्त्तते। एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

१—स्मत ऋष्टैव। अग्नये विविचये निर्वपेत्। का श्रौ सू. २५। ८४—८७।

यद्ध्युमितोदहन्न भीयात् । (त्तु) तद्विद्यादभि द्विषन्तम्भ्रातृव्यम्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नये सम्वर्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संय्याज्येऽअथैते याज्याऽनुवाक्ये परस्याऽअधि सम्वतोऽवराँ२ऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ२ऽ अवेत्यथ याज्या मा नोऽअस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्यथा । सम्वर्गꣳ सꣳ रयिञ्जयेत्यथो ह य द्विषतो भ्रातृव्यात्सम्विवृक्षेत तत्कामऽ एतया यजेत सꣳ हैवास्माद्वृङ्क्तऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्त्रुं) यस्य वैद्युतो दहेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमागन्नुप मान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽ अस्य हृदयम्व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संय्याज्येऽ अथैते याज्याऽनुवाक्येऽ अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनरित्यथ याज्या गर्भोऽ अस्योषधीनाङ्गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽ अपामसीति

यद्यमितोदहं न भीयात् । तद्विद्यात् । अभि द्विषन्तं भ्रातृव्यं भविष्यामि, श्रेयान् भविष्यामीति यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये- " परस्या अधि संवतोऽवरान्ऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि तान्ऽ अव "-(वा. सं. ११ । ७१) इति । अथ याज्या-' मा नो अस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्यथा । संवर्गं संरयिं जय " इति । अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्यात् संविवृक्षेत । तत्काम एतया यजेत । सं हैवास्माद् वृङ्क्ते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः-यस्य वैद्युतो दहेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्विद्यात् । उपरिष्टान्मा शुक्रमागन्नुप मां देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति । यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये-

शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिँसायाऽ एत-
देव तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः । (यद्य) यस्याग्नयोऽन्यैरग्निभिः सँसृज्येरन्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्नये शुचयेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽ अथैतेऽ याज्यानुवाक्येऽ अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचतऽआहुतऽइत्यथ याज्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्तऽईरते । तव ज्योतीँष्यर्चयऽ इति शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिँसाया ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (यद्य) यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियात्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यन वै रश्मयो विश्वे देवास्तस्मादपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्मादेवाऽ अप प्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽ उभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्यस्तमगादिति तत्रेत्थङ्कुर्याद्ध-

---

" अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः "–इति । अथ याज्या– " गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि "–(वा० सं० १२ । ३६–३७) इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः–यस्याग्नय उपरैरग्निभिः संसृज्येरन् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये–" अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः "–इति । अथ याज्या–" उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयः " इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

रितꣳ हिरण्यन्दर्भे प्रबध्य पश्चाद्धर्त्तवै ब्रूयात्तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपत्यथ हरत्यः एष तद्धो रूपङ्क्रियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदथेध्ममादीप्य प्राञ्चꣳ हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेद्ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुद्द्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनङ्क्रुद्धं यन्तमुक्षेन हतोपमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवाननुमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप हैनमावर्त्तन्त एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ६ ॥

तदाहुः । (सर्वं) यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादुपिवाꣳसोऽपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तामनुव्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ता उभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्थङ्कुर्याद्रजतꣳ हिरण्यन्दर्भे प्रबध्य पुरस्ताद्धर्त्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो रूपङ्क्रियते रात्रिर्वै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपङ्क्रियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदथेध्ममादीप्यान्वञ्चꣳ हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेद्ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति

एषः । तद्धो रूपं क्रियते । पवित्रं दर्भाः । पवयत्येवैनं तत् । अथेध्ममादीप्य प्राचं हर्तवै ब्रूयात् । ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्द्धयति । तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्य उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुद्द्रवति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति– "विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा"–इति । स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनं क्रुद्धं यन्तमुक्षेन हतोपमन्त्रयेत । एवमेवैतद् विश्वान्देवाननुमन्त्रयते । जानन्ति हैनम् । उप हैनमावर्त्तन्ते । एतदेव तत्र कर्म ॥६॥

तदाहुः–यस्याहवनीयमनुद्धृतम् आदित्योऽभ्युदियात् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । एते वै रश्मयो विश्वे देवाः । तेऽस्मादुपिवांसोऽपप्रयंति । तदस्मै व्यृध्यते । यस्माद्देवा अपप्रयंति । तामनुव्यृद्धिं यश्च वेद । यश्च न । ता उभावाहतुः । अनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति । तत्रेत्थं कुर्यात् । रजतं हिरण्यं दर्भे प्रबध्य पुरस्ताद्धर्तवै ब्रूयात् । तच्चंद्रमसो रूपं क्रियते । रात्रिर्वै चंद्रमाः । तद्रात्रे रूपं क्रियते । पवित्रं दर्भाः । पवयत्येवैनं तत् । अथेध्ममादीप्य अन्वंचं हर्तवै ब्रूयात् । ब्राह्मण

तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य
यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा
समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
सोऽसावेव बन्धुर्न्न ह वै तत्र काचनार्त्तिर्न्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
क्रियतऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२–२–६ ॥ (४. ४.) ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ३९ ॥

आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्द्धयति । तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्य उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदाद्रवति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति– " विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा "–इति । सोऽसावेव बंधुः । न ह वै तत्र काचनार्तिः । न रिष्टिर्भवति । यत्रैषा प्रायश्चित्तिः क्रियते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ४ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
भूभत्रा विक्रमार्केण कलसा कनकवेदिकाम् । दानमानयस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥
इति श्रीमर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्य
द्वादशकाण्डे चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ (१२–४) ॥

१–अजकर्णे वा दक्षिणे । कर्भ जन तस्य । कुशस्तम्बे वा अनाम्क तस्मिन् अप्सु वा नाऽज्ञा यभि पतति पुन । अद्दुना भृदित यथेयातमितोऽसति । हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम्, बन्दन च । का श्रौ सू । २५ । ६०–६८ ।

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः । (यस्य) यदेष दीर्घसत्त्र्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्म्रियेत जुहुयु-रस्मा३इ ना३इ इति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्तऽ आगन्तोरिति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽ एष तस्मै यदेनꣳ शवदह्याया इव जुहुयु-र्य्यज्ञाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रꣳ सचते ॥ १ ॥

(तेऽथ) अथ हैकऽ आहुः । (रे) एवमेवान्वाहिताऽ अहूयमानाः शयीरन्निति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽ एष तस्मै यदेनꣳ शव-दह्यायाऽ इवेन्धीरन्यज्ञाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य-माणस्तृप्रꣳ सचते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अथ हैकेऽरण्योः । (२) अग्नी समारोह्य निदधति तमाहृते निर्म्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽ एष तस्मै यदेनꣳ शवदह्यायाऽ इव निर्म्मन्थेयुर्य्यज्ञाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्त-स्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रꣳ सचते ॥ ३ ॥

तदाहुः—यदेष दीर्घसत्र्यग्निहोत्रं जुह्वत् प्रवसन् म्रियेत । जुहुयुरस्मा ३ इ । ना ३ इति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । आगन्तोरिति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इव जुहुयुः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ १ ॥

अथ हैक आहुः । एवमेवान्वाहिता अहूयमानाः शयीरन्निति । तदु तथा न कुर्यात् । अत-स्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इवेन्धीरन् । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ २ ॥

अथ हैके । अरण्योरग्नी समारोह्य निदधति तम् । आहृते निर्मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इव निर्मन्थेयुः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्त-स्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ ३ ॥

तदाहु—प्रोषितस्याग्निहोत्रिण प्रेतस्य प्रारम्भकस्य [illegible] अग्निहोत्र होतव्यम्, [illegible] [illegible] होतव्यमित्येतत् एतानि होतव्यानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] " विचार्यमाणानाम् "—(पा. सू. ८ । २ । ९७) इति प्लुति । " एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्-

(तऽइ) इत्थमेव कुर्य्यात् । (त्रि) निवान्यवन्सामेष्वै ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादार्त्तम्वाऽ एतत्पयो यन्निवान्यवत्सायाऽआर्त्तमेतदग्निहोत्रं यन्मृतस्य तदार्त्तेनैव तदार्त्तन्निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥ ४ ॥

तदप्युपमाऽस्ति । यद्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेतार्ठ० स्यादेवान्यतरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्योपचारः । 'प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दोहयत्यथैवम्पितृणाम् ॥ ६ ॥

(त्रा) नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यदङ्गारेष्वधिश्रयेद्देवत्रा कुर्य्यादगार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरुह्य तस्मिन्नेनदधिश्रयति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ७ ॥

नावज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्यावज्योतयेद्यदपः प्रत्यानयेद्देवत्रा कुर्य्यान्न त्रिः प्रतिष्ठापर्ठ० हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठापर्ठ० हरेद्देवत्रा कुर्य्यात्सकृदेव निकर्षन्हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ८ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । निवान्यवत्सामेवैनं ब्रूयात् । तस्याः पयसा जुहुयात् । आर्तं वा एतत्पयः । यन्निवान्यवत्सायाः । आर्तमेतदग्निहोत्रम् । यन्मृतस्य तत् । आर्तेनैव तदार्तं निष्कृत्य श्रेयान् भवति ॥ ४ ॥

तदपि उपमाऽस्ति । यत् द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेताम् । स्यादेवान्यतरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्योपचारः । प्राचीनावीती दोहयति । यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दोहयति । अथैवं पितृणाम् ॥ ६ ॥

नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यदङ्गारेष्वधिश्रयेत् । देवत्रा कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरुह्य । तस्मिन्नेनदधिश्रयति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ७ ॥

नावज्योतयति । नापः प्रत्यानयति । यद्यावज्योतयेत्, यदपः प्रत्यानयेत् । देवत्रा कुर्यात् । न त्रिः प्रतिष्ठापं हरति । यत् त्रिः प्रतिष्ठापं हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । सकृदेव निकर्षन् हरति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ८ ॥

इते शेम्यार्दिम्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ "—(पा. सू. ८ । २ । ८९) इति दमात । नाडम्यतरां ' निवायमा नाम् "—(पा. सू. ८ । २ । ९७) इत्येव प्लुतिः । आ आगन्ता हालच्यमग्निहोत्र मन्त्र । अनस्थान । " प्रकारादन्धेयात्स्वयोश्च " (पा. सू. १ । ३ । २८) इति प्रकारादिं तिष्ठतामनपदम । आयाम नादर्थान प्रकाश्ति वातृप्रमिति वेदितवान् । न तस्थान अनस्थान (। स अग्निराहनीय.) गार्हपत्यस्य दद

नोन्नेष्यामीत्याह । न चतुरुन्नयति यद्धोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदु तूष्णीं न्यक्पर्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥९॥

नोपरिष्टात्समिधमभ्यस्य हरति । यद्धोपरिष्टात्समिधमभ्यस्य हरेद्देवत्रा कुर्यादधस्तादुपास्य हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १० ॥

नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । यद्धोत्तरेण गार्हपत्यमियाद्देवत्रा कुर्याद्दक्षिणेन गार्हपत्यमेति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ११ ॥

(ख) अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय सव्यं जान्वाच्य सकृदु तूष्णीं न्यक्पर्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति नोदिङ्गयति नोपमृष्टेन प्राश्नाति नोद्दिशति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १२ ॥

नोन्नेष्यामीत्याह । न चतुरुन्नयति । यद्योन्नेष्यामीति ब्रूयात् । यच्चतुरुन्नयेत् । देवत्रा कुर्यात् । सकृदेव तूष्णीं न्यक् पर्यस्यति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ९ ॥

नोपरिष्टात् समिधमभ्यस्य हरति । यद्योपरिष्टात् समिधमभ्यस्य हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । अधस्तादुपास्य हरति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ १० ॥

नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । यद्योत्तरेण गार्हपत्यमियात् । देवत्रा कुर्यात् । दक्षिणेन गार्हपत्यमेति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ११ ॥

अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय । सव्यं जान्वाच्य । सकृदेव तूष्णीं न्यक् पर्यस्यति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति । नोदिङ्गयति । नोपमृष्टेन प्राश्नाति । नोद्दिशति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ १२ ॥

तदाहुः । (ख) यद्येष दीर्घसत्र्यग्निहोत्र्युद्वसन्म्रियेत कथमेन-मग्निभिः कुर्य्युरिति तᳪं हैकेऽध्वाऽऽहरन्ति तमाहवनमग्निभिः समा-पयन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्यथाऽन्यस्या योनौ रेतः सिञ्चेत्तादृक्तदन्यत्वा प्रतिजनयेदपि तत्तादृक्तदर्थान्यतान्याहृत्य कृष्णाजिने न्युप्य पुरुषविधि-मिवायुज्याभिः प्रज्ञातान्यनभिधाय तमग्निभिः समुपापत्तदेनᳪं स्वा-यान प्रजनयन्तीति ॥ १३ ॥

तᳪं हैक ग्रामाग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादप वै निश्चात्क्रव्या-दग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रᳪं सपशुᳪं समत्ता ॥ १४ ॥

(ग) अथ हैक प्रदृज्यन दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादप वाऽअशान्ता-ऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रᳪं सपशुम्प्रदग्धा ॥ १५ ॥

तदाहु —यद्येष दीर्घसत्र्यग्निहोत्र्युद्वसन्म्रियेत । कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति । तं हैके ऽध्वाऽऽहरन्ति । तमाहवनमग्निभिः समापयन्ति तदु तथा न कुर्यात । यथाऽन्यस्या योनौ रेत सिञ्चेत् । तद् यथा प्रतिजनयेत् । तान्येतानि । अस्य यैनान्याहृत्य । कृष्णाजिने न्युप्य । पुरुषविधि । युज्याभिः प्रज्ञाय आज्यनाभिधाय । तमग्निभिः समुपापत् । तदेनं स्वायाने जनयन्तीति ॥ १३ ॥

तं हैके—ग्रामाग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अप वा निश्चात् क्रव्यादग्निः । स हैनमीश्वर सपुत्र सपशु समत्ता ॥ १४ ॥

अथ हैके—प्रदृज्यन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अप वा अशान्तोऽग्निः । स हैनमीश्वर सपुत्र सपशु प्रदग्धा ॥ १५ ॥

प्रनात्मन निरस्यति आत्मानमथनात् । न आहवनाय [illegible] निम [illegible] । पूर्ववत् [illegible] । निरान्य मत्र ननाय पात्रना तस्मा सा निरानात् [illegible] । ना [illegible] नयात्मानिशो निरान्यापि नयन्ति [illegible] नगतत [illegible] । [illegible] ग्रा नगो पशुपो नक्यहा [illegible] सप्रातिभानन च स एव कुर्यात् त याक क्रम पुरुनि । यत् [illegible] भग्नी समाग [illegible] सतना [illegible] समाधिमा नानो प्यानामत नयाग [illegible] नानो भवन्ति तना । प्राचानारता [illegible] यनापनाना [illegible] अप्रानाम त [illegible] त्रियत एव । य तु प्रानाम [illegible] योनयति [illegible] अथवाना ॥ १३ ॥

तदाहुरेव ' ग्नामि पत्रमि कण्ठिरामि अग्नवाऽऽहवनस्य दाहकस्य एक विधीयते । तस्यैव निरसन [illegible] मथापयति ग्राम [illegible] ([illegible]) [illegible] एव । पुनर्मना [illegible]

(२) अथ हैक ऽउल्मुकेन दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादेष वै रुद्रियो-ऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रꣳ सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥

(३) अथ हैकेऽन्तरेणाग्नीञ्छ्रितिञ्छित्त्वा तमग्निभिः समुपोषन्त्येतद्वै यज-मानस्यायतनं यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूया-न्मुष्यं न्त्वाऽ अयङ्ग्रामस्याशसनमजीजनत क्षिप्रेऽस्याशसनञ्जनिष्यते प्रियतमꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२-२-७ ॥ (५. १) ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । (त्या) मरिष्यन्तञ्चेद्यजमानम्मन्येत यत्रैवास्माऽ आशसनञ्जोषितꣳ स्यात्तदरण्योरग्नी समारोह्य निर्म्मथ्य जुह्वदसेत्स यदाऽस्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥

अथ हैके—उल्मुकेन दहन्ति । तद् तथा न कुर्यात् । एष वै रुद्रियोऽग्निः । स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥

अथ हैके—अन्तरेणाग्नीञ्छ्रितिं छित्वा तमग्निभिः समुपोषन्ति । एतद्वै यजमानस्यायतनम् । यद-न्तरेणाग्नीनिति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । मन्ये त्वा अय ग्रामस्याशासनमजी-जनत । क्षिप्रेऽस्याशासनं जनिष्यते । प्रियतमं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्तं चेद्यजमानं मन्येत । यत्रैवास्मा आशासनं जोषितं स्यात् । तदरण्योरग्नी समारोह्य निर्मथ्य जुहुवीत । स यदाऽस्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥

(६) अथैनमन्तरेणाग्नींश्चितिञ्चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति तदु तथा न कुर्य्यादनवस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनꣳ शवदाह्यायाऽइव जुहुयुः पञ्जाय वाऽएष ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनमुष्यमाणमनूष्टꣳ सचते ॥

(तऽइ) इत्थमेव कुर्य्यात् । (ति) तिस्रऽएव स्थालीरेवं ब्रूया तासु गोमयानि च शुम्बलानि चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात्ते ततः सन्तापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुस्तथा ह तैरेव दग्धो भवति नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तस्मादप्येतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । यो ऽअग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्म्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्त्विति यथर्क्तथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथैनमन्तरेणाग्नींश्चितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति । तदु तथा न कुर्यात् । अनवस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदाह्याया इव जुहुयुः । पञ्जाय वा एषः । आहुतिभ्यस्तस्थान स हैनम् उष्यमाणमनूष्टं सचते ॥ २ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । तिस्र एव स्थालीरेवं ब्रूयात् । तासु गोमयानि च शुंबलानि चावधाय । नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात् । ते ये ततः सन्तापादग्नयो जायेरन् । तैरेनं दहेयुः । तथो ह तैरेव दग्धो भवति । नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तस्मादपि एतत् ऋषिणाऽभ्यनूक्तम्-" यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु"-(वा सं. १३। ४५) इति । यथा ऋक् तथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तत्रायसो स्थण्डिलयोः । समारूढानिमर्थिनि अग्निभिर्दग्धव्य इत्येष तस्य उपन्यस्य निरूप्यते नाको नाम मुद्गलस्यापत्य स आह स्म । यदि मागयत प्रयामन्नमरणं यजमानं मन्येत पुत्राग्निर्यस्मैयोग्यम्। अतोऽरण्यो रग्नी समारोह्य यत्रैव देशे अस्मै यजमानाय आशमन लाभ्यान जोवित आचित स्यात्। इह स्थाने यत्र मृत तत्र स्थाने निर्मथ्य जुह्वत् वसेत् । यावत् प्रेतान् । स यदाऽस्मात् लोकात् यजमान पुष्करेण लोकान्तर गच्छेत् ॥ १ ॥

अथ तदा एन अन्तरेणाग्नीन् चितिं काष्ठमयीं चित्वा । तमिति तत्रेत्यर्थ क्रियाविशेषणमव्ययम् । तत्राग्निभि सदहेदिति ॥ २ ॥

इत्थमेव सताग्नैरग्निभिर्दग्धव्य । न चैवमनायास इत्येतत् अत्र कण्डिकाद्वये उच्यते । शुम्बलानि तृणानि भसतृणानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

(मु) अथैनमविपुरीषङ्कृत्वा । (त्वाऽस्या) अस्याम्पुरीषम्प्रतिष्ठापयति पुरीषम्वाऽ इयन्तत्पुरीषऽ एवैतत्पुरीषन्दधाति या ह वाऽ अस्यैषा वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति नेत्सृगालः सम्भवदिति तदु तथा न कुर्य्यात्साधुका हास्य प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेध्यमेवैनन्तत्करोति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु । सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वाऽ अमृतꣳ हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्नेतदमृतन्दधाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथैनमुत्तरेणाग्नीध्रञ्चितिञ्चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवम्प्रस्तीर्य्य तस्मिन्नेनमुत्तानन्निपाद्य जुहूङ्घृतेन पूर्णान्दक्षिणे पाणावादधाति सव्यऽ उपभृतमुरसि ध्रुवाम्मुखेऽग्निहोत्रहवणीन्नासिकयोः स्रुवौ कर्णयोः प्राशित्रहरणे शीर्षंश्चमसम्प्रणीताप्रणयनम्पार्श्वयोः शूर्प्पेऽ उदरे पात्रीꣳ समवत्तधानीम्पृषदाज्यवतीꣳ शिश्नस्यान्ते शम्या-

---

अथैन विपुरीषं कृत्वा अस्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति । पुरीषं वा इयम् । तत्पुरीषं एवैतत्पुरीषं दधाति । या ह वा अस्यैषा वृकला सपुरीषा । तस्य ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति । नेत् सृगालः सम्भवदिति । तदु तथा न कुर्यात् । साधुका हास्य प्रजा भवति । तमन्तरतः प्रक्षाल्य, आज्येना न्वनक्ति । मेध्यमेवैनं तत्करोति ॥ ५ ॥

अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान् प्रास्यति । ज्योतिर्वा अमृतं हिरण्यम् । ज्योतिरेवास्मिन्नेतदमृतं दधाति ॥ ६ ॥

अथैनमुत्तरेणाग्नीध्रं चितिं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवं प्रस्तीर्य । तस्मिन्नेनमुत्तानं निपाद्य । जुहूं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणावादधाति । सव्ये उपभृतम् । उरसि ध्रुवाम् । मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् । नासिकयोः स्रुवौ । कर्णयोः प्राशित्रहरणे । शीर्षञ्चमसं प्रणीताप्रणयनम् ।

अथैनं विपुरीषं [illegible] कृत्वा अस्यां पृथिव्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति । [illegible] अस्य यजमानस्य । या वृकला [illegible] कला वृकला । सपुरीषा [illegible] । तस्यै [illegible] । सृगालः [illegible] सम्भवति । [illegible] ([illegible]) सृगालः [illegible] पुनः [illegible] सम्भवेत् [illegible] [illegible] । [illegible] (श० ब्रा० [illegible] ८४) [illegible] प्रजा भवति । [illegible] विपुरीषं करोति । [illegible] विपुरीषं कुर्यात् । [illegible] प्रक्षाल्य, आज्येना न्वनक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वे ह देहिन [illegible] । उदरे [illegible] । समवत्त [illegible] समवत्त [illegible] ।

माण्डयोरन्ते वृषारवावन्वगुलूखलं च मुसलञ्चान्तरेणोरूऽ अन्यानि यज्ञ-पात्राणि दक्षिण पाणौ स्फ्यम् ॥ ७ ॥

(थॅं) सऽ एष यज्ञायुधी यजमानः । (नो) यथा विभ्यदामोपमतीयादेव-मेव सोऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति तमभ्युत्यति तमेतं सन्नाप्याऽ अभया यथा पुत्राः पितरम्प्रोपमागतथॅं शिवमुपस्पृशन्त्येवथॅं शिवथॅं हैवेनमुपस्पृशन्ति प्र हैवेनङ्कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

तं यदि गार्हपत्यः पूर्वः प्राप्नुयात् । (सु) तद्विद्यात्प्रतिष्ठऽ एनमाग्निः पूर्वः प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिंल्लोके स्थास्यन्ति यऽस्मात्प्र-त्यञ्चऽ इति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यद्याहवनीयः । (स्तु) तद्विद्यान्मुख्यऽएनमाग्निः पूर्वः प्रापन्मुखतो लोकानजैषीन्मुखमेव तेऽस्मिंल्लोके भविष्यन्ति यऽस्मा-त्प्रत्यञ्चऽइति ॥ १० ॥

पार्श्वयोः शूर्पे । उरसि पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीम् । शिरस्यास्य दर्व्याम् । आड्योरन्ते वृषा-रवौ । अन्वगुलूखलं च मुसलं च । अन्तरेणोरू अन्यानि यज्ञपात्राणि । दक्षिणे पाणौ स्फ्यम् ॥ ७ ॥

स एष यज्ञायुधी यजमानः यथा बिभ्यदामोपमतीयात् । एवमेव । सोऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति । तमभ्युत्यति । तमेनं सन्नाप्या अभयो यथा पुत्राः पितरं प्राप्तमागतं शिवमुप स्पृशन्ति । एवं शिवं हैवेनमुपस्पृशन्ति । प्र हैवेन कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

तं यदि गार्हपत्यः पूर्वः प्राप्नुयात् । तद्विद्यात् । प्रतिष्ठ एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । प्रतिष्ठास्यति । प्रत्येव तेऽस्मिन् लोके स्थास्यन्ति । यस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ९ ॥

अथ यद्याहवनीयः । तद्विद्यात् । मुख्य एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । मुखतो लोकानजैषीत् । मुख मेव तेऽस्मिन् लोके भविष्यन्ति । यस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । (म्नु) तद्विद्यादन्नादऽ एन-मग्निः पूर्वः प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमेव तेऽस्मिंल्लोकेऽत्स्यन्ति येऽस्मा-त्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यदि सर्वे सह (त्यु) तद्विद्यात्कल्याणं लोकमजैषी-दित्येतान्यस्मिन्विज्ञानानि ॥ १२ ॥

तां वाऽएताम् । यजमानस्याहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति ततऽआहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्याच्छवोद्धरं ह त्वेव मन्यन्ते य एतानि प्रतिगृह्णात्यप्स्वेवैनान्य-भ्यवहरेयुरापो वाऽ अस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथैतामाहुतिं जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽन्यो ब्राह्मणः

अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यात् । अन्नाद एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । अन्नमत्स्यति । अन्नमेव तेऽस्मिन् लोकेऽत्स्यन्ति । येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ११ ॥

अथ यदि सर्वे सह तत् । तद्विद्यात् । कल्याणं लोकमजैषीदिति । एतान्यस्मिन् विज्ञानानि ॥ १२ ॥

तां वा एतां यजमानस्याहुतिमन्ततो जुहोति । स योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति । तत आहुतिमयोऽमृतः संभवति ॥ १३ ॥

अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्यात् । शवोद्धरं ह त्वेव मन्यन्ते । यस्तानि प्रतिगृह्णाति । अप एवैनान्यभ्यवहरेयुः । आपो वा अस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अथैतामाहुतिं जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽन्यो ब्राह्मणः स्यात्–" अस्मात्त्व-

---

' अन्नाद ' पुरुषाग्राममन्वाहार्यमसि पचतीति अन्वाहार्यपचन ॥ ११ ॥ १२ ॥

यजमानस्या मा शरीरम् । तदेवाहुतिः तां जुहोति । य. अस्य स्वर्गो लोकः स्यात् जितो भवति कर्मभिः । ततस्तत्र आहुतिपरिणाममय. अमृत स्थिरशरीर संभवति ॥ १३ ॥

अश्ममयानि दृषदुपलादीनि । लोहानि तस्योदरादीनि । मृन्मयानि आज्यस्थाली उखा अग्निहोत्रस्थाली च । शवोद्धरम् । शवद्रव्यस्य उद्धरणं तं मन्यन्ते । न च समा गतो ब्राह्मण. संकटमापन्न इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथैतामाहुतिं जुहोति । एतामिति सन्निहितपरामर्शात् पूर्वैव यजमानशरीराहुतिरिति केचित् । न तु

स्यादस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयञ्जायताम्पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यनपेक्षमेत्यापऽउपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।८ ॥ (९-२)
पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२।५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३२ ॥
द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥९९॥

मधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा "–(वा. सं. ३९ । २२) इति । अनपेक्षमेत्य अप उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

माहुतिवत् , पुत्रादयोऽदितवारेव न दहयुरिति दाहमात्रस्य चोदितत्वात् । अथ तस्यैव शरीरस्याहुतित्वमुच्यते । न तु आहुतिं पुत्रादयो विधीयन्ते , इति वाक्यं भिद्यत । तस्मात् प्रार्थैवजमपूर्वाज्यहुतिर्विधीयते । तस्या मात्रशाणक्यमिदवता द्रष्टव्या । अनपेक्षम् । अपश्च न भवति इति अनपेक्षम् अनवलोकम् । एत्य अप उपस्पृशन्ति । तदत्र सर्वं कात्यायनोऽसूत्रयत्— सदीपनवता प्रत्यन्त्यग्निप्रयस्युक्ता । सतापजानमीनादाय सदाराः दक्षिणा गच्छन्ति । अनसा । वितानं मार्जयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी चितिं चिनोति । उद्धृत्य क्षीरिणी पुरुषा हूनी । शिशाग्रशारासमगन्धापृश्निपण्यर्याथाश्च । केशश्मश्रुनखलोमानि कृन्तनानि कृत्वा त्रिपुरीषं चेच्छेद् । केशादि निधाय सर्पिषाऽन्तरक्त्वा चितावेनमाधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् । सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान् प्रास्यति मुखं प्रथमम् । दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णाम् । सव्ये च । उपभृतं सव्ये । उरसि ध्रुवाम् । मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् । नासिकयोः स्रुवौ । कर्णयोः प्राशित्रहरणे शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयनम् । कपालानि चैव । पार्श्वयोः स्फ्यम् । उदरे पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीम् , शिश्ने शम्याम् , अरणी वृषणयोः । अन्तरोरू यज्ञपात्राण्यन्यानि । अश्मवहरणं मृन्मयादममयानाम् । अनस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् । आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति । अनपेक्षमन्योपस्पृशन्ति । (का श्रौ. सू. २५ । १६२ । १८३ । १८८ । १८९ ।) ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ५ । २) ॥

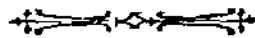
नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पिता कनकवर्षिकाम् । दानायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२–५ ॥

१–एक एव द्विः एकाक , आगा वैकङ्कतं अग्निहोत्रहवणी । २–एकमौष्टिकं द्वितीयं चतुर्मासप्रमाणिकं प्राणिप्रयाद्ध । कञ्चन वानुमान्य तु एकस्मन्नेव क्रियते । ३–समवत्तधानी दर्वीपात्री ।

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । (स्तु) तस्यैतास्तन्वो याऽएता देवता याऽएताऽआहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

स यद्यज्ञस्याच्छेत् । (या) यान्तत्प्रति देवताम्मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रंसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञम्भिषज्यति तया देवतया यज्ञम्प्रतिसन्दधाति ॥ २ ॥

अथ ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वः । या एता देवताः । या एता आहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

स यद्यज्ञस्याच्छेत् । या तत्प्रति देवता मन्येत । तामनुसमीक्ष्य जुहुयात् । यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये । यदि प्रसुत आग्नीध्रे । वि वा एतत् यज्ञस्य पर्व स्रंसते-यद् ध्वलति । सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति । तयैवैतद् देवतया यज्ञं भिषज्यति । तया देवतया यज्ञं प्रतिसंदधाति ॥ २ ॥

'सोमो वै राजा' । सोमप्रायश्चित्तब्राह्मणमेतत् । प्रायश्चित्तस्वरूपार्थमेव पुनः सोमयागः प्रक्रियते । सोमो वै राजेति । सोमः अन्तौषधीनां राजा । स्वर्गसाधनत्वेन स्थूलभूतः । तेनात्र यजमानस्य निरूपणा मन्त्रयोः क्रियते । सोमनामको यज्ञः प्रजापतिरस्तीति निश्चयः कृतः । सोमनामको यज्ञः प्रजापतिः । तस्य एतास्तन्वः शरीराणि । या एता देवता इन्द्रमरुतः परमेष्ठ्यादयः । प्रजापतेर्यजमानस्य सोमस्येति विशेषः । इत्यभिहितम् ॥

याश्चैता आहुतीः । आहूयन्त इत्याहुतयः । परमेष्ठ्याद्याः ता सोमरूपस्य यज्ञस्य तन्वः । जुहोतीति क्रियामात्रस्य यज्ञस्य हवनक्रियायाः । एवं द्रव्यं देवता क्रिया च । पुनः यज्ञस्य द्रव्यदेवताक्रियाविशेषात्मिका एव प्रायश्चित्तीयास्तन्व इत्युक्तम् ॥ १ ॥

'स यद्यज्ञस्य' । किं पुनानया एवैतास्तन्व । नेत्याह-यः सोमयज्ञस्यागमं आच्छेत् विनश्येत् । तदा तत्प्रति तस्मिन्नङ्गे यां देवतां परमेष्ठ्यादिकां मन्येत । "परमेष्ठ्यभिगीतः" (वा स ८ । ५४) इत्यादयः स्मरणात् । अकार्येव । तामनुद्धृत्य तस्यां ज्ञात्वा तस्यै देवतायै आज्याहुतिं जुहुयात् । यदि दीक्षोपसत्सु यज्ञस्य विच्छित्तिः तदा आहवनीये जुहुयात् । यदि तु प्रसुताया तत आग्नीध्रीये । प्रसवनीयादूर्ध्वं प्राक् सुत्याया कर्म होतव्य । आहवनीये कुत ? "दीक्षोपसत्स्वाहवनीये" इत्यनुवादत एव प्रतिपत्तव्यम् । एतदेव स्तुतिवचनेन-"प्रसुत आग्नीध्रे" जुहोतीति । ततश्च सुत्यायामेव आग्नीध्रे प्राप्नोति । विस्रंसते

स यद्येनम्मनसाऽभिध्यातः । (तो) यज्ञो नोपनमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३ ॥ कांडस्यार्द्धम् २३० ॥

(त्यु) अथ यद्येनम्वाचाऽभिव्याहृतः । (तो) यज्ञो नोपनमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यस्य राजानमुच्छेत्त्वा । नाहरन्तऽ एयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदि स्नातः । किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदापद्येत विश्वकर्म्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्म्मा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

स यद्येनं मनसाऽभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् । "परमेष्ठिने स्वाहा"–इति जुहुयात् परमेष्ठी हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३ ॥

अथ यद्येन वाचाऽभिव्याहृतो यज्ञो नोपनमेत् । "प्रजापतये स्वाहा"–इति जुहुयात् । प्रजापतिर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

अथ यस्य राजानमच्छेत्त्वा नाहरन्त एयुः । "अन्धसे स्वाहा"–इति जुहुयात् । अन्धो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

अथ यदि स्नातः किंचिदापद्येत । "सवित्रे स्वाहा"–इति जुहुयात् । सविता हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

अथ यदि दीक्षासु किंचिदापद्येत । "विश्वकर्मणे स्वाहा"–इति जुहुयात् । विश्वकर्मा हि स तर्हि भवति । अप-पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

वे एतद्यज्ञस्य पर्व अग यत् ह्वलति । स्वभावाद्विगुण मवतीत्यर्थ । ततश्च 'या' एव पर्वपर्वणि अभिध्यानादौ देवता परमेष्ठ्यादिर्भवति । तस्या देवताया एतदेव कुर्वन् यज्ञ भिषज्यति सदधाति । इति सक्षेपवचनम् ॥ २ ॥

'स यद्येनम्' । विशेषवचनानि एतानि प्रसन्नानि । परमेष्ठी हि स यज्ञस्तदा भवति । अन्यथा वाऽऽहुत्या प्रतिबन्धक पाप्मानं अपहन्ति यज्ञश्च तस्मिन्नपहते एन यजमान उपनमति ॥ ३–१७ ॥

(त्यु) अथ यदि सोमक्रयण्याम् । (क्वि) किञ्चिदापद्येत पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यदि क्रयायोपोत्थितः । किञ्चिदापद्येतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापद्येतासुराय स्वाहेति जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापद्येत मित्राय स्वाहेति जुहुयान्मित्रो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यद्यूरावासन्नः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यदि पर्युह्यमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवत्युप पाप्मानᳬं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

अथ यदि सोमक्रयण्या किञ्चिदापद्येत । " पूष्णे स्वाहा "–इति जुहुयात् । पूषा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

अथ यदि क्रयायोपोत्थितः किञ्चिदापद्येत " इन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहा "–इति । जुहुयात् । इन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

अथ यदि पण्यमानः किञ्चिदापद्येत । " असुराय स्वाहा "–इति जुहुयात् । असुरो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

अथ यदि क्रीतः किञ्चिदापद्येत । " मित्राय स्वाहा "–इति जुहुयात् । मित्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

अथ यद्यूरावासन्नः किञ्चिदापद्येत । " विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा " इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

अथ यदि पर्युह्यमाणः किञ्चिदापद्येत । " विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहा "–इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ यद्यागतः । किञ्चिदापद्येत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यद्यासन्द्यामासन्नः । किञ्चिदापद्येत वरुणाय स्वाहेति जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ यद्याग्नीध्रगतः । किञ्चिदापद्येताग्नये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ यदि हविर्धानगतः । किञ्चिदापद्येतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथ यद्युपावह्रियमाणः । किञ्चिदापद्येताथर्वणे स्वाहेति जुहुयादथर्वा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ यद्यꣳशुषु न्युप्तः । किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथ यद्यप्याप्यायमान । किञ्चिदापद्येत विष्णवऽ आप्रीतपाय

अथ यद्यागत किंचिदापद्येत । " सोमाय स्वाहा "-इति जुहुयात् । सोमो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

अथ यद्यासन्द्यामासन्न' किंचिदापद्येत । " वरुणाय स्वाहा "-इति जुहुयात । वरुणो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

अथ यद्याग्नीध्रगत' किंचिदापद्येत । " अग्नये स्वाहा "-इति जुहुयात् । अग्निर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

अथ यदि हविर्धानगतः किंचिदापद्येत । " इन्द्राय स्वाहा "-इति जुहुयात् । इन्द्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

अथ यद्युपावह्रियमाणः किंचिदापद्येत ।" अथर्वणे स्वाहा " इति जुहुयात। अथर्वा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

अथ यद्यंशुषु न्युप्त किंचिदापद्येत । " विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा "-इति जुहुयात् । विश्वे हि स तर्हि देवा भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

अथ यद्याप्याय्यमान किंचिदापद्येत । " विष्णव आप्रीतपाय स्वाहा "-इति जुहुयात । विष्णुर्हि स तदाप्रीतपा भवति । अप पाप्मान हते । उपैन यज्ञो नमति ॥ २० ॥

स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्ह्यप्रीतपा भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ यद्यभिपूयमाणः । किञ्चिदापद्येत यमाय स्वाहेति जुहुया यमो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यदि सम्भ्रियमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ यदि पूयमानः । किञ्चिदापद्येत वायवे स्वाहेति जुहुया द्वायुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

(त्यु) अथ यदि पूतः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ यदि क्षीरश्रीः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुया च्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यदि सक्तुश्रीः । किञ्चिदापद्येत मन्थिने स्वाहेति जुहुया-न्मन्थी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतेऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथ यदि चमसेषून्नीतः । किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः

अथ यद्यभिपूयमाणः किञ्चिदापद्येत । "यमाय स्वाहा"—इति जुहुयात् । यमो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते, उपैनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

अथ यदि संभ्रियमाणः किञ्चिदापद्येत । "विष्णवे स्वाहा"—इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

अथ यदि पूयमानः किञ्चिदापद्येत । "वायवे स्वाहा"—इति जुहुयात् । वायुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

अथ यदि पूतः किञ्चिदापद्येत । "शुक्राय स्वाहा"—इति जुहुयात् । शुक्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

अथ यदि क्षीरश्रीः किञ्चिदापद्येत । "शुक्राय स्वाहा"—इति जुहुयात् । शुक्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

अथ यदि सक्तुश्रीः किञ्चिदापद्येत । "मंथिने स्वाहा"—इति जुहुयात् । मंथी हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

अथ यदि चमसेषून्नीतः किञ्चिदापद्येत । "विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा"—इति जुहुयात् । विश्वे हि स तर्हि देवा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथ यदि होमायोद्यतः । किञ्चिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ यदि हूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥२९॥

(त्यु) अथ यद्यभ्यावृत्तः । किञ्चिदापद्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ यदि प्रतिख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयान्नृचक्षा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ यदि भक्ष्यमाणः । किञ्चिदापद्येत भक्षाय स्वाहेति जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥३२

(त्यु) अथ यदि नाराशꣳसेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशꣳसा भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

अथ यदि होमायोद्यतः किंचिदापद्येत । " असवे स्वाहा "–इति जुहुयात् । असुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

अथ यदि हूयमानः किंचिदापद्येत । " रुद्राय स्वाहा "–इति जुहुयात् । रुद्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २९ ॥

अथ यद्यभ्यावृत्तः किंचिदापद्येत । " वाताय स्वाहा "–इति जुहुयात् । वातो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

अथ यदि प्रतिख्यातः किंचिदापद्येत । " नृचक्षसे स्वाहा "–इति जुहुयात् । नृचक्षा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

अथ यदि भक्ष्यमाणः किंचिदापद्येत । " भक्षाय स्वाहा "–इति जुहुयात् । भक्षो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३२ ॥

अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः किंचिदापद्येत । " पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहा "–इति जुहुयात् । पितरो हि स तर्हि नाराशंसा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

(त्य) अथ यद्यवभृथात्प्रेयतः । किञ्चिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानँ हतऽपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

(त्य) अथ यद्यभ्यवह्रियमाणः । किञ्चिदापद्येत समुद्राय स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानँ हतऽपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥ (शतम् ६२००) ॥

(त्य) अथ यदि प्रप्लुतः । किञ्चिदापद्येत सलिलाय स्वाहेति जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानँ हतऽपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

ता वाऽएताः । (श्र) चतुस्त्रिँशतमाप्त्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिँशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिँशस्ऽएतद्वै सर्वैर्देवैर्यज्ञमभिपद्यते सर्वैर्देवैर्यज्ञम्प्रतिसन्दधाति ॥ २७ ॥

ता हैव जुहुयात् । (ब्रा) तासां ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतऽआस्ते ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो गोपायति यदि तु ब्रह्मा न विद्यादपि यऽएव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्राह्मणस्त्वामन्त्र्य ब्रह्मणऽआगतिहृतस्तासां वाऽएतासामाप्त्याहुतीनाम्बन्धुता त्रसिथो ह विद्याञ्चकार ताँ हेन्द्रोऽभिदध्यौ ॥ २८ ॥

स होवाच । (ऽ)ऋषे विराजᳪ᳭ ह वै वेत्थ ताम्मे ब्रूहीति स होवाच किम्मम ततः स्यादिति सर्व्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयाᳪ᳭ रूपञ्च त्वा दर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्व्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयाः किमु स स्याद्यन्त्वᳪ᳭ रूपन्दर्शयेथाऽइति जीवस्वर्गᳪ᳭ऽएवा-स्माल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । (चे) इयम्वै विराडिति तस्मा-द्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते सऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

(त्य) अथ हैतामिन्द्रऽ ऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्मऽ आ-महतऽ उक्थात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्व्विसिष्ठाऽ एव विदुस्तस्माद्ध स्म पुरा वासिष्ठऽ एव ब्रह्मा भवति यतस्त्वेनाऽ अप्येतर्हि यऽ एव कश्चा-धीते ततोऽप्येतर्हि यऽ एव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्यऽ एवमेता व्याहृतीर्व्वेद ॥ ४१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२–३–१ ॥ (६. १.) ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ६ ॥ कण्डिकासंख्या ४१ ॥

यति । यदि तु ब्रह्मा न विद्यात् । अपि य एव कश्च विद्यात् । स जुहुयात् । ब्रह्माणं त्वामंत्र्य । ब्रह्मणाऽतिसृष्टः । तासां वा एतासां व्याहृतीनां बन्धुता । वसिष्ठो ह विराजं विदाचकार । तां हेन्द्रोऽभिदध्यौ ॥ ३८ ॥

स होवाच–ऋषे विराजं ह वै वेत्थ । तां मे ब्रूहीति । स होवाच–किं मम ततः स्यादिति । सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाम् । रूपं च त्वा दर्शयेय इति । स होवाच–यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाः । किमु स स्यात् । यं त्वं रूपं दर्शयेथा इति । जीवस्वर्ग एवास्मा-ल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते । स एव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

अथ हैतामिंद्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाच । अग्निहोत्रादग्म आ महत उक्थात् । ता ह स्मैताः

दर्शयेयेति । तथा करोमि यथा मदीयं रूपं अवश्यं त्वां दर्शयेय तथा सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं च ब्रूयात् । त्वयोक्तं रूपं दर्शयिष्यामीति । किन्त्वेव त्वदीयरूपेण दृष्टेनेत्यतदाह–किं स स्यात् । कीदृश स स्यात् । य मा स्वकीयमात्म रूपं दर्शयेथा । तत्राह–जीवस्वर्ग इति । जीवता स्वर्गो जीवस्वर्गः तस्मिन् जीवस्वर्गे एव स प्रेयात् प्राप्नुयात् ।

पुरा ह्याहुतीर्वसिष्ठा एव विदुः । तस्माद स्म पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति । यदस्त्वेना अप्येतर्हि य एव कश्चाधीते । ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति । स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति । स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयात् । य एवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

समाप्तानि प्रायश्चित्तानि ॥

तस्माल्लोकात् येन पथ स्वर्गं हस्य गन्तुम् । तत्र मदरो ग उद्दिष्टम् । यद वै पृथिवी दिनेदेन दरान्दरल्पक छन्द विराजोऽभिदेवनम् । इयेतां विराजमुक्थ । अग्निहोत्रिमास्य दीक्षितस्य ह वा एत उत्तमनि इति या एता सैनिस्य प्रातश्चित्तः प्रकतिनिविष्टा सति । एष चोदकपदपदा सवत्सरतेभ्यो निर्दिश तत्र च मधकुक्ष्यम्–उपासे दिवसे । तेन एतदुक्त भवति । आ संवत्सरतेभ्य इति ॥ ३८–४१ ॥

इति श्रीमदाचार्यमहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नन्त्याश्रिमुतोऽनन्य पाराशर्यो बलन् हरे । सुन्दर्यं दर्शनामन्य शक्तिज पौष्करीदक ॥
शैनतोऽन्तिनयस्य विक्रमर्कस्य भूते । धर्माध्यक्षो हारमानी व्यास्वत्यत्पदी श्रुतिम् ॥
मूर्धा विक्रमार्केण स्वयं कनकदक्षिणान् । दानमानस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥

इति श्रीलर्वविदर्निभनकर्वीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीय-शतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२–६ ॥

उत्तरक्रतुनिरूपकं प्रकरणं समाप्तम् ॥

१–महर्षि कन्यायन श्रुतवृत्तविवृतज्ञानयोत्तर । परमाप्तदीक्षुक्षितान पुष्टे । धर्मं पुष्यन वदते च । उद्दिश्य दद्यस्थनःस्यत्य । शालका वा पुष्पित्रमन्य । पुष्कलोऽह दक्षिणाऽथ वै पुष्प ददहर । पुरदस्यरकन्दन वैक । सो वैस्य एकतो वैदेव मधकजर पुष्पा मल्ल देह इति व वदते । अर्थाऽपि सुरम् । का० श्रौ० सू० ११ ११०–११४ ।

अत्रादितः शतपथब्राह्मणस्याशीतिपथसंज्ञको
ऽशीत्यध्यायात्मक उत्तरक्रतुनिरूपणान्तो
विभागः सम्पूर्णः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । (हंस्त) तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ्व्यार्च्छत्तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥ १ ॥

(त्त) तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् । (त्सो) सोऽजः पशुरभवद्धूम्रोऽथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते गोधूमा यदश्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥

(न्ना) नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमस्रवत् । (त्सो) सोऽविः पशुरभवन्मेषोऽथ यच्छ्लेष्मणस्ताऽउपवाका यत्स्नीहा तद्बदरम् ॥ ३ ॥

(म्मु) मुखादेवास्य बलमस्रवत् । (त्स) स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये फेनास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत । (त्त) तदेकशफमभवदश्वोऽश्वतरो गर्दभः ॥ ५ ॥

अथ सौत्रामणी यागः ।

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् । सोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत् । तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । स विष्वङ्व्यार्च्छत् । तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥ १ ॥

तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत सोऽजः पशुरभवद्धूम्रः । अथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते गोधूमाः । यदश्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥

नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमस्रवत्, सोऽविः पशुरभवन्मेषः । अथ यत् श्लेष्मणस्ता उपवाकाः । यत् स्नीहा तद्बदरम् ॥ ३ ॥

मुखादेवास्य बलमस्रवत् स गौः पशुरभवदृषभः । अथ ये फेनास्ते यवाः । यत् स्नेहः तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत तदेकशफमभवत् अश्वोऽश्वतरो गर्दभः ॥ ५ ॥

(स्त्तु) स्तुनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत् । (त्त) तत्पयोऽभवत्पशूना-
ञ्ज्योतिरुरसऽ एवास्य हृदयात्त्विषिरस्रवत्स श्येनोऽपाष्टिहाऽभवद्वयसाᳪं
राजा ॥ ६ ॥

नाभ्याऽ एवास्य शूपोऽस्रवत् । (त्त) तत्सीसमभवन्नायो न हिरण्यᳪं
रेतसऽ एवास्य रूपमस्रवत्तत्सुवर्णᳪं हिरण्यमभवच्छिश्नादेवास्य रसो-
ऽस्रवत्सा परिस्रुदभवत्स्फिग्भ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्सा सुराऽभवदन्नस्य
रसः ॥ ७ ॥

स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत्, तत्पयोऽभवत्, पशूनां ज्योतिः । उरस एवास्य हृदयात्त्विषि-
रस्रवत्; स श्येनोऽपाष्टिहाऽभवत्, वयसां राजा ॥ ६ ॥

नाभ्या एवास्य शूपोऽस्रवत्, तत्सीसमभवत्, नायः, न हिरण्यम् । रेतस एवास्य रूपमस्र

मण्या । सौत्रामणीशोद्रावनार्थं विश्वरूपेतिहासेन सौत्रामण्युपकरणानामनातिगवां त्रयाणां च पशुयागानामुत्पत्ति
सौत्रामणीशब्दनिर्वचनं दक्षिणाधिकारविधिश्च । (पत्तमनिमित्त फलग्रहणमयोगा) प्रसन्न प्राय । विशेष तु दर्श-
यिष्याम । अभिचरन्त्यनेनेति अभिचरणीयम् । करणे कृत्य । स्नानीयं चूर्णमिति यथा । अतेत इन्द्रोऽस्मादित्यपेन्द्रम् ।
सोम यागतस्त्वष्टा आहृतवान् । तस्य च स इन्द्रो यज्ञविनाशं कृत्वा प्रासह्य प्रसहनेन, प्रसह्य वा सोमं पीतवान् ।
स च सोम विष्वङ् विषुशब्दो व्याप्तिवचन । सर्वाभि शरीरनाडीभि गत्वा । अपि आचर्क्रत् । (इतश्चेतश्च
सफल भवद्विपससिपूर्वतम ऐन्वनारेभ्य अतनरोवसण्डवाया स्वर्गो द्रष्टव्य ?) सर्वं स रस । ताभिर्निर्गतस्तस्य
चेन्द्रस्य तत सोमेन सह इन्द्रियमिन्द्रियकारण, तत प्रभृति वीर्यं वीरयति विक्रमयते कार्येणेत्येनेति वीर्य-
वत्तेज अगादगादवयवादभवदिति सामान्यसृष्टि । तस्याक्षिभ्यामेव तेज सोमेन सह व्यस्रवत् । तेन मुन
भवितव्य वाव सा देवता महाभाग्या च । अज पशु धूम्रवर्णो भार वहति । प्रेरयति न च प्रेर्यते । यत्
स्नेह सुत तत्र कर्कन्धुकलस्तर बदराकारम् । यश यशस कारणम् । भूतविशेषा एव इश । कोऽपि यो
यशस्वी भवति । (तथाच लग ?) जातमात्रस्यैव छायामन्या स्वभूतविशेषानव इश सवर्तश्युपपद्यते । (तामृत्त्वा
गेशवास्य ?) । तदेकशफाना—अश्वादीनामपि तु प्रदेशस्थानामुपयोक्ष्यते ॥ १—५ ॥

तत्पयोऽभवदिति पयस सृष्टि पयोग्रहेषूपयोक्ष्यते । उरस उर स्थानात् । हृदयात् त्विषिर्दीप्ति । श्येन
पक्षी । स्थान इत्यनीति अपाष्टिहाऽस्य पर भवतीति वयस सृष्टि ॥ ६ ॥

शूष बलविशेष पारदोपमित । रूप आप परिस्पन्दनस्य परिपक्वा । स्फिगाभ्यां भाम क्रोध । सुरा-
भक्षोऽन्न जयहेतु ॥ ७ ॥

—त्रिया स्फिची कटिप्रोथ स्फिग्या ।

(सो) मूत्रादेवास्यौजोऽस्रवत् । (त्स) स वृकोऽभवदारण्यानाम्पशूनाञ्जूतिरूवध्यादेवास्य मन्युरस्रवत्स व्याघ्रोऽभवदारण्यानाम्पशूनाᳬं राजा लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत्स सिᳫँहोऽभवदारण्यानाम्पशूनामीशः ॥ ८ ॥

(शो) लोमभ्यऽएवास्य चित्तमस्रवत् । (त्ते) ते श्यामाकाऽअभवंस्त्वचऽएवास्यापचितिरस्रवत्सोऽश्वत्थो वनस्पतिरभवन्माᳫँसेभ्यऽएवास्योर्गस्रवत्सऽउदुम्बरोऽभवदस्थिभ्यऽएवास्य स्वधाऽस्रवत्स न्यग्रोधोऽभवन्मज्जभ्यऽएवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्येन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

(न्त्र) अथ ह वै तर्हि । नमुचिनैवासुरेण सह चचार सऽऐक्षत नमुचिरपुनर्वाऽअयमभूद्धन्तास्येन्द्रियम्वीर्यᳫँ सोमपीथमन्नाद्यᳫँ हराणीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं वीर्य्यᳫँ सोमपीथमन्नाद्यमहरत्स ह न्यर्णः शिश्ये

वत्, तद् सुवर्णं हिरण्यमभवत् । शिश्नादेवास्य रसोऽस्रवत्, सा परिस्रुदभवत् । स्फिग्भ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्, सा सुराऽभवत्, अन्नस्य रसः ॥ ७ ॥

मूत्रादेवास्यौजोऽस्रवत्, स वृकोऽभवत्, आरण्यानां पशूनां जूतिः । ऊवध्यादेवास्य मन्युरस्रवत्, स व्याघ्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा । लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत् स सिंहोऽभवत्, आरण्यानां पशूनामीशः ॥ ८ ॥

लोमभ्य एवास्य चित्तमस्रवत्, ते श्यामाका अभवन् । त्वच एवास्यापचितिरस्रवत्, सोऽश्वत्थो वनस्पतिरभवत् । मांसेभ्य एवास्योर्गस्रवत्, स उदुम्बरोऽभवत् । अस्थिभ्य एवास्य स्वधाऽस्रवत्, स न्यग्रोधोऽभवत् । मज्जभ्य एवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्रवत्, ते व्रीहयोऽभवन् । एवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

अथ ह वै तर्हि नमुचिनैवासुरेण सह चचार । स ऐक्षत नमुचिः, अपुनर्वा अयमभूत् । हन्त । अस्ये-

---

आरण्यानां पशूनां मध्ये जूतिः हारेण । वृद्धिगतिर्गतिमान् वेगादय ऊवध्यमजीर्णम् आहो मन्युः सत्रय कोपः । सहः पराभवहेतुर्बलविशेषः । ईशः ईश्वरः ॥ ८ ॥

चित्तं चिदेतुः । अपचितिपादरकलो भूतोमवयविशेषः । ऊर्क् बलकरो रसः । स्वधा पित्रन्नम् ॥ ९ ॥

अथ तर्हि तदा नमुचिनाऽसुरेण सह चचारेन्द्रः स नमुचिः ऐक्षत । अपुनर्भावी तु पुनः अयम् इन्द्र अभूदत अस्य इन्द्रियाणि सहराणीति यदवशिष्टं तदपीत्यभिप्राय । स इन्द्रः न्यर्णः । अगमर्दगतो ।

तुन्देवाऽ उपसञ्जग्मिरे श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत्तमिमम्पाप्माऽविदद्धन्तेमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽश्विनावब्रुवन् । (न्यु) युवम्वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवमिमम्भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भागऽ इति तेऽब्रुवन्युऽ एषोऽजः स वां भागऽइति तथेति तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वम्वै भैषज्यमसि त्वमिमम्भिषज्येति साऽब्रवीदस्तु मे भागऽ इति तेऽब्रुवन्युऽ एषोऽविः स ते भागऽ इति तथेति तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथाब्रुवन् । (न्न) एतावद्वाऽ अस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्त्वेवायमस्त्विति तथेति तस्मादैन्द्रऽ ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च । (चे) इन्द्रियम्वीर्यन्नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुस्तम्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्बतैनम्पाप्मनोऽत्रास्महीति

न्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यं हराणीति । तस्यैतयव सुरयन्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यमहरत् । स ह न्यर्णः शिश्ये । तं देवा उपसंजग्मिरे । श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत । तामिम पाप्माऽविदत् । हन्त ! इमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थः । युवमिमं भिषज्यतमिति । तावब्रूताम् । अस्तु नौ भाग इति । तेऽब्रुवन् । य एषोऽजः, स वां भाग इति । तथेति । तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । त्वं वै भैषज्यमसि । त्वमिम भिषज्येति । साऽब्रवीत् । अस्तु मे भाग इति । तेऽब्रुवन् । य एषोऽविः, स ते भाग इति । तथेति । तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥

अथाब्रुवन् । एतावद्वा अस्मिन् एतर्हि । यावत् अयमृषभः । अस्त्वेवायमस्त्विति । तथेति । तस्मादैन्द्र ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रियं वीर्यं नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुः । तं पाप्मनोऽत्रायंत । सुत्रात बतैनं पाप्मनोऽत्रास्महीति । तद्वाव सौत्रामण्यभवत् । तत्सौत्रामण्यै सौत्रा-

नितरां निःशेषम् शयितवान् । तं देवा उपसगता किं वदन्त । अयमिन्द्रोऽस्माक प्रशस्यतम आसीत् अधुना त्वयं पाप्मान प्राप्त । हन्त इमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तस्मादाश्विनो धूम्रो भवतीत्यादीनि उत्पत्तिवाक्यानि पशुयागगतानि ॥ ११—१३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च यथा यथा स्रुत तत्सर्वं नमुचेः सकाशादाहृत्य तदिन्द्रे पुनरदधुः । तदा विद्र पुन

तद्वाऽ सौत्रामण्यभवत्तत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मानꣳ हते यऽ एवमेतत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद त्रयस्त्रिꣳशद्दक्षिणा भवन्ति त्रयस्त्रिꣳशद्धि तन्देवताऽ अभिषज्यंस्तस्मादाहुर्भेषजन्दक्षिणाऽइति ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।३।२ ॥ (७-१)

अप वाऽ एतस्मात् । (तु तेजऽइन्द्रियम्वीर्यंङ्क्रामति यꣳ सोमोऽतिपवतऽऊर्ध्वम्वाऽवाङ्वा ॥ १ ॥

तदाहुः । (रु) अन्नम्वाऽ एतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन ब्राह्मणः सोमवामी स यो वाऽअलम्भूत्यै सम्भूतिन्न प्राप्नोति यो वाऽलम्पशुभ्यः सन्पशून्न विन्दते स सोमवामी पशवो हि सोमऽइति ॥ २ ॥

मणीत्वम् । त्रायते मृत्योरात्मानम् । अप पाप्मानं हते । य एवमेतत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद । त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा भवंति । त्रयस्त्रिंशद्धि त देवता अभिषज्यन् । तस्मादाहुः । भेषज दक्षिणा इति ॥ १४ ॥

अप वा एतस्मात्तेज इंद्रिय वीर्यं क्रामति । यं सोमोऽतिपवते—ऊर्ध्वं वा अवाङ् वा ॥ १ ॥

तदाहुः—अन्नं वा एतद् ब्राह्मणस्य यत्सोमः । न वै सोमेन ब्राह्मणः सोमवामी सः । यो वा अलं भूत्यै सम्भूतिं न प्राप्नोति । यो वाऽलं पशुभ्यः सन्पशून्न विंदते । स सोमवामी । पशवो हि सोम इति ॥ २ ॥

स्थापित । तत् तदन्ति स्म । ततस्तामन्द धामत्त्रातवन्त (अत्रा अर्हि तावतोऽस्यामेति । यस्मादेव विष्णुमुखा सौत्रामणीनित्राजापता । प्रजनावय । यजमानान्दनत्सम स्ववचनात् १)॥ १३-१४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । १ ॥

अथ वा एतस्मात् । सोमोऽतिपवते । ऊर्ध्वमस्याद्वा अतिपवते । तत तेज इन्द्रिय अपक्रामति । प्रकृतान्येव सन्निधानात् । तानि च यजमानस्यैव सोमनाशेन क्रियते । तदर्थत्वात् कर्मणः । न ऋत्विजां अतदर्थत्वात् । ततश्च यजमान एवातिरुत । सौत्रामणी कुर्वन् । नर्त्विजः अन्येऽप्य सोमोऽतिपवत । स एते ऋत्विजः पूयमानमेतेति सवत । एव तावत् सोमातिपवन निमित्त प्रकृतस्य स्थापितम् ॥ १ ॥

अधुना निमित्तान्तर प्रकटयति । तदाहुरन्नमेवैतद्ब्राह्मणस्य यत्सोम । नित्यत्वादित्यभिप्राय । ब्राह्मण-

---

१–तदभिप्रायो दक्षिणा दर्शपूर्णमासे च यवस्पेतुम् का. श्रौ. सू. १९ । ८८ ।

स एतमाश्विनन्धूम्रमालभेत । सारस्वतम्मेषमैन्द्रमृषभमश्विनौ वै देवानाम्भिषजौ ताभ्यामेवैनम्भिषज्यति सरस्वती भेषजन्तयैवास्मै भेषजङ्करोतीन्द्र इन्द्रियम्वीर्य्यन्तेनैवास्मिन्निन्द्रियम्वीर्य्यन्दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्व्वा अश्विनौ तेजः । (जो) यदाश्विनो भवति चक्षुरेवास्मिंस्तत्तेजो दधात्यथो श्रोत्रꣳ समानꣳ हि चक्षुश्च श्रोत्रञ्च ॥ ४ ॥

प्राणः सरस्वती व्वीर्य्यम् । यत्सारस्वतो भवति प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्य्यन्दधात्यथोऽअपानꣳ समानꣳ हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः) ॥

व्वागिन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति व्वाचमेवास्मिंस्तद्बलन्दधात्यथो मनः समानꣳ हि व्वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥

(श्वा) आश्विनीरजाः । सारस्वतीर्वीरैन्द्रीर्गावऽ इत्याहुर्य्यदेते पशवऽ आलभ्यन्तऽ एताभिरेव देवताभिरेतान्पशूनवरुन्धे ॥ ७ ॥

---

(१) स एतमाश्विनं धूम्रमालभेत । (२) सारस्वत मेषम् । (३) ऐन्द्रमृषभम् । अश्विनौ वै देवाना भिषजौ । ताभ्यामेवैनं भिषज्यति । सरस्वती भेषजम् । तयैवास्मिन् भेषज करोति । इंद्र इंद्रियं वीर्यम् । तेनैवास्मिन्निन्द्रिय वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्वा अश्विनौ तेजः । यदाश्विनो भवति । चक्षुरेवास्मिंस्तत्तेजो दधाति, अथो श्रोत्रम् । समानं हि चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ४ ॥

प्राणः सरस्वती वीर्यम् । यत्सारस्वतो भवति । प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्यं दधाति, अथो अपानम् । समानं हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥

वागिंद्रो बलम् । यदैंद्रो भवति । वाचमेवास्मिंस्तद्बलं दधाति, अथो मनः । समानं हि वाक् च मनश्च ॥ ६ ॥

आश्विनीरजाः सारस्वतीर्मेषीरैन्द्रीर्गाव इत्याहुः । यदेते पशव आलभ्यंते । एताभिरेव देवताभिरेतान्पशूनवरुन्धे ॥ ७ ॥

ग्रहण क्षत्रियवैश्ययोरसोमपीथप्रदर्शनार्थम् । तत्तचिन्मेव । अनुचितेनापि सोमपानेन सोमवामी भवति, इतरथो सोमवमनेऽप्रायश्चित्तार्थतेत्यभिप्राय । तस्मादाह सोमवामा (भिप्रा) । यो वा अलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोति । यो वाऽलं पशुभ्य सन् पशून्न विन्दते । स सोमवामीति गौण सोमवमन निमित्तमुपन्यस्तम् । तौ अधुना द्वावप्येतौ मुख्य गौणौ सोमवामिनौ स इत्यनेन शब्देन परामृशति । द्विनिमित्तिका सौत्रामणी । तत्र द्विप्रकारेणापि निमित्ते स

१—आश्विनाऽजो धूम्र । सारस्वतो मेष , ऐन्द्र ऋषभ । का. श्रौ सू. १९ । ५८–५९ ।

वडवायास्तु शिशुर्भवति । यश एवैकशफमवरुन्धऽ आरण्यानाम्पशूनां लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामवरुद्ध्यै वृकलोमानि भवन्त्योजऽ एव जूतिमारण्यानाम्पशूनामवरुन्धे व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्युमेव राज्यमारण्यानाम्पशूनामवरुन्धे सिंहलोमानि भवन्ति सहऽ एवैषा-मारण्यानाम्पशूनामवरुन्ध ॥ ८ ॥

व्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति । गोधूमाश्च कुवलानि चोपवाकाश्च बद-राणि च यवाश्च कर्कन्धूनि च शष्पाणि च तोक्मानि चोभयमेव ग्राम्यञ्चान्न-मारण्यञ्चावरुन्धेऽथोऽउभयेनैवान्नेन यथा रूपमिन्द्रियम्वीर्यमात्मन्धत्ते॥९॥

सीसेन शष्पाणि क्रीणाति । (न्यू) ऊर्णाभिस्तोक्मानि सूत्रैर्व्रीहीनु-भयोर्वाऽ एतद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसमुभयथैं सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

(क्वयाऽङ्क) ऊर्णासूत्रेण क्रीणाति । तद्वाऽ एतत्त्रीणाङ्कर्म यदूर्णा-

---

(४) वडवायास्तु शिशुर्भवति । यश एवैकशफमवरुन्धे । आरण्यानां पशूनां लोमानि भवन्ति । आरण्यानां पशूनामवरुद्ध्यै । (५) वृकलोमानि भवन्ति । ओज एव जूतिमारण्यानां पशूनामवरुन्धे । (६) व्याघ्रलोमानि भवन्ति । मन्युमेव राज्यमारण्यानां पशूनामवरुन्धे । (७) सिंहलोमानि भवन्ति । सह एवैषामारण्यानां पशूनामवरुन्धे ॥ ८ ॥

(८) व्रीहयश्च (९) श्यामाकाश्च भवन्ति । (१०) गोधूमाश्च (११) कुवलानि च । (१२) उपवाकाश्च (१३) बदराणि च । (१४) यवाश्च (१५) कर्कन्धूनि च । (१६) शष्पाणि च (१७) तोक्मानि च । उभयमेव ग्राम्यं चान्नमारण्यं चावरुन्धे । अथो उभये-नैवान्नेन यथा रूपमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ९ ॥

(१८) सीसेन शष्पाणि क्रीणाति । (१९) ऊर्णाभिस्तोक्मानि । (२०) सूत्रैर्व्रीहीन् । उभयोर्वा एतद्रूपम् । अयसश्च हिरण्यस्य च । यत्सीसम् । उभयं सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबन्धश्च । उभयस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

(२१) ऊर्णासूत्रेण क्रीणाति । तद्वा एतत् स्त्रीणां कर्म, यदूर्णासूत्रम् । कर्म वा इन्द्रियं वीर्यम् । तदेतदु मन स्त्रीषु । तदेवेन्द्रियं वीर्यमुन्मन स्त्रीषु तदेवावरुन्धे ॥ ११ ॥

सूनं कुम्भं वाऽ इन्द्रियम्वीर्य्यं तदेतदुत्सन्नᳩँ यदप्सु तद्यदेवेन्द्रियम्वीर्य्यमुत्सन्नᳩँ यदप्सु तदेवावरुन्धे ॥ ११ ॥

तद्धैतदन्येऽध्वर्यवः । सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणन्ति तत्तदिति न वाऽएष स्त्री न पुमान्यत्क्लीबो नेष्टिर्न पशुबन्धः सौत्रामणीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुभयम्वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च व्यृद्धमु वाऽएतन्मनुष्येषु यत्क्लीबो यज्ञमुखऽ एव ते यज्ञस्य व्यृद्धिन्दधति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिणऽएव क्रीणीयात्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुखऽएव तत्सोमरूपङ्करोति यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १२ ॥

शतातृण्णा कुम्भी भवति । बहुधेव हि स व्यस्रवदथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्द्धे शतम्भवति शतेनैवावरुन्धे चप्यम्भवत्यन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै पवित्रम्भवति पुनन्ति ह्येनम्वालो भवति पाप्मनो व्यावृत्त्यै सुवर्णᳩँ हिरण्यं भवति रूपस्यैवावरुद्ध्यै शतमानं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽ आयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

तद्धैतत् अन्येऽध्वर्यवः–सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणंति । तत्तदिति । न वा एष स्त्री, न पुमान् । यत् क्लीबः । नेष्टिर्न पशुबंधः सौत्रामणीति वदंतः । तदु तथा न कुर्यात् । उभयं वै सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबंधश्च । व्यृद्धमु वा एतन्मनुष्येषु । यत् क्लीबः । यज्ञमुख एव ते यज्ञस्य व्यृद्धिं दधति । ये तथा कुर्वन्ति । सोमविक्रयिण एव क्रीणीयात् । सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख एव तत्सोमरूपं करोति । यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १२ ॥

(२२) शतातृण्णा कुंभी भवति । बहुधेव स व्यस्रवत् । अथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुंधे । (२३) शतं भवति । शतेनावरुंधे । (२४) चप्यं भवति । अन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै (२५) पवित्रं भवति । पुनंति ह्येनम् । (२६) वालो भवति । पाप्मनो व्यावृत्त्यै । (२७) सुवर्णं (२८) हिरण्यं भवति । रूपस्यैवावरुद्ध्यै । (२९) शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेंद्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

अन्येऽध्वर्यवश्चरका । सीसेन क्लीबात् शष्पाणि क्रीणन्ति । न केवलं तर्हि तत्तत् अनेन निमित्तान्तरम् एवमर्थेन वा । (एषष्टीत्यादिवत् १) ॥ १२ ॥

'शतातृण्णा' शतमातृण्णानि छिद्राणि यस्याः सा शतातृण्णा । बहुधा हि सुत सोम । अथो अपि च 'शतोन्मान', शत उन्मानानि दक्षिणा अस्येति शतोन्मान 'यज्ञ.' ऊर्ध्वं मीयते । यजनार्थे

१–अतःपात्ययस्थाने कर्मणि सुरासोमविक्रयिण सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मनामूर्णाभिर्जानाः सूत्रे सुरासोमविक्रयिन् कस्मात्ते सुरासोमा इत्यामन्त्यामेन्त्य सवनु । कात्यायने का. १९ अ. ११ । ८ । १९ ।

(त्स्ऽञ्जा) आश्वत्थम्पात्रं भवति । (त्यु) अपचितिमेवावरुन्द्धऽ औदुम्बरं भवत्यूर्जमेवावरुन्द्धे नैयग्रोधम्भवति स्वधामेवावरुन्द्धे स्थाल्यो भवन्ति पृथिव्याऽ एवान्नाद्यमवरुन्द्धे ॥ १४ ॥

पालाशान्युपशयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयत्यपाष्ठिहस्य पत्रे भवतस्त्विषिमेव राज्यम्वयसामवरुन्धे पट्त्रिंᳪंशद्देतानि भवन्ति पट्त्रिंᳪंशदक्षरा वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ १५ ॥

तदाहुः । (२) अन्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा

---

(३०) आश्वत्थं पात्रं भवति । अपचितिमेवावरुंधे । (३१) औदुंबरं भवति । ऊर्जमेवावरुंधे । (३२) नैयग्रोधं भवति । स्वधामेवावरुंधे । (३३) स्थाल्यो भवंति । पृथिव्या एवान्नाद्यमवरुंधे ॥ १४ ॥

(३४) पालाशान्युपशयानि भवंति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयति । अपाष्ठिहस्य (३५,३६) पत्रे भवतः । त्विषिमेव राज्यं वयसामवरुंधे । पट्त्रिंशद्देतानि भवंति । पट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बार्हताः पशवः । बृहत्यैवास्मै पशूनवरुंधे ॥ १५ ॥

तदाहुः—अन्यदेवत्याः पशवो भवंति । अन्यदेवत्याः पुरोडाशाः । विलोमैतत्क्रियते । कथमेत-

---

भवति सुराया पयसोऽपि वा । मासन सतशब्द उभयलिंग इति प्रदर्शितम् । वै म म । सत इति अपि वर्तिग । कवध वेति । सुराप्रचनार्थमेव सच्छ्द्र्य । इति च लोके प्रसिद्धम् । ग्नमान शतच्छिद्रम् ॥ १० ॥

आश्वत्थ पात्र भवतीत्यादि । अश्वत्थादीनां निरर्थवचनम । स्थाल्यो मातस्य सुराग्रहणाथा ॥ १४ ॥

पालाशा उपशयानि भवति । सुराग्रहणा होमार्थानि पात्राणि । अप्य पाशगना ह्येनादित्यागमात् । अपाष्ठिहा । आशिषि हन उपत्यय । अपाष्ठिर्यत्र किंश । अपाष्ठिहस्य पत्र यजमानशयनार्थ भवत । षट्त्रिंशत् । सर्वाण्येतानि द्रव्याणि पूर्वादारभ्य भवति ॥ ॰ ॥

अन्यदेवत्या पशव अन्यदेवत्या पुरोडाशा । इत्येतद्विलोम क्रियते । कथमेतत् सलोम भवतीति पशुपुरो-

---

१—आश्विनमाश्वयेन । का श्रौ सू. १९ । ६२ । प्रत्युक्तैन्द्र [illegible] । नमवऽस्य

२—सारस्वतमैन्द्रवाण । का श्रौ सू १९ । ४४ । ३—ऐन्द्र नैयग्रोधेन । का श्रौ सू १९ । ४५ ।

४—आश्विना धूम्राऽज १ सारस्वता मेष २ ऐन्द्र ऋषभ ३ अनुष्टुभ् शर्वडवा ४ वृकल साणि ५ व्याघ्रलामानि ६ [illegible] ७ मौद्गव ८ श्यामाका ९ गोधूमा १० कुवलानि ११ उपवाका १२ बदराणि १३ यवा १४ कर्कन्धूनि १५ शष्पाणि १६ तोक्मानि १७ सक्तु १८ ऊर्णा १९ सूत्राणि २० [illegible] २१ शतातृण्णा कुम्भी २२ शतम् २३ चषम् २४ पवित्रम् २५ वल २६ सुवर्णं २७ हिरण्यम् २८ शतमानम् २९ आश्वत्थ पात्रम् ३० औदुम्बर पात्रम् ३१ नैयग्रोध पात्रम् ३२ पार्थिव्य स्थाल्यः ३३ पालाशानि उपशयानि ३४ श्येनपत्र ३५–३६ इति षट्त्रिंशत् द्रव्याणि ।

व्विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम भवतीत्यैन्द्रः पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमऽइन्द्रियम्वै व्वीर्य्यमिन्द्रऽ इन्द्रियेणैवास्माऽ इन्द्रियं व्वीर्य्यꣳ सन्दधातीन्द्रियेणेन्द्रियम्व्वीर्य्यमवरुन्धे ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै व्वारुणो भवति व्वरुणो वाऽएतङ्गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति व्वरुणेनैवैनम्व्वरुण्यान्मुञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्ततऽएवैनम्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥

(त्ये) एकादशकपालऽऐन्द्रो भवति । (त्ये) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै व्वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरम्वाऽ अन्नाद्यमन्वायत्तꣳ सम्वत्सरादेवास्माऽअन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १९ ॥

दशकपालो व्वारुणो भवति । दशाक्षरा वै व्विराडन्नं व्विराड्वरुणोऽन्नपतिर्व्वरुणेनैवास्माऽअन्नमवरुन्धे मध्यतऽएतैः पुरोडाशैः प्रचरति मध्यम्वाऽएतेषां योनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

त्सलोम भवतीति । ऐंद्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐंद्रः पुरोडाशाना प्रथमः । इंद्रियं वै वीर्यम् इंद्रः । इंद्रियेणैवास्मा इंद्रियं वीर्यं संदधाति । इंद्रियेणेंद्रियं वीर्यमवरुंधे ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै । वारुणो भवति । वरुणो वा एतं गृह्णाति । यः पाप्मना गृहीतो भवति । वरुणेनैवैनं वरुण्यान्मुंचति । अंत्यो भवति । अंतत एवैनं वरुण पाशात्प्रमुंचति ॥ १७ ॥

एकादशकपाल ऐंद्रो भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । इंद्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सवत्सरस्य । संवत्सरं वा अन्नाद्यमन्वायत्तम् । संवत्सरादेवास्मा अन्नाद्यमवरुंधे ॥ १९ ॥

दशकपालो वारुणो भवति । दशाक्षरा वै विराट् । अन्नं विराट् । वरुणोऽन्नपतिः । वरुणेनै-

---

डाशानामुपन्यासो देवतासंबन्धार्थ । इतरथा तु ऐन्द्र पुरोडाश सावित्रो वारुण इत्युक्ते कर्मान्तराणि वा प्रतीयेरन्नेतानि । अनियमेन वा पशुपुरोडाशेषु देवताविचार । न च प्रथमो देवताविधि । प्रथमे पशुपुरोडाशे द्वितीयतृतीय युज्येत । इह पुरोडाशाना क्रमाभावात् कर्मगश्च क्रमो विनियोजको भवति । पुन पुरोडाशानां विशेषकस्तस्मादुपन्यस्तम् । गुणादयमन्वार्योऽयमुपन्यास इति । तत्रैन्द्र प्रथम । सावित्रो द्वितीय । वारुण-स्तृतीय इति देवता विधाय एकादशकपाल इति विनियम् । मध्यत एतैरित्यनुवाद एव ॥ १६ २० ॥

---

१ पशुपुरोडाशमनिर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं दशकपालम् । का श्रौ सू. १९-८४ ।

ऽवडवाऽनुशिशुर्दक्षिणा भवति । (त्यु) उभयम्वाऽएषा जनयत्यश्वञ्चा-श्वतरञ्चोभयᳬं सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ३ ॥ (७-२)

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसम् । (इँ) सोमस्य भक्षᳬं सुरयाऽऽसुरो नमुचिरहरत्सोऽश्विनौ च सरस्वतीञ्चोपाधावच्छेपानोऽस्मि नमुचये न त्वा दिवा न नक्तᳬं हनानि न दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्द्रेणाथ मऽ इदमहार्षीदिदम्मऽआजिहीर्षथेति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्रु) अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह नऽएतदथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च । (चा) अपाम्फेनं वज्रमसिञ्चन्न शुष्को

वास्मा अन्नमवरुन्धे । मध्यत एतैः पुरोडाशैः प्रचरति । मध्यं वा एतेषा योनिः । स्वादेवैनान् योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वडवाऽनुशिशुर्दक्षिणा भवति । उभयं वा एषा जनयति । अश्वं चाश्वतरं च । उभयं सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबन्धश्च । उभयस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २१ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियम् अन्नस्य रसम्, सोमस्य भक्षं सुरयाऽऽसुरो नमुचिरहरत् । सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् । शेपानोऽस्मि नमुचये । न त्वा दिवा न नक्तं हनानि । न दंडेन । न धन्वना । न पृथेन । न मुष्टिना । न शुष्केण । नार्द्रेण । अथ म इदमहार्षीत् । इदं म आजिहीर्षथेति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । अस्तु नोऽत्रापि । अथाहरामेति । सह न एतत् अथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च अपां फेनं वज्रमसिञ्चन् । न शुष्को नार्द्र इति । तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायां रात्रौ, अनुदित आदित्ये, न दिवा न नक्तमिति शिर उदवासयत् ॥ ३ ॥

वडवाऽनुशिशुरिति । यदि गुणविधि । यदि विशिष्टविधि । [illegible] षो त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा भवन्तीत्यनेन (श. प. १२ । ७ । १ । १४) सह विकल्पे प्राप्ते सति षट्त्रिंश[illegible]नानि भवन्तीति नित्यवत् वडवा[illegible] सख्यानाम् समुच्चयो गम्यते ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । २ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियमिति । " स यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स सौत्रामण्या यजेत " इति । अयमपरो विनियोगः.

नार्द्रऽइति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायाᳪं रात्रावनुदितऽ आदित्ये न दिवा न नक्तमिति शिरऽउदवासयत् ॥ ३ ॥

(च) तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (म) अपाम्फेनेन नमुचेः शिरऽ इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजय स्पृधऽ इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानं वाव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यᳪं हत्वेन्द्रियम्वीर्यमस्यावृङ्क्त स यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यᳪं हत्वेन्द्रियम्वीर्य्यमस्य वृङ्क्ते तस्य शीर्षञ्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्माद्बीभत्सन्त तऽ एतदन्धसो विपानमपश्यन्त्सोमो राजाऽमृतᳪं सुतऽ इति तेनैनᳪं स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत ॥ ४ ॥

स्वाद्वीन्त्वा स्वादुनेति सुराᳪं सन्दधाति । स्वदयत्येवैनां तीव्रां तीव्रेणेतीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्यमृताममृतेनेत्यायुरेवास्मिन्दधाति मधुमतीम्मधुमतेति रसमेवास्यान्दधाति सृजामि सᳪं सोमेनेति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ५ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । " अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः "–(वा म. १९ । ७१) इति । पाप्मा वै नमुचिः । पाप्मानं वाव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं हत्वा, इन्द्रिय वीर्यमस्यावृङ्क्त । स यो भ्रातृव्यवान् स्यात् । स सौत्रामण्या यजेत । पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं हत्वा, इन्द्रियं वीर्यमस्य वृङ्क्ते । तस्य शीर्षेच्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् । तस्माद्बीभत्सत । त एतदन्धसो विपानमपश्यन् । "सोमो राजाऽमृत सुतः" वा स. १९ ७२ । ७९) इति । तेनैन स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत ॥ ४ ॥

"स्वाद्वीं त्वा स्वादुना"–इति सुरां सन्दधाति । स्वदयत्येवैनाम् । " तीव्रां तीव्रेण "–इति । इन्द्रियमेवास्मिन् दधाति । "अमृताममृतेन"–इति । आयुरेवास्मिन् दधाति । "मधुमतीं

एतेन इतिहासेन दर्शयते । तस्य नमुचेः शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमः स्थितः । तस्मात् सोमात् देवा अबीभत्सन्त उद्विग्नाः । ते देवा एतत् शुक्रम् अन्धसः विपानं दृष्टवन्तः । दोषाद् विविच्य पीयते पानयोग्य क्रियते अनेनेति विपानम् । कतमः । सोमो राजाऽमृत सुत इति । तयोरेव वा सोमलोहितयोर्धारयाय विपानं अपश्यन् । तेन एनं सोमं स्वदयित्वा अदनयोग्यं कृत्वा । आत्मनि अदधत स्थापितवन्तः । तद्वै देवा

१–ओदनौ चूर्णमायरे। वरयाच्य स्वाद्वीं त्वाऽऽस्वादुना स इति त्रिरात्र निदधाति । का. श्रौ. सू. १५–२१ ।

सोमोऽस्यश्विभ्याम्पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेत्येता वाऽएतन्देवताऽअग्रे यज्ञꣳ समभरंस्ताभिरेवैनꣳ सम्भरत्यथोऽएताऽएवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयत्यासुनोति सुत्यायै तिस्रो रात्रीर्व्वसति तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो व्वसति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ६ ॥

द्वे व्वेदी भवतः । (तौ) द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलोकश्चैव पितृलोकश्चेत्युत्तराऽन्या भवति दक्षिणाऽन्योत्तरो वै देवलोको दक्षिणः पितृलोकऽउत्तरयैव देवलोकमवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥

(ग्पु) पयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयोऽन्नꣳ सुरा पयसैव सोमपीथमवरुन्धे सुरयाऽन्नाद्यं क्षत्त्रम्वै पयो व्विट् सुरा सुराम्पूत्वा पयः पुनाति व्विशऽएव तत्क्षत्त्रञ्जनयति व्विशो हि क्षत्त्रञ्जायते ॥ ८ ॥

मधुमता"-इति । रसमेवास्यां दधाति । "सृजामि सं सोमेन"-(वा. सं. १९ । १) इति । सोमरूपमेवैनां करोति ॥ ५ ॥

"सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व"-(वा. सं. १९।१) इति । एता वा एतं देवता अग्रे यज्ञं समभरन् । ताभिरेवैनं संभरति । अथो एता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति । आसुनोति सुत्यायै । तिस्रो रात्रीर्वसति । तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति । सोमरूपमेवैनां करोति ॥ ६ ॥

द्वे वेदी[1] भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुः । देवलोकश्चैव पितृलोकश्चेति । उत्तराऽन्या भवति । दक्षिणाऽन्या । उत्तरो वै देवलोकः । दक्षिणः पितृलोकः । उत्तरयैव देवलोकमवरुन्धे । दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥

पयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयः । अन्नं सुरा । पयसैव सोमपीथमवरुन्धे । सुरयाऽन्ना-

---

कदाचि " सोमो राजा "-(वा. स. १९ । ७२-७९) इत्यनुवाकेन पयोग्रहांश्चोपतिष्ठमाना स्वदयन्तीत्युपसंहारो द्रष्टव्यः । स सवग्रहणोत्तरकालमेव वक्तव्यः । स तत्रेतिहासप्रसङ्गात् अकृन । " स्वाद्वीं त्वा स्वादुना " इत्यनेन मन्त्रेण " अंशुना ते अंशुः"-(वा. स. २० । २७) इत्यनेन च लिंगकरणाभ्यां पुरा कृतमिति शेष. । सुरार्थानि ओदनचूर्णमासराणि सन्दधाति स्थापयति ॥ १-५ ॥

आसुनोति । तानि च द्रवद्रव्याणि । किमर्थं ? सुत्यायै अभिषवाय सौत्रिकाय । सोमो हि सपात्ये इमनिप्रतः ॥ १-१२ ॥

१-वेदी मिनोति वक्ष्यमाणपद्. । दक्ष्यनुलीवेत्तलोमेतद २ सोमरद्. । का. श्रौ. सू. १९ । १८-११ ।

वायोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्क्सोमोऽ अतिद्रुतऽ इति सोमातिपूतस्य पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियम्वीर्यमतिक्रान्तं भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्सोमोऽ अतिद्रुतऽइति सोमवामिनः पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियम्वीर्यमतिक्रान्तम्भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

पुनाति ते परिस्रुतमिति । समृद्धिकामस्य पुनाति समृद्ध्यै सोमꣳ सूर्यस्य दुहितेति श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धयैव सोमो भवति श्रद्धयैवैनꣳ सोमङ्करोति वारेण शश्वता तनेति वालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥

ब्रह्म क्षत्रम्पवतऽ इति पयः पुनाति । ब्रह्मणऽएव तत्क्षत्रञ्जनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रञ्जायते तेजऽइन्द्रियमिति तेजऽएवास्मिन्निन्द्रियम्वीर्यन्दधाति सुरया सोमऽइति सुरया हि सोमः सुतऽ आसुतऽ इत्यासुताद्धि सूयते मदायेति मदाय वाव सोमो मदाय सुराभावेव सोममद्श्च सुरा-

---

यम् । क्षत्रं वै पयः । विट् सुरा । सुरा पूत्वा पयः पुनाति । विश एव तत् क्षत्रं जनयति । विशो हि क्षत्रं जायते ॥ ८ ॥

" वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः "–इति सोमातिपूतस्य पुनाति । यथारूपमेवैनं पुनाति । " इन्द्रस्य युज्यः सखा "–(वा. सं. १९ । ३) इति । यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भवति । तदस्मिन् पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

" वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः "–इति सोमवामिनः पुनाति । यथारूपमेवैनं पुनाति । " इन्द्रस्य युज्यः सखा "–(वा० सं० १९ । ३) इति । यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्त भवति । तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

"पुनाति ते परिस्रुतम्"–इति समृद्धिकामस्य पुनाति । समृद्ध्यै । "सोमं सूर्यस्य दुहिता"–इति । श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता । श्रद्धयैव सोमो भवति । श्रद्धयैवैनं सोमं करोति । " वारेण शश्वता तना "–(वा० सं० १९ । ४) इति । वालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥

" ब्रह्म क्षत्रं पवते "–इति पयः पुनाति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं जनयति । ब्रह्मणो हि क्षत्रं जायते । " तेज इन्द्रियम् "–इति । तेज एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । "सुरया सोमः"–

१–वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य । का. श्रौ. सू. १९ । २५ । २–प्राङिति तद्वामिनः । का. श्रौ. सू. १९ । २६ ।

३–सर्वे पुनाति योऽश्ववालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति (का. श्रौ. सू. १९ । २४) समृद्धिकामस्येति [illegible] ॥

४–[illegible] पयो वैनयेऽजाविलोमपवित्रेण [illegible] । का. श्रौ. सू. १९ । २७ ।

मदश्चावरुन्धे शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धीति शुक्रेण देव देवताः प्रीणी-
हीत्येवैतदाह रसेनान्नं यजमानाय धेहीति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वे
पयोग्रहा गृह्यन्ते परे सुराग्रहा विशन्तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानङ्करोति ॥ १२
कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिदिति । पयोग्रहान्गृह्णाति सोमांशवो वै
यवाः सोमः पयः सोममेवैनꣳ सोमङ्करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यज-
माने श्रियन्दधाति श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥
(यो) नाना हि वान्देवहितꣳ सदस्कृतमिति । सुराग्रहान्गृह्णाति
नाना हि सोमश्च सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृत-
मिति द्वे हि वेदी भवतो मा सꣳसृक्षाथाम्परमे व्योमन्निति पाप्मनै-
वैनं व्यावर्त्तयति सुरा त्वमसि शुष्मिणीति सुरामेव सुराङ्करोति सोमऽ
एषऽ इति सोममेव सोमङ्करोति मा मा हिꣳसीः स्वां योनिमाविश-
न्तीति यथायोन्येवैनौ व्यावर्तयत्यात्मनोऽहिꣳसायाऽ एकया गृह्णा-
त्येकधैव यजमाने यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

इति । सुरया हि सोमः । " सुत आसुतः "–इति । आसुताद्धि सूयते । " मदाय "–इति । मदाय वाव सोमः । मदाय सुरा । उभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे । " शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि "–इति । शुक्रेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह । " रसेनान्नं यजमानाय धेहि "–(वा० सं० १९ । ५) इति । रसमेवान्नं यजमाने दधाति । पूर्वे पयोग्रहा गृह्यन्ते । परे सुराग्रहाः । विशं तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानं करोति ॥ १२ ॥

" कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चित् "–(वा० सं० १९ । ६) इति पयोग्रहान् गृह्णाति । सोमांशवो वै यवाः । सोमः पयः । सोममेवैनं सोमं करोति । एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने श्रियं दधाति । श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥

" नाना हि वां देवहितं सदस्कृतम् "–इति सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि सोमश्च सुरा च । देवहितमिति । देवहिते ह्येते । नाना सदस्कृतमिति । द्वे हि वेदी भवतः । " मा सं-

---

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिदिति पयोग्रहान् गृह्णाति, पयोग्रहणानुमन्त्रणवाक्यम् । मान्त्रवर्णिक्य एव सुरासोमाख्यौ देवता ॥ १३ ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतमिति सुराग्रहान् गृह्णाति, सुराग्रहणानुमन्त्रणवाक्यम् । मान्त्रवर्णिक्य एव सुरासोमाख्यौ देवता ॥ १४ ॥

१–पयोग्रहान् एक ते इ वेदयोः । एकानुवाक्यया ग्रहणे । का. श्रौ. सू. १९ । २१ । ४० ।
२–सुराग्रहाः सौत्रामणी वेदिम्ने । व्युत्क्रमम् । पयोग्रहान्त्वा पूर्वम् । का. श्रौ. सू. १९ । ४७ । ४८ ।

क्षत्रं वै पयोग्रहाः । (०) विट् सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्व्यवच्छिन्द्यात्क्षत्रं विशः पापवस्यसं कुर्याद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यतिषक्तान्गृह्णाति विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति क्षत्रं विशा पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरꣳ सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाच्छरीरम्प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको यजमानः स्याद्व्यतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः सन्दधाति प्राणाञ्छरीरेणाथोऽआयुरेवास्मिन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो यऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । (ऽ) अन्नꣳ सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १७ ॥

सुक्षाया परमे व्योमन् "—इति । पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति । " सुरा त्वमसि शुष्मिणी "—इति । सुरामेव सुरां करोति । " सोम एषः "—इति । सोममेव सोमं करोति । " मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती "—(वा सं १९ । ७) इति । यथायोन्येवैना व्यावर्तयति । आत्मनोऽहिंसायै । एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने यशो दधाति । यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

क्षत्रं वै पयोग्रहाः । विट् सुराग्रहाः । यद्व्यतिषक्तान् गृह्णीयात् । विशं क्षत्राद् व्यवच्छिन्द्यात् । क्षत्रं विशः पापवस्यसं कुर्यात् । यज्ञस्य व्यृद्धिम् । व्यतिषक्तान् गृह्णाति । विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति । क्षत्रं विशा । पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै । यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहाः । यद्व्यतिषक्तान् गृह्णीयात् । शरीरं प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात् । प्राणान् शरीरात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । व्यतिषक्तान् गृह्णाति । शरीरमेव प्राणैः सन्दधाति । प्राणान् शरीरेण । अथो आयुरेवास्मिन् दधाति । तस्मात् सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १७ ॥

व्यतिषक्तान् अन्योऽन्यमतिक्रम्य । मन्त्राश्च गृह्णाति । पयोग्रहं गृहीत्वा सुराग्रहं गृह्णाति । सुराग्रहं गृहीत्वा पयोग्रहान् गृह्णाति । पुनरप्येवमेव । इत्येवं क्रमेण ॥ १५ ॥

गोधूमोदवाकदलचूर्णं आश्विन कुवलबदरकर्कन्धुचूर्ण । अथ त्रिपदी यवानवती ब्राह्मी । देवता रुद्र । छंदः

१—गोधूमकुवलचूर्णं मे यवानि तोक्मानि । (अश्विने ग्रहे) यवोपवाकदलचूर्णानि च बदराणि । (सरस्वतीग्रहे) यवकर्कन्धुचूर्णानि लाजानि । (ऐन्द्रे ग्रहे) का श्रौ सू १९ । २०—२४—२६ ।

२ सर्वन्तु त्रिपदा चैव ब्राह्मी चैव प्रकीर्तिता । चतुर्विंशत्यक्षरा या त्रिपदो यवमध्यके । यदा वृत्ता मध्यमा त्रिपद यव वाह्यो ... निर्दिष्टा " यवाद च यवानी च ... ।

पशवो वै पयोग्रहाः । (ऽ) अन्नᳪ सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशूंश्चैवान्नाद्यञ्चावरुन्धे ॥ १८ ॥

ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । (ऽ) आरण्याः सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्यांश्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्धे ग्राम्येण चान्नेनारण्येन च पयोग्रहाञ्छ्रीणाति तस्माद्ग्राम्याणाम्पशूनाऽन्ग्राम्यञ्चैवान्नाद्यमारण्यञ्चावरुद्धम् ॥ १९ ॥

(न्तु) तदाहु· । (रे एतस्यै वाऽ एतदघलायै देवतायै रूपं यदेते घोराऽ आरण्याः पशवो यदेतेषाम्पशूनां लोमभिः पयोग्रहाञ्छ्रीणीयाद्रुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यादपशुर्यजमानः स्याद्यन्न श्रीणीयादनवरुद्धाऽ अस्य पशवः स्यू रुद्रो हि पशूनामीष्टऽ इति सुराग्रहानेवैतेषाम्पशूनां लोमभिः श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रन्दधाति तस्मात्सुराम्पीत्वा रौद्रमनाऽ अथोऽ आरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिन्दधाति ग्राम्याणाम्पशूनामहिᳪसायाऽ अवरुद्धाऽ अस्य पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥

पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । पशूंश्चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १८ ॥

ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । ग्राम्यांश्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्धे । ग्राम्येण चान्नेनारण्येन च पयोग्रहान् श्रीणाति । तस्मात् ग्राम्याणां पशूना ग्राम्यं चैवान्नाद्यमारण्यं चावरुद्धम् ॥ १९ ॥

तदाहुः-एतस्यै वा एतदघलायै देवतायै रूपम् । यदेते घोरा आरण्याः पशवः । यदेतेषां पशूनां लोमभिः पयोग्रहान् श्रीणीयात् । रुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यत्र

हन्तार आरण्याः पशवः सिंहव्याघ्रादयः । रुद्रस्य आरण्यपशुलोमानि । रुद्रस्य आस्ये मुखे । पशून् प्राणान् । [illegible] । अपिदध्यात् [illegible] । ([illegible]) । अपशुर्यजमानः स्यात् । आरण्यानां लोमभिः क्वचिदपि श्रीणीयात् । तत अनवरुद्धा अप्राप्ता । अनाप्ता अस्य यजमानस्य अनवरुद्धा पशवः स्युः । ([illegible]) । तदभावात् [illegible] । कथं पुनः रुद्रे आरण्यानां पशवोऽवरुद्धा भवन्तीत्यर्थः । सुरायामेव एतेषामारण्यानां लोमानि श्रीणाति [illegible] ।

१-[illegible] । [illegible] । [illegible] १९ । [illegible] ।

य्रा व्याघ्रमुविषूचिका । (को) उभौ वृकञ्च रक्षति । श्येनम्पतत्रिणथ्ँ सिथ्ँहथ्ँ सेमम्पात्वथ्ँहसः ॥ युदापिपेष मातुरम्पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्नेऽ अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मयेति ॥ २१ ॥

(त्य) अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । जघनेन वेदिं प्राञ्चमावृत्तं यजमानथ्ँ श्येनपत्राभ्यामूर्ध्वञ्चावाञ्चञ्च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्धऽऊर्ध्वश्च ह्ययमवाङ्च प्राणऽ आत्मानमनुसञ्चरति सम्पृच स्थ सम्मा भद्रेण पृङ्क्तेति पयोग्रहान्त्सम्मृशति श्रियैवैनं यशसा समर्द्धयति विपृच स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति सुराग्रहान्पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२–३–४ ॥ (७. ३.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ७ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५७ ॥

श्रीणीयात् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । रुद्रो हि पशूनामीष्टे इति । सुराग्रहानेवैतेषा पशूनां लोमभिः श्रीणाति । सुरायामेव तत् रौद्रं दधाति । तस्मात् सुरां पीत्वा रौद्रमनाः । अथो आरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिं दधाति । ग्राम्याणां पशूनामहिंसायै । अवरुद्धा अस्य पशवो भवंति । न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥

" यो व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः ॥ यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया " (वा. सं. १९ । १० । ११) इति ॥ २१ ॥

अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च जघनेन वेदिं प्राचमावृत्तं यजमानं श्येनपत्राभ्यामूर्ध्वं चावांचं च पावयतः । प्राणोदानयोस्तत् रूपम् । प्राणोदानविवावरुन्धे । ऊर्ध्वश्च ह्ययमवाङ्च प्राण आत्मानमनु संचरति । " संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृंक्त "–इति पयोग्रहान् संमृशति । श्रियैवैनं

सुरायामेवैतत् रौद्रं रूपं दधाति । तस्मात् यज्ञानुकारेण लोकेऽपि सुरां [illegible] रौद्रचित्त [illegible] पुरुषो भवतीति । अथ अथो आरण्येष्वेव पशुषु [illegible] रुद्रस्य [illegible] हतिमायुधम्, सिंहस्य वृक व्याघ्रा मक [illegible] । किमर्थं ? ग्राम्याणां गवादीनां पशूनामहिंसार्थं । [illegible] सामान्येन [illegible] [illegible] । न ग्राम्यान्हिंस्यात् हिंसाभिप्राय । [illegible] पुन । सुराग्रहान् श्रीणन्ति । आस्येषु रुद्रस्य हि निदधाति ।

---

१ [illegible] पावयत [illegible] श्येनपत्राभ्यां [illegible] । अपि प्रेक्षयति यदापिपेषेति । पयोग्रहमर्शनं सम्पृच स्थेति । विपृच स्थेति सौत्रामणम् का. श्रौ. सू. १९ । ५–५६ ।

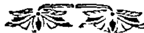
यशसा समर्द्धयति । " विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृंक्त "–(वा. सं. १९ । ११) इति सुराग्रहान् । पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

ग्राम्या वै पशव पयोग्रहा आरण्या सुराग्रहा इति । सुराग्रहाणामारण्यपशुववचनात् । एव हि पशुपतिमा-भजतोऽस्य यजमानस्यावरुद्धा अस्य पशवो भवति पशवो गृहपतिव्यवहाराच्च । न रुद्रस्य मुखे पशून्दधाति ' या व्याघ्रमिति द्वाभ्यामृग्भ्या यजमान यावत पाप्मनो व्यावर्तयति वियोजयति ॥ १६–२१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमेऽध्याय तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकाम् ।
दानायाभ्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशत-पथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ १२–७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

इन्द्रस्य वै यत्र । (त्रे) इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामंस्तानि देवाऽएतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्य्यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्तऽ इन्द्रियाण्येवास्मिंस्तद्वीर्य्याणि पुनः सन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहोति शुक्रेणैवैनन्तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति । सुरावन्तम्बर्हिषदꣳ सुवीरमिति सुरावान्वाऽ एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्द्धयति यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऽऋत्विग्भिरेव यज्ञꣳ समर्द्धयति यज्ञेन यजमानन्दधानाः सोममिति सोमपीथमेवास्मिन्दधाति दिवि देवतास्विति दिव्येवैनन्देवतासु दधाति मदेमेन्द्रमिति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव सोममदञ्च सुरामदञ्चावरुन्धे यजमानाः स्वर्का ऽइत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयति हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तदर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रस्य वै यत्रेन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् । तानि देवा एतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । इन्द्रियाण्येवास्मिन् तद्वीर्याणि सन्दधति । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति । शुक्रेणैवैनं तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति "सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरम्"–इति । सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी । बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्द्धयति । "यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः"–इति । ऋत्विजो वै महिषाः । यज्ञो नमः । ऋत्विग्भिरेव यज्ञं समर्द्धयति । यज्ञेन यजमानम् । "दधानाः सोमम्"–इति । सोमपीथमेवास्मिन् दधति । "दिवि देवतासु"–इति । दिव्येवैनं देवतासु दधाति । "मदेमेन्द्रम्"–

इन्द्रस्य वै यत्र । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् दक्षिणे सुराग्रहान् हुत्वा भक्षयन्ति । परिक्रीतो वा भक्षयेत् ।

१–सुरावन्तमिति जुहोति । (का श्रौ सू १९ । ६४) श्रीनपि पयोग्रहान् सहैवाध्वर्युः ॥

२–पालाशैः सौरान् न मृन्मयमाहुः तेमानश इति श्रुतयस्त इति । (का श्रौ सू १९।६५) पालाशैरुद्धरणे प्रतिप्रस्थाताऽग्र ।

३–अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विन भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तम् । का श्रौ सू १९ । ६६ । होतृब्रह्ममैत्रावरुणा सार स्वतमाश्विनवत् । शेष होतृमार्जिचत्युत्तरे पूर्वस्य । ऐन्द्र यजमान । का. श्रौ सू १९ । ६७–६९ ।

४–यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षित प्राचीनावीतिनो दक्षिणत । दक्षिणतो विहारस्य । प्राणभक्षमेके । का श्रौ सू. १९ । ७० । ७१ ।

५–परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः । का. श्रौ. सू १९ । ७१ ।

स भक्षयति । युममश्विना नमुचेरासुरादधीत्यश्विनौ ह्येतन्नमुचेरध्याहरतामृँ सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियायेति सरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियायेमन्तुँ शुक्रम्मधुमन्तमिन्दुमिति शुक्रो ह्या एष मधुमानिन्दुर्य्यत्सोमः सोमँ राजानमिह भक्षयामीति सोमऽएवास्य राजा भक्षितो भवति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति पाप्मनैवैनं तद्व्यावर्तयन्ति ॥ ३ ॥

इति । मदाय वाव सोमः । मदाय सुरा । उभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे । " यजमानाः स्वर्काः "–(वा० सं० १९ । ३२) इति । अर्को वै देवानामन्नम् । अन्नं यज्ञः । यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयति । हुत्वा भक्षयन्ति । समृद्धमेवास्य तद् वर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

स भक्षयति " यमश्विना नमुचेरासुरादधि "–इति । अश्विनौ ह्येतन्नमुचेरध्याहरताम् । " सरस्वत्यसुनोदिंद्रियाय "–इति । सरस्वती ह्येतमसुनोत् इंद्रियाय । " इमन्तं शुक्रं मधुमंतमिंदुम् "–इति । शुक्रो वा एष मधुमानिन्दुः यत्सोमः । " सोमं राजानमिह भक्षयामि "–(वा० सं० १९ । ३४ ।) इति । सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति । दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । पाप्मनैवैनं तद् व्यावर्तयंति ॥ ३ ॥

अङ्गारेषु वा जुहोति । प्रक्षालनेनोर्मिचा । पितरः शुन्धध्वमिति जपति । परिस्रुच्छेष शतातृण्णाऽभिक्षारयति पुनन्तुमेति नवर्चं वाचयन् क्षारयाते यजमानश्च दक्षिणेऽग्नावाज्याहुतिं च जुहोति । उत्तरेऽग्नौ पयआहुतिं च । भक्षयन्ति । हिरण्येन च मार्जयन्ते । इत्यतदत्र ब्राह्मणे प्रसक्तप्रायमेव । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहतीति बहुवचन होत्रादिसहकर्तृत्वेक्षम् । शुक्रेणैवैन तत्सोमपीथेनेति । न पुनः पयआम्भनेनासोमपीथेन । एव यजमान समृद्धयति । सुरायत्र एष पथ । या सौत्रामणी नाम्न । तत्र महद्वारेण सुरा । तान्त्रिसुराहिंसदः । यद्ग्रहैरेव एन यजमान समर्द्धयति । ऋत्विजो वै महिमा महान् । यज्ञ यज्ञसाधन मनस्विनीर्वा । ऋत्विग्भिरेव यज्ञ समर्द्धयति यज्ञ हविर्भिर्विविधैर्वर्द्धयति । महिमा ऋत्विज इति पथ । ते चाभियज्ञेन यजमान समर्द्धयति । तदर्थं चात् । दधाना । सोम पयआमक्रमिति सोमपीथमेवमवहित्यस्मिन् यजमाने दधाति । एवमेव सोमपीथ पयोरूप

१–अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्य खिनत्युत्तरे मध्यमे मार्जालमेन्द दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १९ । ७३ ।

२–अग्नीत्पात्र इति प्रक्षालनेन परिषिञ्चति । का. श्रौ. सू. १९ । ७४ ।

३–पितरः शुन्धध्वमिति जपति । का. श्रौ. सू. १९ । ७५ ।

४–कुम्भे मध्यतः शुभशतातृण्णा वाल्पवित्रहिरण्यान्यन्तर्दधाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति । सोमवता बर्हिषदोऽग्निष्वात्ता च । (नवर्चमिति शेष) । पूर्वमग्नौ मन्त्रैरुत्तर (पूर्वमिति चात्वाले प्रणीतवत् सोमवत्या देवी । कुम्भ्या सवन्ती सुरामुपतिष्ठेत्यर्थ) । का श्रौ सू. १९ । ७६–७८ ।

५–च यजमाना इति यजमाना जुहोति (दक्षिणेऽग्नौ) का श्रौ सू. १९ । ७९ ।

६–उत्तरे च पयोग्रहाञ्जुहुयात् (उत्तरेऽग्नौ) । अन्वारब्धासु पत्नी जुहोति द्वे पत्नी इति । का. श्रौ. सू. १९ । ८० । ८१

७–सोम भक्षयामो भक्षयन्ति । का श्रौ. सू. १९ । ८२ ।

८–चात्वाले मार्जयन्ते हरन्तिका हिरण्यमन्तर्धाय । का. श्रौ. सू. १९ । ८३ ।

स जुहोति । यस्ते रसः सम्भृतऽ ओषधीष्वित्यपाञ्च वाऽ एषऽ ओषधीनाञ्च रसो यत्सुराऽपाञ्चैवैनमेतदोषधीनाञ्च रसेन समर्द्धयति सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्येति यऽ एव सोमे शुष्मो यः सुरायान्तमेवावरुन्द्धे तेन जिन्व यजमानम्मदेनेति तेन प्रीणीहि यजमानम्मदेनेत्येवैतदाह सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति देवताभिरेव यज्ञꣳ समर्द्धयति देवताभिर्यज्ञेन यजमानꣳ हुत्वा भक्षयन्ति व्यृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति । यदत्र रिप्तꣳ रसिनः सुतस्येति सुतासुतयोरेव रसमव-

स जुहोति "यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु"-इति । अपां च वा एष ओषधीनां च रसः । यत्सुरा । अपां चैवैनमेतदोषधीनां च रसेन समर्द्धयति । "सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य"-इति । य एव सोमे शुष्मः । यः सुरायाम् । तमेवावरुन्धे । "तेन जिन्व यजमानं मदेन"-इति । तेन प्रीणीहि यजमानं मदेन इत्येवैतदाह । "सरस्वतीमश्विनाविंद्रमग्निम्"-(वा० सं० १९ । ३३) इति । देवताभिरेव यज्ञं समर्द्धयति । देवताभिर्यज्ञेन यजमानम् । हुत्वा भक्षयंति । व्यृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति "यदत्र रिप्त रसिनः सुतस्य"-इति । सुतासुतयोरेव रसमवरुंधे ।

देवतासु अश्विसरस्वतीन्द्राख्यासु दधाति । तदनुकरणेन एनं यजमानं देवतामध्ये दधाति । मदाय वाव सोमः पयोलक्षणः । मदाय सुरा । उभावेव मदावरुन्धे इति । द्वयोर्होममन्त्रेऽपि मदशब्देन सुरामदोऽवरुन्द्ध इत्यर्थः । अर्को वै देवानामन्नम् । यद्देवानामन्नं हविः तत् स्वर्कं इति अर्कोऽभिप्रेतः तत्र हविर्लक्षणमन्नं यज्ञसाधनम् । यज्ञसाधनत्वात् यज्ञः । तेन यज्ञेनान्नाद्येन समर्द्धयति । हुत्वा भक्षयति पयोग्रहान् यजमानसप्तमाः । समृद्धमेव यः स्वभावादस्य यजमानस्य वर्द्धयति । एवं च सति अयं मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः । असुसुरामध्वादिगुणं यज्ञं सौत्रामण्यात्मकं तन्वन्ति महिषा उ । स हि ससत्रयज्ञे सोमपयोलक्षणो दिवि देवतासु, देवताश्च अश्विसरस्वतीन्द्राः सत्कार्यास्त्रय वयं यजमाना इति । दक्षिणेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोतीति तत्तेन यानेव पयोलक्षणः सोमसुरालक्षणेन पाप्मना व्यावर्तयति । नानादेशं वर्तयति । न संसृजति । एवं तदनुकारेण यजमानमपि पाप्मनैव व्यावर्तयति ॥ १-३ ॥

स जुहोति यस्ते रस इति । हे तत्र सोमस्य सोमाभिकाया सुराया सुतस्य त्वदात्मना सुतस्य । शुष्मः बलवान् । रसः सम्भृत ओषधीषु । तेन रसेन त्वं उदकाकारेण तर्पय सरस्वत्यादीन् । तद्द्वारेण यजमानमपि प्रीणीहि । सोमाधारमित्येव मन्त्रार्थमादरीकृत्य यजमानमेव ओषधीनां च रसेन समर्द्धयतीत्याह । देवताभिरेवाश्व्यादिभिर्यज्ञं समर्द्धयति । देवताभिर्यज्ञेन च यजमानम् । तदर्थत्वात् यज्ञस्य । हुत्वा सुरां भक्षयन्ति यजमानसप्तमा ऋत्विज एव इति यत् तत्तेन व्यृद्धेनैव लोकदृष्ट्या अस्य यजमानस्य समर्द्धयति । सोमं राजानमिह भक्षयामीत्यनयोपासनयेत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

स भक्षयति । आश्विनं तावदध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रः, सारस्वतं होता ब्रह्मा मैत्रावरुणः, ऐन्द्रं यज-

रुन्द्रे यदिन्द्रोऽ अपिबच्छचीभिरितीन्द्रो ह्येतदपिबच्छचीभिरहन्तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिवऽ इव वा ऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैन-मेतत्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते सोमꣳ राजानमिह भक्षयामीति सोमऽ एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तद्धैतदन्येऽध्वर्य्यवः । (वो) राजन्यम्वा वैश्यम्वा परिक्रीणन्ति सऽ एतद्भक्षयिष्यतीति तदु तथा न कुर्य्याद्यो ह वा ऽएतद्भक्षयति तस्य हैवं पितॄन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनङ्गारान्निर्वर्त्त्य बहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

(तिप) पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमऽइति पितॄनेव पितृलोके स्वधायान्दधाति पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नम ऽइति पितामहा-नेव पितामहलोके स्वधायान्दधाति प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमऽइति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्दधाति ॥ ७ ॥

" यदिंद्रो अपिबच्छचीभिः "–इति । इंद्रो ह्येतदपिबत् शचीभिः । " अहं तदस्य मनसा शिवेन "–इति । अशिव इव वा एष भक्षः । यत्सुरा ब्राह्मणस्य । शिवमेवैनमेतत् कृत्वा-ऽऽत्मन्धत्ते । " सोमं राजानमिह भक्षयामि "–(वा. सं. १९ । ३५) इति । सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तद्धैतत् अन्येऽध्वर्यवः राजन्यं वा वैश्यं वा परिक्रीणंति । स एतत् भक्षयिष्यतीति । तदु तथा न कुर्यात् । यो ह वा एतद् भक्षयति । तस्य हैव पितॄन् पितामहान् एष सोमपीयोऽन्वेति । दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनंगारान्निर्वर्त्य बहिष्परिधि । तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

" पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–(वा० सं० १९ । ३६) इति । पितॄनेव पितृ-लोके स्वधायां दधाति । " पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–इति । पितामहानेव पितामहलोके स्वधायां दधाति ।" प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–इति । प्रपि-तामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायां दधाति ॥ ७ ॥

मान इति वचनात् तत्र यो नाम भक्षयति सः अनेन मन्त्रेणेति प्रत्येकं मन्त्रो वर्तत इत्येकवचनम् । सुतः सोमः, असुतः सुरा, तयो रसमवत्त्वे इति सुरायाः साक्षात्सोमस्याप्युपासनम् ' यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य " इति वचनात् । इन्द्रो हि एतत् सुराप्रिम सोमाख्यं सोमन्त्रापि पीतवान् । शचीभिः कर्मभिर्हेतुभूतैः । पुन-रिन्द्रकर्तृकं कर्म करिष्यामीत्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

तद्धैतदिति । एतत् मन्त्रमुपस्थाने कर्तव्ये । यो ह वै एतत् इतोच्छिष्टं भक्षयति । तस्यैव पितृ एष

(त्य) अपऽआनीय निनयति । (त्य) अक्षन्पितरऽ इत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्यमीमदन्त पितरऽ इति मदयत्येवैनानतीतृपन्त पितरऽ इति तर्पयत्येवैनान्पितरः शुन्धध्वमित्यनुपूर्व्वमेवैनान्त्सर्वान्पावयति पवित्रम्वै सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाऽएभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रम्वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनम्पुनन्ति ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽ उदानो व्यान स्तैरेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥

अप आनीय निनयति । "अक्षन्पितरः"–इति । अन्नाद्यमेवैषु दधाति । "अमीमदन्त पितरः"–इति । मदयत्येवैनान् । "अतीतृपन्त पितरः"–इति । तर्पयत्येवैनान् । "पितरः शुंधध्वम्"–(वा० सं० १९ । ३६)–इति अनुपूर्वमेवैनान् सर्वान्पावयति । पवित्रं वै सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः । पवित्रेणैवैनं पुनन्ति ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तैरेवैनं पुनन्ति ॥ ११ ॥

सोमरीय सोमपान मन्त्रवर्णिक अस्त्येवेति । न च राजन्यवैश्ययो सोमपीथोऽस्ती यभिप्राय । दक्षिणस्यैवाग्नेरेकदेशभूतानगारान्निर्वर्त्य वहि कृत्वा । पितृवद्दक्षिणोत्तरान् तन् तेषु एताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । "पितृभ्य. स्वधायिभ्य स्वधानम" इत्याश्विनग्रहमुत्तरार्द्धे जुहोति । एतेन च पितॄनेव यजमानस्य पितृलोके दधाति स्थापयति । पितामहेभ्य इति सारस्वत मध्यमे । प्रपितामहेभ्य इत्यैन्द्र दक्षिणे ॥ ६–७ ॥

अप आनीय ग्रहपात्रेषु । ततस्तत् होमदेशे च यथाक्रम निनयति । अन्नाद्यमेवैषु दधातीत्येतदन्नस्यादनविषयत्वादत्र निन्यमनेनैवान्नाद्यमुपात्तमित्यभिप्राय । पितरः शुंधध्वमिति जपति क्रियान्तरस्यानुपदेशात् । अनुपूर्वमेव एनान् पित्रादीन् पावयति तर्पयति इति ॥ ८ ॥

त्रिभि पवित्रै । गोऽश्ववालपवित्रेण, अजाविलोमपवित्रेण, हिरण्येन, इत्येतैस्त्रिभि पवित्रै । परिस्रुच्छेष शतातृण्णायां दक्षिणेऽग्नौ कार्यमाण पुनस्तदनुकारेण यजमान पावयन्ति अध्वर्य्वादय सहचारिण पावमानीभि । "पुनन्तु मा पितर"–(वा. स. १९ । ३७–४४) इत्यादिभि सहकारिण पावयन्ति । अध्वर्युर्बोधय येन पावमानम् । (कतनवब्राह्मनेक्षमाण १) ॥ ९ ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भि पावयन्तीत्यनुवाद एवाभिप्राय । नवभि प्राणेषु पूत पूतत्वेन प्रतिष्ठापयन्ति । ते

रेवोत्तरास्थपतिः पाटवश्चाक्रोऽपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवात्मा वै यज्ञस्य यजमानोऽङ्गान्यृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा पूतः पूतानि तत्राङ्गान्युभय ऽएव पुनत ऽउभये पाप्मानमपघ्नते तस्मादपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकम्वाऽ एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याज्याहुतिञ्जुहोति यज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । ये समानाः सुमनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति पितॄनेव यमे परिददात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्त्ययम्वै लोक ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिञ्जुहोति यज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

मपघ्नन्तीति । तदु ह स्माह रेवोत्तरास्थपतिः पाटवश्चाक्रोऽपि । प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेव । आत्मा वै यज्ञस्य यजमानः । अंगानि ऋत्विजः । यत्र वा आत्मा पूतः । पूतानि तत्रांगानि । उभय एव पुनते । उभये पाप्मानमपघ्नते । तस्मादपि प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकं वा एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति । आज्याहुतिं जुहोति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । " ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् "–(वा० सं० १९।४५) इति । पितॄनेव यमे परिदधाति । अथो पितृलोकमेव जयति । सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वा उत्तरमग्निमुपसमायन्ति । अयं वै लोक उत्तरोऽग्निः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति । आज्याहुतिं जुहोति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

विमुच्यन्तीत्यर्थः । यस्मादस्य यजमानस्य सर्वं पाप्मानमपघ्नन्ति सौत्रामण्या याजयन्त । तस्मादनया याजयितव्यम् । पावयतामालेयस्यावश्यभाविवादित्यभिप्रायः । तस्मादुत्तरत्र विचारे अह स्म उक्तवान् । रेवोत्तराश्वक्नि, स्थपति बृहस्पतिसवयाजयितृ पटोपन्यं चाक्र । प्रदानमपि प्रदाय याजयितव्यमेवेत्युत्तरपक्षो विद्विषय पूर्वस्तु केवलयाज्ञिकविषय ॥ १७ ॥

' पितृलोक ' ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति ते पितृलोकमनुयन्ति दक्षिणावसामान्यात् । यज्ञो वै यज्ञसाधन वै आज्यम् तत् हुत्वा । प्रत्यपास्त यज्ञादेवाज्याहुतिमदत्त । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । पितॄनेवानयाऽऽहुत्या तर्पयित्वा । यमे यमाय परिददाति परित्राणायार्पयति । अथो पितॄंस्तर्पयित्वा पितृलोकमेव जयति । यजमानो जुहोति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

स जुहोति । ये समानाः सुमनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषाᳪं श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतᳪं समा ऽ इति स्वानामेव श्रियमवरुन्द्धेऽथो ज्योग्जीवातुमेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वा ऽअन्नम्पयः प्राण ऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २० ॥

स जुहोति । द्वे सृती ऽ अशृणवम्पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् इति द्वे वाव सृती ऽइत्याहुर्देवानां चैव पितॄणां चेति ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेतीति ताभ्याᳪं हीदᳪं सर्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरं चेत्यसौ वै पितेयम्माताऽऽभ्यामेव पितॄन्देवलोकमपिनयत्येकाकी हुतोच्छिष्टम्भक्षयत्येकधैव श्रियमात्मन्धत्ते श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । (तां) इदᳪं हविः प्रजननम्मे ऽअस्त्विति प्रजननᳪं हि यदि पयो यदि सोमो दशवीरमिति प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते सर्वगणमित्यङ्गानि वै सर्वे गणा ऽअङ्गान्येवात्मन्धत्ते

स जुहोति । " ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः "–(वा० सं० १९ । ४६) इति । स्वानामेव श्रियमवरुन्धे । अथो ज्योग् जीवातुमेवैषु दधाति । पयः समन्वारब्धेषु जुहोति । प्राणो वा अन्नं पयः । प्राण एव अन्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २० ॥

स जुहोति । " द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहम् "–इति । द्वे वाव सृती इत्याहुः । देवानां चैव पितॄणां चेति । " ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति "–इति । ताभ्यां हीदं सर्वमेजत्समेति । " यदन्तरा पितरं मातरं च "–(वा० सं० १९ । ४७) इति । असौ वै पिता । इयं माता । आभ्यामेव पितॄन् देवलोकमपिनयति । एकाकी हुतोच्छिष्टं भक्षयति । एकधैव श्रियमात्मन् धत्ते । श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । " इदं हविः प्रजननं मे अस्तु "–इति । प्रजननं हि । यदि पयो यदि सोमः । " दशवीरम् "–इति । प्राणा वै दश वीराः । प्राणानेवात्मन्धत्ते । " सर्वगणम् "–

तद्धैतत्पप्रच्छ । सुप्रा सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतं यत्र दीक्षितेन दीक्षते न सोमाᳪंशुरऽ इव न्युप्यन्तेऽथ कथᳪं सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥३॥

स होवाच । शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यद्व्रतमात्मा दीक्षैतत्खलु वै व्रतस्य रूपं यत्सत्यमेतद्दीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं वाग्यज्ञस्येति ॥४॥

स यद्वाचा व्रतमुपैति । (त्या) आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यᳪं श्रद्धायान्दधाति यजमानं यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मादेतस्य यज्ञस्य व्रतमेव दीक्षा वृषो वै व्रतं योषा दीक्षा वृषा सत्यं योषा श्रद्धा वृषा मनो योषा वाग्वृषा पत्न्यै यजमानस्तस्माद्यत्रैव पतिस्तत्र जायाऽथो यज्ञमुख ऽएव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥ ६ ॥

तद्धैतत् पप्रच्छ सुप्रा सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतम् । यत्र दीक्षितेन दीक्षते । न सोमांशव इव न्युप्यते । अथ कथं सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यद् व्रतम् । आत्मा दीक्षा । एतत् खलु वै व्रतस्य रूपम् । यत् सत्यम् । एतद्दीक्षायै । यत् श्रद्धा । मनो यजमानस्य रूपम् । वाग् यज्ञस्येति ॥ ४ ॥

स यत् वाचा व्रतमुपैति । आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । सत्यं श्रद्धायां दधाति । यजमानं यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात् एतस्य यज्ञस्य व्रतमेव दीक्षा । वृषा उ वै व्रतम् । योषा दीक्षा । वृषा सत्यम् । योषा श्रद्धा । वृषा मनः । योषा वाग् । वृषा पत्न्यै यजमानः । तस्मात् यत्रैव पतिस्तत्र जाया । अथो यज्ञमुख एव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥ ६ ॥

(त्याऽए) एते खलु वा ऽएतस्य यज्ञस्य । सोमाᳪंशव ऽइत्याहुर्यच्छ-ष्पाणि तोक्मानि लाजा ऽइति ॥ ७ ॥

प्रातःसवनस्यैतद्रूपम् । यच्छष्पाण्ययं वै लोकः प्रातःसवनᳪं स ऽआश्विन ऽआश्विनेन पयसा प्रथमाᳪं रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनस्यैतत्सवनस्य रूपम् । यत्तोक्मान्यन्तरिक्षं वै माध्यन्दिनᳪं सवनं तत्सारस्वतᳪं सारस्वतेन पयसा द्वितीयाᳪं रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यन्दिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्यैतद्रूपम् । यल्लाजा द्यौर्वै तृतीयसवनᳪं सैन्द्रयैन्द्रेण पयसा तृतीयाᳪं रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

एते खलु वा एतस्य यज्ञस्य सोमांशव इत्याहुः । यच्छष्पाणि तोक्मानि लाजा इति ॥ ७ ॥

प्रातःसवनस्यैतद्रूपं यच्छष्पाणि । अयं वै लोकः प्रातःसवनम् । स आश्विनः । आश्विनेन पयसा प्रथमां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यंदिनस्यैतत्सवनस्य रूपं यत्तोक्मानि । अंतरिक्षं वै माध्यंदिनं सवनम् । तत्सारस्वतम् । सारस्वतेन पयसा द्वितीयां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यंदिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्यैतद्रूपं यत् लाजाः । द्यौर्वै तृतीयसवनम् । सैन्द्री । ऐन्द्रेण पयसा तृतीयां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

(त्थे) एकस्यै दुग्धेन प्रथमाꣳ रात्रिम्परिषिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयां तिसृणां दुग्धेन तृतीयां यथारूपमेवैनं यथादेवतꣳ सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥

परीतो षिञ्चता सुतमिति । परिषिञ्चति सुत्यायै सोमो य ऽउत्तमꣳ हविरित्युत्तमम्वा ऽएतद्धविर्यत्सोमऽउत्तममेवैनꣳ हविष्करोति दधन्वा यो नर्यो ऽअप्स्वन्तरेत्यद्भिश्च ह्येषो ऽन्तरेण च सूयते सुषाव सोममद्रिभिरित्यद्रिभिर्वै सोमः सूयते ऽद्रिभिरेवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १२ ॥

तदाहुः । (रु) उभयोर्वा ऽएतद्रूपꣳ सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्यपामेव ऽओषधीनाꣳ रसो यत्पयस्तत्सुतस्य रूपमन्नस्यैव रसो यत्परिस्रुत्तदासुतस्य रूपमुभाभ्यामेवैनꣳ सवाभ्याꣳ सुनोत्युभाभ्याꣳ सवाभ्यामवरुन्द्धे ॥ १३ ॥

एकस्य दुग्धेन प्रथमां रात्रिं परिषिंचति । द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयाम् । तिसृणां दुग्धेन तृतीयाम् । यथारूपमेवैनं यथादेवतं सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥

"परीतो षिंचता सुतम्"–इति परिषिंचति सुत्याय । "सोमो य उत्तमं हविः"–इति । उत्तमं वा एतद्धविः । यत्सोमः । उत्तममेवैनं हविष्करोति । "दधन्वा यो नर्यो अप्स्वंतरा"–इति । अद्भिश्च ह्येषोऽन्तरेण च सूयते । "सुषाव सोममद्रिभिः"–(वा० सं० १९ । २) इति । अद्रिभिर्वै सोमः सूयते । अद्रिभिरेवैनं सुनोति । सोमसुत्याय ॥ १२ ॥

तदाहुः । उभयोर्वा एतद् रूपम् । सुतस्य चासुतस्य च । यत् सौत्रामणी । अपामेव ओषधीनां रसः । यत्पयः । तत्सुतस्य रूपम् । अन्नस्यैव रसः । यत्परिस्रुत् । तदासुतस्य रूपम् । उभाभ्यामेवैनं सवाभ्यां सुनोति । उभाभ्यां सवाभ्यामवरुन्धे ॥ १३ ॥

एवमेवायं लोकः प्रातःसवनम् । स आश्विन इति । आश्विनेन पयसा सर्पिः अयत्नाभावादेव सौम आश्विनत्वम् । तत्र यागादेव सुत्यसुवचने । सूत्रकारेण तु एकस्याः पयसा अपाकेन आश्विनेन परिषिंचनं युक्तम् । तद्वचनात् तद् विज्ञेयम् । एव सारस्वतेन्द्रेष्वपि ज्ञातव्यम् । शष्पादीनां च प्रातःसवन एव वचनात् । शष्पाण्यपि परिषेककाले आवपतीति गम्यते । "परीतो षिंचता सुतम्" इत्यनेन मन्त्रेण परिषिंचति । किमर्थं ? सुत्यायै । एतेन हि परिषिच्यमाने सोमे स तु सुत्यो भवति । (इत समाहारोत्तमोत्तमाभिवरवाच्य ?) । अद्भिः सह ससर्गिभिः । एषोऽन्तरेण च । अन्तर्वर्तिना रसेन भूयान् कार्यत इत्यत आह–सोमसुत्यायै । अस्यैव गम्यमानार्थत्वात् ॥ ८–१२ ॥

तदाहुरिति । उभयोः सुतस्यासुतस्य च सवस्याविकृतस्यासुतस्य सत्त्वात् परिस्रुद्रसस्य रूप सौत्रामणी । कथम् ? अपामोषधीनां चैव रसः । असहितः अतीन्द्रियत्वेन । यत्पयस्तत्सुतस्य अमर्दितस्य सवस्य रूपम् ।

सर्व्वेऽ आश्विना भवन्ति । भैषज्याय सर्व्वे सारस्वताऽअन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै सर्व्वे ऽऐन्द्राऽइन्द्रियस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १६ ॥

यद्वेव सर्व्वेऽ आश्विना भवन्ति । सर्व्वे सारस्वताः सर्व्वे ऽऐन्द्राऽएता वाऽएतन्देवताऽअग्रे यज्ञꣳ समभरंस्ताभिरेवैनꣳ सम्भरत्यथोऽएताऽएवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजानाꣳ सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्व्वाऽआश्विन्यो भवन्ति सर्व्वाः सारस्वत्यः सर्व्वाऽऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

सर्वे आश्विना भवन्ति । भैषज्याय । सर्वे सारस्वताः । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । सर्वे ऐन्द्राः । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १६ ॥

यद्वेव सर्वे आश्विना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः । सर्वे ऐन्द्राः । एता वा एतं देवता अग्रे यज्ञं समभरन् । ताभिरेवैनं सम्भरति । अथो एता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । प्रजानां सन्तत्या अव्यवच्छेदाय । सर्वा आश्विन्यो भवन्ति । सर्वाः सारस्वत्यः । सर्वा ऐन्द्र्यः । समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

(ता ऽउ) अनुष्टुभ ऽआप्रियो भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचा वै सोमः सूयते वाचैवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्वा ऽआश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः सर्वा ऽऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १९ ॥

जागता ऽअनुष्टुभा भवन्ति । (न्ती) इयम्वै जगत्यनया वै सोमः सूयते ऽनयैवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्वे ऽआश्विना भवन्ति सर्वे सारस्वताः सर्व ऽऐन्द्राः समानी बन्धुता ॥ २० ॥

स वा ऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ ऽएव यत्सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेदिष्टिरेव स्यात्पशुबन्धो वा सर्वे ऽऋत्विजो भक्षयन्ति सर्वे वा ऽऋत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ आप्रियो भवन्ति । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचा वै सोमः सूयते । वाचैवैनं सुनोति । सोमसुत्याय । सर्वा आश्विन्यो भवन्ति । सर्वाः सारस्वत्यः । सर्वा ऐन्द्र्यः । समानी बन्धुता ॥१९॥

जागता अनुष्टुभा भवन्ति । इयं वै जगती । अनया वै सोमः सूयते । अनयैवैनं सुनोति । सोमसुत्याय । सर्वे आश्विना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः । सर्वे ऐन्द्राः । समानी बन्धुता ॥ २० ॥

स वा एष प्रत्यक्षात् सोमयज्ञ एव । यत् सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेत् । इष्टिरेव स्यात्पशुबन्धो वा । सर्वे ऋत्विजो भक्षयन्ति । सर्वे वा ऋत्विजः सोमं भक्षयन्ति । सोमरूपताय ॥ २१ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षैरेव मासानवरुन्द्धे पुनः-पुनरभिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभि-निवर्त्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं यजमानो भक्षयति । यो ह वाऽएष त्रयोदशो मासऽएषऽ एव प्रत्यक्षात्संवत्सरऽ एतमेवाप्त्वाऽवरुन्द्धे स वाऽ एष संवत्सरऽएव यत्सौत्रामणी तेन सर्वं जयति सर्वमवरुन्द्धे ॥ ३१ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वाऽइमे लोका ऽइमानेव तैर्ल्लोकानवरुन्द्ध ऽइममेव लोकमाश्विनेनान्तरिक्षꣳ सारस्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमिमाँल्लोकाञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३२ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो वा ऽऋतव ऽऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे ग्रीष्म-मेवैन्द्रेण वर्षाः सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृतू-ञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३३ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासाः । भक्षैरेव मासानवरुन्धे । पुनःपुनरभिनिवर्तमृत्विजो भक्षयन्ति । तस्मात् ऋतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं यजमानो भक्षयति । यो ह वा एष त्रयोदशो मासः । एष एव प्रत्यक्षात्संवत्सरः । एतमेवाप्त्वाऽवरुन्धे । स वा एष संवत्सर एव । यत्सौत्रामणी । तेन सर्वं जयति । सर्वमवरुन्धे ॥ ३१ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वा इमे लोकाः । इमानेव तैर्लोकानवरुन्धे । इममेव लोकमाश्विनेन । अन्तरिक्षं सारस्वतेन । दिवमैन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमिमान् लोकान् जयति चाव च रुन्धे ॥ ३२ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो वा ऋतवः । ऋतूनेवैतैरवरुन्धे । ग्रीष्ममेवैन्द्रेण । वर्षाः सावित्रेण । हेमन्तं वारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतमृतून् जयति चाव च रुन्धे ॥ ३३ ॥

' द्वादश भक्षा ' अभिनिवर्त्याभिनिवर्त्याभिनिवर्तं त्रयोऽप्याश्विन भक्षयित्वा । पुनश्चैवाभिनिवर्तन्ते आल भयन्ते । एवं सारस्वतम् । एवं सुराग्रहान् । तस्मादेते ऋतवश्च मासाश्च अन्योऽन्यमृतवो मासा मासाश्च ऋतू-नभिनिवर्तन्ते ते त्रय फाल्गुनमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

' त्रयोदशम् ' ' यो ह वा एष त्रयोदशो मास ' । अधिमास । को नाम । य क्षयात् संवत्सर समाप्यते, नेतरेष्वित्यभिप्राय । एतमेव प्राप्यानपायिन भाऽस्य करोति । ततश्च संवत्सर एवैष (करोत्यो । या सौत्रामणी । तेन सौत्रामणीरूपेण संवत्सरेण सर्वं जगत्कार्यं संवत्सरात्मकम् । यजति वात् वरुणं वे च भयं करोति ।) ॥ ३१ ॥

' त्रयः पशव ' । प्रसन्नास्तिष्ठ: ॥ ३२–३४ ॥

षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वा ऋतव ऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाभ्यामवर्षाशरदौ सारस्वताभ्याꣳ हेमन्तशिशिरावैन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३४ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याऽ ऋतूनाꣳ सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमास्तस्मादृतवः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे ऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरात्रयोस्तद्रूपमहोरात्रे ऽएवावरुन्द्धे तस्मादृतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः॥३५॥

षड् ग्रहा भवन्ति । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेवैतैरवरुन्धे । वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाभ्याम् । वर्षाशरदौ सारस्वताभ्याम् । हेमन्तशिशिरावैन्द्राभ्याम् । यथारूपमेव यथादेवतमृतून् जयति चाव च रुन्धे ॥ ३४ ॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । ऋतूनां संतत्यै अव्यवच्छेदाय । सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । सर्वा याज्याः । तस्मात् ऋतवः सर्वे पराञ्चः । सर्वे प्रत्यञ्चः । सर्वाः प्रथमा भवन्ति । सर्वा मध्यमाः । सर्वा उत्तमाः । तस्मात् ऋतवः सर्वे प्रथमाः । सर्वे मध्यमाः । सर्वे उत्तमाः । सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः । अहोरात्रयोस्तद्रूपम् । अहोरात्रे एवावरुन्धे । तस्मात् ऋतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥

वेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखा-
त्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामंस्तानि पशून्प्राविशंस्तस्मात्पशवो
यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्त्सौत्रामण्याऽभिषिच्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च । यज्ञꣳ समभरन्त्सौत्रामणीं
भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वाना-
म्भवति य एनयाऽभिषिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ एवैनमेतद-
भिषिञ्चति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतदभि-
षिञ्चति ॥ ३ ॥

सोऽपिबत् । स विष्वङ् व्यार्च्छत् । तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामन् । तानि पशून् प्राविशन् । तस्मात्पशवो यशः । यशो ह भवति । य एवं विद्वान् सौत्रामण्याऽभिषिच्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन् सौत्रामणीं भैषज्याय । तयैनमभ्यषिञ्चन् । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः स्वानां भवति । य एनयाऽभिषिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतदभिषिञ्चति । लोमतः । छन्दांसि वै लोमानि । छन्दस्स्वेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ३ ॥

(त्या) आसन्द्यामभिषिञ्चति (त्या) आसन्दीसद्वै साम्राज्यꣳ साम्राज्येनैवैनꣳ साम्राज्यङ्गमयति ॥ ४ ॥

(त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्यू) ऊर्ग्वा ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्यैवाप्यभिषिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मितो वा ऽअयं लोकोऽस्माऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते क्षत्रमु वा ऽएष भवति यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते तस्माज्जानुसम्मिता परिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रम्वा ऽआसन्दी । (न्त्र) अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रं मुञ्जविवयना भवति यज्ञिया हि मुञ्जा द्वा ऽउत्तरस्यामेव्यामपादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्यामयम्वै लोकऽ उत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्तदेनमुभयोर्लोकयोरध्यभिषिञ्चति ॥ ६ ॥

(त्यै) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । गोरीवीतिः शाक्त्यः क्षत्त्रमिवाह किल वयममुष्मिंल्लोके भवितास्म ऽइति शश्वद्धास्मा ऽऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्विक्नानाꣳ राजा ॥ ७ ॥

आसन्द्यामभिषिंचति । आसंदीसद्वै साम्राज्यम् । साम्राज्येनैवैनं साम्राज्य गमयति ॥ ४ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्ज्यैवाप्यभिषिच्यते । जानुसंमिता भवति । जानुसंमितो वा अयं लोकः । अस्मा उ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते । क्षत्रमु वा एष भवति । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । तस्मात् जानुसंमिता । परिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रं वा आसंदी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रम् । मुंजविवयना भवति । यज्ञिया हि मुंजाः । द्वा उत्तरस्या वेद्या पादौ भवतः । द्वौ दक्षिणस्याम् । अयं वै लोक उत्तरवेदिः । दक्षिणा पितृलोकः । तदेनमुभयोर्लोकयोरध्यभिषिंचति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह गोरीवीतिः शाक्त्यः । क्षत्त्रमिवाह किल वयममुष्मिन् लोके भवितास्म इति । शश्वद्धास्मा ऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्विक्नाना राजा ॥ ७ ॥

सौत्रामण्या अभिषिच्यते । सौत्रामण्या यजत इत्याह क्षत्रमु वा एष भवति । क्षत्रियो वै । (क्षत्रियपदादिति भिनान्येषा भवति ?) । ततश्चैश्वर्यं तस्मिन्नेव लोके इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

[1] राष्ट्रं वा आसंदी । राष्ट्रं जनपद । तत् आसंदी उपास्या । तत किं ? अपरिमितं बहुना अपरिमितेन गृहक्षेत्रसुहिरण्यादिना समृद्धं राष्ट्रं भवति । ततो यद्यपि राष्ट्रमिका दीतिरपरिमितैव स्यादिति । त्रिवृदुद्वाने । मुञ्जानि विवयनानि यस्यामेव मुञ्जविवयना ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म । उभयोर्लोकयोरेनमभिषिंचति । क्षत्रं वैष भवति य सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । एतद्वि-

सुऽ आसन्दीमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीति क्षत्रस्य ह्येऽ एषा योनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

(५) अथैनाङ्कृष्णाजिनेनास्तृणाति । मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीरिति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै ॥ ९ ॥

(याऽअ) अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानां राजा स्वयैवैनमेतद्देवतयाऽभिषिञ्चति निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥ १० ॥

(स्यु) अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहीति वृष्टिर्वै विराट्तस्याऽ एते घोरे तन्वौ विद्युच्च ह्रादुनिश्च ततः सुवर्णं ऽएव रुक्मो विद्युतो रूपं रजतो ह्रादुनेस्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म्म यच्छति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देवताभ्यां न शङ्का भवत्यथो यऽ एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

पशूनाम्वसयाऽभिषिञ्चति । श्रीर्वै पशूनाम्वसा श्रियैवैनमेतत्पशूनां

स आसंदीमास्तृणाति । "क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि"–इति । क्षत्रस्य वा एषा योनिः । क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

अथैनां कृष्णाजिनेनास्तृणाति । "मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः"–(वा. सं. २० । १) इति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै ॥ ९ ॥

अथाधिरोहति वारुण्यर्चा । वरुणो वै देवानां राजा । स्वयैवैनमेतद्देवतयाऽभिषिंचति । " निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः "–(वा. सं. २० । २) इति ॥ १० ॥

अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति । " मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि "–(वा. सं २० । २) इति । वृष्टिर्वै विराट् । तस्या एते घोरे तन्वौ । विद्युच्च–ह्रादुनिश्च । ततः सुवर्ण एव रुक्मो विद्युतो रूपम् । रजतो ह्रादुनेः । ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म यच्छति । तस्मात् सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देवताभ्यां न शंका भवति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

पशूनां वसयाऽभिषिंचति । श्रीर्वै पशूनां वसा । श्रियैवैनमेतत् पशूनां रसेनाभिषिंचति । अथो परमं वा एतदन्नाद्यम् । यद्वसा । परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिंचति ॥ १२ ॥

ब्राह्मण–योऽभिषिक्तस्तस्य [illegible] । [illegible] । सौत्रामण्याजी राजा [illegible] । एतं किल [illegible] लोके [illegible] । [illegible] । कुतः । पुनः [illegible] । मनः [illegible] ॥ ७–१२॥

रसेनाभिषिञ्चत्यथो परमं वा ऽ एतदन्नाद्यं यद्वसा परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

शफग्रहा भवन्ति । शफैर्वै पशवः प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठामेवैनं गमयति त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा भवन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनुकलमेवास्मिञ्छ्रियं दधाति ॥ १३ ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण ऽइति । द्वौ द्वौ समासं हुत्वा सुते संस्रवान्त्समवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्द्धमासान्मासानृतून्त्संवत्सरे प्रतिष्ठापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽ ऋतवः संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

(०) वैतसः सुतो भवति । (त्य) अप्सुयोनिर्वै वेतस ऽ आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति ॥ १५ ॥

शफग्रहा भवति । शफैर्वै पशवः प्रतितिष्ठंति । प्रतिष्ठामेवैनं गमयति । त्रयस्त्रिंशद् ग्रहा भवंति । त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति । जगतीभिर्जुहोति । जागता वै पशवः । जगत्यैवास्मै पशूनवरुधे । षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति । षोडशकला वै पशवः । अनुकलमेवास्मिन् श्रियं दधाति ॥ १३ ॥

" सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणः "-(वा सं १९ । ८०) इति द्वौ द्वौ समासं हुत्वा । सुते संस्रवान् समवनयति । अहोरात्राण्येवैतदर्धमासान् मासान् ऋतून् संवत्सरे प्रतिष्ठापयति । तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

वैतसः सतो भवति । अप्सुयोनिर्वै वेतसः । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति ॥ १५ ॥

शफैर्वसाग्रहा गृह्यते । प्रत्यचं द्वौ द्वौ हुत्वा । ते शेषा वैतसे सुते पात्रे समवनीय । तस्मै सम्यं स सहितो यजमानोऽभिषिच्यन स्वैतत् अत परमुच्यते—त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा इति । य अभिषेकोत्तरकाल सस्तोत्रशस्त्रो वसाग्रहो गृह्यते स त्रयस्त्रिंश ॥ १३ ॥

समस्य समस्य समासम् । अहोरात्राण्यवैतदर्धमासान् । अहोरात्राभ्यामहोरात्र चतुर्विंशत्यर्द्धमासान् । तेषामेव द्वादशभिर्युगलैर्मासान् । षड्भिर्मासयुगलै षड्ऋतूनित्यभिप्राय ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्व्वंसुरभ्युन्मर्द्दनम्भवति । परमो वा ऽएष गन्धो यत्सर्व्वसुरभ्युन्मर्द्दनङ्गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत ऽआ मुखादन्ववस्रावयति मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्व्वतः परिक्रामᳪ सर्व्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्व्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धम्भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

(दा) आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिषिञ्चति । (त्य) अथ सारस्वतेनाथैन्द्रेणैताभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति तᳪ हैके ऽएताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु च व्याहृतिभिरेता वै व्याहृतय ऽइदᳪ सर्व्वं तदेनमनेन सर्व्वेणाभिषिञ्चाम ऽइति न तथा कुर्य्यादेताभिरेवैनन्देवताभिरभिषिञ्चेदेता ऽउ ह्येव देवता ऽइदᳪ सर्व्वम् ॥ १८ ॥

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमो वा एष गंधः । यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनम् । गंधेनैवैनमेतदभिषिंचति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिंचति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते । आ मुखादन्ववस्रावयति । मुखेन ह्यन्नमद्यते । सर्वतः परिक्रामम् । सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यं दधाति । तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धं भवति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिषिंचति । अथ सारस्वतेन । अथैन्द्रेण एताभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति । तं हैके-एताभिश्च देवताभिरभिषिंचन्ति । भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु च व्याहृतिभिः । एता वै व्याहृतय इदं सर्वम् । तदेनमनेन सर्वेणाभिषिंचाम इति । न तथा कुर्यात् । एताभिरेवैनं देवताभिरभिषिंचेत् । एता उ ह्येव देवता इदं सर्वम् ॥ १८ ॥

(स्यु) पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्त्रम्वै स्विष्टकृत्क्षत्त्रेणैवैन-मेतदभिषिञ्चत्यन्तरा व्वनस्पतिञ्च स्विष्टकृतञ्चाभिषिञ्चति सोमो वै व्वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृदग्नीषोमाभ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न त ऽआहुः क्षत्त्रियो वाव क्षत्त्रियस्याभिषेक्तेति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथैनञ्जानुमात्रे धारयन्ति । (न्त्यु) अथ नाभिमात्रेऽथ मुखमात्रऽ एष्वेवास्माऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्यभिषेको वा ऽएष यद्राज-पेयमभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवादो व्वाजपेये यूपर्ठ० रोहति तदेवैतद्रू-पङ्क्रियते ॥ २० ॥ (अष्टमः प्रपाठकः ॥ कं. ९६ ॥)

तदाहुः । प्रेव वाऽ एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः सौत्रामण्याऽभिषि-च्यत ऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽ एवा-न्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

प्रति क्षत्त्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रऽइति क्षत्त्रऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्त्रा-द्राष्ट्रादभ्रर्ठ०शाय प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्वऽएव प्रतितिष्ठति गोऽश्वादभ्रर्ठ०शाय प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्नि-

---

पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽभिषिंचति । क्षत्त्रं वै स्विष्टकृत् । क्षत्त्रेणैवैनमेतदभिषिंचति । अंतरा वन-स्पतिं च स्विष्टकृतं चाभिषिंचति । सोमो वै वनस्पतिः । अग्निः स्विष्टकृत् । अग्नीषोमाभ्यामेवैनमेत-त्परिगृह्याभिषिंचति । तस्मात् ये चैतद्विदुः । ये च न । त आहुः । क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्या-भिषेक्तेति ॥ १९ ॥

अथैनं जानुमात्रे धारयंति । अथ नाभिमात्रे । अथ मुखमात्रे । एष्वेवास्मा एतल्लोकेष्वाय-तनानि कल्पयति । अभिषेको वा एषः । यत् वाजपेयम् । अभिषेकः सौत्रामणी । तद्यथैवादो वाजपेये यूपं रोहति । तदेवैतत् रूपं क्रियते ॥ २० ॥

तदाहुः-प्रेव वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यत इति । कृष्णाजिने प्रत्य-वरोहति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवांततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

"प्रति क्षत्त्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे"-इति । क्षत्त्र एव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति । क्षत्त्रात् राष्ट्रादभ्रं-शाय । "प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु"-इति । गोऽश्व एव प्रतितिष्ठति । गोऽश्वादभ्रं-

---

'पुरस्तात्स्विष्टकृत.' । 'क्षत्त्रं वै स्विष्टकृत्' । आयतनाद्धोत्तरत स्रुचेऽसाद इति हि । सौविष्टकृतो भागः कल्पित इति क्षत्त्रमित्युच्यते । अग्निरेव राजा [illegible] भवति । पूर्वो हि गौरीव वृद्धः कुमारं वाभि-षिंचतीत्यर्थः ॥ १९-२१ ॥

त्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेभ्यऽआत्मनोऽप्रभ्रꣳशाय प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टऽइति प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः पुष्टा-दप्रभ्रꣳशाय प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञऽइति तद-नयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥ २२ ॥

(ब्रह्म) अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनꣳ साम्राज्यङ्गमयति सर्वेषा-म्वा ऽएष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेना-भिषिञ्चति ॥ २३ ॥

बृहत्याङ्गायति । बृहत्यां वा ऽअसावादित्यः श्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रति-ष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

शाय । "प्रत्यंगेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्"–इति । अङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठति । अंगेभ्य आत्मनो-ऽप्रभ्रंशाय । " प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे "–इति । प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति । प्राणेभ्यः पुष्टादप्रभ्रंशाय । " प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे "–(वा. सं. २०।१०) इति । तदनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति । ययोरिदं सर्वमधि ॥ २२ ॥

अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिंचति । अथो साम्राज्यं वै साम । साम्राज्येनैवैनं साम्राज्यं गमयति । सर्वेषां वा एष वेदानां रसः । यत्साम । सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषिंचति ॥ २३ ॥

बृहत्यां गायति । बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति । बृहत्यामेवैन-मेतच्छ्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

(त्ये) ऐन्द्र्याम्बृहत्याङ्गायति । (त्ये) ऐन्द्रो वाऽ एष यज्ञो यत्सौत्रा-
मणीन्द्रायतनऽ एषऽ एतर्हि यो यजते स्वऽ एवैनमेतदायतनेऽभिषि-
ञ्चति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यस्मात्सꣳशानानि नाम । (मे) एतैर्वै सामभिर्देवाऽ
इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्य्याय समश्यंस्तथोऽ एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव
सामभिरिन्द्रियाय वीर्य्याय सꣳश्यन्ति सꣳश्रवसे विश्रवसे सत्य-
श्रवसे श्रवस ऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति चतु-
र्न्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति
सर्व्वे निधनमुपावयन्ति सम्विदाना ऽएवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ २६ ॥

तदाहुः । (त्यु) यदेतत्साम गीयतेऽथ क्वैतस्य साम्न ऽउक्थङ्क्व
प्रतिष्ठा व्यृद्धꣳ हि तद्यत्स्तुतमननुशस्तमिति ॥ २७ ॥
त्रया देवाऽ एकादशेति । (त्ये) एतद्वा ऽएतस्य साम्नऽउक्थ-
मेषा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

ऐंद्र्यां बृहत्यां, गायति । ऐंद्रो वा एष यज्ञः । यत्सौत्रामणी । इंद्रायतन एष एतर्हि । यो यजते । स्व एवैनमेतदायतनेऽभिषिंचति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् संशानानि नाम । एतैर्वै सामभिर्देवा इंद्रमिंद्रियाय वीर्याय समश्यन् । तथो एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरिंद्रियाय वीर्याय संश्यंति । संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति सामानि भवंति । एष्वेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयंति । चतुर्निधनं भवति । चतस्रो वै दिशः । सर्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयंति । सर्वे निधनमुपावयंति । संविदाना एवास्मिन् श्रियं दधाति ॥२६॥

तदाहुः–यदेतत् साम गीयते । अथ क्वैतस्य साम्न उक्थम् । क्व प्रतिष्ठा । व्यृद्धं हि तत् । यत् स्तुतम् अननुशस्तम् इति ॥ २७ ॥

त्रया देवा एकादशेति । एतद्वा एतस्य साम्न उक्थम् । एषा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

' ऐन्द्र्यां बृहत्याम ' । " बृहदिन्द्राय गायत " (वा. सं. २० । ३० ।) इत्येतत्साम् ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् एतैः सामभिः इन्द्र संशितवन्त इति संशानानि । संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवसे इत्यभिप्राय. ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रया देवा । " अश्विना तेजसा " (वा. सं. २० । ८०–९०) इत्यनुवाकं शंसति । वचनातरात्तु । " त्रया देवा एकादश " इत्येषा निविद्विर्वचनान्तरादेनमारभन्ते । तां प्रकृत्याह–एतद्वा एतस्य साम्नः उक्थं शस्त्रम् । एषा च प्रतिष्ठेति ॥ २८ ॥

(ब्राऽथो) अथो त्रया देवाऽएकादशेति । त्रयस्त्रिꣳशङ्ग्रहञ्जुहोति त्रया हि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाः सुराधसऽइति त्रयस्त्रिꣳशाद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवैतदाह देवस्य सवितुः सवऽइति देवेन सवित्रा प्रसूताऽइत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तु मेति देवा ह्येतन्देवैरभिषिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

प्रथमा द्वितीयैरिति । प्रथमा ह्येतन्द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वितीया ह्येतन्तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाः सत्येनेति तृतीया ह्येतꣳ सत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यꣳ ह्येतं यज्ञेनाभिषिञ्चति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिषिञ्चति यजूꣳषि सामभिरिति यजूꣳषि ह्येतꣳ सामभिरभिषिञ्चन्ति सामान्यृग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभिषिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतम्पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिञ्चन्ति पुरोऽनुवाक्या याज्याभिरिति पुरोऽनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतम्वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्त्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहेति तदेनमेताभि-

---

अथो "त्रया देवा एकादश"—इति त्रयस्त्रिंशं ग्रहं जुहोति । त्रया हि देवा एकादश । "त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः"—इति । त्रयस्त्रिंशाद्धि देवाः । "बृहस्पतिपुरोहिताः"—इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मपुरोहिताः इत्येवैतदाह । "देवस्य सवितुः सवे"—इति । देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येवैतदाह । "देवा देवैरवंतु मा"—(वा० सं० २० । ११) इति । देवा ह्येनं देवैरभिषिंचन्ति ॥ २९ ॥

"प्रथमा द्वितीयैः"—इति । प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिषिंचन्ति । "द्वितीयास्तृतीयैः"—इति । द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिषिंचन्ति । "तृतीयाः सत्येन"—इति । तृतीया ह्येतं सत्येनाभिषिंचन्ति । "सत्यं यज्ञेन"—इति । सत्यं ह्येतं यज्ञेनाभिषिंचति । "यज्ञो यजुर्भिः"—इति । यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिषिंचति । "यजूंषि सामभिः"—इति । यजूंषि ह्येनं सामभिरभिषिंचन्ति । "सामानि ऋग्भिः"—इति । सामानि ह्येनमृग्भिरभिषिञ्चन्ति । "ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः"—इति । ऋचो ह्येनं पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिंचन्ति । "पुरोऽनु-

देवताभिः परोऽवरमभिषिच्याथास्मा आहुतिभिः सर्वान्कामान्त्समर्द्धयन्त्यथर्त्विक्षूपहवमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो वाऽ ऋत्विज ऽऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति लोमानि । प्रयतिर्म्मम त्वङ्मऽ आनतिरागतिः । माᳪंसम्म ऽउपनतिर्व्वस्वस्थि मज्जा मऽआनतिरिति प्रेव वा ऽएष लोकांश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते तदेतद्वान्तरमात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न ऽएव सर्व्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२–४–२ ॥ (८. ३.) ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥१२।८॥ कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

वाक्या याज्याभिः "–इति । पुरोऽनुवाक्या ह्येवं याज्याभिरभिषिंचन्ति । " याज्या वषट्कारैः "–इति । याज्या ह्येवं वषट्कारैरभिषिंचन्ति । " वषट्कारा आहुतिभिः "–इति । वषट्कारा ह्येवमाहुतिभिरभिषिंचन्ति । " आहुतयो मे कामान् समर्द्धयन्तु भूः स्वाहा "–(वा० सं० २० । १२) इति । तदेनमेताभिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्य, अथास्मा आहुतिभिः सर्वान् कामान् समर्द्धयन्ति । अथर्त्विक्षूपहवमिष्ट्वा भक्षयति । ऋतवो वा ऋत्विजः । ऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति । " लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्म आनतिरागतिः । मांसं म उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म आनतिः "– । (वा० सं० २० । १३) इति प्रेव वा एष लोकांश्च देवताश्च विशति । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । तदेतद्वान्तरमात्मानमुपह्वयते । तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

ऋत्विक्षु विषयभूतेषु उपहवमिष्ट्वा ' ब्रह्मन्नुपह्वयस्व ' " होतरुपह्वयस्व " इत्येवमिष्ट्वा प्रार्थयित्वा भक्षयति यजमानः ॥ ३० ॥

'स भक्षयति' । यः सौत्रामण्या अभिषिच्यते । स लोकान् देवताश्च प्रविशति विशति । (तावन्तरवेदा ?) इत्यग्रे उपह्वयत इति सम्प्रदानविशेषेण सौत्रामण्या यागेनाद पुरुषत्याग सम्कृतस्यून सम्भवति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे अष्टमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ८ । ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्थीं श्रुतिम् ॥ २ ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता चनकवेदिकाम् । दानाध्यक्षस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२–८ ॥

अथ नवमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्ध वाऽअस्मिँल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिँल्लोके प्रत्यत्ति स वाऽ एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते ऽन्नाद्या वै ब्राह्मणेन परिस्रुत्स ऽएतस्मादन्नाद्याज्जायते तᳬ हामुष्मिँल्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ ऽएव यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि त्वक्तोक्मानि माᳬसं लाजाऽअस्थि कारोतरो मज्जा मासरᳬ रसः परिस्रुन्नग्नहुल्लोहितᳬ रेतः पयो मूत्रᳬ सुरोवध्यं वुल्कसम् ॥ २ ॥

अथ सौत्रामणीयज्ञात्पुरुषोत्पत्तिः ।

एतस्मात् वै यज्ञात् पुरुषो जायते । स यत् ह वा अस्मिन् लोके पुरुषोऽन्नमत्ति । तदेनममुष्मिन् लोके प्रत्यत्ति । स वा एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते । अन्नाद्या वै ब्राह्मणेन परिस्रुत् । स एतस्मादन्नाद्यात् जायते । तं हामुष्मिन्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति । तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव । यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि । त्वक् तोक्मानि । मांसं लाजाः । अस्थि कारोतरः । मज्जा मासरम् । रसः परिस्रुत् । नग्नहुर्लोहितम् । रेतः पयः । मूत्रं सुरा । ऊवध्यं वल्कसम् ॥ २ ॥

'एतस्माद्वै' । प्रकृतात्सौत्रामणीयज्ञात् पुरुषो यजमानो जायते त्वमुष्मिन् । स वा एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते । स वा एष ब्राह्मणस्यैव क्रतुर्यज्ञो यत्सौत्रामणीति नियमः "दुष्टरीतुर्ह पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्ध आस स हि एतेन यजेत" (श. प. १२।९।३।१) इत्यनेन वक्ष्यमाणेन इतिहासेन अपरुद्धस्य राज्ञोऽपि भविष्यति । सोमयाजिनां ब्राह्मणानामपि वर्णानां भविष्यति । ब्राह्मणस्य नियमेन । काम्य तु योगानुबन्धात् । निर्विशेषस्य प्रयोगेऽपि दर्शनात् ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि । आमकलासु यज्ञकलान्यासः । कारोतरः सच्छिद्रपात्रम् । पारस्रुत सुराः

(छँ) हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । (शो) युकृत्सावित्रः क्लोमा व्वारुणो मुतस्ने ऽएवास्याश्वत्थञ्च पात्रमौदुम्बरञ्च पित्तन्नैय्यग्रोधमान्त्राणि स्थाल्यो गुदाऽउपशयानि श्येनपत्रे प्लीहाऽऽसन्दी नाभिः कुम्भो व्वनिष्ठुः प्लाशिः शतातृण्णा तद्यत्सा बहुधा व्वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा व्विकृतो मुखꣳ सुतं जिह्वा पवित्रञ्चप्पम्पायुर्वस्तिर्व्वालः ॥ ३ ॥

(लोऽङ्गा) अङ्गान्येवास्याश्विनः पशुः । (रा) आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र ऽऋषभस्तस्मादाहुर्ग्गौः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्यन्तच्छतमानम्भवति तस्माच्छतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥

(श्रु) चक्षुषीऽ एवास्याश्विनौ ग्ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च कुवलसक्तवश्च नासिकेऽ एवास्य सारस्वतौ ग्ग्रहावथ यानि नासिकयोर्ल्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च श्रोत्रेऽ एवास्यैन्द्रौ ग्ग्रहावथ यानि कर्णयोर्ल्लोमानि यानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥५॥

हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । क्लोमा वारुणः । मतस्ने एवास्याश्वत्थं च पात्रमौदुम्बरं च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्त्राणि स्थाल्यः । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे प्लीहा । आसन्दी नाभिः । कुंभो वनिष्ठुः । प्लाशिः शतातृण्णा । तद्यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति । तस्मात् प्लाशिर्बहुधा विकृता उ । मुखं सतम् । जिह्वा पवित्रम् । चप्पं पायुः । बस्तिर्वालः ॥ ३ ॥

अंगान्येवास्याश्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतः । रूपमैन्द्र ऋषभः । तस्मादाहुर्गौः पुरुषस्य रूपमिति । आयुर्हिरण्यम् । तत् शतमानं भवति । तस्मात् शतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥

चक्षुषी एवास्याश्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च कुवलसक्तवश्च । नासिके एवास्य सारस्वतौ ग्रहौ । अथ यानि नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च । श्रोत्रे एवास्यैन्द्रौ ग्रहौ । अथ यानि कर्णयोर्लोमानि । यानि च भ्रुवोः । तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥ ५ ॥

पात्रमेकम् । [illegible] पृथगाचार्यो निषिच्य चूर्णैः [illegible] । यत्तु श्लेष्मणो रसः । स परिस्रुत् । ऊवध्यं भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमन्नम् । हृदय सुषिरावसर्पीयम् । यकृत् कालेयम् । क्लोमा लोहितात्मा । [illegible] । शता-तृण्णा च । तस्यां छिद्रकं सुप्यावनम् ॥ २-४ ॥

पक्ष्माणि अक्षिलोमानि ॥ ३-१० ॥

(अथ) अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि यानि च निकक्षयोस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिꣳहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वाऽअयम्पुरुषस्यात्माऽऽत्मानमेवास्य तैः स्पृणोति यदवाङ्नाभेस्तदाश्विनेन यदूर्ध्वन्नाभेरवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन शिर ऽऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानम्मृत्योः स्पृत्वाऽमृतङ्कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितम्वाऽइदम्पुरुषस्य वयो वयऽएवास्य तैः स्पृणोति पूर्ववयसमेवैन्द्रेण मध्यमवयसꣳ सावित्रेणोत्तमवयसम्वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतम्वयो मृत्योः स्पृत्वाऽमृतङ्कुरुते ॥८

षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणाः प्राणानेवास्य तैः स्पृणोति चक्षुषी ऽएवाश्विनाभ्यान्नासिके सारस्वताभ्याꣳ श्रोत्रे ऽऐन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान्मृत्योः स्पृत्वाऽमृतान्कुरुते ॥ ९ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानाꣳ सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति

अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात् । तानि वृकलोमानि । अथ यान्युरसि लोमानि । यानि च निकक्षयोः । तानि व्याघ्रलोमानि । केशाश्च श्मश्रूणि च सिंहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वा अयं पुरुषस्यात्मा । आत्मानमेवास्य तैः स्पृणोति । यदवाङ् नाभेः । तदाश्विनेन । यदूर्ध्वं नाभेः । अवाचीनं शीर्ष्णः । तत्सारस्वतेन । शिर ऐन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्योः स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा इदं पुरुषस्य वयः । वय एवास्य तैः स्पृणोति । पूर्ववयसमैन्द्रेण । मध्यमवयसं सावित्रेण । उत्तमवयसं वारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतं वयो मृत्योः स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ८ ॥

षड् ग्रहा भवंति । षड् वा इमे शीर्षन्प्राणाः । प्राणानेवास्य तैः स्पृणोति । चक्षुषी एवाश्विनाभ्याम् । नासिके सारस्वताभ्याम् । श्रोत्रे ऐन्द्राभ्याम । यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान् मृत्योः स्पृत्वा, अमृतान् कुरुते ॥ ९ ॥

सतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवंति । समानदेवत्याः । प्राणानां सतत्या अव्यवच्छेदाय । सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवंति । सर्वा याज्याः । तस्मात् प्राणाः सर्वे परांचः सर्वे प्रत्यंचः । सर्वाः

सर्वा मध्यमाः सर्वाऽउत्तमास्तस्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वऽउत्तमाः सर्वेषाङ्ग्रहाणान्द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्द्धे तस्मात्सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

स वाऽएषऽ आत्मैव यत्सौत्रामणी । मनऽ एव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमानस्तस्यात्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशवो बर्हिरङ्गान्यृत्विजोऽस्थीनीध्मऽआज्यम्मज्जा मुखमग्निरन्नमाहुतिर्वयः सꣳस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वयऽ उपगच्छति ॥ ११ ॥

तयौ ह वाऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । (रे) एतावेवाश्विनावथ यत्कृष्णं तत्सारस्वतं यच्छुक्लन्तदैन्द्रन्तद्यदाश्विने पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १२ ॥

मन ऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) वाक्सरस्वती श्रोत्रेऽअश्विनौ यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वाचा वदति तत्कर्णाभ्याꣳ शृणोति

थमा भवंति । सर्वा मध्यमाः । सर्वा उत्तमाः । तस्मात् प्राणाः सर्वे प्रथमाः । सर्वे मध्यमाः । सर्वे उत्तमाः । सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः । प्राणोदानयोस्तद्रूपम् । प्राणोदानावेवावरुंधे । तस्मात् सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

स वा एष आत्मैव । यत्सौत्रामणी । मन एव प्रत्यक्षात् । वाक् यजमानः । तस्यात्मैव वेदिः । प्रजोत्तरवेदिः । पशवो बर्हिः । अंगानि ऋत्विजः । अस्थीनीध्मः । आज्यं मज्जा । मुखमग्निः । अन्नमाहुतिः । वयः संस्था । तस्मात् सौत्रामण्येजानो वय उपगच्छति ॥ ११ ॥

तयौ ह वा इमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाश्विनौ । अथ यत् कृष्णम् । तत्सारस्वतम् । यच्छुक्लम् । तदैन्द्रम् । तद्यदाश्विने पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १२ ॥

मन एवेन्द्रः । वाक् सरस्वती । श्रोत्रे अश्विनौ । यद्वै मनसा ध्यायति । तद्वाचा वदति ।

स वा एष आत्मैव यत्सौत्रामणी । निदर्शनान्तरोपन्यास । मन एव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमान स हि यज्ञे वागात्मापि मनोभिगत इत्याभिप्राय । वाक्पत्नीति शेषान् गम्यत इति न पठितम् । सा हि स्त्री । वाक्कारिणीति । तस्यात्मैव शरीर वेदि । वय स्थाविर संस्था ॥ ११ ॥

तयौ ह वा इमाविति । पशुदेवता ॥ समभागा सहग्रन्थेव आत्माभिमानि त्राणि [illegible] ॥ १२–१४ ॥

तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं-ङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

प्राणऽ एवेन्द्रः । (न्द्रो) जिह्वा सरस्वती नासिकेऽअश्विनौ यद्वै प्राणेनान्नमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वं जिह्वया वाऽअन्नस्य रसम्विजानाति नासिके ऽउ वै प्राणस्य पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । (न्द्रो) यकृत्सविता क्लोमा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

प्राणऽ एव सविता । व्यानो वरुणः शिश्नमिन्द्रो यद्वै प्राणेनान्नमत्ति तद्व्यानेन व्यनिति शिश्नेन वाऽ अन्नस्य रसꣳ रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । (णो) रेतऽ इन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता तद्यद्वारुणे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते स य ऽएवमेतद्वेदैताऽएव देवताऽअनुसम्भवत्येता देवताऽ-

यद्वाचा वदति । तत् कर्णाभ्यां शृणोति । तद् यद् सारस्वते पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १३ ॥

प्राण एवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती । नासिके अश्विनौ । यद्वै प्राणेनान्नमात्मन् प्रणयते । तत् प्राणस्य प्राणत्वम् । जिह्वया वा अन्नस्य रसं विजानाति । नासिके उ वै प्राणस्य पन्थाः । तद्यदैन्द्रे पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । यकृत् सविता । क्लोमा वरुणः । तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १५ ॥

प्राण एव सविता । व्यानो वरुणः । शिश्नमिन्द्रः । यत् वै प्राणेनान्नमत्ति । तत् व्यानेन व्यनिति । शिश्नेन वा अन्नस्य रसं रेतः सिंचति । तद्यद् सावित्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । रेत इन्द्रः । सवितैव रेतसः प्रजनयिता । तद्यद् वारुणे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते । स य एवमेतद् वेद । एता

हृदयमेवेन्द्र इति । पुरोडाशदेवतानाम् ॥ १५–१७ ॥

अनुप्रजायत ऽआ प्रजया पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गं लोकं जयति य ऽएवं विद्वान्त्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ४ । ३ ॥ (९-१)

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । (न्त्य) अवभृथं वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति सोमऽ एष यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

यद्देवा देवहेडनमिति । देवकृतादेवैनमेनसो मुञ्चति यदि दिवा यदि नक्तमिति यद्देवाहोरात्राभ्यामेनः करोति तस्मादेवैनम्मुञ्चति यदि जाग्रद्यदि स्वप्न ऽ इति मनुष्या वै जागरितम्पितरः सुप्तम्मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनम्पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चति ॥ २ ॥

एव देवता अनुप्रजायते । एता देवता अनुप्रजायते । आ प्रजया पशुभिः प्यायते । प्रत्यस्मिन् लोके तिष्ठति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । य एवं विद्वान् सौत्रामण्या यजते । यो वै तदेवं वेद ॥ १७ ॥

अथ सौत्रामण्यामवभृथः ।

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति । सोम एषः । यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

" यद्देवा देवहेडनम् "-(वा. सं. २० । १४) इति । देवकृतादेवैनमेनसो मुंचति । " यदि दिवा यदि नक्तम् "-(वा. सं. २० । १५) इति । यद्देवाहोरात्राभ्यामेनः करोति । तस्मादेवैनं मुचति । " यदि जाग्रत यदि स्वप्ने "-(वा. सं. २० । १६) इति । मनुष्या वै जागरितम् । पितरः सुप्तम् । मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुंचति ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥ ९ ॥ १ ॥

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । त्रिपशूनिष्ट्वा अवभृथयाग कर्तुं यन्तीत्यवभृथविधि ॥ १ ॥

यद्देवा देवहेडनमिति । त्र्यनेनैव मार्जनं सुरा.... इति शाखान्तरात् ॥ २ ॥

१-त्रिरावृतं प्रथमं यावदिदामिति [illegible] परिषिच्य [illegible] यवद्रमनम् । ([illegible]) [illegible] । ([illegible]) का. श्रौ. सू. १९ । ११९ । १२० ।

२-मार्जनं [illegible] यद्देवा इति । (मार्जनं सुराकुम्भ । यद्देवा इति [illegible]) पूर्ववत्मनम् । ([illegible]) का. श्रौ. सू. १९ । १२१ । १२२ ।

यद्ग्रामे यदरण्यऽ इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते तस्मादेवैनं मुञ्चति यत्सभायामिति सभ्यादेवैनमेनसो मुञ्चति यदिन्द्रिय ऽ इति दैवादेवैनमेनसो मुञ्चति यच्छूद्रे यदर्य्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्म्मणि तस्यावयजनमसीति सर्व्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुञ्चति ३

यदापोऽ अघ्न्याः । (ऽ) इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति वरुण्यादेवैनमेनसो मुञ्चत्यवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणऽ इति यो ह वाऽ अयमपामावर्त्तः स हावभृथः स हैष वरुणस्य पुत्रो वा भ्राता वा तमेवैतत्स्तौत्यव देवैर्देवकृतमेनोऽयक्षीति देवकृतमेवैनोऽवयजतेऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते पुरुराव्णो देव रिषस्पाहीति सर्व्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति । (त्या) आपो वै समुद्रो रसो वा ऽआपस्तदेनमेतेन रसेन सꣳसृजति सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापऽ इति तदेनमेतेनोभयेन रसेन सꣳसृजति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु द्वौ विक्रमाऽ उदङ्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जातिर्यावान्विक्रमस्तद्यावत्येवास्मिञ्जातिस्तयैव पाप्मानमपजहाति ॥ ५ ॥

" यत् ग्रामे यदरण्ये "–इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये येनः क्रियते । तस्मादेवेन मुंचति । " यत् सभायाम् "–इति । सभ्यादेवैनमेनसो मुंचति । "यदिन्द्रिये"–इति । दैवादेवैनमेनसो मुंचति । " यत् शूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि "–(वा. सं. २० । १७) इति । सर्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुंचति ॥ ३ ॥

" यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुंच "–इति । वरुण्यादेवैनमेनसो मुंचति । " अवभृथनिचुंपुण निचेरुरसि निचुंपुणः "–इति । यो ह वा अपमपामावर्तः । स हावभृथः । स हैष वरुणस्य पुत्रो वा भ्राता वा । तमेवैतत् स्तौति । " अव देवैर्देवकृतमेनोऽयक्षि "–इति । देवकृतमेवैनोऽवयजते । " अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् "– इति । मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते । " पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि "–(वा. सं. २० । १८) इति । सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥

" समुद्रे ते हृदयमप्स्वंतः "–इति । आपो वै समुद्रः । रसो वा आपः । तदेनमेतेन रसेन संसृजति । " सं त्वा विशंत्वोषधीरुतापः "–(वा. सं. २० । १९) इति तदेनमेतेन

सुमित्रिया न ऽ आपऽओषधयः सन्त्विति । (त्य) अञ्जलिनाऽपऽ उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्म्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च व्वयन्द्विष्मऽइति यामस्य दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ६ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः । स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसऽ इति व्वासोऽपप्लावयति यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनꣳ सर्व्वस्मात्पाप्मनो विवृहति स्नाति तमऽएवापहते ॥ ७ ॥

उद्वयन्तमसस्परीति । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त ऽउत्तरमित्ययम्वै लोकोऽद्भ्यऽ उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्य्यो ज्योतिरुत्तमꣳ स्वर्गऽ एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

उभयेन रसेन संसृजति । यश्च ओषधिषु, यश्चाप्सु । द्वौ विक्रमा उदङ्ङुत्क्रामति । एतावती वै मनुष्ये जूतिः । यावान् विक्रमः । तत् यावत्येवास्मिन् जूतिः । तयैव पाप्मानं विजहाति ॥ ५ ॥

"सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु"–इति अञ्जलिना अप उपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । "दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः"–(वा. सं. २० । १९) इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्, ता दिशं परासिंचेत् । तेनैव त पराभावयति ॥ ६ ॥

"द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः"–(वा. स. २० । २०) इति वासोऽपप्लावयति । यथेषीका मुंजात् विवृहेत् । एवमेनं सर्वस्मात् पाप्मनो विवृहति । स्नाति । तम एवापहते ॥ ७ ॥

"उद्वयं तमसस्परि"–इति । पाप्मा वै तमः । पाप्मानमेव तमोऽपहते । "स्वः पश्यन्त

उपोचति उपाञ्छति ॥ ६ ॥

विवृहति विमुचति । स्नाति । तूर्णीमेव ॥ ७ ॥

उद्वयन्तमसस्परीति । प्रतितिष्ठति उत्तिष्ठति ॥ ८–१० ॥

१–सुमित्रिया न इत्यप उञ्जलिनाऽऽदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्य परिषिच्याति द्वौ विक्रमा उदङ् गत्वा । का श्रौ सू. १५।१२३।

२–अवभृथवत्स्नात्वा वासाऽऽप्लावनं द्रुपदादिव ते । (अशक्तन मंत्रेण अनु कृपण) का श्रौ सू. १५ । १२४ ।

३–सोमवदुत्क्रमणमागमन च । (यामवदीति उद्वयमिति जलाभिक्रमण आमन्त्रीयमन्त्रजपवदागमनम्) का. श्रौ.सू. १५।१२५।

(तेऽपो) अपोऽ अद्यान्वचारिषमिति । (त्य) अपामेव रसमवरुन्द्धे रसेन समसृक्ष्महीत्यपामेव रसमात्मन्धत्ते पयस्वानग्नऽआगमन्तम्मा सꣳसृज वर्चसा प्रजया च धनेन चेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

(स्तऽ) एधोऽस्येधिषीमहीति समिधमादत्ते (त्तऽ) एधो ह वाऽ अग्नेः समित्समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याहवनीये समिधमभ्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्धे स ऽएनꣳ समिद्धस्तेजसा समिन्द्धे ॥ १० ॥

(न्द्धऽआ) आदित्यञ्चरुं वक्ष्यमाणो निर्व्वपति । (त्या) आदित्यमीजान ऽइयम्वाऽ अदितिरस्यामेव यज्ञन्तनुतेऽस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति धेनुर्द्दक्षिणेयम्वै धेनुरिमामेव सर्व्वान्कामान्दुहे वत्सम्पूर्व्वमस्यान्ददाति मातरमुत्तरस्यां यदा वै वत्सो मातरन्धयत्यथ सा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवैमाꣳ सर्व्वान्कामान्दुहे ॥ ११ ॥

उत्तरम्"–इति । अयं वै लोकोऽद्भ्य उत्तरः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । " देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् "–(वा. सं. २० । २१) इति । स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम् । स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति । अनपेक्षमेत्य आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

" अपो अद्यान्वचारिषम् "–इति । अपामेव रसमवरुन्धे । " रसेन समसृक्ष्महि "–इति । अपामेव रसमात्मन् धत्ते । " पयस्वानग्न आगमं तं मा संसृज वर्चसा प्रजया च धनेन च "–(वा. सं. २० । २२) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

" एधोऽस्येधिषीमहि "–इति समिधमादत्ते । एधो ह वा अग्नेः समित् । " समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि "–(वा. सं. २० । २३) इति । आहवनीये समिधमभ्यादधाति । अग्निमेवैतया समिन्धे । स एनं समिद्धस्तेजसा समिन्धे ॥ १० ॥

आदित्यं चरुं वक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजानः । इयं वा अदितिः । अस्यामेव यज्ञं

प्रत्ता प्रसूता ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ९ । २ ॥

१–आहवनं यनुपतिष्ठतेऽनपेक्षमेति । का. श्रौ. सू. १९ । १२९ ।

२–एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । (शतपथपक्षमिदानीं सौत्रामणिक व ग्रन्थेन कालं ... [illegible] ।) जुहोति च समानशाति । (... [illegible]) का. श्रौ. सू. १९ । १२७–१२८ ।

३–आदित्यचरुः । अन्ते च । अभिषेका वा पूर्वं । का. श्रौ. सू. १९ । ५–७

तदाहुः । प्रेव वा ऽ एषाऽस्माल्लोकाच्च्यवते योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीत्यव-
भृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतेऽयम्वै लोको मित्रोऽसौ वरुणो
यदेवेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत ऽएष्वे-
वैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या
तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते प्राणऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति १२

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२–४–४ ॥ (९.२.) ॥

दुष्टरीतुर्ह पौꣳसायनः । (त्रो) दशपुरुषꣳ राज्यादपरुद्ध आस रेवो-
त्तरसमु ह पाटवञ्चाक्रꣳ स्थपतिꣳ सृञ्जया ऽअपरुरुधुः ॥ १ ॥

तनुते । अस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा । इयं वै धेनुः । इमामेव सर्वान् कामान् दुहे वत्सं पूर्वस्या दधाति । मातरमुत्तरस्याम् । यदा वै वत्सो मातरं धयति । अथ गां प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवैमां सर्वान् कामान् दुहे ॥ ११ ॥

तदाहुः । प्रेव वा एषोऽस्मात् लोकात् च्यवते । योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीति । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । अयं वै लोको मित्रः । असौ वरुणः । यदेवेदमन्तरेण । तत्पयस्या तत् यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । एष्वेवैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति । प्राणो वै मित्रः । अपानो वरुणः । अन्नमेव पयस्या । तद्यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्राण एवान्नाद्येऽन्ततः प्रति तिष्ठति ॥ १२ ॥

दुष्टरीतुर्ह पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्ध आस । रेवोत्तरसमु ह पाटवं चाक्रं स्थपतिं सृंजया अपरुरुधुः ॥ १ ॥

दुष्टरीतुर्ह पौंसायन । दशनानि अत्र सौत्रामण्यगतानि इतिहासतो [illegible] ते । त्रिंशद्दक्षिणोत्तरेण च ऐन्द्र-वायोर्मयो पशू । दुष्टरीतुर्नाम [illegible]नोऽपत्य पौंसायन । दशपुरुषम् । पूर्वपुरुषादेव । यस्मिन्नेव काल राज्यादपरुद्ध । अपनीतस्वामित्व [illegible]म बभूव । अथ तस्मिन्नेव काल । रेवोत्तरस नाम ब्राह्मणम् पटोरपत्य चाक्र सृंजया राजान [illegible] अप[illegible] अपरुद्धवन्त ॥ १ ॥

१–धेनुर्दक्षिणा । का श्री सू १९ । ८ ।
२–वत्स पूर्वे । का श्रौ सू १९ । ९ ।
३–मातोत्तरे । का श्रौ सू १९ १० ।
४–[illegible] । का श्रौ सू १९ । [illegible]
५–मध्ये यूप दक्षिणात्तरावैन्द्रवायोर्वयसा । का श्रौ सू १९ । ५९ ।
६–ऐन्द्र पशु । [illegible] । ([illegible]) का. श्रौ सू. १९ । १९ १७ ।
७–तदन्त पशुरैन्द्राय वयोधसे । ([illegible]) का. श्रौ. सू. १९ । १८० ।

स होवाच । दुष्टरीतुं पौꣳसायनꣳ सौत्रामण्या त्वा याजयानि यदिदꣳ सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तत्त्वयि धास्यामीति तथेति तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥

(तु) तदु ह बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह वा ऽअयन्दुष्टरीतुः पौꣳसायनो दशपुरुषꣳ राज्यादपरुद्धोऽभूत्तमयञ्चाक्रः स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति यदिदꣳ सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तद्धास्मिन्धास्यतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । तन्वा ऽअहन्तं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्राष्ट्रन्धास्यति बहिर्धा वैनꣳ राष्ट्राद्धास्यतीति स ऽआजगाम यस्याम्वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

स होवाच । स्थपते चाक्र नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुर्नान्यत्राहवनीयाद्यद्याहवनीये सुराꣳ होष्यसि पापवस्यसङ्करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्बहिर्द्धैनꣳ राष्ट्राद्धास्यसि नैनꣳ राष्ट्रे धास्यसि नास्मिन्राष्ट्रन्धास्यसीति ॥ ५ ॥

स होवाच दुष्टरीतुं पौंसायनम् । सौत्रामण्या त्वा याजयानि । यदिदं सृंजयेषु राष्ट्रम् । तद् त्वयि धास्यामीति । तथेति । तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥

तदु ह बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव कौरव्यो राजा । यो ह वा अयं दुष्टरीतुः पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत् । तमयं चाक्रः स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति । यदिदं सृञ्जयेषु राष्ट्रम् । तद्धास्मिन् धास्यतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । तन्वा अहं तं वेदिष्यामि । यदि स तस्मिन् राष्ट्रं धास्यति । बहिर्धा वैनं राष्ट्राद् धास्यतीति । स आजगाम । यस्यां वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

स होवाच । स्थपते चाक्र नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुः । नान्यत्राहवनीयात् । यद्याहवनीये सुरां होष्यसि । पापवस्यसं करिष्यसि । जामि यज्ञस्य । यद्यन्यत्राहवनीयात् । बहिर्धैनं राष्ट्रात् धास्यसि । नैनं राष्ट्रे धास्यसि । नास्मिन् राष्ट्रं धास्यसीति ॥ ५ ॥

स होवाच । स रेवोत्तरः । दुष्टरीतुं पौंसायनम् । इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

तदु ह बल्हिकः । तदथा वृत्तम् । बल्हिको नाम राजा कुरुराजः । शुश्राव श्रुत्वा ऊचे । एत्य आस्थाय ग्रहग्रहणवेलायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो ग्रहग्रहणमागत्य स्थपतिः सुराहोमस्याग्निनिर्णयं ह्युक्तवान् । आहवनीये सुराहोमे दोषदर्शनम् ।

स होवाच । नाहवनीये सुराꣳ होष्यामि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यसङ्करिष्यामि न जामि यज्ञस्य नैन बहिर्द्धा राष्ट्राद्धास्यामि राष्ट्रऽएनन्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥

स होवाच । कथꣳ हि करिष्यसी३ ऽइति स हैतदुवाचासुरेषु वा ऽएषोऽग्रे यज्ञ ऽआसीत्सौत्रामणी स देवाननुपप्रैत्सोऽपऽआगच्छत्तमाप प्रत्यनन्दंस्तस्मादु श्रेयाꣳसमागतम्प्रत्येव नन्दन्ति तꣳ होचुरेह्येव भगव ऽइति ॥ ७ ॥

स होवाच । बिभेमि वै प्रणयत मेति कस्माद्भगवो बिभेषीत्यसुरेभ्य ऽइति तथेति तमाप प्राणयंस्तस्माद्यो व्यधत्रो भवति स बिभ्यत प्रणयति यदाप प्राणयंस्तस्मादाप प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्रणी-तात्वं प्रति ह तिष्ठति यऽएवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वं वेद ॥ ८ ॥

तदिष्टा प्रयाजाऽआसु । (२) अपर्य्यग्निकृतमथासुरा ऽअन्वाजग्मुस्ते देवा पर्य्यग्निनैवासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्यज्ञादन्तरायंस्तथोऽ एवैष ऽएतत्पर्य्यग्निनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

स होवाच । नाहवनीये सुरां होष्यामि । नान्यत्राहवनीयात् । न पापवस्यसं करिष्यामि । न जामि यज्ञस्य । नैनं बहिर्द्धा राष्ट्रात् धास्यामि । राष्ट्रे एनं धास्यामि । राष्ट्रमस्मिन् धास्यामीति ॥ ६ ॥

स होवाच । कथं हि करिष्यसी३ इति । स हैतदुवाच । असुरेषु वा एषोऽग्रे यज्ञ आसीत् सौत्रामणी । स देवानुपप्रैत् । सोऽप आगच्छत् । तमाप प्रत्यनन्दन् । तस्मात् उ श्रेयांसमागतं प्रत्येव नन्दन्ति । तं होचुः । एह्येव भगव इति ॥ ७ ॥

स होवाच । बिभेमि वै । प्रणयत मेति । कस्मात् भगवो बिभेषीति । असुरेभ्य इति । तथेति । तमाप प्राणयन् । तस्मात् यो व्यधत्रो भवति । स बिभ्यत प्रणयति । यदाप प्राणयन् । तस्मादाप प्रणीता । तत् प्रणीतानां प्रणीतात्वम् । प्रति ह तिष्ठति । य एवमेतत् प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेद ॥ ८ ॥

तदिष्टा प्रयाजा आसु । अपर्यग्निकृतम् । अथासुरा अन्वाजग्मु । ते देवा पर्यग्निनैवासुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् यज्ञादन्तरायन् । तथो एवैष एतत् पर्यग्निनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

स्वपनिरपि उभयदोषपरिहारं प्रतिज्ञाय कथं करिष्यसीत्यनुयुक्तः सन्नसुरेषु सौत्रामणीयज्ञ आसीत्स देवान् नुपागच्छत् देवा पर्यग्निकृता अपान्तराय इत्याह ॥ ६ ९ ॥

देवयोनिर्व्वाऽएष यदाहवनीयः । (स्तु) तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी तद्यदाहवनीये यज्ञन्तन्वते देवयोनावेवैतद्देवेभ्यो यज्ञन्तन्वतऽउप हैनम्पुनर्य्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते यऽएवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुषऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ १० ॥

(तऽत्र) उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुह्वति । (स्तु) उत्तरेऽग्नौ पशूञ्छ्रपयन्ति पशूनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनेः प्रजनयत्युप ह वै पशूनाम्पुनर्म्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य ऽएवमेतद्वेद यस्य वैवंविदुषऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुह्वति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः पितॄनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनेः प्रजनयत्युप ह वै पितॄणाम्पुनर्म्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते यऽएवमेतद्वेद यस्य वैवंविदुष ऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नीऽआहवनीयाद्विह्रियेते । तेनाहवनीयावथ यदाहवनीय-

देवयोनिर्वा एषः। यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ । यावेतावभितोऽग्नी । तद् यदाहवनीये यज्ञं तन्वते । देवयोनावेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं तन्वते । उप हैनं पुनर्यज्ञो नमति । नास्माद् यज्ञो व्यवच्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य चैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ १० ॥

उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति । उत्तरेऽग्नौ पशून् श्रपयति । पशूनेव तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनौ दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः प्रजनयति । अप ह वै पशूनां पुनर्मृत्युं जयति । नास्माद् यज्ञो व्यवच्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य चैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः । पितॄनेव तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनौ दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः प्रजनयति । अप ह वै पितॄणां पुनर्मृत्युं जयति । नास्माद् यज्ञो व्यवच्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य चैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नी आहवनीयाद् विह्रियेते । तेनाहवनीयौ । अथ यदाहवनीयं पुनराश्नुवाते । तेना-

ऽपुनर्ज्ञाऽस्तुताते नेत्नानाहवनीयो तेनोभौ होमाऽ उपाप्नोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च हुतं यच्चाहुतंऽपुनर्हायमित्त्वोवाच न तदस्ति यत्सृञ्जयानाᳬ राष्टं दुष्टरीतोस्तदु तथाऽयश्चाक्रस्थपतिर्यज्ञेऽकरिति १३

(त्यु) उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत्तेन देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति तऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंयुक्ताभिः पितॄनेव तत्पितृलोके प्रीणाति तऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा ऽएषऽआत्मैव यत्सौत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो ह्यात्मा लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोकऽआत्मा

नाहवनीयो । तेनोभौ होमा उपाप्नोति । यश्चाहवनीये । यश्चानाहवनीये । यच्च हुतम् । यच्चाहुतम् । पुनर्हायमित्त्वोवाच । न तदस्ति यत् सृञ्जयानां राष्ट्रम् । दुष्टरीतोस्तत् । अथ तथाऽयं चाक्रस्थपतिर्यज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥

उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत् । तेन देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति । त एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंयुक्ताभिः । पितॄनेव तत्पितृलोके प्रीणाति । त एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा एष आत्मैव । यत्सौत्रामणी । तस्मात् सा निरुक्ता । निरुक्तो ह्यात्मा । लोको वयोधाः । तस्मात् सोऽनिरुक्तः । अनिरुक्तो हि लोकः । आत्मा वै यज्ञस्य यत्सौत्रामणी । बाहू

यदस्माभिः समीहितम् । सृञ्जयानां राष्ट्रमिति शेषः । कथ प्रसक्तमस्ति । अत आह यत् सृञ्जयानां राष्ट्रमिति । दुष्टरीतोस्तत् कथ दुष्टरीतोर्जातम् । इत्यत आह—अथ तथा अत्र चाक्रः स्थपतिर्यज्ञं कृतवान् । (आहवनीयप्रथमयोर्द्वौ सौत्रामणीना तद्विनीयाभिप्रायः ?) ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति सुरानुकारेण यजमानपवित्राणि । तिस्रस्तिस्रः संयुक्तास्तिस्रः ऋचः ताभिः पावयन्ति ॥ १५ ॥

'स वै' । आत्मा यजमान एव । या सौत्रामणी त्रिपशुः । तस्मात्साऽनिरुक्ता उच्चैर्धर्मिका । निरुक्तो हि

१-सौत्रामणीति कर्मनामधेयम् । तत्र निरशेषेव । नैन्द्रवध्योपमपप्ते प्रयोजनम् । निरश्रेवतास्ये प्रयोक्तृकामीते कर्क या तु उभय वै सौत्रामण्यश्च पशुबन्धश्चेति लिख्यते । सा इतरसोमगत्वेऽपि सम्भवत्येव । इष्टा पयोमहद्गुरुमहदष्टयेनोपियत्वा सौत्रामणात् कर्क. । यत्तु-सौत्रामण्य निरूपणे भिन्नत्वा कल्पभेदादि यास यस्यान् तत् प्रकरणान्तरोपलक्षणार्थमिति कर्क. । का श्रौ. सू. १९।१। इत्यत्र मन्त्रे ।

वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहूऽऐन्द्रश्च वयोधाश्च तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू अथो वै पशुरेवं यूपस्तद्यदेतऽऐं सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू १६

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२–४–५ ॥ (९. ३.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२–४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

नवमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२–९ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ४६ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४६९ ॥

ऐन्द्रश्च वयोधाश्च । तद्यदेतावभितः पशू भवतः । तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू । यथा उ वै पशुः । एवं यूपः । तद्यदेव सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः । तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू ॥१६॥

स[?]ात्मा[?]तो यजमान । (प्राभिनकर्म[?]ने वयो॥ वायोधसो पशु । तस्मा[?]किवात्मे[?]नयास ?) । अनिरुक्तः दर्श[?]पूर्णमासः । अनिरुक्तो हि स्वलार । शिव । (नागनाम ?) । आत्म शरीर वै यज्ञस्य सौत्रामणी । (विपरन ?)। बाहू ऐन्द्र पशुवयोधाश (स्वं नि नन्दितत्वे ?)। एष एव ऐन्द्रवायोधसयोर्विदद्येतौ पशुसौत्रामणी मुक्ति कालो देशनश्च भवत । तस्मादिमौ शरीरमभितो बाहू । यथा च पशुस्तथैव एतौ भवत ॥ १६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ९ । ३) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूमर्त्यो विक्रमार्केण क्ष्मा कनकवेदिकान् ।
दानाराध्यस्य कृतवान् गुर्वर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२–९ ॥

इति शतपथब्राह्मणस्य परिशेषाख्ये भागे सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे परिशेषाख्ये भागे
सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम द्वादशं
काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरिस्वामिभाष्यसमेतम् ।

तत्र

त्रयोदशं काण्डम् १३ ।

अथ परिशेषाख्ये भागे अश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ब्रह्मौदनम्पचति । रेतऽ एव तद्धत्ते यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशना-मभ्यज्यादत्ते तेजो वाऽ आज्यम्प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयत्यपूतो वाऽ एषोऽमेध्यो यदश्वः ॥ १ ॥

ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्धत्ते । यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन रशनामभ्यज्यादत्ते । तेजो वा आज्यम् । प्राजापत्योऽश्वः । प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति । अपूतो वा एषोऽमेध्यो यदश्वः ॥ १ ॥

हरिस्वामिभाष्यम् ।

इदानीमश्वमेधस्य यत् अप्रमन्न तत् दर्शयिष्यामः । तत्राश्वमेधोत्पत्तिः फलं च "प्रजापतिरकामयत सर्वान्कामानाप्नुयाम्" (श. प. १३।४।१।१) इत्यत्र कंडिकायाम् । अवशिष्टेषु पंचस्वध्यायेषु ४–८ तस्य धर्मविधयः । आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषयाः । तत्र च त्रिभिरध्यायैः सह मन्त्रव्याख्यानेन विशेषधर्मा अनुक्रान्ता. । पुनरध्यायद्वयेन त एव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ता. । अपर्यनुयोज्यत्वादिदस्य । ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्यो देय ओदनो ब्रह्मौदन. । तमध्वर्युः पचति । तस्य कालादीन् विशेषान् वक्ष्यति । " सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विजः उपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा अन्वन्य ऋत्विजस्तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति " इत्यादि (श. प. १३।४।१।४–५) । रेत एव तद्धत्त इति । ऋत्विजः किल अन्यं च यजमानस्यात्मानं यज्ञं ऋगादिना संस्कुर्वंति । एतेन ब्रह्मौदनेन ऋगादित्रयोगसामर्थ्यात्मकं कुर्वंति । रेतो दधतीत्याह—यदाज्यमुच्छिष्यते । यदाज्यं ब्रह्मौदने ऋत्विग्भिर्भुज्यमाने पारिशिष्यते । तेनोत्तरेद्युः पौष्या इष्टेरनन्तरं अश्वाभिधानिका रशना तेनाज्यशेषेणाभ्यज्य देवस्य स्वेच्छादत्ते । तेन च प्राजापत्योऽश्वः । तेन रशनाद्वारेण प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति । एतस्मादेवाज्योच्छेषणवचनादाज्यमिश्रः स ओदन. ऋत्विग्भ्यो देय इति गम्यते । अपूतश्चामेध्यश्चाश्वो भवति । प्राग्दर्भरशनासंस्कारादिति शेषः ॥ १ ॥

१–अश्वस्याऽभ्यक्तेन रशनम् । आदत्तं [illegible] । ([illegible] पञ्चम्यन्तो । पौष्टिरनन्तरं रशनाऽऽदानम् । [illegible] भाष्येणाऽऽत्म्य ।) का. श्रौ. सू. २०।१।८ ।

(श्रो) दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनम्पूतमेवैनम्मेध्यमालभते ॥ २ ॥

(तेऽश्व) अश्वस्य वाऽ आलब्धस्य रेतऽउदक्रामत् । (त) त्सुवर्णꣳ हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णꣳ हिरण्यं ददात्यश्वमेव रेतसा समर्द्धयति ॥ ३ ॥ (शतम् ६४००) ॥

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमाऽपाक्रामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तम्महर्त्विग्भिरन्वैच्छत्तम्महर्त्विग्भिरन्वविन्दद्यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनम्प्राश्नन्ति महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्धे ब्रह्मौदने सुवर्णꣳ हिरण्यन्ददाति रेतो वाऽओदनो रेतो वा हिरण्यꣳ रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानम्भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते चतुष्पयीरपो वसतीवरीर्मध्यमायाह्ने गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति दिक्षु वाऽ अन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्माऽअन्नमवरुन्द्धे ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–१ ॥ (१. १.) ॥

दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । पूतमेवेन मेध्यमालभते ॥ २ ॥

अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उदक्रामत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । अश्वमेव रेतसा समर्द्धयति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमाऽपाक्रमत् । स महर्त्विजः प्राविशत् । तं महर्त्विग्भिरन्वैच्छत् । तं महर्त्विग्भिरन्वविंदत् । यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नंति । महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्धे । ब्रह्मौदने सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति । शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन् धत्ते ।

तस्य मध्यतार्थ[1] दर्भमयी रशना भवतीति संबंध ॥ २ ॥

य सुवर्णं हिरण्य ब्रह्मौदनेन तथा मानमेकैकस्मै महर्त्विजे ददातीति वचनांतरेभ्य ॥ ३ ॥

महिमा महत्त्वस्य कारण वाकु ऋगादिलक्षणा । तथा चोक्तम् "कदाऽस्य तेन प्राणा" इति । ब्रह्मौदने अग्रिनि सुवर्णं हिरण्य ददाति । " न रूपशतमान‍ं भवत्येकैकस्मै चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि " इति वचनात् । शतायुर्वर्षशतायु । शतेन्द्रिय अवस्थाभेदात् प्रतिवर्षमिन्द्रीयते इत्यभिप्राय । चतुष्पयीश्चतुरवयवा. ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे
प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१३ । १ । १) ॥

१–वसतीवरीर्गृहीत्वा प्रतिदिशः तमाचिन्वं परिहरति । का श्रौ. सू. २० । १११२ ।

व्यृद्धमु वाऽ एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियतऽइमामगृभ्णन्नरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः । (द्वौ) द्वादशारत्नी रशना कार्य्या३ त्रयोदशारत्नी३ इत्यृषभो वाऽ एषऽऋतूनां यत्सम्वत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभऽएष यज्ञानां यदश्वमेधो यथा वाऽ ऋषभस्य विष्टपमेवमेतस्य , विष्टपन्त्रयोदशमरत्निꣳ रशनायामुपादध्यात्तद्यथऽ ऋषभस्य विष्टपꣳ सꣳस्क्रियते तादृक्तत् ॥ २ ॥

(द) अभिधाऽ असीति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति भुवनमसीति भुवनन्तज्जयति यन्ताऽसि धर्त्तेति यन्तारमेवैनं धर्त्तारङ्करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वैश्वानरङ्गमयति सप्रथसं गच्छेति प्रजयैवैनम्पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृतऽइति वषट्कारऽएवास्यैष स्वगा त्वा देवेभ्यऽ इति देवेभ्यऽ एवैनꣳ स्वगा करोति प्रजापतयऽ इति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

चतुष्पीरपो वसतीवरीर्मध्यमायाह्ने गृह्णाति । ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति । दिक्षु वा अन्नम् । अन्नमापः । अन्नेनैवास्मा अन्नमवरुन्धे ॥ ४ ॥

व्यृद्धमु वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य"–(वा० सं० २२ । २) इत्यश्वाभिधानीमादत्ते । यजुष्कृत्यै, यज्ञस्य समृद्ध्यै । द्वादशारत्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः–द्वादशारत्नी रशना कार्या३त्रयोदशारत्नी३रिति । ऋषभो वा एष ऋतूनां यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानां यदश्वमेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम्, त्रयोदशमरत्निं रशनायामुपादध्यात् । तद्यथा ऋषभस्य विष्टपं संस्क्रियते । तादृक् तत् ॥ २ ॥

"अभिधा असि"–इति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति । "भुवनमसि"–इति । भुवनं तज्जयति । "यन्ताऽसि धर्त्ता"–इति । यन्तारमेवैनं धर्तारं करोति । "स त्वमग्निं

व्यृद्धमु वा इति अत्र ब्राह्मणे रशनादानादिमन्त्रव्याख्यानम् । रशनोपरिमाणम् । वचनानुज्ञापनम् । अनुज्ञानं प्रोक्षणम् । पुन उपस्थापनम् । एतदुच्यते ॥ १ ८ ॥

(ती) ईश्वरो वाऽ एषः । (ऽ) आर्त्तिमार्त्तोर्य्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मणऽएवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति नार्त्तिमार्च्छति तम्बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति प्रजापतिर्व्वै देवानाम्वीर्य्यवत्तमो व्वीर्य्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनाम्वीर्य्यवत्तमः ॥५॥

(ऽ) इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति । (ती) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽ ओजऽ एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥६॥

(मो) व्वायवे त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति । व्वायुर्व्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

वैश्वानरम् "–इति । अग्निमेवैनं वैश्वानरं गमयति । " सप्रथसं गच्छ "–इति । प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । " स्वाहाकृतः "–(वा. सं. २२ । ३) इति । वषट्कार एवास्यैषः । " स्वगा त्वा देवेभ्यः "–इति । देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । " प्रजापतये "–(वा. सं. २२ । ४) इति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोः । यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति । " ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् "–इति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मण एवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति । नार्तिमार्च्छति । " तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि "–(वा. सं. २२ । ४) इति ब्रह्मा प्रसौति । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । अथ प्रोक्षति । असावेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । " प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमः । वीर्यमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥ ५ ॥

" इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमौ । ओज एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥

" वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । वायुर्वै देवानामाशिष्ठः । जवमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

१–देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह । का. श्रौ. सू. २० । १६ । २–तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम् । का. श्रौ. सू. २० । १७ । ३–प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २० । १६ ।

(प्रो) विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति ॥ ८॥

तदाहुः । (ख्युं) यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवताऽ अश्वमेधेऽन्वायत्ता यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति सर्वाऽएवास्मिन्देवताऽ अन्वायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवताऽ अन्वायत्ताः पाप्मा वाऽ एतम्भ्रातृव्यऽ ईप्सति योऽश्वमेधेन यजते वज्रोऽश्वः परो मर्त्तः परः श्वेति श्वानं चतुरक्षꣳ हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति वज्रेणैवैनमवक्रामति नैनम्पाप्मा भ्रातृव्यऽआप्नोति ॥ ९॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।२ ॥ (१-२)॥

" विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि "–इति। विश्वे वै देवा देवाना यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूना यशस्वितमः । " सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्ट प्रोक्षामि "–(वा. सं. २२ । ९) इति ॥ ८ ॥

तदाहुः–यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्य. प्रोक्षतीति । सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायत्ताः। यदाह । " सर्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टप्रोक्षामि " इति । सर्वा एवास्मिन् देवता अन्वायातयति । तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता अन्वायत्ताः। पाप्मा वा एतं भ्रातृव्य ईप्सति योऽश्वमेधेन यजते । वज्रोऽश्वः। " परो मर्तः परः श्वा "–(वा. सं. २२।५) इति श्वानं चतुरक्षं हत्वा, अधस्पदमश्वस्योपप्लावयति । वज्रेणैवैनमवक्रामति । नैनं पाप्मा भ्रातृव्य आप्नोति ॥ ९ ॥

यस्याक्षिसमीपे द्वे पौण्ड्रे अक्षिसदृशे गोलके स चतुरक्ष श्वा । अधस्पदम् इत्येति पादानामधस्तात् अवसादन। न च पादानामयस्तात्ढक्येत आ?यितुम्। स्यधस्पदमिव्यनेनात्र पादानामल लक्ष्यते ॥ ९॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अश्वमेधकाण्डे
प्रथमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । २ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यन्नि-ष्क्रमनालब्धमुत्सृजन्ति यत्स्तोकीया जुहोति सर्वहुतमेवैनञ्जुहोत्य-स्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति सहस्रञ्जुहोति सहस्र-सम्मितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्त्रु) यन्मिता जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहोत्य-परिमितस्यैवावरुद्धयाऽउवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वाऽअहमश्व-मेधꣳ सꣳस्थापयामि तेन सꣳस्थितेनैवातऽऊर्ध्वञ्चरामीति ॥ २ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नयऽएवैनञ्जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमा-

---

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति । यन्निष्क्रमनालब्धमुत्सृजन्ति । यत् स्तोकीया जुहोति । सर्वहुतमेवैनं जुहोति, अस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कंदति । सहस्रं जुहोति । सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः—यन्मिता जुहुयात् । परिमितमवरुन्धीत । इत्यमिता जुहोति । अपरिमितस्यैवावरुद्धयै । उवाच ह प्रजापतिः । स्तोकीयासु वा अहमश्वमेधं संस्थापयामि । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं चरामीति ॥ २ ॥

" अग्नये स्वाहा "—इति । अग्नय एवैनं जुहोति । " सोमाय स्वाहा "—इति । सोमा-

---

हविष अहुतस्य स्कन्देदप्यथ चेत्तत्र चावश्य प्रतिक्रियते । एवमेतत् । अश्वस्य पशो स्कन्दति । निष्क्र प्रक्षालितम् । अनालभ्य पोषणाय । उत्सृजन्ति । त्वचम् । तत्र क प्रतीकार इत्यपेक्षिते आह—यत् स्तोकीया. । स्तोकमाना प्रस्रवणबिन्दुना निष्क्रयणतया सम्बन्धिनीराहुतीर्जुहोति । सर्वहुतमेव एनमश्वं जुहोति अस्कन्दाय हविष अविप्रणाशाय । (किमेनास्त्वाहुतिषु जुह्वता म नो विन्दते । न वै श्रोतृन स्वपितु हविष स्कन्देनेति¹) । अस्कन्नं हि तदस्य हुतस्य स्कन्दति । एताभिश्च निष्क्रयणीभिराहुतिभिस्तद्धुतमेव भवतीत्यभिप्राय । सहस्रं जुहोति । अग्नये स्वाहेत्येनाः दशाहुती शतकृत्व आवृत्ता जुहोति । तथा जुहोति यथा आवृत्या सहस्र भवतीत्यर्थ । सहस्रमितो वै स्वर्गो लोक इति । गायत्रीरात्रे गोमहस्र प्रकृत्याह—' यावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौर्गतिप्रतिष्ठा भवति । तावत् अस्माल्लोकात् असौ लोक इत्येव सहस्रसमित स्वर्गलोक " इति ॥ १ ॥

अमिता जुहोतीति कल्पान्तरम् । स्तोकीयासु वा अहमिति । सर्वेभ्य अश्व आलभ्यत इति तेषां निष्क्रयणीभिराहुतिभि संस्थापित एवाश्वमेधो भवतीत्यभिप्राय । अथ सर्वाभ्यो वै देवताभ्य अश्व आलभ्यते । एतावतश्च मेव देवा यावतोऽन्यादय तेभ्यो हुत संस्थापित एव भवतीति ॥ २ ॥

अग्नय एवैनमिति । नाग्नये एनमेवाश्व जुहोति न केवलमान्यमिति । एव सोमायैवैनमश्व जुहोतीत्या-

---

१—अभिषिमोपमान यामय स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । का॰ श्रौ॰ सू॰ २०।१२।

२—सहस्र वाऽऽवर्तम् । आऽपक्षस्रवणनिष्क्रमणाद्वा । (इति नु शाखान्तरादिति दक्षयाज्ञिक ।) का॰ श्रौ॰ सू॰ २०।४।१।४७।

मेवैनं जुहोत्यपाम्मोदाय स्वाहेत्यद्भ्य एवैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्र एवैनञ्जुहोति वायवे स्वाहेति वायव एवैनञ्जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णव एवैनञ्जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनञ्जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतय एवैनञ्जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रायैवैनञ्जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणायैवैनञ्जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥

(त्याऽई) ईश्वरो वा एषः । (प) पराङ्प्रदग्धोः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरावर्त्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताँ ह वा अस्य यज्ञस्य संस्थितिमुपाचास्कन्दायास्कन्नँ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यच्छो- णितमनाऽलम्भमुत्सृजन्ति पद्रूपाणि जुहोति सर्वहुतमेवैनञ्जुहोत्यस्क-

---

मेवैनं जुहोति । " अपां मोदाय स्वाहा "–इति । अद्भ्य एवैनं जुहोति । "सवित्रे स्वाहा"– इति । सवित्र एवैनं जुहोति । " वायवे स्वाहा "–इति । वायव एवैनं जुहोति । " विष्णवे स्वाहा "–इति । विष्णव एवैनं जुहोति । " इंद्राय स्वाहा "–इति । इंद्रायैवैनं जुहोति । " बृहस्पतये स्वाहा "–इति । बृहस्पतय एवैनं जुहोति । " मित्राय स्वाहा "–इति । मित्रायैवैनं जुहोति । " वरुणाय स्वाहा "–(वा. सं. २२ । ६) इति । वरुणायैवैनं जुहोति । एतावन्तो वै सर्वे देवाः । तेभ्य एवैनं जुहोति । पराचीर्जुहोति । पराङिव वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ्प्रदग्धोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । पुनरावर्तते । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । एतां ह वाव स यज्ञस्य संस्थितिमुपाचास्कंदाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति । यं शोणितमनाऽलम्भमुत्सृजन्ति । पद्रूपाणि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं जुहोत्यस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति । "हिंकार-

न्दायास्कान्नपृँ हि तद्यदुनुत्य स्कन्दति हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहेत्येतानि वा अश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुन्द्धे ॥ ५ ॥

तदाहु । (र) अनाहुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्याऽइत्यथो खल्वाहुरत्र वाऽअश्वमेधः सन्तिष्ठते यद्रूपाणि जुहोति होतव्याऽएवेति बहिर्द्धा वाऽएतमायतनात्करोति भ्रातृव्यमस्मै जनयति यस्यानायतनेऽन्यत्राहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

सान्निध्याऽएवेष्टः । पुरस्तादनुद्धृत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यायतनऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै भ्रातृव्यञ्जनयति यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहुः । (स्थं) यद्यज्ञमुखेयज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्त्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभिर्व्यृध्यते न पापीयान्भवत्यष्टाचत्वा-
ति जागताः पशवो जगत्यै-
तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः ॥८॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।३ ॥ (१-३) ॥

राय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा "–(वा सं २२ । ७) इति । एतानि वा अश्वस्य रूपाणि । तान्येवावरुन्द्धे ॥ ५ ॥

तदाहु –अनाहुतिर्वै रूपाणि । नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । अत्र वा अश्वमेधः सतिष्ठते । यद्रूपाणि जुहोति । होतव्या एवेति । बहिर्द्धा वा एनमायतनात्करोति । भ्रातृव्यमस्मै जनयति । यस्यानायतनेऽन्यत्राहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

सान्निध्या एवेष्टे पुरस्तादनुद्धृत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोति । आयतन एवाहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति । यज्ञस्य सन्तत्या अव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहु –यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्व्यृध्येत । पापीयान् स्यात् । सकृदेव होतव्याः । न पशुभिर्व्यृध्यते । न पापीयान् भवति । अष्टाचत्वारिंशतं जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स दिशोऽनुप्रा- विशत्तन्देवाः प्रैषमैच्छंस्तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छंस्तमि- ष्टिभिरन्वविन्दन्यदिष्टिभिर्यजतेऽश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥१॥

सावित्र्यो भवन्ति (न्ती) इयं वै सविता यो वाऽअस्यान्निलयते योऽन्यत्रै- त्यस्याम्वाव तमनुविन्दन्ति न वाऽइमां कश्चन तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्येतु- मर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥ २ ॥

जगती । जागताः पशवः । जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे । एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः ॥ ८ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत् । स दिशोऽनुप्राविशत् । तं देवाः प्रैषमैच्छन् । तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत । तमिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्वविन्दन् । यदिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥

सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता । यो वा अस्या निलयते । योऽन्यत्रैति । अस्यां वाव तमनुविन्दन्ति । न वा इमां कश्चन तिर्यङ् नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति । यत्सावित्र्यो भवन्ति । अश्वस्यै- वानुवित्त्यै ॥ २ ॥

तदाहुः । प्र वा ऽ एतदश्वो मीयते यत्पराङेति न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति यत्सायं धृतीर्जुहोति क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनं दाधार तस्मात्सायम्मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजत ऽइच्छत्येवैनन्तत्तस्माद्दिवा नष्टैष ऽ एति यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्यजते योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।४ ॥ (१-४)

अप वा ऽ एतस्मात् । (चक्री) श्री राष्ट्रङ्क्रामति योऽश्वमेधेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति वीणाऽस्मै वाद्यते ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ सम्वत्सरं गायतः श्रियै वा ऽ एतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १ ॥

तदाहुः-प्र वा एतदश्वो मीयते । यत्पराङेति । न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति । यत्सायं धृतीर्जुहोति । क्षेमो वै धृतिः । क्षेमो रात्रिः । क्षेमेणैवैनं दाधार । तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति । अथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । इच्छत्येवैनं तत् । तस्माद्दिवा नष्टैष एति । यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति । प्रातरिष्टिभिर्यजते । योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते । तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । क्लृप्तः प्रजाना योगक्षेमो भवति ॥ २ ॥

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति । वीणाऽस्मै

तदाहु । इतयो विशेषेन । प्रमीयत हिंस्यते । "मीञ हिंसायाम्" (धा.पा. क्या आ. ४) हिंसते न हि तमश्व हिंसेभ्योऽपि प्रत्यावर्तयन्तीति यत्साय धृती । यत्ववधारणार्थं । "इह रन्तिरिह रमताम्" इत्येता आहुतीर्जुहोतीति तत्क्षणेनैव रात्रिलक्षणेन एनमश्व दाधार धारितवानध्वर्युः । तस्मात् साय मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या क्षेमसबद्धा भवन्ति । कथ पुन क्षेमेण एन धारयतीत्यत आह– क्षेमो वै धृतिर्धारणम । गृहेषु यदिह धृतिरस्तु इत्येव प्रार्थ्यते । क्षेमो रात्रि । तत्र हि गृहे स्थितानां सर्वेषां भय न भवति । ततश्च तस्या धृतीराहुतीर्जुहोति । उक्त प्रकषोऽर्थ । इच्छत्येवेति । अन्विच्छति । गवेषत इत्यर्थ । तस्मात्तदनुकारेण दिवा नष्टैष एति गच्छति । नष्टमन्विच्छति गवेषयति इति नष्टैष । योगक्षेम योगसहित क्षेमम् । इष्टिभि सावित्रीभि योगम् । धृतिभि क्षेमम् । यजमान प्रजास्य कल्पयते ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अप वा एतस्मात् । एतेभ्यो योऽश्वमेधेन यजत । तस्मात् श्रीश्च समृद्धि राष्ट्रं च जनपद अपक्रामति ।

(स्तु) तदाहुः । (स्तु) यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्त्रं क्रामे-द्ब्रह्मणो वाऽ एतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्त्रꣳ रमतऽइति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यौ । (न्यात्) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्त्रस्य वाऽ एतद्रूपं यद्राजन्यो न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमतऽ इति ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यो ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्त्रꣳ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्त्री) यदुभौ दिवा गायेतामपभ्रꣳशुकाऽस्माच्छ्रीः स्याद्ब्रह्मणो वाऽ एतद्रूपं यदहर्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणं जिनाति पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ नक्तम् । (सु) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसमुत्क्रामेत्क्षत्त्रस्य वाऽएत-द्रूपं यद्रात्रिर्न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति

बाऽन्ते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ सवत्सरं गायतः । श्रियै वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमे-वास्मिंस्तद्दधतः ॥ १ ॥

तदाहुः—यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् । अपास्मात्क्षत्त्रं क्रामेत् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यद् ब्राह्मणः । न वै ब्रह्मणि क्षत्त्रं रमत इति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद् ब्रह्मवर्चसं क्रामेत् । क्षत्त्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्राजन्यः । न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसं रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायति । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्त्रं राजन्यः । तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः—यदुभौ दिवा गायेताम् । अपभ्रंशुकाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यदहः । यदा वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत् । क्षत्त्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्रात्रिः । न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसं

नुक्तॐ राजन्यस्तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति-॥ ५ ॥

(त्य) अयजतेत्यददादिति । ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तम्वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्तेनैवैनॐ समर्द्धयतीत्ययुध्यतेत्यमुॐ सङ्ग्राममजयदिति राजन्यो युद्धं वै राजन्यस्य वीर्य्यम्वीर्य्येणैवैनॐ समर्द्धयति तिस्रोऽन्यो गाथा गायति तिस्रोऽन्य षट्सम्पद्यन्ते षड्वृतवः सम्वत्सरऽऋतुष्वेव सम्वत्सरे प्रतितिष्ठति ताभ्याॐ शतं ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽ आयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्धत्त ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।५ ॥ (१-५)

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । (त्री) इयम्वै मातासौ पितााभ्यामेवैनम्परिददात्यश्वोऽसि हयोऽसीति शास्त्येवैनन्तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायं-

रमत इति । दिवा ब्राह्मणो गायति । नक्तं राजन्यः । एवमेवास्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता । भवति इति-॥ ५ ॥

अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो गायति । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य । इष्टापूर्तेनैवैनं समर्द्धयति । इत्ययुध्यतेत्यमुं संग्राममजयदिति राजन्यः। युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यम्। वीर्येणैवैनं समर्द्धयति। तिस्रोऽन्यो गाथा गायति । तिस्रोऽन्यः । षट् संपद्यन्ते । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । ताभ्यां शतं ददाति । शतायुर्वै पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

" विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा "-इति । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । " अश्वोऽसि हयोऽसि "-इति । शास्त्येवैनं तत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ।

इति । एव प्रभूत सार अचिनमद्भिष्ट सात्त्विक पात्रेषु अददात् दत्तवानिति ब्राह्मणो गायति । एव बहुभिः शूरैः सह निर्गत्य, नयोनरमविकल्प अयुध्यत इति । एव चतुरङ्गेण बलेन वक्रादिना व्यूहेन अनीकोरकश्यादिमवध्नन् । अमु चतुर्दन्तकूटयुद्धादिक सङ्ग्रामम् । अथवा कुरुग्राम बालमग्राम प्राच्यसग्राम उदीच्यमरीच्यादिक अजयज्जितवान् । अथ रात्रौ इति राजन्यो गायति । नान्यं प्रेषेण शतं ददाति । पाठ्यमानयोस्तयोः प्राधान्यात् । ऋत्विजा तु अनुदक्षिणोक्तभागा दीयते । इति न प्रत्येकं सकला दीयते ॥ ४-६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ५ ॥

विभूर्मात्रेति । तृतीयाया सावित्र्यामिष्टौ " अग्निनायमुपोयाया तर्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्णे

१ 'इयपचन्' इत्यादि [illegible] ।

२-वीणागाथिभ्यां पृथक् शतं ददाति । का० श्रौ० सू० २०।६८ ॥

न्त्युऽस्त्योऽसि मुयोऽसीत्युत्येवैनन्नयति तुस्मादुश्वः पशूनुत्येति तुस्मादुश्वः पशूनाॐ श्रैष्ठ्यङ्गच्छत्युर्वाऽसि सुप्तिरसि व्वाज्यसीति यथा यजुरेवैत-द्वृषाऽसि नृमणाऽअसीति मिथुनत्वाय युयुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसीत्ये-तद्वाऽअश्वस्य प्रियन्नामधेयं प्रियेणैवैनन्नाम्नाऽभिवदति तुस्मादुप्यामित्रौ सङ्गत्य नाम्ना चेदभिवुदतोऽन्योऽन्यॐ सुमेव जानाते ॥ १ ॥

(तेऽआ) आदित्यानाम्पत्वाऽन्विहीति । (त्या) आदित्यानेवैन-ङ्गमयति देवाऽ आशापालाऽ एतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधाय प्रोक्षितॐ रक्षतेति शतं वै तुल्प्या राजपुत्राऽआशापालास्तेभ्यऽ एवैनम्परिददातीह

"अत्योऽसि मयोऽसि"-इति । अत्येवैनं नयति । तस्मादश्वः पशूनत्येति । तस्मादश्वः पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छति । "अर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि "-इति । यथा यजुरेवैतत् । "वृषासि नृमणा असि "-इति, मिथुनत्वाय । "ययुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसि "-इति । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नाम्नाऽभिवदति । तस्मादप्यामित्रौ संगत्य नाम्ना चेदभिवदतः । अन्योऽन्यं समेव जानाते ॥ १ ॥

"आदित्यानां पत्वाऽन्विहि "-इति । आदित्यानेवैनं गमयति । "देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत "-इति । शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशा-

आशानो विभूर्मात्रा प्रभूः पितेति" वक्ष्यति (मा. ७. १३।१।२।१६) । अत्र तु मन्त्रो व्याख्यायते । 'इयं वै माता' । एन्य आश्चर्यवादृष्टिलक्षणेन प्रतिप्रहाव । ' ...तौ पितेति ' ... । तदुक्तं तैल परिश्याम्यासौ पितेत्युच्यते । आश्यामेवैनं परिददातीति । विभूर्मात्रा प्रभुः पिता सन् । आदित्यान् ... मनुगच्छेति कृत्वा द्यावापृथिवीभ्यामेवैनमश्वं परित्रातु निवेदयति-शास्त्रेणैवैनं तद्विति । महाहनम्व ... विनिरामि शिक्षयन्न तदनुकारेण पिता. स्वयमनुशाला. प्रजा जायते । ... तमश्व नयतीति ब्रुवन् । अतिशब्दादत्यशब्दमन्यशब्दो दर्शयति । अतिक्रमशाल्यान् यत्र भवतीत्यत्य । अथवा 'अत सातत्यगमने" इत्यस्मात्कर्तरि यत्प्रत्ययः । वर्धति निवर्तते इति हृष्या अन्यथा वर्धमानेऽत्र दर्शितं । अन्यानश्वानत्येति अतः अयमेवाश्व इत्युच्यते । अतिशयेन अत्यनीति । यथा यजुरेवैतत् ब्राह्मणमिव ब्रुवन् अश्वेन प्रतिरमितः । अर्वानिपिर्वा । सर्पतीति सप्तिः । साधु वाजनेति वाजी । वृषानुकृति दर्शयति-मिथुनत्वायेति. । वृषत्वम् मिथुनेन विना न भवतीति । नृमणा अपि नृभिर्विषयभूतैर्विना न भवतीति । सोऽपि मिथुनस्य विना साक्षी-त्वनिराय. । एतद्वा अश्वस्य । प्रिय नामधेयमिति । विशनस्यर्थ यातीति ययुः । अन्यार्थ व प्रशस्तार्थं चेति प्रिय । शिशुः शमनीयो भवतीत्यनदति प्रशस्तानिमित्तत्वात् प्रियत्व । आमित्रौ अमित्राः शत्रौ ॥ १ ॥

तल्प्याः । तल्पमाश्रितास्तल्प्या । शत शय्या गता. तत्रैव स्म रात्रौ ये सायुं रक्षति राजपुत्र. । तेभ्य

रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति सम्वत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वाऽ अश्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनन्न जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रम्वाऽ अश्वमेधः । (घो) राष्ट्रऽ एते व्यायच्छन्ति येऽश्वꣳ रक्षन्ति तेषां यऽ उदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रम्भवन्त्यथ ये नोदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत परा वाऽएष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्राऽ अश्वम्विन्देरन्यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान्त्स्याच्छतङ्कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय न पापीयान्भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३-१-६ ॥ (१. ६.) ॥

पालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । " इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा "- (वा. सं. २२ । १९ ।) इति । संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्र एते व्यायच्छन्ति । येऽश्वं रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवन्ति । अथ ये नोदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते । तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत । परा वा एष सिच्यते । योऽबलोऽश्वमेधेन यजते । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् । यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत ।

एवैनं परिददातीति । ब्रुवन् देवत्वं द नेष्टे गौणं दर्शयति । अर्थेन देवा उच्यन्त तु देवा आशापाला लक्ष्यन्ते । " इह रन्तिरिह रमताम् " इति क्रमप्राप्तमन्त्रानुक्रमणार्थं पुनर्वचनम् । षोडश नवतीरिति । ता एता. संवत्सरे सम्पद्यन्ते । एताभिरिति । इह रतिरेव प्रार्थना । ' बध्नाति ' बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनं स्थानं तस्मात्प्रमुक्तः स्वयमेवागच्छति । (सर्वं च सम्पन्नम् ?) ॥ २ ॥

राष्ट्रं जनपदम् । अश्वमेधब्राह्मणम् । कथं ? यस्मात् राष्ट्रं एते विविधं आयच्छन्ते व्याप्रियन्ते । तथा ये राजपुत्रादयो राजन्यादय उदृचं समाप्तिं गच्छन्ति । अश्वमात्रादृ इति । ते राष्ट्रेणैवाश्वमेधेन हेतुना राष्ट्रं राष्ट्रान् स्व रक्षन्ति राजपुत्रादयो भवन्ति । तथैव सेवया देशा आत्ताश्च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मात् राष्ट्री राष्ट्रपतिः । अश्वमेधेन यजेतेति विधिः । परा इति । परासिच्यते क्षीयतेऽशक्तः । अबलो सबलः सामर्थ्यः । अश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ६ ॥

प्रजापतिरकामयत । (ता) अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपो-ऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवताऽअपाक्रामन्त्सा दीक्षाऽभवत्सऽएतानि वैश्वदेवान्यपश्यत्तान्यजुहोत्तैर्वै स दीक्षामवा-रुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धेऽन्वहञ्जुहोत्य-न्वहमेव दीक्षामवरुन्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवताऽअपाक्रामंस्ताभि-रेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

(न्येऽप) अप वाऽ एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति सप्ताहम्प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे त्रेधा विभज्य देवता जुहोति त्र्यावृतो वै देवा-स्त्र्यावृतऽ इमे लोकाऽ ऋध्यामेव वीर्यंऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

पापीयान् स्यात् । उत कश्चिनो रक्षन्ति । यज्ञस्य सन्तत्या अव्यवच्छेदाय । न पापीयान् भवति । अयात्यमानीय मोक्षेषु । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवता अपाक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध । यद् वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे । अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । सप्त जुहोति । सप्त वै ता देवता अपाक्रामन् । ताभि-रेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्मै प्राणान् दीक्षामवरुन्धे । त्रेधा विभज्य देवता जुहोति । त्र्यावृतो वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । ऋध्यामेव वीर्यं एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

(त्ये) एकविꣳशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽ असावादित्यऽ एकविꣳशस्तदैवं क्षत्रꣳ सा श्रीस्तदाधिपत्यन्तद्ब्रध्नस्य विष्टपन्तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिꣳशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिꣳशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै चत्वार्य्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोति प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।७ ॥ (१-७ ॥)

एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः । पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । तदेवं क्षत्रं । सा श्रीः । तदाधिपत्यम । तत् ब्रध्नस्य विष्टपम । तत् स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिंशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराडु कृत्स्नमन्नम् । कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रीणि वैश्वदेवानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

दीक्षामस्मै प्राणाभिरा दीक्षामवरुन्धे । त्रेधा त्रीणि रूपाणि विभज्य देवता जुहोति । "काय स्वाहा कस्मै स्वाहा" इत्येवमादिना । त्र्यावृतो वसुरुद्रादित्या मरुतस्त्रयस्त्रिगुणा देवाः । अग्निः सोम इन्द्र इत्येवमाद्यात्मिका त्र्यावृतो वा । एव लोका अपि त्रिगुणाः । समस्ता प्रत्येकं चादिमध्यान्तविभागेन त्र्यावृताः । ततश्च त्रिगुणाभिर्देवताभिरिष्टाभिः त्रिगुणश्च दीक्षितः समृद्धेषु एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

तानि च सप्त । सप्त त्रिकाणि । एकविंशानि सम्पद्यन्ते । अथ तैः सिमांदैवमपि दर्शयन्नाह—द्वादश मासा इत्यादि । उत्तरत्र तच्छब्दश्च अतो यच्छब्द अध्याहार्यः । यदेव द्वादश मासा इत्यादि तदेव देवेषु भव क्षत्रं । मासादींस्तान् देवानभिप्रेत्याह—सा श्रीरिति । तत्सौभाग्यतामाश्रित्याह—तदेव ब्रध्नस्यादित्यस्य सन्निधि प्रकाश्यम् । तत् आधिपत्यं अधिपतिभावम् । तत् स्वाराज्यमैश्वर्यम् अश्नुते ॥ ३ ॥

तैरेकविंशत्या वैश्वदेवैस्त्रिंशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । सप्तभिर्दिवसैः क्रमेण एकविंशानि सम्पद्यते इति सप्तदिवसाधिकारात् । चत्वारि औद्ग्रभणानि जुहोतीति च एकस्मिन्नहनि चतुर्होमवचनाच्च । चत्वारि औद्ग्रभणानि प्रत्यहं जुहोति । प्रागन्त्येन सप्तमे तु षडाग्निकानि जुहोति । कुत एवम् । त्रिंशत्सपदवचनात्तेषां च साग्निचित्ये अवश्य होम्यत्वात् । अन्यस्य तु अनग्नेरस्यैतेनापि न प्राप्ते । शीर्षण्याः शिरसि भवाः । यतिः सप्तिते शिरस्थानादेश । प्राणा दीक्षेति । या मम प्राणदेवता अप्राक्रामत् । सा दीक्षाऽभवदित्येव प्राणदीक्षया प्राणैरेव सप्तभिः शीर्षण्यैः प्राणान् दीक्षामपरान् अधिदैवतान् अवरुन्धे । पूर्णाहुतिं "विश्वो देवस्य" इत्येता-

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रर्चमुल्लानात्स साम तम्वैश्वदेवा-
न्युदयच्छन्यद्वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥
काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्यम्मुख्य-
ङ्करोति प्रजापतिमुखाभिरेवैनन्देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥
स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतय स्वाहा चित्तम्विज्ञा-
तायेति यदेव पूर्वासाम्ब्राह्मणन्तदत्र ॥ ३ ॥
(त्रा) अदित्यै स्वाहा । (हाऽदि) अदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृ-
डीकायै स्वाहेतीयम्वाऽअदितिरनयैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥
सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति
वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रर्चम ःीनात्स साम । त वैश्वदेवान्युदयच्छन् । यद्वैश्व-
देवानि जुहोति । अश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥

" काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा "-इति प्राजापत्य मुख्य करोति ।
प्रजापतिमुखाभिरेवैन देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥

" स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाताय "-इति ।
यदेव पूर्वासा ब्राह्मणम् । तदत्र ॥ ३ ॥

" अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा "-इति । इयं वा
अदितिः । अनयैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥

" सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा "-इति ।
वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥

मुख्या जुहोति । किम्थं ? प्रयुत पूर्वमाश्वप्रमणानाम् । ... ये मह्यै । कथ नाम । प्रतिम्न स्यान् ।
प्रतिम्नत्वानि च मयुत्रि समानयोगीनि कथ स्युरिति । प्रतिम्नत्वानि हि वर्तुलानि [illegible] मत्यकारीणि
भवन्तीत्यर्थ ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमेऽध्याये
सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ७ ॥

प्रजापतिरश्वमेधं यजुरात्मकं विसृष्टवान् सृष्टवान् । स एव सृष्टः सन् यजुषामृर्वाणां बहुत्वादलब्धत्वा-
दस्तन्न इति कृत्वा ऋच कृत्वा [illegible] 'साम' साम्यत्वं च 'प्रास्नीनात्' । "ष्णी वरणे"
(धा पा का. ९. ३०) प्रावरणेन् आवरणस्य सङ्कोचितवान् । त यजुरात्मकमश्वमेधमतिगुप्तमाकामति
वैश्वदेवानि होमकर्माणि दृष्टवन्तः प्रार्थनीयानि भूत्वा तत् ऊर्ध्वं अयच्छन् । उद्यतवन्ति उच्छ्रितवन्ति ॥ १ ॥

प्राजापत्यं वैश्वदेव त्रितयेषु मुख्य मुख्यमिव प्रथमं करोति । यदेव पूर्वासा व्याहृतीनां वा प्राजापत्यानां

पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेति त्वष्टा वै पशूनाम्मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोतीयम्वै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥८॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।८ ॥ (१–८) ॥

आ ब्रह्मन् । (न्ब्रा) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽ एव ब्रह्मवर्चसन्दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

" पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहा "–इति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

"त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा"–इति । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

" विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा "–(वा. सं. २२ । २०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति । " विश्वो देवस्य नेतुः "–(वा. सं. २२ । २१) इति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

" आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् "–इति । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

ब्राह्मण–" प्रजापतिमुखाभिरेवैन देवताभिरुद्यच्छति " इति । तदन ब्राह्मणमिति नुवल आह । " आधिमाधीताय मनश्चित्तम् " इत्येता द्वितीयाहे पूर्वोत्तरेष्टौ हूयमाना चतुर्थी द्रष्टव्या ॥ २–६ ॥

' त्वष्टा वै ' । आत्मिक वाऽध्यात्मक । पशूना मिथुनानाम् । आध्यात्मिक तावत् रूपकृत् । रूपाणि मानाविधानि करोति इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन· कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमेऽध्याये-ऽष्टम ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ८ ॥

आ ब्रह्मन् । ओं समिदाधानात् कृत्वा आब्रह्मन्निति अध्वर्युर्जपति । आशीरूपत्वात् क्रियांतरे चाविनियोगात्

१–कृत्वाग्निर्नाधासमिदाधानादकृत्वाऽब्रह्मन्निति जपति । (आ समिदाधानात्–वेलाया त्रयोदशग्रमिदाधानांतम् ।) उत्सर्गकाल एके । का. श्रौ. सू. २०।१२।५१॥ उपतिष्ठत उत्सर्गे वा श्रौ. सू १७ । ११८ (इयुत्सर्गोपस्थानकाल ।) पशुपशुभ्यर्जन निरोऽवशने । का. श्रौ. सू. २० । ४९ । इत्यपोत्सर्गकाले वा ।

(ह्र३आ) आ राष्ट्रे राजन्यः । शूरऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतामिति राजन्यऽ एव शौर्य्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्यः शूरऽ इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

दोग्ध्री धेनुरिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥३॥

वोढाऽनड्वानिति । (त्य) अनडुह्येव बलन्दधाति तस्मात्पुराऽनड्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

(ह्र३आ) आशुः सप्तिरिति । (त्य) अश्वऽ एव जवन्दधाति तस्मात्पुराऽश्वः सप्तिर्जज्ञे ॥ ५ ॥

पुरन्धिर्योषेति । योषित्येव रूपन्दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥

जिष्णू रथेष्ठाऽइति । राजन्यऽ एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥

सभेयो युवेति । (त्ये) एष वै सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणाम्प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥

" आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् "–इति । राजन्य एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

" दोग्ध्री धेनुः "–इति । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥ ३ ॥

" वोढाऽनड्वान् "–इति । अनडुह्येव बलं दधाति । तस्मात्पुराऽनड्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

" आशुः सप्तिः "–इति । अश्व एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽश्वः सप्तिर्जज्ञे ॥ ५ ॥

" पुरंधिर्योषा "–इति । योषित्येव रूपं दधाति । तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥

" जिष्णू रथेष्ठाः "–इति । राजन्य एव जैत्रं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥

" सभेयो युवा "–इति । एष वै सभेयो युवा । यः प्रथमवयसी । तस्मात् प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥

एवमाशासानोऽध्वर्युः ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसं दधाति, तस्मात् पुरा सदा ब्राह्मणाः ब्रह्मवर्चसिनो जज्ञिरे । सदा ब्रह्मवर्चसी जातं । य एव एवं तस्मात् एवमन्यानि ईदृशानि वचनानि व्याख्येयानि । शूरपतीति शूरः पराक्रमी ।

(९) आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामिति यजमानस्यैव प्रजायाम्वीर्यन्दधाति तस्मात्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ ६४ ॥

निकामेनिकामे नः पर्ज्जन्यो वर्षत्विति । निकामेनिकामे वै तत्र पर्ज्जन्यो वर्षति यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते फलवत्यो नऽओषधयः पच्यन्तामिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते योगक्षेमो नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।९॥(१–९) ॥

प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९९ ॥

" आऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् "–इति । यजमानस्यैव प्रजायां वीर्यं दधाति । तस्मात्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥

" निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु "–इति । निकामेनिकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । " फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् "–इति । फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । "योगक्षेमो नः कल्पताम्"–(वा. सं. २२ । २२) इति । योगक्षेमो वै तत्र कल्पते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

" शूरविक्रान्तो " (पा. पा. सु. प. ३९९) ' इषव्य ' इषुषु साधु । ' अतिव्याधी ' अतिक्रम्य अन्येषां लक्ष्यं विध्यतीति अतिव्याधी । दोग्ध्री साधुदुग्धा । वोढा साधु वहति । जिष्णु साधु जयति । सभेय समायां साधु । ' प्रथमवयसी ' प्रथम वयः तरुणं विद्यते स प्रथमवयसी । तस्मात् पुरा ईजानस्य अश्वमेधेन इष्टवत वीरो जायते स्म । सस्यानुपरोधादिनिशतं कामं ॥ १–१० ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे प्रथमेऽध्याये नवम ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ९ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्ष्मादौ कनकवेदिकाम् । दामायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१३–१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च दशमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । (स) सऽआत्मन्नश्वमेधमधत्त ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भागऽइति तेभ्यऽएतानन्नहोमानकल्पयद्यदन्नहोमाञ्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

(स्या) आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियन्धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवानाम्वाऽएतद्रूपं यत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥

धानाभिर्जुहोति । (स्य) अहोरात्राणाम्वाऽएतद्रूपं यद्धानाऽअहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणाम्वाऽ एतद्रूपं यल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति नामग्राहञ्जुहोति नामग्राहमेवै-

---

अथान्नहोमब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन्नश्वमेधमधत्त । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । एष वै यज्ञः यदश्वमेधः । अपि नोऽत्रास्तु भाग इति । तेभ्य एतान् अन्नहोमान् अकल्पयत् । यदन्नहोमान् जुहोति । देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यम् । तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति । आज्येन जुहोति एतद्वै देवाना प्रियं धाम, यदाज्यम् । प्रियेणैवैनान् धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवाना वा एतद्रूपम्, यत्सक्तवः । देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥

धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणा वा एतद्रूपम्, यद्धानाः । अहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणा वा एतद्रूपम्, यल्लाजाः । नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा"–(वा० सं० २३ । २३) इति नामग्राहं जुहोति । नाम ग्राह-

---

प्रजापतिरिति । अन्नहोमब्राह्मणमेतत् । देवाना सक्तवो रूपं सत्त्ववत्त्वात् । नक्षत्राणि लाजा रूपं समर्थ-त्वात् । प्राणादीना नामगृहीत्वा नामग्राहम् । एकैक उच्चरन्नुक्तौ देवो यागाद्भुवि ता ....

१–आज्यसक्तुधानालाजान्नहोम जुहोति प्रथम सर्वेति प्रतिमन्त्र सर्वप्रयमावर्त्य .... इति .... । सर्वदेवहुति । का श्रौ सू. २० । ११२-११५ ॥

नांस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳪं स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्व्वञ्जुहोत्यनुपूर्व्वमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्वै स्वर्गो लोकऽ एकधैवैनᳪं स्वर्गं लोकङ्गमयति पराचीर्ज्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

(त्याऽई) ईश्वरो वाऽएषः (०) पराङ्प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्ज्जुहोति नैकशतमत्येति यदेकशतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्द्धयेदेकशतञ्जुहोति शतायुर्व्वै पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽ आहुती जुहोति रात्रिर्व्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽ एव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः । (स्र्वं) यदुभे दिवा वा नक्तम्वा जुहुयादहोरात्रे मोहयेद्व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदितऽ आदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयो-रव्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । १० ॥ (२-१)

मेवैनांस्तत्प्रीणाति । " एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा "-(वा. सं. २२ । २४) इत्यनुपूर्वं जुहोति । अनुपूर्वमेवैनांस्तत्प्रीणाति । एकोत्तरा जुहोति । एकवृद्वै स्वर्गो लोकः । एकधैवैनं स्वर्गं लोकं गमयति । पराचीर्जुहोति । पराङ् इव वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदघोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमत्येति । यदेकशतमतीयात् । आयुषा यजमानं व्यर्द्धयेत् । एकशतं जुहोति । शतायुर्वै पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति । " व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा "-(वा. सं. २२ । २४) इत्युत्तमे आहुती जुहोति । रात्रिर्वै व्युष्टि । अहः स्वर्गः । अहोरात्रे एव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः-यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोहयेत् । व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदित आदित्ये जुहोति । स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

आहुतीर्जुहोतीति विधिः । पूर्वपूर्वमनूत्तमं इत्येतस्मिन्नर्थे अनुपूर्वमित्यव्ययीभावः । एषोऽपि विधिग्भावः । ततश्च "त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा" इत्यादि तावज्जुहुयात् । यावच्छताय स्वाहैकशताय स्वाहेति । पराची इत्ना । सर्वां रात्रिं जुहोति । द्विशताय च तु शताय स्वाहेत्यादिका इति द्वेष. कल्प ॥ १-५ ॥

ईश्वरो वा पराङ् प्रदघो । य. पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमतिक्रामतीति स्थितिकल्पः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे

द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । १) ॥

१-" त्रिभ्य स्वाहा " इत्यारभ्य-" नवनवतिभ्य स्वाहा " इत्यन्त इत्यध्याय उपमद्गतस्वाध्याय कश्चिच्च ग्रामस्य ध्याय इत्युच्यते । स च जपपारायणहवनादिकर्मस्वनुमेयः ॥

राजा वाऽ एष यज्ञानां यदश्वमेधः । (घो) यजमानो वाऽअश्वमेधो यजमानो यज्ञो यदश्वे पशून्नियुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

(तेऽश्वं) अश्वन्तूपरङ्गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूपऽ आलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सᳪं श्यति तस्माद्राज्ञः सेनामुखम्भीष्मम्भावुकम् ॥ २ ॥

(कृष्ण) कृष्णग्रीवमाग्नेयᳪं रराटे पुरस्तात् । (त्पू) पूर्वाग्निमेव तं कुरुते तस्माद्राज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वतीम्मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्स्त्रियः पुᳪं सोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥

राजा वा एष यज्ञानां यदश्वमेधः । यजमानो वा अश्वमेधः । यजमानो यज्ञः । यदश्वे पशून्नियुनक्ति । यज्ञ एव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

अश्वं तूपरं गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूप आलभते । सेनामुखमेवास्यैतेन संश्यति । तस्माद्राज्ञः सेनामुखं भीष्मं भावुकम् ॥ २ ॥

कृष्णग्रीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते । तस्माद्राज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वतीं मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते । तस्मात् स्त्रियः पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥

(ऽ) आश्विनावधोरामौ बाह्वोः । (बां) बाह्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्राजा बाहुबली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमापौष्णꣳ श्याम नाभ्याम् । (म्प्र) प्रतिष्ठामेव ताङ्कुरुतऽइयं वै पूषाऽस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोः । कवचेऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा सन्नद्धो वीर्य्यङ्करोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । (रू) ऊर्व्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्राजोरुबली भावुकः ॥ ८ ॥

(को) वायव्यꣳ श्वेतम्पुच्छे । (च्छऽउ) उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेधम्प्रजा भयेऽभिसꣳश्रयन्तीन्द्राय स्वपस्याय वेहतं यज्ञस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो वामनो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञऽ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

आश्विनावधोरामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव बलं धत्ते । तस्माद् राजा बाहुबली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमापौष्ण श्यामं नाभ्याम् । प्रतिष्ठामेव तां कुरुते । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥६॥

सौर्ययामौ श्वेतं च कृष्णं च पार्श्वयोः । कवचे एव ते कुरुते । तस्माद्राजा सन्नद्धो वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव बलं धत्ते । तस्माद्राजोरुबली भावुकः ॥ ८ ॥

वायव्यं श्वेतं पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं प्रजा भयेऽभिसंश्रयन्ति । इन्द्राय स्वपस्याय वेहतम् । यज्ञस्य सेन्द्रतायै । वैष्णवो वामनः । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

तथैव अनुगा अनुगामिनी पुंस कुरुते । तस्मात् स्त्रियः पुरुषस्यानुवर्तमाना साधु भवति । अनुवर्मैवेन कृतानुकारता । अनुकारकारिणीति आनुकूल्य लक्ष्यते ॥ ४ ॥

'बाहुबली' बाहुबलमस्यास्तीति बाहुबली ॥ ५–८ ॥

उत्सेधमुच्छ्रायं पर्वतादिकं स्थलं प्रासादं वा तत्कुरुते । वायुर्हि स्कन्धस्य उच्छ्रित इत्यभिप्राय । तस्मादुत्सेधं स्थलं प्रासादं वा पर्वतं सर्वोद भये सति प्रजा अभिसंश्रयन्ति । स हि राजसबधो राजन्यात्यर्तीति मन्यमाने । वेहत गर्भघातिनम् ॥ ९ ॥

ते वाऽ एते । पञ्चदश पर्य्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति पञ्चदशो वै वज्रो वीर्य्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

पञ्चदश पञ्चदशोऽ एवेतरेषु । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्य्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । (१) अपाहैवैतैः पाप्मानꣳ हताऽइत्यकृत्स्नञ्च त्वै प्रजापतिꣳ सꣳस्करोति न चेदꣳ सर्व्वमवरुन्द्धे ॥ १२ ॥

सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्व्वन्तदिदꣳ सर्व्वमवरुन्द्धे ॥ १३ ॥

ते वा एते पंचदश पर्यंग्याः पशवो भवन्ति । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

पंचदश पंचदश उ एवेतरेषु । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । अपाहैवैतैः पाप्मानं हता इति । अकृत्स्नं च त्वै प्रजापतिं संस्करोति । न चेदं सर्वमवरुन्धे ॥ १२ ॥

सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । षोडश षोडशेतरेषु । षोडशकलं वा इदं सर्वम् । तदिदं सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

ते वा एते पर्यंग्या । राज्ञः पर्यंगानि सेनाङ्गानीति यूपेषु सर्वेषु पञ्चदशानु एव नियुज्यन्त इत्यर्थः । अथो दक्षिणे नियुज्यते इत्यर्थः । (कृष्णग्रीवादयोऽश्वस्य इत्येषु तदा पर्यंग्या एव हि ते च विंशदश्वान्तर-गोमृगैर्भवन्ति १) । यदि पुनरश्वस्य पर्यंगानि ललाटादीनि तत्र भवाः पर्यंग्या इति स्यात् । तत्र कृष्णग्रीवादयो द्वादशैव पर्यंग्याः स्युः । पञ्चदशैव पशव इतरेषु नियुज्यन्ते नियुक्ता भवन्ति । तेन [illegible] दुरितमपहन्तीत्यपहन्तेरेव केवलमेते पञ्चदशाभिः पाप्मानं हता इतिकरणं [illegible] इति वाक्यमभाष्ययो द्रष्टव्यं । अकृत्स्नं तु प्रजापतिं संस्करोति । न चेदं सर्वमवरुन्ध इति दूषणम् । कथं तर्हि कुर्यात् ? इत्यत आह ॥ १०–१२ ॥

सप्तदशैवेत्यादि । पञ्चदश पर्यंग्या । द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ । एते सप्तदश मध्यमे । इतरेषु पञ्चदश पञ्चदश रोहितादयः । एकैकश्चैकादशिनः । एवं षोडश षोडश भवन्ति । इत्येवं कात्यायनो मेने । एतदेवाग्नी-षोमीयेत्याह । षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिरिति । एवं वर्तमाने द्वादश पशवोऽतिरिच्येरन् । अथादयो [illegible] । पञ्चदशका [illegible] । तत्राथ

१–कारण इत्यर्थः । तत्र पञ्चदशसंख्या पञ्चदशका । तदुक्तम् कात्यायनेन ११–४–१९ । इत्यर्थः । [illegible] [illegible] । इत्यर्थः ।

तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः । समिद्धोऽअञ्जन्कृदरम्मतीनामिति वार्हदुक्थीभिराप्रीणीयाद्बृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श ताऽएवास्ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीमऽइति वदन्तो न तथा कुर्य्याज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥१४॥

(त) तद्धैके । (क१९) एतेषाम्पर्य्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति विन्दामऽएतेषामावित्येतरेषान्न कुर्म्मऽइति न तथा कुर्य्यात्क्षत्रम्वाऽअश्वो विडितरे पशवः प्रतिप्रतिनीर्थं ह वै प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय विशङ्कुर्वन्त्यथोऽआयुषा यजमानं व्यर्द्धयन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजापत्यऽएवाश्वो देवदेवत्या ऽइतरे क्षत्रायैव तद्विशङ्कृतानुकरामनुवर्त्मानङ्करोत्यथोऽआयुषैव यजमानथं समर्द्धयति ॥ १५ ॥

तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः-" समिद्धो अंजन्कृदरं मतीनाम् "-(वा. सं. २९ । १) इति वार्हदुक्थीभिराप्रीणीयात् । बृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श । ता एताः । ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीमः, इति वदन्तः । न तथा कुर्यात् । जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् । प्रजापतिर्वै जमदग्निः । सोऽश्वमेधः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । एतेषां पर्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वंति । विन्दाम एतेषामविति (?)। आ (?) इतरेषा न कुर्म इति । न तथा कुर्यात् । क्षत्रं वा अश्वः । विडितरे पशवः । प्रतिप्रतिनीं ह वै प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय विशं कुर्वंति । अथो आयुषा यजमानं व्यर्द्धयन्ति । ये तथा कुर्वंति । तस्मात्प्राजापत्य एवाश्वः । देवदेवत्या इतरे । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति । अथो आयुषैव यजमानं समर्द्धयति ॥ १५ ॥

त्रिका । ततश्च एवं चत्वारस्त्रिरा । तेषां यूपी नोक्त स्यात् । मध्यमे च यूपे साक्षात् सप्तदशैवालम्भयेरन् । तत्र सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभेतेति गौणो मध्यमस्याधिकरणभावो द्वादशसु स्यात् । तस्मादेवमवगन्तव्यम् । अथ अश्वादयो द्वादश रोहितादयो द्वौ चाग्नेयौ इत्थं सप्तदश मध्यमे यूपे । षोडश षोडशेति तु यथोक्तमेवेति ॥ १३ ॥

जामदग्नीभि । जामदग्न्य " समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे " इत्येता (वा. स. २९ । २५-३६) ॥ १४ ॥

तद्धैके । एतेषामश्वादीनां पर्वे नाना पृथक् पृथक् याज्यापुरोऽनुवाक्या कुर्वंति । भिन्नदेवत्यानामिति द्रष्टव्यम् । यं तु समानदेवा अन्यूपरम्पेद्, तेषां तन्त्रेणैव प्रदानम् । याज्यापुरोऽनुवाक्याभेदद्वारेण च प्रदानभेद एवायमुपन्यस्तो द्रष्टव्य । एष एव प्रदानभेदो वपानामप्युपन्यस्त । पुरोडाशानामपि यागानामपीति वाच्यमविशेषात् । विदाम लभामहे " विद्ल कामे "-(धा. पा तु. प. १९१)-एषामेतेषां प्राजापत्या-

---

१-अत्र मूलेऽन्यथा कल्पमिति पठ्यते । पर त्वादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वयमेव पाठ उपलभ्यते । अत स एवात्र स्थापितः । इति ध्येयम् ।

हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्य्यङ्ग्याणामायसाऽ इत-रेषाञ्ज्योतिर्व्वै हिरण्यꣳ राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेत्यथोऽ अनूकाशमेव तत्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १६ ॥

(एचाऽत्र) अथो क्षत्रम्वाऽ अश्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । आयसा इतरेषाम् । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः । ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधाति । अथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेति । अथो अनूकाशमेव तं कुरुते । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १६ ॥

अथो क्षत्रं वा अश्वः । क्षत्रस्यैतद् रूपम् । यद्धिरण्यम् । क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

दिका याज्यानुवाक्याः । ता किमिति न पृथक्कुर्म । इतरेषां तु रोहितादीनां न विद्म । अथवा गायत्र्यादयो देवता । तदेवत्याश्च दुर्लभा लक्षणोपेता याज्यानुवाक्या इत्यभिप्राय । क्षत्रं वै अश्व, महत्वात् बहूपकरणत्वात् एकत्वाद्वा । विड्इतरे पशव, अल्पवान् अल्पोपकरणत्वाच्च । ' प्रतिप्रतिनी ' प्रतिप्रति वर्तन इति प्रतिप्रति प्रतिस्पर्द्धा, सा अस्यां विद्यत इति प्रतिप्रतिनी विट् । " व्रीह्यादिभ्यश्च "–(पा. सू ५–२–११६) इति इनिर्मत्वर्थे द्रष्टव्य । प्रयुद्धामिनी प्रयुद्धमनशीला । क्षत्रायेति प्राप्ते क्षत्रायेति षष्ठ्यर्थे छन्दसि चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा.) यदेव न कुर्यात् । कथं तर्हि कुर्यादित्यत आह–तस्मात्प्राजापत्य एवाश्व । कर्तव्य इति शेष । दैवदेवत्या इतरे । कर्तव्या इति शेष । एतदुक्तं भवति–प्राजापत्यस्याश्वादेः पृथक् याज्यानुवाक्ये कर्तव्ये । इतरेषां सर्वेषां साधारण्यौ देवदेवत्ये द्वे एव कार्ये । तत्र च भिन्नदेवत्या अपि ते सहैव प्रदेया इति । अश्वग्रहणं चादोषाणां प्राजापत्यानां दर्शनार्थम् । ततश्च सर्वे प्राजापत्या अश्वेनैव सह प्रदेया । तथा च वक्ष्यति–" सकृदेव प्राजापत्यान् प्रचरेयु सकृद्देवदेवत्यान् "–(श. प. १३ । ५ । ३ । ६ ।) इति । तत्र च वशाग्रहणं मुख्यत्वादविशामपि प्रदर्शनार्थम् । एवं दर्शितम् । न तु विशेषमेतद्वचनं वक्ष्यति ॥ १५ ॥

हिरण्मय । हिरण्यपरिष्कृत शासम् । लोहमया लोहताम्रम् । ताम्रपरिष्कृता स्वस्व शासा । कुत एतत् । तदेव विशसनसामर्थ्यात् । यदि तु ताम्रहिरण्यगर्भशासा एव स्यु । ततो विशसनमेव तैर्न शक्यते कर्तुम् । पर्यङ्ग्याश्चात्राश्वव्यतिरिक्ता द्रष्टव्या, अश्वस्य पृथग्वचनात् । आयसा अयस एव अयोविकारास्त एव । न तत्परिष्कृता । इतरेषां रोहितादीनां ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिरिव । दीप्ति शोभा राष्ट्रं स्वानुकारेण ज्योति । तेन युक्तो यजमान. स्वर्गं लोकं गच्छति । अपि च अनूकाशमात्मनो तत् कुरुते स्वर्गस्य प्रकाशे । पदार्थ पाठ्यमध्यमे यूपे ॥ १६ ॥

अथो क्षत्रं वै अश्व, अभ्यर्हितत्वात् । हिरण्मयमपि अभ्यर्हितत्वादेव क्षत्रस्य रूपम् ॥ १७ ॥

(त्यु) अथ यल्लोहमयाः पुर्य्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य ऽएवम्वाऽएतेऽश्वस्य यत्पर्य्यङ्ग्याऽ एवमु वाऽएतद्धिरण्यस्य यल्लोहं स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ यदायसाऽ इतरेषाम् । (म्बि) म्विड्वाऽइतरे पशवो विशऽ एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशा समर्द्धयति वैतसऽइटसूनऽ उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्त्यानुष्टुभो वाऽअश्वऽआनुष्टुभेषा दिक्स्वायामेवैनन्तद्दिशि दधात्यथ यद्वैतसऽ इटसूनेऽप्सुयोनिर्व्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।११ ॥ (२-२) ॥

देवा वाऽअश्वमेधे पवमानम् । (ध्रूँ) स्वर्ग्गं लोकन्न प्राजानंस्तमश्वः

अथ यल्लोहमयाः पर्य्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः । एवं वा एतेऽश्वस्य यत्पर्य्यङ्ग्याः । एवमु वा एतद्धिरण्यस्य यल्लोहम् । स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

अथो यदायसा इतरेषाम् । विड्वा इतरे पशवः । विश एतद् रूपं यदयः । विशमेव तद्विशा समर्द्धयति । वैतस इटसूने । उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति । आनुष्टुभो वा अश्वः । आनुष्टुभेषा दिक् । स्वायामेवैनं तद्दिशि दधाति । अथ यद्वैतस इटसूने । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजा वेतसः । स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

देवा वा अश्वमेधे पवमानं स्वर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन पव-

---

अथ यत् । यथा वै राज्ञ । अराजान राजकृत मन्त्रिपुरोहितप्रभृता अराजान । सूतग्रामण्यश्चोपकरणभूता य तुरगादय पर्य्यङ्ग्या । एवमेवैतद्धिरण्यस्योपकरणभूत यल्लोहम् । तत्र हि तत्र पतितायते तत्र च रक्ष्यते॥ १८॥

विड्वै इतर पशव , बहुत्वात् । विश एतद्रूप यदय । तद्वत्सबकमकरणत्वाच्च । वैतसे वेतसविकार । ' इटसून ' इट कट । इटवासौ सून च प्रसूयते । तस्मिन्नेव शाखामय इत्य । उत्तरत उत्तरपार्श्वे आहवनीयस्य अश्वस्य यान्यवदानानि तान्यवद्यन्ति । ' आनुष्टुभ ' अनुष्टुभा सम्मितास्तस्य हि चत्वार खुरा भवति । अनुष्टुबपि चतुष्पदा । 'आनुष्टुभा' अनुष्टुभा सम्मिता एषा उत्तरा दिक् । एषा हि प्राच्या आरभ्य चतुर्थी भवति । अनुष्टुबपि चतुष्पदा । आनुष्टुभीति प्राप्त छान्दस । य एव ' अप्सुयोनि ' आपो योनिरस्य स अप्सुयोनि । अप्स्योनारीति प्राप्ते प्रथमाया सप्तमी । तस्या छान्दस अप्सु जायत इत्यत्र लुकि प्राप्त "तत्पुरुषे कृति बहुलम् " (पा सू ६ । ३ । १४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाचार्य हरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । २) ॥

' देवा वा अश्वमेधे ' अश्वमेधे मध्यमेऽहनीति शेष. । कुत एतत् अधिकारात् । तथा च उत्तराश्वमेधे

प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । (यः) यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तद्य यदु-द्गातारमवरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेदेवमेवैतद्य-जमानमश्वः स्वर्गं लोकमञ्जसा नयति हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्यु-द्गीथएव स वडवाऽउपरुन्धन्ति सꣳशिञ्जते यथोपगातारऽउपगा-यन्ति तादृक्तद्धिरण्यन्दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानन्तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१२ ॥ (२-३ ॥)

मानाय सर्पन्ति । स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै । पुच्छमन्वारभन्ते । स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै । न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद । अश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत् । तादृक्तत् । अथ यदुद्गातारमपरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेत् । एवमेवैतत् यजमानमश्वः स्वर्गं लोकमञ्जसा नयति । हिं करोति । सामैव तत् । हिं करोति । उद्गीथ एव सः वडवा उपरुन्धन्ति संशिञ्जते । यथोपगातार उपगायन्ति । तादृक्तत् । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

"एकविंश मध्यममहर्भवति" इत्येवमेव प्रकृत्य वक्ष्यति यत् "अथ निष्कोदानयन्ति" इति (श. प १३। ५।१। ९-१६) पवमान प्रात सवनिक बहिष्पवमानम् । कुत एतत् । स हि नौर्ह वा एषोऽस्य ज्योति सस्तुत इह च स्वर्गं लोकमित्याह स एष जीवयध्ये वर्तते । उत्तरौ तु पवमानौ सद्मन्यध्ये वर्तेते । इदर्थं कथमश्वेन सर्पेत् । य स्वर्गं लोक स्वर्गलोकसम्प्रुत प्रज्ञातवत । बहिष्पवमान च स्वर्गं लोकमश्व प्रज्ञातवान् । यदश्वमेधे मध्यमेऽहनि अश्वेनोद्गातृस्थानीयेन सह बहिष्पवमानायाश्वाय यजमानो ब्रह्माऽऽवसथात्सर्पति, तत्स्वर्गस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव । अश्वो वै स्वर्गं लोक अञ्जसा ऋजुना मार्गेण वेद । स हि प्रजापतिरित्यभिप्राय ॥१॥

यद्यदि उद्गाता स्तोतृनिहर्तृभ्यां सह उद्गायेत् स्तोत्र कुर्वत् । ततो यथा अक्षेत्रज्ञ अन्येन पथा गन्तव्ये नयेत् । तद्वदेवान्येन गच्छति स्वदर्शनप्राताया तादृक्तत् । अथ यत् उद्गातार समाप-मवरुध्यासनीय अश्वमुद्गीथाय स्तोत्राय वृणते । तद्यथा क्षेत्रज्ञ देशज्ञ अञ्जसा नयेत् । एव यजमानमश्वः स्वर्गं पवमानमञ्जसा नयति । 'हिं करोति' हेषितशब्द करोति । सोऽश्व बहिष्पवमानदेश गत्वा यत् हिं करोति । तत्साम हिं करोति । साम एव तत् हिंकार करोतीत्यर्थ । उद्गीथ एव स इति । न

१-वडवेमपमनाम संलग्नपमजम्न । का. श्रौ सू. २० । ११८ ।

प्रजापतिरकामयत । (तो) उभौ लोकावभिजयेयन्देवलोकम्मनुष्यलोकञ्चेति स एतान्पशूनपश्यद्ग्राम्यांश्चारण्यांश्च तानालभत तैरिमौ लोकाववारुन्ध ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्धारण्यैरमुमयम्वै लोको मनुष्यलोकोऽथासौ देवलोको यद्ग्राम्यान्पशूनालभतऽ इममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्धे यदारण्यानमुन्तैः ॥ १ ॥

स यद्ग्राम्यैः सꣳस्थापयेत् । (न्स) समध्वानः क्रामेयुः समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातां नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणऽ आव्याधिन्यस्तस्कराऽअरण्येष्वाजायेरन्यदारण्यैर्व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरङ्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातामृक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणऽ आव्याधिन्यस्तस्कराऽअरण्येष्वाजायेरन् ॥ २ ॥

प्रजापतिरकामयत । उभौ लोकावभिजयेयम् । देवलोकं मनुष्यलोकं चेति । स एतान्पशूनपश्यत् । ग्राम्यांश्चारण्यांश्च । तानालभत । तैरिमौ लोकाववारुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध, आरण्यैरमुम् । अयं वै लोको मनुष्यलोकः । अथासौ देवलोकः । यद्ग्राम्यान्पशूना लभते । इममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः ॥ १ ॥

स यद् ग्राम्यैः संस्थापयेत् । समध्वानः क्रामेयुः । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् । यदारण्यैः व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् ॥ २ ॥

हिंकारमात्रं तत् । किं तर्हि सकलमेव तत्स्तोत्रं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तदेवा उप अस्याश्वस्य समीपे ऽधसि । यजमानपुरुषा अश्वाश्च तेन मर्शिअते । अन्यत्र स्तनति । तथा कार्यम्, यथा ता संविज्यते । अथ कस्मात् उद्गीथभक्तेरेवाय विकारो न भवति । नैतदेवम् । उपक्रमे हि पवमानस्तोत्रमेव देवा न प्राजानस्तमश्वं प्राजानादित्याह—ततश्च स्तोत्रविकार एवाय लक्षणया गम्यते । तेन च स्वभक्तिमात्रविकार । अन्ये त्वाहु अश्वस्य पुच्छमन्वारभ्य बहिष्पवमानाय सर्पन्ति । तद्वा दर्शयति । अभिरस शिजाना इत्येतावदनुविधीयते तत्रोद्गीथोपगीतवचनं भक्तिमात्रमिति तेषामुद्गातारं स्तुवीत एवेति ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ३ ॥

प्रजापतिरिति । आरण्यान्पशून्पर्यग्निकृतानेवोत्सृजति ग्राम्यैः संस्थापयतीत्येतावदत्र विधीयते । पश्चालम्भस्तु सत्रयागादेः प्राप्तोऽनूद्यते । स यदि ग्राम्यैः पशुभि अश्वादिभिर्यज्ञ ब्राह्मणतर्पणान्त संस्थापयेत् । आरण्यान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य तत पूर्वदेशपश्चाद्देश उत्तरापथदक्षिणापथ इत्येवमादय परस्पर सन्नामयेयु । उपरेयु-

---

१—तद्वा दर्शयन्नभिरसति तत्स्याश्वम् । का श्रौ सू २० । ११६ । २—पवमान दशाति । का श्रौ सू २० । १२१ ।

(रंस्तु) तुदाहुः । (३) अपशुर्व्वाऽएष युदारण्यो नैतुस्य होतुव्यं युज्जुहुयात्क्षिप्रं युजमानमुरण्यम्मृत्तं हुरेयुररण्यभाग्गा ह्यारण्याः पशुवो यन्न जुहुयाद्यज्ञवेशुसुं स्यादिति पुर्य्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति तुन्नैव हुतन्नाहुतन्न युजमानमुरण्यम्मृत्तं हरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः सुंस्थापयति । वि पितापुत्रावुवस्यतः समुध्वानः क्रामन्ति सुमंतिकुद्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतो नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणऽआव्याधिन्यस्तुस्कराऽ अरण्येष्वाजायन्ते ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१३ ॥ (२–४) ॥

तदाहुः–अपशुर्वा एष यदारण्यः । नैतस्य होतव्यम् । यत् जुहुयात् । क्षिप्रं यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः । अरण्यभाग्गा ह्यारण्याः पशवः । यन्न जुहुयात् । यज्ञवेशसं स्यात् इति । पर्यग्निकृता-नेवोत्सृजंति । तन्नैव हुतम् । नाहुतम् । न यजमानमरण्यं मृतं हरंति । न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः संस्थापयति । वि पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः क्रामंति । समंतिकं ग्रामयोर्ग्रामांतौ भवतः । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणः आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायंते ॥ ४ ॥

रिष्यर्थं । अथ मिरत्र दोषा लक्ष्यन्ते । क्षमे सति मनुष्याः सर्वान् देशान् सचेरन्निति निप्रायः । क्षेम एव सति नि सर्वत्र विप्रिये च वसति । समन्तिकं समीपे ग्रामयो ग्रामान्तौ सीमान्तौ स्याताम् । क्षेमासु हि सीमासु ग्रामस्य समीप एव ग्रामान्तो भवति । नर्क्षा एव नर्क्षीका । पुरुषाश्च ते व्याघ्राश्च पुरुषव्याघ्राः । म्लेच्छा हि व्याघ्ररूपाः पुरुषा वदन्ति न पुरुषव्याघ्राः । परिमोषिणः चौराः । ' आव्याधिन्यः ' आविध्यया-युधैरित्याव्याधिन्यः चोरसेना । तस्करास्तस्मात् कुर्वन्तीत्यन्ये चौराः । न आचारेरन् क्षेमत्वादात्मन । यत् यदि ग्राम्यैः संस्थापयेत् । तत अध्वानः पूर्वदेशादयो विस्तीर्णेषु विरुद्ध क्रामेयु । स्वदेश एव मनुष्या सचेयुः, न देशान्तरेषु अन्तरान्तरमभिजनत्वात् अक्षेमत्वाच्च । विदूर ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । अक्षेमे हि सति प्रविरला ग्रामा भवन्ति । तेषां च सीमान्ता दूरे भवन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

कथं पुनरारण्यैरारण्यैर्न संस्थापयेत् यज्ञ इत्यत आह तदाहुरिति । तत्रारण्यैः संस्थापने अयं अपशुर्वा । यान्वा पशवोऽपि सन्तुगुणा एष न आरण्यः । नैतस्यारण्यस्य वह्निग्रामिर्होतव्यम् । यदि जुहुयात् दोषः स्यात् । यदि न जुहुयात्, यज्ञविनाशः स्यात् । अथ हि देवतार्थे संकल्प । सर्वं तत्त्वेन तेनैव तदुक्तमिति । साक्षाद्यजमान-पक्षे यज्ञ हुतम् । पर्यग्निकरणेन तु प्रतिनिधिर्भवतीति । नाहुतम् । यथा मन्त्रनिनादो च त्यागने यज्ञ-विनाशः । वचनाच्च पर्यग्निकरणम् । नैव दोषः गुणवत्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः संस्थापयति । पितापुत्रौ वै पृथग्वसतः । क्षेमे हि सति विपृथग्वसतः । अक्षेमे तु सहैवाल्पेकत्र वसत ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिविरचिते माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ४ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स पङ्क्तिर्भूत्वा सम्वत्सरं प्राविशत्तेऽर्द्धमासा अभवंस्तं पञ्चदशिभिरनु प्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिभिरवारुन्द्धार्द्धमासानां वा एषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभतेऽर्द्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः । (२) अनवरुद्धो वा एतस्य सम्वत्सरो भवति योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः सम्वत्सरं तनुत इत्येष वै साक्षात्सम्वत्सरो यच्चातुर्मास्यानि यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते साक्षादेव तं सम्वत्सरमवरुन्द्धे वि

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत् । स पंक्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्राविशत् । तेऽर्द्धमासा अभवन् । तं पंचदशिभिरनु प्रायुंक्त । तमाप्नोत् । तमाप्त्वा पंचदशिभिरवारुन्ध । अर्द्धमासानां वा एषा प्रतिमा । यत्पंचदशिनः । यत्पंचदशिन आलभते । अर्द्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः—अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सरो भवति । योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संवत्सरं तनुत इति । एष वै साक्षात्संवत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते । साक्षादेव तत् संवत्सरमवरुन्धे ।

प्रजापतिरिति—पञ्चदशिनश्चातुर्मास्या एकादशिना इत्येव त्रिधा प्राम्यान्पशूनवस्थाप्य त्रीणि दर्शनानि । तेष्वत्रोच्यते तत्र पचदशसु तावत् अर्द्धमासातिमाह—प्रजापति अश्वमेध अश्वमेधयज्ञमादौ दृष्टवान् । सोऽस्मात् प्रजापते पराङ्मुखो गत । देवतामहाभाग्येन स पंक्ति पचविभागो भूत्वा संवत्सरं प्रविष्ट । ये पच विभागास्ते अर्धमासाभिमानिन अभवन् । एतस्मादेव अर्द्धमासानर्भावात् ते विभागा प्रत्येक त्रिभेदा बभूवुरिति गम्यते । त पचदशिभिरनुप्रायुक्त । तमश्वमेध अर्द्धमासतां प्राप्त पचदशिभिरहोरात्रादिभिरन्वेष्टु प्रयुक्तवान् । पच-दशसख्या प्रमाण येषा ते पचदशिन । पचदशशब्दात् "शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्य" इति वार्तिकात् डिनिप्रत्यय । कासुचित् कण्डिकासु (वा. स २४ । १९) पचदश पशव पठ्यन्ते । कासुचिदधिका । कासुचिदूना । तत्र यासु पञ्चदश पठ्यन्ते । तासु ये पशव ते पचदशिन इत्युच्यते । तमाप्नोत् । तमश्व अर्द्धमासाख्य च प्रविष्ट स प्रजापति पचदशिभि पशुभि आप्तवान् । यद्देवतामहा-भाग्येनाश्वार्द्धमासेषु अश्वरीय प्रवेशयति । प्रजापति पचदश पशुयागै प्रत्याहरत । वशीकृतश्चेत्यर्थ । अर्द्ध-मासाना वै एषा प्रतिमा ये पचदशिन । ते हि पचदशत्वस्वर्द्धमासेष्वपि पचदशरात्रिका इत्यभिप्राय ॥ १ ॥

तदाहु —तत्र पचदशभि संवत्सरासो य आह आप्नोति संवत्सरस्य । एतस्यानवरुद्ध । अनवरुद्ध । अवश्यपुनरपायी भवति । यश्चातुर्मास्येभ्यो वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयात्मकेभ्य अन्यत्र संवत्सर तनुते । ततश्च पञ्चदशभिरनवरुद्धो भवति । संवत्सरो नात्र रुध्यतेत्यर्थ । कथ हि संवत्सरो रुध्यत इत्यत

१– २७ । २–१२६ । ३–२२ । शेषा साम्या । १५७ । ४–४१७० इति ।

व्युऽएष प्प्रजया पशुभिर्ऋध्यतेऽप स्वर्गं लोकᳪ राध्नोति योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः सम्वत्सरन्तनुतऽइत्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकादशिनी प्प्रजा वै पशवऽएकादशिनी यदेकादशिनान्पशूनालभते न स्वर्गं लोकमपराध्नोति न प्प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते ॥ २ ॥

प्प्रजापतिर्व्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत्साऽश्वम्मेध्यं प्राविशत्तां दशिभिरनु प्प्रायुङ्क्त तामाप्नोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्द्ध यद्दशिनऽआलभते व्विराजमेव तैर्य्यजमानोऽवरुन्द्धे शतमालभते शतायुर्व्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं व्वीर्य्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते । अप स्वर्गं लोकं राध्नोति । योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं तनुत इति । एष वै संप्रति स्वर्गो लोकः । यदेकादशिनी । प्रजा वै पशवः एकादशिनी । यदेकादशिनान्पशूनालभते । न स्वर्गं लोकमपराध्नोति । न प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत् । साऽश्वं मेध्यं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुंक्त । तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिन आलभते । विराजमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे । शतमालभते । शतायुर्वै पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

आह—एष वै साक्षात्संवत्सर । यानि चातुर्मास्यानि । चातुर्मास्यदेवताकान्पशून् " कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रव सौम्या उपध्वस्ता सावित्रा. " (वा. स. २४ । १४) इत्यादीन् एकादशिनान्पशूनालभन्ते । साक्षादेव संवत्सरमवरुन्धे इति चातुर्मास्यदेवतानामनुग्रहु दर्शनम् । वि वै एष प्रजया पशुभिश्च ऋध्यते । य एकादशिनेभ्यः अन्यत्र पञ्चदशिभिश्चातुर्मास्यैश्च केवल संवत्सरं तनुते इत्याहुरिति वर्तते । कथं ? पुनरेष दोषो न भवतीत्यत्र आह—एष वै संप्रति स्वर्गो लोकः । या एकादशिनी, स्वर्गस्य कारणमेकादशिनीभ्यर्थः । यदेकादशिनान्पशून् " आग्नेयः कृष्णग्रीवः " (वा. स. २९ । ५८ । ५९) इत्यादीनालभते । तेन च न स्वर्गं लोकमपराध्नोति । इत्येकादशिनां विधिनैव द्वे एकादशिन्यौ द्रष्टव्ये । " समदशैव पशूनध्यमे यूप आलभेत " " षोडश षोडशेतरेषु " इति वचनात् । (श. प. १३ । २ । २ । १३) ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराज विराडभिमानिनीं दशावयवां देवतां असृजत । देवतामहाभाग्येन तमेव प्राजापत्यमेध्य प्रविष्टां तां तत्रैव स्थितां दशिभि पशुभिस्तेषु प्रयुक्तवान् । दशसंख्या प्रमाण येषां ते दशिनः पशवः । " प्राजापत्ये च वायवे च गोमृगः " इत्येकादय. (वा. स. २४ । ३०) (तेनाप्यत्रानवशादवाप । ?) यजमानो लभते । दशिनां तत्र तत्र यद्यपि दशोत्वं, तथापि शतसंख्या (!) दशानां शतमित्याह ॥ ३ ॥

(तऽए) एकादश दशतऽआलभते । (तऽए) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टु-
बिन्द्रियमु वै वीर्यन्त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽएकादश
दशतऽआलभते दश वै पशोः प्राणाऽआत्मैकादशः प्राणैरेव पशून्त्सम-
र्द्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय बहु-
रूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नाना-
रूपाः पशवः ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१४ ॥ (२।५) ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तमिति । (स्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽ-
रुषोऽमुमेवास्माऽ आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥
तदाहुः । पराङ्वाऽएतस्माद्यज्ञऽएति यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदे-

---

एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । इंद्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुप । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै । एकादश दशत आलभते । दश वै पशोः प्राणाः । आत्मैकादशः । प्राणैरेव पशून्त्समर्द्धयति । वैश्वदेवा भवन्ति । वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ४ ॥

" युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतम् "—(वा० सं० २३ । ५) इति । असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः । अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

तदाहुः—पराङ्वा एतस्माद्यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेति । इति । " एतं स्तोतरनेन

एकादश दशत इति । " प्रजापतये च वायवे च " इत्यत आरभ्य एकादशैवैता कण्डिका । (वा. स. २४ । ३०–४०) यासु दश दश पशव ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ५ ॥

युंजंतीति । " अमुमेवास्मा आदित्य युनक्ति " इति वाक्यशेषात् मन्त्रवर्णात् शाखांतरवचनाच्च अश्वं रथेन युनक्तीति गम्यते । ' युञ्जन्त्यस्य " इत्यनेनान्यान् त्रीन् युनक्ति । तेन च रथेनाश्वो गच्छति । अवगाहेत् अश्वेषु " यद्वात " इति वाचयति ॥ १–२ ॥

रेढीत्येतुछुँ स्तोतरनेन पथा पुनरुश्वमावर्तयासि नऽइति व्वायुर्व्वै स्तोता तुमेवास्माऽएतत्पुरुस्ताद्दधाति तथा नात्येति ॥ २ ॥

(त्यु) अप वाऽएतस्मात् । (त्ते) तेजऽ इन्द्रियम्पशवः श्रीः क्रामन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

व्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु । गायत्रेण च्छन्दसेति मुहिष्युभ्यनक्ति तेजो वाऽआज्यन्तेजो गायत्री तेजसीऽएवास्मिन्त्समीची दधाति ॥ ४ ॥

रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसेति व्वावाता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रियन्त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति ॥ ५ ॥

(त्या) आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु । जागतेन च्छन्दसेति परिवृक्ता तेजो वाऽआज्यं पशवो जगती तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीचो दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यञ्ज्यन्ति । श्रियै वाऽएतद्रूपं यत्पत्न्यः श्रियमेवास्मिंस्तद्दधति नास्मात्तेजऽइन्द्रियं पशवः श्रीरुपक्रामन्ति ॥ ७ ॥

पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः "–(वा० सं० २३ । ७) इति । वायुर्वै स्तोता । तमेवास्मा एतत्परस्ताद्दधाति । तथा नात्येति ॥ २ ॥

अप वा एतस्मात्तेज इंद्रियं पशवः श्रीः क्रामंति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

" वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण च्छन्दसा "–इति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसी एवास्मिन् समीची दधाति ॥ ४ ॥

" रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा "–इति वावाताः । तेजो वा आज्यम् । इंद्रियं त्रिष्टुप् । तेजश्चैवास्मिन्निंद्रियं च समीची दधाति ॥ ५ ॥

" आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन च्छन्दसा "–(वा० सं० २३ । ८) इति परिवृक्ता । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीचो दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यंज्यंति । श्रियै वा एतद्रूपम् । यत्पत्न्यः । श्रियमेवास्मिंस्तद्दधति । नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति ॥ ७ ॥

" वसवस्त्वेति " तिसृभिरेताभिरश्वस्याभ्यञ्जनमुच्यते । महिषी प्रथमोढा । वावाता प्रिया । परिवृक्ता परित्यक्ता दुर्भगा ॥ ४–७ ॥

१–अश्वस्य त्रिसृभिरथ महिषी वावाता परिवृक्ताऽऽज्येनाभ्यंजन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथासंख्यं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । का.श्रौ.सू. २० । ११० ॥

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यस्य निक्तस्य लोमानि शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणमेकशतमेकशतङ्काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति भूर्भुवः स्वरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयन्ति लाजी३ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्यऽइत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवान्नादीं कुरुतऽ एतदन्नमत्त देवाऽएतदन्नमद्धि प्रजापतऽइति प्रजामेवान्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

(त्य) अप वाऽ एतस्मात् । (चे) तेजो ब्रह्मवर्चसङ्क्रामति योऽश्वमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यम्वदतऽआग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसञ्च समीची धत्तो

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कंदति । यस्य निक्तस्य लोमानि शीर्यंते । यत् काचानावयंति । लोमान्येवास्य संभरंति । हिरण्मया भवन्ति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । एकशतमेकशतं काचानावयन्ति । शतायुर्वै पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति । " भूर्भुवः स्वः "–इति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । "लाजी ३ ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्ये"–इत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति । प्रजामेवान्नादीं कुरुते । " एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते "–(वा. सं. २३ । ८) इति । प्रजामेवान्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात्तेजो ब्रह्मवर्चसं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं

निक्त इति वक्तव्ये प्रथमास्थाने षष्ठी छान्दसी । शीर्यंते सदशानने पतंति । काचो मणयः । तस्योक्तं ब्राह्मणम्–" ज्योतिर्वै हिरण्य राष्ट्रमश्वमेध " इत्यादि (१३ । २ । २ । १६ । एकशतमेकशतम् । एकैका पत्नी आनयति आबध्नाति । केसरपुच्छेषु भूर्भुव स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्यथासंख्यम् । प्रथमया महिषी, द्वितीयया वावाता, तृतीयया परिवृक्ता, अतिरिक्तमन्न आज्यसक्तुलाजाधानालाजात्मक रात्रिहुतशेष अश्वायोपावहरति अश्वार्थं तत्समीपमवनयति । यथा स तद्भक्षयति तथा ढौकयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात् । ब्रह्मणि वेदे वदन ब्रह्मोद्य प्रश्नप्रतिवचनात्मकम् । आग्नेय अग्नेरधिदैवात्मकत्वाधिष्ठेयो

१–अग्रस्यमान स्वर्णान्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति । अनुवर्तस्य दक्षिणेकेषाम् । का. श्रौ. सू. २० । १२१ । १३२ ।

२–अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजी ३ ञ्छाची ३ न् इति । अप्स्ववहरणमश्वादेति । का. श्रौ. सू. । २० । १३३ । १३७ (वाक्यशेषमिदम् ।)

यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

कः स्विदेकाकी चरतीति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १० ॥

कऽउ स्विज्जायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥

किमु स्विद्धिमस्य भेषजमिति । (त्य) अग्निर्वै हिमस्य भेषजन्तेजऽएवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥ शतम् ६९०० ॥

किम्वाऽऽवपनम्महदिति । (त्य) अयम्वै लोकऽआवपनम्महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥

वदतः । आग्नेयो वै होता । बार्हस्पत्यो ब्रह्मा । ब्रह्म बृहस्पतिः । तेनाग्नेयत्वेन ब्रह्मवर्चसं च समीची धत्तः । यूपमभितो वदतः । यजमानो वै यूपः । यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

" कः स्विदेकाकी चरति "–इति । असौ वा आदित्य एकाकी चरति । एष ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १० ॥

" क उ स्विज्जायते पुनः "–इति । चंद्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥

"किं स्विद्धिमस्य भेषजम्"–इति अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । तेज एवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥

" किं स्वाऽऽवपनं महत् "–(वा सं. २३ । ९) इति । अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥

का स्विदासीत्पूर्व्वचित्तिरिति । द्यौर्व्वै वृष्टिः पूर्व्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे ॥ १४ ॥

किᳫँ स्विदासीद्बृहद्वयऽइति । (त्य) अश्वो वै बृहद्वय ऽआयुरेवावरुन्धे ॥ १५ ॥

का स्विदासीत्पिलिप्पिलेति । श्रीर्व्वै पिलिप्पिला श्रियमेवावरुन्धे ॥१६॥

का स्विदासीत्पिशङ्गिलेति । (त्य) अहोरात्रे वै पिशङ्गिलेऽ अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१५ ॥ (२–६) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३–१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

" का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः "–इति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे ॥ १४ ॥

" किं स्विदासीद् बृहद्वयः "–इति । अश्वो वै बृहद्वयः । आयुरेवावरुन्धे ॥ १५ ॥

" का स्विदासीत्पिलिप्पिला "–इति । श्रीर्वै पिलिप्पिला । श्रियमेवावरुन्धे ॥ १६ ॥

" का स्विदासीत्पिशंगिला "–(वा सं २३ । ११) इति । अहोरात्रे वै पिशंगिले । अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति । " होता ब्रह्माणं पृच्छति " इति शाखान्तरात् । द्यौर्वै वृष्टेर्हेतु । ततश्च राष्ट्रोपकाराय दिव वृष्टिमवरुन्धे यजमान । एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् ॥ १४ ॥

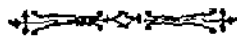
अश्वो वै बृहद्वय । महान् पशुरिति बृहद्वया शब्दसामान्यात् महद्वय शतार्धक आयु यजमान अवरुन्धे ॥ १५ ॥

श्रीर्वै पिलिप्पिला । रूपानुकरणशब्दोऽयम् बहुरूपविलासोद्योतनवती श्री । मन्त्रे तु (वा. म. २३।१२) अवि पिलिप्पिला उक्ता । सा तु श्रीरेवेति ब्राह्मण विवृतम् । इयमिय वै अवि पृथिवी । सा च श्री । " श्रीर्वा इयम् " इति वचनात् ॥ १६ ॥

अहोरात्रे वै पिशङ्गिले इति । मन्त्रे (वा. म २३ । १२) रात्रिग्रहणेनैव अहरपि सगृहीतमिति दर्शयति । ततश्च एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । अहोरात्रयोर्यजमान प्रतितिष्ठति । उभयोरपि राज्य करोतीत्यर्थ ॥ १७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ २ ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेऽश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमान-ऽआध्वरिकं यजुरुद्द्रुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

वायुष्ट्वा पचतैरवत्विति । वायुरेवैनं पचत्यसितग्रीवश्छागैरित्यग्निर्वा-ऽअसितग्रीवोऽग्निरेवैनं छागैः पचति ॥ २ ॥

न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तऽएतांश्चमसान्न्यौ-ब्जंस्ते न्यञ्चोऽरोहंस्तस्मान्न्यञ्चो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । अश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमाने आध्वरिकं यजुरुद्द्रुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

" वायुष्ट्वा पचतैरवतु "—इति । वायुरेवैनं पचति । " असितग्रीवश्छागैः "—इति । अग्निर्वा असितग्रीवः । अग्निरेवैनं छागैः पचति ॥ २ ॥

" न्यग्रोधश्चमसैः "—इति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजंत । त एतांश्चमसान्न्यौब्जन् । ते न्यंचो-ऽरोहन् । तस्मान्न्यंचो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु । अन्वारब्धे यजमाने । आध्वरिकं प्रोक्षणयजुः " अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य " इत्येतत् (वा. सं. ६ । ९) अनुद्रुत्योच्चार्य । " वायुष्ट्वा " इत्येतदारभ्यते । पशुरिति चैकवचनाद्बहुवचनान्तोऽप्येता मन्त्रकण्डिकाः (वा. सं. २३ । १३–१६) एकवाक्यमिति दर्शयति—वायुष्ट्वेति । वायुरेवैनमश्वं पचति अग्निरेवोद्दीपयति इति श्रुत्यार्थैर्वायुरग्निरिति समर्थं दर्शयति । अग्नेर्वै कृष्णत्वात् , धूमनिश्रवात् । स च एव छागैः सह पचति ॥ १ ॥ २ ॥

' न्यग्रोधश्चमसैः ' । न्यग्रोधः स्वर्गस्थितमन्त्रे सोमपात्रभूतेभ्यश्चमसेभ्य इति यजार्थं प्रसिद्ध एवेति न व्याख्यातः । चमसानां हि नैयग्रोधाश्चमसाः श्रूयते तेषु च सोमं अधः कृत्वा न्यग्रोधा उत्पन्ना इति । तानुपसादयन् न्यग्रोधश्चमसा-न्करोति । चमसमयं न्यग्रोधस्याह । कथं नाम देवचमसस्थानीयन्यग्रोधविकाराश्चमसा मन्यते । न्यौब्जन् । " उब्ज आर्जवे "—(धा. पा. तु. प. २२) अधोमुखान्कृतवन्तः ॥ ३ ॥

१—अध्वर्युरुपाकरणाय प्रोक्षणीरादत्ते । श. ब्रा. १३।१।२।१।

शल्मलिर्वृद्ध्येति । शल्मलौ वृद्धिन्दधाति तस्माच्छल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्द्धते ॥ ४ ॥

(तऽए) एष स्य राथ्यो वृषेति । (त्य) अश्वेनैव रथꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥ ५ ॥

पड्भिश्चतुर्भिरेदगादिति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः समम्रायुते ॥ ६ ॥

ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवत्विति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णश्चन्द्रमसऽएवैनम्परिददाति नमोऽग्नयऽइत्यग्नयऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥

सꣳशितो रश्मिना रथऽ इति । रश्मिनैव रथꣳ सम्पादयति तस्माद्रथः पर्य्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥

सꣳशितो रश्मिना हयऽ इति । रश्मिनैवाश्वꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठꣳ रोचते ॥ ९ ॥

"शल्मलिर्वृध्या"-इति । शल्मलौ वृद्धिं दधाति । तस्माच्छल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्द्धते॥४॥

"एष स्य राथ्यो वृषा"-इति । अश्वेनैव रथं संपादयति । तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥५॥

"पड्भिश्चतुर्भिरेदगन्" इति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । अथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते ॥ ६ ॥

"ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवतु"-इति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णः । चन्द्रमस एवैनं परिददाति । "नमोऽग्नये"-(वा. सं. २३ । १३) इति । अग्नय एव नमस्करोति ॥ ७ ॥

"संशितो रश्मिना रथः"-इति । रश्मिनैव रथं संपादयति । तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥

"संशितो रश्मिना हयः"-इति । रश्मिनैवाश्वं संपादयति । तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठं रोचते ॥ ९ ॥

शल्मलि । [illegible]मानभूत । हयो त्वा चतु मस्करोति । शाल्मलिरिव वायतो वर्द्धस्वेति मन्त्रार्थः । नाम [illegible] शल्मली वृद्धिं दधातीति गम्यते । नानार्थकार्यवचनम् ॥ ४ ॥

एष स्य राथ्य । रथ साधु रथाय हित राथ्य इत्युक्ते अन्यस्य सपत्तिर्गम्यते ॥ ५ ॥

आयुते आगच्छति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पर्युत प्रावेष्टित रज्जुभि पाशन प्रतिहत । प्रति .... ॥ ८ ॥ ९ ॥

१-" पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः "-(२ । ४ । ४६) इत्यमरः । शल्मलिरित्यपि । [illegible] बने जं [illegible] शाल्मलिरेति सर्वेकायाम् । ([illegible]) इति [illegible] ॥

सꣳशितोऽअप्स्वप्सुजाऽइति । (त्य) अप्सुयोनिर्वाऽअश्वः स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगवऽ इति सोमपुरोगवमेवैनꣳ स्वर्गं लोकङ्गमयति ॥ १० ॥

स्वयम्वाजिंस्तन्वं कल्पयस्वेति । स्वयꣳ रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुषस्वेति स्वयं लोकꣳ रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनन्तदाह महिमा तेऽन्येन न सन्नशऽइत्यश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

न वाऽ उऽ एतन्म्रियसे न रिष्यसीति । प्रश्वासयत्येवैनन्तद्देवाँ २॥ऽ इदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनम्पथो दर्शयति यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनꣳ सलोकङ्करोति तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीत्युपाꣳश्वथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

"संशितो अप्स्वप्सुजाः" इति । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति । "ब्रह्मा सोमपुरोगवः"-इति । सोमपुरोगवमेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

"स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्व"-इति । स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं तदाह-"स्वयं यजस्व"-इति । स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति । "स्वयं जुषस्व"-इति । स्वयं लोकं रोचयस्व । यावन्तमिच्छसीत्येवैनं तदाह-"महिमा तेऽन्येन न सन्नशे"-(वा. सं. २३ । १५) इति । अश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

"न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि"-इति । प्रश्वासयत्येवैनं तत् । "देवाँ २ इदेषि पथिभिः सुगेभिः"-इति । देवयानानेवैनं पथो दर्शयति । "यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुः"-इति । सुकृद्भिरेवैनं सलोकं करोति । "तत्र त्वा देवः सविता दधातु"-(वा. स. २३।१६) इति । सवितैवैनं स्वर्गे लोके दधाति । "प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि"-इत्युपांशु । अथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्निः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त सऽ एतं लोकमजयद्य- स्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबेताऽअपऽइति यावा- नग्नेर्विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्ताव- दैश्वर्य्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १३ ॥

व्वायुः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त सऽ एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबेताऽअपऽइति यावान्वायोर्व्वि- जयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्तावदैश्वर्य्य- म्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १४ ॥

सूर्य्यः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त सऽएतं लोकमजयद्यस्मि- न्त्सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबेताऽअपऽइति यावा- न्त्सूर्य्यस्य विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँ- ल्लोकस्तावदैश्वर्य्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह तर्प्पयित्वाऽश्वम्पुनः सर्ठ० स्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१ ॥ (२–७) ॥

"अग्निः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्नग्निः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबेता अपः "–इति । यावानग्नेर्विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यं तावास्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १३ ॥

" वायुः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबेता अपः "–इति । यावान् वायोर्विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यम् । तावास्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १४ ॥

"सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् सूर्यः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबेता अपः "–(वा० सं० २३।१७)–इति । यावान् सूर्यस्य

देवा वाऽउदञ्चः । स्वर्गं लोकन्न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वेनोदञ्चो यन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै वासोऽधिवासꣳ हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा नान्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्यैरेवैनन्तत्पशुभिर्व्यांकुर्वन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वाऽएतत्पशुम् । यदेनꣳ संज्ञपयन्ति प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमानऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतेव पशुनेष्टम्भवति ॥ २ ॥

विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह । तर्पयित्वाऽश्वम् । पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति । तस्यान: ॥ १९ ॥

देवा वा उदंचः स्वर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वेनोदंचो यंति । स्वर्गस्य *लोकस्य प्रज्ञात्यै । वासोऽधिवासं हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति । यथा नान्यस्मै पशवे ।* तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति । अन्यैरेवैनं तत्पशुभिर्व्यांकुर्वन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वा एतत्पशुं यदेनं संज्ञपयन्ति । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा"–(वा. सं. २३ । १८) इति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति ॥ २ ॥

(त्यु) अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके। न मा नयति कश्चनेति पत्नीरुदानयत्यह्वतैवैनाऽएतदथो मेध्याऽएवैनाः करोति ॥ ३ ॥

गणानां त्वा गणपतिँ हवामहऽइति। पत्न्यः परियन्त्यपह्नुवतऽएवास्माऽएतदतो न्वेवाऽस्मै ह्नुवतेऽथो धुवतऽएवैनन्त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽइमे लोकाऽएभिरेवैनं लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतवऽऋतुभिरेवैनन्धुवते ॥ ४ ॥

" अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन "-(वा सं २३।१८) इति पत्नीरुदानयति। अह्नवतैवैना एतत्। अथो मेध्या एवैनाः करोति ॥ ३ ॥

" गणानां त्वा गणपतिं हवामहे "-(वा सं २३। १९) इति पत्न्यः परियन्ति। अपह्नुवत एवास्मा एतत्। अतो न्वेवाऽस्मै ह्नुवते। अथो धुवत एवैनम् त्रिः परियन्ति।

तस्याभिप्राय —नह्यमाने इति " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " (पा. सू. ३। ३। १३१) इत्येव वर्तमानोपदेशोऽयमिति। कुत ? " भागानेवास्मिन्नेतद्दधाति " इति वाक्यशेषात्। उत्पाताना हि भागानां पुनर्विधान युक्त, नानुत्पातानामिति ॥ २ ॥

अंबेऽअंबिके इति। "उदानयति" इति वचनात् उदानकरण एष मन्त्र प्रतिभाति। सूत्रकारस्त्वाह—"वाचयति पत्नीर्नयनमलेऽम्ब इति "-(का. श्रौ. सू. २०। १९०) तस्याभिप्राय। इति वाचयन् पत्नीरुदानयतीत्यत्र श्रुत्यर्थ इति। कुत ? लिप्सन्ताविदेष पत्नीकर्तृक प्राप्नोति। कथ ? एकैका हि पत्नी इतरास्तिस्र आमन्त्र्य शेषा परिदेवयमाना दृश्यते। हे अंबे ! हे अंबिके ! हे अंबालिके ! (यूयमयुष्मानिदोऽत्वस्य !) समीपम्। स च पक्षपाती कुत्सितोऽश्व। कामपि युष्माकं ससस्ति। सुभद्रिका सुष्टु भद्रिका काम्पीलवासिनीमिव सुरूपाम्। न तु मा तत्र कश्चिन्नयतीति सतसीन्त्यर्थ। " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा "-(पा सू ३। ३। १३१) इत्यासन्नमेवने द्रष्टव्य। एष ससस्ति। " सस्ति स्वप्ने "-(धा पा. अ प. ६९) इति धातु श्रुति स्वप्नवचन सर्वान् लक्षयति। एव तावत्पत्नीकर्तृकत्वमस्य मन्त्रस्य सिद्धम्। अनेनापि तु वाचयतीति वाक्यशेषाद्गम्यते। एव ह्याह—अह्नत। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'—(धा पा. भ्वा. उ. १०२२) एवैना एतदिति मेध्यत्वमुत्पादयतश्च उपपन्न वाचनम्। अथो मेध्या मेधार्हा एव एना करोति मन्त्रेण वाचनेनेत्यभिप्राय। एतदपि वाचने लिङ्गम् ॥ ३ ॥

¹ गणानां त्वा गणपतिमिति। अनेन मन्त्रेण सकृदेव अर्थात्सर्वा पत्न्य अश्व परिक्रमति। अपह्नुवते विरमन्त्येवास्मै। एतत्प्रदक्षिणवर्तनेन स्वगतमपनयन्तीत्यर्थ। अपिवाऽविस्मृतमपि निह्नुवति क्षमयति च कृतिव्यजमाना। एतत्स्तवपने प्रदक्षिणकरणेन। अथो धुवते। " धूञ् विधूनने "-(धा. पा. तु उ.

---

¹ पत्न्य इति बहुवचनात् सर्वो पत्नीरिति, अत्र सूत्रे देवयाज्ञिक। अत्रैव सूत्रे कर्केदेवयाज्ञिकौ। " पात्रेजनहन्त्री वाचयति नत्रममस्त आतानति " का. श्रौ. सू. ६। ७। १। इति प्रकृतैकन्मत्रयोर्वाचने समुच्चय इति।

(तेऽप) अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति। ये यज्ञे धुवनं तन्वते नवकृत्वः परियन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्याहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मिथुनस्यावरुद्ध्यै स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।२ ॥ (२-८)

त्रयो वा इमे लोकाः। एभिरेवैनं तल्लोकैर्धुवते। त्रिः पुनः परियन्ति। षट् संपद्यन्ते। षड्वा ऋतवः। ऋतुभिरेवैनं धुवते ॥ ४ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति। ये यज्ञे धुवनं तन्वते। नवकृत्वः परियन्ति। नव वै प्राणाः। प्राणानेवात्मन्दधते। नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति। "आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्"–(वा. सं. २३। १९) इति। प्रजा वै पशवो गर्भः। प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते। "ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव"–इति। मिथुनस्यावरुद्ध्यै। "स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथाम्"–इति। एष वै स्वर्गो लोकः। यत्र पशुं संज्ञपयन्ति। तस्मादेवमाह–"वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु"–(वा. सं. २३। २०) इति। मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

अप वाऽ एतस्मात् । (श्री) श्री राष्ट्रङ्क्रामति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

(तऽऊ) ऊर्ध्वामिनामुच्छ्रापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ॥ २ ॥

गिरौ भारᳬ हरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्रᳬ सन्नह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्राष्ट्रमधि निदधाति ॥ ३ ॥

(त्य) अथास्यै मध्यमेधनामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यᳬ श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यन्दधाति ॥ ४ ॥

शीते वाते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेममेवास्मै करोति॥५॥

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

" ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति॥२॥

" गिरौ भारं हरन्निव "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रं सन्नह्यति । अथो श्रियमेवास्मिन् राष्ट्रमधि निदधाति ॥ ३ ॥

" अथास्यै मध्यमेधताम् "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् । श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति ॥ ४ ॥

" शीते वाते पुनन्निव "–(वा. सं. २३ । २६) इति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतम् । क्षेममेवास्मै करोति ॥ ५ ॥

अप वा एतस्मात् । " ततो दाक्षसोऽध्वयुन्नानोऽनिमेषयुक्तस्य अवदद वेदीति " (श. प १३ । ५ । २ । ३ ।) " अथाध्वर्युं कुमारीमभिमेथति " (श. प १३ । ५ । २ । ४) इत्यादि वक्ष्यते । तत्र यासु अभिमेधिकासु किञ्चिदश्लील गृह्यमस्ति । तासु तदत्र ब्राह्मणमुच्यते । अश्लीलानि वै एतस्मात् श्री राष्ट्रान्तिका ऋत्विग्भ्यो दीयमाना । यः अश्वमेधेन यजते । तत्प्रतिलम्भार्थी सर्वा अभिमेधिका कर्त्तव्या । तासु एतानि वचनानि सन्ति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेत्यादि । नैश्वलश्रिरोगिरवमा वेति प्रतिसमाधीनेन इति ब्राह्मणस्य तन्नात्पार्थं ऊर्ध्वामेनां योनिका शाखिका वा । उच्छ्रयति बद्ध प्रसिद्ध एव अभिमेधिकार्थं । अन्तरस्तु श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधश्च कारणनिर्दर्श । ततश्च श्रियमेव राष्ट्रमस्मै यजमानाय दत्ता ऊर्ध्वमुच्छ्रयतोऽत्र व्रत ॥ २ ॥

एवं गिरौ भारं हरन्नित्यादिष्वपि आनर्थ्यं हृद्गा व्याख्येयम् ॥ ३–५ ॥

यकाऽसकौ शकुन्तिकेति । विड्वै शकुन्तिकाऽऽहलगिति वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्त्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारकेति विड्वै गभो राष्ट्रम्पसो राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशङ्घातुकः ॥ ६ ॥

(को) माता च ते पिता च तऽ इति । (तौ) इयम्वै माताऽसौ पिताऽऽभ्यामेवैनᳪं स्वर्गं लोकङ्गमयत्यग्रम्वृक्षस्य रोहतऽइति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रᳪं श्रियमेवैनᳪं राष्ट्रस्याग्रङ्गमयति प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतᳪंसयदिति विड्वै गभो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशङ्घातुकः ॥ ७ ॥

(को) यद्धरिणो यवमत्तीति । विड्वै यवो राष्ट्रᳪं हरिणो विशमेव राष्ट्रायाद्याङ्करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति न पुष्टम्पशु मन्यतऽइति तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति शूद्रा यदर्य्यजारा न पोषाय धनायतीति तस्माद्वैशीपुत्रन्नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥

(त्सु) अप वाऽ एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूताम्वाचं वदन्ति

"यकाऽसकौ शकुन्तिका"–इति । विड्वै शकुन्तिका । "आहलगिति वञ्चति"–इति । विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्ति । "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका"–(वा. सं. २३ । २२) इति । विड्वै गभः । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ६ ॥

" माता च ते पिता च ते "–इति । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति । " अग्रं वृक्षस्य रोहतः "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रम् । श्रियमेवैनं राष्ट्रस्याग्रं गमयति । " प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत् " (वा. सं. २३ । २४) इति । विड्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्मात् राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ७ ॥

" यद्धरिणो यवमत्ति "–इति । विड् वै यवः । राष्ट्रं हरिणः । विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति । तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति । " न पुष्टं पशु मन्यते "–इति । तस्मात् राजा पशून्न पुष्यति । " शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति "–(वा. सं. २३ । ३०) इति । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूतां वाचं वदन्ति । " दधिक्राव्णो अकारि-

दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नैभ्यः प्राणाऽअपक्रामन्ति ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।३ ॥ (२–९ ॥)

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तᳬं सङ्क्रमणं यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशञ्चैवास्मिन्राष्ट्रञ्च समीची दधाति हिरण्मय्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(त्र)य्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजताऽऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनङ्कल्पयन्ति तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३–२–४ ॥ (२–१०) ॥

षम् "–(वा स २३ । ३२) इति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुः । वाचमेव पुनते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ॥ ९ ॥

यदसिपथान् कल्पयन्ति । सेतुमेव तं संक्रमणं यजमानः कुरुते । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यः । राष्ट्रमश्वमेधः । विशं चैवास्मिन् राष्ट्रं च समीची दधाति । हिरण्मय्यो भवन्ति । तस्योक्त ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

त्रय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्य. । दिशो व लोहमय्यः । अवान्तरदिशो रजताः । ऊर्ध्वा हरिण्यः । ताभिरेवैन कल्पयन्ति । तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये नवम ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ९ ॥

यदसिपथान् । अश्वे गामस्य मार्गा असिपथा, तान् सूचीभि गौनादिभि कल्पयन्ति । इत्येतदत्र ब्राह्मणमुच्यते ॥ १ ॥

विशो वै सूच्य । बहुत्वात् गुद्रत्वाच्च । तास्तावद्यमय्य । रजतमय्य । हिरण्यलोहमय्य । दिशो वै लोहमय्य । इत्याद्यागामिका ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये दशम ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । १० ॥

प्रजापतिरकामयत । महान्भूयान्त्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महान्भूयानभवत्स यः कामयेत महान्भूयान्त्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्हैव भूयान्भवति ॥ १ ॥

वपामभितो जुहोति । यजमानो वा अश्वमेधो राजा महिमा राष्ट्रेणैवैनमुभयतः परिगृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति राज्ञा वपाम्परियजति ये चैवास्मिँल्लोके देवा ये चामुष्मिँस्तानेवैतत्प्रीणाति त एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।५ ॥ (२–११)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३–२ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ८७ ॥

प्रजापतिरकामयत । महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत् तावजुहोत् । ततो वै स महान् भूयानभवत् । स यः कामयेत—महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयात् । महान् हैव भूयान् भवति ॥ १ ॥

वपामभिजुहोति । यजमानो वा अश्वमेधः । राजा महिमा । राष्ट्रेणैवैनमुभयतः परिगृह्णाति । पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवाः । उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये । तानेवैतत्प्रीणाति । “स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा”—(वा० सं० २३ । [illegible] । [illegible]) इति राज्ञा वपां परियजति । ये चैवास्मिन् लोके देवाः । ये च अमुष्मिन् । तानेवैतत्प्रीणाति । त एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २ ॥

देवेभ्य स्वाहा " इत्यत्र जुहोति । राज्ञ च महिमानवपा पारयजति इति पारगृह्य, यजति इति यत्, तेन च अस्मिन् लोके काले वा ये देशा वामुष्मिन् तानवैतत्प्राणानाति दर्शनानतरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहारस्वामिन कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयऽध्याये एकादश ब्राह्मणम् ॥ (१० । २ । ११) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-ब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ १३-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । (त) तत्परापतत्ततोऽश्वः समभवद्यदश्वयत्तदश्व-
स्याश्वत्वन्तद्देवाऽअश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिꣳ सर्व्वङ्क-
रोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व्वꣳएव भवति सर्व्वस्य वाऽएषा प्राय-
श्चित्तिः सर्व्वस्य भेषजꣳ सर्व्वम्वाऽएतेन पाप्मानन्देवाऽ अतरन्नपि
वाऽएतेन ब्रह्महत्यामतरँस्तरति सर्व्वम्पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां यो-
ऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

(तऽउ) उत्तरम्वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । (त) तस्मादुत्तरतोऽश्व-
स्यावद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषाम्पशूनाम् ॥ २ ॥

अथाश्वस्य प्राजापत्याक्षिप्रभवत्वं, ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तिश्च ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वयत् । तदश्वस्याश्वत्वम् । तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुः । एष ह वै प्रजापतिं सर्वं करोति । योऽश्वमेधेन यजते । सर्व एव भवति । सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य भेषजम् । सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन् । अपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् । तरति सर्वं पाप्मानम् । तरति ब्रह्महत्याम् । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥२॥

प्रजापतेरक्षीति । "सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवत्" (श. प. १०।६।५।७।) इति सकलब्राह्मणपञ्चकात्मना अश्वस्य सृष्टिना । "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः" (श. प. १०।६।४।१) इति तस्यैवावयवा दर्शिताः । तस्यैव सम्प्रति निरुक्तं दर्श्यते । इह तु प्राजापत्याक्षिप्रभवत्वं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तत्वं चोच्यते । कथं नाम ? अनेनैव दर्शनेन प्रायश्चित्तिं प्रयुञ्जीत । अश्वयत् । श्वयतिर्गतौ पतितं गतम् । तत अश्वः देवानामाहारादश्वः समभूत् । यत् अश्वशब्दनिर्वचनम् । दर्शनार्थं तत् । तत् अपि देवा अश्वमेधेन क्रतुना तस्मिन् प्रजापतौ प्रत्यदधुः स्थापितवन्तः । एष एव प्रजापतिं सर्वमविकलं अविद्धं करोति । योऽश्वमेधेन क्रतुना यजते । स च तदनुकारेणाविकल एव भवति । सर्वस्य च सर्वप्रकारस्य पापरोगादिकस्य एषा अश्वमेधाख्या प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य भेषजम् । सर्वस्य जन्मान्तरकृतस्य पापस्य एष अश्वमेधः भेषजम् । "तरति ब्रह्महत्याम्" इति प्रायश्चित्तान्तरे इह विकल्पविधिः । तरत् सर्वं पाप्मानमित्येव तरति ॥ १ ॥

उत्तरं वै । "तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" इति पुनर्वचनं दर्शनमवधार्यते ॥ २ ॥

सर्व्वानेव पशूनालभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३-२-७ ॥ (३-२) ॥

यत्त्रिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्र्यस्तस्मादश्वः सर्व्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते परमम्वाऽ एतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽश्वः पशूनाम्परमश्चतुष्टोम स्तोमानाम्परमेणैवैनम्परमतां गमयति ॥ १ ॥

गव्यानुत्तमेऽहन्यालभते । एते वै सर्वे पशवः । यद्गव्याः । सर्वानेव पशूनालभते । वैश्वदेवा भवन्ति । वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

यत्त्रिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । यच्चतस्रो गायत्र्यः । तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते । परमं वा एतच्छन्दः । यदनुष्टुप् । परमोऽश्वः पशूनाम् । परमश्चतुष्टोमः स्तोमानाम् । परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥ १ ॥

गाव इति प्राप्त स्वार्थकस्तद्धित क्रियते । पुनस्तानालभत इति वक्ष्यति । "चतुर्विंशतिं त्वेवैनान् गव्यानालभत द्वादशभ्यो देवताभ्य "-(श० प० १३ । ५ । ३ । ११) इति । एकादशिन्यौ द्वे द्वौ च प्राजापत्यौ गावौ चेत्यभिप्राय । वैश्वदेवा ते गव्या भवन्ति । ता एव द्वादश देवता वैश्वदेवा इत्यनुवाद एव । वैश्वदेवो वै अश्व । (सादोदय । तस्मिन् या देवता नता भक्ता इत्यभिप्राय । ?) बहुरूपा । य एकैक पशुर्बहुरूप । नैकवर्ण इत्यर्थ । नानारूपा यादृश एको न तादृश अन्य इत्यर्थ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदश काण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । २ ॥

यत्त्रिस्रोऽनुष्टुभ । चतुष्टोम स्तोमो भवतीत्यत्र दर्शनानन्तरमुच्यते । तस्मिन् हि चतुष्टोम चतसृषु गायत्रीषु बहिष्पवमानो भवति । याश्च तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तदेवमुच्यत । तस्मात् तिस्र अनुष्टुभस्तद्बहिष्पवमानो भवति । तस्मात्तदनुकारेण अश्वस्त्रिभि पादैस्तिष्ठति । यस्मात्तु स्वाभाविक्यश्चतस्रो गायत्र्य । तस्मादश्व चतुर्भि पादै पलायन धावति । परम वा एतच्छन्द इति दर्शनान्तरम् । वाग्वै अनुष्टुप् वाक् सर्वाणि छन्दांसि । इत्यवमनुष्टुप् परम छन्द । परमोऽश्व पशूना महोपकारकत्वात् प्रजापतिकायावयवत्वाच्च । परमश्चतुष्टोम कृत्स्नत्ववान्, अश्वमेधप्रतिसमाधानत्वाच्च । परमेणैवैनं एतेन स्तवेन एन यजमान परमता श्रेष्ठता गमयत्युद्गाता ॥ १ ॥

शुक्रर्य्यः पृष्ठम्भवन्ति । (त्स्य) अन्युदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छुक्रर्य्यः पृष्ठम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्व्वत्वाय ॥ २ ॥

(ये) एकविंशम्मध्यमहर्भवति । (त्स्य) असौ वाऽ आदित्यऽ एकविंशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्यम्मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम्प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वाऽ अश्वो यतऽ ईश्वरो वाऽ अश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः पराम्परावतङ्गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शाक्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते । यच्छक्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वाया देवताया प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्यं मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम् । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वा अश्वो यतः । ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोः । यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । अश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शाक्वर्यां पुनर्वचनं [illegible] ॥ २ ॥

एकविंशं एकविंशस्तोमकं मध्यममहर्भवति । [illegible] । असौ वा आदित्य एकविंशः [illegible] ([illegible]) । [illegible] । स एवाश्वमेधः । "[illegible] अश्वमेधो [illegible]"—([illegible]) इति दर्शनात् । स्वेनैव स्तोमेन [illegible] स्वायां देवतायां सूर्ये प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्यं वामदेवेन दृष्टं साम "[illegible] आ भुवत्"—[illegible] मैत्रावरुणसाम भवति माध्यन्दिने सवने प्रथमे [illegible] मैत्रावरुण[illegible] । [illegible] । [illegible] मैत्रावरुणस्य [illegible] स्तोत्र वामदेव्य[illegible] । [illegible] । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम् । [illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम । [illegible] । [illegible] । नाति [illegible] स्तोत्र [illegible] । [illegible] स्तोत्र पार्थुरश्म[illegible] भवतीत्यर्थः । रश्मिना वै अश्वः

सुङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । (त्यु) उत्सन्नयज्ञऽ इव वाऽ एष यदश्वमेधः किम्वा ह्येतस्य क्रियते किम्वा न यत्सुङ्कृत्यच्छावाकसाम भवत्यश्वस्यैव सर्व्वत्वाय सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रऽ उत्तममहर्भवति सर्व्वम्वै सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

(द्वयाऽए) एकविꣳशोऽग्निर्भवति । (त्ये) एकविꣳश स्तोमऽ एकविꣳशतिर्य्यूपा यथा वाऽ ऋषभा वा वृषाणो वा सꣳस्फुरेरन्नेवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविꣳशास्तान्यत्समर्प्पयेदार्त्तिमार्च्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥

सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेधः । किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न । यत्सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा वा ऋषभा वा वृषाणो वा संस्फुरेरन् । एवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते । यदेकविंशाः । तान्यत्समर्पयेत् । आर्तिमार्च्छेद्यजमानः । हन्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥

यत बद्ध । सम्यक् प्रवतत इति शेष । कथमित्यत आह । ईश्वर ईशिता समर्थ दूर गन्तुम् । अयत अबद्धो रश्मिरन्यथ । तत किं क्रियत आह—यत् पृ अग्निमसबद्ध साम भवति तत् अश्वस्य धृत्यै धारणाय ॥ ५ ॥

सङ्कृत्यच्छावाकसाम । उत्रं कलापग्रामादौ सिद्धस्थान मत्रस्थिताद् ग्रन्थत अर्थतश्च विच्छिन्न यज्ञ उत्सन्नयज्ञ एष य अश्वमेध । कथमुत्सन्न इत्यत आह—किं वा ह्येति । यस्य धर्मापूर्वयो युगपोक्तो प्रयुज्येते स्म तेषां किंचित् कलौ क्रियत किंचिन्न क्रियते । ततश्च य सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति तत् ॥ ६ ॥

एकविंश । एकविंशति पुरुषा पारमाणमस्याग्निरित्येतस्मिन्नर्थे एकविंशतिशब्दात् डप्रत्ययोऽत्र द्रष्टव्य । तत्श्चैकविंशेति विग्रहोऽग्निरश्वमेधे स्यादित्यर्थ । ननु च अनेन वाक्येन अग्ने परिमाणमश्वमेधे नियम्यत । नाग्नि-रिव्यय साग्निरश्वमेध स्यात् । नैतदेव, वचनान्तरेण चाग्निर्नियत । तौ एतौ अर्काश्वमेधौ । तौ पुनरेकैव देवता भवति । मृत्युरेवाग्नि । एकविंशतिपरिमाणमस्य स्तोमस्येत्यनेनार्थे एकविंशतिशब्दादुपसत्यानात् ' स्तोमे डविधि पञ्चदशाद्यर्थ ' इति स्तोमस्तोत्रिपसम्पा सर्वोऽपि एकविंशस्तोमस्यानि अत्यन्तद्रूति भवतीत्यर्थ । ऋषभा उत्पादनसमर्था अनुस्मृत्य । वृषाण उत्सृत्य सत्कार । गोवृषा । ते यथा परस्परविरुद्ध सस्फुरति । एवमेते त्रय एकमुख्या एव स्तोमा । इतरे त्वेकविंशतिमात्राल्या स्तोमा । एव त्रय एकविंशास्त सदा इत्यर्थ ।

(ज्ञो) द्वादशऽ एवाग्निः स्यात् । (ड़े) एकादश यूपा यद्द्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश यूपा विराड्वाऽ एषा सम्मीयते यदेकादशिनी तस्यै यऽ एकादश स्तनऽ एवास्यै स दुह ऽएवैनान्तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः । (स्थु) यद्द्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरिणा यायात्तादृक्तदित्येकविꣳशऽ एवाग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोमऽ एकविꣳशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥

(च्छि) शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यदेकविꣳशः । (ग्रो) यो वाऽ अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञाम्भवत्येकविꣳशोऽग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोमऽएकविꣳशतिर्यूपाऽ एतानि वाऽ अश्वमेधे त्रीणि

द्वादश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति । यदेकादश यूपाः । विराड्वा एषा सम्मीयते । यदेकादशिनी । तस्यै य एकादशः । स्तन एवास्यै सः । दुह एवैनां तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः—यद्द्वादशोऽग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् । इत्येकविंश एवाग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात् । तादृक्तत् ॥ ९ ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद । शिरो ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि ।

शीर्षाणि तानि यऽ एवम्वेद शिरो ह राज्ञाम्भवति यो वाऽ अश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद ककुद्ध राज्ञां भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोमऽएकविंशतिर्यूपाऽएता वाऽ अश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता यऽ एवम्वेद ककुद्ध राज्ञां भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।८ ॥ (३-२) ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्वऽआलभ्यते । यत्प्राजापत्यङ्कुर्याद्या देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्द्धयेच्छादन्दद्भिरवकां दन्तमूलै-रित्यश्वस्तोमीयमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायन्देवताभ्यऽआहुतीर्जुहोति याऽ एव देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयत्यरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठितास्ताऽएवैतत्प्रीणाति देवासुराः संयत्ताऽआसन् ॥ १ ॥

तानि य एवं वेद । शिरो ह राज्ञां भवति । यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद । ककुद्ध राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदः । ता य एवं वेद । ककुद्ध राज्ञां भवति ॥ १० ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्व आलभ्यते । यत् प्राजापत्यं कुर्यात् । या देवता अपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्धयेत्–" शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैः "–(वा. सं. २५ । १) इत्यश्वस्तोमीयमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्याय देवताभ्य आहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयति । अरण्येऽनूच्यान् हुत्वा । द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठिताः । ता एवैतत्प्रीणाति । देवासुराः संयत्ता आसन् ॥ १ ॥

(सुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (न्न) अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य व्वयमुद्धारमुद्धरामहै तेनासुरानभिभविष्यामऽइति ते लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभूत्यै यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितञ्जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः-अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै, तेनासुरानभिभविष्यामः, इति। ते लोहितमुदहरन्त, भ्रातृव्याभिभूत्यै। यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति, भ्रातृव्याभिभूत्यै। भवत्यात्मना। पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भागेन मन्त्रवर्णावगतेन व्यदधन् कल्पा विशेषतः । ततः प्राजापत्यमेवाश्वं कृत्वा तदन्दोषपरिहाराय शादं नाम देव दद्भिर्दन्तै अश्वस्य प्रीणामीति वक्ष्यतीव । स्वाहाकाराश्च प्रदानाय । अवका नाम देवता दतमूले अश्वस्य प्रीणामि स्वाहेति । एवमन्यान्यपि मन्त्रलिङ्गकानि अवदानानि । आज्यमवदानी कृत्वा मन्त्रवचनेन यागेन वा आज्यस्य अथ पावन पावकस्य । ' प्रयाजयागम् ' अवदानमवदान प्रति आम्नायाम्नाय देवता शादादिकाम् । ताभ्यो देवताभ्य आहुतीर्जुहोति तत्समर्थी स्वर्गार्पिताश्चागता वा । तथा च कुर्वन् या देवता अश्वतनूष्वाग मन्त्रवर्णस्य । ता भागधेयेन समर्धयति । अथ तावत् जुहोति । यावत् "पृथिवी त्वचा प्रीणाति स्वाहा" (वा.स.२९।९) इति। "जुवकाय स्वाहा" (वा.स.२९।९) इत्यवभृथे होष्यते । तत अरण्येऽनूच्यान् अग्ने पतिन्यान् " अनिर् हृदयेनाश्नाति हृदयाग्रेण " इत्यादीन् "विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा " (वा. स. २९ । ८–१३) इत्येवमन्तान् होमान् हुत्वा । द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । (वा. स. २९ । १३) । अत्र च शाद अवका शैवालानि । तेन गोधूमका इत्यादिदेवतारूपाणि निरुपेक्ष्य अवगमयेत् । सर्वाणि दतपीठानि । अमनिह जिह्वाग्रम् इत्येवमादीनि चाश्वाङ्गानि । काश्चिदत्र भनिता एव देवता आदित्यादय । काश्चित् अननिता शादादय । काश्चित्तु अश्वाङ्गनिष्ठा एव देवता । " कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ " (वा. स. २९ । ३) इत्यादय । काश्चित्तत्र चतुर्थ्या निर्दिश्यते । तत्र सम्बन्धे अनभिह दशर्नीनि शेष । क्वचित् षष्ठ्या अश्वाङ्गानि निर्दिश्यन्ते । देवता द्वितीयया । तत्र विभक्तिद्वैधम्या । जिह्वया दन्तान् प्रीणामीति । क्वचित् देवताश्च तृतीया अवकदेवेति । अश्वगे द्वितीया । इत्यविनि । ततरि व्यत्यय । अवकद तद्दुनेति । क्वचिदश्वाङ्गमेव चतुर्थीनिर्दिष्टमस्ति न पृथग्देवता । " शुक्राय स्वाहा " (वा. स. २९ । १) " लोमभ्य स्वाहा " (वा. स. २९ । १०) इत्यादौ । तत्र तदेव शुक्रादिहिरण्यगर्भदेवता चतुर्थ्या निर्दिष्टा । प्रदानाश्रम तु तदेव हविः । तादर्थ्ये चतुर्थी । शुक्राय शुक्र जुहोमीत्यर्थः । क्वचित् तद्धितेन देवतानिर्देश । पारदेवत्यानि पार्वाणि पक्ष्माणि । मतीभ्यत्र शेषः । क्वचित् षष्ठ्या देवत्तु । प्रथमया चाङ्गम् । " अग्ने पक्षति " (वा. स. २९ । ४) अभ्यित्र शेषः । क्वचित्तु " यमाय स्वाहा " (वा. स. २९ । १३) इत्यादौ आज्याहुति. शुद्धैव हूयते । अश्वाङ्गस्यामावात् इति द्रष्टव्यम् । देवासुरा संयत्ता इत्यादि निगम लोहितहोमं वक्ष्यन् ॥ १ ॥

उद्धार अन्यापरम्परेभ्योऽधिक भाग उद्धारमुद्धरामहै । ते लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभवाय । अधुनापि यत् " अग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्य स्वाहा " इति लोहितं जुहोति तत् भ्रातृव्याभिभवायैव ॥ २ ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

(तेऽश्व) अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

(तेऽय) अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । (त्या) आयास्या वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजाऽएव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजाऽअभिमन्यते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।९ ॥ (३–४) ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आयास्या वै प्रजाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । प्रजा एव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ५ ॥

गोमृगस्य कण्ठेन पात्रेण प्रथमां लोहिताहुतिं जुहोति । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । किंचित्पशुमबध्नानेवोऽस्योगि रुद्रस्य चित्तं प्रमादयतीत्यर्थः । यस्मादेवं पशून् रुद्रादन्तर्दधे । तस्माद्यत्र राष्ट्रे काले च एषा लोहिताहुतिरश्वमेधान्तर्गता हूयते । तत्र राष्ट्रे काले च रुद्रः पशूनाभिमन्यते । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसे वर्तते ॥ ३ ॥ ४ ॥

'अयस्मयेन'। आयास्या प्रजा । अयास्यो मध्यमः प्राणः, तन्मय्यः, तदात्मिका प्रजा, शब्दसाम्याच्च अयः अपि आयास्य एव इति कृत्वा एतेन साधनेन अयस्मयचरुः रुद्रस्योपयुक्ते । रुद्रः प्रजापतावन्तर्हितः । तेनोपचारेण भवति । एताश्च शाखान्तरवचनात् स्विष्टकृद्वते होतव्याः । स्विष्टकृद्वदानसामान्याद्वा प्राधान्यात् रुद्रस्य सिद्धे आगन्तुकात् स्विष्टकृत ऊर्ध्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिना कृते माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ३ । ४) ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायत्तास्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयाल्लोके लोकऽ एनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्यऽआहुतीर्जुहोति लोके लोकऽएव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः । (यत्) यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुह्वत्संचक्षीत बहुम्मृत्युममित्रङ्कुर्वीत मृत्यव ऽआत्मानमपिदध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्येकस्माऽ एवैकामाहुतिं जुहोत्येको ह वाऽ अमुष्मिंल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिंल्लोकेऽपजयति ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । (त्यु) अमृत्युर्ह वाऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ॥ काण्डिकाः ॥ ५९ ॥)

सर्वेषु वै लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो यद्याहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोके एनं मृत्युर्विन्देत् । यन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति । लोके लोके एव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः-यत् " अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा " इति जुह्वत्संचक्षीत । बहु मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यव आत्मानमपिदध्यात् इति । " मृत्यवे स्वाहा "-(वा. मं. ३९।१३) इत्येकस्मा एवैकामाहुतिं जुहोति । एको ह वा अमुष्मिंल्लोके मृत्युः-अशनायैव । तमेवामुष्मिन् लोकेऽपजयति ॥ २ ॥

" ब्रह्महत्यायै स्वाहा " (वा. मं. ३९।१३) इति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युः । एष ह वै साक्षान्मृत्युः, यद्ब्रह्महत्या । साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥

सर्वेषु वै इति । अश्वेऽनूच्यान् हुत्वा । एतदन्ता गता " मृत्यवे स्वाहा " इत्याहुति । " ब्रह्महत्यायै स्वाहा " (वा. मं. ३९।१३) इति च । तयोरिदर्शनार्थं ब्राह्मणम् । सर्वेषु त्रिषु लोकेषु । मृत्यव विनाशका अन्वायत्ता अनुबद्धा इति । [illegible] दर्शयति । यन्मृत्युभ्यो बहुभ्यो बह्वीराहुतीर्जुहोति । [illegible] निदार्थं [illegible] । तद्विधौ चैव [illegible] ॥ १ ॥

तदाहुर्यत् । अमुष्मै [illegible] मृत्यवे स्वाहा यदि जुह्वन् [illegible] बहु मृत्युं [illegible] । तं बहु मृत्युममित्रं [illegible] कुर्वीत । तस्मै मृत्यवे अमित्रभूताय आत्मानमपि च दध्यात् । [illegible] । तत्परिहाराय " मृत्यवे स्वाहा " इत्येकस्मा एव एकामाहुतिं जुहोति । एको ह वै अमुष्मिन् लोके मृत्युः [illegible] तु । [illegible] । तस्मिन् [illegible] प्राणिनः । स [illegible] सर्वमृत्यु । [illegible] सर्वे [illegible] ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै । ब्रह्महत्यैव मृत्युर्नान्य । [illegible] नरके [illegible] । न [illegible] ॥ ३ ॥

(त्य) अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति । (त्य) अश्वो वाऽ अश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनम्प्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (र) अश्वस्तोमीयम्पूर्वꣳ होतव्यां ३ द्विपदा ३ ऽइति पशवो वाऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुषऽउपरिष्टात्पशूनधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा पशूनेव मात्रया समर्द्धयति यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मात्रया व्यर्द्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा

अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदः । द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः—अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां ३ द्विपदाः ३ इति । पशवो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदः । यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्द्धयति । यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात् । पशून् मात्रया व्यर्द्धयेत् । षोडश जुहोति ।

पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति यदन्यामुत्तमा-माहुतिञ्जुहुयात्प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदाऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथऽ उत्तमामाहुतिञ्जुहोति वरुणो वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपꣳ रूपेणैव वरुणमव-यजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते तदाहु-र्यज्ञस्य वाऽ एतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्यजेतोपनामुकऽएनं यज्ञः स्यात्पापीयांस्तु स्याद्यातयामानि वाऽ एतर्दीजानस्य च्छन्दाꣳसि भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुञ्जीत सर्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागा-प्यते साऽत्राऽऽप्ता यातयाम्नी भवति क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयुञ्जीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । (स्व) प्रजापतिर्वाऽओदनः

षोडशकला वै पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्द्धयति । नान्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । यदन्यामुत्तमामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत । द्विपदा उत्तमा जुहोति । प्रतिष्ठा वै द्विपदाः । प्रत्येव तिष्ठति । "जुंबकाय स्वाहा"–(वा० सं० २५ । ९) इत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जुंबकः । साक्षादेव वरुणमवयजते । शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिंगाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते । तदाहुः–यज्ञस्य वा एतद्रूपम्, यदिष्टयः । यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीयांस्तु स्यात् । यातयामानि वा एतर्दीजानस्य च्छन्दांसि भवति । तानि किमेतावदाशु प्रयुंजीत । सर्वा वै संस्थिते यज्ञे वागाप्यते । साऽत्राऽऽप्ता यातयाम्नी भवति । क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता । वाग्वै यज्ञः । तस्मान्न प्रयुंजीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । प्रजापतिः संवत्सरः । प्रजापतिर्यज्ञः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान् भवति ॥ ७ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनान् । प्रसङ्गे द्वे ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रजापतिः सम्वत्सरः प्रजापतिर्य्यज्ञः सम्वत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक-
ऽएनं यज्ञो भवति न पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।११ ॥ (३–६ ॥)

एष वै प्रभून्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूत-
म्भवति ॥ १ ॥

(त्ये) एष वै विभून्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-
मेव विभूतम्भवति ॥ २ ॥

(त्ये) एष वै व्यष्टिर्न्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-
मेव व्यष्टम्भवति ॥ ३ ॥

(त्ये) एष वै विधृतिर्न्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-
मेव विधृतम्भवति ॥ ४ ॥

(त्ये) एष वै व्यावृत्तिर्न्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-
मेव व्यावृत्तम्भवति ॥ ५ ॥

अथाश्वमेधस्य यौगिकसंज्ञाद्वादशकाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

एष वै प्रभुर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव प्रभूतं भवति ॥ १ ॥
एष वै विभुर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विभूतं भवति ॥ २ ॥
एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥ ३ ॥
एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विधृतं भवति ॥ ४ ॥
एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यावृत्तं भवति ॥ ५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
तृतीयेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । ६ ॥

एष वै प्रभुर्नामेति । अत्र ब्राह्मणे अश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि इति दर्शनार्थं तानि प्रदर्श्यन्ते यत्र देशे काले च एतेनाश्वमेधेन यजते । तत्र सर्वमेव प्रभूतं बहु भवति । यदिह प्राणिनामन्नानाच्छादनादि पुष्कलानि शेष ॥ १ ॥

विभूतं सर्वकालम्च ॥ २ ॥

व्यष्टं प्राप्तं यजमानेन ॥ ३ ॥

विधृतं स्वकर्मसु विभागेन स्थापितम् ॥ ४ ॥

व्यावृत्तं अकार्येभ्य ॥ ५ ॥

(त्ये) एष वाऽऊर्ज्जस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेवोर्ज्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥

(त्ये) एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव पुयस्वद्भवति ॥ ७ ॥

(त्ये) एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥

(तऽए) एष वाऽ अतिव्याधी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽ आ राजुन्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥

(तऽए) एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽआ दीर्घारण्युञ्जायते ॥ १० ॥

(तऽए) एष वै क्लृप्तिर्न्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव क्लृप्तम्भवति ॥ ११ ॥

(त्ये) एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव प्रुतिष्ठितम्भुवति ॥ १२ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१२ ॥ (३–७) ॥

एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥
एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव पयस्वद्भवति ॥ ७ ॥
एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥
एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ राजन्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥
एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ दीर्घारण्यं जायते ॥ १० ॥
एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव क्लृप्तं भवति ॥ ११ ॥
एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥ १२ ॥

ऊर्जस्वत् रसवत् । यत्सभाव्यरसमौषध्यादि ॥ ६ ॥
पयस्वत् । प्यायत्ववत् सभाव्यवर्द्धनम् ॥ ७ ॥
आजायते ॥ ८ ॥ ९ ॥
दीर्घारण्यम् उत्तरकालमिति शेष । कुत एतत्, प्रभूत भवतीत्यादिविधानात् ॥ १० ॥
क्लृप्त सज्जनमोग्यम् ॥ ११ ॥
भोगेभ्य. प्रतिष्ठित स्वायतने ॥ १२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये सप्तम ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । ७ ॥

अथातः प्प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो व्वडवाꣳ स्कन्देद्वायव्यम्पयोऽनुनिर्व्वपेद्वायुर्व्वै रेतसाम्विकर्त्ता प्प्राणो वै व्वायुः प्राणो हि रेतसाम्विकर्त्ता रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ यदि स्रामो व्विन्देत् । (त्यौ) पौष्णं चरुमनुनिर्व्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यद्यक्षतामयो व्विन्देत् । (द्वे) व्वैश्वानरन्द्वादशकपालम्भूमिकपालम्पुरोडाशमनुनिर्व्वपेदियम्वै वैश्वानरऽइमामेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधीयप्रायश्चित्तानि ।

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो वडवां स्कन्देत् । वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेत् । वायुर्वै रेतसां विकर्ता । प्राणो वै वायुः । प्राणो हि रेतसां विकर्ता । रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥ १ ॥

अथ यदि स्रामो विंदेत् । पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत् । पूषा वै पशूनामीष्टे । स यस्यैव पशवः । यः पशूनामीष्टे । तमेवैतत्प्रीणाति । अगदो हैव भवति ॥ २ ॥

अथ यद्यक्षतामयो विंदेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । इयं वै वैश्वानरः । इमामेवैतत्प्रीणाति । अगदो हैव भवति ॥ ३ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनामिति । वडवां स्कन्देत् । "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः"–(धा. पा भ्वा प. १००४)। वडवां गच्छेत् । तस्यां रेतः सिंचेदित्यर्थः । रेतसा वायव्येन पयसा अभिसन्धे तद्रेतो दधाति । यद्वायव्यं पयो निर्वपति ॥ १ ॥

स्राम प्रतिश्रिय । यत् यदि प्राप्नुयात् । 'अगद'। गदो रोग । अरोग अश्वो भवति ॥ २ ॥

अक्षतस्य आमयो रोगो ज्वरादि अक्षतामय । स यद्यश्व प्राप्नुयात् । भूमिरेव द्वादशविभागा स्तोत्र वा द्वादश कपालकार्ये यस्य स भूमिकपाल ॥ ३ ॥

१–अथातोऽश्वस्य प्रायश्चित्तानि । का श्रौ सू २०।७२।

२–वडवां गच्छेत् । का श्रौ सू २०।८१। [illegible]

३–पौष्णं चरुं । का. श्रौ. सू. २०।७४।

४–भूमिकपालो वैश्वानरोऽक्षतामये । [illegible] । का श्रौ सू २०।७७।७८।

(त्यु) अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । (त्सौ) सौर्यं चरुमनुनिर्वपे-त्सूर्यो वै प्रजानाञ्चक्षुर्यदा ह्येवैषऽ उदेत्यथैतथ्ं सर्वञ्चरति चक्षुरेवा-स्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यचरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यद्युदके म्रियेत । व्वारुणं यवमयञ्चरुमनुनि-र्व्वपेद्वरुणो वाऽएतद्गृह्णाति योऽप्सु म्रियते सा यैवैनन्देवता गृह्णाति तामेवैतत्प्रीणाति साऽस्मै प्रीताऽन्यमालम्भायानुमन्यते तयाऽनुमत-मालभते स यवमयो भवति व्वरुण्या हि यवाः ॥ ५ ॥

(वाऽअ) अथ यदि नश्येत् । (त्रि) त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्व्वपेद्द्यावा-पृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशम्वायव्यम्पयः सौर्यञ्चरुं यद्वै किञ्च नश्यत्य-न्तरैव तद्द्यावापृथिवी नश्यति तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्यऽऋते किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-

---

अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौर्यं चरुमनुनिर्वपेत् । सूर्यो वै प्रजानां चक्षुः । यदा ह्येवैष उदेति । अथैतं सर्वं चरति । चक्षुरेवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति । स यच्चरुर्भवति । चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥

अथ येद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्वपेत् । वरुणो वा एतं गृह्णाति । योऽप्सु म्रियते । सा यैवैनं देवता गृह्णाति । तामेवैतत्प्रीणाति । साऽस्मै प्रीताऽन्यमालंभायानुमन्यते । तयाऽनुमतमालभते । स यवमयो भवति । वरुण्या हि यवाः ॥ ५ ॥

अथ प्रायश्चित्तीया त्रिहविषेष्टिः।

अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेत् । द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम् । वायव्यं पयः । सौर्यं चरुम् । यद्वै किंचन नश्यति । अंतरैव तद् द्यावापृथिवी नश्यति । तद्वायुरुपवाति । आदित्योऽभितपति । नैताभ्यो देवताभ्य ऋते किंचन नश्यति । सैषा पृथगेव नष्टवेदनी । स यद-

---

अक्ष्णोरामयो रोग अक्ष्यामय । स यद्यश्वमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सा एषा त्रिहविरिष्टि पृथगेव अश्वमेधापृथगपि बहिरपि भवति । एवशब्द अपिशब्दस्यार्थ । कुत एतत् ।"स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येत्" इति "एतयैव यजेत" इत्युत्तरत्र श्रौतशब्दश्रवणात् ।१ नष्ट विन्दते अनयेति

१–वारुणोऽप्सु मृते । का श्रौ सू. २० । ७६ । २–भावो तत्रेण द्यावापृथिव्य पयो वायव्य सौर्यं । अन्यत्रापि । का श्रौ सू. २० । ७६ । ८० । ३–सौर्योऽक्ष्यामये । का श्रौ. सू २० । ७६ ।

न्यश्नुश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्राऽअश्वम्विन्देरन्यदि वा म्रियेत यदि वाऽप्स्वन्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१३ ॥ (३-८) ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५१ ॥

स्यात्प्यन्यत्रश्येत् । एतयैव यजेत । अनु हैवैनद्विन्दति । अथ यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् । यदि वा म्रियेत । यदि वाऽप्सु अन्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

नष्टवेदनी । स यदि अस्याहिताग्नेः अन्यत् अपि अश्वादिरप्यादि किञ्चित्पुरुषार्थं नश्येत् । तत एतयैव त्रिहविषा यजेत । अनुविन्दत्येव तन्नष्टं लभत एव । इति पुरुषार्थो विधिः पृथक् वचनादर्थवत्त्वात् । यदि तु आश्वमेधिके एव अन्यस्मिन्नपि नष्टे विधीयते सा । तेनैषा अश्वमेधापृथक् स्यात् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । ८ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकान् । दानाराध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१३-३) ॥

१-स्यादर्शनमोरन्यत्र लाभादनादि करोत्यथयुक्तम् । का. श्रौ. सू. २० । ८२ ।

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्दशं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरकामयत । सर्व्वान्कामानाप्नुयाᳬ सर्व्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्व्वान्कामानाप्नोत्सर्व्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत सर्व्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्व्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भऽइति ग्रीष्मेऽभ्यारभेतेत्यु हैकऽआहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः क्षत्रिययज्ञऽउ वाऽएष यदश्वमेधऽइति ॥ २ ॥

अथाश्वमेधस्य फलाधिकारिकालादिकम् ।

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाम् । सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति । स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत् । सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत । सर्वान् ह वै कामानाप्नोति । सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः–कस्मिन् ऋतौ अभ्यारंभ इति । ग्रीष्मेऽभ्यारभेत–इत्यु हैक आहुः । ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः । क्षत्रियय‍ज्ञ उ वा एषः । यदश्वमेध इति ॥ २ ॥

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामान् जगद्गतानाप्नुयाम्, सर्वा व्यष्टी व्याप्त्या अवस्था विभागेनाश्नुवीयेति । सर्वान् ह वै कामानाप्नोति इति फलत एवाश्वमेधस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्य उचितऋतु स हि तत्राग्नी आधत्ते । ग्रीष्मएव वर्षे मतापयति । अर्थवादोऽयम् । क्षत्रियस्य चैष यज्ञो य अश्वमेध । एतस्मादेव वचनात् राष्ट्री अश्वमेधेन यजेत । "प्राची दिग्वोतुर्दक्षिणा" (श. प १३।६।४।२४) इत्यादिवचनसामर्थ्याच्च क्षत्रियस्य हि राज्यमुचितम् । राजा च राष्ट्री भवति । ननु च–अन्ये अपि महीं पालयन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । न च ते वृत्तच्युता शास्त्रेणाभिक्रियन्ते । तथापदि प्रायोऽन्यवृत्तिर्विहिता । सत्यम् । तावदेव तु सा । यावत् तया दीनमात्मानमुद्धरति । नित्यानि च कर्माणि करोति । काम्यस्तु अश्वमेधो महाप्रपञ्चश्च । न तम् आपत्कल्पचोदना क्षमते । न चान्य अश्वमेधचोदनाया विशेष अस्ति । येन एषा प्रायश्चित्तचोदनैव अश्वविषये स्यात् । तस्मात् क्षत्रियस्यैवाश्वमेध इत्युपपन्नम् । अत एव कारणात् प्रायश्चित्तभूतोऽप्येष क्षत्रियस्यैव, नान्यस्य । अवभृथस्नानप्रायश्चित्त तु सर्ववर्णानां अविरोधात् ॥ २ ॥

१–राजन्योऽश्वमेध सर्वकामस्य का. श्रौ. सू २०।११ (सर्वकामस्यापि, सर्वकामावाप्तिव परमात्मज्ञानस्य प्रतिमन्तरेण न भवति, यावच्छरीरकालस्थायिनो हि कामा इति तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षो र्यजेतत्युक्त भवतान्यत्र कक ।)

२–राजशब्दो अभिषेकवति क्षत्रिय वर्तत इत्युक्त प्रदेशान्तरे । तथा च "क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेध तस्मात्क्षत्रियोऽश्वमेधेन यजेत" इति । ततो यः राजयज्ञः न स सार्वर्णिको इत्यत्र कक ।

तद्वै वसन्तऽएवाभ्यारभेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुर्य्यऽउ वै कश्च यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्वसन्तऽ एवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वार्त्विजऽउपसमायन्त्यध्वर्य्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वाऽअन्वन्यऽऋत्विजः ॥ ४ ॥

(स्ते) तेभ्योऽध्वर्य्युश्चातुष्प्राश्यम्ब्रह्मौदनन्निर्व्वपति । तस्योक्तम्ब्राह्मणञ्चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविधन्द्वादश मासाः सम्वत्सरः सर्व्वᳪ सम्वत्सरः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसंत एवाभ्यारभेत । वसंतो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । य उ वै कश्च यजते । ब्राह्मणीभूयेवैव यजते । तस्माद्वसंत एवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥

सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायंति । अध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता च । एतान्वा अन्वन्य ऋत्विजः ॥ ४ ॥

तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान् द्वादशविधम् । द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसंते । वसन्तस्यास्य फाल्गुनीशुक्ल एवात्र वसन्त उक्तः । "सा याऽसौ फाल्गुनी"—इत्युत्तरवचनानुरोधात् । तथा च सति तत एव वचनात् ऋतुर्मास पक्षस्तिथिरिति एतत्सर्वं विशेषतः सिद्धमित्यय दर्शनार्थमनुन्यासः । एव [illegible] ब्रह्मौदनपाकादिरवेत्यभिप्राय । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स हि तत्राधानोपनयनादि करोति । स सर्वलो [illegible] इव शान्त । य उ वै कश्च यजते । यश्च वै कश्च यजते । स दीक्षया ब्राह्मणीभूय एव यजते । तथा च "दीक्षितेऽब्राह्मण इत्याह" इत्यत्रोक्तम् ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी । तस्यैतस्याः पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे । षडहे नवम्याम् । सप्ताहे अष्टम्याम् । एतान् अध्वर्य्वादीन् अनु अन्ये ऋत्विजः [illegible] उपसमायन्ति । तदनुगुणवचनम् । ते समभ्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेभ्य अध्वर्य्वादिभ्यश्चतुर्भ्यः अध्वर्युः चतुर्भिः प्रास्य चतुष्प्राश्य । स एव चातुष्प्राश्यः । स्वार्थिकस्तद्धितः । चातुर्वर्ण्यादिवत् । ब्रह्मभ्यः ओदनो ब्रह्मौदनः । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । "तेन एव तदृत्ते" (श॰ ब्रा॰ १३।१।१।१) इति चतुरः पात्रान् [illegible] निर्वपति ॥ ५ ॥

१—अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य [illegible] । का॰ श्रौ॰ सू॰ २०।१।१ । [illegible] ३ ऋत्विग्भ्यश्च (श॰ ब्रा॰ १३।४।१।१३) इति श्रुत ॥

२—षडहेन यदि नवम्यां सप्ताहेनाष्टम्यां च । का॰ श्रौ॰ सू॰ २०।१ ।

तमेते चत्वारऽऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तम्ब्राह्मणं तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि तस्योऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥

(मु) अथास्माऽ अध्वर्युर्निष्कम्प्रतिमुञ्चन्वाचयति । तेजोऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतꣳ हिरण्यन्तेजऽएवास्मिञ्छुक्रममृतं दधात्यायुष्पाऽआयुर्म्मे पाहीत्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह व्वाचं यच्छेति व्वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यैवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जायाऽ उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी व्वावाता परिवृक्ता पाला·

तमेते चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि । तस्य उ एवोक्तम् ॥ ६ ॥

अथास्मै अध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति । " तेजोऽसि शुक्रममृतम् " इति । तेजो वै शुक्रम् । अमृतं हिरण्यम् । तेज एवास्मिन्छुक्रममृतं दधाति । " आयुष्पा आयुर्मे पाहि " (वा सं. २२ । १) इति । आयुरेवास्मिन्दधाति । अथैनमाह वाचं यच्छेति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञस्यैवाभ्यारंभाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली । सर्वा निष्किण्यो·

तमेत चत्वार ऋत्विज अध्वर्य्वादय प्राश्नन्ति । तेषामुक्त ब्राह्मणम् । "यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति महिमानमेव तदिन्द्रे यजमानोऽवरुन्धे" (श प १३।१।१।४) इति । तेभ्य चत्वारि सहस्राणि गवां ददाति । तस्यो एवोक्त–" रेतो वा ओदनो रेतो हिरण्यम् " (श प १३।१।१।४) इति ॥ ६ ॥

अथास्मा अध्वर्यु । अस्मै यजमानाय अध्वर्यु निष्कं सौवर्णमलङ्कारं प्रतिमुञ्चन् गले आबध्नन् वाचयति । अस्मिन् यजमाने दधाति । अथैनं यजमानमाह वाचं यच्छेति ॥ ७ ॥

चैतस्रो जाया भार्या उप समीपे क्लृप्ता स्थिता भवन्ति । पालागली दूतदुहिता ॥ ८ ॥

१–अक्लिन्नमध्वर्य्वादय प्राश्नन्ति । का श्रौ सू २०।५ ।

२–तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानश्च चतुरः । का, श्रौ सू २०।६ । चतुरः चतुःसंख्यान् हिरण्यस्य शतमानस्येत्यर्थः, ब्रह्मौदने सुवर्णं हिरण्यं ददाति शतमानं भवतीति च श्रुतेः । श प १३।१।१।४ । सुवर्णरक्तिकाशतानि शतमानं इति कर्कः ॥

३–निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति का श्रौ सू २०।९ । चतुःसौवर्णिक आभरणविशेषो निष्कः इति कर्कः ॥

४–वाचं यच्छेति चाह आविरदानङ्गीयमनम् । का. श्रौ सू २०।१०।११ ॥

५–चतस्रो जाया अलङ्कृता निष्किण्यः महिषी १ वावाता २ परिवृक्ता ३ पालागली इति । का श्रौ, सू २०।१२ । (महिषी प्रथमपरिणीता पत्नी १, वावाता वल्लभा २, परिवृक्ता अवल्लभा ३ पालागली दूतपुत्री ।

गळी सुर्व्वा निष्किण्योऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्व्वत्वाय ताभिः सहाग्न्यगारम्प्रपद्यते पूर्व्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्याँ हुतायाम् । (ऋ) जघनेन गार्हपत्यमुदङ्ङावातया सह सम्विशति तदेवापीतराः सम्विशन्ति सोऽन्तरोरूऽअसम्वर्त्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचँ समश्नवाऽइति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्याँ हुतायाम् । (म) अध्वर्य्युः पूर्णाहुतिञ्जुहोति सर्व्वं वै पूर्णँ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै तस्याम्वरेण वाचम्विसृजते वरन्ददामि ब्रह्मणऽइति सर्व्वं वै वरः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥   ॥ शतम् ६६०० ॥

(द्व्याऽऋ) अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्य्यवे ददात्यध्वर्य्यवे ह ददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतँ ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

ऽलंकृताः । मिथुनस्यैव सर्वत्वाय । ताभिः सहाग्न्यगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानः । दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदङ् वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशंति । सोऽन्तरोरू असंवर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं समश्नवा इति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्यां हुतायामध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । तस्यां वरेण वाचं विसृजते । वरं ददामि ब्रह्मण इति । सर्वं वै वरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददाति । अध्वर्यवे ददद्मृतमायुरात्मन्धत्ते । अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्यं पश्चाद्गार्हपत्यस्य समीपे । उदङ् उदग्दिशि । तदेव तत्रैव इतरा अपि जायाः संविशंति । स अन्तरोरू शेते । असंवर्तमानः मैथुनमकुर्वन् । अनेन तपसा संनिहित-प्रियाऽनुपगमनेन स्वस्ति क्षेमेण अश्वमेधसंवत्सरस्य उदृचं समाप्तिं समश्नवै प्राप्नुयाम् । "अश् व्याप्तौ"—(धा. पा. स्वा. आ. १८) प्राप्नुयाम् । इति प्रार्थयमानः शेते ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्यां हुतायाम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१—अग्न्यगारं प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रे परेण गार्हपत्यमुदक्शिरसः संविशन्ति । अन्तरोरू असंवर्तमानः । इत्यादि । का. श्रौ. सू. २० । १०—११ ।

२—प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुतिं जुहोति वरदानं ब्रह्मणे । का. श्रौ. सू. २० । १२ । २० । ... । का. श्रौ. सू. २० । १३ । अध्वर्यवे च निष्कं दद्यात् । का. श्रौ. सू. २० । १३ ।

(३) अथाग्नेयीमिष्टिन्निर्व्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाछम्बट्काराग्याथोऽअग्निमुखाऽउ वै सर्व्वा देवताः सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे मुखतः सर्व्वान्देवान्प्रीत्वा सर्व्वान्कामानाप्नवानीति ॥ १२ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै व्वज्रो व्वीर्य्यंव्वज्रो व्वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते व्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ पाप्मा वै व्वृत्रः पाप्मनोऽपहत्याऽअग्निर्म्मूर्द्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्युपाᳪंशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये मूर्द्धन्वत्यन्या भवति सद्वत्यन्यैष वै मूर्द्धा यऽएष तपत्येतस्यैवावरुद्ध्याऽअथ यत्सद्वती सदेवावरुन्द्धे व्विराजौ संयाज्ये सर्व्वदेवत्यम्वाऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे सर्व्वान्देवान्प्रीत्वा सर्व्वान्कामानाप्नवानीति हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णᳪं शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथाग्नेयीष्टिः ।

अथाग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । पथश्च कामाय । यज्ञमुखस्य चाछंबट्काराय । अथो अग्निमुखा उ वै सर्वा देवताः । सर्व कामा अश्वमेधे । मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा । सर्वान्कामानाप्नवानीति॥१२॥

तस्यै पचदश सामिधेन्यो भवति । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । पाप्मा वै वृत्रः । पाप्मनोऽपहत्यै । " अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत "–(वा. सं. १३ । १४) " भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता "–(वा. सं १३ । १५) इति उपांशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये । मूर्द्धन्वत्यन्या भवति । सद्वत्यन्या । एष वै मूर्द्धा । य एष तपति । एतस्यैवावरुद्ध्यै । अथ यत्सद्वती । सदेवावरुन्धे । विराजौ संयाज्ये । सर्वदेवत्यं वा

अथाग्नेयीमिष्टिमिति । पुरोडाशहविषम् । पथ यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये । न यज्ञपथादयानीति । इत्येवाग्नेय क्रियत इत्यर्थः । यज्ञमुखस्य चारम्भस्य । अछम्बट्काराय अनन्तरा कथं हि यज्ञमुख यज्ञशून्य स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्यै पचदश । मूर्द्धन्वत्यन्या । एते हविषो याज्याऽनुवाक्ये उपांशु भवत । मूर्द्धन्वती एव । न सद्वती । अन्या एका च प्रथमा भवति । सा सद्वती अन्या " भुवो यज्ञस्य "–इत्येषा । भुव भवसि इत्यनेन पादमत्ता भवन-

१–पुरोडाशाऽग्नये पथिकृते । का श्रौ सू २० । २२ ।

२ कर्क स चोपांशुर्भवतीति अत्रैव सूत्रे व्याख्यत् । का श्रौ सू २० । २३ भाष्ये । शतमान दक्षिणा सौवर्णम् । का श्री सू २० । २३ । (शतमाने सौवर्णमान न राजत, इति अत्रैव कर्क । सौवर्णं शतमानं सुवर्णरक्तिकाशतानि, इति कर्क) । हिरण्यपरिमाणऽन्यत्रापि । का श्री सू २० । २४ । (अन्यत्रापि दाक्षायणादावपि सौवर्णमेव न राजतम्) ।

३–पादसत्ताभवनमुपासम् । एकादशाक्षरात्मकपादचतुष्केण चतुश्चत्वारिंशदक्षरायास्त्रिष्टुप्छन्दस्का भुवो यज्ञस्येति त्रिष्टुभ प्रथमे पादे ' भवसि ' ' भविता ' वा इत्यस्य स्थाने ' भुव ' इति एकाक्षरसङ्कोचात्मकपदविन्यासेन, एकादशाक्षरात्मकपादन्यास-स्थितिसंपादनामति भाव ॥

(मु) अथ पौष्णीमिष्टिं निर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिरश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यथोऽइयं वै पूषेमामेवास्माऽ एतद्गोप्त्रीं करोति तस्य हि नार्त्तिरस्ति न ह्वला यमियमध्वन्गोपायतीमामेवास्माऽएतद्गोप्त्रीं करोति ॥ १४ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्ध्यै पूषंस्तव व्रते वयम्पथस्पथः परिपतिम्वचस्येत्युपांशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पथन्वत्यन्या वीर्य्यं वै व्रतं वीर्य्यस्याप्त्यै वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पथन्वत्यश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासःशतं दक्षिणा रूपं वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव कञ्च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनं

एतच्छंदः । पाङ्क्तराट् । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वान् देवान्प्रीत्वा । सर्वान्कामानाप्नवानीति । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पौष्णीष्टिः ।

अथ पौष्णीं निर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिः । अश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोति । अथो इयं वै पूषा । इमामेवास्मा एतद् गोप्त्रीं करोति । तस्य हि नार्तिरस्ति । न ह्वला । यमियमध्वन् गोपायति । इमामेवास्मा एतद् गोप्त्रीं करोति ॥ १४ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । वृधन्वन्तावाज्यभागौ । यजमानस्यैव वृद्ध्यै । "पूषंस्तव व्रते वयम्" । "पथस्पथः

सुवासम् । सविता वा "अग्निमग्निमेन"–(वा. स. १७ । ७६) सा या सदृशी एषा । मूर्धन्वती तु मवन्तैव सा "मूर्धानं दधिषे" इत्येतेन मूर्धन्वत्येव अन्या भवति । न सदृशी । इत्येवमसूत्रम् । नन्वेव सर्वं धार्यते । इत्येव मूर्धन्वती भवति । संदेहेति ॥ १३ ॥

अथ पौष्णान् । पौष्णं चरुमिष्ट्वा । पूषा वै पथीनां एषा प. अधिपतिः ॥ १४ ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे चतुर्थोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ १ ॥

१–पौष्णं चरुं निर्वपति [illegible] । दृष्टव्य का. श्रौ. सू. २० । २५ । ([illegible]) [illegible] "पूषन् तव व्रते वयं [illegible]" [illegible] वा. सं. १७–७१ । [illegible] वा. स. १७–४१ ॥

सुमर्द्धयति शुतम्भवति शुतायुर्व्वै पुरुषः शुतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मुन्धत्ते ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१४ ॥ (४।१) ॥

एतुस्यान्तायुमानायाम् । (म) अश्वन्निक्त्वोदानयन्ति युस्मिन्त्सुर्व्वाणि रूपाणि भुवन्ति युो वा जवुसमृद्धः सहुस्रार्हम्पूर्व्यं यो दुक्षिणायां धुर्य्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥

(स्त) तद्युत्सर्व्वरूपो भुवति । सुर्व्वं वै रूपᳪ सुर्व्वमश्वमेधः सुर्व्वस्याप्त्यै सुर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअुथ युज्जवुसमृद्धो व्वीर्य्यं वै जवो व्वीर्य्य-

---

परिपतिं वचस्या "–(वा सं २५ । ४१ । ४२) इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । व्रतवत्यन्या भवति । पथ्यन्वत्यन्या । वीर्यं वै व्रतम् । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्धयै । अथ यत्पथन्वती । अश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोति । अनुष्टुभौ संयाज्ये । वाग्वा अनुष्टुप् । वाग्वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । वासःशतं दक्षिणा । रूपं वा एतत्पुरुषस्य–यद्वासः । तस्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः । को न्वयमिति । रूपसमृद्धो हि भवति । रूपेणैवैनं समर्द्धयति । शतं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

एतस्यां तायमानायामश्वं निक्त्वोदानयन्ति । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति । यो वा जवसमृद्धः । सहस्रार्हं पूर्व्यम् । यो दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥

तद्यत्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धयै । अथ यत् जवसमृद्धः । वीर्यं वै जवः । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्धयै । अथ यत्सहस्रार्हः । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धयै । अथ यत् पूर्व्यः । एष वा अपरिमितं वीर्यमभिवर्धते । यत् पूर्व्यः । अपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्धयै । अथ यद्दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुरः । एष वा एषः । य एष तपति । न वा एतं कश्चन प्रतिप्रतिः । एतस्यैवावरुद्धयै ॥ २ ॥

एतस्यां तायमानायामिति । एतस्यां शौष्ण्यामिष्टौ तायमानायां निक्त्वा अश्वं स्नापयित्वा आनयति यजमानपुरुषाः । यस्मिन्नश्वे सर्वाणि शुक्लरक्तपीतकृष्णानि रूपाणि भवति । यो वा जवसमृद्ध । सर्वसमुच्चये वाशब्द । इति स्वभावेन वेगेन जवनत्वेन समृद्ध स्यादित्यवधारणं विकल्पेन । सहस्रार्हं सहस्रं गवां मूल्यं य अर्हति स सहस्रार्ह । पूर्व्यं प्रथमं वयसि वर्तमानायां प्रथमायां जातम् । दक्षिणायां धुरि अप्रतिधुर । प्रतिवारयिता प्रतिधुर । नास्ति प्रतिधुरो यस्येति अप्रतिधुर । अन्येभ्यो दक्षिणधुर्येभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थ ॥ १ ॥

य एष तपति । य एष अश्वो मध्य आदित्य अधिदैवमित्यर्थ । न वा एतमादित्यं कश्चिदपि प्रतिप्रति (मात्मान्य ?) ममोऽस्मात्यर्थ ॥ २ ॥ २ ॥

१–सर्वरूपो वा । का श्रौ सू २० । १७ । २ शतम् । का श्रौ सू २० । १८ । ३ साहस्रम् । का श्रौ सू २० । ३ । ४–दक्षिणाधुर्यसमम् । का श्रौ सू २० । २२ ॥

स्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्सहस्राहः सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पूर्व्यꣳऽ एष वाऽ अपरिमितम्वीर्य्यमभिवर्द्धते यत्पूर्व्योऽपरिमितस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽ अथ यद्दक्षिणायान्धुर्य्यपातिधुर ऽएष वाऽएष यऽ एष तपति न वाऽ एतं कश्चन प्रातिप्रातिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । (यो) द्विरूपऽएवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्व्वा एषोऽक्ष्णः समभवद्द्विरूपम्वाऽ इदञ्चक्षुः शुक्लञ्चैव कृष्णञ्च तदेनꣳ स्वेन रूपेण समर्द्धयतीति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ होवाच सात्ययज्ञिः । (त्रि) त्रिरूपऽएवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्व्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः पूर्व्वार्द्धो भवति यदेवेदङ्कृष्णमक्ष्णस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्द्धो यदेवेदꣳ शुक्लमक्ष्णस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्सा कनीनका सऽ एव रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्, कृष्णसारङ्गः । प्रजापतेर्वा एषोऽक्ष्णः समभवत् । द्विरूपं वा इदं चक्षुः—शुक्लं चैव कृष्णं च । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति ॥ ३ ॥

अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात् । तस्य कृष्णः पूर्वार्धः । शुक्लोऽपरार्द्धः । कृत्तिकाञ्जि पुरस्तात् । तद्यत् कृष्णः पूर्वार्द्धो भवति । यदेवेदं कृष्णमक्ष्णः । तदस्य तत् । अथ यत् शुक्लोऽपरार्द्धः । यदेवेदं शुक्लमक्ष्णः । तदस्य तत् । अथ यत् कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात् । सा कनीनका । स एव रूपसमृद्धः । अतो यतमोऽस्योपकल्पेत । बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिः । तमालभेत । जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

(त्तु) तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितारऽ उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतꣳ राजन्या निषङ्गिणः शतꣳ सूतग्रामण्याम्पुत्राऽ इषुपर्षिणः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणाम्पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशतन्निरष्टन्निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्सु) अथ सावित्रीमिष्टिन्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशꣳ सविता वै प्रसविता सविता मऽ इमं यज्ञम्प्रसुवादिति ॥ ६ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ यऽइमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नऽइत्युपांशु हविषो याज्याऽनु-

---

तस्यैते पुरस्तात् रक्षितार उपक्लृप्ता भवंति । राजपुत्राः कवचिनः शतम् । राजन्या निषंगिणः शतम् । सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतम् । क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रा दंडिनः शतम् । अश्वशतं निरष्टं निरमणम् । यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षंति ॥ ५ ॥

अथ सावित्रीष्टिः ।

अथ सावित्रीमिष्टिं निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशम् । सविता वै प्रसविता । सविता म इमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ ६ ॥

तस्यै पंचदश सामिधेन्यो भवंति । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । " य इमा विश्वा जातानि "

राजपुत्रा अभिषिक्तपुत्राः । कवचं सन्नाह तद्वन्तः कवचिनः । राजन्याः क्षत्रियाः । निषंगिणः खड्गिनः । इषुपर्षिणः " पृषु वृषु मृषु सेचने " (धा. पा. भ्वा. प. ७०६) इषून् सम्यक् पर्षन्ति अस्यन्तीति इषुपर्षिणः । क्षत्तारः आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम् । संग्रहीतारः रथसूताः । क्षात्त्र च संग्रहीतारश्च तेषां पुत्रा दंडिनः । अश्वशतं यस्मिन्नेनमश्वं संसृज्य रक्षन्ति । कीदृशं तत् । निरष्टम् । अश्वस्य दशनानि अष्टौ वयोव्यञ्जनानि भवन्ति । तेषामेकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाण्यनुवर्तन्ते । तानि अष्टौ व्यञ्जनानि निर्गतानि यस्मात् शतात् तदिति निरष्टम् । अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः । पुनः कीदृशं ? निरमणम् निर्गतं रमणं क्रीडनं वृद्धतया यस्मात् इति निरमणं गतयौवनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

" य इमा विश्वा जातानि " " आ देवो यातु सविता सुरत्न " इत्याद्याः त्रिष्टुभौ याज्यानु-

---

१—द्वादशकपालनिर्वपणे निवर्तनात्स्वतमानदक्षिणान् भन्त्रयस्य राजन सवित्रे प्रसवित्रे सावित्र आशवित्र सवित्रे सत्यप्रसवायेति । का. श्रौ. सू. २०।४।१। आश्वलायनश्रौतसूत्रे तु सावित्र्यस्थित इष्टयोऽन्यहर्वा राजतया सविता सत्यप्रसवः प्रसवितः आसवितेति । उ. प. ६।२।६ । इत्येवं व्युत्क्रम प्रतिपादितं ॥

२—ते चाशापाला इति रक्षिणः उपादिश्य युक्तमानलक्षावित्वनस्पतन । कवचिनिषंगिदण्डिशतानि तद्वपरान्यत्। का. श्रौ. सू. २०।२।१० । अनुचरास्तु " राजपुत्रिणः प्रथमाः " । " राजन्यता द्वितीयाः " । " सूतग्रामण्या तृतीयाः " । " क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां चतुर्थाः " । का. श्रौ. सू. २०।१२–१६ तावन्तस्तावन्तः शतं शतमित्यर्थः ॥

३—ऋग्वेद—अ. ४ अ. ४ व. २६ क. ८ " य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता । १ । ऋग्वे. ५।८२।९।। आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः । हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेशयञ्च प्रसुवञ्च भूम ।२।

याज्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यन्दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(४) तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳसम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(५) अथ द्वितीयान्निर्वपति । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशꣳ सविता वा आसविता सविता मऽइमं यजमानमसुवादिति ॥ ९ ॥

काण्डस्यार्द्धम् ॥ २१६ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ सदेवावरुन्धे विश्वानि देव सवितः सधा नो देवः सविता सहावेत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्येऽनुष्टुभौ संयाज्ये रजतꣳ हिरण्यन्दक्षिणा नानारूप-

---

"आ देवो यातु सविता सुरत्नः" इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । विराजौ संयाज्ये । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुद्घ्नन् तिस्रः स्वयंसंभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयं निर्वपति । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशम् । सविता वा आसविता । सविता म इमं यजमानमसुवादिति ॥ ९ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ । सदेवावरुन्धे । "विश्वानि देव सवितः" "सधा नो देवः सविता सहाव" इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । अनु-

तायाऽ अथोऽ उत्क्रमायानपक्रमाय शतमानं भवति शतायुर्व्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्दत्ते ॥ १० ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो व्वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयर्ठ्ठँ सम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

(म) अथ तृतीयान्निर्व्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालम्पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे प्रसवेनेमं यज्ञर्ठ्ठँ सुवादिति ॥ १२ ॥

तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्तावाज्यभागौ व्वीर्य्यं व्वै रयिर्व्वीर्य्यस्याप्त्यै व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽ आ विश्वदेवर्ठ्ठँ सत्पतिम् प्रामिये सवितुर्दैव्यस्य तदित्युपार्ठ्ठँशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये नित्ये संयाज्ये नेद्यज्ञपथादयानीति क्लृप्तऽ एव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भव-

ष्टुभौ संयाज्ये । रजतं हिरण्यं दक्षिणा । नानारूपतायै । अथो उत्क्रमायानपक्रमाय । शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन् धत्ते ॥ १० ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अथ तृतीयां निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं पुरोडाशम् । एष ह वै सत्यः प्रसवः । यः सवितुः । सत्येन मे प्रसवेनेमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ १२ ॥

तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवंति । रयिमंतावाज्यभागौ । वीर्यं वै रयिः । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्ध्यै । " आ विश्वदेवं सत्पतिम् " । " न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत् " इत्युपांशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये । नित्ये संयाज्ये । नेद्यज्ञपथाद्यानीति । क्लृप्त एव यज्ञेऽन्ततः प्रतिति-

भवति । अथो उत्क्रमाय । सुवर्णं प्रथमामिष्टिमुत्क्रम्य उत्तमाया वर्तते इत्युक्तः सः किमर्थं ? अनपक्रमाय । एवं रजतान्तरितम् ॥ १०—१९ ॥

१- ऋग्वे । ४ । ४ । २६ । २ । आ विश्वदेव सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे ॥ सत्यसवं सवितारम् ॥ १ ॥ न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ॥ यत्पृथिव्या वरिमन्नास्वङ्गुरिर्वर्ष्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ २ ॥ अ. ३ अ. ८ व. ५ म. । ४ । शांखायनानां वर्ष्मन् इत्यत्र वर्ष्मन् इति पाठः ।

२—[illegible] ॥ तै. [illegible] । [illegible] स्यात् शतमानं तु रजतमिति ॥

तऽ इन्द्रियम्वै व्वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव व्वीर्य्यस्यावरुद्धयै हिरण्यन्दक्षिणा सुवर्णᳪं शतमानं तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

(न्तु) तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो व्वीणागाथी दक्षिणतऽ-उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयᳪं सम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

(मे) एतस्याᳪं सᳬंस्थितायाम् । (मु) उपोत्थायाध्वर्य्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्ण्णऽआजपतो व्विभूर्म्मात्रा प्रभूः पित्रेति तस्योक्तम्ब्राह्मणमथैनमुदञ्चम्प्राञ्चम्प्रसृजतऽ एषा ह्युभयेषान्देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तो न वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥ १५ ॥

सऽआह देवाऽआशापालाः । (ऽ) एतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधाय प्रोक्षितᳪं रक्षतेत्युक्ता मानुषाऽआशापालाऽअथैते देवाऽआप्याः साध्याऽ

ष्टाते । त्रिष्टुभौ भवतः । इंद्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप् इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धयै । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

एतस्यां संस्थितायाम्, उपोत्थायाध्वर्युश्च यजमानश्च अश्वस्य दक्षिणे कर्णे आजपतः । " विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा "-(वा.सं.२२।१९) इति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथैनमुदंचं प्रांचं प्रसृजतः । एषा ह उभयेषां देवमनुष्याणां दिक् । यदुदीची प्राची । स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तः । न वै स्व आयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥ १५ ॥

स आह-" देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत "-(वा. सं.

मानुषा दिक्पाला. राजपुत्रा. कवचिन इत्यादय. । अथ एते वक्ष्यमाणा. देवा दिक्पाला । आप्याः साध्या इत्यादय ॥ १६ ॥

१-तस्योक्तं ब्राह्मणम् श. प. १३ । १ । १ । ३ । ४ ॥ १३ । १ । ५ । ६ । आ. श्रौ. सू उ. प ६ । ४ । ६ । " य इमा विश्वा जातानि " " आ देवो यातु सविता सुरत्न " इति । १ । ५ । ४ । १२ । ३ । यथा नो देव सवितः सहस्रेभिः ह, [illegible] [illegible] वाज्यायुपेऽनुवाक्याः ॥ २ ॥ ऋग्वे० । ५ । ४ । १२ । ४ । इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ॥ चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । २ । इति यथा नो देव इत्यस्या द्वितीया ऋक् ॥

२-अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । का. श्रौ. सू. २० । ४८ । विभूर्मात्रा (वा. सं. २२ । १९) तस्योक्तं ब्राह्मणम् (श. प. १३ । १ । ६ । १ । २ ।) पश्चादुन्मुक्तं विसृजन्ति । का. श्रौ. सू २० । ४९ । प्रागुदीचि [illegible] दिक् । ३-देवा आशापाला इति प्रैषोऽध्वर्यवे । का. श्रौ. सू २० । ५० ।

अन्वाध्या मरुतस्तुमेतऽ उभये देवमनुष्याः सम्विदानाऽ अप्रत्यावर्त्तयन्तः सम्वत्सरᳬ रक्षन्ति तद्यन्न प्रत्यावर्त्तयन्त्येष वाऽएष यऽएष तपति कऽउ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं यद्ध्येनम्प्रत्यावर्त्तयेयुः पुरागेवेदᳬ सर्व्वᳬ स्यात्तस्मादप्रत्यावर्त्तᳬ रक्षन्ति ॥ १६ ॥

सऽआहाशापालाः । (०) ये वाऽ एतस्योदृचङ्गमिष्यन्ति राष्ट्रन्ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीयाऽअथ यऽ एतस्योदृचन्न गमिष्यन्त्यराष्ट्रन्ते भविष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्या विशोऽनभिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्नात्वाचैवैनमुदकान्निरुन्धीध्वम्वडबाभ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनीयात तान्त्सर्व्वं वाऽअश्वमेधः सर्व्वस्यैष नु वेद यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येयऽ-

---

२२।१९) इति उक्ता मानुषा आशापालाः । अथो ते देवा आप्याः साध्या अन्वाध्या मरुतः । समेत उभये देवमनुष्याः संविदाना अप्रत्यावर्तयन्त[1] संवत्सरं रक्षति । तद्यन्न प्रत्यावर्तयति । एष वा एषः । य एष तपति । क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्तयितुम् । यद्ध्येनं प्रत्यावर्तयेयु[2] । परागेवेदं सर्वं स्यात् । तस्मादप्रत्यावर्तं रक्षति ॥ १६ ॥

स आह—आशापाला ये वा एतस्योदृच गमिष्यन्ति । राष्ट्रं ते भविष्यति । राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीयाः । अथ य एतस्योदृच न गमिष्यति । अराष्ट्रं ते भविष्यति । अराजानो भविष्यन्ति । राजन्या विशोऽनभिषेचनीयाः । तस्मान्मा प्रमदत । स्नात्वाचैवैनमुदकान्निरुन्धीध्वम् । वडवाभ्यश्च । ते यद्यत् ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत । तत्तत्पृच्छेत । ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति । ते

सोऽध्वर्युराह । हे आशापाला ! युष्माकं मध्ये एतस्य कर्मण उदृच समाप्तिं ये गमिष्यन्ति ते राष्ट्रवतो भविष्यन्ति राजानश्च । अराजान अनीश्वरा । राजन्या सतो विश कुटुम्बिन अनभिषेकार्हा भविष्यति । यस्मादेव तस्मात्प्रमादं मा कुरुत । स्नात्वाचैवैनम् । स्नात्वात् स्नानार्हात्प्रदेशादुदकात् एनमश्वं निरुन्धीध्वम् । वडवाभ्यश्चैनं निरुन्धीध्वम् । ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसमूहं तत्तत्र ये ब्राह्मणा अश्वमेधस्य न किंचिदपि

१-प्रत्नेयाच्चोदकात् । का श्रौ सू १० । ५२ । पूर्वसूत्रात् धारणमित्यनुवर्तते वडवाभ्यो यावैतत् । यत् स्नानार्हे तोये यतोऽपि प्रकृष्ट प्रवनपर्याप्त यत्तोय तत्प्रत्नेयमुच्यते इति देवयाज्ञिका ।

२-वडवाभ्यो वारणम् । का श्रौ सू १० । ५१ । अश्वस्येत्यार्थिकम् ।

एष स पानकृत्वाथ खादन्निवपाथाथ यत्किञ्च जनपदेऽकृतान्नꣳ सुर्वं वस्तत्सुतन्तुपाथꣳ रथकारकुलऽएव वो व्यसतिस्तद्दत्यश्वस्यायतनमिति ॥ १७

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१५ ॥ (४-२ ॥)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३-२ ॥

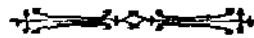
कण्डिकासंख्या ॥ ११७ ॥

ये न विदुः । निर्बाधात तान् । सर्वं वा अश्वमेधः । सर्वस्यैव न वेद । यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद । सोऽब्राह्मणः । ज्येय एव सः । पानं कृत्वाय । खाद निवपाथ । अथ यत्किंच जनपदे । अकृतान्नम् । सर्वं वस्तत्सुतम् । तेषां रथकारकुल एव वो वसतिः । तद्ध्यश्वस्यायतनमिति ॥ १७ ॥

आध्वर्यवं हौत्रं औद्गात्रं वा तदेकदेशं वा किंचित्र विदुः न जानीयुः । किं कारणं 'यस्मादश्वमेधः सर्वं सर्वाण्येव ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानि कर्माणि तदन्तर्गतानि तन्मत्रब्राह्मणानि चेत्यर्थः । एतधातत सावित्री तत्र विद्यते । तामपि यो न वेद । स ब्राह्मणो न । ब्राह्मणः सन्नपि अब्राह्मणः ब्रात्यः पतितसावित्रीकः सः । यथा पुत्रः कार्यहीनः पुत्रोऽपि अपुत्र उच्यते । एवं स ब्राह्मणः अब्राह्मण उच्यते । ततश्च ज्येय एव सः । "ज्या वयोहानौ"-(धा पा क्या प २८) हानिमात्रे वर्तते । वित्तमानादिना वैदग्ध्यवत् हापनीयः । सर्वप्रकारमुपजाव्य इत्यर्थः । पानमुदकं करवाय कुर्वीत । यूयं अधाय खादम् । खादनं इति खादः यवनादिः । त नीचैरधाय वपाय । लिहर्थे लेट् । निवपाय निक्षिपतेत्यर्थः । यत्किंच, यत्किंचित् जनपदे अकृतान्नं असंस्कृतमन्नं सक्तुतण्डुलादि । तत्सर्वं युष्माकं सुतं सस्तुत तदपि भवदुपयोज्यमित्यर्थः । तेषां यजमानानां मध्ये रथकारो यः । तस्य गृहे युष्माकं वसतिः । तद्ध्यश्वस्यायतनमिति । तद्धि (अश्वस्य स्थानमतोऽत्र वसतो विनियुक्तो रथकारेऽपि इति नियमो भवति ।) ॥ १७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रमुच्याश्वन्दक्षिणेन वेदिम् । (५ँ) हिरण्मयङ्कशिपूपस्तृणाति तस्मिन्होतोपविशति दक्षिणेन होतारँ हिरण्मये कूर्चे यजमानो [illegible] पुरस्तात्प्रत्यङ्ङध्वर्यु- [illegible] ।

समुपविष्टेष्वध्वर्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति सम्प्रेषितो होताऽध्वर्युमामन्त्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्यविति हवै होतरित्यध्वर्युः ॥ २ ॥

पारिप्लवाख्यानब्राह्मणम् ।

प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिं हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति । तस्मिन् होतोपविशति । दक्षिणेन होतारं हिरण्मये कूर्चे यजमानः । दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च हिरण्मयोः कशिपुनोः पुरस्तात् । प्रत्यङ्ङध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके ॥ १ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्युः संप्रेष्यति–" होतर्भूतान्याचक्ष्व, भूतेष्विमं यजमानमध्यूह "–इति । संप्रेषितो होताऽध्वर्युमामंत्रयते । पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन् " अध्वर्यो "–इति । " हवै होतः "–इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

प्रमुच्याश्वमिति । पारिप्लवाख्यानब्राह्मणमेतत् । दक्षिणेन वेदिम् । कशिपु आसनविशेष । (पावगिन्मुख्याना भवति ?) । कूर्चं कूर्चाकृतिपीठमात्रम् ॥ १ ॥

आख्यास्यन् । तत्कथ ? अध्वर्यो इति । हवै । " ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च " (धा.पा.भ्वा उ. १०३३) तस्य लोडुत्तमपुरुषैकवचने सम्प्रसारणे कृते एतद्रूपं भवति । अहमेव त्वा प्रतिह्वये । सज्जोऽहं प्रतिगराय त्व वदेत्यर्थः । एतदध्वर्युराह प्रतिगरार्थम् ॥ २ ॥

१–पारिप्लवमाख्यानम् । २–दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयपूर्विशति । का. श्रौ. सू. २०।५७ ॥ समृत्यभावात् भूतकालेऽपि वेदिरेवेति कर्क ॥ ३–अध्वर्युयजमाने कूर्चयोः फलकयोर्वा का. श्रौ. सू. २०।५८।५९ । अध्वर्युब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु । का. श्रौ. सू. २०।६० ।

४–होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति पारिप्लवं प्रेष्यति । का. श्रौ. सू. २० । ६१।६२ । अध्वर्युः इति शेष । पारिप्लवाख्यानमेवोऽयम् ॥

५–हवै होतरिति प्रतिगृणाति वदते मध्ये [illegible] राजर्षिभिर्यजमानः सगायतेति । का. श्रौ. सू. २० । ६३ । वदते पारिप्लवाने राजर्षिभि सगायत [illegible] का. श्रौ. सू. २० । ६९ । [illegible] । का. श्रौ. सू. २० । २ । ३३ ॥ " कशिपुर्मसूरकः "–इति निगमे कात्यायन । " कूर्चं सपादकूर्चाकृतिपीठम् " " कूर्चं [illegible] " इति निगमे कात्यायन " फलक पादरहित पीठम् " इति निगमे कात्यायन ।

(म्मुं) मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्तऽइमऽआसतऽइत्यश्रोत्रिया गृहमेधिनऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमित्यृचाꣳ सूक्तं व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेद्वीणागणगिनऽउपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिनऽ इत्याह पुराणैरिमं यजमानꣳ राजभिः साधुकृद्भिः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति तद्यदेनमेवꣳ सङ्गायन्ति पुराणैरेवैनन्तद्राजभिः साधुकृद्भिः सलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमाञ्जुहोति । (त्य) अन्वाहार्यपचने वाऽश्वस्य वा पदं परिलिख्य यतरथाऽस्य तत्रावृद्भवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्याऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहो-

---

मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशः । त इम आसत इति । अश्रोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । ऋचो वेदः सोऽयमिति । ऋचां सूक्तं व्याचक्षाण इवानुद्रवेत् । वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । वीणागणगिन इत्याह । पुराणैरिमं यजमानं राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति । तं ते तथा संगायन्ति । तद्यदेनमेवं संगायन्ति । पुराणैरेवैनं तद्राजभिः साधुकृद्भिः सलोकं कुर्वंति ॥ ३ ॥

संप्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमान् जुहोति । अन्वाहार्यपचने वा, अश्वस्य वा पदं परिलिख्य । यतरथाऽस्य तत्रावृत् भवति । पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुद्रुत्य । सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोति । अथ सायंधृतिषु हूय-

स्यथ सायन्धृतिषु हूयमानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳ सम्भृता गाथा गायतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ सङ्ग्राममजयदिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(ब्रा) अथ श्वोभूते द्वितीयेऽहन् । (त्रे) एवमेवैतासु सावित्रीष्टिषु सꣳस्थितास्वेवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्यमो वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्तऽइमऽआसतऽइति स्थविराऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूꣳषि वेदः सोऽयमिति यजुषामनुवाकम्व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ ६ ॥

(स्य) अथ तृतीयेऽहन् । (त्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्वरुणऽआदित्यो राजेत्याह तस्य गन्धर्वा विशस्तऽइमऽआसतऽइति युवानः शोभनाऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमित्यथर्वणामेकं

मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति इत्ययुध्यत, इत्यमुं संग्राममजयदिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते द्वितीयेऽहन्नेवमेव । एतासु सावित्रीष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । ह होतरित्येवाध्वर्युः । यमो वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य पितरो विशः । तत इम आसत इति । स्थवि उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । यजूंषि वेदः सोऽयमिति । यजुषामनुवाकं व्याचक्षाण इवानु वेद् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ ६ ॥

अथ तृतीयेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । वरुण आदित्यो राजेत्याह । तस्य गंधर्वा विशः । त इम आसत इति । युवानः शोभना उपस-

---

रूपाणि हिंकारादीनि आश्रमयानि परिकल्प्य आहवनीये जुहोति । न पदे अन्वाहार्यपचने वा ॥ ५ ॥

एवमेवाध्वर्युः सप्रेष्यति वीणागाथिनः । न प्रक्रमान् जुहोति । इत्यनुवाद एव ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकाश्च अथर्वाण ॥ ७ ॥

---

१ आहवनीयेऽग्नाविति चतस्रो धृतीरिह रतिरिति । (वा स २२-१९ ।) राजन्यो धृतिषु युद्धजययुक्ता । का. श्रो. सू २० । ६५ । ४७ । गाथा गायत्यार्थः ।

२—तस्योक्तं ब्राह्मणम् । श प १३ । १ । ३ । ५-८ । । (१३।१।३।८।१-२ ।) (१३।१।५।१-६ ।)

३-कात्यायनस्तु " दक्षिणाग्नौ जुहोति हिंकाराय स्वाहेति प्रक्रमान् " का श्री सू. २० । ३।२ इति दक्षिणाग्नौ प्रक्रमहोममाह । न पदे नाहवनीये वेति । प्रक्रमहोमार्थिकोऽनपचारात् (वा स अ २२ । ७ । ८ ।)

(त्यु) अथ षष्ठेऽहन् । (ह्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु सुᳩँस्थितास्वेषैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्य्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाᳩँसि विशस्तानीमान्यासतऽइति सेलगाः पापकृतऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति देवजनविद्याया ऽएकम्पर्व्व व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्य्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सप्तमेऽहन् । (ह्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु सुᳩँस्थितास्वेषैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्य्युरसितो धान्वो राजेत्याह तस्यासुरा विशस्तऽइमऽआसतऽइति कुसीदिनऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति काञ्चिन्मायां कुर्य्यादेवमेवाध्वर्य्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथाष्टमेऽहन् । (ह्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु सुᳩँस्थितास्वेषैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्य्युर्म्मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह तस्यो-

अथ षष्ठेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह । तस्य रक्षांसि विशः । तानीमान्यासत इति । सेलगाः पापकृत उपसमेता भवति । तानुपदिशति । देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति । देवजनविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण इवानुद्रवेत् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १० ॥

अथ सप्तमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । असितो धान्वो राजेत्याह । तस्यासुरा विशः । त इम आसत इति । कुसीदिन उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । माया वेदः सोऽयमिति । काचिन्मायां कुर्यात् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ ११ ॥

अथाष्टमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह । तस्योदकेचरा विशः । त इम आसत इति । मत्स्याश्च मत्स्यहन-

विश्रवस अपत्य वैश्रवण । विश्रवस अणि शिवादिभ्य वात् (पा सू ४ । १ । ११२) विश्रवण-रवणावादेशौ भवत । सेलगा मल गाम्ति हीति सेलगा । मेल्ले वराग्रामरामदशो वशासुखेन आधामोद्धवासि क्रियत गोपालादिभि । देवजनविद्या भूतविद्या ॥ १०–१२ ॥

१–"अष्टमेऽहनि पुराणविद्या वेद सोऽयमिति पुराणमाचक्षीत" इति । व्यत्यास । आ श्रौ सू ७ ४ । ४ । ५ ।

दकेचरा विशस्तऽ इमऽ आसतऽ इति मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमिति कञ्चिदितिहासमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ नवमेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतास्विष्टिषु संस्थितास्वेवैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युस्तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह तस्य वयांसि विशस्तानीमान्यासतऽइति वयांसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणं वेदः सोऽयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ दशमेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतास्विष्टिषु संस्थितास्वेवैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्धर्मऽइन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा विशस्तऽ इमऽ आसतऽ इति श्रोत्रियाऽअप्रतिग्राहकाऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति सामानि वेदः सोऽयमिति साम्नां दशतं ब्रूयादेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥

श्चोपसमेता भवंति । तानुपदिशति । इतिहासो वेदः सोऽयमिति । कंचिदितिहासमाचक्षीत । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १२ ॥

अथ नवमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एवैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह । तस्य वयांसि विशः । तानीमान्यासत इति । वयांसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भवति । तानुपदिशति । पुराणं वेदः सोऽयमिति । किंचित् पुराणमाचक्षीत । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १३ ॥

अथ दशमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एवैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । धर्म इंद्रो राजेत्याह । तस्य देवा विशः । त इम आसत इति । श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । सामानि वेदः सोऽयमिति । साम्नां दशतं ब्रूयात् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोतीति ॥ १४ ॥

मनुष्या धर्मे धर्मवान् । इन्द्र शक्रो राजा तस्य देवा विश सन्ता । त इम आसन इति । श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका । तानुपदिशति अभिनयति । होता । सामानि वेद । तस्येदम्येति वचने । सोऽयं वेद अत. एवमुक्त इति शेष ॥ १४ ॥

१—नवमेऽहनि इतिहासो वेद सोऽयमिति ... शा. श्रौ. १६. २. ४-७ ।

(त्ये)एतत्पारिप्लवम् ।(५)सर्वाणि राज्यान्याचष्टे सर्वा विशः सर्वान्वेदा-न्सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि सर्वेषाᳬ ह वै स एतेषाᳬ राज्यानाᳬ [illegible]

[illegible]

सर्वस्यैतामृद्धि[illegible]होता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे यो [illegible]हैतदेवमेतदेव समानमाख्यानम्पुनःपुनः सम्वत्सरम्परिप्लवते तद्यत्पुनःपुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवᳬ षट्त्रिᳬशतन्दशाहानाचष्टे षट्त्रिᳬशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३-३-१ ॥ (४-३) ॥

एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्याचष्टे । सर्वा विशः । सर्वान् वेदान् । सर्वान् देवान् । सर्वाणि भूतानि । सर्वेषां ह वै स एतेषां राज्यानां सायुज्यं सलोकतामश्नुते । सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यं गच्छति । सर्वान् वेदानवरुन्धे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा । सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्रतितिष्ठति । यस्यैवंवित् एतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे । यो वैतदेव वेद । एतदेव समानमाख्यानं पुनःपुनः संवत्सरं परिप्लवते । तद्यत् पुनःपुनः परिप्लवते । तस्मात्पारिप्लवम् । षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ १९ ॥

संवत्सरे पर्य्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु हैकऽआहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्यास्तास्त्रिणवमभिसम्पद्यते वज्रो वै त्रिणवः क्षत्त्रमश्वः क्षत्रꣳ राजन्यो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतन्तद्वज्रेणैव क्षत्त्रꣳ स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् ।(उꣳ) सायम्वाचि विसृष्टायां वीणागणगिनऽउपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिनऽइत्याह देवैरिमं यजमानꣳ सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति ॥ २ ॥

(न्यु) अहरहर्व्वाचि विसृष्टायाम् । (म) अग्नीषोमीयाणामन्ततः सꣳस्थायाम्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनन्देवैः सङ्गायन्ति देवैरेवैनन्तत्सलोकङ्कुर्व्वन्ति ॥ ३ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्य, उत्सीदन्तीष्टयः । पुरोहितस्याग्निषु यजेनेत्यु हैक आहुः । किमु दीक्षितो यजेत । द्वादश दीक्षाः । द्वादशोपसदः । तिस्रः सुत्याः । तास्त्रिणवमभिसंपद्यते । वज्रो वै त्रिणवः । क्षत्रमश्वः । क्षत्रं राजन्यः । वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतम् । तद्वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयायां संस्थितायाम् । सायं वाचि विसृष्टायाम् । वीणागणगिन उपसमेता भवंति । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । वीणागणगिन इत्याह–" देवैरिमं यजमानं संगायत "–इति । तं ते तथा संगायंति ॥ २ ॥

अहरहर्वाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामंततः संस्थायाम् । परिहृतासु वसतीवरीषु । तद्यदेनं देवैः संगायंति । देवैरेवैनं तत्सलोकं कुर्वंति ॥ ३ ॥

प्रजापतिना सुत्यासु । (स्वे) एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसती-
सङ्गा-

(न्त्ये) एकविᳬंशतिर्यूपाः । सर्वेऽएकविᳬंशत्यरत्नयो रज्जुदालो-
ऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभितः षड्बैल्वास्त्रयऽइत्यात्त्रयऽइत्यात्षट्
खादिरास्त्रयऽएवेत्यात्त्रयऽइत्यात्षट्पालाशास्त्रयऽएवेत्यात्त्रयऽइत्यात् ५॥
(स) तद्यदेतऽएवं यूपा भवन्ति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरी-

प्रजापतिना सुत्यास्वेवमेव । अहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषु । उदवसानीयायामेततः मस्थितायाम् । तद्यदेनं प्रजापतिना संगमयन्ति । प्रजापतिनैवैनं तदन्ततः सलोकं कुर्वंति ॥ ४ ॥

एकविंशतिर्यूपाः । सर्वे एकविंशत्यरत्नयः । रज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति । पैतुदारवावभितः । षड् बैल्वाः । त्रय इत्यात् त्रय इत्यात् । षट् खादिराः । त्रय एवेत्यात् । त्रय इत्यात् । षट् पालाशाः । त्रय एवेत्यात् । त्रय इत्यात् ॥ ५ ॥

तद्यदेत एवं यूपा भवति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत । तस्य यः

शेष । सा च अग्न्या—उखा सम्भृत्य इष्टका कृत्वा उत्तरस्यामिमावास्यायाममावास्ययेष्ट्वा आरब्धव्या प्रतिदिनं च आग्नावैष्णवम् औदग्रभणानि आध्वरिकाणि चत्वारि त्रीणि आश्वमेधिकानि, कृष्णाजिनदीक्षा च

-त्र्य वैशाखशुक्लचतुर्दश्याममावास्यायां वैशाख्या च प्रथमा सुत्येति । काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि का. श्रौ सू. २०। ८४। अत्र ब्राह्मणम्—" अन्वह जुहोति " " सम जुहोति " " काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेत्यादि " श प १३।१।७।८।१ ४। १–८।१ कृष्णाजिनदीक्षा । का श्रौ सू २०। ८५ । अत औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षा तत्रोत्तरे-शनाना। अध्वरदीक्षणीयाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि। का श्रौ स २०। ८६ । समाह प्रवसत्यग्ने श प १३।१।१।७।२ । मासि दक्षिणाया तत्र प्रयेह एवमौद्ग्रभणहोम । कृष्णाजिनाननन्तरं का श्रौ सू. २०। ८६। दाक्षायणैष्टयादिक मन्वह षट्स्वपि दक्षिणायनु इत्यथ ।" प्राकृतवद्वैकल्पिकत्वात् "—(का श्रौ सू २०। ८७) प्राकृतमन्त्र-प्राकृतभाजन इत्यर्थः। न पयोव्रतार्थ । सप्तम्या दाक्षणीयायां विशेष । "आग्निके च सप्तम्या निर्वपति। " का. श्रौ. सू. २०। ८८। आग्निके हविषि " वैश्वानरो द्वादशकपालः पूर्वे चरुरादित्यश्च । इति का श्रौ सू. १६ । १२८–१२९ । चकारात् आध्वरिक आग्नावैष्णवश्च सप्तम्यामपरो विशेष । अभ्यञ्जनप्रभृति करोति का श्रौ सू २०। ८९। सप्तम्यामभ्य-ञ्जनविधानात्पूर्वासु षट्सु नवनीतेनाभ्यञ्जनं नेति निष्कर्ष । सप्तम्यामेव विशेष । षडाग्निकानि चतुःस्थाने । दशम विश्वो देवस्येति । का श्रौ सू २०। ९० । ९१ । चतुर्णामाध्वरिकाणामौद्ग्रभणानां स्थाने षडाग्निकान्यौद्ग्रभणानि आकूतिम-ग्निमित्यादीनि त्रीणि चाश्वमेधिकानि एवं नव, दशम विश्वो देवस्येति इत्यर्थ । दीक्षा द्वादशोपसत्का का श्रौ. सू. २०। ९२। सुत्याश्च तिस्र तथा च श्रुति " द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद तिस्र सुत्या इति " । श. प १३।४।४।१।

१–एकादशिनीवदेकवि॰ शतिर्यूपा । का श्रौ स २०।९७ सर्व । एकविंशत्यरत्नय । तथाह कात्यायन–"एकवि॰ शतिरत्न मध्ये। का श्रौ सू ६। २१ पूर्वमध्यात्, अरत्निरद्दमत्युत्तरेणे एकादशिनं वेदित्यनिर्देशेन रथाक्षमात्र्यन्तराणि पूर्वार्द्धे वा सर्वं विभज्य यज्ञाग्न्यिनावाऽऽौ यूपाहुत्यस्यादानादि यथाखातमुच्छ्रयणोत्यनमात्रेदिश्यते। का श्रौ सू. ८। २१२। २११। रज्जुदालो मध्ये। का श्रौ स २०। ९८। रज्जुदाल श्लेष्मातकः। अभित पैतुदारवौ। २०। ४। १६। पीतुदारुर्देवदारु। श्च्यादैल्वानीत्याद्याशा का श्रौ सू २०। १००। त्रयस्त्रयोऽभित। का श्रौ. सू २०। १०१।

रथं श्रयितुमश्रियत तस्य यः श्लेष्माऽऽसीत्स सार्द्धं समवद्रुत्य मध्यतो नस्तोऽदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवद्रज्जुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्यन्तोऽग्निष्ठो भवति मध्यम्वाऽएतद्यूपानां यदग्निष्ठो मध्यमेतदात्मनां यन्नासिके स्वऽएवैनन्तदायतने दधाति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ यदापोमयन्तेजऽआसीत् । (घ्रो) यो गन्धः स सार्द्धं समवद्रुत्य चक्षुष्टऽउदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्मादुज्ज्वलनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्यत्तावभितोऽग्निष्ठम्भवतस्तस्मादिमेऽअभितो नासिकामक्षिणी स्वऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ यत्कुन्तापमासीत् । (घ्रो) यो मज्जा स सार्द्धं समवद्रुत्य श्रोत्रतऽउदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवद्बिल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमिव फलमाद्यम्भवति तस्माद्धारिद्रऽइव भवति हारिद्र-

---

श्लेष्माऽऽसीत् । स सार्द्धं समवद्रुत्य मध्यतो नस्त उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् रज्जुदालः । तस्मात्स श्लेष्मणः । श्लेष्मणो हि समभवत् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । तद्यत्तोऽग्निष्ठो भवति । मध्यं वा एतद्यूपानां यदग्निष्ठः । मध्यमेतदात्मनाना, यन्नासिके । स्वे एवैनं तदायतने दधाति ॥ ६ ॥

अथ यदापोमयं तेज आसीत् । यो गंधः । स सार्द्धं समवद्रुत्य चक्षुष उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् पीतुदारुः । तस्मात्स सुरभिः । गंधाद्धि समभवत् । तस्मादुज्ज्वलनः । तेजसो हि समभवत् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । तद्यत्तावभितोऽग्निष्ठं भवतः । तस्मादिमे अभितो नासिका चक्षुषी । स्वे एवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥

अथ यत् कुंतापमासीत् । यो मज्जा । स सार्द्धं समवद्रुत्य श्रोत्रत उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् बिल्वः । तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमिव फलमाद्यं भवति । तस्माद्धारिद्र इव भवति ।

ऽइव हि मज्जा तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे पैतुदारवौ भवतो बाह्ये बैल्वाऽअन्तरे हि चक्षुषी बाह्ये श्रोत्रे स्वऽएवैनास्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥

(त्यु) अस्थिभ्यऽ एवास्य खदिरः समभवत् । (त्तु) तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव ह्यस्थि तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे बैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिराऽअन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥

माꣳसेभ्यऽएवास्य पलाशः समभवत् । (त्तु) तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहितमिव हि माꣳसन्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाह्ये पालाशाऽअन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माꣳसानि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यदेकविꣳशतिर्भवन्ति । (न्त्ये) एकविꣳशत्यरत्नयऽ एकविꣳशो वाऽ एष यऽएष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएकविꣳशः सोऽश्वमेधः ऽएष प्रजापतिरेवमेतम्प्रजापतिं यज्ञक्रतुꣳ संꣳस्कृत्य तस्मिन्नेकविꣳशतिमग्नीषोमीयान्पशूनालभते तेषाꣳ समानङ्कर्म्मेत्येतत्पूर्व्वैश्चः कर्म्म ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।२ ॥ (४-२) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५८ ॥

हारिद्र इव हि मज्जा । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अंतरे पैतुदारवौ भवतः । बाह्ये बैल्वा । अंतरे हि चक्षुषी । बाह्ये श्रोत्रे । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥

अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात स दारुणो बहुसारः । दारुणमिव ह्यस्थि । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अंतरे बैल्वा भवन्ति । बाह्ये खादिराः । अंतरे हि मज्जानः । बाह्यान्यस्थीनि । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥

मांसेभ्य एवास्य पलाशः समभवत् । तस्मात् स बहुरसो लोहितरसः । लोहितमिव हि मांसम् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अंतरे खादिरा भवन्ति । बाह्ये पालाशाः । अंतराणि ह्यस्थीनि । बाह्यानि मांसानि । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ १० ॥

अथ यदेकविंशतिर्भवंति । एकविंशत्यरत्नयः । एकविंशो वा एषः । य एष तपति । द्वादश

काह्-द्वा दाश्वा वा एष पशु । अहानवाह्नि द्वादशाय दीक्षा उपसदश्च मासा । सुत्याश्च तिस्र उपसावव

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ प्रातर्गौतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहिष्पवमानमष्टास्वाशस्वाज्यानि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विंशत्यामार्भवः पवमानश्चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हैके । (केऽग्नि) अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्यऽ इति वदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्द्धँ स्तोत्रियँ शस्त्वा सार्द्धमनुरूपँ शँसेद्रथन्तरम्पृष्ठँ राथन्तरँ शस्त्रमग्निष्टोमो यज्ञस्तेनेमं लोकमृध्नोति ॥ २ ॥

(त्ये) एकविँशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वेऽआग्नेयास्तेषाँ समानङ्कर्मेत्यु हैकऽ आहुर्द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्यावालभेत यऽएवैकादशिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गौतमस्य चतुरुत्तरः । स्तोमो भवति । तस्य चतसृषु बहिष्पवमानम् । अष्टास्वाशस्वाज्यानि । द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः । षोडशसु पृष्ठानि । विंशत्यामार्भवः पवमानः । चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हैकेऽग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वंति । नाग्निष्टोमः । नोक्थ्य इति वदंतः । तत् यदि तथा कुर्युः । सार्धं स्तोत्रियं शस्त्वा सार्द्धमनुरूपं शंसेत् रथंतरं पृष्ठम् । राथंतरं शस्त्रम् । अग्निष्टोमो यज्ञः । तेनेमं लोकमृध्नोति ॥ २ ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वे आग्नेयाः । तेषां समानं कर्म । इति उहैक आहुः । द्वे त्वेव एते एकादशिन्यौ आलभेत । य एवैकादशिनेषु कामः । तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गौतमस्य स एष स पूर्वोक्तः । त एव उक्थ्यानुरूपैः सार्द्धं सह एकीभूय एव शंसेत् । तथाहि-त्रीण्यपि आध्वर्यवौद्गात्रहौत्राणि अविरुद्धानि भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

रथंतर पृष्ठमाधवनम् । तत्र प्रथमेऽहनि भवति न बृहत् इति नियमवचनम् । राथंतरं च शस्त्रं रथंतरपृष्ठसंबद्धं यादृश निष्केवल्यशस्त्रं तादृशमत्र भवति । अग्निष्टोम. अग्निष्टोमसंस्थोऽयं यज्ञो भवति । न उक्थ्यादिसंस्थः ॥ २ ॥

एकविंशति सवनीया. आग्नेयाः समानकर्माणः अत्र प्रथमे अहनि भवन्तीत्येके आहु । न तु तथा

१-अग्निष्टोमः । का. श्रौ. सू. २० । १०-२ ।

संस्थितेऽग्निष्टोमे । परिवृतासु वसतीवरीष्वध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोति तेषामुक्तम्ब्राह्मणम्प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति द्वादशभिरनुवाकैर्द्वादश मासाः सम्वत्सरः सर्वᳪं सम्वत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

संस्थितेऽग्निष्टोमे । परिवृतासु वसतीवरीषु । अध्वर्युरन्नहोमान् जुहोति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा"—(वा स० २२ । २३) इति द्वादशभिरनुवाकैः द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(द्व्याऽए) एकविꣳशम्मध्यममहर्ब्भवति । (स्य) असौ ग्गऽआदित्यऽएकविꣳशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायाम्प्रतिष्ठापयति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ५ ॥

यद्वेवैकविꣳशम् । (मे) एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश पाद्याऽआत्मैकविꣳशस्तदनेनैकविꣳशेनात्मनैतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ६ ॥

यद्वेवैकविꣳशम् । (मे) एकविꣳशो वै स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु खलु वाऽएतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचम्बहु कर्म्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठितं क्रियाताऽइति तस्माद्वेवैतदेकविꣳशमहः ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य प्रातःसवनम् । (म) अग्निं तम्मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यꣳ शस्त्वैकाहिकमुपसꣳशꣳसति बार्हतञ्च प्रउगम्माधुच्छन्दसञ्च त्रिचशऽउभे सꣳशꣳसति यश्च बार्हते प्रउगे कामो यऽ उ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः कामयोराप्त्यै क्लृप्तम्प्रातःसवनम् ॥ ८ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ५ ॥

यद्वेवैकविंशम् । एकविंशो वै पुरुषः । दश हस्त्या अङ्गुलयः । दश पाद्याः । आत्मैकविंशः । तदनेनैकविंशेनात्मनैतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥

यद्वेवैकविंशम् । एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा । बहु खलु वा एतत् एतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म क्रियते । तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचं बहु कर्म क्रियते । तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं क्रियाता इति । तस्मात् उ एवैतदेकविंशमहः ॥ ७ ॥

तस्य प्रातःसवनम् । " अग्निं तं मन्ये यो वसुः "–(वा. स १५ । ४१ ।) इति होता पाङ्क्तमाज्यं शस्त्वा ऐकाहिकमुपसंशंसति । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च । त्रिचशः

एकविंशमिति । औद्गात्रमन्त्र दशनां [illegible] । [illegible] । स्वाय [illegible] प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

यद्वैकविंशम् । [illegible] ॥ ६ ॥

सामान्यात् प्रकृतौ च । स्तोमानाम [illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

तस्य प्रात सवनम् । तस्य मध्यमाह हौत्र प्रात सवन विशेषेण [illegible] इति शेष. । " अग्निं त

(म) अथातो माध्यन्दिनꣳ सवनम् । (सू) अतिच्छन्दाः प्रतिपन्मरुत्वतीयस्य त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमित्यतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामश्वमेधस्यैवाप्त्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्पद्यते तेनो तं काममाप्नोति यस्त्रिचे इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचर एष एव नित्य एकाहातान इत्था हि सोम इन्मदेऽविवासि सुन्वतो चकृवह्यिपऽइति षट्कीश्च षट्पदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदं दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ १ ॥

उभे सशमति । यश्च गार्हैन प्रउगे कामः । य उ च माधुच्छन्दसे । तयोरुभयोः कामयोगाप्त्यै । चन्दसं प्रात सवनम् ॥ ८ ॥

अथातो माध्यन्दिनं सवनम् । अतिच्छंदा. प्रतिपन्मरुत्वतीयस्य । " त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम् "–इति । अतिष्ठा वा एषा छंदसां यदतिच्छंदाः । अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानाम् । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । सैषैव त्रि. शस्ता त्रिचः संपद्यते । तेन उ तं काममाप्नोति । यस्त्रिचे । " इदं

वसो सुतमन्ध " ऐन्द्रमूक्तम् । यान पतीना मसुह । आज्य आवरत्वामरमाश्वमेधिक शस्त्र एकाहिक ज्योतिष्टोमिकमाज्यमायुक्त उप उवदिन्वा स दशाहारम्भेण आवापस्थिनेन शमति वा तान् आग्ने प्रथमे गाने विशेष । अत्र निविदे शसे त्रिशस्मात्–शार्हत च । " आ नो यज्ञ दिविस्पृशा " बृहतीमा मरुत । प्रउग शस्त्र माधुच्छन्दस माधुच्छन्दस सार्व ज्योतिष्टोमिकम् । प्रउग " वायुरग्रा " इत्येतत्, त्रिचर्शं तृच तृच शसति । माधुच्छन्दस हि वायव्यादय सप्त तृचा सन्त्र गर्हता । नैयामिक गार्हेन एव च माधुच्छन्दस समानेन शसति । एव सर्वान् । यत्र गार्हेते प्रउगे कामो नाल्पो पठित । यश्च माधुच्छन्दसे च । तयोरुभयोराप्त्यै । वक्त्रम प्रात सत्र एतवानेवात्र विशेष नान्योऽस्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

अथातो माध्यंदिन सवन, विशेषयतीति शेष । म. त्वतीयस्य शस्त्रस्य " त्रिकद्रुकेषु महिष " इत्येषा अतिच्छन्दा प्रतिपत्प्रथमा च भवति । " इदं वसो सुतमन्ध " इत्यनुचरस्तृच भागन एव । एष एव नित्य.

१–सातायन च दरर्शनम् । अभि न मन्ये १ मा अनिरा २ आदि ई वा जिन ३ आ त ध म इषीमहि ४ आ त अप कृथा इति ५ मोथे अनया ६ तस्य अभे ७ नवलो अम आ ४ र ८ वम सुथद ९ एवा आतिर्मनु १० इति । आज्यशस्त्रीय दर्शन चैतदेव । २–माध्यन्दिनीय समर्थम । म नो देवायम. १ कनाथ यम्य २ म अग नित्र ३ म न न्मीपि ४ ईदिनाय ५ वन ना मद्र्यन् ६ नूना गाम ७ इति । आत्मस्तनीय च सतर्के चत्वार । आ श्री गृ त ष ६ । ४ । १० । श्यावी त्मान्य इत्यत्र तस्यैव विष्णु त्याविनि । ३–आ ना यज्ञ दिविस्पृशावाति द्व आ. । वा । इ त इयं ध्येन धृतपावन्ना महत्र सुर वक्षम इमा उ वो दिविष्टय । नरामुदारम्य गेयेनो देवदा वाऽस्य देवदा कृष्ण न अत्र इति आर्हत महचिनी । आ श्री गृ व प ६ । १ । २ ॥ ४–सूचा प्रउगग्नो । ऐ. आ. श्री गृ उ ग . । ३ । ३ ॥

५–" त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिर तुविशुष्म (१) तृपत्सोम पिबद्विष्णुना सु । य । दा (२) स ई ममाद मह कर्म कर्तवे महामुरु (३) सैन सश्चद्देवो देव (४) सत्यमिन्दु (५) ।९ "ऋग्वेद " अ २ अ ६ व २८म १ । गृ ७१

६–समाधिषु शाखिनाम्ब चतुर्धारता १८ अक्षिरेषा अतिच्छन्दस्का । ७–प्रतिपद् मरुत्वत्या प्रथमा ऋक् । प्राति-पदो सप्ता ऋक्श सैव तृचेन सोऽय प्रतिपद् । ८–" इदं वसो सुतमन्ध " ऋ ग म ८ गृ २ अ १ । प्रतिपदमनुचरत्यनु-चर अनन्तरं पठनीय इत्यर्थ ।

(म) अथातो निष्केवल्यम् । (मम) महानाम्न्यः पृष्ठम्भवन्ति सानुरूपाः सप्रगाथाः शर्ठ्ँसति सर्व्वे वै कामा महानाम्नीषु सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे सर्व्वेषाङ्कामानामाप्त्याऽइन्द्रो मदाय वावृधे प्रेदम्ब्रह्म वृत्रतूर्व्ये-ष्वाविथेति पङ्क्तीश्च पदपदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति कलप्तम्माध्यन्दिनर्ठ्ँ सवनम् ॥ १० ॥

वसो सुतमंधः''-इत्यनुचरः । एष एव निरप एकाहतानः । "इत्था हि सोम इन्मदे अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः ''-इति पंक्तीश्च पदपदाश्च शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । इति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवति । सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसति । सर्वे वै

एकाहतान । एकाहे आतान " इह नेदीय " इत्यादि । एकाहतानादूर्ध्वम् " इत्थौ हि सोम इन्मदे " इति पङ्क्तीं शसति । तत " अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष " इति षंपदा । तत " ऐकाहिक सूक्त " शसति । तत्र च माध्यन्दिनस्य ऋचो निविद दधाति । इति मरुत्वतीयम्-इत्युपसंहार ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यमिति । निष्केवल्य माहेन्द्रशस्त्रं तत् विशेषविष्यत इति शेष । महानाम्न्य शक्वर्य । सिमाम्निमाद्यस्य । तानि शाक्वर लक्ष्यन । शाक्वर मध्यमे अहनि पृष्ठ भवति । प्रतिविन्ध्यो-पन्यास । एत अग तस्य ता महानाम्नी स्तोत्रिया । सहानुरूपेण तृचेन "स्वादो" " इत्था " "विपृक्ष" इति सह च प्रगाथेन होता शसति । सर्वे कामा महानाम्नीषु । आसता सर्वकामप्राप्ता इत्यर्थ । " इन्द्रो मदाय " इति पङ्क्ती । प्रद " ब्रह्म " इति षंपदा शस्त्वा ऐकाहिके " इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् " इत्येतस्मिन् सूक्ते निविद दधाति ॥ १० ॥

---

१ ' इह नेदीय ' ऋ स म ८ सू ५३ ऋ ५ । आतान पुनरपि विस्तार । २-" इ ३ हि सोम इन्मद " ऋ स म १ सू ८० ऋ १ पङ्क्तिश्छन्दस्कमृक् । पङ्क्तिच्छन्दस्का ॥ ३-' अवितासि सुन्वतो " ऋ स म ९ सू ७ अ ४३ ॥ ४-षट्पदा महापङ्क्तिच्छन्दस्का । तथा च का मर्व अ ५ क ८ " अष्टकौ महत षट्को दशको नवकश्च षडष्टको महापङ्क्ति ' इति । तन्त्र भाष्य ' आद नष्ट त । अन्या समक ष्ट्य पदका' । दशक ऽ नवकः सा महापङ्क्तिरुच्यते । अष्टाक्षरा वा यस्या पदसा महापङ्क्तिरेव हि "। इति । पादा इति शेष । अतश्चाष्टाक्षरेति यावत् । ५-ऐकाहिक सूक्त अग्निष्टोम इत्य सदम तुरावति " इत्य द्विकमकादशाच सूक्त एक हे मूलप्रकृतिरूप अग्निष्ट म समुपन्नमित ऐकाहिकमित्युच्यते । ऋ स म १० सू ७३ ऋ १ । ६-मूलप्रकृतिरूपे अग्निष्टोमे षण्णासृचा शमन कृत्वा तन ऋच ' इहा मद्वन्त " इत्यादीनि निविल्पदानि सूक्तमध्ये धायते तस्मादेतत् ऐकाहिक निविद्धानमित्युच्यते । अत्र तु तानि निविल्पदानि सूक्तस्य ऽ नाम या मन्त्रोत्तरा य ' इत्यस्या ऋच प्राक् निविल्पदानि धायन इति विशेष । ९ । ७-'महानाम्न्य विदामघवन् इत्याद्या नव ऋच । ऐतरेयारण्यके ४।१।१ ता शक्वर्य शाक्वरपृष्ठस्थ धेन्य न तु शक्वरीच्छन्दस्का । ८-शाक्वर शक्वरत्र माद्र पृष्ठस्तोत्र यस्य महानाम्न्य स्तोत्रिया । ९ अनुरूप एक साम तृच गीयत तत् तृच स्तोत्रियम् । स प्रथमस्तृचस्तोत्रय माध्यन्द प्रथमकत्य । तत् तृचमनुरूपात् इत्यत पठ्यते या द्वितीयस्तृच स अनुरूप इत्युच्यते एष च द्वितीयो तृचो शस्त्रस्य दी ... । ... ऋ स म १० सू १२ ऋ ३ 'इत्था हि सम ' ऋ स म १ सू ८० ऋ १ विपृक्ष । १०-प्रगाथ अनुरूपमनुरूपमान दृष्टव्य प्रगाथ । ११-' इन्द्रो मदाय " ऋ स म १ सू ८१ ऋ १ । १२-" प्रद ब्रह्म " ऋ स म १ सू ८ अ ४३ ॥ १३-' इन्द्रस्य नु वीर्याणि " ऋ । स म १ सू ३२ ऋ १ । इन्द्रो सूक्त पञ्चदशर्चम् ॥

(म) अथातस्तृतीयसवनम् । (मु) अतिच्छन्दाऽएव प्रतिपद्वैश्वदेवस्याभि त्यन्देवꣳ सवितारमोण्योरिति तस्याऽएतदेव ब्राह्मणं यत्पूर्वस्याऽअभि त्वा देव सवितरित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूपमुदुष्य देवः सविता दमूनाऽइति सावित्रꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति मही द्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति चतुर्ऋचन्द्यावापृथिवीयꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधात्यृभुर्विभ्वा वाजऽइन्द्रो नोऽअच्छेत्यार्भवꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

(म) अथातऽआग्निमारुतम् । (मू) मूर्द्धानन्दिवोऽ अरतिम्पृथिव्याऽइति वैश्वानरीयꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधात्या रुद्रासऽइन्द्रवन्तः सजोषसऽइति मारुतꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीमूपु-

---

कामा महाभार्ग्नीषु । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वेषां कामानामाप्त्यै । " इन्द्रो मदाय वावृधे भेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ "-इति पंक्तीश्च पदपदाश्च शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । क्लसं माध्यंदिनं सवनम् ॥ १० ॥

अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा एव प्रतिपत् वैश्वदेवस्य । " अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः "-(वा. सं. ४ । २५) इति । तस्या एतदेव ब्राह्मणम् , यत्पूर्वस्याः । " अभि त्वा देव सवितः "-इत्यनुचरः । अभिवानभिभूत्यै रूपम् । " उदुष्य देवः सविता दमूनाः "-इति सावित्रं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । "मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे"-इति चतुर्ऋचं द्यावापृथिवीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " ऋभुर्विभ्वा वाज इंद्रो नो अच्छ "-इत्यार्भवं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " को नु वां मित्रावरुणावृतायन "-इति वैश्वदेवं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । इति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

अथात आग्निमारुतम् । " मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याः "-(वा. सं. ७ । २४) इति वैश्वानरीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " आ रुद्रास इंद्रवंतः सजोषसः "-

वोऽअतिथिमुषर्बुधमिति नवर्चञ्जातवेदसीयꣳ शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति तद्यदैकाहिकानि निविद्धानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया अप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥

तस्यैते पशवो भवन्ति । (न्यु) अश्वस्तूपरो गोमृगऽइति पञ्चदश पर्यङ्ग्यास्तेषामुक्तम्ब्राह्मणमथैतऽआरण्या वसन्ताय कपिञ्जलानाल-भते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीनिति तेषामुक्तमेवोक्तम् ॥१३॥

(मु) अथैतानेकविꣳशतये । चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविꣳशति-मेकविꣳशतिम्पशूनालभतऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावन्तश्चातुर्मास्य-देवताः सर्वे कामाऽअश्वमेध सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्र-वानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

इति मारुतं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधम् "-इति । नवर्चं जातवेदसीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । तद्यत् ऐकाहिकानि निविद्धानानि भवंति । प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः । प्रतिष्ठाया अप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥

तस्यैते पशवो भवंति । " अश्वः तूपरः गोमृगः "-(वा सं. २४ । १) इति पंचदश पर्यंग्याः । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथैत आरण्याः । " वसन्ताय कपिंजलानालभते, ग्रीष्माय कलविंकान्, वर्षाभ्यस्तित्तिरीन् "-(वा स. २४ । २०) इति । तेषाम् उ एवोक्तम् ॥१३॥

अथैतानेकविंशतये चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतिमेकविंशतिं पशूनालभते । एतावन्तो वै सर्वे देवाः । यावन्तश्चातुर्मास्यदेवताः । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा सर्वान् कामानामवानीति । न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

शंसनीयान्येव । मारुतमग्निर्वृत्राणीत्यादीनि त्रीणि आश्वमेधिकानि ऐकाहिकेनैव निविद्धानार्थे समुच्चिनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्यैते पशवः । तस्य मध्यमस्याह्नः पूर्वे अश्वादयः पशवो भवन्ति । इति केचिदाहुस्तेन ऐक. पशुत्व. उपन्यस्य प्रतिषिद्ध ॥ १३ ॥ १४ ॥

१- तेषामुक्तं ब्राह्मणम् " । (श प १३ । २ । १ । २ ।)

२-तथामेव कर्तुं । ब्राह्मणमिति च (श प १३ । २ । ८ । १४ ।)

३ साग्निमारुत (यानि । नीथ यन्त्र । (४)

४-" वैश्वदेव्यां " इत्याकरण सप्तसु च एकविंशत्युपन्यास्य तत् । ([illegible])

५-अश्वमेधिक पशुभ्यः । पञ्चप्रकरणात सम्भुग्नाः । तदाम्नाय । [illegible] । किं च सर्वो । तथा [illegible] पर्यङ्गिकानिति । का श्रौ सु २० । १४७ ।

(न्स) सप्तदशैतु पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलं वा इदं सर्वं सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः संवत्सरः सर्वं संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १५ ॥

(द्व्याऽह) अथ पुरा बहिष्पवमानात् । (द) अश्वन्निर्णिज्योदानयन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्ग्यं लोकं ब्राह्मणं स्तुते बहिष्पवमानेऽश्वमास्तावमाक्रमयन्ति न वा अश्व ना स्त्रियाद् वा एष सुपृक्षो न प्रज्ञाऽइति ह क्रियात्तमुपाकृत्याध्वर्युः होतारमभिहूयति तमेकादशभिर्होताऽभिष्टौति ॥ १६ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमानऽइति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवा उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥ १७ ॥

[illegible]

प्पुरस्ताद्दधाति नेदनायतने प्रणवं दधामीत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्साङ्गमेव सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।३।३ ॥ (९-१) ॥

" यदक्रंदः प्रथमं जायमानः "-(वा सं २९ । १२ । २२) इति त्रिः प्रथमया, त्रिरुत्तमया, ताः पंचदश संपद्यन्ते । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते । तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते । योऽस्य स्तृत्यः । तं स्तर्तवे । " उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा, उप प्रागात्परमं यत्सधस्थम् "-(वा. सं. २९ । २३ । २४) इति ॥ १७ ॥

एते उद्धृत्य । "मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुः"-(वा. सं. २९ । २४-४०) इत्येतत्सूक्तमधिगावावपति । " चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोः "-(वा. सं. २९ । ४१) इति उ हैके । एना वंक्रीणां पुरस्ताद्दधाति । नेदनायतने प्रणवं दधामेति । अथो नेत् एकवचनेन बहुवचनं

तद्वै यजमानायैव । तद्वै इत्यत्र स वै इति लिंगव्यत्यय । पंचदशो वज्र यजमानायैव प्रदीयते । स्तिम ? य अस्य यजमानस्य स्तृत्य । "स्तृ हिंसायाम्"-(धा पा. स्वा. प ६) हिंसनीय. शत्रु सन् वर्तते । तुमर्थे तवेङ्‌ प्रत्यय । त स्तर्तुं स्तरीतु स्तुमित्यर्थ । " उप प्रागात् " इत्येते उद्धृत्य अश्वसूक्तात् । " यदक्रद " इत्येतत् एकादशभिरथ होता अभिष्टौति इति गतः ॥ १७ ॥

एते उद्धृत्य । " मा नो मित्र " इत्येतेमृक होता वाचयति " अग्निगो शमीध्व " इत्येतस्मात् प्राक् । अत्र सूक्ते उच्यमाने " चतुस्त्रिंशद्वाजिन " इत्येतामृच स्वस्थानादपनीय वंक्रीणां पुरस्तात् आवपति ।

१-सत तुरूमण्या ? दय यत -मा नाऽऽयत्तामस्य दीर्घतमाविड़ुभ ऋचिरुक्षरयुचमस्तागुरीरिति । (वा० स० २५।२४-४५) आप्नग्ग शमीध्वमिति हैतुर्वचनम् ।

२-चतुस्त्रिंशद्वाजिन । (वा० स० २५ । ४१) मा नो मित्रो वरुण इत्येतस्सूक्तान्तर्गतैवर्क् ।

एतदुपकृत्वा । यदश्वस्य परिशिष्टम्भवति तदाह व्यासोऽधिवासश्च हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदायन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥

(नि) निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्त्यश्वेनाधिवासेन संप्रोर्णुवन्ति स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य शिश्नम्महिष्या उपस्थे निधत्ते वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

तयोः शयानयोः । (उ) अश्वं यजमानोऽभिमेथत्युत्सक्थ्या अव गुदन्धेहीति तन्न कश्चन प्रत्यभिमेथति नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥ ३ ॥

एते उपकृत्वा यदश्वस्य परिशिष्टं भवति तदाह । व्यासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणाति । तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयति । संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदायन्ति । चतस्रश्च जायाः । कुमारी पञ्चमी । चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥

निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्ति । अधिवासेन संप्रोर्णुवन्ति । "स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथाम्"-(वा० स० २३ । २०) इति । एष वै स्वर्गो लोकः । यत्र प, संज्ञपयति । निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्या उपस्थे निधत्ते । "वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु"-(वा० स० २३ । २०) इति । मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

तयोः शयानयोः अश्वं यजमानोऽभिमेथति । "उत्सक्थ्या अव गुदं धेहि"-(वा. स. २३ । २१) इति । तं न कश्चन प्रत्यभिमेथति । नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥ ३ ॥

एत उपकृत्वा । [illegible] "उप प्रागात्" [illegible] ॥ १ ॥

निरायत्य महिष्या [illegible] अश्वस्य शिश्नं [illegible] ॥ २ ॥ ३ ॥

१—[illegible] "पशुषु [illegible]" [illegible] इति ॥

२ [illegible] २० । १ । ११ ।

३—"महिष्यास्तु [illegible]" । "[illegible]" । "[illegible]" । "उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमेथयन" । का० श्रौ० सू० २० । १५२-१५५ । अत्र [illegible] ब्राह्मणम् । श० प० १३ । २ । ८ । ४ । ५ ।

(त्सु) अथाध्वर्युः कुमारीमभिमेथति । कुमारि हयेहये कुमारि यकाऽसकौ शकुन्तिकेति तं कुमारी प्रत्यभिमेथत्यध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो यकोऽसकौ शकुन्तकऽइति ॥ ४ ॥

(त्सु) अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हयेहये महिषि माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतऽइति तस्यै शतꣳ राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति ब्रह्मन्हयेहये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतऽइति ॥ ५ ॥

(त्सु) अथोद्गाता वावातामभिमेथति । वावाते हयेहये वावातऽऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति तस्यै शतꣳ राजन्याऽअनुचर्यो भवन्ति ताऽउद्गातारं प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्हयेहयऽउद्गातरूर्ध्वमेनमुच्छ्रयतादिति ॥ ६ ॥

अथाध्वर्युः कुमारीमभिमेथति । कुमारि हयेहये कुमारि । "यकाऽसकौ शकुंतिका"–(वा. सं. २३ । २२) इति । तं कुमारी प्रत्यभिमेथति । अध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो । "यकोऽसकौ शकुंतकः"–(वा. सं. २३ । २३) इति ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हयेहये महिषि । "माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः"–(वा. सं. २३ । २४) इति । तस्यै शतं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवंति । ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथंति । ब्रह्मन् हयेहये ब्रह्मन् । "माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः"–(वा. सं. २३ । २५) इति ॥ ५ ॥

अथोद्गाता वावातामभिमेथति । वावाते हयेहये । वावाते । "ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय"–(वा. सं. २३ । २६) इति । तस्यै शतं राजन्या अनुचर्यो भवंति । ता उद्गातारं प्रत्यभिमेथंति । उद्गातर्हयेहय उद्गातः । "ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयतात्"–(वा. सं. २३ । २७) इति ॥ ६ ॥

हयेहये इति । हयेशब्दस्य अभ्यामन्त्रणार्थस्य कुत्सायां द्विर्वचनम् । मथति आक्रोशति । मेथतिराक्रोशकर्मा ॥ ४–१९ ॥

(त्यु) अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हयेहये परिवृक्ते यदस्याऽअँहुभेद्याऽइति तस्यै शतँ सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ता होतारम्प्रत्यभिमेथन्ति होतर्हयेहये होतर्यद्देवासो ललामगुमिति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हयेहये पालागलि यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्यै शतं क्षात्त्रसङ्ग्रहीतॄणान्दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ताः क्षत्तारम्प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्हयेहये क्षत्तर्यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्बहु मन्यतऽइति ॥ ८ ॥

सर्वाभिर्वाऽएषा व्वाचः । (चां) यदभिमेथिकाः सर्वे कामाऽ अश्वमेधे सर्वया व्वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थापयन्ति महिषी ततस्ता यथेतम्प्रतिपरायन्त्यथेतरे सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्दधिक्राव्णोऽ अकारिषमिति ॥ ९ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ ५३ ॥

(त्यु) अप वाऽएतेभ्यऽआयुर्देवताः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूताम्वाचम्वदन्ति व्वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै देवतानामनपक्रमाय सा च गोमृगे

अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हयेहये परिवृक्ते । "यदस्या अंहुभेद्याः"–(वा. सं. २३ । २८) इति । तस्यै शतं सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्या भवंति । ता होतारं प्रत्यभिमेथंति । होतर्हयेहये होतः । "यद्देवासो ललामगुम्"–(वा. सं. २३।२९) इति ॥ ७ ॥

अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हयेहये पालागलि ! "यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते"–(वा. सं. । २३ । ३०) इति । तस्यै शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां दुहितरोऽनुचर्या भवंति । ताः क्षत्तारं प्रत्यभिमेथंति । क्षत्तर्हयेहये क्षत्तः । "यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते"–(वा. सं. २३ । ३१) इति ॥ ८ ॥

सर्वाभिर्वा एषा वाचः । यदभिमेथिकाः । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति । उत्थापयति महिषीम् । ततस्ता यथेतं प्रतिपरायंति । अथेतरे सुरभिमतीमृचमंततोऽन्वाहुः–"दधिक्राव्णो अकारिषम्"–(वा. सं. २३ । ३२) इति ॥ ९ ॥

अप वा एतेभ्य आयुर्देवताः क्रामंति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदंति । वाचमेवैतत्पुनते । देवय-

---

१ तस्य सूतग्रामण्या । का. श्रौ. सू. २० । ६ ।

२–३ क्षत्तृपालागल्यौ सचुर्थ्यौ । का. श्रौ. सू. २० । ६ ।

३–"महिषीमुत्थाप्य सुरभिमतीं दधिक्राव्ण इति जपन्ति" (का. श्रौ. सू. २० । ६) (महिषीमुत्थापयन्त्यनुचरीकर्तृक पुनरपि वाङ्मलापहत्यै । वा. सं. २३–३२ । अत्र ब्राह्मणम् (श. प. १३ । २ । ९ । ९)

वपा भवति या चात्र नूपरे तेऽ शृश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति याश्वम्य वपा-ऽस्तीति वदन्तो न तथा कुर्यादश्वस्यैव प्रत्यक्षम्मेदऽ आहरेत्प्रज्ञाताऽइतराः ॥ १० ॥

शृतासु वपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदारा ब्रह्मोद्यम्वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथाधिष्ण्यमभ्युपविशन्ति ॥ ११ ॥

स होताऽध्वर्य्युम्पृच्छति । कः स्विदेकाकी चरतीति तम्प्रत्याह सूर्यऽ एकाकी चरतीति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथाध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किꣳ स्वित्सूर्य्यसमञ्ज्योतिरिति तम्प्रत्याह ब्रह्म सूर्य्यसमञ्ज्योतिरिति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । पृच्छामि त्वा चितये देवसखेति तम्प्रत्याहापि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । केष्वन्तः पुरुषऽआविवेशेति तम्प्रत्याह पञ्चस्वन्तः पुरुषऽ आविवेशेति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्या-यन्त्यग्रेण हविर्द्धानेऽआसीनमेत्य यथायतनम्पर्य्युपविशन्ति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्य्युम्पृच्छति । का स्विदासीत्पूर्व्वचित्तिरिति तम्प्रत्याह द्यौरासीत्पूर्व्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्युर्होतारम्पृच्छति । कऽ ईमरे पिशङ्गिलेति तम्प्र-त्याहाजाऽरे पिशङ्गिलेति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणीति तम्प्रत्याह षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणीति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभि-मिति तम्प्रत्याह वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥ २० ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्यु यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा परमन्तम्पृ-थिव्या ऽइति तम्प्रत्याहेयम्वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याऽइति ॥ २१ ॥

एतस्यामुक्तायां उत्थाय सदसो अधि प्रांचो यजमानमभ्यायंति । अग्रेण हविर्द्धाने आसीन-मेत्य, यथायतनं पर्युपविशंति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्युं पृच्छति–" का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः "–(वा. सं. २३ । ५३) इति । तं प्रत्याह–" द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः "–(वा. सं २३ । ५४) इति ॥ १७ ॥

अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति–" का ईमरे पिशंगिला "–(वा सं. २३ । ५५) इति । तं प्रत्याह–" अजारे पिशंगिला "–(वा. सं २३ । ५६) इति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति–" कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि "–(वा सं. २३ । ५७) इति । तं प्रत्याह–" षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणि "–(वा. सं. २३ । ५८) इति ॥ १९ ॥

अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति–" को अस्य वेद भुवनस्य नाभिम् "–(वा. सं. २३।५९) इति । तं प्रत्याह–" वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम् "–(वा. सं. २३ । ६०) इति ॥२०॥

अथाध्वर्युं यजमानः पृच्छति–" पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः" (वा. सं. २३।६१) इति । तं प्रत्याह–"इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्याः"–(वा. सं २३।६२) इति ॥ २१ ॥

एतस्यां वाचि उक्तायां सदस उत्थाय प्राञ्च अग्रेण हविर्द्धाने आसीनं यजमानं अभिश्रयन्ति । एत्य च

१–पुन पूर्वापरणोनाद्रादि च स्विदासादि ति । का. श्रौ सू २० । १७१ । (पूर्वौ होत्रध्वर्यू)

२ कतरो च कत्यस्येति । का श्रौ सू २० । १७२ । (उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ ।)

३–"यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति " " इय वेदिरित्यध्वर्यु " (प्रत्याहेत्यर्थः ।) का. श्रौ. सू २० । १७३ । १७४ ।

सर्व्वांतिर्व्वाऽ एषा व्वाचः । (चो) यद्ब्रह्मोद्यꣳ सर्व्वे कामाऽ अश्वमेधे सर्व्वया व्वाचा सर्व्वान्कामानामवाप्नवामेति ॥ २२ ॥

(त्यु) उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्य्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यम्महिमानङ्ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्ब्भः समवर्त्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या स्वभूः स्वयम्भूः प्रथमऽइति होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽइति होता यजति व्वषट्कृते जुहोति यस्तेऽहन्त्संव्वत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति सर्व्वहुतꣳ हि जुहोति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।४॥ (९–२) ॥

सर्वानित्वा एषा वाचः । यद् ब्रह्मोद्यम् । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वया वाचा । सर्वान् कामाना-मवामेति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वोमहिमग्रहः ।

उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्युः । हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक्–" हिरण्यगर्भः समवर्ततामे "–(वा. सं. २३ । १) इति । अथास्य पुरोऽनु-वाक्या–" स्वभूः स्वयंभूः प्रथमः "–(वा. सं. २३ । ६३) इति । " होता यक्षत्प्रजा-पतिम् "–(वा. सं. २३ । ६४) इति प्रैषः । " प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः "–(वा. सं. २३ । ६५) इति होता यजति । वषट्कृते जुहोति–" यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा संबभूव "–(वा. सं. २३ । २) इति । नानुवषट्करोति । सर्वहुतं हि जुहोति ॥ २३ ॥

यथायतनं यद् यस्यायतनं स तत्प्रविशति । न चात्र देवो पूर्वकल्पितानि आयतनानि सन्ति यथार्थमत वचनात् कल्पनीयानि ॥ १६–२३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ९ । २ ॥

अथातो वपानाꣳ होमः । (मो) नानैव चरेयुरा वैश्वदेवस्य वपायै वैश्वदेवस्य वपायाꣳ हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै सर्वे देवास्तदेतान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ १ ॥

(त्यै) ऐन्द्राग्नस्य वपायाꣳ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः सौमापी मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवास्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य वपायाꣳ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिमु वाऽअनु सर्वे देवास्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथ वपाप्रचरणम् ।

अथातो वपानां होमः । नानैव चरेयुः आ वैश्वदेवस्य वपायै। वैश्वदेवस्य वपायां हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माह सत्यकामो जाबालः । विश्वे वै सर्वे देवाः । तदेतान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्नस्य वपाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माहतुः सौमापी मानुतंतव्यौ। इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य वपाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माह शैलालिः । प्रजापतिर्वै कः । प्रजापतिं उ वा अनु सर्वे देवाः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथातो वपानामिति—आ वैश्वदेवस्य वपाया इत्यत्र "बहुरूपा वैश्वदेवा" इत्येष (श. प. १३।२।५।४ ॥ १३।३।२।७) वैश्वदेवोऽत्रापि "नशिल्पा वैश्वदेव्य"–(वा स. २४।५) इति । कुत ? पुंल्लिङ्गनिर्देशात् कायैन्द्राग्नसाहचर्यात्, अतो हि चातुर्मास्यदेवतापशुसाहचर्यात्, एषोऽपि चातुर्मास्यदेवता-पशुरेवेति गम्यते ॥ १ ॥

सौमापौ । सोमापस्य अपत्ये सौमापौ। मनुतन्तोरपत्ये मानुतन्तव्यौ। इन्द्राग्न्योर्विश्वेषां देवानां कस्य च सर्व-देवतात्मकत्वात् तेभ्यो हुता वपा यथादेवतमेव हुता भवतीत्यभिप्रायः । पूर्वम् "एकविंशतिधा कृत्वा

१–वपाभिश्चरति । का श्रौ सू १० । १५७ । प्रथम एकादशिभ्यो पशुना वपाभिः । तत अश्वतूपरगोमृगानां वपाभिस्त्रतः । तत क्रमेण पृथक् पृथक् "कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे" इत्यादीनां "श्वेता सौर्या" इत्यन्तानां वपाभिः । तत्रापि समानदेवत्यानां तिसृणां तिसृणां वपानां प्रचारस्तन्त्रेण । अयं प्रकारः "नानैव चरेयुरिति" अग्निमपञ्चमकण्डिकानुसारी बाध्य । अयमेको वपाप्रचारपक्षः ॥ ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानके । (का श्रौ सू १० । १८१) ऐन्द्राग्नो वारुणप्राघासिक । वैश्वदेवो वैश्व-देवपर्वसम्बन्धी । कायश्च वारुणप्राघासिकः । अयमभिप्रायः –आदित आरभ्य वारुणप्राघासिकैन्द्राग्नपर्यन्तं क्रमेण पृथक् पृथक् वपा-प्रचारं कृत्वा ऐन्द्राग्नस्य वपायां हुतायां अवशिष्टाः सर्वा वपा अनुहोतव्याः । अयं द्वितीयो वपाप्रचारपक्षः । एवं वैश्वदेवकाययोः इमौ तृतीयचतुर्थौ वपाप्रचारपक्षौ ॥ एकविंशतिप्रदानानकेऽन्यकं चातुर्मास्यदेवता पित्र्यवर्जं वैश्वदेवकपुनरुक्तावर्जम् । का श्रौ. सू. २० । ८१ । अथ पञ्चमो वपाप्रचारपक्षः ।

(त्ये) एकविꣳशतिञ्चातुर्मास्यदेवताऽअनुद्रुत्य । (त्यै) एकविꣳशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह भाल्लवेयऽएतावन्तो वै सर्व्वे देवा यावत्यश्चातुर्म्मास्यदेवतास्तदुदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ४ ॥

नानैव चरेयुः । (रि) इतीन्द्रोतः शौनकः किमु तु त्वरेरंस्तदुदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीत्येतदुह तेषाम्वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ ५ ॥

(रु) अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्रचरेयुः सकृद्देवदेवत्याभिस्तदुदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणात्यञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थामुपैति न ह्वलतीति ॥ ६ ॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्य, एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुः; इति ह स्माह भाल्लवेयः । एतावंतो वै सर्वे देवाः । यावत्यश्चातुर्मास्यदेवताः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ ४ ॥

नानैव चरेयुः; इतींद्रोतः शौनकः । किमुत त्वरेरन् । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति । एतदह तेषां वचः । अन्या त्वेवातः स्थितिः ॥ ५ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्रचरेयुः । सकृद्देवदेवत्याभिः । तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणाति । अंजसा यज्ञस्य संस्थामुपैति । न ह्वलतीति ॥ ६ ॥

प्रचरेयुः" इति (४ क.) प्रचरणवचनाद् याग व प्रतीयते । इह तु "तदन्विनरा जुहुयु "–इति (२ क.) होमत्वमिति भेदः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता. । त्रिष्वपि पर्वस्वपुनरुक्तत्वेन. । कुत एतत् ? पितॄणामदेवत्वात् । त्र्यंबकस्याप्रधानदेवतात्वात् । पुनरुक्तानामनन्यदेवतात्वात् । "अनुद्रुत्य" अनुपूर्वमनुदिश्य । एकविंशतिधा कृत्वा एकविंशतिं चवसारासी. कृत्वा । एकैक राशि एकैका चातुर्मास्यदेवता संकीर्त्य जुहुयात् । तद्यथा–सर्वमेव वसानामेकविंशतिभागम् अग्निदेवत्यानामयाभ्यासा अग्ने जुहुयात् । अपर एकविंशतितमं भाग सोमोद्देशेनेत्येवं सर्वेषां राशीनां ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

नाना पृथक्पृथक् यथाप्राप्तमेव चरेयुः । किं कारणम् ? येन त्वरमाणाः सकल्पनमयथा कुर्युः । प्रकृतिवैलक्षण्यं चेति । एवमेव हि अनुप्रचरितया कृत्वा यथादेवत द्रव्यदेवतोच्चारणेन देवताः प्रीणातीति । इतरथा तदुच्चारणेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यावत्यः प्राजापत्याः ताभि. । सकृदेव सह प्रचरेयुः । सकृदेव सहाग्न्यादि-

---

१–देवता त्वेव तु । (का. श्रौ. सू. २० । १८३) त्रिभ्यो देवेभ्य इत्येव सर्वासां देवतानां तदेकोच्चारणं कृत्वा सर्वेषामेकदेव प्रचार. तदेव कर्तव्य. । अथ वा सर्वेषामेव सह प्रचरणम्. । अत एव. पक्षे पक्षान्तरेभ्यो विशिष्ट. तथा देवतानामेव तु ना चेष्यते ; अन्यस्मिन् पक्षे एकविंशत्यो. पशूनां हव्यानि वा देवैः सह एकमन्त्रेण प्रचारो न भवति । तत्कारणमाह कल्प्यान.–नकलभेदत्व । (का. श्रौ. सू. २० । १८४) कलभेदश्च अर्थादिदेवतायाम्यवधानकः । अत एकविंशत्योर्देवता प्रथम पृथक् पृथक् प्रचारः । तेषामपि मध्ये द्वयं द्वयोरेकदेवत्यत्वेनैव प्रचारः । तदोऽनुप्रचरणेऽनुगत्वं, ततः क्रमपरिपाटी सर्वेषां तत्त्वेन ।

हुतासु व॒पासु । प्रपुद्याध्वर्युं रजतेन॒ पात्रे॑ण प्राजापत्यम्म॑हि॒मान॑मु॒त्तरङ्ग्रहङ्गृह्णाति तस्य॑ पुरो॒रुग्यः प्राण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वेति॑ विपर्य॑स्ते याज्यानुवाक्येऽयातयामताया एष एव प्रैषो वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ॑ सम्वत्स॒रे म॑हि॒मा सम्ब॒भूवेति॒ नानुवषट्करोति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(ब्रा) नाग्नेयाम्पशूनान्तेदन्याऽअवद्यन्ति । (न्त्य) अवद्यन्त्यश्वस्य दक्षि-

हुतासु वपासु प्रपद्याध्वर्युः रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक्–"यः प्राणतो निमिषतो महित्वा"–(वा. सं. २३ । ३) इति । विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । अयातयामतायै । एष एव प्रैषः । वषट्कृते जुहोति–"यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संबभूव"–(वा. सं. २३ । ४) इति । नानुवषट्करोति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नाग्नेयानां पशूनां तेदन्या अवद्यंति । अवद्यंत्यश्वस्य । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवद्यंति । उत्तरतोऽश्वस्य । प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यंति । वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥

देवताभिः, तदेव तेनैव एनान् देवान्, यथादेवत प्रीणाति देवग्रहणेन हि ते सर्वेऽप्याग्न्यादय, शक्यन्ते ग्रहीतुमित्यर्थः । अजसा ऋजुमार्गेण सवनकालमनतिक्रमेण यज्ञस्य समाप्तिं प्राप्नोति । न ह्वलति न चलति, कर्मकालात् । इति तु तन्, इदयाद्यगाना प्रचारमपि एवमेव दर्शयति । तथाच प्रागुक्तम्–"प्राजापत्य एवाश्वो देवतया इतरे" इति ॥ ६ ॥

अथोत्तरो महिमग्रहः ।

हुतासु वपासु । रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति । एतावत् अनुविधीयते अन्यत् लिङ्गादिभिरपि प्राप्तमनूद्यते । विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । इत्येतदपि विधीयते[1] ॥ ७ ॥

तेदन्या तेदनी लोहित तस्यामेदन्या एकदेशमवद्यन्ति । अश्वस्येति विधि इतरं अनुवादः ॥ ८ ॥

१–स्वपाने द्वितीयेन पूर्ववत्स्व रात्राविति जुहोति । (का. श्रौ. सू. २० । १८५) द्वितीयेन राजतेन महिम्ना ग्रहेण । पूर्ववदिति सर्वहुतेन अग्रे वा ग्रहणमित्याद्यतिदिश्यते । यस्ते रात्राविति राजतेन "यः प्राणत" इति पुरोरुक् । विपर्यस्ते याज्याऽनुवाक्ये प्रथमस्य महिम्नो या याज्या "प्रजापते न त्वदेतान्यन्य" इति । सा द्वितीयस्य महिम्न पुरोऽनुवाक्या । या प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्या "स्वभूः स्वयम्भूः प्रथमम्" इति । सा द्वितीयस्य याज्येत्यर्थः । प्रैषस्तु प्रथममहिम्न सम्बन्धी "होता यक्षत्प्रजापतिमिति" तस्योक्तं ब्राह्मणम् (श. प. १३ । १।५।१–३) आश्वलायनस्तु उभयोर्महिम्नोर्याज्यानुवाक्ये अप च समाम्नातः । महिम्ना पुरस्तादुपरिष्टाच्च वपाना चरन्ति स्वभूः स्वयम्भूः प्रथमममन्तर्महत्यर्णवे ॥ दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापति ॥ होता यक्षत्प्रजापतिं महिम्नो जुषतां पिबतु सोम होतर्यजेति प्रैषमन्त्रवेमे लोका प्रदिशो दिशश्चेति याज्या । आश्व. श्रौ. सू. उ. ष. ६ । ४ । ९ ।

२–"सर्पणप्रभृत्या पश्चात्सवनात्कृत्वा लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशकपोरयस्मये चरौ" (का. श्रौ. सू. २० । १८८ ।) इति । अवद्यतीति शेष । गोमृगो गवय । अयस्मये चरौ आयसे पात्रे । "गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति" "अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति" "अयस्मयेन चरुणा तृतीयमाहुतिं जुहोति" (श. प. । १३ । ३ । ४ । ३ । ४ । ५) इति श्रुत्या एभि पात्रैर्होमविधानात् । एतेषु तेदन्या अवदानग्रहणम् ।

३–"वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम्" । "अश्वस्य वा" । (का. श्रौ. सू. २० । १८९ । १९०) वाशब्दोऽवधारणे । वेतसशाखा वेतसशब्दः ॥

पुतोऽन्येषाम्पशूनामवद्यन्त्युत्तरतोऽश्वस्य प्लक्षशाखास्वन्येषाम्पशूनाम-
वद्यन्ति श्वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥

तदु होवाच सात्ययज्ञिः । (रि) इतरथैव कुर्य्युः पथ एव नापोदित्य-
मिति पूर्व्वा त्वेव स्थितिकृतथ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति सर्व्व-
स्तोमोऽतिरात्रऽउत्तममहर्भवति सर्व्वम्वै सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व्व-
मश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम् । (म्प) पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्य-
न्दिनः पवमानऽएकविꣳशानि पृष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिꣳश-
मग्निष्टोमसामैकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
स्त्रिवृत्सन्धिर्य्यद्द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तच्छ्रमतिरात्रो यज्ञस्ते-
नामुं लोकमृध्नोति ॥ १० ॥

(त्ये) एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः । सर्व्वऽआग्नेयास्तेषाꣳ

तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः । पथ एव नापोदित्यमिति । पूर्वा त्वेव स्थितिः । उक्थ्यो यज्ञः । तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति । सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम् । पंचदशान्याज्यानि । सप्तदशो माध्यंदिनः पवमानः । एकविंशानि पृष्ठानि । त्रिणवस्तृतीयः पवमानः । त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम । एकविंशान्युक्थानि । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत्सन्धिः । यद् द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तच्छ्रमम् । अतिरात्रो यज्ञः । तेनामुं लोकमृध्नोति ॥ १० ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वे आग्नेयाः । तेषां समानं कर्म । इति उ हैक आहुः । चतुर्वि-

---

कर्मान्तरोपस्थान । तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथा यथा अन्यथा पठ्यते तथा कुर्युः । पश्वन्तरकर्म मर्यादैव प्रतिष्ठानात् । 'नापोदित्यमिति' अपोदित्यम् इति । उत्पथम् अनतिक्रमितव्यम् । एवं । "एनिम्नुशा सद्रुत्र क्रतु"–(पा. सू. ३।१।१०९) "हृमवस् नित्यमिति तुत्"–(पा सू ६।१।७१) इति इत्यम् । एव च न इत्यम् । पूर्वा त्वेव स्थितिः । पूर्वा तु स्थितिरेव सात्ययज्ञिमतम् । ततश्च आदेदमेव सोऽहिमन्येति । उक्तरतश्च श्वेतसशाखास्विति कुर्युः । उक्थ्यो यज्ञः । इत्यनेनैकविंश सप्तमसहस्त्रमन्यम् । तदु-त्पन्नस्य भवतीत्यर्थ । तेन मध्यमेन अह्ना अन्तरिक्षलोकमृध्नोति ॥ ९ ॥ १० ॥

षड्विंशतिं त्वेवैतान् गव्यानन्यतेन । एतान् "आग्नेय कृष्णग्रीव" इत्यादीन् शाकिनीति च द्वौ च

---

१ प्रयतस्थ । का श्रौ.सू २०।११६।

समानं कर्मेत्यु हैकऽआहुश्चतुर्विꣳशतिन्त्वेवैतान्गव्यानालभेत द्वाद-शभ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।५ ॥ (५–३ ।)

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । (कौ) जनमेजयम्पारिक्षितं याज-याञ्चकार तेनेष्ट्वा सर्वाम्पापकृत्याꣳ सर्वाम्ब्रह्महत्यामपजघान सर्वाꣳ ह वै पापकृत्याꣳ सर्वाम्ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् । (मा) आसन्दीवति धान्यादꣳ रुक्मिणꣳ हरितस्रजम् । आबध्नादश्वꣳ सारङ्गन्देवेभ्यो जनमेजयऽइति ॥ २ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेते

शति त्वेवैतान् गव्यानालभेत द्वादशभ्यो देवताभ्यः । द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

एतेन ह इन्द्रोतो दैवापः शौनको जनमेजय पारिक्षितं याजयाञ्चकार । तेनेष्ट्वा सर्वां पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपजघान । सर्वां ह वै पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपहंति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदेतद् गाथयाऽभिगीतम्–" आसंदीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् । आबध्नादश्वं सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः "–इति ॥ २ ॥

एत एव पूर्वे अहनी । ज्योतिरतिरात्रः । तेन भीमसेनम् । एते एव पूर्वे अहनी । गौरतिरात्रः ।

ऽएव पूर्व्वेऽअहनी गोरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेते ऽएव पूर्व्वेऽअहनी ऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारिक्षितीयास्तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्पारिक्षिता यजमानाऽअश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म्म पापकम्पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥

(त्ये)एतेऽएव पूर्व्वेऽअहनी । (नीऽअ) अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पुरऽआह्लारऽईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतमह्लारस्य परः पुत्रोऽश्वम्मेध्यमबन्धयत् । हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णाऽअमँहतेति ॥ ४ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्व्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो दौर्ग्गहेणेजऽऐक्ष्वाको राजा तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्तऽऋषयो दौर्ग्गहे बध्यमानऽइति ॥ ५ ॥

तेनोग्रसेनम् । एते एव पूर्वे अहनी । आयुरतिरात्रः । तेन श्रुतसेनम् । इत्येते पारिक्षितीयाः । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्-" पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा "-इति ॥ ३ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । अभिजिदतिरात्रः । तेन ह पर आह्लार ईजे कौसल्यो राजा । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्-" अह्लारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबंधयत् । हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमंहत "-इति ॥ ४ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । विश्वजिदतिरात्रः । तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेणेज ऐक्ष्वाको राजा । तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्-" अस्माकमत्र पितरस्त आसन् सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने "-इति ॥ ५ ॥

परिक्षित्पुत्रा इमे भ्रातरः पारिक्षितीयाः । अश्वमेधसंशोधका इत्यपरे । परोऽवरम् । परे परे तत अवरेऽवरे इत्येतस्मिन्नर्थे अव्ययीभावसमासश्चेत्यर्थः । सन्तः यजमानाः पुण्याः भवन्तः कर्म पापकम् अजहुः त्यक्तवन्तः ॥ ३ ॥

परो नामतः अह्लारपुत्रः कौसल्यो गोत्रेण । हिरण्यनाभस्यापत्यं अबन्धत् । दिशः पूर्णाः सर्वाः गोभिर्जितवान् । दिशो जितस्य पूर्णा अमंहत महनिर्दानकर्मा ऋत्विग्भ्यो दत्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तेन क्रतुना । पुरुकुत्स इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः दौर्गहो नामतः दौर्गहेणाश्वेन नाम्नेन क्रतुना ईजे । अश्वमेधेन ईजे इत्यर्थः । तस्मादेतदृषिणा मन्त्रदृशा अभितः अनुक्तम् । ये अस्माकं पितरः पूर्वजाः गोतम इत्यादयः अत्र स्थाने आसन् । दौर्गहे अश्वे बध्यमाने पुरुकुत्सेन ते आगच्छन् । अनन्तरमस्य इन्द्र न वृत्रहणमिव ते सर्वेऽपि आयजन आभिमुख्येन परिचरितवन्तः । कं त्रसदस्युं नाम राजानम् । कीदृशं अस्य पुत्रिका अर्धदेवम् । इन्द्रदेवतासमानं देवं ईश्वरं वृत्रस्य हन्तारं इन्द्रं न इन्द्रमिव वृत्रतुरं अयाजयन् ॥ ५ ॥

१-अत्र स्थ । ईं न इत्यत्र । अत्रे अर्थो (अयजन्त इत्यत्रे मत्वा विचार्यमिदम् ।

(त्ये) एतेऽ एव पूर्वेऽ अहनी । महाव्रतमतिरात्रस्तेन ह मरुत्तऽ आविक्षितऽ ईजऽआयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदऽ इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥

(तऽए) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । (नीऽ अ) अतोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यऽईजे पाञ्चालो राजा क्रिवयऽइति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्गाथयाऽभिगीतमश्वम्मेध्यमालभते क्रिवीणामतिपूरुषः । पाञ्चालः परिवक्रायाᳬँ सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविᳬँशतिः । दिक्तो दिक्तः पञ्चालानाम्ब्राह्मणा या विभेजिरऽ इति ॥ ८ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । महाव्रतमतिरात्रः । तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजे आयोगवो राजा । तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुः । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्– " मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः "–इति । मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवा सभासदो भवन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । अतोर्यामोऽतिरात्रः । तेन हैतेन क्रैव्य ईजे पाञ्चालो राजा । क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् " अश्वं मेध्यमालभते क्रिवीणामतिपूरुषः । पांचालः परिवक्रायां सहस्रशतदक्षिणम् "–इति ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयया–" सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविंशतिः । दिक्तो दिक्तः पंचालानां ब्राह्मणा या विभेजिरे "–इति ॥ ८ ॥

मरुत्त मरुत्तो नाम राजा अविक्षितस्यापत्य आविक्षित । आयोगवो भोजयितारः । अग्नि क्षत्ता । सन्निधाता कोशाध्यक्ष । अवसन् उषिता गृहे ॥ ६ ॥

परिवक्रा नगर्याम् ॥ ७ ॥

सहस्रमयुतानि गवां कोटीरित्यर्थः । शतानि पञ्चविंशतिर्गृहाणां एकैकस्या दिश आदत्ता ब्राह्मणा ऋत्विज । यानि अयुतानि शतानि शतानि विभक्तवत स्वे स्वे पुरुषे सह ॥ ८ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदशऽउक्थ्यः सप्तदशन्तृतीयमहः सोक्थकमेकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवनऽईजे मात्स्यो राजा यत्रैतद्द्वैतवनꣳ सरस्तदेतद्गाथयाऽभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा सङ्ग्रामजिद्धयान् । इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्तस्माद्द्वैतवनꣳ सर ऽइति ॥ ९ ॥

चतुर्विꣳशाः पवमानाः । (त्रि) त्रिवृदभ्यावर्त्तश्चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमानाऽएकविꣳशमभ्यावर्त्तमष्टाचत्वारिꣳशाः पवमानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्त्तमाऽग्निष्टोमसामाद्द्वात्रिꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः । पंचदश उक्थ्यः । सप्तदश तृतीयमहः सोक्थकम् । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत्संधिः । इत्येषोऽनुष्टुप् संपन्नः । तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा । यत्रैतत् द्वैतवनं सरः । तत् एतद्गाथयाऽभिगीतम्— "चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्रामजिद्धयान् । इंद्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात तस्मात् द्वैतवनं सरः "—इति ॥ ९ ॥

चतुर्विंशाः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तम् । चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः । एकविंशमभ्यावर्तम् । अष्टाचत्वारिंशाः पवमानाः । त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तम् । आ अग्निष्टोमसामात् । द्वात्रिंशान्युक्थानि । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत् संधिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोम । अत्र त्रिष्वपि दिवसेषु स्तोमान्तराणि उच्यन्ते । तत्र प्रथमेऽहनि अग्निष्टोमः । सप्तदश तृतीयमहः सोक्थकं उक्थ्यानमित्यर्थः । षोडशिस्तोत्रं चैकविंशम् । सन्धिस्तोत्रं त्रिवृदेव । एष अश्वमेधे स्तोत्रियाणां अनुष्टुभि पर्यवसाना भवति । कथं ? अत्र हि सर्वा एव स्तोत्रिया अपि गण्यमाना सप्त शतानि अष्टानवतिश्चानि (७९८) भवन्ति । तासां नामा द्वात्रिंशता (३१) भागे अपहृते पञ्चविंशति अनुष्टुभो लभ्यन्ते । अन्त्या तु तत्र द्वाभ्यां ऊना अनुष्टुप् भवति । तथापि " नाक्षरा च्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यां "—(श प ७ १-२ ११)इत्यभिप्राय । तेन हैतेन । अनुष्टुप्सम्पन्नेनाश्वमेधेन च ध्वसा प्रसिद्धेन द्वैतवनो राजा ईजे इष्टवान् । यत्र स्थाने यत्प्रसिद्धमेव एतत् सर्वदा द्वैतवनाख्य सरः । तत् तदेतो हयान् द्वैतवन द्वैतवननाम राजा संग्रामजितः इन्द्राय अबध्नात् । प्राजापत्यानेव चाबध्नात् । सोमैस्तर्पयतीति कृत्वा इन्द्रायावध्नादित्याह । तस्मात् द्वैतवनं सर· सर्वैस्तत्सम्बन्धयो विभक्तिव्यत्ययश्च द्रष्टव्य । यस्मिन् द्वैतवन सर तत्रावध्नादित्यर्थः ॥ ९ ॥

चतुर्विंशा पवमाना । पवमानस्तोत्राणि कल्पितानि यज्ञानामरण्ये प्रवर्त्स्यन्ते । तत्र प्रथमे तावदहनि त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः । तत्र अभ्यावर्तेऽस्मिन् अभ्यावर्ते धुर्ये स्तुवते तत् त्रिवृत् पवमानस्यान्तरितानि आज्यस्तोत्राणि त्रिवृन्ति भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽहनि चतुश्चत्वारिंशा पवमाना एकविंशमभ्यावर्तम् । तृतीयेऽहनि अष्टाचत्वारिंशा पवमाना त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तम् इत्यादि ॥ १० ॥

(त्ये) एतद्विष्णोः क्रान्तम् । (न्ते) तेन हैतेन भरतो दौःष्यन्तिरीजे तेनेष्ट्वेमां व्यष्टिं व्यानशे येयं भरतानान्तदेतद्गाथयाऽभिगीतमष्टासप्ततिम्भरतो दौःष्यन्तिर्यमुनामनु । गङ्गायाम्वृत्रघ्नेऽबध्नात्पञ्चपञ्चाशतꣳ हयानिति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिꣳशꣳ शतꣳ राजाऽश्वान्बद्ध्वाय मेध्यान् । सौद्युम्निरत्यष्ठादन्यान्मायान्मायवत्तरऽ इति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतन्दधे । परः सहस्रानिन्द्रायाश्वान्मेध्यान्यऽआहरद्विजित्य पृथिवीꣳ सर्वामिति ॥ १३ ॥

एतद् विष्णोः क्रान्तम् । तेन हैतेन भरतो दौःष्यन्तिरीजे । तेनेष्ट्वा इमां व्यष्टिं व्यानशे । येयं भरतानाम् । तदेतद् गाथयाऽभिगीतम्–" अष्टासप्ततिं भरतो दौःष्यन्तिर्यमुनामनु । गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् "–इति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया–" त्रयस्त्रिंशं शतं राजाऽश्वान् बद्ध्वाय मेध्यान् । सौद्युम्निरत्यष्टाद्न्यानमायान्मायवत्तरः "–इति ॥ १२ ॥

अथ तृतीयया " शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतं दधे । परः सहस्रानिन्द्रायाश्वान् मेध्यान् य आहरत् विजित्य पृथिवीं सर्वाम् "–इति ॥ १३ ॥

एतद्विष्णोः क्रान्तम् । एतत् स्थानविशेषः । क्रान्तं विक्रमणम् । विप्रकृष्टत्वसामान्यात् । यथा हि विष्णोः क्रममाणस्य महत्तराणि पदानि भवन्ति । एवं महत्तराः स्तोमाः । इमां व्यष्टिमानशे । भरतकालादारभ्य कलियुगं यावत् तदा राज्यानुवृत्तिरेषा भरतानामिह यानुवर्तिता व्यष्टिः । या तु द्वात्रिंशतं वै स्वरथा तपयालोक इत्यादि व्यष्टिः । सा विदुषः क्रतुफलरूपा इति द्रष्टव्यम् । अष्टासप्ततिं हयान् अश्वान् यमुनामनु यमुनातीरे अबध्नात् । भरतो दौःष्यन्तिपुत्रः । वृत्रघ्न इन्द्राय गङ्गायां तु गङ्गातीरे । पञ्चपञ्चाशतम् । स अबध्नात् । स मित्र मित्रवत्सलानामभ्युदयोर्नद्याम्नायाम्यां अश्वमेधं यजमान " स्तवनो यावत्प्रतिष्ठामिति "– तदिमं ... ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया । यमुनातीर तद्दिन उभय अपि । य त्रयस्त्रिंशं शतं भवति । तान् त्रयस्त्रिंशं शतं अश्वान् बद्ध्वाय । य इत्यनथर । राजा सुद्युम्नस्यापत्यम् । मायवत्तरः प्रज्ञावत्तरः । अत्यष्ठात् अतीत्य स्थितः । अन्यानमायान् अप्रज्ञान् राज्ञः ॥ १[1] ॥

अथ तृतीयया । शकुन्तला नामाप्सरा नाडपित्नी । सा यदा कण्वाश्रमे भरतं पुत्रं इच्छया तं दधे धारितवती । यश्चक्रवर्ती सन् सकलां पृथिवीं विजित्य मेध्यानश्वान् अश्वार महताऽऽधिकान् आहृतवान् यागार्थं निरिव्वानित्यर्थः । तत्र च त्रयस्त्रिंशं शतं यमुनातीरात्पर्यन्तं ... इति विरोधपरिहार ॥ १३ ॥

---

१ ऐतरेय ब्राह्मणे तु ' बध्नाऽयम् ' इति पाठः । ऐ० ब्रा० ३९ । ९ । ४ । इत्यत्र ॥ मूलकाण्ठ तु ' कृत्व यह् " (पा० सू० ७ । १ । ४७) इति यगागम । ' संभाव्यमस्यै दत्त्वाय ' इत्यत्र ।

(त्यु) अथ चतुर्थी । महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवम्मर्त्यऽइव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवाऽइति ॥ १४ ॥

(त्ये) एकविᳫंशस्तोमेन । (८) ऋषभो याज्ञतुरऽईजे श्विक्नानाᳫं राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतं याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माणऽऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणाऽ इति ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिᳫंशस्तोमेन । शोणः सात्रासाहऽ ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतᳫं सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रयस्त्रिᳫंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया । षट्पद् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव । उदीरते त्रयस्त्रिᳫंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थ्या–"महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव बाहुभ्यां नोदापुः पंच मानवाः"–इति ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे श्विक्नानां राजा । तदेतत् गाथयाऽभिगीतम्–"याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजंते स्म दक्षिणाः"–इति ॥ १५

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्–"सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणाम्"–इति ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयया–"षट्पद् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणाम्"–इति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थी । महत्त्वामहत्त्वाभ्यां भरतस्यायाति पञ्च मानवा [illegible] । कीदृशा न पूर्वे तस्मात् भरतात् न वा परे अर्वाञ्च कथमप्युदव एव बाहुभ्यां मर्त्य ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन । तत्र त्रिवृति दिवसेषु एकविंश स्तोमो यस्य क्रतोस्तेनैकविंशस्तोमेन ऋषभ इष्टवान् । याज्ञतुरे ऋषभे यजमाने ब्रह्मणो [illegible] अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभक्तवन्तो दक्षिणा ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । त्रिवृति दिवसेषु त्रयस्त्रिंश स्तोम अस्येति त्रयस्त्रिंश स्तोम तेन सहन् शोणो नाम [illegible] । पाञ्चालदेश एव राजा । तस्य हि अश्वमेधेन यजमाने सन् ईरते उद्गच्छन्ति । के । तौर्वशा यथा । ज्येष्ठ तमभिमृज्यैरभिति । त्रयस्त्रिंश स्तोमा उद्गच्छन्ति । स हि शोण त्रयस्त्रिंशदात्रिव स्तोमान् त्रिवृति दिवसेषु प्रयुक्ते नान्यानिति । उद्गच्छन्तीत्याह–षट्सहस्राणि सहस्राणि । वानर [illegible] कवचिनां अश्वसादिनां उदीरते इति वर्तते । वर्मिणामा एव द्रष्टव्या । राजपुत्र कवचिन इत्यभिप्रायोऽति- शतानीमान अन्य एव ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया । कोको नाम्नेन्वर्थ । के ते अश्वा उदीरते इति प्रथमायां गाथायामुक्त । तदन्वत्रानु-

(स्तु) अथ तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने पाञ्चाले राज्ञि सुस्रजि । अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥

गोविनतेन शतानीकः । सात्राजितऽ ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतद्दर्वाक्काशयोऽग्नीऽन्नादधत आत्तसोमपीथाः स्मऽइति वदन्तः ॥ १९ ॥

(स्तु) तस्य विधा । चतुर्विꣳशाः पवमानास्त्रिवृदभ्यावर्त्तश्चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमानाऽ एकविꣳशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येकविꣳशानि पृष्ठानि षट्त्रिꣳशाः पवमानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्त्तमाग्निष्टोमसामादेकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥

अथ तृतीयया–"सात्रासाहे यजमाने पांचाले राज्ञि सुस्रजि । अमाद्यदिंद्रः सोमेना तृप्यन् ब्राह्मणा धनैः"–इति ॥ १८ ॥

गोविनतेन शतानीकः सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय । ततो हैतद्दर्वाक् काशयोऽग्नी न्नादधत । आत्तसोमपीथाः स्मः । इति वदंतः ॥ १९ ॥

तस्य विधा । चतुर्विंशाः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तः । चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः । एक-विंशान्याज्यानि । त्रिणवान्युक्थानि । एकविंशानि पृष्ठानि । षट्त्रिंशाः पवमानाः । त्रयस्त्रिंश-मभ्यावर्तम् । आ अग्निष्टोमसामात । एकविंशान्युक्थानि । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत्संधिः ॥ २० ॥

धनैः, तत्र तत्र परिमाण नोक्तम् । अत्र षट्त्रिंशत्सहस्राणि दक्षिणा अनुचरभूतानि उद्गच्छन्नित्याह–त्रयस्त्रिंशा अश्वा उदीरते षट्सहस्राणि वर्मिणा इत्यादिनात्रमु न उक्तानि ॥ ’७ ॥ १८ ॥

गोविनतेन । गोविनतो नाम कश्चन स्तोमविशेष अश्वमेधे । तेन शतानीको नाम सत्राजितोऽपत्यम् ईजे । काशेरपत्य काश्य काश्यस्य स्वभूत स्वाश्वमपायं कश्चित्मध्यमागाप युद्धे विनिश्च ततश्चारभ्य तद्वाणि काशाय कामिवाक्या राजान अग्नीन्नादधत । किम ? आत्त अपहृत सोमपीथो येषा ते आत्तसोमपीथा आत्तसोमा स्म भवाम । किमस्मा न जिग्मि वे अश्वमेध एव परत सोमपीथाय तस्मिन्नपहृते सर्व एव सोमपीथो ऽपहृत इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

तस्य विधा । तस्य गोविनतस्य विधा विधान स्तोमप्रकारो वक्ष्यत इति शेष । चतुर्विंशा. पवमाना । इत्यादि सर्वमेत्यजनि । चतुश्चत्वारिंशा इत्यादि द्वितीयमेत्यजनि । तृचानुक्त्वा एकविंशानि पृष्ठानि इति क्रमभेदो भवत । न तावदर्पमनुयोग । षट्त्रिंशा पवमाना इति तृतीयमेत्यजनि । तथा इत्यम् (?) ॥ २० ॥

(स्तु) तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्। (पृ॑) शतानीकः समन्तासु मेध्यꣳ सात्राजितो हयम्। आदत्त यज्ञं काशीनाम्भरतः सत्वतामिवेति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया। श्वेतꣳ समन्तासु वशञ्चरन्तꣳ शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम्। आदाय सह्वा दशमास्यमश्वꣳ शतानीको गोविनतेन हेजऽ इति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ चतुर्थ्या। महदद्य भरतानान्न पूर्वे नापरे जनाः। दिवं मर्त्यऽ इव पक्षाभ्यान्नोदापुः सप्त मानवाऽइति ॥ २३ ॥

(त्य) अथातो दक्षिणानाम्। (म्भु) मध्यम्प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्—" शतानीकः समंतासु मेध्यं सात्राजितो हयम्। आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिव "—इति ॥ २१ ॥

अथ द्वितीयया—" श्वेत समंतासु वश चरन शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम्। आदाय सह्वा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन हेजे " इति। २२ ॥

अथ चतुर्थ्या—" महदद्य भरतानां न पूर्वे नापरे जनाः। दिवं मर्त्य इव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवाः "—इति ॥ २३ ॥

अथातो दक्षिणानाम्। मध्य प्रति राष्ट्रस्य। यदन्यद् भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्। प्राची दिक् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः, प्रतीची अध्वर्योः, उदीची उद्गातुः, तदेव। होतृका अन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

(ऽ) उदयनीयायाꣳ संस्थितायाम् । (मु) एकविꣳशतिम्वशा ऽअनूबन्ध्या ऽआलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या ऽएतासान्देवताना-माप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्ये-वान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यदेकविꣳशतिर्भवन्ति । (न्त्ये) एकविꣳशो वा ऽएष य ऽएष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविꣳश ऽएतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(मु) उदवसानीयायाꣳ संस्थितायाम् । (श्रु) चतस्रश्च जायाः कुमारीम्पञ्चमीञ्चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितन्दक्षिणा-न्ददाति ॥ २७ ॥

(त्य) अथोत्तरꣳ सम्वत्सरमृतुपशुभिर्यजते । षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मैत्रा-

उदयनीयायां संस्थितायाम्, एकविंशतिं वशा अनूबन्ध्या आलभते । मैत्रावरुणीः, वैश्वदेवीः, बार्हस्पत्याः । एतासां देवतानामाप्त्यै । तद्यत् बार्हस्पत्या अंत्या भवंति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तदु ब्रह्मण्येवांततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

अथ यदेकविंशतिर्भवंति । एकविंशो वा एषः । य एष तपति । द्वादश मासाः । पंचर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एतामभिसंपदम् ॥ २६ ॥

उदवसानीयायां संस्थितायाम्, चतस्रश्च जायाः, कुमारीं पंचमीम्, चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितम् । दक्षिणां ददाति ॥ २७ ॥

अथोत्तरं संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते । षड्भिराग्नेयैर्वसंते । षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे । षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारु-

वरुणैः शरदि षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे षडृतवः सम्वत्सरऽऋतुष्वेव सम्वत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिꣳशदेते पशवो भवन्ति षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितस्तद्यन्तो बृहत्यैव च्छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।६ ॥ (५-४) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ । ५ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८० ॥

इति तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ १३-३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०६ ॥

सैत्रं वर्षासु । षड्भिर्मैत्रावरुणैः शरदि । षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते । षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । षट्त्रिंशदेते पशवो भवंति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितः । तद्यंतो बृहत्यैव च्छंदसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥

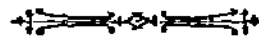
यथाम्नुदिनमिति अन्वर्थाभिधममान । यत्रापि भागश्च सानुवर्तिभि गतम् । यात्मार्थी तु क्वतु प्राप्ता, वचनान्तरेण अभ्यर्थेव दर्शने ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीनगाचार्यहरिस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ५ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूम्यां विक्रमार्केण कन्दर्शां कनकवेदिकाम् ।
दानाध्यक्षस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-५ ।

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । (ता) अतितिष्ठेयꣳ सर्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स एतम्पुरुषमेधम्पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वम्भवति य एवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवम्वेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविꣳशतिर्दीक्षाः । (०) द्वादशोपसदः पञ्च सुत्याः स एष चत्वारिꣳशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कश्चत्वारिꣳशदक्षरा विराट्तद्विराजमभिसम्पद्यते ततो विराडजायत विराजोऽअधि पूरुष ऽइत्येषा वै सा विराडेतस्या ऽएवैतद्विराजो यज्ञम्पुरुषञ्जनयति ॥ २ ॥

अथ पुरुषमेधः ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि । अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा, अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते । यो वा एतदेवं वेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पंच सुत्याः । स एष चत्वारिंशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कः । चत्वारिंशदक्षरा विराट् । तद्विराजमभिसंपद्यते । "ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः"–(वा. स ३१ । ५) इति । एषा वै सा विराट् । एतस्या एवैतद्विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति ॥ २ ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अत्राध्याये पुरुषमेध उच्यते । परत्र सर्वमेध । अधुना उपन्यस्तस्याऽऽ चत्वारिंशतां रात्रीणां समूह सह दीक्षोपसद्भिरिति चत्वारिंशद्रात्रो भवति । ततस्तत्पूर्वोपन्यस्तपञ्चरात्रत्वेन विनिहत्यम् अन्यनिप्राय । चत्वारिंशदक्षरा विराट् यत । तत् विराजमभिसंपद्यत इति । तत् तेन चत्वारिंशद्रात्र विराजमुपपद्यते । मगध्ने च राजा मन्त्रब्राह्मण इति महर्षपुराणादिमहाभाष्य मतान्तरे शयनाम्यायां कामितवान । सर्वाणि भूतानि । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्राप्तिप्राकाम्यादिभिर्गुणैः अतीत्य तिष्ठेयम् । इतरकर्तव्य स्यामित्यर्थ । अहमेव च इदं सर्वं चेतनाचेतनं स्यां भवेयम्, मम चित्तानुवर्ति इदं सर्वं स्यादिति । स एतं प्रकारं प्रमाणं पुरुषमेधाख्यं यज्ञक्रतुं एतच्छास्त्रानुसारेणैव, नारायण प्रादुर्भावम् य अपश्यत्,

ता वाऽ एताः । (श्रु) चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवन्त्येषां चैव लोकानामाप्त्यै दिशाञ्चेममेव लोकम्प्रथमया दशताऽऽप्नुवन्नन्तरिक्षन्द्वितीयया दिवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमानऽ इममेव लोकम्प्रथमया दशताऽऽप्नोत्यन्तरिक्षन्द्वितीयया दिवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वाऽ इदᳪ सर्व्वं यावदिमे च लोका दिशश्च सर्व्वम्पुरुषमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

(ब्राऽण) एकादशाग्नीषोमीयाः पशवऽउपवसथे । तेषाᳪ समानं कर्म्मैकादश यूपाऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्य्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

ता वा एताः । चतस्रो दशतो भवन्ति । तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवति । एषा चैव लोकानामाप्त्यै । दिशां च । इममेव लोकं प्रथमया दशताऽऽप्नुवन् । अंतरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । दिशश्चतुर्थ्या । तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशताऽऽप्नोति । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । दिशश्चतुर्थ्या । एतावद्वा इदं सर्वम् । यावदिमे च लोका दिशश्च । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे । तेषां समानं कर्म । एकादश यूपाः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

(तऽऐ)ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्य्यन्त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ५ ॥

यद्वेवैकादशिना भवन्ति । (न्त्ये) एकादशिनी वा ऽइदᳬ सर्व्वं प्रजापतिर्ह्येकादशिनी सर्व्वᳬ हि प्रजापतिः सर्व्वं पुरुषमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

स वाऽएष पुरुषमेधः । पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः सम्वत्सरो यत्किञ्च पञ्चविधमधिदैवतमध्यात्मन्तदेनेन सर्व्वमाप्नोति ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति ।(त्य) अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वाऽ एषऽ उभयतोज्योतिरुभयतऽउक्थ्यः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवंति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण । यजमानः ~ पाप्मानमपहते ॥ ५ ॥

यद्वेवैकादशिना भवंति । एकादशिनी वा इदं सर्वम् । प्रजापतिर्ह्येकादशिनी । सर्वं हि प्रजापतिः । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

स वा एष पुरुषमेधः पंचरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पंचर्तवः संवत्सरः । यत्किंच पंचविधमधिदेवतमध्यात्मम् । तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अथोक्थ्यः । अथातिरात्रः । अथोक्थ्यः । अथाग्निष्टोमः । स वा एष उभयतोज्योतिः । उभयतउक्थ्यः ॥ ८ ॥

लोके प्रथमतो दशनाऽनुवर्तिनि । न पूर्वं अपि पुरुषा । एतदेव यज्ञविराजा इमा दैवीं विराजमाप्नुवन्तत तस्यापि यजमानस्य पुरुषत्व तत्र तस्मात् इत्यभिप्राय । "तथैवैतद्यजमान" इत्युपसंहारवचनम् । एतावद्वा इदं सर्वं पुरुषमेध इति साधुरि दिक्सामान्यात् त्रिलोकात्मक एवेत्यभिप्राय ॥ २–५ ॥

प्रथममन्त्रवाचनाय सर्वं भवनाति तस्यैवायमुपसंहार । न तु फलांतर इति दर्शयति–सर्वं पुरुषमेध इति । सोऽपि दशात्मकतुसमस्तसमाप्त्या त्रिगायात्मक एवेत्यभिप्राय ॥ ६ ॥

स वा एष पुरुषमेध । अत्र मासत्वावस्थयोपासना उच्यते ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोम । अत्र कर्तिराहय अह्वा तस्या आध्यात्माधिदैवोपासना उच्यते । उभयतोज्योतिरिति । अग्निरेव यदग्निष्टोमो ज्योतिरित्यभिप्राय । उभयतउक्थ्य इति । मध्यापेक्षया उभयत उक्थ्यौ इत्याशय ॥८॥

---

* 'यजमान पाप्मानम्" इत्यनया पदद्वयमध्य "पुरस्तात्" इति पद जर्मनदेशीयमुद्रितपुस्तकेऽधिक वर्तते यस्मदुपलब्धमातृकासु तु न स्ति । अनल्पचिन्त्यम् ।

१—अभयत अवसायतिरात्र उक्थ्ययज्ञ । (का श्रौ सू २१ । ३ ।) (एतानि संस्थान्यहानि । १ अग्निष्टोम २ उक्थ्य ३ अतिरात्र ४ उक्थ्य ५ अग्निष्टोम इति यावत् ।) यूपैकादशिनी भवति । 'तत–नाभ्याश्रमेधे' । (का श्रौ सू २१।४।५।) (मध्यदे सुत्यासु भवतीत्यर्थ ।)

(कथ्यो) यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । (तौ) इमे वै लोकाः पुरुषमेधऽउभयतोज्योतिषो वाऽ इमे लोकाऽ अग्निनेतऽआदित्येनामुतस्तस्मादुभयतोज्योतिरन्नमुक्थ्यऽआत्माऽतिरात्रस्तद्देताऽउक्थ्याऽतिरात्रमभितो भवतस्तस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृतोऽथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रोऽह्नांथँ स मध्ये तस्माद्यवमध्यो युते ह वै द्विषन्तम्भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य द्विषन्भ्रातृव्यऽइत्याहुर्यऽएवम्वेद ॥ ९ ॥

तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । (१) अयमस्य लोको वसन्तऽऋतुर्यदूर्ध्वमस्माल्लोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्द्वितीयमहस्तद्दस्य ग्रीष्मऽ ऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनन्दिवस्तच्चतुर्थमहस्तद्दस्य हेमन्तऽऋतुर्द्यौरेवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिरऽऋतुरित्यधिदेवतम् ॥ १० ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्र) प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः प्रतिष्ठोऽस्य वसन्तऽऋतुर्यदूर्ध्वम्प्रतिष्ठायाऽअर्वाचीनम्मध्यात्तद्द्वितीयमहस्तद्दस्य ग्रीष्मऽऋतुर्म्मध्यमेवास्य मध्यममहर्म्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वं

यवमध्यः पंचरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेधः । उभयतोज्योतिषो वा इमे लोकाः । अग्निनेतः । आदित्येनामुतः । तस्मादुभयतोज्योतिः । अन्नमुक्थ्यः । आत्माऽतिरात्रः । तद्देता उक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतः । तस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृतः । अथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रः । अह्नां स मध्ये । तस्माद्यवमध्यः । युते ह वै द्विषंतं भ्रातृव्यम् । अयमेवास्ति । नास्य द्विषन् भ्रातृव्य इत्याहुः । य एवं वेद ॥ ९ ॥

तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसंत ऋतुः । यदूर्ध्वमस्माल्लोकादर्वाचीनमंतरिक्षात् । तत् द्वितीयमहः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । अंतरिक्षमेवास्य मध्यममहः । अंतरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू । यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवः । तच्चतुर्थमहः । तदस्य हेमंत ऋतुः । द्यौरेवास्य पंचममहः । द्यौरस्य शिशिर ऋतुः । इत्यधिदैवतम् ॥ १० ॥

अथाध्यात्मम् । प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः । प्रतिष्ठा अस्य वसंत ऋतुः । यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया अर्वाचीनं मध्यात् । तत् द्वितीयमहः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । मध्यमेवास्य मध्यममहः । मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू । यदूर्ध्वं मध्यादर्वाचीनं शीर्ष्णः । तच्चतुर्थमहः । तदस्य हेमन्त ऋतुः । शिशिर

'यवमध्य.' । यवस्येव मध्यम्योऽपदेर्वानि, इमे वै लोका. पुरुषमेध इति विधिनत्र इत्यधिदैवतवचनम् । अन्नमुक्थ्य', आत्माऽतिरात्र इत्याध्यात्मवचनम् । अन्नमुक्थ्यः परिवृतत्वादुत्थान् । आत्मा अतिरात्रः मध्यत्वात्

मुध्यादवाचीनᳫँ शीर्ष्णस्तुच्चतुर्थमुहस्तुद्रस्य हेमन्तऽऋतुः शिरऽएवास्य पञ्चममुहः शिरोऽस्य शिशिरऽऋतुरेवमिमे च लोकाः सम्वत्सरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसम्पद्यन्ते सुर्व्वम्वाऽइमे लोकाः सुर्वᳫँ सम्वत्सरः सुर्व्वमात्मा सुर्व्वम्पुरुषमेधः सुर्व्वस्याप्त्यै सुर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।१ ॥ (६।१) ॥

अथ युस्मात्पुरुषमेधो नाम । (मि) इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयम्पवते सोऽस्याम्पुरि शेते तुस्मात्पुरुषस्तुस्य यदेषु लोकेष्वन्नन्तदस्यान्नम्मेधस्तद्युदस्यैतदन्नम्मेधस्तुस्मात्पुरुषमेधोऽयो युदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते तुस्माद्वेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥

(स्ता) तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । (तेऽन्तु) अन्तुरिक्षम्वै मध्यममुहरन्तुरिक्षमु वै सुर्व्वेषाम्भूतानामायतनमुथोऽअन्नम्वाऽएते पशवऽउदरम्मध्यममुहरुदरे तदन्नन्दधाति ॥ २ ॥

एवास्य पञ्चममहः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । एवमिमे च लोकाः संवत्सरश्च आत्मा च पुरुषमेधमभिसंपद्यते । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमात्मा । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

अथ यस्मात् पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूः । अयमेव पुरुषः । योऽयं पवते । सोऽस्या पुरि शेते । तस्मात् पुरुषः । तस्य यदेषु लोकेष्वन्नम् । तदस्यान्नं मेधः । तद्यदस्यैतदन्नं मेधः । तस्मात् पुरुषमेधः । अथो यदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते । तस्मादेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥

तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । अंतरिक्षं वै मध्यममहः । अंतरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामायतनम् । अथो अन्नं वा एते पशवः । उदरं मध्यममहः । उदरे तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

महश्चाच अने अयोऽन्येन । अथ यदेव वायव इति यवम यदान्वनिर्वचनम् । युनेह वै दयुपासनात लवचन [illegible] । युते आमना भिथ्रनति स्वीय करोति भ्रातृव्यः अनमवोपासको ऽस्ति । त्रिवर्गसपत्न । अन्य द्विषत् भ्रातृव्यो नास्ति त्रिवर्गहितवान् । इत्येवमन्ये आहु ॥ ९–११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ६ । १ ॥

अथ यस्मात् । अधाधिदैविकं आधिभौतिकं च निर्वचनं पुरुषमेधशब्दस्य क्रियते ॥ १ ॥ २ ॥

तान्वै दशदशालभते। दशाक्षरा विराड्विराड्ड कृत्स्नमन्नङ्कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

(ह्याऽए) एकादश दशतऽआलभते। (तऽए) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

(तेऽष्टा)अष्टाचत्वारिꣳशतम्मध्यमे यूपऽआलभते। (तेऽष्टा) अष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥५॥

(न्द्वऽए) एकादशैकादशेतरेषु । (ए्वे) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥६॥

तान्वै दशदशालभते। दशाक्षरा विराट्। विराड्ड कृत्स्नमन्नम्। कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै॥३॥

एकादश दशत आलभते। एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्। वज्रस्त्रिष्टुप्। वीर्यं त्रिष्टुप्। वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशतं मध्यमे यूप आलभते। अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती। जागताः पशवः। जगत्यैवास्मै पशूनवरुंधे ॥ ५ ॥

एकादशैकादशेतरेषु। एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्। वज्रस्त्रिष्टुप्। वीर्यं त्रिष्टुप्। वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ६ ॥

स्त्वाऽ इदᳬं सर्वᳬं सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽ-
इत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येवाथो यथैव तथैनमेतदाह
तत्पर्य्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥

(८) अथ हैनम्वागभ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिपो यदि सᳬंस्थापयि-
ष्यसि पुरुषऽएव पुरुषमत्स्यतीति तान्पर्य्यग्निकृतानेवोदसृजत्तद्देवत्याऽ
आहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवताऽअप्रीणात्ताऽएनम्प्रीताऽअप्रीणन्त्सर्वैः
कामैः ॥ १३ ॥

इदं सर्वम् । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । इत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महय-
त्येव । अथो यथैव तथैनमेतदाह । तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभूवुः असंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥

अथ हैन वागभ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिप । यदि संस्थापयिष्यसि । पुरुष एव पुरुष-
मत्स्यतीति । तान् पर्यग्निकृतानेवोदसृजत् । तद्देवत्या आहुतीरजुहोत् । ताभिस्ता देवता अप्री
णात् । ता एन प्रीता अप्रीणन् सर्वैः कामैः ॥ १३ ॥

[illegible] नारायणेन सूक्तेन [illegible]ऽभिष्टौतु [illegible] । [illegible] नारायणं एतेन सूक्तेन साक्षात्
[illegible] । तत्र च पुरुषसूक्ता [illegible] । पुरुष एवेदं सर्व " " [illegible] "
[illegible] " इत्यादिवचन । ततश्च अनेन सूक्तेन नारायणाभिष्टवात् [illegible] तदभि-
[illegible] वा पुरुषा पशव अभिष्टूयन्त [illegible] पुरुषेण नारायणेनाभि[illegible]नाति । अन्ये तु
[illegible] नारायणा[illegible] सूक्तम् [illegible] नारायणम् । ततश्च [illegible] पुरुष [illegible] सूक्तेन पुरुषेण
नारायणेन [illegible]ति । तत्र [illegible] प्रकृतिभूमिमभिन एव पुरुषाणाम[illegible] ति वाक्यम् । इत्थमसीत्य
[illegible] मवति । [illegible] महत्त्विरा [illegible]
[illegible] भवति [illegible] नारायण एतत् ।
[illegible] गौणम् [illegible]
[illegible] सूक्तस्य [illegible] । अधुना व्युत्पादनदृष्ट्या
अनुगत[illegible] यथैव । [illegible] "[illegible] (?) नारायणमतमाह ।
[illegible]) इति । ततश्चेत्थमसीति
[illegible] नारायण सूक्त [illegible] । [illegible] । तत्र कथमत-
सूक्त [illegible] । [illegible] पुरुषस्य [illegible] । इत्थमसि नारायण इति ।
[illegible] पर्यग्निकृता पुरुषपशवः ॥ १२ ॥

[illegible] पुरुष । एतान् पुरुषपशून् मा [illegible] उदङ्कामिष्यनादि
[illegible] मा कुरु [illegible] । [illegible] । तत [illegible] लोकेऽपि पुरुष पुरुष

(ग्र) आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति ॥ १४ ॥

(त्यु) एकादशिनैः सुᳪँस्थापयति । (त्ये) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्त्र-स्त्रिष्टुब्वीर्य्यन्त्रिष्टुब्वज्त्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥

(तऽउ) उदयनीयायाᳪँ सुᳪँस्थितायाम् । (मे) एकादश वशा-ऽअनूबन्ध्याऽआलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्याऽएतासान्देवताना-माप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्याऽअन्त्या भवन्ति 'ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्ये-वान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ यदेकादश भवन्ति । (न्त्ये) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्त्र-स्त्रिष्टुब्वीर्य्यन्त्रिष्टुब्वज्त्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते त्रैधा-तव्युदवसानीयाऽसावेव बन्धुः ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यम् । तेनसैवास्मिन् तत्तेजो दधाति ॥ १४ ॥

ऐकादशिनैः संस्थापयति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवै तद्वीर्येण यजमानः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥

उदयनीयाया संस्थितायाम्, एकादश वशा अनूबंध्या आलभते–मैत्रावरुणीः, वैश्वदेवीः, बार्हस्पत्याः । एतासां देवतानामाप्त्यै । तत् यत् बार्हस्पत्या अंत्या भवंति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तत् उ ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

अथ यदेकादश भवंति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते । त्रैधातव्युदवसानीया । असावेव बंधुः ॥ १७ ॥

मन्थयिष्यति । तत्रायुक्तमित्यभिप्राय । तान्पर्यग्निकृतानेवोदसृजन्दित्यादि एवमुपसर्हर्तव्यम् । तानेतान् पर्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति । तदेवया आहुतीर्जुहोति इत्यादि याश्च तदेवत्या आहुता ता आज्येन जुहोति विष्ट कद्रुनम्यतरे जुहोतीत्येव तु वचनान्तरात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

ऐकादशिनैः पशुभि यथाप्रकृति याजुर कर्म समापयतीत्यनुवाद । तत्र पर्यग्निकरणात् अथ नित्य-भावात् ॥ १५ ॥

उदयनीयायां संस्थितायां प्रतिदैवतं तिस्रस्तिस्र इति पूर्वयो मतो विभाग । उत्तमानां तु पञ्च ॥ १६ ॥

एकादशसम्पादनार्थं ॥ १७–१९ ॥

१–कर्त्रिका देवतुम्बवि यशस्वर्दन् । का श्रौ. सू २० । १२ ।

२–विश्व द्वन्द्व यस्य पुनर्देवताभ्य जुहोति । का श्रौ. सू २० । १२ । अन्येनेति श्रुत । " आज्येन जुहोति " इति अत्रैव चतुर्दशी कंडिका भवे ।

३–मैत्रावरुण मैत्रावरुण्योऽनूबन्ध्या एकादशवशाप । का. श्रौ सू २० । १६ ।

(१) अथातो दक्षिणानाम् । (मध्य) मध्यम्प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥

(२) अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसन्दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

(द्व्याऽत्र) अथात्मन्नग्नी समारोह्य । (ह्यो) उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवति यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यद् भूमेश्च, ब्राह्मणस्य च वित्तात्, सपुरुषम् । प्राची दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यध्वर्योः । उदीच्युद्गातुः । तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात् । सर्वं वै ब्राह्मणः । सर्वं सर्ववेदसम् । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

अथात्मन्नग्नी समारोह्य, उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थाय, अनपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात् । तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवति । यद्यु ग्रामे विवत्सेत् । अरण्योरग्नी समारोह्य उत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय । गृहेषु प्रत्यवस्येत् । अथ तान् यज्ञक्रतूनाहरेत् । यानभ्याप्नुयात् । स वा एष न सर्वस्मा

अथात्मन्नग्नी समारोह्य आत्मनि शरीरे, अग्नी समारोप्य, "अयं ते योनि"–(वा स ३ । १४) इति मंत्रेण ऊष्माणं आघ्राय, कोष्ठे वा आवेश्य । उत्तरनारायणेन नारायणार्थं "अद्भ्यः सम्भृत" (वा स ३१।१७–२२)

१–सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा । (का श्रौ सू २१ । १४ ।) गतऽस्य दक्षिणादानविधि । अश्वमेध भूमिपुरुषब्राह्मणस्व वर्जम् (का श्रौ सू २० । १०९) इत्युक्तम् । अत्र तु भूमिब्राह्मणस्ववर्जं पुरुषा अपि दीयते । तथा अश्वमेधे अद्धा निसृष्टत्वात्तृतीय लृतध्याभत्युक्तम् । अत्र तु अद्धा पञ्चसङ्ख्यानात् प्रत्यह प्राच्य दिग्विभवदन्यस्य पञ्चम पञ्चमस्य ददातीति विशेष ।

२–सर्वस्वं ब्राह्मणस्य । (का श्रौ सू २१ । १५ ।) ब्राह्मणस्याय दक्षिणादानविधि । अत्रो हेतौ कात्यायन –अधिकार सूत्र द्वितीय रचय नाम "ब्राह्मणराजन्यया" इति । (का श्रौ सू २१ । २ ।)

३–निशातव्यत समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायादृश्य सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् । (का श्रौ सू २१ । १७ ।) न प्रत्ययात् पुनर्गृहं प्रतारयर्थं । किंतु अरण्यमेव तु । ततश्चाथमातरप्रस्थित्यमिति केके । अत्र तुन कर्क मध्ये स्मृतिविहितप्राजापत्येष्टिनिर्णय । यच्च स्मृतिपृष्यते "प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्" (म स्मृ ६ । ३८ ।) इति ॥ सा चेय पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्राजापत्येष्टि । ता निरुप्य पारिव्रज्यं ब्राह्मणस्य । एवं च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इति श्रुति स्तया श्रुत्या विकल्प्यते । अथ स्मार्तेष्टि प्राजापत्या स्यात् । तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्बाधिता स्यात् । न चैतदिष्यते । पुरुषमेधे कथ प्राजापत्येष्टिरिति चेत् । सन्ति हि अत्र प्राजापत्या पशव । तदुपलक्षिता प्राजापत्येत्युच्यते ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । (त्य) अग्निर्वाऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखाऽउ वै सर्व्वे देवाः सर्व्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्याग्नेया ग्ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्व्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

(तां) इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । (त्री) इन्द्रो वै सर्व्वे देवाः सर्व्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्रा ग्ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्व्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥

सूर्य्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्य्यो वै सर्व्वे देवाः सर्व्वेषां देवानामाप्त्यै तस्य सौर्य्या ग्ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्व्वꣳ सौर्य्यमसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्व्वे देवाः सर्व्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्य वैश्वदेवा ग्ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्व्वं वैश्वदेवमसदिति ॥ ६ ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अग्निर्वा अग्निष्टुदग्निष्टोमः । अग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्याग्नेया ग्रहा भवंति । आग्नेय्यः पुरोरुचः । सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

इंद्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इंद्रो वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्यैन्द्रा ग्रहा भवंति । ऐन्द्र्यः पुरोरुचः । सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥

सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्य सौर्या ग्रहा भवंति । सौर्यः पुरोरुचः । सर्वं सौर्यमसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्य वैश्वदेवा ग्रहा भवंति । वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥ ६ ॥

अग्निष्टुन्नामा एकाहः अग्निष्टोमसंस्थ एव । ग्रहा " उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरग्नये त्वा " इत्येव मन्त्राः । आग्नेय्यः पुरोरुचः " अस्याजरासो दमामरित्रा "-(वा. सं. ३३ । १-१७) इत्यादयः । एवमुत्तरेष्वपि बोध्याः ॥ ३-६ ॥

(त्या) आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्नश्वम्मेध्यमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकम्मध्यमꣳ षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

(प्त्याऽथ) अप्तोर्य्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै तस्मिन्त्सर्वान्मेध्यानालभते यत्र प्राणि यच्चाप्राणन्त्सर्वा वपावतीर्जुहोति त्वचऽउत्कृत्तमवपाकानाꣳ सन्त्वश्मोषधिवनस्पतीनाम्प्रकिरन्ति शुष्काणाञ्चार्द्राणाञ्चान्नमन्नञ्जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै सर्वञ्जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥ ९ ॥

आश्वमेधिकं पंचममहर्भवति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभते । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकं मध्यमं षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान् पुरुषानालभते । पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

अप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै । तस्मिन्, सर्वान्मेध्यानालभते । यत्र प्राणि । यच्चाप्राणत् । सर्वा वपावतीं जुहोति । त्वच उत्कर्तमवपाकानाम् । संत्वश्मोषधिवनस्पतीनां प्रकिरंति-शुष्काणां चार्द्राणां च । अन्नमन्नं जुहोति । अन्नस्यान्नस्याप्त्यै । सर्वं जुहोति । सर्वस्मै जुहोति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । प्रातःसवने हुतासु वपासु । एवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥ ९ ॥

तस्मिन् अश्वं मेध्यमालभत इत्यनुवादः सर्वेषामेव मेधार्हाणां प्राप्तवान् । एवमेव तस्मिन्मेध्यानालभत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

' अप्तोर्याम. ' । अप्तोर्यामो नाम क्रतुः यस्मिन् निगदोऽस्य. उक्थं भक्तिर्याय: दशमो भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामिति । सर्वाणि अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रसदानानि स्तोत्रशस्त्राणि चाप्तोर्यामेऽन्तर्भवन्ती-त्यभिप्रायः । तस्मिन् सर्वान् मेध्यान् यज्ञार्हान् पदार्थान् स्थावरजंगमान् सर्वान् आलभते होमार्थमुपकल्पयति न त्वालभत इति । चोदनासामान्यात् पशुप्रकरणो याग । एते चोदने नादेशनामसमर्थान् तमालभते इत्यादिवत् । ननु सत्यम् जुहोतीत्यस्मिन् देवतासंबन्ध । तत्र यजति स तु होम न यागः, तेन तदुक्ता होमा एव एते न यागा । अत एव तदिदेवमनमान सर्वमेधे सर्वान्मेध्यान्हुत्वा"(श.प १३।७।१।१)इति सर्वमेधे नाना होम एवोपदिशात्येवऽपि श्रुत । न तु सर्वमेधेऽपि द्रव्ये येन याग । तत्र वपावन्त स । उभयोरपि सवनयोश्चैव एव होतव्या. न द्रव्यान्तर्यदानानि । तत्र जुहोतिरूपेणैव न यजतिरूपेण याज्यानुवाक्यादिनेति । यत्र प्राणि यो श्वासनिश्वसन् ।

१-आश्वमेधिकं मध्यमं मनुष्याणां । का. श्रौ. सू. २१ । २७ ।

२-अंगसमधिष्ठ वज्रोदनस्य । का श्रौ. सू. २१ । १८ ।

त्रिणुवमष्टममुहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥ १० ॥
त्रयस्त्रिꣳशन्नवममुहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिꣳशः प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवः । वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतम् । तत् वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिंशः । प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

मनश्च ओषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति । व्रीहियवानां शुष्काणां चार्द्राणां च प्रकिरति । अन्नमन्नं यवादि जुहोति पृथक् जुहोति न सह तानि सकृदेव जुहोति न त्वसार्द्रत्यर्थ । सर्वं सर्वतानीय जुहोति सर्वासां स्थावर-जङ्गमजातीनां एकैका व्यक्ति सूक्ष्माणां च धान्यानां अवदानमात्रं जुहोति । न तु सर्वा व्यक्ती अशक्यत्वात् । धन्येन जात्यात्मना सर्वा एव व्यक्तीर्जुहोति । सर्वमेधे सर्वात्मने प्रधानपुरुषहिरण्यगर्भाय जुहोति ' तदेवाग्नित-दादित्य " इत्यनेनाध्यायेन (वा. स. ३२) कृत ' सर्वमेध इति समाख्यानात् तदेव सर्वमेधेऽध्याय इति । अर्थान्तराच्च सर्वस्मै होतव्य सर्वात्मने वैश्वोऽध्याय अभिद्यते न चान्यत्र क्वचिदपि विनियुक्त । एतदथ सार्व-मेधिक एव पुरोरुच पठ्यते " स्योनादाम " इत्यादय (वा स ३३) वैश्वदेव्य च अत्रैव एष अध्यायो विनियुक्त । एतेन च प्रात सवने होतव्यम् हुतासु वपासु एवमेव तृतीयसवने हुतेषु पशुषु हवि ३ जुहोति ननु " यज्ञमिन " (वा स ३४) इत्यध्यायेन कर्मलिङ्गाभ्यां तत्र हि बहिर्दैवत अनुक्रम्यते " य इमा विश्वा " (वा. स १७।१७) " विश्वकर्मा " (वा स. १७।२६।१७।३२) " यो न पिता " (वा. स १७।२७) ' अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ' (वा स. ११।८३) इति सर्वामेव अन्ते विश्वकर्मा पठित । न च एष अन्यत्र श्रुत्या विनियुक्त । तस्मादेव होतव्यमिति मन्ये । कात्यायनेन न तत्सूचित कस्मादिति हेतो इति विम ॥ ९ ॥

त्रिणव सप्तविंशस्तोमकम् ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंश नवममहर्भवति ॥ ११ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः सर्वᳪं सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१२॥

(द्वयाऽअ) अथातो दक्षिणानाम् । (मध्य) मध्यम्प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

(स्तै) तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवनऽईजे । तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदᳪं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदᳪं सर्वम्भवति यऽएवंविद्वान्त्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवम्वेद ॥ १४ ॥

तᳪं ह कश्यपो याजयाञ्चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः

विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । सर्वं सर्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १२ ॥

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यद् ब्राह्मणस्य वित्तात् । सभूमि सपुरुषम् । प्राची दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यध्वर्योः । उदीच्युद्गातुः । तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन ईजे । तेनेष्ट्वा अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एवं विद्वान् सर्वमेधेन यजते । यो वा एतदेवं वेद ॥ १४ ॥

तं ह कश्यपो याजयाञ्चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ—" न मा मर्त्यः कश्चन दातु-

---

विश्वजिन्नाम एकाहः । सर्वाणि पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठः । तेषां तु पवमाने रथन्तरं कुर्वन्ति आर्भवे बृहत् मध्ये इतराणि ॥ १२ ॥

सपुरुषमिति । दासाः पुरुषाः । तेषां दानसम्भवात् ॥ १३ ॥

तेन हैतेन । विश्वकर्मा नाम्ना राजा । भुवनस्यापत्यम् । हिरण्यगर्भो वा विश्वकर्मा । भुवनेषु भूतेषु सर्वेषां स प्रागवस्थायाम् एतेन सर्वमेधेन ईजे ॥ १४ ॥

तं ह कश्यप ऋषिं याजितवान् । अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातुम् इयेष । तत्र च काले भूमिरपि इम

१-अतिरात्रो विश्वजित् । (का श्रौ सू २१ । १०) स विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ।

२-पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि । का श्रौ सू २१ । ११ । पुरुषमेधदक्षिणासूत्रम् । सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा । " सर्वस्व ब्राह्मणस्येति च । " (का श्रौ सू २१ । १४ । १५) अत्र सर्वमेध तु ब्राह्मणस्वमत्र न देय, भूमिपुरुषदानं तु भवत्येव यदन्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषमिति (श० ब्रा १३ । ७ । १ । १३) श्रुतेरिति सूत्रार्थ ।

कुश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द आसिथ । उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते सङ्गरः कश्यपायेति ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३-४-३ ॥ (७-१) ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-७ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १५ ॥

मर्हति विश्वकर्मन् भौवन मद आसिथ । उपमंक्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपाय "-इति ॥ १५ ॥

श्रोर गीतवती । न मा मर्त्यो मनुष्य कश्चिदपि सरला दातुमर्हति । हे विश्वकर्मन् ! भौवन ! त्व तु मद मदमति-जन आसिथ बभूविथ जात इत्यथ । अस्मभूरादश मन्तु न कृत लिट अनाद्यधातुर वाभ्रवणात् । इडाग-मस्तु आर्धधातुकत्वात् छन्दस्युभयथति । कथ स मद इत्यत आह–उपमङ्क्ष्यति स्या । उपशब्दो निशब्दस्याथ । "स्या सा त्वया दिमिताह सलिलस्य मध्ये निमग्ना भवितुमिच्छामि, तनथ ते एष सगर प्रतिज्ञा मृषा अशक्य इत्यर्थ । यथ अशक्य प्रतिजानीते स कथ न मद इत्यभिप्राय ॥ १५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे सप्तमऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ७ ॥ १ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पो कनकवेदिकाम् ।
दानाध्यक्षस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृति हार ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ १३-७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्मा एतदन्नं करोति तस्माच्छवान्नꣳ शवान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोक्षꣳ श्मशा उ हैव नाम पितॄणामत्तारस्ते हामुष्मिँल्लोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदन्नं करोति तस्माच्छ्मशान्नꣳ श्मशान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥ १ ॥

अथ पितृमेधः ।

अथास्मै श्मशानं कुर्वंति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा । यो वै कश्च म्रियते । स शवः । तस्मा एतदन्नं करोति । तस्मात् शवान्नम् । शवान्नं ह वै तत् श्मशानमित्याचक्षते । परो श्मशा उ हैव नाम पितॄणां अत्तारः ते ह अमुष्मिन् लोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदंभयन्ति । तेभ्य एतदन्नं करोति । तस्मात् श्मशान्नम् । श्मशान्नं ह वै तत् श्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥१॥

अथास्मै श्मशानमिति । अथशब्द अधिकारार्थः । नानन्तर्यार्थः । कुतः ? सर्वमेधेन सह श्मशानकरणस्यानन्तर्यानुपपत्तेः । कथ ? सर्वमेधानन्तर्ये हि गृह्यमाणे अस्मै इति सर्वमेधयाजी परामृष्टव्यः । न च सर्वमेधयाजी सर्वमेधानन्तरं म्रियते । अथापि कथञ्चित् म्रियेत । तथापि “ यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्मा एतदन्नं करोति ” इति अविशेषवचनात् अनग्निचितोऽपि श्मशानदर्शनार्थत् । क्षत्रियस्य च सर्वमेधयाजिन एवैतत् श्मशानकरण. किं तर्हि अविशेषेण । ततश्च सर्वमेधिना सहानन्तर्यं नोपपद्यते । परिशेषात्, अधिकारार्थोऽथशब्द. । वाक्योपन्यासार्थो वा । अस्मै इति मृत प्रतिनिर्दिश्यते । न सर्वमेधयाजी । यो वैश्यादेरपि प्रकरणात् (?) । श्मशान प्रसिद्धमेव । अस्थिसंरक्षणाय वाऽस्तु । तत् कुर्वंति । य तस्य प्रेतस्य सकल्पनाया (?) । किमात्मक तत् कुर्यात् इत्यत आह—गृहान्वा । प्रेतस्य गृहान्वै तत्कुर्वंति, यथैवेह तनास्थीनि रक्ष्यते एवममुत्र तत्पूर्वेण प्रेतो रक्ष्यते गृहैरिवेत्यभिप्राय. । प्रज्ञान वा । अमुष्य देवदत्तादरस्यास्थीनि शुभानि इत्येतत् प्रज्ञायते येन तत् प्रज्ञान च कीर्तिवर्द्धन करणीयमित्यभिप्राय. । यो वै कश्च म्रियते इति प्रयोजनान्तरवचन च । तस्मै एतदन्न करोति । अस्मिन् कृते एतद्धेतुक तस्यान्न भवतीत्यभिप्राय । तस्माच्च शवान्नम् । तत् शवान्न च श्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् । वर्णलोपागमविकारादिभिरित्यर्थं । श्मशा नाम पितॄणा दन्दशूकरूपा अनारम्भे च अकृतश्मशानस्य अमुष्मिन् लोके पुण्यकृत्या उपहिंसन्ति ॥ १ ॥

१—अत्र “ श्मशानम् ” इत्यस्य स्थाने “ कल्याण ” इति कासुगोरक्षमोदा पाठपठन्ति याज्ञिक गणा । तत्रोपात्तमज्ञान श्रवणे एव श्मशानशब्दो नो वाच्य इति हेतुनैव “ कल्याण ” इति पठन्ति । पर चात्र शातपथश्रुते परिवर्तने नालम् अतो मूले स्थापित “ श्मशानम् ” इत्येव वैदिक. पाठ साधीयान् । इति मन्तव्यम् ॥

(न्त) तद्वै न क्षिप्रं कुर्य्यात् । (ञ) नेन्नवमघङ्करवाणीति चिरऽएव कुर्य्यादघमेव तत्तिरः करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघङ्गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥ २ ॥

(ड) अयुङ्गेषु सम्वत्सरेषु कुर्य्यात् । (द) अयुङ्गऽँ हि पितॄणामेकनक्षत्रऽएकनक्षत्रऽँ हि पितॄणाममावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमेको हि यद्वेताऽँ रात्रिऽँ सर्व्वाणि भूतानि सम्वसन्ति तेनो तङ्कामम्माप्नोति यः सर्व्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तत् वै न क्षिप्रं कुर्यात् । नेन्नवमघं करवाणीति । चिर एव कुर्यात् । अघमेव तत्तिरः करोति । यत्र समा नानु चन स्मरेयुः । अश्रुतिमेव तदघं गमयति । यद्यनु स्मरेयुः ॥ २ ॥

अयुंगेषु संवत्सरेषु कुर्यात् । अयुगं हि पितॄणाम् । एकनक्षत्रे । एकनक्षत्रं हि पितॄणाम् । अमावास्यायाम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रम् । एको हि । यत् उ एतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संवसंति । तेन उ तं काममाप्नोति । यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तद्वै न क्षिप्रम् । क्षिप्रं अचिरमृते न कुर्यात् । नेन्नव प्रत्यग्रम् अघं पापं करवाणि, प्रत्यग्रे हि अघे स्मर्यमाणे महत् दुःखं भवतीत्यभिप्रायः । चिरं करोति । कालान्तरितेन । तथा च—स्मर्यमाणानामपि महत् दुःखं भवतीति । यत्र काले समाः संवत्सरान् नानुस्मरेयुः । अश्रुतिमेव तदघं गमयति । न श्रुतिं श्रुयमाणं । तत्तेन चिरकरणेन अघं पापं प्रणाशं गमयति । चिरात् श्मशानं कुर्वन् मरणजनवादो न श्रूयतेऽस्यार्थः । यद्यनुस्मरेयुरिति—यदि चिरादपि कुर्वन् स्मरेयुरेव समाः । तत ॥ २ ॥

अयुगेषु । अयुग्मेषु संवत्सरेषु । अयुगं हि । सर्वमेवोकरण इत्यादि, पितॄणाम् । ते अपि हि पितृपितामहप्रपितामहा अयुग्मा एवेति । एकनक्षत्रे । एकं च नक्षत्रं च एकनक्षत्रं, पुष्य हस्तश्चित्रा इत्यादि । यत्तु द्विवचनबहुवचनशब्दादिवाक्यप्रसिद्धं, पुनर्वसू विशाखे कृत्तिका भरण्योऽनुराधा इत्यादि तदनेकनक्षत्रम् । कथं पुनरमावास्या एकनक्षत्रं, इत्यत आह—एको हीति । मासे एका अमावास्या भवति । न यथा प्रतिपदो द्वितीयेत्याद्याः । अथवा एका हि सा, उभयोरपि चन्द्रार्कयोरायतन महायतनत्वसामान्यादेव नक्षत्रमित्युच्यते । ननु च श्रद्धानातरनिमित्ता अपि कामाः निमित्तेऽत्र कथमाप्नुयुरिति इत्यत आह—यद्वेतामिति । कथं पुनरेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संवसन्ति, तत्र हेतुः अग्नीषोमात्मकं सर्वमेवेदं भूतम् । सूर्य आग्नेयः, चन्द्रमा सौम्यः सूर्याचन्द्रमसौ संवासे सर्वाणि भूतानि संवसन्तीत्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

१—चिरमेव संवत्सरस्यान्ते । का श्रौ सू २१ । १२ ।

२—अयुग्मेषु वा । (का श्रौ. सू २१ । १३ ।) संवत्सरेष्वतिक्रान्तेष्वमग्निमन्थेष्वयुग्मेषु । अत्यर्थमार्येषु यदा कदा चैते देवदक्षिणा ।

३—एकनक्षत्रे । का. श्रौ. सू २१ । १४ ।

४—अमावास्यायां वा । का. श्रौ सू. २१ । १५ ॥

शरदि कुर्य्यात् । (त्स्व) स्वधा वै शरत्स्वधो वै पितॄणामन्नं तदेनमन्ने स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽघम्भूदिति निदाघे वा नि नोऽघं धीयाता ऽइति ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते देवाऽअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदन्त तेऽदिक्काः पराभवंस्तस्माद्या दैव्यः प्रजाश्चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्व्वतेऽथ याऽआसुर्य्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्यऽउभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीञ्च दक्षिणाञ्चैतस्याᳫं ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं द्वारैवैनम्पितृलोकम्प्रपादयति स्रक्तिभिर्द्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनाऽवान्तरदिक्षु तदेनᳫं सर्व्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत् । स्वधा उ वै पितॄणामन्नम् । तदेनमन्ने स्वधायां दधाति । माघे वा । मा नोऽघं भूदिति । निदाघे वा । नि नोऽघं धीयाता इति ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धंत । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् दिग्भ्योऽनुदंत । तेऽदिक्काः पराभवन् । तस्मात् या दैव्यः प्रजाः । चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वते । अथ या आसुर्यः । प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमंडलानि । तेऽनुदंत ह्येनान् दिग्भ्यः । उभे दिशावंतरेण विदधाति । प्राचीं च दक्षिणां च । एतस्यां हि दिशि पितृलोकस्य द्वारम् । द्वारैवैनं पितृलोकं प्रपादयति । स्रक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठति । इतरेणात्मनाऽवांतरदिक्षु । तदेनं सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्वीत । स्वधा वै शरत् । शरदेव स्वधा नाम । स्वधा ऋतु शरत् । तस्यां हि प्रायशः सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । स्वधा च पितॄणामन्नम् । ततश्च स्वधाख्यमन्नमाप्नुयात् शरदि कुर्वन्ति । अन्ने, अन्न स्वधा मन्यमानः (१) । माघे वा मा नोऽघं भूदिति माघशब्दो वैशाखेन सादृश्यमस्तीत्यभिप्रायमेतत् (२) । एवमस्माकमघं वीर्येऽनिर्जीवे निदाघे तत् स्थानेन मा उद्भवेत् इत्येतत्प्रार्थयमानः ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । चतुरस्रं श्मशानं कुर्यादिति वर्तते । दिग्भ्योऽनुदन्त दिगादिभ्यो निरस्य । असुरा अदिक्काः दिगादिस्थानरहिताः पराभूताः । तस्मादद्यापि तदनुसारेण या दैव्यः प्रजा देवा मनुष्याः त्रैविद्याश्च ताः चतुःस्रक्तीनि कुर्वते । अथशब्दो विशेषणार्थः । आसुर्यः । असुरस्वभावाः वेदवेदाङ्गविद्वद्भिरविद्या पाखण्डागमहेतुवादकुशलाः । प्राच्याश्च जनपदाः ये चान्ये तदीयास्ते परिमण्डलानि श्मशानानि कुर्वते । यस्मात् देवा एनानसुरान्दिग्भ्योऽनुदन्त दिक्षु मागरहितानेव चतु

१-निदाघशरन्माघेषु । का. श्रौ. सू. २१ । ३६ ॥
२-निदाघेऽघं पुनरमघं सिद्धं । का. श्रौ. सू. २१ । ३८ ॥

(त्य) अथातो भूमिजोषणस्य । (स्यो) उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनुष्याणान्दिक्तदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद्ध वै पितरो मनुष्यलोकऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्य्यादित्याहुः । (ई) दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनम्पितृलोकऽआभजतीति न तथा कुर्य्यादाशीवद्ध नाम तच्छ्मशानकरणं क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्धे कुर्य्यादित्यु हैकऽआहुः । (स्त) तत्प्रत्युच्छ्रितमघम्भवतीति नोऽएव तथा कुर्य्याद्यद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तदेव प्रत्युच्छ्रितमघम्भवति ॥ ८ ॥

अथातो भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोति । उदीची वै मनुष्याणां दिक् । तदेनं मनुष्यलोक आभजति । एतद् ह वै पितरो मनुष्यलोक आभक्ता भवन्ति । यदेषां प्रजा भवति । प्रजा ह अस्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकः । तदेनं पितृलोक आभजतीति । न तथा कुर्यात् । आशीवद् ह नाम तत् श्मशानकरणम् । क्षिप्रे ह एषामपरोऽनुप्रैति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्धे कुर्यादिति उ ह एके आहुः । तत् प्रत्युच्छ्रितमघं भवतीति । नो एव तथा कुर्यात् । यद्वा उदीचीनप्रवणे करोति । तदेव प्रत्युच्छ्रितमघं भवति ॥ ८ ॥

यस्यैव समस्य सतः । (तौ) दक्षिणतः पुरस्तादापऽएनत्य सᳫँस्थायाप्रपत्यऽएतान्दिशमभिनिष्पद्याक्षय्याऽआपोऽपिपद्येरंस्तत्कुर्यादन्नम्वाऽआपोऽन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु वाऽआपऽएषो ह जीवानां दिगन्तरेण सप्तर्षीणाञ्चोदयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति तद्धेतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितं यद्वाव जीवेभ्यो हितन्तत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कम्वति कुर्यात् । (तत्क) कम्मेऽसदित्यथो शम्वति शम्मेऽसदिति नाधिपथङ्कुर्यान्नाकाशे नेदाविरघङ्करवाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सतो दक्षिणतः पुरस्तादाप एत्य । स्थाय । प्रपत्य । एता दिशमभिनिष्पद्य । अक्षय्या आपोऽपिपद्येरन् । तत् कुर्यात् । अन्नं वा आपः । अन्नाद्यमेवास्मै एतत् पुरस्तात् प्रत्यग्दधाति । अमृतम् उ वा आपः । एषा उ ह जीवाना दिगन्तरेण । सप्तर्षीणा चोदयनम् । आदित्यस्य चास्तमयनम् । अमृतमेव तज्जीवेषु दधाति । तद्धेतत् प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितम् । यद्वाव जीवेभ्यो हितम् तत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कंवति कुर्यात् । कं मेऽसदिति । अथो शंवति । शंमेऽसदिति । नाधिपथं कुर्यात् । नाकाशे । नेदाविरघं करवाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सत । यस्य देशस्य दक्षिणपार्श्वादाद् पुरस्ताद्भागे तत्रैव संस्थाय । प्रपत्य । भूमिम् अप्रविशत्य । शनै पश्चिमोत्तरा दिश प्रतिपन्नया दिशा निष्पद्य निर्गम्य । अक्षय्या अनाहार्या । या न क्षीयन्ते आप ता आप अपिपद्येरन् प्राप्नुयु सम्बध्येयु । तत्कुर्यात् । एव कुर्वन्नन्नाद्यमेवास्मै प्रेताय तासि एतत् पुरस्तात् प्रत्यङ् प्रति सम्मोतुरभिमुख दधाति । एषा उ ह । एषा च जीवाना जीवता हि हिता दिक् पश्चिमा । (ईश्वर तस्या हि प्रायणमथात् कायात् चिरायुप समुद्राश्च मनुष्या कृषाद्यो भवन्ति ¹) । तद्धेतत् प्रतिमीवन्नाम । प्रतिगत समीपभागमवपन्न तथा, आगामि प्रतिमान यस्य कार्यतया तत् प्रतिमीवत् । ईदृश च जीवेभ्यो हि हित जीवहित च पितृभ्यो हितम । जीवोऽपि जीवितात् पितृणाम् ॥ ९ ॥

कवति । कराथवति । शवति सुखवति वा । यत्र तिष्ठति सुख भवति समीवति मनुजागतानां दु पस्थान्वेति(?) नाधिपथम् । षष्ठीविभक्त्यर्थे अधिशब्द पथिशब्देन च सम्बन्ध । अव्ययीभावश्च समासो भवति । आकाशे वृक्षगुल्मादिभी रहिते । नेत् आवि सर्वलोकप्रकाश यत्र अघसु चिह्न करवाणीति ॥ १० ॥

१-सम वा । शवति कवति वा । का श्रौ सू ११ । ५१ ।
२-अदर्शनादप्रमाणात् । अगापथ । का. श्रौ सू २१ । ५० ।

गुहा सदवताऽपि स्यात् । (त्त) तद्यद्गुहा भवत्यग्रमेव तद्गुहा करो- त्यथ यदवत्ताप्यसौ वाऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स एवास्मात्पाप्मान- मपहन्त्यथोऽआदित्यज्योतिषमेवैनङ्करोति ॥ ११ ॥

न तस्मिन्कुर्य्यात् । (द्य) यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानꣳ ह नाम तस्मिन्क्षिप्रे हैपाप्मपरोऽनुप्रैति ॥ १२ ॥

चित्रं पश्चात्स्यात् । (त्स) प्रजा वै चित्रं चित्रꣳ हास्य प्रजा भवति यदि चित्रन्न स्यादापः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो ह्येव चित्रञ्चित्रꣳ हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥

(त्यू) ऊषरं करोति । रेतो वाऽऊषाः प्रजननन्तदेनत्प्रजननऽआभ- जत्येतद्ध वै पितरः प्रजननऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥

गुहा सदवतापि स्यात् । तद्यत् गुहा भवति । अग्रमेव तत् गुहा करोति । अथ यद्वतापि असौ वा आदित्यः पाप्मनोऽपहंता । स एवास्मात्पाप्मानमपहंति । अथो आदित्यज्योतिष मेवैनं करोति ॥ ११ ॥

न तस्मिन् कुर्यात् । यस्येत्थाऽदनूकाशः स्यात् । याचमानं ह नाम तत् । क्षिप्रे ह ए पाप परोऽनुप्रैति ॥ १२ ॥

चित्रं पश्चात् स्यात् । प्रजा वै चित्रम् । चित्रं ह अस्य प्रजा भवति । यदि चित्रं न स्यात् आपः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युः । आपो ह्येव चित्रम् । चित्रं हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥

ऊषरे करोति । रेतो वा ऊषाः प्रजननम् । तदेनं प्रजनन आभजति । एतत् ह वै पितरः प्रजनन आभक्ता भवंति । यदेषां प्रजा भवति । प्रजा ह अस्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥

सुमूले । सुमूलᳪं हि पितॄणाम्वीरिणमिश्रऽएतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमुथोऽअग्रमेव तद्बद्ध करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिविदध्यात् । (त्र) न शरन्नाश्मगन्धान्नाध्याण्डान्न पृश्निपर्णीन्नाश्वत्थम्यान्तिकङ्कुर्यान्न विभीतकस्य न तिल्वकस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पापनामानो मङ्गलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

(याथा) अथातऽआवृदेव । (वा) अग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानङ्करोति यद्वै यजमानोऽग्निञ्चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानᳪं सᳪंस्कुरुतऽएतदु ह यज्ञियङ्कर्मासᳪंस्थितमा श्मशानकरणात्तद्यदग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानङ्करोत्यग्निचित्यामेव तत्सᳪंस्थापयति ॥ १७ ॥

समूले । समूलं हि पितॄणाम् । वीरिणमिश्रे । एतत् ह अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम् । अथो अग्रमेव तत् बद्ध करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिविदध्यात् । न शरत् । नाश्मगन्धान् । नाध्याण्डान् । न पृश्निपर्णीन् । नाश्वत्थम्यान्तिकं कुर्यात् । न विभीतकस्य । न तिल्वकस्य । न स्फूर्जकस्य । न हरिद्रोः । न न्यग्रोधस्य । ये चान्ये पापनामानः । मंगलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

अथात आवृदेव । अग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । यत् वै यजमानोऽग्निं चिनुते । अमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानं संस्कुरुते । एतत् उ ह यज्ञियं कर्म असंस्थितम् आ श्मशानकरणात् । तत् यदग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । अग्निचित्यामेव तत् संस्थापयति ॥ १७ ॥

' समूले ' सन्ति यत्रौषधीनां मूलानि तत् समूलम् । (हि योग्यमित्याह ') । पित्र्य पितृदेवत्यम् । अनतिरिक्तं अन्यस्यासाधारणं, पितॄणामित्यर्थः । यद्व साधु । भूमिं वीरिणवत् यत्रातानि तद् दिश्यम वारीत्यर्थं (?) ॥ १५ ॥

न भूमिपाशम् । पूर्ववत् भूमौ विशेष । तमति न विदध्यात् । तदन्ति देशे न कुर्यात् । अध्याण्डादय महाफलो गुच्छ । पापनामानः । एते श्लेष्मान्तकशोविदारादय । मङ्गलानां प्राप्तीच्छया । नामान्यपि अमङ्गलानि पापहन्तुं एतेषामन्तिके न कुर्यात् ॥ १६ ॥

अथात आवृदेव । अग्निविधयेति । अग्न्याधानवत् प्रकार तथा अग्निचित श्मशानं करोति वक्ष्यमाण

---

१ समूलाग्निशाति । का श्री सू २१ । ५७ ।

२—वदित्व । (का श्री सू २१ । ५२ ।) त्रिरभ्य गाथा इत्या गत बहुलतृणमन्तराम्नि चितिं चिनोति । उद्धृत क्षारिणी पश्चात् । त्रिवर्णिनाराज्ञसगधाद्य शर्म्यध्याण्डस्य । का श्री सू २१ । १६५ १६७ ।

३—श्मशानाच्च न्यग्रोधहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकानामव्यव । का श्री सू २१ । ५१ ।

तद्वै नु महत्कुर्य्यात् । (त्रे) नेन्महदघङ्करवाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्य्यादित्यु हैकऽआहुः समानो ह्यस्यैषऽआत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥

पुरुषमात्रं त्वेव कुर्य्यात् । (त्त) तथाऽ परस्माऽअवकाशन्न करोति पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीङ्कुरुतऽउत्तरतो वर्षीयः प्रजा वाऽउत्तरा प्रजामेव तद्वर्षीयसीङ्कुरुते तद्विधायापसलवि सप्ताभिः स्पन्द्याभिः पर्य्यातनोत्यपसलवि पित्र्यᳬ हि कर्म्म ॥ १९ ॥

तद्वै न महत् कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति । यावानपक्षपुच्छोऽग्निः । तावत् कुर्यादिति ह एक आहुः । समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥

पुरुषमात्रं त्वेव कुर्यात् । तथाऽ परस्मा अवकाशं न करोति । पश्चाद्वरीयः । प्रजा वै पश्चात् । प्रजामेव तद्वरीयसीं कुरुते । उत्तरतो वर्षीयः । प्रजा वा उत्तरा । प्रजामेव तद्वर्षीयसीं कुरुते । तद्विधाय, अपसलवि सप्ताभिः स्पन्द्याभिः पर्यातनोत्यपसलवि पित्र्यं हि कर्म ॥ १९ ॥

अथेदानीमग्निचितः श्मशानकरणप्रकारं विवक्षुस्तत्र तावच्छ्मशानस्य चयनादीनां अग्निचितां अग्निचिद्विषयवचनानामग्निचित्समाख्यानार्थं हि एक एवार्थो विधीयत इति तथा अग्निचित इति वा । अग्निचिषयेति वा अर्थद्वय विधीयते । मासविध्यादीना वा । तत्र बहूनामग्निकर्मणामसम्भव इति । अग्निचित इति च प्रकृतस्यैव प्रकारस्याग्निचिद्विषय व उपसंहरिष्यति । यदि य यज्ञस्तद्द कर्म । कर्मसमूह अयारम्भमाण इति ब्रुवन् प्रैतार्थमेवेदमिति दर्शयति । ननु च श्मशानस्यनानीति कर्माङ्गमेवेदमिति विशयेत । नैतदेव न हि उपपत्तिवाक्ये श्मशानकरणे येन वा केचा समीगता तन्नोति । किंतु ' तस्मै एतदत्र करोति " (क. १) इत्यवगम्यते प्रयोजनम् । प्रयोगाङ्गेषु च समासेषु कर्मसु यदसाधितवचनं यथा " अग्निचित्यामर तत् सम्यापयति " इति सम्यापनवचन तत् मरणमारभ्यान् भक्तमिति गम्यत ॥ १७ ॥

तद्वै न महत् । अर्थप्राप्तस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधानुवाद । उत्तरविध्युपस्थापनार्थे ॥ १८ ॥

पश्चाद्वरीय । उत्तरत पृथुतरं करोति । उत्तरतो वर्षीय । वृद्धतरं दीर्घतरं कुर्यात् । तद्विधाय, पुरुषमात्रस्थानं दिक्षुभक्तं कल्पयित्वा । अपसलवि सप्तभिः तानि स्पन्द्याभि रज्जुभि पर्यातनोति परिवेष्टयति यत अपसलवि अप्रदक्षिण पर्यातनोति यस्मात् पित्र्यमिदं कर्म ॥ १९ ॥

---

१ तदित्यस्य पुरुषमात्र निर्माने । कस्मात् पृथुरत्वाय । (का र्ध म २१ । ५१ । ६० ।) अत्रोपलक्षणार्थोद्देशः । ईषानकव्यञ्जनार्थत्वेनाह । एवमेव दिशो वाग् मन्यमुपसंदार् । यथा अप पर्यानीति विदिशां प्रदक्षिणा पर्यावर्तनं दर्शयते । कथमास्त इति विदिशार्थमानयने । एवमयं पर्य । इति देवयाज्ञिकभाष्यम् ।

(र्म्मा) अथोद्धन्तवाऽआह । स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्धन्यात्पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात्तथाऽपरस्माऽअवकाशन्न करोत्यथोऽओषधिलोको वै पितरऽओषधीनाᳬं ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्याऽअन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।४ ॥ (८–१)

अन्तर्द्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽअस्मिँल्लोकेऽस्पर्द्धन्त ते देवाऽअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या दैव्य प्रजाऽअनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ याऽआसुर्य्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वान्त्वद्यस्मिंस्त्वत् ॥ १ ॥

अथोद्धत्वा आह । स यावत्येव निवप्स्यन् स्यात् । तावदुद्धन्यात् । पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशन्न करोति । अथो ओषधिलोको वै पितर । ओषधीनां ह मूलान्युपसर्पन्ति । अथो नेदस्या अन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥

अन्तर्धाय उ ह एके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या अस्मिन् लोकेऽस्पर्द्धन्त । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् अस्माल्लोकादनुदन्त । तस्मात् या दैव्यः प्रजा । अनन्त

अथोद्धन्तवै । तदुद्धन्तवै ... श्मशानस्थान आह ब्रूयात् । स यावति एतस्मै महति वा अल्पे उ ... मात्र वा अस्थानि निवप्स्यन् स्यात् तावदुद्धन्यात् । ... पुरुषमात्र त्वेवोद्धन्यात् । यावत्यत्र हि निवपति तावन्त च ... । तथाऽपरस्मै अपरस्मै प्रेताय अवकाशं न करोति । यदि कुर्यात् । ... प्रयात्यभिप्राय । अथो ओषधिलोको वै पितर इति । ... । ओषधिस्थाना पितर । कथं ओषधीनां ... पितर । कथं त हि धूमाद्भिर्गमण ... प्राप्य ... पृथिवीं प्राप्य स्थावर ... ओषधीनां मूलान्युपसर्पन्ति । तस्योऽपि मूलस्थमा प्ररोहन्ति अपि नु शाखमेव पुष्यति । ... प्ररोहतीत्यभिप्राय (१) । ... ओषधिमूल शरीराद्बावस्थितान् पितॄन् तस्मात् स्थानात् ... नीयमिप्राय (१) । ... तथा ... अथो ... (श० ब्रा० ७।१।१।१) इति । अथो ... । अस्या पृथिव्या ओषधानि ... असदिति । अतो वै ... एव विकल्पार्थेऽपशब्द । (अतोऽस्य ... किंचिदुत्पन्नमस्य विधानात्) । अस्य वचनस्यान्यपरत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदाचार्यहर ... कृतौ मा ... शतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदश काण्डे अष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । १ ॥

अन्तर्धायो हैक । पृथिव्या किंचिद्व्यवधानमकृत्वा ... तस्मिन्नत्र ... निवपति ... पृथिव्या वा किंचिद्धिन्निवपति ॥ १ ॥

(द) अथैनत्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । याऽएवामूः परिश्रितस्ताऽएता यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा देवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोत्यपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥

(क्रोऽथै) अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यदेवादो व्युदूहनन्तदेतदपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवऽइति पणीनेवैतदसुम्नान्देवपीयूनसुररक्षसान्यस्माल्लोकादपहन्त्यस्य लोकः सुतावतऽइति सुतवान्हि यऽईजानो द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तमिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकङ्करोति ॥ ३ ॥

यमो ददात्ववसानमस्माऽइति । यमो ह वाऽअस्यामवसानस्येष्टे तमेवास्माऽअस्यामवसानं याचति तान्दक्षिणोदस्यत्युदगितरान्देवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । (त्तयु) उत्तरतऽइत्यु हैकऽआहुः स यथा कामयेत तथा कुर्याद्युङ्क्तेति सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छत्विति सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां

हिंतानि ताः श्मशानानि कुर्वते । अत आनुर्यः । प्राच्यास्त्वये तदर्तनर्हितानि । ते यस्मा तद् यस्मिंस्तत् ॥ १ ॥

अथैनत् परिश्रिद्भिः परिश्रयति । या एवामूः परिश्रितः । ता एताः । यजुषा ताः परिश्रयति । तूष्णीमिमाः । दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति । अपरिमिताभिः । अपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥२॥

अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यदेवादो व्युदूहनं-तदेतत्-" अपेतो यंतु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः " इति । पणीनेवैतदसुम्नान्देवपीयूनसुररक्षसान्यस्माल्लोकादपहन्ति-" अस्य लोकः सुतावतः "-(वा. सं. ३५ । १) इति । सुतवान् हि य ईजानः । " द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तम् "-इति । तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति ॥ ३ ॥

"यमो ददात्ववसानमस्मै"-(वा. सं ३५।१) इति । यमो ह वा अस्यामवसानस्येष्टे । तमेवास्मा अस्यामवसानं याचति । ता दक्षिणोदस्यति । उदगितरान् । दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ४

अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । उत्तरत इति उ ह एक आहुः । स यथा कामयेत तथा कुर्यात् । युंक्तेति संप्रेष्य अभिमंत्रयते-" सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु " इति । सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छति-" तस्मै युज्यंतामुस्रियाः "-(वा सं. ३५।२) इति । एतस्मा उ हि कर्मण उस्रिया युज्यंते ॥ ५ ॥

लोकमिच्छति तस्मै युज्यन्तामुस्रिया ऽइत्येतस्मा ऽउ हि कर्म्मणऽ उस्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥

षड्गवम्भवति । षड्ऋतवः सम्वत्सर ऽऋतुष्वेवैनमेतत्सम्वत्सरे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्य्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीम्प्रथमाँ सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्द्धेन दक्षिणाऽग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्द्धेन प्राचीं सूर्य्यस्य वर्च्चसेत्यग्रेणोदीचीम् ॥ ६ ॥
शतम् ६८०० ॥

(अ)चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाऽद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥

(शोऽथा) अथात्मानमभिकृषति । तद्यदेव सम्वत्सरेऽन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥

(कोऽयै) अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म्म यस्मै कर्म्मणऽएनद्युङ्क्ते विमुच्यन्तामुस्रिया ऽइत्येतस्मा ऽउ हि कर्म्मणऽ उस्रिया युज्यन्ते तद्दक्षिणोदस्यत्युदगितरद्दैवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।५ ॥ (८-२)

षड्गवं भवति । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेवैनमेतत् संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तदपसलवि पर्याहृत्य उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति—"वायुः पुनातु"—इति । "सविता पुनातु"—इति जघनार्द्धेन दक्षिणां । "अग्नेर्भ्राजसा"—इति दक्षिणार्द्धेन प्राचीम् । "सूर्यस्य वर्चसा"—(वा० सं० ३५ । ३ ।) इत्यग्रेणोदीचीम् ॥ ६ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तत् यत् चतसृषु दिक्ष्वन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति । तत् वै यजुषा । अद्धा वै तत् । यत् यजुः । अद्धा उ तत् । यत् इमा दिशः ॥ ७ ॥

अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति । तूष्णीमपरिमिताभिः । अपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥

अथैनत् विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म । यस्मै कर्मणे एनत् युङ्क्ते—"विमुच्यन्तामुस्रियाः" (वा० सं० ३५।३) इति । एतस्मा उ हि कर्मण उस्रिया युज्यन्ते । तद्दक्षिणोदस्यति । उदगितरत् । दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥ ९ ॥

"दग व्यवहार (वा पा ग्वा उ ४४०) व्यवहारस्थान । दवणीव रावन पीयु ' पीयति सार्कमां" दयाना (निंदा नि ।) व्याकरोति ॥ ३-९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदश काण्डे अष्टमऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । २ ॥

अथ सर्व्वौषधुम्वपति । यद्देवाहुः सर्व्वौषधन्तदेतद्वहीभिस्तद्वपत्येकये-दन्दैवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोत्यश्वत्थे वो निषदनम्पर्णे वो वसतिष्कृ-तेति ज्योग्जीवातुमेवैभ्यऽएतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसा-ऽनुप्रैति ॥ १ ॥

(त्य) अथैनन्निवपति । (ती) इयम्वै पृथिवी प्रतिष्ठाऽस्यामेवैनमेतु-त्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति पुराऽऽदित्यस्योदयात्तिरऽइव वै पितरस्तिरऽ इव रात्रिस्तिरऽएव तत्करोति यथा कुर्व्वतोऽभ्युदियात्तदेनमुभयोरहो-रात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ सर्वौषधं वपति। यदेवाहुः सर्वौषधम् । तदेतत् । बह्वीभिस्तद्वपति । एकयेदम् । दैवं चैव तत् पित्र्यं च व्याकरोति–" अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता "–(वा. सं ३५।४) इति । ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह एषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ १ ॥

अथ ह एनं निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा। अस्यामेवैनमेनत् प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठापयति । पुरा-ऽऽदित्यस्योदयात् । तिर इव वै पितरः । तिर इव रात्रिः । तिर एव तत् करोति । यथा कुर्वतो-ऽभ्युदियात् । तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

सवि॒ता ते॒ शरी॑राणि । मा॒तुरु॒पस्थ॒ऽआव॑पत्विति सवि॒तैवास्यै॒तच्छरी॑राण्यस्यै पृथि॒व्यै मा॒तुरु॒पस्थ॒ऽआव॑पति तस्मै॑ पृथिवि शम्भ॒वेति॑ य॒थैवास्मा॑ऽइ॒यꣳ शꣳ स्यादे॒वमे॒तदा॑ह प्र॒जाप॑तौ त्वा दे॒वता॑यामु॒पोद॑के लो॒के नि॒द॑धाम्यसा॒विति॒ नाम॑ गृह्णा॒त्यय॒म्वै लो॒कऽउ॒पोद॑कस्त॒देन॒म्प्र॒जाप॑तौ दे॒वता॑यामु॒पोद॑के लो॒के नि॒द॑धाति ॥ ३ ॥

(१)अथ॒ कश्चि॒दाह॑ । (२) ए॒ता॒न्दिश॑मन॒वान॒न्त्सृत्वा॒ कु॒म्भम्प्र॒शी॒य्यान॑पेक्ष॑माण॒ऽएही॒ति तत्र॑ जप॒ति प॑रं मृत्यो॒ऽअनु॒परे॑हि॒ पन्थां॒ यस्ते॒ऽ अन्य॒ऽइत॑रो दे॒व॒याना॑त् । चक्षु॑ष्मते॒ शृण्व॒ते ते॑ ब्रवीमि॒ मा नः॑ प्र॒जाꣳ री॑रिषो॒ मोत॑ वी॒रानि॒ति॒ ज्योग्जी॒वा॒तु॒मे॒वैभ्य॑ऽ ए॒तदा॒शास्ते॒ त॒थो है॒षामे॒कैकोऽप॑रो जर॒साऽनु॒प्रैति॑ ॥ ४ ॥

" सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु "-इति । सवितैवास्यैतच्छरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थ आवपति । " तस्मै पृथिवि शं भव "-(वा. सं. ३५ । ५) इति । यथैवास्मा इयं शं स्यात् । एवमेतदाह-" प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधामि, असौ "-(वा. सं. ३५ । ६) इति नाम गृह्णाति । अयं वै लोक उपोदकः । तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥

अथ कंचिदाह-एता दिशमनवानन् सृत्वा, कुंभं प्रशीय, अनपेक्षमाण एहीति । तत्र जपति-" परं मृत्यो अनुपरेहि पंथां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्"-(वा सं.३५।७) इति । ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह एषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ ४ ॥

सविता ते' । सविता ते शरीराणि आवपतु । " अथैन यथाङ्ग कल्पयति " इति (क.४) वचनात् । यथा एतस्मै प्रेताय इयं पृथिवी शं सुखं सुखहेतु स्यात् । एवमेतदाह-तस्मै पृथिवि शं भवेति ॥ ३ ॥

अथ कंचिदाह-कंचित् प्रकृतं पुरुषमाह प्रब्रूयात् । एतां दक्षिणां दिशम् अनवानन् अनुच्छ्वसन् सृत्वा गत्वा अश्मयकुम्भ प्रशीय । "क्षि हिंसायाम्" (धा पा स्वा प ३१) प्रपूर्वं अत्र प्रक्षेपे वर्तते । प्रक्षिप्यानपेक्षमाण एहीति । स वै तथाप्रेषित करोति । तत्र च प्रत्यागते जपति " परं मृत्यो " इति ॥ ४ ॥

१-तूष्णीमन्य कुम्भमाक्ष्णोति दक्षिणाऽनवानन् सृत्वा । (का श्रौ सू २१ । ७२ ।) ॥

२ प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति (का श्रौ सू २१ । ७३ ।) ॥

(त्यु) अथैनं यथाङ्गङ्कल्पयति । शम्वातः शर्ठं हि ते घृणिः शन्ते भवन्त्विष्टकाः । शन्ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाऽभिशूशुचन् ॥ कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यम्भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षर्ठं शिवन्तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाऽइत्येतदेवास्मै सर्वङ्कल्पयत्येतदस्मै शिवङ्करोति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ त्रयोदश पादमात्र्यऽ इष्टकाऽअलक्षणाः कृता भवन्ति । याऽएवामूरमाविष्टकास्ताऽएता यजुषा ताऽउपदधाति तूष्णीमिमा द्वेषञ्चैव तत्पितृभ्यश्च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः सम्वत्सरऽऋतुष्वेवैनमेतत्सम्वत्सरे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरऽइव वै पितरस्तिरऽइव तद्यदलक्षणन्तिर एव तत्तिरः करोति ॥ ८ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयति—" शं वातः शं हि ते घृणिः शं ते भवंत्विष्टकाः । शं ते भवंत्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाऽभिशूशुचन् " " कल्पयन्तां ते दिशः तुभ्यमापः शिवतमाः तुभ्यं भवंतु सिंधवः । अंतरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पंतां ते दिशः सर्वाः "— इति । एतदेवास्मै सर्वं कल्पयति । एतदस्मै शिवं करोति ॥ ५ ॥

अथ त्रयोदश पादमात्र्य इष्टका अलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवामूरमाविष्टकाः । ता एताः । यजुषा ता उपदधाति । तूष्णीमिमाः । द्वेषं चैव तत्पितृभ्यं च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवंति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः । प्रतिष्ठामेवास्मै करोति । अलक्षणा भवंति । तिर इव वै पितरः । तिर इव तत् । यदलक्षणम् । तिर एव तत् तिरः करोति ॥ ८ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । एनमस्थ्यात्मकं प्रेतं यथाङ्गं येषु अङ्गेषु यथा यत् बभूव तेषु तथैव इत्यस्मिन्नर्थे अव्ययीभाव समासः । 'एतदेवास्मै' एतत् अस्मै प्रेताय सर्वं कल्पयति शिवं च करोति ॥ ५ ॥

तासामेकाम्मध्ये प्राचीमुपदधाति। सऽ आत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्द्धसꣳहितास्तच्छिरस्तिस्रो दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षस्तिस्रऽउत्तरतः सऽउत्तरः पक्षस्तिस्रः पश्चात्तत्पुच्छꣳ सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा ॥ ९ ॥

(थाऽथ) अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्त्तवाऽ आह। (हे) एतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽअघमेव तदवहं करोत्यस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारङ्कुर्वन्ति परिकृषन्त्यु हैके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽभ्याहारङ्कुर्वन्ति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेका मध्ये प्राचीमुपदधाति, स आत्मा। तिस्रः पुरस्तात् मूर्द्धसंहिताः, तच्छिरः। तिस्रो दक्षिणतः, स दक्षिणः पक्षः। तिस्र उत्तरतः, स उत्तरः पक्षः। तिस्रः पश्चात्, तत्पुच्छम्। सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा। यथैवाग्नेः तथा ॥ ९ ॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्त्तवा आह। एतत् ह अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम्। अथो अघमेव तत् वहं करोति। अस्मिन्नु हैके—अवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा। ततोऽभ्याहारं कुर्वंति। परिकृषंति उ ह एके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः। ततोऽभ्याहारं कुर्वंति। स यथा कामयेत। तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेका मध्ये श्रेयस्य। प्राची प्राङ्मुखीम्। ननु च अलक्षणा एता तासां कुत प्राङ्मुखता स्यादेव तर्हि प्राचां अनायासान्तरदिगनभिमुखदधानीयर्थं। तिस्र पुरस्तात् तस्या मध्यमाना मूर्धा शिरसा प्रेक्ष्य सम्मिता सहिता ताश्च पूर्वापरा परीचा उपदधाति। तिस्रो दक्षिणोत्तरा परार्चा। एव तिस्र उत्तरत। तिस्र पश्चात् पूर्वापरा ॥ ९ ॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्तवा आहेति। प्रदरेण स्वयमेव दारो भूप्रदेश प्रदर। तस्मात् पुरीषमाहर्तव्यमिति स्वयं प्रेष्यते च। तदनन्तरं प्रेष्य कुर्यात्। तेन च पुरीषेण श्मशान कुर्यादिति गम्यते। एतद्द अस्या पृथिव्या पित्र्य पितृदैवत्य अनतिरिक्त असाधारण स्थान य प्रदर। अघमेव अपविद्ध वद्द आमन गतमदन्त्येव करोतीत्यर्थ। अस्मिन् पूर्वदक्षिणमवान्तरदेशाभ्यन्तरमिते कर्षूं गर्तं खात्वा तत 'अभ्याहार' अभ्याहृत्याभ्याहृत्याभ्याहार तेनाभ्याहृतेन पुरीषेण, एके श्मशान कुर्वंति। उपहरणकालेनाभ्याहार श्मशान कुर्वंति ॥ १० ॥

१—इष्टका मध्य निदधाति तूष्णीम्। (का श्रौ सू २१। ७४)॥

२—प्रतिदिशमन्त्यतु परास्तिस्रस्तिस्रोऽलक्षणा पश्चात्तत्रा। (का श्रौ सू, २१।७५) परार्ची इति नाभ्यात्मेत्यर्थः॥

३ प्रदरात् पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतोऽभ्युक्तात्। का श्रौ सू। २१। ७६।

(त्त) तद्वै न महत्कुर्य्यात् । (त्ते) नेन्महदघङ्करवाणीति यावानुद्बाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्य्यान्मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नꣳ स्त्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्याष्ठीवद्दघ्नꣳ शूद्रस्यैवंवीर्य्या ह्येत इति ॥ ११ ॥

(त्थ) अधोजानु त्वेव कुर्य्यात् । (त्त) तथाऽपरस्मा ऽअवकाशन्न करोति तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान्न न्यस्येद्धृत्वा वैनामुद्ध्वा वा गृहेपूच्छ्रयेत्प्रजामेव तद्गृहेपूच्छ्रयति ॥ १२ ॥

तद्वै न महत् कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति । यावानुद्बाहुः पुरुषः । तावत् क्षत्रियस्य कुर्यात् । मुखदघ्नं ब्राह्मणस्य । उपस्थदघ्नं स्त्रियाः । ऊरुदघ्नं वैश्यस्य । अष्ठीवद्दघ्नं शूद्रस्य । एवंवीर्या ह्येत इति ॥ ११ ॥

अधोजानु त्वेव कुर्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशं न करोति । तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयंति । प्रजा ह सा । प्रजामेव तदुत्तरतो धारयंति । तां न न्यस्येत् । धृत्वा वैनाम् उद्‌ध्वा वा गृहेपूच्छ्रयेत् । प्रजामेव तत् गृहेपूच्छ्रयति ॥ १२ ॥

कृत्वा यवान्वपति । (त्व) अघं मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति कम्मेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यरूक्षतायै ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।६॥ (८-३) ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनथ्ँ स्वर्गं लोकङ्गमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति वारणम्पश्चादघं मे वारयाताऽइति वृत्रशङ्कुन्दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥

कृत्वा यवान्वपति । अघं मे यवयानिति । अवकाभिः प्रच्छादयति । क मेऽसदिति । दर्भैः प्रच्छादयति अरुक्षतायै ॥ १३ ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्तात् । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मपुरोगवमेवैन स्वर्ग लोक गमयति । शमीमयमुत्तरतः । श मेऽसदिति । वारणं पश्चात् । अघ मे वारयाता इति । वृत्रशङ्कु दक्षिणतः । अघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥

यवान्वपति अघ मे । (कर्षनामयप्भाये यूपरिनि ?) । सूत्रकारस्तु–परिकर्षणपक्षे परिकृष्टे एव यवान् वपेदिति मेने । अवकाभि कुशैश्च प्रच्छादयति प्रकृत श्मशानम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे अष्टमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । ३ ॥

अथैनत्' । एनत् श्मशानम् । शङ्कुभि परिणिहन्ति । हति पारपूर्वो वेष्टने वर्तते । शङ्कुभि निखातै समतात् वेष्टयति । कथ पुनस्तत् शङ्कुभि परिणिहन्तीत्यत आह । पालाश शङ्कु पुरस्तान्निहन्ति । 'ब्रह्मपुरोगवम्' ब्रह्म पुरोगवमस्येति ब्रह्मपुरोगव । पुरोगव पुरोगामि । गमेर्डप्रत्ययोऽन्त्यलोपश्च द्रष्टव्य । श मे असदिति । श सुख मे मम असत् स्यात् इति प्रार्थयमान । अघ मे वारयाता इति प्रार्थयमान । वृत्रशङ्कु "वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीर यद्गिरयो यदश्मान" इति वचनात् वृत्र अश्मा अश्ममय शङ्कु वृत्रशङ्कु । अघस्य श्मशानात्मकस्य अनत्ययाय स्थिरोह्यश्मा तत् प्रतिबध्नातीत्यभिप्राय ॥ १ ॥

१–पारकृष्ट यवान्वपेत् । का श्रौ सू २१ । ८६ । यदि पारकृष्टा पुरीषम हर्त तनश्च तत्र यवाना वाप इति कर्क अर्थात्प्रदरात्पुरीषाहरणपक्षे नेत्याशय ।

२–अवकाभि कुशैश्च प्रच्छाद्य । का श्रौ सू २१ । ८५ ।

३–विहृत्य सक्तिषु शङ्कूनाहति । का श्रौ सू २१ । ६१ ।

४–पलाश पुरस्ताच्छमीलवारणदहशङ्कूनन्यासु । का श्रौ सू २१ । ६२ ।

(ग्राथ) अथ दक्षिणतः परिवक्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिँल्लोकेऽक्षिते कुल्येऽउपधावतः सुप्तोत्तरतस्ता-ऽउदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्तीरघमत्येतुमर्हत्यघस्यैवान-त्ययाय ॥ २ ॥

(ग्राश्म) अश्मनस्त्रींस्त्रीन्प्रकिरन्ति । ताऽअभ्युत्तरन्त्यश्मन्वती रीयते सऽँरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमो ऽशिवा येऽअसञ्छि-वान्वयमुत्तरेमाभिवाजानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३ ॥

(र) अपामार्गैरुपमृजते । (तेऽप) अघमेव तदुपमृजतेऽपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः । अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यऽँ सुवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतः परिवक्रे खनति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति । ते ह एनममुष्मिन् लोके-ऽक्षिते कुल्ये उपधावतः । सप्तोत्तरतः । ता उदकेन पूरयन्ति । न ह वै सप्त स्रवंतीरघमत्येतु-मर्हति । अघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥

अश्मनस्त्रींस्त्रीन् प्रकिरति । ता अभ्युत्तरन्ति–" अश्मन्वती रीयते सरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् "–(वा सं ३५ । १०) इति । यथैव यजु । तथा बंधु. ॥ ३ ॥

अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदपमृजते । " अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः । अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यं सुव "–(वा स ३५ । ११) इति । यथैव यजुः । तया बंधुः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतः । श्मशानस्य परिवक्रे ईषद्वक्रे कर्षूं खनति । ते ह एन प्रेत अमुष्मिन्परलोके अन्वागच्छत । सप्त कर्षूरुत्तरत श्मशानस्य खनति ॥ २ ॥

अश्मनस्त्रींस्त्रीन् । अश्मनः पाषाणान् त्रीन् त्रीन् एकैकस्यां कर्ष्वां प्रक्षिपति । ता कर्षूं अभि तासामु-परिष्टात् उत्तरन्ति उल्लंघति ग्राम प्रति ॥ ३ ॥

अपामार्गैः । हस्तगृहीतैः । स्वशरीर अपमृजते । "मृजू शुद्धौ " (धा पा. अ प. ६६) विकरण-व्यत्यय पदव्यत्ययश्चात्र द्रष्टव्य । आत्मान शोधयति । प्रकृता पुरुषा ॥ ४–७ ॥

१–दक्षिण इष्टिके कर्षूं खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयति सप्तोत्तरत माषवत्स्वस्य । का. श्रौ सू २१ । ८७ ।
२–त्रींस्त्रीनाश्मनस्त्वरन । का श्रौ सू २१ । ८८ । कर्षूर्निति च यजमानमध्या इति च ।
३–अश्मन्वति गच्छत्सु सम्वर्तेति । का श्रौ सू २१ । ८९ । कर्षूं यजमानमत्या ग्रामं प्रति च इति तत्रैवम् ।
४–अपामार्गैरपमृजते (का श्रौ सू २१।९०) ॥

(४९) यत्रोदकम्भवति तत्स्नान्ति । सुमित्रिया न ऽआपऽओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाऽपऽउपाचति वज्रो वा ऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्म्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मऽइति यामस्यै दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ५ ॥

स यदि स्थावराऽआपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषाम्पाप्मानमथ यदि वहन्ति वहन्त्येवैषाम्पाप्मानꣳ स्नात्वाऽहतानि वासाꣳसि परिधायानडुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्त्याग्नेयो वाऽअनड्वानग्निमुखाऽएव तत्पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायन्त्यथोऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा सऽएनानतिवहति ॥ ६ ॥

(५०) उद्वयन्तमसस्परीति । (५१) एतामृचञ्जपन्तो यन्ति तत्तमसः पितृलोकादादित्यञ्ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्यऽआगतेभ्यऽआञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तम्मृत्युमन्तर्दधते ॥ ७ ॥

यत्रोदकं भवति । तत् स्नांति । " सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु "–इत्यंजलिनाऽपउपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । " दुर्मित्रियास्तस्मै संतु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "–(वा. सं. ३५।१२) इति । यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात् । तां दिशं परासिंचेत् । तेनैव तं पराभावयति ॥ ५ ॥

स यदि स्थावरा आपो भवंति । स्थापयंत्येषां पाप्मानम् । अथ यदि वहंति । वहंत्येवैषां पाप्मानम् । स्नात्वाऽहतानि वासांसि परिधाय । अनडुहः पुच्छमन्वारभ्यायंति । आग्नेयो वा अनड्वान् । अग्निमुखा एव तत् पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायंति । अथो अग्निर्वै पथोऽतिवोढा । स एनानतिवहति ॥ ६ ॥

उद्वयं तमसस्परीत्येतामृचं जपंतो यंति । तत्तमसः पितृलोकादादित्यं ज्योतिरभ्यायंति । तेभ्य आगतेभ्य आंजनाभ्यंजने प्रयच्छंति । एष ह मानुषोऽलंकारः । तेनैव तं मृत्युमंतर्दधते ॥ ७ ॥

१–सुमित्रिया न इति स्नात्वाऽहतैव ससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाह्यामिति (का. श्रौ. सू. २१।४।१)

२–उद्वयमित्यागच्छन्ति । (ग्राम प्रतीत्यध्याहारः ।) का. श्रौ. सू. २१ । ४१ । आंजनाभ्यंजने दत्वा । का. श्रौ. सू. २१।४।१। भीमजनमन्योरभ्यंजनं च पादयोरिति कर्कः ।

(तेऽथ) अथ गृहेष्वग्निꣳ समाधाय । वारणान्परिधीन्परिधाय वार- [illegible]

जनम् ॥ ८ ॥

(मु) अथ जुहोति । (त्या) आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतम्पीत्वा मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहेति यथैवेनानभिरक्षेद्यथाऽभिगोपायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान्दक्षिणा । पुराणा यवाः पुराण्यासन्दी सोपबर्हणैषाऽन्वाहिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धम्भूयसीर्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥१०॥

अथ गृहेष्वग्निं समाधाय, वारणान्परिधीन्परिधाय, वारणेन स्रुवेणाग्नय आयुष्मत आहुतिं जुहोति। अग्निर्वा आयुष्मान् आयुष ईष्टे।तमेवैभ्य आयुर्याचति। "अग्न आयूंषि पवसे"–(वा. सं. ३९ । १६) इति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥ ८ ॥

अथ जुहोति–" आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहा "–(वा. सं. ३९ । १७) इति । यथैनानभिरक्षेत् । यथाऽभिगोपायेत् । एवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान् दक्षिणा । पुराणा यवाः । पुराण्यासंदी सोपबर्हणा । एषाऽन्वाहिष्टा दक्षिणा । कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यात् । इति नु अग्निचितः ॥ १० ॥

अथ गृहेष्वेवाग्निः । अग्निनाम्नैव प्रेतस्यौपासन. । स हि एवमर्थमेव धारणीयः । अद्वारेणं च प्रेतस्यैवौपासनः सकलो निरसनीयः इति श्रुयतरान् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान् दक्षिणा । तस्य कर्मणः पुराणो वृद्धः अनड्वान् दक्षिणा । सोपबर्हणा । उपबर्हणं येन उपबृह्यते तदपि पुराणमेव जीर्णं यस्या आसन्द्याः सा दक्षिणा इति च । एवं तावदग्निचितः श्मशानकरणमुक्तम् ॥ १० ॥

१–भूयसीर्दद्यात् का. श्रौ. सू. २१ । ५८ ।

२–औपासनं [illegible] वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्नय आयु [illegible] २१ । ३१ ।

३–अथ [illegible] प्रेतस्यौपासन [illegible] । [illegible] इति ।

४–अद्वारेणौपासनं [illegible] । (का. श्रौ. सू. २१ । ५५ ।) [illegible]–औपासनस्य [illegible] न [illegible] । [illegible] ।

५–[illegible] दक्षिणाऽनड्वान्यवाः [illegible] पुराणम् । (का. श्रौ. सू. २१ । ५७) ॥

(तो॒ऽथा) अ॒थान॑ग्निचितः । (तुऽए) ए॒तदे॒व भूमिजोपणमे॒तत्स॒मानं कर्म्म यदन्यद॒ग्निकर्म्म॑णः कुर्या॑दाहिताग्नेः शर्क॑राऽइत्यु हैकऽआहुर्य्याऽ-एवामूरन्याधेयशर्क्क॑रास्ताऽएताऽइति न तथा कुर्य्या॑दित्येकऽईश्वरो हैताऽअनग्निचितᳬ स॒न्तत॑रो॒रिति स य॒था का॑म॒येत तथा कुर्य्यात् ॥ ११ ॥

(न्म) मर्य्या॑दायाऽ एव लो॒ष्टमा॒हृत्य । (त्या) अ॒न्तरेण निदधातीमं जी॒वेभ्यः परिधि॒न्दधामि मैषां॒ नु गादपरोऽअर्थमेतम् । श॒तं जीव॑न्तु श॒रदः पुरू॒चीर॒न्तर्मृत्युं द॑धतां पर्व॑तेनेति जीवेभ्यश्चैवैताम्पितृभ्यश्च मर्य्यादां करोत्यसम्भेदाय तस्मादु हैतज्जीवाश्च पितरश्च न सन्दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।७॥ (८–४) ॥

इति चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ १३–४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०० ॥

इत्यष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । ८ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४२१ ॥ ब्राह्मणानि च ॥ ४३ ॥

इत्यश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोपणम् । एतत् समानं कर्म । यदन्यदग्निकर्मणः कुर्यात् । आहिताग्नेः शर्करा इत्यु हेक आहुः । या एवामूरन्याधेयशर्कराः । ता एता इति । न तथा कुर्यादित्येके । ईश्वरो हैता अनग्निचितं संततोरिति । स यथा कामयेत । तथा कुर्यात् ॥ ११ ॥

मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्य अंतरेण निदधाति–" इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवंतु शरदः पुरूचीरंतर्मृत्युं दधतां पर्वतेन "–(वा. स. ३५ । १५) इति । जीवेभ्यश्चैता पितृभ्यश्च मर्यादा करोति । असंभेदाय । तस्माद्ध ह एतत् जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यंते ॥ १२ ॥

अथानग्निचित । वक्ष्यति शेष अग्निकरण परिश्रिपरिधान सर्वौषधवपन इष्टकोपधान च, एतस्मादन्यत् यत् तत् समान, (सममेव आहिताग्नेस्तु ।) । अनग्निचिन श्मशाने शर्करा इष्टकास्थाने उपधेया इत्येक ॥११॥१२॥

१–ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधाति–इम जीवेभ्य इति । अनेन मन्त्रेण । (का. श्रौ. सू २१ । ११)

२–शर्करा अनग्निचित । का. श्रौ. सू २१ । ७७ ।

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे अष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ८ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
प्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पना कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-
ब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-८ ॥

इति परिशेषाख्ये भागेऽश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे परिशेषाख्ये भागे हरिस्वामिभाष्यसमेते अश्वमेधनामकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथंब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

आद्यं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

अथोत्तराख्ये भागे बृहदारण्यकान्त्यं चतुर्दशं काण्डम् ।

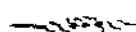
तत्रावान्तरभूतं प्रथमम् अध्यायत्रयात्मकं द्विप्रपाठकं प्रवर्ग्यनामकं काण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

देवा ह वै सत्रं निषेदुः । (र) अग्निरिन्द्रः सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवाऽअन्यत्रैवाश्विभ्याम् ॥ १ ॥

(न्ते) तेषाङ्कुरुक्षेत्रन्देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रन्देवानान्देवयजनमिति तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यतऽइदं देवयजनमिति तद्धि देवानान्देवयजनम् ॥ २ ॥

(न्त्र) तऽ आसत । श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तथोऽ-
एवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति॥३॥

ते होचुः । (ख्रौं) यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्यज्ञ-
स्योदृचम्पूर्वोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषाꣳ सहेति
तथेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णु-
र्देवानाꣳ श्रेष्ठऽ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः । (क्ष) स यः स यज्ञोऽसौ सऽ आदित्यस्तद्धेदं
यशो विष्णुर्न शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्वऽइव यशः
शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

(ए३) स तिसृधन्वमादायापचक्राम । स धनुरार्त्न्यां शिरऽउपस्तभ्य
तस्थौ तन्देवाऽअनभिधृष्णुवन्तः समन्तम्परिण्यविशन्त ॥ ७ ॥

ता ह वम्र्यऽ ऊचुः । (रि) इमा वै वम्र्यो यदुपदीका योऽस्य ज्याम-
प्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेमाऽपि धन्वन्नपोऽधि-
गच्छेत्तथाऽस्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तथेति ॥ ८ ॥

कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति । तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति । तद्धि देवानां देवयजनम् ॥ २ ॥

त आसत । श्रियं गच्छेम । यशः स्याम । अन्नादाः स्यामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्यज्ञस्योदृचं पूर्वोऽवगच्छात् । स नः श्रेष्ठोऽसत् । तदु नः सर्वेषां सहेति । तथेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । तस्मादाहुः—विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुः । यज्ञः सः । स यः स यज्ञः । असौ सऽ आदित्यः । तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयंतुम् तदिदमप्येतर्हि नैव सर्व इव यशः शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

स तिसृधन्वमादायापचक्राम । स धनुरार्त्न्यां शिर उपस्तभ्य तस्थौ । तं देवा अनभिधृष्णुवंतः समंतं परिण्यविशंत ॥ ७ ॥

ता ह वम्र्य ऊचुः । इमा वै वम्र्यो यदुपदीकाः । योऽस्य ज्यामप्यद्यात् । किमस्मै प्रयच्छेतेति । अन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेम । अपि धन्वन्नपोऽधिगच्छेत् । तथाऽस्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति । तथेति ॥ ८ ॥

तस्योपपरासृत्य । ज्यामपि जक्षुस्तस्याञ्छिन्नायान्धनुरार्त्न्यौ विष्फुरन्त्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

(स) तद्घृङ्ङिति पपात । तत्पतित्वाऽसावादित्योऽभवदथेतरः प्राडेव प्रावृज्यत तद्यद्घृङ्ङित्यपतत्तस्माद्घर्मोऽथ यत्प्रावृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

(स्ते) ते देवाऽअब्रुवन् । (न्म) महान्बत नो वीरोऽपादीति तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्यक्षरत्तम्पाणिभिः सम्ममृजुस्तस्मात्सम्राट् ॥ ११ ॥

(स्तं) तन्देवाऽ अभ्यमृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमानाऽ एवन्तमिन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वङ्गमनु न्यपद्यत तम्पर्य्यगृह्णात्तम्परिगृह्येदं यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भवति यऽएवम्वेद ॥ १२ ॥

सऽउऽएव मखः स विष्णुः । (स्त) ततऽइन्द्रो मखवानभवन्मखवान्ह वै तम्मघवानित्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तस्योपपरासृत्य ज्यामपि जक्षुः । तस्या छिन्नायां धनुरार्त्न्यौ विष्फुरंत्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

तद्घृङ्ङिति पपात । तत्पतित्वाऽसावादित्योऽभवत् । अथेतरः प्राङेव प्रावृज्यत । तद्यद्घृङ्ङित्यपतत् । तस्माद्घर्मः । अथ यत्प्रावृज्यत । तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

ते देवा अब्रुवन् । महान्बत नो वीरोऽपादीति । तस्मान्महावीरः । तस्य यो रसो व्यक्षरत् । तं पाणिभिः संममृजुः । तस्मात्सम्राट् ॥ ११ ॥

तं देवा अभ्यमृज्यंत । यथा वित्तिं वेत्स्यमानाः । एवम् तमिन्द्रः प्रथमं प्राप । तमन्वंगमनु न्यपद्यत । तं पर्यगृह्णात् । तं परिगृह्य इदं यशोऽभवत् । यदिदमिन्द्रो यशः । यशो ह भवति । य एवमेतद्वेद ॥ १२ ॥

स उऽ एव मखः । स विष्णुः । तत इन्द्रो मखवानभवत् । मखवान् ह वै । तं मघवानित्याचक्षते परोऽक्षम् परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तमिन्द्रं मघवानिति वर्णद्वितीयस्य स्थाने वर्णचतुर्थमक्षरं प्रक्षिप्य 'परोऽक्ष' परोक्षेण 'आचक्षते' लोकाः कथयन्ति । 'हि' यस्मात् 'देवा परोऽक्षकामा' परोऽक्षं कामयमाना भवन्ति । तस्मात्परोऽक्षमाचक्षते । लोकेऽपि यथोपाध्यायादिना महीयान् प्रत्यक्षं स्वनामग्रहणं कुर्वन्ति । तस्मात्प्रसिद्धस्वार्थोपचारेण नामान्तरं एक पारिभाषिकं शिष्यादयो व्यवहरन्ति । तस्माद्देवानामपि भुवनेऽनामग्रहणे प्रीत्यभावस्य सम्भवमनवानु

(स्त्वा) ताभ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यम्प्रायच्छन् । (ह्ना) आपो वै सर्व्वमन्नं ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादन्ति यदिदं किञ्चादन्ति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजन्त । वसवः प्रातःसवनꣳ रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यास्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

(म) अग्निः प्रातःसवनम् । (सि) इन्द्रो माध्यन्दिनꣳ सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

(ङ्का) गायत्री प्रातःसवनम् । (न्त्रि) त्रिष्टुम्माध्यन्दिनꣳ सवनं जगती तृतीयसवनं तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः ॥ १७ ॥

ताभ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायच्छन् । आपो वै सर्वमन्नम् । ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादंति । यदिदं किंचादंति ॥ १४ ॥

अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजंत । वसवः प्रातःसवनम् । रुद्रा माध्यंदिनं सवनम् । आदित्यास्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रातःसवनम् । इंद्रो माध्यंदिनं सवनम् । विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुप् माध्यंदिनं सवनम् । जगती तृतीयसवनम् । तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा अर्चंतः श्राम्यंतश्चेरुः ॥ १७ ॥

दध्यङ् ह वाऽआथर्वणः । (ऽ) एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञम्विदाञ्चकार यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स हेन्द्रेणोक्तऽआस । (सं) एतञ्चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्ततऽएव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् ह वाऽआथर्वणऽएतꣳ शुक्र-

दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदाञ्चकार । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स इन्द्रेणोक्त आस । एतं चेदन्यस्मा अनुब्रूयाः । तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं वेद । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते । यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २० ॥

मेतं यज्ञम्वेद यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २० ॥

तौ हैत्योचतुः । (ऊ) उप त्वाऽयावेति किमनुवक्ष्यमाणावित्येतछ्ँ शुक्रमेतं यज्ञं यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । (चे) इन्द्रेण वाऽउक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत-

---

तौ हैत्योचतुः । उप त्वाऽयावेति । किमनुवक्ष्यमाणाविति । एतं शुक्रमेतं यज्ञम् । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते । यथैव कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि । एत चेदन्यस्मा अनुब्रूयाः । तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्वै बिभेमि । यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात् न वामुपनेष्य इति ॥ २२ ॥

श्रुत ' प्रतिश्रुत ' आस ' अश्विनौ हि पुरा बाल्यावस्थायां दधीच चिकित्सां कृत्वा युवाभ्यां किं दातव्य इति पृष्टौ एवमन्वब्रूताम् । हे महर्षे ! त्वयि नानाविधा विद्याः सन्ति । तासां मध्ये या सारतः सा आवाभ्यां उपदेष्टव्येति । तावत् मयि सारते द्वे मधुविद्ये स्तः । ते युवाभ्यां उपदेक्ष्यामि । इदानीं युवयोरतिबाल्यम् । बाल्यात्तदवसरो भवति । अतः कालान्तरे समागतव्यमिति । एवं विद्यादानं अश्विभ्यां दधीचोपदेशात् प्राक्कालमेव प्रतिश्रुतं आस प्रतिश्रुतवानित्यर्थः । एवं स्थिते यज्ञानुष्ठानेन फलप्राप्तिरहितेन श्राम्यतो देवा अश्विनौ आहूय एवमब्रुवन् । युवां हि अस्माकं भिषजौ । अस्मदीयो यज्ञः छिन्नशिरस्कः सन् फलजननाशक्तः अभवत् । तस्य शिरसा सन्धानं भवद्भ्यां कार्यमिति । तदेतदुक्तं तित्तिरिणा—" ते देवा अश्विनावब्रुवन् । भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति " (तै आ ५।१।६) इति । एवमुक्तौ अश्विनौ कथमेतस्य सन्धानमित्यालोचयन्तौ दधीचा पूर्वमुक्तं अस्मरतामित्याह—दध्यङ् ह वै वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो भवतीति । ' ह ' इति स्मरणे । स खलु अथर्वणः पुत्रः ' दध्यङ् ' नाम ऋषिः, ' एतं शुक्रं ' प्रवर्ग्यं ' एतं यज्ञं ' सवनत्रयात्मकं ' वेद ' जानाति । यथायथेत्यादि पूर्ववत् । इत्यनेन प्रकारेण ऋषिं अश्विनौ सस्मरतुः ॥ २० ॥

एवं स्मृतवतोस्तयोः दधीचश्च उक्तिप्रत्युक्ती दर्शयति—तौ हैत्योचतुरिति । ' तौ ' खलु अश्विनौ पुरा विद्यादाने प्रतिश्रुतवन्तं दध्यञ्चं ' एत्य ' प्राप्य ऊचतुरुक्तवन्तौ । किमिति ? उप त्वाऽयावेति । उपगतवन्तौ ' त्वा ' इति । तत स ऋषिरब्रवीत्—किमनुवक्ष्यमाणाविति । किमुद्दिश्य युवां अनुवचनेन मया शिक्षणीयौ । मया युवाभ्यां किमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । अथाश्विनौ अब्रूताम् । ' एतं शुक्रम् एतं यज्ञं ' अनुवक्ष्यमाणाविति । यत् भवता विज्ञातं प्रवर्ग्याख्यं यज्ञशिरः यश्च तत्सम्बन्धी यज्ञः एतत् उभयं त्वत्तः अध्येष्यमाणौ आवां आगताविलर्थः । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् ॥ २१ ॥

एवं अश्विभ्यां प्रवर्ग्यविद्याया उपदेशे प्रार्थिते सति दधीचा एवमुक्तम् इत्याह—स होवाच न वामुपनेष्य

ऽएव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यान्न वामुपनेष्यऽइति ॥ २२ ॥

तौ होचतुः । (रा) आवान्त्वा तस्मात्त्रास्यावहेऽइति कथम्मा त्रास्येथेऽइति यदा नाऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्वस्य शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वꣳ शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावऽइति तथेति ॥ २३ ॥

तौ होचतुः । आवां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति । कथं मा त्रास्येथे इति । यदा ना उपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्त्वा अन्यत्रापनिधास्यावः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति ॥ २३ ॥

इतीति । 'स' खलु दध्यङ् अश्विभ्यां विद्योपदेशाय उद्दिश्य प्रार्थ्यमानः 'उवाच' उक्तवान् । उक्तिप्रकारमाह—इन्द्रेणेति । अहं पुरा 'इन्द्रेण' खलु एवं 'उक्तोऽस्मि' भवामि । 'एतं' प्रवर्ग्याख्यं यज्ञस्य शिरः 'चेत्' यदि 'अन्यस्मै' मद्व्यतिरिक्ताय 'अनुब्रूयाः' उपदिशेः । 'तत एव' अनंतरमेव आगत्य 'ते' तव 'शिरः छिन्द्याम्' वज्रेण छिनद्मि इति । यस्मात् मां प्रति एवं इन्द्र उक्तवान् । तस्मादेव निमित्तात् 'बिभेमि' भीतोऽस्मि । 'यद्वै' यदि खलु 'स' इन्द्रः 'मे' मदीयं 'शिरः न छिन्द्यात्' । तर्हि ततो न बिभेमि । अभीतश्च 'वां' युवां 'उपनेष्ये' । विद्योपदेशाय मत्समीपं प्रापयामीति ॥ २२ ॥

एवं प्रथमं ऋषिणा उक्ते अश्विनोः स्वस्य च परस्परं सञ्जातं संवादमाह—तौ होचतुः० तथेतीति । इन्द्रनिमित्ते आत्मीये भये ऋषिणा उक्ते तावश्विनौ 'ऊचतुः' खलु । 'आवां' 'त्वा' त्वां दध्यंचं 'तस्मात्' इन्द्रात् 'त्रास्यावहे' रक्षिष्यावः 'इति' । ततः स ऋषिः अब्रवीत् । 'मा' मां युवां 'कथं' 'त्रास्येथे' केनोपायेन तस्मादिन्द्रात् रक्षिष्यथः 'इति' । अथाश्विनोर्वचनं 'यदा' यस्मिन् काले 'नौ' आवां 'उपनेष्यसे' विद्योपदेशाय त्वत्समीपं प्रापयिष्यसि । अथानन्तरमेव 'ते' तव मानुषं 'शिरश्छित्त्वा' अन्यत्रान्यस्मिन्देशे 'अपनिधास्यावः' । अथानंतरं अस्मत्पुरतो वर्तमानस्य 'अश्वस्य शिर आहृत्य' छित्त्वा आनीय । 'तत्' आश्वं 'शिरः' 'ते' तव शिरस्त्वेन 'प्रतिधास्यावः' । त्वदीये गले निधाय सन्धास्यावः । तेन च अश्वसम्बन्धिना शिरसा 'नौ' आवां 'अनुवक्ष्यसि' आवयोः प्रवर्ग्यविद्यां उपदेक्ष्यसीत्यर्थः । तथाविधस्त्वं 'यदा' यस्मिन् काले 'नौ अनुवक्ष्यसि' । अथानन्तरमेव इंद्र आगत्य अनुवचनसाधनं आश्वं 'शिरः' छेत्स्यति । अथानन्तरं आवां 'ते' तव 'स्वं' स्वकीयं पूर्वं छित्त्वा अन्यत्र स्थापितं मानुषं 'शिरः' 'आहृत्य' 'ते' तव 'तत्' 'प्रतिधास्यावः इति' । एवं अश्विभ्यां उपाये कथिते तयोः तादृशं सामर्थ्यं अस्त्येवेति संभाव्य स ऋषिः तथेत्यङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्येऽथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतु-रथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स यदा-भ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेदाथास्य स्वꣳ शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

(स्तु) तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (न्द) दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेत्ययतं तदुवाचेति हैवैतदुक्तम् ॥ २५ ॥

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदाभ्यामनूवाच । अथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । " दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदी-मुवाच "–इति । अयतं तदुवाच । इति हैवैतदुक्तम् ॥ २५ ॥

आगत्य च तौ अश्विनौ विद्यामुपदिदिक्षू स्वसमीपं प्रापितवानित्याह–तौ होपनिन्य इति । अथ पूर्वं अश्विभ्यां यथा प्रतिज्ञातं तथैव कृतम् इत्याह–तौ यदोपनिन्ये॰ निदधतुरिति । तावश्विनौ ' यदा ' यस्मिन् काले ' दध्यङ् ' आथर्वणः स्वसमीपं प्रापितवान् । तदनन्तरं तावश्विनौ ' अस्य ' दधीचो मानुषं ' शिरश्छित्त्वा ' अन्यत्र स्थापितवन्तौ स्थापयित्वा कस्यचिदश्वस्य शिरश्छित्त्वा ' आहृत्य ' ' अस्य ' ऋषेः शिरस्त्वेन तत् संयोजितवन्तौ ऋषिश्च आश्वेन ' तेन ' शिरसा आभ्यामश्विभ्यां प्रवर्ग्याख्यमधुविद्याम् ' अनूवाच ' उप-दिदेश । स च ऋषिः ' यत् ' येन शिरसा आभ्यामश्विभ्याम् ' अनूवाच ' अथानन्तरं ' अस्य ' ऋषेः तच्छिरः ' इन्द्रः ' ' चिच्छेद ' । अथानन्तरं आश्वे शिरसि छिन्ने सति अश्विनौ ' अस्य ' दधीचः ' स्वं ' स्वकीयं पूर्वमन्यत्र स्थापितं मानुषं ' शिर आहृत्य ' आनीय ' अस्य ' ऋषेः तदेव ' प्रतिदधतुः ' प्रतिहितं पूर्ववत् अविकलं अव्रणं च यथा भवति तथा संयुक्तं चक्रतुः ॥ २४ ॥

उक्तेऽर्थे च विस्मयं संवादयति–तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तं॰प्र यदीमुवाचेति । यस्मात् एवं पुरा वृत्तान्तो जातः । तस्मादेव कारणात् ' ऋषिणा ' कक्षीवन्नाम्ना अतीन्द्रियदर्शिनाऽपि एतदुक्तमर्थजातम् अभिलक्ष्य ' अनूक्तं ' अनुवचनं अध्ययनं कृतम् । यद्वा अलौकिकस्यार्थस्य प्रकाशनात्, ऋषिरिति वेद एवोच्यते । कथ-मनूक्तं तदाह–दध्यङ् हेति । अयमुत्तरः अर्द्धर्चः । अस्य पूर्वार्द्धस्तु–" तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् " इति पञ्चमे मधुब्राह्मणे (श. प. १४ । ५ । ५ । १६ ।) उदाहरिष्यते । अयमर्थः – हे नरौ नेतारावश्विनौ ! ' वां ' युवयोः, तत् ' उग्रं ' क्रूरं ' दंसः ' कर्म ' सनये ' धनानां लाभार्थं ' आवि-ष्कृणोमि ' प्रकटीकरोमि । ' न ' इत्युपमार्थे । ' तन्यतुर्न ' यथा तन्यतुः स्तनयित्नुर्मेघो न विहितां वृष्टि-माविष्करोति । सर्वत्र लोके विस्तारयति । किं तदुग्रमित्युच्यते । ' आथर्वणः ' अथर्वणः पुत्रः ' दध्यङ् ' नाम ऋषिः खलु पुरा ' वां ' युवाभ्यां ' यत् ' प्रवर्ग्यस्य ' मधु ' लोके प्रसिद्धम् ' अश्वस्य शीर्ष्णा ' शिरसा प्रतिहितेन ' प्रोवाच ' प्रोक्तवान् ' इति ' । यत् कर्म तदिति । अथास्य मन्त्रस्य तात्पर्य-

(ग) तन्न सर्वस्मा इवानुब्रूयात् । (दं) एतस्य हि तद्वथो नेन्म इन्द्रः शिरश्छिनदादिति योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्मा इव ॥ २६ ॥

संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । (दे) एष वै संवत्सरः य एष तपत्येष उ एव प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

तन्न सर्वस्मा अनुब्रूयात् । एतस्यं हि तन । अथो नेन्म इंद्रः शिरश्छिनदादिति । योऽन्वेव ज्ञातः । तस्मै ब्रूयात् । अथ योऽनूचानः । अथ योऽस्य प्रियः स्यात् । न त्वेव सर्वस्मा इव ॥ २६ ॥

संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै संवत्सरः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

मह—अयनं तदुवाचेति । इत्थं पुरा मा अन्यस्मै वोच इति प्रतिषिद्धमपि तन्मधु, 'अयन' अतिगमित भवान 'उ' एव दध्यङ् ताभ्यामश्विभ्यां 'उवाच' उक्तवानिति यत् एतत्त्वदवगाहु अश्विना मनेगोक्त प्रतिपादितम् । महीर मानुष शिरस्तु अश्विनामन्यत्र निहितम । येन शिरसा ताभ्यां विद्या उपदिश्यते । कामोमिद्रस्तच्छिनत्तु । पुन प्रतिहितेन महीयेन मानुषशिरसा विद्याया अनुपदिष्टवान् तस्य छेदनशङ्कापि न समवर्तते । एव विप्रभेण अश्विभ्यां विद्यामुपदिदेशेति तात्पर्यप्रतिपादनस्य ब्राह्मणस्याभिप्राय ॥ २५ ॥

इद प्रवर्ग्योत्पन्न मधु साधारण्येन सर्वेषां नोपदेष्टव्यम् इत्याह—तन्न सर्वस्मा अनुब्रूयादिति । 'तत्' पूर्वोक्त इत्थेन गोपितं प्रवर्ग्याख्य मधु 'सर्वस्मै' ये विशिष्यमाणातिरिक्तान्या. आचारवन्तश्च । ये च तद्विलक्षणाः सर्वस्मै जनाय अविशेषेण 'नानुब्रूयात्' नोपदिशेत् नाध्यापयेद्वा । कुत इत्येतत् । आह—एतस्य ह हि तद्वथो नेन्म इंद्रः शिरश्छिनददिति । यत् अविशेषेण सर्वेषामुपदेशनमध्यापन तत् 'एतस्य' एतस्मै हित कारकारि भवति खलु अतो न ब्रूयात् । 'अथो' अपि च 'मे' मदीय विद्योपदेशाभावेन 'शिर.' 'इंद्रः छिनदत्' छिन्द्यात् । यथा पुरा अश्विभ्यामुपदिष्टवतो दधीचः शिर चिच्छेद । नेदिति शास्त्रार्थे (निरु. १ । ११।१) यदि अहम् अविशेषेण सर्वस्मै उपदेक्ष्यामि । तर्हि इन्द्र आगत्य मदीय शिर. छिन्द्यात् इति परिसंवेनाति यस्मै यस्मैचिदपि अविज्ञातकुलशीलाय नोपदेष्टव्यमित्यर्थ. । यद्वा नेति प्रतिषेधे (निरु. १ । ४।७) । इदिन्त्वधारणे । नैव मदीय शिर. इन्द्र. छिन्द्यादिति । अनेनाभिप्रायेण । "छिदिर् द्वैधीकरणे" (धा. पा. रु. उ. ३) इत्यस्मात् लेटि अडागम । 'इतश्च लोप.' (पा. सू. ३।४। ९७) इतीकारलोपः । रुधादित्वात् श्नम् । तर्हि, कस्मै विद्या उपदेष्टव्या इत्यत आह—योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै० इत्येति । 'य.' यस्त्वेव, शिष्यः 'ज्ञात.' विशिष्टमातापितृजन्यत्वेनावगत 'तस्मै' प्रवर्ग्याख्यमधुविद्या 'ब्रूयात्' उपदिशेत् । अथवा 'यः अनूचान' सांगवेदाध्यायी तस्मै ब्रूयात् । अथवा 'यः अस्य प्रिय.' इष्टतमो बन्धु स्यात् । तस्मै ब्रूयात् । एव एतेषामेव विद्यामुपदिशेत् । 'न तु' अविशेषेणैव 'सर्वस्मै' शिष्यजनाय उपदेष्टव्यैव भवेत् । साधारण्येन सर्वेषामुपदेशः एतस्यैव भवति । तथा न भवेदित्यर्थ. ॥ २६ ॥

अथ ये पूर्वोक्ता उपदेशार्हाः शिष्याः तेषामपि सहसैव विद्योपदेशो न कार्यः इत्याह—संवत्सरवासिने

(ति) तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरति । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरऽ एष यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरति ॥ २८ ॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥ २८ ॥

अनुब्रूयादिति । संवत्सरान्तं स्वसमीपे निवासेन शिष्यस्य आचारादिकं परीक्ष्य तस्मै संवत्सरं समीपे [illegible]-निवासिने शिष्याय तत्र पर 'अनुब्रूयात्' उपदिशेत् । अथ एतदुपपादयति—एष वै संवत्सरो य एष तपतीति । 'य एषः' सूर्यो दिवि वर्तमानस्तपति सर्वं जगत् सन्तापयति । 'एषः' एव संवत्सरात्मकः कालः । तदुत्पादकत्वात् । 'प्रवर्ग्यः' प्रवर्ग्योऽपि यज्ञशिरःसम्पूरकत्वात् 'एषः' उदितसमान आदित्य एव । "तदादित्योऽभवत्" (श० प० १४।१।१।१०) इति पूर्वं आम्नातत्वात् । यत एव संवत्सरप्रवर्ग्यौ तदात्मकौ सूर्यात्मकौ । 'तत्' तस्मात् । 'एतत्' एतेन संवत्सरानुष्ठितेन प्रवर्ग्यानुवचनेन एतमेवादित्यं 'प्रीणाति' तर्पयति । "प्रीञ् तर्पणे" (धा० पा० क्र्या० उ० १) इति धातुः । उपसंहरति—तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयादिति । इत्थं सम्वत्सरो प्रवर्ग्यान्वितस्य यज्ञशिरस प्रतिपादक समन्त्रक ब्राह्मण दर्शितम् अधिकारानुपदिष्टम् । तत्र शीघ्र यस्मै कस्मैचिद् अन्यस्मै अदत्तमेतत् आचार्येणोपदेष्टव्यम् । अपि तु कुलशीलाचारसम्पन्नाय संवत्सरं गुरुशुश्रूषां कृतवते पुरुषायैव उपदेष्टव्यमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

अथ तदध्ययनस्य व्रतानि वक्ष्यन् तत्कालमानमाह—तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । प्रवर्ग्याध्ययने प्रारब्धे अध्यापनात् अध्येता च 'तिस्रो रात्रीः' त्रिरात्रपर्यन्तं वक्ष्यमाणं 'व्रतं चरति' अनुतिष्ठेत् । अथैतदुपपादयति—त्रयो वा ऋतवः०चरतीति । 'त्रयः' संवत्सरस्य खलु 'ऋतवः' । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ग्राह्येनोक्ताः । अवान्तरभेदास्तु एष्वेवान्तर्भवन्ति । वसन्तो ग्रीष्मे शरत् वर्षासु शिशिरो हेमन्ते । तावदृष्टिहिमादिभिः ग्रीष्मादिधर्मैः अवस्थानं तेन वसन्तादीनामपि योगात् । संवत्सर एषः । इत्यादि पूर्ववत् । इदमत्र विशेषः । तस्मात् 'एतत्' एतेन त्रिरात्रव्रतचरणेन त्रिसंख्यायोगेन ऋतुद्वारा 'एतं' संवत्सरं प्रवर्ग्यात्मकं आदित्यमेव 'प्रीणाति' तर्पयतीति । तदेतन्निगमयति—तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । अयमभिप्रायः—यद्यपि संवत्सरपर्यन्तं व्रतम् कर्तुम् अभ्यासवृत्त्या अशक्तिर्वा । तथापि संवत्सरस्य ऋतुत्रयात्मकत्वात् त्रिसंख्यायोगेन तिसृणां रात्रीणां तत्साधनत्वात् त्रिरात्रव्रताचरणेन संवत्सरपर्यन्तं व्रतं चरितं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

१—तिस्रो रात्री[illegible]न चरेत् ॥ अमा—सद्य २ अन्यत्र[illegible] ३ [illegible]नमथ च तै ४ [illegible] ५ [illegible] ६ सूर्यात्मान [illegible] ७ [illegible] कुर्वीत ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] कुर्वीत प्रवर्ग्य[illegible] ११ । पार० गृ० सू० [illegible] २ [illegible] । [illegible] ॥

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवाऽइत्यमाᳪंसाश्यनुब्रूते तपस्व्यनुब्रवाऽइति ॥ २९ ॥

(त्यु) अमृण्मयपायी । (स्य) अस्ति वाऽअस्याᳪं सᳪंसृष्टमिव यदस्यामनृतम्वदति तस्मादमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

(स्यु) अशूद्रोच्छिष्टी । (एचे) एष वै घर्मो य एष तपति सैषा श्रीः सत्यं ज्योतिरनृतᳪं स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छ्रियञ्च पाप्मानञ्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते सᳪंसृजानीति ॥ ३१ ॥

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवा इति । अमांसाश्यनुब्रूते । तपस्व्यनुब्रवा इति ॥ २९ ॥

अमृण्मयपायी । अस्ति वा अस्या संसृष्टमिव । यदस्यामनृतं वदति । तस्मादमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै घर्मः । य एष तपति । सैषा श्रीः । सत्यं ज्योतिः । अनृतं स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिः । तानि न प्रेक्षेत । नेच्छ्रियं च पाप्मानं च । नेज्ज्योतिश्च तमश्च । नेत्सत्यानृते संसृजानीति ॥ ३१ ॥

किं पुनस्तद् व्रतमिति तदाह—तप्तमाचामतीति । 'तप्त' उष्णजलम् 'आचामति' यदन्यदाचमनादिकम् उदककार्यं तत्सर्वं उष्णजलेनैव कुर्यादित्यर्थः । किमर्थमिदं तप्ताचमनम् । 'तपस्वी' सतापयुक्तः अहं 'अनुब्रवै' प्रवर्ग्यब्राह्मणं अनुब्रवाणि इत्येवमर्थम् । सूर्यात्मको हि अत्र प्रवर्ग्यः । तस्य शीतोदकस्य स्पर्शने सति सौम्यं विहन्येतेति । तत् अध्येतृणामपि शीतोदकास्पर्शाय उष्णजलाचमनविधानम् । तथा 'अमांसाशी' । मांसमश्नातीति मांसाशी तद्विलक्षणः, मांसभक्षणमकुर्वन्, एतत् ब्राह्मणं 'अनुब्रूते' अधीयीत । अस्यापि प्रयोजनं पूर्ववदेवाह—तपस्वीति । मांसभक्षणस्य तपोविरोधित्वं प्रसिद्धम् । अतः तद्वर्जनात् 'तपस्वी' तपसा नियमेन अमांसभक्षणलक्षणेन युक्तः सन् 'अनुब्रवै' अनुब्रवाणीति ॥ २९ ॥

तथा 'अमृण्मयपायी' भवति । मृण्मयेन मृत्तिकारूपेण पात्रेण पानशीलो न भवेत् । मृण्मयपात्रेण उदकादिकं न पिबेदित्यर्थः । तदेतत् उपपादयति—अस्ति वा अस्यां संसृष्टमिव यदस्यामनृतं वदतीति । 'अस्यां' पृथिव्यां संसृष्टमिव दोषसंयुक्तमिव अवयवजातमस्ति वै अस्ति खलु । कुतः । 'यत्' यस्मात् अस्यामासीनः सर्वो जनः प्रायेण अनृतमवश्यं वदति । 'तस्मात्' हेतुभूतपापसंसर्गोऽस्यां विद्यत इति गम्यते । तस्मात् पार्थिवेन शरावादिना पानं न कार्यमिति निगमयति—तस्मादमृण्मयपायीति ॥ ३० ॥

तथा 'अशूद्रोच्छिष्टी' । छांदसः सुलोपः । शूद्राय दत्वा पश्चाद् अवशिष्टं यत् शूद्रोच्छिष्टं तद्रहितो भवेत् । शूद्रभुक्तावशेषितं न भुञ्जीतेत्यर्थः । 'य एषः' सूर्यः 'तपति' स 'एषः' खलु 'घर्मः' प्रवर्ग्यः । अतस्तत्प्रतिपादकं कृत्स्नं ब्राह्मणं शुद्धेन भवितव्यमित्यर्थः । अपि च—'सैषा श्रीः' । स पूर्वोक्त एव प्रवर्ग्यः सम्पत्तिहेतुत्वात् 'श्रीः' सेयम् । विधेयापेक्षया सैषेति स्त्रीलिङ्गता । तथा अवितथफलहेतुत्वात् 'सत्यं' यथार्थभाषणरूपम्, सूर्यात्मकत्वात् 'ज्योतिः' तेजोरूपम् । 'कृष्णः शकुनिः' कृष्णवर्णः

(ख) अथैष वाव यशः । (ओ) य एष तपति तद्यत्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यजमानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्य-जमानो यश ऋत्विजो ह तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दक्षिणा हैव तद्यशस्तस्माद्यामस्मै दक्षिणामानयेयुर्न ताᳪं* सद्योऽन्यस्मा अतिदिशे-न्नेदन्यमिदं यश आगमत्स योऽन्यस्मा अतिदिशानीति श्वो वैव भूते द्व्यहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्भवति तत्स ददाति हिरण्यं गाम्वासोऽश्वम्वा ॥ ३२ ॥

अथैष वाव यशः । य एष तपति । तद्यत् तदादित्यो यशः । यज्ञो हैव तद्यशः । तद्यत् तद्यज्ञो यशः । यजमानो हैव तद्यशः । तद्यत् तद्यजमानो यशः । ऋत्विजो हैव तद्यशः । तद्यत् तदृत्विजो यशः । दक्षिणा हैव तद्यशः । तस्माद्यामस्मै दक्षिणामानयेयुः । न तां सद्योऽन्यस्मा अतिदिशेत् । नेदन्यमिदं यश आगमत् । स तद्योऽन्यस्मा अतिदिशानीति । श्वो वैव भूते द्व्यहे वा । तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्भवति । तत्स ददाति । हिरण्यं गा वासोऽश्वं वा ॥ ३२ ॥

पक्षी काक इत्यर्थः । स्त्रीशूद्रादय एते 'अनृतं' अनृतात्मकाः । स्त्रीणां वेदाध्ययनाद्यभावात् कामचारसम्भवा-च्चानृतत्वम् । शूद्रस्य संस्कारविहीनत्वात् सृष्ट्यादौ प्रजापतेः पादादुत्पन्नत्वात् च अनृतत्वम् । श्वकृष्णशकुन्यो-र्जन्मान्तरकृतमहापापपरिणामरूपत्वात् अनृतत्वम् । एतदनृतप्रतिपादनमुपलक्षणं पाप्मतमसोरिति । स्त्रीशूद्राणां तमोरूपत्वं पाप्मरूपत्वं च एवमेवावगन्तव्यम् । पूर्वं प्रवर्ग्यस्य श्रीः, सत्यं, ज्योतिः, इति गुणत्रयप्रतिपादनात् तत्प्रतिपक्षेऽपि तत्प्रतियोगिनः त्रयो गुणा वक्तव्याः । अतस्त्रिकप्रतिपादनं इतरयोरपि उपलक्षणमिति । अस्त्वेवं प्रवर्ग्यस्य च स्त्रीशूद्रादीनां च परस्परविरोधिस्वभावता । किं तत इत्यत आह—तानि न प्रेक्षेतेति । 'तानि' स्त्रीशूद्रादीनि पाप्मानृततमोरूपाणि प्रवर्ग्यमधीयानः 'न प्रेक्षेत' नावलोकयेत् । अप्रेक्षितुः कोऽभिप्रायः ? इत्युच्यते—यदि अहं प्रवर्ग्यमधीयानः स्त्र्यादीनि प्रेक्षेय तर्हि श्रियं यशश्च ऐश्वर्यरूपं प्रवर्ग्यं च पाप्मानं च स्त्र्यादिरूपात्मकं पापं दारिद्र्यं च, 'समृजानि' संसृष्टं कुर्याम् । नेदिति परिभये । अहो महदेतत् कष्टम् । तस्मात् विरुद्धस्वभावयोः अनयोः संसर्गाभावाय न प्रेक्षेत इत्यभिप्रायः । अथवा श्रियं च पाप्मानं च दारिद्र्यं पापफलं च नेत् संसृजानि संसृष्टं करवाणीत्यनेनाभिप्रायेण । 'नेत् ज्योतिश्च तमश्च' 'नेत्सत्यानृते' इत्यनयोरपि पर्याययोरेवमेव योजनीयम् ॥ ३१ ॥

अथैतत् प्रवर्ग्याख्यं कर्म यशोरूपेण स्तौति—अथैष वाव यशः० अतिदिशानीति । 'अथ' प्रवर्ग्यस्य श्रीरूपत्वसत्यरूपत्वज्योतीरूपत्वप्रतिपादनानन्तरं यत एवम् अतः प्रसिद्धमित्यतः कारणात् 'एष वाव' एष एव प्रवर्ग्यो यशोरूपः, 'य एष' इदानीम् 'आदित्यः' भूत्वा दिवि 'तपति' प्रकाशते । एष एव 'यशः' इत्यर्थः । तस्य यशोरूपस्य आदित्यात्मकस्य प्रवर्ग्यस्य सम्बन्धात् यज्ञादीनां दक्षिणापर्यन्तानां चतुर्णामपि यशस्त्वमित्याह—तद्यत्तदादित्यो यश इति । तत्र 'यत्' यदा 'तत्' स 'आदित्य'

---

* " न ता तत्र " इति क्वचित् पाठभेदः ।

(युऽस्थे) सुथेतद्दै । (द्वाऽ३ ।) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति युऽएत-
मनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या नातपति प्रच्छादयेत नेदेतस्मा-
त्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति प्रस्रा-
वयेत नेदेतमभिप्रस्रावयाऽइति यावद्वाऽएषऽआतपति तावानेष नेदेत-

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या । नातपति प्रच्छादयेत । नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति । नातपति निष्ठीवेत् । नेदेनमभिनिष्ठीवानीति । नातपति प्रस्रावयेत । नेदेतमभिप्रस्रावये इति । यावद्वा एष आतपति । तावानेष ।

प्रवर्ग्यात्मकः 'यशः' यशस्वी यशोरूपेण भवतीत्यर्थः । तस्मात् 'स्नो हैव' तद्विदात्मकः सवनत्रयात्मकः सोमपान एव यशरूप एव भवति । तस्या च 'यत्' यदा 'तत्' स 'एव' 'यशः' यशस्वी जनः । 'तत्' तदा 'यजमान' एव तत्र यशः यशस्वी भवति यशोरूपत्वमवगमात् । तस्या च 'यत्' यदा 'तत्' स 'यजमान' 'यशः' तदा तस्य याजकाः 'ऋत्विजः' एव यशस्विनो भवति । तत्तदा च 'यत्' यदा 'तत्' त ऋत्विजः यशः 'यशोरूपा सदनः । 'तत्' तदा दक्षिणैव तत्र यशोरूपत्वविवक्षया यत् 'यशस्विना भवति । एव परस्परा [illegible] प्रवर्ग्यस्य यश एव प्रवर्ग्यमित्यर्थः । अथ प्रसङ्गात् दक्षिणाविषयं किंचित् विधत्ते—तस्माद्यामस्मै० श्व वेति । तस्मात् उक्तप्रकारेण दक्षिणा यशोरूपा । 'तस्मात्' कारणात् 'अस्मै' ऋत्विजे या दक्षिणां '[illegible]' यजमाना 'आनयेयुः' [illegible] दत्त । 'ता' दक्षिणा सद 'शाव [illegible] [illegible] 'अन्यस्मै' 'पुरुषाय' 'न अतिदिशेत्' न प्रदद्यात् । 'नेत्' [illegible] दक्षिणारूप यश [illegible] [illegible] 'अन्यस्मै' 'अतिदिशानि' [illegible] । यत् यदा 'दक्षिणा [illegible] मा [illegible] यजमानात् इति अनेन [illegible] न कस्मैचित् अन्यस्मै प्रतिग्रहीता सा दक्षिणा [illegible] । [illegible] [illegible] "(ऋ सं ६।११।१८) [illegible] 'यो नो [illegible]" (वा सं ८।१।६४) इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] 'वा' '[illegible] वा' । [illegible] । '[illegible]' (वा सं ९।४।९) इति [illegible] । न [illegible]" (वा सं ९।४।८९) इति [illegible] । [illegible] दक्षिणा [illegible] 'यश' '[illegible]' [illegible] दक्षिणा [illegible] भवति 'सन्' विद्यमान [illegible] 'ददाति' अन्यस्मै [illegible] [illegible] ॥ २० ॥

मैतेहिंनसानीत्यवज्योत्य रात्रावश्नीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति तद्ध होवाचासुरिरेकं ह वै देवा व्रतञ्चरन्ति यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।१ ॥ (१–१) ॥

नेदेनमेतेहिनसानीति । अवज्योत्य रात्रावश्नीयात् । तदेतस्य रूपं क्रियते । य एष तपति । तद्ध होवाचासुरिः । एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यम् । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३२ ॥

तस्य न लोके तेन 'प्रविशेत्' अतो रात्रावप्रवर्ग्यादि अनुष्ठेयात् । अन्यत्रापि पुनः अनुशो रात्रौ 'प्रवर्ग्यं' प्रवर्ग्यव्रत ज्ञानमुच्यते । किं पुनरन्यत् व्रतमिति तदाह–आतपति०वर्षेदिति । 'आतपति' सति तदा सूर्ये आतपति प्रवर्ग्यव्रती 'न प्रच्छादयेत' न वस्त्रादिना शिरः छादयेत् 'एतस्मात्' इदं प्रवर्ग्यमहावीरात् सूर्यात् नैव 'हिनसानि' निरोधितो भवति इति । अनेन निमित्तेन प्रवर्ग्यकर्ता वर्षसमये शरीरस्य आच्छादनं न कुर्यात् । तथा, तस्मिन् आतपकाले सति 'न निष्ठीवेत्' आस्यादुदकादिकं न बहिस्त्यजेत् । " ष्ठिवु निरसने "–(धा पा. भ्वा. प. ५६१) इति धातुः । 'एष' प्रवर्ग्यात्मकः सूर्यः नैव 'अभिनिष्ठीवानि' अभिलक्ष्य निष्ठीवनं करवाणि इत्यनेनाभिप्रायेण । तथा सूर्ये 'आतपति' सति 'न प्रस्रवेत' मूत्रविसर्जनं न कुर्यात् । 'एत' प्रवर्ग्यात्मकं सूर्यमभिलक्ष्य 'नेत् प्रस्रवाणि' प्रस्रावं न करवाणि इत्यनेन निमित्तेन । सूर्योदयमारभ्य यावदस्तमयं आतपप्रदेशे यजमानेन एतानि आच्छादनादीनि प्रवर्ग्यानुष्ठानदिवसेषु न कार्याणीत्यर्थः । आतपप्रदेशे नियमाः एते प्रवर्ग्यस्य को दोष आपद्येत् ? इत्यत आह–यावद्धा इति । यावत्काल 'एष' सूर्य 'आतपति' आसमन्तात्तपं करोति । 'तावान्' तावत्कालव्यापी 'एष' प्रवर्ग्यः । यद्वा 'यावत्' यावति देशे सूर्य 'आतपति' । 'तावान्' तावद्देशव्यापी 'एष' अनुष्ठीयमानः प्रवर्ग्यः । एवं च तदा तस्मिन् समये आतपप्रदेशे प्राक् निषिद्धानि आच्छादनादीनि यदि कुर्यात् 'एत' प्रवर्ग्यं, 'हिनसानि' हिंसितं करवाणि नैव तत् कुर्यामित्येतेनाभिप्रायेण । आच्छादनादिकं न कुर्यात् । अपि च 'रात्रौ' 'अवज्योत्य' अग्निं प्रज्वाल्य 'अश्नीयात्' भुञ्जीत । 'तत्' अवज्योतनादिकं 'एतस्य' प्रवर्ग्यस्य सूर्यात्मकस्य 'रूपं क्रियते' "अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति" (तै.ब्रा.२।१।२।१०) इति श्रुतेः । आदित्यस्य रात्रौ अग्न्यात्मना अवस्थानात् । 'य एष' आदित्यस्तपति प्रकाशते द्युलोके एतस्यैव तद्रूपं, एवमनाच्छादनादीनि कानिचित् व्रतानि उक्तानि । अनुष्ठानार्थं दुष्करमेकमेव व्रतं कर्तव्यमिति मन्यते–तद्ध होवाचेत्यादिना । 'तत् उ' तत्र तद्ध 'आसुरिः' एतत्संज्ञ ऋषिः 'उवाच ह' उक्तवान् तद्ध 'देवाः' पुरा सर्वस्मिन् काले 'एकं ह वै' एकमेव खलु 'व्रतं चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । किं तत् ? 'यत् सत्यं' सत्यवदनं यथार्थभाषणम् । यस्मादेवं 'तस्मात्' अवश्यं 'सत्यमेव वदेत्' । अनाच्छादनादिकं तु, यथासम्भवं कर्तव्यमिति तस्याभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति श्रीनागेशपाडशर्मविरचिते माध्यंदिने वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्दशे काण्डे वृहत्संज्ञके प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । १ ॥

स वै सम्भारान्त्सुम्भरति । स यद्वाऽएतानित्था चेत्था च सम्भरति तत्सम्भाराणाᳬं सम्भारत्वᳬं स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तन्तत-स्ततः । सम्भरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाᳬंसि वै लोमानि च्छन्दःस्वेवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरतऽउदीची हि मनुष्याणान्दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

महावीरादिप्रवर्ग्यपात्रसंभरणब्राह्मणम् ।

स वै संभारान् संभरति । स यद्वा एतानित्था चेत्था च संभरति । तत्संभाराणां संभारत्वम् । स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तम् । ततः संभरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने संभरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतत्संभरति । लोमतः । छंदांसि वै लोमानि । छंदःस्वेवैनमेतत्संभरति । उत्तरतः । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

इह आध्यायिक्या प्रवर्ग्यस्य विधिभिन्नत्वं मन्त्रशेषत्वम्, तद्रहितस्य च अग्निष्टोमादेः फलजननासामर्थ्यमपि उक्त्वा । तस्यावश्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादककाण्डाध्यायेन तदनुष्ठातुश्च व्रतानि दर्शितानि प्रथमब्राह्मणे । अथ द्वितीयेन तत्कर्मनिर्वर्तकानां महावीरप्रमुखाणां पात्राणां निष्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्र महावीरादीनि मृण्मयानि पात्राणि निर्मातुं मृद्वल्मीकवपाद्याः संभारा अग्रे विधास्यन्ते । प्रथमं तावत् तेषां संभारसंज्ञा निरुक्तिः—स यद्वा एतानित्था चेत्था च संभरति तत्संभाराणां संभारत्वमिति । इत उपरि वक्ष्यमाणासु सर्वासु क्रियासु आध्वर्यवसमाख्यावशेन अध्वर्युरेव सामान्यतः कर्तृतया सम्बध्यते । वचनात् तद्व्यतिरिक्तानामिति सर्वत्रानुसंधेयम् । सोऽध्वर्युः दीक्षादिवसेषु 'यद्वै' यस्मात् खलु 'एतान्' वक्ष्यमाणान् मृदादिसंभारान् 'इत्था चेत्था च' इत्थं चेत्थं च, इत्थाशब्दद्वयं वक्ष्यमाणसंभाराहरणप्रकारस्य हस्तेन अभिनयप्रदर्शनार्थम् । नानादिगवस्थितान् बहुप्रकारेण 'संभरति' एकत्र आनीय समूहीकरोति । तत्तस्मात् इतस्ततः संध्रियमाणत्वात् तेषां 'संभाराणां संभारत्वं' संभारसंज्ञा निष्पन्ना । अनेन च प्रवर्ग्यं चिकीर्षुरध्वर्युः आदौ वक्ष्यमाणान् मृदादिपञ्चसंभारान् संभरेदिति विधिरुन्नेतव्यः । कुतो देशात् संभारा आहर्तव्या इति तदाह—स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तं ततः संभरतीति । 'सः' खल्वध्वर्युः 'यत्रयत्र' यस्मिन् यस्मिन् देशे 'यज्ञस्य' शिरः 'न्यक्तं' सम्यक् 'ततस्ततः' तस्मात्तस्मात् देशात् 'संभरति' । यज्ञशिरःसारान् मृदादिरूपान् संभारान् एकत्र समुद्धरति । अनेन इत्था चेत्था चेति प्रागुक्तं बहुप्रकारत्वमपि उपपादितं भवति ॥ १ ॥

कस्मिन् वा अजिने तत्संभरणमिति तदाह—कृष्णाजिने संभरतीति । कृष्णे कृष्णमृगस्याजिने चर्मणि वक्ष्यमाणान् संभारान् 'संभरति' । अथैतत् प्रशंसति—यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ एवैनमेतत्संभरतीति ।

(आऽभ्र्या) अभ्र्या । वज्रो वाऽअभ्रिर्व्वीर्य्यं वै वज्रो वीर्य्येणैवैन-
मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥

अभ्र्या । वज्रो वा अभ्रिः । वीर्यं वै वज्रः । वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥

(त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्य) ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्र-
सेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ४ ॥

(त्य) स्रुवो वैकङ्कती । प्रजापतिर्ह प्रथमामाहुतिमुज्जुहोत्स हुत्वा यत्र
न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मात्साऽऽहुतिर्यद्विकङ्कतो यज्ञ-
स्यैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

(३) अथ मृत्पिण्डम्परिगृह्णाति । (त्र) अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवी ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथिवी ऽअगच्छद्यन्मृदियन्तद्यदापो ऽसौ तन्मृदश्चापाश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवी ऽइति मखस्य वामद्य शिरो राध्यासमिति यज्ञो वै मखो यज्ञस्य वामद्य शिरो राध्यासमित्येवैतदाह देवयजने हि पृथिव्यै सम्भरति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ऽइति यज्ञो वै देवयजने पृथिव्या ऽइति मखो यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्णे ऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तेनैवोत्तरतः । "देवी द्यावापृथिवी इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स इमे द्यावापृथिवी अगच्छत् । यन्मृत् । इयं तत् । यदापः । असौ तत् । मृदश्चापश्च महावीराः कृता भवन्ति । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादाह—" देवी द्यावापृथिवी "—इति । " मखस्य वामद्य शिरो राध्यासम् "—इति । यज्ञो वै मखः । यज्ञस्य वामद्य शिरो राध्यासम् । इत्येवैतदाह " देवयजने पृथिव्याः "—इति । देवयजने हि पृथिव्यै संभरति । " मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "—(वा. सं. ३७ । ३) इति । यज्ञो वै मखः । यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्णे इत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

(ह्रा) अथ वल्मीकवपाम् । (न्द्रे) देव्यो वम्र्यऽइत्येता वाऽएतद-
कुर्वत यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति
कृत्स्नङ्करोति भूतस्य प्रथमजाऽइतीयम्वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा तद-

नयैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १० ॥

(उ) अथ वराहविहतम् । (त्रि) इयत्यग्रऽआसीदितीयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री तामेमूषऽइति वराहऽउज्जघान सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ ११ ॥

यं पृथिवी भूतस्य प्रथमजा । तदनयैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे"–(वा सं.३७।४) इति । असावेव बंधुः ॥ १० ॥

अथ वराहविहतम् । "इयत्यग्र आसीत्"–इति । इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री । ताम् एमूष इति वराह उज्जघान । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे"–(वा सं. ३७।५) इति । असावेव बंधुः ॥ ११ ॥

(इ) अथादाराऩ् । (त्रि) इन्द्रस्यौज स्थेति यत्र वाऽएनमिन्द्रऽ ओजसा पर्य्यगृह्णात्तदस्य परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदार्द्विर्येव वत मऽएष रसोऽस्रोपीडिति तस्मादादाराऽअथ यत्पूयन्निवाशेत तस्मात्पूतीकास्तस्मादग्नावाहुतिविाभ्याहिता ज्वलन्ति तस्मादु सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्संभूताऽअथ यदेनन्तदिन्द्रऽओजसा पर्य्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसाविव वन्धुः ॥ १२ ॥

अथादारान्—" इंद्रस्यौजः स्थ "—इति । यत्र वा एनमिंद्र ओजसा पर्यगृह्णात् । तदस्य परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत् । स पूयन्निवाशेत । सोऽब्रवीत् । आर्द्विर्येव वत म एष रसोऽस्रापीडिति । तस्मादादाराः । अथ यत्पूयन्निवाशेत । तस्मात्पूतीकाः । तस्मादग्नावाहुतिविाभ्याहिता ज्वलन्ति । तस्मादु सुरभयः । यज्ञस्य हि रसात्संभूताः । अथ यदेनं तदिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात् । तस्मादाह । " इंद्रस्यौजः स्थ "—इति । " मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "—(वा० सं० ३७।६) इति । असाविव बंधुः ॥ १२ ॥

तस्य व्याख्यान—प्रादेशमात्रीति । अयमर्थ—' अग्रे ' सृष्टेः प्राक् या उदकमध्ये मग्ना पृथिवी निमग्ना आसीत् । ' तां ' प्रजापतिः ' वराह ' भूत्वा दंष्ट्राभ्यां उद्धृतवान् । दंष्ट्रायतया । अत तस्यां अवस्थायां ' इयं ' दृश्यमाना सर्वा पृथिवी तदानींतनी इयता ह वै इयती कृत्स्नापि प्रादेशमात्रपरिमितैव आसीत् । तां तदवस्थितां पृथिवीं वराहरूपः प्रजापतिः ' उज्जघान ' उद्धृतवान् । उद्धृत्य मनुष्याणां कृतवान् । कि नवतः ? ' एमूष ' इतीति । ' एमूष ' इति ' अ ' पृथिव्याः ' मूष ' अमुष्याः स्वामी अस्या भवति इति यद्दर्शनं तत च, वराहरूपः प्रजापतिः अस्याः ' पृथिव्याः ' पतिः भर्ता । अत एव मही वराहरूपा मिथुनेन । ' एतत् ' एतर्हि एव ' प्रजनं ' प्रियेण धाम्ना ' इत्यनेन तेजसा समर्द्धयति ' । तेन च पत्न्या सह स्वगृहे सर्वत्र कृतवान् भवति । हे ' पृथिवि ! ' त्वं ' अग्रे ' वराहेण उद्धृतत्वात् ' इयती ' एतावन्मात्रा, प्रादेशमात्रपरिमितैव आसीः । अत एव विशिष्टोक्तस्य प्रतिपादकत्वात् अयं मन्त्रभागो वराहविहतत्वेन भगत स्पष्ट । मन्त्रशेषं पूर्ववत् । अस्य तात्पर्यमाह—मखस्य तेऽद्य० वधुरिति । हे पृथिवि ' ते तव सम्बन्धिना वराहविहतेनेति शेष । शिष्टं निगदम् ॥ ११ ॥

अथ सम्भरणीयस्य कर्मान्तरस्य विधत्ते—अथादारानिन्द्रस्यौजः स्थेतीति । अथ वराहविहतसम्भरणानन्तरं ' अदाराऩ् आदारसंज्ञितान् पूतीकस्तम्बाभिधेयान् सोमप्रतिनिधित्वेन चोदितान् तृणविशेषान् " इन्द्रस्यौज स्थ " इति मन्त्रेण सम्भृत्य कृष्णाजिने निदधाति । हे पूतीकाः ! ' इन्द्रस्य ' ' ओजः ' तेजः ' स्थ ' भवथेति । कथं एतेषा

---

१ इन्द्रस्यौज स्थेति पूतीका । का० श्रौ० सू० २६।१।५ ॥

(६) अथाजाशीरम् । (२) यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्ततोऽजा समभवत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥

अथाजाशीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत् । ततोऽजा समभवत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे"–(वा सं, ३७।६) इति । असावेव बंधुः ॥ १३ ॥

इन्द्रमरुद्योगेनोत्पत्ता दर्भास्तस्मात् उत्पादयितुमाह–यत्र वा एनं तदिन्द्र ओजसा० संभूता इति । 'तत्' तदानीं 'यत्र' यस्मिन् देशे यज्ञ 'एन' पलायमानं विष्ण्वात्मकं यज्ञं 'इन्द्रः ओजसा' बलेन 'पर्यगृह्णात्' परिगृहीतवान् । 'तत्' तत्र परिगृहीतस्य स्वीकृतस्य 'अस्य' यज्ञस्य 'रसः' सारः 'व्यक्षरत्' विविधक्षरणेन भूमिं प्राप्नोत् । 'स' च रसः तत्र 'द्रुभ्नित्र' रसान्तरं प्राप्त पर्युषित ओदनादिकमिव विरसो भवन् इव 'अतिष्ठत्' अतिष्ठत् । एवंभिन्ने 'न' 'इन्द्र' अन्तर्धान' । 'अन' इति वेदे । 'मे' मदीयः

(स्ता) तान्वाऽएतान्पञ्च सम्भारान्त्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरऽएष यऽएष तपत्येषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्त्सम्भृतानभिमृशति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

(र)अथोत्तरतः परिश्रितम्भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सूनृतेति देवी ह्येषा सूनृताऽच्छा वीरन्नर्य्यं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव देवा यज्ञन्नयन्तु नऽइति सर्वानेवास्माऽएतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥ १५ ॥

तान्वा एतान्पंच सभारान्त्सभरति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पचर्तवः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तान्सभृतानभिमृशति–"मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे"–(वा स ३७ । ६) इति । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

अथोत्तरतः परिश्रित भवति । तदभिप्रयतो जपति–" प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः "–इति । एष वै ब्रह्मणस्पतिः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" प्रैतु ब्रह्मण-

---

अथ एतान् मृदादिसभारान् विहितान् महत्व स्तौति–तान्वाऽएतान्पञ्च संभारान्० प्रीणातीति । 'तान्' पूर्वोक्तान् खलु एतान्मृद्वल्मीकवपादीन्पञ्च ' सभारान् सभरति ' न तु चतुर षड् वा । कुत ? ' यज्ञ पाङ्क्तो वै ' पङ्क्तिशब्देन छन्दोवाचिना पादगता पचसंख्या लक्ष्यते । पचसंख्यासबद्ध खलु, देवयज्ञ पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पाचविध्यदर्शनात् । यद्वा धाना करभ परिवाप पुरोडाश पयस्या चेति पच हविर्योगात् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । इष्टिपशुदर्वीहोमैराहाहीनभेदेन वा । तथा गवाद्या पशवश्च पाङ्क्ता पचसंख्यासबद्धा, पादचतुष्टयमध्यदेशभेदेन । तस्मात् सभारगता पचसंख्या यज्ञार्हपशुप्राप्तिहेतु इत्यर्थ । अपि च संवत्सरस्य द्वादशमासात्मकस्य वसन्ताद्या ' पञ्चर्तव ' हेमतशिशिरयो समासेन । स च ' संवत्सर ' ' एष ' दृश्यमान सूर्य । ' य एष ' दिवि ' तपति ' सर्वं जगत्प्रकाशयति । ' एष ' एव प्रवर्ग्य । प्रवर्ग्याख्यस्य छिन्नस्य यज्ञशिरस सूर्यात्मना परिणामस्य प्राक् दर्शितत्वात् । एव पारपर्येण तत्तस्मात् एतमेव प्रवर्ग्यं पचसंख्यया एतत् ' एतर्हि ' प्रीणाति ' । अथ एकस्मिन् कृष्णाजिने सभृतानां सभाराणा समवतमभिमर्शनं विधत्ते–तान्त्सभृतानभिमृशति० बंधुरिति । ' तान् सभृतान् ' कृष्णाजिने समाहृत्य स्थापितान् मृदादिसभारान् ' अभिमृशति ' अभित सर्वत स्पृशति मखाय त्वेति मन्त्रेण । गतमन्यत् ॥ १४ ॥

अथ महावीरादिनिर्माणाय देवयजनस्योत्तरत परिश्रित भवतीत्याह–अथोत्तरतः परिश्रितं भवतीति । अथेत्यानन्तर्ये । एव सभाराहरणानन्तर ' उत्तरत ' देवयजनस्योत्तरस्या दिशि ' परिश्रित ' कटादिभि सर्वतो

१–सभारानभिमर्शयति मखायेति । का श्रौ. सू २६ । १२ ॥

पुरिश्रितम्भवति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममिह रक्षा-
ᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएताम्पुरम्पर्य्यश्रयंस्तथैवास्माऽअयमेता-
म्पुरम्परिश्रयति ॥ १६ ॥

स्पतिः "–इति । " प्र देव्येतु सूनृता "–इति । देवी ह्येषा सूनृता । " अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसम् "–इति । उपस्तौत्येवैनमेतत् महयत्येव । " देवा यज्ञं नयंतु नः "– (वा. सं. ३७ । ७) इति । सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥ १५ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्मा एता पुरं पर्यश्रयन् । तथैवास्मा अयमेतां पुरं परिश्रयति ॥ १६ ॥

वेष्टित स्थान कुर्यात् । अथ त देश प्रति सभाराणां गमनक्रमानयन विधत्ते–तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति । ' तत् ' परिश्रित स्थान सभारैः सह अभिप्रयन्तः ' अभिगच्छन्तः प्रवर्ग्यकर्तारः ' प्रैतु ब्रह्मणस्पति " इति । इम मन्त्र जपन्ति ' । तदेतत् सूत्रकारेण–' कृष्णाजिन पाणृयो- त्तरेण पारवृत गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति " (का श्रौ स २६।१२) । अथ एतस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्य- माह–एष वै ब्रह्मणस्पति० तत्प्रीणातीति । ' एष वै ' इत्यमात एव सर्व मन्त्रप्रतिपाद्यो ब्रह्मणस्पति ' ब्रह्मणो वेदस्य पति इति तदुत्पत्त्युपपत्त । सूर्यस्य च त्रयीमयत्वात् तत्पतित्व प्रसिद्धम् । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् । एव समवेतार्थत्वात् अय मन्त्र प्रवर्ग्यप्रयोगे इति निगमयति–तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पति- रितीति । अथ द्वितीयभागमनूद्य प्रसिद्धया व्याचष्टे–प्र देव्येतु सूनृतेति । ' एषा ' प्रसिद्धा ' सूनृता ' प्रियसत्यात्मिका वाक् ' देवी हि ' अत्र अस्मिन्मन्त्रभागे ' देवी सूनृता इति प्रतिपाद्यते । सा च सूनृता ' देवी ' ' प्रैतु ' प्रगच्छतु इति मन्त्रार्थः । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे अच्छा वीरन्नर्यं० तन्महयत्येवेति । अस्य भागस्यायमर्थ । ' वीर ' शूर, ' नर्यं ' नरेभ्यो हित ' पङ्क्तिराधस ' पङ्क्तिशो निविष्टमनयुक्त यज्ञम् । इत्येव गुणनिष्ठगुणकीर्तनात् अनेन भागेन ' एन ' प्रवर्ग्यं ' उपस्तौत्येव ' उपश्लोकयत्येव । ' एतत् ' एतेन च उपस्तवनेन ' त महयति ' पूजयत्येव । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे–देवा यज्ञं नयंतु न इति । सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोतीति । अस्य मन्त्रभागस्यायमर्थ । अविशेषात्, सर्वे ' देवा ' पूर्वोक्तगुणविशिष्ट यज्ञावयव प्रवर्ग्य ' न ' अस्मान् ' नयतु ' प्रापयतु । इत्यनेन मन्त्रभागेन अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. २ । ३ । ६२ । वा.) इति । अस्य प्रवर्ग्यस्य ' सर्वानेव ' एतान् ' देवान् ' ' अभि- गोप्तॄन् ' अभितो रक्षकान् ' करोति ' ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ खरे सादयति । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्य-सावेव बन्धुरथ प्रयौति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रम्प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतं मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात्त्र्यङ्गुलं मुखमुन्न-यति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तन्निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽ-सीति मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरऽएवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳬ रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

अथ खरे सादयति-" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-इति । असावेव बन्धुः । अथ प्रयौति-"मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-इति । असावेव बन्धुः । अथ मृत्पिण्डमु-पादाय महावीरं करोति-" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा. सं. ३७ । ७) इति । असावेव बन्धुः । प्रादेशमात्रम् । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । मध्ये संगृहीतम् । मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः । अथोपरिष्टात्त्र्यंगुलं मुखमुन्नयति । नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति । तं निष्ठितमभिमृशति-" मखस्य शिरोऽसि "-(वा. सं. ३७ । ८) इति । मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरः । एवमि-तरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

भूमिं ' पर्यश्रयन् ' पर्यवेष्टयन् रक्ष प्रभृतीनां निरोधनाय । यथैव देवा अकुर्वन् ' तथैव ' ' अथ ' अद्य-तनोऽपि यजमानः अध्वर्युर्वा 'अस्मै' प्रवर्ग्याय रक्ष प्रभृतिभ्यो रक्षणार्थं 'एता पुरं परिश्रयति' परिवेष्टयति॥ १६॥

मन्त्रेण स्वीकृत सभारजात " प्रैतु ब्रह्मणस्पति " इति मन्त्रेण प्रापित तस्मिन्परिश्रिते प्रदेशे निदध्यादि-त्याह-अथ खरे सादयति० बंधुरिति । इत्थ परिश्रितदेश प्राप्य अथानतर तन्मध्यगते ' खरे ' धिष्ण्ये, तत् सभारजात ' सादयति ' निदधाति " मखाय त्वेति " अनेनैव मन्त्रेण । तदेतत् स्पष्टीकृत सूत्रकारेण- " परिश्रिते निदधाति सभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखाय त्वेति " (का. श्रौ. सू. २६ । १४) गतमन्यत् । अथ तेषा कृष्णाजिनस्थानां सभाराणां संमर्जन विधत्ते-अथ प्रयौति मखाय त्वा० बंधुरिति । ' अथ ' निधानानतर ' प्रयौति ' मिश्रीकरोति मृद्वल्मीकवपावराहविहतपूतिकाजार्क्षारलक्षणान् आहृतान् संभारान् यथा परस्परसमेलनेन श्लक्ष्ण भवति तथा " मखाय त्वा " इत्यनेन मन्त्रेण ससृजतीत्यर्थः । गतम-न्यत् । अथ तया ससृष्टया मृदा महावीरनिर्माणं विधत्ते-अथ मृत्पिण्डमादाय० बंधुरिति । ' अथ ' ससर्जनानतर ससृष्ट ' मृत्पिण्ड ' ' उपादाय ' हस्ताभ्या स्वीकृत्य " मखाय त्वेति " मन्त्रेण ' महावीर ' घर्महवि सतापसाधन पात्र ' करोति ' । गतमन्यत् । अथास्य पात्रस्य लक्षण दर्शयति-प्रादेशमात्रं प्रादेश-मात्रमिव० तद्दधातीति । स महावीर ' प्रादेशमात्र ' ऊर्ध्वप्रमाणेन प्रादेशपरिमित कुर्यात् । ' हि ' यस्मात्

१-सभारे सं०सृजति मखायेति । का. श्रौ. सू. २६ । १५ ।
२-मृदमादाय मखायेति महावीर करोति । का. श्रौ. सू. २६ । १६ ।

प्रजापतिर्वा एष यज्ञो भवति । (१८) उभयम्वा एतत्प्रजापतिर्निरुक्त-श्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपन्तदस्य तेन सꣳस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्त-मपरिमितꣳ* रूपन्तदस्यैतेन सꣳस्करोति स ह वा एतꣳ सर्व्व-

---

प्रजापतिर्वा एष यज्ञो भवति । उभयं वा एतत्प्रजापतिः । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च । परिमितश्चा-परिमितश्च । तद्यद्यजुषा करोति । यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । अथ यत्तूष्णीम् । यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितं रूपम् । तदस्यैतेन संस्करोति । स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं

'शिरो' मूर्धा लोके 'प्रादेशमात्रमिव' प्रादेशपरिमितमेव दृश्यते । तस्मात् प्रादेशमात्रं महावीरं कुर्यात् । तथा त 'मध्ये' 'संगृहीतं' सन्नतं कुर्यात् । लोके हि शिरः 'मध्ये संगृहीतमिव हि' सन्नतमिव खलु दृश्यते । 'अथ' अनन्तरमेव कृत्वा अस्य महावीरस्य 'उपरिष्टात्' उपरिभागे 'त्र्यङ्गुलं' अङ्गुलत्रयपरिमितं मुख-मास्य 'उन्नयति' । ऊर्ध्वं प्रापयति । 'एतत्' एतेन मुखोन्नयनेन 'अस्मिन्' महावीरे यज्ञशिरसि 'नासिकामेव दधाति' स्थापितवान् भवति । सूत्रकारेण च एतन्महावीरलक्षणं स्पष्टीकृतम्—"प्रादेशमात्रमूर्ध्वसानिवन्नतं मेख-लावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्र्यङ्गुलम्" (का. श्रौ. सू. २६।१।७) इति । एवं उक्तलक्षणमेतं महावीरं कृत्वा, अथ तस्य समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—तं निष्ठितमभिमृशति० शिरः इति । 'तं' महावीरं 'निष्ठितं' निःशेषेण स्थितं सर्वलक्षणयुक्तत्वेन निष्पन्नं "मखस्य शिरोऽसि" इति मन्त्रेण 'अभिमृशति' । सोऽयमस्य मखस्य' सोमयागस्य 'एतत्' एव महावीरः 'शिरो हि' शिरः खलु मूर्धा खलु । "महान् वत नो वीरोऽभूदिति" इति निर्वच-नस्य दर्शितत्वात् (श. प. १४।१।१।११) । अतः तदभिमर्शने "मखस्य शिरोऽसि" इति मन्त्र सार्थ इत्यर्थः । एवं प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य निर्माणमुक्तम् । अथ अप्रवर्ग्यार्थौ द्वावन्यौ महावीरौ अपि एतदति-दिशति—एवमितरौ इति । मृत्पिण्डोपादानादिना निष्ठिताभिमर्शनान्तेन येन प्रकारेण प्रथमो महावीरः कृतः । एवमनेनैव प्रकारेण द्वितीयतृतीयावपि महावीरौ कार्यौ । अथ एतयैव मृदा प्रवर्ग्योपयुक्तान्यन्यानि पात्राण्यपि कर्तव्यानीत्याह—तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले इति । पिन्वति सिञ्चति अनयोरिति पिन्वने । गोपयसः अजापयसश्च दोहनपात्रे । "पिवि सेचने" — (धा. पा. भ्वा प. ५९९) इत्यस्मात् "करणाधिकरण-योश्च (पा. सू. ३।३।११७) इति ल्युट् । एते 'पिन्वने' 'तूष्णीं' मन्त्रवर्जं महावीरावशिष्टया एतयैव मृदा कर्तव्ये । तथा 'रौहिणकपाले' रौहिणौ पुरोडाशौ अपि विश्रयेते । तयोरधिश्रयणार्थे द्वे कपाले 'तूष्णीं' मन्त्रवर्जं कर्तव्ये । एतयोः पिन्वनयोः कपालयोश्च लक्षणं सूत्रकारेण एवमुक्तम्—"कुक्षुप्रपादे पिन्वने रौहिण-कपाले परिमण्डले"—(का. श्रौ. सू. २६।१।२१) इति ॥ १७ ॥

यत् एतत् समन्त्रकं महावीरनिर्माणं अमन्त्रकं पिन्वनादिनिर्माणं च उक्तम् । तदेतत् उभयं प्रशंसति— प्रजापतिर्वा एष यज्ञोऽतद्वै करोतीति । 'एषः' क्रियमाणः 'यज्ञः प्रजापतिः' प्रजापतिरूपो वा

---

* 'रूपन्तदस्य तेन' इति मुद्रिते पाठः ।

१—निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । महत्त्वेऽपि । का. श्रौ. सू. २६।१८।१९।

२—एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २६।२०।

इ कृत्स्नम्प्रजापतिꣳ सꣳस्करोति य एवम्विद्वानेतदेवङ्करोत्यथोपशयायै पिण्डम्परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ १८ ॥

(भ्योऽथ) अथ गवेधुकाभिर्हिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्क-

---

प्रजापतिं संस्करोति । य एवं विद्वानेतदेवं करोति । अथोपशयायै मृत्पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ १८ ॥

अथ गवेधुकाभिर्हिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे ।

'भवति' ओश्रावयेत्यादिमन्त्राक्षरसमुदायात्मना प्रजापतेः यज्ञे प्रविष्टत्वात् । तथा च आश्रावयेत्यादीनि प्रकृत्य तैत्तिरीयके "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" (तै. सं. १। ६। ११) इति । स च प्रजापतिरेतच्च वक्ष्यमाणं 'उभयं वै' उभयात्मकः । तदेव उभयविधत्वं दर्शयति—निरुक्तश्चानिरुक्तश्चेति । तस्य जगदात्मनो प्रजापतेर्यो भागः स 'निरुक्तः' आकाशवाय्वादिभूतभौतिकप्रपञ्चात्मना विशेषेण उक्तः प्रकटीकृतो भवति । यस्तु कार्यात्मकः कारणरूपो भागः स 'अनिरुक्तः' । अस्मदादिभिः दुरधिगमत्वात् निर्वचनानर्हः । तथा एतावुभौ भागौ परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वात् 'परिमितश्चापरिमितश्च' भवतः । एवं प्रजापतिरुभयात्मकः । किं तत इत्याह—यद्यादिति । तत्तथा सति यत्कर्म 'यजुषा' मन्त्रेण 'करोति' । 'यदेवास्य' प्रजापतेर्निरुक्तं परिमितं रूपं प्राक् दर्शितमाकाशवाय्वादिभूतात्मकं जातम् अस्य 'प्रजापतेः' तद्रूपं 'तेन' समन्त्रकेण कर्मणा 'संस्करोति' सम्यक् सातिशयं करोति । अथेति उत्तरवाक्यार्थे । यत्कर्म तूष्णीममन्त्रकं यज्ञे क्रियते । 'अस्य' प्रजापतेः 'यदेवानिरुक्तमपरिमितं रूपं' कारणात्मकम् । 'अस्य' प्रजापतेः तद्रूपं 'तेन' अमन्त्रकेण कर्मणा 'संस्करोति' । किं अविशेषेण सर्वो यजमान इत्थं प्रजापतिं संस्करोति नेत्याह—स हेति । 'यः' यजमानः 'एवं' उक्तं ब्राह्मणार्थं 'विद्वान्' जानन् 'एतत्' यज्ञकर्म 'एवं' समन्त्रकममन्त्रकं च करोति' । 'स हैव' । स खलु 'कृत्स्नं' प्रजापतिं कृत्स्नं सम्पूर्णावयवं सर्वं सर्वात्मना निरवशेषं 'संस्करोति ।' अथ पिण्डस्य मृत्पिण्डस्य उपयोगमाह—तदाह तत्प्रसङ्गात् तद्दर्शयति—अथोपशयायै० प्रायश्चित्तिभ्य इति । उप समीपे शय्यते प्रयोजनाभावेन स्थाप्यते अनया इत्युपशया । महावीरादिभ्यो अतिरिक्ता मृत् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. २ । ३ । ६२ वा) । 'अथ' रौहिणकपालनिर्माणानन्तरं 'उपशयायै' अवशिष्टाया मृदः पिण्डं 'परिशिनष्टि' परिशेषयति सुगुप्तं धारयतीत्यर्थः । किमर्थं 'प्रायश्चित्तिभ्यः' प्रायश्चित्तार्थं यदि प्रवर्ग्यप्रचरणसमये महावीरादीनां मृण्मयानां अन्यतमं भिद्यते । तदा तस्य पुनर्निर्माणाय मृत् अपेक्ष्यते । तदर्थं मन्त्रसंस्कृतं मृत्पिण्डं अवशिष्टं धारयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—"गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति" (का श्रौ सू २६ । २३) इति । तदेतत्

१—"ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति आश्रावयास्तु श्रौषट् यज ये यजामहे वौषडिति, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्य एषैव यज्ञस्य मात्रा एषा सम्पत्" । इति पञ्चिकापदमनूद्य तदग्रे कण्डिकायाम्—"तासां सप्तदशाक्षराणि, सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ एषैव यज्ञस्य मात्रा एषा सम्पत्" । (श प ५ । २ । १६–१७) इति ॥

२—गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति । (का. श्रौ. सू. २६ । २३ ।)

ङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णी-म्पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

(८) अथैनान्धूपयति । (त्रु) अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यम्वै वृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले ॥ २० ॥

तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–(वा. सं. ३७ । ८) इति । असावेव बंधुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

अथैनान् धूपयति–" अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि "–इति । वृषा वा अश्वः । वीर्यं वै वृषा । वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । " देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–(वा स ३७ । ९) इति । असावेव बन्धुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥

विधाय स्तौति–अथ गवेधुकाभिः० बंधुरेवमितरावेति । अथ ' निमार्जनानन्तरं प्रथमकृतं महावीरं ' गवेधुकाभि ' गवेधुका आरण्यगोधूमाख्या ओषधयः ताभिर्हिन्वति धूपयति । पुरा खलु छिन्नशिरस्कस्य ' यज्ञस्य रस ' सुतोऽभवत् । ततस्तस्माद्रसात् ' एता ' गवेधुकाख्या ' ओषधय उज्झिरे ' जाता । ' एतत् ' एतेन गवेधुकाभि हिन्वनेन ' तेनैव ' प्राक्सुतेन रसेन एनं ' यज्ञ ' समर्द्धयति ' । गतमन्यत् । अथ पूर्ववत् पिन्वनयो रौहिणकपालयोश्च मयवर्जं गवेधुकाभि स्पर्शनाख्यं विधत्ते–तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले इति । सिद्धमेतत् ॥ १९ ॥

अथ एतेषां अश्वशकृता धूपनं विधत्ते–अथैनान् धूपयत्यश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामीति । ' अथ ' हिन्वनानन्तरं ' एनान् ' महावीरादीन् ' धूपयति ' अग्नौ अश्वशकृत्प्रक्षिप्य तद्धूमेन वासयति । तत्र प्रथमकृतं महावीरं " अश्वस्य त्वेति " मन्त्रेण प्रथमं धूपयेत् । अस्य मन्त्रभागस्य प्रयोजनमभिप्रेत्याह–वृषा वा अश्वो वीर्यं० कृत्स्नं करोतीति । ' वृषा वै ' सेचनसमर्थ खलु ' अश्वः ' । अत ' वृष्ण ' अश्वस्येति विशेष्यते, स च ' वृषा ' ' वीर्यं वै ' वीर्यात्मकः । निर्वीर्यस्य सेचनसामर्थ्याभावात् । तथा च ' एतत् ' एतेन वृषणसमर्थाश्वशकृद्धूमेन ' वीर्येणैव ' ' एनं ' प्रवर्ग्यं ' समर्द्धयति ' । गतमन्यत् । अवशिष्टं मन्त्रभागमनूद्य तात्पर्यमाह–देवयजने पृथिव्या० बन्धुः इति । व्याख्यातमेतत् । द्वितीयतृतीययोरपि महावीरयो उक्तं धूपनं अतिदिशति–एवमितराविति । सिद्धमेतत् । तथा च सूत्रितम्– " अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् " (का श्रौ सू २६ । २४) इति । अथ पिन्वनादीनां पूर्ववत् अमन्त्रकं धूपनं विधत्ते–तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले इति । सिद्धमेतत् ॥ २० ॥

(८) अथैनाञ्छ्रपयति । शृतᳬ हि देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वाऽएतदकुर्व्वत यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति तदु येनैव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेदथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳬ रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् ॥ २१ ॥

अथैनान् श्रपयति । शृतं हि देवानाम् इष्टकाभिः श्रपयति । एता वा एतदकुर्वत । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तदु येनैव सुशृताः स्युः । तेन श्रपयेत् । अथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति—" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "—(वा. सं. ३७ । ९) इति । असावेव बन्धुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले । तान्दिवैवोपवपेत् । दिवोद्वपेत् । अहर्हि देवानाम् ॥ २१ ॥

अथ एतेषां महावीरादीनां श्रपणं विधत्ते—अथैनाञ्छ्रपयति शृतᳬ हि देवानाम् इति । ' अथ ' धूपनानन्तरं ' एनान् ' महावीरादीन् ' श्रपयति ' दक्षिणाग्निसमीपे चतुरस्रं अवटं खात्वा तत्र निधाय आपाकं पक्वान् करोति । ' हि ' यस्मात् । ' शृतं ' पक्वं खलु ' देवानां ' योग्यम् । "यो विदग्धः स नैर्ऋतः । योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स देवस्तस्मादविदहता शृतकृत्यः स देवत्वाय" (तै. सं. २।६।३) इति श्रुतेः । अथ एतेषां पचनद्रव्याणि विधाय स्तौति—इष्टकाभिः श्रपयत्येता वा एतदकुर्व्वत यथायथैत० कृत्स्नं करोतीति । अत्र इष्टकानां पचनसाधनत्वानुपपत्तेः, तद्व्यतिरिक्तानि इष्टकाशब्देन तत्पचनसाधनानि इषुपर्णकाषादीनि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते । ' इष्टकाभिः ' इष्टकापचनसाधनैर्द्रव्यैः ' एनान् ' महावीरादीन् ' श्रपयति ' पचति । ' एता वै ' एताः खलु इष्टकाः ' एतदकुर्वत ' एवंविधं यज्ञं कृतवत्यः । ' यथायथा ' यन्येन प्रकारेण ' यज्ञस्य एतच्छिरः अच्छिद्यत ' छिन्नमभवत् । इष्टकापचनद्रव्यान्विता हि वम्र्यः यज्ञात्मकस्य विष्णोः ज्याभक्षणेन शिरश्चिच्छिदुः इति तदभिप्रायमिदम् । यद्वा धर्मार्थं कुशायिन्याद्या इष्टकाः ताभिः सह एनान् महावीरादीन् श्रपयतीति नियोजना द्रष्टव्या । गतमन्यत् । अन्यतोऽपि येन द्रव्येण सम्यक् पाको भवति तेनापि श्रपणं कार्यमित्याह—तदु येनैव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेत् इति । ' तत् उ ' तत्रापि ' येनैव ' पचनद्रव्येण ' सुशृताः ' सुपक्वाः खण्डकृष्णादिदोषरहिता लोहितवर्णाः स्युः महावीरादयो भवेयुः । ' तेन ' द्रव्येण ' श्रपयेत् ' एनान् पचेत् । अथ पचनप्रकारमाह—अथ पचनमवधाय० रौहिणकपाले इति । ' अथ ' धूपनानन्तरं पच्यते अनेनेति ' पचनं ' पाकसाधनं द्रव्यं करीषेषुपर्णादिकं तत् ' अवधाय ' अवटे प्रक्षिप्य महावीरं प्रथमकृतं ' अवदधाति ' प्रक्षिपति "मखाय त्वा" इति मन्त्रेण । अवशिष्टं सर्वं पूर्ववद्योजनीयम् । अथ एतयोः आवापोद्वपनयोः कालविशेषमाह—तान्दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् इति । ' तान् ' पक्तव्यान् महावीरा-

---

१—उखावदधे । का. श्रौ. सू. २६ । २४ । अग्नावादिना " ततस्त्रिभिरश्वशकृद्भिरेकैका धूपयति दक्षिणाग्न्यादीपितैरेकैकेनेति का. श्रौ. सू. १६ । १०८ ।

२—मखस्य च मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २६ । २४ ।

(१५) सऽउद्वपति । (त्य) ऋतवे त्वेत्यसौ वै लोकऽऋतुः सत्यꣳ ह्यृतुः सत्यमेष यऽएष तपत्येषऽउ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्त्तवे त्वेति ॥ २२ ॥

साधवे त्वेति । (त्य) अयं वै साधुर्योऽयम्पवतऽएष हीमाँल्लोका-न्त्साधोऽनुपवतऽएषऽउ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति ॥ २३ ॥

स उद्वपति—"ऋतवे त्वा"—इति । असौ वै लोक ऋतुः । सत्यं हि ऋतुः । सत्यमेषः । य एष तपति । एष उ प्रथमः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" ऋतवे त्वा "—इति ॥२२॥

" साधवे त्वा " इति । अयं वै साधुः । योऽयं पवते । एष हीमाँल्लोकान्त्साधोऽनुपवते । एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" साधवे त्वा "—इति ॥ २३ ॥

सुक्षित्यै त्वेति । (त्य) अयम्वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्हि लोके सर्व्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽ अग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिंल्लोके सर्व्वाणि भूतानि क्षियत्येषऽउ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले ॥ २४ ॥

(ऽ) अथैनानाच्छृणत्ति । (त्य) अजायै पयसा मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले २५

(ऽ) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ २६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।२ ॥ (१-२)

" सुक्षित्यै त्वा "-(वा सं. ३७।१०) इति । अयं वै लोकः सुक्षितिः । अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अथो अग्निर्वै सुक्षितिः । अग्निर्ह्येवास्मिंल्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-" सुक्षित्यै त्वा "-इति । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २४ ॥

अथैनानाच्छृणत्ति । अजायै पयसा-" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा. सं ३७ । १०) इति । असावेव बंधुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २५ ॥

अथ एतद्वा आयुः एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या, या सृष्टौ ॥ २६ ॥

अथ तृतीयस्य महावीरस्योद्वपनमाह-सुक्षित्यै त्वेतीति । अत्रापि उद्वपतीति पूर्ववत् अनुषज्यते । " सुक्षित्यै त्वेति " मन्त्रेण अध्वर्युः तृतीयं महावीरं उद्वपेत् इत्यर्थः । अथ अस्य मन्त्रस्य अनेन तृतीयेन महावीरेण सगतिमाह-अयं वै लोकः सुक्षितिः० सुक्षित्यै त्वेतीति । ' अयं ' खलु सर्वेषामाधारभूतो भूलोकः ' सुक्षितिः ' । तस्य सुक्षितित्वं उपपादयति-अस्मिन् हीति । अस्मिन् ' खलु ' लोके ' ' सर्वाणि ' भूतजातानि पशुपक्षिमृगादीनि ' क्षियन्ति ' निवसन्ति । अतो भूलोकः सुक्षियन्ति अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सुक्षितिः । ' अथो ' इति पक्षान्तरे अग्निः खलु सुक्षितिः । कुतः ? अग्निरेव खलु अस्मिन् भूलोके वर्तमानानि सर्वाणि भूतानि क्षियति जाठरादिरूपेणाश्रित्य वर्तते । ' एष उ ' एतदात्मक एव ' तृतीयः प्रवर्ग्यः ' । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् । एवमेव पिन्वनयोः कपालयोः अमन्त्रक उद्वापः कार्य इत्याह-तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳬं रौहिणकपाले इति ॥ २४ ॥

अथ तेषां आवापात् उद्धृतानामजाक्षीरेण आसेचनं विधत्ते अथैनानाच्छृणत्ति० कपाले इति । ' अथ ' उद्वपनानन्तर ' एनान् ' महावीरादीन् सतप्तान् पात्रविशेषान् अजायै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा सू २।३।६२वा) अजायाः 'पयसा' क्षीरेण "मखायत्वा" इति मन्त्रेण 'आ तृणत्ति' आसिक्तान् करोति । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् २५

[1]प्रवर्ग्यप्रदिष्टिप्रतिपादकप्रथमब्राह्मणे " न तपति प्रच्छादयेत " (क. १३) इत्यादिना या व्रतचर्या उपदिष्टा

१-अजापयसाऽवसिंचति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । तूष्णीं पिन्वनादीना करणाभिमर्शनक्षणनप्रपूरणादीनाद्वरणवचनानि का श्रौ सू २६ । २७ ॥

स यदेतदातिथ्येन प्रचरति । (त्यु) अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यम्प्राचः कुशान्त्सᳪंस्तीर्य्य द्वन्द्वम्पात्राण्युपसादयत्युपयमनीं महावीरम्परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ यद्वु चान्यद्भवति तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वन्द्वन्द्वम्वै वीर्य्यं यदा वै द्वौ सᳪंरभेतेऽथ तौ वीर्य्यङ्कुरुतो द्वन्द्वम्वै मिथुनम्प्रजननम्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १ ॥

घर्मसन्दीपनं ब्राह्मणम् ।

स यदेतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन् पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यं प्राचः कुशान्त्संस्तीर्य द्वंद्वं पात्राण्युपसादयति । उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ । यद्वु चान्यद्भवति । तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसंपादयति । अथ यद्द्वन्द्वम् । द्वंद्वं वै वीर्यम् । यदा वै द्वौ संरभेते । अथ तौ वीर्यं कुरुतः । द्वंद्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ १ ॥

सा न केवल तद्ब्राह्मणार्थस्यैव शेषभूता । किंतु [illegible] प्रवर्ग्यस्य तदनुवचनस्य च शेषभूतेति वक्तु तत्तद्ब्राह्मणावसाने पुन पुन [illegible]—अथैनं द्वे० मघवन्निति । 'मखो' इत्यादिप्रतिपादके प्रवर्ग्यब्राह्मणोत्पत्तिप्रतिपादके प्रथमब्राह्मणे 'या' [illegible] प्रतिपादिता । [illegible] द्रष्टव्या । अन्यत् प्रथमब्राह्मणवत् योज्यम् ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१)। १ । २ ॥

अथ द्वितीयेन ब्राह्मणेन प्रवर्ग्यप्रयोगा महावीरादीनां सम्भरणमुक्तम् । अथ [illegible] प्रवर्ग्यः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् घर्मसन्दीपन तृतीयेन ब्राह्मणेन प्रतिपाद्यते । अस्य च प्रवर्ग्यस्य अनारभ्याधीतत्वेन [illegible] वाक्यात् अनुप्रवेशमाह स यदेतदातिथ्येन० पुरोपसद इति । 'स' अध्वर्युः 'यदा' यस्मिन्काले 'एतत्' 'एतेन' 'आतिथ्येन' अतिथिभूतस्य सोमराजस्य प्रीत्यर्थं क्रियमाणेन नवकपालेन पुरोडाशेन 'चरति' यजति । तदा 'उपसदः पुरा' उपसदागस्य पुरस्तात् एतेन उत्तरावधिनिर्देशेन [illegible] तान्[illegible] कृत्वा 'प्रवर्ग्येण' वक्ष्यमाणेन प्रवर्ग्यप्रयोगेण 'चरिष्यन्' आचरिष्यन् अनुष्ठास्यन् सन् इत्युक्तं भवति । उपसदां पुरस्तात् प्रवर्ग्यं कर्तव्यं इति विधि अर्थसिद्धो भवति । तत्र तावत् असंस्कृतानां पात्राणां यागानर्हत्वात् तत्संस्काराय पात्रासादनमाह—अग्रेण गार्हपत्यं० तद्दशेति ।

१—[illegible] । [illegible] सू ० ६ । १८ ।
२—पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः [illegible] द्वंद्वम् । का. श्रौ. सू. २६ । १ । ३६ ।

(११) अथाध्वर्युः प्रोक्षणीराद्यायोपोत्तिष्ठन्नाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होत-रभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहाम-

अथाध्वर्युः प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह । ब्रह्मन्प्रचरिष्यामः, होतरभिष्टुहीति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य

' गार्हपत्यमग्रेण ' गार्हपत्यस्याग्रेण पुरस्तात् ' प्राचः ' प्रागग्रान् ' कुशान् ' संस्तीर्य तेषु पात्राणि ' द्वंद्वं ' द्विशो द्विश उपसादयति । उपयमनम् अधस्ताद्धारणं तत्तस्य महावीरस्य अधः धारणार्थो औदुंबरी दार्वमयी स्रुग् उपयमनी नाम । प्रथमत एव महावीरं एकं द्वन्द्वमासादयेत् । अथ ' पराशांसी ' अग्रवर्णार्थौ महावीरौ द्वितीयं द्वन्द्वम् । ' पिन्वने रौहिणकपाले ' । रौहिणौ पुरोडाशौ हूयेते आभ्यामिति ' रौहिणहवन्यौ ' औदुंबर्यौ अबिल ' स्रुचौ ' च । एतानि त्रीणि द्वन्द्वानि आसादनीयानि । ' यदु च ' यच्चान्यत् उक्तव्यतिरिक्तं पात्रजातं अपेक्षितं भवति । तदन्यदपि सर्वमासादनीयमित्यर्थः । तत्रावशिष्टं पात्रजातं सूत्रकारेण प्रदर्शितम्—" स्थूणां मयूखं, धृष्टी, शतमाने, मुञ्जप्रलवान् विकङ्कतशकलान् विंशतिं प्रादेशमात्रान् स्रुवं स्रुग्वेदं पवित्राणि परिधींश्च, रज्जुसंदानं आसन्दीं कृष्णाजिनं अभ्रिं सिकता खनार्थाम् अर्थवच्च "—(का श्रौ सू. २६ । ३७) इति । अथ ब्राह्मणोक्तानां उपयमन्यादीनां दशसंख्या विधाय स्तौति—तद्दश दशाक्षरा वै० संपादयतीति । उपयमन्यादीनि यानि आसादनीयानि प्रत्यक्षाम्नातानि पात्राणि तानि ' दश ' भवन्ति । विराट्छंदश्च ' दशाक्षरा ' त्रिंशदक्षरायाः विराजः त्रिपात्त्वेन प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् । सैव ' विराट् यज्ञः ' अग्निष्टोमः । तस्य द्वादशस्तोत्रगत स्तोत्रियापरिगणनायां नवतिशतं स्तोत्रिया भवन्ति । तत्र दशसंख्यया विभागे सति विराट्संपत्ते यज्ञस्य विराडात्मकत्वम् । तत्तथा सति ' एतत् ' एतेन पात्रदशकासादनेन ' इमं ' यज्ञं प्रवर्ग्यानुष्ठानकाल एव विराजं ' अभिसंपादयति ' प्रापयति । अथ तेषां द्वन्द्वश आसादनं प्रशंसति—अथ यद्द्वंद्वं० करोतीति । ' अथ ' अपि च ' यत् द्वन्द्वं ' पात्राणां द्वन्द्वश आसादनं तेन प्रवर्ग्यं वीर्यवत् करोति । कुत एतत् ? ' द्वन्द्वं वै ' सर्वभावानां मध्ये यः द्वन्द्वलक्षणो धर्मः तदेव ' वीर्यं ' वीर्यात्मकम् । अथैतदुपपादयते—' यदा ' खलु ' द्वौ ' पुरुषौ ' संरभेते ' संरब्धौ संयुक्तौ भवतः । ' अथ ' अनन्तरं ' तौ ' संरब्धौ पुरुषौ ' वीर्यं ' सामर्थ्यं ' कुरुतः ' न तु असहायः कश्चित् वीर्यं कर्तुं शक्नोति । तस्मात् द्वन्द्वं वीर्यात्मकम् । तेन च पात्रमपि तेन प्रवर्ग्योऽपि वीर्यवान् भवतीत्युपपन्नम् । अपि च ' द्वन्द्वं वै ' द्वन्द्वमेव खलु ' मिथुनं ' स्त्रीपुंसात्मकं ' प्रजननं ' ' प्रजननेन ' स्त्रीपुंसात्मरूपेणैव प्रजासाधनेन ' एनं ' प्रवर्ग्यं ' समर्द्धयति ' ' कृत्स्नं ' संपूर्णावयवं च यज्ञं कृतवान् भवति ॥ १ ॥

अथ यदुक्तं कात्यायनेन—" प्रोक्षणीं संस्कृत्योद्यम्योत्थायाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि

१–उपयमनं स्महावारम् । का श्रौ सू २६ । ३७ । २–पराशांसौ । का श्रौ सू २६ । ३७ । ३–पिन्वने । का श्रौ. सू २६ । ७ । ४–रौहिणकपाले । का श्रौ सू २६ । ३७ । ५–रौहिणहवन्यौ च स्रुवावनुत्कीर्णौ । का श्रौ सू २६ । ३७ । ६–स्थूणा च, मयूखश्च, इत्येकं द्वन्द्वं । गोबंधनार्था स्थूणा, स्तंभः । मावार्थो स्वदुवा स्रुग इति । मयूखः अजाबंधनार्थः स्तंभः । मावायामेध एक एव । ७–धृष्टी उपवषौ । ८–शतमाने राजते सौवर्णे च इति द्वे । ९–पवित्राणि कृष्णाजिनखंडनिर्मिता त्रयो व्यजना । परिधयश्च । १०–रज्जू च संदानं चेति इत्येकं द्वन्द्वं । रज्जु गोबंधनार्थौ अजाबंधनार्थौ चेति द्वे । संदानं दोहनकाले गोः पादबन्धनार्था रज्जुः । ११–अर्थवच्च स्रुव एक एव आसाद्यते । प्रकृतौ तस्य दृष्टत्वात् । ५ विध्यच्छेदनानि । पवित्रं । अग्निहोत्रहवणी । आज्यस्थाली । बहुलमाज्यं शूर्पम् । पात्री पिष्टम् । उपसर्जनीपात्रं उपशया । इतरो सह वीरो ह्यनूपदनम् । मौञ्जं कूर्चं, औदुंबरी समित् । इत्यर्थवत्पात्रासादनम् । १२–तत्र दशैकादशाद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा । इति सर्वानुक्रम । ५ । १ । दशकाक्षरी विराट् । इति च । ५ । ४ । पादा इति शेष ।

मत्तऽआस्स्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्यामऽइति होतरभिष्टुहीति यज्ञो वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रह्मा-हरहः पुरस्ताज्जायतऽएषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादित्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । तमेवैतदाह । अप्रमत्त आस्स्व । यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति । होतरभिष्टुहीति । यज्ञो वै होता । तमेवैतदाह । यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति । प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात”–(वा स १३ । ३) इति । असौ वा आदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात”–इति । अथ प्रोक्षति । असावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

गायेति” (का श्रौ सू २६ । २८) इति । तत् विधत्ते–अथाध्वर्युः प्रोक्षणी० रभिष्टुहीति । प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्य उत्पवनादिसंस्कृता प्रोक्षणाख्या आपः । ता सम्भृत्य ‘आदाय’ हस्ते धारयित्वा ‘उपोत्तिष्ठन्नध्वर्युः’ ‘ब्रह्मन्प्रचरिष्याम’ इति प्रैषमाह ब्रूयात् । तस्य प्रैषस्यायमर्थः । हे ब्रह्मन् ! वयं प्रवर्ग्येण ‘प्रचरिष्याम’ अस्मभ्यमनुज्ञां देहि । त्वं च सावधानो भव । ‘हे होतः !’ त्वं घर्मं ‘अभिष्टुहि’ अभि उद्दिश्य स्तोत्रं कुरु । “ब्रह्म जज्ञानम्” इत्यादिकं अभिष्टव मन्त्रजातम् । हे प्रस्तोतः ! त्वं घर्मलिङ्गकानि सामानि गायेति । तत्र ब्रह्मन्प्रचरिष्याम होतरभिष्टुहि इत्यनयोः तात्पर्यलभ्यम् अर्थमाह–ब्रह्म वै यज्ञ० धास्यामः इति । ‘ब्रह्मा’ खलु ऋत्विजां मध्ये यज्ञस्याभिगोप्ता सकलो रक्षिता सन् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे ‘आस्ते’ । अत एव अनन्तमेव ब्रह्माणमुद्दिश्य वक्ष्यमाणम् ‘आह’ प्रैषमत्र ब्रूयात् ‘हे ब्रह्मन् !’ त्वं ‘अप्रमत्तः’ प्रमादोऽनवधानता तद्रहितः सन् प्रयोगं सम्यग् अनुसन्दधानः ‘आस्स्व’ उपविश । वयं ‘यज्ञस्य’ छिन्नं ‘शिरः’ ‘प्रतिधास्यामः’ सन्धास्याम इति ‘ब्रह्मन्प्रचरिष्याम’ इति प्रैषमन्त्रार्थः । होतरभिष्टुहीति पुनरुपादानं व्याख्यानाय । यः अयं होता असौ साक्षात् यज्ञः । वषट्कर्तृत्वेन अत्यन्तम् अन्तरङ्गत्वात् । ‘तमेव’ यज्ञात्मकं होतारं एतद्वक्ष्यमाणम् ‘आह’ होतरभिष्टुहीति अनेन मन्त्रेण । एतदेवाभिप्रायमाह–हे होतः ! त्वं ‘यज्ञस्य’ छिन्नं ‘शिरः’ ‘प्रतिधेहि’ सन्धत्स्व इति । एवं अध्वर्युणा प्रार्थितस्य होतुः अभिष्टव प्रतिपदं विधत्ते–प्रतिपद्यते होता । ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । अध्वर्युप्रैषानन्तरं होता ब्रह्म जज्ञानमित्यनिरुक्तवाक्यस्य ऋग्रूपस्य वक्तृप्रतिपद्यते । अथ अस्य होतुः अभिष्टवने यज्ञशिरःसन्धाने सामर्थ्यं अस्तीति दर्शयितुं अस्याः प्रतिपदः तात्पर्यगम्यम् अर्थं आह–असौ वा० दितीति । ‘असौ’ दूरेऽवस्थितः खलु ‘आदित्यः’ ‘ब्रह्म’ अस्यां ऋचि ब्रह्मशब्देन प्रतिपाद्यते । स आदित्यः ‘अहरहः’ प्रतिदिनं प्रातः ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि ‘जायते’ उदेति । ‘एषः’ आदित्य एव ‘प्रवर्ग्यः’ “तानि त्वाऽसावादित्योऽभवत्” (श प १४ । १ । १ । १०) इति प्राक् आम्नातत्वात् । अतस्या च ‘एतमेव’ सूर्यात्मकं प्रवर्ग्यं ‘एतत्’ “ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्”

स प्रोक्षति । यमाय त्वेत्येष वै यमो यऽएष तपत्येष हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ ४ ॥

मखाय त्वेति । (त्ये) एष वै मखो यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ ५ ॥

स प्रोक्षति । "यमाय त्वा"-(वा. सं. ३७ । ११) इति । एष वै यमः । य एष तपति । एष हीदं सर्वं यमयति । एतेनेदं सर्वं यतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-"यमाय त्वा"-इति ॥ ४ ॥

"मखाय त्वा" इति । एष वै मखः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-"मखाय त्वा"-इति ॥ ५ ॥

इत्यनेन 'प्रीणाति' तर्पयति । यस्मादित्थं समवेतार्थप्रकाशिका एषा । तस्मात् "ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्" इत्येतामृचमाह-अनया प्रवर्ग्यमभिष्टौतु प्रवर्ग्ये इत्यर्थः । अथ यमायेत्यादिना पाठेन प्रोक्षणं विधत्ते-अथ प्रोक्षत्यमावेव वेधुरिति । एवं ब्रह्मणे विज्ञाय 'अथ' तदनुज्ञानन्तरं यमायेत्यादिनेति त्रयमन्त्रेण महावीरादीनि धर्मपात्राणि 'प्रोक्षति' प्रोक्षणेन संस्कुर्यात् । 'यमाय' इत्यत्र प्रोक्षणसंस्कारं वदन्नेवक प्रोक्षितानां यागार्हत्वसम्पादनेन द्विस्मृत्य यजुःशिरस्स भगवान्तु इत्यर्थः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ एतत् प्रोक्षणं अनूद्य मन्त्रं विधत्ते-स प्रोक्षति यमाय त्वेतीति । अयमर्थः । "यमाय त्वा १ मखाय त्वा २ सूर्यस्य त्वा तपसे ३" इति वाक्यत्रयात्मकेन मन्त्रेण 'स' अध्वर्युः प्रत्येकं महावीरान् 'प्रोक्षति' यद्वा त्रिभिर्वाक्यैः त्रीन् महावीरान् यथाक्रमं प्रोक्षति' । तथा च सूत्रितं कात्यायनेन "ब्रह्मणाऽनुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात्" (का. श्रौ. सू. २६ । ३९ । ४०) इति । तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रवर्ग्येण सङ्गतिं दर्शयति-एष वै० प्रीणातीति । 'य एष' सूर्यः 'तपति' । 'एष' खलु 'यमः' । कुत अस्य यमशब्दाभिधेयता ? इति चेत् । 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' भूतजातं 'एष' 'यमयति' स्वव्यापारेषु नियमयति । यस्माच्च एतेन' सूर्येण 'इदं सर्वं' जगत् 'यतं' सृष्ट्यादावपि परस्परकार्यभावेन व्यवस्थितं इदं कृतम् । तस्मात् असौ मन्त्रे यमशब्देन उच्यते । 'एष उ' एष एव 'प्रवर्ग्यः' । गतमन्यत् । यस्मादेव असौ मन्त्रः समवेतार्थः । तत् अनेन मन्त्रेण प्रोक्षेत् इति निगमयति-तस्मादाह यमाय त्वेतीति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमहावीरस्य प्रोक्षणमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-मखाय त्वेति० मखाय त्वेतीति । 'एष वै' एष खलु सूर्यः 'मखः' मखशब्दाभिधेयस्य यज्ञात्मकस्य शिरस एव सूर्यत्वात् । अन्यद्गतम् ॥ ५ ॥

१-अत्र कर्कः प्रत्यानुज्ञ तयश्च प्रत्यक् अनन्तरं सर्वेष्वेवं स्वपक्षे समाप्य विरमति ।

२-अत्र कर्कः प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् । वाक्यभेदात्, भिन्नं हि वाक्यत्रयमिति । यमाय त्वा १ मखाय त्वा २ सूर्यस्य त्वा तपसे ३ इति । न च समुच्चयो न्याय्यः । न च विकल्प एकार्थत्वात् । तस्मात् प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् । इति । तत्र वा अत्र प्राणं इति सिद्धान्तः ॥

सूर्य्यस्य त्वा तपसऽइति । (त्ये) एष वै सूर्य्यो यऽएष तपत्येषउऽ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्य्यस्य त्वा तपसऽइति ॥ ६ ॥

पूर्व्वया द्वारा स्थूणान्निर्हृत्य । दक्षिणतो निमिन्वन्ति यथैनाᳬ होताऽभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता सऽएवास्यामेतद्यज्ञम्प्रतिदधाति तथैषा घर्म्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाः ॥ ६६ ॥

(तेऽग्रे) अग्रेणाहवनीयम् । (एᳬ) सम्राडासन्दीम्पर्य्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराᳬ राजासन्द्यै ॥ ८ ॥

" सूर्यस्य त्वा तपसे "-(वा. सं ३७।११) इति । एष वै सूर्यः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-सूर्यस्य त्वा तपसे इति ॥ ६ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणा निर्हृत्य दक्षिणतो निमिन्वंति । यथैना होताऽभिष्टुवन्परापश्येत् । यज्ञो वै होता । स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिदधाति । तथैषा घर्मं पिन्वते ॥ ७ ॥

अग्रेणाहवनीयम् । सम्राडासंदीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयति । उत्तरा राजासंद्यै ॥ ८ ॥

अथ तृतीयमहावीरप्रोक्षणमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-सूर्यस्य त्वा० तपस इतीति । सिद्धप्रायमेतत् ॥ ६ ॥

अथ घर्मदुहो धेनोर्बन्धनाय स्थूणानिखननं विधत्ते-पूर्व्वया द्वारा० परापश्येदिति । प्राग्वंशस्य पूर्वद्वारेण ' स्थूणां ' घर्मदुहो गो बन्धनार्थं स्तम्भं ' निर्हृत्य ' निर्गमय्य ' दक्षिणतः ' प्राचीनवंशस्य दक्षिणदिग्भागे 'निमिन्वंति ' अवटं खात्वा तस्मिन्निक्षिपन्ति । ' एना ' स्थूणां ' अभिष्टुवन् ' अभिष्टवं पठन् ' होता ' ' यथा ' येन प्रकारेण ' परापश्येत् ' समीक्षेत । तथा स्थूणा निखातव्येत्यर्थः । अथ एतत् होतुर्दर्शनमुपपादयति-यज्ञो वै होता० घर्मं पिन्वत इति । वषट्कर्तृत्वेन यागे अन्तरङ्गत्वात् ' होता यज्ञो वै ' यज्ञ एव । ' स ' तथाविधं निखातां स्थूणां पश्यन्नेव ' अस्यां ' स्थूणायां ' एतत् ' एतेन ईक्षणेन ' यज्ञं प्रतिदधाति ' सन्दधाति । तथा सति ' एषा ' घर्मदुघा धेनुः ' घर्मं पिन्वते ' घर्मं हविर्भूतं पयः सिञ्चति स्रवति । " पिवि सेचने "-(धा पा भ्वा आ ५८९) इति धातुः ॥ ७ ॥

अथ आसादितायाः सम्राडासन्द्या देशविशेषे स्थापनं विधत्ते-अग्रेणाहवनीयं० राजासंद्यै इति । सम्राट् प्रवर्ग्यः महावीर इति पर्यायः । तस्यासन्दी आसनभूता मञ्चिका ' सम्राडासन्दी ' तां ' आहवनीयमग्रेण ' आहवनीयस्य अदूरेण प्राग्भागेन ' पर्याहृत्य ' परित आनीय आहवनीयस्य ' दक्षिणतः ' ' प्राची '

१-परेयम्बं च तूष्णीं । का श्रौ सू २६ । ४१ । एवमन्ये च यत् आगादिति वाचकाः तत्र तूष्णीं प्रोक्षणमस्य ।
२-पूर्वया द्वारा स्थूणामभूम निर्हृत्य दक्षिणतो निखनन्ति ..... । का श्रौ स २६ । ४२ ।
३-पूर्वेणाहवनीयं सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षिणेन प्राचीमासादयति राजासन्द्या उत्तरां । का श्रौ. सू २६ । ४४ ।

(न्याऽऔ) औदुम्बरी भवति । (त्यू) ऊर्ग्वै रसऽउदुम्बरऽऊर्ज्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ९ ॥

(त्यर्ं) अर्ंसदघ्ना भवति । (त्यु) अर्ंसयोर्व्वाऽइदर्ं शिरः प्रतिष्ठितं तदर्ंसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

वाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति । यत्रस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तऽएताऽओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ११ ॥

औदुंबरी भवति । उर्ग्वै रस उदुंबरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ९ ॥

अंसदघ्ना भवति । अंसयोर्वा इदं शिरः प्रतिष्ठितम् । तदंसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

वाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ११ ॥

प्रागायताम् । राजासन्दी इति सोमो यस्यामासन्द्यामास्ते सा राजासन्दी । तस्याः सकाशात् 'उत्तरा' उन्नततरां वर्षीयसीम् । यद्वा उत्तरभागावस्थिता 'आसादयति' स्थापयति ॥ ८ ॥

अथ एतस्या वृक्षविशेषं विधाय स्तौति—औदुंबरी भवति० कृत्स्नं करोति इति । सा च सम्राडासन्दी 'औदुंबरी' उदुंबरविकारा उदुंबरवृक्षजे फलके निर्मिता 'भवति' । उदुंबरवृक्षस्य ऊर्ग्रसरूपत्वं अस्या औदुंबरत्वविधायके वाक्ये (श० प० १४ । १ । २ । ४) पूर्वमेव दर्शितम् । अतः तदेव सर्वं व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

अथ एतस्याः सम्राडासन्द्याः उच्छ्रायपरिमाणं आह—अंसदघ्ना भवतीति । सा सम्राडासन्दी 'अंसदघ्ना' ऊर्ध्वपरिमाणेन अंसमात्री 'भवति' । अथ एतत् अंसदघ्नत्वं स्तौति—अंसयोर्वा० प्रतिष्ठापयतीति । 'इदं' अस्मदादीनां 'शिरः' 'अंसयोर्वै' अंसयोरुपरि खलु 'प्रतिष्ठितं' स्थितम् । तस्मात् 'एतत्' एतेन राजासन्द्या अंसदघ्नत्वकरणेन यज्ञस्य अंसयोरेव एतत् महावीराख्यं शिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

अथ एतस्या आवेष्टनं विदधाति—वाल्वजीभिः० भवतीति । बल्वजाः तृणविशेषाः । तन्निर्मितानि

१–पूर्वेण हवनीयम् । का० श्रौ० सू० २६।२।२१ । इति सूत्रं सूत्रकारेण "उत्तरा० राजासन्द्याः" इत्यत्र श्रुतिमनुसृत्य उत्तरत इति निर्दिष्टम् । उत्तरभागावस्थित्या आसादयतीति एतद्व्याख्यानं मध्ये प्रयुक्तम् । "तस्याः सकाशात् 'उन्नताम्' उन्नततरां वर्षीयसीं" इति तु अर्थकौतुकं वर्णयामः । "अथ यदुत्तरामासादयति यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्य उत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरामासादयति अथो राजा वै सोमः सम्राट् प्रवर्ग्य उत्तरो वै राज्यात्साम्राज्यं तस्मादुत्तरामासादयति उत्तरो वै प्रजापतेस्तस्मादुत्तरामासादयति" इति अस्मिन् ब्राह्मणे द्वादश्यां कण्डिकायां वाक्यशेषः ।

२–परिश्रित्यमौदुम्बरम् । का० श्रौ० सू० २६ । ४ ।

३–"बल्वजविततमासन्द्यौदुम्बर्यं स्कन्धमात्र्या" इति । का० श्रौ० सू० २६ । २५ ।

४ 'बल्वजवितताम्' इत्युक्तं सूत्रम् । अस्मिन्नत्र सूत्रे कर्के "परिश्रित्यमौदुम्बरम्" का० श्रौ० सू० २६ । २२ । इत्युक्तं पुनरुक्तम् । अग्निमन्थनाऽऽप्रमाणार्थम् । तथा शाखान्तरे दृष्टा हि औदुम्बरी ज्योतिष्टोमे अग्निमन्थनी (अथ श्रौ० स० १० । २१ । ७) इति । तथा सूत्रकारोऽपि ज्योतिष्टोमे सूत्रयामास—"औदुम्बरमासन्दीं नाभिदघ्नां परिमितां मुञ्जवितताम्" । का० श्रौ० सू० ७।६।२४। अन्यत्रापि स्पष्टं तु "मौञ्जविवृतमन्वम्" । का० श्रौ० सू० २६ । २४ । इत्याह कात्यायनः ।

(त्य) अथ यदुत्तरत ऽआसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्य ऽउत्तरम्वै शिरस्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्यथो राजा वै सोमः सम्राट् प्रवर्ग्य ऽउत्तरम्वै राज्यात्साम्राज्यन्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्युत्तरो वै प्रजापतिस्तस्मादुत्तरत ऽआसादयति ॥ १२ ॥

स यत्रैताᳪं होताऽन्वाह । (द्दा) अञ्जन्ति यम्प्रथयन्तो न विप्रा ऽइति

अथ यदुत्तरत आसादयति । यज्ञो वै सोमः । शिरः प्रवर्ग्यः । उत्तरं वै शिरः । तस्मादुत्तरत आसादयति । अथो राजा वै सोमः । सम्राट् प्रवर्ग्यः । उत्तरं वै राज्यात्साम्राज्यम् । तस्मादुत्तरत आसादयति । उत्तरो वै प्रजापतिः । तस्मादुत्तरत आसादयति ॥ १२ ॥

स यत्रैतां होताऽन्वाह । " अंजंति यं प्रथयंतो न विप्राः "–इति । तदेतं प्रवरणीयं महा-

रुग्णानि पात्री 'स्नुता' अनेन सतता सस्नुता भवति । अथ एतत् स्तौति–यज्ञस्य० करोतीति । छिन्नात् यज्ञशिरसः यः 'रसः' क्षरणेन भूमिं प्राप्नोत् । 'ततः' सकाशात् बलवजाख्या 'ओषधयः' 'जज्ञिरे' जाता बभूवुः । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

" उत्तरा राजासन्द्यै " इति (श. प. १४ । १ । ३ । ९) यदुक्तं सम्राडासन्दी । तत् अनूद्य स्तौति–अथ यदुत्तरत आसादयतीति । 'अथ' अपि च 'उत्तरतः' सेलस्य उपरिभागे उत्तरस्यां दिशि वा 'आसादयति' महावीरानेव आसनार्थां आसन्दीं स्थापयति इति यत् तत्किमर्थं ? इति चेत्; उच्यते–योऽयं राजासन्द्यां निहितः सोमः । असौ 'यज्ञो वै' यज्ञः खलु, तत्साधनत्वात् । प्रवर्ग्यश्च तस्य यज्ञस्य 'शिरः' । यस्माच्छिरः इतरस्मादवयवजातात् 'उत्तरं वै' उपरिभागे स्थितम् । यस्मादेव 'तस्मादुत्तरत आसादयति' । अथ प्रकारान्तरेण उत्तरत आसादनं स्तौति–अथो राजा वै० आसादयतीति । 'अथो' अपि च 'राजा वै' राजा खलु 'सोमः' राजासन्द्यां अवस्थितः । " सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा "–(श. प. ५ । ४ । २ । ३) इति श्रुतेः । 'प्रवर्ग्यः सम्राट्' " स पाप्मनः सम्राडुत्क्रम्यात्मनात् "–(श. प. १४ । १ । १ । ११) इति प्राक् निर्वचनस्य दर्शितत्वात् । किं तत इत्याह–उत्तरं वा इति । लोके हि राजशब्देन ग्रामादीश्वरोऽभिमतः सार्वभौमो नृप उच्यते । सम्राट्शब्देन तु उत्तमभूमः सन् यो राजसूयेन ईजे स अभिधीयते । अतः 'राज्यात्' राजत्वात् 'साम्राज्यं' सम्राट्त्वं 'उत्तरं वै' उत्तरं उत्तरकालीनं श्रेष्ठं खलु । तस्मात् सम्राजः प्रवर्ग्यस्य तां आसनभूतां आसन्दीं 'आसादयति' । यद्वा राजा सोमः तदपेक्षया प्रवर्ग्यः प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतिः प्रजा च स्थितत्वात् उत्तरतः । विद्यमानो राजा तु 'उत्तरो वै' उत्तरभागस्थः खलु । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य घृतेन मार्जनं विधत्ते–स यत्रैतां० प्रथमा नाक्त्वेति । " अञ्जन्ति " इत्येतां

१–एतदादीनि कण्डिका इति पुस्तके ।

२–अत्र इत्यनो बाराहेतौ " श्रेष्ठ सत्त्व " इति भाष्यकारोक्तौ श्रेयानवगतिस्त्वबद्धतदौ बोध्यो । अत्र इति तूर्णीदृक्स-दृश्यत्व " राजसदा अत्र " इति उत्तरदेशे राज्यं, इदं वल्कनिरेते ॥

३–" अन्यो वा परिधयोऽश्वमेधस्य कल्पेरन् " । का० श्रौ० सू० २६ । ४ । इति । परिधयोऽत्र स्वरूपमुक्त्वा ... इत्यत्र प्रदेशमात्रा भवेयुः । स यत्रैतां होताऽन्वाहेति कर्तव्यतायाः । परिधयोऽत्र वै परिधानाख्याः ... इति सूत्रार्थः ।

तदेतम्प्रचरणीयम्महावीरमाज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्वम्वाऽइदम्मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथोत्तरतः सिकताऽउपकीर्ण्णा भवन्ति । तद्रजतᳪं हिरण्यमधस्तादुपास्यति पृथिव्याः सᳪंस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममधस्ताद्रक्षाᳪंसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो यद्धिरण्यन्नाष्ट्राणाᳪं रक्षसामपहत्याऽअथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्बिभयाञ्चकार यद्वैमाऽयन्तप्तः शुशुचानो न हिᳪंस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति रजतं भवति रजतेव हीयम्पृथिवी ॥ १४ ॥

वीरमाज्येन समनक्ति-" देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु "-(वा. सं. ३७ । ११) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सर्वं वा इदं मधु । यदिदं किंच । तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तस्मादाह- "देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु" इति ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवंति । तद्रजतं हिरण्यमधस्तादुपास्यति-" पृथिव्याः संस्पृशस्पाहि "-(वा. सं. ३७।११) इति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममधस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । अग्नेर्वा एतद्रेतः-यद्धिरण्यम् । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । अथो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्बिभयाञ्चकार । यद्वै माऽयं तप्तः शुशुचानो न हिंस्यादिति । तदेवास्या एतदंतर्दधाति । रजतं भवति । रजतेव हीयं पृथिवी ॥ १४ ॥

ऋच 'स ' अभिष्टुद्धोता ' यत्र ' यस्मिन् काले ' आह ' ब्रूयात् । तत्र तस्मिन् काले ' एन ' प्रथम कृत प्रचरणीय ' प्रचरणसाधन ' महावीर आज्येन ' स्रुवपूरितेन ' समनक्ति ' सम्यक् अक्त करोति । " देवस्त्वा सविता " इति मन्त्रेण । अथ अस्मिन्मन्त्रे मधुसवितृशब्दयो तात्पर्यगम्यमर्थं दर्शयन् अनेनैव मन्त्रेण समजन कार्यमिति निगमयति-सविता वा इति । मन्त्रे समजनकर्तृत्वेन य ' सविता ' उक्त । स खलु ' देवाना ' मध्ये ' प्रसविता ' यजमानाना कर्मसु प्रेरयिता । तथा ' यदिद किंच ' यत् किमपि लोके दृश्यमान मधु अस्ति । ' इद ' मन्त्रे समजनकरत्वेन उच्यमानमाज्यलक्षण 'मधु' 'सर्वं तत्' लोके विद्यमान सर्वं मध्वात्मकम् । तत्तस्मात् "देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु " इति ' अनेन ' मन्त्रवर्णेन ' एन ' महावीर ' सर्वेण ' निरवशेषेण अनेन कृत्स्नजगद्वर्तिना मधुना ' समनक्ति ' समक्तवान् भवति । यस्मिन्मन्त्रे सविता प्रतिपाद्यते । तत्तस्मात् ' अस्मै ' महावीराय स ' सविता ' ' प्रसविता ' प्रेरक सन् ' प्रसौति ' अनुष्ठाने प्रेरयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १३ ॥

अथ प्रवृञ्जनार्थे खरे रजतशतमानरुक्मस्य प्रक्षेप विधत्ते-अथोत्तरतः०संस्पृशस्पाहीतीति । ' अथ ' समजनानन्तर गार्हपत्यस्योत्तरत उत्तरस्यां दिशि ' सिकता उपकीर्णा ' उपक्षिप्ताः ' भवति ' । सिकताभि.

स यत्रैताᳩं होताऽन्वाह । सᳩंसीदस्व महाँ २ ऽअसीति तदुभयतऽआदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्ततऽएताऽओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १५ ॥

स यत्रैता होताऽन्वाह—" संसीदस्व महाँ २ असि "—(वा. सं ३८ । १७) इति । तदुभयत आदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति । तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

चतुरस्रं खरं कुर्यात् इत्यर्थः । तत्र निकृष्टोत्कर्षे देशे 'रजतं हिरण्यं' हिरण्यशब्दस्य रूप्यसुवर्णयोः साधारणत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं रजतमिति विशेषणम् । 'रजतं हिरण्यं' रजतशतमाननिर्मितं रुक्मं स्थाप्यमानस्य महावीरस्य 'अधस्तात्' अधोभागे 'उपास्यति' उपक्षिपति । " पृथिव्या " इति मन्त्रेण । तथा च कात्यायनः ' अवनीयमाने देवस्त्वेत्यनन्ति महावीरमादाय मस्तक्य रजतशतमानं परस्तादुपगूहति पृथिव्या सं स्पृश इति " (का.श्रौ.सू २६।४६।४७) । अथ एतस्य अधस्तात् हिरण्योपासनस्य प्रयोजनमाह—एतद्वै०मपहत्या इति । 'एतद्वै' एतस्मिन्काले खलु 'देवाः' पुरा 'अबिभयुः' भीतवन्तः । किं कारणमिति तदुच्यते—'यद्वै' यदि खलु 'नः' अस्माकं 'इमं' महावीरं अधस्तादधोभागे 'रक्षांसि' यज्ञनिहन्तॄणि 'नाष्ट्राः' नाशकारिण्यः तस्करा 'न हन्युः' हननं माऽकार्षुः तर्हि यज्ञः समृध्येत । ते च राक्षसादय अवश्यम् इमं हनिष्यन्ति इत्यनेन कारणेन भीतवन्त इत्यर्थः । भीताश्च ते रजतशतमानं तद्रक्षणाय महावीरस्य अधस्तात् निहितवन्त इत्यर्थः । तदेतत् उपपादयति—अग्नेरिति । 'हिरण्यमिति' यदग्नेः खलु 'एतत् रेतो' वीर्यम् । " आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत्ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत्तद्धिरण्यमभवत् " इति श्रुतेः । तस्मात् रजतलक्षणं हिरण्यं अग्नेर्वीर्यत्वात् 'नाष्ट्राणां रक्षसां' अपहननाय विनाशाय समर्थम् । तस्मादधस्तात् तस्योपासनं कार्यमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाह—अथो पृथिव्यु ह वा०न्तर्दधातीति । 'अथो' अपि च एतस्माच्चतुःप्रवर्ग्यात् 'पृथिवी' खलु 'बिभयाञ्चकार' भीता बभूव । 'यद्वै' यदि खलु 'मा' मां 'अयं' प्रवर्ग्यः 'तप्तः' 'शुशुचानः' दीप्यमानः 'न हिंस्यात्' । तदा मया धारयितुं सह्यते । अथ तु संतप्य मा हिंस्यात् इति भीता बभूवेत्यर्थः । तस्मादेव कारणात् 'अस्याः' पृथिव्याः हिंसाऽभावाय एतद्धिरण्यं 'अन्तर्दधाति' अन्तर्हितं करोति । अत एव मन्त्रे "पृथिव्याः सम्पृशस्पाहि" इति पृथिवीसंस्पर्शाभावाय रक्षणं प्रार्थ्यते । तदेतत् तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नातम्—" पृथिवी तपसस्त्रायस्वेति हिरण्यमुपास्यति अस्या अनतिदाहाय " । अथास्य रजतत्वमनूद्य स्तौति—रजतं भवति०पृथिवीति । तच्च हिरण्यं 'रजतं' रजतात्मकं 'भवति' (तै. आ. ५।४।५) इति । 'इयं पृथिवी' 'रजतेव हि' रजतवत् शुक्लभास्वरा हि । तस्मात्तदन्तर्धाने रजतमेव योग्यमित्यर्थः ॥१४॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" संसदित्यनुच्यमाने मुञ्जप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति " (का. श्रौ. सू २६ । ५०) इति । तद्विधत्ते—स यत्रैतां० प्रवृणक्तीति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'होता' " सं-

---

१—आहवनीयाद्वनीया वर्गेण खरं निवपति दक्षिणतोऽग्नेर्भस्मच्छादयत् । का. श्रौ. सू ३६ । ४६ ।

(त्यु) अथ यदुभयतऽआदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्यऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाᳪंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोर्णुते तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽयन्तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णादिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति । (वत्य) अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै घर्म्मो यऽएष तपति सर्वम्वाऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहार्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीति ॥ १७ ॥

अथ यदुभयत आदीप्ता भवन्ति। सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहंति । तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोर्णुते। तप्तो वा एष शुशुचानो भवति। नेन्मेऽयं तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णादिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति–" अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि "–(वा. सं. ३७।११) इति। एष वै

सीदस्व" इत्येतामृचं अनुब्रूयात् । तत्तदा 'उभयत' आयतयो 'आदीप्ता' प्रज्वालिता 'मौञ्जा' मुञ्जविकारा 'प्रलवा' प्रकर्षेण लूना तृणविशेषा 'भवन्ति'। 'तान्' खरे 'उपास्य' प्रक्षिप्य 'तेषु' महावीरमासाद्य 'प्रवृणक्ति' प्रवृजनं करोति। मुञ्जतृणानां मुष्टिद्वयमानीय अग्रमूलयो आदीप्य चतुर्दिक्षु यथा ज्वाला भवति तथा उपलस्य खरस्थे रजतशतमाने निधाय तत्र महावीरं स्थापयेदित्यर्थः । अथ एतदादीप्ते मुञ्जप्रलवानाम् उपादानं समर्थयते–यज्ञस्य शीर्ष० करोतीति । 'एता' मुञ्जाख्या 'ओषधय'। सिद्धमन्यत् ॥ १९ ॥

अथ उभयत आदीपनं स्तौति–अथ यदुभयत० अपहन्तीति । 'अथ' अपि च 'यत्' यस्मात् एते मुञ्जप्रलवा 'उभयत आदीप्ता' अग्रमूलयो अग्निमवद्धा 'भवन्ति'। तेन 'सर्वाभ्य' प्राच्यादिभ्य 'दिग्भ्य' सकाशादेव 'रक्षांसि' नाष्ट्राश्च 'अपहन्ति' चतुर्दिगवस्थितया ज्वालया विनाशयति। आदीपनप्रभृतिप्रवृजनसमये पत्नीमुखस्य वेष्टनं विधत्ते–तस्मिन्प्रवृ० प्रोर्णुते इति । 'तस्मिन्' महावीरे सतसे 'प्रवृज्यमाने' पयआसेचनेन विक्रियमाणे 'पत्नी' स्वकीयं 'शिर' मुखं 'प्रोर्णुते' वस्त्रादिना आच्छादयेत्। "ऊर्णुञ् आच्छादने" (धा पा अ उ. २९) इति धातु । किमर्थमेतत्? इत्यत आह–तप्तो वा० प्रमुष्णादितीति । 'एष' महावीर 'तप्तो वै' तप्त खलु 'शुशुचान' अन्वर्थं दीप्यमानं 'भवति'। 'अयं तप्त शुशुचान' 'मे' मदीयं 'चक्षु' 'नेत् प्रमुष्णात्' नैव प्रमृज्यात्। इत्यनेनाभिप्रायेण स्वकीयमुखं वेष्टयेदित्यर्थ ॥ १६ ॥

अथ मुञ्जप्रलवेषु विहितं प्रवृजनार्थं महावीरासादनं अनूद्य तत्रैं मन्त्रं विधत्ते–स प्रवृणक्ति० तपोऽसीतीति ।

१–पत्न्यदर्शनम् । अननूक्तिभिश्च । का. श्रौ सू. २६। ३०। ३१। न अनूक्तिरनुवचनं वेदाध्ययनं येषां तैरननूक्तिभि श्चवेदिकैरध्वर्युः । पत्नी शिरः प्रोर्णुते । का. श्रौ सू. २६। ४९।
२–मधु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति । का. श्रौ सू. २६। ५१।

(त्य) अथास्यामाशिषऽआशास्ते । (स्तऽइ) इयम्वै यज्ञोऽस्यामेवै-तदाशिषऽआशास्ते ताऽअस्माऽइयꣳ सर्व्वाः समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्य) अनाधृष्टा पुरस्तादिति । (त्य) अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षो-भिर्न्नाष्ट्राभिरग्नेराधिपत्यऽइत्यग्निमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽआयुर्म्मे दाऽइत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो ह सर्व्वमा-युरेति ॥ १९ ॥

घर्मः । य एष तपति । सर्वं वा एतदेषः । तदेतमेवैनत्प्रीणाति । तस्मादाह–"अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ १७ ॥

अथास्यामाशिष आशास्ते । इयं वै यज्ञः । अस्यामेवैतदाशिष आशास्ते । ता अस्मा इयं सर्वाः समर्द्धयति " इति ॥ १८ ॥

" अनाधृष्टा पुरस्तात् "–इति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षोभिर्नाष्ट्राभिः । " अग्ने-राधिपत्ये "–इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति–नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । " आयुर्मे दाः "– इति । आयुरेवात्मन्धत्ते । तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

' स. ' अध्वर्युः ' प्रवृणक्ति ' प्रवृजनाय महावीरं आभ्यर्चयन् उभयत आर्द्रेषु मुञ्जप्रलवेषु खरे निहितेषु " अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि " इति मन्त्रेण स्थापयति । अथ तत्प्रशंसति–एष वै घर्मो० तपोऽसीतीति । ' य एषः ' दिवि ' तपति ' सूर्यः । ' एष ' खलु ' घर्म ' प्रवर्ग्यः । ' एषः ' च सूर्यः ' सर्वमेतद् ' दृश्यमानसर्वजगदात्मकः । तस्मात् घर्मरूपिणं जगदात्मकं ' एनं ' सूर्यमेव एतदेतेन अर्चिरसीत्यादिनानारूपत्व-प्रतिपादनेन ' प्रीणाति ' तर्पयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १७ ॥

" अनाधृष्टा पुरस्तात् " इत्यादीनि पृथिवीदेवत्यानि यजमानप्रार्थनार्थानि आशिषः प्रतिपादकानि यजूंषि तानि व्याख्यातुकामः पृथिवीस्तवनि यदाशीःप्रतिपादनं समर्थं यज्ञत्वेन स्तौति–अथास्यामाशिष० समर्द्धयतीति । ' अथ ' शब्द आनन्तर्यार्थः । अर्चिरसीति महावीरस्थापनानन्तरं ' अस्यां ' महावीराश्रयायां पृथिव्यां ' आशिषः आशास्ते ' यजमानः फलानि आशास्ति । ' इयं ' पृथिव्येव खलु ' यज्ञः ' । तस्मात् यज्ञात्मिकायां ' अस्यां ' पृथिव्यामेव ' एतत् ' एतेन " अनाधृष्टा पुरस्तात् " इत्यादिभिर्मन्त्रैरनाशिषः यजमानः ' आशास्ते ' । सा ' इयं ' आशीर्भिर्युक्ता पृथिवी ' अस्मै ' यजमानाय ' ताः सर्वाः ' आशिषः ' समर्द्धयति ' समृद्धाः करोति ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन–" अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमन्वग्नि धारयतम् " । " प्रतिदिशमेके "– (का. श्रौ. सू. २६ । १२–१३) इति । अयमर्थः–महावीरस्य उपरिष्टात् मन्त्रेण प्रादेशं धारयत यजमानं अना-

---

१–स्थापन च उपरिष्टाद् इति का. ब

पुत्रवती दक्षिणतऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्यऽइतीन्द्रमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहत्यै प्रजाम्मे दाऽइति प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥

सुषदा पश्चादिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्यऽ

" पुत्रवती दक्षिणतः "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " इंद्रस्याधिपत्ये "–इति । इंद्रमेवास्या अधिपतिं करोति–नाष्ट्राणा रक्षसामपहत्यै । " प्रजां मे दाः "–इति । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते । तथो ह पुत्री पशुमान् भवति ॥ २० ॥

" सुषदा पश्चात् "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " देवस्य सवितुराधिपत्ये "

धृष्टेत्यादीनि यजूंषि अध्वर्युर्वाचयति । एके शाखिनस्तु मन्त्रलिंगानुसारेण प्रतिदिश प्रादेश धारयत वाचयीत इत्याहु । इति सर्वं क्रमेण ' प्रतिपिपादयिषु तत्र प्राचीदिक्सबद्धं मन्त्र त्रेधाकृत्य प्रथमभाग प्रदर्श्य व्याचष्टे–अनाधृष्टा० नाष्ट्राभिरिति । यजमान वाचयति । ' एषा ' पृथिवी ' पुरस्तात् ' महावीरस्य प्रच्या दिशि ' रक्षोभि ' राक्षसै ' नाष्ट्रामि ' नाशकारणीभि तत्सेनाभिश्च 'अनाधृष्टा' अनभिभूता ' हि ' । यस्मादेव तस्मात् " अनाधृष्टा पुरस्तात् " इति मन्त्रभाग सगत इत्यर्थं । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–अग्नेराधिपत्य इति । " अग्नेराधिपत्ये " इत्यनेन मन्त्रभागेन ' अस्या ' पृथिव्या ' अग्निमेव अधिपतिं करोति ' । किमर्थं ' नाष्ट्राणां रक्षसा ' च अपहननार्थम् । " अग्निर्हि रक्षसामपहता " (श. प. १ । १ । ६–९ ।) इति श्रुत । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–आयुर्म्मे दा:० मायुरेतीति । " आयुर्मे दा " इत्यनेन मन्त्रभागेन ' आत्मन् ' आत्मनि स्वस्मिन् आयुर्जीवनमेव ' धत्ते ' धारयति । ' तथो ह ' तथा च खलु स यजमान ' सर्वं ' सपूर्णं ' आयु ' ' एति ' प्राप्नोति ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणदिक्सबद्धस्य मन्त्रस्य प्रथमभागम् अनूद्य स्पष्टोऽर्थ इत्याह–पुत्रवती द० वास्तीति । " पुत्रवती दक्षिणत " इति महावीरदक्षिणभागे यजमानवाचनमन्त्रस्य योऽय प्रथमभाग ' अत्र ' अस्मिन् ' तिरोहित ' अस्पष्ट व्याख्यानसापेक्ष नैवास्ति । ' दक्षिणत ' महावीरदक्षिणदिग्भागे एषा पृथिवी ' पुत्रवती ' पुत्रैर्युक्ता इत्यस्य अर्थस्य स्पष्टत्वात् । अथ द्वितियतृतीयभागावनूद्य व्याचष्टे–इन्द्रस्याधिपत्य इति० पशुमान्भवतीति । " इन्द्रस्याधिपत्ये " इति द्वितीयभागेन ' अस्या ' पृथिव्या ' इन्द्र ' स्वामिन ' करोति ' । " प्रजां मे दा " इति तृतीयभागेन ' प्रजा ' पुत्रादिरूपामेव ' पशूंश्च ' गवादिलक्षणान् स्वस्मिन् धारयति । तथा च स यजमान ' पुत्री ' पुत्रवान् ' पशुमांश्च भवति ' ॥ २० ॥

अथ महावीरपश्चिमभागे यजमानवाचनमन्त्र पूर्ववत्त्रेधाकृत्य अनूद्य व्याचष्टे–सुषदा० स्तीति । पश्चात्

१–" प्रतिदिशमके " । मन्त्रलिंगात् अनाधृष्टा पुरस्तात् पुत्रवती दक्षिणत इत्येवमादि । यद्येव तदा वचने सति लिंगात् विभागो न अवगम्यते । अथ तु वचन इद तदा विकल्प इति कर्क ॥

इति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाᳫँ रक्षसामपहत्यै चक्षुर्मे दाऽइति चक्षुरेवात्मन्धत्ते तथो ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

(त्वा) आश्रुतिरुत्तरतऽइति । (त्वा) आश्रावयन्नुत्तरतऽइत्येवैतदाह धातुराधिपत्यऽइति धातारमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाᳫँ रक्षसामपहत्यै रायस्पोषम्मे दाऽइति रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

विधृतिरुपरिष्टादिति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधिपत्यऽइति बृहस्पतिमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाᳫँ रक्षसामपहत्याऽओजो मे दाऽइत्योजऽएवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥ २३ ॥

इति । देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । " चक्षुर्मे दाः "–इति । चक्षुरेवात्मन्धत्ते । तथा उ ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

" आश्रुतिरुत्तरतः "–इति । आश्रावयन्नुत्तरत इत्येवैतदाह । " धातुराधिपत्ये "–इति । धातारमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । " रायस्पोषं मे दाः "–इति । रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते । तथा उ ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

" विधृतिरुपरिष्टात् "–इति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह–" बृहस्पतेराधिपत्ये " इति । बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । " ओजो मे दाः "–इति । ओज एवात्मन्धत्ते । तथौजस्वी बलवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रतीच्यां दिशि पृथिवीं 'सुपदां' सुखेनाप्नीयेति अस्यार्थस्य सुगमत्वात् न व्याख्यानान्तरापेक्षेति इत्युक्तनात्रेति । अवशिष्टयोर्भागयोस्तु पूर्ववद्योज्यम् । इन्द्रस्य स्थाने " देव सवितार " इत्यस्य प्रवेश । " अस्यै " इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. २ । ३ । ६२ वा.) । " प्रजां मे दा " इत्यस्य स्थाने 'चक्षु' इत्यस्य प्रवेश । अन्यत् सर्वं पूर्ववदेव ॥ २१ ॥

अथ महावीरस्य उत्तरदिग्भागे यजमानवाचनमन्त्रस्य प्रथमभागमनूद्य तात्पर्यमाह–आश्रुतिरुत्तर० तदाहेति । " आश्रुतिरुत्तरत " इति यत् मन्त्रवाक्यं 'एतत्' 'भरत' देवा उत्तरदिग्भागे स्थित्वा अध्वर्युं प्रत्यार्य 'आश्रावयन्' आश्रावणं कुर्वन् भवतीति अमुमेवार्थमिह प्रतिपादयति । अथ द्वितीयतृतीयभागौ पूर्ववत् अनूद्य व्याचष्टे–धातुराधि० भवतीति । " धातुराधिपत्ये " इति ब्रुवन् 'धातारं' सर्वस्य धारयितारं प्रजापतिमेव 'अस्याः' पृथिव्याः स्वामिनं 'करोति' । " रायस्पोषं मे दाः " इति ब्रुवन् एतद्वयमुक्तवान् 'रयिं' धनमेव 'पुष्टिं' तत्कृतां विभूतिं च स्वस्मिन् 'धत्ते' । तथा च असौ 'रयिमान्' धनवान् 'पुष्टिमान्' धनजन्या या गवादिसम्पत्तिः तद्वांश्च 'भवति' ॥ २२ ॥

अथ ऊर्ध्वदिशि यजमानमन्त्रस्य भागत्रयमनूद्य व्याचष्टे–विधृतिरुप० भवतीति । हे पृथिवि ! त्वं 'उपरिष्टात्' ऊर्ध्वदिशि 'विधृतिः' परमेश्वरेण विधारयित्री असि इति प्रथमभागार्थः । तथा च

(२४) अथ दक्षिणतऽउत्तानेन पाणिना निह्नुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहीति सर्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २४ ॥

(२५) अथेमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वाऽसीत्यश्वा ह वाऽइयम्भूत्वा मनुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २५ ॥

अथ दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निह्नुते-" विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि "-इति । सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपाय इत्येवैतदाह । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् स पितॄनगच्छत् त्रया वै पितरः । तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ २४ ॥

अथेमामभिमृश्य जपति-" मनोरश्वाऽसि "-(वा. सं. ३७ । १२) इति । अश्वा ह वा इयं

एत मन्त्रवाक्य ' उपरिष्टात् ' ऊर्ध्वदिशि इमा पृथिवी ' विधारयन् ' भवति इममर्थमाह । ' ओज ' बलम् ' ओजस्वी ' इत्यस्य व्याख्यान ' बलवान् ' इति । शिष्ट पूर्ववत् योज्यम् ॥ २३ ॥

अथ यदुक्त कात्यायनेन-"विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तान पाणि निदधाति" (का. श्रौ सू २६।५४) इति । तत् विधत्ते-अथ दक्षिणत०स्पाहीतीति । एव पवमु क्षिप्त्वा प्रादेशकरणानन्तर ' दक्षिणत ' महावीरस्य दक्षिणदेशे ' उत्तानेन पाणिना ' दक्षिणहस्तेन " विश्वाभ्य " इति मन्त्रेण ' निह्नुत ' इत्युक्त महावीररक्षण प्रार्थन अपलपति । अस्य भागस्य तात्पर्यमस्यमथमाह-सर्वाभ्यो मा० तदाहेति । हे पृथिवि ! ' सर्वाभ्य आर्तिभ्य ' हिंसाभ्य ' मा ' मा 'गोपाय' रक्ष इति अनुमवार्थं ' विश्वाभ्यो मा" इत्येत मन्त्रवाक्य ' आह ' प्रतिपादयति । न तु पूर्ववत् नाष्ट्राशब्देन नाशकारण्यो राक्षस्य सेना उच्यत इत्यर्थ । दक्षिणस्या दिश पितृणा सन्निधानात् दक्षिणत हस्तनिधानेन पितृभिरपि ' एन ' समृद्ध कृतवान्, भवतीत्याह-यज्ञस्य० करोतीति । छिन्नशिरस्कस्य ' यज्ञस्य ' रस पुरा ' पितॄन् अगच्छत् ' पितृदेवत्ता प्राप्नोत् । ते पितर ' त्रया वै ' पितृपितामहप्रपितामहभेदेन त्रिविधा खलु । तत् त्रैविध्य सवनत्रयात्मकयज्ञरससबन्धात् ज्ञात-मित्यवगतव्यम् । अत ' एतत् ' एतेन " विश्वाभ्य " इति मन्त्रेण दक्षिणत क्रियमाणेन उत्तानपाणिनिधानेन दक्षिणदिक्सबद्धै ' तैरेव ' पितृभि ' एन ' प्रवर्ग्य ' समर्द्धयति ' समृद्ध करोति । तथा च यज्ञ ' कृत्स्न ' सम्पूर्णमिमर कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

अथ अन्यत् कर्म विधत्ते-अथेमामभि० श्वाऽसीति । ' अथ ' निह्नवानतर महावीरस्योत्तरत ' इमां ' भूमि प्रादेशेनाभिमृश्योपस्पृश्य " मनोरश्वाऽसि " इति मत्र ' जपति ' । हे पृथिवि ! त्व ' मनो ' प्रजा-

---

१-मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरत । का श्रौ. सू. २६ । ५५ ।

(त्य) अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वेत्यवरᳬ स्वाहाकारङ्करोति परां देवतामेष वै स्वाहाकारो यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादवरᳬ स्वाहाकारङ्करोति परां देवताम् ॥ २६ ॥

(म्म) मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति । विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिबृᳬहति तदिदङ्क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढन्तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ ॥ २७ ॥

भूत्वा मनुमुवाह । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ २५ ॥

अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ "स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व"-इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । एष वै स्वाहाकारः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादवरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २६ ॥

"मरुद्भिः परिश्रीयस्व"-इति । विशो वै मरुतः । विशैवैतत्क्षत्रं परिबृंहति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् । तूष्णीमुदञ्चौ । तूष्णीं प्राञ्चौ । तूष्णीमुदञ्चौ । तूष्णीं प्राञ्चौ ॥ २७ ॥

यते 'अश्वा' भवसि इति मन्त्रार्थः । इममर्थं आख्यायिकया उपपादयन् मन्त्रस्य समृद्धिहेतुत्वं आह—अश्वा ह वा० करोतीति । पुरा खलु 'इयं' पृथिवी 'अश्वा' वडवा 'भूत्वा' 'मनुं' प्रजापतिं 'उवाह' ऊढवती । 'स प्रजापतिः' 'अस्याः' पृथिव्याः पतिर्भर्ता सबभूव 'एतत्' एतेन "मनोरश्वाऽसि" इति पृथिव्यभिमर्शनेन 'तेनैव' मिथुनेन 'स्त्रीपुंसात्मकेन 'प्रियेण धाम्ना' धारकेण तेजसा 'एनं' प्रवर्ग्यं 'समर्द्धयति' । स्पष्टमन्यत् ॥ २५ ॥

अथ प्रवृञ्जनीयैः शकलैरभिमर्शित्वा महावीरस्य परिश्रयणं विधित्सुः तानु द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मन्त्रकाले प्रथमं परिश्रयणं करोतीति आह-अथ वैकङ्कतौ० करोतीति । 'अथ' अभिमर्शनानन्तरं 'वैकङ्कतौ' विकङ्कतवृक्षसम्बन्धिनौ द्वौ 'शकलौ प्राञ्चौ' प्रागग्रौ महावीरस्य दक्षिणत उत्तरतश्च 'परिश्रयति' परितो निधत्ते । "स्वाहा मरुद्भिः" इति अस्य मन्त्रः । अथ तस्मिन् स्वाहाकारस्य अर्थं दर्शयन् स्तौति परस्य उपरिष्टात् दर्शयति—अवरं० देवतामिति । 'अवरं' अधस्तादवस्थानं 'स्वाहाकारं' स्वाहेत्युच्चारणं 'करोति' । 'परां' पश्चादुत्तमां अस्माभिः दृश्यमानां 'देवतां' मरुद्भिरिति शेषः । तस्मात् उपरि देवतामवरं स्वाहाकारं करोतीति योजना । कथं स्वाहाकारस्य परदेवतानन्तरत्वम् । इति तत्राह—एष वा इति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एष' खलु 'स्वाहाकारः' स्वाहाकारशब्दप्रतिपाद्यः स्वाहाकारात्मको वा । अन्यत्स्पष्टम् । 'तस्मादवरम्' इत्यादिरुक्तार्थस्य निगमनम् । यद्वा 'अवरं' अवस्तात् अधोभागे 'स्वाहाकारं' 'करोति' । तदनवधिनीं 'देवतां' 'परां' पश्चात् निर्दिशति । यथा "अग्नये स्वाहा" इत्यादौ प्रथमं देवतापदं पश्चात् स्वाहाकारः । तद्वैपरीत्येन अत्र प्रथमं स्वाहाकारः पश्चात् देवतापदं इति योजना ॥ २६ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-मरुद्भिः परि० परिबृंहतीति । मरुद्भिरिति पदस्यार्थः ये मरुतः ते

त्रयोदश सम्पादयति । त्रयोदश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरऽएष स्ऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ सुवर्णᳫं हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति । दिवः सᳫंस्पृशस्पाहीत्येतद्ध देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममुपरिष्टाद्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्निर्वाऽएतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाᳫं रक्षसामपहत्याऽअथो द्यौर्हं वाऽएतस्माद्बिभयाञ्चकार यद्वै माऽयन्तप्तः शुशुचानो न हिᳫंस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति हारितम्भवति हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

त्रयोदश संपादयति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्त्रयोदश संपादयति ॥ २८ ॥

अथ सुवर्णं हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति–" दिवः संस्पृशस्पाहि "–(वा सं. ३७ । ११) इति । एतद्ध देवा अबिभयुः । यद्वै न इम मुपरिष्टाद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । अग्नेर्वा एतद्रेतः,

---

' विश ' देवाना मध्ये वैश्या " मरुतो वै देवाना विश " (तै. स २।२।५) इति श्रुत्यन्तरात् । महावीरश्च सम्राट्शब्दाभिधेयत्वात् क्षत्रियजातिस्थानीय । अत ' एतत् ' एतेन "मरुद्भि परिश्रीयस्व" इत्यनेन ' विशैव क्षत्र परिबृंहति ' वर्द्धयति । " बृहि वृद्धौ (धा. पा भ्वा.प. ७२७) इति धातु । तस्मात् ' इद ' लौकिक ' क्षत्र ' क्षत्रियजाति ' विशा ' वैश्यजात्या ' परिबृढ ' प्रवर्द्धितम् । तथा अवशिष्टै शकलै परिश्रयण विधत्ते–तूष्णीमुदञ्चौ० तूष्णीं प्राञ्चाविति । पूर्वं मन्त्रेण द्वौ वैकङ्कतशकलौ महावीरस्य दक्षिणोत्तरभागयो प्रागग्रौ निहितौ । अथ तस्य पश्चात् पुरस्ताच्च द्वौ शकलौ ' उदञ्चौ ' उदगग्रौ ' तूष्णीं ' निधातव्यौ । तत ' तूष्णीमेव ' द्वौ ' प्राञ्चौ ' पूर्ववत् निधेयौ । एव व्यत्यासेन ' त्रयोदश ' शकलान् ' संपादयति ' । प्रागग्रा षट् उदगग्रा षट् । अवशिष्ट दक्षिणत, प्राग्र निदध्यात् । तथा चोक्त कात्यायनेन–" घृष्टिभ्या भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलै परिश्रयति त्रयोदशभि प्रागुदग्भि स्वाहा मरुद्भिरिति । अधिक दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेणेति " (का. श्रौ सू. २६ । ९६ । १७) ॥ २७ ॥

तदेतत् त्रयोदशसंपादन प्रशस्य निगमयति–त्रयोदश० संपादयतीति । ' त्रयोदश वै ' त्रयोदशसंख्याका खलु ' मासा ' संवत्सरस्य भवति । द्वादश चैत्राद्या मलिम्लुचाख्य एक । संवत्सरश्च एष सूर्यात्मक, तद्गत वमननिष्पत्तिमत्त्वात् । सिद्धमन्यत् । ' तस्मात्त्रयोदश ' इति निगमनम् ॥ २८ ॥

अथ महावीरस्य उपरि सुवर्णशतमानस्य रुक्मस्य स्थापन विधत्ते अथ सुवर्ण० स्पाहीति । ' अथ ' विकङ्कतशकलै परिश्रयणानन्तर ' सुवर्णं ' सुवर्णमय हिरण्य हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि प्रसिद्धत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं

---

१ "सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिव संस्पृश इति " (का श्रौ सू २६।५७) ।

(र) अथ पवित्रैराधूनोति । मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥

(ल) अथापसलवि त्रिर्धून्वन्ति । यत्रास्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत्पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समीरयति ॥ ३१ ॥

यद्धिरण्मयम् । नाराणा रसमानयदस्य । अतो यदिदं वा एतस्मादभिषाचचार । यद् माउयं ततः शुशुचानो न हिंस्यादिति । तद्वास्या एतदन्तर्दधाति । हरित भवति । हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

अथ पवित्रैराधूनोति । "मधु मधु"–(वा० य० ३७।१३) इति त्रिः । प्राणो वै मधु । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥

अथापसलवि त्रिर्धून्वन्ति । यत्रास्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्–स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तैरेवैनमेतत्समीरयति ॥ ३१ ॥

(त्य) अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते पुनः प्रसलवि त्रिर्धून्वन्ति षड्सम्पद्यन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति श्रपयन्ति रौहिणौ स यदाऽर्चिर्जायतेऽथ हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥ स यत्रैताथं होताऽन्वाह । (द्वा) अभन्वतीमश्विना वाचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्मऽइति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेया·

अथ वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते । पुनः प्रसलवित् निर्धून्वति । षट् सम्पद्यते । षड्वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति । श्रपयंति रौहिणौ । स यदाऽर्चिर्जायते । अथ हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥

स यत्रैतां होताऽन्वाह–" अभन्वतीमश्विना वाचमस्मे "–(वा सं. ३४ । २९) इति । तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह–"रुचितो घर्मः" इति । स यदि रुचितः स्यात् । श्रेयान् यजमानो भवि·

' धून्वति ' उपवाजयति । अथ अप्रादक्षिण्येन परिक्रमण स्तौति–यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्येत्यादिना । अप्रदक्षिणकरण हि पैतृको धर्म । अत एतत् ' एतन अप्रदक्षिणपरिक्रमणेन ' तैरेव ' पितृभि ' एन ' महावीर ' समर्धयति ' सगमयति । अन्यद्गतम् ॥ ३१ ॥

पुनश्च प्रदक्षिण परिक्रामद्भि धूनन कर्त्तव्यमिति विधिसुराह–अप वा एतेभ्य इत्यादि । ' ये ' खलु ' यज्ञे ' अध्वर्युप्रभृतय ' धुवन ' क्पन उक्त वीजन ' तन्वत ' कुर्वंति । ' एतेभ्य ' सकाशात्, ' प्राणा ' ' अपक्रामनि वै' वाँन आधूनन क्रियमाणे शरीरान्तर्वर्तमाना प्राणा अपि श्रमातिशयेन निर्गच्छन्तीत्यर्थ । अतस्तत्परिहाराय ' पुन ' तत् ' प्रसलवित् ' प्रस्लवत्न प्रदक्षिण ' त्रि ' परिक्रामत ' धून्वति ' चालयति । कथ अनेन उक्तदोषपरिहार ? इति तत्राह–षट् संपद्यंत इति । एव अपसव्यप्रदक्षिणकृताभ्या पर्यायाभ्या ' षट ' परिक्रमा ' सपद्यते ' निष्पद्यन्त । ' शीर्षन् ' शीर्षणि शिरसि ' षट् वा इमे प्राणा ' ' इमे ' इति इदशब्द अभिनयप्रदर्शनार्थ । द्वे चक्षुषी, द्वे नासिके, द्वे श्रोत्रे, इति । एव षट् प्राणा इन्द्रियाधिष्ठानानि शिरसि समवनानि । तानेवास्मिन प्रथम धारयित्वा, ' अस्मिन् ' प्रवर्ग्ये अपि ' एतद्दधाति ' । अथ रौहिणपुरोडाशयो श्रपण विधत्ते–श्रपयंति रौहिणाविति । लौकिकपिष्टमानीय रौहिणाख्यौ पुरोडाशौ तूष्णीं ' श्रपयति ' पचति अध्वर्युपुरुषा । तदुक्त सूत्रकारेण " रौहिणावधिश्रपयति तूष्णीं श्रामपिष्टानाम् " (का. श्रौ सू २६ । ६३) इति । अथ उपरि निहितस्य सुवर्णशतमानस्य आदान विधत्ते–स यदाऽर्चिमादत्त इति । ' यदा ' यस्मिन्काले अर्चिर्ज्वाला महावीरस्य परित ' जायते ' । अथानन्तर ' स ' अध्वर्यु उपरि निहित ' हिरण्य ' ' आदत्त स्वीकरोति ॥ ३२ ॥

अथ पवित्रे आधूननेन सतापितस्य घर्मस्य वदनार्थं कालविशेषे कश्चिन् प्रैषमन्त्र ब्रूयात् इति विधित्सु–

१–अर्चिषि प्राप्त सुवर्णशतमान निधायाऽथेन महाव॰/ परिषिंचति स्रुवेण प्रतिप्रस्थातृ । का श्रौ सू २६ । ६९ । निवर्ण्य अपनाय इति कर्क ॥

२–' अभन्वतामित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठन् " । इति का श्रौ. सू २६ । ६७ ।

न्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा त्वेव रुचितः स्यात्तथा यतितव्यम् ॥ ३३ ॥

(मु) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टी ॥ ३४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।३॥ (१-२) ॥

ष्यतीति विद्यात् । अथ यद्यरुचितः । पापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । अथ यदि नैव रुचितो नारुचितः । नैव श्रेयान्न पापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । यथा त्वेव रुचितः स्यात् । तथा यतितव्यम् ॥ ३३ ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या–या सृष्टी ॥ ३४ ॥

राह–स यत्रैता० घर्म इति । " अग्निमर्तासमश्विना " इत्येतामृच ' स होता ' यस्मिन् काले अनुब्रूयात् । तस्मिन् काले ' उपोत्तिष्ठन् ' आसनादुद्गच्छन्, " रुचितो घर्म " इति प्रैष प्रश्नोत्तरमिमुत ' आह ' ब्रूयात् । ' रुचित. ' सदीप्त महावीर इति तस्यार्थ । अथ एतस्य रुचितारुचितत्वयो यजमानस्य गुणदोषान् उक्त्वा सर्वथा रुचितकरणमेव श्रेय इत्याह–स यदि रुचितः स्यात्तथा यतितव्यमिति । ' स ' घर्म ' यदि रुचित ' सम्यक् तप्त ' स्यात् ' । तर्हि ' यजमान ' ' स्यात् ' प्रशस्यतम अतिशयेन सुकृती ' भविष्यतीति ' विद्याज्जानीयात् । ' अथ ' तु ' यदि ' ' अरुचित ' अतप्त । तर्हि ' पापीयान् ' अतिशयेन पापकृत् ' भविष्यति इति ' जानीयात् । ' अथ यदि ' यदि तु रुचितोऽपि नैव भवति अरुचितोऽपि नैव भवति । अपि तु रुचितारुचितमध्यस्थो भवेत् । तर्हि यजमानोऽपि श्रेयानपि नैव भवति । पापीयानपि नैव भवति । अपि तु मध्यावस्थ भविष्यतीति ' जानीयात् । यस्मादेव तस्मात् ' यथा त्वेव ' येनैव सद्गु प्रकारेण घर्म ' रुचित ' सम्यग् तप्त ' स्यात् ' ' तथा ' यतितव्यम् । सर्वप्रयत्नेन अवश्य घर्मस्य सम्यक् सदीपन कार्यमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

अथ प्रथमब्राह्मणावसाने दर्शिता या व्रतचर्या तस्या सर्वप्रवर्ग्यशेषत्व दर्शयितु अस्य तृतीयब्राह्मणस्य तदर्थस्य वा अध्ययनानुष्ठानयो ता अतिदिशति–अथैतद्वै० इत्यादिना । सिद्धमेतत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय
ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । ३ ॥

स यदेतदध्वर्युः । (रु) उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्मऽइति तदुपोत्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वाऽअवकाशाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥

गर्भो देवानामिति । (त्ये) एष वै गर्भो देवानां यऽएष तपत्येष हीदꣳ सर्वं गृभ्णात्येतेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह गर्भो देवानामिति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्यावकाशोपस्थानं ब्राह्मणम् ।

स यदेतदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह—" रुचितो घर्मः " इति । तदुपोत्थाय अवकाशैरुपतिष्ठन्ते । प्राणा वा अवकाशाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । षडुपतिष्ठन्ते । षड् वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥

" गर्भो देवानाम् "—इति । एष वै गर्भो देवानाम् । य एष तपति । एष हीदं सर्वं गृभ्णाति । एतेनेदं सर्वं गृभीतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—गर्भो देवानाम् इति ॥ २ ॥

इथ तृतीये ब्राह्मणे घर्मसदावनमुक्तम् । अथ चतुर्थे प्रवर्ग्यकर्तॄणाम् अवकाशाख्यैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते—स यदे०दधातीति । उपस्थानस्य कालविधानाय रुचितो घर्म इत्यन्तं वचनानुवादः । 'स' अध्वर्युर्यदा 'उपोत्तिष्ठन्' " रुचितो घर्म " इत्याह । तत् तदानीं सर्वे प्रवर्ग्ययुक्ता ऋत्विजः 'उपोत्थाय' स्वकीयात् आसनात् उत्थाय तत्र तत्र स्थित्वा अवकाशाख्यैर्मन्त्रैः " गर्भो देवानाम् " इत्यादिभिः घर्मं 'उपतिष्ठन्ते' एते अवकाशाख्या मन्त्राः प्राणात्मकाः । तदुपस्थानेन 'अस्मिन्' घर्मे 'प्राणानेव दधाति' धारयति । अथोपस्थातॄणां संख्याम् उपनीय स्तौति—षडुपति०दधातीति । होता अध्वर्युः ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाता अग्नीत् इति पञ्च ऋत्विजो यजमानश्च षट्पुरुषाः एतैरवकाशैः 'उपतिष्ठन्ते' । गतमन्यत् ॥ १ ॥

अथ तानवकाशान् वाक्यशः अनूद्य व्याचष्टे—गर्भो देवानामितीति । गर्भो देवानामिति आख्यानार्थमुपादानम् । 'य एषः' सूर्यस्तपति 'एष' खलु 'देवानाम्' मध्ये 'गर्भः' । कुत इत्यत आह—एष हीदमिति । 'हि' यस्मात् । 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'एष सूर्य गृभ्णाति' " हृग्रहोर्भश्छन्दसि " (पा. सू. ३।१।८४ वा) इति भत्वम् । जगति विद्यमानं सर्वं रसं रश्मिभिरादत्ते सर्वमनुगृह्णाति वा । यत एवमत 'एतेन' सूर्येण 'इदं सर्वं जगत्' 'गृभीतं' गृहीतम् अनुगृहीतम् तस्मादेष गर्भः । अन्यद्गतम् । तस्मादाहेति निगमनम् ॥ २ ॥

१—" परिश्रित्योपातिष्ठन्तऽइहस्मा इवाहेति " । का० श्रौ०, सू० २६ । ६४ । अत्र चेदिति वर्तते [illegible] [illegible] अत्र चेत् तदुत्तर [illegible], इह रुचितो घर्म [illegible] कृत्वा अवकाशैरुपस्थानम् तथा च सूत्रकारेण [illegible] कालविधान प्रवादे । " रुचितो घर्मः । " का० श्रौ० सू० २६।६१ । रुचितो घर्म [illegible] । अवकाशाख्याः [illegible] । गर्भो देवानामित्याद्या मा. सं. ३७–१४ [illegible] (वा. सं. ३७–२०) [illegible] ।

पिता मतीनामिति । पिता ह्येष मतीनाम्पतिः प्रजानामिति पतिर्ह्येष प्रजानाम् ॥ ३ ॥

(१९) सन्देवो देवेन सवित्रा गतेति । सᳪं हि देवो देवेन सवित्रा गत सᳪं सूर्य्येण रोचतऽइति सᳪं हि सूर्य्येण रोचते ॥ ४ ॥

समग्निरग्निना गतेति । सᳪं ह्यग्निरग्निना गत सन्दैवेन सवित्रेति सᳪं हि दैवेन सवित्रा गत सᳪं सूर्य्येणारोचिष्टेति सᳪं हि सूर्य्येणारोचिष्ट ॥ ५ ॥

"पिता मतीनाम्"–इति । पिता ह्येष मतीनाम् । "पतिः प्रजानाम्"–इति । पतिर्ह्येष प्रजानाम् ॥ ३ ॥

"सं देवो देवेन सवित्रा गत"–इति । सं हि देवो देवेन सवित्रा गत । "सं सूर्येण रोचते"–(वा. सं. ३७।१४) इति । सं हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥

"समग्निरग्निना गत"–इति । सं ह्यग्निरग्निना गत । "सं दैवेन सवित्रा"–इति । सं हि दैवेन सवित्रा गत ।–"सं सूर्येणारोचिष्ट"–इति । सं हि सूर्येणारोचिष्ट ॥ ५ ॥

अथ वाक्यान्तरमुपादाय प्रतिज्ञाय व्याचष्टे–पिता मतीनामितीति । 'हि' यस्मात् 'एष' सूर्यः 'मतीनां' बुद्धीनां 'पिता' उत्पादयिता । सूर्योदये सति हि सुप्ताः सर्वथा प्राणिनः प्रबोधेन सर्वाणि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते । अतः सूर्यस्य तत्पितृत्वम् । "एष उ प्रजापतिरन्तरात्मैव" इति प्रकृतो वाक्यशेषः अतः प्रभृति सर्वत्र अनुवर्तनीयः । अथ अन्यद्वाक्यमुपादाय व्याचष्टे–पतिः प्रजानामिति । 'एष' सूर्यः 'प्रजानां' प्रजायमानानां प्राणिनां वृष्ट्यादिप्रदानेन पालयिता हि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमुपादाय व्याचष्टे–सं देवो॰ गतेति । 'हि' यस्मात् देवनशीलो घर्म देवयजनेन वर्तमान देवेन द्योतनशीलेन 'सविता' सर्वस्य प्रेरकेण इति नामकेन सूर्येण 'सगत' समगच्छत । सङ्गतिर्गमेः "समो गम्यृच्छिभ्याम्" (पा. सू. १।३।२९) इत्यात्मनेपदम् । उदात्त लघो लुङ् । "अनुदात्तोपदेश॰" (पा. सू. ६।४।३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्मात् "सं देवो देवेन" इति मन्त्रवाक्यं सङ्गतमित्यर्थः । अथ अन्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे–सं सूर्येण रोचत इति । अयं मन्त्रो घर्मः 'सूर्येण' मुख्येन 'सरोचते' सम्यग्दीप्यते । 'हि' यस्मात् "सं सूर्येण" इति वाक्यं सङ्गतार्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेति । सथ्ँ ह्ययमग्निस्तपसा गतोऽवरथ्ँ स्वाहाकारङ्करोति पराञ्देवतामसावेव बन्धुः सन्देव्येन सवित्रेति सथ्ँ हि दैव्येन सवित्रा गत सथ्ँ सूर्य्येणारूरुचतेति सथ्ँ हि सूर्य्येणारूरुचत ॥ ६ ॥

त वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ७ ॥

धर्त्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यामिति । धर्त्ता ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यान्धर्त्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाऽइति धर्त्ता

" स्वाहा समग्निस्तपसा गत "–इति । सं ह्यग्निस्तपसा गत । अवर स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः । " सं देव्येन सवित्रा "–इति । स हि दैव्येन सवित्रा गत । " स सूर्येणारूरुचत "–(वा स. ३७ । १९) इति । सं हि सूर्येणारूरुचत ॥ ६ ॥

ते वा एते त्रयोऽवकाशा भवति । त्रयो वै प्राणाः–प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ७ ॥

" धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् "–इति । धर्ता ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् । " धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः "–इति । धर्ता ह्येष देवो देवाना-

---

घर्मरोचनस्य निष्पन्नत्वात् तादृशो घर्म सूर्येण 'समरोचिष्ट हि' सगत्य दीप्त अभूत् । तस्मात् " स० सूर्येणारोचिष्ट " इति रोचनस्य भूतकालसत्ताप्रतिपादन युक्तम् । " रुच दीप्तौ " (धा. पा भ्वा आ ७४६) इति धातु ॥ ६ ॥

अथ तृतीयमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–स्वाहा समग्नि० रूरुचतेति । 'हि' यस्मात् अय मग्निरग्निर्घर्म प्रवर्ग्य 'तपसा' तापेन 'सगत' समगच्छत । तस्मात् " समग्निस्तपसा गत " इत्ययमश सगत । अवरमन्त्यान् आदौ वर्तमान 'स्वाहाकार' स्वाहेति शब्दस्य करण उच्चारण 'करोति' । 'परां' सूर्यरूपां 'देवता' । स्वाहाकारशब्दप्रतिपाद्य सस्मृ 'असावेव' खलु देवता वधु छिन्नस्य यज्ञशिरस बधनहेतु । तथा 'दैव्येन' देवतासबधिना 'सवित्रा' प्रेरकेण सूर्येण दिवि प्रकाशमानेन सार्धम् अय ततो घर्म ज्वालाद्वारेण 'समरूरुचत' सम्यगदीप्यत । तस्मात् " स० सूर्येणारूरुचत " इति मन्त्रभाग समवेतार्थ ॥ ६ ॥

एव " गर्भो देवाना " १ " समग्निरग्निना गत " २ " स्वाहा समग्नि " ३ इति 'त्रय अवकाशा' उक्ता । अथैतान् सहृत्य स्तौति–ते वा एते० दधातीति । 'ते' खलु 'एते' अवकाशाख्या " गर्भो देवाना " इत्याद्या त्रयो मन्त्रा भवन्ति । अन्यत् त्रित्वविशिष्टप्राण (श प. १४ । १ । ३ । ३० ।) व्याख्याने व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–धर्ता दिवो० तद्वाहेति । 'एष' खलु सूर्य. 'दिवः'

ह्येषु देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा व्वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमिति यज्ञो वै व्वाग्यज्ञमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(ह्रा) अपश्यङ्गोपामनिपद्यमानमिति । (त्ये) एष वै गोपा यऽएष तपत्येष हीदᳪं सर्वङ्गोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यङ्गोपामनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥

(त्या) आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । (त्या)आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्व्वसानऽइति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो व्वस्तेऽथो रश्मीनावरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति पुनः पुनर्ह्येषु ऽएषु लोकेषु व्वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

ममर्त्यस्तपोजाः । " वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् "–(वा स. ३७ । १६) इति । यज्ञो वै वाग् । यज्ञमस्मभ्य प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

" अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् "–इति । एष वै गोपा । य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोपायति । अथो न निपद्यते । तस्मादाह–" अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् "–इति ॥ ९ ॥

" आ च परा च पथिभिश्चरंतम् "–इति । आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चरति । " स सध्रिचीः स विषूचीर्वसानः "–इति । सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्ते । अथो

द्युलोकस्य ' धर्ता ' । तथा तपसस्तापकस्य रश्मिजालस्य च धर्ता सन् ' पृथिव्यां ' भूम्या ' विभाति ' विशेषेण दीप्यते । अत तदात्मके प्रवर्ग्ये " धर्ता दिव " इति मन्त्र समवेतार्थ इत्यर्थ । तथा ' एष ' सूर्यो देवनशील ' देवाना ' स्वव्यतिरिक्तानामिन्द्रादीनां ' धर्ता ' धारयिता सूर्यगत्यधीनत्वादिन्द्रादीनस्य इति सूर्यस्य हविर्भुजा धारकत्व द्रष्टव्यम् । तथा ' अमर्त्य ' मरणरहित ' तपोजा ' तपस तप्यमानात् मनणो जात । ' हि ' यस्मादेव तस्मात् तदात्मक प्रवर्ग्यं " धर्ता दिव " इति मन्त्रभागेन स्तोतीत्यर्थ । तथा " वाचमस्मे नियच्छ " इति समनन्तरो मन्त्रभाग । तत्र वाक्शब्देन यज्ञ एव उच्यत । स्तुतशस्त्ररूपया वाचा निर्वर्त्यत्वात् । एव च निष्पन्न वाक्यार्थमाह–' वाच ' यज्ञ ' अस्मे ' अस्मभ्यं हे घर्म ! ' नियच्छ ' प्रयच्छ देहि ' येन ' यज्ञेन ' देवान् ' प्रीणाम ' तर्पयामेति अमुमेवार्थमेत मन्त्रवाक्यमाह प्रतिपादयति ॥ ८ ॥

अथान्यमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–अपश्यं गोपा० चरतीति । ' एष ' सूर्य ' देवानां ' मध्ये ' गोपा ' गोपायिता । ' हि ' यस्मात् ' एष ' ' सर्वमिद ' जगत् ' गोपायति ' प्रकर्षेण प्रकाशनादिना रक्षति । ' अथो ' अपि च ' न निपद्यते ' न निपतति । किंतु रवि सर्वदा दिवि वर्तते । ' तस्मात् ' ' अनिपद्यमान ' ' गोपा ' सूर्यं ' अपश्य ' अद्राक्षम् इति ऋषि कृतसाक्षात्कार आह । अथवा तदात्मक प्रवर्ग्यं स्तौतु–अपश्यं गोपामिति अध्वर्युराह ॥ ९ ॥

अपि च ' एष हि ' सूर्य ' देवै ' देवमार्गैरिभि ' पथिभि ' मार्गै मध्याह्नात् पूर्वं ' आचरति ' अभिमुखेन गच्छति च । तत परस्तात् ' पराचरति ' पराङ्मुख सचरति । तस्मात् " आ च परा च " इति

विश्वासाम्भुवाम्पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य व्वचसस्पते सर्व्वस्य व्वचसस्पतऽ इत्येतस्य सर्व्वस्य पतऽइत्येतद्देवश्रुत्त्वन्देव घर्म्म देवो देवान्पाहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

(स्त्यु) अत्र प्प्रावीरनु वान्देववीतयऽइति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र प्प्रावीरनु वान्देववीतयऽ इति ॥ १२ ॥

रश्मीन् । " आवरीवर्ति भुवनेष्वंतः "–(वा. सं. ३७ । १७) इति । पुनः पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

" विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते । विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते "–इति । एतस्य सर्वस्य पत इत्येतद् । " देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाहि "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

" अत्र प्रावीरनु वां देववीतये "–इति । अश्विनावेवैतदाह–अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" अत्र प्रावीरनु वां देववीतये "–इति॥ १२॥

मन्त्रवाक्य सगतमित्यर्थ । अपि च ' सध्रीची ' सहाञ्चती ' विषूची ' विष्वगञ्चतो. सर्वा. ' दिश. ' प्राच्याद्या ' एष. ' सूर्य स्वतेजसा ' वस्ते ' आच्छादयति । ' अथो ' अपि च ' रश्मीन् ' स्वकिरणान् ' वस्ते ' सर्वत्र प्रसारयति । तस्मात् ' स सध्रीची " इति मन्त्र सूर्ये सगत. । तदात्मकत्वात् प्रवर्ग्येऽपि सगत इत्यर्थ । अपि च ' एष. ' खलु सूर्य ' एषु लोकेषु ' पृथिव्यादिषु सर्वेषु लोकेषु ' वरीवर्त्यमान. ' अत्यर्थं वर्तमान पुन पुनश्चरति । तस्मादाह–" आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्त " इति ॥ १० ॥

अथान्यमवकाशमन्त्रभाग मह्त्यानूद्य, तात्पर्यमाह–विश्वासां भुवां० इत्येतदिति । " विश्वासां भुवां " इत्यादिषष्ठ्यन्तै प्रतिपाद्यस्य ' एतस्य सर्वस्य ' कृत्स्नस्य जगत 'पते' स्वामिन् ! ' इति ' इममर्थम् एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ अन्य मन्त्रभागमनूद्य स्पष्टार्थत्वात् व्याख्यात नापेक्षते इत्याह–देवश्रुत्त्वं० मिवास्तीति । अत्रास्मिन " देवश्रुत्त्व " इति मन्त्रभागे ' तिरोहितमिव ' अतर्हितमिव व्याख्यानमपेक्ष किमपि नास्तीत्यर्थ ॥ ११ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे–अत्र प्रावीरनु वां देववीतय इति । " अत्र प्रावी " इत्यस्मिन्मन्त्रभागे ' वामिति ' युष्मदादेशे द्विवचनेन ' अश्विनौ ' अश्विनावेव एतन्मंत्रवाक्य ' आह ' आचष्टे । अश्विनोः प्रतिपादने का अत्र प्रसक्ति, इति ता दर्शयति–अश्विनाविति । ' अश्विनौ ' खलु पुरा ' यज्ञस्य ' एतत्प्रवर्ग्यरूपस्य ' शिर प्रत्यधत्ताम् ' प्रतिहितवन्तौ छिन्नस्य पुन. सधान कृतवन्तौ । तस्मात् ' एतत् ' एतेन मन्त्रभागेन तावश्विनौ ' प्रीणाति ' तर्पयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति। दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियन्धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मादाह मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति ॥ १३ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्य्याय त्वा। ऊर्ध्वोऽअध्वरन्दिवि देवेषु धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधीति। (स्वे) एष वै पिता यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिᳩसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

(स्तेऽथ) अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य। महावीरमीक्षमाणाम्वाचयति

"मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम्"-(वा सं ३७। १८) इति। दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच। तदेनयोः प्रियं धाम। तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति। तस्मादाह-"मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम्"-इति ॥ १३ ॥

"हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा। ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि"-(वा. सं ३७। १९) इति। नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

"पिता नोऽसि पिता नो बोधि"-इति। एष वै पिता। य एष तपति। एष उ प्रवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मादाह। "पिता नोऽसि पिता नो बोधि"-इति। "नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः"-इति। आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य। महावीरमीक्षमाणा वाचयति-"त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम"-(वा. सं. ३७।२०) इति। वृषा वै प्रवर्ग्यः। योषा पत्नी। मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १६ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे-मधु मा०चीभ्यामिति इति। 'आथर्वण' अथर्वण पुत्र 'दध्यङ्' नाम ऋषिः पुरा, आभ्यामश्विभ्यां 'मधु नाम ब्राह्मण' मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं 'उवाच' उपदिदेश। तच 'एनयो' 'प्रिय' प्रेमास्पद 'धाम' धारकं स्थानं 'एतेन' "मधु माध्वीभ्याम्" इत्यनेन 'एनयो' अश्विनो 'तदेव' प्रिय धाम 'उपगच्छति' प्राप्नोति। 'तस्मात्' इत्यादि निगमनम् ॥ १३ ॥

अथ मन्त्रान्तरमनूद्य स्पष्टार्थत्वात् न व्याख्यानसापेक्षमित्याह-हृदे त्वा मनसे० मिवास्तीति। हृदयाद्यर्थं त्वां स्तुमः। अत एव त्वं 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' मध्ये उत्कृष्टः सन् 'अध्वर' अस्मदीयं यज्ञं 'धेहि' स्थापयेति अस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् 'तिरोहित' किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे-पिता नोऽसि०बोधीतीति। 'य एष' सूर्य 'तपति' 'एष वै पिता' सर्वेषां पालयिता। अन्यद्गतम्। अथास्य मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे-नमस्ते० शास्ते इति। 'एतत्' एतेन मन्त्रवाक्येन हिंसाभावलक्षणां 'आशिषमेव आशास्ते' प्रार्थयते ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं कात्यायनेन-"अपोर्णोति पत्नीशिरः। त्वष्टृमन्तस्त्वेति वाचयति महावीरमीक्षमाणाम्"

१-"अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य" (श. प. १४। १। ४। १६) इति श्रुतिवाक्यम्, 'पत्नीशिर' इति मम बाउन्तक्ष्य। 'वाचयति' इति कर्तव्य ॥

त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेमेति व्वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १६ ॥

(तेऽथै) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।४ ॥ (१-४) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४-१ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या-या सृष्टौ ॥ १७ ॥

(का श्री. सू. २६।६।७०) इति । तदेतद्विधत्ते-अथ पत्न्यै शिरो०सपेमेतीति । अथालङ्कारोपस्थानानन्तरं पत्न्याः शिरःप्रावरणं 'अपावृत्य' विसृज्य 'महावीरमीक्षमाणां' पश्यन्तीं "त्वष्टृमन्त" इति मन्त्रं 'वाचयति' । अथैतत् स्तौति-व्वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते इति । 'वृषा' वर्षणसमर्थः पुमान् प्रवर्ग्यः । 'पत्नी योषा' स्त्री । तथा च 'एतत्' एतेन मिथुनेन 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिसाधनं 'क्रियते' । प्रजोत्पत्तिसाधनेन 'एनं' प्रवर्ग्यं समर्द्धयति । ततो यज्ञमपि कृत्स्नं सपूर्णं करोति ॥ १६ ॥

ब्राह्मणान्तरावसानवत् अत्रापि पूर्वोक्तां व्रतचर्यामतिदिशति-अथैतद्वै०सृष्टाविति । एतत्प्रथमब्राह्मणावसाने व्याख्यातम् । 'या' सृष्टिप्रतिपादके तस्मिन् ब्राह्मणे 'व्रतचर्या' आम्नाता सैव एतत् ब्राह्मणं अधीयानस्य अनुतिष्ठतश्च व्रतचर्या ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधिप्रसीरीत्रिदशतरुलताधेनुभीवर्णभूमी ।
रत्नोर्वीं रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सावणिं सिद्धणायौं,
व्यग्रागीद्विश्वचक्रं प्रथितविविमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणमवृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमात्सिद्धणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते
प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१४ (१)-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणौ जुहोति । (त्य) अहः केतुना जुषताᳬ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा प्रातः रात्रिः केतुना जुषताᳬ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

(न्त) तद्यद्रौहिणौ जुहोति । (त्य) अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च रौहिणावेताभ्याᳬ हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकᳬ रोहन्ति ॥ २ ॥

अथ गवाजपयोऽवसेचनं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणौ जुहोति । " अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "-इति । उभावेतेन यजुषा प्रातः । " रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "-(वा. सं. ३७।२१) इति । उभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह वा आदित्यश्च रौहिणौ । एताभ्यां हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकं रोहन्ति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

धर्मस्य सृष्टिसमारौ तथा धर्मसमिन्धनम् । अवकाशोपरियनिश्च प्रथमेऽध्याय ईरिता. ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणेन आज्यपूर्णे महावीरे गवाजयोः पयसो आसेचनं विधत्ते तत्र तयोर्दोहनात्पूर्वं तदासेचनोत्तरकालं च होतव्ययो रौहिणपुरोडाशयो होमं विधत्ते-अथातो रौहिणौ जुहोतीति । ' अथ ' पत्नीवाचनानन्तरं यत. एतौ रौहिणहोमौ प्रवर्ग्यस्य आज्यभागवत् चक्षुष्ट्वेन वक्ष्यमाणप्रकारेण संस्तुतौ । ' अतः ' अस्मात्कारणात् प्रवृञ्जनात् पूर्वं ' रौहिणौ ' पुरोडाशौ ' जुहोति ' । तत्र प्रातःकालीने प्रवर्ग्ये " अहः केतुना " इत्येतेन ' यजुषा ' ' उभौ ' पुरोडाशौ जुहोति । सायंकालीने तु प्रवर्ग्ये " रात्रिः केतुना " इत्येतेन ' यजुषा ' ' उभौ ' रौहिणौ जुहोति ॥ १ ॥

अथ एतौ पुरोडाशौ अग्न्यादित्यात्मना स्तौति-तद्यद्रौहिणौ जुहोतीति । तत्तत्र ' यत् ' यस्मात् ' रौहिणौ ' पुरोडाशौ ' जुहोति ' । तस्मात् ' एताभ्यां ' साधनाभ्यां यजमान. ' स्वर्गं लोकं आरोहति ' इति वाक्य

१-अहः केतुनेति हविष्कं रौहिणं जुहोति । का. श्रौ. सू. २६ । ७१ ।

२-रात्रिरिति सायम् । का. श्रौ. सू. २६ । ७१ ।

(न्यु) अथोऽअहोरात्रे वै रौहिणौ । (णाना) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तु-दादित्यमहोरात्राभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥३॥

(त्रोऽथो) अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ । (णावा) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तुदादित्यमाभ्यां लोकाभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेषऽआभ्यां लोकाभ्याम्परिगृहीतः ॥ ४ ॥

(त्रोऽथो) अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तच्चक्षुर्दधाति ॥ ५ ॥

अथो अहोरात्रे वै रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ ३ ॥

अथो इमौ वै लोकौ रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः ॥ ४ ॥

अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः । शीर्षंस्तच्चक्षुर्दधाति ॥ ५ ॥

होमोऽप्याहर्तव्य । अथैतदुपपादयते—यौ एतौ ' रौहिणौ ' तौ क्रमेण ' अग्निश्चादित्यश्च ' खलु देवतारूपावमरौ । ' एताभ्यां हि ' सायम्प्रातःकालयोरग्निहोत्रदेवताभ्यां अग्निहोत्रानुष्ठायिनो ' यजमाना ' तत्स्वरूपं स्वर्गं लोकं रोहन्ति ' आरोहन्ति । तस्मात् रोहणसाधनत्वात् अग्न्यादित्यावेव रौहिणौ । अत तदात्मकरौहिणपुरोडाशात् यजमानोऽपि स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ २ ॥

अथ अहोरात्रात्मना रौहिणौ स्तौति—अथो अहोरात्रे वै रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च ' अहोरात्रे वै ' अहोरात्रात्मकौ खलु रौहिणपुरोडाशौ । तयोर्मध्ये वर्तमान उद्यन् अस्तं गच्छन् ' आदित्य प्रवर्ग्य ' । तत्र ' अमुं ' आदित्यात्मकं प्रवर्ग्यम् अहोरात्राभ्यामेव ' परिगृह्णाति ' । यस्मादेवं ' तस्मात् ' ' एष ' दिवि वर्तमान आदित्य ' अहोरात्राभ्यां परिगृहीत ' पुरः पृष्ठतश्च परिवृत ॥ ३ ॥

अथ द्यावापृथिव्यात्मना रौहिणौ स्तौति—अथोऽ इमौ वै लोकौ रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च ' इमौ ' द्यावापृथिव्यात्मकौ ' लोकौ ' खलु ' रौहिणौ ' रौहिणपुरोडाशौ । प्रवर्ग्यस्तु तयोर्मध्ये वर्तमान ' आदित्य ' । ' तत् ' तत्र ' अमुमादित्य ' आदित्यात्मकं प्रवर्ग्यम् आभ्यामेव ' लोकाभ्यां परिगृह्णाति ' परित उभयत गृह्णाति । यस्मात् एवं प्रवर्ग्यं पुरोडाशाभ्यां परिगृह्णाति, तस्मादेव कारणात् ' एष ' आदित्य आभ्यामेव लोकाभ्यां ' परिगृहीत ' अधस्तात् उपरिष्टाच्च सङ्गतो वर्तते ॥ ४ ॥

अथ एतौ चक्षुष्ट्वेन स्तौति—अथो चक्षुषी वै रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च एतौ रौहिणपुरोडाशौ यज्ञस्य चक्षुःस्थानीयौ । तस्य ' शिर प्रवर्ग्य ' । तदेवं ' शीर्षन् ' शिरसि ' चक्षुर्दधाति ' धारितवान् स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ रज्जुमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या-म्पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽदित्यै रास्नाऽसीत्यसावेव बन्धुः ॥ ६ ॥
(रु) अथ गामाह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं यन्निड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथोच्चैराह्वयति नाम्नाऽसावेह्यसावेह्यसावेहीति * त्रिः ॥ ७ ॥

अथ रज्जुमादत्ते–" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामाददे-ऽदित्यै रास्नाऽसि । "–(वा. सं ३८ । १) इति । असावेव बंधुः ॥ ६ ॥
अथ गामाह्वयति जघनेन गार्हपत्यं यन्–"इड एहि, अदित एहि, सरस्वत्येहि"–इति । इडा हि गौः । अदितिर्हि गौः । सरस्वती हि गौः । अथोच्चैराह्वयति नाम्ना–" असावेहि, असावेहि * "–(वा० सं० ३८ । २) इति त्रिः ॥ ७ ॥

अथ दोहनार्थं समन्त्रकं रज्ज्वादानं विधत्ते–अथ रज्जुमादत्ते० बन्धुरिति । ' अथ ' रौहिणहोमानन्तरं " देवस्य त्वेति " मन्त्रेण गोर्बन्धनार्थं रज्जुमादत्ते । सवितृप्रसवादिबहुदेवताप्रकाशकत्वात् ' असावेव ' मन्त्र ' बन्धुः ' । छिन्नस्य यज्ञशिरसो बन्धक ॥ ६ ॥
अथ देवैर्नामभि सहाभि घर्मदुहो गोराह्वानं विधत्ते–अथ गामाह्वयति० सरस्वत्येहीतीति । ' अथ ' रज्ज्वादानानन्तर ' जघनेन गार्हपत्यं यन् ' गार्हपत्यस्यादूरेण पश्चिमदेशेन गच्छन् अध्वर्यु " इड एहि " इत्यादिभि त्रिभिर्वाक्यैरध्वर्यु गामाह्वयति । इडाऽदितिसरस्वतीशब्दा गोर्वैदिका सञ्ज्ञा । तथा च तैत्तिरीयके गर्गत्रिरात्रे सहस्रतमीं गा प्रस्तुत्य एवमाम्नायते–" इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्न्ये नामानि" (तै.स. ७।१।६।) " इति । इमा प्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयन् इडादिशब्दा गोर्नामानीति व्याचष्टे–इडा हि० हि गौरिति । अथ लौकिकेन नाम्ना तस्या आह्वानं विधत्ते–अथोच्चैराह्वयति० त्रिरिति । 'अथ' देवनामभिराह्वानानन्तर ' असावेहि ' इति लौकिकेन नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति । " असौ " इति अदस्शब्द सर्वगवादिनामसामान्यनिर्देशार्थः । त्रिराह्वानस्याभिनयार्थमसावेहीति त्रिर्वचनम् । अयमर्थ - यत् गो नाम व्यावहारिकं गङ्गादिकं नाम तदनुवदन्तमुक्त्वा तेन एहीति पद सयोज्य " गङ्ग एहि " इत्येवप्रकारेण त्रिराह्वानं कार्यमिति । एवं द्विविधैर्नामभिर्घर्मदुहो गोराह्वानं तित्तिरिणा स्पष्टमाम्नातम्–" इड एह्यदित एहि सरस्व-

---

* असावेहि इत्यस्य त्रिरुच्चारणं मन्त्रपाठानुसारेण ' नाम्ना च त्रिरुच्चैः " इति कात्यायनसूत्रीयप्रयोगप्रदर्शनार्थं भाष्यकारैर्मध्ये प्रदर्शितम् । मूले ब्राह्मणे तु द्विवारमेव पाठ आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वपि द्विवारमत्र पठ्यन्ते ।
१–देवस्य त्वेति रज्जुमादाय । का श्रौ. सू २६ । ७१ । रज्जुमदानं घर्मधुग्बन्धनार्थं या पाशवती रज्जु सापा एव पश्चात्तादबन्धनार्थं सदानं तदादद्येति कर्क ।
२–इड एहीति गामाह्वयति । अपरेण गार्हपत्यं गच्छन् का श्रौ सू २६ । ७१ ।
३–शतपथेऽपि गर्गत्रिरात्रे " तत्त्रैवत्रिरात्रे सहस्रं ददाति " इत्युपक्रम्य ' अथ दक्षिणे कर्ण आजपति इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतम्ब्रूतादिति एतानि वैतानि ह वा अस्यै देवत्रा नामानि स यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्य सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह " श. प ४।५।८।१०। इति । " इडे एहि० " । वा सं. ८ । ४३ ।
४–नाम्ना च त्रिरुच्चैः । अपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । का श्रौ सू २६ । ७२ ।

(स्ता) तामागतामभिदधाति । (त्य) अदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्या ऽउष्णीषऽ इतीन्द्राणी ह वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्याऽउष्णीषो विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥

(त्य) अथ वत्समुपार्जति । पूषाऽसीत्ययं वै पूषा योऽयम्पवतऽएष हीदꣳ सर्वम्पुष्यत्येषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पूषाऽसीति ॥ ९ ॥

तामागतामभिदधाति–" अदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्या उष्णीषः "–इति । इन्द्राणी ह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी । तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः । सोऽसीति तदाह । तमेवैनमेतत्करोति ॥८॥

अथ वत्समुपार्जति– 'पूषाऽसि"–इति । अयं वै पूषा । योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" पूषाऽसि "–इति ॥ ९ ॥

(त्य) अथोन्नयति । घर्माय दीष्वेत्येष वाऽअत्र घर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(द्वा) अथ पिन्वने पिन्वयति । (त्यु) अश्विभ्याम्पिन्वस्वेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽ एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहाश्विभ्याम्पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥

सरस्वत्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्वस्वेति ॥ १२ ॥

अथोन्नयति–" घर्माय दीष्व "–(वा. सं. ३८।३) इति । एष वा अत्र घर्मो रसो भवति । यमेषा पिन्वते । तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ पिन्वने पिन्वयति–" अश्विभ्यां पिन्वस्व "–इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"अश्विभ्यां पिन्वस्व"–इति॥ ११॥

" सरस्वत्यै पिन्वस्व "–इति । वाग्वै सरस्वती । वाचा वा एतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" सरस्वत्यै पिन्वस्व " इति ॥ १२ ॥

अथ वत्सस्य पुनर्दोहनं विधत्ते–अथोन्नयति घर्माय दीष्वेतीति । वत्समुपसृज्य प्रस्नुतायां गवि ' अथ ' अनन्तरं " घर्माय दीष्व " इति मन्त्रेण तं वत्सं ' उन्नयति ' उत्कृष्य ऊर्ध्व प्रदेशात् अन्यत्र नयति पुरतो बध्नातीत्यर्थः । अथ एतत् व्याचष्टे–एष वा अत्र घर्मो रसो भवति०तदाहेति । 'य' यमाज्यम् एव 'एषा' गौः ' पिन्वते ' सिंचति दुग्धे 'एष एव रसोऽत्र' अस्मिन्मन्त्रे ' घर्म ' घर्मशब्दाभिधेय ' भवति ' ' तस्मै ' रसाय, तादर्थ्ये चतुर्थी, रसात्मकं घर्मोपयुक्तं पयः ' दयस्व ' देहीति इममेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । ' दय दानगतिरक्षणहिंसाऽऽदानेषु " (धा. पा भ्वा आ. ४८२) इति धातुः । एवं " घर्माय दीष्व ' इति मन्त्रावयवयो पदयो क्रमेणार्थो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ दोहनं विधत्ते अथ पिन्वने पिन्वयत्यश्विभ्यां पिन्वस्वेतीति । ' अथ ' वत्सोन्नयनानन्तरं 'पिन्वने' दोहनपात्रे ' पिन्वयति ' सेचयति गां दोग्धि " अश्विभ्याम् " इति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यमाह–अश्विनावेवै० पिन्वस्वेति । ' यज्ञस्य ' एतत् ' छिन्नं ' शिर ' ' अश्विनौ ' खलु देवौ पुरा ' प्रत्यधत्तां ' सन्धानं कृतवन्तौ 'एतत्' एतेन मन्त्रवाक्येन 'तावेव प्रीणाति' तर्पयति । तस्मादेव तस्मात्कारणात् " अश्विभ्यां " इति वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीय भागमनूद्य व्याचष्टे–सरस्वत्यै पिन्वस्वेतीति । अत्र ' सरस्वती ' इति सरस्वतीशब्देन वागेव

१–अथ घर्माय दीष्वेति वत्समुत्सृजति । का. श्रौ सू २६ । ७५ । सदनं घर्मदुघो गो वत्सम् … एतदेव-स्यार्थः । २–अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । का श्रौ सू २६ । ७६ । घर्मदुघं गामिति शेषः ।

(त्री) इन्द्राय पिन्वस्वेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्वऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरᳬ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

"इन्द्राय पिन्वस्व"—इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तामेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" इन्द्राय पिन्वस्व "—इति ॥ १३ ॥

अथ विप्रुषोऽभिमन्त्रयते—" स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् "—(वा. सं ३८ । ४) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तामेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" स्वाहेन्द्रवत् स्वाहेन्द्रवत् "—इति । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

उच्यते । 'अश्विनौ' हि 'वाचा' मन्त्ररूपया खलु पुरा 'यज्ञस्य' 'एतच्छिर' 'प्रत्यधत्ताम्' । अत यज्ञशिर सन्धानसाधनभूता तामेव वाच 'एतत्' एतेन " सरस्वत्यै पिन्वस्व " इति मन्त्रभागेन 'प्रीणाति' तर्पयति । " तस्मात् " इत्यादि पूर्ववन्निगमनम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—इन्द्राय पिन्वस्वेतीति । 'इन्द्र' एव खलु 'यज्ञस्य' सोमयागस्य प्रधानभूता 'देवता' । कार्त्स्न्येन माध्यन्दिनसवनभाक्त्वात् । तद्धि यज्ञस्य शरीरम् । गृहस्य पृष्ठवंशस्थानीये पृष्ठस्तोत्रे उपगतत्वात् । तस्मात् 'सा' तादृशी 'या एव' यज्ञस्य 'देवता' 'तयैव' देवतया साधनभूतया 'अश्विनौ' एतत् 'यज्ञस्य शिर प्रत्यधत्ताम्' । अतस्तामेव देवतां एतदेतेन मन्त्रभागेन 'प्रीणाति' तर्पयति । यस्मादेव 'तस्मात्' देवताप्रतिपादकं " इन्द्राय पिन्वस्व " इति मन्त्रवाक्यं ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अथ दोहनसमये सर्वत प्रसृतानां विप्रुषामभिमन्त्रणं विधत्ते—अथ विप्रुषो० वदितीति । " स्वाहेन्द्रवत् " इति मन्त्र त्रिरुक्त्वा 'विप्रुष' दोहनसमयोत्पन्नान् बिंदून् 'अभिमन्त्रयते' । तत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यमाह—इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता० तामेवैतत्प्रीणातीति । व्याख्यातमेतत् । उक्तमर्थं हेतूकृत्य निगमयति—तस्मादाह० न्द्रवदितीति । अथैतत्पाठप्राप्त त्रिर्वचनमनूद्य स्तौति—त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञ इति । त्रिष्कृत्वस्त्रिवार 'स्वाहेन्द्रवदिति' मन्त्र ब्रूयात् । 'हि' यस्मात् यज्ञस्त्रिवृत् त्रिगुणित गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपेण प्रात सवनादिभेदेन वा । अथ मन्त्रादौ वर्तमानं स्वाहाकारं प्रशंसति—अवरं[१] स्वाहाकारं० बधुरिति । सिद्धमेतत् ॥ १४ ॥

१–स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । का० श्रौ सू २६ । ७७ ।

(१) अथास्यै स्तनमभिपद्यते । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहायामित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र इति यो धनानान्दाता वसुवित्पणाय्योऽसीत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्य्याणीति येन सर्व्वान्देवान्त्सर्व्वाणि भूतानि बिभर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति वाग्वै सरस्वती सैषा घर्मदुघा यज्ञो वै वागयज्ञमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैत्युर्व्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यसावेव बन्धुः ॥ १९ ॥

अथास्यै स्तनमभिपद्यते–" यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः "–इति । यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम् इत्येवैतदाह । " यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः "–इति । यो धनानां दाता वसुवित्पणाय्यः । इत्येवैतदाह । "येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि"–इति । येन सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि बिभर्षि । इत्येवैतदाह । " सरस्वति तमिह धातवेऽकः "–इति । वाग्वै सरस्वती । सैषा घर्मदुघा । यज्ञो वै वाक् । यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम । इत्येवैतदाह । अथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैति । " उर्वन्तरिक्षमन्वेमि "–(वा सं. ३८ । ५) इति । असावेव बंधुः॥१९॥

यदुक्तं सूत्रकारेण–"यस्ते स्तन इति स्तनमालभते" (का. श्रौ सू २६ । ७८) इति, तद्विधत्ते–अथास्यै स्तन० मयोभूरितीति । 'अथ' विप्रुडभिमन्त्रणानन्तरं 'अस्यै' अस्या धेनोः 'स्तनं अभिपद्येत' आलभेत । " यस्ते स्तन " इति मन्त्रेणाभिमृशेदित्यर्थः । अथ अस्य उपात्तस्य मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे–यस्ते स्तनो० तदाहेति । हे घर्मधुक् धेनो 'ते' तव 'स्तनः गुहायां' अस्माभिरदृश्ये दिव्येऽवस्थाने 'निहितः' निक्षिप्तो बभूवेति । योऽयमर्थः, इममेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–यो रत्नधा० तदाहेति 'यः' स्तनः 'रत्नधाः' रत्नानां रमणीयानां धनानां धाता दाता । 'वसुवित्' वसूनां कनकरजतादीनां वेदिता लम्भयिता । 'यः सुदत्रः' शोभनदाता । अत एव 'पणाय्यः' स्तुत्यः एवं गुणविशिष्टो हि पुरुषो लोके स्तूयते इति एवंरूपमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–येन विश्वा० तदाहेति । 'येन' खलु स्तनेन 'सर्वान्देवान्' हविर्भागार्हान् 'सर्वाणि च भूतानि' पशुपक्षिमृगमनुष्यादीनि 'बिभर्षि' पोषयसि इति इममेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–सरस्वति तमिह० तदाहेति । अत्र प्रतिपाद्यमाना 'सरस्वती' 'वाग्वै' वागात्मिकैव न तु नदीरूपा । सैव सरस्वती 'एषा घर्मदुघा' घर्मस्य घर्मार्थस्य पयसः दोग्ध्री धेनुः । " सरस्वत्येहि " इत्याह्वानमन्त्रे तस्यास्तादात्म्यप्रतिपादनात् साऽत्र वाक् 'यज्ञो वै' यज्ञ एव । स्तनशस्त्रादिरूपया तयैव तस्य निष्पाद्यत्वात् । अतः 'यज्ञं अस्मभ्यं प्रयच्छ' । 'येन' खलु यज्ञेन वयं 'देवान्' हविर्भुजः 'प्रीणाम'

१–अत्र कर्के -कण्वपाठे स्तनानालभने इति । तथा च सर्वेषामलभः युगपत्, शक्यत्वात् । इति । एवं प्रतिप्रस्थातार्जा मयूखे सूर्णम् । का श्रौ सू २१ । ७९ । देवर्ष मि शेष । कर्मप्रदीपस्य चैवम् । पाठान्तिमेक मयूखे वचन कर्केरादर्शे पञ्चत्स्तनयो: चतुर्ण कर्केोमयन तस्मन दाने विप्रुडभिमन्त्रण सर्वस्तनालभो युगपत् । इति ।

(ग) अथ शफावादत्ते । गायत्रमसि छन्दोऽसि त्रैष्टुभमसि छन्दोऽसीति गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च च्छन्दसाऽऽदत्ते द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीतीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्याम्परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन वेदेनोपमार्ष्ट्यसावेव बन्धुः ॥ १६ ॥

अथ शफावादत्ते-" गायत्रं छंदोऽसि त्रैष्टुभं छंदोऽसि "-इति । गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च च्छंदसाऽऽदत्ते-"द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि" इति । इमे वै द्यावापृथिवी परीशासौ । आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति । अथ मौंजेन वेदेनोपमार्ष्टि । असावेव बंधुः ॥ १६ ॥

नर्षयाम इति समुमेवार्थमेनम्मन्त्रवाक्य सरस्वतिशब्देन प्रतिपादयति । यद्यपि इह " हे सरस्वति ! तयाविधम् उत्कलद्रग स्वर्दीय स्तन इहास्मिल्लोके ' धातवे ' गातु पातु ' अव ' कुरु " इति मन्त्रार्थ प्रतीयते । तथापि सरस्वतिशब्दसूचित अर्थ ब्राह्मणे व्याख्यायते इति द्रष्टव्यम् । एव दुग्ध्वा उत्थाय होता " उपद्रव पयसा " इत्युच्यमाने गार्हपत्यसमीप गच्छेत् इत्याह-अथ गार्हपत्यस्या० बंधुरिति । ' अथ ' दोहनानन्तर ' गार्हपत्य ' " उर्वन्तरिक्ष " इति मन्त्रेण गच्छेत् । 'असावेव' खलु अस्मि बनुबंधक । तथा च कात्यायनेनोक्तम्-" उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छेयुर्वन्तरिक्षमिति " (का. श्रौ. सू. २६ । ८२) इति ॥ १५ ॥

अथैतस्य महावीरस्य ग्रहणसाधनयो शफयोरादान विधत्ते-अथ शफा० छन्दसाऽऽदत्ते इति । ' एतत् ' एव च ' गायत्रेण ' छदसा चतुर्विंशत्यक्षरेण । ' त्रैष्टुभेन ' ' छदसा ' चतुश्चत्वारिंशदक्षरेण । आभ्यां छन्दोभ्यामेव ' आदत्ते ' आदान कृतवान् भवति । अथ यदुक्त कात्यायनेन-" ताभ्या महावीर परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्या त्वा परिगृह्णामीति " (का. श्रौ. सू. २६।८९) इति, तद्विधत्ते-द्यावापृथिवी०परिगृह्णातीति । यौ

१-उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमान उत्तिष्ठन्ति । का श्रौ सू २६ । ८१ । गोसमीपात् इति शेष ।

२-विमित प्रति गच्छतीति कर्क ।

३-परीशासावादत्ते गायत्र छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । का श्रौ सू. २६ । ८३ ॥

४-गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतय , कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतय । चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि इति च सर्वानुक्रमे ५ । १ । ३ । सूत्रार्थस्तु गायत्र्यादीनि छन्दांसि एकविंशतिच्छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्विंशत्यक्षर गायत्रीसंज्ञ छद आरभ्य चतुरुत्तराणि पूर्वपूर्वच्छन्दोऽपेक्षया अग्रमग्रमुत्तर छद चतु सङ्ख्याकैरक्षरै अधिकं भवतीत्यर्थ ॥

१	२४	अक्षरा	गायत्री	८	५२	अक्षरा	अतिजगती	१५	८०	अक्षरा	कृति
२	२८	,,	उष्णिक्	९	५६	,,	शक्वरी	१६	८४	,,	प्रकृति
३	३२	,,	अनुष्टुप्	१०	६०	,,	अतिशक्वरी	१७	८८	,,	आकृति
४	३६	,,	बृहती	११	६४	,,	अष्टि	१८	९२	,,	विकृति
५	४०	,,	पङ्क्ति	१२	६८	,,	अत्यष्टि	१९	९६	,,	संकृति
६	४४	,,	त्रिष्टुप्	१३	७२	,,	धृति	२०	१००	,,	अभिकृति
७	४८	,,	जगती	१४	७६	,,	अतिधृति	२१	१०४	,,	उत्कृति

(३) अथोपयमन्योपगृह्णाति । (त्य) अन्तरिक्षेणोपयच्छामीत्यन्तरिक्षम्वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण हीदᳪं सर्वमुपयतमथोऽउदरम्वाऽउपयमन्युदरेण हीदᳪं सर्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

अथोपयमन्योपगृह्णाति–" अंतरिक्षेणोपयच्छामि "–इति । अंतरिक्षं वा उपयमनी । अंतरिक्षेण हीदं सर्वमुपयतम् । अथो उदरं वा उपयमनी । उदरेण हीदं सर्वमन्नाद्यमुपयतम् । तस्मादाह–" अंतरिक्षेणोपयच्छामि " इति ॥ १७ ॥

अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वा एष शुशुचानो भवति । तमेवैतच्छमयति । तस्मिन् शान्ते गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

' परिशासौ ' परितः शासकौ शफौ ' इमे वै ' इमे खलु ' द्यावापृथिवी ' द्यावापृथिव्यौ । शफौ द्यावापृथिव्यात्मकावित्यर्थः । ' प्रवर्ग्यः आदित्य ' । तत्तेन शफाभ्यां महावीरस्य परिग्रहणेन ' अमु ' आदित्यमेव ' आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ' । तस्मात् अनेन मन्त्रेण शफाभ्यां महावीरं परिगृह्णीयात् इति विधिरुन्नेतव्यः । अथ वेदेनोपमार्जनं विधत्ते–अथ मौञ्जेन० बंधुरिति । ' अथ ' परिग्रहणानन्तरं ' मौञ्जेन ' मुञ्जतृणनिर्मितेन ' वेदेन ' महावीरस्य अधोभागे ' उपमार्ष्टि ' उपमार्जनेन तस्माद्रसमपनयति । ' असावेव ' खलु वेदः ' बन्धुः ' छिन्नस्य यज्ञशिरसो बन्धकः । तथा च तैत्तिरीयकम् " ऊर्ग्मुञ्जा । यन्मौञ्जो वेदो भवति । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्धयति " इति ॥ १६ ॥

अथोपयमन्या स्रुचा महावीराधोभागस्य परिग्रहं विधत्ते–अथोपयमन्योप० यच्छामीतीति । अथोपमार्जनानन्तरं ' उपयमन्या ' उपयमनसाधनभूतया औदुम्बर्या स्रुचा उपगृह्णाति अधस्ताद्धारयति । " अन्तरिक्षेण " इति मन्त्रेण । अथैतदुपपादयति–अंतरिक्षं० पयच्छामीतीति । ' अन्तरिक्ष ' द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्ती लोकः । तद्रूपा खलु एषा ' उपयमनी ' । ' इदं सर्वं ' जगत् अंतरिक्षेणाकाशेनैव ' उपयतं ' सर्वतो धृतम् । ' हि ' यस्मादेव उपयमनसाधनमन्तरिक्षं तस्मात् अन्तरिक्षोपयमन्योः परस्परात्मकता । ' अथो ' अपि च ' उदरं वै उदरात्मिका खलु ' उपयमनी ' । ' हि ' यस्मात् ' उदरेण इदं ' भुक्तं ' सर्वमन्नाद्यं ' अन्नरसादिकम् ' उपयतं ' धृतम् । तस्मादेव कारणात् " अन्तरिक्षेणोपयच्छामि " इत्यनेन मन्त्रेण उपयमन्या महावीरं अधस्ताद्धारयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ, एवंस्थिते महावीरे अजापयस आसेचनं विधत्ते–अथाजाक्षीर० भवतीति । अथोपयमनानन्तरं

१–वेदस्य मुञ्जवेदेनोपमृज्य । (का. श्रौ. सू. २६ । ८६ । वेदस्य महावीरं परितापनाभ्यामुपस्पृश्येत्यर्थः ॥

२–अमु' मुञ्जतृणम्, अत्र तु शतपथे १४ । १ । २ । १६ कण्डिकायां प्रवर्ग्यप्रकरणे स्फुट एव । " तदुभयतऽआत्मो मौञ्जो भवति " इत्यादि ॥

३–उपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । (का. श्रौ. सू. २६।८९) ॥

४–अजापयसाऽऽसिच्य । का. श्रौ. सू. २६ । ८७ ।

(त्री) इन्द्राश्विनेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्विनेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्विनेति ॥ १९ ॥

मधुनः सारघस्येति । (त्ये) एतद्वै मधु सारघं घर्मम्पातेति रसम्पातेत्येवैतदाह वसवऽइत्येते वै वसवऽएते हीदꣳ सर्वं वासयन्ते यजत वाडिति तद्यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

"इन्द्राश्विना"–इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तामेवैतत्प्रीणाति । अश्विनेति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"इन्द्राश्विना"–इति ॥ १९ ॥

"मधुनः सारघस्य"–इति । एतद्वै मधु सारघम् । "घर्मं पात"–इति । रसं पातेत्येवैतदाह । "वसवः"–इति । एते वै वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । "यजत वाट्"–(वा. सं. ३८ । ६) इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम् । एवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

'अजाक्षीरं' अजाया क्षीरं तूष्णीं दोहनेकाले दुग्धं तत् तस्मिन् तप्ते महावीरे तूष्णीमानयति प्रतिप्रस्थाता आसिञ्चति । एतत् किमर्थम् ? इति चेत् एष महावीरः अग्निना तप्तः 'शुशुचान' अत्यर्थं दीप्यमानः दुरासदः 'भवति' । अतस्तमेव दीप्यमानम् 'एतत्' एतेनाजापयसा 'शमयति' शान्तमुपशान्तं करोति । एवमग्रसाधनत्यापि अजापयस प्रयोजनदर्शनं प्रथमं आनेचनं कार्यमित्युक्तं भवति । अथ गोपयस समनन्तरमासेचनं विधत्ते–तस्मिन् शान्ते० नयतीति । 'तस्मिन्' महावीरे तप्ते 'शान्ते' अजापयसा उपशान्ते, प्रशमिते औष्ण्ये सति "इन्द्राश्विना" इति मन्त्रेण गोक्षीरमानयति अवनयति आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्मिन्मन्त्रे 'इन्द्राश्विनेति' मन्त्रगतं पदद्वयम् । तत्र इन्द्रशब्देन पूर्वपदेन प्रतिपाद्या देवता स्तौति–इन्द्रो वै० प्रीणातीति । व्याख्यानमेतत्पूर्वम् । अथोत्तरपदमनूद्य व्याचष्टे–अश्विनेत्य० प्रीणातीति । 'एतत्' अश्विनेत्येतेनोत्तरपदेन । गतमन्यत् । यस्मादेव 'तस्मात्' देवताद्वयप्रतिपादकं पदं प्रथमतो वक्तव्यमिति निगमयति–तस्मादाहेन्द्राश्विनेति इति ॥ १९ ॥

अथ समनन्तरमापि पदद्वयं उपादाय व्याचष्टे–मधुनः सार० सारघमिति । 'एतद्वै' एतदेव खलु महावीरस्थं पयः 'सारघं' सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि 'मधु' । अतो मधुनः सारघस्येति विशेष्यत इत्यर्थः । अथान्यत् पदद्वयमुपादाय व्याचष्टे–घर्मं पात० तदाहेति । घर्मशब्दाभिधेयस्य हविषः पूर्वत्र "मधुनः सारघस्य" इत्यनेन उक्तत्वात् अत्र निमित्तो घर्मशब्दः "घृ क्षरणदीप्त्योः" (धा. पा.

१–"अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वते दधीति । " (का. श्रौ. सू. २६ । ७६ ।) इत्युपक्रम्य "एष व देवस्थानादजां मधुघ्नम्" इति । का. श्रौ. सू. २६ । ७९ । मध्यविन्दु चेत्सूत्र पञ्चदशकण्डिकाया भाष्यमिति द्रष्टव्यम् ॥

२–तप्ते गो पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । का. श्रौ. सू. २६ । ८७ ॥

स्वाहा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइति । सूर्य्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्व्वाः प्रजा बिभर्त्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरᳪं स्वाहाकारङ्करोति पराञ्चं देवतामसावेव बन्धुः ॥ २१ ॥

(उ) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ २२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४–१–५ ॥ (२–१) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४–१ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १३२ ॥

" स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये "–(वा सं. ३८ । ६) ॥ [illegible] एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम । येनेमाः सर्वाः प्रजाः बिभर्ति । तमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये "–इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ २१ ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या–या सृष्टौ ॥ २२ ॥

उ प. १४) इत्यत्रयत्रप्रसिद्धा रसपर । अत "घर्मं पात" इत्यस्य "रस पात" इत्येवात्र व्याख्यानम् । अथ 'वसव' इति पदमुपादाय व्याचष्टे–वसवऽइत्येते० वासयन्त इति । 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' जगत् इन्द्रश्च अश्विनौ च 'एते' देवा 'वासयते' प्रवर्षणप्रकाशादिना स्वे स्वे कर्मणि निवेशयति । तस्मादेते खलु 'वसव' । अतो वसव इति तेषां समाख्यानम् । यद्वा वसवो नाम गणशो वर्तमाना अन्ये देवा तत्परत्वेनापि व्याख्येय । यजत वाडिति । वाट्शब्दस्याप्रसिद्धत्वात् विवक्षितमर्थमाह–यजत वाडिति० द्भवतीति । ऋत्विजो यूयं देवान् 'यजत' । तत्र साक्षात् वषट्कारेण दत्त हवि यथा 'हुत' भवति । एवं वाडिति परोऽक्षवषट्कारेणापि दत्त हवि हुतमेव भवतीत्यर्थ । ततो वाट्शब्देन परोक्षेण वषट्कारो निर्दिश्यते इत्यर्थ । तथा च तैत्तिरीयके अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे 'यदि वषट्कुर्यादातयामाऽस्य" इत्यादिना प्रत्यक्षवषट्कारं पूर्वपक्षीकृत्य "वाडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति" (तै. आ. ५ । ६) इति सिद्धान्तितम् ॥ २० ॥

अथान्य मन्त्रभागमुपादाय व्याचष्टे–स्वाहा सूर्यस्य० बंधुरिति । 'सूर्यस्य' खलु रश्मीनां मध्ये एको रश्मि 'वृष्टिवनि' वृष्टेर्वर्षस्य वनिता सम्भक्ता दाता । नामशब्द प्रसिद्ध्यर्थ । तमेव प्रसिद्धिमाह–येनेति । 'येन' खलु रश्मिना वृष्टिप्रदानसमर्थेन 'इमा सर्वा प्रजा बिभर्ति' पोषयति । 'तमेव' रश्मिं 'एतत्' एतेन "स्वाहा सूर्यस्य" इति मन्त्रशेषेण 'प्रीणाति' तर्पयति । "तस्मात्" इत्यादि निगमनम् । सिद्धमन्यत् ॥ २१ ॥

पूर्वाध्यायप्रथमब्राह्मणावसानोक्तं प्रवचर्यं अर्वाक्तेषु ब्राह्मणेष्विव एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयोग्यत्वेनाति-

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स यत्रैताᳪं होताऽन्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्राङुदाय्न्वातनामानि जुहोत्येतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममन्तरा रक्षाᳪंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तᳪं हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथोऽएवैनमेषऽएतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तᳪं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १ ॥

अथ घर्मप्रचरणम् ।

स यत्रैतां होताऽन्वाह–"प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता"–(वा. सं. ३७।७) इति । तदध्वर्युः प्राङुदायन् वातनामानि जुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममन्तरा रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तमेवैतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुः । तं हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुः । तथा उ एवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १ ॥

दिशति–अथैनद्वा० सृष्टाविति । 'या' सृष्टिब्राह्मणे उक्ता 'मनचर्या' "नातपति प्रच्छादयेन" (श. प. १४।१।१।३३) इत्यादिका । सैव एतद्ब्राह्मण अर्थाभानस्य तदर्थानुष्ठापिनश्च कर्तव्येत्यर्थः ॥३३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । २ । १ ॥

एवं कृते साम्ये महावीरे परोऽवनयनेन प्रवृजनमुक्तम् । अथ द्वितीयब्राह्मणे तेन हविषा प्रचारो वक्ष्यते । तत्रादौ वातनामसञ्ज्ञकानां मन्त्राणां जपं विधत्ते–स यत्रैता० जुहोतीति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'स' होता "प्रैतु ब्रह्मणस्पति" इत्येतामृचमनुब्रूयात् । 'तत्' तत्र तस्मिन् समये अध्वर्यु शफाभ्यां महावीरं धृत्वा 'प्राङुदायन्' आहवनीयं प्रति प्राङ्मुखो गच्छन् "समुद्राय त्वा" इत्यादीनि 'वातनामानि' यजूंषि 'जुहोति'। मनसा स्वाहाकारे मनसा घर्मं जुह्वन् वातनामानि जपतीत्यर्थः । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्–"प्रैतु ब्रह्मणस्पति-रित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् (का. श्रौ. सू. २६।८८) इति । तदेतद् आख्यायिकया उपपादयति–एतद्वै० जुहोतीति । "एतद्वा०" इत्यादि "न हन्यु" इत्यन्तं पूर्वं व्याख्यातम् । एवं नाष्ट्रासुरेभ्यो भीता देवा तं घर्ममाहवनीयप्राप्तेः पुरस्तादेव गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यदेशे गच्छन्त एव "समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा" इत्यादिना 'स्वाहाकारेण' 'अजुहवु' हुतवन्त देवतामुद्दिश्य मनसा त्यक्तवन्त इत्यर्थः । एवं सङ्कल्पहुतमेव 'सन्तं' आहवनीयेऽग्नौ पश्चाद्वषट्कारेणाजुहवु । यत एवं 'पुरा' देवा अकुर्वन् । तथैव मनु 'एष' अध्वर्यु 'एनं' घर्मं 'एतत्' एतर्हि आहवनीयप्राप्तेः पूर्वमेव स्वाहाकारेण 'जुहोति' मनसा देवतायै हुतमिति भावयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

समुद्राय त्वा व्वाताय स्वाहेति। (त्य) अयम्वै समुद्रो योऽयम्पवतऽ एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह समुद्राय त्वा व्वाताय स्वाहा ॥ २ ॥

सरिराय त्वा व्वाताय स्वाहेति। (त्य) अयम्वै सरिरो योऽयम्पवतऽ एतस्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सरिराय त्वा व्वाताय स्वाहा ॥ ३ ॥

" समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा "–(वा स २८ । ७) इति। अयं वै समुद्रः। योऽयं पवते। एतस्माद्वि समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति। तस्मा एवैनं जुहोति। तस्मादाह–" समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा " ॥ २ ॥

" सरिराय त्वा वाताय स्वाहा "–इति। अयं वै सरिरः। योऽयं पवते। एतस्माद्वै सरिरात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते। तस्मा एवैनं जुहोति। तस्मादाह–" सरिराय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ३ ॥

ननु कथं एतेषां वातनामत्वं समुद्रादिशब्दानां रूढ्या अर्थान्तराभिधायकत्वात्? इत्याशङ्क्य सर्वेषां वातपरत्वं विवृणु तावत् प्रथममन्त्रमनूद्य तस्य वातपरत्वं दर्शयति–समुद्राय त्वा० स्वाहेतीति। 'य एष' वायुः 'पवते' सततं गच्छति 'एष वै' एष एव खलु 'समुद्रः'। कस्मादसौ समुद्र इति चेत्? उच्यते। एतस्मात्खलु समुद्रात्समुद्रशब्दाभिधेयात् वायोः सकाशात् 'सर्वे देवाः' 'सर्वाणि' इमानि च भूतजातानि 'समुद्रवन्ति' सम्यगुद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते। [illegible] सर्वदेवानाम्। " वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति "। (श० प० १४।६।७।६) इति श्रुतेः। सूत्रात्मनि तस्मिन्वायौ कृत्स्नजगतः अवस्थानात्। अतः समुद्रवन्त्यस्मादिति व्युत्पत्त्या समुद्रवत् सर्वाश्रयत्वाद्वा समुद्रशब्देन वायुरेवोच्यते। अतोऽस्मै एव वायवे 'एनं' घर्मं " समुद्राय त्वा " इति मन्त्रेण 'जुहोति'। " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्य यजुषः वातनामत्वमुपपादयन् तस्य तत्प्रतीकम्–सरिराय० स्वाहेतीति। आद्यन्तयोरुपादानोपसंहारार्थं द्विर्मन्त्रपाठः। 'य एष' वायुः 'पवते'। एष एव खलु 'सरिरः' सरिरशब्दः [illegible] मन्त्रे सरिरशब्दत्वाच्च। श्रुतिस्तु " सहेरणात् " सरिर इति वाक्यस्य सरिरत्वं निर्वक्ति। एतस्मात्खलु 'सरिरात्' सरिरशब्दाभिधेयाद्वायोः सकाशात्सर्वे 'देवाः' अन्यदपि 'सर्वाणि' च भूतजातानि 'सहेरते' सहिताधेयन्ते। अत एष सहेरणात्सरिरः। अन्यत्पूर्ववत् ॥ ३ ॥

१–[illegible] " सहेरते " इति [illegible]

(ब्राऽना) अनाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥

(त्य) अवस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति ॥ ५ ॥ (त्री) इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽ इन्द्रो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते

"अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा"-इति । अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यः । योऽयं पवते । तस्मा एवैन जुहोति । तस्मादाह-"अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा" इति ॥ ४ ॥

"अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा"-(वा सं. ३८।७) इति । अयं वा अवस्युरशिमिदः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह-"अवस्यवे वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा" इति ॥ ५ ॥

"इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा"-इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा०

अथान्ययोर्द्वयोर्वातनाम्नोर्निर्ब्रुवन् पूर्ववत् वाक्यतात्पर्यमाह-अनाधृष्याय० स्वाहेतीति । पूर्ववत् उपक्रमोपसंहारयोर्द्विर्मन्त्रपाठ । 'य अयं' वायु 'पवते' । अयमेव खलु 'अनाधृष्य' आधर्षितुमशक्य स्वयुमशक्य इत्यर्थ । 'अप्रतिधृष्य' प्रतिधर्षण प्रतिकूलाचरण तद्विषयोऽपि न भवति । न हि कश्चित् वायु आधर्षितु प्रतिधर्षितु वा शक्नोति । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

अथ अन्यस्य नामद्वयस्य वायुपरत्व निर्ब्रुवत् अनूद्य तात्पर्यमाह-अवस्यवे त्वा० स्वाहेतीति । 'यः अय' वायु 'पवते' । अय खलु 'अवस्यु' अवनेच्छु । यद्वा अवति तर्पयति अनेनेति अवनं तदिच्छु । प्राणरूपतमापन्नस्य वायो तदिच्छो अन्न तमाम्नायते । "अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत्" (श०प०१४।४।१।१८) इत्यादिना । तथा अयमेव वायु 'अशिमिद' अशान न प्राप्त सर्वदा सञ्चरणशील इत्यर्थ । यद्वा शिमीति कर्मनाम । शिमि कर्म ददातीति शिमिद नास्ति अस्मादन्य शिमिद इत्यशिमिद । तस्मादेतौ शब्दौ उक्तव्युत्पत्त्या वायोर्नामनी । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथान्ययजुरुक्त्वा तस्य वातपरत्व दर्शयन् पूर्ववद्वाक्यार्थमाह-इन्द्राय त्वा वसु० इन्द्राय त्वेतीति ।

१-तत्र कर्म क्लेशात्मक वाच्यम् । शिमीति कर्मनाम क्लेशात्मकं येन न भवेत् अक्लेशदाय इति वदन्मतश्चात् क्लेशात्मक कर्म शिमि तत् ददातीति स शिमिद तस्मै क्लेशानिवर्तकाय वाताय इति सह धरभाष्यम् ॥

रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु व्वसूंश्च रुद्रांश्चाभजत्यथो प्रातःसवनस्य चैवै-
तन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपङ्क्रियते ॥ ६ ॥

(तऽइ) इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽइन्द्रो योऽय-
म्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्र-
मेवान्वादित्यानाभजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्क्रियते ॥ ७ ॥

एवैनं जुहोति । तस्मादाह–"इन्द्राय त्वा"–इति । "वसुमते रुद्रवते"–इति । तदिन्द्रमेवानु वसूंश्च रुद्रांश्चाभजति । अथो प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यंदिनस्य च सवनस्य रूपं क्रियते ॥ ६ ॥

"इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा"–इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–"इन्द्राय त्वा"–इति । "आदित्यवते"–इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजति । अथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥ ७ ॥

अयमेव वायुः 'इन्द्रः' परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्दाभिधेयः । यः अयमन्तरिक्षे 'पवते' ज्योतिश्चक्रप्रवहणरूपेण वर्तते 'तस्मै' एव वायवे 'एनं' घर्मं 'जुहोति' स्वाहाकारेण हुतवान् भवति । तस्मात् "इन्द्राय त्वा" इत्यमुं मन्त्रभागं ब्रूयात् । अथ इन्द्रविशेषणयोः तात्पर्यं प्रयोजनं चाह–वसुमते रुद्रवते० क्रियते–इति । यत् एतत् 'वसुमते, रुद्रवते' इति विशेषणद्वयं, तदेन इन्द्रमेव वस्वाख्यान्देवान् रुद्राख्यान् देवांश्च 'अन्वाभजति' प्रापयति । यथेन्द्रशब्दाभिधेयस्य मघवतः वस्वाख्याः सेवकाः । एवं इन्द्रशब्दाभिधेयस्य अस्य वायोरपि ताननुचरान् करोतीत्यर्थः । यद्वा इन्द्रमनु इन्द्रस्य धर्मप्राप्तेः पश्चात् वस्वादीनपि घर्मं 'आभजति' भागयुक्तान् करोति । 'अथो' अपि च यदेतत् देवगणद्वयकीर्तनं तत् 'प्रातःसवनस्य माध्यंदिनसवनस्य च' 'रूपं' स्वरूपं अस्मिन् प्रवर्ग्ये 'क्रियते' । "वसवः प्रातःसवनं रुद्रा माध्यंदिनं सवनम्"–(श. प. १४ । १ । १ । १५) इति द्वयोः सवनयोः तद्भागत्वस्य प्रागाम्नातत्वात् । अतः वसुमत्त्वं रुद्रवत्त्वं च सवनद्वयलिङ्गम् । तस्मादेव सौत्येऽह्नि आवाहननिगदे "इन्द्र वसुमन्तमावह, इन्द्र रुद्रवन्तमावह"–इति वसुरुद्रविशिष्टेन्द्रस्यावाहनं च श्रूयते । एवं चात्रापि "वसुमते रुद्रवते" इति विशेषणद्वयेन भाविसवनद्वयस्य रूपं कृतं भवति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रान्तरस्य वायुपरत्वं दर्शयन् तत्रत्यविशेषणेन तृतीयसवनस्यापि प्रवर्ग्ये रूपं क्रियते इत्याह–इन्द्राय त्वाऽऽदित्यव० दित्यवत इतीति । "अयं वा इन्द्रः" इत्यादि "इन्द्राय त्वा" इत्यन्तं पूर्ववत् । आदित्यवत इति यत् इन्द्रविशेषणं तत्तेन 'इन्द्रमनु' इन्द्रस्य पश्चात् देवानादित्यान् 'आभजति' घर्मे भागयुक्तान् करोति । 'अथो' अपि च 'तृतीयसवनस्यैव एतत् 'रूपं' स्वरूपं 'क्रियते'' "आदित्यास्तृतीयसवनम्"–(श. प. १४ । १ । १ । १५) इति श्रुतिः । तृतीयसवनस्य आदित्यसत्त्वं लिङ्गम् । अतः 'आदित्यवते' इति विशेषणेन तृतीयसवनस्यैव लिङ्गं प्रवर्ग्ये कृतं भवति ॥ ७ ॥

१–व्यक्तायां अपरोऽपि श्रुतिः । त्रया वै देवा वसवो रुद्रा आदित्याः तेषां विभक्तानि सवनानि वसूनामेव प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमादित्यानां तृतीयसवनं तद्ध अभिधमेव वसवानमाः सवनमभिभ्रः रुद्राणां माध्यंदिनं सवनम् आदित्यानां तृतीयसवनम्"–इति । श. प. ४ । ३ । ५ । १ ॥

(तऽइ) इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने स्वाहेति । (स्य) अयम्वाऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्नऽइति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारऽएवमस्यैषऽऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहेति । (स्य) अयम्वै सविता योऽयम्पवते तस्माऽ एवैनञ्जुहोति तस्मादाह सवित्रे त्वेत्यृभुमते विभुमते वाजवत ऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥

" इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने स्वाहा "–इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" इन्द्राय त्वा "–इति । " अभिमातिघ्ने "–इति । सपत्नो वा अभिमातिः । इन्द्राय त्वा सपत्नघ्न इत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारः । यथा श्रेष्ठस्योद्धारः । एवमस्यैषः । ऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

" सवित्रे त्वा–ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा "–इति । अयं वै सविता । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" सवित्रे त्वा "–इति । " ऋभुमते विभुमते वाजवते "–इति । तदस्मिन् विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥

अथ उत्तरस्मिन् मन्त्रे अभिमातिघ्न इति विशेषणस्य तात्पर्यं व्याचिख्यासो मन्त्रस्य वातनामत्वं उपपादयति–इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने० तदाहेति । इन्द्राय त्वेत्यादि इन्द्राय त्वेत्यन्त पूर्ववत् । " अभिमातिघ्ने " इति व्याख्यानायानुवादनम् । तत्र पदार्थमाह–सपत्नो वाऽअभिमातिरिति । ' स शत्रु ' सपत्न शत्रु । असपत्न अभिमातिशब्दार्थ । तथा च य अर्थं सपत्न त दर्शयति–इन्द्राय त्वेति । " इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने " इति वदेत् वाक्यमेतत् । " इन्द्राय त्वा सपत्नघ्ने " इत्यमुमेवार्थमाह प्रतिपादयति । अन्यान् देवान् परित्यज्य सर्वभक्ष्यैर्भागैः वायुरेव प्रतिपाद्यते । तस्यैव धर्मभाक्त्वे च कारणमाह–सोऽस्योद्धारो० देवेभ्य इति । ' सोऽस्य ' धर्मस्य वायोरुद्धार । उद्धृत्य स्थापित उत्कृष्टो भाग, ' यथा ' शौर्यादिगुणे श्रेष्ठस्य ' राजपुरुषादे उद्धार उत्कृष्टो धनभाग शस्यते, एव ' अस्य ' वायो ' देवेभ्य ऋते ' अन्यान् देवान् वर्जयित्वा, ' एष ' धर्म ' उद्धार ' उद्धृत्य भागत्वेन स्थित । देवान्तरान् अस्य यो विशेष । इति तदोतम " अभिमातिघ्ने " इति । यत अयम् अभिमातिहा अत अयम् उत्कृष्ट धर्मत इयथा लोके शत्रु हतवान् उत्कृष्ट वस्त्र भक्ष्यादिक लभत तद्वदर्थ ॥ ८ ॥

अथान्यमन्त्रस्य वातनामत्व दर्शयति–सवित्रे त्वऽऋभुमते० सवित्रे त्वेति इति । य अय वायु ' पवते ' अयमेव खलु प्रेरयितृत्वात्सविता । अन्यत्पूर्ववत् । ऋभुमत इत्यादिविशेषणत्रयेण लभ्यमर्थमाह–ऋभुमते विभुमते० भजतीति । ऋभुर्विभुर्वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा, त्रयः देवत्व प्राप्ता, तृतीयसवनभाजो देवा । तैर्योगस्य सवितु प्रतिपादकं यत एतत् विशेषणत्रयम् । ' तत् ' तेन ' अस्मिन् ' धर्मे ' विश्वान् ' सर्वान् ' देवान् ' ऋभुप्रभृतीन् " अन्वाभजति " सवितु पश्चात् भागयुक्तान् करोति ॥ ९ ॥

बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । (त्य) अयम्वै बृहस्पतिर्योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्त्सर्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । (त्य) अयम्वै यमो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥

द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरऽ-

---

" बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा "–(वा. सं ३८ । ८) इति । अयं वै बृहस्पतिः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" बृहस्पतये त्वा "–इति । " विश्वदेव्यावते "–इति । तदस्मिन् विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥

" यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा "–इति । अयं वै यमः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" यमाय त्वा "–इति । " अंगिरस्वते पितृमते" इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥

द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥

अथ मन्त्रान्तरस्य देवतान्तरयुक्तत्वात् कालनामत्वं न सम्भवति इत्याशङ्क्य तत् उपपादयति–बृहस्पतये त्वा० नन्वाभजतीति । 'य अयं' वायुः 'पवते' । अयमेव बृहस्पतिः बृहता महता मन्त्रेण भूतजातानां पतिरधिपतिः । गतमन्यत् । अथ विशेषणान्तरस्यार्थमाह–विश्वदेव्यावत० भजतीति । 'वसुमत्, विभुमत्' इत्यादिपूर्वोक्तविशेषणवाक्यशेषवत् व्याख्येयम् । इयांस्तु विशेषः विश्वदेव्यावते " इति विश्वे देवा गणशो वर्तमाना देवा तद्योगात् बृहस्पतिर्विशेषेण मान्यता इति ॥ १० ॥

अथ अन्तिमस्य यमस्य कालनामत्वं उपपादयति–यमाय त्वा० यमाय त्वेतीति । नियमनात् अयमेव वायुर्यमः । गतमन्यत् । विशेषणयोरन्यार्थमाह–अंगिरस्वते पि० नन्वाभजतीति । यमस्य अङ्गिरोभिः पितृभिश्च योगः अनेन विशेषणद्वयेन प्रतिपाद्यते । छिन्नशिरस्कस्य 'यज्ञस्य' रसः पुरा 'पितॄन्' प्रापत् । ते च 'पितरः' 'त्रयः' पितरः अग्निष्वात्तबर्हिषदग्निदग्धभेदेन पितृपितामहादिभेदेन वा । 'एतत्' एतत् विशेषणद्वयेन 'तानेव' पितॄन् अस्मिन् घर्मं 'अन्वाभजति' । यमस्यानन्तरं भागयुक्तान् करोति । एवं द्वादशसु मन्त्रेषु अर्थान्तरे प्रसिद्धा अपि शब्दा योगवृत्त्या वायुपरत्वेन आदित्यपरत्वेन व्याख्याताः । अत एतानि कालनामानि यद्यपि जगत् तत्तच्छब्दाभिधेये वायौ तत्र तत्र स्वाहाकारेण घर्मं जुहोमीति गार्हपत्यादाहवनीयोत्तरपाले गच्छन् अध्वर्युश्चिन्तयेत् इति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

अथ एतानि सङ्ख्यया अनूद्य स्तौति–द्वादशैतानि नामानि भवन्ति० प्रीणातीति । 'द्वादश एतानि'

एष युऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥

(ख) अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा घर्मायेत्येष वै घर्मो यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा घर्मायेत्यवरार्ध्यं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥

(ग) आनीते जपति । स्वाहा घर्मः पित्रऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यवरार्ध्यं स्वाहा-कारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अथोपयमन्या महावीर आनयति–" स्वाहा घर्माय " इति । एष वै घर्मः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" स्वाहा घर्माय "–इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १३ ॥

आनीते जपति–" स्वाहा घर्मः पित्रे "–(वा सं ३८।१९) इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

" समुद्राय त्वा " इत्यादीनि वातनामानि ' भवति ' । ' संवत्सरस्य ' अवयवभूता मासाश्चैत्राद्या द्वादश संख्याकाः खलु । अतो द्वादशाभिधानमप्यर्थात् संवत्सरं प्रपद्यते । स च ' संवत्सर एष ' सूर्यात्मक इत्यभिमन्यते । " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण ' स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे " (का श्रौ. सू २६ । ८९) इति । तद्विधत्ते–अथोपयमन्या महावीरे० घर्मायेति । ' अथ ' वातनामजपानन्तरं ' उपयमन्या ' स्रुचा ' महावीरे ' प्रत्यानयति पुनरासिञ्चति । पयआसेचनसमये महावीरात् विष्यन्दनेन निर्गतं यत् हविर्घृतं आसीत्, तदिदानीं " स्वाहा घर्माय " इति मन्त्रेण महावीरे पुनरासिञ्चेदित्यर्थः । अथैतत् स्तौति–एष वै घर्मो० वेव बंधुरिति । घर्मशब्दस्य दीप्यमानसूर्यवाचकत्वात् प्रवर्ग्यस्य च तदात्मकत्वात्, " घर्माय " इत्यनेन प्रवर्ग्यमेव तर्पयति । " तस्मादाह " इति निगमनम् । " अवरं स्वाहाकारम् " इत्यादि मन्त्रादिगतस्वाहाकारप्रशंसा । एतत्सर्वं व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

इत्थं प्रत्यानयनानन्तरं आम्नातस्य मन्त्रस्य विनियोगमाह–आनीते जपति स्वाहा घर्मः पित्र इति । उपयमन्या महावीरे प्रत्यानीते सति " स्वाहा घर्म पित्रे " इति मन्त्रं ' जपति ' । अस्य मन्त्रस्य पितृमत्त्वं पुरस्तात् स्वाहाकारं च प्रशंसति–यज्ञस्य शीर्ष०वेव बंधुरिति । व्याख्यातमेतत् ॥ १४ ॥

१–" स्वाहा घर्मः पित्रे " इति जपित्वा । का श्रौ सू २६ । ९० ।

(१) अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कम्पयति । दिवि धाऽइमं यज्ञमिमं यज्ञन्दिवि धाऽइत्यसौ वाऽआदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धाऽइमं यज्ञमिमं यज्ञन्दिवि धाऽइत्यनुवषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥

स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्भाजनमग्निर्हि स्विष्टकृच्छं यजुर्भ्यऽइति यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरर्ध्यं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥

अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कंपयति–" दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः "–इति । असौ वा आदित्यो घर्मो यज्ञः दिवि वा एष हितः दिवि प्रतिष्ठितः । तमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह– " दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः "–इति । अनुवषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥

" स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय "–इति । तत्स्विष्टकृद्भाजनम् । अग्निर्हि स्विष्टकृत् । " शं यजुर्भ्यः "–(वा. सं. ३८ । ११) इति । यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः । तान्येवैतत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १८ ॥

अथोत्कम्पनं विधत्ते–अथ हुत्वोर्ध्व० दिवि धा इतीति । ' अथ हुत्वा ' होमानन्तरं " दिवि धा इमम् "–इति ' मंत्रेण ऊर्ध्वं ' ऊर्ध्वाभिमुखं अभि त्रि ' उत्कम्पयति ' उज्ज्वालयति । तथा च कात्यायनः–" दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति " (का. श्रौ. सू. २६ । ९२) । अथ मन्त्रं व्याचष्टे–असौ वा आदित्यो घर्मो० दिवि धा इवीति । असावादित्य खलु घर्मात्मको यज्ञः । ' दिवि ' अन्तरिक्षे खलु ' एष ' आदित्य ' हित ' निहितः तस्मिन्नेव द्युलोके प्रतिष्ठितश्च । अत ' इम ' प्रवर्ग्यमिमं ' यज्ञ, दिवि, धा ' धेहि स्थापय इति । एवं तमेवादित्यमेतेन ' प्रीणाति ' । " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् । अथानुवषट्कारे होमं विधत्ते– अनुवषट्कृते जुहोति स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेतीति । ' अनुवषट्कृते ' " घर्मस्याग्ने वीहि ३ वौ ३ षट् " इति होत्रा अनुवषट्कारे कृते " स्वाहाऽग्नय " इति मंत्रेण जुहोति ॥ अयमनुवषट्कारे यो होमः स स्विष्टकृत्स्थानीय, इति वदन् अत्र तत्पदमाचष्टे–तत्स्विष्टकृद्भाजन० वेव बन्धुरिति । ' तत् ' अनुवषट्कारेण हवनं ' स्विष्टकृद्भाजनं ' स्विष्टकृद्यागस्थानीयम् । ' अग्नि ' खलु ' स्विष्टकृत् ' स्विष्टकृद्यागदेवता स चाग्निः अस्मिन् मंत्रे दृश्यते इति याज्यमन्त्रो सगत । " शं यजुर्भ्य " व्याख्यानार्थमुपादानम् । ' शं ' सुखं यजुर्मंत्रस्य भवति तदर्थं । ' एष ' प्रवर्ग्यं यजुर्मंत्रे ' हि ' ' अस्मिन् लोके प्रतिष्ठित ' यजमानेषु स्थास्यतो वर्तते । अत तत्प्रतिष्ठाहेतून् ' तानि ' यजूंषि एव अनेन मन्त्रमात्रेण ' प्रीणाति ' । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१–दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । का. श्रौ. सू. २६ । ९२ । इति सम्बन्धस्थाने महावीरं इति कर्कोद्धृतपाठः समधिगतः अभ्यूह्य ।

२–स्वाहाऽग्नय इत्यनुवषट्कृते । का. श्रौ. सू. २६ । ९३ । जुहोति शेषं ।

(रु) अथ ब्रह्माऽनुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऋत्विजामभिषक्तमस्तद्यऽएवर्त्विजामभिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञमभिषज्यति ॥ १९ ॥

(त्यु) अश्विना घर्मम्पातमिति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

हार्द्दानमहर्दिवाभिरूतिभिरिति । (त्यु) अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमभिषज्यति ॥ २१ ॥

तन्त्रायिणऽइति । (त्ये) एष वै तन्त्रायी यऽएष तपत्येष हीमाँल्लोकांस्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिणऽइति ॥ २२ ॥

अथ ब्रह्माऽनुमंत्रयते । ब्रह्मा वा ऋत्विजामभिषक्तमः । तद्य एवर्त्विजामभिषक्तमः । तेनैवैनमेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ १९ ॥

"अश्विना घर्मं पातम्"–इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

"हार्द्दानमहर्दिवाभिरूतिभिः"–इति । अनिरुक्तम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २१ ॥

" तंत्रायिणे "–इति । एष वै तंत्रायी । य एष तपति । एष हीमाँल्लोकांस्तंत्रमिवानुसंचरति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेनमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" तंत्रायिणे "–इति ॥ २२ ॥

नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । तदाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्यान्निह्नुते ययो-रिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥

(ह्वग्ने) अथ यजमानः । (नो) यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञ-म्भिपद्यति ॥ २४ ॥

(त्य) अपातामश्विना घर्म्ममिति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

"नमो द्यावापृथिवीभ्याम्"-(वा. सं. ३८ । १२) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुते । ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥

अथ यजमानः । यज्ञो वै यजमानः । यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिपद्यति ॥ २४ ॥

"अपातामश्विना घर्मम्"-इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

'तरणी' इत्यत्र अनेनेति व्युत्पत्त्या तरणिरिति तत्पुरुषो तरणी अभिधीयते । सा यदा चक्षुर्भिरमये प्रनिवृत्त दक्षिणोत्तरौ अयनद्वय पुन पुनरावर्तते । तरणये सर्वान् लोकान् गच्छतीति तरणी सूर्यः । एतमेवार्थं स्वयमेव व्याचष्टे—एष हीति । 'एष' खलु 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकान्' 'तरन्निव' तत्तुल्यावस्थिता तुरीय 'अनुचरति' क्रमेण पर्यावर्तते । गतमन्यत् ॥ २२ ॥

अथ चतुर्थेनानुवाकेन व्याचष्टे—नमो द्यावापृथिवी० सर्वमधीति । "नमो द्यावापृथिवीभ्याम्" इति प्रत्यक्षं तदेव 'आभ्यां' द्यावापृथिवीभ्यां 'नमस्करोति' । सुप्रावल्यार्थं ययोर्द्यावापृथिव्यो 'अधि' उपरि 'सर्वमिदं' भूतजातं वर्तते ॥ २३ ॥

अथ यजमानस्य पञ्चमेनानुवाकेन विरते—अथ यजमान इति । 'अनुमन्त्रयते' इत्यनुषङ्गः । 'अथ' अनु-वषट्कारहोमानन्तरं 'यजमानः' "अपातामश्विना" इति मन्त्रेण अनुमन्त्रयते । तदुक्तं कात्यायनेन—"अश्विना घर्ममिति यजमानोऽनुमन्त्रयते अपातामिति यजमानः" (का. श्रौ. सू. २६ । ४१ । ९५) इति । तदेतद्व्याख्यानरूपेणाह—यज्ञो वै यज० भिपद्यतीति । 'यज्ञ' एव खलु 'यजमानः' तत्स्वामित्वात् । तस्मादनु-मन्त्रणेन यजमानो 'यज्ञेनैव' यजमानरूपेण 'यज्ञं' 'अभिपद्यति' विक्षिप्ति ॥ २४ ॥

अथ मन्त्रस्य प्रथमपादमनूद्य व्याचष्टे—अपातामश्विना० प्रीणातीति । "अपातामश्विना घर्मम्" इति मन्त्रस्य अश्विनावेव 'आह' प्रतिपादयति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥

१-तरणिशब्दार्थं प्रदर्शयन् । "तरणि सूर्यश्च तुरङ्गे च कर्णे गमने कुठे । तरणिश्चुम्पकं तरन्नौ पवर्यन्तो च ।" इति हैमः । तरणिः तरणिः सूर्य । "तरणि प्रभेदः स्मृतः" इत्यमरः ॥

२-इत एकस्यानुवाकस्य इत्यर्थः ।

(त्यु) अनु द्यावापृथिवीऽअमᳫँसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽ-आह ययोरिदᳫँ सर्वमधीहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वि-त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

(ष्टा) अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । (तऽइ) इषे पिन्वस्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूर्जे पिन्वस्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय पिन्वस्वेति तत्क्षत्त्रा-याह द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्वस्वेति तदाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरि-दᳫँ सर्वमधि ॥ २७ ॥

"अनु द्यावापृथिवी अमंसाताम्"–इति । तदिमे द्यावापृथिवी आह । ययोरिदं सर्वमधि । " इहैव रातयः सन्तु " वा सं. ३८ । १३) इति । इहैव नो धनानि सन्तु इत्येवै-तदाह ॥ २६ ॥

अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । " इषे पिन्वस्व "–इति । वृष्ट्यै तदाह । यदाह । " इषे पिन्वस्व "–इति । "ऊर्जे पिन्वस्व"- इति । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते । तस्मै तदाह । " ब्रह्मणे पिन्वस्व "- इति । तत् ब्रह्मण आह । "क्षत्राय पिन्वस्व"–इति । तत् क्षत्रायाह । " द्यावा-पृथिवीभ्यां पिन्वस्व "-(वा. सं ३८ । १४) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाह । ययो-रिदं सर्वमधि ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–अनु द्यावापृथिवी॰ सर्वमधीति । ' अनु द्यावापृथिवी ' इत्येतद्वाक्य ' तत् इमे ' दृश्यमाने ' द्यावापृथिवी ' द्यावापृथिव्यौ ' आह ' प्रतिपादयति । च यद्भवत् । अथ तृतीय-भागमनूद्य तात्पर्यमाह–इहैव रातयः सं॰ तदाहेति । ' रा दाने " (धा पा अ प ४५) इति धातुः । रायन्ते दीयन्ते इति रातयो धनानि । तथा च ' इहैव " इत्येतद्वाक्यम् इहैवास्मिन्नेव लोके ' नः ' अस्माकं ' धनानि सन्तु ' भवन्तु इति इममेवार्थम् ' आह ' प्रतिपादयति ॥ २६ ॥

एवं वषट्कारानुवषट्कारौ महावीरस्थं हविः हुत्वा यत् तत्र अवशिष्टं तत् प्रतिदिशं सिञ्चन् वर्तते । तस्मिन् समये यजमानस्य पिन्वमानानुमन्त्रणं विधत्ते–अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते इति । ' अथ ' होमानन्तरं पिन्वमानं " पिवि सेचने " (धा पा भ्वा आ १८९) आहवनीये सिञ्चमानं घर्मं " इषे पिन्वस्व " इति मन्त्रेण अनुमन्त्रयते । अथ तस्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे–इषे पिन्वस्वेति । " इषे पिन्वस्व " इति अनुमन्त्रणमन्त्रप्रतीकग्रहणम् । तत्र इषे पिन्वस्वेति यदाह । इषे इति सर्वप्राणिभ्य इति यद् । तथा च ' वृष्ट्यै ' वर्षणार्थं ' पिन्वस्व ' सिञ्चस्व इत्येवार्थमेतत् वाक्यमाह । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–ऊर्जे पिन्वस्व॰

१–१४ पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । का. श्री. सू. २६ । ६६ । इति मन्त्रैः ।

स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते यत्प्राङ्तद्देवेभ्यो यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ्तत्पशुभ्यो यदुदङ्तत्प्रजायाऽअनपराद्धन्त्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येष पिन्वित्वाऽथ यान्दिशम्पिन्वते ताम्पिन्वते यदा शाम्यन्ति विप्रुषः ॥ २८ ॥

स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते । यत्प्राङ् तद्देवेभ्यः । यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यः । यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यः । यदुदङ् तत्प्रजायै । अनपराद्धं त्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येषः । पिन्वित्वाऽथ यां दिशं पिन्वते । तां पिन्वते । यदा शाम्यंति विप्रुषः ॥ २८ ॥

तस्माहेति । मेघे 'वृष्टात्' भूम्या मिलितात् उदकात् यः 'ऊर्क् रसः' अन्नरसः 'जायते' उत्पद्यते । तत् अस्मिन्मन्त्रे ऊर्क्शब्देनोच्यते । अतः 'तस्मै' तथाविधाय 'ऊर्जे' रसाय 'पिन्वस्व' इति तद्वाक्यमाह । तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—ब्रह्मणे पिन्वस्वेति । "ब्रह्मणे पिन्वस्व" इति यद्वाक्यं तत् 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजातये त्वमेव पिन्वस्व इति अमुमर्थमाह । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—क्षत्राय पिन्वस्वेति तत् क्षत्रायाहेति । "क्षत्राय पिन्वस्व" इति यत् तत् 'क्षत्राय' क्षत्रियजातये 'पिन्वस्व' इत्याह । अथ पञ्चमभागमनूद्य व्याचष्टे—द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति॰ सर्वमधीति । "द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व" इति यद्वाक्यं तत् 'आभ्यां' दृश्यमानाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' द्यावापृथिव्यौ अर्थं लोकद्वयप्रीणनार्थं पिन्वस्वेति अमुमर्थमाह ॥ २७ ॥

अथ प्रागादिदिक्षु मध्ये च पिन्वनं अर्थवादेन प्रशंसति—स यदूर्ध्वः पिन्वते इति । यदि 'सः' घर्मः 'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वाभिमुखः मध्ये 'पिन्वते' । तत्तदा 'यजमानाय' यजमानस्य श्रेयोऽर्थमेव 'पिन्वते' । यदि 'प्राङ्' प्राङ्मुखः प्राग्दिगवस्थितः पिन्वते, तत्तदा 'देवेभ्यः' हविर्भोक्तृभ्यः एष घर्मः पिन्वते इति विद्यात् । यदि 'दक्षिणा' दक्षिणतः दक्षिणदिग्भागे पिन्वते, तत्तदा 'पितृभ्यः' पितृप्रीत्यर्थं पिन्वते इति विद्यात् । यदि 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुखः पश्चिमदिग्भागे पिन्वते तत्तदा 'पशुभ्यः' गवादिपशुतृप्त्यर्थं पिन्वते इति विद्यात् । यदि 'उदङ्' उदङ्मुखः उत्तरदिग्भागे घर्मः पिन्वते, तत्तदा 'प्रजायै' पुत्रपौत्रादिरूपायै तद्वर्द्धनार्थम् पिन्वते इति विद्यात् । एवं अनेन क्रमेण पिन्वते सति यजमानस्य "अनपराद्धं त्वेव" अपराधरहितमेव तु कर्म कृतं भवति । पुनः । यतः 'एषः' यजमानः 'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वदेशावस्थितः स्वर्गाभिमुखः । तस्मात् यजमानार्थम् ऊर्ध्वं पिन्वते इत्येव युक्तम् । अन्यथाकरणे अपराधः स्यादिति भावः । यस्मादेव तस्मादेव कारणात्, एतत् ऊर्ध्वाभिमुखः प्रथमं 'पिन्वित्वा' पिन्वनं कृत्वा अथानन्तरमेव 'यां दिशं पिन्वते' । प्राच्यादिषु यस्यां दिशि पिन्वनं करोति 'तां पिन्वते' तस्यां दिशि घर्मं निर्वपेत् । यजमानस्यार्थं प्रथमम् ऊर्ध्वं पिन्वनं कृत्वा पश्चात्प्रागादिदिक्षु देवादितृप्त्यर्थं पिन्वनं कुर्यात् । इति विधिरर्थाद्गतो भवति । एवं कुर्वतो दक्षिणतोऽवस्थितस्याध्वर्योः प्रचारक्रमं विधत्ते—यदा शाम्यन्ति विप्रुषः इति । 'यदा' यस्मिन् काले 'विप्रुषः' महावीरस्था बिन्दवः कथिताः 'शाम्यन्ति' शान्ता उपरता भवन्ति ॥ २८ ॥

(धृ॑ऽथ) अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति। धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेत्येष वै धर्म्मो य॒ऽएष तपत्येष ह्रीदꣳ सर्व्वं धारयत्येतेनेदꣳ सर्व्वन्धृतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेति॥ २९॥

(त्यु) अथ खरे सादयति। (त्य) अमेन्यस्मे नृम्णानि धारयेत्यक्रुध्यन्नो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्त्रन्धारय विशन्धारयेत्येतत्सर्व्वन्धारयेत्येवैतदाह॥ ३०॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति–" धर्मोऽसि सुधर्मा "–इति। एष वै धर्मः। य एष तपति। एष हीदं सर्वं धारयति। एतेनेदं सर्वं धृतम्। एष उ प्रवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मादाह– " धर्मोऽसि सुधर्मा "– इति॥ २९॥

अथ खरे सादयति–" अमेन्यस्मे नृम्णानि धारय "–इति। अक्रुध्यन्नो धनानि धारय। इत्येवैतदाह। " ब्रह्म धारय क्षत्त्रं धारय विशन्धारय "–(वा. सं. ३८। १४) इति। एतत्सर्वं धारयेत्येवैतदाह॥ ३०॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेतीति 'अथ प्राङिवोदङ्' प्राङ्मुख इव भूत्वा उदङ्मुखः 'उत्क्रामति' आहवनीयदक्षिणदेशात् वेदिमतिक्रम्य वेदेरुत्तरतो गच्छेत् " धर्मोऽसि " इति मन्त्रेण। अथ अस्योपात्तस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यगम्यमर्थं दर्शयन् प्रवर्ग्ये स्तौतिमाह–एष वै धर्म्मो० सुधर्म्मेतीति। 'यः एषः' सूर्यस्तपति 'एषः' खलु धर्मः धर्मशब्दाभिधेयः। कुत इति चेत्? उच्यते–'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' जगत् 'एष धारयति' प्रवर्षणप्रकाशादिना पोषयति। 'इदं सर्वं' च जगत् 'एतेनैव' सूर्येण 'धृतं' पोषितं दृश्यते। तस्मात् एष एव धारकत्वात् धर्मः। गतमन्यत्॥ २९॥

एवमुत्तरत अतिक्रम्य आहवनीयस्योत्तरस्यां दिशि सिकतया कृते खरे महावीरस्य सादनं विधत्ते–अथ खरे सादयति० तदाहेति। 'अथ' अनन्तरं 'खरे' आहवनीयस्योत्तरेण सिकताभिः कृते स्थण्डिले 'सादयति' महावीरं निदधाति " अमेन्यस्मे " इति मन्त्रेण। " अक्रुध्यन् " इत्यादिना व्याख्यातम्– " अमेनि " शब्दस्य कोऽर्थः तमाह–'अमेनि' अक्रुध्यन्, " मीञ् हिंसायाम् " (धा. पा. क्र्या. उ. ४) मीनाति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः। " सुपां सुलुक् " (पा. सू. ७। १। ३९) इति सुलोपः। 'अमेनि' अहिंसन् अक्रुध्यन् सन्। 'अस्मे' इति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशो भवति। 'नः' अस्मभ्यं 'नृम्णानि' धनानि 'धारय' दातुं हस्ते गृहाण इति इममेवार्थम् एतन्मन्त्रवाक्यम् 'आह'। अथावशिष्टं मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे–ब्रह्म धारय० तदाहेति। 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः। 'क्षत्त्र' क्षत्रियजातिः 'विट्' वैश्यजातिः। 'एतत्' वर्णत्रयोपलक्षितं 'सर्वं' जगत् हे धर्म! धारय इति एतमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह॥ ३०॥

१–धर्म्मोऽसीत्युत्क्रान्तमुत्तरतूपरि ईस्। का. श्रौ. सू. २६। ५७।
२–अमेन्यस्मे इति खरे करोति। का. श्रौ. सू. २६। ५८। महावीरे करोति कतद्दवर्तिवर्षं।

(ब्रा३।४) अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥

स्वाहा पूष्णे शरसऽ इति । (त्य) अयम्वै पूषा योऽयम्पवतऽएष हीदꣳ सर्वम्पुष्यत्येषऽउ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुर्हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३२ ॥

स्वाहा ग्रावभ्यऽइति । प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥

" स्वाहा पूष्णे शरसे "–इति । अयं वै पूषा । योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष उ प्राणः । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्मादाह–" स्वाहा पूष्णे शरसे "–इति । अवरं स्वाहाकारं करोति परा देवताम् । असावेव बंधुः । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३२ ॥

" स्वाहा ग्रावभ्यः "–इति । प्राणा वै ग्रावाणः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ कात्यायनेन यदुक्तं " विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधावुपश्रयति " (का श्रौ सू. २६।९९।१००) इति च । तदाह–अथ शाकलैर्जुहोतीति । ' अथ ' खरे सादनानन्तरं ' शाकलैः ' शाकलहोमसाधनैर्मन्त्रैः ' स्वाहा पूष्णे शरसे " इत्यादिभिः सप्तभिः शाकलैर्जुहोति । तदेतत्स्तौति–प्राणा वै शाकलाः० तद्दधातीति । ' शाकला ' शाकलहोमार्था मन्त्राः ' प्राणा वै ' प्राणप्रतिपादकत्वात् तदात्मका खलु । तस्मात् हुतेऽस्मिन् घर्मे ' एतत् ' एतेन शाकलहोमेन ' प्राणान् ' शीर्षण्यान् सप्त प्राणान् चक्षुःश्रोत्रप्रमुखानेव ' दधाति ' स्थापयति ॥ ३१ ॥

तदेतत्प्रतिमन्त्रं दर्शयितुकाम तावत् प्रथममन्त्रं दर्शयति–स्वाहा पूष्णे शरसे० तद्दधातीति । ' योऽयं ' वायुः पवते ' ' अयं ' खलु वृष्ट्यादिना जगत्पोषकत्वात् ' पूषा ' ' एष उ ' एष एव ' प्राण ' । " यो वायुः स प्राण " इति श्रुतेः । अत ' एतत् ' एतेन पूषदेवताकेन मन्त्रेण ' अस्मिन् ' घर्मे ' प्राणमेव ' ' दधाति ' स्थापयति । उक्तमर्थं हेतूकृत्य मन्त्रपाठं निगमयति–तस्य पुरस्तात्स्वाहाकारं च पूर्ववत्स्तौति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसे० असावेव बंधुरिति । गतमेतत् । अथ पूर्वोक्तं लेपनिर्मार्जनं विधत्ते–हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयतीति । " स्वाहा पूष्णे " इति मन्त्रेण घर्मरसे अभ्यक्तं शकलं हुत्वा अग्नौ प्रक्षिप्य हस्तगतं लेपं ' परिधौ उपश्रयति ' निर्मार्ष्टि ॥ ३२ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रस्य प्राणरूपत्वं दर्शयन् तत्रापि लेपनिर्मार्जनं विधत्ते–स्वाहा ग्रावभ्य० उपश्रयतीति । " स्वाहा ग्रावभ्य " इति द्वितीयः शकलहोममन्त्रः । शब्दकरस्वभावत्वात् ' प्राणा ' एव खलु ' ग्रावाण ' अस्मिन्मन्त्रे ग्रावशब्दाभिधेयाः । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३३ ॥

स्वाहा प्रतिरवेभ्यऽइति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदꣳ सर्वं प्रतिरतं प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३४ ॥

स्वाहा पितृभ्यऽऊर्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्म्मपावभ्यऽइति । (त्यु) अहुत्वैवोदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्द्धे बर्हिषऽउपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३६ ॥

" स्वाहा प्रतिरवेभ्यः "–इति । प्राणा वै प्रतिरवाः । प्राणान् हीदं सर्वं प्रति रतम् । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३४ ॥

" स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्यः "–इति । अहुत्वैव उदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्द्धे बर्हिष उपगूहति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतत्प्रीणाति । अथ यन्न प्रेक्षते । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

" स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् "–इति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी । प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३६ ॥

अथ तृतीयस्य शकलहोममन्त्रस्य प्रागपरत्व*होमानन्तर* स्थाननिर्माणं च दर्शयति–स्वाहा प्रतिरवेभ्य इति॰ उपश्रयतीति । " स्वाहा प्रतिरवेभ्य " इति तृतीय शकलहोममन्त्र । तत्र देवतात्वेन निर्दिष्टा 'प्रतिरवाः' 'प्राणा वै' प्रतिरवशब्देन प्राणा एवोच्यन्ते इत्यर्थ । 'हि' यस्मात् 'इद सर्वं' जगत् 'प्राणान् प्रति रत' प्राणेषु रममाण सत् दृश्यते । तस्मात् प्रतिरवशब्देन प्राणा अभिधेया । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

अथ यदुक्त कात्यायनेन–" चतुर्थमहुत्वोदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति " (का. श्रौ. सू. १६। १०१) इति । अयमर्थ –चतुर्थशकल धर्म अग्नावहुत्वैव सन् यथास्तीर्णे बर्हिषि दक्षिणभागे स्वयमुदीचीं दिशमीक्षमाण 'उपगूहति' संवृणोति । यथा शकलो न दृश्यते तथा बर्हिषि अवस्थाप्य निदध्यादित्यर्थ । तदेतत् विधिमुत्पाह–स्वाहा पितृभ्य॰प्रीणातीति । " स्वाहा पितृभ्य " इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्थशकल अग्नौ 'अहुत्वा' अप्रक्षिप्यैव स्वयमुदङ्मुख 'ईक्षमाण' शकलमादायन् 'बर्हिष' वेद्यामास्तीर्णस्य दर्भपुञ्जे 'दक्षिणार्द्धे उपगूहति' अदृश्य करोति । गतमन्यत् । अथ शकलस्य प्रेक्षणमनूद्य स्तौति–अथ यत् प्रेक्षते॰पितर इति । 'अथ' च 'न प्रेक्षते' शकलस्य प्रेक्षण न कुर्यादिति 'यत्' यदुक्त, तदेतु– 'पराञ्च' स्वत पराङ्मुखत्वेन अभिमुख पितर "सकृदु हि" सकृदेव सदृ । एकवारकरणमेव तेषां प्रिय तच्छकलस्य पुन पुन प्रेक्षणे क्रियमाणे तत् व्याहन्यतेति । तस्मादादानसमये शकल प्रेक्ष्य पश्चात् उद्गूहनसमये पुनर्न प्रेक्षेतेत्यर्थ ॥ ३५ ॥

अथ पञ्चमशकलहोममन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–स्वाहा द्यावापृथिवी॰ दधातीति । " स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या "

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यऽइति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽवुपश्रयति ॥ ३७ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतयऽइति । (त्सु) अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तᳪं सऽउत्तरतः शालायाऽउदञ्चन्निरस्यत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥

" स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः "–(वा. सं. ३८।१९) इति । प्राणा वै विश्वे देवाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३७ ॥

" स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये "–इति । अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तं स उत्तरतः शालाया उदंचं निरस्यति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति । अथ यन्न प्रेक्षते । नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥

इत्यस्मिन्मन्त्रे द्यावापृथिवीशब्देन शरीरस्थौ प्राणोदानवायू उच्येते । हृदि वर्तमानः प्राणवायुरेव पृथिवी । कण्ठे वर्तमान उदानवायुरेव द्यौः । उभयोरप्यूर्ध्वसाम्यात् द्यावापृथिव्यात्मकत्वम् । तयोरेव च अनयोः अवरोत्तरभावेन अवस्थानमुक्तमभिज्ञैः । " हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः " इति । तथा च अनेन मन्त्रेण ' अस्मिन् ' घर्मे ' प्राणोदानावेव ' वायू ' दधाति ' स्थापयति । अथ पूर्ववल्लेपस्य निर्मार्जनं विधत्ते–हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयतीति ॥ ३६ ॥

अथ षष्ठमन्त्रस्य शकलहोमार्थस्य प्राणपरत्वं दर्शयन् पूर्ववल्लेपनिमार्जनं विधत्ते–स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति०उपश्रयतीति । अत्र ' विश्वे देवाः ' ' प्राणा वै ' देवनशीलत्वात् विषयाभिद्योतीनि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि विश्वेदेवशब्दवाच्यानि । तथा च " प्राणानेव " इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

अथ सप्तमस्य शकलस्य होमं निषिध्य निरसनं विधित्सुराह–स्वाहा रुद्राय रुद्र०निरस्यतीति । " स्वाहा रुद्राय " इति मन्त्रं पठन् सर्वेषु लेपेषु अतः सप्तमं शकलं अग्नौ ' अहुत्वैव ' दक्षिणां दिशमीक्षमाणः स्वयं शकलमपश्यन् अध्वर्युः ' प्रतिप्रस्थात्रे ' ' प्रयच्छति ' । स च प्रतिप्रस्थाता ' तं ' शकलं शालायाः ' उत्तरतः ' प्राग्वंशगृहस्योत्तरभागे ' उदञ्चं ' उदगग्रं ' निरस्यति ' क्षिपेत् । पुनः उदीच्यामेव दिशि निरसनं, कस्माच्च शकलस्य न प्रेक्षणम् । इति एतदुभयमुपपादयति–एषा ह्येतस्य देव० हिनसदितीति । ' एषा ' यद् उदीची ' एतस्य ' रुद्रस्य ' देवस्य दिक् ' । उत्तरपूर्वोर्दयोः दिशोः रुद्रेण पाल्यमानत्वात् उत्तराऽपि दिक् तत्सवर्णिनी इत्यभिप्रायः । ' अथ ' रुद्रार्थं निरस्यमानं शकलमध्वर्युः ' न प्रेक्षते ' इति ' यत् ' तत् ' मा ' मामध्वर्युं ' रुद्रः ' रोदनकारी उग्रो देवः ' नेत् ' नैव ' हिनसत् ' हिंस्यात् इत्यनेनाभिप्रायेण ॥ ३८ ॥

१–अथैनं सर्वलेपस्य दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । का. श्रौ. सू. २६ । १०२ ।

२–तं स उत्तरतः शालायाः उदञ्चं निरस्यति । का. श्रौ. सू २६ । १०३ ।

सप्तैताऽआहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥

(त्र्य) अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वाऽ इतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां तद्धैतदुभे ज्योतिषी संगच्छेते ऽअवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

(उ) अथ रौहिणौ जुहोति । (त्र्य) अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धू रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥

सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥

अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति–" स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः "–(वा. सं. ३८ । १६) इति । ज्योतिर्वा इतरस्मिन्पयो भवति । ज्योतिरितरस्याम् । ते ह्येतदुभे संगच्छेते । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

अथ रौहिणौ जुहोति–" अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–इति । असावेव बंधुः । " रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–(वा. सं. ३८।१६) इति । असावेव बंधुः ॥ ४१ ॥

अथैतान् सहत्य स्तौति–सप्तैताऽ आहुतयो० दधातीति । ' एता ' " स्वाहा पूष्णे शरसे " इत्यादिमन्त्रसाध्या शकलद्रव्यका ' आहुतय ' सप्तसंख्या खलु भवन्ति । ' इमे शीर्षन् ' शीर्षणि चक्षुरादिषु शकलगतेषु सप्तसु अवच्छेदकेषु वर्तमाना प्राणाः । गतमन्यत् ॥ ३९ ॥

अथ महावीरे वर्तमानस्य शिष्टस्य हविष उपयमन्यामासेचनं विधत्ते–अथ महावीरादुपयमन्यां० ज्योतिरितीति । " स्वाहा सञ्ज्योतिषा " इत्यनेन मन्त्रेण महावीरसकाशादुच्छिष्टं घर्मरसम् ' उपयमन्यां ' स्रुचि ' प्रत्यानयति आसिञ्चति । अथैतत् मन्त्राभिप्रायकथनेन स्तौति ज्योतिर्वाऽ इतर० बन्धुरिति । ' इतरस्मिन् ' अन्यतरस्मिन् महावीरे ज्योतिर्स्वरूपं खलु ' पयो भवति ' । ' इतरस्याम् ' उपयमन्याम् आज्यलक्षणं ज्योतिर्भवति । ' एतत् ' एतेनासेचनेन ' ते ' एव ' ज्योतिषी ' ' संगच्छेते ' परस्परं संयुज्येते । तथा च ' ज्योतिषा ' उक्तलक्षणेन महावीरस्थेन ज्योतिरुपयमनीस्थं संगच्छते इति मन्त्रो व्याख्यातो भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४० ॥

अथ सायम्प्रातःकालयोः प्रवर्ग्यहोमानन्तरं विहितौ रौहिणपुरोडाशौ, तौ अस्मिन् काले होतव्यौ

---

१ स्वाहा सञ्ज्योतिषेत्युपयमन्यां महावीरेषु [illegible] । का० श्रौ० सू० २६ । १०४ ।

(२) अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । स ऽउपहवमिष्ट्वा भक्षयति मधु हुतमिन्द्रतमेऽअग्नाविति मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवै-तदाहाश्याम ते देव घर्म नमस्तेऽअस्तु मा मा हिᳫंसीरित्याशिषमे-वैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

(स्तेऽथ) अथ दक्षिणतः सिकताऽउपकीर्णा भवन्ति । तन्मार्जयन्ते स ऽएव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाकलानुथोपसदा चरन्त्ये-तद्वै यज्ञस्य शिरः संस्कृतं यथायथैनत्तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥

अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति–" मधु हुतमिन्द्रतमे अग्नौ "–इति । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नौ, इत्येवैतदाह । "अश्याम ते देव घर्म नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः "–(वा. सं. ३८ । १६) इति, आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ दक्षिणतः सिकता उपकीर्णा भवंति, तन्मार्जयन्ते । य एव मार्जालीये बंधुः । सोऽत्र ।

इत्येवमभिप्रेत्य आह–अथ रौहिणा जुहोति॰ बंधुरिति । 'अथ' प्रत्यानयनानंतरं सायंप्रातःकालीनयोः प्रवर्ग्ययोः उत्तरौ रौहिणपुरोडाशौ तयोरेकं घर्मदुहो दोहनात्प्राक्काले हुतं । अपरस्त्वस्मिन् काले होतव्य इति तयोः सायंप्रातःकालभेदेन यौ मंत्रौ विहितौ । तावत्रानूद्य पुनः स्तुवन्–य अत्र "अहः केतुना" इति मंत्रः 'असावेव' खलु 'बधु' छिन्नस्य यज्ञशिरसो बंधकः । एवमुत्तरमंत्रस्यापि तात्पर्यं प्रति-पादनीयम् ॥ ४१ ॥

अथोपयमन्यामानीतस्यावशिष्टस्य घर्मस्य यजमानेन सह भक्षणं विधत्ते–अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं॰ अग्नावितीति । अथोत्तररौहिणहोमानंतरं 'यजमानाय' यजमानार्थं 'घर्मोच्छिष्टं' होमातिरिक्तं घर्मं 'प्रयच्छति' अध्वर्युः प्रदद्यात् । 'स' यजमानः 'उपहवमिष्ट्वा' "अध्वर्य उपह्वयस्व" इत्यादिना उपहवयाचनं कृत्वा "मधु हुतम्" इति मंत्रेण तं 'भक्षयति' । अथास्य मंत्रस्य विवक्षितमर्थमाह–मधु हुत॰ तदाहेति । "इन्द्रतमे अग्नौ" इति कोऽर्थः । 'इन्द्रतमे' इन्द्रियवत्तमे 'अग्नौ' तदर्थे जाठरे तेजसि 'मधु' मधुरं 'हुतं' शिष्टं हविर्हुतमस्तु इत्येवार्थं एतन्मंत्रवाक्यमाह । अवशिष्टं मंत्रमनूद्य तस्य आशीरादाः सत्परत्वं आह–अश्याम ते॰ तदाशास्ते इति । 'हे घर्म!' 'ते' तुभ्यं 'नमः अस्तु' 'मा' मां मा 'हिंसीः' इति अहिंसाप्रतिपादनपरेण एतद्वाक्येन आशिषं अभीप्सितफलमेव आशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ प्राग्वंशस्य दक्षिणदिग्भागे प्रवर्ग्यकर्तॄणां मार्जनं विधत्ते–अथ दक्षिणतः सिकता॰ बंधुः सोऽत्रेति ।

१–"रौहिणं जुहोति । का. श्रौ. सू. २६ । १०५ । मन्त्रक्रमेणपरं" रात्रिरिति शाखम् । का. श्रौ. सू. २६ । ७३ । इति यत्पगुक्तं तस्यायं मन्त्रपाठक्रमपरो होमकालः । अतः "अहः केतुना" इति द्वितीयं रौहिणं प्रातर्जुहोति । "रात्रि केतुना" इति सायं जुहोतीति सूत्रार्थः ।

२–"अग्निहोत्रहवणीं हुत्वा, व्याजिनवद्भक्षयन्ति, मधु हुतमिति । का. श्रौ. सू. २६ । १००। म्नुपस्तोपदेशात् घर्मविदः । वाजिनवदिति च समुपहवं भक्षणमिति कर्कः ।

३–"मार्जालीये पात्रमार्जनम्" का. श्रौ. सू. ५ । ११ ।

(न्त) तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । (दे) एतस्य ह्येव हि तद्यो नेन्मऽ इन्द्रः शिरश्छिनददिति द्वितीये वैव तृतीये वाऽपशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यज्ञेन

अनुप्रहरति शाकलान् । अथोपसदा चरति । एतद् उ यज्ञस्य शिरः संस्कुर्वन् । यथायथैनमदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥

तं न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एतस्य हि तत् । अथो नेन्म इन्द्रः शिरश्छिनददिति । द्वितीये

'अथ' यजमानस्य घर्मभक्षानन्तरं 'दक्षिणतः' दक्षिणभागे 'शिक्याः' वालुकाः 'शकलानि' शिक्याकारेण क्षिप्ताः 'भवन्ति' 'तत्' तत्र शिक्याभिर्निर्मिते शिक्ये सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारः 'मार्जयन्ते' । सौत्रे अहनि 'मार्जालीये' एतस्मिन् मण्डितान् सोमयागात् प्रशस्तस्थाने 'स एव भक्षः' भक्षणमर्थ, 'स अत्र' अस्मिन् शिक्योत्कर्षे स्थाने द्रष्टव्यः । यथा सोमयागे गृहस्थसादीनि पात्राणि मार्जालीये प्रक्षाल्यन्ते, एव उपसन्त्यादि धर्मार्थं पात्र अत्र प्रक्षाल्यन्ते इत्यभिप्रायः । अथ वरिष्ठान्ते वैकङ्कत शकलानां प्रहरणं विधत्ते—अनुप्रहरति शाकलानिति । पूर्वं "स्वाहा त्वा" इत्यादिमन्त्रैर्हुतः शकलाः तत्सदृशाः सन्ते 'शाकलाः' परिधयस्तान् । तानग्नौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । इत्थं सोमयागे प्रवर्ग्याख्यं कर्म निरूप्य तदनन्तरं तत्स दाक्ष्ये कर्म कर्तव्यं विधत्ते—अथोपसदा चरतीति । 'अथ' प्रवर्ग्यानुष्ठानानन्तरमेव 'उपसदा' उपसदाख्येन कर्मणा 'चरति' अध्वर्युप्रभृतय ऋत्विजः । एवं प्रवर्ग्ये अनुष्ठिते सति छिन्नं यज्ञस्य शिरः पुनः संहितं भवतीति अनुवादं उपसंहरति—एतद्वु यज्ञस्य० प्रत्यधत्तामिति । तदेतद्यज्ञस्य 'शिरः' 'यथायथा' येन येन प्रकारेण पुराऽश्विनौ 'प्रत्यधत्तां' प्रतिहितवन्तौ संयोजितवन्तौ । तेनैव प्रकारेणानुष्ठितं कर्म 'यज्ञस्य शिरः संस्कृतं' संस्कारेण संयोजितं भवति ॥ ४३ ॥

इत्थं प्रवर्ग्याख्यं कर्म सानुक्रमम् । तत्र "पुरस्तादुपसदां प्रवृणक्ति" इति वचनात् सर्वेषु सोमयागेषु उपसत्पूर्वं अनुष्ठेयमिति चोदितम् । अथ तस्य क कालं कचित् विशेषतो निषेधति—तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति । "यज्ञं सम्यक् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमकर्तव्यो योऽग्निष्टोमस्तस्मिन् यज्ञे तस्मिन् 'तं'

१-"अश्विनौ च प्राहुः" । का० श्रौ० सू० २६ । १-६ ।

२-उपसदां प्रवर्ग्योपक्रमम् । का० श्रौ० सू० २६ । १११ ।

३-एतस्य अस्त्येव वाक् "स यदि तस्य ह्येव प्रवर्ग्ये । अथ प्रवर्ग्येण ..." (श० प० १४ । १ । ३ । १) इति । "स प्रगृह्णस्य वैश्वे" इति च । (श० प० १४ । १ । ३ । १०)

४-"अनुस्मारय" इत्यादि सूत्रकारः ... "एव प्रथमं ..." । "..." इति च १ । १० । १ । २१ । २७ । "एव यत्र प्रथमे यज्ञानां ..." (ऐ० ब्रा० १६ । १२) इति ... प्रथमः कर्म इति । २५ । ... इति । ... । ४ । ... । ७ । ... । ... इति ... । ... ।

५-"प्रथमकर्तव्यः" इति । ... ।

देवाऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वाऽथो तप्तो वाऽ एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

तं प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । (३) एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजाश्च पशूँश्च प्रदहेदथोऽआहुः प्रमायुको यजमानः स्यात्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥

वैव तृतीये वा । अपशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यज्ञेन देवा अर्चंतः श्राम्यंतश्चेरुः । तस्मात् द्वितीये वैव तृतीये वा । अथो तप्तो वा एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

तं यत्प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजा च पशूँश्च प्रदहेत् । अथो आहुः । प्रमायुको यजमानः स्यात् । तस्मात् द्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥

प्रवर्ग्यं ' न प्रवृञ्ज्यात् ' प्रवृजनं न कुर्यात् । अग्निष्टोममध्ये तु प्रथमयज्ञे अयं प्रतिषेधो न भवति । " अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति " इति वाक्यान्तरेण प्रवृजनस्य कठोक्तत्वात् इति मीमांसकानां मतम् । प्रथमयज्ञे प्रवृजने को दोष इत्यत आह–एतस्य हि तदृ०च्छिनदिति । तत्प्रवर्ग्यानुष्ठानं ' एतस्य हि ' पापाद्धं पापावहं खलु आथर्वणेन दधीचा अत्यन्तं गुप्तत्वात् इतः पूर्वं केनचिदपि यज्ञेन असंस्कृतस्य यजमानस्य प्रथममनुष्ठीयमाने यज्ञे प्रवर्ग्यानर्हत्वात् तस्य करणं पापहेतुर्भवतीत्यर्थः । 'अथो' अपि च ' मे ' मम अध्वर्यो 'मैत्' नैव ' शिरश्छिनदत् ' छिन्द्यात् इति भयेनापि ' प्रथमयज्ञे न प्रवृञ्ज्यात् ' । आथर्वणं दध्यञ्चं प्रति पुरा एवं खलु इन्द्रेणोक्तं यदि इमां प्रवर्ग्यविद्यां अन्यस्मै उपदिशसि अथवा तत्प्रतिपाद्यं प्रवर्ग्याख्यं कर्म अन्यस्य यजमानस्य करोषि । तर्हि अहमागत्य तव शिरः छिन्द्यामिति । एवं सुगुप्तकर्म यदि अध्वर्युः अन्यदीये प्रथमयज्ञे प्रकटयति । तदा हि इन्द्र आगत्य तच्छिरः छिन्द्यात् । तस्मात् एतद्भयेनापि प्रथमयज्ञे न कुर्यादित्यर्थः । नन्वेवं सर्वथैव प्रवर्ग्यं न कार्यं ' नेत्याह–द्वितीये वैव तृतीये वा इति । द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । प्रथमं सोमयागमनुष्ठाय पुनः क्रियमाणे मध्यन्तरे द्वितीये सोमयागे तृतीये वा प्रवृजनं कार्यमित्यर्थः । अथैतदुपपादते– ' अग्रे ' पुरा खलु ' देवा ' ' अपशीर्ष्णा ' अपगतशिरस्केन खलु ' यज्ञेन ' 'अर्चन्त ' पूजयन्तः ' श्राम्यन्तः ' श्रान्ताश्च सन्तः प्रथमं चेरुश्चरितवन्तः । पश्चात्प्रवर्ग्यलक्षणशिरसा युक्तेनायजन् । तत्साम्यात् अस्मिन् कालेऽपि प्रथमयज्ञमप्रवर्ग्यं कृत्वा द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवर्ग्यं कुर्यात् । अथ विपक्षे बाधमुक्त्वा एतदेवोपसंहरति–तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा इति । ' एष ' घर्मस्तप्तः अग्निज्वालया सन्तप्तः ' शुशुचानः ' शोचनशीलो भवति ॥ ४४ ॥

यद्यदि ' तं ' तथाविधं घर्मं ' प्रथमयज्ञे ' प्रवृञ्ज्यात् ' एष तप्तः ' शोचनशीलो घर्मः तर्हि अस्य यजमा-

---

१ इति ध्यामाप्रष्टव्या मतमिति । तथा चाग्र शाङ्खायनका (अ ३ पा ३ अ १२ सू १२ । ३ ।) ' तस्मात्प्रयोगो प्रथमयज्ञे न प्रवृञ्ज्यादिति ', यत्तु " अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति " इति वाक्यान्तरं तत्तु अग्निष्टोमविषयं, मैत्रावरुणमनयोरेकवाक्यत्वेन प्रतिषेधस्य नियमः । तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पः । स च व्यवस्थितः । वचनान्तरवशात् । तथाहि श्रुयते–काम तु योऽनूचानः स्यात् तस्य प्रथमयज्ञे इति । तत्राग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यं प्रयोगः । अन्यथा नियमप्रयोग । अतिरात्रे प्रथमाहरहर्गु-

तन्न सुर्व्वस्माऽइव प्प्रुवृञ्ज्यात् । (त्सु) सुर्व्वम्वै प्प्रवर्ग्यो नेत्सुर्व्व-स्माऽइव सुर्व्वङ्करुवाणीति य्योऽन्वेवु ज्ञातस्तुस्मै प्प्रुवृञ्ज्याद्यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनम्प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

(त्स) सहुस्रे प्प्रुवृञ्ज्यात् । (त्सु) सुर्व्वम्वै सहुस्रᳪं सुर्व्वमेपु सर्व्व-

---

तं न सर्वस्मा इव प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै प्रवर्ग्यः । नेत्सर्वस्मा इव सर्वं करवाणीति । योऽन्वेव ज्ञातः । तस्मै प्रवृञ्ज्यात् । यो वाऽस्य प्रियः स्यात् । यो वाऽनूचानः अनूक्तेन प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

सहस्रे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमपः । सर्वमिदं प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं च सर्ववेदसम् ।

नस्य पुत्रादिरूपां प्रजां च ' गवाश्वादिरूपान्पशूंश्च ' प्रदहेत् ' प्रदग्धुं शक्नुयात् । ' अग्नौ ' अपि च अभिज्ञा ब्रह्मवादिन ' आहुः ' कथयन्ति । यजमान ' स ' प्रमायुक ' मरणशील ' स्यात् ' इति । यस्मात् प्रथमयज्ञ यजमानस्य एव दोषजातमस्ति । तस्मात् द्वितीय एव वा तृतीय एव वा सोमयागे प्रवर्ग्यं कुर्यात् ॥ ४५ ॥

वेदसे प्प्रव्व्रज्यात्सुर्व्वम्वै सर्व्ववेदसꣳ सुर्व्वमेधु व्विश्वजिति सुर्व्वपृष्ठे प्प्रव्व्रज्यात्सुर्व्वम्वै व्विश्वजित्सुर्व्वपृष्ठः सुर्व्वमेधु व्वाजपेये राजसूये प्प्रव्व्रज्यात्सुर्व्वꣳ हि तुत्सत्रे प्प्रव्व्रज्यात्सुर्व्वम्वै सत्रꣳ सुर्व्वमेधुऽ एतान्यस्य प्प्रवुर्जनान्यतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

सर्वमेधः । विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रव्रज्यात् । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेधः । वाजपेये राजसूये प्रव्रज्यात् । सर्वं हि तत् । सत्रे प्रव्रज्यात् । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेधः । एतान्यस्य प्रवर्जनानि । अतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

कर्म 'सर्वं वै' सर्वात्मकं बहुदक्षिणाकत्वात्, 'सर्वं' सर्वजगदात्मकः । अत उभयो साम्येन सत्रयोगित्वात् सहस्रे प्रव्रजनं युक्तमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि वाक्यविशेषेषु योजना । वेद इति धननाम । सर्वं यजमानधनं यस्मिन् क्रतौ दक्षिणात्वेन विधीयते तस्मिन् सर्ववेदसे क्रतावपि प्रव्रजनं कार्यम् । सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणं कर्म 'सर्वं वै' सर्वात्मकं खलु । अपरिमितधनयुक्तत्वात् । तथा 'सर्वपृष्ठे' रथन्तर-बृहत्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतानि पृष्ठसामानि यस्मिन् सहन्यन्ते तादृशे 'विश्वजिति' एतत्संज्ञके एकाहे प्रव्रजनं कुर्यात् । सर्वपृष्ठो विश्वजित् पृष्ठसामबाहुल्यात् 'सर्वं' सर्वात्मकः खलु । तथा वाजपेयराजसूययो क्रत्वो प्रव्रजनं कुर्यात् । 'क्रतुद्वय' 'सर्वं' सर्वात्मकं खलु । आग्नेयाग्निष्टोमादिसवनीयपशुभिः सर्वात्मकप्रजापतिदैवत्यैः पशुभिश्च यागात् वाजपेयस्य सर्वत्वम् । राजसूयस्य च इष्टिपशुदर्वीहोमसोमसमुदायरूपत्वात् सर्वेषां कर्मभेदानामन्तर्भावात् सर्वत्वम् । तथा 'सत्रे' बहुयजमानकर्तृके सत्रयागे प्रव्रजनं कुर्यात् । 'सत्र' सत्रयागः बहुकर्तृकत्वात् 'सर्वं' सर्वात्मकं खलु । 'एतानि' सहस्रादीनि स्थानानि 'अस्य' प्रवार्यस्य नित्यप्रव्रजनस्थानानि । 'अत' एभ्यः 'अन्यत्र' न नित्यं प्रव्रजनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

१-एकः सर्ववेदसः क्रतुर्ब्राह्मणकर्तृकः पुरुषमेधः । "पुरुषमेधस्त्रयोविंशत्यहः सोऽतिष्ठाकामस्य" । "ब्राह्मणराजन्ययोः" । "सर्वस्वं ब्राह्मणस्य" । का. श्रौ. सू. २१ । १ । १ । २ । १५ इति ब्राह्मणकर्तृके पुरुषमेधे सर्वस्वं दक्षिणात्वेन देयमिति विधिः । तथा अपरः सर्ववेदसः क्रतुः सर्वमेधः । "सर्वमेधः सर्वकामस्य" । "पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि" इति च । का. श्रौ. सू. २१ । २ । १-१२ ॥

२-बृहत् रथन्तर वैरूप वैराज शाक्वर रैवत इति षट् सामानि पृष्ठशब्दानूच्यमानानि । ताण्ड्यब्राह्म. १७ । ६ । ७ । तै. ब्रा. १ । २ । २ । ३ । छन्दोगानां निदानसूत्रं च-"बृहद्रथन्तरवैराजशाक्वरवैरूपरैवतानि वेषभितानि पृष्ठानि"।

३-"अतिरात्रपशूनुपाकरोति वशां पृश्निं मरुद्भ्य उत्सेदाय" । का. श्रौ. सू. १४ । २ । ११ । "तदभावेऽग्निः" का. श्रौ. सू. १४ । २ । १२ । "प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामतूपरान् वाजान्" । का. श्रौ. सू. १४ । २ । ११ । अतिरिक्तास्तावत् कात्यायनेनोक्ता । ते च "आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः" । "ऐन्द्राग्नश्चोक्थ्ये द्वितीयः" । "ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः" । "सारस्वती चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वा" । का. श्रौ. सू. ९ । ८ । २ । ३ । ४ । ५ ।

४-"इष्टिपशुसोमदर्वीहोमानन्त्वा कल्पभेदात्" । का. श्रौ. सू. १५ । १ । २ । "चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम्" का. श्रौ. सू. । १५ । १ । १५ । एतत्सूत्रालेखस्तु चातुर्मास्यान्तर्भूतदर्वीहोमप्रदर्शको ज्ञेयः ।

५-"यजमानाः सर्वे सत्रेषु" का. श्रौ. सू. १२ । १ । ७ ॥

तदाहुः । (ऽर्थं । यदुपशिराऽअग्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रꣳ शीर्षण्‌वद्भवतीत्याहवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथञ्चातुर्म्मास्यानीति पयस्ययेति ब्रूयात्कथम्पशुबन्धऽइति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथꣳ सौम्योऽध्वरऽइति हविर्द्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

तदाहुः—यदुपशिरा अग्रवर्ग्यः । अथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षण्वद्भवतीति ?, आहवनीयेनेति ब्रूयात् । कथं दर्शपूर्णमासाविति ?, आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं चातुर्मास्यानीति ?, पयस्ययेति ब्रूयात् । कथं पशुबंध इति ?, पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं सौम्योऽध्वर इति ?, हविर्द्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

(उ) अथोऽआहुः । (र्ग्य) यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिरऽएतद्देवाः प्रत्यदधुर्यदातिथ्यन्न ह वाऽअस्यापशीर्ष्णा केनचन यज्ञेनेष्टम्भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥

तदाहुः । (र्ग्य) यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवर्ग्यो नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥ ५० ॥

अथो आहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्यदधुः, यदातिथ्यम् । न ह वा अस्यापशीर्ष्णा केनचन यज्ञेनेष्टं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥

तदाहुः—यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञे । अथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रणीताः । शिरः प्रवर्ग्यः । नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेण सशिरस्कत्वमाह—अथो आहुर्यज्ञस्य० यदातिथ्यमिति । अथोशब्द: पक्षान्तरपरः । 'आहु' रभिज्ञा ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । किमिति चेत्, उच्यते—'शीर्षच्छिन्नस्य' छिन्नशिरस्कस्य 'यज्ञस्य' एतदेव 'शिरः' पुरा 'देवाः' 'प्रत्यदधुः' संदधुः । 'यत्' आतिथ्याख्यं हविः क्रियते, एतदेव यज्ञस्य शिरः । तत् देवैः पुरा प्रतिनिर्मितमित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्—"शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्यूतम् (तै स ६।२।१)" इति । अत एतद्वेदनस्तुतिमाह—न ह वाऽ अस्या० मेतद्वेदेति । 'यः' यजमान 'एवं' उक्तप्रकारेण 'एतत्' अग्निहोत्रादीनां सशिरस्कत्वं 'वेद' जानाति । 'अस्य' यजमानस्य 'अपशीर्ष्णा' अपगतशिरस्केन 'केनचन' केनापि 'यज्ञेन' 'इष्टं' यजनं 'न ह वै' खलु 'भवति' । अग्निहोत्रादिकम् एव यज्ञः सशिरस्कमेव कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सोमयागाङ्गभूतेषु दीक्षणीयादिषु कर्मसु प्रणीता आपः प्रणीयन्ते । तथा च तदङ्गभूते प्रवर्ग्येऽपि तासामपां प्रणयनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह—तदाहुर्यत्प्रणीता० रोहयाणीनीति । तत्र प्रवर्ग्ये 'आहुः' कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । 'यज्ञे' दर्शपूर्णमासादौ दीक्षणीयादौ च यस्मात् 'प्रणीताः' अपः 'प्रणयन्ति' यद्दर्शपूर्णमासादौ प्रणीतापः प्रणयनं कार्यम् । 'अथ' च कस्मादत्र कारणात् 'अत्र' प्रवर्ग्ये कर्मणि अध्वर्युस्ता 'न प्रणयतीति' प्रश्नः । तस्योत्तरमेतत् "शिरो वा" इत्यादिकम् । प्रणीता आपः इति यत् 'एतद्यज्ञस्य' 'शिरो वै' प्रवर्ग्यश्च यज्ञस्य शिरः । न खलु शिरसः उपरि अन्यच्छिरो भवति । एवं च

१—"शिरो वै यज्ञस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] शिरो [illegible] भवति । [illegible] ॥ एत [illegible] भवति । [illegible]" । श० प० ३ । २ । ३ । १० । इति शतपथश्रुतिः [illegible] ।

२ 'यद्युत्तम [illegible] । [illegible] हैवैतद् [illegible] । न [illegible] इति" । (तै० ब्रा० [illegible]) इति [illegible] ।

३—"शिरो ह वाऽ एतद्यज्ञस्य यत्प्रव[illegible] । [illegible] भवति । शिर एवैतद्यज्ञस्य [illegible] । [illegible] शिरऽ एव [illegible] [illegible] इति" । (श० प० ११ । २ । ६ । १) इति [illegible] ।

तदाहुः । (स्थं) यत्प्रयाजानुयाजा अन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादत्र न भवन्तीति प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः प्राणा अवकाशाः प्राणाः शाकला नेत्प्राणैः प्राणानभ्यारोहयाणीति ॥ ९१ ॥

तदाहुः । (स्थं) यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोतीति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोहयाणीति ॥ ९२ ॥

तदाहुः । (ध्रुं) यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोतीति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे द्यावापृथिवीऽ अगच्छद्यन्मृदियन्तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ९३ ॥

स यद्वानस्पत्यः स्यात् । (स्प्र) प्रदह्येत यद्धिरण्मयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यदयस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैषऽएवैतस्माऽअतिष्ठत तस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोति ॥ ९४ ॥

तदाहुः–यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वति । अथ कस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोतीति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स इमे द्यावापृथिवी अगच्छत् । यन्मृत् । इयं तत् । यदापः । असौ तत् । मृदश्चापश्च महावीराः कृता भवन्ति । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ९३ ॥

स यद्वानस्पत्यः स्यात्, प्रदह्येत । यद्धिरण्मयः स्यात्, प्रलीयेत । यल्लोहमयः स्यात्, प्रसिच्येत । यदयस्मयः स्यात्, प्रदहेत् परीशासौ । अथैष एवैतस्मा अतिष्ठत । तस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोति ॥ ९४ ॥

पुनश्चक्षुरुत्तरमीक्षिनम् । अतो नैव 'चक्षुषा' चक्षुरतर 'अभ्यारोहयाणि' अभ्यारूढ करवाणि इत्यनेनाभिप्रायेण आज्यभागयागावधि प्रवर्ग्ये न क्रियेत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

अथ मृण्मयपात्रस्य होमानर्हतामाशङ्क्य घर्महोमे तदेव योग्यमित्युपपादयति–तदाहुर्यद्वानस्पत्यै० कृत्स्नं करोतीति । 'तत्' तत्र प्रवर्ग्यविषये 'आहुः' पुनरन्यच्चोदयन्ति । यद्यस्मात् 'देवेभ्यः' देवानामर्थं 'वानस्पत्यैः' वनस्पतिविकारैः दारुमयैः पात्रैः 'जुह्वति' । 'अथ कस्मात्' कारणात् अत्र 'एतत्' घर्मलक्षणं हविः 'मृण्मयेन' मृद्विकारेणैव महावीरादिना पात्रेण 'जुहोति' । न च एतत् युक्तम् । "न हि मृन्मयमाहुतिमानशे" (तै० सं० २।१।४) इति श्रुत्यन्तरे मृण्मयस्य आहुत्यनर्हताया ज्ञापितत्वादिति शङ्का । तस्योत्तरम्–'यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य' इत्यादिकम् । एतच्च प्रथमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणे मृदाहरणप्रस्तावे व्याख्यातम् ॥९३॥

अथ विपक्षे बाधमुक्त्वा मृण्मयेनैव होतव्यमित्युपसंहरति–स यद्वानस्पत्य० जुहोतीति । 'सः' होमसाधनभूतो महावीरः यदि 'वानस्पत्यः' वनस्पतिविकारो दारुमयः 'स्यात्' तदा तस्य तापने सति 'प्रदह्येत' प्रदग्धो भवेत् । यदि 'हिरण्मयः' सुवर्णनिर्मितो महावीरः 'स्यात्' तदा तापात् 'प्रलीयेत' घृतवत् विलीनो भवेत् । यदि 'लोहमयः' कांस्यादिनिर्मितः 'स्यात्' तदा 'प्रसिच्येत' प्रकर्षेण सिक्तो द्रुतो भवेत् । यदि च 'अयस्मयः' अयसा निर्मितः 'स्यात्' तदा 'परीशासौ' महावीरपरिग्रहार्थौ सन्दंशौ प्रदहेत् प्रदग्धौ कुर्यात् । अथ 'यस्मात्' कारणात् 'एषः' मृण्मय एव महावीरः 'एतस्मै' धर्माय 'अतिष्ठत' नाशादिक्षमत्वेन स्थितः अभूत् । 'तस्मात्' कारणात् 'एतत्' घर्माख्यं हविः 'मृण्मयेन' मृद्विकारेण पात्रेण महावीराख्येनैव 'जुहोति' ॥ ९४ ॥

(त्यु) अथैतद्वै । (द्वाऽअ्रा) आयुरेतज्ज्याति' प्रविशाति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ ५८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १४।२।१ ॥ (२-२) ॥

इति द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ १४-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ७७ ॥

अथ एतद्वा आयु एतज्ज्याति प्रविशाति । य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ५८ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स वै तृतीयेऽहन् । (न्य) षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव ह्रीदᳪं शिरस्तद्यदेतमभितो भवति तत्स- र्वᳪं समादायाग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १ ॥

अथ घर्मोद्वासनम् ।

स वै तृतीयेऽहन् षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयति । उत्सन्नमिव हीदं शिर । तद्यदेतमभितो भवति । तत्सर्वं समादाय । अग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १ ॥

यस्य निश्वसित यदा यो वदस्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

[illegible] घर्मस्य प्रवृञ्जनमुक्तम् । अथ तृतीय तदुद्वासनमुच्यते । अत्र तावत् कस्मिन् काले [illegible] इत्यपेक्षिते तदाह स वै तृतीयेऽहन्०ह्रीदं शिर इति । एकोद्वान [illegible] त्रिरात्र सायंप्रात- कालयो प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । [illegible] च तथा [illegible] तत्र षट्सु अहःसु कालयो प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । अहीनाना [illegible] द्वादशरात्र [illegible] कालयो प्रवर्ग्य कर्तव्य । तथा चायमर्थ — ' स वै ' स [illegible] तृतीयेऽहनि षष्ठेऽहनि वा द्वादशेऽहनि वा [illegible] प्रवर्ग्योपसदौ [illegible] तदानीमेव [illegible] प्रवर्ग्योपसदौ समस्य [illegible] प्रवर्ग्यमुत्सादयति ' उत्सन्नं [illegible] करोति । [illegible] इति [illegible] — ' इदं ' यज्ञशिर प्रवर्ग्याख्य ' उत्सन्नमिव [illegible] हि । तस्मात् अस्य [illegible] तदर्थमुद्वासनं कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रवर्ग्यं [illegible] [illegible] तदेतमभितो भवति० [illegible]पसमायन्तीति । ' एतं ' [illegible] [illegible] ' तत्सर्वं समादाय ' [illegible] शालामग्रेण [illegible] सौमिकवेद्या मध्ये ' उपसमायन्ति ' सर्वे प्रवर्ग्य [illegible] ॥ ॥

---

१ [illegible] प्रवर्ग्यस्य [illegible] तथा । [illegible] अथाम्नानादध्याय इत्या [illegible] ॥ १ ॥ अथ [illegible] [illegible] इति भाष्यम् ॥

[illegible] । क [illegible] सू ८ । १८ ।

[illegible] । क श्रौ सू १० । १४३ ।

[illegible] । क श्रौ सू ८ । ५४ । ' [illegible] ' (तै स ६ । २ । ५) [illegible] [illegible]

[illegible] । का श्रौ सू ८ । ७३ । " [illegible] प्रवर्ग्योत्सादनम् ।

[illegible] । का श्रौ सू २६ । ११५ । ११६ । इति ॥

(न्त्यु) अथाग्नीध्रः । (ऽ) आहवनीये त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्ज्वलय्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्सेमांल्लोकानाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यन्मुखदघ्ने । (म्रुऽउ) उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्याऽमुं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥

या ते घर्म दिव्या शुगिति । येव दिव्या शुग्या गायत्र्याꣳ हविर्द्धानऽ

अथाग्नीध्रः आहवनीये त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते । तेषामेकमुज्ज्वलय्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत् । सेमाल्लोकानाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ २ ॥

अथ यन्मुखदघ्ने । उपरीव वै तत् । यन्मुखदघ्नम् । उपरीव तत् । यदसौ लोकः । तयाऽमुं लोकं शुगाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥

" या ते घर्म दिव्या शुक् "-इति । येव दिव्या शुक् । " या गायत्र्यां हविर्द्धाने "-

इति यैव गायत्र्याऽँ हविर्द्धाने सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

(स्तम्बयजुः) अथ द्वितीयमुज्ज्वलनम्य । नाभिदघ्ने धारयमाणो जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नम्मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तयाऽन्तरिक्षलोकऽँ शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

या ते घर्मान्तरिक्षे शुगिति । यैवान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रऽइति यैव त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

इति । यैव गायत्र्या हविर्द्धाने । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "- इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमुज्ज्वलनस्य नाभिदघ्ने धारयमाणो जुहोति । मध्यमिव वै तत् । यन्नाभिदघ्नम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तयाऽन्तरिक्षलोकं शुगाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ५ ॥

" या ते घर्मान्तरिक्षे शुक् "-इति । यैवान्तरिक्षे शुक् । " या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे "-इति । यैव त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

(स्तयु) अथ तृतीयमभ्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यधऽइव वै तद्यदासीनोऽधऽइव तद्यदयं लोकस्तद्येमं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ७ ॥

या ते घर्म्म पृथिव्याꣳ शुगिति । येव पृथिव्याꣳ शुग्या जगत्याꣳ सदस्येति येव जगत्याꣳ सदस्या सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै त स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

(स्तयु) अथोपनिष्क्रामति । क्षत्त्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै दैवं क्षत्त्रं यऽएष तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्त्रस्य परस्पायत्वायेत्येवैतदाह ब्रह्मणस्तन्वम्पाहीति ब्रह्मणऽआत्मानङ्गोपायेत्येवैतदाह विशस्त्वा

अथ तृतीयमभ्याधाय तस्मिन्नासीनो जुहोति । अध इव वै तत् । यदासीनः । अध इव तत् । यदयं लोकः । तयेमं लोकं शुगाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ७ ॥

" या ते घर्म पृथिव्यां शुक् "–इति । येव पृथिव्यां शुक् । " या जगत्यां सदस्या "–इति । येव जगत्यां सदस्या । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "–(वा. सं. ३८ । १८) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

अथोपनिष्क्रामति । " क्षत्रस्य त्वा परस्पाय "–इति । एतद्वै दैवं क्षत्रम् । य एष तपति । अस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पायत्वाय इत्येवैतदाह । " ब्रह्मणस्तन्वं पाहि "–

धर्मणा वयमिति यज्ञो वै विड्यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्याऽइत्येवैतदाहानुक्रामाम सुविताय नव्यसऽइति यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्याऽअह्वलायाऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

(ख) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम स यत्साम गायति नेदिमान्बहिर्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा रक्षाᳬसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहन्ता ॥ १० ॥

इति । ब्रह्मण आत्मानं गोपाय इत्येवैतदाह । " विशस्त्वा धर्मणा वयम् "–इति । यज्ञो वै विट् । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्यै इत्येवैतदाह । " अनुक्रामाम सुविताय नव्यसे "(वा. सं. ३८–१९)–इति । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्या अह्वलायै इत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायन्ति हि साम । तद्यत्साम गायति । नेदिमान्बहिर्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति । साम हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहंता ॥ १० ॥

घर्ममेवीकृत्य निधाय आहवनीयं आहुतित्रयं हुत्वा, अथानन्तरं "क्षत्रस्य त्वा" इति मंत्रेण 'उपनिष्क्रामति' प्राङ्मुखो गच्छति । उपान्त्यस्य मंत्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे–एतद्वै देव० तदाहेति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एतद्वै' एतत् खलु 'देवं' देवत्वं देवानां मध्ये वर्तमानं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः । स एव सूर्यो यस्मात् । तथा च तस्य क्षत्रियजात्यभिमानित्वात् 'अस्य मानुषस्य' मनुष्यसंबन्धिनः 'क्षत्रस्य' क्षत्रियजातेः, 'परस्पायाय' अतिशयेन रक्षणाय हे घर्म ! त्वा 'अनुक्रामाम' इति अमुमेवार्थं एतन्मंत्रवाक्यमाह । अथ द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे–ब्रह्मणस्तन्वं० तदाहेति । 'ब्रह्मणः' ब्राह्मणजातेः 'आत्मानं' शरीरं 'गोपाय' रक्ष इति अमुमेवार्थं "ब्रह्मणस्तन्वं पाहि" इति एतद्वाक्यमाह । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–विशस्त्वा धर्मणा० तदाहेति । 'विट्' वैश्यजातिः 'यज्ञो वै' यज्ञाभिमानी वैश्यजात्यभिमानी सोऽपि इति सम्पादकत्वात् । तथा च "विशस्त्वा धर्मणा" इत्यस्यायमर्थ इत्याह–यज्ञस्य त्वेति । यज्ञाभिमानी वैश्यजातिः 'धारणेन' धारणेन त्वां वयमनुक्रामामेति । तदाह–यज्ञस्य । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे–अनुक्रामाम सुविताय० तदाहेति । 'सुविताय' शोभनप्राप्तये 'यज्ञस्यारिष्ट्यै' अहिंसायै 'नव्यसे' नवीयसे यज्ञाय 'अह्वलायै' " ह्वल चलने "–(धा. पा. भ्वा. प. ८०७ । ८०८) इति धातुः । अचलनायैव स्थिरत्वाय त्वा अनुक्रामामेति इममेवार्थमेतदाह ॥ ९ ॥

एवमनेन मंत्रेण सर्वं प्रस्तावमुपक्रम्याहवनीयाभिमुखमुपनिष्क्रम्य प्रस्तोतारं प्रैषं ददाति विधत्ते–अथाह साम गायेति । 'अथ' उपनिष्क्रमणानन्तरं 'साम' रक्षोहननक्षमं साम हे प्रस्तोतः ! 'गायेति' एवं प्रैषमन्त्रमाह इति यावत् । अथ पक्षान्तरमुपन्यस्य इममेव पक्षं निगमयति–साम ब्रूहीति० हि गायेति । " साम ब्रूहि " इत्येव

१–" साम गायेति प्रस्तोतारं संप्रेष्यति " इति । का. श्रौ. सू. १०।१।७० । साम यैधग्यवबृहदादिकं । का. श्रौ. सू. २६।१।९। प्रतिहर्त्रा इति शेषः । देवानां कल्पत्वात् । " अग्ने रक्षाणायः " । का. श्रौ. सू. १०।१।७१ । तथाहि अत्र सामवेदे एव अहर्गणे तत्र बृहद्भवत्वे इति वचनात् ।

(न्ताऽऽग्ने) आग्नेय्युाङ्गायति । (त्य) अग्निर्हि रक्षसामपहन्ताऽतिच्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि च्छुन्दाᳪसि यदुतिच्छन्दास्तुस्मादुतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥

स गायति । (त्य) अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहावऽइति तन्नाष्ट्राऽएवैतद्रक्षाᳪस्यतोऽपहन्ति ॥ १२ ॥

आग्नेय्या गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहंता । अतिच्छन्दसि गायति । एषा वै सर्वाणि च्छन्दांसि । यदतिच्छन्दाः । तस्मादतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥

स गायति-" अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहावः "-इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहंति ॥ १२ ॥

वा प्रैषं ब्रूयात् । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । साम गायेत्येव ब्रूयात् । न ब्रूहीति । कुतः 'हि' यस्मात् 'साम गायन्ति' गानेनोच्चरन्ति । न तु केवलं ऋगादिवत् पठन्ति । तस्मात् साम्नो गीत्यात्मकत्वात् 'साम गाय' इत्येव प्रेषयेदित्यर्थः । अथ सामगानस्य प्रयोजनमाह—तद्यत्साम गायति० रक्षसामपहंत्येति । 'तत्' तत्र गानकाले 'यत्साम गायति' । तत् किमर्थमिति चेत् उच्यते—'शरीरात्' शरीरभूतात् यज्ञात् 'बहिर्धा' बाह्यदेशे नाष्ट्रा नाशकारिणः राक्षसस्य प्रजा अन्यानि च 'रक्षांसि' 'न हिनसन्' न हिंस्युः इत्येवमर्थम् । ननु—अन्येष्वपि मन्त्रेषु सत्सु किमिति साम्नो गानमिति चेत् उच्यते 'साम' खलु तेजोरूपत्वात् 'नाष्ट्राणां रक्षसामपहन्ता' विनाशकम् । तस्य च तेजोरूपत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्टमाम्नायते—"सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्" (तै० का० प्र० ३ अनु० अन्त्य) इति । अयमर्थः—सूर्यस्य यत्तेजोमण्डलं तत्सर्वं सामात्मकमेवेति ॥ १० ॥

अथ विहितस्य साम्नः आधारभूतामृचं तद्धारणादि स्तोत्रविशेषं चाह—आग्नेय्या गायति०मपहंतेति । आग्नेय्यामग्निदेवतायां 'अग्निं होतारं मन्ये' इत्यस्यामृचि तत्साम गायन्ति । 'अग्निः' खलु 'रक्षसां' राक्षसानाम् 'अपहन्ता' विनाशकः । अथ तस्या अतिच्छन्दस्त्वं स्तौति—अतिच्छ० गायतीति । 'अतिच्छन्दसि' छन्दःपरिमाणमतीत्य वर्तमानं छन्दो यस्याः सा अतिच्छन्दाः तस्यामृचि एतत्साम गायति । 'एषा वै' एषा खलु अतिच्छन्दाः सर्वाणि छन्दांसि सर्वच्छन्दोरूपा यदि सामान्यतः तदन्तर्भावात् । 'यत्' या अतिच्छन्दाः । अथ छन्दस्कायामृचि गानं तु अस्मात् अतिच्छन्दसामनन्तर्भावात् सर्वेषां छन्दसां परिग्रहो न सिध्यत् । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अतिच्छन्दसि' 'अग्निं होतारं' इत्यस्यामेव अतिच्छन्दस्कायामृचि तत्साम गायेत् ॥ ११ ॥

तऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाग्नीध्रमेषा हि यज्ञस्य द्वाः स यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ १३ ॥

तम्वै परिप्यन्दऽउत्सादयेत् । (त) ततो वाऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेदथ यत्परिप्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैनापो हिनस्ति नेमां यद्वहाप्सु न यास्यति नेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमाञ्च हिनस्ति तस्मात्परिप्यन्दऽउत्सादयेत् ॥ १४ ॥

न उदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालम् । अग्रेणाग्नीध्रम् । एषा हि यज्ञस्य द्वाः । स यस्यां ततो दिश्यापो भवंति । तद्यंति ॥ १३ ॥

तं वै परिष्यन्द उत्सादयेत् । ततो वा एष शुशुचानो भवति । तं यदस्यामुत्सादयेत् । इमा-

(दु) उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेत् । (द्य) यज्ञो वाऽउत्तरवेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥

(त्यु) उत्तरनाभ्या सुᳪस्पृष्टम्प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । व्वाग्वाऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तद्वाचन्दधाति ॥ १६ ॥

मस्य शुगृच्छेत् । यदप्सूत्सादयेत् । अपोऽस्य शुगृच्छेत् । अथ यत्परिष्यदऽउत्सादयति । तथा उ ह नैवापो हिनस्ति, नेमाम् । यद्दाप्सु न मास्यति । तेनापो न हिनस्ति । अथ यत्समन्तमापः परियन्ति । शान्तिर्वा आपः । तेन उ न इमान् हिनस्ति । तस्मात्परिष्यद उत्सादयेत् ॥ १४ ॥

उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वा उत्तरवेदिः । शिरः प्रवर्ग्यः । यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥

उत्तरनाभ्या संस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । वाग्वा उत्तरनाभिः । शिरः प्रवर्ग्यः । शीर्षंस्तद्वाच दधाति ॥ १६ ॥

द्वीप । तस्मिन् 'तं' प्रवर्ग्यं उत्सादयेत् उत्सादनं उद्वासनं कुर्यात् । अथ पारिष्यद-व्यतिरिक्तभूभाग एव कस्मादसौ नोद्वास्यते कस्मात् उदकेषु च नोद्वासनम् ? इति चेत् अत्र उच्यते अग्निना सतप्त 'एष' घर्म 'शुशुचान' शोचनशीलः दाहशीलः दग्धुं समर्थो भवति । 'तं' तथाविधं प्रवर्ग्यं यद्यदि 'अस्यां' पृथिव्यां उत्सादयेत्' तर्हि 'इमां' पृथिवीं अस्य' घर्मस्य 'शुक्' शोकी दाहः ऋच्छेत्प्राप्नुयात् । तथा यदि अप्सु' उदकेषु उत्सादयेत्' तदा 'अस्य शुक्' शोकः 'अपः' उदकानि 'ऋच्छेत्' गच्छेत् । यद्वा अनयोरन्यतरतोऽपि ऋच्छतिरत्र हिंसार्थः । आर्ति प्राप्नुयात् । 'अथ' एवं सति यद्यस्मात् 'परिष्यदे' परिष्यदनयुक्ते द्वीपे 'उत्सादयति' तं प्रवर्ग्यं उद्वासयति । 'तथा उ ह' तस्मादेव अपोऽपि 'नैव हिनस्ति' 'इमां' पृथिवीमपि 'नैव हिनस्ति' । एतदेव विविच्यते- यदह' यस्मादेव अप्सूदकेषु प्रवर्ग्यं 'न प्रास्यति' न प्रक्षिपति । 'तेन' कारणेन 'अपः' उदकानि 'न हिनस्ति' अपां प्रवर्ग्यसम्बन्धाभावात् । 'अथ' यद्यपि पृथिव्यां प्रास्यति तथापि 'समन्तम्' अभितः 'आपः' परियन्ति' परितस्तं गच्छन्तीति यत् 'तेन' तेनैव कारणेन 'इमां' पृथिवीं 'न हिनस्ति' न बाधते । कुतः ? 'शान्तिर्वा आपः' यतः तास्वेव शमनहेतुत्वेन आपः प्रसिद्धाः । तस्मात् पृथिव्या घर्मसंसर्गकृतस्तापः अग्निनो तमानोऽदके परिहियते इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्तेन कारणेन 'परिष्यन्दे' परिष्यन्द एव 'उत्सादयेत्' ॥ १४ ॥

इत्थं नदीद्वीपे उत्सादनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह-उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेदिति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । उत्तरवेद्यामेवोत्सादयेत् । न तु परिष्यदे इत्यर्थः । अथैतदुपपादयति-यज्ञो वा उत्तरवेदि० दधातीति । या इयमुत्तरवेदिः महावेदेः पूर्वभागे वर्तते । एषा यज्ञ एव सर्वक्रत्वाधारत्वात् यज्ञात्मकत्वम् । 'प्रवर्ग्य' अस्य यज्ञस्य 'शिरः' तथा च उत्तरवेद्यां उद्वासनेन 'यज्ञ एव' एतत्प्रवर्ग्याख्यं 'शिरः' 'प्रतिदधाति' संदधाति ॥ १५ ॥

अथ प्रथमस्य महावीरस्य उद्वासनप्रकारमाह-उत्तरनाभ्या संस्पृष्ट० मुत्सादयतीति । महावीरादिभि

---

१ उत्सादनदेशं गच्छन्त्युत्तरवेदिम् । का० श्रौ० सू० २६ । १२२ ।

२-नाभिस्पृष्टं मध्यमनाय निदधाति चतुःसन्धिरोत । का० श्रौ० सू० २६ । १२५ ।

चतुःस्रक्तिरिति । (त्ये) एष वै चतुःस्रक्तिर्य्यऽएष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःस्रक्तिरिति ॥ १७ ॥

नाभिर्ऋतस्य सप्रथाऽइति । सत्यम्वाऽऋतꣳ सत्यस्य नाभिः सप्रथाऽइत्येवैतदाह स नो विश्वायुः सप्रथाऽइति स नः सर्वायुः सप्रथाऽइत्ये-वैतदाह ॥ १८ ॥

" चतुःस्रक्तिः "–इति । एष वै चतुःस्रक्तिः । य एष तपति । दिशो ह्येतस्य स्रक्तयः । तस्मादाह–" चतुःस्रक्तिः "–इति ॥ १७ ॥

" नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः "–इति । सत्यं वा ऋतम् । सत्यस्य नाभिः सप्रथाः इत्येवै-तदाह । " स नो विश्वायुः सप्रथाः "–इति । स नः सर्वायुः सप्रथाः इत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

प्रसार्य हस्तं उत्तरवेदिं प्राप्य तदङ्गान्तरं कार्यं द्युक्तम् । तत्र 'प्रथम' प्रवर्ग्यप्रवृञ्जनसाधनं महा-वीरं 'उत्तरनाभ्या' उत्तरवेद्या मध्ये प्रादेशमात्रेण कृता चतुरस्रभूमिः उत्तरनाभिरित्युच्यते । तया 'सम्पृच' सयद 'उ सादयति' उत्सादयति निदधातीत्यर्थः । तदेतत् स्तौति–वाग्वा उत्तर॰ दधातीति । या 'वाक्' उत्तरनाभिः' सा वाग्वै पुरुषावयवस्य नाभिस्थानस्य शब्दोत्पत्तिस्थानत्वात् तत्सामान्येन उत्तरनाभेरपि तदुत्पत्ति-स्थानत्वेन वागात्मकत्वम् । प्रवर्ग्यश्च यज्ञशिरः । तत् तया च उत्तरवेद्या प्रवर्ग्यसंस्पर्शने सति 'शीर्षन्' यज्ञस्य शिरसि शिरस्येव 'वाचं दधाति' वागिन्द्रियं तद्व्यवहार्यं शब्दं वा, तया च धावित-वान् भवति ॥ १६ ॥

अथैतन्महावीरोत्सादनमन्त्रं पदशः कृत्वा व्याचष्टे–चतुःस्रक्तिरित्येष इति । " चतुःस्रक्तिर्नाभिः " इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमस्य महावीरस्य उत्सादनं कुर्यात् । तत्र चतुःस्रक्तिरिति कोऽर्थः इत्याशङ्क्य व्याचष्टे–एष वा इति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एष' खलु 'चतुःस्रक्तिः' । चतस्रः स्रक्तयः अश्रयः यस्य स तथोक्तः । का पुनरस्य स्रक्तय इति तदुच्यते–'एतस्य' सूर्यस्य प्रत्यासन्नत्वात् महादिशः खलु स्रक्तय एव । सूर्ये सर्वासामर्थेन तदात्मके महावीरे सर्वासां योगः । यस्मादेवं 'तस्मात्' " चतुःस्रक्तिः " इति मन्त्रभागं 'आह' अध्वर्युः । अथवा मन्त्र एव चतुःस्रक्तिरिति अनेन पदेन इममर्थं 'आह' प्रतिपादयति ॥ १७ ॥

" नाभिर्ऋतस्य " इति द्वितीयभागे ऋतशब्दस्य तावत् पदार्थमाह–सत्यं वा इति । सत्यमृतं सूर्यस्य ... अत्र 'ऋत' ऋतशब्दवाच्यम् । अथ वाक्यार्थमाह–'सत्यस्य' 'नाभिः' बन्धकः 'सप्रथाः' सर्वतः पृथुः' इति 'इम' वा ... एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ " स नो विश्वायु " इति तृतीयभागे विश्वायुरिति शब्दस्य ... वाक्यार्थमाह–विश्वायुः सर्वायुरिति । अयमर्थः–'स' सूर्यात्मको घर्मः 'सर्वायुः' 'नः' अस्मदर्थं सम्यगायुःप्रदः । 'सप्रथा' सर्वतः प्रथनेन सह इत्येतदर्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाहेति ॥ १८ ॥

(ह्वा) अप द्वेषोऽअप ह्वरऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्त्यन्यव्रतस्य सश्चिमेत्यन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणां तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमेत्येवमितरौ प्राञ्चौ तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदं शिरः ॥ १९ ॥

पुरस्तादुपशयां मृदम् । (मांसं) मांसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ बाहूऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः पुरे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥

" अप द्वेषो अप ह्वरः "-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " अन्यव्रतस्य सश्चिम "-(वा. सं. ३८ । २०) इति । अन्यद्वा एतस्य व्रतम् । अन्यन्मनुष्याणाम् । तस्मादाह-"अन्यव्रतस्य सश्चिम "-इति । एवमितरौ प्राञ्चौ । तत्त्रिवृत् । त्रिवृद्धीदं शिरः ॥ १९ ॥

पुरस्तादुपशयां मृदम् । मांसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तदभितः परीशासौ । बाहू एवास्मिन्नेतद्दधाति । अभितः परे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ । हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥

चतुर्थभाग अनूद्य स्पष्टार्थतामाह-' द्वेषः ' द्वेष्टॄन् ' ह्वरः ' कुटिलान् ' अपजहि ' इत्यभ्यायस्य स्पष्टत्वात् । अत्रास्मिन्मन्त्रभागे तिरोहितमन्तर्हितमिव किमपि व्याख्यानापेक्षं नास्तीत्यर्थः । " अन्यव्रतस्य " इति मन्त्रभागस्य कोऽर्थः इति चेत्, उच्यते-' एतस्य ' सूर्यात्मकस्य घर्मस्य ' व्रतं ' कर्म अतोऽन्यत् । अन्यत् व्रतं यस्य असावन्यव्रतः इति पदार्थः । कर्मणि षष्ठी । अन्यव्रतं सूर्यात्मकं घर्मं वयं ' सश्चिम ' सभजेमहि इत्ययमर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेवं ' तस्मात् ' " अन्यव्रतस्य " इति मन्त्रभागमाह । एवमुत्तरयोरपि महावीरयोरुत्सादनं कार्यं इति विधाय सहत्य स्तौति-एवमितरौ० द० शिर इति । एवमनेनैव प्रकारेण ' इतरौ ' द्वितीयतृतीयावपि महावीरौ ' प्राञ्चौ ' प्राङ्मुखौ ' उद्वासयति ' । तन्महावीरत्रितयं मिलित्वा ' त्रिवृत् ' त्रिगुणितं भवति । ' हि ' यस्मात् ' इदं ' मनुष्यादिसंबन्धि ' शिरः ' ' त्रिवृत् ' त्रिगुणितं लोमास्थित्वचां समुदायात्मकम् । तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते-" त्रेधाविहितं हि शिरः । लोम त्वगस्थि " इति । तस्मादनेन महावीरत्रितयेनोद्वासितेन त्रिवृच्छिर एव यज्ञस्य संपादितं भवति ॥ १९ ॥

या पूर्वं महावीरादिनिर्माणकाले अवशिष्टा मृत् निहिता तस्या अपि अत्र नियोगं विधाय स्तौति-पुरस्तादुपशयां मृदं मांसमेवास्मिन्नेतद्दधातीति । प्रयोजनाभावेन उपशेते इत्युपशया । महावीरादिनिर्माणावशिष्टामेतामुपशयां ' मृदं ' महावीराणां पुरस्तात्पूर्वभागे उत्सादयतीति वर्तते स्थापयतीत्यर्थः । ' एतत् ' एतेन अस्मिन्महावीरलक्षणे यज्ञशिरसि ' मांसमेव ' ' दधाति ' स्थापितवान् भवति । सा मृत् शिरसोऽन्तर्वर्तमानमांसस्थानीयेत्यर्थः । अथान्यैरपि प्रवर्ग्यसाधनैः शिरोऽवयवनिरूपणेन संपादयन् परीशासयोः स्थापनं विधाय तन्निष्पाद्यमवयवमपि दर्शयति-तदभितः परीशासौ० दधातीति । तस्मात्मृदः उपशयायाः अभितः उभयोः पार्श्वयोः ' परीशासौ ' स्थापयति ' निदधाति ' अस्मिन्प्रवर्ग्ये ' बाहू ' एतेन ' दधाति ' धारितवान् भवति । अथ रौहिणपुरोडाशहोमार्थयोः स्रुचोरुद्वासनं ताभ्यां संपादितं अवयवं च दर्शयति-

---

१-प्राञ्चावितरौ । २-अन्यया च तूष्णीम् । ३-परीशासावभितः । ४-रौहिणहवन्यौ च वहते वर्षे । (का. श्रौ. सू. २६ । ११६-१२५) ।

(त्यु) उत्तरतोऽग्निम् । (न्त) तद्धि तुस्याऽआयुतनं दृक्षिणतुः सम्राडा-सन्दीन्तद्धि तुस्याऽआयुतनमुत्तरतः कृष्णाजिनन्तद्धि तुस्यायतनꣳ सर्व्वतो पवित्राणि प्राणा वै पवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतुद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्व्यानस्तानेवास्मिन्नेतुद्दधाति॥२१॥

(त्यु) अथैतुद्रज्जुसन्दानम् । (मु) उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मिन्नेतुद्दधाति तुदभितः पिन्वनेऽआण्डावेवास्मिन्ने-

उत्तरतोऽग्निम् । तद्धि तस्या आयतनम् । दक्षिणतः संम्राडासंदीम् । तद्धि तस्या आयतनम् । उत्तरतः कृष्णाजिनम् । तद्धि तस्या यतनम् । सर्वतो पवित्राणि । प्राणा वै पवित्राणि । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २१ ॥

अथैतद्रज्जुसंदानम् उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयति । उदरमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तदभितः पिन्वने । आण्डावेवास्मिन्नेतद्दधाति । आण्डाभ्यां हि वृषा पिन्वते । पश्चात्स्थूणामयूखम् ।

अभितः परे रौहिणहवनी० तद्दधातीति । 'अभित' पार्श्वद्वये 'रौहिणहवन्यौ' रौहिणपुरोडाशहोमार्थौ 'स्रुचौ' 'परे' शम्यो पाश्चात्ये 'निदधाति' । अस्मिन् प्रवर्ग्ये हस्तावेव दधाति' । अङ्गुलिभिर्युक्त-अरत्निर्हस्त । तत ऊर्ध्वभागो बाहुरिति तयोर्विवेक ॥ २० ॥

अथाग्न्युद्वासनं विधत्ते—उत्तरतोऽग्नि० आयतनमिति । 'उत्तरत' महावीरस्योत्तरभागे 'अग्निं' मृत्खननार्थमानीता काष्ठमयीं 'निदधाति' । 'तद्धि' तत् खलु 'तस्या' अभ्रे 'आयतन' स्थानम् । खाताया मृद उत्तरस्यां दिशि अवस्थानात् तस्यास्तत्स्थानम् अपि अभ्रे तदायतनत्वम् । अथ सम्राडासन्द्या उद्वासनं विधत्ते दक्षिणतः संम्राडा० आयतनमिति । 'दक्षिणत' महावीरस्य दक्षिणभागे 'सम्राडासन्दीं' निदधाति । 'तद्धि' तत्खलु 'तस्या' सम्राडासन्द्या 'आयतन' स्थानम् । आहवनीयस्य दक्षिणत दक्षिणभागे हि पूर्वं स्थापिता । अत दक्षिणा दिक् तस्याः स्थानमित्यर्थः । अथ कृष्णाजिनस्योद्वासनं विधत्ते—उत्तरत कृष्णाजिन० स्यायतनमिति 'उत्तरत' उत्तरभागे, 'कृष्णाजिन' सम्राडासन्द्या उपरि स्थापयितुमानीतं कृष्णमृगस्याजिनं निदधाति । 'तद्धि' तत्खलु 'तस्य' कृष्णाजिनस्य 'आयतन' स्थानम् । हविर्वहन-नादिषु उत्तरत कृष्णाजिनस्य स्तीर्यमाणत्वात् उत्तरदिक् तस्य तदायतनत्वम् । अथ पवित्राणामुद्वासनं विधत्ते—सर्वतो पवित्राणि० तद्दधातीति । 'पवित्राणि' घर्मसमिन्धनार्थानि व्यजनानि कृष्णाजिननिर्मितानि 'सर्वत' सर्वमहावीरपात्रसमुदायस्य उपरि निदध्यात् । तानि 'पवित्राणि' 'प्राणा वै' वायुजनकत्वात् प्राणवाय्वात्मकानि । तथा च अस्मिन् प्रवर्ग्ये सर्वत्र प्राणानेव धारितवान् भवति ॥ २१ ॥

अथ उपयमन्या सार्द्धं गवादिबन्धनार्थाया रज्जोरुद्वासनं विधत्ते—अथैतद्रज्जुसंदानं० तद्दधातीति ।

१—अग्निमुत्तरत । २—आसन्दी दक्षिणत । ३—कृष्णाजिनमुत्तरत । ४ सर्वतो पवित्राणि । परेति ॥ ५ श्री सू २६ । ११० ॥ ५—रज्जुसंदानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् । का श्री सू २६ । ११० ।

तुदधात्याण्डाभ्याᳪं हि वृषा पिन्वते पश्चात्स्थूणामयूखमूरूऽएवास्मिन्नेतुदधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनीऽएवास्मिन्नेतुदधाति ते यदेककपाले भवतऽएककपालेऽइव हीमे जानुनी पश्चाद्धृष्टी पादावेवास्मिन्नेतुदधाति पादाभ्याᳪं हि धृष्टम्प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि तयोरायतनन्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायतनम् ॥ २२ ॥

ऊरू एवास्मिन्नेतद्दधाति । पश्चाद्रौहिणकपाले । जानुनी एवास्मिन्नेतद्दधाति । ते यदेककपाले भवतः । एककपाले इव हीमे जानुनी । पश्चाद्धृष्टी । पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति । पादाभ्या हि धृष्टं प्रहराति । उत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ । तद्धि तयोरायतनम् । दक्षिणतो मार्जालीयम् । तद्धि तस्यायतनम् ॥ २२ ॥

अथानन्तरं रज्जुश्च सदानानि च रज्जुसदानं एतत्सर्वं घर्मोपयुक्तं गृहीत्वा 'उपयमन्या' शुचि' आसाद्य' प्रक्षिप्य 'पश्चात्' महावीरस्य पश्चाद्भागे 'प्राची' प्रागग्रा ता 'आसादयति' निदधाति । 'एतत्' एतेन आर्द्रेर्युक्तमुदरमेव अस्मिन्प्रवर्ग्ये धारितवान् भवति । अथ दोहनार्थयो पात्रयोरासादनं विधत्ते—तदभितः पिन्वने० वृषा पिन्वते इति । 'तदभित' तस्योदरस्य पार्श्वयोः 'पिन्वने' दोहनसाधने मृण्मयपात्रे 'निदधाति' स्थापयति । ताभ्यां पात्राभ्यां 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये पुंसि 'आण्डौ' मुष्कावेव धारितवान् भवति । कुतः? 'हि' यस्मात् 'वृषा' सेचनसमर्थो युवा 'आण्डाभ्यां' 'पिन्वते' रेत सिंचति । तस्मात्पिन्वनसाधनत्वसाम्यात्पिन्वने पात्रे आण्डस्थानीये इत्यर्थः । अथ गवादिबन्धनार्थानां स्थूणार्धमात्रासादनं विधाय तन्निर्वर्त्यावयवसंपादनमाह—पश्चात्स्थूणामयूखं० तद्दधातीति । पिन्वनयोः पश्चात्पश्चिमभागे गोबन्धनार्थां स्थूणा वत्सादिबन्धनार्था मयूखशब्दाभिधेया शङ्कवः तान् 'स्थूणामयूख' तन्निदधाति । तथा च 'ऊरू एव' 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये धारितवान् भवति । अथ रौहिणकपालयोरासादनं विधाय अवयवोक्तिमाह पश्चाद्रौहिणकपाले० दधातीति । स्थूणामयूखानां 'पश्चात्' पश्चिमभागे रौहिणपुरोडाशाधिश्रयणार्थे 'कपाले' 'निदधाति' । एतेनास्मिन्प्रवर्ग्ये 'जानुनी एव' स्थापितवान् भवति । रौहिणकपालयोर्जान्वोश्च साम्यं दर्शयन् उक्तमर्थं उपपादयति—ते यदेककपाले० जानुनी इति । 'ते' रौहिणकपाले यदस्मात् 'एककपाले' एकैककपालात्मके भवत । तस्मादेव खलु 'इमे जानुनी' 'एककपाले इव' दृश्येते । अथ धृष्ट्योरासादनं विधत्ते—पश्चाद्धृष्टी पादावे० प्रहरतीति । 'पश्चात्' रौहिणकपालयोः पश्चिमभागे अङ्गारविहरणार्थे 'धृष्टी' निदधाति । 'एतत्' एतेन 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये जान्वोरधस्तनौ 'पादावेव' स्थापितवान् भवति । धृष्ट्योः पादयोश्च कथं साम्यं इति तदुच्यते—'धृष्ट' प्रगल्भं 'पादाभ्या' खलु 'प्रहरति' । अतः धृष्ट्योः पादयोश्च कर्षणसाधनत्वसाम्यात् धृष्टी पादस्थाने

1-पश्चादिन्वन चाभितो दक्षम् । दक्ष दक्षाद्दक्षन् । का श्रौ. सू २६ । १३१ ।
2-स्थूणामयूखम् । का. श्रौ सू. २६ । १३२ ।
3-पश्चान् रौहिणकपाले । का. श्रौ. सू २६ । १३३ ।
4-धृष्टी च । मध्येऽन्यत् । का श्रौ सू २६ । १३४ । १३५ ।

११२

(मु) अथास्मिन्पयऽआनयति । घर्मैतत्ते पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तेन वर्द्धस्व चा च प्यायस्वेति नात्र तिरोहितमिवास्ति वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २३ ॥

स वै न सर्वमिवानयेत् । (ने) नेद्यजमानात्पुराऽन्नमसदित्यर्द्धं वा भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति तद्यजमानऽएवैतदन्नाद्यन्दधाति तथो ह यजमानान्न पुरान्नम्भवति ॥२४॥

अथास्मिन्पय आनयति " घर्मैतत्ते पुरीषम् "-इति । अन्नं वै पुरीषम् । अन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति । " तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व "-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि "-(वा. सं. ३८।२१) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते॥२३॥

स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्पुराऽन्नमसदिति । अर्द्धं वा भूयो वा परिशिनष्टि ।

इत्यर्थः । अथ पात्रयस्थापि उद्वासन विधत्ते-उत्तरतः खरौ प्र० यतनमिति । ' उत्तरत ' महावीरस्योत्तरदेशे प्रवर्ग्यार्थौ ' प्रवर्ग्यप्रचरणोपयुक्तौ ' खरौ ' निदधाति । यौ पूर्वं गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतो निर्मितौ तावपि उद्धृत्य आनीय महावीरोत्तरभागे निदध्यादित्यर्थः । ' तत् ' खलु ' तयो ' खरयो ' आयतनं ' स्थानं प्रवर्ग्यप्रचरणसमये गार्हपत्याहवनीययो उत्तरत तयोर्निर्मितत्वात् । योऽयं उच्छिष्टखरोऽस्ति तं ' मार्जालीय ' तद्दक्षिणत मार्जालीयस्य दक्षिणभागे निदध्यात् । तत्खलु तस्योच्छिष्टखरस्यायतनम् । आहवनीयस्य दक्षिणभागे । तस्य पुराऽवस्थितत्वात् । इत्थं घर्मोपयुक्तानां पात्राणामुद्वासनं तेषां पुरस्तादवस्थानं च प्रतिपादितम् । २२ ॥

अथ प्रवर्ग्यार्थे महावीरे पयस आसेचनं विधत्ते-अथास्मिन् पय आनयति० तद्दधातीति । ' अथ ' एव सर्वपात्रोद्वासनानन्तरं अग्निप्रचरणीये प्रथम महावीरे " घर्मतत्ते " इति मन्त्रेण ' पय ' क्षीरं ' आनयति ' आसिञ्चति । अथास्य मन्त्रभागं पुरीषशब्दस्यार्थं ब्रुवन् स्तौति-अन्नं वै पुरीष० तद्दधातीति । ' अन्नं ' अदनीयं वस्तु हि शरीरस्य पूरकत्वात् पुरीषमित्युच्यते । अत एतेन मन्त्रभागेन अस्मिन्महावीरे अन्नमेव निदधाति । अथ द्वितीयमन्त्रभागस्य स्पष्टार्थमाह-तेन वर्द्धस्व० मिवास्तीति । गतमेतत् । अथ तृतीयं भागमनूद्य तत्प्रतिपाद्यमनेन विधत्ते इत्याह-वर्द्धिषीमहि० तदाशास्ते इति । ' वर्द्धिषीमहि ' एव वृद्धा भूयास्मेति एतादृशीमाशिषमत्र ' एतत् ' एतेन मन्त्रभागेन ' आशास्ते ' ॥ २३ ॥

अथानीयमानस्य पयस परिमाणमाह-स वै न सर्व० परिशिनष्टीति । ' स वै ' स खलु अध्वर्युः ।

(त्यु) अथैनमद्भिः परिषिञ्चति शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वतऽएवैनमेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥

(त्रोऽथा) अथाह वार्षाहरꣳ साम गायेति । (त्ये) एष वै वृषा

तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छन्ति । तद्यजमान एवैतदन्नाद्यं दधाति । तथा उ ह यजमानान्न परागन्नं भवति ॥ २४ ॥

अथैनमद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा आपः । शमयन्त्येवैनमेतत् । सर्वतः परिषिञ्चति । सर्वत एवैनमेतच्छमयन्ति । त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥

अथाह वार्षाहरं साम गायेति । एष वै वृषा हरिः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—वार्षाहरं साम गायेति ॥ २६ ॥

हारिर्ह्येषऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहाध्वर्यो वार्षाहरथं साम गायेति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथ चात्वाले मार्जयन्ते। सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाऽपऽउपाचति वज्रो वा आपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मऽइति यामस्य दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ २७ ॥

(त्यु)अथ प्राङ्विवोदङ्ङुत्क्रामति। (त्यु)उद्वयन्तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्तऽउत्तरमित्ययम्वै लोकोऽस्यऽउत्तरो-

---

अथ चात्वाले मार्जयंते-" सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु "-इति अंजलिनाऽप उपाचति। वज्रो वा आपः। वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते। " दुर्मित्रियास्तस्मै सतु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "-(वा स ३८। २३) इति। यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्। तां दिशं परासिंचेत्। तेनैव तं पराभावयति ॥ २७ ॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति-" उद्वयं तमसस्परि "-इति। पाप्मा वै तमः। पाप्मानमेव

गायेतीति। वार्षाहराख्य 'साम' ह प्रस्तोत 'गाय' इति अध्वर्युर्ब्रूयात्। तत्र "अविक्रदद्वृषा हरि" इत्यस्यां गीयते तदनत् स्तौति-एष वै वृषा० गायतीति। 'एष वै' एष खलु सूर्ये मते वृषा हरिरित्युच्यते। वर्षणात्, रसहरणाच 'एष' एव सूर्य प्रवर्ग। गतमन्यत्। यस्मादेव " अविक्रदद्वृषा हरि " इति मन्त्र समवनार्थ। 'तस्मात्' "वार्षाहरं साम गाय" इति अध्वर्युर्ब्रूयात् ॥ २६ ॥

अथ चात्वाले प्रवर्ग्यकर्तृणां मार्जन विधत्ते-अथ चात्वाले मार्जयन्ते०सन्त्विति। अथानन्तर चात्वाल नामके अवटे अप उपस्पृशन्ति अद्भिर्मार्जयन्ते इत्यर्थ।" सुमित्रिया न " इति तत्र मन्त्र। (तदेतत्कैनेति-'यावत्' यावत् काल 'एतेन' प्रवर्ग्येण प्रचरति तावत्पर्यंत अस्मात् स्थानात् आपश्च ओषधयश्च अपक्रम्य निर्गम्येव तिष्ठन्ति। 'तद्' तत्तापामुपस्पर्शनेन अपगतानिमानापि 'मित्रधेय' मैत्री 'कुरुते' कृतवान् भवति।) अथ मार्जनशेषस्योदकस्य सेचन विधत्ते-दुर्मित्रिया०तं पराभावयतीति। 'अस्य' यजमानस्य 'द्वेष्य' शत्रु 'या दिशं' प्राप्त 'स्यात्'। तां दिशं परासिंचेत्' तस्यां दिशि मार्जनशिष्टमुदक " दुर्मित्रिया " इत्यनेन मन्त्रेण पराचीन निनयेत्। 'तेन' परासेचनेन तमेव शत्रु 'पराभावयति' पराभूत कृतवान् भवति ॥ २७ ॥

अथ मार्जनदेशान्निर्गमन विधत्ते-अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामतीति। 'प्राङिव' प्राङ्मुख इव 'उदङ्' उदङ्

१-चात्वाल मार्जयन्त सपत्नीका सुमित्रिया न इति। का श्री सू २६। १४२।

२-नदन्त मेनाद्य कस्य कृत्य व्याख्यातमत काण्वश्रुतिमनुसृत्य भाष्य कृतम्। काण्वपाठश्च-' यावद्वाऽ एतेन प्रचरन्त्यापश्च वा अस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते " इति।

ऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्य्यो ज्योतिरुत्तमꣳ स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २८ ॥

(स्तुऽय) अथ प्रसुते दधिघर्म्मेण प्रचरन्ति। यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवनऽएतद्वाऽइन्द्रस्य

तमोऽपहते। " स्वः पश्यन्त उत्तरम् "-इति। अयं वै लोकोऽस्य उत्तरः। अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति। "देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् "-(वा. सं. ३८।२४) इति। स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम्। स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति। अनपेक्षमेत्य आहवनीये समिधमभ्यादधाति-" समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि "-(वा. सं. ३८।२५) इति। आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २८ ॥

अथ प्रवर्ग्यशेषो दधिघर्मः।

अथ प्रसुते दधिघर्मेण प्रचरंति। यज्ञो वै सोमः। शिरः प्रवर्ग्यः। यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति।

मुखः उत्तरपूर्वदिगभिमुखः "उद्वयमिति" मन्त्रेण 'उत्क्रामन्ति' उत्प्लुत्य गच्छन्ति। सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रेणोत्क्रामेयुरित्यर्थः। अथास्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यम्-पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते इति। मालिन्यहेतुत्वात् पाप्मैवात्र तमःशब्देनोच्यते। 'वयं तमसः उपरि उत्क्रान्ताः स्मः' इति तद्वाक्यस्यार्थः। अतः 'पाप्मानं' पापरूपमेव 'तम अपहते' विनाशयति। अथ द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे-स्वः पश्यन्तऽउत्तर०प्रतितिष्ठतीति। 'अयं वै' अयं खलु भूलोकः 'अस्य' मासुरीभ्यः सकाशात् 'उत्तरः' उपरिदेशस्थः। तस्मादुत्तरशब्देनायमेव लोकः प्रतिपाद्यत इति यो 'अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति। अथोत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे-देवन्देवत्रा०प्रतितिष्ठतीति। अस्मिन् मन्त्रे प्राप्य येन निर्दिष्टः सूर्यात्मकमुत्तमं 'ज्योतिः' असावेव स्वर्गो लोकः। तथा च भाष्येऽस्मिन् स्वर्गरूपे स्वर्गलोक एव 'प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति। अनेनैव मन्त्रेण चात्वालदेशादुत्क्रान्ताः समिधं गृहीत्वा विहरन्ते-अनपेक्षमेत्याहव० समिधमिति। 'अनपेक्षं' अपेक्षा पृष्ठभागस्यावेक्षणमकृत्वा एत्य हवनीयदेशं प्राप्य तस्मिन्नाहवनीये एकां 'समिधं' "समिदसि" इत्यनेन मन्त्रेणाभ्यादधाति। एतया समिधा अग्निरेव समिद्धो भवति। स च समिद्धोऽग्निः एनं यजमानं तेजसा दीप्त्या समिद्धं प्रकाशयति, यजमानस्य तेजस्वी भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इथ प्रवर्ग्योद्वासने उक्ते, अथ सौम्ये अहनि कर्तव्यं दधिघर्माख्यं यागं विधत्ते-अथ प्रसुते दधिघर्मेण

१-२-३-" सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रेणोत्क्रामेयुरित्यर्थः" इति, वयं तमस उपरि उत्क्रान्ता अभूमेति, अनेन मन्त्रेण चात्वालदेशादुत्क्रान्तानाम् " इमामित्यस्य श्रुतिसूत्रयोरिव दृष्टेन "उत्क्रामन्ति अभ्यादधाति" इत्यनेन बहुवचनेन निर्देशात्। तथा च कात्यायनसूत्र-" उद्वयमित्युत्क्रामयुत्तरपूर्वार्द्धम्। अनवेक्षमाणा एत्य समिधमाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति। पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् " इति। का श्रौ. सू. २६।७।४९। एवं उद्वयमिति मन्त्रान्ते उत्क्रान्त इति बहुवचनेन निर्देशात्। तथापि मन्त्रलिङ्गात्तु दीक्षितस्यैव यजमानस्यैकस्यैव समिदाधानं [illegible] न सर्वेषाम्। इति ॥

निष्केवल्यᳪं सवनं यन्माध्यन्दिनᳪं सवनᳪं स्वऽएवैनमेतद्भागे प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्यग्निहोत्रहवण्या मुखम्वाऽएतद्यज्ञानां यदग्निहोत्रᳪं शीर्षस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥

माध्यंदिन सवने । एतद्वा इन्द्रस्य निष्केवल्य सवनम् । यन्माध्यंदिन सवनम् । स्व एवैनमेतद्भागे प्रीणाति । स्तुते माध्यंदिन पवमाने । प्राणो वै माध्यंदिनः पवमानः । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । अग्निहोत्रहवण्या । मुखं वा एतद्यज्ञानाम् । यदग्निहोत्रम् । शीर्षस्तन्मुखं दधाति ॥ २९ ॥

सऽआनीयमानऽआह । होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमिति वदते ह्यत्र होताऽथोपोत्तिष्ठन्नाह श्रातꣳ हविरिति श्रातꣳ हि भवत्यतिक्रम्याश्राव्याह दधिघर्म्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृतऽआहरति भक्षं तं यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

सऽउपहवमिष्ट्वा भक्षयति । मयि त्यदिन्द्रियम्बृहदित्येतद्वाऽइन्द्रिय-

---

स आनीयमान आह–" होतर्वदस्व यत्ते वाद्यम् "–इति । वदते ह्यत्र होता । अथोपोत्तिष्ठन्नाह–" श्रातं हविः "–इति । श्रातं हि भवति । अतिक्रम्याश्राव्याह । दधिघर्मस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति । अनुवषट्कृते आहरति भक्षम् । तं यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति–" मयि त्यदिन्द्रियं बृहत् "–इति । एतद्वा इन्द्रियं बृहत् । य एष

इथ दधिघर्मस्याग्न्य काले साधन चोक्तम् । अथ तस्य याग भक्षण विधित्सुराह–स आनीयमान० यजमानाय प्रयच्छतीति । सोऽध्वर्यु आनीयमाने दधिघर्मे स्रुचा गृह्यमाने " होतर्वदस्व यत्ते वाद्यम् " इति ब्रूयात् । अस्यायमर्थः–हे होतः ! वदस्व इति । ' ते ' तव दधिघर्मग्रहणसमये ' यत् ' ' वाद्य ' वक्तव्य अस्तीति । प्रैषान्तरवत् ब्रूहीति चोदना पारम्पर्ये किं कारणं वदस्वेति चोदने ? इत्याशङ्क्याह–अत्रास्मिन् समये ' होता वदते हि ' केवल सूक्तमेव कथयति हि । न तु अनुवक्ति यजति वा । तथाहि–" होतर्वदस्व " इत्युक्त होता " उत्तिष्ठ नयस्पते " इत्यादिसूक्त ब्रूते । तस्याध्यायस्य–हे अध्वर्युप्रभृतय ' उत्तिष्ठत ' उत्थिता भवत । ततश्च अवपश्यत ' अभितप्त दधिघर्मम् अवाङ्मुखा अवेक्षध्वम् । यदि असौ श्रातः पक्व तदा जुहुत । यदि अश्रात अपक्व । तदा सुखेन तूष्णीमुपविशतेति । तथा चाभिवदनमात्रस्य होत्रा क्रियमाणत्वात् " होतर्वदस्व " इत्येव प्रैषं ब्रूयात् । अथानन्तरम् अध्वर्यु ' उपोत्तिष्ठन् ' आसनादूर्ध्वं तिष्ठन् " श्रातं हविः " इति होतारं प्रत्याह । हे होत ! श्रातं पक्व हविरस्ति हि तस्यार्थः । ' हि ' यस्मात्, दधिघर्मसाध्य हविः ' श्रात ' परिपक्व ' भवति ' । ' तस्मात् ' श्रातं हविरस्ति होत्रे निवेदयेदित्यर्थः । एवमुक्त्वा दक्षिणा ' अतिक्रम्य ' आश्राव्याश्रावणं कृत्वा प्रत्याश्राविते सति " दधिघर्मस्य यज " इति इम प्रैषमाह ब्रूयात् । ततो याज्यान्ते ' वषट्कृते ' सति अग्निहोत्रहवण्या तद्धविः ' जुहोति ' । एवं वषट्कारानुवषट्कारयोः किञ्चित्किञ्चिद्धुत्वा शिष्टं ' भक्षं ' भक्षणार्थमाहरति । यजमानसमीपं गमयति । आहृत्य च ' तं ' भक्षं ' यजमानाय प्रयच्छति ' ददाति ॥ ३० ॥

' स ' यजमान अध्वर्योरुपहवमिष्ट्वा " अध्वर्यो उपह्वयस्व " इत्येवमुपहवं याचनां कृत्वा " मयि त्यदि-

---

१–होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमित्याह वषाते श्रातꣳहविरित्युत्तिष्ठन्नाह । दधिघर्मस्य यजेति । का० श्रौ० सू० १० । २० ।

२–शेषं भक्षमिश्रं दाक्षिणाय प्रयच्छति । प्रत्न चे केवलम् । का० श्रौ० सू० २६ । १३८ । १३९ ।

३–हुतशेषं घर्मे ऋत्विज उपयजमाना समुपहूय भक्षयन्ति यथेत्सम् । का० श्रौ० सू० १० । २३ । मयि त्यदिति भक्षणम् । विधि सर्वाणि महावीरीये । का० श्रौ० सू० २६ । १५२ । १५३ । प्राणभक्ष वा अदीक्षित । का० श्रौ० सू० १० । २३ । अदीक्षितानां यक्षभक्षः प्राणभक्षो वेति विकल्पः । दीक्षितानां तु मत्यक्षभक्ष एव न प्राणभक्ष इत्यर्थः ।

स्वहृद्यऽएष तपति मयि दक्षो मयि क्रतुरिति क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते घर्मस्त्रिशुग्विराजतीति घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सहेति विराजा ह्येष ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सहेति ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह पयसो रेतऽआभृतमिति पयसो ह्येतद्रेतऽआभृतन्तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराँ समामित्याशिषमेवैतदाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः ॥ ३१ ॥

तपति । "मयि दक्षो मयि क्रतुः"-इति । क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते । "घर्मस्त्रिशुग्विराजति"-इति । घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति । "विराजा ज्योतिषा सह"-इति । विराजा ह्येष ज्योतिषा सह । "ब्रह्मणा तेजसा सह"-(वा. सं. ३८ । २७) इति । ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह । "पयसो रेत आभृतम्"-इति । पयसो ह्येतद्रेत आभृतम् । "तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तरा समाम्"-(वा. सं. ३८ । २८) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते । अथ चात्वाले मार्जयन्ते । असावेव बन्धुः ॥ ३१ ॥

न्द्रिय" इति मन्त्रेण मन्त्रयति' । अथैतन्मन्त्रवाक्यमनुवदति—एतद्वाऽइंद्रियं० [illegible] इति । 'य एष' सूर्यस्तपति एतत्खलु 'क्रतुं' धारयत् 'इन्द्रियं' वीर्यं सत्त्वम् । अत 'इन्द्रियं वीर्यं' 'मयि' भवतु इति प्रथमवाक्यस्यार्थः । "प्राणो वै यज्ञोऽपानः क्रतुः" इति (तै. स. २।५।२) तैत्तिरीयश्रुतेः 'क्रतूदक्षौ' प्राणापानौ । अतः "मयि दक्षो मयि क्रतुः" इति मन्त्रपाठेन तावात्मनि अस्मिन् यजमानः 'धत्ते' धारयति । 'एष' खलु घर्मः 'त्रिशुक्' त्रिविधशोचमानः [illegible] त्रिधा दीप्यमानो 'विराजति' । अतस्त्रिशुग्विराजतीति वाक्यं [illegible] । [illegible] विराट् खलु ज्योतिः तेजोरूपा । "अग्निर्देवानां ज्योतिर्विराट्छन्दसां ज्योतिः" (तै. स. ७।१।१) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । अत 'विराजा' विराड्रूपेण 'ज्योतिषा' [illegible] घर्मो विराजति । तस्मात् 'विराजा ज्योतिषा सह' इति वाक्यमपि समञ्जसार्थम् । यद्वा 'विराजा' विराजमानेन 'ज्योतिषा' सूर्यात्मना [illegible] । तथा 'ब्रह्मणा' ब्रह्मरूपया त्रय्या वा 'तेजसा सह' एष सूर्यात्मको घर्मो विराजति । सूर्यस्य च त्रयीरूपत्वं तैत्तिरीयकः समाम्नायते—"ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते" (तै. ब्रा. ३ [illegible] अनु. [illegible]) इत्यादि । तथा 'पयसः' क्षीरस्वरूपात् खलु 'एतत्' [illegible] हविः 'आभृतं' सम्पादितम् । अत "पयसो रेत आभृतम्" इति एतमर्थं प्रतिपादयति । 'तस्य' [illegible] 'दोहं' दोहनात् [illegible] 'अशीमहि' प्राप्नवाम । 'उत्तरामुत्तरां समाम्' एतस्मिन् संवत्सरे [illegible] आगामिन्यपि सर्वस्मिन् संवत्सरे तत्प्राप्नुयामेति

१—"[illegible] मण्डलमवद्‌र्चो [illegible] युजुर्षि [illegible]" । (श. प. । १० । ५ । १ । ५ ।) तथा "य एतन्मण्डलं तपति [illegible] वेदैकोऽथ [illegible] [illegible] स यजुषां लोक [illegible] ऋग्वेद [illegible] विद्या तपति [illegible] विद्या तपति" । (श. प. । १० । २ । ६ । १ । १)

(र) अथातो दक्षिणानाम् । (नाथ्ँ) सुवर्णथ्ँ हिरण्यथ्ँ शतमानम्ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानथ्ँ हिरण्यन्तस्मात्सुवर्णथ्ँ हिरण्यथ्ँ शतमानम्ब्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

(स्यु) अथ यैषा घर्म्मदुघा । तामध्वर्य्यवे ददाति तप्तऽइव वै घर्म्मस्तप्तमिवाध्वर्य्युर्निष्क्रामति तस्मात्तामध्वर्य्यवे ददाति ॥ ३३ ॥

अथ प्रवर्ग्याङ्गभूतं दक्षिणाद्रव्यदानम् ।

अथातो दक्षिणानाम् । सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मणे ददाति । आसीनो वै ब्रह्मा । यशः शयानं हिरण्यम् । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

अथ यैषा घर्मदुघा । तामध्वर्यवे ददाति । तप्त इव वै घर्मः । तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति । तस्मात्तामध्वर्यवे ददाति ॥ ३३ ॥

(त्य) अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ताᳬं होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मात्ताᳬं होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

(त्य) अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति पत्नीकर्म्मेव वाऽएतेऽत्र कुर्व्वन्ति यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

(त्य) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टिः ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।२।२ ॥ (३-१) ॥

अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ता होत्रे ददाति । यज्ञो वै होता । यज्ञो यजमानः । तस्मात्तां होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति । पत्नीकर्मैव वा एतेऽत्र कुर्वंति—यदुद्गातारः । तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

अथैतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या—या सृष्टी ॥ ३६ ॥

अथ होत्रे देया दक्षिणामाह—अथ यैषा यजमान० होत्रे ददातीति । 'अथ' अध्वर्यवे दानानन्तर 'या एषा यजमानस्य व्रतदुघा' व्रतार्थस्य पयसो दोग्ध्री धेनु 'ता होत्रे' दद्यात् । अथैतयोः सामर्थ्यमभिधाय, उक्तमर्थं निगमयति—यज्ञो वै होता० होत्रे ददातीति । वषट्कारेण हि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । अतस्तस्य प्राधान्येन तत्कर्तुरपि प्राधान्यात् 'होता यज्ञो वै' यज्ञात्मक एव । यजमानोऽपि फलस्य स्वामित्वात् यज्ञात्मकः । अतो यजमानार्थो गौरपि यज्ञात्मिका । तस्या उभयोरैक्यात्मकत्वसाम्यात् । गतमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथोद्गातृणां दक्षिणादानं विधाय तद्गुणवाद निगमयति—अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा० ददातीति । 'अथ' होत्रे दानानन्तर 'पत्न्यै' पत्न्यर्थं 'व्रतदुघा' व्रतार्थस्य पयसः दोग्ध्री 'या एषा' गौः 'तामुद्गातृभ्य' प्रस्तोतृप्रमुखेभ्यः सामगेभ्यो दद्यात् । 'यत्' य 'उद्गातारः' अत्राग्निमन्थनकर्मणि 'पत्नीकर्मैव' खलु स्वरीय कर्माचरन्ति । यद्वा सुत्येष्ट्यादिकं पत्नीसंबद्धं कर्म 'एते कुर्वन्ति' अत पत्नीसंगतगौः तेषां योग्या । 'तस्मात्' प्रतिग्राह्यप्रतिग्रहीत्रोः पत्नीसंबन्धसाम्यात् 'ता' गां 'उद्गातृभ्य' दद्यात् ॥ ३५ ॥

ब्राह्मणान्तरवत् एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयोरन्येन पूर्वोक्तं व्रतचर्याफलप्राप्तिं दर्शयति—अथैतद्वाऽ आ० व्रतचर्या या सृष्टाविति । सिद्धमेतत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । ३ । १ ॥

१—यजमानव्रतदुघात् होत्रे । का. श्रौ सू. २६ । १४३ । गार्हमिति शेष ।
२—पत्न्यदुघा उद्गात्रे । का. श्रौ सू २६ । १४३ । " " मा । श्रौ सू २६ । १४३ ।

सर्वेषाम्वाऽएष भूतानाम् । (२५) सर्वेषान्देवानामात्मा यद्यज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते वि वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते यस्य घर्म्मो विदीर्य्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

अथ घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् ।

सर्वेषां वा एष भूतानां सर्वेषां देवानामात्मा–यद्यज्ञः । तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते । वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते यस्य घर्मो विदीर्यते । तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

अथ तृतीये घर्मोत्पादनमुक्तम् । अथ चतुर्थे तत्प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र तावत् प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति विधित्सु, उपोद्घातमेव तदुपपादयति–सर्वेषां वाऽएष भूताना० तत्र प्रायश्चित्तिरिति । 'यत्' य अयं 'यज्ञः' 'एष सर्वेषां' खलु भूतानां भूतजातानां मनुष्यपश्वादीनां प्राणिनां 'सर्वेषां देवानां' इन्द्रादीनां च 'आत्मा' स्वरूपं यज्ञक्रियाधारणात्मरूपत्वात्तेषाम् । तथा च स्मर्यते–"अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः "–(म स्मृ ३ । ७६) इति । 'तस्य' तथाविधस्य यज्ञस्य 'समृद्धिं' सम्पूर्तिं 'अनु' पश्चात् 'यजमानः' यज्ञफलभूतया 'प्रजया' पुत्रपौत्रादिरूपया पश्वादिभिः 'पशुभिश्च' 'ऋध्यते' समृद्धो भवति । 'यस्य' खलु यजमानस्य यज्ञे 'घर्मः' महावीरः 'विदीर्यते' भिद्यते । 'एष' यजमानः यज्ञाङ्गवैकल्येन समृद्ध्यभावात् स्वयमपि प्रजापश्वादिभिः 'व्यृध्यते' ऋद्धेर्हीनो भवति । तस्मात् महावीरे विदीर्णे सति 'प्रायश्चित्ति' विकलस्य समाधानलक्षणं प्रायश्चित्ताख्यं कर्म वक्ष्यमाणं कुर्यात् । तदुक्तं कात्यायनेन सूत्रकृता–" घर्मभेदे यथोक्तम् । उपास्तमस्य कुर्यात् । अभिन्नेन चरेत् । स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमन्त्यामुत्तमां च मनसे कामम् ऋद्धिमिति "–(का. श्रौ. सू २६ । १४४–१४७) इति । अस्यायमर्थः–प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य भेदे सति तत्सहितस्य अन्यथा मृदा समज्य अन्यं महावीरं पूर्ववत् कुर्यात् । अभिन्नेन द्वितीयेन तृतीयेन वा महावीरेण तु प्रचरणं कुर्यात् ।

१–तृतीये इति क ख पाठमनुसृत्य बोध्यम् ।

२–चतुर्थे इत्यपि काण्वपाठमनुसृत्यैवावगन्तव्यम् ।

३–घर्मभेदे यथोक्तम् । का श्रौ सू २६ । १४४ । यथोक्तमित्यस्याह कात्यायनः–" श स्कन्ने विरभिन्ने पुरा चतुर्थ्या वृद्ध । यथाक्ता सति यथवा पुनरनुरिष्कर्ता विद्युत पुनरिति च धर्म्यम् " । का श्रौ सू २५ । १३६ । चेत्कारेण भूर्भुवः स्वरिति च । स्मरति अत्र कात्यायनः–" भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतिभिः । भूयाम पुरे पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति कृष्णम् भिन्नमभिमृशेत् " । का श्रौ सू २५ । १३५ । " परमेष्ठ्यभीव चतुर्भिः शत जुहोति " । का श्रौ. सू २५ । १३७ । चकारेणाभिमर्शनानन्तरं चतुर्भिराहुतिभिः इत्यर्थः । तथा (३४ मा स अ ८ क ५४) " परमेष्ठ्यभिधीत " इत्यस्य " सलिल अप्सु " (५९ ।) इत्यत । चतुर्भिराहुतिभिरस्तु अत एव यजुर्युक्तं । आदेशोऽस्य यत्र नाकरिमिन्नादेशपूर्वक नैमित्तिकमादिश्यते । यथा " पृषदाज्यस्कन्ने इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा " । का श्रौ. सू २५ । १४६ । पृषदाज्यस्कन्नेऽभिमृशेदिति च । का श्रौ सू २५ । १४२ । स धार्यता इति " संयमन पराते " का श्रौ सू. २५ । १४३ । इति सूत्रभाष्ये कर्कः । ' प्रजापतेः सम्भ्रियमाण इति च यथ काम्यम् " । " सवितुः प्रथमऽङ्घ्रिरिति च प्रयदम् " । का श्रौ सू २६ । १४८ । १४९ । " सोमेऽप्येषणात एकैका यथाकालं हुत्वा दम्यदाह इति वाचयति । अग्निर्धिये सुत्यासु " का श्रौ. सू २५ । १६३ । १४४ । सोमस्यापुपरात सामञ्जप्रसाद । न स सक्तपोषणम् । इति कर्कः । सुत्यासु घर्मस्याप्तु कल्पाहुतिराधार । आहवनीय प०

पूर्णाहुतिञ्जुहोति । सर्व्वं वै पूर्णꣳ सर्व्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ २ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्म्मनसि हि सर्व्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ३ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतद्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ २ ॥

" स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः "–इति । मनो वै प्राणानामधिपतिः । मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तन्मनसैवैतद् भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ३ ॥

" पृथिव्यै स्वाहा "–इति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तद् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ४ ॥

भेदनप्रायश्चित्तार्थं " स्वाहा प्राणेभ्य " इत्यादिभिः द्वादशसंख्याका आहुतीर्जुहोति । तासामाद्यन्तयोश्च " मनसः काममाकूतिम् " इति मन्त्राभ्यां, आज्यपूर्णया स्रुचा पूर्णाहुतिं जुहोतीति ॥ १ ॥

तत्राद्यां पूर्णाहुतिं विधाय स्तौति–**पूर्णाहुतिं जुहोति० यज्ञस्येति** । अस्याः पूर्णाहुतेः अत्र मन्त्रं दर्शयिष्यते । तेन मन्त्रेण आज्यपूर्णया स्रुचा ' पूर्णाहुतिं ' जुहोति । ' पूर्णं ' परिपूर्णं यच्च तत्सर्वं वै सर्वजगदात्मकम् । अतः पूर्णत्वगुणविशिष्टया आहुत्या प्रायश्चित्तं कुर्वन्, यज्ञस्य यत् किंचित् अङ्गजातं ' विवृढं ' विकलं भग्नं जातम् । ' एतत् सर्वेणैव ' वस्तुनानेन ' भिषज्यति ' चिकित्सति । " भिषज् चिकित्सायाम् "–(धा० पा० कण्ड्वा० २४) इति धातुः ॥ २ ॥

अस्याः पूर्णाहुत्या अनन्तरं " त्रयोदशैता आहुतीर्जुहोति "–इति कात्यायनः (अ २ । ४ । १५) इति वाक्येन त्रयोदशाहुतयो होतव्या इति विज्ञायते । तासामाद्या पूर्णाहुतिरनुदर्शिता । प्रथमं त्वत्र मन्त्रगणं महावीरभेदने तस्यैकत्वसमाधानक्षमं सामर्थ्यमस्तीति दर्शयितुं तान् क्रमेणानूद्य व्याचष्टे–तत्र प्रथमं मन्त्रं पूर्णाहुतौ करणभूतमनूद्य तेन भैषज्यप्रकारमाह–**स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिके० यज्ञस्येति** । अधिपतिसहितेभ्य ' प्राणेभ्य ' इदं हविः त्यजामि इति मन्त्रार्थः । तत्र कोऽसौ प्राणानामधिपतिरिति चेत् उच्यते– ' मनो वै ' सुखाद्युपलब्धिसाधनम् अन्तर इन्द्रियं मनः ' प्राणानां ' चक्षुरादीनामधिपतिः ईशिता । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःसाहित्येनैव विषयप्रकाशनसामर्थ्यदर्शनात् । तस्मात् मनसि अधिष्ठितत्वेन मनसो निर्दिष्टत्वात् ' मनसैव ' साधनेन । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–**पृथिव्यै स्वाहेति० यज्ञस्येति** । " पृथिव्यै स्वाहा " इति द्वितीयो मन्त्रः । तत्र निर्दिष्टा ' पृथिवी ' । सा तु ' सर्वेषां देवानामायतनं ' निवासस्थानम् इति निर्धारणाय देवानां सर्वदा अवस्थानात् पृथिव्याः सर्वदेवायतनत्वम् । तत्तस्मात् पृथिव्यै स्वाहा इति मन्त्रेण सर्वाभिरेव देवताभिर्भिषज्यतीति गतम् ॥ ४ ॥

(स्या) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्निर्वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्स-र्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

(स्या) अन्तरिक्षाय स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षम्वै सर्व्वेषान्देवाना-मायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य॥६॥

व्वायवे स्वाहेति । व्वायुर्व्वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देव-ताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

दिवे स्वाहेति । द्यौर्व्वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवता-भिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

सूर्य्याय स्वाहेति । सूर्य्यो वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैत-द्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

" अग्नये स्वाहा "–इति । अग्निर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

" अंतरिक्षाय स्वाहा "–इति । अंतरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ६ ॥

" वायवे स्वाहा "–इति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

" दिवे स्वाहा "–इति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

" सूर्याय स्वाहा "–(वा. सं. ३९।१) इति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

अथ तृतीय मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अग्नये स्वाहेति० यज्ञस्येति । 'अग्नि' खलु 'सर्वेषां देवानामात्मा' स्वरूपभूतः । तथा च तैत्तिरीयके–" ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । (तै. स. ६ । २ । २) तत्तथा च " अग्नये स्वाहा " इति मन्त्रेण सर्वाभिरेव देवताभिरित्यादि गतम् ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अंतरिक्षाय स्वा० यज्ञस्येति ॥ ६ ॥

अथ पञ्चम मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–वायवे स्वा० यज्ञस्येति । 'वायुः' खलु 'सर्वेषां' देवानामात्मा स्वरूपम् । तस्य सर्वदा तदावासहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

अथ षष्ठ मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–दिवे स्वाहे० यज्ञस्येति । तत्तथा च " दिवे स्वाहा " इति मन्त्रेणेत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

अथ सप्तम मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–सूर्याय स्वाहे० यज्ञस्येति । 'सूर्यो वै' प्रेरक आदित्यः खलु 'सर्वेषां

दिग्भ्यः स्वाहेति । दिशो वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतु देवताभिर्भिभपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

चन्द्राय स्वाहेति । चन्द्रो वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

(स्वा) अद्भ्यः स्वाहेति । (त्वा) आपो वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १३ ॥

" दिग्भ्यः स्वाहा "–इति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिषज्यति । यत् किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

" चन्द्राय स्वाहा "–इति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिषज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

" नक्षत्रेभ्यः स्वाहा "–इति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

" अद्भ्यः स्वाहा "–इति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिषज्यति । यत् किंच विवृढ यज्ञस्य ॥ १३ ॥

देवानामात्मा' स्वरूपभूत । तथा च मन्त्रान्तर " सूर्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च " (मा स. । १३।४६) इति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

इय पृथिव्यादयस्त्रयो लोका तदधिष्ठातारा अग्निर्वायु सूर्यश्चेत्येते त्रयो देवा गतैर्मन्त्रैः प्रतिपादिता । अथ तेषु लोकेषु व्याप्य वर्तमानाना दिगादीना चनि सपादनमुत्तरैर्मन्त्रै क्रियते । तत्र "दिग्भ्य स्वाहा" इति मन्त्रस्य तात्पर्य व्याचष्टे–दिग्भ्यः स्वाहेति० यज्ञस्येति । प्राच्याद्या 'दिश 'खलु ' सर्वेषा देवानामायतन ' स्थानम् । प्राक्पश्चिमादिव्यवहारार्थमवस्थितत्वात् । अथवा इन्द्रादीना प्रागादिदिगीशत्वात् दिशा देवायतनत्वम् । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चन्द्राय स्वाहेति यज्ञस्येति । 'चन्द्र ' सोमराज खलु 'सर्वेषा देवाना' 'आत्मा' स्वरूपभूत अमृतमयत्वेन तेषामोप्यत्वात् । तथा च मन्त्रान्तर " यमादित्याऽअंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितय पिबन्ति " इति ॥ ११ ॥

अथान्य मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति० यज्ञस्येति । ' नक्षत्राणि ' तारका खलु ' सर्वेषा देवानामात्मा ' स्वरूपभूता तथा तद्गृहात्मकत्वात् । तथा च श्रूयते " देवगृहा वै नक्षत्राणि " इति । अन्य तु सुकृतवशेन देवत्व प्राप्ताना जनाना ज्योतींषि नक्षत्राणि इति वर्णयन्ति । तत्र श्रुतिमप्युदाहरन्ति–" सुकृता वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि " (तै स. ५ । ४ । १ । ३) इति वर्णयन्ति । तदानीं तज्ज्योतीरूपत्वात् नक्षत्राणा तदात्मत्वम् । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ समनन्तर मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अद्भ्यः स्वाहेत्यापो० यज्ञस्येति । ' आप ' उदकं खलु ' सर्वेषा ' देवानामायतन ' निवासस्थानं तेषाममृतमयशरीरत्वात् । अमृतस्य चाब्विकारत्वात् । गतमन्यत् ॥ १३ ॥

व॒रु॑णाय॒ स्वाहेति । व॒रु॑णो॒ वै सर्वे॑षान्दे॒वाना॑मा॒त्मा तत्सर्वा॑भिरे॒वै-त॒द्दे॒वता॑भिर्भिषज्यति॒ यत्कि॑ञ्च॒ विवृ॑ढं य॒ज्ञस्य॑ ॥ १४ ॥

ना॒भ्यै॑ स्वाहा॑ पू॒ताय॒ स्वाहेति । (त्यु) अनि॑रुक्तमनि॑रुक्तो॒ वै प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञस्तत्प्र॒जाप॑तिमे॒वैतद्य॒ज्ञम्भि॑षज्यति ॥ १५ ॥

त्र॒यो॒द॒शै॒ताऽ आहु॑तयो भवन्ति । त्र॒यो॒द॒श॒ वै मा॒साः स॑म्वत्स॒रस्य॑ सम्व-त्स॒रः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञस्तत्प्र॒जाप॑तिमे॒वैतद्य॒ज्ञम्भि॑षज्यति ॥१६॥

" वरुणाय स्वाहा "–इति । वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभि-र्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १४ ॥

" नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहा "–(वा. सं ३९ । २) इत्यनिरुक्तम् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ १५ ॥

त्रयोदशैता आहुतयो भवंति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजा-पतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतत् यज्ञं भिषज्यति ॥ १६ ॥

अथान्य मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–वरुणाय स्वाहेति० यज्ञस्येति । वरुणः ' तु देवः दुर्वनिग्राहकत्वात् ' सर्वेषां देवानामात्मा ' स्वरूपभूतः । गतमन्यत् । यद्वा " पृथिव्यै स्वाहा " इत्यादयो मन्त्रा एव व्याख्येयाः । पृथिव्यन्तरिक्षद्युदिगाद्या " पृथिव्यै स्वाहा " इत्यादिमन्त्रव्याख्याने सर्वदेवायतनत्व प्रतिज्ञातं तदुपपादनं " अग्नये स्वाहा " इत्यादिमन्त्रव्याख्यानेन क्रियते अग्निवायुसूर्यचन्द्रनक्षत्रवरुणानां पृथिव्यधिष्ठातृत्वात् उक्तप्रकारेण इतरेषां सर्वेषां देवानां तत्तादात्म्यात् । अग्न्याद्यायतनानि पृथिव्यादीनि सर्वेषां देवानामायतनानि भवन्तीति । एवं च तैः सर्वैर्मन्त्रैः सर्वदेवतासंबद्धं होमं कुर्वन् ' सर्वाभिरेव देवताभिः ' विकलस्यांगस्य भैषज्यं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथान्यमन्त्रद्वयमनूद्य व्याचष्टे–नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति० भिषज्यतीति । " नाभ्यै स्वाहा " " पूताय स्वाहा " इति मन्त्रयोः पूर्वमन्त्रेष्विव कश्चित्प्रसिद्धतरः अर्थो न प्रतीयते । अतः एतन्मन्त्रद्वयं अनिरुक्तं अविस्पष्टार्थम् । प्रजापतिश्च ' अनिरुक्तो वै ' सर्वजगदात्मकत्वात्, एकरूपत्वेन निर्वक्तुमशक्यः । अतः अनिरुक्तेन अनेन मन्त्रद्वयेन ' अनिरुक्तः ' प्रजापतिरुच्यते । स एव प्रजापतिर्यज्ञः ओश्रावयादिसप्तदशाक्षररूपेण यज्ञे अवस्थानात् । तत्तथा च ' एतत् ' एतेन मन्त्रद्वयेन प्राजापत्यात्मकमेव ' यज्ञं भिषज्यति ' चिकित्सति ॥ १५ ॥

इत्थ " पृथिव्यै स्वाहा " इति त्रयोदशमन्त्राणां भैषज्यहेतुत्वव्याख्यानेन प्रायश्चित्तविनियोगमात्रमुक्तम् । अथ तन्मन्त्रसाध्यहोमं विधाय स्तौति–त्रयोदशैता आहुतयो भवंति० भिषज्यतीति । ' एताः ' " पृथिव्यै स्वाहा " इत्यादिमन्त्रसाध्यास्त्रयोदशाज्याहुतीर्जुहोति । महावीरभेदनप्रायश्चित्तार्थं जुह्वादिरर्थः । ' संवत्सरस्य

१–अयं माध्यंदिनीयः पाठः ।

१–अयं तु काण्वीयः पाठः । " त्रयोदशैताऽ आहुतीर्जुहोति " इति ।

र्वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिकेऽएवास्मिन्नेतद्दधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥

सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोति सर्वं वै पूर्णᳬ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

" वाचे स्वाहा "–इति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति । "प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा"–इति । नासिके एवास्मिन्नेतद्दधाति । " चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा "–इति । अक्षिणी एवास्मिन्नेतद्दधाति । " श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा "–(वा. सं. ३९। २) इति । कर्णावेवास्मिन्नेतद् दधाति ॥ १७ ॥

सप्तैता आहुतयो भवंति । सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतद्भिषज्यति । यत् किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

त्रयोदश वै मासा ' इत्यस्य द्वादश, त्रयोदशोऽधिकमास । अत आहुतीनां त्रयोदशसंख्यासाम्येन त्रयोदशमासात्मकः संवत्सर एव तर्पितो भवति । स एव ' संवत्सर प्रजापति ' [illegible] सर्वमप्येवं [illegible] । एतत्रयोदशमितत्वाय [illegible] । स एव ' प्रजापतिर्यज्ञ ' इत्युक्तम् । तस्मात् [illegible] ' यज्ञ ' ' एतम् ' एतया त्रयोदशसंख्यया उक्तेन प्रकारेण ' भिषज्यति ' ॥ १६ ॥

अथाग्नौ [illegible] तन्मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे–तत्र प्रथम मन्त्रमनूद्य, तदस्य प्रयोजनं दर्शयति–वाचे स्वाहेति मुखमेवास्मिन्नेतद्दधातीति । मंत्रे [illegible] मुखे अवस्थितस्य वागिन्द्रियस्याभिधानात् अस्मिन्महावीरे तदिन्द्रियविशिष्टं मुखमात्मीयमेव एतेन मंत्रेण ' दधाति ' स्थापयति । अथ द्वितीयतृतीयमंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिके एवास्मिन्नेतद्दधाति इति । प्राण प्राणस्यायाम सह वर्तमान प्राणेन्द्रिय तत् नासिकयोर्वर्तते । अविभक्तद्वयवर्ति [illegible] प्राणेन्द्रियविशिष्ट ' नासिके ' एवास्मिन् महावीरे स्थापितवान् भवति । अथ चतुर्थपञ्चमौ मंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणी एवास्मिन्नेतद्दधाति इति । अनेन मंत्रद्वयेन क्रमेण गोलकद्वयवर्तिचक्षुरिन्द्रियप्रतिपादकेन अस्मिन्महावीरे ' अक्षिणी ' चक्षुरिन्द्रियविशिष्टे अक्षिगोलके एव स्थापयति । अथ षष्ठसप्तमौ मंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति इति । अनेन मंत्रद्वयेन कर्णच्छिद्रद्वयविशिष्टश्रोत्रेन्द्रियप्रतिपादकेन श्रोत्रेन्द्रियविशिष्टौ ' कर्णौ एव ' अस्मिन्महावीरे स्थापयति ॥ १७ ॥

अथ [illegible] सौति–सप्तैता आहुत० दधाति इति । ' एता ' ' वाचे

१–[illegible] चतुर्थकण्डिकायाम् । ([illegible]) " [illegible] " इति । २ । [illegible]

मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽइदꣳ सर्वमाप्तन्तन्मनसैवै-तद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वाऽ इदꣳ सर्वमाप्तन्तद्वाचैवैतद्भिष-ज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य पशूनाꣳ रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥

(स्तेऽथ) अथ तञ्चोपशयाञ्च पिष्ट्वा । मार्त्स्नया मृदा सꣳसृज्या-

"मनसः काममाकूतिम्"–इति । मनसा वा इदं सर्वमाप्तम् । तन्मनसैवैतद्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

"वाचः सत्यमशीय"–इति । वाचा वा इदं सर्वमाप्तम् । तद्वाचैवैतत् भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य । "पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा"–(वा. सं. ३९ । ४) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥

अथ तं चोपशयां च पिष्ट्वा, मार्त्स्नया मृदा संसृज्य, आवृता करोति । आवृता पचति । उत्सादनार्थम् । अथ य उपशयपोर्हेडः स्यात् । तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥

स्वाहा" इत्यादिमन्त्रसाध्याः सप्तसंख्याः आहुतीर्जुहोति । 'सप्त' खलु 'इमे, शीर्षन्' शीर्षण्'प्राणाः' इन्द्रियाणि । मुख, नासिके, चक्षुषी, श्रोत्रे चेति गोलकभेदात् तेषां सप्तत्वम् । अत. एतैर्होमैः 'तानेव' प्राणान् अस्मिन्महावीरे स्थापयति । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीति । आज्यपूर्णया स्रुचा "मनस. काम-माकूतिम्" इति पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यर्थ. । तदेतत् स्तौति–सर्वं वै पूर्ण० विवृढं यज्ञस्येति । एतत् प्रथमपूर्णाहुतिवाक्यशेषवत् व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रस्यास्य प्रथम पादमनूद्य व्याचष्टे–मनसः कामम० विवृढं यज्ञस्येति । अस्मिन्पादे 'मनसः' इति मन. प्रतिपाद्यते । तेन च 'मनसा' 'इद सर्वं' जगद् व्याप्तम् । न हि अविषय मनस. किंचिदस्ति । तत्तथा च सर्वव्यापकेन 'मनसैव' एतद्भिषज्यति'। 'यत्किंच' यत्किमपि अग-जात यज्ञसंबधि विकलमासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ द्वितीय पादमनूद्य व्याचष्टे–वाचः सत्यमशीयेति० विवृढं यज्ञस्येति । "वचः सत्यमशीय" इत्यस्मिन्पादे वाक् प्रतिपाद्यते । तया च 'वाचा' वागिन्द्रियेण, अभिवदनव्यवहारद्वारा 'इद सर्वं' जगत् 'आप्त' व्याप्तम् । न हि शब्दस्याविषय किंचिद्वस्तु लोके दृश्यते । गतमन्यत् । अथोत्तरार्धमनूद्य तात्पर्यमाह–पशूनां रू० तदाशास्ते इति । गवादिपशूनां संबधि तद्रूप 'अन्नस्य' च यः 'रसः' यच्च 'यशः' कीर्तिः या च 'श्री.' संपत् तत्सर्वं 'मयि श्रयता' सेवताम् इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादक-त्वात् अनेनार्थेन एतामाशिषमेव 'आशास्ते' आशासते ॥ २० ॥

एव महावीरस्य भेद-निमित्तप्रायश्चित्त कृत्वा पुनस्तस्य निर्माणमनुष्ठानप्रकार च दर्शयति–अथ

१–उखावत्सान्य कुर्यं ? का. श्री. सू. २६ । १४५ । उखावदित्यस्यार्थ कात्यायन –तद्योपशये पिष्ट्वा मृदा संसृज्य करो-त्यपचेति । का. श्रौ. सू. १ । २०८ । अग्निना अनक्त तूष्णीमिति यावत् ।

व्वृता करोत्याव्वृता पचत्युत्सादनार्थमुथ यऽ उपशयुयोर्द्दढः स्यात्तेन प्प्रचरेत् ॥ २१ ॥

(तस) सम्वत्सरो वै प्रवुर्ग्यः सुर्व्वम्वै सम्वत्सरः सुर्व्वम्प्रवुर्ग्यः स यत्प्र-व्वृक्तस्तुद्वसन्तो युद्रुचितस्तुद्ग्रीष्मो युत्पिन्वितस्तुद्वर्षा यदा वै व्वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सुर्व्वे देवाः सुर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽ अस्मै व्वर्षा युऽ एवुमेतद्वेद ॥ २२ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्तुतिः ।

संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः। सर्वं वै संवत्सरः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तद्वसंतः । यत् रुचितः, तत् ग्रीष्मः । यत् पिन्वितः, तद्वर्षाः । यदा वै वर्षाः पिन्वन्ते । अथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वन्ते ह वा अस्मै वर्षाः । य एवमेतद्वेद ॥ २२ ॥

त चोपशया च पिष्ट्वा० तेन प्रचरेदिति । ' अथ ' एव प्रायश्चित्तकरणानन्तर ' त च ' भिन्न महावीर ' उपशया च ' पुरा महावीरनिर्माणकाले या मृत् तदर्थकत्वेन स्थापिता ता च ' पिष्ट्वा ' चूर्णीकृत्य ' मार्त्स्नया मृदा ' घटशरावाद्युपादानभूता लौकिकी मृत् मृत्स्ना तत्सम्बन्धिन्या ' मृदा ' चूर्णीकृत ' संसृज्य ' मिश्रीकृत्य ' आवृता ' क्रियया ' करोति ' । येन प्रकारेण पूर्वं महावीर कृत तेनैव प्रकारेण त भिन्न महावीर पुन कुर्यादित्यर्थ । " आवृता पचति " इत्येतदप्येव योज्यम् । तन्निमित्त पुन तस्य करण मिति चेदुच्यते—' उत्सादनार्थ ' उद्वासनार्थम् । एव महावीर पुन कृत्वा अथानन्तर ' य ' महावीर उप-शयासमीपे शयान य प्रवर्गीय द्वितीयस्तृतीयो वा महावीर ' दृढ ' प्रचरणसमर्थो दृढावयव स्यात् ततो दृढेन महावीरेण भेदनात् ऊर्ध्वभाविना प्रवर्ग्येण ' प्रचरेत् ' ॥ २१ ॥

अथैन प्रवर्ग्य सवत्सरात्मना स्तौति—सवत्सरो वै प्रवर्ग्यः० न्युपजीवंतीति । सवत्सरात्मक खलु अय ' प्रवर्ग्य ' । स च सवत्सर ' सर्वं वै ' सर्ववस्त्वात्मक । कृत्स्नस्य जगत कालनिवर्त्यत्वात् । अथवा कलामुहूर्तादिसर्वकालावयवसमुदायात्मक खलु स सवत्सर । तदात्मकोऽय ' प्रवर्ग्य ' । कुत इत्यत आह—स यत्प्रवृक्त इत्यादि । ' स ' प्रवर्ग्य यदा ' प्रवृक्त ' पयस आसेचनेन प्रवृज्यते तदा ' वसन्त ' सवत्सरावयवभूतवसन्तात्मको भवति । यदा ' रुचित ' समिन्धनेन सदीप्तः तदा असौ प्रवर्ग्य ' ग्रीष्म ' ग्रीष्मर्त्वात्मको भवति । यदा स घर्म ' पिन्वित ' आहवनीये पिन्वनेन हुतो भवति । तदा ' वर्षा ' वर्षर्त्वा-त्मको भवति । ' अप्सु मनस्समानिकनासाणा बहुत्र च " (पा लि अ २९) इति यविकारेवचनात् एक-स्मिन्नपि ऋतौ वर्षा इति बहुवचनम् । 'यदा वै' यस्मिन् काले खलु 'वर्षा ' 'पिन्वते' वर्षर्तु सिचति वृष्टिम् । अथानन्तरमेव ' एना ' वर्षर्तुवा अप ' सर्वे देवा ' ' सर्वाणि ' चान्यानि पशुपक्षिमृगादीनि भूतजातानि ' उपजीवन्ति ' । पिबन्ति एवमेव पिन्वित घर्म सर्वे देवा उपजीवन्तीत्यर्थ । अथैतद्वेदितु फलमाह—

१-अपिशल वचन । का. धा सू. २६ । १४६ ।

(दे) इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वाऽ इमे लोकाः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयं लोको यद्रुचितस्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वाऽ असौ लोकः पिन्वतेऽथैनᳪं सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असौ लोको यऽ एवमेतद्वेद॥२३॥

(दे) एता वै देवताः प्रवर्ग्यः।(ग्यॉऽग्नि) अग्निर्व्वायुरादित्यः सर्व्वम्वाऽएता देवताः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदग्निर्य्यद्रुचितस्तद्वायुर्य्यत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा वाऽ असावादित्यः पिन्वतेऽथैनᳪं सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असावादित्यो यऽ एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदयं लोकः यद्रुचितः, तदन्तरिक्षलोकः । यत् पिन्वितः, तदसौ लोकः । यदा वा असौ लोकः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मा असौ लोकः । य एवमेतद्वेद ॥ २३ ॥

एता वै देवताः प्रवर्ग्यः । अग्निर्वायुरादित्यः । सर्वं वा एता देवताः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदग्निः । यद्रुचितः, तद्वायुः । यत् पिन्वितः, तदसावादित्यः । यदा वा असावादित्यः पिन्वते । अथैनं सर्वं देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मा असावादित्यः । य एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

पिन्वन्ते ह वा० मेतद्वेदेति । ' अस्मै ' वेदित्रे ' वर्षा पिन्वन्ते ' वर्षन्तु वृष्ट्युदकं सिंचति खलु । ' य ' एवमुक्तप्रकारेण धर्मस्य ' एतत् ' वर्षत्वात्मकत्वं ' वेद ' ॥ २२ ॥

अथैतं प्रवर्ग्यं लोकत्रयात्मना स्तौति—इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः सर्वं वा० जीवन्तीति । ' इमे ' पृथिव्यादय ' लोका ' खलु ' प्रवर्ग्य ' । कथं लोकत्रयस्य प्रवर्ग्यस्य च तादात्म्यमुच्यते ? इति ब्रूम । ' इमे ' पृथिव्यादय ' लोका ' ' सर्वं वै ' सम्पूर्णं सर्ववस्त्वाश्रयभूता इत्यर्थ । प्रवर्ग्यश्च ' सर्वं ' सर्वजगदात्मक । अत सर्वात्मकत्वसाम्यात् उभयोस्तादात्म्यमेव । अपि च—यद्यदा ' प्रवृक्त ' तत्तदा ' अयं लोक. ' पृथिव्यात्मको भवति । यद्यदा ' रुचित ' तदा अन्तरिक्षलोकात्मको भवति । यद्यदा ' पिन्वित ' तदा ' असौ ' द्युलोकात्मको भवति । प्रवृक्तरुचितपिन्वितशब्दानामर्था पूर्वमेवोक्ता । ' यदा ' खलु ' असौ ' द्युलोक ' पिन्वते ' स्वसवर्षिफलमुत्पादयति । अथानन्तर'एन' द्युलोकात्मकं प्रवर्ग्यं ' सर्वे देवा ' ' सर्वाणि ' च ' भूतान्युपजीवन्ति ' । अथैतद्वदितु फलमाह—पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । पूर्ववत् योज्यम् ॥ २३ ॥

अथेमं प्रवर्ग्यं अग्निवाय्वादित्यात्मना स्तौति—एता वै देवताः प्रव० जीवन्तीति । अग्निर्वायुरादित्य इति पूर्वोक्तलोकत्रयाभिमानिन्यो या देवता । ' एता ' खलु ' देवता ' ' प्रवर्ग्य ' । एतद्देवतात्रयात्मक इत्यर्थ. । कुत. ? ' एता ' अग्न्यादिदेवता ' सर्वं वै ' स्वमहिम्ना सर्वजगदात्मिका । प्रवर्ग्यश्च सर्वम् । अत सार्वा-

यजमानो वै प्रवर्ग्यः । (स्तु) तस्यात्मा प्रजा पशवः सर्व्वम्वै यजमानः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यद्रुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वित- स्तत्पशवो यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्त्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युप जीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै पशवो यऽएवमेतद्वेद ॥ २५ ॥

(दा) अग्निहोत्रम्वै प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वाऽअग्निहोत्रᳯ सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतन्तद्रुचितो यद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वाऽ अग्निहोत्रम्पिन्वतेऽथैनत्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअग्निहोत्रं यऽएवमेतद्वेद ॥ २६ ॥

यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्यात्मा प्रजा पशवः । सर्वं वै यजमानः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदात्मा । यद्रुचितः, तत् प्रजा । यत्पिन्वितः, तत्पशवः । यदा वै पशवः पिन्वंते । अथैनान् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वंते ह वा अस्मै पशवः । य एवमेतद्वेद ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वा अग्निहोत्रम् । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितं, तत् प्रवृक्तः । यदुन्नीतं, तद्रुचितः । यद्धुतं, तत्पिन्वितः । यदा वा अग्निहोत्रं पिन्वते । अथैनत् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मा अग्निहोत्रम् । य एवमेतद्वेद ॥ २६ ॥

त्म्यन तादात्म्यम् । अपि च–' स ' घर्मो यदा ' प्रवृक्त ' तत्तदा ' अग्नि ' आत्मको भवति । यदा ' रुचित ' तत्तदा वाय्वात्मक । यदा ' पिन्वित ' तत्तदा असावादित्यात्मक' द्युलोकस्य सूर्य एव भवति । ' यदा ' खलु ' असौ ' आदित्यात्मक' प्रवर्ग्य ' पिन्वत ' । अथानन्तरमेवेत्यादि पूर्ववत् । अथैतद्वेदनफलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । गतमेतत् ॥ २४ ॥

अथैन प्रवर्ग्यं यजमानात्मना स्तौति–यजमानो वै प्रवर्ग्य० न्युपजीवन्तीति । यजमानात्मक खलु अय ' प्रवर्ग्य ' । ' तस्य ' च यजमानस्य ' आत्मा प्रजा पशव ' इति वस्तुत्रयमस्ति । तद्वस्तुत्रयात्मको ' यजमान ' ' सर्वं वै ' सपूर्ण खलु । प्रवर्ग्यश्च सर्वम् । अनयो सर्वत्वसाम्यात् तादात्म्यम् । अपि च–यदा ' स ' प्रवर्ग्य ' प्रवृक्त ' तत्तदा यजमानस्यात्मा भवति । यदा असौ ' रुचित ' तदा यजमानस्य प्रजात्मको भवति । यदा ' पिन्वित ' तदा प्रवर्ग्यो यजमानस्य पश्वात्मको भवति । ' यदा ' खलु प्रवर्ग्य- तादात्म्यमापन्ना ' पशव पिन्वन्ते ' पयो दुहन्ति । अथानन्तरमेव ' एनान्पशून् ' क्षीरायुपभोगद्वारेण ' सर्वे देवा ' इत्यादि गतम् । अथैतद्वेदनफलमाह–पिन्वन्ते ह वा० तद्वेद इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ २५ ॥

अथम अग्निहोत्रात्मना स्तौति–अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्य० न्युपजीवन्तीति । अग्निहोत्रात्मक यत् कर्म साय- प्रात काल्योरनुष्ठेयम्, तदात्मक खलु असौ प्रवर्ग्य । सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् ' अग्निहोत्र सर्व ' सर्वात्मकम् । प्रवर्ग्यश्च यज्ञभागस्यार्थत्वात् ' सर्व ' सर्वावस्थात्मक' । अत उभयो सर्वत्वसाम्यात् तादात्म्यव्यपदेश । अपि च–यदा तु अग्निहोत्रार्थं पय पाकार्थं अग्नावधिश्रित भवति । तत्तदा ' स ' घर्म ' प्रवृक्त ' । यदा

दर्शपूर्णमासौ वै प्प्रवुर्ग्यः। सुर्व्वम्वै दर्शपूर्णमासौ सुर्व्वम्प्रवुर्ग्यः स युद्धिश्रितन्तत्प्रवृक्तो युदासन्नं तद्रुचितो युद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेतेऽअथैनौ सुर्व्वे देवाः सुर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ युऽएवमेतद्वेद ॥ २७ ॥

चातुर्म्मास्यानि वै प्प्रवुर्ग्यः। सुर्व्वम्वै चातुर्म्मास्यानि सुर्व्वम्प्रवुर्ग्यः स युदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो युदासन्नन्तद्रुचितो युद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्म्मास्यानि पिन्वन्तेऽथैनानि सुर्व्वे देवाः सुर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै चातुर्म्मास्यानि युऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः। सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ। सर्वं प्रवर्ग्यः। स यदधिश्रितं, तत् प्रवृक्तः। यदासन्नं, तत् रुचितः। यद्धुतं, तत्पिन्वितः। यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेते। अथैनौ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति। पिन्वेते ह वा अस्मै दर्शपूर्णमासौ। य एवमेतद्वेद ॥ २७ ॥

चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः। सर्वं वै चातुर्मास्यानि। सर्वं प्रवर्ग्यः। स यदधिश्रित, तत् प्रवृक्तः।

स्रुचि 'उन्नीत' उन्नयनेन गृहीत भवति। तत्तदा असौ 'रुचित' भवति। यद्यदा तदग्निहोत्रार्थं पय 'हुत' भवति। तत्तदा असौ घर्म 'पिन्वित' सिक्तो भवति। अधिश्रयणोन्नयनहोमरूपेणाग्निहोत्रकर्मणोऽनुष्ठानेन सायप्रात कालयो प्रवृञ्जनरोचनपिन्वनात्मक प्रवर्ग्य एवानुष्ठितो भवतीत्यर्थ। एवमग्निहोत्रस्य प्रवर्ग्यात्मना स्तुतौ सत्या प्रवर्ग्यस्यापि अग्निहोत्रतादात्म्येन स्तुति सिद्धा भवति। सायप्रात कालयो यदग्निहोत्रमनुष्ठीयते असावेव घर्म इति। 'यदा' खलु एतदग्निहोत्रात्मक प्रवर्ग्यहवि 'पिन्वते' सिच्यते। अथानन्तरमेव 'एनत्' हवि 'सर्वे देवा' इत्यादि समान पूर्वेण। अथैतद्वेदितु फलमाह—पिन्वते ह वा० तद्वेदेति। 'य' खलु 'एव' उक्तप्रकारेण 'एतत' प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्रात्मकत्व 'वद' जानाति 'अस्मै' तदग्निहोत्र 'पिन्वते' फल सिंचति प्रयच्छतीत्यर्थ ॥ २६ ॥

अथ दर्शपूर्णमासात्मना प्रवर्ग्यं स्तौति—दर्शपूर्णमासौ वै प्रव०न्युपजीवतीति। दर्शपूर्णमासाख्यौ यौ यागौ तदात्मक खलु अय 'प्रवर्ग्य'। तौ दर्शपूर्णमासयागौ 'सर्वं वै' सर्ववस्त्वात्मकौ। प्रवर्ग्यश्च 'सर्वं' सर्ववस्त्वात्मक। तत उभयो साम्यात् परस्परतादात्म्यम्। यद्यदा तद्दर्शपूर्णमासतन्त्रे हविरग्नावधिश्रित भवति तत्तदा स घर्म 'प्रवृक्त' भवति। अधिश्रयण प्रवृञ्जनस्थानीयमित्यर्थ। यद्यदा 'आसन्न' तद्धविर्वेद्यामासादित भवति तत्तदानीं प्रवर्ग्य 'रुचित' भवति। यद्यदा तद्धविर्हुतमग्नौ प्रक्षिप्त भवति तदानीमसौ 'पिन्वित' भवति। एतौ 'दर्शपूर्णमासौ' प्रवर्ग्यात्मकौ यतो भवत। अत एव प्रवर्ग्योऽपि दर्शपूर्णमासात्मक इत्ययमर्थोऽर्थादुपपादितो भवति। यदा च 'दर्शपूर्णमासौ' प्रवर्ग्यात्मकौ 'पिन्वते'। यदा स्वफलप्रदानाय [illegible]। [illegible]न्तर [illegible]नौ 'दर्शपूर्णमासौ' [illegible] फलमाह—पिन्वेते ह वा [illegible] पूर्ववद्योज्यम् ॥ २७ ॥

अथैत चातुर्मास्यात्मना स्तौति—चातुर्मास्यानि वै प्रव०न्युपजीवंतीति। चतुर्षु मासेषु क्रियत इति

पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः सर्वम्वै पशुबन्धः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्मै पशुबन्धो यऽएवमेतद्वेद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वम्वै सोमः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्मै सोमो यऽएवमेतद्वेद न ह वाऽ अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यज्ञेनेष्टम्भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

यदासन्न, तत् रुचितः । यद्धुतं, तत् पिन्वितः । यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते । अथैनानि सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मै चातुर्मास्यानि । य एवमेतद्वेद ॥ २८ ॥

पशुबंधो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबंधः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितः, तत्प्रवृक्तः । यदासन्नः, तद् रुचितः । यद् हुतः, तत् पिन्वितः । यदा वै पशुबंधः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मै पशुबंधः । य एवमेतत् वेद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदभिषुतः, तत्प्रवृक्तः । यदुन्नीतः, तद् रुचितः । यद्धुतः, तत् पिन्वितः । यदा वै सोमः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युप-

---

वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चातुर्मास्यानि तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । तानि च प्रवर्ग्यात्मकानि इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः । तानि च 'चातुर्मास्यानि' 'सर्वं वै' बहुयज्ञात्मकत्वात् सर्वात्मकानि । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्योज्यम् । अथैतद्वेदितुः फलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । 'अस्मै' वेदित्रे 'चातुर्मास्यानि' कर्माणि वैश्वदेवादीनि 'पिन्वते ह वै' स्वफलं प्रयच्छन्ति । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

अथैनं पशुबन्धात्मना स्तौति–पशुबंधो वै प्रव०न्युपजीवंतीति । पशुर्बध्यते यज्ञार्थे यस्मिन् कर्मविशेषे । असौ पशुबन्धाख्यः । तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । प्रवर्ग्यश्च सः । इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः । स च 'पशुबन्धः' 'सर्वं वै' सम्पूर्णावयवत्वात् सर्वात्मकः । अतः सर्वत्वसाम्यात् उभयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । तत्र यदा हविर्भूतपशुरधिश्रितः पाकार्थमग्नौ तदा स घर्मः 'प्रवृक्तः' । यदा 'आसन्नः' पाकानन्तरं वेद्यामासादितः पशुः तदा असौ घर्मः 'रुचितः' भवति । यदा 'हुतः' तदा असौ घर्मः 'पिन्वितः' पिन्वनेन सिक्तो भवति । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्योज्यम् । अथैतद्वेदनफलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । गतमेतत् ॥ २९ ॥

अथेमं प्रवर्ग्यं सोमात्मना स्तौति–सोमो वै प्रव०न्युपजीवंतीति । यः अयं लताभूतो यागसाधनभूतः 'सोमः' तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । कुत इति चेत् उच्यते–सर्वं वै सर्वमेव खलु वस्तु सोमः सकल-

(द्वा) अथैतद्धे । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४–२–३ ॥ (३–२) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ १४–२ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १२२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तश्च ॥१४–३॥ कण्डिकासंख्या ॥ ६७ ॥

इति प्रथमं प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥ १४–१ ॥

जीवति । पिन्वते ह वा अस्मै सोमः । य एवमेतद्वेद । न ह वा अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यज्ञेनेष्टं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

अथ एतद्वै आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या-या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

इति सोमादिकर्मशेषाभिधायक प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥

यागसाधनत्वात् । यदा आहुतिद्वारा सर्वस्य जगत उपकारणमत्वात् तस्य सदा मकत्वात् । अत एव प्रवर्ग्योऽपि 'सर्वम्' तस्मादुभयो सर्वं व्रसाम्यात् तादात्म्यन स्तुति । अपि च—यदा 'स' 'सोम' 'धनिषुत' अभिषवसंस्कारेण द्रवीकृत भवति तदा असौ 'प्रवृक्त' भवति । यदा तूष्णीं अभिषवानन्तर चमसेषु गृहीतो भवति तदा असौ प्रवर्ग्य 'रुचिर' भवति । यदा तु अग्नौ स सोम 'हुत' भवति तदा अयं 'पिन्वित' निरो भवति । एतदुक्तं भवति । सोमस्याभिषवोत्तरनहोमा प्रवृजनरोचनपिन्वनात्मका । अत एव एतानि प्रवृजना दीनि तदात्मकानि । अन्यत् पूर्ववदोच्यम् । अथैतद्वेदनफलमाह—पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । एवमुक्तप्रकारेण 'य' खलु 'एतत्' प्रवर्ग्यस्य सोमात्मकत्व 'वेद' जानाति । 'अस्मै' जानत स 'सोम' 'पिन्वा' फलप्रदो भवति । इत्थ प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्रादात्मकत्वमुक्त्वा तद्वेदितु फलमुक्तम् । अथ तस्याग्निहोत्रादीनामपि यज्ञ कार्यात्मकत्वमुक्तम् । तद्वेदनफलमाह—न ह वा अस्या० तद्वेदेति । 'य' एवमुक्तप्रकारेण अग्निहोत्रादिकर्मसु अभिषवणादौ प्रवृजनादिसंपादनात् प्रवर्ग्यात्मकत्वमुक्तम् । तद्वेद जानीयात् । 'अस्य' विदितु 'केनचन' केनापि अग्निहोत्रादिना 'यज्ञेन' 'अप्रवर्ग्येण' प्रवर्ग्यरहितेन यजु 'न इष्ट' भवति । सर्वमपि यज्ञु उक्त प्रकारेण प्रवर्ग्यस्य संपादनात् सप्रवर्ग्येणैव सत्रेण यज्ञजातेन इष्टवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३०॥

एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयो कर्तु प्रागुक्तं प्रावदं पूर्ववदतिदिशति—अथैतद्वा आ० सृष्टाविति । अथेत्यारम्भे । यत प्रागुक्त प्रवर्ग्योऽत्र तथैतद्ब्राह्मणे स्तुतन । एतदुभयं आयुर्जीवन तद्द्भूतमित्यर्थ । अनलस्य प्रवाचरणेन रक्षा कार्या इति भाव । कुतोऽस्य रक्षणापेक्षेति तमाह—एतज्ज्योतिरिति । 'य' खलु पुमान् 'एत' प्रवर्ग्य 'अनुब्रूते' कर्मकाले अधीते वा । तस्य हुतशिष्ट हविर्भक्षयति वा । स एतज्ज्योति दुखो